

A KERESZTYÉN EGYHÁZ TÖRTÉNELME

IRTA

WARGA LAJOS

SÁROSPATAKI THEOLOGIAI AKADÉMIAI TANÁR

ÚJ KIADÁS

ÁTNÉZTE

ZOVÁNYI JENŐ

SÁROSPATAKI THEOLOGIAI AKADÉMIAI TANÁR

III. KÖTET

A REFORMÁCIÓ UTÁNI KORSZAK

VAGY A PROTESTANTISMUS FEJLŐDÉSE S AZ ÁLLAMOK FÜGGETLEN
URALMA (FOLYTATÁS, 1814-TŐL 1890 – 1892 TÁJÁIG)

SÁROSPATAK, 1908.

NYOMTATTA RADIL KÁROLY A SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

	Lap
1. Múlt és jelen. Tájékoztató a 19. század egyházi és vallási mozgalmairól ismertetéséhez	1

II. A REFORMÁCIÓ UTÁNI KORSZAK VAGY A PROTESTANTIZMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ ÁLLAMOK FÜGGETLEN URALMA (FOLYTATÁS).

HARMADIK IDŐSZAK.

A BÉCSI CONGRESSUSTÓL NAPJAINKIG, 1814 UTÁN.

ELSŐ SZAKASZ. A RÓMAI EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

ELSŐ FEJEZET A PÁPASÁG TÖRTÉNETE

2. VII. Pius és a római papuralom helyreállítása	13
3. XII. Leo, VIII. Pius, XVI. Gergely	16
4. IX. Pius és a vaticánumi közszin	19
5. XIII. Leo	36

MÁSODIK FEJEZET A KATH. EGYHÁZ AZ EGYES ÁLLAMOKBAN.

6. A kath. egyház Olasz-, Spanyolországban és Portugáliában	46
7. A francia katolikus egyház	54
8. A kath. egyház Nagybritanniában	66
9. A kath. egyház Németalföldön és Belgiumban	72
10. A kath. egyház Schweizban	77
11. A kath. egyház helyreállítása Németországon	82
12. Az első porosz egyházi viszály; Droste Kelemen kölni érsek ügye. A württembergi hasonló irányú kísérlet	85

	Lap
13. A kath. egyház Németországon 1848 – 1870	90
14. A második porosz egyházi viszály és a kath. egyház az új német birodalomban	96
15. A kath. egyház Ausztriában	115
16. A kath. egyház Magyarországon	125
17. A kath. egyház Orosz-(Lengyel-)országban	146
18. A kath. egyház Amerikában	152

HARMADIK FEJEZET

A TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET ALAKULÁSAI A KATH. EGYHÁZBAN

19. A theologiai tudományok és viták	167
20. A theologiai tudományok fejlődése a magyarországi kath. egyházban	184
21. A német katolicizmus és más szabad kath. egyházak	200
22. Az ó-katolikus mozgalom	207
23. Szerzetes rendek	214
24. A kath. egyházi élet jellemzőbb vonásai	221
25. A térítés fejlesztése	229

MÁSODIK SZAKASZ.

A PROTESTÁNS EGYHÁZAK TÖRTÉNELME.

ELSŐ FEJEZET

A NÉMETORSZÁGI PROT. EGYHÁZAK.

26. A poroszországi prot. egyházak és az unio	241
27. A többi német államok prot. egyházainak állapota és az unio	265
I. Baden	266
II. Bajorország	270
III. Hessen	278
IV. Hannover	285
V. Nassau	288
VI. Mecklenburg	290
VII. Szászország	292
VIII. Württemberg	298

MÁSODIK FEJEZET

A PROTESTÁNS EGYHÁZ EURÓPA TÖBBI ÁLLAMAIBAN

28. A prot. egyház Nagybritanniában	305
29. A prot. egyház Franciaországban	323
30. A prot. egyház Schweizban	340
31. A prot. egyház Németalföldön és Belgiumban	357
32. A prot. egyház az osztrák tartományokban	366
33. A prot. egyházak Magyarországon az 1848. évi szabadságharcig	375
34. A prot. egyházak Magyarországon az 1848. évi szabadságharctól a kiegyezésig (1867-ig)	392

	Lap
35. A magyarországi prot. egyházak a kiegyezéstől 1890. tájáig	416
36. A protestáns egyház a dán, norvég és svéd államokban	447
37. A protestantismus Olasz-, Spanyolországban és Portugáliában	455
38. A protestantismus az Orosz-birodalomban és a Balkán-félszigeten	461
39. A protestantismus Amerikában	464

HARMADIK SZAKASZ

A TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET ALAKULÁSAI A PROTESTÁNS EGYHÁZBAN

40. A protestáns theologiai tudomány fejlődése a németeknél	475
41. A protestáns theologiai tudomány a hollandoknál, angoloknál és franciáknál	516
42. A theologiai irodalmi munkásság a magyar protestáns egyházban	580
43. A protestáns egyházi élet nevezetesebb mozzanatai	632
44. A térítés ügye. Bel- és külmiszió. Biblia-társulatok	644
45. Separatiók a protestáns egyházak kebelében	662

NEGYEDIK SZAKASZ

A FELEKEZETEK FEJLŐDÉSE A PROTESTÁNS EGYHÁZBAN. RAJONGÓK. KERESZTYÉNSÉG-ROMBOLO TÖREKVÉSEK

46. A nevezetesebb régi felekezetek állapota	667
47. Újabb felekezetek	671
48. Rajongók	683
49. Gyakorlati keresztyénellenes irányok	691

ÖTÖDIK SZAKASZ

A BÖLCSÉSZET

50. Absolutisták: Schelling, Hegel	700
51. Eklektikusok	705
52. A realisták	709

HATODIK SZAKASZ

A KELETI EGYHÁZ

53. Az orosz keleti egyház	713
54. Az orosz egyházban legújabban keletkezett felekezetek	716
55. A görög egyház a török birodalomban és Görögországban	719
56. A keleti egyház eretnek felekezetei	724
57. A keleti egyház Európa többi országaiban	725

BEVEZETÉS.

1. Mult és jelen. Tájékoztató a 19. század egyházi és vallási mozgalmairól ismertetéséhez.

Midőn Luther, az egyszerű augustinus-szerzetes kiszegte a wittenbergi vártemplom kapujára a 95 tételt, mintha kalapácsa minden ütésével azt mondta volna: megviradott! ébredjétek! Még akkor nem is sejtette, hogy kalapácsa minden ütésével egy szeget ver a középkori egyház koporsójába; még akkor nem is gondolt rá, hogy a középkor határkövét állítja fel, melyen túl új ég és új föld tárul fel a keresztyénség előtt, és az Isten országa, melyet meghamisított, homályba burkolt a középkori hierarchia és szerzetesség, megtisztult fényben fog felragyogni. Az ébresztő szöveget meghallották a keresztyén népek, lázas tevékenységgel munkához fogtak, hogy olyan *templomot építsenek*, melynek *egyesüli alapja a szentírás, felirata az az evangelium legyen*, mely szerint *egyesül a Krisztusban vetett hit által (sola fide)*, Istennek kimeríthetetlen kegyelméből üdvözlünk. Így a tiszta evangelium alapján reformálták az egyházat, és az evangeliumi egyház reformálta a keresztyén társadalmat.

A középkori egyház azt vitatta, hogy a világ a bűnök mezeje; hogy a kegyesnek meg kell tagadni a világot minden örömeivel, kötelességével együtt; hogy csak a nőtlenységben, szegénységben és az egyház iránti feltétlen engedelmisségben élő szerzetes juthat a keresztyén erény legmagasabb fokára; hogy csak az üdvözülhet, ki az egyház parancsai szerint él, az egyházon kívül, az egyház nélkül pedig kárhozat zsákmánya lesz az ember.

Ellenben az *evangeliumi egyház* azt hirdette, hogy Isten azért helyezett a világba, hogy ott szolgáljunk neki; hogy kötelességeink teljesítése az igaz istentisztelet; hogy midőn az egyházban, államban, közösségben és családban buzgósággal betöltsük hivatásunkat, a keresztyén erények iskolájában gyakoroljuk magunkat; hogy szent

minden foglalkozás, ha Istennek szentelt lélekkel és igazsággal teljesítjük.

Azonban ennek az átalakulásnak, ennek a reformációnak csak lassan, hosszas küzdelem után sikerülhetett a munkája. Már magában az a tény is elég akadályt gördített a reform-mozgalmak útjába, hogy *Zwingli és Calvin az úrvacsora tanának kérdésében elvi szempontból nem egyezhetett meg Lutherrel*. Ennek következtében a két táborban harcoló reformpárt a régi egyház híveinek támadását nem volt képes minden ponton kellő erővel visszaverni. A diadal így is fényes volt, roppant területet hódítottak meg az evangéliumnak, de az elfoglalt állásokat nem lehetett mindenütt állandóan megtartani.

A római kath. egyház a váratlan és erős támadás első lökésétől megingatva, megzavarva meghátrált; de eszméletét visszanyerve, erejét összeszedve, fokozott tevékenységgel igyekezett az eretnek lázadókat leverni. A reformáció kihívására contrareformációval felelt. A Luthertől, Zwinglitől és Calvintól kifejtett evangéliumi tanrendszerrel szemben saját tanrendszerét és egyházalkotmányát világosabban és élesebben körvonalozta, teljesebbé tette a tridenti zsinaton.¹ A 16. század második felében a protestantismus gyűlöletében nevelt, vakbuzgó, katonailag szervezett új jezsuita-rend segítségével megindította az erőszakos contrareformációt. Ahova csak betette lábát a római pápaságnak ez az új, eretnek-vérre szomjas hadserege, mindenütt meggyújtották a máglyatüzeket, felállították a bitófákat és verpadokat, megtöltötték a börtönöket, bujdosóba úzték az evangélium őreit; tették mindezt, elveikhez híven, *ad maiorem dei gloriam*. A Katholikus Mária véres kormánya Angliában (1553–58.),² a spanyol Alba vértörvényszéke Németalföldön (1567.),³ a Bertalan-éji mészárlás Franciaországban (1572.)⁴ voltak a jezsuita hadtól vezetett contrareformációnak első vérfagylaló emlékei. Ugyanez a szellem gyújtotta lángra a harmincéves háborút Németországon,⁵ az egymást érő fegyveres felkeléseket Magyarországon.⁶ De ha ezekben a véres, vakbuzgósággal vívott harcokban sokat is veszített a protestantismus, végre kiküzdötte létjogát, törvényes elismertetését (Németországon a westfaliai békében, 1648.,⁷ Magyarországon a linci békében, 1645.⁸ s így tovább). A pápa hiába tiltakozott a békekötések ellen, nem vették többé középkori igényeit tekintetbe. Ha a protestantismus nem tudta ledönteni a pápai trónt, de legalább megtörte világuralmát, s ezáltal megváltoztatta a politikai viszonyokat.

A létjogáért vívott harcnak ezen első szaka után a két prot. egyház a veszteségek kipótlására, szervezete megszilárdítására, benső erejének fokozására fordította figyelmét. Az evang. egyház azt hitte, hogy ezt a célt azzal érheti el legbiztosabban, ha kifejti, körülsáncolja és minden idegen befolyás ellen biztosítja tanrendszerét. De midőn a *Concordiae Formulával*⁹ megjelölte az igaz tan határát s a római egyháztól eltanult scholastika segélyével kifejtette rendszerét, bevágta vele a szabad mozgásnak, a további fejlődésnek az útját. Szerencsére az evang. egyház a megcsontosodás ellen idejében megtalálta a gyógyszert a kebelében keletkezett ellenzéki *pietista mozgalomban*¹⁰ mely az elhanyagolt gyakorlati egyházi életnek, a kegyességnek felelevenítését mozdította elő, s új éltető elemmel járult a theol. tudományok fejlődéséhez is.

A ref. egyház arra törekedett a Calvin befolyása következtében, hogy ha szentek gyülekezete az egyház, legyenek tagjai igazán szentek, azaz vallás és erkölcs tekintetében kifogástalanok. Ezt a célt a szigorú egyházi fegyellemmel, a presbyter-zsinati egyházalkotmánnyal, mely a községeket is részesítette az egyház kormányzásában, lehetőleg el is érte; sőt talán a határát is átlépte a protestantismusnak, midőn meghonosította a szerzetesi szigorúságot megközelítő calvini puritanismust. De nagy szükség is volt rá, mert a Luthertől elégnek tartott passiv ellenállás nem nyújtott volna elegendő védelmet a Kollonicso, Caraffák, Albák, Stuartok és a dragonyos térítők durva kegyetlenségei ellen; az ilyenmű támadásokat csak amaz egyház hívei állhatták ki, kik a Calvin szigorú erkölcsi iskolájában megszokva az önmehtagadást, hitök védelmében készek voltak nyomorral, vészszel, viharral szembeszállani, s ha kellett, fegyverüket is mérlegbe vetni; s akik a véres üldözések rohamaiból megfogyva, de meg nem törve kerültek ki Franciaországban, Németalföldön, Skótországon, Angliában és Magyarországon egyaránt.

Midőn elpihentek a külső harcok viharai, mindkét prot. egyházban megindult az ellenzéki mozgalom, nem annyira az egyház symbolikus tana, mint inkább elposványosodott vallás-erkölcsi élete ellen, és ahol tere nyílt, szakadással végződött. Így vált ki a német evang. egyházból a pietista mozgalom következtében az ugyanazon irányú herrnhuti testvérek felekezete; így alakult meg Angliában a mystikus színezetű, pietista irányú quaker felekezet s a tiszta pietista methodista felekezet.

Az említett pietista mozgalmak (a 17. század végén és a 18. század

elején) voltak a reformációtól megindított vallásos mozgalmaknak utolsó nagyobb hullámgyűrűi, a protestantizmus utolsó termékei. Ezután a figyelmet más szellemi mozgalom kötötte le, t. i. a *felvilágosodás*.

A természettudományok felfedezései, az Angliában keletkezett, *naturalizmusnak* és *deizmusnak* nevezett bölcsészeti mozgalom, mely a természetet és az észet tartotta a vallásos ismeret forrásának s azt remélte, hogy kibékítheti a hitet a tudással: mindezek együttesen egészen átalakították az ember korábbi világnézetét. Merész, éles kritikával kezdték boncolgatni a tudás eddigi tartalmát, hogy különválasszák az örökérvényűt, az ésszerűt a történetestől, a képzelttől. A *természet volt a jelszó*, a természethez akartak visszatérni minden téren: a jogot, az államot, a vallást a természet szabályai szerint akarták átalakítani. A *keresztyén vallást is az ész és természet szempontjából vették kritika alá*, s arra az eredményre jutottak, hogy a keresztyénség egyik alakja sem felel meg a bölcsészeti gondolkodásnak. Olyan vallást akartak, mely kibékítse az ellenmondásokat, kielégítse az észet s kielégítse a kedélynek az örökkévaló utáni vágyát. A keresztyénségnek minden észszerűtlen tanát mellőzték, s az új hitvallás keretében csak az Istennek, az erénynek és a halhatatlanságnak engedtek helyet. Ez a *rationalizmus* mindenütt diadalmaskodott a 18. század második felében. Azonban a *felvilágosodás* hatása különböző fokú volt az egyes területeken. Angliában csak a művelt köröket hódította meg s az egyház iránti közönyösségben nyilvánult. Németországon általános szabad szellemű mozgalmat indított meg; megteremtette az állami mindenhatóságot (a II. Frigyes porosz király és II. József római-német császár személyében), mely az egyházakat is egészen alárendelte az állami hatalomnak, s annak a rationalis theológiának vetette meg alapját, mely a tekintély ellen az ész, a lelkiismereti kényszer ellen a gondolatszabadság fegyvereivel harcolt. Franciaországban oly óriási vihart szított fel, mely az állam alkotmányával együtt lerombolta a trónt is, a ledöntött oltárokkal eltemette egy időre a vallást is. Végre a *felvilágosodás* *buktatta meg a jezsuita-rendet és juttatta érvényre a vallási türelmességet*.

A vérkeresztségekben nagyra nőtt francia forradalomnak szűk volt hazája területe, átlépte a határt s tűz- és vértengeren át a Rajnától Moszkváig végighordozta Európa területén lobogóit, melyekre *az ember jogai, a szabadság, testvériség és egyenlőség* voltak felírva. A feliratot rémülve olvasták a kiváltságos osztályok; a népek nem érthették meg,

mivel még nem is léteztek számbavehető népek. Egy félszázadnak kellett lefolyni és több forradalomnak megrendíteni, kisebb-nagyobb területen, Európát, hogy a népek öntudatra ébredjenek s mindenkire kiterjesztését követeljék az ember jogainak.

A 19. század küszöbén Európával a forradalmi császárság állott szemben. Európa megrémülve ezen hatalom növekedésétől, szövetkezett s megbuktatta a félvilág urát. A háború nyomoraitól megszabadult népek Isten ítéletének tartották a lángelme bukását, s ha a felvilágosodás virágzása alatt megfeledkeztek egy kissé Istenről, most őszinte érzelemmel látogatták meg a templomokat és komolyabb vallás-erkölcsi élethez kezdettek. Ez a hangulat adta meg vallásos színezetét a *szent szövetségnek*, melyet a három leghatalmasabb uralkodó oly célból kötött, hogy védeni fogják a keresztyén vallást, a békét és igazságot; kölcsönösen, testvérileg szeretik és gyámolítják egymást; atyailag és keresztyén szellemben kormányozzák alattvalóikat (1815. szept. 26.).

Azonban a nagyreményű atyai kormányokból zsarnok kormányok lettek, melyek kiskorúságra kárhoztatták a népeket, megtiltottak nekik minden szabadabb mozgást, szárnyát szegték a jogosult nemzeti törekvéseknek, bevágták a rendes fejlődés útját, folyvást fokozták az elégtelenséget és elkeseredést s így egész sorát idézték elő a zavaroknak és forradalmaknak. De nemcsak a politikai és nemzeti életet térítették el a helyes útról, hanem az egyházi és vallásos életet is. *Egyetlen, haladásra mutató tette az volt a bécsi congressusnak, hogy a keresztyén hitvallású alattvalóknak elismerte és biztosította polgári jogaikat.* De még ezt az egyetlen, már többé el nem nyomható jogot sem tartotta tiszteletben mindenik kormány.

Ekként a forradalom viharai után elkövetkezett a korábbi állapotok helyreállítása, *a restauratio korszaka*. Vele karöltve *megjelent a romantika*, elszenderítő szárnylegyintéseivel álmodozásba merítette a művészetet, tudományt, államot és egyházat, hogy még árnyékát is elfeledtesse a 18. század felvilágosodásának. A költők a régen letűnt középkort kezdték dicsőíteni s megvetéssel gondoltak a 18. századtól magasztalt, szabadon teremtető, öntudatos, egyéni értelemre. A történelemírók az álbölcsészet rongyaival igyekeztek tisztára törölgetni a zsarnokság és erőszak véres alakjait, ellenben a gyanú árnyékával burkolták be a szabadság hőseit. Mások azt igyekeztek bebizonyítani, hogy a tudomány, művészet és vallás csak mystikus, az ész előtt rejtélyes homályban virágozhatnak és

csak akkor igaz, ha ellentmond az észnek. Szóval „*semmit sem tartottak olyan értelmetlennek, mint az értelmet és semmit sem oly bizonyosnak, mint az érthetlent.*”

Ebben az egyetemes szellemi mozgalomban kiváló tényező volt az egyház is. Azóta, hogy a politikai hatalmak szükségesnek hitték a *pápaság restaurációját, új irányt vett a katolicismus fejlődése* s lassanként egészen átalakult külsőleg. Egyfelől kíméletlen harcot indított minden szabadelvű eszme, a felvilágosodás minden vívmánya ellen. E harchoz készséggel nyújtott segédkezet az újra helyreállított jezsuita-rend, mely lassanként annyira nyakára nőtt a pápaságnak, hogy a „*hivatalos katolicismus*” és *jezsuitismus* vagy *ultramontanismus* közt megszűnt minden különbség; s ez az új, a *vaticanumi zsinaton betetőzött katolicismus* azután rendszeresen elnyomott minden benső, vallásos, türelmes, tudományos törekvést. Másfelől az új jezsuita-irányú katolicismus megerősödve, minden téren megújítani törekszik régi igényeit, a legkedvezőtlenebb viszonyokat is felhasználja előnyére s miként a contrareformáció alkalmával, úgy a 19. században is, habár változott, újkori fegyverekkel, a protestantismus elnyomásán munkál. Azonban ezek a külső diadalok nem sokat használtak a katolicismusnak, mert ha a jezsuitismus ismert eszközeivel le is kötelezett egyes köröket magának, de a népek színe-javát elidegenítette magától.

A *protestantismus életében* nem volt szükség olyan külső restaurációra, mint a katolicismus életében. A valláserkölcsei élet felelevenedése szép reményekkel biztatott a háború lezajlása után, de ezek a remények nem teljesedtek. Az egyházi életnek ez az elbetegedése megvesztegette a theologia fejlődését is. A *prot. theologia három főirányban indult meg*. Egyik a korábbi fejlődés minden jogosult mozzanatát összefoglalva, magasabb színvonalra törekedett emelni; a theologia ezen virágkorát *Schleiermacher* nyitotta meg s a különböző árnyalatú közvetítő vagy *unio-theologusok* folytatták. A másik irány a *Hegel* bölcsészetének befolyása alatt több ágat hajtott; leghatalmasabb köztök a *Baur*tól alapított tübingai iskola, legszélsőbb hajtása a *Strauss* „Jézus élete.” A harmadik irány a múltnak elavult kincseit pietista elemekkel keverve igyekezett megkedveltetni (*Tholuckkal* az élén), harcot indított az uralkodó rationalismus ellen s hidat vert az *újkori orthodoxyához*.

A *prot. egyházi élet*, amilyen szépen indult meg a vallásosság újraébredése alkalmával, midőn legszebb gyümölcse gyanánt létrehozta

a két német prot. egyház unióját, utóbb épen olyan reménytelen, közönyös állapotba süllyedt. És ezen hanyatlás előidézésében, ha nem is egyedüli, de igen nagy része van az orthodoxia azon vakmerő, hatalmaskodó, a jezsuitismusra emlékeztető magatartásának, mely szerint saját irányát tartja egyedül jogosnak s erőszakosan elnyomni törekszik a tőle eltérő irányokat. Ez a vakbuzgó párt, ha tud is felmutatni némi eredményt, de megrendítette az egyháznak igazi alapját. A felvilágosodás korának szellemétől áthatott községeket elkésérítette a reactio szelleme s ahelyett, hogy megnyerte volna az egyháznak, egészen elidegenítette tőle. — A türelmetlen orthodoxyától vezetett s a fejlődés feltételeitől megfosztott prot. egyházakban kérdéssé vált az evangéliumi községek egyetemessége, a vallásos meggyőződés önállósága, az egyéni fejlődés szabadsága. Ily kétes helyzetben az uralkodó politikai pártok labdájává lettek a prot. egyházak, sokan a kath. egyházba menekültek elidegenített híveik közül, vagy véget nem érő sorát alapították a felekezeteknek.

A 19. század egyháztörténelme már nem azonos többé a keresztyénység történelmével. Az egyháztól elidegenített köröknek száma folyvást növekedik, de az egyháziasság megszűntével nem mindenütt szűnt meg a keresztyénység is. Igaz, hogy ezen körök némelyike nemcsak a keresztyénységnek, hanem a józanságnak is átlépte a határát, de általában az egyházon kívül munkálkodó keresztyénységnek folyvást emelkedő jótékony befolyását sem lehet tagadni. Ha csökkent is a prot. egyházak befolyása, de hogy nem zsibbadt el a protestantismus ereje, bizonyítja az a számos erkölcsi egyesület, mely minden zugát felkeresi a társadalmi életnek, hogy enyhítse a szegénységet, a nyomort, az elhagyatottságot, hogy eloszlassa a tudatlanság homályát; hogy lehetőleg kiszárítsa s előkészítse művelés alá a bűn posványát, mely végetlen raját árasztja ki a társadalom elleneinek; szóval, hogy az emberi életnek legzordonabb, legkietlenebb tájékait is elárassza a keresztyén humanitásnak, a szeretetnek melegével.

Ezek szerint a 19. század második felében elég biztató jövővel kecsegtetne a keresztyén cultura haladása, ha nem fenyegetnék ezt a derült jövőt a látóhatáron emelkedő, vést jelző sötét felhők. Oly eszmék nyomulnak előtérbe s hódítanak mind nagyobb körben, melyek teljes kifejlésökben szétrombolással fenyegetik a keresztyén egyház és állam jelen alakjait. A nagy francia forradalom a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit hagyta örökségül a 19. századnak. És ezen század közepéig meg is valósultak nagyjában ezek az eszmék. Az ember jogai

most hasonlíthatatlanul nagyobb körben érvényesek, mint a letűnt századokban. A *középkorban* a társadalomnak csak két osztálya: *a nemesség és papság* élvezte ezeket a jogokat; a reformáció óta a *polgárság* is igyekezett bejutni ezen jogok körébe; de csak a múlt és jelen század forradalmi döntötték le azokat a válaszfalakat, mely kizárta a polgárságot az emberi jogok köréből. Századunkban *felszabadult a jobbágyság is*, a keresztyén államokban *megszűnt a rabszolgaság is*. Már azt lehetett volna hinni, hogy mindent megnyertek a népek és semmi zaj sem fogja háborítani a kivívott emberi jogok boldog birtokosainak nyugalma. És íme egyszerre csak újból döngetik a kaput s bebocsáttatást kér az a tenger *néptömeg*, melynek összes öröksége két keze munkája. A munkások milliói szövetkeznek, nyilvános és titkos társulatokkal behálózják az ó és új világot, tervek készítenek, eszközökről gondoskodnak, hogy megvalósíthassák céljokat, azaz, hogy *felforgassák a jelen társadalmi rendet s újat alkossanak* romjain, melyben a szabadság, egyenlőség és testvériség ne legyen csak üres szó, hanem olyan valóság, miként a *socialismus, communismus, anarchismus* vagy éppen a *nihilismus* értelmezi. Szóval, hogy *az állam, egyház és család békái ne korlátozzák az ember szabadságát*; hogy ne legyen *gazdag és szegény*, hanem dolgozzék mindenki és testvérként egyenlően részesüljön a közös vagyontól; hogy ne akarják őket az *urak és papok* a jövő élet boldogságával kifizetni, hanem adják ki megillető részüket a jelen életben azokból a jókból, amelyeket nyújt az áldott naptól sült föld. Ennek a mozgalomnak mintegy kezére dolgozik századunknak *bölcsészeti materialismusa*, mely azt vitatja, hogy csak az anyag létezik, következésképpen *Isten, lélek, halhatatlanság csak agyrémek*. E bölcsészet hatása alatt a világfejlődés törvényeként hangoztatják a jelszót: *„aki bírja, az marja”*; vagy tudományosan kifejezve: *„küzdelem a létért”*; vagy az ósrégi fogalmazás szerint: *„bellum omnium contra omnes”*.

Ezzel az áldástalan mozgalommal szemben *állig fegyverbe öltöznek a keresztyén művelt államok* (az 1880-as évekről van szó), a gyermekek, bénák és aggok kivételével mindenkit *egyenlően* köteleznek fegyveres szolgálatra (ez is *socialismus*) s csak az alkalomra várnak, hogy megfoszthassák *szabadságától* valamelyik *testvér-államot*. Az ember jogait a mindenható jog-államok foglalták le, s az egyes polgárnak vajmi keveset juttatnak belőlök a rárótt köteleességekkel szemben.

A keresztyén egyház őrei tanácstalanul, aggódva szemlélik ezeket az épen nem keresztyéni állapotokat; a múlt tárházából keresgélnek elő elavult gyógyszereket, ha segíthetnének valamikében. Missziókat szerveznek, tatarozgatják, foltozzatják a *cultust*, az *egyház alkotmányát*, de gyökeres reformok kezdeményezéséhez nincsen bátorságuk vagy erejük. Pedig az idő kerekét meg nem lehet állítani, annál kevésbbé visszafelé kormányozni. Küld-e Isten újra egy szabadítót, ki ebből a reménytelen, zűrzavaros állapotból kiszabadítsa a keresztyénséget s a szeretet örök evangéliumát végre-valahára bevésse az ember szívébe? Ez oly kérdés, melyre csak a jövő és nem a történet-író adhatja meg a feleletet.¹¹

1. L. II. k. 74. c. 447 – 57. l.

2. L. II. k. 189 – 90. l.

3. L. II. k. 162. l.

4. L. II. k. 178. l.

5. L. II. k. 82. c. 503 – 510. l.

6. L. II. k. 57., 58., 59., 103., 104., 105., 106. c.

7. L. II. k. 507 – 508. l.

8. L. II. k. 324 – 5. l.

9. L. II. k. 35. c. 151 – 4. l.

10. L. II. k. 112. c.

11. Erre a kérdésre vonatkozólag a *brahmanismus*, hogy híveit a reménytelenség napjaiban megóvjá a kétségbeeséstől, ezt mondatja az istenség egyik személyével, *Visnuval*: „Valahányszor hanyatlik a jog, a jogtalanság pedig elhatalmasodik, ismételten újra teremtem magamat; a világ minden korszakában újraszületem a jók megszabadítása és a gonoszok elpusztítása végett.” (Bhagavad-Gita, 4, 7. 8.). Különbö a régi közmondás szerint is: „mundus se expedit”, azaz, ha útvesztőbe jutott, majd csak kitalál belőle.

Az egészhez lásd *Nippold*: Handbuch der neuesten Kirchengeschichte (3. kiad., Elberfeld, 1880.). I. k., főleg az 592 – 602. l.; *Sohm*: Kirchengeschichte un Grundriss (2. kiad., Leipzig, 1888.), 160 – 94. l.; *Gervinus*: Bevezetés a tizenkilencedik század történetébe (ford. Rózsaágyi A., B.-pest, 1886.), mely azonban, mint 1852. megjelent mű, nem számolhatott a későbbi eseményekkel. *B. Eötvös J.*: A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra (3. kiad. 1 – 3. k., B.-pest, 1885 – 86), főleg a III. k. 275 – 93. l.

A REFORMÁCIÓ UTÁNI KORSZAK.

VAGY A PROTESTANTISMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ
ÁLLAMOK FÜGGETLEN URALMA (FOLYTATÁS).

HARMADIK IDŐSZAK.

A BÉCSI CONGRESSUSTÓL NAPJAINKIG, 1814. UTÁN.

ELSŐ SZAKASZ. A RÓMAI EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

ELSŐ FEJEZET. A PÁPASÁG TÖRTÉNETE.

2. VII. Pius és a római papuralom helyreállítása.

Miután a francia forradalom alaposan felforgatta a sokáig szentnek tartott, de már korhadni indult állami és egyházi intézményeket, hogy romjaikon a maga eszméi szerint, az ember jogai alapján szervezze az államot és egyházat: a rombolási láz hevében egymásután semmisítette meg saját alkotásait is, s midőn nem volt mi ellen, önmaga ellen dühöngött. Ennek a céltalan erőpazarlásnak a *Napoleon* lángelméje vetett véget, midőn a nemzet erejét mederbe szorítva, a dicsőség útjára vezette s egyszersmind nagyravágyó céljának előmozdítására használta fel. A forradalmi császár diadalmas hadserege azonban magával vitte a forradalmi eszméket is, s az új eszmék vihara Európában is elsepert mindent, ami ellent nem állhatott neki. Ez a sors érte a római papuralmat is.¹

Azonban az ingadozó koronák birtokosai az új hódító hatalom ellen szövetkezve, hosszas erőfeszítés után leverték a hadak óriását s visszaszerezték a Bourbonoknak az elveszett trónokat. Miután a megalázott Napoleon Elba szigetére vonult (1814. ápr. 11. köszönt le), a zsarnokától már korábban (1814. jan.) megszabadult *VII. Pius* pápa, némi késedelmezés után, megtarthatta végre ünnepélyes bevonulását Rómába (május 24.). A nép riadó örömmel fogadta a vértanúnak képzelt sz. atyát, s ebben az örömben, a kor szellemét eléggé jellemezve, részt vettek még protestánsok is.

A kor szelleme *a régi állapot helyreállításában (restauratio)* nyilvánult. Az uralkodók azt hitték, hogy trónjokat biztosítják, ha teljesen helyreállítják a pápaságot, attól tartván, hogy a sz. Péter székének

összeomlása után rákerülhetne a sor a trónokra is. És valóban a pápaság iránt, világraszóló középkori uralma óta, nem nyilvánult oly kedvező hangulat, mint épen most, midőn a béke, a vallás áldásai után óhajtoztak a háború nyomoraitól sújtott népek. És Róma nem is szalasztotta el ezt a kedvező alkalmat, csakhogy hagyományos politikájához híven, ahelyett, hogy a közelebb lefolyt tanulságos eseményeken okulva, alkalmazkodni kívánt volna a fejlődni indult szabad eszmékhez, ellenkezőleg, elfojtásukra törekedett minden rendelkezésére álló eszközzel.

Bármennyire igyekeztek is a szövetkezett hatalmak a forradalom előtti állapot helyreállításán, még sem sikerült az teljesen. Maga VII. Pius is kedvetlenül tapasztalta csakhamar, hogy még a conservativ hatalmak sem tudják az idő kerekét visszafelé gördíteni. A bécsi congressus (1814–15.) ugyan elég jelét adta conservativ hajlamainak akkor, mikor visszaállította a legconservativabb pápai hatalmát, de azért az egyházi állam határát csak módosítással állíthatta vissza.² A pápa nevében, Consalvi, bíboros-államtitkár, hiába tiltakozott (1815. jun. 14.) ezen területcsonkítás, valamint Ferrarának osztrák őrség által való megszállása, a német birodalomban volt korábbi egyház-szervezet felbomlása és az ottani egyházi javak lefoglalása ellen:³ a congressus mellőzte a tiltakozást. Ez a vereség még csak tűrhető lett volna, ha sikerül a római curiának kibontakozni a felbomlott régi viszonyok zűrzavarából és szilárd jogrendet teremteni. A restauratio nehéz munkájához hozzá is fogtak, s ezen cél elérése végett a régi kipróbált eszközöket vették elő. VII. Pius első sorban a pápaságnak régi hű hadtestét: a jezsuita-rendet állította vissza korábbi kiváltságaival együtt, s ezt a tényt a „*Sollicitudo omnium ecclesiarum*” bullában teljes ünnepélyességgel kihirdette a jezsuiták templomában (1814. auguszt. 7.). Ezt a váratlan lépést azzal igazolta, hogy „ezt egyhangúlag és sürgősen kívánja az egész keresztyénség”,⁴ és „ezekben a nehéz, viharos időkben a Péter hajóját nem foszthatja meg erős és tapasztalt evezőitől.” És csodálatos, hogy míg a csatatkozhatatlan XIV. Kelemen szükségét érezte, hogy örökre eltörölje a jezsuita-rendet, addig az ugyancsak csatatkozhatatlan Pius jónak látta ugyanazt a rendet örök időkre sérthetetlenül visszaállítani. VII. Pius még a bulla kihirdetése napján visszaadta a jezsuiták három palotáját, a rendet azután is kegyeivel halmozta el és tetemes segélylyel gyámolította collegiumai alapításában. Hasonló szellem sugalmazta VII. Piusnak azt az iratát, melyben a világ

bámulatára *elátkozta a biblia-társulatokat*, dögvésznek, az újítók istentelen cselszövényének nevezte őket (1816. jun. 29.)⁵. A curia minden lépése azt bizonyította, hogy Róma egy hajszálnyira sem akar régi útjáról letérni. Consalvi, pápai államtitkár, VII Piusnak hű tanácsadója, ügyes diplomata, több-kevesebb sikerrel kiegyeztette az ellentétes érdekeket. A papuralom helyreállítása végett, *az egyes államokkal* vagy megújította a korábbi *concordatumokat*, vagy egészen újakat kötött⁶. Legnehezebben ment a dolog magában az *egyházi államban*, hol Consalvi a francia uralom egyik vívmányát, az összes kiváltságokat megsemmisítő egyenlőséget épségben hagyta ugyan, de főpapi tisztviselőktől vezetett központi kormányt szervezett, s *papi-rendőri államot* alakított a szabad egyházi államból. A Napoleon törvénykönyve helyét az egyházi törvénytár foglalta el, az új törvénykönyv behozatala pedig csak ígéret maradt. A szabadsághoz szokott nép nem szívesen tűrte a főpapi pásztorbot uralmát, kedvetlenül hordta megtakarított filléreit, adó fejében, a kiürült pápai pénztárba, s már a restauratio első éveiben felkelési kísérletekben nyilvánult az elégedetlenség. A *szénégetők (carbonari)* elátkozott titkos társulata előkészítette a forradalmat, s nem is marad el a kitörés, ha idején be nem nyomul az osztrák sereg az egyházi államba (1820. a nápolyi forradalom alkalmával).

Ilyen küzdelmek közt folytak le VII. Pius uralkodása második szakának napjai, s még azzal sem vigasztalhatta magát, hogy megszüntette a régi rend iránti gyűlöletet. Élete végét a Pál templomának leégése s egy kitörőfélben levő forradalomnak aggasztó jelei keserítették meg (megh. 81. évében, 1823. aug. 21.)⁷.

1. L. II. k. 570–81. l.

2. *Ferrarának* azt a részét, mely a Pó balpartján volt, Ausztriához csatolták; *Avignont* és *Venaissint* Franciaország birtokában hagyták.

3. Erről az ügyről alább „A kath. egyház helyreállítása Németországon” c. alatt lesz szó.

4. A bullában hangoztatott egyhangú kívánság csak ámítás volt; hiszen a Domokos- és Ferenc-rend minden követ megmozdított Rómában, hogy megakadályozza a jezsuita-rend helyreállítását; Ausztria, Németország, Franciaország és Németalföld boszúsan fogadta a hírt, Brazília és Portugallia tiltakozott ellene.

5. Ezt az iratot a gneseni érsekhez intézte, hasonló szellemben írt a mohilevi érseknek Oroszországba 1816. szept. 3.

6. Az. illető államoknál lesz rólok szó.

7. L. az. egészhez a II. k. 581. l. a 4. j. után felsorolt forrásokon kívül: *Nielsen: Geschichte des Papstthums im XIX. Jahrhundert* (németül 2. kiad. Gotha, 1880.);

Nippold: Handbuch der neuesten Kirchengeschichte (3. kiad., Elberfeld, 1883.), II. k. 16–31., 63–70. l.; *Baur*: Geschichte der christl. Kirche (V. k. Kirchengesch. des XIX. Jahrhunderts. Zeller kiad., Tübingen, 1862.), 38–39, 113–19.; *Gieseler*: Lehrbuch der Kirchengeschichte (V. k. Redepenning kiad., Bonn, 1855.), V. k. 32–51.; *Herzog*: Abriss der Kirchengeschichte (Kirchengeschichte des XIX. Jahrhunderts. Koffmane dolgozata, Erlangen. 1887.), 4–5. l.; *Henke*: Neuere Kirchengeschichte (III. k. Gass kiad., Halle, 1880.), III. k. 138–40. 145–47; *Alzog*: Handbuch der Universal-Kirchengeschichte (9. kiad. 1–2. k. Mainz, 1872.), II. 460–61. l.

3. XII. Leo, VIII. Pius, XVI. Gergely.

A VII. Pius halála után következő három pápa, egyházi és politikai tekintetben is, egészen a reactio útján haladt és kötelességének tartotta kérelmelhetetlen ellenzéki állást foglalni el az újabb-kori követelményekkel szemben.

XII. *Leo* (della Genga 1823. szept. 28–1829. febr. 10.), a Zelanti párt tagja¹, már VII. Pius alatt határozottan rosszalta még azt a csekély szabadelvű törekvést is, melyet legalább politikai téren szükségesnek tartott *Consalvi*. Az öregségtől elgyengült, köszvényes új pápa korával ellenkező buzgósággal fogott a restauratio munkájához. A jezsuitáknak visszaadott több collegiumot, nagyobb szigorúság kifejtésére utasította rendőri kormányát, igen erős törvényeket adott ki az erkölcstelenség ellen, valamit könnyített az adó terhén, a külföldi udvarokkal tovább folytatta a concordatumokon való alkudozást. De intézkedéseiben, még a jókban is, annyi tapintatlanságot követett el, hogy minden téren ellenszenvvel találkozott miatta. Midőn az olasz törvénykezési nyelvet a latinnal cserélte fel, elidegenítette alattvalóit is. Midőn a többek közt *Julianus* spanyol minoritát (kinek az volt a legnagyobb csodatette, hogy egy nyársról a félig sült madarakat állítólag lehúzta és elrepítette) boldognak nyilvánította, e téren kigúnyolta a katholicismust (1825.). Végre a kormányok kifogásai ellenére, az 1825-ik évre jubilaumi ünnepet hirdetett, s a meghívó brevében (1824. dec. 24., melyet még a protestánsoknak is megküldött) felszólította a híveket, hogy zarándokoljanak Rómába, esedezzenek az eretnekség kiirtásáért és adjanak hálát Istennek érte, hogy legyőzni engedte ennek a századnak az emberi és isteni jog ellen szőtt összeesküvését.

VIII. *Pius* (gróf Castiglione 1829. márc. 31.–1830. nov. 30.), VII. Piusnak egykor kedvelt embere, most már beteges, barátságos (68 éves)

öreg, megszüntette ugyan az elődjétől szervezett kém-rendszert, de gyámolította az inquisitiót. Rövid kormányzása alatt nem sokat tehetett; legtöbb aggodalma volt a bölcsészet, biblia-társulatok és carbonarik miatt. Ő hintette el a magvát a porosz egyházi viszálynak, s alatta, de az ő befolyása nélkül szabadult fel az angol kath. egyház (1829.)². Az a forradalmi mozgalom, melynek bölcsője Franciaország volt (1830. jul.), visszhangra talált Olaszországban és így az egyházi államban is. Ezen mozgalom ugyan a pápa világi hatalma ellen irányult, de miután a pápa személyében egyesítve volt a világi és egyházi hatalom, közvetve kiterjedt az egyházi kormányra is. Olaszország nemzeti egységének, függetlenségének és demokratiai alkotmányának eszméje általános rokonszenvvel találkozott az egyházi államban is, és annál erősebb gyökeret vert, mennél ellenkezőbb úton haladt a pápai kormány. Midőn a VIII. Pius halála után összeült a conclave, már kitöréssel fenyegetett a mozgalom. Ez a körülmény döntötte el a szavazást és a camaldoli-rend tudós generálisát választották meg pápának, ki mint XVI. Gergely foglalta el székét (Bellunoi Capellari, 1831. febr. 2. – 1846. jun. 1.).

A XVI. Gergely uralkodásának kezdetén *Bolognában* már kitört a forradalom s onnan gyorsan terjedt a legatiókba. A pápa már menekülésre gondolt, de Róma nem csatlakozott a forradalomhoz. Annál erélyesebben működött a forradalom Bolognában: egyhangúlag kimondta a megalakult törvényhozó gyűlés (1831. febr. 26.), hogy a pápának megszűnt a világi hatalma. Már új alkotmányterv készítéséhez fogtak, midőn az osztrák megszálló sereg benyomulása (márc.) véget vetett a forradalomnak. A forradalom vezetőinek elítélése végett már rendkívüli bizottság ült össze, midőn közbeléptek a külföldi udvarok s korszerű kormány alakítására és a visszaélések megszüntetésére intették a pápát. Ily előzmények után jelent meg (1831. jul. 5.) a közigazgatás megjavítását ígérő pápai *rendelet*, melyet oly kielégítőnek találtak a küludvarok felhatalmazottjai, hogy az osztrák csapatok azonnal odahagyták a pápai területet. De ez a rendelet épen azokat nem elégítette ki, akiket legközelebbre érdekelt, t. i. a népet. Így történt, hogy a forradalom, mely csak elfojtatott volt, újra kitört (1832. jan.). A felkelők ellen banditákból és rabokból alakított csapatokat küldtek ki, melyek békés polgárok és szent helyek ellen is oly kíméletlenül dühöngtek, hogy végre osztrák seregnek kellett az egyházi államot saját katonái ellen megvédeni. Most a francia kormány, hogy csökkentse az osztrák

befolyás nyomását, hívatlanul hajórajt küldött Anconába; a pápa tiltakozott a népjognak ilyen megsértése ellen s interdictum alá vetette Anconát. Az egyházi állam az idegen szuronyok védelme alatt újra lecsendesült ugyan, de alig vonultak ki a csapatok (1838.), most itt, majd amott lobbant fel a hamu alatt lappangó tűz. Előbb a legatiókban folyt a guerilla-harc (1843–44.), majd *Rimini* lakói, mivel el volt zárva minden más kérelmezési út, fegyverrel kezükben követelték, hogy művelt államhoz illő igazságszolgáltatásban részesíthessenek. Ezeket a felkeléseket schweizi és durva, vakbuzgó pápai önkéntes csapatok fojtották el. A művelt római ifjúságnak egy része börtönbe került, más része külföldön bujdosott; de azért a régi önkény és rendetlenség megszüntetésére nem is gondolt a curia. A pénzügy ziláltsága miatt megkétszereződött az egyházi állam adóssága (20 millió scudi adósságból 40 millió lett); csak alig tengett a földművelés, ipar és kereskedelem. Míg a szegényen maradt pápa kegyeltjei fényben éltek és roppant vagyont gyűjtöttek, addig a nép majdnem koldusbotra jutott. De ilyen csekélységekkel Gergely nem sokat törődött, szeme előtt csak *a római egyház dicsősége lebegett*; és valóban az ő uralma alatt 32 *apostoli vicariatust* és 15 *új térítő püspökséget* alapítottak a világ minden részében. Az államokkal és fejedelmekkel szemben folyvást és sikerrel fokozta a pápaság igényeit. A porosz egyházi viszályban is diadalmaskodott.

Úgy látszik, hogy XVI. Gergely nem akarta megérteni korát, csak a múltra tekintett, csak a régi igények iránt volt érzéke és erélye, az újításoknak pedig gátat törekedett emelni minden erejéből. Ebben a szellemben van fogalmazva az a *főpásztori körlevél*, melyet még kormányzása kezdetén (1832. aug. 15.) adott ki a püspököknek. *Kimondja ebben a levélben*, hogy a tanintézetekben hirdetett hamis tudományok terjesztik a hitetlenséget, az álfelvilágosodást; hogy minden bajnak oka a vallási közönyösség és az az *őrült állítás, hogy minden hit üdvözít*, vagy hogy az embert jogosan megilleti a lelkiismereti szabadság; hogy a protestantismus kiapadhatatlan forrása minden forradalmi mozgalomnak; hogy a gondolatszabadság az egyház és állam romlásához vezet; hogy a sajtószabadság gyorsan elterjeszti a veszélyes és téves tanokat, s ezzel szemben valóságos áldás a pápai index. Végre arra inti a püspököket és fejedelmeket, hogy egyesült erővel gátolják meg az újításokat; ő (t. i. a pápa) azt hiszi, hogy a szent szűz gyámolítani fogja ezt a törekvésöket és kiirt minden eretnekséget. E körlevél főleg

azért fontos, mert példányul szolgált a későbbi pápai körleveleknek és feltárta Gergelynek a gondolkodásmódját is, melyhez hű maradt mindvégig. Ez a szellem vezette, midőn teljes búcsú mellett kitétette a Péter és Pál apostolok fejét (1837.); midőn öt új szenttel gyarapította a szentek seregét (1839.); midőn újabban kiátkozta a biblia-társulatokat (1844.) s több ezekhez hasonló rendeletet adott ki. Végre még azoktól, is elhagyatva halt meg, akikkel jót tett; a nép pedig minden részvétet megtagadott az elhunytól³.

1. A 19. században a római curiában két párt állott egymással szemben: egyik, a *Zelanti* nevű párt, legkevesebbet sem akar elengedni a pápaság középkori igényeiből; másik, a *Liberali* vagy *Politici* nevű párt, tekintetbe véve az újabbkori viszonyokat, hajlandó némi engedményre.

2. Erről a két ügyről alább lesz szó.

3. Papst Leo XII. nach Artaud von Montor, deutsch bearb. v. Scherer (Schaffhausen, 1844.); *Köberle*: Leo XII. und der Geist der röm. Hierarchie (Leipzig, 1846.); *Wiseman*: Erinnerungen an die vier letzten Päpste (2. kiad., Regensburg, 1858.); *Wagner*: Gregor XVI. (Sulzbach, 1846.); *Henke*: i. m. III. k. 147–162.; *Baur*: i. m. V. k. 119–20., 238–42.; *Nippold*: i. m. II. k. 70–102.; *Gieseler*: i. m. V. k. 51–58.; *Alzog* (kath): i. m. II. k. 464–69. l.

4. IX. Pius és a vaticanumi közzsínat.

XVI. Gergelynek a halála után három napig (1846. jun. 14–16.) ingadozott a conclave a genovai *Lambruschini* bíboros, a meghalt pápának államtitkára s utolsó éveiben kormányzó-helyettese és gróf *Mastai-Feretti*¹ bíboros és imolai érsek közt, kit a *Politici*-párt hívének, az árvák atyjának, békülékeny és szilárd jellemű férfinak ismertek. Végre döntött a római nemesség befolyása és az egyházi állam fenyegető helyzete s a választás *Mastai-Feretti*-re esett, ki mint IX. *Pius* lépett a pápai trónra. A magas, erőteljes, tekintélyes külsejű új pápát, kihez sok szép reményt csatolt a közvélemény, kitörő lelkesedéssel üdvözölte a római nép s egyelőre nem is csalódott reményeiben. Midőn megjelent a politikai foglyoknak *kegyelmet hirdető okirat* (1846. jul. 17.) és számos elítéltet adott vissza családjának és hazájának: egész Olaszország lelkesedve hangoztatta az „*Evviva Pio nono!*” üdvkiáltást. Ezen a rendkívüli kezdeten megdöbbsent a *Zelanti*-párt s erős ellenzéki állást foglalt el a fenyegető új iránnyal szemben. Mind hiába! *Pius*nak már első tettei elárulták, hogy alapos reformokra törekszik s bátran szembe fog szállani az útjában álló akadályokkal. Az *üdvös reformok*

egymást érték; a pápai háztartást takarékosabbá tették; a törvénykönyveknek és törvénykezésnek, az oktatás- és gazdaságügynek alapos megvizsgálása és megbírálása végett bizottságokat neveztek ki; engedélyt adtak az egyházi államban korábban mindig kifogásolt vasutak építésére; szabadabb mozgást engedtek a sajtónak (1847. márc. 15.); a főbb államhivatalokat megnyitották a világiak előtt is; adót vetettek az egyházi állam zárdáira; sőt Pius szabadelvű helyhatósági alkotmányt adott² Róma városának s *államtanácsot* (Consulta di Stato) alakított a tartományok kitűnőbb férfjaiból, mely részt vett az egyházi állam kormányzásában. A schweizi csapatok elbocsátását is munkába vette és megengedte, hogy polgárőrséget (guardia civica) szervezzenek (1847. júl. 6.).

Azonban Piusnak a *politikai* téren kifejtett *szabadelvűsége* szembeszökő ellentétben állott *egyházi és vallási conservativismusával*. E tekintetben egészen előde nyomait követte; a püspökök számára kiadott *főpásztori levelén* (1846. nov. 9.) épen az a szellem vonul át, mely a XVI. Gergelyén. *Ebben a levélben* Pius is keserűen panaszskodik a kor romlottsága ellen; a kijelentéstagadókat, istenkáromlókat azzal vádolja, hogy visszaélnek az észszel, emberi műnek hirdetik s önkényesen, elferdítve magyarázzák Isten igéjét, holott Isten egy élő tekintélyre bízta annak igazi és csalatkozhatatlan értelmezését; megtámadja a biblia-társulatokat, melyek veszélyes működésükkel aláássák az isteni hagyományok és kath. egyház tekintélyét; ostorozza azt a szertelen vallási közönyt, mely egyaránt üdvöztetőnek hirdet már minden felekezetet; aggodalommal említi meg, hogy meg merik támadni a papság szent nőtlenségét is s még olyan, érzéki gyönyörre vágyó pap is akad, ki szemérmetlenül a bujtogatókhoz csatlakozik; iszonyú színben tünteti fel a communismust, mely, ha győzelemre jut, az emberi nem kiirtására fog vezetni stb. Ezen levél iránya nagyon kétes színben mutatja be Piusnak politikai reformjait, de a bilincseitől félig megszabadult nép nem okoskodott lelkesedésének mézesheteiben, hanem örült a nyereeménynek és égis magasztalta Piust.

Midőn Ferrarába elővigyázatból osztrák őrség vonult be s hangosan nyilatkozott miatta az ingerültség: Pius tiltakozott ezen beavatkozás ellen. A népszerűség hullámain folyvást emelkedő pápáról azt hitték már, hogy ő van hivatva rá, hogy élére álljon az olasz nemzeti mozgalomnak. S valóban, *Mazzini József*, a genovai ügyvéd és az olasz mozgalom fővezetője felszólította a pápát (1847. szept.), hogy álljon a vallási és nemzeti mozgalom élére, reformálja a vallást a tiszta humanitás alapján s mint az

egyház feje, segítse elő Olaszország egységét. Azonban a ferrarai megszállás által előidézett viszály békés kiegyenlítéssel végződött a pápa és Ausztria között a rohanva haladó események óvatosságra intették Píust. E hangulatot árulja el az az *allocutio* (1847. dec. 17.), mely a Mazzini levelére adott válasznak tekinthető s melyben egyenesen kijelentette, hogy semmit sem szándékozik feláldozni a szentszék tekintélyéből és az egyházi hagyományokból. Még ez a nyilatkozat sem csökkentette a népszerű pápa iránti lelkesedést, sőt az 1848-iki lapok is még mindig magasztalásokkal halmozták el. Azonban egyre szaporodtak a nyugtalanság, a forrongás vészthirdető jelei is.

A nápolyi felkelés után merészebben lépett fel a római *néppárt* s alkotmányt követelt. A népszerűség zúgó árájától elsodort Pius nem gondolhatott többé ellenállásra; *reform-minisztériumot* nevezett ki, melynek már csak két egyházi tagja volt; ezzel kapcsolatban új alkotmányt adott (1848. márc. 14.). A rómaiak lelkesült örömmel üdvözölték az új alkotmányt. De amint Rómába is eljutott a párisi, bécsi és milánói események híre, ott is lánggra-lobbantotta a felhevült kedélyeket s nagyon megnehezítette Piusnak különben is nehéz helyzetét. Szabad csapatok alakultak; a nép elűzte a jezsuitákat, mint a katolicizmus átkait s még ehez is beleegyezését adta a pápa (1848. március 29.). Pius az olasz néphez intézett *szózatában* (márc. 31.) hiába intette a népet mérsékletre, a felizgatott nép már átlépte a mérséklet határát és rohanva haladt előre, folyvást tovább, tovább! Midőn fegyverre került a dolog, a nép hangosan követelte, hogy írja alá a pápa a hadizenetet Ausztria ellen⁴; de már ezt nem tehette meg Pius; sőt *kijelentette* (ápr. 29.), hogy „ő, mint az összes kath. keresztyénség atyja, nem lehet részese politikai párttöredékeknek; ellenkezőleg azt óhajtja, hogy békében éljen az egész világ, főleg Olaszország”; és még a gondolatától is iszonyodik annak, hogy őt élére akarják állítani az olasz köztársaságnak. Ezen és ehez hasonló nyilatkozatok szét kezdték oszlatni a népnek benne helyezett reményét. Naponta nőtt a zavar és izgatottság s közeledett a válság órája.

Ezekben a viharral fenyegető napokban Pius *Rossi grófot*⁵ hívta meg a minisztériumba, hogy mérsékelje a szenvedélyes párttusák hevét s rendet és nyugalmat teremtsen. De a népszerűtlen új miniszter meg sem kezdhette működését, mert midőn a követek kamarájába ment (nov. 15.), a lépcsőn orgyilok vetett véget életének. Erre a római népkörtől (*circolo popolare*) felizgatott nép *demokrata minisztérium* alakítását, *alkotmányozó nemzetgyűlés*

egybehívását, az olasz nemzetiség elismerését és Ausztria ellen a nemzeti háború folytatásai követelte a pápától. A pápa egyelőre erélyesen ellenszegült ezeknek a követeléseknek s tiltakozott a nép erőszakosságai ellen; de midőn egymást érték a tüntetések s a kérvények mellett golyók is repültek a sz. atya szobáiba, *minden követelést szentesített aláírásával*. Ettőlfogva Pius a néppárt bábjátéka, majdnem foglya volt, s nem csoda, ha menekülni törekedett ebből a kellemetlen helyzetből. A már előbb eltávozott bíborosokat végre, a bajor követ védelme alatt, a pápa is követte (nov. 24. és 25. közti éjjel)⁶. Menhelyéről Gaetából tiltakozott az utóbbi események (a nov. 15. óta történtek) ellen s törvénytelennek és semmisnek nyilvánított minden azóta megjelent rendeletet.

A néppárt tovább haladt a megkezdett úton; ideiglenes kormányt alakított az *alkotmányozó nemzetgyűlés* összehívása végett. A pápa átkot mondott mindazokra, akik részt fognak benne venni, de a nép befejezte a választást. S a *nemzetgyűlés* (1849. febr. 9. éjjel) *kimondta*, hogy a pápának megszűnt a világi hatalma; a római állam, mint *köztársaság*, népies alapon fog szerveztetni; a római főpap pedig teljesen függetlenül gyakorolhatja ezután is egyházi hatalmát. Majd törvényjavaslatot terjesztettek elő, mely az egyházi javak lefoglalását s állami célokra való fordítását ajánlotta. A *novarai csata* elvesztésének⁷ híre megrendítette ugyan a rómaiakat, de annál nagyobb erő kifejtésére sarkalta őket. Teljes hatalmú *triumvirátust* neveztek ki, melynek élén *Mazzini* állott. A pápa tiltakozott mind a köztársaság, mind az egyházi javak lefoglalása ellen és beavatkozásra szólította fel a kath. hatalmakat, amit meg is ígértek. Nemsokára partra szállott a római köztársaság elnyomása végett a francia köztársaságnak egy tekintélyes hadserege s *bevette a Garibaldi által hősieken védett Rómát* (július 3.). Ezalatt az osztrák csapatok is benyomultak a legatiókba s megkezdődött a megtorolás, a boszú uralma. Az ingerültség oly nagy volt, hogy a pápa a szuronyok védelme alatt sem mert azonnal visszatérni; egyelőre *bíborosokból álló bizottság* vette kezébe a kormányt. A *pápa némi pénzügyi és közigazgatási reformot ígért* ugyan egy kiáltványban (szept. 12.), de ezek csak papíron maradtak; sőt a *kegyelmezésre vonatkozó rendeletében* is (szept. 18.) annyi volt a kivétel, hogy ezen az alapon korlátlanul lehetett folytatni az üldözést.

Végre Pius (1850. ápr. 12.) visszatért Rómába; a nép, sőt a diplomatai kar részéről is oly hideg és kétértelmű volt a fogadtatás, hogy legkevésbé sem vigasztalhatta meg az elkeseredett sz. atyát.⁸ Most azok jutottak

kormányra, kik a régi rendszer visszaállításában keresték az állam üdvét. Antonelli bíboros-államtitkár ebben a szellemben kezdte kormányozni az egyházi állam hajóját. Rövid idő múlva a régi irányban haladt minden; felelevenítették az *inquisitiót*, elnyomták a sajtót, a jezsuitákra bízta a közoktatást. Maga a sz. atya is a jezsuiták hálójába került. Mintha a XVI. Gergely szelleme szállotta volna meg Pius, annyira átalakult rövid száműzetése alatt. A forradalom után a *reactio* szelleme sugalmazta minden intézkedését.

Különben a *forradalmak leverése után egész Európában virágzásnak indult a reactio szelleme* s vele kapcsolatban a sajtótól és a Pius-egyletektől buzgón táplálva, folyvást emelkedett a pápaság iránti lelkesedés is. Pius egészen késznek találta a kormányokat a pápaságnak kedvező, *reactionarius concordatumok* kötésére.⁹ Ez a körülmény egy időre elég kárpótlást nyújtott az elkeseredett sz. atyának csalódásaiért, de kárpótlást keresett öndicsőítésének folytonos fokozásában is. Egymást érték a *boldognak és szentnek nyilvánítások* (beatificatio et canonisatio)¹⁰; az *örömevek* is bőséggel omlottak¹¹; új csodatevő Mária-képet fedeztek fel; s mindezeknek koronájául új dogmákkal boldogították a kath. világot.

IX. Pius, hogy lerója háláját a szűz anyának, kinek, hite szerint, megmenekülését köszönhette, legfőbb fokára emelte a *Mária-cultust*. Azt a kérdést, melyen öt századnál tovább vitatkoztak a ferenc- és domokosrendi s más kath. hittudósok s mely a tridenti zsinaton sem nyert végleges megoldást, most szerencsésen megoldotta a jezsuitáktól sugalmazott Pius. A sz. Péter templomában, a meghívott bíborosok és püspökök jelenlétében, 1854. (dec. 8.) kihirdette az „*Ineffabilis Deus*” bullát. Ennek értelmében: „Az Isten kijelentése szerint *Mária*, fogantatásának első pillanatában, Istennek különös kegyelméből és kiváltságánál fogva ... *szeplőtlenül megőriztetett az eredendő bűntől*, és ezt erősen és állhatatosan hinni kell minden hívőnek”¹². Ez a tény két szempontból nevezetes: Pius nem közzsinaton, hanem csak püspöki értekezleten állapította meg ezt a dogmát és így tényleg gyakorlatába lépett a pápai család kozhatatlanságnak, habár nem is fejtette ki elméletileg; továbbá majdnem minden ellentmondás nélkül hangzott el a pápai absolutizmusnak ez a kihívó nyilatkozata és a kath. világ oly keveset törődött az egész ügygel, mintha nem is érdekelné. A jezsuiták után haladó pápa a *Mortara-ügyben* is kihívó, bántó példáját adta önkénykedésének. Midőn Bolognában (1858. jul.) Mortarát, a nyolc éves zsidó gyermeket, azon az alapon, hogy keresztyén dajkája két évvel azelőtt szükségből

megkeresztelte, a sz. officium zsoldosai elrabolták szülőitől: a művelt világ tiltakozása ellenére sem adták vissza nekik a gyermeket¹³. A római egyház feje csak a közel múltban is így űzött gúnyt minden emberi jogból!

Míg a jezsuitáktól vezetett pápa teljes erővel fáradozott egyházi hatalmának gyarapításán: addig az *olasz nemzeti egység* hívei az ő politikai hatalmának megsemmisítésére tettek készüléket. Szellőztetni kezdték az egyházi állam tarthatatlan állapotát, a papi kormány önkényességét és tehetetlenségét¹⁴. Végre kitört az olasz-francia-osztrák háború, mely végzetessé vált Róma sorsára is. Az osztrák seregnek *solferinói teljes veresége* (1859.) nyitotta meg az olasz egység érdekében vívott harcok sorát. Az új olasz állam, a többi közép olasz államokkal együtt, sorban bekebelezte a legatiókat is. A *villafrancai béke* (jul. 11.) reményt nyújtott ugyan több olasz államnak és az egyházi államnak a restaurációjához is, ha ez megtörténhetik fegyveres beavatkozás nélkül; de nem történt meg, sőt számos *röpiratban*¹⁵ azt a kérdést kezdték megvitatni, hogy *vajjon megilleti-e a pápát a világi hatalom?* Midőn pedig III. *Napoleon* egy jegyzékben (dec. 31.) azt kívánta a pápától, hogy mondjon le elfoglalt tartományairól s megígérte egyszersmind, hogy a kath. államok Rómában a rend megőrzése végett egy hadtestet fognak tartani: Pius egy *encyklikában* (1860. jan. 19.) először mondta ki válaszul a később nevezetessé vált „*non possumus*”-t. Minden további ajánlatot határozottan visszautasított Róma. Azután a pápa világi hatalmának megszorítása ellen megkezdődtek a különböző kiadású tiltakozások és tüntetések szőszékből, imatársulatok részéről stb. Mindennél több sikert ígért a kath. híveknek nagyon jókor nyilatkozott részvéte, mely a jövedelmeitől elesett sz. atya részére minden országban megnyitotta a „*péterfillérek*” bőségszaruját. De el is nyelte az újra szervezett pápai hadsereg, melynek élére Lamoricière, „az újkor Don Quijote”-ja állott. Miután azonban kitűnt a világi fegyverek elégtelensége, a pápa a hajdan hatalmas egyházi fegyvert, a kiátkozást is megforgatta „a lázadók, beavatkozók, bitorlók és piemonti ragadozó állat” (= *Victor Emanuel*) stb. felett (1860. márc. 26.). Mind hiába! A pápa csak a tulajdonképpen való „*Péter örökségének*” maradt birtokában. Midőn Garibaldi merész hadjárata Siciliát és Nápolyt is megszerezte (1860. máj. 11.–szept. 7.) az új olasz királyságnak, az olasz egység eszméje, a pápa világi hatalmának ez a réme, közel állott teljes megvalósulásához. A harci zaj lecsendesedése után a pápai uralom hívei és ellenei közt folyt tovább a küzdelem. Míg a püspökök és vakbuzgó világiak engedelmességi nyilatkozatokkal

igyekeztek a pápát megvigasztalni: addig *Róma két feliratot szerkesztett* számos aláírással (1861. máj.), melyben Olaszország fővárosának felszabadításáért kérelmezett. A kiáltó szónak Garibaldi merész vállalata lett az eredménye, melynek hősei „Róma vagy halál” jelszóval indultak Róma felszabadítására. E vállalat azonban megbukott *Aspromontenál* (1862. aug. 29.) s kedvezőbb időre halasztották a közóhajtás megvalósulását, de *az egyesült Olaszországot elismerték* (1861–66.) *az európai hatalmak* (Ausztria és a pápa kivételével).¹⁶

Ezek az események s a *szeptemberi conventio* (1864. szept. 15.), mely a pápa megkérdezése nélkül biztosította a pápai terület maradványát¹⁷, nagyon elkedvetlenítették és gyűlölettel töltötték el Piuszt a legújabb kor minden vívmánya, minden mozgalma iránt. Mintha csak beléálmodta volna magát a papuralom arany középkorába s elfeledte volna, hogy a 19. század második felének is átlépte küszöbét: oly avult, rozsdás fegyverekkel akarta megvédeni a pápakirályságot, melynek ügyis csak idő kérdése volt az összeomlása. Az események rohamos fejlődése arra készítette, hogy határozottan megjelölje velök szemben egyházi és politikai álláspontját. Ezzel a céllal adta ki 1864. dec. 8. *új encyklikáját* (*Quanta cura*) a mellé csatolt *syllabusszal* (*complectens praecipuos nostrae aetatis errores*: 80 felsorolt tévtan tíz fejezetre osztva). Örültségnek nyilvánítja és elátkozza benne azt az állítást, hogy a nem katolikusok is üdvözülhetnek; elátkozza a szabad vizsgálódást, a tiszta és mérsékelt rationalismust, a titkos- és biblia-társulatokat, a polgári házasságot, a lelkiismeret-, tan-, gondolkodás- és sajtó-szabadságot, a törvény előtti egyenlőséget, az államnak és iskolának az egyháztól való elkülönítését, szóval az újabbkori fejlődésnek minden vívmányát; végül minden tévelygésnek gyökerét: azt a tételt, hogy a sz. atyának ki kellene békülni a haladással, a liberalizmussal, az újkori műveltséggel. Pius jellemzett álláspontján mintegy bűvös kört húzott maga körül az üdvözülendők számára, kijelentvén, hogy aki be akar abba lépni, annak szakítani kell a haladással, szabadelvűséggel és újkori műveltséggel. A művelt világot ámulatba ejtette ez az eszmekör, az ultramontanizmus hívei pedig megtudták belőle, hogy mely irányban kezdjenek munkához.

A következő évek eseményei legkevésbé sem igyekeztek megvalósítani a pápa álmait. A *porosz-osztrák háború* Velencét is megszerezte az új olasz államnak (1866.). Mihelyt a francia őrség kivonult a pápai területről, *Garibaldi* újból összeszedte szabad-csapatát s kitört a felkelés. Pius ugyan a sz. Katalin védelmébe ajánlotta Rómát, de ezúttal a

segélyül küldött francia csapatok Chassepot-fegyverének csodája mentette meg (1867. nov. 3.).

A politika kedvezőtlen alakulása által a való élettől egészen elidegenedett pápa tovább bolyongott az álmok országában. Arra gondolt, hogy az 1864. évi encyklikában megpendített eszméket teljesen kifejtve, ünnepélyes egyházi cselekvény útján közkincsévé tegye az egyháznak¹⁸. Ennek az volt a legbiztosabb módja, hogy amiről meg volt a pápa győződve, vagy amit elhitettek vele, t. i. *csalatkozhatatlanságát, higgye az egyház is*. Nehéz eldönteni, hogy ezen terv megvalósításában a Pius aggkorának vagy hiúságának, avagy a jezsuiták fondorkodásának volt-e nagyobb része? Elég, hogy munkába vették a merész tervet.

Már 1867., a sz. Péter és Pál apostoli fejedelmek 18. százados örömmünnepe alkalmával (l. itt a 11. j.), egy consistoriumon kijelentette Pius, hogy mihelyt kedvező alkalom nyílik, sz. közzsinatot fog egybehívni, hogy közös tanácskozással és buzgósággal gondoskodjanak az egyház szenvedéseinek gyógyszeréről. A jelen volt püspökök azt a reményöket fejezték ki válaszul, hogy az fényt fog árasztani az egyházra. Egy év múlva (1868. jun. 29. az Aeterni Patris bullában) *a közzsinatot 1869. dec. 8-ikára csakugyan összehívta Rómába*¹⁹. A meghívó a zsinat feladatául általánosságban az egyháznak és társadalomnak a fenyegető bajoktól, az újkori tévelygésektől és istentelen ellenségeitől való megszabadítását tűzte ki, s bölcsen hallgatott a csalatkozhatatlanságról. A világ bámulva vette ezt a hírt, háromszáz év óta senkisésem gondolt közzsinatra, s az utolsó közzsinatokhoz sem mutattak a pápák valami jó kedvet; és íme egyszerre váratlanul megjelent a rég nem látott, elfeledett vendég.

Eközben *a zsinat előkészítésével foglalkozott egy bíboros congregatio*. Meghatározta, hogy kik jelenhetnek meg a zsinaton, és ezzel az alkalommal a szerzetes-rendek generálisai is jogot nyertek a szavazásra; megállapította a zsinat tárgyalási szabályait is.²⁰ A *hittani bizottság* elhatározta, hogy a csalatkozhatatlanság definitiójára csak abban az esetben kerítnék sort, ha magok kérik a püspökök. Ebből a célból előre összeszerkesztettek egy schemát. Mindezeket a tárgyalásokat a legnagyobb titokban tartották.

Az új közzsinaton a föld minden pontjáról nagy számmal jelentek meg a kath. világ (igazabban a római hierarchia) képviselői. *A szavazásra jogosítottak közül többen jelentek meg hétszáznál*.²¹ A zsinattól senki sem várt gyökeresebb, a kor kívánalmainak megfelelő reformokat; legfeljebb

azt remélték, hogy a kezdetben tekintélyes ellenzék (137 tag 410 ellen) mérsékelni fogja a vakbuzgóság szertelenségeit. Ez a remény is eloszlott. A curia politikája és az új zsinati rendszabályok tehetetlenné tették, elnémították az ellenzéket. Aztán a kormányok is tartózkodó állást foglaltak el s abban bíztak, hogy a veszélyessé válható végzéseknek életbeléptetését, ha szükséges, erőhatalommal is mindig megakadályozhatják.²² Így történt, hogy a pápa, az ultramontanizmus és jezsuitizmus készséges támogatása mellett, megvalósulva láthatta álmait.

A zsinat ünnepélyes megnyitását (1869. dec. 8.) ágyú-dörgések és harang-zúgások hirdették. A gyűlés helyiségéül (Aula) a sz. Péter templom jobb kereszt-hajóját jelölték ki, mely ismeretes a rossz akusztikájáról; ez a baj, s a latin egyházi nyelvnek nem elég biztos beszélése és nagyon eltérő kiejtése majdnem lehetetlenné tette a vitatkozást.

Az első nyilvános ülésen a szokásos ima és ének után, Pius kérdést intézett az atyákhoz, hogy óhajtják-e, hogy a sz. vaticanumi közzsinat az Isten dicsőségére, a kath. hit és vallás emelése, a tévelygések mellőzése, a klérus és nép erkölceinek megjavítása végett kezdetét vegye? Miután erre általános „Placet” hangzott, megnyitottalak nyilvánította a zsinatot.

A megnyitást követő négy generális congregatió az indítványok megbírálására, a hittani kérdések előkészítésére bizottságokat, a mentségek, panaszok és viszályok elintézésére bírakat neveztek ki. Közben egy hittani tervezetet (*Schema de fide*) is kiosztottak, mely a rationalizmusból fakadó különböző tévelygésekkel szemben tárgyalta a kath. tant. Midőn a hittani tervezet tárgyalására került a sor, az ellenzék, melynek élén Rauscher bécsi bíboros-érsek állott, oly erővel kezdte meg a támadást, hogy a hittani tervezetet visszautasították a bizottsághoz és a fegyelmi tervezetet (*Schema de disciplina eccl.*) vették elő. A tárgyalások alatt mindent elkövettek a jezsuiták, hogy magok a főpapok kérelmezzék új dogmák megállapítását (pl. Máriának testi mennybemenetelét); sokat fáradoztak abban is, hogy a tiltott könyvek indexe és a syllabus a hitcikkek közé soroztassék egész teljességében; és 410 aláírást szereztek ahhoz a kérelemhez, mely a pápa csalatkozhatatlanságának definitióját és tárgyalását kívánta. Ezzel szemben az ellenzék egy 137 aláírással felszerelt *folyamodványban* feleslegesnek időszerűtlennek nyilvánította a nevezett definitiót. A pápa egyik folyamodványt sem fogadta el, de megdicsérte az infallibilistákat. A jezsuitákkal karöltve működő ultramontán

többség, hogy váratlan akadályok zavart ne idézhessenek elő, kivitte, hogy akként módosítsák a tárgyalási szabályokat, hogy szavazattöbbség döntsön a hittani kérdéseknél is;²³ sőt később azt is, hogy az első szóbeli tárgyalás helyett írásba foglalva adják be az atyák véleményeiket.

Miután az első hittani tervezet tárgyalását nem végezték be a kitűzött időre, a második nyilvános ülésen (1870. jan. 6.) a *Professio Fidei Tridentina* alapján tettek ünnepélyesen hitvallást.

A további congregációkban befejezték a hittani tervezet tárgyalását és a különböző véleményekkel együtt a hittani bizottsághoz tették át átdolgozás végett. Erre három fegyelmi tervezetet vettek tárgyalás alá: 1. a püspökökről és a püspöki szék megüresedéséről; 2. a papok életéről és kötelességeiről; 3. az egész kath. egyház részére egy egyöntetű kis káté szerkesztéséről. Ezeknek bevégzése után a zsinati atyák közt egy második terjedelmes hittani tervezetet osztottak ki a *Krisztus egyházáról* (3 részben, 15 fejezetben és 21 kánon kíséretében)²⁴, melyhez az ultramontán (450) püspökök kérésére még egy pótlékot csatoltak (a 11. és 12. fejezet közé illesztve) utóbb (márc. 6.), mely kimondta „*Romanum Pontificem in rebus fidei et morum definiendis errare non posse*”. Ezt a pótlékot azzal az utasítással küldötték el az atyák szállására, hogy tíz nap alatt a vaticanumi titkári hivatalhoz írásban adják be rá vonatkozó véleményöket.

Majd az újból átdolgozott hittani tervezetet vették tárgyalás alá s miután sikerült a kételyek eloszlatása, a harmadik nyilvános ülésen (1870. ápr. 24.) „*Constitutio dogmatica de fide catholica*” címen²⁵ egyhangú szavazattal elfogadták az atyák (667 volt jelen).

A tárgyalások további folyamában, midőn a hittani bizottság a pápa primátusát és csatatkozhatatlanságát újabb átdolgozásban „*Constitutio dogmatica prima de ecclesia Christi*” cím alatt (4 fejezetben) kinyomatva az atyák kezéhez juttatta, rendkívüli izgatottság fogta el a pártokat. Az ellenzék megújította korábbi aggodalmait, a bécsi²⁶ és a prágai²⁷ érsekek és a mainzi püspök²⁸ felvilágosító iratokat osztottak szét Rómában, melyekben azt igyekeztek bebizonyítani, hogy a római püspök csatatkozhatatlansága ismeretlen volt a régi egyházban; hogy a legfontosabb hitvitáknál sem hivatkoztak rá; hogy ha fel is merült, mindig visszautasították; s hogy csak szabad vélemény volt a legújabb ideig. A rottenburgi püspök²⁹ kimutatta, hogy I. Honoriust eretneknek nyilvánította az V. közzsinat stb. Kárba veszett mindez a buzgóság. Az

ultramontánok azt vitatták ellenökben, hogy az isteni kijelentésnek legfőbb tekintélye előtt háttérbe kell vonulni még a történeti tényeknek is; hogy ha a sz. atya a Krisztus földi helytartója, abban az esetben részesnek kell lennie az ő csalatkozhatatlanságában is, hogy az isteni igazságnak legyen így egy mindig jelenlevő szerve; mert csak ennek elismerése mentheti meg a társadalmi állapotokat a végső romlástól. Azt is vitatták, hogy a pápa felette áll a hagyományoknak; sőt állítólag ezen viták alatt jelentette volna ki Pius (XIV. Lajost utánozva): „*La tradizione son 'io!'*” A többség mind türelmetlenebb lett s követelte az általános tárgyalás bezárását. A részletes tárgyalást is nagyon siettették, mivel erős hangok emelkedtek az ellenzék részéről, melyeknek súlyát nem csökkenthették a többség heves rosszalása és közbeszólása. Aztán beállott a nyári hőség s betegségek fordultak elő vele együtt.

Végre *próba-szavazásra* került a dolog (1870. júl. 13.; ekkor 601 szavazó volt jelen): 451 főpap „*placet*”, 88 atya „*non placet*” és 62 tag „*placet juxta modum*” szavazatot adott. Az ellenzék a különféle megpuhítások és felvilágosítások után is erősebb volt, mint remélték s ha velők tartanak egyházmegyéik, egy újabb nagy egyházi szakadásnak lett volna szemlélője a világ. De addig nem jutott a dolog.

Pár nap múlva (júl. 15.) egy *küldöttség*, melynek élén *Simor*, a magyarországi kath. egyház prímása állott³⁰, – arra kérte a pápát, hogy álljon el csalatkozhatatlansági igényétől. *Ketteler* (mainzi püspök) háromszor borult térdre s úgy kérte a sz. atyát, hogy engedjen az egyház békéje érdekében. De Pius megingathatatlan volt. Később (júl. 17.) *Rauscher* (bécsi érsek) a búcsúkihallgatáson előadta azokat a veszélyeket, melyek az egyházra háramolhatnak az infallibilitas definíciójából. Pius kijelentette válaszában, hogy az ügy már tovább haladt, hogysem meg lehetne állítani. Még azon a napon 55 (német, osztrák, magyar, francia és amerikai) *főpap egy nyilatkozatot adott át a pápának*, melyben kijelentették, hogy nem vesznek részt a következő nyilvános szavazásban, hanem helyette inkább visszatérnek egyházmegyéikbe, hogy ne legyenek kénytelenek a sz. atya színe előtt „*non placet*”-tel szavazni.

Így érkezett el, néha viharos, néha megindító jelenetekről előkészítve, a keserűség nyomait egészen el nem enyésztetve, a *negyedik nyilvános ülés* nagy napja (1870. júl. 18.), midőn az ellenzék nagyobb része már el is távozott Rómából s a kath. világnak fele sem volt képviselve. És az *ultramontán párt*, a sz. atya jelenlétében, a *pápai*

csalatközhatatlanság hittételét „*Constitutio dogmatica prima de ecclesia Christi*” cím alatt³¹ teljesen kifejtve, *hűségesen megszavazta* (535 placet, 2 non placet szavazattal szemben).³² Erre Pius felemelkedett trónjáról s mialatt a kitört zivatar megreszkettette a sz. Péter templom óriás kúpját, a „*Pastor aeternus*” bullában szentesítette a megszavazott constitutiót.

Eszerint „*a római pápa, midőn tanító-székéről (ex cathedra) szól, azaz midőn, mint az összes (?) keresztyéneknek pásztora és tanítója, tisztét teljesíti és legfőbb apostoli hatalmánál fogva a hitre és erkölcsökre vonatkozó s az egész egyházat kötelező tan felett mond döntő ítéletet: amaz isteni segély következtében, mely neki megígértetett volt sz. Péterben, ugyanazon csalatközhatatlanság részese, mellyel az isteni Megváltó a hitre és erkölcsökre vonatkozó tanok eldöntésénél fel akarta ruházni az ő egyházát; ezért önmagokban véve és nem az egyház beleegyezéséből, változhatatlanok a római pápa ilyenmű döntő ítéletei.*” Aki ellentmond ezeknek a tételeknek, régi szokás szerint, átkozott.

Midőn a zsinat kizárólag a pápára ruházta az egyház egyetemének jellegét, a csalatközhatatlanságot, a pápát abszolút szellemi urának ismerte el és a zsinatot, mint feleslegest, kitörülte az egyházalkotmányból. A zsinatnak ezen „öngyilkossága” óta a pápa és egyház azonos fogalmak. A pápa ezen a magaslaton mint istenített hatalom kormányozhatná a világot, ha az emberiség hajlandó volna meghajolni egy gyarló papi bálvány előtt. Szerencsére Rómának színpadi villámaival csak a butaságot lehet rémítgetni. A művelődés útján előrehaladott, öntudatra és önérzetre jutott népek nem igen fognak a pápa kedvéért lemondani józan eszökről és visszatérni a középkornak kísértetekkel, csodákkal és álomképekkel benépesített homályába.

Míg Rómában az új bálvány felállításán fáradoztak, azalatt kiütött a francia-német háború (1870. júl.) és Pius a csekély számra leolvadt zsinatot „szentségtörő” invasio és Európa általános nyomora miatt elnapolta jobb időre. Midőn hazahívták a francia megszálló-csapatokat, az olasz hadsereg, néhány ágyúlövés után bevonult Rómába (1870. szept. 20.), s ezen az utolsó területen is véget vetett a pápa fejedelmi jogának és szerencsésen befejezte az olasz nemzeti egység nagy munkáját. Róma elfoglalását azután az olasz kormány a nép megszavaztatásával igyekezett törvényesíteni, a nép pedig örömmel szavazott az Olaszországhoz való csatlakozásra (133,681 mellette és csak 1507 ellene).

Nagyobb gondot okozott az olasz kormánynek annak kitalálása, hogy miként lehessen a kath. világ fejével az olasz királynak egy fővárosban békében megélni, azaz két kardnak egy hüvelyben megférni? Ezt a célt akarta elérni a *garantia-törvény* (1871. máj. 13.), mely a maga teljességében *elismeri a pápa személyes fejedelmi jogát*; nevezetesen, hogy függetlenül gyakorolhatja lelki hatalmát, követeket fogadhat és küldhet, testőrséget, posta- és távíró-hivatalt tarthat; szabadon rendelkezhetik a vaticanumi és lateranumi palotával és a San-Gandolfo kastéllyal; ezeken a területeken és lakóikon fejedelmi jogot gyakorolhat és az olasz államtól 3,225,000 líra évi dotációban részesül.³³ Pius azonban, mint az apostoli sz.-szék jogait sértő, csalárd intézkedést, határozottan elutasította ezt a törvényt s egész életében folyvást tiltakozott ellene.³⁴

Eközben a jezsuiták folyvást sürgették a kath. hatalmakat, hogy fegyvert fogjanak a „kifosztott” sz. atya érdekében; de süket füleknek beszéltek. Kísérletet tettek az új német császárságnál is, és midőn nem sikerült, támadólag léptek fel. Egyelőre balul ütött ki ez a politikájuk is, mivel a német-porosz cultura-harc az egész német birodalomból kitiltotta annak magvetőit, a jezsuitákat.

Hasonló *összeütközések* egymást érték *más államokban is*; a korábbi egyezményeket a kath. államok is felbontották s szabadelvű intézkedéseikkel sok kedvetlenséget okoztak a sz. atyának. A vaticanumi palotából egymásután repültek világgá a heves hangú körlevelek, fenyegető, átkozódó, vést-jósolgató allocutiók; de mindezek meg nem változtathatták a világnak papuralom-ellenes irányát.

Az újkori világnak szabadelvű áramlatától elhidegedett pápa ideges makacssággal visszavonulva a vaticanumi palotába, elhitette magával, hogy ő „*vaticanumi fogoly*”. Ezt a hitet az ultramontanizmus hívei is buzgósággal terjesztették mindenfelé, sőt kitelhetőleg értékesíteni igyekeztek. Ebből a célból jó pénzért (1/2 frankért) árulgatták (Lengyelországban, Belgiumban s másutt) azokat a szalmaszálakat, melyeken állítólag feküdt a „szegény vaticanumi fogoly” és azokat a fényképeket, melyek zordon börtön vas-rácsa megett ábrázolták a sz. atyát. A jezsuita hízelgés és ámítás később már úgy léptette fel a vaticanumi foglyot, mint a „*vaticanumi megfeszítettet*”, ki harmadnap múlva fel fog támadni, vagy aki meg sem hal, sőt akiben bűn nem található.

Az izgatásnak, világbolondításnak ezen örökös hullámozása közt Pius, valamennyi kormányral feszült viszonyba jutva, vagy éppen hadilábon állva, évei számával folytonosan gyarapodva bőbeszédűségében és nagyralátásában, az egymást érő jubilaumokon³⁶ kitartásra bátorította bálványozóit, kik dús ajándékokkal terhelve zarándokoltak Rómába, búcsúval és áldásokkal halmozta el őket s közben-közben válogatott ócsárló, zsémbelő és átkozódó kifejezésekkel szidta ezt a gonosz, hitetlen világot. A „havasalji templomrabló” és „trónrabló” (t. i. Victor Emanuel olasz király), valamint saját öreg tanácsadója, Antonelli, pápai államtitkár is odahagyta már az élet csataterét. Végre menni kellett Piusnak is; hiába ragaszkodott oly hévvel a Krisztus földi helytartóságának méltóságához, mint elődei közül alig valaki; hiába álmodozott róla, hogy a sz. Péter fényes trónjáról korlátlanul kormányozhatja a világot: neki is csalatkozhatatlanul oda kellett megtérnie, hol nem háborgatják többé a földi nagyság és hiúság gondolatai. Meghalt 1878. febr. 7.³⁷

1. *Giovanni Mária Mastai-Feretti*, egy római főnemes család ivadéka, 1792. máj. 13. szül. Sinigagliában (az egyházi államban). 1815. Rómába ment, hogy katonai szolgálatba lépjen, de a pápai nemes testőrségbe nem vették be, mivel nehézkes volt. Így a papi pályára lépett, de tanulmányai befejezése után megint betegség állotta útját felszenteltetésének, mely azonban állítólag azonnal megszűnt, mihelyt Strambi áldozár az ifjú fejére tette kezét. Ez az esemény oly mélyen meghatotta lelkét, hogy elhatározta, hogy a szenvedők, betegek és szegények szolgálatára szenteli életét. Muzi apostoli vikáriussal (1823.) Chilibe ment, a tengeri út nagyon megviselte, életveszélyben is forgott. 1825. visszatért Rómába és egy szegény gyermek-kórházban szolgált, majd a sz. Mihály nevű nagy kórház igazgatója lett és fáradságai jutalmául 1833. spoletói érsekké, 1840. bíborossá nevezték ki. További életfolyamát l. a szövegben.

2. Róma városa száz-tagu *tanácsot* kapott, melynek élén egy senator és nyolc conservator állott, 1847. okt.

3. Az új *alkotmány* értelmében két kamarát szerveztek; a felső kamara tagjait a pápa nevezte ki élethosszig; az alsó kamara tagjait a nép választotta; emellett azonban a pápa sértetlenül fenn kívánta tartani az egyházi ügyekre vonatkozó tekintélyét.

4. Egyelőre még ennek a kívánságnak is engedett és kiadta a parancsot a csapatoknak, hogy Sardiniával egyesülve, szabadítsák meg Lombardiát az osztrák uralomtól. De azután ellenkező parancsot adott ki.

5. *Rossi* gróf előbb tanár, azután a Lajos Fülöp francia király követe volt; egyiránt gyűlölték mind a jezsuiták, mind a forradalom hívei.

6. Pius nőruhában a gróf *Spaur* bajor követ kocsján menekült Rómából.

7. 1849. márc. 23. teljesen megveretett *Károly Albert* sardiniai király.

8. A diplomatai kar ekként üdvözölte: „Szentségednek államaiba való

visszatértét minden kormány úgy üdvözli, mint kedvező jelét és rendkívül messzevágó példáját annak, hogy visszaáll a jogrend, mely oly nagyon szükséges a népek jólétére és a béke fentartására.”

9. Ezekről a concordatumokról az illető államoknál lesz bővebben szó.

10. *Boldognak nyilvánította* a többek közt Claver Péter, Bobola András, Canisius Péter jezsuitákat; 1867. a 205 japáni vértanút. A *szentek közé sorozta* a 26 japáni vértanút (23 ferencrendit, 3 jezsuitát); Arbuez Pétert, az aragoniai hitnyomozót; a 19 gorkumi vértanút (Hollandiában) stb. Pius IX. als Papst u. König nach den Acten seines Pontificats (Wien, 1865.) után közli Alzog: i. m. II. k. 520. l. 1. j.

11. *Pius négyszer hívta Rómába a kath. püspöki kart.* 1854. dec. 8. a *Mária szeplőtelen fogantatásának* kihirdetése alkalmával mintegy 200 püspök jelent meg; ugyanennek érdekében már 1854. aug. 1. *jubilaeumot* rendezett. 1862. jún. 9. a *japáni vértanúk canonisatiójának* fényesebbé tétele végett mintegy 300 püspök jelent meg. 1867. jún. 29. a sz. *Péter és Pál* apostoli fejedelmek vértanúságának 18-százados *örömnepén* mintegy 500 püspök vett részt. 1869. ápr. 11. 50-éves áldozásának *örömnepét* tartotta meg Pius. 1860. dec. 8. a *vaticanumi zsinatra* 700-nál több főpap jelent meg. Végre 1871. a *pápai trónra léptének* is megülhette 25 éves *örömnepét*.

12. Declaramus, pronuntiamus et definimus, doctrinam, quae tenet, *Beatissimam Virginem Mariam in primo instanti suae Conceptionis fuisse singulari Omnipotentis Dei gratia et privilegio, intuitu meritorum Christi Jesu Salvatoris Immani generis, ab omni originalis culpae labe praeservatam immunem, esse a Deo revelatam, atque idcirco ab omnibus fidelibus firmiter constanterque credendam* (Pii IX. P. M. acta T. I. p. 616.). Közli Alzog: i. m. II. k. 520–21. l.

13. *Mortara Edgar* életrajza és arcképe megjelent a *Magyar Sion* 1879. évf. A zsidó fiút szerzetessé nevelték.

14. *About* Ödönnek, a francia császár titkárának *levelei Rómából* előbb a *Moniteur-ben* jelentek meg. La question Romaine (Bruxelles, 1859.).

15. De la Guéronnière: Le Pape et le Congrès (Paris, 1859.); Pro causa Italica ad episcopos cathol. (Firenze, 1861. *Passaglia* római tanár adta ki névtelenül.)

16. Az egész olasz félsziget, az osztrák Velence, San-Marino köztársaság és a Patrimonium Petri kivételével egyesítve volt *II. Victor Emanuel* alatt, ki az 1861. márc.

17. törvény értelmében „*Olaszország királya*” címet vett fel.

17. *III. Napoleon* azt ígérte, hogy két év múlva eltávolítja a római területről a francia megszálló sereget; *Victor Emanuel* megígérte, hogy a pápai területet (mely már csak Rómából és Campagnából állott, mintegy 700,000 lakossal) meg nem támadja, sőt megvédi és magára vállal egy részt a pápai állam adósságából is.

18. „Az a szerves összefüggés, mely az 1864. dec. 8. Encyklika és a IX. Pius pápa ő szentségétől kiírt közzsínat közt van, melynek ebben az évben kell megnyílni, önmagától szembeötlő. Aminek ott az alapja van letéve, annak itt kibővítve, az egyház rendelkezésére álló ünnepélyes cselekvény által, az egyháznak lehetőleg egyetemes, tartós közkincsévé kell válni.” A német jezsuiták lapja, a „*Stimmen aus Maria-Laach*”. A „*Civiltà Cattolica*”, a római ultramontán párt lapja a Syllabus dogmává emelésének módjául a pápa személyes csatlakozhatatlanságának kikiáltását ajánlja (1869. febr. 6.). Közli *Nippold*: i. m. II. k. 125. l.

19. 1868. szept. 8. a keleti egyház püspökeit is meghívta a zsinatra; sőt szept. 13. a protestánsokat is felszólította, *ut ad unicum Christi ovile redire festinent*. Ugyancsak kibonthatta képzelődése szárnyait az öreg sz. atya, ha azt hitte, hogy szavára az egy akol és egy pásztor megvalósulhat valaha.

20. E szerint nem fognak mindent teljes ülésen tárgyalni, hanem: 1. 24 tagból álló *bizottságokban*, melyeknek élén egy-egy bíboros áll; 2. *generális congregatiókban* öt bíboros (gr. Reisach és az ő halála után de Angelis első elnök; de Luca, Bizarri, Bilio és Capalti másodelnökök) elnöklete alatt, melyeken felolvassák a decretumokat és a pápa személyes vezetése mellett „*Placet*”-tel vagy „*Non Placet*”-tel szavaznak rólok. A tárgyalásokat titokban tartják. A zsinati tagok semmit sem jegyezhetnek fel, sőt a jegyzőkönyvet sem tekinthetik meg. Mindezen szigorú rendszabályok mellett is megbízható tudósításokat küldtek (Acton lord) az „*Augsburger Allgemeine Zeitung*”-ba, melyeket Huber és Döllinger rendezett. Ezek később megjelentek ezen cím alatt is: *Quirinus: Römische Briefe vom Concil* (München, 1870.). Ketteler ezeket a leveleket célzatos hamisításoknak és ámtításoknak tartja ily című művében: *Die Unwahrheiten der röm. Briefe von Concil in der Allgem. Zeitung* (Mainz, 1870.).

21. A megnyitáson 721 zsinati tag volt jelen, ez a szám dec. végéig 759-re emelkedett; 1870. ápr. 24-ig halál és szabadságolás következtében leolvadt 667-re; júl. 13. 601, júl. 18. csak 535 szavazó volt Rómában; végre szept. 1. csak 128 atyából állott a zsinat.

Rendi fokozat szerint jelen volt a zsinaton 48 bíboros, 4 prímás, 527 püspök, 10 patriarcha, 137 érsek, 6 megyenélküli apát, 13 mitra-joggal felruházott szerzetes fő-apát, 12 szabályozott papi rend generálisa és generális vikáriusa, 7 szerzetes-rend generálisa és generális vikáriusa, 16 kolduló-rend generálisa és generális vikáriusa, összesen 780 *patres concilii*.

Államok szerint: Ausztriából 32, Magyarországból 11, Németországból 16, Franciaországból 81, Spanyolországból 40, Olaszországból 176, Nagy-Britanniából és gyarmataiból 46, Portugáliából 2, Belgiumból 6, Hollandiából 3, Schweizből 4, a görög szigettengerről 4, az észak-amerikai egyesült államokból 40, Dél-Amerikából 30, Canadából 9 főpap jelent meg. Volt még 42 különböző keleti szertartású és 119 címzetes és missziói püspök. Magyarországról megjelent Simor Ján. esztergomi érsek-prímás, Hajnald Lajos kalocsai érsek; a kassai, győri, nagyvárad, pécsi, szatmári, váci, veszprémi, székesfehérvári és diakovári püspökök.

22. Egyedül az orosz kormány tiltotta meg kath. püspökeinek, hogy részt vehessenek a zsinaton. A francia kormányt azzal nyugtatta meg Antonellit hogy nem lesz szó a családokozhatatlanságról. Hohenlohe herceg, bajor miniszter hiába szólította fel a német kormányokat, hogy együttes fellépéssel igyekezzenek elhárítani az államokat fenyegető veszélyt; intő szavai eredménytelenül hangzottak el.

23. Ezen módosítás ellen Dupanloup orleans-i püspök 34 honfitársával, valamint az osztrák és magyar ellenzéki tagok is erélyesen tiltakoztak. Kijelentették, hogy hittani kérdésekben, ha nem is egyhangúságnak, de legalább erkölcsi szavazat-egységnek kell lennie, különben a zsinat nem felelhet meg rendeltetésének.

24. I. rész 1–10. fejezet a Krisztus egyházáról; II. rész 11–12. fej. a római pápa primátusáról és világi uralmáról; III. rész 13–15. fej. az egyháznak az államhoz való viszonyáról.

25. A *Const. dogm. de fide cath.* áll bevezetésből (Prooemium), mely az utolsó közzsínatról és a vallás azóta való fejlődéséről szól. Ezt követi *négy fejezet*: 1. Istenről és a teremtésről; 2. az isteni kijelentésről; 3. a keresztyén hitről; 4. az emberi észnek a természetfeletti hithez való viszonyáról. Az egészhez 18 kánon van csatolva. Az egész szöveg közölve van *Rolfus*: Kirchengeschichtliches in chronologischer Reihenfolge etc. (Mainz, 1877.), I. rész, 138–146. l.

26. *Rauscher*: Observationes quaedam de infallibilitatis Ecclesiae subjecto (Neapoli, 1870.).

27. *Schwarzenberg*: De summi Pontificis infallibilitate personali (Neapoli, 1870. állítólag *Sales Mayer* prágai tanár írta az érsek megbízásából).

28. *Ketteler*: Quaestio (hely és évszám nélkül).

29. *Hefele*: Causa Honorii Papae (Neap. 1870.).

30. A küldöttség tagjai voltak: *Simor*, a magyarországi kath. egyház prímása, *Darboy* párisi, *Scherr* müncheni érsek, *Ketteler* mainzi, *Rivet* dijoni, *Ginouillac* grenoble-i püspök.

31. A *Const. dogm. prima de ecclesia Christi* 1. fej. szól az apostoli primátusnak a sz. Péter személyére való átruházásáról; 2. fej. a sz. Péter primátusának folytonos fenmaradásáról a római pápákban; 3. fej. a római pápa primátusának jelentőségéről és tulajdonságairól; 4. fej. a római pápa, csatlakozhatatlan hivataláról. Mindenik fejezetet átkozó kánonok kísérik (9). A 4. fejezetnek a *csatlakozhatatlanságra vonatkozó bezáró része* így hangzik: „Hinc, sacro approbante Concilio, docemus et tamquam dogma fidei declaramus, Romanum Pontificem, cui in persona beati Petri ab eodem Domino nostro Jesu Christo praeter alia dictum est: Ego rogavi pro te, ut non deficiat fides tua, et tu aliquando conversus confirma fratres tuos (Luc. XXII. 32.) vi assistentiae divinae ipsi promissae errare non posse, quum supremi omnium Christianorum doctoris munere fungens pro apostolica sua auctoritate definit, quid in rebus fidei et morum ab universa Ecclesia tamquam de fide tenendum vel tamquam fidei contrarium rejiciendum sit; et ejusmodi decreta sive judicia, per se irreformabilia, a quovis Christiano, ut primum ei innotuerint, pleno fidei obsequio excipienda et tenenda esse. Quoniam vero infallibilitas eadem est, sive spectetur in Romano Pontifice tamquam capite Ecclesiae, sive in universa Ecclesia docente cum capite unita, insuper definimus, hanc infallibilitatem etiam ad unum idemque objectum sese extendere Si quis autem huic Nostrae definitioni contradicere (quod Deus avertat) praesumpserit, sciat se a veritate fidei catholicae et unitate Ecclesiae defecisse.” A *Const.* egész szövege közölve van *Rolfus*: i. m. (1870.). I. rész, 146–151. l.; *Schulthess*: Europäischer Geschichtskalender. 1870. évf. 438–42. l.

32. Állítólag kicsinált dolog volt, hogy *Riccio* cajazzo (Nápolyból) és *Fitz Gerald* little-rocki püspök (Észak-Amerikából) non placet szavazatot adjon.

33. Az egész szöveget közli *Rolfus*: i. m. 1871. évf. 500–503. l.

34. Az 1871. máj. 15. tiltakozó encyklikát közli *Rolfus*: i. m. 1871. évf. 504–505. l.

35. A német-porosz cultura-harcról az illető államoknál lesz szó.

36. 1871. pápaságának 25-éves jubilaumát ülte meg, 1875. nagy egyházi jubilaum volt, 1876. pápaságának 30-éves, 1877. püspökségének 50-éves jubilaumát tartotta meg.

37. Pii IX. Pontificis maximi acta (3 T., Romae, 1865.); ezután dolgozta (*Schumacher*) Pius IX. als Papst u. König (Wien, 1865.); *Marocco*: Pio IX. (5 T., Torino, 1861–64.); *Pfleiderer*: Pius IX., ein Lebensbild (Heilbronn, 1878); *Hasemann*: Papst Pius IX. Ein Bild seiner Persönlichkeit, seines Lebens u. seiner Kirchenleitung (Leipzig, 1878.); *Zeller*: Pie IX. et Victor Emanuel (Paris, 1879.) s mások.

Acta et decreta S. S. et oecumen. conc. Vaticani (Friburgi-Brisgoviae, 1870. s köv.; *fasc. I.* acta publica quibus conc. praeparatum est; *fasc. II.* acta publica ipsius conc. additum est lexicon geogr. dioeceseon residentialium et abbatiarum nullius et catalogus Praelatorum eccles. cathol.); *Friedrich*: Documenta ad illustrandum Concilium Vaticanum (Nördlingen, 1871.); U. a.: Tagebuch während des vatik. Konzils (2. kiad., Nördlingen, 1873.); U. a.: Gesch. des vatik. Konzils (I. k. Bonn, 1877.); *Frommann*: Gesch. u. Kritik des vatik. Konzils (Gotha, 1872.); *Pressense*: Le Concile du vatican (Paris, 1872.); U. ez németül *Fabarius*-tól (Nördlingen, 1873.); *Rolfus*: Kirchengeschichtliches in chronologischer Reihenfolge etc. (1. Abth. Die Vorbereitung auf das Vatic. Concil. u. das Vatic. Conc. selbst enthaltend, Mainz, 1877.) s mások.

V. ö. *Alzog*: i. m. II. k. 513–40.; *Hase*: i. m. (11. kiad), 648–59.; *Nippold*: i. m. II. k. 102–155.; *Herzog*: i. m. (XIX. század), 14–17., 33–36.; *Henke*: i. m. III. k. 163–75. l.

5. XIII. Leo.

IX. Piusnak a halála után a conclave kétnapi gondolkodás (háromszori szavazás, 1878. febr. 18. és 20.) után *Pecci Joakim* perugiai bíboros-érseket választotta meg pápának, ki mint *XIII. Leo* foglalta el a sz. Péter székét.¹ Leóban példányszerű főpapot nyert a római kath. egyház, mivel mindazok a tulajdonságok feltalálhatók benne, melyekre a jelen kor viszonyait tekintve, nagy szüksége van az egyház fejének. Ugyanis Leo némi költői tehetséggel pártosítja a tudományos képzettséget; a kormányzásban tapintatos modort egyesít bölcs számítással; a papuralom érdekeit, a csatatkozhatatlan pápaság abszolút hatalmát fáradhatatlan buzgósággal, de nem előde makacs politikájának kihívó hajthatatlanságával, hanem a gondolatait mosollyal leplező diplomata megnyerő finomságával ápolgatja; engedékenynek csak látszik, de igazában soha meg nem feledkezik a vaticanumi zsinat ultramontán célzatáról. Leót tisztelői a *béke pápájának* szeretik nevezni, de igazában diplomata pápa, ki békét prédikál és lelkében harcra gondol az egész újkori jogi és kulturai fejlődés ellen; harcra a protestantismus ellen,

melyet „tévelygések tévelygésének, istentelenség és önhittség szülöttjének” nevez; mindenfelé szítja a római türelmetlenséget és a Krisztus helytartójához méltóan, jézusi szeretet nélkül, azt hirdeti, hogy „a türelem nem keresztyén erény”. Leónak vázolt irányát minden eddig tett lépése igazolja.

Alig foglalta el a pápai trónt, erről a tényről sajátkezűleg tudósította a hatalmakat (a német császárt és az orosz cárt is, de az olasz királyt nem), egyszersmind melegen ajánlotta kibékülésre, egyetértésre irányuló jó szándékait. De már *első encyklikájában* (1878. ápr. 21.) ő is tiltakozott az egyházi állam megszüntetése ellen, mivel „a szentszék világi hatalma a közjóléttel és az egész emberiség üdvével áll kapcsolatban” (?); ő is elátkozta anélkül, hogy a syllabust említette volna, mindazokat a bölcsészeti és vallási tévelygéseket, melyeket elődei (a polgári házasságot államilag jogosított ágyasságnak nevezi) és ő is kihirdette az apostoli szék csalatkozhatatlanságát.²

Második encyklikájában (1878. dec. 28. „Quod apostolici muneris”) a *socialista, communista és nihilista mozgalmak* ellen foglalt állást s kijelentette, hogy a polgári társaságot romlással fenyegető mozgalmak forrása azokban a megmérgező tanokban és abban az elkeseredett harcban rejlik, melyet az újítók a 16. század kezdete óta hintettek és kezdtetek a kath. egyház ellen, hogy a kijelentés és természetfeletti rend helyett az ész tévedéseit juttassák uralomra. Mindezen társadalmi és politikai veszélyek hullámai ellen egyedül a kath. egyház biztos kikötője védheti meg a fejedelmeket és népeket.³

Harmadik encyklikájában (1879. aug. 4. „Aeterni Patris”) azokat a sokféle *bölcsészeti rendszereket* támadta meg, melyek a 16. század óta keletkeztek s melyek nagyon fanyar gyümölcsöket termettek az egyház és polgári társadalom számára, mivel nem voltak kellő tekintettel a hitre; holott a *keresztyén bölcsészet tisztelettel hajlik meg a hit igazságai előtt s megfelel az emberi tudomány méltóságának*. Ennélfogva *az anyagi Aquinoi sz. Tamáshoz, a kath. tudományosság alapjához kell visszatérni*, ki alaposan tárgyalta a keresztyén bölcsészetnek minden ágát. Miután a püspöki kar e tekintetben is meghódolt a sz. atya akaratának, Leo *az összes kath. tanintézeteknek védő szentjévé tette Aquinoi sz. Tamást*, azzal a reménnyel áztatván magát, hogy a nevezett szent vezetése mellett eszére tér a világ új nemzedéke és visszakívánczik a papuralom arany középkorába.⁴

Majd a házasságnak újkori hamis fogalma és kötése (t. i. a polgári házasság) ellen is kikelt (1880. febr. 10. „Arcanum divinae sapientiae”), élesen elítélte a házasságnak laza prot. fogalmát, a prot. elválás „iszonyú eretnekségét” és „a görögöknek szokásos elkülönítését”; végül kimondotta, hogy *az államnak nincsen joga a házasság törvényes szabályozására*, mivel ezt a jogot kizárólag a római egyházra ruházta az isteni alapító, ki szentséggé tette a házasságot (?).⁵

Erős ellenszenvének adott kifejezést a *prot. missziók* iránt (1880. dec. 3. encyklikájában), midőn azt állította annak munkásairól, hogy a „Krisztus apostolainak színe alatt csalárdsággal teljes emberek, tévelygések hirdetői ... de erősen hiszi, hogy a katolikusok a Krisztus országának terjesztésében nem engedik legyőzetni buzgóságukat azoknak a mozgékonyaságától és szorgalmától, akik a sötétség birodalmának hatalmát törekednek terjeszteni.”⁶

Hogy az egyháznak az államhoz való helyes viszonya felől se hagyja sokáig kétségben híveit, a hatalom eredetét, természetét és célját egészen a VII. Gergely és III. Ince szellemében fejtegette egyik encyklikájában (1885. nov. 1. „Immortale Dei”). Kimondotta benne, hogy *a hatalom Istentől van* és a nép engedelmeskedni tartozik a hatalomnak. A társadalomnak szüksége van egyházra (ez szerint csak római lehet), mely gondozza a lelkek üdvét s a mennyei üdvre vezérelje. Valamint *az egyháznak ez a célja legfőbb, úgy az egyház hatalma is legnemesebb, tehát alá nem rendelhető a világi hatalomnak*. A protestantizmus fejtette ki azt a tant, hogy az állam feljebbvaló az egyháznál; pedig olyan köztök a viszony, mint a test és lélek közt (természetesen az egyház a lélek). Az a protestáns új jog, mely az állam kormányzatában tagadja az azelőtt alkalmazott keresztyén jogot (értsd: kánonjogot), a francia forradalomban nyert teljes befejezést. *Ez az új jog Isten tagadása, az állam-isten felállítása*. El kell vetni tehát azokat a tanokat, hogy a néptől ered a hatalom, hogy szabad fellázadni; hogy a vallások közt nem kell különbséget tenni; hogy helyes a korlátlan gondolkodás- és sajtószabadság; hogy az egyházat szabad az állam alá hajtani stb.⁷

Hasonló békés szellemben nyilatkozott a *szabadkőművesekről* is (1884. ápr. 20. „Humanum genus” encyklikájában), kik, mint a racionalizmus és materializmus hívei, a sátán országához tartoznak, örökös harcot vívnak a római egyház mint Isten országa ellen s felbontására törekednek minden erkölcsi köteléknek.⁸ Szóval *Leo nincsen*

megelégedve a jelenkor vallástalan és erkölcstelen culturájával s olyannal szeretné felcserélni, melynek alapja Aquinoi sz. Tamás, és koronája a családokozhatatlan sz. atya volna. De nincsen megelégedve a keresztyén türelem logikájával sem, mert míg a prot. államokban teljes szabadságát és függetlenségét követeli a római egyháznak és klérusának, addig tiltakozik azon „páratlan szemérmertlenség” ellen, mellyel a protestánsok Rómában alapított iskoláikban a gyermekek közt terjesztik „iszonyú téves tanaikat.”

Ilyen elvekkel Leo csak ott boldogulhat, hol az állam-kormányok minden eszközt jónak találnak absolut hatalmi céljaik elérésére, még ott sem mindenütt. *Legnehezebb a helyzet Olaszországban,* hol minden kibékülési kísérletet visszautasított a pápa s habár apadóban van a péterfillérek özöne, mégsem fogadta el a kormánytól felajánlott udvartartási költséget; de épen ebből az okból kénytelen volt megengedni (1879.), hogy az új püspökök a kormányhoz folyamodhassanak az *exequatur*-ért.⁹ Leo, úgyszólván sohasem fogy ki a panaszokból (allocutiókban, encyklikákban és élő szóval), melyekre az olaszországi, de főleg a római „tűrhetetlen, vigasztalan állapotok” fakasztják. Hogy is ne panasznál, midőn a vallástalan kormány *megelőző polgári házasságkötés* nélkül érvénytelennek tekinti az egyházat; midőn az egyháznak utolsó javaira (a Propagandáéra) is rátette a kezét;¹⁰ midőn kárörömmel nézi el, hogy a pápa hívei egy kis clericalis tüntetést sem rendezhetnek (a IX. Pius hamvainak átszállítása alkalmával) anélkül, hogy meg ne zavarná az istentelen anticlericalis nép.¹¹ Hogy is ne panasznál, midőn nincsen kilátása rá, hogy az olasz király, mint egy N. Constantinus, egészen a pápának engedje át Rómát; holott Leo mindenféle tervezésekkel szemben több ízben kijelentette, hogy „*a megegyezésre és békére nem lát más utat a valódi és hathatós souverainitasra való visszatérésen kívül*” (értsd Rómának és az egyházi államnak teljes helyreállítását).¹²

Franciaország, „az egyház elsőszülött leánya” is felmondotta az engedelmességet a sz. atyának, midőn megfosztotta a szerzetes rendeket a nyilvános és magán tanítás jogától (1880.), kizárta az iskolából a vallástanítást (1882.), megfosztotta fizetésöktől a kormány ellen izgató kath. papokat, stb. De azért Leo tűrt, s főleg a francia gyarmatokban működő térítés érdekében került az összeütközést, sőt bíborossá nevezett ki három francia érseket, „szorosabbra kívánván fűzni a

kapcsokat, melyek Róma egyházával s a római pápával egybekötik e nemes nemzetet” (1886.).¹³

Sokkal nyugodtabban gondolhat Leo a *nagybritanniai állapotokra*, hol oly hódítást tett a római clericalismus, hogy még Skótszágban is felállíthatta a hierarchiát s szabályozhatta a püspökök és szerzetesek közti viszonyt (1881.). Nem is mulasztotta el alkalomszerűleg kifejezést adni a kormány iránti barátságos érzületének, midőn több ízben (1882., 1883.) intette az íreket, hogy a törvény határai közt küzdjenek jogaikért s tartózkodjanak a forradalmi titkos társulatoktól.¹⁴

Nagyon kedvezően alakultak a viszonyok *Spanyolországban*, hol a kath. papság is politikai pártok szerint foglalt volt állást, de a pápának bölcs, tapintatos figyelmeztetései után levélben jelentette ki a püspöki kar, hogy egyetértve, a pápa bölcs tanításait fogja követni (1885., a XII. Alfonz halála alkalmával). *Mária Krisztina* regens-királyné is több ízben kimutatta, hogy óhajtja a békét az egyházzal. Ezt az irányt követve, szüntette meg a kormány az iskolák állami monopóliumát (1885.), s választotta a királyné fiának (XIII. Alfonz) keresztapául a pápát (1886.). Ennyi jóindulatot Leo sem hagyhatott viszonzás nélkül és a királynénak a szentelt arany-rózsát adományozta a kath. egyház iránt tanúsított hűségeért (1886. jul. 2.).¹⁵

Leónak körültekintő, bölcs politikája legfényesebb diadalt aratott *Németországban*, honnan kitiltották volt a jezsuitákat és rokon szerzeteket (1872.); a porosz *májusi törvények* pedig (1873.), melyek az ultramontán törekvések megfékezését célozták, de amelyeknek vonakodtak engedelmessé válni a püspökök, pénzbírsággal, börtönnel vagy száműzetéssel sújtották nagy részöket. Azonban a zilált pártviszonyok (centrum pápai kath., socialdemokrata, német szabadelvű, lengyel, elzász-lotharingiai stb. pártok) arra kényszerítették a porosz kormányt, hogy megszüntesse a római curiával a feszült viszonyt. Hosszas alkudozások után szelídítették a májusi törvényeket (1880–84.). Midőn a *Karolina-szigetek* miatt heves viszály tört ki Spanyolország és Németország közt, *Bismarck* ügyes, hízelgő politikával a pápát ajánlotta bírónak, akinek ítélete megnyugtatta mind a két államot. Midőn pedig kétéssé vált a *katonai septennatus* keresztülvitele s fel kellett miatta oszlatni a birodalmi gyűlést és új képviselő-választást rendelni (1887.): a pápa viszonzásul *Bismarck* mellett korteskedett s azt tanácsolta a centrum (azaz kath.) pártnak, hogy az egyház érdekében a kormány

mellett foglaljon állást. Ily előzmények után jött létre a *porosz állam és római curia közti viszonyokat szabályozó törvény* (1887. ápr. 29., erről alább), mely megszabadította bilincseitől a német kath. hierarchiát s melyről méltán elmondhatta Leo: „Bizonyára határ vettetett annak az elkeseredett harcnak, mely az egyházat károsította s az államnak sem volt hasznára.”¹⁶

Hasonló kedvező eredménnyel állította helyre Leo a békét *Schweizban*, midőn megszüntette a genfi apostoli vicariatust s megnyugodott benne, hogy egy püspöke legyen Lausanne-nak és Genfnek (1883.), és független püspökséget szervezett Tessin kantonban is (1884.).¹⁷ Engedmények árán békét kötött az *orosz kormánnyal* is, mely engedmények a főbb papi állomások betöltésénél a kormány beleegyezésére, a főfelügyeleti jogra és az orosz nyelvre vonatkoztak (1882.), de legalább visszatérhettek a száműzött lengyel püspökök, s helyreállott a hierarchia.¹⁸

De nemcsak Európára terjesztette ki Leo figyelmét, hanem a föld legtávolabb pontjain is, ahol csak reménye lehet a kath. egyháznak a hódításra (Kelet-Indiában, Persiában, Chinában, Japánban, stb.), igyekezett a curia és kormányok közt barátságos viszonyt teremteni. Sőt *Magyarországot* is megtisztelte egy encyklikával (1886., Budavár visszafoglalásának kétszázados emlékünnepe alkalmából), melyben, szokás szerint, a kath. vallásnak tulajdonítja Magyarország nagyságát és fenmaradását, de inti a nemzetet, hogy óvakodjék a rationalismustól és naturalismustól s óhajtja, hogy szüntessék meg a kath. vallással ellenkező törvényeket s a papok mindenkit igyekezzenek bevenni az igaz vallásba, mert „Isten országára nézve nincsen gyenge kor” (azaz kereszteljék el a prot. vagy vegyes házasságok gyermekeit) s inkább válasszák a törvény büntető szigorát, mint az Isten haragját (azaz ne teljesítsék a kath. vallásnak és hierarchiának nem kedvező törvényeket stb.).¹⁹

Nagy gondot fordított Leo a *szerves-rendeknek*, mint a hierarchia érdekei előmozdítóinak újra szervezésére, megerősítésére. A *Ferenc-rendnek* hétszázados évfordulója alkalmából (1882.), ennek a rendnek a keresztyén szellem terjesztése körüli érdemeit felsorolván és megdicsérvén, a naturalismus és anarchismus ellenszeréül erősen ajánlotta, hogy minél többen lépjenek e rendnek tertiarius osztályába; e végett szabályozta az ezen osztályba való felvételt és annak előjogait

(1883.). A *jezsuita-rendnek* újból megerősítette minden kiváltságát (1886.), hogy „folytassa pályáját céljának elérésében, Isten dicsőségére és a lelkek üdvére” (?). A *Benedek-rendre* nézve is azt az óhaját fejezte ki, hogy egy törvény alatt egyesüljön valamennyi tagja (a fekete ruhájúak) és így egyesített erővel visszaszerezzék régi befolyásukat (1887.).²⁰

Leo a különfajta *kath. kegyességnek ébrentartása* végett is alkalmazásba vesz minden módot, folyvást kedveskedik újdonságokkal. Rendkívüli búcsú-szerző *jubilaeumokat* hirdetett (1879., 1881., 1885.);²¹ több ízben ajánlotta az *olvasóval való imádkozást* (1883. szept. 1. az ilyen imádkozás hónapjául októbert tűzte ki; 1884.): új tétellel toldotta meg a *lauretumi litániát* („Királynéja a legszentebb olvasónak, könyörögi érettünk”); kiváló kegyelettel környezi a *csodatevő képeket*, ereklyéket (az új pompejii madonna – Maria del Rosario – számára gyémántos koronát küldött); kedves kötelességének tartja a boldogok és szentek számának gyarapítását stb.²²

Végre XIII. Leo is megérte *áldozárságának ötvenedik évét*, melyet az ultramontan párt világraszóló fényes tüntetéssé akart felfújni. Már a megelőző évben bizottságok alakultak, hogy a hódolati feliratokhoz aláírást, péterfilléreket és másnemű ajándékokat gyűjtsenek.²³ Az eredménnyel meg lehettek elégedve. Az ünnepélyeken (clericalis források szerint) 64.000 „zarándok” vett részt, kik közt természetesen nagyszámmal voltak nemcsak hódolók és búcsú-keresők, hanem ünnepi csodalátók is. Jubilaeumi ajándékul állítólag 32 millió líra készpénz gyűlt össze; ezenkívül szerfelett sok értékes (egyházi ékszerek, művészi tárgyak stb.) és nem értékes (50,000 palack bor, egy egész halmaz papucs, harisnya stb.) tárgy, melyekből egész kiállítást lehetett rendezni. Politikából és udvariasságból még a nem *kath.* fejedelmek is elküldötték értékes ajándékaikat.²⁴ De az ünnepélyen egy uralkodó fejedelem sem vett részt személyesen (csak a toscanai exhercegnő). Az *aranymisére* (1888. jan. 1.) Leo teljes fénnel, a pápai udvarhoz tartozó személyzet, bíborosok, főpapok, ügyvivők, különféle testőr-csapatok körében, szemkápráztató diadalmenetben vonult a sz. Péter főhajóján át az oltárhoz; miközben felhangzott az „Evviva il Papa-Ré! Evviva il Vicario di Gesu Christo!” üdvkiáltás. Mise után hasonló fényes elvonulás következett, s Leo a diadalszékről bőven osztogatta a térdre borult hívő seregnek a benedictio apostolicát. S hogy annál többen gyönyörködhessenek a fényes látványosságban, megismételte az

aranymisét és diadalmenetet (jan. 5.). De mindez a fény, pompa és diadal-öröm csak a pápai városrészt hintette be ragyogással, töltötte be riadallal; a királyi Róma, az olasz főváros hideg, rideg maradt. A jubilaeum egész éven át tartott, újabb zarándok-csapatok váltották fel egymást s újabb látványosságokban gyönyörködhetnek a hívők és csodalátók. És nemcsak Rómában, hanem mindenfelé örömmünnepeket ültek, ahol csak rendezhettek ilyeneket az ultramontanok erőlködései, főleg a cultura-harcot látott országokban; másfelé a lelkesedésnek kevés nyoma mutatkozott (pl. Spanyol-, Olasz-, Magyarországon, Ausztriában, Írországon etc. nem nagyon lelkesedtek). Pedig az ultramontanizmus szószólói egész rajongással kürtölték világgá a pápa dicsőségét, „azt a dicső magasztot, melyre XIII. Leo alatt emelkedett a pápaság”; sőt maga Leo is kijelentette elragadtatásában (jan. 3.), hogy *„a pápaság világitó torony, melyet Isten állított a népek közé, hogy megmutassa az üdv útját; világraszóló hatalom, mely minden időben és minden helyen jelen van (?) ... mely, ha minden össze is omlik körülötte, áll és él, dicsőségesebben megerősödve emelkedik ki minden üldözésből.”* Ezt a szerfeletti lelkesedést és felmagasztaltságot csak az a csekélység zavarta meg, hogy az olasz király nem tette hódolattal az istenített pápa lábaihoz Róma kulcsait (pedig remélték); nem engedte vissza elmúlt világi hatalmát, melyről azt hirdeti a clericalismus, hogy az „substantia Dei, substantia Christi, patrimonium Christi (ezeket nem tudtuk még eddig), res dominicae, res Dei” (hova jut a féket vesztett ultramontan képzelődés!).

Ha összeszedjük az ünnepi nyilatkozatok lényeges tételeit, kitűnik, hogy a *pápa, a római ultramontanizmus szerint*, nemcsak helyettese Krisztusnak, hanem egyenesen elfoglalja a Krisztus helyét; a pápa az a szegeletkő, amelyen nyugszik az egyház és az egész világ rendje, s mindazok a jellegek, melyeket a Krisztus személyéhez fűzött a keresztyén hit, megilletik a pápát is; igazában ő e világ isteni fejedelme (még sok millió embernek van szüksége bálványra).²⁵

1. Pecci Joakim Carpinetoban, a Lepini-hegyek közt szül. 1810., a viterboi jezsuita semináriumban nyerte első kiképeztetését; majd a Collegium Romanumban folytatta, s mint a nemesek egyházi akadémiájának növendéke, a Sapienza-egyetemen fejezte be tanulmányait. 1838. dec. 31. szentelték fel áldozó pappá. Ezután előbb Beneventóban, majd Perugiában mint pápai delegátus (tartományi kormányzó) működött. 1843. a belga udvarhoz apostoli nuntiusnak küldötték és damiati érsekké nevezték ki. 1846. Perugia püspöke, 1853. bíboros. 1877. pápai kamarás (camerlengo) lett s így a IX. Pius halála után ő vezette az ideiglenes egyházi kormányt. *Füssy Tamás*: XIII. Leó pápa élete

(B.-pest, 1887.). 1–35. l.

2. Füßsy: i. m. 47–50. l.

3. Füßsy: i. m. 82–84; Brecht: Papst Leo XIII. und der Protestantismus (Barmen, 1888.), 26–27. l.

4. Füßsy: i. m. 58–62; Brecht: i. m. 28–30. l.

5. Ez a *körlevél* akkor jelent meg, mikor az olasz kormány az 1879. máj. 19. törvény alapján, mely kötelezővé tette a polgári házasságot, elrendelte, hogy a polgári házasságkötésnek minden esetben meg kell előzni az egyházi szertartást. Füßsy: i. m. 157–58.; Brecht: i. m. 30–36.; Matthes: Kirchl. Chron. 1879. évf. 214–15. l.

6. Brecht: i. m. 36–39. l.

7. Füßsy: i. m. 91–94. l.

8. Füßsy: i. m. 85–91.; Brecht: i. m. 123. l.

9. Az *exequatur*, azaz a kormány elismerése nélkül a püspök az állam részéről nem részesül javadalmazásban és így a pápa segélyére szorul.

10. 1884. a *Propagandának* mintegy 10 millió líra értékű ingatlan vagyonára is alkalmazták a *conversio-törvényt*, s a lefoglalt vagyon helyett megfelelő évi járadékot ad az állam a Propagandának. Ezzel szemben elrendelte Leo, hogy a Propaganda céljaira szánt jövődöbeli adományokat és hagyományokat Olaszországon kívül, az intézet kormánysszékeinél (*procura*) helyezték el. Ilyenekül jelölt ki Európában 11 (Bécs, München, Páris, London, Madrid stb.), Ázsiában 3, Afrikában 1, Amerikában 6 és Ausztráliában 1 várost. Trede: *Die Propaganda Fide in Rom* (Berlin, 1884); Matthes: Kirchl. Chron. 1884. évf., 176–89. l.

11. Midőn a IX. Pius hamvait, saját óhajta szerint, a sz. Péter templomból a S. Lorenzo extra muros templom sírboltjába akarták átszállítani, s azt jelentették a hatóságnak, hogy ez jul. 12–13. éjjel egész csendességben fog megtörténni, a hatóság nem fét semmi különös rendőri intézkedést. Azonban a clericalis párt nagyszerű tüntetésül akarta ezt az eseményt felhasználni s 200 kocsiával és 4000 fáklával kísért a koporsót. Az anticlericalis párt előbb a Garibaldi-hymnusszal zavarta a halotti éneket, aztán kövekkel dobálta a koporsót, sőt két ízben derekas verekezésben nyilvánult a felizgatott párt-szenvedély. Az olasz kormány mentegetőzött, a rendőrbiztost elbocsátotta, vagy tíz csavargót bezárattott. Leo tiltakozó jegyzékben panaszkodott, oda is akarta hagyni Rómát; de aztán meggondolta, hogy mégis jobb lesz Rómában fogolynak maradni, mint valamely félreeső ponton független urnak lenni és elfeledtetni. Matthes: Kirchl. Chron. 1881. évf. 137–39.; Füßsy: i. m. 166–67. l. csak a botrányt említi, de okát elhallgatja.

12. Rampollához, Jacobini bíboros államtitkár utódához írt levélből (1887. jun. 15.). Füßsy: i. m. 178–86. l.

13. Füßsy: i. m. 113–21. l.

14. Füßsy: i. m. 95–96, 121–25.; Matthes: Kirchl. Chron. 1881. évf. 180–81. l.

15. Füßsy: i. m. 149–52. l.

16. Füßsy: i. m. 126–149.; Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1887. évf. 262–66.; 280–81. l.

17. Füßsy: i. m. 96–97.; Matthes: Kirchl. Chron. 1883. évf. 145–50. 1884. évf. 162–63. l.

18. Füßsy: i. m. 102–104.; Matthes: Kirchl. Chron. 1883. évf. 196–97. l.

19. Füßsy: i. m. 187—97. l.

20. Füßsy: i. m. 198—208. l.

21. Matthes: Kirchl. Chron. 1879. évf. 211—12., 1881. évf. 139—40., 1885. évf. 152.; Füßsy: i. m. 203. l.

22. *Barat Magdolnát*, a „Dames du sacré coeur” jezsuita női congregatio alapítóját boldognak (1879.) nyilvánította; *Montefalcoi Klárát*, *Labret* a ronda koldust, a 15. században élt schweizi *Flue Kolost* (1887.) a szentek közé sorozta, stb. *Aranymiséje* alkalmával (1888.) a servita-rendnek hét alapítóját s *Claver*, *Berchmanns* és *Rodriguez* jezsuitákat a szentek közé sorozta és többeket boldognak nyilvánított. *Brecht*: i. m. 93—103.; *Matthes*: Kirchl. Chron. 1888. évf. 23—24. l.

23. Magyarországon e tárgyban *Simor* primás adott ki körlevelet 1887. jun. 18. Budapesten központi bizottság alakult, mely 1¹/₂ millió aláírást (10 kötet) és 240,000 lírát gyűjtött. A hölgybizottság 86,000 aláíró és 63,000 lírát szerzett össze. A *primás*, szokás szerint, a magyar nemzet nevében beszél a *feliratban*, mintha Magyarországon csak katolikusok és kizárólag ultramontán katolikusok laknának, s óhajtja, sőt követeli az egyházi államnak, a pápa világi uralmának helyreállítását, megelégedve róla, hogy Ausztria és Magyarország nemcsak barátságos, hanem szövetségi viszonyban van az olasz állammal és így a nemzet nevében, de megbízása nélkül a fogadatlan prókátor szerepére vállalkozott. *Budapesti Szemle*, 1888. évf. LIII. köt. 174—76.; *Füßsy*: i. m. 210—21.; *Matthes*: Kirchl. Chron. 1888. évf. 17—30.; *Prot. Egyh. és I. Lap.* 1888. évf. 280—81. l.; *Keit*: Das Priesterjubiläum des Papstes (Wittenberg, 1888); *Lorenz*: Ein Streifzug durch die ultram. Presse (Halle 1887.).

24. A német császár egy drága mitrát, az angol királynő fényes miséző szereket, az osztrák császár és magyar király egy nagybecsű keresztet, a török szultán egy értékes gyűrűt, Páris városa egy tiarát, Róma és Nápoly egy művészileg készített gyalog-hintót stb. küldött. A svéd király semmit sem küldött, sőt kijelentette a tudakozóknak, hogy ő mint prot. nép királya, semmiféle viszonyban sincs a pápával. Az olasz király sem küldött, mivel tudtára adták a vaticanumból, hogy tőle csak mint „Sardinia királyától” fogadhatnak el ajándékot.

25. Az említett forrásokon kívül l. még *Nippold*: i. m. II. k. 155—70. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A KATH. EGYHÁZ AZ EGYES ÁLLAMOKBAN.

6. A kath. egyház Olasz-, Spanyolországban és Portugalliában.

Az olasz, spanyol és portugall államokban az ultramontanizmus és liberalizmus küzdelmei körül mozognak a restaurációt követő események.

I. Midőn *Napoleon*nak a leveretése után az *olasz államok* fejedelmei újra elfoglalhatták ledöntött trónjaikat, új concordatumok kötésével,¹ vagy nélküle lehetőleg a forradalom (1789.) előtti állapotot igyekeztek visszaállítani, s nagyjában elismerték a pápa korábbi jogait. I. *Victor Emanuel*, *Sardinia királya*, a nehéz megpróbáltatások után minden újítástól idegenkedett és azt hitte, hogy trónját az ultramontanizmus fogja leginkább biztosítani. Ezt a célt akarták elérni azzal, hogy a francia kormány által lefoglalt, de még el nem árusított egyházi javakat visszaadták az egyháznak; a valdensek vallásszabadságát martalékul dobták a megújult papuralom türelmetlenségének és önkényének és csak az angol és porosz kormány nyomatékos sürgetésére részesítették az üldözötteket törvényes oltalomban.

Azonban az 1848-iki mozgalmak újból halomra döntötték az ultramontanizmusnak addigi vívmányait. Midőn *Lombardia* fölkelt az osztrák uralom ellen, *Károly Albert*, *Sardinia királya* (1831–49.), „Olaszország kardja” állott a szabadelvű nemzeti mozgalom élére. A hadi szerencse ugyan elfordult tőle s fia, II. *Victor Emanuel* (1849–78.) javára kénytelen volt lemondani (1849.); de az ifjú király apja nyomaiba lépett s szabadelvű egyházi intézkedésekkel kezdte meg az országnak politikai újjáalkotását. A *Siccardi* (igazságügyminiszter) *törvényt*, mely igen erős támadást intézett a hierarchia ellen, parlament és király szentesítette (1850. ápr. 2.). Ez a törvény eltörölte az *egyháznak* a polgári perekre és bűnügyekre vonatkozó *törvényhatósági jogát* (*privilegium fori*), megszüntette a *szent helyek menedékjogát* s némi kárpótlás mellett véget vetett az egyházi *tizednek*. *Franzoni* torinói érseknek tiltakozását és ellenszegülését előbb börtönnel, majd száműzetéssel büntette a kormány (1850. szept. 26.); a pápa fenyegetéseire az érseki javaknak zár alá vetésével válaszolt: s midőn kitűnt, hogy a zárdákból szítják a kormány

elleni elégtelenséget, ezen a bajon is segített az a törvény (1855. márc. 2.), mely eltörölte mindazokat a zárdákat, melyek nem foglalkoznak lelkipásztorkodással, tanítással vagy betegápolással (605-ből 331-et). A pápa a nagy egyházi átkot mondta ki a szentségtörő törvény hozóira, pártolóira stb. De a pápa részéről történt minden kihívásra annál nagyobb erélyességet fejtett ki a kormány. Egy *rendelet* (Ratazzi minisztertől, 1856. jun.) meghagyta az állami ügyészeknek, hogy éber szemekkel vigyázzanak a klérusra és jelentsenek fel minden törvényellenes tettet és törvények elleni izgatást.² Ezután egymást érték a papuralom megfélemezését célzó törvények. Az *új polgári törvénykönyv* (1866. jan. 1.) életbe léptette a *kötelező polgári házasságot*, melyet a klérusnak is több tagja igénybe vett azonnal. Ezt követte az a *törvény* (1866. jul. 7), mely *eltörölte az összes szerzetes-rendeket*, elrendelte vagyonuk lefoglalását és elárusítását, valamint azt is, hogy a befolyt összeg 30 százaléka a kincstáré legyen, 70 százaléka pedig, mint *cultus-alap*, a cultus céljaira szolgáljon évjáradék alakjában.³

Miután az 1859., 60., 66., 70. évi hadjáratok teljesen befejezték Olaszország egységét⁴ s Róma az olasz királyság fővárosa lett, az olasz parlament (1871. febr. 2.) kimondta a *vallásszabadságot* és megvalósította a „szabad egyház a szabad államban” eszméjét. Ugyanebben az évben jött létre a *pápa személyes fejedelmi jogát biztosító törvény* (máj. 13.), melyet határozottan visszautasított IX. Pius;⁵ és ekkor nyitották meg az *első prot. templomot* Rómában, a homlokzatán „Szabad egyház a szabad államban” felirattal. Majd Rómára is kiterjesztették a szerzetes-rendek ellen hozott törvényeket (1873.), egyedül generális hatáságaikat kímélte meg a törvény.⁶ Azután a húsz olasz egyetemen fokozatosan *megszüntették a theologiai szakot* (1873-tól). A *sorozási törvény* a papokat és papnövendékeket is kötelezte hadi (de nem fegyveres) szolgálatra (1875.);⁷ azokat a főpapokat, kik nem folyamodtak a kormányhoz *exequatur*-ért, lakásuk és évi javadalmok lefoglalásával büntette a kormány.⁸ A *népiskolai törvény* az általános iskolai kötelezettséggel kapcsolatban kimondta, hogy *csak engedélyezett* (facultatív, t. i. ha a szülők kívánják) lehet a *vallásos oktatás*.⁹

Az új pápa, XIII. Leo elődje elveihez híven elátkozta ugyan az új államot, de azért simulékonyabb politikát követett. Megengedte, hogy gyakorolhassák hívei a választási jogot s megvetette vele alapját a *clericalis pártnak* úgy a parlamentben, mint a községekben. Megengedte, hogy az új

püspökök folyamodhassanak exequatur-ért a kormányhoz, de a maga részéről visszautasította az állami dotatiót.¹⁰ A kormány azonban legkevesebbé sem változtatta meg eddigi hierarchia-ellenes politikáját s független úr akart lenni területén. A többek közt szigorúbbá tette a kötelező polgári házasságra vonatkozó törvényt s kimondta, hogy *megelőző polgári házasság-kötés nélkül törvénytelen az egyházi* (1879.);¹¹ később a *Propaganda* vagyona is alkalmazta a *conversio-törvényt* (1884.).¹² S midőn sok zavart idéztek elő a clericalis izgatások, az ilyen eseteknek megtorlásáról is gondoskodott az *új büntető törvénykönyv* (1888.),¹³ mert „az állam nem tűrheti, hogy a klérus egész biztonságban lábbal tiporja Olaszországnak Rómára, a szabadságra, egységre és függetlenségre vonatkozó legszentebb jogait.” Az állam nem támadja meg az egyházat, de nem is tűri el hazaellenes áskálódásait. Természetesen gyakran az utcákon és tereken foly tovább a parlament és a curia közti harc, clericalis és anticlericalis tüntetések most itt, majd másutt napirenden vannak s néha véres fejekkel végződnek,¹⁴ világos bizonyosságául annak, hogy független állam és csatlakozhatatlan egyház egy fedél alatt meg nem fér békében. Rendkívüli izgatottságot idézett elő a curiában a *Giordano Bruno*, eretnek bölcsész szobrának ünnepélyes leleplezése (1889. jun. 9. pünköst 1. n.) Rómában a vaticanummal szemben, épen azon a helyen, hol egykor (1600. febr. 17.) máglyán végeztette ki a pápa. A „béke pápáját” ez az Istent káromló eset annyira kihozta sodrából, hogy Rómát egy kis legújabb ízlésű *interdictummal* sújtotta az egyház alapítása ünnepén, azaz felmentette a papságot azon kötelezettsége alól, hogy istentiszteletet tartson azon a napon. Krisztus földi helytartói a krisztusi szeretetet, türelmet és bocsánatot hirdetik ugyan ajkukkal, de századok múlva sem bocsátanak meg sírban pihenő ellenségeiknek!¹⁵

II. A katolikus *spanyol* páratlan vakbuzgósága az állam és egyház közti harcot elkeseredettebbé tette hazájában, mint bármely más országban. *Spanyolország* a 19. században fészke volt a polgárháborúknak s az egyház, mint az abszolút hatalom szövetségese, tekintélyes részt vett bennök.

Midőn VII. *Ferdinánd*, a francia uralom megszűnte után elfoglalta a trónt s megsemmisítette a francia eredetű alkotmányt (1814.), azt hitte, hogy trónja csak az ultramontanizmus védő szárnyai alatt lehet biztos, ezért elevenítette fel az *inquisitiót* és hívta vissza a *jezsuitákat*. Ebben az új korszakban az egyház és szabadság ügye ellenséggé állott egymással

szemben s amannak virágzása az *apostoli*, emezé a *szabadelvű párt* felülkerekedésétől függött. Az absolut kormány hajthatatlansága elégtelenséget szült, a forradalom (1820.) a szabadelvűeket juttatta uralomra, kik *új alkotmány* elfogadására kényszerítették Ferdinándot s lerombolták az ultramontanizmus eddigi vívmányait. Ferdinánd a papság és a francia fegyverek segítségével leverte ugyan a szabadelvűeket s a reactio véres terére lépett; de midőn felfüggesztette a *Sali törvényt*,¹⁶ hogy leánya, Izabella számára biztosítsa a trónt, ezzel utat nyitott arra, hogy özvegye, Krisztina épen ezen cél elérése végett a szabadelvűek segélyét vegye igénybe.

A Ferdinánd halálát (1833.) borzasztó polgárháború követte. Az apostoli párt a király fitestvérét, *Don Carlost* akarta trónra juttatni. Ebben a küzdelemben az egyházat érte a legnagyobb csapás. Ugyanis a nép ösztöne megérezte, hogy ál vezéreket követ, s megingott a bennök vetett hite, sőt egészen váratlanul ellenök fordult. Csak így magyarázható meg az a tény, hogy a pór nép a kolera éveiben (1834–35.), arra a költött hírre, hogy a szerzetesek megmérgezték a kutakat, Madridban és más városokban több zárdát feldúlt s lakóit legyilkolta vagy megégette. A régens *Krisztina* kormánya, hogy megmenthesse a szerzeteseket s fedezhesse a háború költségeit, *eltörölte a szerzetes-rendeket* (1835., 1836.)¹⁷. A cortes azután nemzeti vagyonnak nyilvánította az egyházi javakat s *eltörölte a tizedet* (1837.). Midőn pedig a királyné a regensségről lemondani kényszerült az Espartero vezér javára, s a pápa még mindig halogatta *Izabellának* az elismerését: az új régens az ország elhagyására kényszerítette az egyház jogai mellett kardoskodó pápai követet (1840. dec. 29.). A pápa (XVI. Gergely) fenyegetéseit azzal viszonzta a kormány, hogy megszakította Rómával az összeköttetést, száműzéssel fenyegette és büntette a pápai érzelmű papokat, a pápai nyilatkozatnak (mely semmiseknek mondotta a kormány határozatait 1841.) az elismerését pedig felségsértésnek bélyegezte. A cortes munkába vette az egyház újrászervezését is, leszállította a püspöki székek számát és elhatározta a papság állami díjazását. A pápa a spanyol egyháznak ezen a nagy nyomorúságán azzal óhajtott segíteni, hogy teljes búcsú ígérete mellett általános könyörgést rendelt. Azonban az egyháznak ilyen mély megalázását zokon vették a szabadelvű főpapok is, s ennek tulajdonítható, hogy a népszerű Espartero megbukott és *II. Izabellát* nagykörűnek nyilvánították (1843.).

Izabella azonnal munkába vette az egyház helyreállítását. Az elűzött papokat visszahívták, a pápa jogait elismerték, a még megmenthető egyházi vagyont visszaadták az egyháznak. A pápa viszonzásul elismerte a királynőt. Végre hosszas alkudozás után létrejött az a *concordatum* (1851.), melyben megígérte a kormány, hogy visszaadja a még el nem árusított egyházi javakat s kárpótlásról gondoskodik az eladottakért; az oktatásügyet és könyvvizsgálatot egészen a püspökökre bízta s örök időre elismerte a kath. vallás kizárólagosságát. Ezeket az intézkedéseket aztán megkoronázta az a törvény, mely a protestáns idegeneknek megnehezítette az országban való tartózkodását (1852.). Az ultramontán párt diadalmámorában átlépte a józan mérséklet határát, de hiába tette meg sz. Máriát a hadsereg generalissimusának, hiába díszítette fel az atochai Mária-képet az arany-gyapju rendjelével: épen a hadsereg lázadt fel (1854.). Az O'Donnel-kormány kétségbe vonta a concordatum érvényességét, s újból megkezdette az egyházi javak eladását. Az új alkotmány (1855.) kimondta ugyan, hogy a kath. vallás állami marad, de hozzátette azt is, hogy senkit sem lehet hitéért üldözni. A törvényt nem tisztelő püspököket száműzték, s az egyház és az alkotmány megint ellenséggként állott szemközt. Ez az állapot sem volt tartós, a minisztériumok folytonos változása ingadozóvá tette a helyzetet. Végre Izabellának és udvarának önkényes, sértő magatartása odáig fokozta az elégtelenséget, hogy általános forradalom tört ki (1868. szept. 24.), s a királynő jónak látta idején odahagyni országát (szept. 30.).

Míg az alkotmányozó gyűlés a nemzet jövőjéről tanácskozott (1869.): addig a nép a papok és zárdák ellen dühöngött, s a megszaladt udvar emlékeinek összerombolásával állott boszút a multakért. A kormány elűzte a jezsuitákat, lefoglalta az egyházak és zárdák levéltárait, könyvtárait és gyűjteményeit: eltörölte az 1837. óta alapított szerzetrendeket s vallásos társulatokat, vagyonukat pedig állami vagyonnak nyilvánította¹⁸. Az *alkotmánynak vallásügyi pontja* szerint a kath. cultust és papságot az állam fogja fentartani (20. t.-c), azonban a más hitű idegenek, sőt spanyolok is szabadon gyakorolhatják vallásukat (21. t.-c).¹⁹ Az új alkotmánynak egy másik fontos pontja életbe léptette a *polgári házasságot* is (1870.)²⁰.

A nemzet sokáig habozott a köztársasági és monarchiai államforma közt, utoljára a monarchiát választotta és I. Amadeót (a Victor Emanuel második fiát) hívta meg a trónra (1870.). Az ifjú király nagyon hamar

megelégette a spanyolok kevélységét, cselszövényeit és pártoskodását és a reá bízott koronát visszaadta a nemzetnek (1873.). A királyság megszűntét követő zavaros időszakban a *Castelar* köztársaságával szemben a reactionarius papi pártra támaszkodó új *Don Carlos* lépett föl trónkövetelőül (mint VII. Károly), de egyik sem verhetett gyökeret. A nemzet józanabb része: a mérsékelt monarchisták az Izabella fiát, XII. *Alfonzot* (1875–85.) ültették a trónra, kit a Don Carlos leveretése után elismert a pápa is (1876.). Az új király a pártviszályoktól dúlt országnak meghozta az óhajtott békét. Az új alkotmány, hogy eleget tegyen a clericalismusnak is és megmentse a szabadelvűség látszatát is, államinak nyilvánította a kath. vallást, s kötelezte a nemzetet annak fentartására; kimondta azt is, hogy spanyol földön vallásos hitéért és annak gyakorlásáért, ha nem ellenkezik a keresztyén erkölcsökkel, nem háborgatnak senkit sem; de csak az államvallásnak engedhetők meg nyilvános szertartások (1876.)²¹. A polgári házasságra vonatkozó törvényt is megnyirbálták és jövőben azt csak „az igaz valláshoz nem tartozóknak” és egyházi censurával sújtott „rossz katolikusoknak” engedik meg. A polgári házasság kérdését még később is többször elővették a szabadelvűek (utoljára 1888.), de a pápa beavatkozása mindig megghiúsította annak szabadelvű rendezését.

A XII. Alfonz halála (1885. nov. 25.) után, utószülött fia (1886. máj. 17. szül.), XIII. *Alfonz* lett a király, kit a buzgóság már bölcsőjében a curiához csatolt, miután XIII. *Leo* pápát szemelték ki a keresztatyaságra. A gyermek-király nevében az özvegy anyakirályné, *Krisztina* regnál, ki buzgó katolikus, érdemesnek találtatott a szentelt arany-rózsára is (1886.), s nemcsak a pápa jóindulatát, hanem a spanyol nemzet szívét is meg tudta nyerni. A spanyol udvar és római curia közti viszony oly benső, hogy midőn XIII. *Leo* a *Giordano Bruno* szobrának leleplezése miatt elkeseredve elhagyni készült Rómát, a spanyol nemzet *Mallorca* szigetét (Palma várost) ajánlotta fel székhelyűi (1889.)²².

III. *Portugalliában* is az apostoli és szabadelvű párt küzdött a hataloméért. A spanyolországi forradalom rokonirányú mozgalmat indított meg Portugalliában is (1820.). A függetlenségért harcoló cortes megszüntette az inquisitiót, a felesleges ünnepeket, a legtöbb szerzetesházat s véget vetett a lissaboni patriarchaságnak. VI. *János király* (1816–26.) kénytelen volt az új alkotmányt elfogadni. A király halála után (1826.) idősb fia, *Don Pedro*, brazíliai császár következett volna a trónon, de ő

kiskorú leánya, *Donna Mária da Gloria* javára lemondott azon feltétel alatt, hogy öccse, *Don Miguel* feleségül vegye őt felserdültekor. Ennek az intézkedésnek az lett volna a rendeltetése, hogy kibékítse az ellenséges pártokat. *Don Miguel* azonban nem törődve bátyja bizalmával s letett esküjével, a megalázott papság és az apostoli párt segítségével elfoglalta a trónt s meg is tartotta egy ideig (1828–34.). Most *Don Pedro*-nak, ha vissza akarta a trónt leánya számára szerezni, a szabadelvűekkel kellett szövethetnie. Célt is ért angol segéllyel, *Don Miguel* vereséget szenvedett, örökre távozni kényszerült az országból, s újból érvényes lett a korábbi (1826.) alkotmány. A kormány első sorban a kényuralom intézkedéseit semmisítette meg, üreseknek nyilvánította a *Don Miguel* alatt betöltött püspöki székeket s magának tartotta fenn az egyház kegyúri jogát (1832. aug. 5.); majd eltörölte a szerzetes-rendeket, „mint a nép java iránt közönyös, a kényuralmat érdekből buzgón szolgáló” testületeket (1834. máj. 28.), a zárdák vagyonát lefoglalta s a tizedet megszüntette. A pápa (XVI. Gergely) átokkal fenyegetőzött s mint királyt fogadta az elűzött *Don Miguel*et, de ezekkel az erőtlén tüntetésekkel semmit sem változtatott a helyzeten. Utoljára átlátta a pápa, hogy bölcsebb politika lesz, ha enged valamit, s így újra közeledni kezdett a két udvar egymáshoz (1841.)²³. A királynő engedékenységet a szokott szentelt arany-rózsával jutalmazta a pápa, de concordatumról hallani sem akart a cortes, s a placetum regiumról és a többi egyházi reformokról sem mondott le.

Mária da Glóriának a halála után, V. *Don Pedro* király alatt (1853–61.) nem sokat változott az országnak a curiához való viszonya. A cortes ugyan elfogadott (1859.) egy *concordatumot* (1857. jött létre), mely a létező és új püspökségekre vonatkozólag szabályozta a korona kegyúri jogát, de az ország érdekeit erélyesen megvédte a hierarchiával szemben. *Don Louis*, ki testvérét követte a trónon és a Victor Emanuel leányát vette feleségül, a megkezdett úton és irányban haladt tovább, s biztosította az ország békéjét és a nép elégedettségét. De a római curiával már nem lehetett a barátságos viszonyt fentartani. Nem is csoda, midőn a kormány az 1862. törvény értelmében eladta az egyházi javakat, megszüntette a szerzetes-rendeket, habár gondoskodott a klérus tisztességes díjazásáról; a japáni vértanúknak a szentek közé sorozása alkalmával egy püspököt sem engedett el Rómába (1862.). Ezért IX. *Pius* megfeddette s arra intette a püspököket, hogy erélyesebben védelmezzék az egyház jogait a kormánnyal szemben. Erre a kormány válaszul egy *rendeletben* (1862. aug.

2.) fogházbüntetéssel fenyegette a kormány ellen prédikáló papokat. Midőn Franciaországból kiűzték a jezsuitákat (1880.), a kormány nem engedte meg, hogy Portugalliában telepedjenek le. Később valamivel kedvezőbben alakultak a curia viszonyai. Így a cortes, az *alkotmány reviziója* alkalmával (1885.) nem fogadta el a *placetum regiumot*, vallásügy tekintetében pedig a régi kizárólagosság alapján maradt, t. i. hogy a kath. vallás államvallás, idegeneknek lehet más vallásuk is, de csak templomhoz nem hasonló helyiségben gyakorolhatják (a portugall, ha elhagyja kath. vallását, elveszti polgárjogát)²⁴. De azért *XIII. Leo* egy körlevélben (1886. szept. 15.) arról panaszkodott a püspököknek, hogy még sok kívánni való van Portugallia vallási viszonyaiban²⁵; sőt a *clericalis lapok* is hangosan hirdetik, hogy nagyon kedvezőtlen a kath. egyház helyzete, s hogy kárba vész a püspökök minden igyekezete, mivel a politikai pártok nem barátai az egyháznak és nem lehet befolyásos kath. néppártot alakítani (1888.)²⁶.

1. *I. Victor Emanuel* sardiniai király 1817. kötött concordatumot, mely leginkább az egyházmegyék új felosztására vonatkozott. *I. Ferdinánd* nápolyi királynak 1818. kötött concordatuma a kath. vallás államjogi helyzetét, az egyházi vagyon kérdését, az egyházi hivatalok betöltését és javadalmazását stb. szabályozza. *Alzog*: i. m. II. k. 461 – 62.; *Rapaics*: Egyetemes Egyháztörténelem (1 – 3. k. Eger, 1879-89.), III. k. 642 – 43. l.

2. *A Leipz. Zeit.* 1856. évf. 151. sz. után *Matthes*: Kirchl. Chron. 1856. évf. 139. l.

3. *A Prot. Kirchenzeit.* 1866. évf. 10. sz. után *Matthes*: Kirchl. Chron. 1866. évf. 103 – 104. l. Az 1867. aug. 15. törv. az egyházi vagyon liquidációjáról intézkedett. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1867. évf. 153 – 54. l.

4. L. fennebb a 20 – 31. l.

5. L. fennebb a 31. l.

6. Ezeknek fentartására az állam 400,000 líra évdíjat rendelt. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1873. évf. 174 – 76. l.

7. *Schulthess*: Gesch. Kal. 1875. évf. 389 – 90., 92., 97 – 98. l.

8. Ez történt pl. a palermói érsekkel és a bovinói püspökkel. *Schulthess*: Gesch. Kal. 1875. évf. 406 – 407.; *Matthes*: Kirchl. Chron. 1875. évf. 171 – 73. l. L. az 5. c. 9. j. is.

9. *Schulthess*: Gesch. Kal. 1877. évf. 319. l.

10. L. fennebb a 26. l. és az 5. c. Olaszországra vonatkozó részét.

11. L. az 5. c. 5. j.

12. L. az 5. c. 10. j.

13. A 101. t. c. az állam egységének megbontására törekvőt fegyházzal: a 173. t. c. az állami törvényeket és hatósági intézkedéseket ócsárló papot egy évig terjedhető fogsággal és 1000 frankig terjedhető birsággal sújtja; a 174. t. c. azt a papot, ki a törvények vagy hatóságok intézkedéseinek megvetésére használja hivatalos hatalmát, vagy izgat ellenők, 3 évig terjedhető fogsággal és 3000 frankig terjedhető birsággal, sőt javadalmainak elvesztésével büntetheti. *Schulthess*: Gesch. Kal. 1888. évf. 353 – 54. l.

14. Ilyen tüntetéseket rendeztek Rómában a IX. *Pius hamvainak* átszállításakor 1881., a *sicíliai vecsernye* 600 éves emlékének megünneplésekor Palermóban 1882. stb.

15. A római ultramontanizmus megbotránkozására a magyarországi ultramontanizmus kárpáti kürtje, *Schopper* Gy. rozsnyói püspök is visszhangot adott egy körlevélben, melyben a többek közt kijelenti, hogy a „semmirevaló gazember”, *Giordano Bruno* szobra örökös botrány lesz Isten, Krisztus és földi helytartója ellen. *Prot. Egyh. és I. L.* 1889. 24. *Szlávik M.*: *Giord. Bruno emlékezete*; *S.-pataki L.* 1889. 25. sz. *Olaszországhoz* I. még *Nippold*: i. m. II. k. 516–534.; *Gieseler*: i. m. V. k. 135–44.; *Rapaics*: i. m. 641–47. l.

16. A 62. cikk szerint a *Sali jószágokban*, t. i. amelyeket a sali frankok foglaltak el Galliában, nem örökölhetnek a leányok. Ezt a törvényt a koronára is kiterjesztették utóbb.

17. Az 1835. július 25. rendelet 900 szerzet-házat szüntetett meg; az 1836. március 8. rendelet pedig valamennyi szerzetet megszüntette.

18. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1868. évf. 164–65. l.

19. Ugyanott 1869. évf. 178. l.

20. *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1870. évf. 315. l.

21. A 11. t. c. l. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1876. évf. 157–59.; *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1876. évf. 274., 277. l.

22. *Spanyolországhoz* I. még *Gieseler*: i. m. V. k. 121–31.; *Alzog*: *Kirch. Gesch.*, II. k. 471–80., 547–48.; *Hase*: *Kirch. Gesch.* (11. kiad. 1886.), 665–67.; *Nippold*: i. m. II. k. 493–97.; *Herzog*: i. m. 54–55.; *Rapaics*: i. m. III. k. 647–54. l.

23. A kormány visszahívott néhány száműzött püspököt, a pápa pedig megerősített a kormány által kinevezett néhány püspököt.

24. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1885. évf. 162.; *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1884. évf. 194–97. l.

25. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1886. évf. 184. l.

26. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1888. évf. 265. l. *Portugalliához* I. *Gieseler*: i. m. V. k. 131–34.; *Nippold*: i. m. II. k. 497–99.; *Hase*: i. m. 667–68., *Alzog*: i. m. II. k. 480–82., 546–47.; *Rapaics*: i. m. III. k. 654–57. l.

7. A francia katolikus egyház.

Midőn XVIII. *Lajost* a francia trónra segítették a szövetséges hadak, a kormány és klérus lázas hévvel kezdte meg a forradalom előtti állapotnak visszaállítását. Az új alkotmány államinak nyilvánította a kath. vallást, de védelmet ígért a többi vallásoknak is. Mindamellett is a jezsuitáktól felszítva, újra feléledt a protestánsok elleni gyűlölet s véres üldözésekben nyilvánult egyes helyeken.¹ A papság az ultramontanizmus lobogója körül csoportosult s eretnekségnek tekintette a jansenizmust és

gallicanismust. Ezen irány vezetői mindent elkövettek, hogy teljesen hatalmokban kerítsék a népet s ezen cél elérése végett az irodalom segélyét is igénybe vették egyesek. *Chateaubriand*, a költő és államférfi (a restauratio alatt miniszter, megh. 1848.), mint az egyháznak harcra kész lovagja lépett fel a forradalmi szellem ellen s ily irányú műveivel beoltani igyekezett a pogánnyá vált nemzedékbe a regényes keresztyén szellemet.² Ezt az ábrándos keresztyén szellemet *Lamartine* (1790–1869.) is ápolgatta abban az időben, mikor még a királyság híve volt³ s ezért az irányért nagyon kedvelték a felsőbb körökben. Még sokkal élesebb és szembeszökőbb színt öltött ez a kath. keresztyén irány a *Le Maistre* művében,⁴ mely nyíltan hirdette, hogy a kath. egyház szükséges a forradalom megfékezésére, tana a világ egyetemes törvényének isteni kifejezése, a pápa pedig a gondviselés személyes képviselője. Mindezeknél azonban sokkal nagyobb hatást idézett elő *La Mennais* abbé (1782–1854.), ki a politikai és egyházi mozgalmaknak egymásba ütköző hullámain most emelkedve, majd sülyedve, most mint a hierarchismus vak híve, majd mint kétkedő nihilista, előbb buzgó római pap, aztán a köztársaság és demokratia híve, a rabszolgaságtól a tiszta humanitásig, minden fokozatán áthaladt az átalakulásnak. *La Mennais* úgy nyilatkozott még *első irataiban*,⁵ hogy csak annyiban lehet engedelmeskedni a világi hatalomnak, amennyiben alá van vetve az Isten törvényének (t. i. a pápaságének); hogy pápa nélkül keresztyénség, keresztyénség nélkül vallás, vallás nélkül társadalom fenn nem állhat; hogy a csatlakozhatatlan egyház, mint az objectiv isteni észnek hű lenyomata, okvetetlenül szükséges az egyéni ész örültségével szemben. Nem csoda, ha ily gondolatokkal „*az utolsó francia egyházi atya*” névre tett szert a szerző. A papság hasonlóképen elkövetett mindent, hogy a vakhit örvénye nyelje el az előrehaladó kor áramlatát. Új csodák tűntek fel; az égen a Constantinus keresztyét akarták látni; a hittérítő áldozárok fényes egyházi menetekkel járták be az országot s a vakhit mellett a türelmetlenséget prédikálták, sőt izgattak az ország kiküzdött jogai, vívmányai ellen. Azonban a papuralom hősei minden erőfeszítésének sem sikerült a *Napoleon-féle* (1801.) *concordatumot* félretolni s olyant kötni helyette, mely a gallicanus egyház szabadságát a pápai hatalomnak dobja martalékul. A terv készítésére kiküldött bizottság (1816.) belátta, hogy annyi érdeket kellene megsérteni, hogy nem is merte javaslatát a kamara elé terjeszteni.⁶ A kormány mindent megtett a papság érdekében, amit megtehetett a

kamara beleegyezése nélkül. Később a kamara beleegyezésével a király egy *ideiglenes szerződést* kötött a curiával (1822.), mely növelte a püspökségek számát (60-ról 80-ra, t. i. 16 érseki, 64 püspöki szék) s lehetőleg úgy rendezte be őket, hogy a püspöki megyék összeessenek a politikaiakkal.

A XVIII. Lajos halála után (1824. szept. 26.) testvére, X. *Károly* lépett a francia trónra, kit a rheimsi székesegyházban koronáztak meg s a hízelgő papságtól újra feltalált, ősi szentelt olajjal kentek fel (1825.).⁷ Az új király buzgótsága egészen felbátorította a papuralom híveit; azt hitték, hogy újra visszatérhetnek a hierarchia elmúlt arany napjai. Hogy is ne hitték volna, midőn az államegyháznak és cultusának bárminő megsértése, mint szentségtörés ellen középkori kegyetlenséggel sújtó törvényt hozott a kamara (1825.). De midőn a clericalis párt mind merészebben kezdett fellépni (a XII. Leo pápa jubilaumát kihívóan ünnepelte meg) s a seminariumokba a „Hit atyái álarca alatt” becsempésztett jezsuiták veszéllyel fenyegették a gallicanus egyház szabadságát: a közvélemény oly erőlyesen nyilatkozott ezen irány ellen,⁸ hogy a király szükségesnek látta egy *rendelettel* eltiltani a jezsuitákat az iskolai tanítástól (1828. jun. 16.). Azonban a király, az udvari és papi párt sugalmazására hallgatva, odáig ment az önkény útján, hogy már fogyni kezdett a nép türelme s midőn az alkotmányt mellőzve, önkényes rendeletekkel akart kormányozni, *forradalom tört ki 1830. jul. 27.* s mindazt lerombolta három nap alatt, mit 15 éven át épített a restauratio. A nép akarata *Lajos Filep* orleans-i herceget ültette a francia trónra (polgár-király, aug. 7.), a jezsuiták és trappisták menekülni kényszerültek s a kath. vallás elvesztette államvallási kiváltságát. Az alkotmánylevél vallásügyi pontja most csak annyit mondott, hogy „*a franciák többsége a kath. hitet vallja*” s így a *vallásszabadságot* is szentesítette. A polgár-király ezzel az áramlattal szemben, a rend és háza érdekében annyi engedményt tett a papság lekötelezésére, amennyit csak tehetett.

A júliusi forradalom új gondolatokat érlelt meg a *La Mennais* agyában is. Azt hitte, hogy nem az állam alakja a fő dolog, hanem az, hogy az egyház uralkodjék minden államalakon; azt hitte, hogy az ő lelkében élő catholicismusnak most érkezett el a kedvező ideje. „Az egyháznak – monda – szegénynek és függetlennek kell lenni, miként az apostolok korában volt, hogy akadálytalanul kifejthesse belső erejét s megnyerhesse a népek kedélyét.” A tőle szerkesztett „*L' Avenir*” (1830.

szept.) jelszava volt „Isten és szabadság” s ebben mondta ki először, hogy a pápaság és szabadság ügye egy. De ha voltak is párthívei ezeknek az eszméknek, a papság nagy része boszankodott a katholicismusnak és demokratismusnak ilyen egybekapcsolásán. Az ügy a pápa elé került (1831. végén) s XVI. Gergelynek egy encyklikája (1832. aug. 14.) teljesen eloszlatta a pápai csalatkozhatatlanság és közszabadság egybeolvasztásának ábrándképét. Lamennais megkísérlette, hogy igazolja magát a pápa előtt, de az egyház feje teljes meghódolást követelt s miután két elvtársa, *Lacordaire* és *Montalambert* meghódolt a pápának, La Mennais is meghajolt. Azonban szabadságra törő, nemes szelleme nem tűrhette az önkény korlátait s kitörülve szeméből édes álmait, új eszmére bukkant. Elhatározta, hogy nem küzd többé a pápaság és elavult igényei mellett, hanem egyedül a nép boldogításának szenteli életét. Elragadó ékesszólással, prófétai ihlettel hirdette az evangéliumnak demokratiai eszméjét s kimondta, hogy az az oka a világ minden szerencsétlenségének, hogy „egyesek testvéreiknek uraiul tölték fel magokat és hogy ezek a zsarnokok saját érdeküknek nyerték meg a Krisztus papjait is. Tehát vallásos kötelesség a zsarnokságot szétörni s csak az Isten törvényét, az igazságosságot, szeretet és szabadság törvényét ismerni el.”⁹ E mű nagyobb port vert, mint amennyi kárt okozott, mivel a köztársaságiak hitetlenek, a katolikusok pedig az önkény hívei voltak. A pápa a szerző megnevezése nélkül, elátkozta e művet (1834. jun. 25.), La Mennais pedig tovább is süket füleknek prédikált, sőt, mint a király kormánya ellen izgatót, el is ítélték egy művéért.¹⁰ Így halt meg a néptől elhagyatva, elfeledve, az egyházzal ki nem békülve, *Franciaország utolsó egyházi atyája* (1854. febr. 26.).¹¹

La Mennais vallásos lelkesedésével szemben egy másik ellentétes, féktelen szabadelvű irány is merült fel a júliusi forradalom alatt, melynek alapítója *Chatel* abbé volt. A római papuralom ellenei számosan csoportosultak az új zászló körül, s a néhány községből álló társulat „*francia kath. egyház*” néven futotta meg rövid pályáját. Ez az új irány a népszerű rationalismust fogadta el alapul. A mester szerint minden egyes ember meggyőződésének irányadója a saját esze; emberi csalatkozhatatlanság nem létezik, s az ember mindenik egyházban fellelheti üdvét. Az istentisztelet elemeit az első forradalom theophilantropjaitól, a főbb hittételeket a protestantismustól kölcsönözték. Politikai jelszavok volt: „*Glorie et Patrie.*” Az új egyház elvetette a gyónást,

a böjtöt, a papi nőtlenséget, a misénél a latin nyelvet, s az államra bízta a házassági törvényekről való intézkedést. A papsághoz közeledő kormány megnehezítette a reformátorok működését; elzárta előttük a templomokat, s ezen kívül is sok akadályt gördített útjukba. Különben a kormánynak egészen felesleges volt ez a buzgósága, mert a szabadelvű franciák nem sokat törődtek a vallással és egyházzal; a francia kath. egyház pedig úgymint oszlásnak indult, *két fejének*, a mérsékelt *Auzonnak* és a féktelen *Chatelnek* a meghasonlása után. Chatel, temploma bezáratása után (1842. nov.) Belgiumba menekült s ott természet-vallás alapításán fáradozott. Azonban, úgy látszik, nem talált hívekre, s neve még csak egyszer merült fel, midőn híre járt, hogy az első sansculotte-nak a születési napja gyanánt ünnepelte meg karácsonyt (1848.).

Az a forrongás, mely előidézte a júliusi napokat, szült még egy harmadik vallási különösséget is, t. i. az új templomosok rendjét. Már a restauratio alatt bizonyos hamis szent könyvek jöttek forgalomba, melyekhez a szerencsétlen Molay Jakabot állítólag követett nagymesterek névsora volt csatolva. A forradalom által kivívott vallásszabadság védelme alatt az új templomosok külön vallásszövetséget alapítottak „*első keresztyén egyház*” néven, melynek elvei az előbbi század természet-vallására emlékeztettek főbb vonásokban. Régibb források után átdolgozott *titkos irataik* (Levitikon. Evangélium) azt az igaz keresztyénséget hirdették, mely csak az ősi jános-keresztyének előtt volt ismeretes és állítólag titkos hagyomány útján jutott birtokukba. A pantheismus és naturalismus keverékéből álló új vallás feltűnő ünnepeivel és híveinek sajátságos öltözetével sok kíváncsit hódított meg, de csak rövid időre, mivel pár év múlva nyomtalanul elenyészett az egész kortévesztett mozgalom.

E kitérés után kövessük az események folyamát. A polgárkirály, miként említve volt, háza érdekében kedvében járt a papságnak, s lassanként ujlag nagy tért hódított meg az ultramontanismus. Alidon Guizot-nak, a prot. tudósnak minisztersége alatt jótékony reformokat léptettek életbe a *népnevelés* terén (1833.), jóllehet nem mondták ki az általános iskolakötelezettséget s a párisi egyetem felügyeleti jogát nem terjesztették ki a papi semináriumokra: a klérus mégis az oktatás szabadságát követelte engedékenysége jutalmául, hogy azután hatalmába keríthesse az egész oktatásügyet. Ugyanebből a célból támadta a klérus az egyetemet, mely, állítása szerint, mint közoktatásügyi hatóság, valóságos

Moloch, és pogány tanaival teljesen megrontja a francia ifjúságot. Később, midőn a *középtanodák szervezését* tárgyalta a kamara (1844.), minden erejét megfeszítette a szabadelvű és papi párt, hogy legyőzhesse ellenfelét. Több püspök azzal fenyegetőzött, hogy a nekik nem tetsző tanintézetektől megtagadják az egyház áldását. Ezzel szemben példákkal bizonyította be az ellenzék, hogy minő eredményei vannak a jezsuita szellemű papi oktatásnak. Egyelőre a papi párt győzött, s nagyrészt teljesültek kíváncsiak. De az ellenzék e vereség után sem tette le a fegyvert. *Michelet* és *Quinet*, a Genoveva-hegyen, a francia nép előtt tartott *beszédekben*, a jezsuitákat, mint a szabadság ellenségeit és számos nép jóllétének megsemmisítőit leplezetlenül mutatták be hallgatóiknak¹², Thiers pedig a jezsuiták ellen hozott törvényekre emlékeztette a kormányt. Ezeknek a lépéseknek köszönhető, hogy a kormány alkudozni kezdett Rómával; a jezsuiták generálisa Franciaországban látszólag feloszlatta a rend házáit s visszahívta a nem francia tagokat (1845.).

Eközben elközelgetének a polgárkirályság végső napjai is. A kormány önkénye arra kényszerítette a népet, hogy fegyverrel szerezzen érvényt jogainak. A nép a három nap alatt emelt júliusi királyi trónt ugyancsak három nap alatt (febr. 22–24.) ledöntötte s *kikiáltotta a második köztársaságot* 1848. febr. 24. A kath. papság a trón ledőlése után a forradalomhoz csatlakozott, megáldotta a szabadság-fákat s imádkozott a felséges népért. A békére intő párisi érsek, *Affre* a socialisták elleni harcban a torlaszokon esett el (jun.). Az új köztársaság alkotmánya minden hitvallásnak szabadságot, minden cultusnak védelmet, s az államtól elismert és jövőben elismerendő hitvallások szolgáinak állami díjazást ígért¹³. A veres (= socialista) köztársaságnak fenyegető réme indította rá a klérust, hogy *Bonaparte Napoleon Lajost* előbb az elnöki székbe (1848. dec. 10.), azután a császári trónra segítse (1852. dec. 2.). Az új elnökben és császársban egyelőre nem is csalódtak. Az elnökség idejében hozott *közütemzési törvény* (1850. márc. 27.) megszüntette az egyetemnek korábbi monopóliumát; a papságnak jogot és szabadságot adott elemi és középiskolák alapítására. Emellett az elmenekült IX. *Piusnak* is a köztársaság szuronyai nyitottak utat Rómába. A császár, III. *Napoleon* is kedvezett a rend állítólagos támaszainak. A püspökök és pápák fizetését fölemelte; a st. Denys káptalant gazdag adományban részesítette; a Pantheonra változtatott sz. Genoveva-templomot visszaadta az egyháznak; a szerzetes-rendeket és társulatokat pártfogásába vette, új

püspökségeket alapított, régi templomokat megújíttatott stb.; különben pedig az állam és egyház közti viszony alapjául az 1801. *concordatumot fogadta el* a szervező törvények alkalmazása nélkül.

Ezt a jó viszonyt csak időnként zavarták meg egyes súrlódások, melyeknek elsimítása azonban érdekében állott mindkét félnek; hiszen úgy is mindketten csak érdekből mutattak egymásnak barátságos arcot. Így a császári oltalom árnyékában megerősödött jezsuitismus folyvást merészebben lépett fel; pártközlönyében („L' Univers religieux”) kárhoztató ítéletet mondott a gallicanus egyház jogaira; azt követelte, hogy a társadalmat megmételtyező ókori pogány remekírók tanítását küszöböljék ki az iskolából és az egyházi atyákat adják elő helyettök; sőt *Veuillot*, az „Univers” szerkesztője azt kívánta a császárhoz intézett *emlékiratában*, hogy szigorú rendszabályokat alkalmazzanak a vallást (t. i. az ultramontanismust) veszélyeztető könyvek ellen. Ezt az irányt még a mérsékelt kath. párt (vezérével *Sibour* párisi érsekkel) is rosszalta és IX. *Pius* mégis a *Veuillot*-féle törekvéseknek adva igazat, szüntette meg a viszályt. A főpapságnak ultramontan többségét annyira felbőszítette a császár olaszországi politikája is (az 1859. évi hadjárat alkalmával), hogy a kormány kénytelen volt rendreutasítani a hevesen nyilatkozó főpapokat (pl. *Dupanloup*, orleans-i püspök második Pilátusnak nevezte a császárt); meg is büntette az encyklikának és syllabusnak (1864.), a tilalom ellenére kihirdetőit, és feloszlatta a jótékonyság mellett ultramontan izgatással foglalkozó sz. Vince-egyleteket. Ezeket a harcokat azonban fegyverszünet szokta követni, mivel nem nélkülözhetette egymást a két ellenfél. Rómában a császárt tartották minden szerencsétlenség okának, de ő volt az örök városnak egyedüli védője is a harcra kész új Olaszország ellen. A nép pedig, mely felett egyaránt uralkodni akart császár és pápa, nem gyarapodott sem a császárság, sem a pápaság iránti rokonszenvében.

Az állam és egyház közt kifejlett súrlódások alatt *több, eltérő irányú párt* keletkezett, melyek azonban a vallás érdekei mellett küzdöttek mindnyájan. Így azt hitte a papság egy része, hogy a kath. egyház és az újkori műveltség igényeit össze lehetne egyeztetni (*Darboy* párisi érsek, *Hyacinthe* atya); más része a régi jansenista és gallicanus elvek mellett harcolt. Az irodalom ugyan ellenzéki állást foglalt el az egyházzal szemben, de a jezsuitismust nem tartotta a keresztyénséggel azonosnak, mint a 18. században; hanem míg egész szenvedéllyel harcolt az ultramontanizmus ellen, addig a keresztyénség erkölcsi tartalmát, sőt a

Jézus személyében az örök igazság képviselőjét is elismerte. A *Renan „Jézus életének”* rendkívül gyors és nagy elterjedéséből¹⁴ világosan kitűnt, hogy a nép csak az ultramontan katholicismustól idegenedett el, de mélyen érzi a keresztyén vallás szükségét.

Végre az ámitáson és képmutatáson alapult *császárságot* a tehetetlen *bukás örvényébe sodorta* számos politikai botlása (pl. a mexikói császárság alapítása 1864–67.). Ugyanis, midőn a kormányellenes hangulat folyvást erősödött az országban, a császár, hogy kifelé irányozza a figyelmet, Rómától és a császárnétól is izgatva (Eugeniának a mondása: „C est ma guerre”), meggondolatlanul háborút izent Poroszországnak. Az eredmény hallatlan vereség lett a harctéren (sedani capitulatio 1870. szeptember 2.) és reménytelen bukás otthon. Párisban 1870. szept. 4. kikiáltották a *harmadik köztársaságot*. Azonban a császárság bűneit ilyen hathatós gyógyszerrel sem lehetett helyrehozni. Franciaország megérte teljes megaláztatását s hogy csordultig teljék a keserűség pohara, az elalélt nemzet testén vérző sebeket a francia társadalom fekélyességének kiáltó bizonyosságául még mélyebbre vágta a párisi commune (1871. febr.–máj.).¹⁵

Mindezt a szerencsétlenséget a hitetlenség büntetésének tartotta és ultramontan izgatási célokra zsákmányolta ki a klérus. Ilyen hangulat mellett *választották meg a nemzetgyűlést*, mely monarchista és clericalis érzülete mellett is, kénytelen volt a köztársaság élére „a haza megmentőjét”, a szabadelvű, ősz *Thierst* állítani (1871. febr. 17.). Az új „conservatív köztársaság” az ultramontanizmus lobogója alatt kezdte meg pályáját. E mellett bizonyít az, hogy *Simon Gyula* cultusminiszternek az általános iskolakötelezettséget és az állami felügyeletet szabályozó törvényjavaslatát (1871. dec. 15. terjesztette a nemzetgyűlés elé) megbuktatták;¹⁶ hogy a népnevelés javítása helyett több püspök a pápa világi uralmának helyreállítását ajánlotta a nemzetgyűlésnek; több főpap pedig kormányengedély nélkül hirdette ki a csalatkozhatatlansági dogmát és ezért a törvénytelen tettért csak barátságos megintésben részesült a cultusminisztertől. A klérus majdnem az egész nemzetet beléringatta az *ultramontan kegyeskedésbe*. Óriási nemzeti zarándoklásokat rendeztek a sz. szűznek kedvelt tartózkodási helyeire (Lourdes-ba, La Sallette-be stb.), hogy oltalmába ajánlják a levert hazát, visszatorlásra tüzeljék egymást az eretnek győző ellen és végső célul előkészítsék a monarchiát.¹⁷

Thiers elnök hiába végezte páratlan eszélyességgel a haza

megmentésének nagy munkáját, hiába szolgált a „kath. érdekeknek”: a clericalis többség a Voltaire öreg hívét nem tűrhette meg az elnöki széken, mennie kellett és helyét *Mac Mahon* tábornagy foglalta el (1873. máj–1879. jan.). Az új elnök és clericalis (*Broglie* herceg) minisztériuma alatt délpontját érte el a búcsújárás, Mária-cultus és ultramontán kegyeskedés. Franciaországot a Jézus sz. szívének oltalmába ajánlották s tiszteletére egy pompás templom építéséhez kezdettek a Montmartre-on (Sacré Coeur felirattal 1875. jún. 16.). Ez a szellem szavaztatta meg a nemzetgyűléssel azt a törvényt (a *Buffet* minisztériuma alatt, 1875. júl. 8–12),¹⁸ mely jogot ad rá, hogy az államtól független kath. egyetemeket alapíthassanak és ezek akadémiai fokozatokat oszthassanak.¹⁹ A következő minisztérium (*Dufaure* elnök, a prot. *Waddington* cultusminiszter, 1876.) kísérletet tett ugyan, hogy az akad. fokozatok osztásának jogától megfossza az új egyetemeket, de a klérus nagy örömeire megghiúsította a senatus. Úgy látszott, hogy egész Franciaországot megvesztegette a jezsuita szellem; különféle kath. vallásos egyletek árasztották el az országot; nem- és korkülönbség nélkül, milliók egyesültek a Jézus és Mária sz. szíve tiszteletére; a kath. congressus (Párisban, 1877. ápr.) hangosan hirdette, hogy Franciaországnak minden ízében katolikusnak kell lennie, vagy meg fog semmisülni.²⁰ A húrt addig feszítették, míg elpattant. A visszahatás nem maradhatott el.

A szabadelvű párt *Gambettának* a vezetése alatt sorakozni kezdett és megindította a harcot a clericalismus, mint az ország ellensége ellen (jelszava volt: *Le cléricalisme voilà c' est l'ennemi!*).²¹ A minisztériumok gyors változása után, az újonnan választott kamarában oly hatalmas többségben jelent meg a *papuralom-ellenes köztársasági párt*, hogy az új áramlat lesodorta *Mac Mahont* az elnöki székről (1879. jan. 30.) s *Grévyt* ültette helyébe. *Ferry Gyula*, az új cultusminiszter, nemsokára (márc. 15.) két törvényjavaslattal vezette be a szabadelvű korszakot: egyik szerint a közoktatási tanács tisztán állami tanférfiakból (tehát papi elem nélkül) alakulna; másik szerint megmaradhatnának a szabad kath. egyetemek, de akadémiai fokozatokat csak az állami egyetemeken lehetne szerezni, aztán az államtól el nem ismert rendek tagjai nem vezethetnének iskolákat és nem taníthatnának (7. c.).²² A kamara el is fogadta, de a senatus nem szavazta meg a 7. cikket (1880. márc. 7.). Erre *Grévy* két rendeletet adott ki (márc. 29.): az egyik, korábbi, de el nem törült törvények alapján háromhónapi határidőt tűz ki a jezsuita-rend feloszlására; a másik meghagyja az államtól el

nem ismert congregatióknak, hogy három hónap alatt elismerésért folyamodjanak, ellenkező esetben a jezsuiták sorsára jutnak. E két rendelet egész vihart idézett elő az érdekelt körökben, egymást érték a tiltakozások, zajos tüntetéseket rendeztek, XIII. Leo is felszólalt. Mind hiába! A jezsuiták házait rendőrök segélyével (néhol fel kellett törni az eltorlaszolt kapukat) kiürítették; iskoláikat az év végén bezárták. A második rendeletet kíméletesebben hajtották végre; az apáca-szerzeteket némely szükségesebb férfi-szerzettel együtt meghagyták és az elismerés kérése helyett megelégedtek egyszerű *hűségi nyilatkozattal* (t. i. hogy nem avatkoznak a politikába s nem vétnek a fennálló rend ellen). Ugyanebben az évben *eltörölték a vasárnapi munkaszünetet* és a katonaságnál *megszüntették a tábori lelkészséget*.²³

Kormány, kamara és senatus egész szenvedélyességgel igyekeztek kiterjeszteni az állam jogait a kath. egyház kiváltságaival szemben s néha az eszélyesség határát is átlépve, szárnyát szegni az ultramontán törekvéseknek. Így jött létre a már régóta vitatott *népiskolai törvény* (1882. márc), mely elrendelte az *általános iskolakötelezettséget*, az iskolából *kitiltotta a vallás tanítását* s annak jelvényeit (feszületek, sz. képek stb.) és *kitörülte a könyvekből Isten nevét*.²⁴ Ezzel szemben az elkeseredett klérus *kath. szövetséget* (*Alliance catholique*) alapított s egy év alatt többet gyűjtött 2 millió franknál, hogy „szabad keresztyén (= kath.) iskolákat” alapíthasson.²⁵ A köztársaság az egyházzal szemben más téren is megindította a harcot: a *temetőket községieknek* nyilvánította és megengedte a *polgári temetést* is (pap nélkül; 1883. nov.); azt a törvényt, mely felmentette volt a lelkészeket a hadi szolgálat alól, felfüggesztette (aug. 30. hirdették ki); s a hadügyminiszter kijelentette, hogy nem ad katonaságot kath. ünnepekhez (máj.), hogy így a hitvallási függetlenségét biztosítsa a hadseregnek. A kormány intézkedései ellen izgató vagy nekik ellenszegülő papoknak (több száz) és püspököknek (18) felfüggesztették a járandóságát, de utóbb a pápa békítő beavatkozása következtében kifizették. S míg így a köztársaság vezetői a *radicalismus* szélső határait érintették, addig XIII. Leo mindenkinek *teljes bűcsút* ígért, ha meglátogatja a lourdes-i szent helyeket és eleget tesz a feltételeknek (meggyón, úrvacsorát vesz, alamizsnát osztogat stb.).²⁶ Így úzi két ellenkező áramlat a köztársaság hajóját a zűrzavar, a bizonytalanság hullámain! Vajjon hol köt ki?

A következő évek újabb meglepetésekben részesítették az ultramontan köröket. Hosszas parlamenti harc meghozta az *elválási*

törvényt, mely megengedi, hogy a házasfelek, alapos okból, véglegesen elválhassanak (katholikusok is) és azután második házasságra léphessenek (de harmadikra nem); a gyengébb lelkiismeretűeknek pedig az ágytól és asztaltól való elkülönítést is megengedi (1884. aug.); majd *körlevél* tudatta, hogy nem képesített tanító (= szerzetes) nem taníthat többé sem magán, sem nyilvános iskolában (szept.); aztán a szerzetes-rendek javainak adómentességét is megszüntették (dec.).²⁷ A Hugo Victor halála (1885. máj. 22.) alkalmával egy *elnöki rendelet* újra *Pantheon*-nak nyilvánította a sz. Genoveva-templomot, hogy nyugvóhelyül szolgáljon a haza elhunyt nagyjainak (1885. máj. 27.). A képviselőválasztás alkalmával politikai izgatással vádolt papok közül sokat (162-t) büntettek járandósága lefoglalásával.²⁸ A népiskolai törvény határozottan kijelentette, hogy öt év múlva csak állami világi tanítók működhetnek a népiskolákban (1886. márc. 30., okt. 28.). A kamarában újólág indítványozták, hogy *egészen különítsék el az államot és egyházat* (azaz szüntessék meg az egyházra tett költségeket), hogy a római curiánál ne tartsanak többé követet s hogy *töröljék el a concordatumot*; de ezeket az indítványokat, mint időszerűtleneket, elvetette a többség. A harc az állam és egyház közt folyvást elkeseredettebb. S míg egyfelől vallástalanságban nő fel a gyermekek nagy többsége: addig másfelől a köztársaság ellenségeivé lesznek a kath. egyház hívei.²⁹ A következő évi (1887.) költségvetési vita alkalmával megint felmerült az *állam és egyház elkülönítésének kérdése*; de a cultusminiszter (Goblet) kijelentette, hogy ilyen radicalis reform életbeléptetése nem megy oly könnyen; de nem is változtatná meg az ország többségének érzületét, kik az egyház áldását kívánják az élet főbb eseményeinél. „Valameddig nem akarja az ország nagy többsége, addig nem lehet szó komolyan erről a reformról”. El is vetették, de a radicalismus áskálódásai s a botrányos *rendjel-per* (melybe az elnök veje, Wilson is belékerült) az elnöki szék elhagyására kényszerítették Grévyt (1887. dec. 1.) s az egymást legyőzni nem tudó pártok harca, a neutrális, mérsékelt *Carnot Sadi Ferencet* ültette helyébe (dec. 3.).³⁰

Általában a politikai pártharcok (midőn még egy Boulanger is fenyegetőleg tud fellépni), a radicalismus és materialismus féktelenségei szomorú árnyat vetnek a vallási és erkölcsi életre (1888.). Midőn Párisban 47 elválás esik 1000 esküvőre, 200,000 ember koldulásból és csalásból él; midőn nyíltan azt mondhatja Páris város tanácsának egyik tagja, hogy „a villamosság nem fér össze az úgynevezett Istennel, tehát el vele az

iskolából”: az ilyen s hozzá hasonló, gyakran ismétlődő jelenségek a francia társadalomnak végzetessé válható erkölcsi elbetegedéséről tanúskodnak. Hogy pedig ide jutottak a franciák, nagy része van benne a külsőségekhez ragaszkodó, képtelen babonákra támaszkodó, uralomra vágyó ultramontan katholicismusnak, mely irány megutáltatta a vallást a műveltebbekkel, vagy politikai eszközzé aljasította azt.³¹

1. 1815. *Nimes*-ben, *Toulouse*-ban, *Montpellier*-ben, *Avignon*-ban iszonyú üldözéseket szenvedtek a protestánsok. Lakásaikat kirabolták, felgyújtották, száz meg száz védtelent „Vive le croix! Vive le roi!” kiáltások közt legyilkoltak. Ennek a törvénytelen állapotnak a kormány csak akkor vetett véget, midőn 1819. a Cevennes hegység lakói egy erélyes jegyzéket küldtek a nimes-i kath. lakosoknak. Ismétlődtek ezek az állapotok 1830. a júliusi forradalom után. *Ménard*: *Historie, civile, ecclesiastique etc.* (Nimes, 1875., 1–7 k.); *Tzschirner*: *Archiv für alte u. neue Kirchengesch.* III. 225. l. után *Gieseler*: i. m. V. k. 70–71. l.

2. *Chateaubriand*: *Génie du christianisme* (1802. magy. ford. Gubicza I.); *Les Martyrs* (1809. magy.-ford. Rada I.).

3. *Lamartine*: *Méditations poétiques* (Paris. 1820.); *Harmonies poétiques et religieuses* (1–2 T., Paris, 1828.).

4. *Le Maistre*: *Du pape* (1–3 T., Lyon, 1820.).

5. *La Mennais*: *Essai sur l'indifférence en matière de la religion* (1–4. T., Paris, 1817.); *De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre civil et politique* (Paris, 1825.).

6. A *concordatum* ugyan létrejött nagynehezen 1817. s az 1516. állapotot hozta volna vissza, (midőn t. i. I. Ferenc felfüggesztette a Sanctio Pragmaticát). De oly nagy elégtelenséget idézett elő ez a tervezet, hogy a kormány kénytelen volt a Napoleon-féle concordatum mellett maradni.

7. L. I. k. 253. l.

8. A legitimista *Montlosier* „Mémoire à consulter sur un système religieux et politique tendant à renverser la religion, la société et le trône” (Paris, 1826.) című röpiratában az ország négy csapásának bélyegezte a congregationalistákat, jezsuitákat, az ultramontan és clericalis pártot.

9. *La Mennais*: *Paroles d'un croyant* (Paris, 1833.) E műből néhány év alatt több kelt el 100 kiadásnál s lefordították majd mindenik európai nyelvre. Magyarra ford. Rácz Károly.

10. *Le livre du peuple* (Paris, 1838.).

11. *Baumgarten-Crusius*: *Betrachtungen über de la Mennais* (Jena, 1834.); *A. Blaise*: *Essai biographique sur Lamennais* (I. k. Paris, 1858.).

12. *Des jésuites par Michelet et Quinet* (Paris, 1843.; németre ford. *Stöber*, Basel, 1843.), mely öt kiadást ért néhány hét alatt.

13. Az új alkotmány 1848. szept. 4-től nov. 4-ig jött létre, ennek II. fej. 7. §. szól a vallásról.

14. *Renan: Vie de Jesus* (Paris, 1863.) c. művéből 1863. hét, 1879-ig 21 kiadás kelt el.
15. A commune *Darboy* párisi érsekkel együtt 63 papot és előkelő világit lövetett agyon.
16. Főbb pontjait közli *Schulthess: Gesch. Kal.* 1871. évf. 406–407. l. Ennek 6. pontja kimondja, hogy 1880. jan. 1-től fogva senki sem lehet választó polgár, ha nem tud írni és olvasni.
17. 1872. okt. 5. 50,000 zarándok vonult *Lourdes*-ba, kiknek élén a *Mac Mahon* tábornagy felesége állott. *Matthes: Kirchl. Chron.* 1872. évf. 170–72. l.
18. A törvényt l. *Schulthess: Gesch. Kal.* 1875. évf. 355–58. l.
19. Így alapítottak szabad kath. egyetemeket Párisban, Angers-ben, Lyon-ban, Lille-ben és Toulouse-ban; de kevés tanítványt tudtak odaédesgetni. Az első kath. (angers-i) egyetem statútumát l. *Schulthess: Gesch. Kal.* 1875. évf. 369–71. l.
20. *Schulthess: Gesch. Kal.* 1877. évf. 266–67. l.
21. A *Gambetta* program-beszédét, melyet 1878. szept. 18. tartott Romans-ban l. *Schulthess: Gesch. Kal.* 1878. évf. 371–74. l.
22. U. o. 1879. évf. 401–403. l.
23. U. o. 1880. évf. 370., 379., 383–84., 388. l. Nov. 5-ig az egész országban mintegy 300 zárdát szüntettek meg 5000 taggal. *Matthes: Kirchl. Chron.* 1880. évf. 154–64. l.
24. *Schulthess: Gesch. Kal.* 1882. évf. 391–92.; *Matthes: Kirchl. Chron.* 1882. évf. 147–55. l.
25. 1887. már 1,007,000 gyermek látogatott 10,667 ilyen iskolát.
26. *Matthes: K. Chr.* 1883. évf. 162–68.; *Schulthess: G. Kal.* 1883. évf. 302–303., 306., 455. l.
27. *Matthes: K. Chr.* 1884. évf. 183–86.; *Schulthess: G. Kal.* 1884. évf. 243–44., 270., 275. l.
28. *Matthes: K. Chr.* 1885. évf. 166–71.; *Schulthess: G. Kal.* 1885. évf. 299–300., 308. l.
29. *Matthes: K. Chr.* 1886. évf. 185–88.; *Schulthess: G. Kal.* 1886. évf. 319., 334. l.
30. *Matthes: K. Chr.* 1887. évf. 208–10.; *Schulthess: G. Kal.* 1887. évf. 316–17 , 320., 351–54. l.
31. *Matthes: K. Chr.* 1888. évf. 266–68. l. Az egészhez l. még: *Alzog: i. m. II. k.* 469–77., 548–53.; *Gieseler: i. m. V. k.* 63–111.; *Nippold: i. m. II. k.* 281–323.; *Baur: i. m. V. k.* 116., 345–46.; *Hase: i. m.* 659–65.; *Herzog: i. m. 19. sz.* 57–59.; *Rapaics: i. m. III. k.* 2. r. 578–86. l.

8. A katolikus egyház Nagybritanniában.

Valamint a kath. államokban lassanként mind több-több tért engedett a hosszasan elnyomott protestantizmusnak a szabadabb szellemű fejlődés: épenúgy a prot. államokban is találkozunk hasonló, de ellenkező irányú áramlattal. Minél nagyobb volt a nyomás bárhol, annál

nagyobb lett az ellentállás; s utoljára is engedni kellett a győzőnek.

Az elnyomott *kath. ír nép* ismételve kísérletet tett a 18. század végén, hogy szétörje a prot. Angliától rárakott s már elviselhetetlenné vált bilincseket, de e kísérletek ismételt leveretéssel végződtek (1798.). Végre Írország elvesztve önállóságát, egyesülni kényszerült Nagybritanniával (1800.).¹ Azonban ez a *megvásárolt unió* nem hozta meg a békét és elégedettséget, sőt, miután a *Test-act* a polgárjogok nagy részéből kizárta a katolikusokat, mindinkább elevenebb lett a vágy, hogy elszakadjanak az anyaországtól. Főleg az *O' Connel* fellépte óta (1809.), ki a papságtól támogatva folytonosan izgatta a népet, annyira sürgetővé vált a baj orvoslása, hogy a minisztérium (Wellington) szükségesnek látta végre a *katolikusok felszabadítását*, miután ünnepélyesen kijelentették az ír *kath. püspökök*, hogy a pápa csalatkozhatatlansága és teljes hatalma világi ügyekben nem tartozik a *kath. egyház tanához* s nem is tartozhatik soha. Az *új törvény* (*Emancipation bill*, 1829. ápr. 13.) olyan *polgári esküt* léptetett életbe, mely lehetségessé tette a katolikusoknak is, hogy bejuthassanak a parlamentbe és kevés kivétellel minden állami és községi hivatalt viselhessenek.

Az ír nép azonban, mely bérben lakott ősi birtokán, melynek verejtékes munkája csak az angol állami egyház és nemesség gazdagságát gyarapíthatta, míg maga gyakran éhezett, nem elégedhetett meg a kegyelem morzsáival s lankadatlanul folytatta tovább is az ellentállást. A *tized megtagadása* és fegyveres erővel való behajtása mind gyakoribb lett s e mellett többbe került a tizedből befolyó jövedelemnél. A kormány ezen a kényelmetlen helyzeten azzal akart segíteni, hogy a földbirtokosokra kivetett évi földadóval helyettesítse a bérlőktől fizetett tizedet, de a felsőház egyelőre hallani sem akart róla. Azonban a helyzet tarthatatlan volt, engedni kellett s a *törvény* (*tized-bill*, 1838.) életbe lépett. De ez sem nyugtatta meg az *O' Conneltől* folyvást izgatott népet; most már arra törekedtek, hogy megszűnjék az unió Nagybritanniával s külön parlamentje legyen Írországnak. Erre a célra szervezte *O' Connel* a *visszavétel-társulatot* (*Repealassociation*, 1843.), melyet óriási népgyűlések előztek meg. Az izgató börtönbe került ugyan, de a népre oly izgatólag hatott ez a tény, hogy a kedélyek megnyugtatása végett szabadon kellett bocsátani (1844.). Az írek társadalmi helyzetének javítására sokat tett *Mathew* kolduló szerzetes, ki mértékletességi egyleteket alapított (1840

óta) s megindító beszédeivel a nép közül ezereket mentett meg az iszákosság betegségétől.

Az erélyes ellentállás újabb engedményeket eredményezett. A Peel minisztérium alatt elfogadták a *végrendelet-billt* (1845.), mely megengedte, hogy végrendeletet lehessen tenni kath. egyházak és intézetek javára (a szerzetek kivételével); továbbá gazdag állami adományban részesült a *maynoothi kath. seminarium*. Ezenkívül négy királyi *collegiumot* alapítottak állami költségen (1847.) s az egyháznak engedték át bennök a vallásoktatást. Az ír főpapság ezeket a felekezetnélküli iskolákat az angol hierarchia helyreállítása alkalmával (1851.) elvetette a pápa kívánatára, valamint a kormány azon ajánlatát is, hogy a kath. főpapok állami díjazásban részesülnek, ha befolyást gyakorolhat a kormány választásukra.

Így az írek helyzete javult valamit lassanként, valamint a katolikusoknak a protestánsok feletti aránytalan többsége is csökkent. Ezt az utóbbi eredményt a gyakori éhség miatt történt tömeges kivándorlás (Amerikába és Ausztráliába), a prot. középosztály növekedése és a prot. misszió tevékenysége idézte elő. De azért a mély gyűlölet, melyet a korábbi elnyomás, a faj- és valláskülönbség gyökereztetett meg az írekben (kik kelta eredetűek), egyáltalában nem szűnt meg; sőt időnként egyes véres összeütközésekben nyilvánult, főleg a „*feni*” mozgalom (1866.) óta.² Másfelől a katolikusok helyzetének javulása mellett bizonyított az a tény, hogy a papságnak tekintélyes része kárhoztatta az ír köztársasági és socialista törekvésű feni mozgalmat, a kormány pártján állott és legfőlebb olyan politikai helyzetet óhajtott volna, aminő létesült Magyarország és Ausztria közt. Még kedvezőbb lett a katolikusok helyzete az ír egyházi reform törvénnyé emelése óta (*Irish Church Act*, a Gladstone indítványára 1869. júl. 27. szentesítettetett). Eszerint 1871. jan. 1. az ír állami egyház püspökei többé nem lesznek a parlament tagjai; a kegyúri jogok (a királyi is), az egyházi testületek, a papi törvényszékek (a házassági kivételével) megszűnnek; az egyházi törvények nem tekintetnek állami törvényeknek, az állami egyház javai méltányosan osztatnak meg a felekezetek közt; végre az államnak és egyháznak ez az elkülönítése nem változtatja meg az ír kath. egyház alkotmányának lényegét.³ Ez a nagy engedmény sem kötelezte le a nemzeti pártot, mert nem simultak el a feni mozgalom hullámai. Ezen mozgalom vezetői rendeztek Dublinban (1875.) a szabadító O' Connel

születésének századik évfordulóján zajos ünnepet, mely, a politikai színezet mellett is, valóságos kath. ünnep volt.⁴ Egyes csillapító tények, mint a dublini kath. egyetemnek megerősítése (1880.) a királynő, és gazdag javadalmazása az állam részéről, csak múló hatásúak voltak.

Az ír mozgalom különböző címek alatt (*Home-Rule, Landliga* stb.) tovább halad a megkezdett úton. XIII. Leo több ízben (1881., 1883.), különböző alakban, figyelmeztette az ír papságot, hogy helyes, ha törvényes eszközökkel kívánnak a nyomasztó helyzeten segíteni; de bűnös, ha oly célból gyűjtenek pénzt, hogy a törvényes hatalom ellen izgassák fel vele a népet. Ezzel szemben az alsóbb papság, sőt a püspökök egy része is, rosszalta a pápának Írország politikai ügyeibe való illetéktelen beavatkozását s tovább folytatták a gyűjtést a templomokban a „*Parnell-alapra*”.⁵ Az sem használt, hogy a pápa *Persico* bíboros főpapot küldte követül Írországba (1887.), hogy véget vessen az izgatásnak; hódoló tisztelettel fogadták, de kijelentették, hogy nemzeti függetlenségre való törekvésök, mint nem egyházi ügy, nem tartozik a római curiára.⁶ Az angol kormány megkeresése következtében (*Norfolk hercege* járt Rómában) XIII. Leo újra küldött egy brevét (1888. ápr. 20.) az ír püspökökhöz, mely azonban úgy volt fogalmazva, hogy meg ne sértse a hű íreket s ha szükséges, a tisztességes visszavonulásnak el ne zárja az útját; tehát csak azon fejezte ki aggodalmát, hogy az ír nép harcmódja átlépheti az igazságosság és keresztyén szeretet határát, de Írországnak elszakadási törekvése felett nem mondott ítéletet. És mégis népes gyűléseket tartott a nemzeti liga és határozottan tiltakozott rajtok a pápának a politikai ügyekbe való beavatkozása ellen.⁷ A hű kath. írek, kik szegénységökhöz mérve bőségesen szoktak péterfilléreket küldeni Rómába, nagyon rossz néven vették, hogy a pápa politikai (ezúttal angol) érdekek szolgálatában akarja érvényesíteni tekintélyét.

A *katholicismus Angliában* is nagy hódítást tett a 19. században. Az angol állami egyházban, mely a katholicismus és protestantismus közt foglalt állást, két párt fejlődött ki; egyik a katholicismus, másik a protestantismus felé vonzódott. A kath. párt nagyobb tevékenysége akkor kezdődött, mikor az oxfordi egyetem tanárai (*Pusey, Newman, Palmer* s mások 1833. óta, *Tracts for the times*) egy korszerű értekezés-sorozatot indítottak meg, mely az angol állami egyház hitvallásának (XXXIX cikk) keretébe igyekezett a katholicismust beékelni. Ezt a fellépést számos áttérés követte az angol egyházi papság és nemesség

kebeléből. A katolicizmusnak ez az emelkedése arra indította IX. Piuszt, hogy minden előleges egyezkedés nélkül egy ünnepélyes *bullával* (*Universalis Ecclesiae*, 1850. szept. 29.) helyreállítsa Angliában a kath. hierarchiát (egy érsekséget és 12 püspökséget állított fel), s az ultramontán tudós Wiseman bíborost helyezte élére westminsteri érsekül. A prot. nép a legnagyobb felháborodással fogadta ezt a valóságos római invasiót. A kormány az izgatottságot az egyházi cím-bill (*Russelnek az indítványára* 1851.) életbeléptetésével igyekezett lecsillapítani. Ez a törvény kijelentette, hogy Nagybritanniában érvénytelenek a pápai kibocsátványok s az általuk adományozott hatóságok és címek s ha valaki nyilvánosan használ az ország törvényei ellenére nyert ilyen címet, esetről-esetre 100 font pénzbírságot fizet. Azonban ez a törvény csak írva maradt, a katolicizmus érdekében megkezdett izgatás tovább folyt, még pedig oly sikerrel, hogy a Wiseman (mh. 1865.) utóda, Manning, az érseki szék elfoglalása alkalmával nyíltan kifejezte azt a reményét, hogy miként az arianizmus és donatizmus, önmagától el fogenyészni az angol elszakadt egyház és csak történelmi emléke marad meg néhány század múlva. Aztán az újabb keletű lélek nélküli *ritualizmus*, melyet főleg az előkelő körök kegyelnek, és az *egyleti szabadság*, melynek védelme alatt számos zárda keletkezett, mind a kath. érdekeket mozdította elő.

Miután az egyházi cím-billt úgy sem lehetett végrehajtani, eltörülte a parlament (1871.). Így az ultramontán buzgóság és a prot. közönyösség lehetővé tette, hogy Angliában és Skótszágra fél század alatt háromszorosra emelkedjék a kath. hívek száma; igaz, hogy ezt a gyarapodást elősegítette az írek tömeges bevándorlása is. Az így megerősödött kath. egyház kath. egyetemet alapított Kensingtonban (London külvárosa, 1874.); számos iskolában (1400) a tanulókat (140,000) szigorú kath. vallásban nevelik külön semináriumokban képzett kath. tanítók. XIII. Leo elődjének megkezdett munkáját nemcsak sikerrel folytatta tovább, hanem Skótszágra is kiterjesztette figyelmét, hol az ír bevándorlás és a ritualisták áttérései következtében hasonlóképpen izmosodni kezdett a katolicizmus. Trónralépte után nem sokkal a skót hierarchia felelevenítése céljából, két érsekséget és három püspökséget állított fel a skót katolikusok számára (*Ex summo Apostolatus apice bullában*, 1878. márc. 4.). S habár a skót unio-törvény (1707.) az országból feltétlenül, örökre kizárta a kath. hierarchiát, a bevezetett ténnyel szemben hiábavalónak

bizonyult a protestánsok minden tiltakozása és tüntetése.

De bármily nagy tért hódított is meg a katolicismus Angliában⁸, midőn a *XIII. Leo jubilaeumára* a királynő üdvözlétének és ajándékának, egy drága miséző szernek (kehely és patena) átadásával Norfolk hercegét bízta meg s a herceg, mint „jó katolikus”, térdelve adta át a küldeményt: a büszke angol nép erősen megbotránkozott nemcsak a térdelésen (melynek Britannia képviselőjében nem lett volna szabad megtörténni), hanem a királynő küldeményén is (ha már épen küldeni akart valamit, miért nem küldött egy bibliát, vagy az angol protestantismus történelmét, vagy egy halász-ruhát, minőt Péter viselt?). De nemcsak a közvélemény nyilvánította nem tetszését, hanem a parlamentben is erélyes *interpellatiót* intéztek e tárgyban a kormányhoz, mely csak azzal a kijelentéssel tudta lecsillapítani a feltámadt vihart, hogy semmiféle titkos egyezkedésbe nem elegendnek a pápával s ezután sem fognak neki engedményeket tenni.⁹

1. Az első francia köztársaság csapatainak segélyével lázadtak volt fel. Aztán a kormány megvesztegette az ír parlamentet és ez kimondta az uniót. Az utolsó ír parlament 1.600,000 font sterlingért adta el hazája függetlenségét.

2. E név az ókori ír *Finna* nevű harcos kasztól van kölcsönözve, tehát olyan szövetség, mely fegyverrel akar célt érni.

3. 150 millió forintot az ír kath. egyház rendelkezésére engedtek át, és a haszonélvezők kihalása után ugyanannyit, hitvalláskülönbség nélkül, az Írországi iskolák és jótékony intézetek javára fordítottak. *Herzog: Real-Encyklopaedie etc.* (2. kiad.), VII. k. 142. l.

4. *Matthes: Kirchl. Chron.* 1875. évf. 166. l.

5. U. o. 1881. évf. 181–82. l.

6. U. o. 1887. évf. 220–21. l.

7. U. o. 1888. évf. 291–95. l.

8. A „*Directory of the Roman Catholic Church*” 1888. évi adatai szerint Angliában 2314 kath. pap (1 érsek, 14 püspök) 1304 templomban, kápolnában és misszió-állomáson; Skótországbán 5 püspök és 334 pap 327 templomban és állomáson működik. A westminsteri érseknek és birminghami püspöknek egy-egy coadjutora van. A kath. hívek száma Angliában 1.354,000; Skótországbán 326,000, Írországbán 3.961,000 összesen: 5.641,000. Mindemellett is, míg 50 évvel ezelőtt Anglia népességének egyharmadát tették a katolikusok, 1888. január 1. egyhetedre szállott alá ez a szám. *Matthes: Kirchl. Chron.* 1888. évf. 287. l.

9. *Matthes: K. Chr.* 1888. évf. 288–90. l. Az egészhez l. *Alzog: i. m. II. k. 482–87., 556–60.; Gieseler: i. m. V. k. 144–48.; Nippold: i. m. II. k. 330–84.; Hase: i. m. 707–709., 711–12.; Rapaics: i. m. III. k. 2. r. 665–70. l.*

9. A katolikus egyház Németalföldön.

1. A bécsi congressus egy királysággá egyesítette volt Belgiumot és Hollandiát. Az új állam alkotmánya kimondta a polgároknak teljes vallásegyenlőségét is. A vakbuzgó belga püspökök nyíltan kárhoztatták a protestánsoknak kedvező törvényt és vonakodtak letenni az új alkotmányra az esküt. A lázadó főpapok élén Gent püspöke (Broglie) állott, ki nyíltan hirdette, hogy prot. fejedelemért könyörögni bűn.¹ A király (I. Vilmos) erélyes rendszabályokhoz nyúlt, kiutasította a jezsuitákat, bezáratta a seminariumpontokat s mint felségsértőt, törvényszék elé idézte a népet bujtogató genti püspököt; de már akkor Franciaországba menekült és onnan folytatta tovább az izgatást. Ezenkívül nagyon sérelmesnek találta a kath. papság az alkotmánynak azt a pontját is, mely állami felügyelet alá helyezte a közoktatást, hogy így csökkentse a hierarchia nagy befolyását s elősegítse a nép szellemi fejlődését. Elég oka volt tehát az ultramontán pártnak, hogy izgasson a kormány ellen. Hozzájárult még, hogy a kormány a szabadelvűek jóindulatát is eljátszotta némely politikai ballépésével (a sajtó- és szólásszabadság korlátozása). Mikor aztán bezáratta a jezsuita iskolákat (1825.) s hogy felvilágosodott papságot nevelhessen, Löwenben bölcseleti collegiumot nyitott meg, melyet a püspöki seminariumba lépte előtt minden papnövendék látogatni tartozott: az történt, hogy az ultramontanizmus és liberalizmus érintkezési pontnak találta a feltétlen tanszabadságot és a két ellenséges párt szövetkezett a kormány ellen. Ilyen szorongatott helyzetben a kormány a kath. egyház megnyerése végett alkudozást kezdett a római curiával. Ennek eredményeként jelent meg az a concordatum (1827. jún.), mely Hollandiára is kiterjesztette a Napoleon-féle (1801.) concordatumot, minden egyházmegyében káptalant és seminariumpontot biztosított s szabályozta a püspökválasztást. A kormány még a löweni collegium látogatását sem követelte meg feltétlenül a növendékektől s így siettetten annak megszüntetését (1829. záratott be). Mindezek az engedmények már nem sokat segítettek a bajon; a forradalom kitört s Belgium és Hollandia közt szétbontotta a természetellenes kapcsolatot (1830.).

Az új belga alkotmány biztosította a cultusok teljes szabadságát is (1831. febr. 25.).² A kivívott győzelem után különvált a két párt; a liberálisok elveik biztosítása végett a brüsseli egyetemet, az ultramontánok ellenben a

mechelni szabad kath. egyetemet alapították, melyet azután egyesítettek a löweni pápai collegiummal (1835.); amazok a szabadkőműves-társulatokkal, ezek a jezsuita-misszióval mozdították elő érdekeiket s az egyházi pártküzdelmek terévé tették az államot. De az ultramontánok minden mesterkedése sem volt képes a szabadelvűek előhaladását megakadályozni; s míg a hierarchiának nem mindig tiszta gazdálkodása teljesen elidegenítette az egyháztól a műveltebbeket, addig a protestantismus szembetűnő hódítást tett, új községeket szervezett.

Eközben különféle szerzetes-rendek árasztották el az országot (félszázad alatt háromszorosra emelkedett a zárdák száma), a klérus nagy befolyást nyert a népiskolákra is (1842.), de az állami gimnáziumok megóva maradtak ettől a befolyástól (1851.). S midőn a lüttichi püspök megtiltotta, hogy részesítsék az utolsó szentségben a szabadkőműveseket (1837.): ezzel az ultramontán türelmetlenséggel szemben olyan egyetek keletkeztek, melyeknek tagjai arra kötelezték magokat, hogy halottjaik iránt az egyház kizárásával magok teljesítik a végtisztesség és szeretet kötelességeit (*Solidaires*). Így az ultramontán és radicalis párt közt a harc folyvást elkeseredettebbé vált az ország nagy kárára, mivel az egyik, ha uralomra jutott, megsemmisíteni igyekezett a másik párt vívmányait.

Midőn az *ultramontán minisztérium* (1857.) a jótékonyági törvényt, mely feltétlen örökösödési jogot biztosított volna az egyházi intézeteknek, elfogadtatta a kamarákkal, a városok részéről oly nagy ingerültség nyilvánult ellene, hogy a király szükségesnek ítélte a törvény szentesítését megtagadni. — Ezen vihar után *szabadelvű minisztérium* foglalta el az előbbi helyét, melyet *I. Lipótnak*, a bölcs királynak halála után is (1865.) megtartott egy ideig. Amint uralomra jutott a kath. párt (1870.), azonnal jelét adta buzgóságának; a *mechelni érsek*, Róma elfoglalása alkalmával, *nagy kath. gyűlést* hívott össze (okt. 11.), mely kimondta, hogy engedelmességi feliratot küld a pápához s kijelenti, hogy erőszaknak és szentségtörésnek tartja Róma elfoglalását.

Amit eddig épített az ultramontanizmus, azt újra lerombolta a következő *szabadelvű minisztérium* (*Frère Orban* 1878.). Előbb az apácák kezéből vették ki az iskolákat, azután az *iskolákból általában kizárták a vallásoktatást* s a családra és egyházra bízta (1879.). Ha azt hitte a kormány, hogy a klérus befolyását megsemmisíti ez az intézkedés, nagyon csalódott. A *klérus*, az állami, felekezetnélküli iskolákkal szemben, *szabad kath. iskolákat* alapított s kijelentette, hogy az állami

iskolák tanítói, tanulói és szülőik nem tarthatnak számot bűneik bocsánatára (1879. aug.). A köznép vakbuzgósága győzött, az állami iskolák nagy része üresen maradt.³ A kormány XIII. Leónál panaszt tett a törvényt kijátszó püspöki kar ellen. És a sz. atya nyíltan ugyan rosszalta a püspökök törvénszegését, de titkon további ellenállásra buzdította őket. A kormány értesülvén a pápának kétszínű, csalfa politikájáról, a fondorkodó *curiával megszakította a diplomatai összeköttetést* (1880.)⁴ A kormány ezután tovább folytatta anticlericalis intézkedéseit: a tábori lelkességet megszüntette; az egyházi ünnepeken a katonaság hivatalos részvételét megtiltotta; az egyházi vagyon kezelését az állam vette át; „a járandóságukra érdemetlen papok” díjazását leszállította (1881.);⁵ a papnövendékeket is kötelezte katonai szolgálatra; a felesleges (202) vicariatusok állami járandóságát megszüntette (1883.).⁶

Míg így a kormány radicalis intézkedésekké igyekezett megtörni az ultramontanizmust, addig a klérus titkos fondorkodása, a szabadelvűek torzsalkodása, az új választások alkalmával, az ultramontán pártnak biztosított többséget mind a képviselőházban, mind a senatusban (1884. júl.). A király (II. Lipót 1865. óta) *ultramontán minisztériumra* bízta a kormányt és ez azonnal a maga módja szerint kezdte meg a nép boldogítását. A szerzetrendek és az egyház ügyében kiadott minden korábbi rendeletet megszüntetett; az eddigivel homlokegyenest *ellenkező iskolai törvényt* léptetett életbe, melyben fő hely jutott a vallásitanításnak; helyreállította a pápai követséget is. Ezek az intézkedések zendülést idéztek elő a nagy városokban, még a királyt sem kímélték és már köztársaságról beszéltek a zavargók. Ily kényes helyzetben a király kénytelen volt *ultramontán (Malou) minisztériumát mérsékelt katolikussal (Bernaert) cserélni fel* (1884.)⁷ Azóta a *clericalismus* uralkodik Belgiumban (az 1884. választásoknál is övük volt a „fényes győzelem”), s hogy mily kétes értékű sikerrel, mutatják a nagy vagyon ellen intézett *anarchista és socialista mozgalmak*, melyeket fegyverrel, vérontással kellett elnyomni; mutatja a *zárdák nagy száma*, mely megkétszereződött félszázad alatt (1846. volt 770, 1880-ban 1559); mutatják az újra megnyílt *játékbarlangok* (Spaaban, Ostendeben), a 140,000 italmérés (45 lélekre esik 1); mutatja az erkölcstelenség, a házasság megromlása; minden vallásnak gúnyolása, megvetése a műveltebbek részéről és szánalomra méltó vakbuzgóság és butaság a klérus befolyása alatt álló alsóbb néposztály részéről.⁸

2. *Hollandiában* a protestantizmust is győzelemre juttatta volt a szabadságharc. A ref. állami egyház mellett csak eltűrték a többieket. Ez a helyzet némi változáson ment át Hollandiának és Belgiumnak az egyesítése következtében (1815.). A kath. kerületeknek protestánsokkal egyesítése jóval feljebb emelte a katolikusok számát (egy millió felül); de azért a már említett (1827.) *concordatumot* ezen a területen sohasem lehetett életbeléptetni s így a holland kath. híveket, mint misszióterületet, apostoli vikáriusok kormányozták. A két ország különválása után sem történt lényeges változás 1848-ig, midőn az *új alkotmány* kimondta a *vallásszabadság* elvét és ennek védelme alatt a *jezsuita-rend* is igyekezett megtelepedni. A római curia megragadva ezt a kedvező alkalmat, *visszaállította a kath. hierarchiát* (1853., az utrechti érsekség alatt négy püspökséget szervezett). A *pápai* (IX. Pius) *brevének* elbizakodott, vakbuzgó, a protestánsokat mélyen sértő hangja (a többek közt a sátánfajta calvinizmus dudváját és a jansenista dögvészt emlegette) az áprilisi mozgalmat idézte elő, mely a *szabadelvű* (Thorbecke) *minisztérium bukásával* végződött. Ez a tény azonban nem sokat változtatott a helyzeten, a kath. párt mind több-több tért foglalt s ha úgy kívánta érdeke, természetes ellenségeivel is szövetekezett, így történt, hogy midőn a *népiskolai reform* került a törvényhozás asztalára, az ultramontánok a radicalisokkal szövetekezve, az orthodox reformáltak ellenében diadalra juttatták a *felekezetenlküli népiskolai törvényt* (1857. aug. 13.).⁹ Azóta a (*liberális és conservatív*) *minisztériumok folytonos változása mellett* tovább küzdöttek a tanügy, igazában a vallás kérdésén. Úgy látszott, hogy a katolikusok csalódtak a felekezetenlküli iskolákhoz csatolt reményökben, mert az orthodox reformáltakkal együtt az *iskolai törvény revízióját* sürgették (1868–69.). Midőn pedig megszűnt a pápa világi hatalma (1870.), a kath. hívek kérelmet adtak be a kamarához, sürgetvén, hogy lépéseket tegyen annak visszaállítása érdekében; a kormány azonban lehetetlennek nyilvánította a kérés teljesítését.

Az a harc, mely negyven év óta folyt a hitvallás-nélküli nyilvános iskolák felett, véget ért (1887.). Az *új törvény* kimondta, hogy az oktatásügyre folytonos gondja lesz a kormánynak; hogy *az oktatás szabad*; az *állami felügyeletet* kiterjeszti valamennyi iskolára és tanintézetre, valamint törvény fogja szabályozni a *tanítók képességi fokát*.¹⁰

A római hierarchia megújítása óta Hollandiában 416 új kath. templomot építettek és 136-ot javítottak meg; a 98 jótékony intézethez

134 újat alapítottak; s a kath. iskolákat 165,000 gyermek látogatja (1888.).¹¹ Katholikusok és protestánsok közt néha megújulnak a régi súrlódások s itt-ott hevesebb összeütközések is fordulnak elő annak bizonyosságául, hogy a prot. nép sérelmet lát a katolicizmus terjedésében.

Végre az új erőre kapott hierarchia sem tudta helyreállítani ezen a területen az egyház egységét. A jezsuita irány ellensége, a *jansenista kath. egyház*, a pápák többszöri kiátkozása mellett is még mindig rendületlenül áll, sőt gyarapodik (1711. óta az utrechti érsek alatt két püspökséggel, 1885. 6057 lélekkel); népies irataival nemcsak saját kebelében tudja ébrentartani a vallásos és jogi öntudatot, hanem üdvös befolyást gyakorol más katolikusokra is.

1. A trónörökös születése alkalmával nem akart Tedeumot tartani.

2. Ultramontán magyarázat szerint ezalatt csak a kath. egyház szabadságát lehet érteni, mivel az eretnekeknek nincs igaz cultusuk.

3. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1876. évf. 203–207. l.

4. U. o. 1880. évf. 165–68. l. *Dumont* tournay-i püspököt, mivel helyeselte a kormány rendeleteit, a curia megfosztotta hivatalától; *Dumont* nem engedelmeskedett, sőt a pápáról nem igen hízelgő ítéletet mondott a szabadelvű lapokban. Erre a curia örültnek nyilvánította a lázadó püspököt. Erre az állítólagos elmezavarra tette a „*Flandre Liberale*” a következő gúnyos megjegyzést: Az a püspök, ki ép értelemmel a pápa fölébe helyezi az igazságot, megbélyegzi a kath. lapok servilizmusát, tréfának veszi az excommunicatiót: oly rendkívüli szokatlan valami, hogy az ember kénytelen az ilyen főpapot örültnek tartani. Közöséges embernél az esztelenség az értelem szabályaitól való eltérés; püspöknél az értelemhez való visszatérés az elme megzavarodásának legbiztosabb jele; mihelyt egy püspök észre tér, fel kell tenni, hogy eszét veszítette.

5. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1881. évf. 160–62. l.

6. U. o. 1883. évf. 168–71. l.

7. U. o. 1884. évf. 194–95. l.

8. U. o. 1888. évf. 276–78. l.

9. Hollandiában az iskolaügyben egészen ellentétes politikát követtek az ultramontánok annak bizonyosságául, hogy nekik minden eszköz jó, ha célhoz vezet.

10. *Matthes*: K. Chr. 1887. évf. 212. l.

11. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1888. évf. 275. l. Az egészhez l. *Alzog*: i. m. II. k. 487–90., 553–56.; *Hase*: i. m. 669–71., 712.; *Nippold*: i. m. II. k. 399–431.; *Herzog*: i. m. 19. sz. 59–60.; *Gieseler*: i. m. V. k. 174–79.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 657–64. l.; *Nippold*: Die röm. kath. Kirche im Königr. d. Niederlande (Leipzig, 1877.); *Gloël*: Hollands Kirchl. Leben (Wittenberg, 1885.). 10–14. l.

10. A katolikus egyház Schweizban.

A római papuralom helyreállítása (1814.) óta a jezsuiták voltak a schweizi kath. egyház főbb eseményeinek mozgatói. Az ultramontán párt igen nagy tevékenységet fejtett ki ezen a területen, a régi egyházmegyei szervezetet megváltoztatta s a katolikusokat a római curia közvetlen felügyelete alá helyezte. Midőn a szabadelvű reformokra törekvő és épen e miatt téves tanokkal gyanúsított *Wessenberget* választották volt meg (1814.) konstanzi püspöki helyettesnek, a pápa nem akarta őt megerősíteni, a luzerni pápai nuntius pedig addig ármánykodott, míg rávette a schweizi katolikusokat, hogy önálló nemzeti püspökségek felállításáért folyamodjanak a pápához. Hosszas alkudozás után *Schweiz kath. részét* kiszakították a korábbi ezredéves kötelékből (előbb a milanói, konstanzi és besanconi püspökségekhez tartozott), *hat kis püspöki megyére* (Basel, Lausanne-Genf, Sion. Chur-St. Gallen, Como, Milano) *osztották* (1828.); s hogy állítólag elkerüljék az érseki székhely feletti egyenetlenkedést, igazában, hogy megelőzzék az érsekség függetlenségi törekvését, a pápai nuntius hatósága alá helyezték őket. Így Luzern az ultramontanizmus fő fészke, *a pápai nuntius a kath. Schweiz vezetője lett*, s a hitvallások közti békés egyetértés csakhamar felbomlott.

Azonban a júliusi forradalom (1830.) szelleme Schweizot sem hagyta érintetlenül és kétséssé tette az ultramontanizmus diadalát. A szabadelvű kantonok rendei elhatározták a *badeni értekezleten* (1834.), hogy egyesült erővel arra törekednek, hogy vagy nemzeti érsekséget állítsanak a kath. egyház élére, vagy csatlakozzanak a német érsekséghez; bármely esetben függetlenebbé tegyék az egyházat a római curiától s az állam felügyelete alá helyezték; szabad nemzeti nevelésről gondoskodjanak s a zárdákat jótékony közcélra fordítsák. XVI. *Gergely* értesülvén erről a mozgalomról, *átkot mondott az értekezletnek „vakmerő, eretnek, szakadásra vezető” végzéseire*, a pápai nuntius pedig boszúságában Schwyzba költözött Luzernből (ez a kanton is részt vett az értekezleten, 1835.). Most talpra állott az egész ultramontán tábor, a kath. egyletek segélyével izgatni kezdte a népet, hogy megvédelmezzék a pápa állítólagos jogait. *A harc megkezdődött az ultramontanizmus és liberalizmus közt*; egyes szabadelvű kantonok lefoglalták a zárdákat, megbüntették az ellenszegülő papokat; az ultramontánok, ahol hatalomra jutottak, az ellenkező szélsőségbe estek s nem egyszer fegyverrel, vérontással döntötték el a jogi kérdéseket.

Ily körülmények közt az országgyűlés is beavatkozott a kath. kantonok házi ügyébe; ezek ellenben, a szövetségi szerződés ellenére, külön szövetségre léptek (1846. Luzern, Freiburg, Zug, Schwyz, Uri, Unterwalden és Wallis), hogy megvédjék a kath. hitet és fenségi jogait. A polgárháború kikerülhetetlen volt, s miután megghiúsultak az egyezkedési kísérletek, a szövetség hadcsapatokat küldött a szövetségbontók ellen, melyek a *gislikoni ütközetben* megverték a különszövetségeseket (1847. nov. 23.). Az országgyűlés a legyőzötteket a külön szövetség megszüntetésére, hadi kárpótlásra és végzéseinek elfogadására kötelezte, a jezsuitákat pedig, mint béke-zavarókat, kitiltotta az országból. A következő 1848. évben Schweiz tovább haladt a megkezdett úton, s míg Ausztria és Franciaország belső zavaraival volt elfoglalva, szövetséges állammá alakult át. Az új alkotmány teljes lelkiismereti szabadságot és jogegyenlőséget biztosított minden elismert keresztyén felekezetnek, a jezsuitákat a rokon egyesületekkel együtt újól kitiltotta és a többi szerzetes-rendért sem vállalt felelősséget (1848. szept. 12.). Egy újabb szövetségi törvény (1850.) fölmentette a papi követelések alól a vegyes házasságokat, az atyára bízta a gyermekek vallásos nevelésének elhatározását és megengedte, hogy a különböző vallású felek megeskütését, ha megtagadná a kath. pap, érvényesen végezesse a prot. lelkész is.¹

A szövetség újraszervezése után Schweizon is átvonult az általános európai *reactio szelleme* s egy időre békét, nyugalmat erőszakolt ki, de azután *radicalismus* és *ultramontanismus* közt annál nagyobb hévvel tört ki a harc. Míg egyes kath. kantonokban a kormányok erélyes fellépése és szabadelvű intézkedései megbénították a papság hatalmát (a zárdákat vagy eltörölték, vagy kihalásra ítélték): addig az eredetileg ref. kantonokban szembeszökőig gyarapodott a katolicismus.

A kath. Freiburg a lausanne-genfi püspöki megye többi négy kantonával *concordatumot* kötött volt (még 1848. aug. 15.), mely lényegében a badeni értekezlet végzéseit léptette életbe. Marilley, a megyés püspök, nem csak tiltakozott, hanem híveit is izgatta ellene. A concordatum makacs visszautasítása és az izgatás előbb Chillonba várfogságra, utóbb száműzetésbe jutatta Marilleyt. IX. Pius hiába tiltakozott az egyház jogainak megtámadása ellen, a püspök csak akkor térhetett vissza a száműzetésből, mikor az ultramontán párt a radicalissal szövetkezve uralomra jutott (1856.).²

A calvinismus szülőföldjének, Genfnek lakossága felerészben *katholikussá* lett a vallásszabadság óta; s ahol korábban (1793-ig) halálbüntetés terhe alatt tiltva volt a mise-olvasás, ott egymásután épülnek a kath. templomok.³ A genfi plébánosokat még ez a nagy diadal sem elégítette ki; úgy gondolkodtak, hogy ha Genf önálló kath. püspökség lesz, a calvinismust könnyen letiporhatja ezen a területen. Ezen cél elérése végett Mermillod genfi plébánost előbb Marilley lausanne-genfi püspök segédjének nevezték ki (1864.); midőn pedig a kormány tiltakozott ezen újítás ellen, Marilley a pápa parancsára *lemondott Genfről* (1870.). Az államtanács azonban megtiltotta Mermillod-nak, hogy püspöki jogokat gyakorolhasson, sőt mint a viszálykodás okozóját genfi plébánosnak sem ismerte el (1872.). A makacs IX. Pius most *genfi apostoli vikáriusnak* nevezte ki Mermillod-t, az államtanács pedig válaszul *kiutasította* az állam területéről (1873.). Az *ó-katholicismus* terjedése azonban engedékenyebb politika követésére indította XIII. Leót: elfogadta a Marilley lemondását; Freiburg, Lausanne és Genf számára *Cosandey-t* nevezte ki püspöknek, kinek helyét, halála után (1883.) Mermillod foglalta el, miután *a pápa eltörölte a genfi apostoli vicariatust* s az államtanács feloldozta a száműzetés alól Mermillod-t. De Genf most sem ismerte el püspökének, hanem keresztyén kath. (=ó-kath.) püspökéhez. *Herzoghoz* ragaszkodott; Mermillod pedig Freiburgban foglalta el a püspöki széket.⁴

Egy másik összeütközést, (úgynevezett *cultura-harcot*) a csalatkozhatatlansági dogma kérdése idézett elő Bázelen. A bázeli püspök, *Lachat* már azzal is felfingerelte volt a kedélyeket, hogy a jezsuita Gury morálját is felvette a seminarium tanrendjébe; még erősebben felszította az elégedetlenséget azzal, hogy az *antiinfallibilista papokat megfosztotta hivataluktól*, sőt kirekesztette az egyházból is. Erre a püspöki megyéhez tartozó *kantonok* (Bázel, Solothurn, Bern, Luzern, Aargau, Thurgau, Zug) *többsége* érvényteleneknek nyilvánította a vaticanumi zsinat végzéseit, követelte a letett papok visszahelyezését s letette az ezeknek a kívánalmaknak nem engedő püspököket (1873.).⁵ Azonban sem a káptalan nem akart püspöki helyettest választani, sem Zug és Luzern általában, sem Solothurn és a berni Jura klérusa nem akart törvényes püspökétől elszakadni. *Bern szigorúan lépett fel*, letette az engedetlen papokat, s elnyomta az áltatok szított zendüléseket; de a papok száműzetésének útjában állott az a szövetségi törvény, mely schweizi polgárnak nem engedi meg a száműzetését. A szabadelvű kantonok tehát

más megtorlási módokról gondoskodtak (1874.). A *bázeli* püspöki megye kantonainak többsége megszüntette a püspökséget. *Bern újra rendezte egyházi ügyeit*; kimondta, hogy 6 évenként újra választják a lelkészeket; hogy legfőbb hatóság a zsinat, de végzései nem feltétlenül kötelezők egyes községekre; szakadás esetében (római és ó-katholikusok közt) a többséget illetik az egyház és plébánia javai, a berni egyetem mellett kath. theologiai szakot állított fel; végre a béke-zavaró, vagy hivatalukat illetéktelenül folytató papokra és szerzetesekre szigorú pénz- és börtönbüntetéseket szabott (*cultus-rendőri törvény*, 1875.). Solothurn is elhatározta, hogy a lelkészeket a községek választják meghatározott időre; *Aargau* pedig még az apáca-zárdákat is feloszlatta (1876.). Az ultramontán párt még ezen ellene készült fegyverek közül is védelmére tudott felhasználni néhányat. Az új választások alkalmával ők győztek több községben s így számos keresztyén kath. község elvesztette megélhetési feltételeit (a berni kath. zsinaton az ó-katholikus képviselők száma $\frac{1}{3}$, a római katolikusoké $\frac{2}{3}$ volt 1880.). Hátra volt még a *Lachat* bonyolódott ügye; XIII. Leo ezt is megnyugtatólag oldotta meg. Nevezetesen *Tessin kantont*, mely már korábban kiszabadult volt a comoi és milánói kötelékből (1859.), Churhoz pedig nem akart csatlakozni, apostoli vikárius címmel *Lachat-ra bízta*; Bazel püspökévé pedig a tudós, békés *Fiala* nagyprépostot nevezte ki (1884.).⁷

Ezen helyiérdekű harcok mellett maga a szövetség is lépéseket tett a curia és ultramontanizmus terjeszkedési vágyainak korlátozására. Miután a jezsuita missionariusok nyíltan vagy alattomban az új *csalatközzhatatlansági dogma* mellett kezdtek izgatni, a szövetség-tanács arra figyelmeztette a kantonok kormányait, hogy hajtsák végre a jezsuiták ellen hozott törvényeket (1870.). Majd elkészítette a szövetség-tanács a *szövetség-alkotmány revisiojának javaslatát*, mely mindenkinek biztosította *hit- és lelkiismeret-szabadságát*; eszerint polgári és politikai jogainak gyakorlatában senkit sem gátolhat a hitvallás, cultus-célokra senki sem tartozik adózni, de a hitvallás senkit sem menthet fel polgári kötelességeinek teljesítése alól. Mindennemű istentisztelet tartása szabad az erkölcsiség és közrend határai közt. A *házasság-jog* a szövetség védelme alatt áll, és senki sem köteles házassági ügyekben az az egyház törvényhatósági jogát elismerni. A *jezsuiták* és rokon szerzetestársaik nem tartózkodhatnak Schweiz területén, egyházban és iskolában nem taníthatnak; *új zárdákat* alapítani, vagy megszünteteket helyreállítani nem

szabad.⁸

Ezt a megújított alkotmányt azonban az ultramontán kath. párt a francia radicalis prot. párttal szövetkezve, megbuktatta (1872.) és csak néhány év múlva válhatott törvénnyé (a második népszavazás alkalmával, 1874.). Eközben az ultramontán-párt a *Pius-egylet mellett schweizi sajtó-egyletet alapított* (1873. szept.), hogy ezen az úton is előmozdítsa érdekeit; sőt a pápa egy encyklikában (nov. 21.) a schweizi kormányok egyházi rendszabályaira oly kihívó, sértő és a tisztességet is nélkülöző hangon mondott ítéletet, hogy a *szövetség-tanács* türelmének betelt a mértéke, *a curiával megszakította az összeköttetést* s követének kiadta az útlevelet (dec. 12.).⁹ Ez ellen együttesen tiltakoztak a schweizi kath. püspökök (1874.), sőt a pápa egy újabb encyklikában (1875.) átkot mondott az ó-katholikusokra s a polgári házasságra, de erőiesen visszautasították szitkozódásait.

Az ó-katholikusok nem sokat törődve a pápai átokkal, *nemzeti zsinatot* tartottak Oltenben (1876., melyen 55 község, 17 egylet, 73,000 lélekkel volt képviselve), *püspöknek Herzog* berni papot választották meg; a *vallásoktatást* szabályozták; kimondták, hogy misét a nép nyelvén is lehet tartani, hogy a *gyónás* nem kötelező, hogy a lelkészek megnősülhetnek; végre elhatározták, hogy lépéseket tesznek a németországi ó-kath. egyházzal való unióra.¹⁰

Ily viharos küzdelem folyt állam és egyház közt mindaddig, míg a heves és makacs IX. Piust fel nem váltotta XIII. Leo. Az új pápa trónra lépte alkalmával (1878.) azonnal megkereste a schweizi szövetségtanácsot; iratában sajnálattal jelentette a barátságos viszony megszakadását és a kath. vallás zavart helyzetét, s azt a reménységet táplálta, hogy meg lehetne szüntetni a létező kellemetlen helyzetet. A szövetségtanács kijelentette válaszában, hogy az alkotmány kellőleg biztosítja a katolikusok vallásszabadságát; de nem engedheti meg, hogy az egyházi hatóságok keresztül-kasul gázolják az állam és polgárok jogait.¹¹ Azóta az ultramontanizmus megváltoztatta harci fegyvereit; erőszak helyett a csendes hódítás simább eszközeit veszi igénybe, de nem hagyott fel céljaival. Így Freiburgban, a Mermillod püspök vezetése alatt *congressust* tartott az oltári szentség egylete (az elsőt Schwyzben, 1885. szeptember), melyen 300-nál több egyházi méltóság (2 érsek, 8 püspök, idegenek nagy számmal) és pap vett részt. Maga a pápa megköszönte a püspök buzgóságát, a congressusban résztvevőknek hét évig érve nyes búcsút ajándékozott és reményét fejezte ki az egyház győzelme s az eretnecség

kiírtása iránt. A congressust fényes processio zárta be, melyen a hatóság, papság, katonaság és népség mintegy 30,000 lélekkel jelent meg.¹²

A *kath. Tessin* kanton ügye is befejezést nyert. A kanton önálló, az állami ellenőrzéstől is független püspökséggé akart alakulni; ezt az új tervet meg is szavazta a lakosok többsége (1886.), de a szövetségi tanács nem fogadta el (1887.) s azt kívánta, hogy valamelyik püspökséghez csatlakozzék Tessin. Ez meg is történt hosszas alkudozás után (1888.) s Bazel püspökére bízta Tessin kormányát.¹³

1. *Snell, Glück, Henne*: Pragmat. Erzählung der kirchl. Ereignisse in d. kath. Schweiz (1–2 köt., Mannheim, 1850.).

2. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1856. évf. 181.; 1857. évi. 131. l.

3. 1859. szentelték fel az első kath. templomot, 1868. már a harmadikat építették.

4. U. o. 1883. évf. 146–49. l.

5. U. o. 1873. évf. 184–86. l.

6. U. o. 1875. évf. 161–62.; *Schulthess*: Gesch. Kal. 1874. évf. 439–41., 450., 460–64. l.

7. *Matthes*: K. Chr. 1884. évf. 162–63. l.

8. *Schulthess*: G. Kal. 1870. évf. 446–47.; 1872. évf. 467–75.; *Matthes*: K. Chr. 1874. évf. 114. l.

9. Mindenki tagja lehet, ki hónaponként öt centime-ot fizet s naponta 3 Ave Máriát mond el, ezzel a toldalékkal: Sales-i sz. Ferenc könyörögj érettünk! Szűz Mária, angyalok királynéja könyörögj érettünk! Viszonzásul az egyleti tag teljes búcsúban részesül az egyletbe lépte alkalmával, halála óráján, több szentnek az ünnepén stb. *Schulthess*: G. K. 1873. évf. 378–85., 408., 415–16. l.

10. *Matthes*: K. Chr. 1876. évf. 169–74. l.

11. U. o. 1878. évf. 147–48. l.

12. U. o. 1885. évi. 148. l. A *Kirchenzeitung* figyelmeztetésül így nyilatkozott erről az eseményről: Jegyezze meg Schweiz jól azt a napot, melyen az oltári szentség első congressusa tartatott területén!

13. U. o. 1886. évf. 171–72.; 1887. évf. 195., 1888. évf. 249. l.

Az egészhez l. *Alzog*: i. m. II. k. 490–95., 573–75.; *Hase*: i. m. 685–88.; *Gieseler*: i. m. V. k. 167–74.; *Herzog*: i. m. 19. száz. 60–62.; *Nippold*: i. m. II. k. 434–78.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 632–41. l.

11. A kath. egyház helyreállítása Németországon.

Miután az első francia köztársaság nagy részét bekebelezte az egyházi fejedelemségeknek és a *luneville-i békében* (1801.) elnyerte a Rajna balpartját is: az így károsult fejedelmeket az egyházi fejedelemségek lefoglalt javaiból és más egyházi alapítványokból kárpótolta egy

birodalmi végzés. Ez az intézkedés megszüntette a német egyházi fejedelemségeket: a háború által előidézett folytonos területcsere szétdarabolta a régi püspöki megyéket és végre *teljesen felbontotta a német egyházi szervezetet.*¹ E bajokhoz járult még az is, hogy a bécsi congressuson történt osztozkodás prot. fejedelmek birtokába juttatott több kath. területet (mintegy 3 millió kath. lakóval), anélkül, hogy gondoskodott volna új egyházszervezetről. Ily körülmények közt árvaságra jutottak a káptalanok, üresen maradtak a püspöki székek, csak *öt püspök volt* (1814.) *egész Németországon* (Ausztria kivételével).

Consalvi, bíboros államtitkár, a bécsi congressuson (VII. Pius nevében) a korábbi állapotok teljes visszaállítását követelte ugyan, de valamint követelését, úgy később tiltakozását sem vehették figyelembe. Felmerült az a terv is, hogy a német szövetség együttesen kössön concordatumot a curiával; de Rómában még nem feledték el az emsi congressust és Consalvi megghiúsította azt a tervet, mely egy prímás alatt egy német nemzeti egyházban egyesítette volna a német katolikusokat. *A német szövetség alkotmánylevele* (a felbomlott *német birodalomból* 1815. *államszövetség* lett) az egyes államok házi ügyének tekintette az egyházi ügyeket és így a régi kisegítő eszközhez, külön concordatumok kötéséhez kellett folyamodni. A curia, ha már fel nem eleveníthette a régi német egyházi szervezetet, erősen remélte, hogy könnyebben boldogulhat az egyes államokkal és nem is csalódott ebben a reményében. A prot. államok új kath. alattvalóik megnyugtatása végett rendezni siettek a kath. egyház viszonyait.

Ausztriában sértetlenül maradtak az egyházi állapotok, de megkezdődött a szabadelvű, független józsef-féle (*Josephinismus*) egyházjog csorbíthatása s mindinkább megszilárdult a katholicismusnak államvallási jogosultsága. *A szász királyságban* az ország törvénye rendezte a kevés számú kath. nép egyházi viszonyait, mely még nem engedte meg zárdák alapítását és szerzetes-rendek beköltözését.

Bajorország volt az első német állam, mely a bécsi congressus után *concordatumot* kötött Rómával (1817.). Ez biztosította a kath. egyháznak minden előjogát, rendezte a megyék szervezetét (2 érsekség, 6 püspökség)² s a püspökök választását megosztotta a király és pápa közt. A prot. alattvalókat méltán aggodalomba ejthette ez a szerződés, de rólok is gondoskodott a kormány. A concordatumot egyszerre hirdették ki az *új alkotmánnyal* (1818.), mely sértetlenül fentartotta az állam fenségét

jogait, kétségbevonhatatlanul elismerte az alattvalók lelkiismereti szabadságát s a három keresztyén hitvallás teljes egyenlőségét. Ha összeütköztek a concordatum és az alkotmány intézkedései, ami nem egyszer megtörtént, a kormány az utóbbit tekintette szabályzónak.

Poroszország, kath. alattvalói (5 millió) iránti tekintetből *egyezségre* lépett Rómával (1821. „*De salute animarum*” bulla), melynek alapján két érsekséget és 6 püspökséget szerveztek,³ a püspökválasztás joga a káptalanoknál maradt, de egy titkos pont megígérte, hogy csak a királynak tetsző egyéneket fognak választani.

Ezt a példát követte *Hannover* is, hol ugyancsak bullával (*Impensa Romanorum Pontificum*, 1824.) rendezték a kath. egyházi viszonyokat. Eszerint két püspökséget⁴ szerveztek, a püspökválasztás joga itt is a káptalannál maradt, de a kormány a jelöltek sorából kitörülhetett a nem kedvelt egyéneket.

A déli német államok prot. kormányainak megbízottjai M.-Frankfurtban tartottak értekezletet (1818.), hogy közmegegyezéssel és közös feltételek mellett lépjenek a curiával szerződésre. Így jött létre hosszas tanácskozás és Rómával folytatott alkudozás után az úgynevezett *felső-rajnai egyházi tartomány* (egy érsekség és négy püspökség).⁵ E területnek kath. egyházi viszonyait két bulla rendezte (*Provida solersque*, 1821.; *Ad Dominici gregis custodiam*, 1827.), melyek szerint a káptalan választja ugyan a püspököt, de a névsorból a nem tetsző jelöltet kitörülheti az uralkodó. Később a fejedelmek 39 pontot csatoltak kiegészítésül a bullákhoz (1830.) és kifejtették bennök az uralkodók fenségi jogait s az egyház nemzeti sajátságait Róma követeléseivel szemben (jus placeti, az egyházi hatalom visszaélései ellen a világi hatóságokhoz való folyamodás stb.). VIII. Pius nem is mulasztotta el ezen állítólagos jogtalanságok rosszalását, s egy *brevében*, mely az említett pontokat botrányos újításoknak nevezi, komolyan intette a püspököket, hogy inkább engedelmeskedjenek Istennek (azaz a pápának), mint az embereknek (azaz a fejedelmeknek).

Így a prot. országokban is törvényes alapot nyert a papuralom, honnan észrevétlenül, de biztosan intézhette további hódításait. A német egyházi fejedelemségek megszűnte csak a papuralomnak szolgált javára; az új püspökökben Róma engedelmes szolgákat nyert, kiknek segítségével a prot. országokban is politikai hatalommá fejlődött a catholicismus.⁶

1. Megszűnt a kölni és trieri érsekség; a bambergi, würzburgi, eichstädti, freisingeni, münsteri, hildesheimi, paderborni, osnabrücki, trienti, brixeni, passai, konstanzi, lüttichi és salzburgi püspökség. A mainzi érsekséget, melyet *Dalberg* K. T. mainzi coadjutor nyert volt el, Regensburgba helyezték át.

2. A münchen-freisingeni érsekség az augsburgi, passai és regensburgi, a bambergi érsekség a würzburgi, eichstädti és speieri püspökségekkel.

3. A gnesen-poseni érsekség a kulmi (mivel a bresloui és ermelandi püspökség exemtussá lett), a kölni érsekség a trieri, münsteri és paderborni püspökségekkel.

4. A hildesheimi és osnabrücki püspökség.

5. A freiburgi érsekség Baden és a két hohenzollerni fejedelemség, a mainzi püspökség Hessen nagyhercegség, a fuldai püspökség Hessen v.-fejedelemség, a rottenburgi püspökség Württemberg, a limburgi püspökség Nassau és M.-Frankfurt számára.

6. Az egészhez l. *Alzog*: i. m. II. k. 462–64.; *Hase*: i. m. 671–72.; *Gieseler*: i. m. V. k. 301–16.; *Nippold*: i. m. II. k. 543–92.; *Herzog*: i. m. 19. száz. 8–11.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 587–91., 593–94.; *Herzog*: Real-Encycl. (2. kiad.), VIII. k. 159–68. l.; *Mejer*: Zur Gesch. der römisch-deutschen Frage (Rostock, 1871. s. köv. 1–3. k.).

12. Az első porosz egyházi viszály; a Droste Kelemen kölni érsek ügye. A württembergi hasonló irányú kísérlet.

Az ultramontán párt türelmetlenségével, szertelen követelözésével és az országos törvényeknek számba nem vevésével nem egyszer megzavarta az egyház és állam közti békés viszonyt, sőt nyílt harccá is változtatta. Erre feltűnő példát találunk abban a *viszályban*, melybe a kath. püspökség a *vegyes házassági kérdésben* bonyolódott a porosz kormánnyal.

A *tridenti zsinat* elveihez következetesen, megtiltotta a vegyes házasságot¹; de maga a curia is átlátta utóbb, hogy vegyes vallású államokban lehetetlen ennek a végzésnek változatlan fentartása. Ennélfogva később megengedte a vegyes házasságot, de azon feltétel alatt, hogy a kath. vallásban neveljenek minden gyermeket². Ellenben a *porosz állami törvény* (1803.) kimondta, hogy ha másként nem egyezkednek a szülők, atyja vallását kövesse mindenik gyermek. Más államokban ez az ügy vagy egészen a szülőkre volt bízva, vagy a gyermekek nem szerint követték szülőik vallását; de általában a gyakorlatban mindenütt arra törekedtek, hogy e tekintetben teljes jogegyenlőséget élvezzenek a különböző egyházak, és ezt a gyakorlatot

már régóta nem akadályozta maga a kath. papság sem.

Midőn a nevezett törvényt *a rajnai tartományokra is kiterjesztette* a porosz kormány, az ottani klérus minden igaz ok nélkül húzta, halasztotta a vegyes házasságok megkötését, hacsak előre nem kötelezték magokat a felek, hogy a kath. vallásban fogják nevelni minden gyermeküket; sőt, ha prot. lelkész kötötte meg a házasságot, az abszolutiót is megtagadta a kath. féltől. A kormány, hogy megszüntesse ezt a bizonytalan helyzetet, s áthidalja a törvény és kath. felfogás közti távolságot, a curiához folyamodott, így jelent meg a *VIII. Pius brevéje* („*Litteris altero abhinc anno*” 1830.), mely kimondja, hogy bűn ugyan a vegyes házasság, s óvni kell tőle a nőket, de azért azok a katolikusok, kik ilyen házasságra lépnek, nem esnek egyházi censura alá; de az ilyen egybekelés csak a papnak *passiva assistentiája*³ mellett történhetik meg; végre a nem kath. lelkész által kötött házasság is érvényes. Minthogy a pápa a gyermekek vallásos neveléséről nem nyilatkozott világosan, *a kormány* úgy oldotta meg a vitás kérdést, hogy a breve alkalmazására nézve a püspöki karral, különösen a szelíd *Spiegel őrgróf kölni érsekkel*, a hermes-féle irány pártfogójával, *külön egyezsége lépett*, mely oda célozott, hogy azt, amit a breve egyenesen meg nem tilt, megengedhetőnek tekintsék és így mellőzzék a gyermekek nevelésére vonatkozó ígéretet. E szerint a papok csak abban az esetben tagadnák meg az ünnepélyes egybekötést, ha a szülők mindenik gyermeket a nem kath. fél vallásában akarnák nevelni, vagy határozott közönyösséget árulnának el a vallás iránt. Ezt az egyezményt titokban tartották ugyan Róma előtt, de azért nem számíthattak tartós békére. Úgy is történt. A béke csak a szelídlelkű és türelmes Spiegel érsek haláláig (1835.) tartott. Utána az ultramontán türelmetlenség jutott uralomra. Vischeringi *Droste Kelemen* lett kölni érsekké (főleg a porosz trónörökös pártfogása mellett), ki már többször jelét adta papuralmi és az állammal szemben ellenzéki törekvéseinek; ki a kath. egyházat a mennyországgal azonosnak, az államot bűnbe merült világnak tartotta; és semmit sem akart tudni a prot. egyház jogairól. A minisztérium ebbe a választásba csak azon feltétel alatt egyezett belé, ha az új érsek épségben fogja tartani az 1834. egyezséget. Eközben a titkos egyezés tudomására jutott a római curiának. *Droste érsek* idáig az egyezés ellen nem lépett fel nyíltan; de most *kijelentette, hogy az egyezés ellenkezik a brevével*, és megkívánja papjaitól, hogy vegyes házasságok kötése alkalmával szigorúan kövessék a breve utasításait. A kormány

sikertelenül figyelmeztette kötelezettsége teljesítésére, Droste a további tárgyalások alkalmával mind kihívóbb állást foglalt el. Ehez járult még az a boszantó tette is, hogy engesztelhetetlenül üldözte az akkor elterjedt *hermesianismus* követőit. A Hermes tanára, a katholicizmusnak a protestantizmushoz közeledő emez alakjára (a tekintélyen alapuló hittel az ész bizonyítékain sarkaló hitet állította szembe, s a kath. tanokat az észszerű kritika segítségével törekedett megtisztítani) Róma már kimondta volt a kárhozható ítéletet (az 1835. szept. 6. brevében). Droste ezen ítélet alapján megtiltotta a bonni theologusoknak a Hermes tanainak előadását, valamint a tanulóknak is a Hermest követő tanárok hallgatását. Ez a tilalom megbénította a bonni theologiai szak munkásságát. A kormány előbb a szelídebb, simább módszereket vette elő, hogy helyreállítsa a felzavart békét, de midőn nem vezettek eredményre, mint szószerzőt és békezavarót, *elfogatta Drostét*, és Minden erődbe vitette (1837.).

XVI. *Gergely* tiltakozott az egyházon elkövetett erőszakosság ellen s dicsőítette az érsek vértanúságát. A kormány nyilvános emlékiratokban védelmezte intézkedését⁴, a curia pedig a leghevesebben megtámadta. A két ellentábor megkezdte a tollharcot s egész röpirat-özönnel árasztotta el a harc iránt érdeklődő közönséget. Egyik oldalon a német szabadság és római uralom közti harcnak tekintették e vitát⁵; másik oldalon a porosz hivatalnok-állammal együtt kíméletlenül megtámadták a protestantizmust is és a 19. század Athanasiusaként magasztalták az érseket⁶.

A kölni érsek példája hasonló lépésre csábított másokat is. *Dunin gnesen-poseni érsek*, miután a kormánytól nem nyerhette meg az 1830. breve kihirdetését, titkon egy pásztor-levelet köröztetett megyéjében (1838. febr.), melyben hivataluktól való felfüggesztéssel fenyegette a papokat, ha a legkevésbé is eltérnek az 1830. breve utasításaitól. A kormány érvénytelennek nyilvánította az érsek rendeletét s az érseket felségsértés és engedetlenség címén kir. törvényszék elé idézte. Az érsek nem ismerte el a törvényszék illetékességét, de az idézésre megjelent Berlinben; s miután itt visszautasított minden békés kiegyenlítést, kihirdették a törvényszéknek az érseket félévi várfogsággal és letétellel sújtó ítéletét. A király (*III. Frigyes Vilmos*) még most is késleltette az ítélet végrehajtását, és csak annyit kívánt az érsektől, hogy Berlinben maradjon a kérdés eldöntéséig. De az érsek nem teljesítette a király

kívánságát és titkon Posenbe ment. Erre *elfogták* az engedetlen érseket és Colberg erődbe szállították.

A porosz állam két érseke fogva volt, a többi püspökök Róma mellett foglaltak pártállást; egyedül a bresloui herceg-püspök (*Sedlniczki*) mondott le hivataláról, hogy elkerülje a curia és kormány közti összeütközést.

Ilyen megoldatlan állapotban találta az ügyet IV. *Frigyes Vilmos*, midőn trónra lépett (1840.). Az új király megkegyelmezett Dunin érseknek és visszahelyezte hivatalába is; Drostét a politikai fondorkodás gyanújától sajátkezű iratban megtisztítva, szabadon bocsátotta; de az érseki széktől elesett és megyéje kormányát, a pápa beleegyezésével, mint coadjutor, a speieri püspök (*Geissel*) vette át, a következők jogával.

Általában a kormány a béke érdekében az engedmények terére lépett; a cultus-miniszteriumban *kath. osztályt* állított fel, a püspököknek tanügyi tekintetben a curiával való közlekedését nem akadályozta; a hermesianismus bukását eltűrte; megengedte, hogy vegyes házassági kérdésekben az 1830. brevét kövessék, de azzal a kikötéssel, hogy a papok a gyermekek *kath.* nevelésére vonatkozólag határozott ígéretet ne követeljenek a szülőtől és csak egyszerű tudakozódásra szorítkozzanak. Így e harc eredménye meghátrálás volt a porosz államra nézve. Nem egyenes, nem nyílt politikájával oly helyzetet teremtett, melyből vereséggel is jobb volt megszabadulni. Előbb a püspökök mellőzésével akart a curiától engedményeket nyerni; aztán Róma mellőzésével titkos egyezségekre lépett a püspökökkel. S midőn terve sehogy sem akart sikerülni, képzelt vértanukat csinált az ellenkező főpapokból; ezzel az alsóbb néposztályokban felélesztette a szánalmat és vakbuzgóságot és így elkészítette a talajt az ultramontanismus számára. Lehetséges, hogy egyenesebb politikával is vereséget szenvedett volna, mivel nem támaszkodhatott a népre, s mivel még nem jött el az az idő, mikor az államok határozottan visszautasítják azt az egyházi hatalmat, mely kizárólagos jogokat követel magának mindenütt; de a mások jogai elismerését nem tartja összeférhetőnek saját állítólagos isteni elveivel.

A kölni érsek példája az ultramontán pártot az alkotmányos *Württembergben* is harcra tüzelte az állam ellen, de ott diadal helyett vereség lett harci tüze bére. Ugyanis a kölni viszály kitörése után több württembergi *kath.* pap megtagadta a vegyes házasságok ünnepélyes egybekötését, jöllehet az 1806. törvény kimondta volt a két egyház

egyenjogúságát. A kormány áthelyezéssel büntette a törvényt nem tisztelő papokat. Ez a büntetés érte a tübingai kath. theologiai szak tanárát *Mackot* is, ki a vegyes házasság kérdésében kíméletlenül nyilatkozott a kormány és protestánsok ellen. Majd *Keller*, az agg rottenburgi püspök, a müncheni nuntius sürgetésére, azt indítványozta az országgyűlésen (1841.), hogy a kath. egyházat helyezték vissza azon jogok szabad gyakorlatába, melyeket most a kir. tanács, mint állami hatóság, a kath. egyház alkotmányával ellenkezőleg gyakorol; különösen pedig rendeljék el, hogy a vegyes házasságok egybekötésénél a kath. pap mellőzhesse az ünnepélyes alakot (= *assistencia passiva*). Az országgyűlés azonban tudta, hogy az öreg püspök ebben az ügyben az ultramontán párt eszköze, éppen ezért akkorra halasztotta indítványának tárgyalását, mikor a püspök alapos okokkal támogatva fogja benyújtani a kormányhoz. Ezzel az egész kérdést levették a napirendről, ámbar az ultramontán párt azután is szenvedéllyel folytatta a szóharcot a kormány és a szabadelvű katolikusok ellen⁷.

1. Ezt a tilalmat azzal igazolta, hogy a házasságnak vallás-erkölcsi eszméje megköveteli a házasságok teljes életközösségét; ez pedig lehetetlen két egymással harcoló egyház befolyása alatt.

2. A római curia kimondta e tárgyban, hogy a katolikusok és protestánsok közötti *vegyes házasság* egyetemes egyházi törvényeken sarkaló *halasztó házassági akadály*, mely alól csak a pápa adhat felmentést; még pedig, szabály szerint, azon feltétel alatt, hogy a prot. fél tagadja meg eretnokségét és az ilyen házasságból származott összes gyermekeknek biztosítva legyen a kath. vallásos nevelése. XIV. *Benedek* két kibocsátványban nyilatkozott e tárgyban: egyik a Belgium és Hollandia számára 1741. nov. 4. kiadott *Declaratio super matrimoniis inter protestantes et catholicos*; másik a Lengyelország számára 1748. jun. 29. kiadott „*Magnae nobis*” *breve*. *Herzog*: Real-Encykl. IV. k. 100–101. l.

3. *Passiva assistencia*-nak azt a papi működést nevezik, midőn a kath. pap a templomon kívül, áldozári öltöny nélkül vesz tudomást az illető egybekelendő, vegyes vallású pár házassági consensusáról, vagy legalább mellőzi a nászmisét s a copulatioval együttjáró benedictiót. U. o. IV. k. 100. l.

4. *Darlegung des Verfahrens d. Preussischen Regierung gegen d. Erzbischof v. Köln* (Berlin, 1838.).

5. (*Gieseler*): *Ueber die kölnische Angelegenheit. Darstellung, Betrachtung u. Vorschläge von Irenaus* (Leipzig, 1838.); *Hase*: *Die beiden Erzbischöfe* (Leipzig, 1839.) s mások.

6. *Görres*: *Athanasius* (Regensburg, 1838.); *Kutschker*: *Die gemischt. Ehen v. kath. Standpunkte* (Wien, – 1837., 1838. – 1841.) s mások.

7. *Mack*: *Catholica, Mittheilungen aus d. Geschichte der kath. Kirche in*

Württemberg (Tübingen, 1841.); *Neueste Denkschrift d. Württemb. Staatsregierung an den röm. Stuhl, beleuchtet* (Schaffhausen, 1844.).

Az egészhez l. még: *Alzog*: i. m. II. k. 502–506.; *Hase*: i. m. 672–76.; *Gieseler*: i. m. V. k. 347–53.; *Nippold*: i. m. 622–32.; 678–88.; *Herzog*: i. m. 19. száz. 62–66, 72.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 602–606., 594–95.; *Herzog*: *Real-Encykl.*, III. k. 696–709. l.

13. A kath. egyház Németországon 1848–1870.

Az egész Európát megrendítő 1848-iki forradalom, melyben a szabadság után vágyó népek véres harcot vívtak elnyomóik, az abszolút kormányok ellen, a kath. egyháznak rég óhajtott gyümölcsöket termett. Miután az alkotmányozó német nemzetgyűlés *M.-Frankfurtban* (1848. máj. 18–1849. máj. 30.) kimondta az egyház és állam elválasztását; a német püspökök (19-en) elhatározták a *würzburgi értekezleten* (okt. 21 – nov. 16.), hogy a népek által követelt szabadságból, melyet a fejedelmek is megígértek szorult helyzetükben, minél többet fognak a magok számára megszerezni. Ezen az alapon az értekezlet (*Geissel* kölni érseknek a vezetése alatt) abban állapodott meg, hogy a kath. néphez megnyerő pásztori szózatot, a papsághoz bátorító intést és a kormányokhoz *emlékiratot* fog intézni. Ez utóbbiban kijelentették a püspökök, hogy nem akarják az állam és egyház különválasztását, hanem csak az egyház teljes szabadságát és függetlenségét: nevezetesen, hogy egészen szabadon vezethessék a nevelést és oktatást s tanintézeteket alapíthassanak; hogy az államtól függetlenül intézhessék a papság nevelését, valamint javadalmazását; hogy korlátlanul gyakorolhassák a papságra, cultusra és vallásos társulatokra való felügyeletet; hogy szabadon kezelhessék az egyházi vagyont és hogy a curiával való összekötöttségüknek semminemű placetum ne állja útját.

Eközben a német nemzetgyűlés minden elismert egyháznak biztosította önkormányzati és híveire vonatkozó vallásos nevelési jogát, sőt enyhítette a jezsuita-rendet kitiltó korábbi határozatát is. Így mozdította elő a radicalismus ezúttal is az ultramontanismus érdekeit. Azonban a m.-frankfurti nemzetgyűlés még be sem tetőzte az új német alkotmányt, a reactio zsoldos hadai mind Bécsben, mind Berlinben kidöntötték már azokat a szabadságfákat, melyeket a nép ültetett. Ez az új politikai fordulat arra intette a német püspököket, hogy szél ellen fordítsák köpenyegeiket. Ennek a célnak megfelelőleg elhitették a kormánnyal, hogy a kor romlottsága ellen, valamint a trónok szilárd

alapjának biztosítására nézve is, nincsen olyan csalatkozhatatlan szer, mint a kath. egyház régi jogainak és kiváltságainak megújítása. És valóban a hierarchiának ezt a hő vágyát kisebb-nagyobb mértékben teljesítették is az abszolút német kormányok.

A *felsőrajnai egyháztartomány* főpapjai a forradalomtól megingatott állami hatalom ellen és a hierarchia érdekében tervezett hadjáratnak Badent szemelték ki kiindulási pontjául; mivel ezen a területen, a forradalom rombolásai után, az újrakepítés feladata egy ifjú fejedelemtől jutott osztályrészül és így sikerre számítottak. Ebből a célból a freiburgi érsek, a würzburgi érsekség alapján, összehívta püspöktársait és közmegegyezéssel *emlékiratot* adtak be a kormányhoz (1851. febr.), melyben ugyanazoknak a követeléseknek adtak kifejezést, melyeket a würzburgi érsekség állított volt össze. Mindamellet, hogy a püspökök esküvel ígérték az állami rendeletek teljesítését, a kormányok kímélettel feleltek az emlékiratra és kifejtették, hogy csak közös megállapodás után várható a létező viszonyok megváltoztatása. Az érdekelt államok megbízottjai *értekezletet* is tartottak e tárgyban (Karlsruheban, 1852. febr.), de ugyanakkor az öt püspök is összeült Freiburgban és kijelentették, hogy bármiként végezzenek az államok, ők az emlékiratot fogják irányadónak tekinteni; más szóval az államnak nem fognak engedelmességni.

Az állam elleni harcot tényleg *Ketteler*, mainzi püspök kezdte meg, midőn a placetum mellőzésével adta ki pástor-levelét (1851. ápr.), azután *Mainzban* önhatalmúlag *papnevelő-intézetet* állított fel és szigorúan megtiltotta a giesseni theologiai szak előadásainak hallgatását, mely rendeletével lehetetlenné tette az említett szak működését.

Még nagyobb vakbuzgósággal folytatta a harcot Freiburgnak agg érseke, *Vicari* (sz. 1773., mh. 1868.), ki működésének egész irányát elárulta azzal a rendeletével, mely megtiltotta a papoknak, hogy gyászistentiszteletet tartsanak az elhunyt eretnek nagyhercegért s szigorú egyházi büntetéssel sújtotta a rendeletének nem engedelmességné papokat (100-at, 1852.) Majd önhatalmúlag papokat nevezett ki, a papi vizsgálatokat kormánybiztos nélkül tartotta meg és a kath. főegyháztanács tagjait kirekesztéssel fenyegette, ha meg nem felelnek a püspöki emlékirat követeléseinek vagy le nem mondanak hivatalukról. A kormány előbb szelíden figyelmeztette az érseket (1853. okt. 3.), hogy ne zavarja meg az ország békéjét és engedelmességné a törvényeknek, melyekre esküt tett le. Az érsek egy felkapott szólásmóddal kijelentette

válaszában, hogy inkább akar engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek. Miután a barátságos intés sikertelennek mutatkozott, a kormány szigorúan lépett fel; az érsek mellé teljes hatalommal biztost rendelt és kijelentette (nov. 7.), hogy csak azok az érseki rendeletek kötelezik a papokat, melyeket a biztos is megerősített aláírásával; az érseknek engedelmeskedő papok büntetésben, az államnak engedelmeskedők pedig védelemben részesülnek. Az érsek most sem engedett, ellenkezőleg átkot mondott a mellé rendelt biztosra és az egyháztanácsra; tiltakozott az állam fenségi joga ellen és *körlevelében* (nov. 11.) szigorúan meghagyta a papoknak, hogy négy vasárnapon ezt az egész ügyet felvilágosító beszédek tartanak a nép előtt. A kormány, hogy útját állja a hivatalosan elrendelt izgatásnak, a főizgatókat, a *jezsuitákat kitiltotta* az országból; a rendeleteinek nem engedelmeskedő papokat pénzbírsággal és börtönnel büntette. A kath. hívek közt vakbuzgóságot szító iratokat osztottak szét¹; IX. Pius égisztalalta az állhatatos érseket²; külföldi püspökök pénzsegéllyel és dicsőítő iratokkal árasztották el az „ősz vértanút”, mely buzdítások mind merészebb lépésekre sarkalták az érseket.³ Végre a kormány az ország képviselőitől támogatva, *törvényes vizsgálatot* rendelt el az engedetlenségre izgató érsek ellen és *házi fogolyként őriztette* annak ideje alatt (május 22–30.). Azonban az érseket ez a büntetés sem tette engedékenyebbé, makacsul tovább gázolt a törvényeken, folytatta az izgatást és minden alárendeltjét el akarta tiporni, ha vele nem tartott. De résen állott a kormány is; polgári büntetésekkel sújtotta az izgató papokat s hogy vége legyen ennek az áldástalan harcnak, a curiával is megkezdte az *alkudozást*. Előbb egy *ideiglenes egyezés* jött létre (1854. nov.), melynek alapján megszüntették a vizsgálatot az érsek és párthívei ellen; az egyházi vagyon kezelésében, a főegyháztanács felügyelete mellett nagyobb befolyást engedtek a papságnak és a végleges egyezés megkötéséig helyettesekkel töltötték be a megüresült állomásokat. Néhány évig még szilárdul ellenállott a kormány a papuralom féktelen követeléseinek, de utoljára is az általános európai reakcióval szövetkezett ultramontán áramlatnak nem állhatott ellent⁴ és megkötötte a pápával a *conventiót* („Aeterni Pastoris vicaria” bulla 1859. jun. 28.), mely az érseket majdnem egészen függetlenné tette az államtól, a papok nevelését, sőt a freiburgi egyetemet is egészen az érsekre bízta s a kormánynak csak az iskolák feletti jogát hagyta meg.⁵

A felsőrajnai egyháztartománynak többi főpapjai makacssággal vagy

csellel vívtak ki a kormányoktól engedményeket. *Württemberg* még korábban engedett Ausztria nyomásának és a badenivel egyenlő alapon *egyezségre lépett* a pápával (1857. április 8. „Cum in sublimi Principis Apost.” bulla).

Azonban az ultramontanizmus nem sokáig örvendhetett diadalának. Legelőbb *Badenben* indult meg a mozgalom a kath. papság kiváltságai ellen. Nemcsak a freiburgi egyetem tanárai (a theol. kar kivételével) emeltek panaszt az érsek censura-joga ellen, mely veszélyezteti a tanszabadságot, hanem az általános elégedetlenség kifejezést nyert a conventio kötése ellen az országgyűléshez benyújtott számos kérelemben is. És az országgyűlés figyelembe véve az ország hangulatát, majdnem egyhangúlag el is vetette a conventiót. Erre a nagyherceg kijelentette egy *kiáltványban* (1860.), hogy az alkotmány iránti kötelezettsége nem engedi meg a conventio életbeléptetését, egyszersmind új minisztériumot bízott meg az egyházi viszonyok szabályozásával. Az érsek eleinte tiltakozott a conventio egyoldalú felbontása ellen, de mivel már ekkor szabadabb szellem kezdett feltűnedezni, megelégedett azzal az *egyezséggel*, mely biztosította az érsekség jogait és szabadságát (1861.). A Vicari halála után *Kübel* generális vicarius folytatta tovább a harcot, de már kevés sikerrel. Az ultramontán párt még egyszer akkor tett kísérletet a nép fellazítására, mikor életbeléptették az *új szabadelvű iskolai törvényt* (1866.), de a józan népet nem lehetett letéríteni a törvényesség útjáról. És az ultramontanizmus kudarcot vallva, boszúsan vonult a szabadelvűség éledő világa elől sötét rejtekébe. A szabadelvű iskolatörvényt a *polgári házasságé* követte (1870.) s míg előbb Poroszország vette példányul a badeni egyházi törvényeket, 1870. után Baden alkalmazkodott a porosz törvényhozáshoz.

A badeni ultramontán párt bukása kedvezőbb fordulatát hirdette a németországi állapotoknak. *Württembergben* is hasonló irányú mozgalom keletkezett, mely a conventiónak és az azt pártoló minisztériumnak bukása után, az egyház és állam közti viszonynak alkotmányos rendezésével végződött (1861.). *Hessen-Darmstadtban* is elítélte a nép a rosszhírű mainzi conventiót,⁶ mely nagyon is tágas tért nyitott volt a hierarchia hatalmaskodásának. A minisztérium (Dalwigk) ugyan nem sokat figyelt a közvélemény hangjára, de a nagyherceg az 1866. hadjárat után érvénytelennek nyilvánította a conventiót s később az ultramontán törekvéseknek erélyes visszautasításáról is kellőleg gondoskodott a

törvényhozás. A hesseni választó fejedelemségben az állam és kath. egyház közti viszonyban nem történt lényeges változás. Ellenben *Nassauban* a limburgi püspök, társai példáját követve, nem törődött a törvényekkel. Ez az önkényes gazdálkodás arra kényszerítette a kormányt, hogy jövedelme lefoglalásával és vizsgálat elrendelésével észre térítse a püspököt; utóbb a két ellenfél *conventio-kötésben* keresett a zavarok elől menedéket (1861.), mely érvényben maradt Nassaunak Poroszországba való bekebelezéséig.

Bajorországban visszahatást szült a buzgó kath. párt uralma (1847.), mely *I. Lajos* király leköszönése után (1848. márc.) sem szűnt meg egészen. A püspöki kar nem volt teljesen megelégedve széleskörű kiváltságaival sem; azt óhajtotta volna, hogy a concordatum csonkítatlan érvénye mellett az államtól egészen függetlenül uralkodhassak az egyházon s ennek segélyével az államon is. Különösen az bántotta a püspököket igen nagyon, hogy a kormány placetuma nélkül nem adományozhattak javadalmakat és az országban nem működhetek külföldi térítők; hogy az állam nem bízta rájuk az egyházi vagyon kezelését és minden egyháztagot feljogosított rá, hogy az egyházi hatalom visszaélései ellen az államhoz folyamodhassék védelemért. Ezeket a kényelmetlen korlátokat óhajtotta megszüntetni a püspöki kar, midőn (1850. okt.) *értekezletet* tartott *Freisingben* s elpanaszolta a királyhoz benyújtott *emlékiratában*, hogy Bajorországban a concordatum (1817.) mellett is sérelmes a kath. egyház helyzete; főleg azt igyekezett megértetni, hogy csak a püspökség ítélheti meg jogosan, hogy mik tartoznak és mik nem a cultus lényegéhez. A kormány kijelentette válaszában, hogy az országgyűlés nélkül lehetetlen az alkotmányos végzések módosítása. Némely jelentéktelen engedményt csakugyan nyertek a másodízben is panaszoló püspökök (1852.), de nem annyit, amennyire vágyakoztak. Különösen azon botránkozott meg az ultramontán párt, hogy *II. Miksa* király számos jeles prot. tudóst hívott meg Münchenbe s hogy midőn a speieri püspök önhatalmúlag papi seminariumot állított fel (1864.), a kormány minden hosszas per nélkül bezáratta.⁷

A forradalom lezajlása után *Poroszországban* is fontos vívmányokhoz jutott a reactiótól támogatott kath. egyház. A kath. püspöki kar a würzburgi értekezlet szellemében fogalmazott *emlékiratot* adott be a kormányhoz (1849. júl.), melyben az új alkotmány (1848. dec. 5.) azon pontjával támogatta követeléseit, mely elismerte az egyház

függetlenségét. A kormány készséggel megadta a kért engedményeket. Az újra átvizsgált alkotmány (1850. jan. 31.) az államnak több fontos fenségi jogáról lemondott az érsek javára. Megengedte, hogy a vallásos egyetek szabadon közlekedhessenek főnökeikkel; hogy az egyházi állomások betöltésénél az állam csak a patronatus vagy más különös jog címén vegyen részt.⁸ A pápa ezen a gazdag aratáson való örömeiben bíborosnak nevezte ki a kölni és breslaui érsekeket, *Manteuffel* miniszterelnöknek pedig megküldötte a Pius-rend nagykeresztjét. A kormány még ezután is sok engedményt tett és sok dologra hunyt szemet. Enyhítette azt a tilalmat, mely a papnövendékeknek külföldi jezsuita iskolákban való kiképzésére s a jezsuita misszióra vonatkozott (1852.). Elnézte, hogy a püspökök testületi jog megszerzése nélkül szerzetrendeket hívnak az országba; hogy kath. vidékeken egészen a szerzetesek és apácák kezébe került az oktatás stb. Már arról ábrándoztak kath. gyűléseken, hírlapokban az *ultramontánok*, hogy „a brandenburgi homokon fogják megvívni a döntő csatát,” s hogy „a zárdák fogják a hohenzollerni monarchia zsírját kiszívni.” De a hierarchiának éppen ez a telhetetlensége és vakmerősége s az a tapasztalat, hogy az országgyűlésnek kath. párttöredéke mindig a többet ígérő pártnak adja el szavazatát, felnyitotta a kormány szeméit. Az állam vezetőinek egy kissé későn jutott eszökbe, hogy egy külföldi hatalom befolyása alatt álló és az államtól független hierarchia előre ki nem számítható veszélyekbe sodorhatja az állam békéjét és jóllétét. Hogy tehát ez meg ne történhessék, lépéseket tettek rá, hogy kellő határok közé szorítsák a papuralom függetlenségi törekvéseit. Így midőn *Arnoldi* trieri püspök (1853. márc.) meghagyta papjainak, hogy vegyes házasságokat csak abban az esetben kössenek meg, még pedig az egyház áldása nélkül (*assistentia passiva*), ha a nem kath. fél esküvel kötelezi magát, hogy a kath. vallásban fogja nevelni minden gyermekét; ez a tény, mint a Droste-féle viszálynak felelevenítése meglepett mindenkit: a király pedig kijelentette, hogy azonnal el fogja bocsátani hadseregének bármelyik tisztjét, ha olyan szégyenletes feltétel alatt lép házasságra.⁹

1. Ilyen volt a „*Katholiken habt acht!*” című irat.

2. Az 1853. dec. 19. allocutióban és az 1854. jan. 9. brevében.

3. *Ketteler*: Recht u. Rechtsschutz d. kath. Kirche in Deutschland (Mainz, 1854.).

4. Ausztria a concordatum megkötése után érezhető nyomást gyakorolt a kisebb államokra.

5. A badeni egyházi viszály ismertetésével igen sokan foglalkoztak. *Ultramontán* részről *Lieber*: In Sachen der oberrheinischen Kirchenprovinz mit Actenstücken (Freiburg, 1853.), *Riss*, *Hirscher* és mások. Mérsékelt és *szabadelvű* részről *Probst Leu*: Warnung vor Neuerungen u. Uebertreibungen (Luzern, 1853.); *Warnkönig*: Ueber den Conflict des Episcopats etc. (Erlangen, 1852.) s. m. *Matthes*: Kirch. Chron. 1554. évf. 114–25. l. (a Vicari arcképével).

6. *Dalwigk* miniszter kötötte *Ketteler* püspökkel 1854. és a pápa erősítette meg 1856.

7. *Sicherer*: Staat u. Kirche in Bayern (München, 1874.).

8. Az 1850. 15., 16., 18. t.-c. A 24. t.-c. pedig a népiskolában az illető vallásos társulatokra bízta a vallás-oktatást.

9. Az egészhez l. *Alzog*: i. m. II. k. 567–73.; *Hase*: i. m. 680–85.; *Nippold*: i. m. II. k. 699–729.; *Herzog*: i. m. 19. száz. 66., 71–73.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 592., 595–97., 599–600., 606–607. l.

14. A második porosz egyházi viszály és a kath. egyház az új német birodalomban.

Míg az ultramontán párt megfeszítette minden erejét, hogy Róma érdekeit kellőleg biztosítsa az állam jogaival szemben: addig *Poroszország* lassan, de biztosan és folytonosan növelte benső erejét, hogy megvalósítsa a német nemzet politikai egységére és függetlenségére törekvő célját. Már a reformáció korában ott lebegett homályosan ez az eszme a pápától független német nemzeti egyházban, de a római curiának és a spanyol-osztrák absolut hatalomnak politikája nemcsak a németek vallási egységének és függetlenségének kivívását tudta meggátolni, hanem két ellenséges táborra osztotta a nemzetet. Idővel a *kath. Bécs* lett a lazán összefüggő német területeknek mesterkelt és földrajzilag képtelen központja. Most *Poroszországnak*, ha célt akart érni, első sorban arra kellett törekedni, hogy természetesebb központ, a *prot. Berlin* körül tömörüljön a németiség. És óvatos politikával és fegyverrel el is érte ezt a célját. Sem Bécsben, sem Rómában nem volt ismeretlen ez a terv és *Ausztria* épen ennek a meggátolása végett támadta meg az „álnok, eretnek” (!) *Poroszországot* (1866.). S midőn a *königgrätzi döntő csata* végett vetett az ultramontán reményeknek, *Antonelli* pápai államtitkár méltán kiálthatott fel balsejtelemmel: „*Összeomlik a világ!*” (Il monda casca!). Ugyanannak a balsejtelemnek adott kifejezést *Meglia*, müncheni pápai nuntius (1868.), midőn így sóhajtott fel: „*Rajtunk csak a forradalom segíthet!*” Hogy *III. Napoleont* és *Eugeniát* „kath. érdekek” is sarkalták a *francia-porosz*

háború megindítására (1870–71.), erre nézve is vannak bizonyítékok.¹ A Vaticanumból fellobbantott akna elsült ugyan, de mindkét esetben a porosz ellenfél politikáját vezette közelebb céljához.

E küzdelmek alatt készítette elő az útát a jezsuitismustól vezetett pápaság a *vaticanumi zsinathoz*; és e zsinat helyezte a jelenkor követelményeivel homlokegyenest ellenkező középkori igények alapjára a sz. Péter székét, hogy birtokosa, mint család kozhatatlan bíró, felelősség nélkül uralkodhassék egyházon és államon és kénye-kedve szerint irányozhassa a világtörténelem folyamát.

A *német-francia háború* alatt a zsinat végzéseinek hatása még nem volt szembetűnő, de midőn az olasz csapatok elfoglalták Rómát, s a *Versailles*-ban (1871. jan. 18.) kihirdetett új német prot. császárság nem mutatott rá hajlandóságot, hogy kövesse a régi kath. császárság nyomdokait² és fegyverrel is támogassa a pápaság érdekeit: a német főpapság feledve, hogy ellenzéki állást foglalt volt el a zsinaton, most egyszerre zászlóvivője lett a család kozhatatlanságnak és jezsuitismusnak s üldözni kezdte azokat, akik nem állottak ezen zászló alá (t. i. az ó-katholikusokat).³ Az *infallibilisták* még az antiinfallibilista vallástanítók és tanárok kirekesztésével sem elégedtek meg, hanem ugyanezt tették az ellenszegülő világiakkal is, sőt megtagadták az ilyenektől a szentségek kiszolgáltatását is. Ezzel a mozgalommal szemben sorakozni kezdetek az *ó-katholikusok* is, a hivataluktól felfüggesztettek számára addig is segílyt gyűjtöttek, míg az állam véglegesen rendezné ezt az ügyet.

E közben az állam sem maradt tétlen szemlélője az ultramontánok garázdálkodásainak, de egyelőre csak védelemről gondoskodott ellenök. Nevezetesen megszüntette a *cultus-miniszterium kath. osztályát*, mely csak saját egyházára gondolt, az állammal pedig semmit sem törődött, (1871. jul. 8.);⁴ az üldözött tanítókat, mint állami tisztviselőket is, megtartotta hivatalukban és védelmezte őket. Midőn a *kath. püspökök* a fuldai gyűlésből (1871. szept. 5–7.) *feliratot intéztek* az új német császárhoz és arról panaszkodtak benne, hogy még az állami hatóságok is ellenséges állást foglalnak el a kath. egyházzal szemben és egyszersmind tiltakoztak az államnak az egyház belügyeibe való avatkozása, valamint az ellen is, hogy az államminiszterium határozza meg, hogy miben álljon a catholicismus. A császár arra emlékeztette *válaszában* a püspököket (okt. 18.), hogy őkmagok a pápával együtt elismerték, hogy Poroszországban kedvezőbb a kath. egyház helyzete, mint több kath. államban; annál

váratlanabb most a panasz, holott magok a főpapok elkövettek mindent, hogy megingassák a régi bizodalmat a kormány és kath. alattvalói közt; pedig feliratukban egy törvényt sem említnek olyant, melyet a kormány meg nem tartott volna. Egyszersmind megígérte, hogy alkotmányos uton gondoskodni fog a világi és egyházi hatóságok közt előfordulható összeütközéseknek megszüntetéséről. Addig is kötelességének ismeri a fennálló törvényeknek megtartását, valamint azt is, hogy védelemben részesüljenek minden porosznak a jogai.⁵

Az ultramontán pártot legkevésbé sem nyugtatta meg a nyert válasz; minden irányban tovább folytatta az izgatást s midőn a prot. egyület a darmstadti gyűlésen nyíltan kikelt a jezsuiták ellen, a püspökök azonnal gondoskodtak a gyűlölt rend védelméről, sőt nyíltan kijelentették, hogy a *jeszuiták ügyét azonosnak tekintik a catholicismuséval*. Végre megsokalta a kormány a pápaság harcosainak államellenes fondorkodásait és erélyesebb rendszabályokhoz nyúlt. A német birodalmi gyűlésen *Lutz*, bajor miniszter élénken kifejtvén, hogy a német kath. papság a jezsuiták hasonmásává lett, azt indítványozta, hogy egészítsék ki a birodalmi büntető törvénykönyv 167. cikkét a *szószéki kihágásokat* sújtó toldalékkal. Így lett *törvénytényé*, hogy az a pap vagy a vallásnak más szolgája, ki hivatása gyakorlatában vagy hivatásától ösztönöztetve, templomban vagy bárhol, békezavarólag fejtegeti az állam ügyeit, vagy izgat, két évig terjedhető fogsággal sújtatik (167. §. a., 1871. nov.).⁶ Ezt a fontos lépést több is követte. Az ultramontánok felé hajló cultus-minisztert, *Mühlert* a szabadelvű *Falk* váltotta fel (1872. jan. 22.). Nem sokkal ezután a kormány a *tanfelügyeletre* vonatkozó új törvényjavaslatot terjesztett a porosz országgyűlés elé, mely kivette a papság kezéből az iskolákra való felügyeletet és kimondta, hogy minden nyilvános és magán tan- és nevelő-intézetre való felügyelet az állam joga. E törvényt heves viták után nagy többséggel elfogadta mindkét ház (1872. febr.).⁷ De az új törvényt hevesen megtámadta nemcsak a kath., hanem az orthodox prot. papság is; a porosz püspökök pedig új gyűlést tartottak *Fuldában* s *körlevélben* (1872. ápr. 11.) kijelentették, hogy ezt a törvényt egyaránt veszélyesnek tartják az államra és egyházra nézve, egyszersmind arra intették a papokat, hogy „az egyháztól elszakított népiskolákban”, amennyire lehetséges, híven teljesítsék kötelességeiket.⁸ Egyidejűleg több ponton megújultak a *bujtogatások* az új törvények és kormány-rendeletek ellen, valamint az üldözések is az ó-kath. mozgalom vezetői ellen. A

kormány kénytelen volt kutatót tartani több jezsuita-intézetben (Posen, Schrimm), mert világos volt, hogy ama rejtekekben fonatnak a zavargások szála. Mindezek az intézkedések nem voltak elégségesek a zavarok megszüntetésére; a józanabb és műveltebb köreikben általánossá vált az az óhajtás, hogy végett kellene vetni a jezsuiták áskálódásainak.

A birodalmi gyűlés megnyitásának közeledtével a jezsuita-ellenes közvélemény számos kérelemben nyert kifejezést, melyeknek tárgyalása alkalmával (1872. máj. 15–16.) azt a határozatot fogadta el a gyűlés, hogy szólítsák fel a kormányt, hogy törvénnyel intézkedjék a birodalomban megzavart vallásos béke helyreállításáról, a hitvallások egyenjogúságáról, az állam polgárainak a papi zsarnokság ellen való megvédéséről, a szerzetrendek jogi állapotának szabályozásáról és különösen a jezsuitarendnek az államra nézve veszélyes működése meggátolásáról.⁹ Már ez alkalommal nagy mértékben nyilvánult a birodalmi gyűlés ultramontán tagjainak izgatottsága, de midőn a kormány *törvényjavaslatot* terjesztett elő a *jeszsuiták ellen* s a birodalmi tanács megbízottja úgy nyilatkozott a tárgyalás bevezetése alkalmával (jún. 14.), hogy a jezsuita-rendet nem kell a kath. egyházzal azonosnak tekinteni: ekkor a jezsuitáktól sugalmazott képviselők ingerültsége átlépte a higgadtság határát. A törvényt, heves küzdelem után elfogadta a nagy többség és a császár megerősítette (1872. júl. 4.). Eszerint a *jeszsuita és ezzel rokon rendek és congregatiók kizáratnak a német birodalomból*; telepeik és intézeteik hat hónap alatt feloszlatatnak, a jezsuita vagy rokon rendek külföldi tagjai kiutasítatnak a birodalomból, a belföldieknek bizonyos területeken megtagadható vagy el is rendelhető a tartózkodás.¹⁰ E törvény értelmében a kormány elrendelte a jezsuiták kiutasítását, a nép pedig némely városban a vallás cége alatt béke-zavarázó kegyes atyák mellett, midőn eltávoztak, tüntetéseket rendezett (pl. Essenben). A clericalis párt, hogy biztosabb alapon szervezze az izgatást, „Isten és a haza!” jelszó alatt „német kath. egyletet” alapított s a német katolikusokhoz *felhívást*, a jezsuita-törvény ellen pedig *tiltakozást* intézett.¹¹ A pártlapok (főleg a berlini Germania) a kormányintézkedéseit nyílt hadüzenetnek hirdették „Isten és a kath. egyház ellen;” IX. Pius pedig „azt a kövecskét emlegette (Dán. II. 34.), mely még leválhat a magaslatról és széttiporhatja a kolosszust (= Német birodalmat).”¹² A kormány kellő szigorral lépett fel az állammal szemben ellenséges püspökök ellen is; a Krementz ermelandi püspök fizetését felfüggesztette (1872. szept., 4650 tallér), miután kitűnt több nyilatkozatából, hogy csak

úgy volna hajlandó az ország törvényeinek engedelmeskedni, ha megegyeznének Róma elveivel.¹³

A főizgatók eltávolítása után arról kellett a kormánynak gondoskodni, hogy a birodalom békéjét ne zavarhassák meg jövőben idegen hatalom intésére hallgató papok izgatásai. E cél elérése végett terjesztett a cultusminiszter (Falk) *négy összefüggő törvényjavaslatot* a porosz országgyűlés elé (1873. jan. 9.). De mivel aggodalom támadt azon, hogy ezek a törvényjavaslatok nem férnek össze az állam alaptörvényeinek azokkal a pontjaival (1850. XV. és XVIII. t.-c; l. a 13. c. és 8. j.), melyek teljes önállóságát biztosították a vallásos társulatoknak: a nevezett pontokat úgy módosították alkotmányos úton (1873. ápr.), hogy a vallásos társulatok, az önállóság mellett, alá lesznek rendelve „az állam törvényeinek és az állam törvényesen rendezett felügyeletének”.¹⁴ Ezen előzmények után az országgyűlés nagy többsége elfogadta a nevezett törvényjavaslatokat (1873. ápr. – máj.) és a király szentesítette őket (máj. 11., 12., 13., 14.). Az *első törvény* szerint, mely az *egyházi büntetés és fegyelem határait* írja körül, az egyházak csak az egyház körére tartozó büntetések alkalmazására, vagy az általuk adott jogoktól való megfosztásra vannak jogosítva és ezeket sem gyakorolhatják az illetőknek nyilvános polgári sérelmével (máj. 13.).

A *második törvény* szerint, mely a *lelkészek kiképzésének és beiktatásának módjait* rendeli, jövőben csak olyan belföldiek viselhetnek lelkészi hivatalt, kik valamely német egyetemen (a miniszter egyes alkalmas seminariumokat egyenlőknek nyilváníthat az egyetemekkel) legalább háromévi theologiai tanfolyamot hallgattak és egyetemes tudományos államvizsgálatot tettek (bölcseletről, történelemből, német irodalomból); az egyházi hivatal elfoglalása előtt az illetők a tartomány főpraesidensének jelentést tartoznak tenni, ki 30 nap alatt, fontos okokból kifogást tehet a hivatal elfoglalása ellen; lelkészi hivatal csak egy évig maradhat betöltetlenül (máj. 11.).

A *harmadik törvény* szerint, mely az *egyház fegyelmi hatalmát és az egyházi ügyek királyi törvényszékének jogkörét* szabályozza, egyházi fegyelmet egyházi tisztviselők felett csak német egyházi hatóságok gyakorolhatnak; ezek is testi büntetést semmi esetben sem, pénz- és fogságbüntetést csak korlátok közt alkalmazhatnak, hivatalból való elbocsátást pedig csak rendes eljárás után, de sohasem törvényes polgári cselekedet miatt. Az így elítéltek is jogában áll az egyházi ügyek királyi

törvényszékéhez feljebbezni, mely törvényszék fel van hatalmazva rá, hogy az állami hatóság kíváratára megfossza hivataluktól az olyan egyházi tisztviselőket, kik hivatalos működésükkel oly mélyen megsértik a törvényes intézkedéseket, hogy hivatalban maradásuk össze nem fér a közrenddel (máj. 12.). A *negyedik törvény az egyház kötelékéből való kitérést* ahhoz a feltételhez köti, hogy az illető ebben az ügyben személyesen nyilatkozzék lakóhelye hatóságánál; az ilyen kitérés vagy áttérés (t. i. más egyházba) felmenti az illetőt korábbi egyháza iránti személyes kötelezettségei alól. Végre mindezeknek a törvényeknek áthágóira fokozatos pénz- vagy fogságbüntetés, sőt esetleg hivatalvesztés is vár (máj. 14.).¹⁵

E törvények hozatalával az állam mélyebben belenyúlt az egyház belügyeibe, mint jogosan megilletné; de az is igaz, hogy erre a lépésre a Rómából sugalmazott ultramontán párt kihívó magaviselete kényszerítette a kormányt. E párt folytonosan izgatott azután is és minden téren érvényesíteni igyekezett befolyását. A *porosz püspökök* a négy egyházpolitikai törvényjavaslat ellen még tárgyalásuk előtt *emlékiratot* intéztek a minisztériumhoz (1873. jan. 30.), és kijelentették, hogy nem engedi meg esküjük és lelkiismeretük, hogy elősegítsék ama jogtalan, áldástalan és a kath. egyház ellen törő szabályok életbeléptetését, melyek beláthatatlan szerencsétlenségbe sodornák a hű kath. népet s az édes hazát.¹⁶ Ezzel megkezdődött az elkeseredett harc a klérus és az állam között, mely a klérus részéről passiv ellenállásban, az állam részéről az ellenszegülő püspököknek és papoknak egyelőre pénzbírsággal sújtásában nyilvánult. Hogy a kormány lehetőleg megtompítsa az ellenállás életét, az év végén a *kath. püspökök esküformáját* annyiban *megváltoztatta egy királyi rendelet* (1873. dec. 6.), hogy „az állam törvényeinek lelkiismeretes megtartását” követelte.¹⁷

Az eddigi intézkedések sikertelensége után azon utolsó szálak elszakítását is munkába vette a kormány, melyek még az egyházhoz fűzték az államot, hogy védve legyenek a polgárok a klérus önkénye ellen. Ezt a célt segítette elő a *kötelező polgári házasságról szóló törvény* s vele kapcsolatban az *anyakönyvek vezetésének a polgári hatóságokra való átruházása*, melyet heves viták után elfogadott az országgyűlés (1874. febr.) s mely egy év múlva *törvénné vált az egész német birodalomban* (1875.).¹⁸ De segédkezet nyújtott a német birodalmi gyűlés a porosz kormánynak akkor is, mikor meghozta az *egyházi hivataloknak illetéktelen gyakorlása ellen*

*irányuló birodalmi törvényt, mely szerint a letétel ellenére működő papokat a kormányok eltilthatják bizonyos helyeken való tartózkodástól, beljebbezhetik, sőt esetleg kiutasíthatják a birodalomból is (1874. május 4.).*¹⁹ A porosz törvényhozás arról is előre gondoskodott, hogy mi történjék azokban az esetekben, midőn bírói ítélet következtében vagy más módon megüresedik valamely püspöki vagy papi állomás. Ezen előre látható bajok és zavarok elhárításáról *két törvény* gondoskodott. *Egyik* (az 1873. májusi törvények kiegészítéséül) *kimondta, hogy a megüresedett püspöki széket egy év alatt be kell tölteni; a káptalan tíz nap alatt püspöki helyettest tartozik választani; a választott a fő-praesidensnek bejelentetvén, esküt tesz le, hogy engedelmes lesz az állami törvények iránt. Ha a káptalan elmulasztja ezt a kötelezettségét, abban az esetben a püspöki megye vagyonának gondozását világi commissariusra bízza a kormány. A másik törvény szerint mindazokat a plébániákat, melyek megüresedtek vagy törvénytelenül töltettek be, szabadon betöltheti a patrónus vagy a praesentatióra (kinevezésre, ajánlásra) jogosított, ilyen jogosított nem létében a községet illeti a lelkészválasztás joga* (1874. máj. 20., 21.).²⁰

A *centrum-párt* (az új birodalom ellenségei: conservativ és demokrata katolikusok, particularisták, welfek etc.) vezérférfiainak (Windthorst s. m.) elkeseredett *heves nyilatkozatai* és a *mainzi kath. egylet gyűlésének* az állam és törvényei ellen *izgató végzése* (1874. jún. 15–17.)²¹ lázas izgatottságba hozták a porosz ultramontán nép kedélyét.²² De nemcsak a porosz ultramontán párt nem tudott beletörődni az új egyházpolitikai állapotokba, hanem Rómában is feszült figyelemmel kísérték azokat. IX. *Piust* már az is nagyon boszantotta volt, hogy a porosz kormány a német birodalom vaticanumi követéül a szabadelvű *Hohenlohe* herceget és bíborost ajánlotta. Vissza is utasította (1872. május 2.). A pápának ezen sértő, makacs, a békülékenység útját bevágó politikája feletti méltatlankodás adta a *Bismarck* ajkaira e határozott nyilatkozatot: „*Canossába sem egyházi sem politikai tekintetben nem megyünk!*” (1872. máj. 14.).²³ Majd a német birodalom bukásáról jóslgatott és a porosz kormány „szemérmetlenségét” emlegette *Pius* egyik *allocutiójában* (1872. dec. 22.).²⁴ Később a májusi törvények hatása alatt egyenesen a *német császárhoz* írt és arra intette, hogy ne engedje meg, hogy oly szigorú szabályokkal sújtsa kormánya a Jézus Krisztus vallását, mivel csak a császár trónját fogják aláásni ezek az intézkedések. Neki kötelessége az igazságot nem

katholikusoknak is megmondani, mivel *a keresztség következtében egy vagy más módon a pápához tartozik mindenki* (1873. aug. 7.). A császár kijelentette önérzetes válaszában, hogy közte és kormánya közt nincs véleménykülönbség, egyszersmind arra figyelmeztette a pápát, hogy ő, ősei és alattvalóinak nagytöbbsége *az evang. hitet vallják, amely hit Jézus Krisztuson kívül nem ismer más közvetítőt* (1873. szept. 3.).²⁵ Midőn pedig már óriási összegre halmozódtak a pénzbüntetések, a püspökök elfogatására és letételére is rákerült a sor. Ledochowszki gnesen-poseni érseket 1874. febr. 2–3. éjjel fogták el, ápr. 15. tették le,²⁶ és Pius a Ledochowszki helyébe titokban *Kurovszki* kanonokot nevezte ki *apostoli legátusnak*, kit csak hosszas kutatás után fedezett fel és büntetett meg a kormány. Mind e csapások arra indították a felingerült szent atyát, hogy egy, a porosz püspökséghez intézett *encyklikában* öntse ki boszúságát (*Quod nunquam*, 1875. febr. 5.). Ebben, képzelt isteni jogának magaslatáról szigorúan elítélte az egyházi törvényeket; szenvedélyétől elragadtatva kimondta, hogy nem szabad polgároknak, hanem rabszolgáknak valók, s *mivel merőben ellenkeznek az egyház isteni övezetével, semmisek*.²⁷ És így a pápa, ha nem is nyíltan, de leplezetten feloldotta a porosz kath. alattvalókat az alkotmányos törvények iránti engedelmesség alól, s mindazokat, kik jövőben betolakodnak az egyház kormányába, a nagy excommunicációval fenyegette. Ez a lépés még inkább elmérgesítette a curia és porosz kormány közt a különben is nagyon feszült viszonyt. A kormány újabb *megtorló törvényekkel* válaszolt a pápa kihívására. *Egyik törvény (Sperrgesetz)* zár alá vetette az állami javadalmazásokat (*dotationes*) mindazokban a püspökségekben és parochiákban, melyek nem alkalmazkodtak az állami törvényekhez (1875. ápr. 22.);²⁸ *egy másik törvény* kizárta a porosz állam területéről a *szerzetes-rendeket* és rokon társulatokat, a betegápolással foglalkozók kivételével (máj 31.)²⁹; *egy harmadik törvény* eltörölte az alkotmány azon pontjait (XV., XVI., XVIII.), melyek az egyháznak kellő függetlenségét biztosítottak az államban, s *az egyházakat egészen alárendelte az államnak* (jún. 18.)³⁰; *egy negyedik törvény* kivette a klérus kezéből az egyházközségek vagyonának gondozását és a községektől választott világi elöljáróságra ruházta (jún. 20.)³¹; végre *egy ötödik törvény* rendezte az ó-kath. egyház jogát és kimondta, hogy azokban a községekben, hol többségben vannak, közösen használhatták a kath. templomot, cultus-szereket stb. s arányosan részesülnek az egyházi vagyonban (jul. 4.).³² Ezekhez járult még a *szószéki kihágásokra vonatkozó*

*birodalmi büntető törvénynek szigorúbbá tétele és az államellenes iratokra is kiterjesztése (1876 febr.), valamint a porosz állami felügyeletnek a kath. egyházi vagyon gondozásánál való érvényesítése (1876. jún. 7.).*³³

És mindezeknek a kemény törvényeknek és szigorú intézkedéseknek mégsem volt óhajtott sikerök; sem a klérus ellenállását nem törték meg, sem a vallásbékét nem hozták meg; ellenkezőleg boszantó zavarok, tűrhetetlen állapotok kútforrásaivá váltak. Hiába szabadította fel az állam a községeket papválasztásra, a kiskorúságban tartott nép csak kevés helyen merete ezt a jogot élvezni. Aztán volt állami pap, aki a községnek nem kellett, és volt letett pap, aki meg az államnak nem kellett. A letett pap nem működhetett büntetés elkerülése nélkül; az állami pap szolgálatát pedig érvénytelennek hitte a nép. Ilyen élére állított helyzetben az ultramontán sajtó nem egészen alaptalanul hangoztathatta a zsarnokságot, az üldözést. De nemcsak a kormány harci eszközei nem váltak be, hanem ingatag volt az alap is, melyre támaszkodott. A kormány nem sokat törődött volt a vaticanumi végzésekkel; az új római egyházat törvényesnek tekintette s vele szemben mégis védte az ó-katholikusokat; állami papokat nevezett ki, de állami püspököket nem, s így az állami papok árván ögyelegtek a hierarchia országának határán, Rómától elátkozva, az államtól nem eléggé támogatva. Aztán a kormány azokra a pártokra (radicalisok, liberálisok), melyek támogatták Róma ellen, nem számíthatott minden kérdésnél; de nem számolhatott a prot. egyházra sem, mivel az ultramontánok ellen hozott törvények a protestánsokat is sújtották a paritás kedvéért; így az absolutismus felé hajló, „*vasnak*” nevezett kormánynak, ha meg akarta menteni a parlamentarismus látszatát, azzal a párttal kellett megalkudni, amely célhoz vezetett. De kifelelte a kormány a számításból azt is, hogy *a vallás még mindig hatalom*, hogy épen a kath. népben lehet legkönnyebben felszítani a vakbuzgóságot, s ha az megtörtént, csak egy lépés kell hozzá, hogy a törvénytisztelő polgárból az állam ellensége legyen. Már pedig az új német birodalom még nem szilárdult meg annyira, hogy az élén álló porosz állam, bekövetkezhető válság esetén, a többi particularis érdekek harca mellett, még a hitvallások harcával is gyengítse az állam benső erejét.

A porosz állam 12 püspöksége közül 1877. végén *kettő halál, hat bírói letétel következtében volt megüresedve*; több kath. seminarium és convictus, mivel nem ismerte el az állam felügyeletjogát, be volt zárva; számos község (1400 körül) lelkipásztor nélkül árván, elkeseredetten, rajongó

papok és vallásos egyletek titkos izgatásainak martalékul dobva, irány és cél nélkül hányatott a bizonytalanság hullámain. A kelletlen helyzet megvolt, a kormány nem nagy dicsőséget és még kevesebb erkölcsi nyereséget látott a kétes diadalból. Ideje volt, hogy IX. Pius, a „non possumus” pápa, a szitkozódás és mocskolódás scaláján páratlanul játszó sz. atya, ki a német császárt vagy Bismarckot Neróhoz és Attilához hasonlította, odahagyja végre, a sz. Péter székét s helyet adjon XIII. Leónak.

Az új pápa, miként egykor VII. Gergely, bejelentette megválasztását a német császárnak, sajnálatát fejezván ki rajta, hogy a régi jó viszony, mely Poroszország és a curia közt fennállott, nem létezik többé (1878. febr. 28.). A császár udvarias válaszában szerencsét kívánt az új pápának, egyszersmind annak a reményének adott kifejezést, hogy a pápa egész tekintélyét mérlegbe fogja vetni, hogy azok is alkalmazkodjanak az őket tápláló ország törvényeihez, kik azt eddig tenni elmulasztották (márc. 24.). Leo újabb iratában (ápr. 17.) kijelentette, hogy kész a régi jó viszonyt megújítani, ha módosítani fogják a porosz állam némely törvényét és alkotmányának némely pontját. A császár helyett³⁴ a trónörökös válaszolt s határozottan kijelentette, hogy *egy porosz fejedelem sem fogja az ország törvényeit a kath. egyház tételei szerint átalakítani*, de készek a fenforgó nehézségeket a szeretet és béke szellemében úgy oldani meg, hogy a két egyház békében élhessen egymás mellett, ha t. i. a pápa is kész ugyanolyan szellemben közreműködni (jún. 10.).³⁵ Ily előzmények után kezdte meg az *alkudozást* Bismarck előbb Masella müncheni, majd Jacobini bécsi nuntiusszal; utóbb Schlözer vaticanumi porosz követ közvetítésével (a követséget 1882. állították vissza). A kiegyezés egyelőre majdnem lehetetlen volt elvi különbségek miatt. Leo Melchersnek, a letett kölni érseknek *egy levelében* (1880. febr. 24.) kijelentette, hogy el lehetne tűrni, hogy az újonnan kinevezett papokat a kánoni beiktatás előtt bejelentsék a kormánynak; de midőn azt tapasztalta, hogy a kormány a májusi törvényeket csak önkényes felhatalmazásokkal akarja életöktől megfosztani, tartózkodó állást foglalt el. Ez a közbejött meghidegülés azonban nem térítette el a kormányt attól a kitűzött céljától (*Puttkamer* az új cultus-miniszter 1879. váltotta fel *Falkot*), hogy visszaszerezze a rég nélkülözött békét az ország kath. alattvalóinak. Így jött létre az *első „Canossába vezető” törvény* (1880. júl. 14.), mely szerint az *egyházi törvényszék joga* nem terjed ki többé a letételnek, hanem csak a hivatalra képtelenségnek kimondására (1. c.); továbbá az állami minisztérium a

püspöki helyetteseknek *elengedheti az esküt* (2. c.) s belátása szerint ismét *folyóvá teheti az állami dotatiót* (4. c), és azt is megengedheti, hogy, ha a szükség kívánja, lelkészek idegen parochiában is működhessenek kisegítőül (5. c.).³⁶ Ezen az alapon több püspökséget betöltöttek s az állami dotatiókat feloldották a zár alól (1881.),³⁷ de az új püspökök nem mindnyájan váltak a béke apostolaivá, és a *centrum-párt* ismételve hangosan követelte a *májusi törvények gyökeres revisióját*, igazában eltörlését. Ezt ugyan még nem tették meg, de tovább haladtak az engedmények terén.

Legközelebb nem a kormány javaslata vált törvénnyé, hanem a *conservativ és ultramontán párt compromissuma* következtében formulázott javaslat (1882. máj. 31.). Ez kimondta, hogy *ha a király megkegyelmez egy bíróilag letett püspöknek*, az ismét államilag elismert püspöke lesz megyéjének (2. c.); hogy az állami minisztérium, királyi jóváhagyás mellett, megállapítja azokat az alapelveket, melyek szerint a cultus-miniszter *felmentheti a candidatusokat az államvizsgálat alól* és külföldi lelkészeknek is megengedheti a lelkészi működést (3. c.); *megüresedett lelkészi állomást* az ajánlásra jogosított vagy a község nem tölthet be többé, sőt az utóbbi nem választhat egyházközségi képviselőket sem (4. c.).³⁸ További engedményt tett az a *törvény* (1883. júl. 11.), mely a püspöknek azt a kötelezettségét, hogy bejelentse a *kinevezett lelkészjelölteket*, valamint az államnak ellenmondási jogát is megszüntette.³⁹ Még ezen törvény feletti vita alatt egy *jegyzékben fejezte ki óhajtásait a curia*; nevezetesen, hogy a béke létrejöttének egyetlen eszköze csak a vaticanummal való egyetértés helyreállítása lehet; hogy a lelkészek bejelentése csak a vaticanum engedélyével történhetik meg. Mindamellet is most már megengedte a curia, hogy az 1873–1883. év közt felszentelt és leginkább külföldön tartózkodó papok folyamodhassanak az államvizsgálat alól való felmentésért. Ennek következtében 1443 folyamodó közül 1225-en nyertek felmentést.⁴⁰ A felmentetteket administratorokként alkalmazták, s a pásztor nélkül maradt községek lelki gondozását a legnagyobb részben ismét megindították velők. A *király is megkegyelmezett a münsteri* (Brinkmann, 1884. jún. 21.) és *limburgi püspöknek* (Blum, 1883. dec. 3.), de a kölni és gnesen-poseni érseknek a curia sürgetésére sem bocsátott meg. Így ezek kénytelenek voltak lemondani s helyökbe olyanokat ajánlott a curia (a kölni érseki székre *Krementzet* 1885: a gnesen-posenire *Dindert*, 1886.), kik ellen a kormánynak sem lehetett kifogása.

E közben a kormány minden tőle kitelhetőt megtett a curia jóindulatának megnyerése végett. Midőn Spanyol- és Németország közt komoly viszály ütött ki a *Karolina-szigetek* birtokáért, Bismarck, a „becsületes alkusz” a pápára bízta az ügy eldöntését, ki szerencsésen megoldván a kérdést (1885. okt. 22.), ebből az alkalomból a Krisztus-rendjellel tüntette ki Bismarckot (decemb. 31.), a német császár pedig viszonzásul a fekete sas rendjelt küldötte meg Jacobini pápai bíboros államtitkárnak⁴¹. De a porosz kormány azt a több ízben kifejezett lényeges kívánságát is teljesítette a pápának, hogy a *klérus nevelése a püspökök kizárólagos joga legyen*; ezt annyival is inkább meg kellett tennie, mivel – miként Bismarck némi keserőséggel megjegyezte az urak házában (1886. ápr. 12.) – „XIII. Leo pápában a német birodalom megszilárdulása és a porosz állam jólléte iránt több jóakarat és több érdeklődés található, mint a német birodalmi gyűlés jelenlegi többségében.” Ily körülmények közt és a curiával folytatott alkudozás után jött létre az a *béketörvény* (1886. máj. 21.), mely szerint egyházi hivatal viseléséhez *állami vizsgálat nem szükséges*, (1. c.); a *theologiai tanfolyamot* azokban a *seminariumokban* is be lehet végezni, melyek alkalmasak a *lelkészek tudományos képzésére* és amelyek fennállottak 1873-ig (2. c.); a *püspökök a gimnáziumok és egyetemek mellett convictusokat állíthatnak* és tarthatnak fenn (3. c.); *gyakorlati lelkészképző intézeteket* (= *seminariumok*) is alapíthatnak, de *alapszabályaikat, a tanítók és vezetők neveit* (kik csak németek lehetnek) tartoznak bejelenteni a *cultus-miniszternek* (4. c.); *egyházi szolgák felett* nemcsak német egyházi hatóságok gyakorolhatnak *fegyelmet*, hanem a curia is, az egyházi hivatalból való eltávolítást pedig *rendes perfolynamnak* kell megelőzni (5., 6. e.); *az egyházi ügyek királyi törvényszéke megszűnik* (9. c.); az egyházi hatóságtól nem lehet az államhoz feljebbvezni (10. c.); az egyházi kegyeszközök megtagadása nem tekintetik az egyház büntető hatalmával való visszaélésnek (12. c.); a *betegápoló szerzet-rendek munkaköre kiterjesztetik más jótékony intézetekre is* (árvaházak, munkástelepek stb. 13. c.); *kismise olvasása és haldoklóknak az utolsó szentség kiszolgáltatása nem büntethető többé* (15. c.).⁴²

Ezek után a porosz kormány a pápának azon engedménye fejében, hogy a *lelkészek bejelentésébe beleegyezett*, további *revisioját* is megígérte a májusi egyházpolitikai törvényeknek. E tárgyban javában folytak az alkudozások, s ezt még inkább siettette egy közbejött esemény. Ugyanis a *katonai septennatusra*⁴³ vonatkozó törvényjavaslatot a centrum-párt

leszavazta a birodalmi gyűlésen (1887. jan. 14); ezért a birodalmi gyűlést feloszlatták és új választást rendeltek el. *Bismarck* a vaticanumi porosz követség útján rábírta a pápát, hogy ebben az ügyben erkölcsileg támogassa a kormány törekvését. A pápa jövőendő engedmények reményében meg is tette, kijelentvén (*Jacobini* pápai államtitkár *de Pietro* nuntiuszal tudatta), hogy óhajtana, hogy a centrum-párt a septennatus kérdésében, az egyház érdekében, a kormány mellett foglalna állást. E nyilatkozat kissé zavarba hozta a kath. köröket, nem tudván, hogy vajjon Windthorstnak engedelmeskedjenek-e inkább vagy a pápának. Egyes kath. körökből éles hangok is emelkedtek a pápa ellen, hogy miért elegyedik politikai ügyekbe, s miért lépi át családokozhatatlanságának hatáskörét, melyen belül engedelmeskedni tartoznak a katolikusok? Mind e pápai korteskedés mellett is csak oly heves volt a választási küzdelem, mint máskor; a centrum-párt nem szívesen hajlott a curia tanácsára; a hierarchia pedig oly lanyhán támogatta a kormányt, hogy az a gyanú merült fel, vajjon a pápa nem játszott-e Németországon is olyan kétszínű politikát, mint a minőt Belgiumban? Annyi bizonyos, hogy a kormánypárt nem a *pápa leveleivel*⁴⁴; hanem a protestánsok megfeszített erejével vívta ki többségét.

Akármint történt, a porosz kormány tovább is megmaradt a béke útján. Egy *királyi rendelet* (1887. febr. 13. megszüntetvén az 1873. dec. 6-iki esküt) úgy módosította a *püspökök esküformáját*, hogy a főpapokat a pápának és királynak tett eskü semmire se kötelezze olyanra, mi ellenkeznék a királynak tett hűségi és alattvalói esküvel⁴⁵. Ezt követte az úgynevezett *ötödik béketörvény* (1887. ápr. 29.), mely szerint nemcsak a megyéhez tartozók látogathatják a megyei seminariumokat; kifogást az állam csak állandó lelkészek ellen és csak polgári vagy állampolgári alapon tehet; a lelkészi hivatalok állandó betöltése nem követelhető; fogházra, becsület-vesztésre stb. elítélt lelkész jogilag nem veszti el állomását; a püspökök egyházi fegyelmi ítéleteiket nem kötelesek a főpraesidenssel közölni; az egyházi büntetés határaitól vonatkozó törvény megszűnik ugyan, de tisztán egyházi lehet a büntetés és nem támadhatja meg az illetőnek testét, szabadságát, vagyonát és polgári becsületét; újból visszatérhetnek azok a szerzetesrendek és congregatiók (a jezsuiták kivételével), melyek lelkipásztorkodással, a keresztyén szeretet munkáinak gyakorlásával foglalkoznak, vagy szemlélődő életet élnek; képezhetnek a nevezett szerzetes-rendek külföldi missionariusokat is⁴⁶.

Jóllehet e törvény majdnem minden erejőktől megfosztotta a májusi törvényeket, mégsem szerezte meg a teljes békét. A *pártok* nagy része nem titkolta el, hogy lényeges jogokról mondott le az állam. A *protestánsokat* az egyházi béke megzavarásában részes szerzetes-rendek visszabocsátása töltötte el aggodalommal. Az *ultramontánok*, minden diadalujjongás mellett is, azt hangoztatták, hogy ez még nem béke, hanem csak fegyverszünet; sőt a *pápa nyilatkozata szerint* is: „ez az egyezmények útján egy lépés a béke felé, de nem maga a béke”; *Windthorst* pedig kijelentette, hogy az egyház szabadságának kivívása után az iskola szabadsága következik. És bizony a kormánynak sem volt oka az öröendezésre, hiszen a külpolitikai helyzet kényszerítette rá, hogy engedményeket tegyen a kúriának. Ez a kényszerű helyzet az *I. Vilmos* császár és király halála (1888. márc. 9.) után sem szűnt meg s így utódai (*III. Frigyes* megh. 1888. jún. 15., *II. Vilmos*) sem térhettek le az egyházpolitikának megkezdett útjáról.

A német birodalom többi államai, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva ugyan, de nagyjában Poroszország példáját követték.

Bajorországban a vaticanumi közzsínat után az ultramontán párt újult erővel kezdette meg működését. Miután világos lett, hogy az új német császárság nem hajlandó a Rómát elfoglaló olaszok ellen fegyvert fogni, az ellenzéki püspökök, kik még nem régen tiltakoztak volt a zsinat végzései ellen, most egyszerre meghódoltak. E párttal egyesült utóbb az úgynevezett *hazafi* (patriota) párt, mely nem nagy barátja volt a német császárságnak és a köznépet is igyekezett megnyerni. A müncheni érsek hódolatra szólította tel a tanárokat is (1870. okt. 20.); hat tanár azonnal kijelentette, hogy elismeri a pápa csalatkozhatatlanságát. Ellenben *Döllinger* és *Friedrich* tanárok kijelentették, hogy nem fogadhatják el a vaticanumi végzéseket. Erre megkezdődött a harc az ultramontánok és ó-katholikusok közt. Az utóbbiak egy feliratban arra kérték a kormányt, hogy gátolja meg az új tanok terjesztését s a nyilvános iskolákban való taníttatását. Az érsek is felirattal kereste meg a királyt (*II. Lajos* 1864–86) és kath. érzelmeire hivatkozva, arra kérte, hogy csillapítsa le királyi szavával a mozgalom hullámain.

Nem sokkal ezután az érsek kimondta *Döllingerre* a nagy excommunicatiót. *Döllinger*, miután eltiltották a hittanhallgatókat előadásai hallgatásától, nem akarván a kedélyeket még erősebben felizgatni, beszűntette egyháztörténelmi előadásait.

Eközben mind merészebbek lettek az ultamontánok; azokat, akik nem akarták elismerni a pápai családhozhatatlanságot, nem részesítették a szentségekben, nem eskették meg, nem temették el a rendes szertartások szerint stb. Ilyen lelkiismereti zsarnokság ellen az ó-katholikusok a kormánynál kerestek védelmet; számos feliratot intéztek a királyhoz is, melyeknek egyikét 18000-en írták alá. A kormány nem sokat törődött a folyvást szenvedélyesebb küzdelemmel; elnézte, hogy a püspökök placetum nélkül hirdetik ki a pápai constitutiókat; hogy az új pápaságnak nem hódoló papokat megfosztják javadalmaiktól; hogy az ultramontán sajtó bősziútségében piszkos, sértő hangon támad meg mindenkit, ki nem harcol a hierarchia mellett.

Végre kilépett a kormány közönyös állásából s egy *miniszteri rendelet* (1873. nov. 20.) újra érvényre emelte az 1818-iki vallásrendeletet. A szabadelvű kormány (*Lutz cultus-miniszter*) védelmébe vette az ó-katholikusokat; a birodalmi törvény értelmében elűzte a jezsuitákat és rokon congregatiókat; életbe léptette a polgári házasságot; felekezetenküli iskolákat állított fel s a bajor theologia-tanulóknak megtiltotta a római jezsuita „Collegium Germanicum” látogatását. De midőn mindinkább erősödött az ultramontán és hazafi párt, a kormány is engedni kezdett erélyességéből. S miután *Luitpold* régens herceg békésebb hajlamokat árult el a kath. egyház iránt, *XIII. Leo* arra intette a bajor püspököket (1887. dec. 22. encyklikájában), hogy éber szemekkel őrködjenek az egyház jogai felett.

Badenben erélyesebben folytatták a harcot az ultramontanismus ellen. A szerzetes-rendeket és congregatiókat eltiltották a nyilvános oktatástól (1873.). Majd egy *egyházi törvény* (1874. febr. 19.) megszüntette a kis seminariumokat és érseki convictust; kimondta, hogy háromévi német egyetemi tanulmány és államvizsgálat nélkül senki sem viselhet egyházi hivatalt és nem végezhet lelkészi teendőket; megtiltotta, hogy a lelkészek befolyást gyakoroljanak a választásokra; és a törvényeknek nem engedelmeskedő lelkészeket lelétellel fenyegette kétszeri büntetés után. Ötévi huzalkodás után a megüresedett parochiák nagy száma arra indította a curiát, hogy békésebb viszonyok helyreállításáról egyezkedjék a kormánnyal. Az *egyezségnek* az lett első eredménye, hogy eltörölték a lelkészek államvizsgálatát (1880.) s megelégedtek azzal is, ha érettségi bizonyítványt mutatott fel a lelkészjelölt és igazolta, hogy valamelyik német egyetemen, három éven át szorgalmasan hallgatott legalább három

bölcsészeti tudományt. Így lehetővé vált a lelkészi állomások betöltése; sőt betöltetett a freiburgi érseki szék is, melyet a Vicari halála (1868.) után 14 évig káptalani helyettes foglalt volt el (1882. *Orbin János* lett érsek). Végre a *törvényhozás* (1888.) méltányosan úgy intézkedett, hogy a kath. egyház ne legyen akadályozva papjainak nevelésében; ennél fogva megengedte kis seminariumok és convictusok alapítását, de fentartotta felettök az állami felügyeletet és a kormány engedélyétől lette függővé szerzetes-rendek betelepítését.⁴⁷

Hessen-Darmstadtban is kemény harcot indított a szabadelvű (Hofmann-miniszterium, 1872-től) kormány az ultramontán törekvések ellen. A jezsuitákat kiutasították (1872.); a szerzetes-rendeket eltiltották a nyilvános oktatástól és községi iskolákat állítottak fel (1874.). Majd még a porosz májusi törvényeknél is szigorúbbakkal igyekeztek a hierarchia befolyását csökkenteni (1875. *öt egyházi törvény* jött létre). Így a többek közt az egyetemi tanfolyam teljes bevégzéséhez kötötték a papi hivatal elnyerését; a szerzetes-rendeket csendes kimúlásra ítélték (= nem vehettek fel több újoncot); a kath. ünnepélyeknek nyilvános helyeken való megtartását a kormány beleegyezésétől tették függővé stb. A kormány a giesseni kath. theologiai szakot is helyre akarta állítani, de *Kettelernek*, a „harcra kész” mainzi püspöknek az ellenzése miatt lemondott erről a tervről. A Ketteler halála (1877.) után a káptalan olyan jelölteket ajánlott a mainzi püspöki székre, hogy a kormány nem fogadhatta el őket. Csak nyolc év múlva, a békésebb idők közeledtével foglalhatta el *Haffner* a püspöki széket (1886.). A béke csakugyan be is következett akkor, mikor a porosz béke-törvényekhez hasonló (1887.) szabadabb mozgást engedtek a kath. egyháznak. A mainzi püspöki seminariumot is (melyet a kormány záratott volt be) megnyitották; sőt a törvényhozás, a béke kedvéért megszavazta a püspöki székek a nyolcévi üresedés alatt elmaradt dotációját is (86,000 márka, melyet az új püspök követelt; 1888.).⁴⁸

Württembergben a törvényhozás már korán (1862.) rendezte a állam és egyház közti viszonyt, mely szerint a placetum-jog nem terjed ki tisztán egyházi rendeletekre; az állam felügyel a theologiai intézetekre is, nem engedi meg a kis seminariumok tartását, államvizsgálathoz köti a lelkészi hivatal elfoglalását; az állomások kétharmadát a király, egyharmadát a püspök tölti be, de előbb bejelenti a kormánynak; a törvényt nem tisztelő lelkészeket bírói ítélet után letehetik stb. A curia tiltakozott ugyan ezen törvény ellen, de a békeszerető, tudós rottenburgi püspök, *Hefele* s a

tübingai egyetemi convictusban tudományosan nevelt papság alkalmazkodott a törvényekhez és így bölcsen elkerülte az egyház és állam közti összeütközést.⁴⁹

1. L. a *Bismarck feleletét* az ultramontán *Windthorst* támadására a német birodalmi gyűlésen 1874. dec. 5. *Schulthess*: *Gesch. Kalend.* 1874. évf. 234–38. l.

2. *Ledochowski* poseni érsek még *Versailles-ban* folyamodott *Vilmos királyhoz*, hogy avatkozzék be az egyházi állam helyreállítása érdekében. Majd kath. képviselők ugyanazzal a kérelemmel fordultak a fejedelemhez, sőt előkelő kath. világiak is adtak be az egész kath. Németország nevében hasonló szellemű kérelmet. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1871. évf. 167. l.

3. Így *Krementz* ermelandi püspök *Wollmann* braunsbergi vallástanítót, mivel nem ismerte el a csalatkozhatatlanság dogmáját, előbb törvényes kibocsátásától (*missio canonica*) fosztotta meg, azután pedig, mivel állhatatosan megmaradt meggyőződése mellett, kirekesztette az egyházból. Több ilyen eset van említve *Matthes*: *K. Chron.* 1871. évf. 167–68. l.

4. A kir. rendeletet l. *Schulthess*: *G. K.* 1871. évf. 186–87. l.

5. U. o. 1871. évf. 216–17. l.

6. A szószéki kihágásról szóló törvényt és igazolását l. u. o. 231–33. l., a *Lutz beszédét* 233–36., 239. l.

7. A tanfelügyeletre vonatkozó törvényt és vitákat l. *Schulthess*: *G. Kal.* 1872. évf. 54–69., 77–79. l.

8. A kath. püspöki kar körlevelét az utasításokkal együtt l. u. o. 114–15. l.

9. A jezsuita-kérdés felőli vitákat l. u. o. 130–32. l.

10. A jezsuita-törvény különböző alakját, a vitákat stb. l. u. o. 152., 154–57., 159–61., 164–65. l. Egy *leirat* (1872. aug 10.) a jezsuitákkal rokon rendeknek és társulatoknak nyilvánította: a *redemptoristákat* (liguorianusok), a *ker. iskola-testvéreket* (ignorantins), a *lazaristákat*, *barnabitákat*, *theateieket*, a *redempiorista apácákat*, a *Jézus sz. szíve társulatát*. L. u. o. 168. l.

11. A felhívást német kath. egylet alapítására és az egylet alapszabályait l. u. o. 1872. évf. 165–66. l.

12. IX. *Piusnak* a német olvasó-egylet küldöttsége előtt tett *nyilatkozatát* (jún. 24.) l. u. o. 1872. évf. 460–61. l.

13. A levélváltást az ermelandi püspök, a cultusminiszter, Bismarck és a császár közt l. u. o. 1872. évf. 95–96., 110–11., 133–34., 158., 177–80., 183–84., 195–96. l.

14. A törvényjavaslatot l. *Schulthess*: *G. K.* 1873. évf. 50–51., a *Bismarck beszédét* mellette 86–89. l.

15. A törvényjavaslatok szövegét és a *Falk* miniszter ajánló beszédét u. o. 1873. évf. 36–45., a viták fontosabb mozzanatait 63–66., 130–32., a királyi megerősítésről 133. l.
16. *Schulthess*: G. K. 1873. évf. 55–63. l. közli az emlékiratot.
17. Az eskü-formát l. u. o. 1873. évf. 231–32. l.
18. U. o. 1874. évf. 53., 75–85. l. A király a törvényt márc. 3. erősítette meg és okt. 1. lépett életbe. Ez felmentette a polgárokat azon kötelezettség alól, hogy múlhatatlanul megkereszteltessék gyermekeiket, vagy hogy temetésnél, vagy házassági ügyekben igénybe vegyék az egyház szolgálatát.
19. *Matthes*: K. Chr. 1874. évf. 152–54.; *Schulthess*: G. K. 1874. évf. 77–79., 109–16. l.
20. *Matthes*: K. Chr. 1874. évf. 155–56.; *Schulthess*: G. K. 1874. évf. 119–25., 130. l.
21. A *kath. egylet végzései* a többek közt a kath. egyház üldözését a „keresztyen-ellenes ügynevezett modern műveltségnek” tulajdonítják; „az állami és népjogi rendnek helyreállítását a sz. szék politikai önállóságától várják”; a munkás nép nyomorúságát a modern rationalismus és liberalismus eredményének hirdetik és socialis eszmék felvetésével kísérik; azt vitatják, hogy „a Jézus Krisztustól a pápára és püspökökre ruházott tanítói, papi és pásztori hatalmat semmiféle állami törvény sem szüntetheti meg vagy korlátozhatja” stb. *Schulthess*: G. K. 1874. évf. 140–43. l.
22. Ez a láz adta kezébe Kulmann bodnár-legénynek az orgyilkot, hogy Bismarckot Kissingenben megölje vele a „májusi törvényekért” és az „ő pártja, a centrumpárt” megsértéséért. A merénylet nem sikerült. *Schulthess*: G. K. 1874. évf. 154. l.
23. Bismarcknak a német birodalmi gyűlésen tartott ezt a híres, hatalmas beszédét l. *Schulthess*: G. K. 1872. évf. 125–130. l.
24. Ezt az allocutiót l. *Schulthess*: G. K. 1872. évf. 463–65. l.
25. A két levelet l. *Schulthess*: G. K. 1873. évf. 188–89. l.
26. *Ledochowski* után fogságba került *Eberhard trieri püs.*, *Melchers kölni érsek*; *Martin paderborni* és *Brinkmann münsteri püspök*. *Ledochowski*, kit letétele után bíborossá nevezett ki a pápa (1875. márc. 15.), kétévi fogsága után Rómába ment és onnan folytatta izgatásait. *Martint* és *Förstert*, a breslaui herceg-püspököt 1875. tették le, *Förster* az egyházi vagyonnal (900,000 márka) osztrák területre, *johannisbergi kastélyába* vonult. *Martin Hollandiába* menekült, oda futott a letétel elől *Brinkmann* és *Melchers* is (1876.). *Blum limburgi püs.* 1877. tétetett le; *Beckmann osnabrücki püs.* pedig 1878. meghalt.
27. Az encyklikát l. *Schulthess*: G. K. 1875. évf. 408–11. l.
28. A törvényt a Bismarck beszédével l. *Schulthess*: G. K. 1875. évf. 97–100., 111–13. l.
29. U. o. 1875. évf. 134–38. l. Hathónapi határidő engedtetett a tanítással és neveléssel foglalkozó rendeknek: a cultusminiszter meghosszabbíthatja a határidőt négy évre.
30. U. o. 1875. évf. 113–15., 128, 136., 140. l.
31. U. o. 1875. évf.
32. U. o. 1875. évf. 63–64., 150. l.
33. *Matthes*: K. Chr. 1876. évf. 122–25. l.; *Schulthess*: G. K. 1875. évf. 198–204., 208.; 1870. évf. 48–57, 62–69. l.

34. I. Vilmos császár beteg volt akkor; egymásután két merényletet intéztek ellene, a *Hödelé* 1878. máj. 11. nem sikerült, a *Nobilingé* jún. 2. annyiban sikerült, hogy a császár balfelől arcán, nyakán, vállán és kezén göbcs-sebeket kapott. *Schulthess*: G. K. 1878. évf. 88., 97–98. l.

35. *Matthes*: K. Chr. 1878. évf. 142., *Schulthess*: G. K. 1878. évf. 403. l.

36. *Schulthess*: G. K. 1880. évf. 153–63., 189–203.; *Matthes*: K. Chr. 1880. évf. 44–50. l.

37. Az osnabrücki, paderborni és boroszlói egyházmegyek káptalani helyetteseket, a trieri és fuldai megyék rendes püspököket nyertek és az állami dotatiókat is folyóvá tették nevezett megyékben.

38. *Matthes*: K. Chr. 1882. évf. 51–54.; *Schulthess*: G. K. 1882. évf. 15–16., 77–78., 80–81., 94–98. l. A *szabadelvű* sajtó szigorúan elítéli a porosz kormányt álláspontjának megváltoztatása miatt: „többé nem foglalja el – mondák – a májusi törvények álláspontját: *veszek, hogy adj!*, nem még a közelebbi két évet sem: *adok, ha adsz!*, hanem az új állásponton ezt mondja: *adok, hogy adj!*”

39. *Matthes*: K. Chr. 1882. évf. 74–77.; *Schulthess*: G. K. 1883. évf. 86–89., 92–100., 105. l.

40. A többi 218 közül, kik nem hallgattak német egyetemen vagy német saminiariumban három évet, 179 nyert felmentést; 39 azért nem részesül ebben a kedvezményben, mivel Rómában, Innsbruckban vagy Löwenben jezsuita intézetben végezte tanulmányait. *Matthes*: K. Chr. 1884. évf. 88. l.

41. A pápa iratát, melyet a rendjel mellett küldött Bismarcknak, l. *Schulthess*: G. K. 1885. évf. 163. l. *Bismarck* ezen rendjel elfogadásával – miként megjegyezték a lapok – a jezsuita-rend „affiliáltja” lett, mivel a nevezett rendjel birtokosa, ha nem is tesz le ünnepélyes fogadalmat, felvehető a Jézus társaságába.

42. *Matthes*: K. Chr. 1886. évf. 75–94.; *Schulthess*: G. K. 1886. évf. 59–61., 78–80., 93–102., 105–13. l. A Bismarck beszédéből kitűnik, hogy a kormány a pártok önzése és széthúzása miatt volt kénytelen a curiának engedményeket tenni.

43. A hadsereg létszámát 23,000 emberrel akarták felemelni és pedig hét évre; a centrumpárt csak három évre akarta megszavazni.

44. Ezeket a leveleket l. *Schulthess*: G. K. 1887. évf. 66–68., 80–83. l.

45. Az esküformát l. u. o. 1887. évf. 81–82. l. Az állam törvényeinek lelkiismeretes követése ki van hagyva ebből az eskü-formából.

46. A törvényt és a róla szóló vitákat l. *Schulthess*: G. K. 1887. évf. 85–86., 99–105., 111–131.; *Matthes*: K. Chr. 1887 évf. 109–137. l.

47. *Matthes*: K. Chr. 1888. évf. 211–214. l.

48. U. o. 1887. évf. 172., 1888. évf. 217. l.

49. Az egészhez l. még: *Hase*: i. m. 690–703.; *Nippold*: i. m. II. k. 729–737.; *Herzog*: i. m. 19. száz., 67–73.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 607–617., 592–93., 598–600. l. A német-porosz egyházi viszálynak roppant gazdag az irodalma; főleg füzetecskék pro et contra egész özönnel repültek világgá. Legyen itt a kiválóbbakból és jellemzőkből felemlítve egynehány: *Hase*: *Des Culturkampfs Ende* (Leipzig, 1878., 3. kiad. 1879.); *Schulte*: *Gesch. der ersten sieben Jahre des preussischen Culturkampfs* (I. k. Essen, 1879.); U. a.: *Gesch. des Culturk. in Preussen* (II. k. Essen, 1882.); *Hahn*: *Gesch. d. „Culturkampfs” in Preussen* (Berlin, 1881.); *Baumgarten*: *Auf dem Wege nach Canossa*

(Berlin, 1881.); *Mejer*: Zur Naturgeschichte des Centrums (Freiburg i. Br., 1882.); *Majunke*: Gesch. des Culturkampfes in Preussen-Deutschland (Paderborn u. Münster, 1886.); *Wiermann*: Gesch. d. Culturkampfes etc. (2. kiad. Leipzig, 1886.); *Sicherer*: Staat u. Kirche in Bayern (München, 1874); *Brück*: Die oberrheinische Kirchenprovinz von ihrer Gründung bis zur Gegenwart (Mainz, 1868.); *Golther*: Der Staat u. d. kath. Kirche un Königreiche Württemberg etc. (Stuttgart, 1874.); *Friedberg*: Der Staat u. d. kath. Kirche im Grossherzogthum Baden (2. kiad. Leipzig 1874.).

15. A kath. egyház Ausztriában.

Az osztrák örökös tartományokban, miként említve volt (l. 83. l.), a szabadelvű, független *józsef-féle egyházjog (josephinismus)* a 19. század első felében sokat veszített erejéből. A politikai absolutismus, amennyire érdeke kívánta, támogatta ugyan a kath. egyházat, de azért ellenőrködő rendőri állást foglalt el a hierarchiával szemben is. A 18. század végén a II. Lipót (1790–92) rövid uralma csak azokat szüntette meg a II. József egyházi rendeletei közül, melyek szorosan az egyház benső életére és fejlődésére vonatkoztak. Így a többek közt megszüntette a fősemináriumokat s megengedte, hogy a klérus a püspöki semináriumokban nyerjen kiképeztetést; házassági ügyekben nagyobb tért engedett a pápai dispensatio-jognak; a cultusban visszahelyezte régi jogába a latin nyelvet. De már a francia háborúk alatt megszületett *osztrák császárságban* a Metternichtől vezetett és Rómára mint központra alapított, restauráló politika csak az absolutismust hagyta meg a II. József felvilágosodott absolutismusából s a II. Ferdinánd vakbuzgó türelmetlen korszakát törekedett feleleveníteni. A vakbuzgósággal szövethetett absolutismus azután minden idegen befolyás elől légmentesen igyekezett elzárni az államot és bizalmatlansága kiterjedt még a klérusra, tervei kész támogatójára is. Így a többek közt elrendelte *Ferenc* császár¹ (1802.), hogy szaporítsák a középiskolákat és püspöki semináriumokat, segíeyezték a papi pályára készülőköt és a zárdákban állítsák helyre a fegyelmet; de a józsef-féle tanrendszer a tankönyveket és az állami felügyeletet fentartotta továbbra is. Majd (1804.) a népiskolákra való felügyeletet a papokra bízta, de főleg azért, hogy annál biztosabban végrehajtassanak az iskolákra vonatkozó kormányrendeletek. A *bécsi kath. theologiai akadémia (Augustineum, 1816.)*² alapításánál is az a szempont volt az irányadó, hogy a klérusnak magasabb színvonalú kiképeztetése végett ne szoruljanak külföldi (római) intézetekre. Sőt még azt is elrendelte a császár, hogy csak

a kormány által engedélyezett könyvből tanítsák a kánonjogot (1810.). Szigorú censura őrködött a felett, hogy sem az állam határain belül ki ne fejlődhessenek, sem a határokon át ne csempésztessenek szabadabb eszmék.

Míg a kormány egyfelől ekként őrködött saját jogai és hatalma felett: addig másfelől szívén viselte a kath. kegyeskedés és buzgóság fejlesztését is. E végett rendelte el egy *császári parancs* (1818.), hogy a tisztviselők vasárnapokon és ünnepeken székhelyük főtemplomában megjelenjenek az istentiszteleten. Ezen szellem ápolását célozta a kormány akkor is, mikor betelepítette a *redemptoristákat* (= ligurianusokat), a jezsuita kegyeskedés terjesztőit (1820.); mikor az Oroszországból (1820.) kiűzött *jezsuitákat* befogadta Galíciába, azután megengedte négy collegium alapítását (1827.) s utóbb megnyitotta ezen rend előtt a többi tartományokat is.

A Ferenc császár római látogatásának (1819.), valamint a VII. *Pius* emlékiratának is, melyben több engedményt és nagyobb függetlenséget kért az egyház számára, annyi eredménye lett mindössze, hogy egy *rendelet* a theologiai előadásokra való felügyeletet (1822.), egy másik a theologiai művek censuráját a püspökökre bízta (1824.). A császár élete vége felé szabadabb mozgást engedett a hierarchiának, sőt concordatum kötésére is gondolt, de ez elvi különbségek miatt nem jöhetett létre.

Az I. *Ferdinánd* császár (1835–48.) uralma alatt sem sokat változott a kath. egyház állapota. Az absolutismust híven ápoló kormány a megkezdett úton haladt tovább. Midőn kitört az első porosz egyházi viszály, ennek hatása abban nyilvánult, hogy egy *császári rendelet* a szülők akaratára bízta a vegyes házasságból származó gyermekek vallásos nevelését (1843.) és egy másik kimondta, hogy a kath. papok nem kötelesek a vegyes házasságot megáldani (1844.).

Így érte meg az osztrák állam az 1848-iki *forradalmat*, mely kevésben múlt, hogy szét nem robbantotta az államot. A válság elmúltával az ifjú *Ferencz József* kormánya a hierarchia segélyével igyekezett összeforrasztani az államnak széthullani készülő darabjait. Ezért vették fel a frankfurti nemzetgyűlés alaptörvényeinek az egyházra vonatkozó végzését (t. i. az államnak és egyháznak elválasztását) az új *alkotmány-rendeletbe* (1849. márc. 4. pádens). És ez a kedvező kilátás készítette rá a püspököket, hogy összegyűljenek Bécsben (ápr.) és megújítsák a würzburgi követeléseket. Kívánataikat, melyeket korábban nehezen

nyertek volna meg, most készséggel teljesítették. Két *császári rendelet* (1850. ápr. 18. és 23.) megszüntette a placetumot; felszabadította a püspököket a curiával való szabad közlekedésre, a cultusnak és fegyelemnek akadálytalan rendezésére és gyakorlására, és a klérus óhajta szerint rendezte a nyilvános vallásos oktatást is.

A kath. egyháznak ezeket a vívmányait az 1855. aug. 18. kötött *concordatum* koronázta meg. Ausztria ezzel a lépésével elhagyta a josephinismus területét s az ultramontanizmus szövetségében keresett gyógyszert minden baj ellen. Nevezett concordatum az egész birodalomban biztosította a kath. egyháznak a kánonjog értelmében követelt kiváltságos helyzetét; elismerte, hogy a pápa isteni jog szerint az egyház fejedelme; elismerte a kath. püspökség és a nép azon jogát, hogy egyházi ügyekben szabadon érintkezhessek a római sz. székkal; a katolikusok vallásos nevelését és tanítását, a legalsó fokozattól a legfelsőbbig, az egyház rendelkezésére és felügyeletére bízta; minden egyházi jogi ügyet, a házassági ügyeket is beleszámítva, a püspöki törvényszékekhez utasított; ugyanőket mondta illetékeseknek a papok és hívek egyházi vétségeinek elbírálására is; egyedül a papok polgári vétségeire vonatkozólag ismerte el a világi törvényszékek illetékességét s ezt is csak a jelen körülmények tekintetbe vételével, tehát nem jog szerint, hanem engedményképen; a püspököket a császár nevezi ki, de csak az egyháztól ajánlott három jelölt közül; mindenféle egyházi rendet felszabadított a letelepedésre és működésre; az egyházi vagyon kezelését az egyházra bízta. Ezeken kívül az élet minden fontosabb viszonyára kiterjedt a concordatum; szabályozta a nevelés, temetés, vegyes házasság stb. ügyét, mégpedig a más felekezetek jogainak sérelmével. Végül megszüntetett a concordatummal ellenkező minden korábbi törvényt és rendeletet.³

A concordatum értelmében új házassági törvényt hirdettek ki a katolikusok számára (1856. okt. 8.), mely minden tekintetben megfelelt a tridenti zsinat követelményeinek⁴; később kis seminariumokat állítottak fel minden egyházmegyében, hogy a papi pályára szánt gyermekek a középiskolai tanulmányok mellett a theologiai tudományok pitvarába is betekinthessenek bennök (igazában a papi pályához idomíttassanak).

Az ultramontanizmus ezen diadala nem nagy örömet okozott sem az alsóbb papság körében, mely teljesen a főpapok önkényének volt kiszolgáltatva, sem a műveltebb kath. körökben, melyek a régi vallásos türelmetlenség felelevenítőjének tartották ezt a szerződést. A klérusnak

féketvesztett önkénykedése s más egyházak jogainak lábbal tapodása csakhamar bebizonyította, hogy tarthatatlan ez az állapot; tekintélyes hangok követelték a concordatum revisióját; sőt a birodalmi tanács is átlátta a panaszok jogosultságát. De az udvar gondolkodását még mindig az ultramontan párt irányozta s készségesen figyelve ennek ámításaira, elhitte, hogy az új intézkedések múlhatatlanul szükségesek a különböző nemzetiségekből álló birodalom egységére. A kormány által a visszaélések ellen alkalmazott félrendszabályok távolról sem érték el a célt. *Két nagy vereségnek* kellett bekövetkezni (1859. és 1866.), hogy átlássa Ausztria, hogy az út, melyen megindult az ultramontanizmus szövetségében, kikerülhetetlenül bukáshoz vezet.

Ausztria még elég jókor észretért, hajdani nagysága romjain újra kezdett szervezkedni, szakított az ultramontanizmussal és absolutizmussal és *az alkotmányosság terére lépett*. Miután a b. Beusttól vezetett kormány szerencsésen végrehajtotta a *Magyarországgal való kibékülést* (1867. febr.–jún.), sürgetővé vált az egyházi viszonyoknak szabadelvűbb rendezése. Az *új alkotmányban* hirdetett hit- és lelkiismereti szabadság a concordatumnal nem fért meg egy fedél alatt. Pedig a concordatumot, mint törvényes állami szerződést, egyenesen nem lehetett megtámadni; tehát a szabadelvű párt kerülő úton belügyi törvényekkel igyekezett csökkenteni káros hatását. Ebből a célból indítványozta *Herbst* (prágai tanár és képviselő 1867. jún. 11.), hogy a polgári házasság helyreállítására, az iskolának az egyháztól való elválasztására s a felekezetek jogegyenlőségére vonatkozó törvényjavaslatok kidolgozása végett bizottság neveztesse ki. Az indítványt el is fogadta a képviselőház nagy többsége. Még meg sem születtek a törvények, és *Rauscher* bécsi bíboros érsek, az osztrák püspöki karral egyetemben már is a concordatum sértetlen fentartását követelte a császárhoz intézett *feliratban* s előre elítélte az ellene hozandó törvényeket. A császár válasza elutasító és komolyan megintó volt, melyet még nyomatékosabbá tett a curiai osztrák követnek az ultramontan érzelmű *Hübnernek* állásából való elmozdítása.⁵ A tervezett *törvényjavaslatokat* aztán heves viták után mindkét ház elfogadta és a császár szentesítette (1868. máj. 25.). A *házassági törvény* újra helyreállította a polgári törvénykönyv házasságjogát, a világi törvényszékekre bízta a házassági ügyekben való bíraskodást és életbeléptette a *tetszés-szerinti (facultativo) polgári házasságot*. Az *iskolai törvény* az állam feladatává tette az oktatás vezetését (a

vallástanítás kivételével). Az *interconfessionalis törvény* a jogegyenlőségnek megfelelően méltányosan rendezte a vegyes házasságból származott gyermekek vallásos nevelését, az áttérést, a temetés stb. ügyét.⁶ IX. Pius egészen felháborodott ezeken a törvényeken és amaz „átkos törvényeket (abominabiles leges), melyek a kath. egyház tanát, tiszteletreméltó jogait, ... az apostoli szék hatalmát a legnagyobb mértékben megsértik”, semmiseknek és érvényteleneknek nyilvánította egy *allocutiójában* (1868. jún. 22.).⁷

E törvények alapján több jezsuita gimnáziumot, mivel nem feleltek meg a törvényeknek, megfosztottak nyilvánossági jogától. Hanem a törvények életbeléptetése sok gondot okozott, mivel a concordatum még nem volt felfüggesztve s a papság a támadások ellen ezzel a paizzsal fedezte képzelt jogait. Több püspök meghagyta papságának, hogy egyházilag ne tekintsék érvényesnek a pusztán polgári házasságot. Némely pap szószékéből arra izgatta a népet, hogy a törvény ellenére maradjon az eddigi gyakorlatnál. Midőn a világi hatóság felszólította a püspököket, hogy adják át a házassági okiratokat, több püspök nem engedelmeskedett a felszólításnak. A minisztérium előbb pénzbírságot és nem fizetés esetében bírói foglalást rendelt el az engedetlenek ellen. A püspökök ellenben a concordatum 4. cikkére hivatkozva, tiltakoztak a polgári hatóság illetékessége ellen. Az olasz püspök háromszor fizetett pénzbírságot, de midőn elrendeltetett a negyedik is (20,000 frt), kiadta az okiratokat.⁸ Így folyt a küzdelem a kormány és papság közt, midőn összeült a *római közzsínat*, hogy középkori fegyverekkel harcoljon az újkori államok ellen. Az új pápaságnak a józanészt és felvilágosodást kigúnyoló eszméje, míg IX. Pius nem annyira átok-, mint inkább szitok-villámokkal akarta az európai népek emlékezetébe bevésni, nem sokat használt a kath. egyház zilált viszonyainak. Alig jött létre a pápai család kozhatatlanság dogmája, midőn kijelentette egy a kormányhoz intézett *császári leirat*, hogy *magától megszűnt a concordatum érvényessége*, mivel a római szerződő félnek megváltozott a jog- és hatalmi köre (1870. júl. 30.).⁹ Midőn pedig az olasz hadsereg bevonult Rómába (1870. szept. 20.) s az új német császárság legkisebb kedvet sem mutatott hozzá, hogy a régi hagyományokat követve, fegyvert fogjon a római pápaság érdekében, Ausztriában annál nagyobb hévvel lelkesedéssel izgattak a fegyveres beavatkozás mellett. A bécsi kath. egylet sugallatából százezernél több aláírással megerősített *folyamodványt* nyújtottak be a kormányhoz, melyben azt kérték, hogy

helyezze vissza a pápát világi fejedelemségébe s izenjen Olaszországnak háborút. Azonban *Beust*, a közös külügyminiszter határozottan kijelentette, hogy Ausztria ebbe az ügybe nem fog beavatkozni és nem áll el az egyházi viszonyokat szabályozó törvényektől. Erre a kérelmezők egy *tiltakozásban* élesen kifakadtak a külügyminiszter ellen (1871. júl.), őt is részesnek nyilvánították Róma bukásában s kijelentették végül, hogy a külügyminiszter római politikája „minden igaz osztráknak szégyenpírt kerget arcára”.

Ezzel a mozgalommal ellenkezőleg mintegy 3000 család az *ó-kath. programhoz* csatlakozott, de az új egyházat nem ismerte el a kormány, sőt kijelentette, hogy az *ó-kath.*, mint államilag el nem ismert paptól végzett állami functiókat (anyakönyvek vezetése) nem tekintheti érvényeseknek.¹⁰ Ez az ingadozás csak élesztette az ultramontán párt reményeit s merészségét; szószékekből kezdték hirdetni, hogy a pápa felette áll a császárnak és államnak s ezeknek nincs joguk az egyházi ügyekbe avatkozni. A *szószékkel való visszaélés* ügyében több panaszt nyújtottak be az országgyűléshez, melynek következtében a miniszter utasította a politikai hatóságokat, hogy az ilyen visszaéléseket kísérjék figyelemmel s büntessék az érvényes törvények szerint (büntetőtörvény 65., 300. és 302. §). Midőn pedig a jezsuitákat kitiltották a német birodalomból s e rend tagjai az osztrák tartományokra vetették szemöket, a minisztérium Andrássy Gyula gróffal, az új külügyminiszterrel (1871. nov.-tól) egyetértve, figyelmeztette a közigazgatási hatóságokat, hogy résen legyenek és csak abban az esetben engedjék meg az új letelepedéseket, ha nincsen ok aggodalomra. Ez az intézkedés nagyon is szükséges volt, mivel a társulat már megkezdte ármányos működését úgy a felső, mint a legalsó körökben. A falusi néppel búcsújárásokat rendeztek, a „vaticanumi szegény fogolyról” prédikáltak, „péterfilléreket” gyűjtöttek számára; a polgári házasság és iskolai törvény ellen bujtogatták a népet stb.

Az ultramontánok ellenszenve és fészkelődése legkevésbé sem gátolta benne a kormányt, hogy tovább ne haladjon a reformok terén. Így *államiaknak nyilvánították a kath. jellegű osztrák egyetemeket* (1873. törvény) és nem katolikusokat is feljogosítottak akadémiai méltóságok viselésére; viszont a bécsi és prágai érseknek egyetemi kancellári méltóságát csak a theologiai szakra szorították. De a főpapságnak mégis sikerült legalább annyit kivívni, hogy *az evang. theologiai szak*, a vallásegyenlőség és folyvást

emlegetett paritás mellett sem kebeleztetett be a bécsi egyetembe.¹¹

A concordatum megszűnése sürgetővé tette az állam és kath. egyház közti viszonynak újabb rendezését. Ebből a célból *négy törvényjavaslatot* terjesztett a kormány a birodalmi gyűlés elé (1874. jan. 21.). Az első törvény, mely *a kath. egyház külső jogviszonyait* szabályozta, megszűntnek nyilvánította a diplomatai úton felmondott concordatumot; az egyházi hivatalok elnyerésének jogát az osztrák állampolgársághoz, kifogástalan erkölcsi és polgári magaviselethez és az állami törvényekben megszabott képesítési feltételekhez kötötte; kimondta, hogy a püspökök a megüresedett egyházi hivatalokra kiszemelt egyéneket tartoznak a tartományi hatóságnak előlegesen bejelenteni és csak azután iktathatják be őket, ha 30 nap alatt nem tettek ellenük kifogást (kifogás esetében a cultusminiszter ítélete dönt); továbbá a püspökök a közrebocsátás alkalmával minden rendeletöket tartoznak a tartományi hatósággal is közölni; ha az egyházi hivatalnok bírói ítélet következtében elmozdítottik hivatalából, elveszíti egyúttal javadalmát is; ha valamely nyilvános istentisztelet közérdekből nem helyeselhető, a kormány megtilthatja, általában az egyházi hatóságok az eddigi szokástól eltérő nyilvános istentiszteleteket tartoznak előlegesen bejelenteni az állami hatóságoknak; az egyházi tisztviselőnek nem szabad hatalmát arra használni, hogy megakadályozzon valakit polgári jogának gyakorlásában, vagy a törvények követésében. A második törvényjavaslat *az egyházi javadalmazások és zárdák évi járulékait* szabályozza (fokozatos adózás) a vallásalap javára; nevezetesen cultus-célokra és az alsóbb papság jövedelmének javítására. A harmadik törvényjavaslat szerint *állami elismerésben* részesülnek mindazok az újonnan alakult *vallásos társulatok*, melyeknek neve és alapelvei nem ellenkeznek a törvényekkel, az erkölcsökkel és nem sértenek más felekezeteiket. A negyedik szerint *vallásos rendek, congregatiók és egyházi társulatok alapítását megengedheti és meg is tagadhatja az állam*; számukra 3000 forintot meghaladó alapítványt csak állami engedéllyel szabad tenni; a tagok szabadon kiléphetnek bármely rendből; a létszámról és büntetésekről jelentést tesznek évenként és alkalom adtán az állami hatóságok minden időben meglátogathatják a zárdákat.¹²

Ezek a törvényjavaslatok lázas izgatottságba hozták az ultramontán köröket, a püspökök a kormányhoz beadott *nyilatkozatukban* (jan. 30.) a concordatum jogi érvényességét vitatták ellenökben; a grazi püspök

egyenesen kimondta röpiratában, hogy az államnak nincsen joga hitvallási ügyekben a maga körében döntenit s ha mégis teszi, erőszakot követ el (febr. 4.). A pápa egy *encyklikában* arra buzdította a püspököket, hogy ne engedjék, hogy „a kath. egyház a legveszélyesebb szolgaságba, az állami hatalom önkénye alá hajtassék”; *levélben* a császárnál is tiltakozott az egyház szolgálata ellen (márc. 7.)¹³; sőt *Jacobinit* nagy sietséggel nuntiusnak nevezte ki és gyorsan Bécsbe küldötte (ápr. 12.), hogy „mentsen meg annyit, amennyit lehetséges”. Végre a *püspöki kar kijelentette egy nyilatkozatban*, hogy csak annyiban követheti az új törvényeket, amennyiben lényegükben megegyeznek a concordatum igazságos követelményeivel (márc. 27.).¹⁴ Minde tiltakozás meg nem akaszthatta az ügyek alkotmányos menetét, a császár szentesítette a három első törvényt (máj. 7. és 20.); ellenben a zárda-törvény megrekedt az urak házában s az újabb tárgyalás alkalmával (1876.) annyira kiforgatták eredeti szerkezetéből, hogy a kormány nem terjesztette fel szentesítés végett.

Azt hitték sokan, hogy az osztrák májusi törvények a poroszországihoz hasonló egyházi viszályt fognak felidézni, de nem történt meg. A nevezett törvények élet elvette az az intézkedés, hogy az állami és egyházi méltóságok közt előfordulható összeütközések eldöntése nem a bíróságra, hanem a közigazgatási hatóságokra bízott, melyek szemet hunyhattak sok törvényteleniségre és meg is tették. Aztán a dolog élére állítása nem állott érdekében sem a curiának, sem a püspöki karnak, sem a kormánynak. A kormány óvatosságát eléggé bizonyítja az, hogy *nem támogatta a kötelező polgári házasságot sürgető törvényjavaslatot*; az *ó-kath. törvény* felett az urak háza *tért napirendre* (1875.); midőn szöbakerült a *jezsuiták kiűzése*, a kormány *elutasította* a tervet, gr. *Andrássy Gy.* külügyminiszter pedig azzal a tréfával siklott el a kérdés felett, hogy „csak nem fogunk verebek közé ágyúval lőni”; sőt a törvényhozás megszavazta az innsbrucki jezsuita theologiai szaknak az államsegélyt is (1874. márc. 24.). Ily körülmények közt tartózkodó volt a püspöki kar is, s midőn *Rudigier* linzi püspök nem jelentette be a plébános-helyetteseket és pénzbírsággal fenyegették miatta: IX. *Pius* azt az *utasítást* adta, hogy e pontban engedhetnek a püspökök (*non dissentit tolerare posse*. 1875.).¹⁵

Midőn az eléggé óvatos szabadelvű kormányt mérsékeltebb *conservativ* váltotta fel (gr. *Taaffe „békeminiszteriuma”* 1879.) az egyház-politikai helyzet még kényelmesebbé vált a klérusra nézve. Hogy is ne, hiszen a *népiskolai törvény pótléka* (novella, 1883. ápr. 17.) nyolc évről hatra

szállította le az iskolakötelezettséget és kimondta, hogy az iskolavezetőknek ahhoz a hitvalláshoz kell tartozni, melyet a tanulók többsége követ és vallástanításra is képeseknek kell lenniök.¹⁶ Hogy is ne, hiszen a törvényt tetszés szerint magyarázhatták a klérus javára, miként megtette a *bécsi főtörvényszék*, midőn érvénytelennek nyilvánította egy volt kath., de protestánssá lett papnak a házasságát, mivel a rendi fogadalom házassági akadály, a hitvallás nem old fel a polgári kötelességek alól, már pedig polgári kötelesség az is, hogy ne tegyünk olyat, amit törvénytelennek bélyegez a közrend és erkölcs ítélőszéke (1884. igazi jezsuita jogcsavarás).¹⁷ Ugyanez a szellem sugalmazta az alsó-ausztriai helytartóságnak a bécsi tanácshoz intézett rendeletét, melyben határozottan ellenezte még a *facultativ halottégetésnek* az életbeléptetését is (1885. jún. 3.).¹⁸ A kath. püspökök a hitvallásos iskolák helyreállítása végett bekopogtattak Rómába és a Burgba is s míg kedvezőbb fordulat állana be, addig *jezsuita magán-iskolákat* alapítottak, hogy a nemesek és tisztviselők gyermekei „igazi kath. állampolgároknak és patriotáknak” neveltessenek bennök. Ilyen iskolák alapítása céljából alakult az *osztrák kath. iskolaegylet*. Kath. tanítóképezdét is akarnak állítani; sőt kath. egyetemet is tervezgetnek, melynek Salzburg lenne a székhelye.¹⁹

Az ultramontán párt törekvésének *Lichtenstein* Alajos herceg 31 társával, a birodalmi gyűlésen (1888. jan. 26.) abban a *törvényjavaslatban* adott kifejezést, melyben azt kívánta, hogy újra a klérus keze alá adják az állami iskolákat, mivel „a vallásoktatás és vallásos gyakorlatok gondozása és vezetése az egyház feladata” és úgy kellene berendezni az egész iskolát, hogy az egyház megfelelhessen ennek a feladatának; első sorban a tanulási időt kellene kevesbíteni, aztán a tananyagot a legszükségesebbekre szorítani, a vallással ellenkező dolgokat nem tanítani, az iskolaügy részletes rendezését a tartományi gyűlésekre bízni stb. A püspökök a kormánynál egy *emlékirattal* támogatták a javaslatot s arról is gondoskodtak a klérus útján, hogy ezt tegyék a kath. anyák is. A birodalmi gyűléshez benyújtott *kérelmeknek* 800,000 aláíró gyűjtöttek. A liberális párt a városi tanácsokhoz fordult, hogy gondoskodjanak ellenkező szellemű kérelmekről, ami meg is történt. Az izgatottság mindkét részen fel volt szítva, midőn *Lichtenstein* herceg a császár kívánatára elállott javaslata tárgyalásától; a klérus még egy ideig folytatta az izgatást, aztán elhallgatott.²⁰ És így a clericalismussal szövetkezett feudalismus jobb időkre halasztotta tervei kivitelét.

1. II. Ferenc 1792–1806-ig német császár, 1804. mint I. Ferenc, „Ausztia örökös császára” nevet vett fel, megh. 1835.

2. Az *Augustineum Frint* udvari plébánosnak a javaslatára, a végett alapított, hogy a hittudorságra készüljenek benne a tehetségesebb papjelöltek s azután mint tanárok és elöljárók alkalmaztassanak.

3. A 36 cikkből álló *Concordatumot* egy pápai bulla és egy császári pátens kíséretében hirdették ki 1855. nov. 5. *Matthes*: K. Chr. 1855. évf. 148–52. l. Az 1855. aug. 18. *austriai Concordatum felvilágosítása* (Pest 1856).

4. II. József óta az osztrák törvény megkülönböztette a házasságban a polgári szerződést és a sacramentumot. A polgári szerződésre vonatkozó törvényhozás a világi kormányt illette; a sacramentumot csak a polgári szerződés megkötése után lehetett kiszolgáltatni; a szentség kiszolgáltatása magában még nem tette érvényessé a házasságot.

5. A felirat és válasz főbb vonásaiban *Matthes*: K. Chr. 1867. évf. 164–65. l.

6. E három törvény az úgynevezett „polgár”- vagy „doctor”-miniszterium alatt jött létre, melyben a cultusminiszter *Hasner*, az elnök *Auersperg* Károly herceg volt, kinek nagy részt köszönhető, hogy az urak háza is elfogadta a törvényjavaslatokat. *Matthes*: K. Chr. 1868. évf. 159–61. l.

7. U. o. 1868. évf. 161. l.

8. *Rudigier* linzi püspököt, mivel körleveleiben nagyon élesen nyilatkozott az új törvényekről, törvény elé idézték és 12 napi fogságra ítélték; de a császár megkegyelmezett neki 1869.

9. Ugyanazon a napon *Beustnak* egy sürgönye Rómában is tudatta a császár elhatározását. *Matthes*: K. Chr. 1870. évf. 170. l.

10. *Stremayr* cultusminiszternek az ó-katholikusokra vonatkozó rendeletét és nyilatkozatát l. *Schulthess*: G. K. 1872. évf. 256–59. l.

11. U. o. 1873. évf. 241. l.

12. A törvényjavaslatokat, okadatolásaikat és a viták főbb mozzanatait l. *Schulthess*: G. K. 1874. évf. 271–96., 300–303., 308–15. l.

13. Több püspök beadványa a kormányhoz, a grazi püspök támadó irata, a pápa encyklikája és kézirata a császárhoz u. o. 1874. évf. 295–96., 299., 303–307. l.

14. U. o. 1874. évf. 311–12. l.

15. U. o. 1875. évf. 164. l.

16. U. o. 1883. évf. 131.; *Schulthess*: G. K. 1883. évf. 180., 186., 195. l.

17. *Matthes*: K. Chr. 1884. évf. 142. l.

18. U. o. 1885. évf. 122. l.

19. U. o. 1887. évf. 189. l.

20. U. o. 1888. évf. 238–43.; *Schulthess*: G. K. 1888. évf. 219–20., 230–31., 233., 236–39., 242., 247–49., 252. l.

Az egészhez l. még: *Hase*: i. m. 688–90.; *Nippold*: i. m. II. k. 478–92.; *Herzog*: i. m. 19. száz. 75–76.; *Gieseler*: i. m. V. k. 357–61.; *Alzog*: i. m. II. k. 495–98., 564–65.;

Rapaics: i. m. III. k. 2. r. 618—25; *Herzog*: Real-Encykl., X. k. 733—50. l.; *Lonovics*: A josephinismus és az egyházat illető legújabb rendelvény (Bécs, 1851.); (*Fessler*): Studien über das österr. Konkordat (Wien, 1856.).

16. A katolikus egyház Magyarországon.

Magyarországon a kath. egyházat közönségesen uralkodónak, államinak tartották s a kormányok hivatalos kötelességöknek ismerték védelmezését; ellenben a többi törvényesen bevett felekezeteket csak tűrteknek tekintették. Az *állam és egyház közti viszony* sajátságos alapon fejlődött ki. Egyfelől az *apostoli király* nemcsak védőjogot, hanem teljes apostoli hatalmat is gyakorolt és így tetemes befolyása volt a kath. egyház kormányzására és belügyeire.¹ Másfelől a *kath. papság* igen fontos politikai jogokat élvezett² s tekintélyes részt vett az állami élet vezetésében. Az állam és egyház közt fennálló ebből a szoros viszonyból fejthető meg az a lény, hogy a magyar kath. papság, számos kiváltsága mellett is, minden alkalmat megragadott, hogy kibontakozhassak a kényelmetlen állami kötelékből és megvalósíthassa hagyományos elveit; nevezetesen, hogy uralkodhassak a lelkiismereten és szétrombolja majd azokat az utakat, melyek nem vezetnek egyenesen Rómába. A főpapság nem elégedett meg vele, hogy az alsóbb papsággal és néppel szemben kizárólag a maga birtokában tartott minden egyházi jogot: arra törekedett, hogy tetteiért az állam mellőzésével csak Rómának legyen felelős; nem elégedett meg vele, hogy az apostolok utódaihoz épen nem illő fényt fejthetett ki hercegi jövedelméből, míg az alsóbb papság nagyon korlátolt anyagi helyzetben élt: arra törekedett, hogy gazdagságát papuralmi célokra fordíthassa ellenőrzés nélkül. Ehez járult még, hogy a kath. egyháznak fő vezetői s az alsóbb papság uralomra vágyóbb vagy elfogultabb tagjai elvi hivatásuknak tartották a többi vallásfelekezetektől minden jogot megtagadni, hallani sem akartak a keresztyén felekezetek jogegyenlőségéről és makacsul ellene szegültek minden ilyen irányú törekvésnek, valahányszor csak tehették. Így több országgyűlésen (1830., 1832/6., 1839/40., 1843/4.), midőn a *szabad áttérés és vegyes házasság kérdéseinek* méltányos megoldása került szőnyegre, ezen törekvések, mint a kath. egyháznak állítólagos sérelmei ellen heves harcot folytatott a főpapság.

Különben *Ferenc király* (1792—1835.), ki idegenkedett a szabad szellemtől és kíméletlenül eltiporta annak korai apostolait (1795.; I. II. k.

815–17. l.): amennyiben össze nem ütköztek hatalmi körével, lehetőleg előmozdította a kath. egyház érdekeit, így újra helyet engedett a *II. Józseftől* eltörölt bencés, premontrei és cistercita rendeknek, visszaadta lefoglalt javaikat is, de azon kikötés mellett, hogy gondoskodjanak kellő számú gimnáziumok fentartásáról (1802.). *VII. Piussal* egyetértve érsekséggé változtatta az egri püspökséget és kiszakította területéből a *kassai és szathmári kath. püspökségeket* (1804.); *Eperjesen* pedig görög kath. püspökséget alapított (1818.). A király engedélyével *Rudnay Sándor* hercegprímás (1819–31.) *nemzeti zsinatot tartott Pozsonyban* (1822. szept. 8. nyílt meg), hogy gondoskodják olyan utakról és módokról, melyek útját állják „az erkölcstelenség terjedésének, az egyházat és államot veszéllyel fenyegető hitetlenségnek, a papság, nép és iskola körében helyreállítsák a régi fegyelmet;” lehetségessé tegyék a papjelöltek alaposabb kiképzését, az egyházi törvényszékek helyesebb berendezését, a szerzetes rendek viszonyainak szükségessé vált szabályozását. Úgy látszik, hogy a hozott végzések nem nyerték meg a kormány tetszését, mivel a királyi megerősítés elmaradt.³

Midőn a porosz egyházi viszály alkalmával, több magyarországi főpap (*Lajcsák nagyváradai, Sczitovszky rozsnyói püspök* 1839.) a *Droste* kölni érsekéhez hasonló szellemű intézkedéseket tett és meghagyta megyéje papságának, hogy csak abban az esetben áldja meg a *vegyes házasságokat*, ha kötelezi magát a prot. fél, hogy a kath. vallásban fog neveltetni minden gyermek. Ezt a türelmetlen papuralmi törekvést méltó boszankodással fogadta az ország jobb része s a jogaikkal visszaélő püspökök megbüntetését követelte. E viszálynak az *1844. évi III. törvénycikk*⁴ vetett végett, mely a vegyes házasság és áttérés kérdését méltányosabban oldotta meg a törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve. Azonban a kath. papság vakbuzgóbb része ezután is talált módot rá, hogy kibújhassék a törvény alól és így a visszaélések sem szűntek meg teljesen.

Az *1847/48. évi alkotmányos átalakulás* korszakában, a minden oldalról keletkezett heves megtámadások közt súlyos megpróbáltatáson ment át a kath. hierarchia. De számot vetve az eseményeket mozgó eszmék rohamos fejlődésével, a makacs ellentállásnál tanácsosabbnak látszott a körülményekkel való megalkuvás és magatartásuk lehető értékesítése. Így történt, hogy a kath. főpapság nem foglalt el erős ellenzéki állást a *XX. törvénycikk*l szemben, mely a bevett

vallásfelekezetek teljes egyenlőségét és viszonyosságát állapította meg⁵ és lemondott a *papi tizedről*⁶ abban a reményben, hogy ezen engedmény árán megmentheti az egyházi javakat. Természetesen a kath. főpapság úgy értelmezte a vallásszabadságot, hogy jövőben az apostoli király az egyházra ruházza eddig gyakorolt legfőbb kormányzói hatalmát és az egyházi javak kezelését s megelégszik fő felügyeleti jogával. Ilyen értelemben, előleges tanácskozás után (márc. 20.) *feliratot* is intéztek a királyhoz, melyben a „szabad egyház a szabad államban” elv alapján azt kívánták, hogy a király az apostoli jogot, a megváltozott viszonyok következtében, ruházza át egy kath. vegyes bizottságra és az egyházak, iskolák igazgatását és vagyonuknak gondozását bízza az „önálló, szabad, magyar kath. egyházra” (azaz a hierarchiára).⁷ Miután ennek a feliratnak nem lett óhajtott sikere, a püspökök szövetkeztek a kath. nemességnek némely kitűnőbb tagjaival, több értekezletet tartottak s *kérelmet nyújtottak be az országgyűléshez*, melyben a kath. egyház biztosítása végett (mintha veszély fenyegette volna!) azt kívánták, hogy a szabadság és függetlenség alapján törvénnyel szabályoztassék az állam és egyház viszonya; hogy szabadon tarthassanak zsinatokat, önállóan rendezhessék, vezethessék iskoláikat; s egy egyháziakból és világiakból alakult bizottság az államtól függetlenül gondozhassa az egyházi javakat (1848. ápr. 6.).⁸ Ezt a kérelmet az országgyűlés, mint „*elkésztet*” félretette, mivel a mindenfelől tornyosuló bajok közt nem lett volna tanácsos ilyen gyökeres, sok érdeket megtámadó reformot vita tárgyává tenni. E tényt balul fogták fel a püspökök s kedvetlenül fogadták, de azért nem szüntek meg a kezdett irányban tovább munkálni. Mintegy hatvan világi tag részvétele mellett újra értekezletet tartottak (ápr. 8.) s egy *emlékiratot* szerkesztettek, melyben az egyházat a hívek védelmébe ajánlották és tőlök várták jogos kérelmök támogatását. E cél elérése végett legelőbb is a világiaknak az egyház iránti közönyösségét kellett megszüntetni, ez pedig csak úgy volt lehetséges, ha lebontanak valamit a papság és hívek közt létező válaszfalakból és valóban az emlékirat, az egyház külügyei elintézése végett, különböző fokú egyháztanácsokat tervezgetett, melyekben helyet és befolyást engedtek volna a világiaknak is. Azonban a híveknek a régi rendszerből eredő szenvedőleges magatartása s a politikai és társadalmi forrongás meggátolta a kath. egyház viszonyainak újonnan tervezett átalakítását.

A főpapság ezen tevékenységével szemben, mint ellenzék, *megyei*

gyűléseket tartott a közpapság is s az egyházi nevelés, fegyelem és kormányzás reformálására vonatkozó javaslatokat készített; és mindezeknek életbe léptetése végett *nemzeti zsinat* egybehívására kérte a cultus-minisztert (Horváth Mih. csanádi püspököt).¹⁰ Ezek a reformot előkészítő munkálatok még az 1849. év zivataros napjai közben is folyamatban voltak. Horváth Mih. cultus-miniszter buzgósággal munkált a méltányos reformok megvalósításán és e végett összehívta aug. 20-ára az *első kath. congressust*. E congressus, képviseleti alapon, harmad részben egyháziakból és kétharmad részben világiakból alakult és az lett volna a feladata, hogy javítson a közpapság anyagi helyzetén, rendezze a kath. népiskolákat, gondoskodjék az egyházi alapítványoknak és javaknak választott központi bizottság által való, együttes kezeléséről s arányosan fedezzen a közjövedelemből minden egyházi és iskolai szükségletet.¹¹ Azonban a congressus összejövetelét meggátolta a *világosi fegyverletétel* (1849. aug. 13.).

A szabadságharc alatt a kath. főpapságnak csak egy része foglalt állást igaz lélekkel a nemzet ügye mellett, a többi vagy épen ellene működött vagy kétszínűsködött.¹² Ellenben a magyar kath. közpapság, sőt szerzetesség is több fényes bizonyítványt állított ki hazaszeretetéről. A nemzet leveretése után, midőn „kard, szurony és vérpad” segélyével tették le alapját az *egységes absolut osztrák monarchiának*, „a katonai hatalomnak segédül ajánlkozott a görbe pásztorbot.”¹³ És hogy a főpapság annál biztosabb sikerrel végezhesse ezt a munkáját, a kath. egyház függetlenségének megszerzése és a prot. egyház elnyomása végett igénybe vette egész erejét és buzgóságát. A kath. püspöki kar a Sczitovszky János prímás (1849–66.) elnöklete alatt *gyűlést* tartott Esztergomban (1850. máj. és aug. hónapban), hogy megtarthassa az iskolák szervezésének és felügyeletének jogát, s kiküszöbölje a kath. iskolákból a nem kath. könyveket. A jezsuitákat újból *behozta* az országba (Sczitovszky 1852.), kik több iskolában az absolutismus és ultramontanismus elveit igyekeztek a „*rebellis*” gyermekek lelkébe becsepegtetni, s mint *missionariusok*, pénz és más világi előnyök árán, megkezdtek a prot. területeken a lelkek fogdosását. A főpapság még azt is *kérte*, hogy prot. pap a vegyes házasságot ne köthesse meg érvényesen (1852.), pedig nyíltan elismerte az osztrák polgári törvénykönyvet, mely azt megengedte.¹⁴ Általában a főpapság készséggel ragadt meg minden eszközt, mely hatalmi érdekének előmozdítására szolgált s csak akkor

jajdult fel, mikor veszélyeztetve látta valamely ősi jogát. Így midőn neszét vette *Sczitovszky*, hogy *Rauscher* az *egységes birodalom prímásságára vágyik*, haladéktalanul *Rómába* sietett (1854.), s minden követ megmozdított a curiánál, hogy „semmi” olyan concordatumba ne egyezzenek belé, mely „megsemmisítné” a magyar egyháznak ősi idők óta bírt szabadságait. Hasonlóképpen jogainak megcsonkítása indította rá, hogy *tiltakozzék* (1855. júl. 7.) IX. *Pius*-nál ki a bécsi kormány kívánatára nemcsak *érseki rangra emelte a zágrábi* (1852.) és *fogarasi* (1853.) *püspökségeket*, hanem kiszakította a prímási hatóság jogköréből is.

Ilyen apróbb vélemény-különbségeket leszámítva, a legnagyobb egyetértéssel haladt az arany jövőről álmodozó főpapság, az egységes birodalom vezetőivel kezet fogva, oda, hol a concordatum terem. Az *ausztriai concordatum* (1855. aug. 18.) az egységes birodalomhoz láncolt Magyarországnak is szólt, és nemcsak a kath. egyház korábbi kiváltságait biztosította, hanem olyan jogokkal is felruházta a pápát és főpapságot, melyeket a magyar király gyakorolt azelőtt. Midőn a concordatum egységes életbeléptetése és az állami törvényekkel való egyeztetése végett a cultusminiszter a főpapokat *értekezletre hívta* össze *Bécsbe* (1856. jan. 25.),¹⁵ hogy a házasságjog, az iskola- és patronatus-ügynek szabályozása, a vallás-alap kezelése, az egyházi személyekre vonatkozó bírói illetékesség felől tanácskozzanak: az értekezleten, a birodalmi egység ellen legke-vésbbé sem tiltakozva, megjelent a magyar kath. püspöki kar is (1856. ápr. 6. jún. 17.), sőt a legtöbb püspök nemcsak „a császári állam kath. házassági törvényét”, hanem a bécsi érseknek mellé csatolt *instructióját* is¹⁶ kihirdette minden aggodalom nélkül. Egyedül *Sczitovszkynak* jutott eszébe, hogy az utasítás kihirdetésével elismerné, hogy a magyar kath. egyház alá van rendelve az osztráknak; tehát nem hirdette ki.¹⁷

A concordatumban a főpapság több kiváltságot nyert mint amennyi veszély nélkül megadható egy állampolgárnak, s ezzel még magasabbra emelte a papság és hívek közti válaszfalat. De ezen kiváltságok mellett sem bízta a kormány az egyházi javak, vallás és tanulmányi alap stb. kezelését a papságra, mint a concordatumban némileg megígérte volt, hanem magánál tartotta s maga rendelkezett a jövedelemnek célszerű értékesítéséről. Így a főpapság, mint az absolut hatalom támasza, már a kölcsönösség természete szerint is, nagy részben a kormány önkényétől függött; de kárpótlásul annál korlátlanabb uralmat gyakorolhatott és

gyakorolt is a közpapságon és híveken. És az a hatalmas, gazdag főpapság, mely erősen követeli a „hazafias” jelzőt s mely hétmillió hívőre támaszkodhatott volna, ha igazán hazafias lett volna: meghódolt az abszolút hatalomnak, mely őt táplálta, sőt viszonzásul százezreket költött olyan „honleány” nevelő intézetekre, melyekben német apácák terjesztették a germanismust és vakbuzgóságot. Ellenben a felényinél kevesebb, szegény két prot. egyház (leszámítva némely tót és az összes száz evang. községeket) rettenthetetlenül küzdött jogai mellett mindaddig, míg ki nem vívta; pedig még pénz-segéllyel is csábították.

A kath. főpapság csak a *provisorium* idejében változtatta meg arcvonalt és hangoztatta a *patriotismust*,¹⁸ midőn már kemény vereséget szenvedett az egységes osztrák állam Olaszországban (1859.); addig bölcsen hallgatott és a hatalom birtokában ellenállás nélkül igyekezett az új államrendszer keretében elfoglalni azt a helyet, mely kijelöltetett számára. A *rövid alkotmányos mozgalom* (mely alatt *Sczitovszky* prímás nagyon ingadozó magatartást tanúsított) és az országgyűlés folyama alatt tették le alapját a sz. *László társulatnak* (1861. máj. 5.), azzal a céllal, hogy a keleten élő keresztyén magyarokat és intézeteiket, valamint a hazai kath. egyházközségeket stb. segíezzék. Ezzel az alkalommal az egyházi és nemzeti érdekeket egyesítő hazafiság (ha igaz!) lelkes szónoklatokban nyilvánította ellenszenvét az új ideiglenes kormányrendszer ellen.¹⁹

Midőn Magyarország az 1865–7. évben visszanyerte *alkotmányos önállóságát* s az első felelős képviseleti kormány megkezdte működését, újra felvették az egyházi reformnak az abszolutizmus alatt elejtett fonalát. Ezen reform-mozgalom hatása alatt *értekezletet tartott a kath. püspöki kar* is (1867. nov.), s számot vetve a megváltozott viszonyokkal, kijelentette, hogy nem áll útjába az *iskolák szükséges reformjának*, sőt kész támogatni, ha biztosítják róla, hogy az iskola világiasításával nem kockáztatják vallásos célját; a *polgári házasság* ügyében elvileg nem küzdenek a törvény meghozása ellen (de megakadályozták másképen); az *egyházi ügyek igazgatására* annyi befolyást engednek a világiaknak, amennyi alkalmas lesz rá, hogy megszüntesse a nép alsóbb köreinek növekedő közönyösségét.²⁰ Nagy szükség is volt erre a magokba szállásra, mivel az országgyűlés (1868.) tárgyalás alá vette a *népiskolai közoktatást* (XXXVIII. t.-c.) a *vegyes házassági válópereket* (XLVIII. t.-c.) és a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságát (LIII. t.-c.) rendező

törvényjavaslatokat, melyek sok ponton összeütköztek a concordatum követeléseivel, de azért királyi szentesítést nyertek mindnyájan.²¹

Még ezen törvények létrejötte előtt felszólította br. Eötvös József cultusminiszter (1867.) *Simor Jánost*, az új prímást, hogy oly alapról gondoskodjék a püspöki karral egyetértőleg, melyen az ország igényeinek megfelelőleg ki lehetne fejteni a *kath. egyház autonomiáját*. A püspöki kar ezen felszólítás után megkezdette a *tanácskozást* és közzétett egy *tervezetet* (1868. szept.), mely a felállítandó *vegyes egyházi tanácsok* célját, szervezetét és hatáskörét fejtegette. Eszerint *négy fokú egyháztanács* terveztetett, t. i. községi, alesperességi, megyei és országos. Hatáskörükbe tartoznék a *kath. egyházi javaknak*, alapítványoknak stb. kezelése; a *kath. tan- és nevelés-ügy* vezetése, a papi semináriumok és zárdák kivételével; és az egyház érdekeinek képviseltetése az állammal és más felekezetekkel szemben. Ezt a munkálatot a püspöki kar *körlevele* kísérte, melyből az is kitűnt a sok szép nyilatkozat között, hogy a klérus a világiaknak csak a hierarchia érdekeinek teljes megóvása mellett hajlandó az egyház ügyeibe befolyást engedni. Végül megígértetett, hogy a tervezet vélemény-adás végett *vegyes bizottság* elé fog terjesztetni. A *kath. autonomia* ügye élénk vita tárgyává lett csakhamar s az egyházi és világi közlönyökben megkezdődött a *tollharc*. A *szabadelvűek*, a *kath. tanok* épségben tartása mellett, azt óhajtották, hogy az egyház független legyen az államtól és olyan autonomiát nyerjen, mely az egyház vezetésében megfelelő jogot biztosítson a világiaknak.²² Ezzel a mozgalommal szemben a clericalis vagy *ultramontán* párt is megkezdette a harcot; némely püspök óva intette alárendeltjeit a szabadelvű lapok olvasásától; saját lapjaik²³ pedig nyíltan úgy tüntették fel a *kath. autonomiát*, mint a püspöki kar részéről a világi rendnek kegyelemből nyújtandó alamizsnát.

Ily előzmények után tartották meg az *előkészítő értekezletet* (1868. szept. 27.), hogy véleményét nyilváníthassa a tervezetről. Ebben a püspöki karon kívül az országgyűlésnek mintegy 80 *kath. tagja* vett részt. Már ezzel az alkalommal észrevehető volt, hogy a püspöki kar és világiak felfogása közt mily nagy a különbség. *Deák Ferenc* kijelentette, hogy püspöki tervezet nem felel meg a célnak, mivel nem elégíti ki a világiak igényeit, különösen kiemelte, hogy úgy kell módosítani a választási szabályokat, hogy a tartandó congressuson a világiak nagyobb számmal legyenek képviselve, mini az egyháziak. Ezt az indítványt el is

fogadta a többség.

Ezután *Simor János*nak az elnöklete alatt összeült az értekezlet (1868. okt. 1.). Az elnök a megnyitóbeszédben kifejtette a kath. egyháznak a magyar államhoz való viszonyát és azokat a nagy érdemeket, melyeket az ország művelődése körül szerzett a kath. klérus stb. Azután áttérve az autonomia tervezetére, kijelentette, hogy ennél szem előtt kell tartani azokat az isteni eredetű alapelveket, melyek változhatatlanok az egyház kormányzatában; azt a kapcsolatot, mely a római sz. székhöz fűzi az egyházat; a királytól gyakorolt apostoli jogokat, melyeket senkire sem lehet átruházni stb. Vagy világosabban szólva, a kath. egyház teljesen független akar lenni az államtól; emellett gyakorolni óhajtja minden valódi és képzelt jogát; ezeken a jogokon azonban nem osztozhatnak meg a világiakkal, mert különben meg kellene tagadnia a római katholicismusz – vagy igazabban ultramontanizmusnak – alapelveit. A világiak azonban nem így fogták fel az autonomia kérdését. *Deák Ferenc* véleménye fejtegetésében a keresztyén vallás alapelvéből, a szeretetből indult ki, az egyenlőséget, a méltányosságot hangoztatta, s végül azt indítványozta, hogy a püspöki kar ne bocsátkozzék a kath. autonomia szervezetének kidolgozásába, hanem csak a választási szabályokat állapítsa meg, hogy a papság és világiak képviselőket választhassanak egy előkészítő congressusra; megjegyezvén, hogy a világi képviselőknek nagyobb számmal kell lenni, mint a papiaknak; azután az így megalakult előkészítő congressusnak lesz feladata az alkotmányos congressusra való választás módját megállapítani. Ezt az indítványt nemcsak a világiak, hanem a püspökök is elfogadták. A dolognak ez a fordulata nagyon megörvendeztette a szabadelvűeket; a *Deák* indítványának általános elfogadásából azt következtették, hogy hozzájuk csatlakozott a püspöki kar is; azt hitték, hogy az autonomia kérdése minden érdeket teljesen kielégítőleg fog megoldatni. A következő események nemsokára megmutatták, hogy igen korai volt az öröm és reménykedés.

A püspöki kar az értekezlet után teljes titokban olyan *választási szabályzatot* dolgozott ki, mely előre is biztosította az ultramontanizmus uralmát. Azután az érdekelt világiak tudta és beleegyezése nélkül kinyerték a királytól a *szabályzat megerősítését* (1869. jan. 28.), és csak a választás elrendelése előtt kevéssel hirdették ki (máj. 1.), midőn összehívták már az előkészítő congressust is (jún. 20-ikára). Az

országgyűlés kath. tagjai hasztalan tartottak *értekezletet*, nyújtottak be a prímáshoz a választási szabályzatot módosító *emlékiratot*: a válasz telve volt mentegetőzésekkel, hamis igazolással és olyan nyilatkozatokkal, melyekből átláthatták a világiak, hogy a püspöki kar szépen kijátszotta őket s nem számíthatnak az autonomia kérdésének méltányos megoldására.

Azután arról is gondoskodott a klérus, hogy minél kevesebb értelmes ember vehessen részt a választásokban. Így 5–6000 lélekből álló községekben 12–60 választó szavazott arra, akit a plébános ajánlott a püspök parancsára. Ezen *clericalis komédiának* az lett az eredménye, hogy a megválasztott tekintélyesebb képviselők közül többen nem fogadták el a választást (pl. *Ghyczy Kálmán* s m.).

Ilyen előjáték után nyílt meg az *előkészítő congressus* (1869. jún. 24.), mely egy *bizottságot* választott, hogy *választási szabályzatot* dolgozzon ki az alkotmányozó congressus számára. A bizottság munkálkodása alatt szünetelt a congressus, s csak azután ült újra össze (okt. 7.), miután közzétették a tervezetet (júl. 22.), s az egyházi és más közlönnyök kifejtették róla véleményüket. A munkálat nem felelt meg a szabadelvűek várakozásának, s ezért nem igen vettek részt tárgyalásában. A *Kúti Márton* (székesfehérvári plébános) és *Deák Ferenc* fellépése annyit eredményezett az ultramontán törekvésekkel szemben, hogy legalább a klérusnak a választásokra való egyenes befolyását korlátok közé szorította a választási szabályzat. Eszerint az *alkotmányozó congressusnak világi képviselők alkotják a kétharmadát*; a papi képviselőket titkos szavazattal, a világiakat nem községenként, hanem választókerületenként választják; pap a világi képviselők választásába csak akkor avatkozhatik be, ha a választás; bizottságba juttatja a nép bizalma (ez ugyan gyenge biztosíték), az *egyházi elnök* (prímás) mellett szabadon választott *világi elnök* fog működni stb. Miután e szabályzat *királyi megerősítést* nyert (okt. 25.)²⁴ úgy intézkedett a prímás, hogy 1870. febr. végéig megtörténhessenek a választások s megkezdhesse működését az alkotmányozó kath. congressus.²⁵

A püspöki kar eközben Rómába ment a *vaticanumi közzsínatra* és a magyar kormány sugalmazására *ellenzéki állást* foglalt el a *csalatközhatatlanság dogmájával szemben*, tartván tőle, hogy ha a korona és nemzet egyetértve lépnek fel a pápaság és ultramontanizmus féktelen uralmi vágya ellen, kockáztathatják a jövőt, elveszíthetik az egyházi

javakat. Haza térve annál nagyobb buzgóságot fejtettek ki, hogy a kath. autonomiának céljaiknak megfelelő kifejtésével egyszer mindenkorra biztosítsák a fejedelmi egyházi vagyont és vele együtt hatalmokat. A klérus mindenfelé, minden körben *izgatni kezdett* az ultramontán tanok érdekében; egyremásra alapították a *kath. köröket*, rendezték a *kath. népgyűléseket*. Majd Pesten a Simor prímás elnöklete alatt újra megkezdette gyűléseit az *ultramontán többségű kath. congressus* (1870. okt. 25.), s az autonomia hatáskörének megállapítása végett egy 27 tagú bizottságot nevezett ki (nov. 12.). A bizottság elkészülvén javaslataival, a congressus tárgyalás alá vette őket (1871. febr. 9.) és hosszas heves vita után elvetette a kisebbség javaslatát, mely a protestánsokéhoz hasonló autonomiát óhajtott, és a *többség javaslatát* (132 §.) fogadta el (márc. 25.), s egy *állandó bizottság* kinevezése után eloszlott (márc. 31.).²⁶

*Ezen terv szerint a kath. hierarchia a koronát és országgyűlést illető jogokat szerette volna hatalmába keríteni, hogy az autonomia révén az állam fölé kerülhessen. Nevezetesen azt akarta volna, hogy az apostoli király a római curiánál csak az autonomiai hatóság egyetértésével képviseltethesse a magyarországi kath. egyház érdekeit (3. §.); kijelentette, hogy jöllehet a klérus és egyházak birtokában levő javak, valamint a vallás-, tanulmányi- és más alapok a magyarországi kath. egyház tulajdonát képezik, mindazonáltal megmaradnak azoknak „hitbizományi” élvezetében (minő szerénység!); jogot követelt rá, hogy adót vethessen ki oktatás- és cultus-célokra (talán „péterfillérekre” is); hogy a főpapi hivatalok betöltése alkalmával az igazgató-tanács (a prímás elnöklete alatt három papi és hat világi kath. tag) ajánljon a királynak jelölteket (hármat); a patronusi joggal bíró községek is csak a megyés püspöktől ajánlott három jelölt közül választhatják meg plébánosukat; ezen kívül a kath. ifjúság vallásos oktatásának és a seminariumoknak ügye kizárólag a püspökök jogkörébe tartoznék stb.*²⁷

A komolyabban gondolkodó s amellet alkotmányos érzelmű katolikusokat aggodalommal töltötte el az ultramontán főpapság fondorkodása. Ennek az aggodalomnak adott kifejezést (1871. márc. 15.) *Schwarz Gyula* képviselő *interpellatiója* a kormányhoz afelől, hogy minő állást szándékozik elfoglalni az új dogmát *placetum* nélkül kihirdető *főpapokkal* szemben; valamint *Ghyczy Kálmán* *interpellatiója* is (ápr. 3.) afelől, hogy mi fog történni a *kath. congressusnak alkotmány-ellenes határozataival*? *Pauler cultus-miniszter* (ápr. 22.) kijelentette válaszában,

hogy a kormány teljes épségben fenn fogja tartani a placetumot; a kath. congressusnak a törvényekkel netalán ellenkező pontjai nem léphetnek életbe a törvényhozás beleegyezése nélkül. Erre a köztetszéssel fogadott nyilatkozatra szükség is volt, mivel a *congressus bizottsága a végzéseket a kormány mellőzésével akarta a királlyal szentesíttetni* (máj. 1.); de a hazafias főpapságnál hasonlíthatatlanul alkotmányosabb érzelmű király kijelentette a Simortól vezetett congressusi küldöttségnek, hogy alkotmányos elintézés végett a minisztériumnak fogja a végzéseket átküldeni. Az ultramontanizmusnak kudarcot vallott vezetői kárpótlásul egyre-másra *placetum nélkül hirdették ki a csatkozhatatlanság dogmáját* (aug. 1-ig tizenhárom magyar püspök jelentette be a pápának, hogy meghódol az új dogmának), sőt Simor prímás egy *körlevélben* (szept. 8.) igazi ultramontán történelmi hűséggel azt igyekezett bebizonyítani, hogy Magyarországon minden időben hitték a pápa csatkozhatatlanságát. De hiszen, ha az új dogma lesz a történelmi kritika delejtűje, nem sokára azt is be fogják bizonyítani, hogy a pápák már akkor is csatkozhatatlanok voltak, mikor még nem léteztek; aztán bíborkalapért s más efféle nagy gyerekeknek való játékkért már sok okosnak tartott ember változtatta meg korábbi meggyőződését (Simor és Haynald meg is kapta a bíborkalapot). A kormány a főpapság törvénytelen magatartásával szemben nagyon határozatlan állást foglalt el. Igaz, hogy a *székesfehérvári püspököt* (Jekelfalussyt), ki *placetum nélkül* hirdette ki meggyében az új dogmát, gr. Andrássy Gyula miniszterelnök *miniszter-tanács elé* idézte s ott a renitens főpapnak *tudtul adta a király „bizalmatlanságát, rosszalását és feddését”*, de ennél nem is ment tovább a kormány, és a közvélemény komédiának tartotta az egész eseményt.²⁸

Ezen mozgalom után *levéltárba került* s ott pihen a *kath. autonomia kérdése*. Egyedül az *erdélyi részek kath. egyházában* van az autonomiának némi árnyéka, mely még a fejedelmek korából maradt örökség. E szerint a püspök elnöklete alatt, 68 egyházi és 136 világi képviselőből álló *kath. status-gyűlés* intézkedik évenként az egyházi vagyon és iskolák ügyében. A majdnem hárommillió forintot tevő vagyon tanulmányi-, vallási- és ösztöndíj-alapra oszlik. Végre is a *kath. autonomia* úgy, amint tervezve volt, *halva született eszme*; mert egy olyan egyháznak, mely Rómából fogad el parancsokat s mely untalan azt hangoztatja, hogy inkább kell engedelmeskedni Istennek (azaz a pápának) mint az embereknek (azaz az állami törvényeknek); egy olyan egyháznak, mely a többi

egyházaknál több jog, hatalom és gazdagság birtokában van: egy olyan egyháznak, épen ezen okok miatt nem engedhet az állam, saját érdekei és a jogegyenlőség veszélyeztetése nélkül, teljes önállóságot. *Autonomiára csak egy Rómától egészen független, a többi egyházakkal teljesen egyenlő jogú, magyar nemzeti kath. egyház gondolhatna, de ilyenre a római hierarchia épen azért nem gondolhat, mivel inkább római, mint magyar.*

A csatlakozhatatlanság kérdése sem hozta nagyobb hullámvázba a vallás iránt közönyös kedélyeket, a köznép azt sem tudta, hogy mitől jó az, a műveltebb körök sem sokat törődtek vele. Így majdnem egészen elmaradt az *ó-kath. mozgalom*. Egyesek, különösen a kegyesrendi tanárok közül, kik nem érezték jól magukat az új római egyházban, *valamelyik prot. egyházba menekültek*.²⁹ Sokkal erősebb mozgalom támadt a Németországból kiűzött jezsuiták ellen, kik Ausztria mellett Magyarországot is alkalmas menedékhelynek gondolták. Városok és megyék egymásután írtak fel az országgyűléshez, hogy ne engedje meg a jezsuiták betelepődését;³⁰ törvény e tárgyban nem hozatott ugyan, de gondoskodott a kormány, hogy a hírhedt rend zavart ne okozzon tömegesebb látogatásával.

Midőn *egyes főpapok*³¹ a törvény kijátszásával próbálták kihirdetni az új dogmát, az ilyen kényes természetű ügyek önként előtérbe tolták az állam és egyház közti viszony szabatos rendezésének kérdését. Deák Ferenc épen e tárgyban tartotta *utolsó nagy beszédét* (1873. jún. 28.) és az *amerikai egyházpolitika mellett* nyilatkozott, mely abból az elvből indul ki, hogy az állam minél kevesebbet avatkozzék a felekezetek dolgába, ezt is csak abban az esetben, ha tanaik, tetteik veszélyeseknek mutatkoznának az államra. Ezt a bölcs, az államnak teljes oszthatatlan felség-jogát magában foglaló, de Magyarországon nehezen alkalmazható politikát a *képviselőház is helyeselte* s egy bizottságot nevezett ki, hogy szem előtt tartva ezt az alapelvet, az állam és egyház közti viszonyt, a kötelező polgári házasságot, az állami és egyházi alapok különválasztását, a főpapok főrendi jogának megszüntetését (hogy csak választás vagy kinevezés útján lehessenek a főrendiház tagjai) stb. szabályozó javaslatokat készítsen. Ezzel bizonytalan időre elhalasztatott e fontos kérdések megoldása.³²

Így az *ügynevezett kath. alapok és alapítványok kérdése* már régóta (1870. óta) bizottságoknak volt kiadva s alaposan ki is mutatták, hogy az egyházi vagyon és vallás-alap felett az államot illeti a rendelkezési jog³³ és tíz éven át az állam kezelte is őket, végre a király (1877.) újabb vizsgáló

bizottságot rendelt, melynek javaslata alapján *egyházi és világi kath. férfiakkól álló ideiglenes felügyelő és ellenőrző bizottságot* nevezett ki (1880.),³⁴ de azért a katolikusnak vitatott budapesti egyetem s az u. n. királyi kath. tanintézetek költségvetése felett az országgyűlés intézkedik.

Hasonló, sőt még kedvezőtlenebb sorsra jutott a *polgári házasság ügye*. Legelőbb a *kötelező polgári házasság* életbe léptetését tervezték (1874.), de ez csak kis körben számíthatott pártfogásra, még a protestánsok részéről is. Majd az új *szabadelvű* (Tisza Kálmán) kormány *tetszésszerű polgári házasságról és polgári anyakönyvezetésről* szóló törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé (1875. nov.); később pedig már csak a *keresztyének és zsidók közti házasságot* akarta lehetővé tenni (1881.). Ezt meg is szavazta a képviselőház (1883. nov.); de a *főrendiház két ízben is elvetette* (1883. dec, 1884. jan.). És így ez a kérdés, oly sok módosítás és küzdelem után, az ugyanazoknak az elveknek hódoló főpapság és főnemesség, valamint a szavazásra segítségül felhajhászott indigenák ellentállása miatt megoldatlan maradt.³⁵ Az *általános vallásszabadság kérdése* is több ízben szóba hozatott, de a többségtől támogatott „szabadelvű” kormány egészen feleslegesnek nyilvánította egy ily törvény hozatalát, azt hozván fel okul, hogy Magyarországon senkit sem üldöznek vallásáért.³⁶

A *főrendiháznak* említett mesterkéltszavazása bebizonyította, hogy a törvényhozás ezen egyik factora fenn nem állhat továbbá korábbi alapon, hogy tehát *reformálni kell*. A kormány reformjavaslata (1884. okt. adatott be) hosszas vita után csekély módosítással *törvénnyé vált* és szentesítést nyert (1885. ápr. 25.) *E szerint a főrendiház régi tagjai közül a címzetes püspökök (kettő kivételével) kimaradtak, a három prot. egyház tizenhárom képviselőt nyert, a főnemeselek és indigenák főrendi joga pedig erős leltételekhez köttetett.*³⁷

E közben a *tanügyre* vonatkozólag is fontos intézkedéseket tett a törvényhozás, melyek a klérus befolyásával szemben nagyobb tért nyitottak *az állami felügyeletnek* s szabatosabban körvonalazták azt. Ezt a célt mozdította elő a *népiskolai hatóságokról szóló törvény* (1876. XXVIII. t.-c), mely a közigazgatási bizottságoknak, tanfelügyelőknek és iskolaszékeknek teszi feladatává, hogy felügyeljenek rá, hogy a népiskolákban csak *engedélyezett könyvekből* tanítsanak, tanulók, tanítók, iskolatartó hatóságok eleget tegyenek kötelelességeiknek és a törvényeknek. A főpapság alkalmazkodott, a *budapesti értekezleten*

megállapította a kath. iskolák tantervét s elhatározta, hogy csak egyházilag engedélyezett könyveket tűr meg bennök.³⁸

Nagyobb izgatottságot idézett elő „a középiskolákról és tanáraik képzéséről” szóló törvényjavaslat, mely a tantárgyakat, a heti tanórák számát, egy osztály tanulóinak számát, a vizsgálat módját és rendjét, az igazgatást és felügyeletet (12 tankerület főigazgatókkal), a tanárok szakképzését stb. részletesen meghatározza és még az érettségi vizsgálatnál is biztosítja a kormány befolyását. Jóllehet a főpapság ebben a kérdésben is kiegyezett megelőzőleg a kormánnyal (1882. az alapoknak és alapítványoknak eddigi állapotban való maradása és a polgári házasság elejtése árán), de azért mégis gondoskodott egy kis mozgalomról. Több esperesi kerület (32) *kérvényeket* adott be az országgyűléshez, melyekben egy egész sor fontos kérdésnek (alapok, polgári házasság, községi iskola, vegyes házasok gyermekeinek vallásos nevelése stb.) sürgette ultramontán szellemben való megoldását. A *kath. elvbarátok szövetsége* is, élén az érzékeny szívű ultramontán gr. Cziráky János tárnokmesterrel, teljes erővel igyekezett a hívőket a kath. érdekek védelmére egyesíteni. De minden erőfeszítés, a főpapoknak a kath. érdekeket hangoztató ékes szónoklata sem állhatta útját a középiskola korszerű reformjának. A *törvény szentesített* (1883. máj. 23.). Különben e törvény a protestánsoknak sem nagyon tetszett (alább lesz róla szó), sőt a tanári képezítő vizsgálatok *magyar nyelve* miatt (pedig 10 évre más nyelven is megengedett) felzúdulnak a nagy Németország tollforgatói is s a „műveltség zászlóshajóhoz” illő ékes nyelven szitkozódtak a magyar rajongás ellen.³⁹

Még mélyebben belevágott a kath. egyháznak, igazában a lélekhalászásnak érdekébe a *büntető törvénykönyv* 53. §-a (1879. XL. t.-c.), mely azt, aki 18. évét be nem töltött kiskorú egyént (az 1868. LIII. t.-c. ellenére) felvesz más vallásfelekezetbe, két hónapig terjedhető elzárással és 300 frtig terjedhető pénzbírsággal fenyegette. A klérus buzgóbb tagjai nem sokat törődtek az új törvénnyel, tovább folytatták az *elkereszteléseket*, s ha beperelték őket érte, alkalmas kibúvó ajtókon igyekeztek menekülni. E tekintetben a *királyi curia* is segítségökre sietett, midőn egyes esetekben azt az új elméletet állította fel, hogy a keresztelek csak az egyetemes keresztyén egyházba és nem a keresztelező lelkész felekezetébe való felvételt jelenti. A kath. egyház ezt elfogadta, ha nem ő keresztelt; de másképen értelmezte, ha maga volt a keresztelező. Ez az elmélet még

inkább felbátorította a klérust az illetéktelen elkeresztelésekre. Amint sokasodtak a panaszok, *Trefort* cultus-miniszter egy *rendelettel* (1884. jul. 11. 24,727. sz. a.) kívánta csillapítani a felekezeti buzgóságot, melyben meghagyta, hogy ha a vegyes házasságból származott gyermeket bármely okból nem a törvényesen illetékes lelkész kereszteli meg, azt be nem vezetheti saját anyakönyvébe, hanem a keresztelési bizonyítványt nyolc nap alatt átadni köteles az illetékes lelkészhez. De hogy ez a figyelmeztetés sem használt, eléggé bizonyítja az a tény, hogy gr. *Csáky*, az új cultusminiszter, a sok panasz miatt, kénytelen volt előde *rendeletét* némi módosítással megújítani (1890. márc. 27. 10,086. sz. a.). A klérust egészen felháborította e rendelet. A *püspöki értekezlet* (1890. ápr. 12.) *Rómába* feljebbezte az ügyet, addig *ideiglenesen elrendelte*, hogy „ama gyermekekről, kikről a miniszteri leirat szól, nem ugyan hivatalból és nem formaszerinti anyakönyvi kivonat, hanem csak bizonyítvány állítassék ki a keresztelés fényéről és tétessék át a miniszteri rendeletben meghatározott helyre.” A lenéző, kelletlen, nagyúri hang, mely előmlik a rendeleten, világosan elárulja, hogy a „hazafias” főpapság hozzá van szokva, hogy rendeleteket adjon ki, de ne fogadjon el még alkotmányos kormánytól sem, csak egyedül Rómából. De az említett főpapi rendelet (ha ugyan nem volt mellette titkos is) nem nyerte meg tetszését az alsóbb papság ultramontán érzelmű részének. Ezek *zajos kerületi gyűléseket* tartottak, melyeken nemcsak tiltakoztak a miniszteri rendelet ellen, hanem követelték az 1868. LIII. t.-c. *revisióját* is; mert *nem akarnak érintkezni az „eretnekséggel” és nem adhatnak híveiknek* (t. i. az elhalászott gyermekeknek) „*pokolba szóló passust.*” Ezeknek már a feltámasztott *Aquinoi sz. Tamás* scholastica theológiájának sűrű leple borult az arcukra; nem láthatják, hogy a 19. század felvilágosodásának még fenn ragyog a napja, és nem pirulnak honfitársaikról, felebarátaikról ilyen buta vakbuzgósággal nyilatkozni. Sőt akadtak egyes vakmerők, kik nagy hangon fenyegetőzni is merészeltek, de a törvény is felemelte büntető kezét és le is sújtott egyes törvényszegőkre (vajha ne későn!).⁴⁰

Római szempontból tekintve a *hierarchia helyzete* nem volt egészen küzdelem nélküli Magyarország *ujabb alkotmányos korszakában*. Nem is csoda, hiszen a *Regnum Marianum* ábrándképét sehogysem sikerült megvalósítani. Pedig időnként *idegen földön is felkeresték az ország védő asszonyát*, szűz Máriát, hogy kifejezzék tántoríthatatlan hűségüket és hódolatukat. Így *Sczitovszky* primás „*fényes nemzeti zarándoklatot*” vezetett

Nagy-Máriacelbe (1857. szept. 8.). Igaz, hogy a concordatumos absolut kormány rendőrsége „a magyar tömeges processiót a határtól a búcsúhelyig zsandárokkal kísértete és a zászlóvivőt a magyar háromszínű lobogó letételére kényszeríté,” és a különben „ingerlékeny *Sczitovszky* ezt nyugodtan tűrte.” Bezzeg országos lármát ütöttek volna, ha hasonlóképen bánt volna el az alkotmányos magyar kormány is, midőn egy római, ultramontán érzelmű csapat *zarándok kéj-vonat*ot rendezett *Lourdes-ba*, hogy egy értékes nemzeti lobogót ajánljon fel a a szent Szűznek (1881.).⁴² Hasonlóképpen országos mozgalmat indított a klérus a IX. Pius és XIII. Leo pápák *jubilaeumai* alkalmával; de mivel „a magyar katolikusok nagy része teljesen közömbös vallása ügyei iránt” (Rapaics szavai), ez sem sikerült úgy, miként tervezve volt.⁴³ E buzgóságot XIII. Leo sem hagyta viszonzás nélkül és *Budavára visszavételének* 200 éves *emlékünnepe* alkalmával (1886. aug.) egy *encyklikát* intézett a magyar püspöki karhoz, melyben sok jezsuita subtilitasszal leplezett bölcs ultramontán tanácsokkal kedveskedett.⁴⁴ Ugyanebben az évben tartotta meg *Simor János* bíboros hercegprímás az *aranymiséjét*, melyet ünnepélyesen ült meg több város kath. lakossága.⁴⁵

A közel múltból említést érdemel még néhány kisebb vitás kérdés, melyeket azonban nagyobb zaj nélkül elintéztek vagy elsimítottak. Így midőn a *kassai és besztercebányai püspököket* a jövedelmezőbb váci és nagyvárad püspökségekbe *helyezte át* a kormány, a pápai nuntius kétségbe vonta a magyar koronának ezt a jogát. *Gr. Kálnoky* közös külügyminiszter „egy kissé hévvel” nyilatkozott e tárgyban, s ez a nyilatkozat, nem tudható minő úton, fülébe jutott a római pápának is. A közvélemény *Simor* prímást gyanúsította, de ő visszautasította e gyanút, sőt hírlapilag *is védelmezte a korona jogát*.⁴⁶ Egy másik összeütközésre az *állam felügyeleti jogának gyakorlása* adott alkalmat (1888. aug.). Nevezetesen a *nagyszombati érseki tanítóképezde* képesítő vizsgálatára *Trefort* kormánybiztost küldött volt, ki nemcsak a vizsgálatot akarta vezetni, hanem a bizonyítványokat is meg akarta erősíteni. Az igazgatóság az érsek egyenes utasítása következtében tiltakozott ellene, s a kormánybiztos hasonló okból nem engedett. Így újabb utasításokig felfüggesztették a vizsgálatokat. Erre *Simor* és *Trefort* közt *nem igen barátságos levélváltás* következett; a prímás azzal védekezett, hogy a bizonyítványoknak a kormánybiztostól való aláírása csak a nem magyar nyelvű intézetekben van elrendelve; a cultusminiszter az engedetlen

igazgató megdorgálását követelte, sőt felfüggesztéssel fenyegette. Végre a prímás az érseki képezde felett is elismerte az állam felügyeleti jogát és megszűnt a viszály. E vita közben *Trefort* meghalt (aug. 22.) s a hierarchia mindent elkövetett, hogy a maga emberét ültethesse helyére; de az önálló jellemű gr. *Csáky* neveztetett ki cultusminiszterré, ki miként említve volt, erélyesen lépett fel az elkeresztelgetni szerető klérus ellen.⁴⁷

Az eddigiekből is látható, hogy *Magyarországon minden ponton komoly ellentállásra találnak az ultramontán törekvések. A Rudolphinum* legújabb kérdése is emellett bizonyít. Ugyanis gr. *Csáky*, a püspökök egy részével egyetértőleg, a bécsi Theresianum mintájára, a budai kath. gimnázium mellett egy *kath. jellegű úri internátust* akart felállítani (1889.), de az országgyűlésen oly erős hangok emelkedtek egy ilyen erős felekezeti színezetű állami intézet ellen, hogy a miniszter kénytelen volt beleegyezni, hogy világiak is tanítsanak az intézetben és nem katolikusok is felvétessenek belé.⁴⁸

Ugyanebben az évben ünnepelte meg a másik bíboros érsek t. i. *Haynald kalocsai érsek is aranymiséjét*. Mely alkalommal, személyesen vagy írásban, a királytól kezdve a kath. községekig minden rendűek szívélyesen üdvözölték az állam (l. alább a 14. jegyz.) és egyház, a tudomány és művészet körül kifejtett érdemeiért és jótékonyágáért magasztalt főpapot, vagy talán a „*siker emberét*”, ki mindig követte egyik költőnk okos tanácsát:

„Fortuna szekerén okosan ülj,
Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj,”

ki mindig bölcsen alkalmazkodott a körülményekhez és kétségen kívül nagy tehetségével, az emberi gyarlóság létráján jó magasra emelkedett úgy az egyházban, mint az államban és társadalomban. Hiszen *korunk nem kedveli az elvek embereit: a Simorokat, kik körültekintés nélkül, egyenesen haladnak a cél felé; azokért rajong, kik bókok közt hintenek port szemébe és mosolyogva ámitják el. Különben is korunk gyorsan feled és sietve borít fátyolt a szívet, lelket sebző múltra!*⁴⁹

1. A főpapság a *placetum* miatt a curiával nem közlekedhetett szabad tetszése szerint; *zsinatokat* csak kir. engedély mellett tarthatott. A kath., mint állami iskolák szervezését, igazgatását a kormány intézte; az alapítványokat sem bízták a klérus kezére, habár a kormány mellett levő egyházi bizottságot meghallgatták e tárgyban. A

főpapi állomásokat a király töltötte be s ha pénzre volt szükség, nem sietett a betöltéssel.

2. L. *Kovács Alb.*: Egyháztört. (Budapest, 1878.), 283–84., 287–88. l.

3. *Lányi-Knauz*: Magy. Egyh. Tört. II. k. 339. s. k. l.

4. Az 1844. évi o. gyűl. III. t.-c.

5. L. az 1847–48. évi o. gyűl. XX. t.-c.

6. L. az 1847–48. évi o. gyűl. XIII. t.-c.; *Horváth Mih.*: Huszonöt év Magyarország történelméből (2. kiad. Pest, 1868.), III. k. 392. l.

7. A kérelem pontjait l. *Schwicker*: Die Kath. Autonomie in Ungarn (Pest, 1870J), 29–31. l. A kérelemre a király nem válaszolt egyenesen, hanem kijelentette a magyar o. gyűléshez intézett *leiratában* (márc. 29.), hogy jövőben is megtartja egyházi patronusi jogait s a bécsi magyar udvari cancellaria által fogja gyakorolni.

8. A kérelem pontjait l. *Schwicker*: i. m. 32–33. l.

9. Az *emlékirat* szerint plébániai egyháztanácsokat, egyházkerületi bizottságokat és központi megyei választmányt szerveztek volna; mindenik képviselő két-harmad részben világiakból, egyharmad részben egyháziakból alakult volna. Az emlékirat főbb pontjait l. *Schwicker*: i. m. 34–35. l.

10. Míg az esztergomi érsek évi jövedelme egymillió forint körül jár s a legtöbb püspöké meghaladja a 100,000 forintot; addig némely megyében egy-egy segédlelkésznek 24–40 forint volt, nem mindig kielégítő tartással. E mozgalomról l. *Horváth M.*: Magyarország függetlenségi harcának története (2. kiad., Pest, 1871.), I. k. 35–38. l.

11. Ezen reformok okadatolását és tervezetét l. *Horváth M.*: i. m. III. k. 123–130., *Schwicker*: i. m. 36–39. l.

12. Az osztrák kormány pl. *Horváth Mihály* csanádi püspököt és cultusminisztert, *Rudnyánszky József* beszercebányai püspököt, mint lázadót, megfosztotta hivatalától; *Hám János* 1848-iki esztergomi prímásnak meghagyta, hogy „önként” mondjon le hivataláról. *Rogge*: Az 1848-iki reakció és ellenforradalom (ford. *Hoffer Endre B.*-Pest, 1876.), 85. l.; *Cajus Gracchus*: A polgárháború felé (B.-Pest, 1885.), 82. l.

13. Vagy miként Bécsben suttogva énekelték:

„In Kaisers alten Landen
Sind Zwei Geschlechter neu erstanden
Die stützen mächtig seinen Thron:
Die Pfaffen sind es und die Ritter,
Die trotzen jedem Ungewitter,
Nehmen Kirch' und Staat zum Lohn.”

Rogge: i. m. 95. l.

14. *Rogge*: i. m. 137–138., 179–180.; *Timoleon*: Legújabb politikai divat (3. kiad., B.-Pest, 1884.), 46. l. Ebben az időben a főpapi székeket udvari káplánokkal s a bécsi minisztériumnak udvari- vagy osztály-tanácsos papi referenseivel töltötték be, kik ebben az állásukban teljes kiképeztetést nyertek a jezsuita absolutismusnak *Bach-Thun*-féle elveiben. Innen került *Sczitovszky* az esztergomi érseki és prímási székre, *Kunszt* a kalocsai érseki, *Haynald* az erdélyi püspöki székre stb. Különösen *Haynald Erdélyben* sok zavart okozott jezsuita szellemű működésével, ez országnak ősi vallásbékéjét

felforgatta mindaddig, míg eszére nem adták, hogy lassabban hajtson, mert még fel talál borulni. Rogge: i. m. 201. l. és szerzőnek saját visszaemlékezései után.

15. Ugyanezt tette márc. hónapban, midőn mintegy nemzeti zsinatra hívta meg a főpapokat *Viale Prelá* pápai bíboros nuntius, azt vitatván, hogy csak őt illeti meg ez a jog.

16. *Instructio pro judiciis ecclesiasticis imperii Austriaci quoad causas matrimonias.*

17. Rogge: i. m. 204–205; *Timoleon*: i. m. 46–47. l.

18. „Csak az októberi diploma után léptek föl Haynald és Sczitovszky nemzeti ellenzékkép Schmerling ellen, midőn is odáig terjedt magyar patriotismusuk, hogy a primásnak az esztergommegyei gyűlésen szemére veté egyik fajtársa, hogy *ne felejtse, hogy ő is csak „tót”*. Rogge: i. m. 205.; *Hegyí Pál*: Államfölség és papuralom (Pozsony, 1882.), 18–22. l.

19. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1861. évf. 144. l. az *Allgem. Kirchen-Zeitung* 98. sz. után; *Vasárn. Újság*, 1861. évf. 225. l.

20. *Matthes*: i. m. 1867. évf. 164–65. l. *Rapaics* magy. kath. egyháztörténetíró ezekkel a szomorú gondolatokkal vezeti be az alkotmány helyreállítását: „Visszaállítván 67-ben az ország alkotmánya, új éra, a liberalismus érája köszöntött be Magyarországra, melynek napjainkig tartó uralma alatt a kath. egyház, ha nem is volt kitéve nyílt üldözésnek, nem egy sérelmet szenvedett elveiben és jogaiban”. (III. k. 2. r. 628–29. l.) Ez elég őszintén van mondva. Úgy látszik, hogy a „hazafias klérus” visszasóhajtozik a *concordatums absolutismus* aranykora után.

21. A XXXVIII. t.-c. dec. 5., a XLVIII. t.-c. dec. 6., az LIII. t.-c. dec. 8. szentesítette a király. L. az 1865–8. évi o. gyűl. t.-cikkeket. A magyar prot. egyháznál lesz szó rólok bővebben.

22. *Független Lapok* 1867 óta, *Autonomia* 1868 óta, később *Szabad Egyház*.

23. *Idők Tanuja. Pesti Hírnök. Magyar Állam*. Ez az utóbbi az olasz „Civiltà Cattolica” párja, csakhogy szellem tekintetében sokkal szegényebb, az ellenkező nézetekkel szemben nevetségesen epés, dühös és kifejezéseiben nyers, illemt sértő.

24. A választási szabályzatot egész terjedelmében közli *Schwicker*: i. m. 115–23. l.

25. A congressust előkészítő mozgalmakról l. *Schwicker*: i. m. 45–97. a klérus és szabadelvűek ellentétes tervét a 97–114. l.

26. A többség 96 szavazatát 18 érsek és püspök, 31 apát, prépost, kanonok stb. és 46 világi tag, tehát a főpapság, ultramontán főrendiek és teremtményeik adták össze. A szabadelvű kisebbség csak 54 szavazattal rendelkezett. A többség élén állott *Simor* primás, *Haynald* érsek és az a gr. *Cziráky János*, ki a congressuson törvénytelennek nevezte a *jus placeti*-t és a vaticanumi fogolyért sok képmutató könnyet szokott hullatni a kath. gyűléseken, a clericalis-demokrata *Szilágyi Virgil* s mások. *Cajus Gracchus*: i. m. 48. l. — Beust külügyminiszternek a római követhoz intézett sürgönyét a *Syllabus* tételeinek dogmává emelése ellen l. *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1870. évf. 259–61.; a congressus lefolyásáról u. o. 1870. évf. 298–99.; 1871. évf. 266–67. l.

27. *Cajus Gracchus*: i. m. 47–53.; *Günther*: A magyarországi latin és görög szertar. kath. egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyve s irományai (1. 2. köt. B.-Pest, 1871.); *Révész*: M. Pr. Figyelmező, 1871. évf. 309–337. l.

28. *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1871. évf. 267–68., 270., 278–282., 285., 291. *Cajus Gracchus*: i. m. 54–55. l. – Midőn *Simonyi* interpellált volt az új dogma kihirdetése tárgyában (szept. 26.), *Pauler* ismételtén kijelentette válaszában, hogy védeni fogja a törvények szentségét az ellenök cselekvőkkel szemben, de az állami hatalomnak nem lehet feladata a hitnek és lelkiismereti szabadságnak korlátokat szabni. Ezzel az álkoskodással (mert hiszen a főpapok rákényszerítették híveikre az új dogmát és nem törődtek lelkiismeretükkel és korábbi hitökkel) nem volt meglepődve *Simonyi*, s azt óhajtott volna, hogy a püspökök vonják vissza a kihirdetett dogmát, vagy ha nem teszik, vesszítsék el hivatalukat és menjenek kolostorba. Az országgyűlés azonban tudomásul vette a cultusminiszter válaszát.

29. Pl. *Hatala Péter*, ki a „Szabad Egyházban” erősen megtámadta volt a klérust és excommunicáltatott miatta, unitáriussá lett (1874.); *Parádi Kálmán* és mások a ref. egyházba tértek át; sőt megtörtént, hogy egy egész *Kunágota*, papostul együtt áttért a ref. egyházba 1872.

30. Midőn *Arad* és *Szeben* megkereste *Pestmegyét*, hogy támogassa az országgyűléshez beadott kérelmeket, melyben a jezsuiták betolakodása ellen szólaltak fel, a megye gyűlésén *Haynald* érsek két óráig fejtegette, hogy minő áldásos a jezsuiták működése; de a gyűlés másképen gondolkodott és elhatározta, hogy nemcsak támogatja a nevezett városokat, hanem maga is felír a jezsuiták beköltözése ellen; sőt a következő évben meg is újította feliratát (1873. jún. 14.). *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1872. évf. 286.; 1873. évf. 251. l.

31. *Schopper* rozsnói püspök 200 példányban kinyomatva osztotta volt ki megyéjében a vaticanumi végzéseket.

32. *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1873. évf. 251–52.; *Hegyi Pál*: i. m. 165–78. l.

33. *Deák Ferenc* az 1848. aug. 9-iki ülésen következőleg nyilatkozott e tárgyban: „Ne hasonlítsa senki ezekhez (t. i. a más felekezetek javaihoz) a kath. alapítványokat, miután ezeknek nem csekély része a status javaiból adatott már *István* által azon jószágokból, melyeket a status szükségéi fedezésére rendelték elődeink akkor, midőn a jószágokat felosztották”. *Cajus Gracchus*: i. m. 78. l.

34. *Cajus Gracchus*: i. m. 69–86. l.; *Orbán József*: Az alapok és alapítványok jogi természete (B.-Pest, 1882.); *Eötvös Károly Lajos*: Az egyházi közigazgatás kézikönyve (B.-Pest, 1889.), I. k. 421–23.; A tanulmányi alapról folyt viták ismertetését l. a *Budapesti Szemle* (1888. évf.) LV. k. 298–305.; LVI. k. 296–307., 451–62. l.

35. *Schulthess*: *Gesch. Kal.* 1874. évf. 307., 315., 317–18.; 1875. évf. 246.; 1881. évf. 335.; 1883. évf. 243–45.; 1884. évf. 141.; *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1884. évf. 153–54. l. Inkább az eseményektől felkeltett hangulatot jellemzik a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1874. évf. 602., 675., 1509.; 1875. évf. 1453.; 1881. évf. 415.; 1883. évf. 1605–1608. id. báró *Vay Miklós* beszéde a főrendiház dec. 10. ülésén a ker.-zsidó házasság mellett; 1884. évf. 105–112.; *Sárospataki Lapok* 1883. évf. 93–93. l. 30 kérvény az alapok, polgári házasság, közös iskolák, úgynevezett kath. sérelmek tárgyalása az o. gy., 787–88., 872-74., 904.; 1884. évf. 17–21., 33–35., 46–48. l.

36. Matthes: K. Chron. 1884. évf. 153–54.; 1885. évf. 134. l. *Irányi* szokta minden költségvetési vita alkalmával a vallásszabadságra vonatkozó törvényjavaslat kérdését feleleveníteni. *Irányinak egy idevonatkozó beszédét* l. a *Prot. Egyh. és I. Lap*, 1879. évf. 370–73., 396–404. l.

37. Schulthess: G. Kal. 1884. évf. 182., 188., 1885. évf. 174–77., 182., 189., 196.; Matthes: K. Chron., 1884. évf. 154.; *Hazánk* (1888. évf.), IX. k. 45–48. l.

38. *Prot. Egyh. és Isk. Lap*, 1876. évf. 129–40., 245–47., 265–70., 427–31., 460–66. l. Az 1876. évi o. gyűl. XXVIII. t.-cikke (1–19. §.) 1876. jún. 10. szentesített. Matthes: K. Chr. 1876. évf. 145–46. l.

39. Matthes: Kirchl. Chron. 1882. évf. 119. l. *Sárospataki Lapok* 1883. évf. 92–95., 125–26., 181–84., 197–98., 207–10., 221–24., 245–48., 265–68., 277–80., 294–97., 315–18., 329–34. b. *Vay M. beszéde*. 342–43. l. Schulthess: G. Kal. 1882. évf. 277., 283.; 1883. évf. 179., 182–83., 185., 188–89., 204. l. Az 1883. évi o. gyűl. XXX. t.-cikke: I. fejelet a középiskolák szervezete (1–27. §.), II. fejelet igazgatás és felügyelet (28–54. §.), III. fejelet magán középiskolák (55–59. §.), IV. fejelet a középiskolai tanárok képesítéséről (60–70. §.), V. fejelet vegyes intézkedések (71–74. §.). – A híres Nippold már többször idézett műve II. k. 491–92. l. a *magyarországi helyzetről* valószínűleg szász hazánkfiai sugdosása alapján *ilyen bölcsen elmélkedik*: „A Lajtántúli erőszakos magyarosítás közben, külső jelek szerint, éppen a protestánsok járnak elül a német cultura-elemnek elnyomásában ... A luth. egyetemes konvent elnöke, b. Prónay Dezső egyenesen tűzzel és vassal való megsemmisítéssel fenyegetőzött, midőn azt ajánlotta, hogy az állam magyar proselyta gimnáziumokat állítson a német intézetekkel szembe ... A német birodalommal való szövetség védelme alatt általában nemcsak Ausztriában szorítják háttérbe a németiséget, hanem magyar-lengyel (sic!) vezetés alatt új clericalis aera kezdődött, mely még a concordatumos korszakot is majdnem felülmúlja”. Íme az alapos prot. német egyháztörténelem-író éppen olyan bőszülten rohan a magyarnak, mint a vak légy a falnak!

40. Eötvös K. L.: Az egyh. közigazg. kézikönyve, I k. 200–202.; *Pr. E. és I. L.* 1880. évf. 1673–74.; 1881. évf. 65–72., 97–107., 199–201.; 1890. évf. 516–18. a min. rendeletet közli, 644–45.; *Sárospataki L.* 1890., 426., 409–415. a veszprémi püsp. körlevélről, 467., 488. l.

41. Rogge: i. m. 203–204. l.

42. Ezt a *nemzeti kéj-zarándoklatot* Zádori ékesen le is írta és műve („A nemzeti zarándoklat Lourdesbe”) második kiadást is ért Esztergomban, 1887.

43. L. a 36. l. a 36. j. és a 45. l. a 23. j.; Schulthess: G. K. 1887. évf. 259–60. l.

44. L. a 41. l. Az encyklika fontosabb részét l. Schulthess: G. K. 1886. évf. 241–42., *Sárospataki L.*, 1886. évf. 623–24. l.

45. Matthes: K. Chron. 1886. évf. 166–67.; *Vasárn. Újs.* 1886. évf. 701–706. l.

46. Schulthess: G. K. 1887. évf. 237–38.; *S.-pataki L.* 1887. évf. 479–83. l.

47. Schulthess: K. G. 1888. évf. 268–70; Matthes: K. Chron. 1888. évf. 243–44.; *Sárospataki L.* 1888. évf. 637–38. l.

48. Matthes: K. Chron. 1889. évf. 268.; Sárospataki L. 1889. évf. 370. l.

49. Sárospataki L. 1889. 811–14.; Vas. Újság. 1889. évf. 673–75. l. Az egészhez, főleg az elejéhez l. még: Hase: i. m. 689–90.; Nippold: i. m. II. k. 491–92.; Herzog: Real-Encyklop. XVI. k. 165–170.; Rapaics: i. m. III. k. 2. r. 625–31. l.

17. A katolikus egyház Orosz- (Lengyel-) országban.

A római curiának az orosz birodalomban sok olyan dologra szemet kellett hunyni, melyekért hevesen tiltakozott volna más országokban. Már II. Katalin (1762–96) egy kath. collegiumnak rendelte alá a püspököket, mely, mint állami intézet, az állam érdekeit szolgálta. A „felvilágosodott cárnő” befogadta ugyan az exjezsuitákat, de minden nemét megtiltotta a térítgetésnek.

Midőn a bécsi congressus Oroszországnak juttatta az I. Napoleontól alapított varsói hercegséget (1814.): I. Sándor cár (1801–25) külön királyságot alapított belőle és többi lengyel birtokából, melynek új alaptörvényeiben a többiek közt biztosította a vallásszabadságot is (J815. nov. 27.). Majd a római curiával egyetértőleg VII. Pius alatt (1817–18.) újból szervezték a kath. egyházat és az új varsói érsekség alá (mely előbb püspökség volt) hét püspökséget rendeltek.

Azonban a pártviszályok átka alatt nyögő lengyel nemzet (I. Miklós alatt, 1825–55) újra kísérletet tett hajdani önállósága és egysége visszaszerzésére (1830.). De részint egyenetlenség, részint árulás következtében leveretett a felkelés és ezután csakhamar az orosz beolvasztási politika kezdte meg működését, mely nemcsak nemzetiségét, hanem kath. egyházát is végveszéllyel fenyegette a lengyeleknek. Az új szervező rendelet (1832.) még meghagyta ugyan vallásuk szabad gyakorlatát, de a püspökök nem érintkezhetek közvetlenül a római curiával, a papság befolyása megszűnt az iskolákra; a vegyes házasságot szabályozó orosz törvény a katolikusok kárára ott is érvényessé lett;¹ az elkobzott javakat görög vallású nemeseknek adományozták; az egyház földbirtokát az állam részére foglalták le s helyette az állam díjazta a kath. papságot, mely változással együtt járt függetlenségük elvesztése. A nevezett és több más hasonló rendeletnek ellenszegülő püspököket felfüggesztették hivataluktól és nem töltötték be széküket. E veszteségeket még súlyosabbá tette az egyesült görögök elszakadása. Ugyanis a keleti orosz tartományoknak azok a községei, melyeket a jezsuita ármány csatolt volt egykor Rómához (1596. l. a II. k.

524. l.), most előkészítve az orosz politikát szolgáló főpapságtól, kijelentették a polocki zsinaton (1839. febr. 12.), hogy vissza óhajtanak térni az elhagyott anyaegyházba. E nyilatkozat után megjelent a *cárnak egy parancsa* (1839. júl. 5.), melynek alapján 1200 egyesült görög községet 2 millió lélekkel az orosz egyházba kebeleztek be a római egyházból. A pápa (XVI. Gergely) hiába emelt panaszt az egyház elnyomása miatt, hiába tiltakozott híveinek igazságtalan elszakítása ellen: a megtörténtnek megváltoztatása nem állott hatalmában. Később a cári és pápai udvar közt csakugyan létre jött az *egyezség* (1847. aug.), mely a püspökök választását a cárnak, kánoni beiktatásukat a pápának engedte át és azt is elismerte, hogy a püspökök a sz. széktől függenek megyéik vezetésében.²

II. Sándor cárnak szabadabb mozgást engedő kormánya alatt, az európai politikai zavarok újra felélesztették a lengyeleknek azt a hitté vált reményét, hogy megint visszaszerezhetik hazájok függetlenségét. Elkezdődtek tehát a vallásos színezetű *politikai tüntetések* (1861-től): búcsumeneteket rendeztek a szabadsághősök sírjaihoz, gyászistentiszteleteket tartottak stb. Mindezeknél a mozgalmaknál kiváló szerep jutott a kath. klérusnak. A lengyelt gyűlölő orosz óriás boszút lihegve ütött szét a tüntetők közt. Az *ostromállapot* kihirdetése után katonai karhatalommal űzték szét a templomokat tüntetésre használó népet; a politikailag gyanúsokat elfogták. Ezen templomszentségtelenítő erőszak miatt *Bialobrceszki*, varsói érseki helyettes bezáratta *Varsóban* a kath. templomokat. A kormány hiába szólította fel a templomok kinyitására, a vikárius nem engedelmeskedett. A hadi törvényszék halálra ítélte érte, de a cár egyévi várfogságra változtatta ítéletét. Ily körülmények közt átlátta IX. *Pius*, hogy, ha tovább is ujjat húz az orosz udvarral, csak megnehezíti a kath. egyház helyzetét, tehát engedett valamit eddigi makacs politikájából és megerősítette a kormánytól kinevezett érseket *Felinszkit*, ki azután elfoglalván székét *Varsóban* (1862. febr.) újból kinyitatta a templomokat.

Az idő előtt, készületlenül kitört *forradalom véres leveretése után* (1863.), a felkelésben való résztvétele miatt súlyos veszteség érte a kath. egyházat. A kormány több papot és szerzetest agyonlővetett, vagy bitófára juttatott, néhány főpapot Szibériába küldött, másokat Oroszország belsejébe szállíttatott. Ez a sors érte az új varsói érseket *Felinszkit* is, ki nem felelt meg a kormány várakozásának. A *zárdáknak*

nagy részét, mivel állítólag a forradalom tűzhelyei voltak, a kormány megszüntette (197 közül 114-et, 1864. nov. 28.); a megszüntetett szerzetrendek tagjait egy éjjel összefogatta és fegyveres őrizet alatt rendeltetésök helyére szállította. IX. Pius folyvást panaszt, fenyegetőzött, sőt az újévi tisztelgés alkalmával *meg is sértette az orosz követet* (1865. dec. 27.), de ezzel a megfontolatlan tétével csak öregbítette a lengyel egyház nyomorúságát³. Miután világos lett az orosz kormány előtt⁴, hogy a curia a lengyel papságot forradalomra való izgatásaiban nemcsak meggátolni nem igyekezett, ellenkezőleg kéz alatt még ösztönözte rá: az e miatt felingerült cár *minden összeköttetést megszakított Rómával*, megszüntnek nyilvánította a *concordatumot* (1866. nov. 14.), és olyan *intézkedéseket* tett, melyek egyenesen az életfeltételeit támadták meg a kath. egyháznak és lengyel nemzetnek. Nevezetesen azokon a helyeken, hol korábban lengyel nyelvet használtak a kath. istentiszteletnél, megengedte (megparancsolta), hogy az orosz nyelvet alkalmazzák; a lengyel terület nagy részén (a Visztula jobb partján) *kizárta* az iskolákból a *lengyel tannyelvet*; csak orosz nyelvű naptár terjesztését engedte meg; a katolikusokkal *megünnepeltette az orosz újévet*; a varsói érsekséget felfüggesztette és a pétervári kath. collegium (tanács) alá rendelte a lengyel kath. püspököket is. Azokat a püspököket, kik vonakodtak elismerni ama hatóságot, vagy nem akartak benne részt venni, fogva Oroszországba szállította (1868.)⁵.

Ezek még csak bevezetését képezték a kormány további intézkedéseinek. Újabb rendeletek mind nagyobb terjedelemben követelték az orosz nyelv használatát. A helyzetet nehezítette még az a körülmény is, hogy kiátkozta a pápa a kormánytól felállított r. kath. collegiumot, mire még azok a főpapok is ellenzéki állást foglaltak el a kormánnyal szemben, kik kényszerűségből támogatták előbb intézkedéseit. Ez az összeütközés azt eredményezte, hogy a lengyel püspököket kettő kivételével *fogságba vetették*, beljebbezték vagy száműzték (1869.). Így minél nagyobb ellenállást fejtettek ki a lengyelek az orosz beolvasztási politikával szemben, a kormány annál szigorúbban és kíméletlenebbül folytatta megkezdett munkáját. A latin szertartási és a nép által használt *imádságos könyveket oroszra fordították* és elrendelték használásukat. Egyes merészebb papok tiltakoztak e rendelet ellen; sőt találkozott olyan vakmerő is, ki a gyülekezet színe előtt széttépte és megégette a rendeletet. De sikertelen volt minden ellentállás és csak a

Szibériába száműzöttek számát szaporította (1870.).

Még az említettekénél is majdnem nagyobb csapás érte a lengyel kath. egyházat akkor, mikor a *görög egyesült egyház* utolsó nagyobb *maradványa, a chelmi püspökség* is (260,000 lélek) *felmondta* a római kath. egyházzal kötött *uniót és csatlakozott az orosz egyházhoz* (1875. máj. 1.). A szeplőtlen fogantatás és a csalatkozhatatlanság új dogmái és némely újítások a szertartásban nagyon alkalmas izgató szereknek bizonyultak arra a célra, hogy a jezsuita ravaszsággal elhódított területet hasonló görög ravaszsággal visszahódítsák és azután erőszakkal megtartsák.⁶

A római curia, míg célszerűnek látszott, addig támogatta a lengyelek ellenállását; de midőn tapasztalta, hogy a német birodalom és Ausztria-Magyarország nem nagy rokonszenvet tanúsít az ultramontán törekvések iránt és hogy a német birodalom és Oroszország közt folyvást melegebbé válik a barátságos viszony: hajlandónak mutatkozott az orosz kormány javára és a lengyelek rovására engedményeket tenni; mert attól tartott, hogy az orosz birodalomban, melynek *a vaticanumi zsinaton való megjelenéstől is eltiltották* a püspökeit, el fogja veszteni minden befolyását. Megkezdődtek tehát a bizodalmas *alkudozások* (1872.). *A pápa azt ígérte*, hogy a pétervári kath. collegiumot feloldja az átok alól, a lengyeleket a törvényes kormány iránti engedelmességre inti és belenyugszik, hogy orosz nyelven tartassék a kath. cultusnak egy része. Viszonzásul az orosz *kormány megígérte*, hogy nem gátolja a csalatkozhatatlanság dogmájának kihirdetését; hogy a pétervári kath. collegium csak kormányzási- és pénzügyekkel foglalkozik jövőben; hogy az előzőtt lengyel püspökök nagy részét visszahelyezi székébe, betölti a megüresedett székeket stb.⁷ A jezsuiták befolyása alatt álló curia készen mutatkozott ezen ajánlatok elfogadására, azt remélvén, hogy a béke helyreállítása után a német birodalomból kitiltott *jezsuiták* új működési kört nyerhetnek az orosz földön; de a lengyelek, élőkön *Ledochowszki* gróffal, a vaticanumi zsinat folyama alatt lengyel primásnak kinevezett poseni érsekkel, mindent elkövettek, hogy lebeszéljék a curiát az orosz kormány követeléseinek elfogadásáról. Így megakadtak az alkudozások; a remény, hogy Oroszországba költözhetnek a jezsuiták, enyészni kezdett; sőt az a rokonszenv, mely az *ó-kath. mozgalom* iránt külföldi befolyás következtében mutatkozni kezdett a katolikusok és oroszok közt és a két hitvallás egyesítését tűzte ki célul, lehangelte a békülési kedvét a curiának.

Több kilátás nyílt a közeledésre és kibékülésre a *XIII. Leo* idejében, ki trónraléptét barátságosan tudatta a cárral. Újra felvették az *alkudozások* fonalát, de nem tudtak boldogulni. Segítségül jött a *II. Sándor cár végzetes meggyilkoltatása* (1881. márc. 13.), melyet lengyel eredetűnek szerettek hirdetni; s a mély megrendülés és dermesztő félelem, melyek együttesen fogékonyabbá tették az új cárt, *III. Sándort* a béke iránt. Csakugyan *létrejött az egyezmény* (1882. dec. 24.), melynek értelmében helyreállott a diplomaiai összeköttetés; hazájokba térhettek az elűzött püspökök, de nem foglalhatták el székhelyüket, hanem nyugdíjban részesültek; a pápa a cártól kijelöltek közül tíz püspököt nevezett ki; a fontosabb plébániákat a cár jelöltjei közül a püspökök töltik be; a papi seminariumok püspökei joghatóság, de állami felügyelet alatt állanak; ott, ahol beszél a nép oroszul, *orosz lesz az egyház nyelve is*; a kormány nem gátolja a kath. egyházba való visszatérést.⁸

Újabb *súrlódásra* szolgáltatott okot az, hogy *XIII. Leo* egy görög-egyesült küldöttséget fogadott el (1884. jún.) és megígérte, hogy sürgetni fogja sérelmeik orvoslását az orosz kormánynál. Minthogy a *panaszlevélben* a küldöttség az orosz tisztviselők sanyargatásait és a „*véres térítést*” emlegette és a pápa azt igazoltnak nyilvánította: az orosz kormány sértőnek tekintette a pápának az állam belügyeibe való ilyen beavatkozását és a diplomaiai összeköttetés megszakításával fenyegetőzött hivatalos lapjában.⁹ A katolikusok, főleg a görög-egyesültek sanyargatása tovább folyt, a nem tetsző főpapokat száműzték;¹⁰ a *lublini domokos-rendieket*, mivel néhány volt görög-egyesültnek kath. szertartás szerint szolgáltatták ki az úrvacsorát és az elfogatásukra kiküldött rendőrségnek és katonaságnak a nép ellentállott, sőt egész kis véres csatát vívott; ezért Oroszország belsejébe szállították a zárda összes személyzetét és a zárdát bezárták (1886. febr.).¹¹

A *pápa jubilaumára III. Sándor* cár is elküldte jó kívánatait, még pedig azzal a mellékgondolattal, hogy hátha az ő politikai céljait is előmozdítanák a pápa „jó szolgálatai.” A lengyelek legkevésbé sem örültek a két abszolút hatalom közeledésének hírére, mivel sejtették, hogy nemzetiségök feláldozása lehetne a pápa részéről teendő engedmény. És csakugyan a jubilaumok után (1888.) teljes erővel megindultak az *oroszosítási kísérletek*. A *Bernát-apácák zárdáját*, mint állítólag a lengyel nemzeti mozgalom tűzhelyét, *bezárták*; a kath. papoknak szigorú büntetés terhe alatt megparancsolták, hogy *esküt* a lengyelektől csak

orosz nyelven fogadjanak el; a lengyel iskolákban is folyvást több orosz fi- és nőtanítót helyeztek el. Főleg a cári család ellen intézett *vasúti merénylet* óta oly kíméletlenül és rohamosan folytatták az oroszosítást, mintha ettől a jogtalan és áldástalan munka befejezésétől függene az orosz birodalom üdve.¹²

A két absolut hatalom célja és érdeke nem engedi meg, hogy minkét félt kielégítő egyezés jöhessen létre: egyfelől a *pápa* az egész keresztyén világ legfőbb ura óhajtana lenni; másfelől a *cár* a világ összes szlávjainak a görög kereszt, cári kormánypálca (vagy talán kancsuka) és orosz nyelv védelme alatt való egyesítéséről álmodozik. Ily körülmények közt hiába reméli a curia, hiába a lengyelek, hogy a cár, tervével ellenkezőleg, a kath. egyházat a római curia rendelkezése alá bocsássa atyai hatalma alól; ez csak akkor fogna megtörténni, ha valami olyan világfordulás következne be, mely az orosz birodalommal együtt egyszersmindenkorra összetörné a cári trónt is. Hiszen főleg a lengyel katolikusok iránt olyan nagy volt a bizalmatlanság, hogy a visztulai vasút igazgatósága rendeletet adott ki, hogy ne csak a *római kath. tisztviselőket* bocsássák el, hanem azokat is, kiknek a feleségek római kath. (1889.).¹³ Különben, ha egy pápai nuntius is oly meggondolatlan nyilatkozatra ragadtathatja magát, hogy: „*Rajtunk csak a forradalom segíthet!*”: akkor ne ütközzenek meg rajta Rómában, hogy vallásuk és egyházok igazi, rajongó hívei a különben is sokképen aláaknázott orosz birodalomban nem számíthatnak valami nagy bizalomra.

1. E *törvény* azt rendeli, hogy mindnyájan az orosz vallásban neveltessenek a vegyes házasságból származó gyermekek. És így azt a hálót, melyet a kath. hierarchia talált fel a nem kath. gyermekek elhalászására, a katolikusok nyakába vetették Oroszországban.

2. Midőn I. Miklós cár Palermóban 1845. meglátogatta betegeskedő feleségét, ez alkalommal XVI. Gergely pápát is felkereste Rómában, ki a cár előtt nyíltan felsorolta a kath. egyház sérelmeit és igazságos orvoslást kért, mit meg is ígért a cár. Így indultak meg az alkudozások és jött létre egy 31 pontból álló *szerződés* a XVI. Gergely halála után, melyet IX. Pius 1848. júl. 1. hirdetett ki az *Universalis Ecclesiae* kezdetű bullával együtt. E szerződést egészen közli Nussi: *Conventiones de rebus ecclesiasticis inter S. Sedem et civilem potestatem variis formis initae ex collectione romana (= bullario romano) excerptae* (Moguntiae, 1870.), főbb vonásaiban *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 679. l.

3. Nevezett alkalommal IX. Pius szóba hozta b. Meyerdorf orosz követ előtt, hogy Oroszország a katolicizmus elnyomására törekszik; a követ védekezve kijelentette, hogy Lengyelországban a forradalommal szövetkezett a katolicizmus. Erre a felingerült pápa azzal a nyilatkozattal vett búcsút a követtől, hogy „nem hiszi, hogy a cár őt azért küldte volna, hogy saját lakában insultálja”. *Matthes*: K. Chron. 1866. évf. 100–101. l.

4. *Gorcsakoff* kancellár kimutatta, hogy az utolsó felkelésben 500-nál több kath. pap és szerzetes vett részt.

5. *Matthes*: K. Chron. 1868. évf. 154–55. l.

6. U. o. 1874. évf. 232–33.; 1875. évf. 178–79. l.

7. U. o. 1872. évf. 166–67. l.

8. *Füssy*: XIII. Leo pápa élete (Budapest, 1887.), 102–104.; *Matthes*: K. Cron. 1882. évf. 196–97. l.

9. *Matthes*: K. Chron. 1884. évf. 213–14. l.

10. Pl. *Hryineviecki* vilnai kath. püspököt, mivel kirekesztett az egyházból két erkölcstelen kanonokot, Szibériába küldöttek; igaz, hogy önként nem akart külföldre menni, holott előbb azt az ajánlatot tették neki. *Ochyn* faluban a kath. templomot göröggé alakították át s elzárták a minden szentek napját megünnepelni akaró nép elől. Halottak napján a nép betörte a templomajtót és kath. rítus szerint tartott istentiszteletet. Erre a világi hatóság, *Gurko* kormányzónak távirati utasításából, fegyveres erővel a templomba rekesztette az áhítatoskodó népet és addig tartotta ott, míg távozásra nem kényszerítette az éhség. Végre, igazi muszka igazságszolgáltatás szerint, a fő izgatókat 25 rubel, a többieket, még a gyermekeket is, 25 kopek büntetésre ítélték. *Matthes*: K. Chr. 1885. évf. 195–197. l.

11. U. o. 1886. évf. 204. l.

12. U. o. 1888. évf. 306–308. l.

13. U. o. 1889. évf. 327–29. l.

Az egészhez l. még *Hase*: i. m. 709–711.; *Nippold*: i. m. II. k. 247–61.; *Herzog*: i. m. 19. Jahrhundert., 74–75.; *Alzog*: i. m. II. k. 512–13., 595–96.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 671–85. l. Ide vonatkozó főbb művek: (*Theiner*): Die neuesten Zustände der kath. Kirche beider Ritus in Russland u. Polen von Katharina II. bis auf unsere Tage (2 köt. Augsburg, 1841.); *Helfert*: Russland u. die kath. Kirche in Polen (Wiener Revue, 1864.); *Tolsztoj*: A róm. katolicizmus Oroszországban (2 köt. Pétervár, 1877. orosz nyelven).

18. A katolikus egyház Amerikában.

Amerika északi felében szembetűnőleg gyarapodik a kath. egyház, ellenben közép és déli felében mindinkább veszíti eddigi egyeduralmát. E tényt az Egyesült Államok polgári- és vallásszabadságának hódító ereje fejtí meg, mely elől a közép- és délamerikai államok sem zárkozhata el teljesen. Ezt az állítást az egyes területek egyházi fejlődése is igazolja, amint kitűnik a következőkből.

1. Az Egyesült államok alkotmánya (1787.) alaposan kívánta biztosítani a vallás szabadságát, midőn kimondta, hogy az állami hivatalok betöltésénél nem vétetik tekintetbe a hitvallás (VI. t.-c. 3. §) és hogy a congressus nem hozhat valamely vallás alapítására vagy a létezők szabad gyakorlatának gátolására vonatkozó törvényt (a módosítványok 1. cikke).¹ Ezek szerint a függetlenség kivívása után az állam azonnal teljesen különvált az egyháztól, hogy lehessen „szabad az egyház a szabad államban”. De azért ott sem tűrnék meg, hogy valamely felekezet állam legyen az államban, vagy a szabadság védő szárnya alatt, idegen hatalom (pl. a pápaság) érdekében, az állam keretében, vagy éppen az állammal szemben, helyettes királyság féle intézményt alapítson; ellenben a vallásnak bármely alakja szabadon fejlődhetik mindaddig, míg tiszteletben tartja az állam és közérkölcstörvényeit.

E kedvező viszonyok közt semmi sem gátolta a kath. egyház terjeszkedésének útját, míg törvényes alapon működött. Így történhetett, hogy a kezdetben csekély népességű kath. egyház igen tekintélyes gyarapodást mutathatott fel rövid idő alatt. Korábban csak néhány államban voltak tömegesebben a katolikusok; a legtöbb államban erős ellenszenv mutatkozott a papismus iránt; a római Antikrisztus ellen tartott nyilvános felolvasások és vitatkozások köztetszésben részesültek; sőt a *benszüllöttek* (nativisták = angol amerikaiak) hatalmas szövetsége (Know-nothings) többek közt azt is kitűzte célul, hogy kizárja a katolikusokat az állami ügyekbe való beavatkozás jogából. De ez az állapot teljesen megváltozott az újkori szabadelvűség hatása, a prot. egyháznak számos felekezetre való oszlása, a bevándorolt katolikusok nagy tömege és ezen egyház egyes kitűnőbb képviselőinek a körülményekhez mért bölcs, alkalmazkodó politikája következtében. E változás okozta, hogy a kath. egyház óriási emelkedést vett aránylag rövid idő alatt. Míg a kath. egyházközségek száma 1850. csak 1222 volt, négy évtized alatt *hatszorosára emelkedett e szám*.² Mindamellett is ez a nagy szám nem a protestantismus hanyatlásának tulajdonítható, hanem a *katholikus* (német, főleg ír) *bevándorlók* nagy tömegének; sőt kath. püspökök hivatalos közlése után is bizonyos, hogy ha minden bevándorló hű maradt volna hitéhez, még néhány millióval több hívőt számlálna a kath. egyház (legalább 16 milliót).

A katolikusok számának és gazdagságának gyarapodása előmozdította a papság igényeinek is az emelkedését. Az állam és egyház

különállása arra szolgált alkalmul, hogy a *kath. papság teljesen Róma felsősége alá került*. A curia nemcsak figyelemmel kísérte az egyesült államok kath. mozgalmait, hanem mint új erő-gyűjtő forrásokhoz, a jövőre nézve nagy reményeket is csatolt hozzájuk. A rohamosan gyarapodó kath. egyház templomok, iskolák, zárdák, többféle kath. tan- és jótékony intézetek alapításával biztosította megszilárdulását. A szükséghez képest új püspökségeket szervezett, egyedül IX. Pius 9 érsekséget, 28 püspökséget és 8 apostoli vikariatust alapított; élőkre a baltimorei érseket állította (1858.) és kinevezte az *első amerikai bíborost is* (1875., Mac Closkey new-yorki érseket). A baltimorei *nemzeti zsinatoknak* is az a hivatásuk, hogy gondoskodjanak a főpásztorok a helyi körülményeknek megfelelő intézkedésekről (papi seminariumok, kath. egyetem, misszió, clericalis sajtó, iskola és egyeletügy, stb.),³ így nem csoda, ha az új világ főpapjai (néhány képzetebb kivételével) a vaticanumi zsinaton a családokozhatatlanság dogmája mellett foglaltak állást, s vakmerően kimondták egyik fő közlönyükben, hogy az egyház tekintélye még világi ügyekben is felette áll az államénak (1872. júl.). A sajtó szabadsága mellett hirdethet bárminő elveket a papság, de ha kísérletet tenne megvalósításukra, arra a keserű tapasztalatra ébredne csakhamar, hogy szabad gondolkodású, éber, öntudatos nép védelmezi az alkotmányt és e nép az ultramontán gazdálkodás vezetőit a törvény értelmében épen olyan szigorúan sújtaná, mint az állami rend, béke és jóllét felforgatóit.

Mindezen éber politikai lelkiismeret mellett is a mindent merészelő ultramontanizmus nagyobb veszéllyel fenyegeti az új világot, mint Európát, mivel ott a szabadság védő szárnya alatt egész bátorságban szöheti szabadságellenes terveit. Teszi is, felhasználva minden eszközt, amit csak nyújt az ifjú erőben duzzadó állam. Szatócs nem üt akkora vásári zajt hitvány áruja érdekében, mint aminő kihívó, tolakodó hangon ajánlják az ultramontán lapok az egyedül üdvözítő egyház előnyeit. És ott vannak a zárdák, a congregatiók, a minden fajta kath. egyletek, melyeknek száma felülhaladja Francia- és Olaszország összes ilynemű intézeteit. Aztán a német cultura-harc idejében kiűzött jezsuiták és letett papok közül is tömegesen kerestek és találtak az új világban hálásabb munkakört. A *jeszuiták* még a vasutakon is ólálkodnak, ha netalán tehetnének valami jó fogást. A pénznek, ennek a ma leghatalmasabb eszköznek is jól értenek a gyűjtéséhez, már hálójokba került egynehány

milliomos kisasszony.⁴ IX. Pius alatt *Bedini*, XIII. Leo alatt *Howard* bíboros intézi a pápai ügyeket, nuntius cím nélkül ugyan, de állami ellenőrzés nélkül is.

Ujabb időben már is fordultak elő egyes összeütközések az állammal. A jezsuiták azt követelték (1875.), hogy vagy a kath. iskolákat tartsák fenn állami költségen, vagy egyesítsék őket az állami iskolákkal, de ebben az esetben a kath. plébánosok is gyakorolhassanak felettök ellenőrzést és a kath. gyermekek vallásos oktatását kath. papok végezhesék állami költségen. Egy jezsuita pedig nyíltan kijelentette, hogy „*inkább adja a szentséget a kutyának, mint olyan katolikuskoknak, kik állami iskolákba küldik gyermekeiket*”. Ezekkel a tapintatlan támadásokkal szemben az elnök kijelentette egy nyilvános beszédben, hogy határozottan ellent fog állani minden törvénytelen törekvésnek.⁵

Nagy ünnepet ült a katolicizmus *New-Yorkban* (1879. máj. 25.), midőn, az Egyesült államok és Kanada minden részéből összesereglett hívek jelenlétében, a nagyszerű fehér márvány *székesegyházat felszentelték sz. Patricknak*, az írek nemzeti szentjének tiszteletére.⁶ Ebbe az örömpohárba azonban kevéssel azelőtt (mára) egy kis ürmöt cseppentett a *cincinnati kath. érsek (Purcell) esete*, ki a *tőkét is katolikussá óhajtoán tenni*, megbukott ezzel a vallásos pénzügyi speculációval (3¹/₂ millió dollár passívával); az elámított hívek pedig koldusbotra jutottak.⁷ De az ilyen apró, jó híroket kockáztató csorbákat más téren igyekeztek kiköszörölni, így a többek közt (*Tennessee* államban) az „*amerikai kath. lovagok*” (új rend mintegy 6000 taggal) arra vállalkoztak, hogy a kath. hatóságokat és egymást személyesen, vagyonilag, sőt vállalataikban is támogassák. A tagok 17 dollár évdíjt fizetnek, de haláluk után 2000 dollárban részesülnek örököseik.⁸ Aztán a *jezsuitákat* senki sem háborgatja működésükben, egyre-másra alapítják az *iskolákat* (1882–3. már 23 collegiumuk volt 5800 növendékkel); a *szabadkőművesség* hódításának megakadályozása végett a „*kath. ifjak társulatát*” szervezték, melynek főhelye *Richmond* (Virginiában), de száznál több fiók-egyesülete van a különböző városokban. A jezsuitákkal egy célra működnek a redemptoristák, lazaristák, iskolatestvérek, benedek-rendiek, irgalmas testvérek és a megfelelő női congregatiók, melyek iskolákat, kórházakat, menedékhelyeket szerveznek és tartanak fenn és épen olyan jól értenek a költségek előteremtéséhez, mint intézeteik benépesítéséhez és a lelkek halászásához.⁹

És mindezen erőfeszítés mellett is az amerikai szabadság levegője sok tekintetben *kedvezőtlen a római hierarchia egységes fejlődésének*. A klérus, ha el nem akarja veszíteni híveire való befolyását, dédelgetni kénytelen politikai vagy társadalmi törekvéseiket, ellenkező esetben szakadásra készítnek utat. Nem is számítva azt, hogy az *ó-kath. egyház* az Egyesült államokban is megvetette lábát (1886. szentelték fel az első templomot Little Sturgeonban, Wisconsin államban),¹⁰ a különböző nemzetiségű egyházközségek egy vagy más okból felmondják az engedelmességet püspökeiknek. Különösen az írek nagyon megnehezítettek XIII. Leónak Írországból követett békítő politikája miatt. Az *ír socialisták*: „*a munka lovagjai*” egyesületének élére Mac Glynn, New-York egyik kath. plébánosa állott, ki nemcsak érsekének, hanem a pápának is megtagadta az engedelmességet s számba sem vette a Rómába idézést és a nagy egyházi átkot. A helyzetet még aggasztóbbá tette az a körülmény, hogy több száz község az ír pártvezér mellett foglalt állást, sőt pengetni kezdték már az *ír nemzeti kath. egyház* eszméjét is. Ebben a válságos helyzetben a tudakozódó curiának azt a bölcs tanácsot adta Gibbon, a baltimorei bíboros érsek, hogy arra kell vigyázni, hogy „*meg ne égessék a körmüket, ... mert ha elveszítik a nép szívét, jövőjüket veszítik el.*” Azóta a világboldogító Mac Glynn nem háborgatták többé, ő pedig tovább haladt a maga útján.¹¹ Ezen kívül az ír katolikusok a németekkel sincsenek jó egyetértésben.

Mindezen súrlódások mellett is a római hierarchia egyre fényesebb reményekkel néz az *észak-amerikai catholicismus* jövőjére és méltán lelkesedéssel ülhette meg fennállásának jubilaumát (1889.), miután az Egyesült államokban történt első szervezése óta (1789.) 40,000-ről állítólag kilenc millióra szaporodott híveinek száma, mely felett körülbelül 8000 tagból álló, messze elágazó hierarchia örködik. Ugyanezen ünnepi év fényét emelte a *washingtoni kath. egyetem felszentelése* (nov. 13.) a köztársaság elnökének jelenlétében és a Baltimoreban tartott *nagy kath. gyűlés* (nov. 10.), melyen azok az államai is képviselve voltak a brit Amerikának, melyekben hasonló tekintélyes állást foglalt el a kath. egyház (pl. Canadában).¹²

2. *Brit-Észak-Amerikában*, főleg Canadában hasonlóképpen nagy hódítást tett a catholicismus, mit annak köszönhet, hogy jobbra francia és ír katolikusok a bevándorlók. A hívek gyarapodásával püspökségek és érsekségek alapításáról gondoskodtak a pápák.¹³ A főpapság azután

tartományi zsinatokon intézkedett a klérus és hívek rendben tartásáról és fejlesztéséről. A klérus éidekeit mozdítja elő a *quebeci kath. egyetem* is (1852. alapított). De épen ez a nagy buzgóság és uralkodási vágy erős visszahatást szült, melynek az alsó-canadai clericalis parlament felosztása és anti-ultramontán kormány alakítása lett az eredménye (1878.). Nemcsak a prot. Felső-Canada, hanem Britannia is erősen követelte, hogy véget érjen a quebeci clericalis kormány gazdálkodása.¹⁴ Az az üzleti szellem, mely a klérus tevékenységét mozgatja, nem egyszer volt káros eredményű. Így a többek közt bukás szélére jutott a *montreali érsek* is (Fabre, 1880.): s hogy kiszabaduljon a hínárból, *lelkileg kamatozó kölcsönt* vett fel egyházmegyéje községeitől, megígérvén, hogy évenként egy misét fog olvasni az élőkért, egyet a holttakért.¹⁵ De a canadai hívek jó katolikusok és minden áldozatra készek lelki üdvökért, ha mindjárt sok pénzbe kerül is. Legalább külsőleg, az 1881. kimutatás szerint elég szépen gyarapodnak, miután Canada 4¹/₂ millió lakosának mintegy kétötöde katolikus, kik 24 főpapnak és ezek közt a *XIII. Leótól* bíborossá kinevezett quebeci érseknek (*Taschereau*) állanak a vezetése alatt.¹⁶

3. A közép- és dél-amerikai államok, mint spanyol és portugall eredetű települések az első gyarmatosítás óta aranyországát képezték a kath. papságnak. A klérus seholsem használta fel a híveket oly készséges eszközül céljai érdekében, mint ezen a roppant területen; seholsem meríthetett oly kifogyhatatlanul a vallásos buzgóság forrásaiból, mint a tudatlanság és babona ezen termékeny talaján, hol a szentek tisztelete már valóságos bálványimádássá fajult, s a külső szertartások és ünnepek pontos megtartását az üdv csálhatatlan eszközének hirdették. De az ultramontanizmusnak ez a paradicsomkertje sem emelhetett chinai falakat az újkori eszmék áramlata ellen.

Midőn a francia forradalom alapján megrendítette és *Bonaparte József*, az új király hódolatra szólította fel az amerikai spanyol gyarmatokat is (1808.), ezek nem akartak alkalmazkodni a dolgok új rendjéhez, továbbra is hívek maradtak *VII. Ferdinánd* királyhoz, elűzték az új királyhoz szító kormányzókat és ideiglenes tanácsot (junta) szerveztek. De midőn a Cadixban üléselő és új alkotmányon dolgozó *cortestől* hiába kérték a gyarmatokat, hogy egyenlő jogokban részesíttessenek az anyaállammal: széttörték az összekötő kapcsot, kitűzték a függetlenségi harc lobogóját és véres küzdelem után *köztársaságokká alakultak* (1811–24.). E példát *Brazília* is követte és elszakadva Portugalliától, független

császárságot alapított (1822.).

A függetlenségi harcban a kath. papság előrelátólag a nép ügye mellett foglalt állást és nemcsak megmentette vele, hanem jövőre is biztosította gazdagságát és befolyását. A kath. egyház állami maradt ugyan, de a legtöbb köztársaság elismerte a vallásszabadságot is. A curia ezekkel az átalakulásokkal szemben hagyományos, simuló politikáját követte; VII. Pius még arra intette a gyarmatokat, hogy maradjanak Spanyolország védő szárnyai alatt, de már XIII. Leo elismerte az új államok függetlenségét, betöltötte a megüresedett püspökségeket és követeket küldött az új kormányokhoz. De nem gátolhatta meg a kath. hierarchiának színváltoztató politikája sem, hogy a klérus uralmának és kiváltságainak megdöntését egy vagy más módon munkába ne vegyék a szabadelvűek. Így Chile és Peru csökkentette az ünnepek és zárdák számát; a közép-amerikai congressus megszüntette a szerzetesi fogadalomnak törvény előtti érvényességét (1830.), a mexikói congressus patronusi jogot kezdett gyakorolni, száműzte a tiltakozó főpapokat és lefoglalta jövedelmeiket (1834.). Alig volt széttörve az idegen bilincs, a pártok folytonos küzdelmei zavarták meg az ifjú államok békéjét; míg egyik párt (a *centralista* katonai és papi párt) a papságra támaszkodva remélt céljához eljutni: addig a másik párt (a *foederalista* földbirtokosoké és kereskedőké) a klérus hatalmának megtörésétől várt sikert.

Leghevesebb és leghosszabb volt a pártok küzdelme Mexikóban s ebben a kath. papság a döntő tényező, mivel befolyásával és roppant birtokával¹⁷ annak a pártnak biztosíthatta a diadalt, amelyhez csatlakozott. Így történt, hogy midőn a *szabadelvű kormány* a katonaságra és papságra vonatkozólag akart reformokat életbeléptetni, egyesült ez a két rend s megnyerve érdekeinek a többséget, megbuktatta a kormányt. A *centralista* kormány aztán (1835-től), kivált *Santa Anna* tábornoknak többszöri dictatorsága és elnöksége alatt, féktelen önkényével és jogtalan követeléseivel nemcsak az országban szította fel az elégtelenséget, hanem háborúba is keveredett az Egyesült-Államokkal, Franciaországgal és Angliával. E terhes háborúban vesztette el *Texast* és *Floridát*, melyek az Egyesült-Államok kötelékébe jutottak (1849.) Végre a *szabadelvű párt* győzött (*Comonfort* és *Juarez* elnöksége alatt 1857.), mely lefoglalta az egyházi javakat, kihalásra ítélte a szerzetrendeket, polgári- és bűnügyekben megszüntette a klérus bírói illetékességét, életbe léptette a polgári házasságot és polgári anyakönyvvezetést, kihirdette a vallás teljes

szabadságát, száműzte a tiltakozó püspököket és pápai nuntiuszt (1861.).

A hatalmától megfosztott *clericalis* párt idegen segélyért folyamodott ebben a végszükségben; ez és a pénzügyi kérdések spanyol, angol és francia beavatkozást zúdítottak a szabadelvű kormány fejére. Spanyolország és Anglia visszavonulása után, a francia politika a *mexikói császárságnak* adott léteit és az elámított habsburgi *I. Miksát* ültette az egymást halálosan gyűlölő pártok közé állított trónra, ki a pápának Rómában elfogadott áldásával indult új országába (1864). Az új császár helyzete igen kényes volt, a papi pártra kellett volna támaszkodnia, de miután a legszűkebb reformokat is ellenezte a curia, a régi állapotot pedig teljes lehetetlen volt visszaállítani: kényszerűségből a Juareztól megkezdett úton haladt tovább. Így kikerülhetetlenül bekövetkezett a válság. Miután az Egyesült államok kormánya leverte a fellázadt rabszolgatartó déli államokat és erélyes sürgetésére a francia megszálló sereg odahagyta Mexikót: a pártjától elhagyott császárt nemcsak trónjától, hanem *életétől is megfosztotta* Juarez (1867.). Az újra elnökké lett Juarez kevés engedményt tett a klérusnak és mindvégig fentartotta az anti-clericalis törvényeket.

Halála (1872.) után a klérus újra vissza akarta foglalni korábbi állását; ezt a célját buzgón támogatták a Guatemalából kiűzött és Mexikót elárasztott jezsuiták. De a *congressus* (1873.) a Juarez *vallás-rendeleteit felvette az alkotmányba*, az izgató jezsuitákat kiutasította az országból, a zavargást szító papokat és azokat az apácákat, kik újra zárdákba gyűltek össze és újoncokat vettek fel, börtönbe záratta.¹⁸ Ezeket a törvényeket még szigorúbbak követték. A *congressus az állam és egyház teljes elkülönítését* vette munkába: a vallást egészen kizárta az iskolából, az utcai istentiszteletet a templomokba utasította vissza; megtiltotta a papoknak, hogy a templomon kívül hivatalos ruhában járjanak: továbbá kimondotta, hogy a vallás szolgái nem örökölhettek sem rokonaiktól sem társaiktól, hogy a vallásos intézetek csak annyi földbirtokot vagy zálog-birtokot szerezhetnek, amennyi templomra és tartozékaira szükséges, stb. (1875.).¹⁹ Később a képviselő kamara arra adott be javaslatot, hogy házasságtörés esetében *felbontható legyen a polgári házasság* (1884.).²⁰

Hasonló irányú törekvés mutatkozik Közép-Amerikának többi államaiban is.²¹ Így *Guatemalában*, hol a jezsuiták és más szerzetesek igen tekintélyes állást foglaltak volt el korábban, melyet szilárdítani törekedett még az 1853. kötött *concordatum* is: a clericalis gazdálkodást megelégetve,

a jezsuitákat, kik hatalmokban kerítették az előkelő ifjúság nevelését és jól meggazdagodtak, elűzték (1872.); majd megtiltották a klérusnak, hogy papi ruhát viseljen hivatalos működésén kívül és feloszlatták az apácázárdákat is (a *Borrias* elnök idejében, 1874.). Később idegen nemzetiségű kath. papnak megtiltották az államba való bemenetelt és kiutasítással fenyegették a súlyos vétséget elkövető egyházi szolgákat.²² *Nicaraguában* hasonlóképpen lerázták a concordatum bilincseit, nemcsak telepeiket szüntették meg a jezsuitáknak, hanem a köztársaság területéről is kiutasították a „kegyes és erőszakos atyákat” (1881).²³ *Costarica* is megelégette a szerzetesek és papok concordatumos uralmát, az új zárdatörvényben megtiltotta mindenféle vallásos társulat szervezését, érvénytelennek nyilvánította a szerzetesi fogadalmat, örökös száműzetéssel fenyegette az ellenszegülőket; az iskola-törvény csak állami iskolákat tűr meg, a nem engedelmeskedő papokra pénz- és börtönbüntetést szabott; sőt államiaknak nyilvánította a temetőket is (1884.).²⁴

Új-Granada (1861. óta *Columbia*) a klérus hatalmának korlátozása céljából alárendelte a papokat a polgári törvényszékeknek (1845.); megszüntette a tizedet, kiűzte a jezsuitákat (1849.); védelmébe vette a zárdából kilépő szerzeteseket, a községekre bízta a papválasztást és elűzte a bogotai érseket (1851.); életbe léptette a polgári házasságot (1852.) és kihirdette a teljes vallásszabadságot (1853.). Később a klérus ebben az államban is megkapta a „májusi törvényeket,” melyek szigorú büntetést szabtak azokra a papokra, kik izgatnak az állami törvények és rendeletek ellen, a törvények ellenére kihirdetik valamely külföldi hatalom (= curia) parancsait vagy vallásrendeleteit, s bíraskodnak polgári és büntető ügyekben. A congressust felhatalmazták, hogy a nemzeti intézményeket nem tisztelő főpapokat megfoszthassa hivataluktól és kimondták, hogy minden pap csak a kormány engedélyével folytathatja hivatalát. A congressus a klérus ellenzékeskedő buzgalmát az egyházi javak lefoglalásával, négy püspöknek letételével és tíz évig tartó száműzetésével igyekezett megfékezni (1878.). Újabban a *conservativo* párt jutván kormányra, megkezdte a curiával az alkudozást (1884.) és a klérusra nézve elég kedvező *conventi*ót kötött (1888.).²⁵

Venezuelában is heves harc tört ki az állam és egyház közt. A kormány a felkelőkkel szövethető érseket (*Guevarát*), mivel eltiltotta a klérust a nemzeti ünnepen való résztvételtől és interdictum alá vetette a székesegyházat, melyben az ünnep tartatott, letette hivatalából és

számúzte (1872.). Midőn pedig az érsek a száműzetésből is folyvást felkelésre bujtogatott és a st.-domingoi pápai nuntiuusszal meghíúsultak az alkudozások: az elnök (*Blanco*) az államot és egyházat elkülönítő törvényt terjesztett a congressus elé, mely el is fogadta azt (1876.). Ez a törvény eltörölte az állam, a haza függetlenségével össze nem férő hierarchiát; egyházaknak és egyházi testületeknek megtiltotta fekvő birtok szerzését; az egyházi célokra fordított állami költségeket tanügyi célok előmozdítására rendelte; az iskolából kizárta a papokat, életbe léptette a polgári házasságot stb. Midőn híret vette a curia, hogy eddigi hajlíthatatlan politikájával kockáztatja a kath. egyház jövőjét, jónak látta engedni, újból felvette a tárgyalás fonalát, elismerte az érsek letételét és megerősítette a senatustól kinevezett új érseket. Ezt az engedékenységet azzal viszonzta a kormány, hogy a klérus ellen hozott törvények közül a congressus beleegyezésével megszüntette a legsérelmesebbeket.²⁶

Ecuador hosszas küzdelem után a *clericalis* párt kezébe került. Ezen párt embere, *Moreno* elnök *concordatumot* kötött a pápával (1862.), az iskolákat a jezsuitákra, a censurata püspökökre bízta és midőn szorult helyzetbe jutott a pápa, nem tekintve a kedvezőtlen pénzügyi viszonyokra, megszavaztatta neki az állam jövedelmének tizedét (1873.). És hogy az állam ne csak pápai, hanem valami rendkívüli áldásban is részesüljön, a Jézus szent szívének ajánlotta fel az egész államot. Mind hiába! Nem sokára (a *Moreno* meggyilkoltatása után, 1875.) a *szabadelvű* párt ragadta kezébe a hatalmat; a jezsuiták jobb hazát kerestek, megszüntették a pápai tized fizetését és felmondották a *concordatumot* (1877.). Nagy zajt ütött a *quitoi érsek* (*Checay Barba*) megmérgezése (a miseborba kevertek mérget). A *clericalisok* a szabadkőműveseket vádolták; végül kitűnt, hogy a bűnt az érseknek egyik kanonoka, (*Andrade Coronel*) követte el boszúból. De hát az egyenlítő alatt forrón süt a nap és felforralja a spanyol vért még a papi öltöny alatt is. És csakugyan hatalma visszanyerése végett felkelésben tört ki az *ultramontán párt*, de leveretett és a püspöki kar elmenekült. A *szabadelvű kormány* ezek után az egész hierarchia és szerzetesség megszüntetését tervezte (1878.), de később újra a *clericalis párt* jutott uralomra és a congressus (1884.) egyedül uralkodónak nyilvánította a kath. egyházat.²⁷

A szomszédos *Peru*, mely 1821. lépett a független államok sorába és új alkotmányában (1860.) a kath. valláson kívül nem ismert el másat, külháborúk és belviszályok miatt alig haladhatott a fejlődés útján. Míg

korábban, rövidebb időszakok kivételével az *egyházi absolutismus* járma alatt nyögött: újabb időben ébredezni kezdett. A kormány, a közvélemény kívánatára, elhatározta a káros befolyást gyakorló *jezsuiták kiutasítását* és nem ismerte el őket vallásos rendnek. A püspököket a kormány nevezi ki és díjazza.²⁸

Chile, Dél-Amerikának legrendezettebb és legvirágzóbb állama véres harc után vívta ki függetlenségét (1818.). E háborús idők alatt foglalta le az állam az egyházi javakat és vállalta magára a klérus díjazását s némely cultus-költségek fedezését (1824.). A kormány arról is gondoskodott, hogy el ne szaporodjanak nagyon a szerzetesek: e végett meghatározta a zárdák személyzetének számát s megszüntette a szerzetesi fogadalom kötelezettségét; a curia beléegyeztével alárendelte a klérust az állami és büntető törvényeknek s megfosztotta a választás jogától. A püspöki kar e miatt átkot mondott azokra, kik az új törvényt hozták és interdictummal fenyegetőzött, ha el nem törlik. A törvényhozás egy más törvénnyel felelt erre az igazolatlan támadásra, melyben börtönnel fenyegette azokat a papokat, kik megkísérlik foganatosítani a curiának az állam törvényeivel meg nem egyező rendeleteit és *kiutasította* a zavarokat okozó *apostoli delegátust* (1874.). Majd bekövetkezett az *állam és egyház elkülönítésének* a szüksége is; ebből a célból polgári házasságról, polgári anyakönyvvezetésről és a temetők államosításáról gondoskodtak (1883.). Az *új alkotmány* a *vallásszabadságot* tette az állam-vallás helyébe, kizárta a klérust az államtanácsból, továbbra is fentartotta a patronatust, a placetumot és a cultus-költségek fedezését (1884.). Különben, hogy *minő állapotban van a kath. vallás* még Chile-ben is, mely pedig a cultura zászlóját lobogtatja Dél-Amerikában, bizonyítja a következő *két jellemző esemény*. Midőn *St.-Jagóban* (1863.) a szeplőtlen fogantatás ünnepén leégett a jezsuiták temploma és vagy 2000 nő és gyermek odaveszett, a klérus a szent szűz kegyelmének tulajdonította ezt a borzasztó szerencsétlenséget, mint a ki az államot ez úton sok szenttel és vértanúval óhajtotta megajándékozni. Midőn pedig *Sz. Izidor* (1888.) nem akart esőt csinálni, sőt himlő-ragály ütött ki és semmit sem használt a sok ima: a makacs szentnek a szobrát a fő templomból egy szegény kis templomba vitték (tehát degradálták, állítólag meg is verték) és csak azután szállították vissza, miután eső esett. De hiszen e fajta babonák nemcsak az *Andes*, hanem a *Pyrenaeus hegység* tövében is előfordulnak.²⁹

Bolívia a spanyol járom lerázása után is (1825. óta) tiszta kath. állam

maradt. Még az újabb alkotmány is ezt a merev álláspontot foglalta el és az állami kath. vallás mellett tudni sem akart más vallásokról (1872); később egy kis szabadelvű töredék megkísérlette a vallásszabadság érvényesítését, de mindössze csak annyit érhetett el, hogy vallásszabadságot nyertek a más vallásúaktól alapított telepek (1878.). A *római monopólium* az erkölcsi viszonyokat nem képes erős lábra állítani.³⁰

A *brazíliai császárság* alkotmánya is a kath. vallást mondta ki az állam vallásának, de a bevándorolt protestánsoknak (leginkább németek) megengedte a magán vallásgyakorlatot (1824.). A korlátlanul uralkodó klérus csak concubinatusoknak tekintette a prot. házasságokat még azután is, hogy az állam érvényeseknek ismerte el őket (1851.); sőt újból megeskette a katolikussá lett házaspárokat s az elválásra elegendő oknak tartotta a prot. vallást. Ily viszonyok közt nem csoda, hogy gyorsan elfojtották a családkozhatatlanság dogmája ellen emelkedett néhány gyenge hangot. Azonban az önállóságra törekvő állam nem nézhette el sokáig a klérus mindenhatóságát, hanem követelte az elhelyezendő papok bejelentését, a pápai rendeletek placetumát és hogy az excommunicatióknak ne legyen semmi jogi következményök. Ez és a szabadkőművesek térfoglalása, még a vallásos egyesületekben is, felfingerelte a klérust. Több püspök kijelentette, hogy inkább engedelmességek a kánon-jognak, mint a polgári törvényeknek; és az *olindai püspök* (*Gonsalves d'Oliveira*) interdictumot mondott ki egy egyletre, melyben néhány szabadkőműves volt. IX. *Pius* pedig a klérus támogatása végett egy mennydörgő brevét adott ki a szabadkőművesek ellen (1873.). A kormány az interdictum megszüntetését követelte és a főtörvényszék négyévi fegyházra ítélte a törvénnyel dacoló püspököt (mivel a brevét placetum nélkül hirdette ki). A császár kegyelemből várfogságra változtatta ezt az ítéletet és másfél év múlva visszaadta a püspök szabadságát (1874.). A felzavart béke a püspök szabadon bocsátása és néhány izgató olasz jezsuita deportálása után (1875.) lassanként visszatért. A *szabadelvű párt* kormányra jutásával a nem-katholikusok elnyomása, valamint a kath. egyháznak eddigi kiváltságai is megszűntek és életbe lépett a kötelező polgári házasság (1878.), de a nem-katholikusok választási joga most sem lehetett törvényé. Ellenben az oktatásügy hitvallás nélküli lett minden fokozaton és életbe lépett az iskolakötelezettség (7–14 évig, 1879.). A *rabszolgaság megszüntetése* (az 1872. szept. 28. óta született gyermekek szabadok, az idősebbeket

fokozatosan kiváltotta az állam) teljesen végrehajtatott (1881–1888.), hogy ezzel a ténnyel is emeljék a *XIII. Leo* pápa jubilaeumának fényét. Nem ment ilyen simán a dolog a protestánsok felszabadításával. Midőn a protestánsok és a katolikusok egyenjogúsága került szőnyegre, a senatus kedvezően fogadta, sőt azt lehetett remélni, hogy a képviselő kamara is elfogadja; de váratlanul 1200 előkelő nő (ha ugyan kitelt ennyi) kérelmet adott be ellene. A kérelem indítója a jezsuita befolyás alatt álló *Izabella* hercegnő, a *II. Pedro* császár leánya és leendő utódja volt (az Európában időző beteg császár helyett kormányozott 1888.), ki szentelt aranyrózsát kapott a pápától és ez alkalommal a „sz. szék engedelmes leányának” vallotta magát (1888.). Amit nem keresett a hercegnő, nagyon hamar megtalálta tapintatlan politikájával. Midőn ellentétbe helyezte magát az állam érdekeivel és nem valami rózsás jövőt ígért (férje, *Gaston* orleans-i herceg mellett), a már korábban is forrongó s leginkább ellene irányuló elégtelenség forradalomban tört ki, mely *trónvesztettnek nyilvánította a Braganza-házat*, s egész családjával hajóra szállította és Európába küldötte *II. Pedro* császárt (1840–89). A forradalom vihara a *jezsuiták ellen* fordult másod sorban, kiknek teljesen szétrombolták néhány házát; azután generálisuk által „az ország hangulatára való tekintetből” visszahivatva, az ultramontán Belgiumot boldogították. A kath. klérus pedig azt az utasítást kapta a pápától, hogy viselje magát nyugodtan, ne avatkozzék politikába s csak annyit követeljen az új kormánytól, hogy ne akadályozza egyházi hivatala folytatásában. Milyen szerények lesznek, ha megszorulnak!³¹

Az *argentínai köztársaságban*, az egymást felváltó ellentétes irányú kormányok alatt nagyon gyorsan változtak a kath. egyháznak derült és borult napjai. A század első felében, a *radicalis kormány* (*Don Manuel Rosas* dictator, 1835–52) idejében olyan feszült viszony állott be az állam és egyház közt, hogy minden összeköttetést megszakítottak Rómával. Majd a *clericalis kormány* rövid uralma alatt újból éledni kezdett a kath. egyház, de a klérusnak követelő magatartása csak siettette a kormány bukását. Így történt, hogy az *új liberális kormány* kimondta a teljes vallásszabadságot (1865.), a jezsuitákat pedig már korábban kiűzték. Azonban a *buenos-ayresi érsek* (*Aneiros*), bízva a kormány clericalis hajlamaiban, kedvelt jezsuitáit, kikről egy pástorlevélben azt állította, hogy „csak istentelenek, hitetlenek és semmirekellők gyűlölik”, újra meg akarta honosítani és több tanintézetbe becsempészni. E végett a congressus mellőzésével azt kívánta

a kormánytól, hogy adja vissza elvett templomaikat és zárdáikat. Az ezek miatt felingerült néptömeg megrohanta az érseki palotát és a jezsuita collegiumot, mindent feldúlt s felégette az összetört bútorokat és épületeket (1875. febr. 28.). A kirendelt fegyveres erő alig tudta helyreállítani a rendet. Nemsokára megint az *ultramontanismus* kerekedett felül; számos szerzetes rend árasztotta el a köztársaságot, az utcai processiókat felszabadították a tilalom alól és annál fényesebben tartották meg; sőt a sz. József társaság egyenesen „az asszonyoknak erkölcsösebbé tételére” vállalkozott (1883.). Ez a hívatlan nagy buzgóság visszahatást szült s midőn azt követelte az apostoli legátus, hogy ne tűrjék meg a prot. tanok terjedését, a püspökök is részt vehessenek az állami iskolák vezetésében és még egy goromba jegyzéket küldött az ezen követeléseket elutasító kormánynak: a felboszantott kormány *kiutasította* az államból a vakbuzgó *legátust* (1884.). Az ultramontanismus kihívó magatartása arról győzte meg a kormányt, hogy eljött az ideje, hogy alkotmányos úton végrehajtsák az *egyház és állam teljes elkülönítését* (1886.).³²

A sokat hányt-vetett és folytonos belviszályoktól dúlt *Uruguay* is annyira előhaladt már, hogy elrendelte a prot. lelkész által kötött és előbb érvényesnek nem ismert házasságok törvényesítését (1880.).³³

Sőt *Paraguayban*, az egykori jezsuita államban is győztek a szabad eszmék (*Francia* dictatorsága alatt, 1818–40.); az egyházi javak lefoglalása után megtört a klérus hatalma, sőt arra is rájöttek a független köztársaság vezetői, hogy „többet lehet bízni az ágyúknban, mint a szentekben”.³⁴

1. *Herzog*: Real-Encykl. (2. kiad.). X. k. 635. l.

2. *Hoffmann*: Catholic Directory, 1889. szerint a kath. egyház 8118 lelkész, 7353 templom, 1480 kápolna, 2770 statio, 119 árvaház (21,358 növendékkel), 32 theologiai seminarium (1570 hallgatóval), 124 gimnázium, 549 akadémia (?), 2799 községi iskola (597,194 gyermekkel) felett rendelkezik és 8.159,676 lelket számlál. *Zeller*: Theologisches Handwörterbuch (Calw és Stuttgart, 1889.), 1. k. 63. l.

3. Az *első nemzeti zsinat* 1852., a második 1866. tartatott, a harmadik 1884. nov. 9–dec. 7. közt folyt le. Ez utóbbin 13 érsek, 64 püspök, 6 apát, 11 római főpap, 34 rendfőnök, 12 seminarium-igazgató és 87 hittudós vett részt. Az öreg és beteges *Mac Closkey* new-yorki bíboros érsek helyett, mint pápai legátus, *Gibbon* baltimorei érsek elnökölt. *Matthes*: Kirchl. Chron. 1884. évf. 225–26. l.

4. Egyik pénzkirálynak, *Vanderbiltnek* unokahuga, *Fontilatti* kisasszony 200 millió dollárral gyarapította a Vaticanum adómentes vagyonát; *Drexel* kisasszony pedig 4 millió dollár vagyonnal az irgalmas nénék közé sorakozott. *Matthes: K. Chron.*, 1889. évf. 340. l.

5. U. o. 1875. évf. 173–74. l.

6. A csúcsíves stylusban épült templomban 14,000 ülő- és 19,000 állóhely van; a szentelést *Mac Closkey* helybeli érsek végezte 8 érsek, 19 püspök és 400 pap jelenlétében. Az is érdekes, *hogy miként jutottak ehhez a templomhoz*. Az ír „csőcselék” (rowdies) igen nagy befolyást gyakorolt a városi választásokra. Az írekre támaszkodó városi tanács aztán a római érseknek (mivel az Egyesült államokban a „holt kéznek” nem lehet birtoka) székesegyház és árvaház számára egy roppant területet adott el pro forma egy dollárért, majd az átengedett területen utcát nyitott s e végett igen nagy áron sajátította ki az ingyen földnek egy kis részét; az utcára nyíló területek is mesés áron keltek el. Ilyen és hasonló utakon a kath. egyház rövid idő alatt 5 millió dollárnyi vagyonra tett szert; a többi sorsjáték, műkedvelői színi előadás, hangverseny, és drága áron osztogatott csókok útján került ki. *Matthes: K. Chron.* 1872. évf. 173–74. l.

7. U. o. 1879. évf. 222–23. l.

8. U. o. 1880. évf. 221. l.

9. 1882. 267 menedékhelyök, 112 kórházok és 249 Vince-egyletek volt. U. o. 1882. évf. 205–206. l.

10. U. o. 1885. évf. 210. l.

11. U. o. 1887. évf. 243–34. l.

12. U. o. 1889. évf. 340–41. l.

13. XVI. *Gergely* a quebeci, IX. *Pius* a halifaxi és torontói, XIII. *Leo* a montreali és ottawai érsekségeket alapította.

14. *Matthes: K. Chron.* 1878. évf. 164. l.

15. A 152 község mindegyike 1000, tehát összesen 152,000 dollárt kölcsönzött 25 évre, melyről igazán elmondhatják, hogy *az égből kamatoz*. U. o. 1880. évf. 112. l.

16. *Zeller: Calwer Kirchenlexikon*, I. k. 64. l.

17. Mexikóban ebben az időben 1 érsekből, 11 püspökből, 3200 lelkészből, 146 férfi- és 39 női-zárdából állott a klérus s a fekvő javak felét kezében tartotta.

18. *Matthes: K. Chron.* 1873. évf. 181. l.

19. U. o. 1874. évf. 216. l. A vallás-törvénynek főbb vonásait l. u. o. 1875. évf. 174–75. l.

20. U. o. 1884. évf. 203. l.

21. *Közép-Amerika*, mely előbb szövetséges köztársaság volt, 1838–39. öt önálló köztársasággá alakult át, melyek következők: *Gautemala, Honduras, Costarica, Nicaragua és S. Salvador*.

22. *Kirch. Chron.* 1872. évf. 173.; 1886. évf. 210–11. l.

23. U. o. 1881. évf. 209. l.

24. U. o. 1884. évf. 228. l.

25. U. o. 1878. évf. 162.; 1882. évf. 207.; *Herzog: Real-Encykl.* III. k. 319–20. l.

26. *Kirch. Chron.* 1876. évf. 160–61. l.

27. *Kirch. Chron.* 1877. évf. 242., 1878. évf. 262–63., 1884. évf. 227.; *Calwer Kirchenlex.* I. k. 424–25. l.
28. *Kirch. Chron.* 1884. évf. 211.; *Herzog: Real-Encykl.* XI. k. 495. l.
29. *Kirch. Chron.* 1874. évf. 218–19., 1883. évf. 204., 1884. évf. 227–28. 1888. évf. 324.; *Calw. Kirchenlex.* I. k. 297. l.
30. *Kirch. Chron.* 1872. évf. 173., 1878. évf. 163., *Calw. Kirchenlex.* I. k. 224. l.
31. *Kirch. Chron.* 1872. évf. 173., 1873. évf. 181–82., 1874. évf. 216–18., 1875. évf. 175–76., 1878. évf. 163., 1879. évf. 223–24., 1882. évf. 207., 1888. évf. 321–22., 1889. évf. 342–43.; *Calw. Kirchenlex.* I. k. 239. l.
32. *Kirch. Chron.* 1875. évf. 176., 1883. évf. 203–204., 1886. évf. 211. l.
33. *U. o.* 1880. évf. 213. l.
34. Az egészhez l. még: *Hase:* i. m. 668–69., *Nippold:* i. m. II. k. 384–99.; 499–510.; *Herzog:* i. m. 19. Jahrhundert., 55–57., 60.; *Rapaics:* i. m. III. k. 2. r. 715–27. l.

HARMADIK FEJEZET.

A TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET ALAKULÁSAI A KATH. EGYHÁZBAN.

19. A theologiai tudományok és viták.

Az az ellentét, mely századokon át megvolt a *papalismus* és *episcopalismus* közt, a 19. században még sokkal élesebb alakot öltött *ultramontanismus* és *liberalismus* név alatt. E két irányban folyt tovább a kath. theologia legújabbkori munkássága; a század közepéig a *liberális irány*, némi rationalis törekvéssel, majdnem uralkodó volt és figyelemre méltó munkásságot fejtett ki, de már a század második felében az *ultramontanismus* a forradalomnak szétrombolt tűzhelyén, Franciaországban, a reakciótól font fészekben megizmosodva, mindenfelé elnyomni törekedett a szabadabb irányt. E két irány közt ingadozva, közép úton haladt bizonyos *ideális irány*, mely a középkori kath. egyházat tekintette az egyház eszményképének, a kath. dogmákban és szokásokban a vallásos eszmék és érzelmek igaz gyöngyei után kutatott és azt hitte, hogy ezen az úton megbarátkozhatnak a catholicismus az újkori műveltséggel.

Ha az előbbi időszakban, a kath. tudományosság mezején Franciaországot illette meg a dicsőség pálmája, a 19. században

Németország ragadta magához. De az is igaz, hogy míg a német kath. theologusok a század első felében nem utasították el a prot. tudományosság és egyetemi műveltség hatását: addig a másik felében annál nagyobb erőfeszítéssel és szenvedéllyel igyekeztek nemcsak menekülni alóla, hanem meg is semmisíteni azt és minden téren érvényt szerezni az ultramontanizmusnak. Erre a harcra az „angyali” Aquinói Tamás scholastikájának védő paizsa alatt indultak, de a diadalnak ez idő szerint még nem nagy reményével.

A fontosabb *theologiai viták* színhelye is Németország volt leginkább. Ezen tudományos mozgalmak közt kiváló helyet foglalt el a *hermesianismus*, így nevezve Hermesről (sz. 1775., megh. 1831., előbb münsteri, majd bonni theol. tanár), ki arra törekedett, hogy ismét tudományos színvonalra emelje a kath. theológiát. Ezt a törekvését úgy az egyetemek tanszékén, mint az egyházi szószékeken készséggel támogatták követői. Hermes a *Kant* kritikai bölcsészeti befolyása alatt, úgy gondolkodott, hogy „csak azt lehet hinni, amit ész-okok alapján ismertünk meg és mindaddig kételkedni kell, míg nem találtunk biztos ész-okokat”. Az ész kritikája alá kell vetni a természeti és természetfeletti kijelentést, a katolicizmus csatlakozhatatlan tekintélyét, ha meg akarunk igazságukról győződni. Ez a vizsgálódás nemcsak nem kockáztatja az egyház tekintélyét, hanem éppen megszilárdítja, mert csak így lehetünk bizonyosak róla, hogy az isteni tekintély sokkal magasabban áll az észnél és az üdv dolgában annak a vezetésére kell bízunk magunkat.¹ Hermes egyetlen tételt sem mondott olyant, mely eltért volna a kath. dogmáktól, de mivel az ész függetlennek állította a kijelentéstől, az észszerű bizonyítást a külső tekintélyen alapuló vakhit ellentétéként mutatta fel és e mellett rationalis észjárást árult el: a külső tekintélyre támaszkodó római katolicizmusnak nem számíthatott a pártfogására.

Alig temették el Hermest, azonnal megkezdődött a harc a *hermesianismus* ellen. Pelagianizmussal, rationalizmussal, sőt még socinianizmussal is vádolták tanait. Követői hasztalan védték igazhitűségét, addig vádaskodott és ármánykodott az ellenpárt, míg XVI. Gergely el nemátkozta és el nem tiltotta a Hermes tanait (1835. szept.). Hermesnek a hívei közül sokan meghajoltak Róma ítélete előtt, csak kevesen folytatták még a védelmet, de miután elhagyni kényszerültek működési terüket (*Braun* és *Achterfeld* bonni tanárokat kényszerűségből nyugdíjazta a porosz kormány 1844.), elaludt a hermesianizmusról folyt

vita.²

Ha a római egyház azért ítélte el Hermest, mivel a tekintélyre épített hittel szemben nagyon is érvényesíteni törekedett az ész: hasonló mértékkel mért *Bautain* abbénak is (sz. 1795., megh. 1840., előbb bölcsészeti, utóbb theol. tanár Straszburgban), ámbár ő épen ellenkezőleg az észnek semmi tért sem engedett a hit dolgában, mivel úgy vélekedett, hogy az ész a vallási dolgoknak nemcsak a megismerésére, de még a bebizonyítására sem alkalmas, és így a vallási és erkölcsi igazságoknak a kijelentés lehet egyetlen forrása; tehát a hit segíti az eszt a tudáshoz és nem a tudás a hithez. Az ész következtetései hit nélkül nem vezethetnek el Isten létének bizonyosságához; mert ha ez megtörténhetnék, abban az esetben nem volna szükség sem természetfeletti kijelentésre, sem kegyelemre, sem prédikációra, tehát egyházra sem. A straszburgi püspök ezt az okoskodást veszélyesnek tartotta a kath. hitre nézve, mert így a régi scholastikai módszer segélyével nem lehetne külső kényszerítő bizonyítékokkal megmutatni a kath. hit igazságát. Az ügy utoljára Rómába került, és XVI. *Gergely egy brevében* (1834. dec. 20.) e tanok visszavonására szólította fel Bautaint és követőit, amit haladéktalanul meg is tettek az egyház engedelmes fiai. Így az egyház tekintélye ezúttal is elnyomta a tudományos vizsgálódást.³

A *Günther* keresztyén bölcsészettét épen olyan sors érte, mint a hermesianismust. *Günther* bécsi világi pap (sz. 1783., megh. 1863.) a bölcsészeti szemlélődést még *Hermes*nél is nagyobb méretekben alkalmazta theologiai tanulmányaiban. Az újkori pantheismus ellen harcolva és a *Cartesius* nyomain haladva, az Isten és teremtes, és ez utóbbiban a természet és szellem dualismusát állította fel. Az egyházi atyák és a scholastikusok pogány bölcsészettét keresztyén bölcsészettel akarta helyettesíteni, hogy így a keresztyén hit alaptanait bebizonyítva, ezen az alapon foglalja rendszerbe a kath. hittant.⁴ *Günther*t előbb tekintélyes főpapok (*Schwarzenberg* bécsi érsek s m.) pártfogása védte a fenyegető támadások ellen; de ez csak addig tartott, míg a *Congregatio Indicisnek egy decretuma* (1857.) az egyes téves tanok megnevezése nélkül, kárhóztató ítéletet mondott ki összes irataira. IX. *Pius* nemcsak megerősítette ezt az ítéletet, hanem a kölni érsekhez intézett *brevéjében* megemlítette az egyes téves tanokat is; nevezetesen, hogy a *Günther* rendszerében veszélyes rationalismus lappang; hogy a háromság, váltság és üdv tanaira nézve eltér az igaz kath. tantól, az egyházi atyák iránt nem viseltetik tartozó

tisztelettel; az észet és bölcsészetet igen sokra becsüli, holott ezeknek nem uralkodni, hanem szolgálni kell a vallás terén; teljesen összezavarja a hitet és tudást stb. Günthernek, jóllehet sohasem szólott tanszékről, számos lelkes tanítványa akadt, kik nagy buzgalmat fejtettek ki a mester eszméinek terjesztésében (pl. *Pabst* bécsi orvos, *Veith* bécsi prédikátor s m.). Hermesnek elítélt tanítványai közül is többen csatlakoztak Güntherhez (pl. *Baltzer* breslaui tanár s m.). Alig jelent meg a güntherianismust elítélő decretum, tanítványaival együtt meghódolt a mester és elismerte, hogy azok az iratok, melyeket, mint igaz meggyőződésének gyümölcseit, tiszta szándékkal terjesztett, hamisak és tévesek. A hermesianismus elítélésekor egyesek még mertek tiltakozni a curia önkénye ellen, a güntherianismust már senki sem bátorzkodott védelmezni a jezsuita önkény ellen; de azért a Günther befolyása halála (1863.) után sem szűnt meg és kiváló tért foglalt el az ó-kath. theológiában.

Frohschammer müncheni tanár is hasonló üldözésnek volt kitéve a jezsuita párt részéről, de ő nem hajolt meg Rómának jogtalan parancsa előtt és nem alázta meg a tudomány méltóságát. Egy *irata*, melyben a *creatianismus* ellen a *generatianismust* védelmezte és így a lélek leszármazásának scholastikus elméletével ellenkezőleg tanított⁵, már korán az Indexbe került; ez a sors érte azokat a szabadelvű iratait is, melyekben a tudomány szabadságát és azt a jogát védte, hogy kiigazíthassa tévedéseit; később pedig határozott állást foglalt el a római zsarnokság ellen is.⁶ Az ítélet kimondása után a müncheni érsek, Róma megbízásából, felszólította véleménye megváltoztatására (1862.), de ő, miután meggyőződése szerint nem tanított a katholicizmusszal ellenkezőleg, arra kérte, hogy vizsgálják át műveit és mentsék fel a tilalom alól (1863.). Az érsek ehelyett felfüggesztette a hajlíthatatlan Frohschammert egyetemi prédikátori tisztétől és betiltotta előadásai látogatását is. Frohschammer tiltakozott ezen igazságtalan ítélet ellen és folytatta előadásait; az ifjúság pedig még nagyobb számmal sereglett körüle és hálafelirattal tisztelte meg a bátor tudóst. Utóbb az ó-katholikusoktól is mellőzve, mindinkább elidegenedett az egyház és kijelentés hitétől, végre *Strauss*t is megtámadva (*Das neue Wissen u. neue Glaube* 1873.), annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a „régí hit” elavult ugyan, de az „új tudomány” nem helyettesítheti, és az „új hithez” csak úgy jutunk el, ha visszatérünk a Krisztus keresztyénységéhez.

Baader Ferenc müncheni tanár (sz. 1765., megh. 1841.), supernaturalista bölcész, előbb a *Schelling* befolyása alatt állott, azután az *Origenes. S.-Martin* és főleg *Böhme* tanaihoz csatlakozott és olyan catholicismust hirdetett, mely gyakran összeütközött az egyházi tannal s a dogmák értelmezésében nagyon szabad tért engedett képzeletének (pl. az ő háromságában az Atya az örök természet, a Fiú az örök szellem, a Szentlélek a természet és szellem egysége stb.); élete vége felé igen élesen megtámadta az ultramontanizmust és a keleti keresztyéniséget többre becsülte a nyugatinál.⁷

Egyes főpapok, mint a tudományokat pártoló *Dalberg*, a rajnai szövetség primása;⁸ a szabadelvű, nemes *Wessenberg*, az előbbinek a konstanzi püspökségben utódja;⁹ a békülékeny, mysticismusba mélyedő *Sailer Mih.* regensburgi püspök (megh. 1832.)¹⁰, kinek tanítványai a keresztyéniséget váltságnak, a vallást a meleg érzelm nyilvánulásának tekintették, nem sokat adtak az egyházi külsőségekre, barátkoztak a württembergi pietistákkal és ezekért túrniök kellett az ultramontanok üldözését s a szabadelvűek gúnyját: a kath. főpapságnak ezek az elősorolt és más kitűnő tagjai abban a tágas körben, melyben működtek, más hitvallások iránt a felvilágosodottság-szülte türelmes érzületet igyekeztek felébreszteni.

Egyes szabadelvű tudósok működése nem téríthette le a catholicismust hagyományos régi újáról: Róma lesújtó villámára számíthatott minden ilyen kísérlet. A catholicismus nem tagadhatta meg önmagát, nem engedhette meg, hogy tekintélyre épített egységes hitrendszerét és egyházalkotmányát aláaknázza az egyéni vélemények bomlasztó ereje; az egység ellen lázadókat tehát kíméletlenül eltiporta és ezek az apró győzedelmek is erősítették, emelték hatalmának tudatát. Az újraébredés ezen szakában a catholicismus arra fordította minden erejét, hogy minél élesebben kimutassa a közte és a protestantismus közt létező elvi különbségeket. A protestantismus ellen intézett tanvita fegyverét, *Bellarminus* és *Bossuet* óta senki sem forgatta annyi ügyességgel és készséggel, mint *Möhler János Ádám*, az újkor legkitűnőbb kath. theologusa (előbb tübingai, majd müncheni tanár, sz. 1796., mh. 1838.). Möhler a prot. theologiai irodalommal, főleg a *Schleiermacher* irataival megismerkedve és ez utóbbiaktól felbuzdítva, arra szentelte minden tehetségét, hogy a prot. egyház rovására emelje a fényét, méltóságát egyházának, melyért oly nagyon lelkesült. — Irodalmi munkásságának

első termékei is¹¹ ezt az irányt mutatják; de különösen fő műve, *Symbolikája*¹² az, mely prot. tudományos fegyverekkel törekedett megdönteni a protestantismust. Möhler szerint a két egyház rendszere olyan viszonyban van egymáshoz, mint az igazság a tévelygéshez; a protestantismusban minden tisztán subjectív; ami általános benne, az csak általánosságra emelt egyéni, melyből hiányzik az objectív központ; ellenben a catholicismusban minden objectív. Míg a prot. felekezetek tanai *Luthernek*, *Calvinnak* s másoknak a teremtményei: addig a kath. dogmák közül egyet sem lehet valamely theologus szerzőtől leszármaztatni, mert az apostoli kortól fogva szabályszerűen fejlődtek ki. A protestantismusnak ezen erős, de igazságtalan és alaptalan (mert hiszen a reformátorok nem saját tanaikat, hanem a tiszta evangéliumot hirdették) megtámadása mellett is a catholicismustól idegen szellem lengi át a Möhler symbolikáját, sőt némely alaptan (pl. a hagyományról szóló) az egyházétól teljesen eltérő szempontból van fejtegetve benne. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy Rómában már az Indexbe akarták a symbolikát bejegyezni, midőn a prot. theologusoknak ellene megindított harca megváltoztatta az illetők ítéletét. És valóban e mű a prot. hittudósok legjelesebbjeit hívta ki a vita terére. *Nitzsch*, *Baur*, *Marheineke* többkevesebb sikerrel verték vissza a támadást, legújabbán pedig *Hase K.* felelt meg egy művében,¹³ mely a két hitvallás tovább fejlődésére nézve sokkal fontosabb a már majdnem elfeledett symbolikánál.

Möhler munkássága számos lelkes tanítványát buzdította a tőle kijelöli irány követésére és el lehet mondani, hogy akik a kath. tudományosság terén az újabb időben maradandóbb becsű munkásságot fejtettek ki, mind a Möhler befolyása alatt állottak. E sorozatba tartozik *Döllinger Ignác*, müncheni theol. tanár,¹⁴ kit tanulmányai és más körülmények az ó-catholicismus szabadabb légkörébe űztek az ultramontanismus fojtó légköréből. Döllinger korábbi műveiben nemcsak a protestantismus, hanem a türelmesebb és szelídebb catholicismus ellen is egész hévvel harcolt. A reformáció történelmében, mellékes és zavaros kútfőkből merítve, annak csak árnyoldalait igyekezett feltüntetni. Az ötvenes években kiadott tárgyilagossabb egyháztörténelmi tanulmányai befejezése után még egyszer keményen megtámadta a protestantismust; de kétségbevonhatatlan hűsége mellett is nagy hibát követett el a római egyház ellen akkor (1861.), mikor nem elég leplezetten rajzolta az egyházi állam borzasztó állapotát és kimondotta, hogy az egyházra nézve

nemcsak nem szükséges, de sok tekintetben káros is a pápa világi hatalma. Ezt a hibáját a jezsuita párt nem is bocsátotta meg sohasem. Függetlenebb állást foglalt el a *müncheni kath. hittudósok congressusán* (1863.), melynek a kath. tudományos erők egyesítése lett volna a célja, de meghiúsult az ultramontán törekvések miatt, mivel nem szívesen hallottak a tudomány szabadságának jogosultságáról, sem arról, hogy a közvélemény hatalma állana szembe az egyházi hatalommal. Így a római curia bizalmatlansága, a jezsuita párt támadása („szegény Döllingernek” nevezték és csak gúnyolták a római egyház egykori hú harcosát), végre a vaticanumi zsinaton a jezsuita irány diadala arra kényszerítette, hogy *egyik alapítójává* legyen az *ó-katholicismusnak* anélkül, hogy részt vett volna annak további kifejtésében és szervezésében. Ez időben megjelent művei a catholicismus szabadelvű felfogásának hú tükrei. Majd a keresztyén egyházak egyesítéséről elmélkedett és nyugalomba vonulta után egyháztörténelmi okiratok gyűjtésével foglalkozott.

Németországon az említetteken kívül a *rendszeres theologia művelői* közt kiválóbb helyet foglaltak el: *Drey* (előbb elwangeri, majd tübingai theol. tanár, mh. 1853.), ki az eszményi catholicismusért lelkesedett, *apologetikájában* tudományosan támadta meg a protestantismust, de ellene nyilatkozott a pápai csalatkozhatatlanság elfogadásának; tisztársaival együtt ő alapította a „*Tübinger Theologische Quartalschrift*” című tekintélyes, ma is fennálló folyóiratot (1819.).¹⁵ *Hirscher B. J.* (előbb tübingai, majd freiburgi theol. tanár, mh. 1865.) az egyházi scholastikával szemben mind a rationalismust, mind az ultramontanismust kerülő, bibliai hitet hirdetett; s habár a kor romlottsága ellen egyedül a kath. egyházban látott üdvöt, de mivel azt óhajtotta, hogy az egyház képviselőiben részt vegyenek a világiak is és mivel a cultus, gyónás, búcsú és szentek tisztelete terén némi reformot sürgetett, nem kerülhette el az ultramontánok üldözését.¹⁶ — *Staudenmayer* (előbb giesseni, majd freiburgi theol. tanár, mh. 1856.) a kath. tanrendszert speculativ alapon igyekezett kifejteni számos művében.¹⁷ *Schmid Leop.* giesseni theol. tanár 1849. mainzi püspökké választatott meg, de az ultramontánok gyűlése miatt nem nyerhette meg a pápai megerősítést; a második választás az ultramontán *Kettelert* ültette a mainzi püspöki székbe. Schmid a bölcsészeti szakba lépett át, de Ketteler a mainzi seminariumba kényszerítette a hallgatókat s megbuktatta a giesseni egyetemet. A sokképen zaklatott Schmid végre kilépett a római kath. egyházból (1867.,

mh. 1869.). Schmid a kath. tanrendszert a speculatio és theosophia segélyével igyekezett alaposabbá és nemesebbé tenni, de a „*katholicismus szelleme*” úgy, amint ő felfogta, nem tetszett az ultramontánoknak, pedig egyelőre hű maradt a kath. dogmákhoz és intézményekhez; végre a méltatlan üldözések annyira kifejtették benne az ellenzéki szellemet, hogy az evangéliumi szellemet is elvitatta a római egyháztól.¹⁸

A *szentírás-magyarázat* terén kiválóbb sikert mutattak fel: *Jahn János* tudós bécsi tanár (szabadelvű irányja miatt kénytelen volt tanári állását elhagyni 1805., megh. 1816.) jeles ószövetségi bevezetést, és régiségtant írt, melyek több ponton eltértek az egyház nézeteitől.¹⁹ *Hug Lénárt* freiburgi tanár (meghalt 1846.) újszövetségi bevezetésében kifejtett alapos tudományosságával és szabadelvűségével majdnem prot. álláspontot foglalt el.²⁰ *Scholz J. M. A.* bonni tanár (majd kölni kanonok megh. 1852.) az újszövetség kritikai kiadása érdekében felkutatta a francia, angol, olasz és keleti könyvtárakat s különösen a konstantinápolyi kéziratokra irányozta a tudósok figyelmét.²¹ *Maier Alb.* freiburgi tanár alapos magyarázatokat írt az újszövetség több könyvéhez és összeállította az újszövetségi christológiát is.²²

Az *egyház történelem* terén mindaddig lehetett komolyabb kritikai iránnyal is találkozni, míg Rómából fel nem hangzott ama végzetes vezérelv, hogy „a pápa a hagyomány”, más szóval, hogy a pápaság érdekéhez kell alkalmazkodni a történelemnek is. *Blau* mainzi tanár még büntetlenül merte bontogatni a hierarchismus alapfalait, midőn azt bizonyítgatta, hogy a századok folyamában igen gyakran nagyon is csalatkozhatónak mutatkozott az egyház.²³ *Hefele K. J.* előbb tübingai tanár, majd (1869.) rottenburgi püspök, az ideális katholicismus híve, gazdag forráskutatást rá nézve lehető tárgyilagossággal és részrehajlatlan kritikával párosítva, írta meg főművét: a zsinatok történetét; igen keményen megtámadta a csalatkozhatatlanságot (*Die Honorius-frage*, 1870.), de a zsinat befejezte után ő is meghódolt az új dogmának; igaz, hogy egészen sajátlagosan azzal a véleménnyel nyugtatta meg magát, hogy csak a kijelentett hitre terjed ki a csalatkozhatatlanság; meggyéje egyházi tisztviselőitől nem is követelte, hogy nyilatkozzanak az új dogma mellett és ezáltal Württembergben elejét vette a szakadásnak.²⁴ Ugyanezt az irányt követte *Pichler Antal* Münchenben (*Döllinger* tanítványa), ki történelmi kutatásaiban tanúsított hűsége és lelkiismeretessége miatt, az egyház iránt érzett erős ragaszkodása mellett sem kerülhette el, hogy az

Indexbe ne kerüljön az egyházi szakadást tárgyaló műve, ő maga pedig pápai censura alá ne essék. Ez a méltánytalan ítélet egészen elidegenítette a romanismustól és épen jókor kapott meghívást Szentpétervárra, hogy foglalja el a császári könyvtár-őri állomást (1868.). Azonban fékezhetetlen bibliomániája könyvsikkasztásba keverte, mely miatt Szibériába került volna, ha a bajor herceg kegyelmet nem nyer számára. Az erkölcsi halott hazájába térhetett meghalni (1874.).²⁵ *Theiner Ágost* (megh. 1874.) ifjabb éveiben testvérével *János Antallal*, egyletek útján és irodalmilag is, a papi nőtlenség ellen harcolt; majd kibékült Rómával, a vaticanumi levéltár igazgatója lett és ebben a kedvező helyzetében, számos egyháztörténelmi és jogi munkában nagy buzgósággal védelmezte, hálából, a pápaság jogait és igényeit. De élete fő feladatának tekintette a Baronius évkönyveinek új kiadását és tovább folytatását, valamint több keresztyén nemzet egyháztörténelmi okiratainak összegyűjtését és kiadását. A vaticanumi zsinat alkalmával azzal vádolták a jezsuiták, hogy a pápaságnak nem igen kedvező okiratokkal ismertette meg az ellenzéki püspököket. Ezen vád következtében nem vesztette el ugyan sem hivatalát, sem évdíját, sőt vaticanumi lakását sem, de a lakásából a levéltárba vezető ajtót befalazták.²⁶ *Görres J. J.* ifjabb éveiben a francia forradalom eszméiért lelkesült és a német patriotismust igyekezett felébreszteni, utóbb szakítva ifjúsága álmaival, megalapítója lett a német ultramontanizmusnak; ilyen szellemben működött mint müncheni tanár (1827-től haláláig 1848.); szenvedéllyel harcolt a feudalizmus és hierarchizmus mellett, valamint az újkori hivatalnokállam ellen is; a reformációt második bűnbeesésnek nevezte; végre ő alapította a „*Hist.-politische Blätter*” című lapot (1838.), mely a vaticanumi tudományosságot képviseli.²⁷ *Hergenröther* würzburgi tanár ultramontán szellemű egyháztörténelmi működésével s az ellenzéki írók heves, de épen nem tárgyilagos megtámadásával annyira megnyerte a *XIII. Leo* kegyét, hogy jutalmul bíborossá és vaticanumi levéltárossá nevezte ki (1879.) és azzal bízta meg, hogy úgy rendezze a levéltárt, hogy veszély nélkül használhassák a kath. egyháztörténelemírók.²⁸ *Sepp. N. J.* müncheni tanár (1847. a Lola korszakban kiutasított Münchenből, 1867. személyes okokból nyugalmaztatott) előbb a Görres-féle eszményi katolicizmus híve volt, „*Jézus élete*” című, kétszer átdolgozott terjedelmes művében új irányt adott a történelmi írásmagyarázatnak; „*Jézus tetteinek és tanainak világtörténelmi igazolásával*” a *Strauss* és *Renan* „*Jézus életét*” támadta meg. De még fontosabb volt a vaticanumi

zsinathoz intézett műve, melyben egyházi reformokat, első sorban a sz. írás kánonjának *revisióját sürgette*. E mű az Indexbe került és szerzőt az ó-katholikusok táborába vezette.²⁹ *Gams P. B.* (1847-től hildesheimi theol. tanár, 1856-tól benedekrendi Münchenben) a Möhler szellemében működött; kiegészítve kiadta a Möhler egyháztört. felolvasásait s megírta az egyház legújabb történelmét.³⁰ *Brück H.* mainzi semináriumi tanár nagyon elterjedt és kedvelt, új kath. szellemű egyháztört. tankönyvet írt és megkezdte a 19. század kath. egyháztörténelmét is terjedelmes, részletes feldolgozásban.³¹ *Friedrich Ján.* a Döllinger tanítványa, előbb Münchenben theol. tanár (1865.), majd részt vett a berni ó-kath. theol. szak alapításában, 1871. kizáratott az egyházból és javadalmát is elvesztette azután; mint az ó-katholicismus egyik vezére, részrehajlatlanul megírta a vaticanumi zsinat viselt dolgait és egybegyűjtve kiadta annak okiratait. Ezenkívül több érdekes egyháztörténelmi dolgozatot bocsátott közre.³² *Schulte János Frigyes* egyházjog-tanár (1855-től a prágai, 1873-tól a bonni egyetemen) a vaticanumi zsinatig buzgó híve volt a hierarchiának, de a csalatkozhatatlanság kérdése az ellenzék táborába, majd az ó-katholicizmus körébe zavarta.³³ *Kraus X. Ferenc* (sz. 1840.), előbb strassburgi, majd br.-freiburgi theol. tanár alapos készültséggel és szabadelvű irányát annyira elleplezve dolgozta ki az egyház történelmét, hogy szerencsésen elkerülte az ultramontán censura figyelmét; ezenkívül nagy érdemeket szerzett a keresztyén régiségek avatott ismertetésével is.³⁴ *A Stolberg, Katerkamp, Hortig, Alzog, Ritter* egyháztörténelmi munkássága már volt méltatva (I. köt. 14–15. l.)

A protestantismus, a hitetlenség és felvilágosodás ellen folyvást harcra kész és az ultramontanizmus mellett egész szenvedéllyel kardoskodó *védírók* hirhedt seregéből is kiemelkedett *Ketteler Vilm. Emán.* (katonából pap, 1849. berlini prépost, 1850. mainzi püspök lett, megh. 1877.), kinek kezdeményezésére és a protestantismus elleni tüntetésül ülték meg fényes kath. szertartások kíséretében, sz. *Bonifatiusnak*, a germánok apostolának 11-százados *emlékünnepe*t; mely alkalommal kijelentette pásztori levelében a nagy buzgóságtól felhevült püspök, hogy a német nemzet a reformáció megindításával épen úgy vétett hivatása ellen, mint a zsidó nép, midőn megfeszítette a Messiást. Midőn pedig a francia-német háború után a visszafoglalt *Rajná*t német folyónak declarálta a patriotismus, Ketteler még nagyobb akart mondani és kijelentette, hogy az *kath. folyó*: ő szervezte a német centrumpártot, számos

röpiratával sok jó szolgálatot tett e pártnak, de a tudományt egy lépéssel sem vitte előbbre.³⁵ *Martin Konr.* paderborni püspök hasonló merészséggel és ultramontán követelésekkel lépett fel és a német protestánsokhoz intézett szózatában azt a képtelen rögeszmét fejtegette, hogy megyéjében isteni jognál fogva főpásztora a protestánsoknak is.³⁶ *Majunke Pál*, a hírhedt „*Germania*” egykori szerkesztője, majd hochkirchi plébános, abban lelte legnagyobb örömét, ha ultramontán káplán modorban agyarkodhatott a protestantismus ellen; megírta a német-porosz „cultura-harc” történetét, mint szemtanú, sőt a harcokban részes, – gondolható, hogy minő szempontból és hűséggel.³⁷

Franciaországban a kath. tudós theologusok kiváló szeretettel foglalkoztak az egyháztörténelemnek és segédtudományainak művelésével. *Berault-Bercastel* kanonok terjedelmesen, de az érdeklődés meleg, emelkedett hangján írta meg az egyház történelmét, mely közkedveltségű művet azután *Robiano*, *Henrion* és *Migne* folytatott tovább (1855-ig).³⁸ *Rohrbacher* abbé kevés önállósággal, de a források szorgalmas felhasználásával és az egyház szellemének megfelelőleg dolgozta ki az egyetemes egyháztörténelmet.³⁹ Hasonló szellemű, részletes adatokkal gazdagon felszerelt művet állított össze *Darras*, melyet azután *Bareille* és *Févre* folytatott tovább.⁴⁰ Sokkal több önállóságot és tudományos sikert mutathattak fel azok a számos monographia-írók, kik egyes korszakok, intézmények, személyek vagy országok történelmét írták meg. Így *Henrion* megírta a pápák és szerzetesrendek történetét;⁴¹ *Jager* abbé kidolgozta a francia egyház történetét és a forradalom alatti eseményeit;⁴² *Guettée* abbé eredeti, hiteles okiratokból állította össze a francia egyház történetét;⁴³ *Capefigue* a reformáció, a liga és IV. Henrik történetét fejtegette kath. szempontból⁴⁴ stb. Egészen különállást foglal el *Renan*, a Collège de France hírneves tanára, a sémi nyelvek alapos ismerője, ki az őskeresztység történelmét, Jézustól Marcus Aureliusig szellemes, regényes modorban, helyszíni utazásai alatt tett tapasztalataitól támogatva, a források gazdag tárházát felhasználva, vonzó, ragyogó nyelven dolgozta ki. Ezenkívül igen nagy szolgálatot tett az ószövetségi írásmagyarázatnak a sémi nyelvek történetének a megírásával, valamint a Jób könyvének, az Énekek énekének és a Prédikátor könyvének művészi lefordításával és éles kritikával kísért fejtegetésével.⁴⁵ *Migne* abbé (megh. 1875.) roppant szorgalommal és kitartással egy nagyszerű tudományos vállalatot indított meg, mely felölelte a latin (1215-ig) és görög egyházi

írókat (a 16. századig); e kiadás, ha nem is felel meg minden tekintetben a mai tudományos igényeknek, de nagyon megkönnyítette az egyházi irodalom tanulmányozását.⁴⁶ Sok jeles tudós foglalkozott a *keresztyén régiségekkel*. Perret a római katakombákat ismertette meg.⁴⁷ Martigny, bellnyi kanonok ügyesen szerkesztett keresztyén régiségtani szótárt adott ki.⁴⁸ Gay Viktor a közép- és renaissance-kor régiségeit fejtegető, kitűnő, terjedelmes szótár kiadását indította meg.⁴⁹ A *rendszeres theologia* terén főleg az *erkölcstanra* fordítottak nagyobb figyelmet. Gousset Tam. rheimsi bíboros-érsek (megh. 1866.), szakítva a jansenismusszal, a *Liguori* szellemében dolgozta ki az erkölcsant és merev kath. irányban a dogmatikát.⁵⁰ Gratry Ág. Józs. Alf. atya (1861. orleans-i püspöki vikárius, 1863. sorbonne-i moral-tanár, nehezen hajolt meg a csalatkozhatatlanság előtt, megh. 1872.) jeles magyarázatot írt Mátéhoz, bölcsészeti szempontból fejtegette az apostoli hitvallást és azt vitatta egyik művében, hogy a francia forradalom, igazság, jog és szabadság tekintetében megújította a földet.⁵¹ A *védírók* soraiban kiváló szerep jutott Dupanloup orleans-i püspöknek, ki a vaticanumi zsinaton erős ellenzéki állást foglalt el, azután pedig, mint a francia ultramontanizmus vezére, mindig kész volt a harcra, ha úgy kívánta a hierarchia, kath. tanügy stb.⁵² Hasonló buzgóságot fejtettek ki: Landriot rheimsi érsek, Darboy párisi érsek s más főpapok, habár különböző szellemben. A *La Mennais*, *Lacordaire*, *Montalambert*, *Veuillot* hitre buzdító munkássága, valamint a Chatel abbé francia kath. egyháza is volt már említve (l. a 56–60. l.).

Olaszországban, a múkincsek dúsgazdag tárházában, a múzeumok, levéltárak, képzőművészeti emlékek önkéntelenül a *keresztyén régiségtan* művelésére irányozták a tudósok figyelmét. A katakombák kutatásával kapcsolatban a keresztyén régiségtan terén új korszakot jelölt meg *Marchi* jezsuitának a működése. Ez új úton haladva, halhatatlan érdemeket szerzett *Rossi K. Ján.*, a *Marchi* tanítványa, ki megismertette a földalatti Rómát és összegyűjtötte a keresztyén Róma feliratait.⁵³ *Mai (Maio) Angelo* jezsuita, tudós régiségbúvár (1813. a milanói Ambrosius-könyvtár, 1819. a vaticanumi könyvtár őre, 1838. bíboros lett, megh. 1854.) számos régi görög és római palimpsestos iratot fedezett fel és adott ki, melyek közül egyháztörténelmi tekintetben is fontosak némelyek. Ellenben a vaticanumi biblia kéziratának kiadása, melyen 25 évig dolgozott, s mely halála után jelent meg, nem egészen kifogástalan.⁵⁴ *Vercellone* tudós barnabita a *Vulgata* szövegének kritikai kiadásáról gondoskodott; nagyon

jó szolgálatot tett azzal is, hogy hasonmásban kiadta a *Codex Vaticanus* (B. 1.) eredeti szövegét.⁵⁵ Az új scholastika theologia első munkásai is Olaszországból kerültek ki. Perrone Ján. jezsuita, a Collegium Romanumban a dogmatika tanára (megh. 1876.), miként korábban Bellarminus és Möhler, új irányt tört a kath. theológiában, de nem oly éles elmével és az eszményiért lángoló lelkesedéssel, hanem vakbuzgóságot szító, durva, reális, kizárólagos ultramontán szellemben. Vagy lehetséges-e, ha nem is keresztyén szeretetet, legalább türelmességet feltételezni egy olyan íróban, ki egyik művében (Katechismus) arra inti az ifjúságot, hogy „a protestantismus pusztá kimondásának iszonyúbb borzalmat kell előidézni a gyilkolási szándéknál; mivel a protestantizmus és hívei olyan helyet foglalnak el a vallási és erkölcsi világban, minőt a pestis és pestisben szenvedők a physikai világban, mert a protestánsok minden országban minden gazságnak és erkölcstelenségnek seprejét képezik.” Ilyen szellemet terjesztenek az új catholicismus vezetői és pedig nagy gyorsasággal, hiszen e vakbuzgó tudós dogmatikája oly kedvelt, hogy többet ért meg harminc kiadásnál.⁵⁶ Gury Ján. Pét. francia eredetű jezsuitának (utolsó éveiben Rómában tartózkodott, megh. 1866.) erkölcstana hasonló példánykönyvvé lett az új kath. egyházban. E mű a probabilismust, a reservatio mentalist, a régi jezsuita casuisticát a legrészletesebben tárgyalja; a házassági és nemi viszonyokat nagy érdeklődéssel és a szemérmet sértő meztelenséggel boncolgatja.⁵⁷

Spanyolországban is számos theologus működött az egyházi irodalom terén, de a középkori tudományosság határát alig lépte át valaki.

Általában a legújabb időben az ultramontanizmus uralma zsibbasztó befolyást gyakorol a kath. theol. tudományoknak komoly tárgyilagos fejlődésére. A tehetségesebb, önálló gondolkozású írók kénytelenek tudományos tevékenységüket oly téren fejteni ki, hol az új kath. áramlattal nem juthatnak kellemetlen érintkezésbe. Azok pedig, akiket megvesztegetett az ultramontanizmus, vakbuzgó szenvedéllyel rontanak mindaz ellen, amit csak károsnak képzelnek érdekeikre nézve; s mivel fáznak az igazságtól, ezt az erkölcsi és tudományos fogyatkozásukat semmitmondó, nagyhangú vásári zajjal, mérges kifakadásokkal, dühös fenyegetésekkel, a történelmi gazságnak szemérmetlen meghamisításával vagy elfacsarásával, Isten nevének minduntalan hiábavaló emlegetésével, az úgynevezett isteni jognak kizárólag magok részére való követelésével és több hasonló ultramontán surrogatummal igyekeznek elleplezni és

híveik szemébe port hinteni. Pedig nemcsak az állítólagos istenitől, hanem még az igaz emberitől is nagyon távol állanak és rút önzésök, embertelen türelmetlenségök, felebaráti szeretettől idegen érzelmök minduntalan előbukkan a közvélemény félrevezetésére kieszelt, kifogyhatatlan változatosságban összeállított színpadi díszletek mögül is és csak a vak nem látja igazi célzatukat. Ez utóbbi csoportba tartozó írók nem az igaz tudományt szolgálják, hanem a középkor kísérteteit akarnák sírjaikból felidézni, mintha megjelenhetnének és elűzhetnék komor árnyaikkal a 19. század felvilágosodását.

1. Philosophische Einleitung in d. christkath. Theologia (Münster, 1819.); Positive Einleitung etc. (u. o. 1829.); Chriskath. Dogmatik (kiad. *Achterfeld*, 1–3 k., Münster, 1834–36.).

2. *Niedner*: Philosophiae Hermesii explicatio et existimatio (Lipsiae, 1838.). E tárgyról és irodalmáról bővebben l. *Herzog*: Real-Encykl. (2. kiad.), 6 k., 35–42. l.

3. *Bautain*: De l'enseignement de la philosophie en France (Strasbourg, 1833.); Philosophie du christianisme (u. o. 1835.).

4. *Günther*: Vorschule zur speculativen Theologie des positiven Christenthums (Wien, 1828.); Süd- und Nordlichter am Horizont speculativer Theologie (u. o. 1832.); Der letzte Symboliker (u. o. 1834.) *Möhler* és *Bauer* ellen etc.

5. *Frohschammer*: Über den Ursprung d. menschl. Seele (München, 1854.)

6. *Frohschammer*: Einleitung in die Philosophie (München, 1858.); Über die Freiheit der Wissenschaft; u. neue Untersuchung über die Freiheit der Wissenschaft (bölcészeti folyóiratában, az *Athenäum*ban, München, 1862.); Primat Petri u. des Papstes (Elberfeld, 1875.); Chistenthum Christi u. des Papstes (u. o. 1876.) etc.

7. *Baader*: Vorlesungen über speculat. Dogmatik (1828.); Über Emanzipation des Katholicismus von der römischen Dictatur (Nürnberg, 1839.); Der morgenländ. u. abendländ. Katholicismus (1841.). Összes műveit tanítványa *Hoffmann Fer.* adta ki 15 köt. Lipcsében, 1851–57.

8. (*Dalberg*): De la paix de l'église dans les états de la confédération rhénane (Francfort, 1810.).

9. *Wessenberg*: Geschichte d. grossen Kirchenversammlungen d. XV. u. XVI. Jahrhunderts in Beziehung auf Kirchenverbesserung (4 k. 1840.).

10. A *Sailer* összes műveit, melyek az asketika, gyakorlati lelkészet, vallásbölcészet és paedagogia körében mozognak, *Widmer* adta ki (40 köt, Sulzbach, 1830–42.).

11. *Möhler*: Die Einheit d. Kirche, oder das Princip. d. Katholicismus (1825.); Athanasius der grosse, u. die Kirche seiner Zeit (Mainz, 1827.).

12. *Möhler*: Symbolik oder Darstellung der dogmatischer Gegensätze der Katholiken u. Protestanten (Mainz, 1832., 8 kiad. 1872.).

13. *Hase*: Handbuch d. prot. Polemik gegen d. röm. kath. Kirche (1863.; 4. kiad. 1878.); magyarra ford. *Hegedűs János* (2 köt. Bpest, 1874–76.).

14. *Döllinger* 1799. szül. Bambergben; előbb aschaffenburgi theol. tanár, 1826. az egyháztörténelem és jog tanára lett Münchenben; 1871. excommunicáltatott és viszonzásul az egyetem rectori székére emeltetett, majd a tilalom következtében megapadván hallgatói száma, magányba vonulva, tudományos kutatásainak élt; 1873. a tudományos akadémia elnökévé választott, ezenkívül is sok kitüntetésben részesült, megh. 1890. Jellemzőbb művei ultramontán korszakából: Handbuch d. christl. Kirchen-Geschichte (2 köt., Landshut, 1833.); Die Reformation, ihre innere Entwicklung u. ihre Wirkungen) 3 k. Regensburg, 1846–48.). Tárgyilagosabbak: Hippolytus u. Callistus o. die röm. Kirche im III. Jahrhundert (u. o. 1853.); Heidenthum u. Judenthum, Vorhalle zur Gesch. d. Christenthums (u. o. 1857.). Jezsuita-ellenesek: Kirche u. Kirchen, Papstthum u. Kirchenstaat (München, 1861.); Die Papstfabeln des Mittelalters (u. o. 1863.); *Fridrichchel* és *Huberrel* együtt *Janus* álnév alatt: Der Papst u. d. Concil (u. o. 1869.); magyarul Pest, 1870.; Vorträge über die Wiedervereinigung der christl. Kirche (u. o. 1872.) etc. *L. Calwer Kirchenlex.* I. köt. 397.; *Prot. Szemle*, 1890. évf. (*Szlávik M.*: Döllinger emlékezete) 301–18. l.

15. *Drey*: Kurtze Einleitung in der Studium der Theologie (1819.); Apologetik als Wissenschaftliche Nachweisung der Göttlichkeit des Christenthums (3 köt., Mainz, 1838–47.).

16. *Hirscher*: Verhältnis der Evangelien zur theol. Scholastik der neuesten Zeit (Tübingen, 1823.); Erörterungen über die grossen relig. Fragen der Gegenwart (Freiburg, 1846.); Die christliche Moral (3 köt., Tübingen, 1835., 5. kiad. 1850–51.); Katechetik (4. kiad. u. o. 1840.) etc.

17. *Staudenmayer*: Joh. Scotus Erigena u. die Wissenschaft seiner Zeit (Frankfurt, 1833.); Encyklop. der theol. Wissenschaften (Mainz, 1834.); Philosophie des Christenthums od. Metaphysik der heil. Schrift (Giessen 1840.); Die christl. Dogmatik (4 köt., Freiburg, 1844–52.); Zum relig. Frieden der Zukunft (3 rész, u. o. 1846.), etc.

18. *Schmidt*: Der Geist des Catholicismus od. Grundlegung der chrlistl. Irenik (4 köt., 1748–50.); Ultramontan od. katholisch. (1–4. kiad. 1867.); Mitteilungen aus der neuesten Gesch. der Diözese Mainz (1868. Ketteler ellen).

19. *Jahn*: Einleitung in die göttlichen Bücher des A. B. (2 köt., Wien, 1793–1802.); Biblische Archäologie (3 köt., u. o. 1796–1805.), etc.

20. *Hug*: Einleitung in die Schriften des N. T. (2. köt. Tübingen, 1808. 4. kiad. 1847.).

21. *Scholz*: Nov. Test. graece (2 köt., Lipsiae, 1830–36.); Einleitung in die heil. Schriften des A. u. N. T. (I. rész, Köln. 1845.), etc.

22. *Maier*: Einl. in die Schriften des N. T. (Freiburg, 1852.); Commentar zu Johannes (u. o. 1843.); Comm. zum Römerbriefe (u. o. 1847.); Comm. zum I. u. II. Korintherbriefe, zum Hebräerbriefe; Christologie des N. T. (u. o. 1871.), etc.

23. *Blau*: Kritische Gesch. der kirchl. Unfehlbarkeit (Frankfurt, 1791.).

24. *Hefele*: Beiträge zur Kirchengeschichte, Archäologie u. Liturgik (2 köt., Tübingen 1864–65.); Conciliengeschichte (7 köt, Freiburg in Br., 1855–74; a 8. köt. *Hergenröther* dolgozta ki, u. o. 1887.). A következő kötetek a zsinatokat a tridenti zsinatig bezárólag fogják levezetni. A 2. kiad. 1873. óta már új kath. körülmetélésben

részesült. Der Cardinal Ximenes u. die kirchl. Zustände Spaniens im XV. Jahrhundert. (2. kiad., 1851.).

25. *Pichler*: Gesch. der kirchl. Trennung zwischen dem Orient u. Occident (2 köt., 1865.); Die wahren Hindernisse u. die Grundbedingung einer Reform der. kath. Kirche (1870.).

26. *Theiner Ág.*: Das Pontificat Clemens XIV. nach ungedruckten Staatsschriften (2 köt., Leipzig u. Paris, 1853.); Versuche u. Bemühungen des heil. Stuhles in den letzten 3 Jahrhund., die ... von ihm getrennten Völker des Nordens wiederum mit der Kirche zu vereinen (2 köt., Augsburg, 1838–39.); Annales eccl. ab a. 1572. ad nostra usque tempora 3 köt., Romae, 1856.); Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia (2 köt., Romae, 1859.); Vet. mon. Poloniae gentiumque finitimarum (4 köt., u. o. 1860–64.), – Slavorum meridionalium (u. o. 1863.), – Hibernorum et Scotorum (u. o. 1864.); Monum. spectantia ad unionem Eccl. Graecae et Romanae (Vindobonae, 1872.); Codex diplomaticus domini temporalis Sanctae Sedis (3 köt. Romae, 1862.); Acta genuina oecumenici conc. Tridentini, etc. (2 köt., Zagrabiae et Lipsiae, 1874., ennek betiltatott a kiadása, de a szerző halála után mégis megjelent a *Strossmayer* diakovári püspök segítségével), etc.

27. *Görres*: Gesch. der christl. Mystik (3 köt., Regensburg, 1836–42.); Athanasius (u. o. 1837.), etc.

28. *Hergenröther*: Handbuch der Kirchengeschichte (3 köt., Freiburg, 1876–80.); Anti-Janus (u. o. 1870.); Photius Patriarch von Konstantinopel u. die griechisch. Schisma (3 köt., 1867–69.); Die kath. Kirche u. der christl. Staat, etc. (1872.). etc.

29. *Sepp*: Leben Jesu (5 köt., Regensburg, 1842–46.); 2. kiad., 6 köt., 1854–62.); Das Heidenthum u. dessen Bedeutung für das Christenthum (3 köt., u. o. 1853.); Thaten u. Lehren Jesu in ihrer weltgeschichtl. Beglaubigung (Schaffhausen, 1864.); Gesch. der Apostel vom Tode Jesu bis zur Zerstörung Jerusalems (2 kiad., u. o. 1866.), e két mű *Strauss* és *Renan* ellen; Kirchl. Reformentwürfe, beginnend mit der Revision des Bibelkanons 1. és 2. kiad., München, 1870.); Das Hebräerevangelium od. die Markus- u. Matthäus-Frage u. ihre friedliche Lösung (u. o. 1870.), etc.

30. *Gams* (Möhler): Kirchengesch. (3 köt., Regensburg, 1867–68.); Gesch. der Kirche Christi im XIX. Jahrhundert. (3 köt. 1854 óta); ő írta meg a Möhler életrajzát is.

31. *Brück*: Lehrbuch der Kirchengesch. (Mainz, 1874.; 4. kiad. 1888.; magyarul 3 köt., Bpest, 1877.); Gesch. der kath. Kirche im XIX. Jahrhundert. (Mainz, 1887., I. köt. Gesch. d. kath. Kirche in Deutschland).

32. *Friedrich*: J. Wessel, ein Bild aus der Kirchengesch. d. XV. Jahrh. (Regensburg, 1862.); Kirchengesch. Deutschlands (2 köt., Bamberg, 1867–69.); Das päpstlich gewährleistete Recht der deutschen Nation, nicht an die päpstl. Unfehlbarkeit zu glauben (München, 1870.); Die Wortbrüchigkeit u. Lügenhaftigkeit deutscher Bischöfe (Konstanz, 1873.; Ketteler ellen). A vaticanumi zsinatra vonatkozó müveit I. a 36. I. 37. jegy.

33. *Schulte*: Handb. des kath. Eherechts (Giessen, 1855.); Lehrb. des kath. Kirchenrechts (1863.); Die Rechtsfrage des Einflusses der Regierungen bei den Bischofswahlen (Giessen, 1869.); Die Gesch. der Quellen u. Literatur des kanon. Rechts (2 köt., Stuttgart, 1875–77.); Die Macht der röm. Päpste (Prag, 1871.); Denkschrift über die Stellung des Staates zu den Sätzen der päpstl. Constitution von 18 Jul. 1870. (u. o.

1871.); Die Stellung der Concilien Päpste u. Bischöfe, etc. (u. o. 1871.); Die neueren kath. Orden u. Congregationen (Berlin, 1872.); Der Cölibatszwang (Bonn 1876.). etc.

34. *Kraus*: Lerbuch der Kirchengeschichte (3 köt. Trier, 1872–75.); Die christliche Kunst in ihren frühesten Anfängen (Leipzig, 1872.); Roma sotterranea (Freiburg i. Br., 1872.); Real-Encyclopädie der christl. Alterthümer (2 köt., u. o. 1882–86.).

35. *Kettelernek* (viselt dolgairól l. a 29., 91., 111. l.) főbb művei: Das Recht u. Rechtsschutz der kath. Kirche; Freiheit, Autorität u. Kirche; Die Arbeiterfrage u. Christenthum; Kann ein gläubiger Christ Freimaurer sein?; Unsere Lage in Deutschland nach dem Kriege von 1866.

36. *Martin*: Die Wissenschaft von den göttlichen Dingen etc. Ein bischöfliches Wort an die Protestanten Deutschlands; Zweites bischöfl. Wort etc.

37. *Majunke*: Gesch. des „Cultur-kampfes“ in Preussen-Deutschland (Paderborn u. Münster, 1886).

38. *Berault-Bercastel*: Histoire de l'église, corrigée et continuée jusqu'en 1830 par *Henrion* (13 köt, Paris, 1838 óta; tovább folytatta *Migne*, 25 köt., u. o. 1855 óta).

39. *Rohrbacher*: Histoire universelle de l'église kath. (29 köt., Paris, 1842. óta; 6. kiad. 16 köt., u. o. 1870. óta); *Guillaume* újra kiadta és tovább folytatta a jelenkorig (13 köt. u. o. 1882 óta).

40. *Darras*: Hist. générale de l'église depuis la création jusqu'au XII. siècle continuée jusqu'au pontificat de Pie IX. par *Bareille* et *Fèvre* (40 köt., Paris, 1862–86.)

41. *Henrion*: Hist. de la Papauté (3 köt., Paris, 1832.); Hist. des ordres religieux (2 köt., u. o. 1835.).

42. *Jager*: Hist. de l'église kath. en France (20 köt., Paris, 1860 óta); Hist. de l'église de France pendant la révolution (3 köt., u. o. 1852 óta)

43. *Guettée*: Hist. de l'église de France, composée sur les documents originaux et authentiques (12 köt., Paris, 1858.).

44. *Capefigue*: Hist. de la reforme, de la ligue et du règne de Henri IV. (Paris, 1834., 3. kiad. 1843.).

45. *Renan*: Hist. des origines du christianisme (8 köt., Paris, 1863–83., a 8. köt index); Hist générale et système comparé des langues sémitiques (I. köt. u. o. 1854.); Le livre de Job, etc. (u. o. 1859.); Le Cantique des Cantiques, etc. (u. o. 1860.); L'Ecclesiaste (u. o.). Ezekén kívül számos vallás-történelmi, erkölcsi, nyelvészeti, bölcsészeti stb. tárgyú nagyobb dolgozatot és tanulmányt bocsátott közre.

46. *Migne*: Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis s patrum et scriptorum ecclesiasticorum (latin írók 217 köt., Montrouge, 1844 óta, 2. kiad. 1878 óta; görög írók 162 köt., u. o. 1857 óta.).

47. *Perret*: Les catacombes de Rome (6 köt., képekkel. Paris, 1853–57.).

48. *Martigny*: Dictionnaire des antiquités chrétiennes (Paris, 1858.).

49. *Gay*: Glossaire archéologique du moyen âge et de la Renaissance (1. köt., Paris, 1857.).

50. *Gousset*: Justification du la théologie morale du b. Alphonse de Liguori (1832.); Théologie morale (1844.); Théol. dogmatique (1848.).

51. *Gratry*: Commentaire pratique sur St. Matthieu (1863–65.); Philosophie du Credo (1863-65.); La morale et la loi de l'histoire (2 köt., 2. kiad. 1871.), etc.

52. *Dupanloup*: De l'éducation (3 köt., Paris, 1855–57.); La souveraineté pontificale selon le droit catholique et le droit européen (3 kiad., u. o. 1868.); Manuel des catéchismes (30. kiad., u. o. 1878.); ezenkívül a napi vallásos kérdéseket tárgyaló számos röpirat.

53. *Rossi*: Inscriptiones christianae urbis Romae (Romae, 1861.); La Roma sotterranea cristiana (3 köt., Roma, 1864 77.); ezenkívül számos dolgozata jelent meg a „*Bulletino di archeologia cristiana*” című folyóiratában (Róma, 1863 óta.).

54. *Mai*: Spicilegium Romanum (8 köt., Romae, 1839–44.); Nova patrum bibliotheca (7 köt., u. o. 1844 óta); Scriptorum veterum nova collectio (10 köt., u. o. 1825. óta); Novum Test. c. Vetere e Cod. Vaticano (u. o. 1858.).

55. *Variae lectiones vulgatae lat. Bibliorum editionis, quas Car. Vercellone sodalis Barnabites digessit* (I. II. köt., — Pentat. et libri hist. — Romae, 1860–64.); *Bibliorum sacrorum Graecus Cod. Vaticanus, Auspice Pio IX. Pont. Max. collatis studiis Car. Vercellone et Jos. Coza editus* (5 köt., Romae. 1868.).

56. *Perrone*: Praelectiones theologiae (9 köt., Lovan, 1838–43.); u. a. In compend. redactae (4 köt. Viennae, 1846), etc.

57. *Gury*: Compendium theol. moralis (Ratisbonae, 1850., 6. kiad. 1882.).

Az egészhez l. még *Alzog*: i. m. II. köt. 575–90., 551–53.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 732–37., 762–77.; *Hase*: i. m. 712–17.; *Nippold*: i. m. III. k. 632–66.; *Herzog*: i. m. 19. sz. 28–33.; *C. Werner*: Gesch. der kath. Theologie Deutschlands seit dem Trid. Conc. (München, 1866.); *F. H. Dieringer*: Die Theologie der Vor- u. Jetztzeit (Bonn, 1868.), etc.

20. A theologiai tudományok fejlődése a magyarországi kath. egyházban.

Magyarország tollforgató hittudósai a külföldi rokon irányú munkásoktól tört nyomokon haladtak, Rómával óvatosan kerültek minden súrlódást, és főleg akkor fejtettek ki nagyobb tevékenységet, mikor a felvilágosodást terjesztő tudománytól, az önállóságra törekvő államtól vagy a folyvást gyarapodó protestantismustól veszélyeztetve hitték a klérus érdekeit vagy mikor híveik lelkében szükségesnek gondolták felvillanyozni a kialvófélben levő egyháziasságot. Így élénkebb mozgalmat idézett elő a *Márton István* pápai ref. tanártól meghonosított *Kant-féle rationalismus* elleni küzdelem, a *vegyesházassági kérdés* felmerülése, legújabbban az *ultramontanismus* érdekében kifejtett buzgó tevékenység ezen irány hívei részéről. Legtöbb hivatott munkást foglalkoztat az egyháztörténelem, különösen a források gyűjtése és

kiadása. Kevesebb sikert mutathatnak fel a kidolgozók, kikről annyi jót mégis el lehet mondani, hogyha nem is dicsekedhetnek pártatlansággal, felekezeti-telenséggel, de legalább nem oly dühösek és gyűlölettel teljesek más vallásúak iránt, mint a korábbi századokban élt munkatársaik.

A *szentírás körébe tartozó tudományok* kiválóbb munkásai közül *Alber János* kegyesrendi, előbb nyitrai, kalocsai, majd pesti egyetemi theol. tanár (megh. 1830.), terjedelmes *fejtegetéstant és magyarázatot* írt az ó- és újszövetséghez; ezenkívül jó *héber nyelvtant*, mely még halála után is használatban volt, és *egyház történelmet*, mely hasonló kedveltségre talált.¹ *Márkffy Sámuel*, benedekrendi, előbb pannonhalmi, majd pesti egyetemi theol. tanár (megh. 1861.) *új-szövetségi bevezetésével* elismerést nyert még Rómában is.² *Dankó József*, bécsi egyetemi tanárnak és esztergomi kanonoknak *ó- és újszövetségi bevezetése*, valamint *fejtegetéstana* is széleskörű tanulmányt árul el, anélkül, hogy a legkevésbé is eltérne az egyház hivatalos irányától.³ *Samassa József* előbb esztergomi theol. tanár, majd egri érsek vonzó előadással ismertette a *szentföldet*.⁴ A *szentírásnak* jobb magyarsággal való *fordítását*, többek közreműködésével, *b. Szepessy Ignác* pécsi püspök (megh. 1838.) vette munkába és adta ki jegyzetekkel kísérvé;⁵ de úgy látszik, hogy e mű nem találkozott köztetszéssel, mert *Szabó József*, esztergomi theol. tanár és címzetes püspök újabb fordításra vállalkozott⁶; végre *Tárkányi Béla* (*Viperina József*), egyeki plébános, egri kanonok és kedvelt egyházi költő (megh. 1886.) eltalálta a hangot, a nyelvezetet és szellemet is és fordítása, melyet a sz. szék is elismert, világot látott a *Bartakovics*, egri érsek pártfogása mellett; *Tárkányi* ezenkívül számos vallásos költeményt, egyházi ének- és imakönyvet írt, melynek mind közelismeréssel találkoztak és ma is keresettek.⁷ *Füssy Tamás* „*A szentírás új concordantiáját*” (Pest, 1871.) dolgozta ki. A kevésbé művelt *egyptológiával* és *assyrologiával* *Giesswein Sándor*, győri sz. széki jegyző és *Ivanóczy Ferenc*, szombathelyi theol. tanár foglalkozott.⁸

A *rendszeres theologia* művelőinek iránytűje csak az egyház egységes, változhatatlan tana lehetett; e téren el kellett az egyéni véleményeknek némulni, s az író legfeljebb az előadás módjának a helyi viszonyokhoz való alkalmazásában érvényesíthette egyéniségét. Ilyen, némi önállóságot tanúsító mű *Rácz András* esztergommegyei plébánosnak „*Ágazatos theológiája*” (3 köt., Pest, 1832.) és „*Liturgikája*” (3 k., Esztergom 1823–26.). *Zádory János* esztergomi theol. tanár, kanonok,

az „Új magyar Sion” és a „Kath. Lelkipásztor” szerkesztője (megh. 1887.), a legszorgalmasabb írók egyike, polémikus, azaz ultramontán színezettel írta meg a *dogmák rendszerét*,⁹ „Szűz Mária szeplőtlen szívének tiszteletét” (Esztergom, 1879.), „Jézus szíve ájtatosságának történetét, mivoltát, hittani alapját” u. o. 1878), „A nemzeti zarándoklatot Lourdes-ba 1881.” (2. kiad., Eszterg., 1887.), melyet, nem tudható, minő jogon keresztelt el „nemzetinek.” Hasonló szellem nyilatkozik Répásky József, kassai kanonoknak „Általános dogmatikájában vagy alapzatos theológiájában” (2 k., Kassa, 1879.) és terjedelmes alapon dolgozott „Részletes dogmatikájában” (I. k. 1. r. Kassa, 1883.). Palásthy Pál, egyetemi tanár, esztergomi kanonok, c. püspök, a „Religio” egyik szerkesztője, a *kath. erkölcsstan rendszerét* dolgozta ki¹⁰ és írt még a „Polgári házasságról” is (Eszterg. 1868.).

A gyakorlati theologia munkásai közt említésre méltó Szilasy János egyetemi tanár „Lelkipásztorság tudományával” (3 k., Buda, 1842., 2. kiad. 1846.); Dallos József, premontrei tanár „A kath. cultus szellemével” (2 k. Szombathely, 1886.). Majer István, esztergomi kanonok és v. püspök, népies író, az általánosan ismert „István bácsi,” ki „a hiányok pótlását és környéke boldogítását” tűzte ki célul; írt népnevelési, erkölcsi oktató műveket, egyházi beszédeket, ifjúsági iratokat stb.; foglalkozott rajzolással és rézmetszéssel is.¹¹

Az egyházi szónoklat- és imairóadalom nagy számú művelői közt többen voltak hivatottabbak, jelesebbek. Horváth Jánosnak, ki veszprémi kanonok, majd székesfehérvári püspök volt (1769–1835.), számos halotti beszéde maradt fenn, melyeket kiváló férfiak koporsója felett tartott; ő indította meg az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” című folyóiratot (1820–24., Veszpr., 20 k.), mely nagy mértékben előmozdította a kath. egyházi irodalom emelését és kellő tudományossággal és elég szabadelvűséggel tárgyalta kora egyházi kérdéseit.¹² Májer József, székesfehérvári plébánosnak és kanonoknak (1785–1834.) kiválóbb beszédei még ma is a kath. egyházi szónoklat gyöngyeinek tartatnak.¹³ Szabó János apátot s erdélyi kanonokot (1767–1849.) buzgósa és emberszeretete tette tiszteltté.¹⁴ Albach József Szaniszló ferencrendi (1795–1853.) főleg missziói beszédeivel vívta ki a mindig nagy hallgatóság tetszését; mély érzelmű, költői nyelvezetű imakönyvei is nagyon elterjedtek s megjelentek magyarul is.¹⁵ Gegő Elek ferencrendi (1805–44.) költői lelkületű, hazafias, népszerű szónok volt;

ő kereste fel legelőször a *moldvai csángó* telepeket, hogy megtartsa őket a magyar nemzetnek (1836.).¹⁶ *Haynald Lajos*, kalocsai érsek, az illető főúri körök kedves főpásztora, a kath. tanügynek és jótékonyásnak bőkezű barátja, ragyogó, ha kell, sok sophismával teljes szónoklataival el szokta ragadni hallgatóit, főleg azokat, kik vele egy alapon, t. i. az uralkodni akaró új kath. egyház alapján állának.¹⁷ *Szabó Imre*, szombathelyi püspök (1814–81.), népies írónak a szerkesztése alatt indult meg az „*Őrangyal*” vallásos almanach s a „*Kath. Néplap*” (Pesten, 1848.); tekintélyes részt vett a *Szalai Imre*, szalai főesperes által kiadott „*Magyar Egyházi Beszédék Gyűjteményének*” (1833–34., 6 k. 1847-ig 5 új köt.) szerkesztésében; világos, vonzó, a nép eszejárásához alkalmazott, de nem pórias nyelvezetű egyházi beszédei, valamint vallásos és erkölcsi irányú elbeszélései jótékony befolyást gyakoroltak kora híveire.¹⁸ *Schlauch Lőrinc*, előbb szatmári, jelenben n.-várad püspök, alapos képzettségű, mély elméjű s a jövőbe is messze belátó főpap, legelőbb a szerencsétlen kath. autonomia mozgalma alatt tűnt fel s azóta gyorsan emelkedett; ügyesen forgatja a dialektika fegyvereit az újkori reális tudományos irány ellen, de elismeri, hogy „*a catholicismus átmeneti stádium az emberi művelődés haladásában,*” ami nagy szó egy kath. főpap ajkairól és sehogysem fér össze a csalatkozhatatlansággal s az örök érvényű, isteni eredetűnek hirdetett hierarchizmussal; de azért azt állítja ezzel szemben, hogy *a protestantismus amphibialis teremtmény, mely agnosticismusra vezet.* Szóval minden okoskodásnak és tudományos mutatóványainak rendesen az a végső eredménye, hogy csak a catholicismus szárnyai alatt lehet az ember boldog és nyerheti el az üdvöt.¹⁹ *Huszár Károly*, kath. pap a történelemből vett példákkal világosítja meg részint átdolgozott, részint eredeti egyházi beszédeit; különösen az ifjúság vallásos és erkölcsi nevelésének előmozdítását tartja szem előtt, s nagy számmal jelentek meg e körben mozgó művei.²⁰ *Mindszenti Gedeon*, az egyházáért melegen érző, eszményiségre törekvő, buzgó pap és vallásos költő köztetszést vívott ki úgy egyházi beszédeivel, mint emelkedett szellemű költői imáival és alkalmi költeményeivel.²¹

A *kath. vitázó- és védőirodalomról* különösen nem is kellene szólni, mert általában ide tartozik az egész kath. theol. irodalom annyiban, amennyiben egyedül üdvözítőnek vallja a kath. egyházat és eretnekségnek bélyegez minden eltérő véleményt. Mindazonáltal

számosan voltak, kik különböző mértékű tehetségeket vagy a katholicismus dicsőítésére vagy más vallásoknak, főleg a protestantismusnak a megtámadására szentelték. A célt egyik sem érte el, mert sem az egységes katholicismus magasztalása, sem az eltérő egyházak ócsárolása meg nem ingatta állásában a protestantismust. Midőn a 19. század elején a pápa hatalmát is helyreállította a politikai restauratio s a kath. misszió egész hévvel újra megkezdette, nem fegyverrel ugyan, hanem élő és írott szóval, áldástalan kereszteshadjáratát; másfelől Németországon a reformáció háromezredes emlékünnepe alkalmából, melyet megültek a magyarországi protestánsok is, megkezdődött a két prot. egyház uniójának mozgalma; ezt ellenök intézett támadásnak magyarázták a katolikusok és azt a kérdést vetették fel, hogy „Fennmaradjon-e még továbbra is a közfal, mely a katolikusoktól a protestánsokat elválasztja?” (Hille után németből Rácz And., Esztergom, 1822.). E mű megjelenése még erősebb lökést adott a lélekhalászásnak, mely vészes mozgalom ellen Báthory Gáb. (id.), pesti ref. lelkész és superintendens két beszédet tartott és adott ki „Az evangéliumi keresztyén toleranciáról” (Pesten, 1822.), melyben azt bizonyította, hogy a keresztyének vallás tekintetében nem juthatnak egy értelemre, de azért békében élhetnek valláskülönbség mellett is. Ez indította rá Guzmics Izidor, benedekrendi szerzetest (pannonhalmi tanár, majd apát, 1786–1839.), a tudós, buzgó hitű, jó nevű egyházi író és költőt, hogy kiadja „A keresztyéneknek vallásbeli egyesülésökről írt leveleit az evang. ker. toleranciának védelmezőjéhez” (Pesten, 1822.) és ügyes, néha álokoskodással bebizonyítani igyekezzék, hogy lehetséges az unió; természetesen nem kölcsönös engedmények alapján, hanem úgy, hogy a prot. egyház beolvadjon a katolikusba, a hierarchia és pápája, mint isteni eredetű (?), megmaradjon teljes épségben. Ugyanezt a tárgyat fejtegette „A kath. anyaszentegyháznak hitbeli tanítása, a magyarországi protestánsokhoz” (Pesten, 1822.); „A vallási egyesülés ideájának és a r. kath. és prot. keresztyének közt fennálló uniónak vizsgálatása” (Győrött, 1824.); „A r. kath. és prot. keresztyének közt fennálló uniónak másodszori vizsgálatása” (u. o. 1824.) című műveiben is. Írt még ezeken kívül „A buzgó keresztyénségnek számára készített énekeket” Győr, 1818.), több alkalmi és ünnepi költeményt és rendszeres hittant; megindította és szerkesztette a „Vallási és Egyházi Tár” című folyóiratot (1832–39.), mely inkább a buzgóság, erkölcs és szépség szempontjából fejtegette a vallás és egyház

kérdéseit; lefordított néhány ószövetségi könyvet is a héber szöveghez híven és az épületességnek szemmel tartásával.²² Szaitz Leó, servita (meghalt 1792.), midőn a 18. századvégén terjedni kezdettek a szabadabb eszmék és a kath. egyház sem kerülhette el az éles megtámadásokat, ezeket kérlelhetetlen szigorúsággal és erős kath. hévvel utasította vissza több röpiratban és nagyobb munkában.²³ Czente István, rozsnyói tanár, majd plébános, 1849. a magyar kormány foglya, a papuralom-ellenes korszellem ellen emelte fel szavát „Bölcselkedő magyar polgár” (Kassán, 1838.) című művében.²⁴ Lonovics József előbb csanádi püspök, majd egri, utóbb kalocsai érsek (1793–1867.), nagyhírű szónok, a kath. érdekek buzgó védője, a protestantismusnak épen nem barátja, sötét színekkel rajzolja „Az angol türelmet” (Bécs, 1851.); elítéli a josephinismust, de annál melegebben ajánlja a concordatumot, ezt a „korszakot alkotó eseményt” és „nagy szívű igazságtételt” (?); írt „Népszerű egyházi archaeológiát”, etc. (3 k., Pest, 1857., 4. kiad. 1870.), mely széles körben elterjedt és több alkalmi beszédet.²⁵ Hoványi Ferenc, rövid ideig egyetemi tanár, majd prépost (1816–1871.), az ultramontanismusnak egyik dicséret harcosa, sok képzelődéssel, clericalis szellemben állította össze „A fensőbb katholicismus elemeit” (Bécsben, 1853.) és adta ki az „Ujabb leveleket a felsőbb katholicismusról” (2 kiad. u. o. 1855.); mint hő és hű katolikus, megjárta a Szentföldet, hogy gyarapítsa „lelki és testi üdvét”. (Néhány hét a Szentföldön, 1856.; u. o. 1858.) és kiadta néhány alkalmi egyházi beszédét, melyeket „lelki vágygyal fogadtak” hívei.²⁶ Zimándy Ignác, törökbálinti plébánost nemcsak az antiprotestans, hanem az antisemita lélek is hajtotta, hogy „Ébresztő hangok a műveltebb kath. körök számára” cím alatt egész könyvsorozatban figyelmeztesse olvasóit „A megrögzött maimonides deliriumára” vagy a „Tiszajárásra Magyarországon” s több ilyen tanulságos dologra (Budapest, 1889. már a 14. könyv jelent meg). Csápori Gyula, mint a „harcoló egyház katonája ... a legdicsőbb hadsereg lovagja” szükségét érezte, hogy egy, XIII. Leótól is megdicséret, világosságot és szeretetet hirdető (?) idegen művet átültessen a hazai földbe, mely azt akarja elhitetni, hogy „A liberalismus bűn” (Sardá Felix után, Esztergom, 1888.). Lepsényi Miklós ferencrendi áldozó papnak „Válaszából – melyet – Masznyik Endre úrnak Luther élete című munkájára” írt (Budapesten és Pozsonyban, 1887–89. 3. kiad.) mindenki meggyőződhetik, hogy a lopott argumentumoknak, mocskos beszédeknek és ultramontán szellemeskedésnek minő roppant szeméthalmazát képes összehordani

egy balítéletekkel telt fejű és felbőszült barát.

A legtöbb író, s talán a legtehetségesebbeket hódította meg az *egyháztörténetemnek* nagy és legneutralisabb területe, hol könnyebb a mozgás, a római hierarchia elveivel elkerülhetőbb vagy legalább elleplezhetőbb az összeütközés. Csak a vaticanumi zsinat óta, mely alatt kijelentette IX. Pius, hogy „*hagyomány én vagyok*,” észlelhető e téren a tudományra nézve épen nem kedvező változás. Az új kath. írók az igazságot, a történelem lelkét csak abban az esetben tárják fel, ha az ultramontanizmus érdekeit ápolgatja; ha ellenkezőleg áll a dolog, akkor úgy elborítják kétes értékű csodás mesékkel, sűrű tömjénfüsttel stb., hogy magok az írók sem ismerhetnek rá.

Az *egyetemes egyháztörténelemnek és segédtudományainak* elég számos munkásai közt egy vagy más tekintetben figyelemre méltóbbak: Vass László (1780–1842.), nagyvárad kanonok, pesti egyetemi tanár, egy ideig a „*Tudományos Gyűjtemény*” szerkesztője, csak I. kötetét adhatta ki a josephinizmus szellemében többször átdolgozott egyháztörténelmének.²⁷ Cherrier Miklós (1790–1862.), nagyszombati tanár, utóbb pozsonyi kanonok, terjedelmesen, kath. szellemben, latin nyelven dolgozta ki az egyház történelmét, melyből kivonatossan „*Köz egyháztörténetet*” is készített (Pozsonyban, 1844.); ezenkívül megírta „*A magyar egyház történetét*” (Pesten, 1856.), „*Az egyházi jogot, idegen felekezetek iránt különös figyelemmel*”, (2 köt., N.-Szombatban, 1843.), mely négy kiadást ért latin nyelven; német nyelven több egyházi beszéde is megjelent.²⁸ Körmöczy Imre (sz. 1811.), egyetemi tanár, majd nagyvárad kanonok, a művelt közönség számára szónoki nyelven dolgozta ki „*A keresztény hit és egyház történeti kifejtését*” (4 k., Pesten, 1845–52.) és adta ki „*Nagybőjti egyh. beszédeit*” (Pest, 1856.).²⁹ Kazaly Imre (sz. 1846.), váci theol. tanár, „*Az egyetemes egyháztörténelem kézikönyve*” (3 k., Vác, 1879–81.) kidolgozásában arra törekedett, hogy könnyen áttekinthető legyen az események összefüggése, kellőleg méltassa a modern kritikai véleményeket, de azért szigorúan ragaszkodják a kath. egyház tanaihoz; természetesen nem igen sikerülhetett e két ellentétes szempont összeegyeztetése. „*A kath. egyházjogtan kézikönyve*” (2 k., Esztergom, 1877., 4. kiad. 1888.) széles körben elterjedt. Írt még „*Gyakorlati útmutatást a házassági ügyekben*” (Temesvár, 1888.) stb. Rapaics Raymund előbb egri, azután egyetemi theol. tanár, „*Egyetemes egyháztörténelme*” (3 k., a 3. k. 2 rész., Eger, 1879–89.) kidolgozásánál azt a célt tűzte ki, hogy

oly kimerítő segédkönyvet adjon a kath. olvasóközönség kezébe, mely megfeleljen a tudomány mai igényeinek; áttekinthető, világos, tetszetős előadása mellett ne legyen se hosszadalmas, se homályos. Szerző ezt a célját el is érte nagyjában, emellett elég türelmes és csak itt-ott árulja el, hogy szíven viseli a hierarchia érdekét. Több külföldi munkát is ültettek át. Így Nagy Zsigmond „élvezhetetlenül” fordította le az Alzog „Egyetemes egyházi történelmét” (3 k., Eger, 1857–60.); Zoványi Mihály, Talabér és Zimándy pedig a Brück „Egyháztört. tankönyvét” (3 k., Budapest, 1876–78.).

A *monographia*-irodalommal is sokan foglalkoztak. Danielik János (1817–88.), egri kanonok, címzetes püspök megírta a „Magyarországi sz. Erzsébet életét” (Pest, 1857.); írt „A történet szelleméről” (U. o. 1857.), „A bölcsészet számára igényelt szabadságról” (U. o. 1860.), „A premonstreiekről” (Eger, 1867.), stb.³⁰ Füßy Tamás (sz. 1825.) benedekrendi sok gonddal dolgozta ki a „VII. Pius,” s a „IX. Pius pápaságát” (3 rész, B.-pest, 1878–80.) és „XIII. Leónak – dicsőítő – életét” (U. o. 1887.); ezeken kívül kiadta „Halotti beszédeit” (Eger, 1867.), „Alkalmi sz. beszédeit” (Pest, 1868.), „A sz. írás új concordantiáját” (U. o. 1871.). Karcsu Arzén ferencrendi, több jeles külföldi munka és kútfők nyomán állította össze „A szerzetes rendek egyetemes történetét,” etc. (5 k., Pest, 1867.); ugyanezt az utat követte „A római pápák történelmének – megírásánál – Sz. Pétertől korunkig” (8 k., Szeged és Pest, 1869–71.) stb. Bogisich Mihály megírta „A keresztény egyház ősz-zenéjét” (B.-pest, 1879.). Lang János egyetemi tanár, később egri kanonok, egyetemi előadásai után kiadta a „Patrologiát” (Buda, 1809.) s mások.

Sokkal nagyobb azoknak a száma, kik a *hazai egyháztörténelem* egészét vagy részleteit tanulmányozták, felkutatták forrásait és teljesen megvilágítani törekedtek a homályosabb eseményeket. Köztök is majdnem páratlan a rendkívüli sokoldalúsága s széles ismeretköre miatt Fejér György (1766–1851.), n.-várad kanonok, majd egyetemi könyvtárőr, egyaránt tudós theologus, bölcsész, történetbúvár, ki amellett hozzászólt minden fontosabb napi kérdéshez és még a költészet virányain is el-elbolyongott; latin, magyar és német nyelven 180-nál több kisebb-nagyobb munkát írt. Közülök első helyen áll a „*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*” (43 k., 2 k. index, Buda, 1829–44.), melyben sok hiányosság és tévedés lehet, de ma sem nélkülözhető. Ehhez a történelmi kincstárhoz az újabb időben Czinár Mór írt

tárgymutatót (F. Gy., M. O. okmánytárának betűrendű tárgymutatója. Pest, 1866.). Ezen kívül írt dogmatikát, imákat, alkalmi beszédeket, anthropológiát, logikát a vallások szabadságáról, stb.³¹ Lányi Károly (1812–56.) nagyszombati tanár, majd egbbeli plébános, bő történeti anyag feldolgozásával és elég tárgyilagossággal írta meg a *„Magyarföld egyháztörténetét”* (3 k., N.-Szombat és Pest, 1844.), melyet azután átdolgozva adott ki Knauz Nándor (Lányi K. magy. egyh. történelme, 2 k., Eszterg., 1866–69.). Balics Lajos (sz. 1856.), győri theol. tanár megkezdte nagyobb terjedelemben és rendszeresen *„A róm. kath. egyház történetének Magyarországon”* (I. II. 1. 2. r. B.-pest, 1885–90.) kidolgozását, melynél szerző a történetírás előhaladott színvonalát s a művelt olvasóközönség igényeit tartotta szem előtt. Knauz Nándor (sz. 1831.), esztergomi kanonok, különösen a források gyűjtésében fejtett ki fáradhatatlan szorgalmat; megkezdte *„Az esztergomi főegyház okmánytárának”* (2 k., Eszterg., 1863–66.) és a *„Monumenta ecclesiae Strigoniensis”* (I. k., U. o. 1874.) kiadását; írt a *„Paulai sz. Vince leányairól”* (U. o. 1865.), *„A nápolyi magyar legendáról”* (U. o. 1868.), *„A magy. egyház régi mise- és zsolozsmakönyveiről”* (U. o. 1870.), *„A Garam melletti sz.-benedeki apátságról”* (Budapest, 1890.); de mindezeknél közérdekűbb a *„Kortan a hazai történelemhez alkalmazva”* (B.-pest, 1876.), mely, mint első részletesen kidolgozott magyar mű, nélkülözhetővé tette a külföldi ilyenmű műveket.³² Fraknoi (Frankl) Vilmos (sz. 1843.), nagyváradi kanonok, már korán figyelmet keltő munkásságot fejtett ki; nagy tehetsége, vasszorgalma, vonzó előadása méltánylást érdemel, de már tárgyilagosságáról nem lehet ezt elmondani, mivel egyháza iránti nagy buzgósága nem egyszer akadályozza annak ellenfelei higgadt megítélésében. Ily szellemben írta meg *„Pázmány Péter és kora”* (3 k., Pest, 1868–72.) című terjedelmes korrajzát (jellemezését l. a II. k. 318 l. 4. j.); *„A szekszárdi apátság történetét”* (Budapest, 1879.); *„Mária magyar királyné állását a reformáció irányában”* (Esztergom, 1879.); *„Vitéz János eszterg. érsek életét”* (Budapest, 1879.); *„XI. Ince pápát és M. O. felszabadítását a török uralom alól”* (U. o. 1886.); *„Erdődi Bakócz Tamás életét”* (U. o. 1889.); *„Hunyadi Mátyás királyt”* (U. o. 1890.); szerkeszti *„A magyar országgyűlések történetét”* (eddig 7 k., Bpest, 1874 óta) és *„A magyar országgyűlési emlékeket”* (U. o. eddig 7 k., 1874 óta); tekintélyes részt vesz a *„Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia”* szerkesztésében (Series I., Tom. 1–5., Ser. II., Tom. 1–2., 1885. óta),

stb.³³ Katona István (1732–1811.), jezsuita a „*Historia critica regum Hungariae, ex fide domesticorum et exterorum concinnata*” (42 k., Pest és Kolozsvár, 1779–97.) hírneves írója, mely munkája a későbbi történeti művek alapja és forrása lett, megrostálta „*A magy. sz. koronáról dr. Décsy Sámuelről írt históriát*” Budán, 1793.); megírta a magyar chronológiát (Budae, 1796.), a kalocsai egyház történetét (2 rész, Colocae, 1800.) stb.³⁴ Horváth Mihály (1809–78.), előbb csanádi püspök, 1849. magy. vallás- és közoktatási miniszter, azután 18 évig hontalan, végre vaskai apát és tribunici c. püspök, a hazáját lángolón szerető tudós főpap, ki „*Magyarországnak – több ízben átdolgozott és közkézen forgó – történelmében*” (Pest, 1841.; 4 k. Pápán, 1842–46.; 2. új kiad. 8 k. Pest, 1871–73.; Huszonöt év M. O. történelméből : 2. kiad. 3 k. Pest, 1868.; M. O. függetlenségi harcának tört. 2. kiad. 3 k. U. o. 1871–72.) az egyházi eseményeket is pártatlanul és szabad szellemben tárgyalta; „*Williams Roger, a „szabad egyház a szabad államban” elv teremtője*” (Bécs, 1868.) című művében az említett elv mellett foglalt állást; „*A kereszténység első századában Magyarországon*” (Budapest, 1878.) példát adott rá, hogy miként lehet a katolicizmust a szabadság- és hazaszeretettel összeegyeztetni, ha az igazság kutatása a cél.³⁵ Bunyitai Vince n.-várad c. kanonok megírta „*A n.-várad püspökség történetét*” (3 k., Nagyvárad, 1883–84.); kiadta „*A várad káptalan legrégibb statútumait*” (U. o. 1886.), stb. Csősz Imre, kegyesrendi rendje emlékeit állította össze (A kegyes tanító rendiek Nyitrán, 1879.). Dedek Cr. L. „*A karthausiakat Magyarországon*” (Budapest, 1889.) ismertette. Kundra Kabos gyűjtögetni kezdte az „*Adatokat az egri egyházmegye történelméhez*” (Eger, 1885 óta 2 k.) stb. és mások.

A keresztyén műtörténelem és archaeologia úttörői közt első helyet foglalt el Ipolyi Arnold (1823–86.), előbb besztercebányai, azután n.-várad püspök, ki elsőben tett kísérletet a „*Magyar Mythologia*” (Pest, 1854.) rendszeres kidolgozására; kiadta „*A besztercebányai egyh. műemlékek történetére és helyreállítására*” – vonatkozó alapos tanulmányát (Pest, 1858.); kath. szempontból méltatta „*Veresmarti Mih. 17. századi magyar író életét és munkáit*” (2 k., Budapest, 1874–75.); „*Kisebb Munkáiba*” (5 k., U. o. 1873–88.) értékes emlékeit rakta le egyház- és műtörténelmi tanulmányainak és alkalmi beszédeinek; a M. T. Akadémia megbízásából nagy gonddal elkészítette „*A magy. sz. korona és koronázási jelvények történetére és műleírására*” vonatkozó, fényes kiállítású

művet (Budapest, 1886.); általában élete egyik főcéljának tekintette, hogy a műemlékek megőrzésére és a magyar művészet megalapítására irányozza a figyelmet.³⁶ *Rómer Flóris Ferenc* (1815–89.), benedekrendi tanár, majd jánosii c. apát és nagyváradi kanonok az egyház- és hazaszeretetet egyaránt ápoló, nemes gondolkodású tudós, az archaeologia új iskolájának alapítója és buzgó művelője, ilyen irányban szerkesztette *Ráth Károly* barátjával a „*Győri történelmi és régészeti füzeteket*” (4 k., Győr, 1861–65.); *Henszlmann Imrének* a társaságában megírta a „*Műrégészeti kalauzt különös tekintettel Maoyarországra*” (2 rész, Pest, 1866.); az „*Árpás- és móríczhidai sz. Jakabról címzett prépostság történetét*” (Pest, 1869.); megismertette a „*Régi falképeket Magyarországon*” (B.-pest, 1874.), stb.³⁷ Az úttörők nyomait követte *Czobor Béla* (sz. 1852.), midőn kiadta „*A középkori egyh. művészet kézikönyvét*” (Otte Henr. nyomán; B.-pest, 1875.) és leírta „*A pécsi székesegyház restauratióját*” (U. o. 1882.). *Dankó József*, esztergomi kanonok megismertette a „*Magyar szertartási régiségeket*” (Eszterg., 1871.); a „*Húsvéti sz. szolgálatot a régi magyar egyházban*” (U. o., 1872.); a „*Történelmi, műirodalmi és okmánytári részleteket az esztergomi főegyház kincstárából*” (2 rész, Eszterg., 1880., a Simor Ján. költségén).

Az egyházjog volt az a tér, melyen hivatottak és hívatlanok megpróbálták erejüket; ez volt az a tudomány, melynek nevében legtöbb visszaélést követtek el, midőn némely jogokat csak magok számára szerettek lefoglalni, némelyeket a körülmények szerint most követeltek, majd megtagadtak, nem is említve a jogcsavarás végtelen változatait és a jezsuita álokoskodásokat. *Rendszeres egyházjogtant* írtak: *Szvorényi Mihály* (*Jus publicum eccl. Hungariae*, Veszpr. 1803.; *Jus privatum eccl. Hung.*, U. o., 1811.); *Udvardy Ignác*, veszprémi tanár (Róm. szer. kath. egyházi jogtan, Buda, 1843.); *Porubszky József*, egri tanár és kanonok (*Jus eccl. Catholicorum*, Pestini, 1853.; Ed. 2. Cum. singulari ad imperium austr. et cumprimis Hungariam attentione. 2 tom., Agriae, 1858–59.; Kath. egyházjogtan, Eger, 1863.; Az egri megye főpásztorainak különös jogairól ... U. o. 1865.; Értekezés a polg. házasságról. U. o. 1868.; A királyi tetszvény. U. o. 1868., stb.); *Papp-Szilágyi József*, n.-várad g. kath. püspök (*Enchiridion juris eccl. orientális cath. N.-várad*, 1862.); *Csiky Gergely*, volt temesvári tanár, ki elhagyta egyházát (Kath. házasságjogtan, tekintettel a magyarorsz. jogviszonyokra s a gyakorlatra. Temesvár, 1874.); *Szeredy Józs.*, pécsi jogtanár (Egyházjog, különös tekintettel a

magy. sz. korona tartományaira, a keleti és prot. egyházakra. 2 k., Pécs, 1874.); Hoffmann Pál, egyetemi tanár (Kath. egyházjog alapvonalai. Pest, 1865.); Konek Sándor, egyetemi tanár (Egyházjogtan kézikönyve. Pest, 1863., 6. kiad., Antal Gyula. 2 k., 1889.). Az egyházjog egyes kérdéseit fejtegető nagyszámú műveket s az ide vonatkozó püspöki körleveleket mellőzve, legyen még megemlítve Simor János (1813–91.) prímás munkássága, ki habár a vaticanumi zsinaton az ellenzék soraiban foglalt állást, erről megfélemedkezve, kötelességének hitte hivatalosan nyilatkozni „A római pápa tévmentessége ősi hagyományainak tanúbizonyságairól Magyarországon” (Pest, 1871.) s homályos és kétes források alapján vitatni, hogy e tant mindig hitték hazánkban. S miután az első bizonyágtételt maga sem hitte elég erősnek, másodízben is kifejtette „A római pápa tanítói hivatalának csatatkozhatatlanságát” (U. o. 1872.), stb.³⁸ És végül Roskoványi Ágoston (1807–85.) nyitrai püspök, egy nagy egyházjogi gyűjtemény kiadását indította meg, mely felöleli a kath. és vegyes házasságra, a papi nőtlenségre, az egyházi hatalom függetlenségére, a római pápára és a szeplőtlen sz. Máriára vonatkozó valódi és képzelt, igaz és igaznak állított forrásokat.³⁹

De nemcsak a szakmunkák nagy sokaságával, melyek különben is csak a képzetesebb osztályokat érdekelhetik, igyekeztek felébreszteni a katolicismus iránt a figyelmet és buzgóságot, hanem már korán és hovatovább mind nagyobb mértékben foglalkoztatták az *időszaki sajtót* is, hogy ez úton a hívek minden rétegébe elhítsék az eszméket, melyek fokozzák az egyedül üdvözítő egyház iránti ragaszkodást s megtörjék a közönyösséget. E célból alapította Kovács Mátyás egyetemi tanár, majd egri kanonok az „*Egyházi Folyóírást*”, melyet azután Oswald Ferenc, egyetemi tanár és nagyváradi kanonok folytatott (1–4. füz., Pesten, 1832–34.) és amely egyháztörténeti és politikai, theologiai, morális, stb. kérdésekkel foglalkozott.⁴⁰ Szaniszló Ferenc (1792–1869.), egyetemi theol. tanár, majd n.-várad püspök, latin nyelven indította meg „*Egyházi Irodalmi Füzeteket*” (Fasciculi ecclesiastico-literarii. 4 tomi, Pestini, 1841-42.), mely az újabb egyházi irodalom termékeit (protestánst is) boncolgatta s a felmerült egyházjogi, theologiai, bölcsészeti stb. napi kérdéseket fejtegette. Természetesen a latin nyelv e század közepén még a katolicismusnak sem lehetett népszerű tolmácsa; ezt átlátta a szerkesztő és megindította a „*Religio és Nevelés*” című egyházi folyóíratot, mely 1891. már az L. évfolyamba lépett. Knauz Nándor 1863.

Esztergomban alapította „*A magyar Sion*” című egyháztörténeti havi folyóiratot, mely 1870. előbb *Frankl Vilmosnak*, azután *Zádory Jánosnak* a szerkesztésében „*Új magyar Sion*” címen egyházirodalmi folyóirattá alakult át s jelenleg (1891.) a theol. tanárok szerkesztésében „*Magyar Sion*” címen folytatja pályáját. Rövid életűek voltak a *Hatala Pét.* és *Zoványi Ján.* által megindított „*Egyházi Lapok*” (N.-Szomb., 1867–68.), melyet „*Havi Szemle*” alakjában *Bodnár Zsig.* folytatott (U. o. 1869.). Hasonló sorsra jutott a *Répászky J.* „*Kath. Világa*”; a *Breznay Béla*, egyetemi tanár „*Kath. Theol. Folyóirata*” (B.-pest, 1883–84.). Tovább élt a *Füssy Tam.* „*Tájékoztatója*” (1878–86.), melyet a Sz. István Társulattól megindított „*Kath. Szemle*”, a Budapesti Szemlének kath. utánzata váltott fel (1887 óta előbb a *Füssy T.*, most *Kisfaludy A. Béla* szerkesztésében). Megszűnt a *Czobor Béla* derék „*Egyházművészeti Lapja*” is (1880–86.). Az özönnel termő egyházi szónoklatot a „*Jó Pásztor*”, „*Isten Igéje*”, „*Borromaeus*” stb. terjeszti. Az egyházi életnek buzgó katolikussá tételére törekednek: a „*Jézus szentséges szívének hírnöke*”, „*A Szűz Mária Virágos Kertje*”, „*A Legszenőbb Rózsafüzér Királynéja*” stb., a címmel is megjelölt irányú lapok. Szóval a speciális kath. tudomány (most ilyen is van!), bölcsészet, erkölcs, művészet és egyháziasság gyarapításán 30-nál több kath. lap, folyóirat és 7 naptár fáradozik. És mindezekhez járulnak még a napi sajtónak német, tót és más nyelvű időszak termékei. Nagy hatalom, bőséges támogatás mellett; és mégis mindig attól félnek a kath. Sion őrei, hogy nem eléggé éberén védik az egyedül üdvözítő egyház érdekeit és ahol és amikor lehet, más egyházak vizeibe is ki-kivetik sz. Péternek örökké fogni kész hálóját.⁴¹

1. *Alber*: Institutiones hermeneuticae scripturae sacrae novi testamenti (3 k., Pestini, 1817., 2. kiad. 1831.); Instit. hermeneut. scripturae sacrae vet. test. (3 k., Budae, 1807., 3. kiad. 1827.); Interpretatio sacrae scripturae per omnes vet. et novi test. libros (17 k., Pestini, 1800–5.); Instit. linguae hebraicae (Pestini, 1806., 2. kiad. 1826.); Instit. historiae eccl. a nato Christo usque 1790. (4 k. Colocae, 1793., 2. kiad. 5 k., 1825.), etc. *Szinnyei*: Magyar írók (B.-pest, 1890.), I. k. 104–106. has.

2. *Márkffy*: Introductio in sac. libros novi test. (2 rész, Budae, 1856–57.), etc; *Petrik*: Magyarország Bibliographiája (B.-pest, 1890.) II. k. 676. *Ferenczy-Danielik*: Magy. írók, 1. k. 311–12. l.

3. *Dankó*: Historia revelata div. V. Test. (1862.), N. Test. (1867.); De s. Scriptura ejusque interpretatione, etc.
4. *Samassa*: Palaestina, quam in usum auditorum suor. strictim descripsit, etc. (Strigonii, 1860.).
5. *B. Szepessy*: Szentírás, vagyis az ószövetségnek sz. könyvei (4 k., Pozsony, 1835-36.); Újszövetség (2 k. u. o. 1834–35.). *Ferenczy-Danielik*: i. m. I. k. 550–52. l.
6. *Szabó J.*: Magyar ó- és újtestamentomi sz. írás (Pest, 1851.).
7. *Tárkányi*: Ó- és újszövetségi Szentírás a Vulgata szerint stb. (Pest, 1863–66.); Vezércsillag az üdv elnyerésére. Imakönyv nőknek (Pest, 1860.); Hajadonok őrangyala. Imák. (u. o. 1863.); Új rózsás kert. Ima és ének (u. o. 1865.), stb. *Petrik*: Magy. Könyvészet (B.-pest, 1885.), 383., *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 473–74., II. k. 418–19.; M. T. A. Almanach, 1887., 318–22. l. *Bartakovics B.*: Főpásztori levelek és sz. beszédek stb. (Eger, 1865.).
8. *Giesswein*: Mizraim és Assur tanúsága (Győr, 1887–88.). *Ivanóczy*: A sz. írás és ékiratos emlékek (Szombathely, 1885).
9. *Zádory*: Syntagma theologiae dogmaticae fundamentalis (2 k. Strigonii, 1882-83.).
10. *Palásthy*: Theologia morum catholica (1861.).
11. *Májer Ist.*: Liturgika ... Mesterképző intézeti növendékek számára (Budán, 1847.); Népszerű egyházi beszédek az év minden vasárnapjára ... némely rendkívüli ünnepeire ... (2 k., Pest, 1849., 1851.); Arany-tanácsok ... mesterlegényeknek ... (Pest, 1852.); szolgálók, dajkák ... számára (u. o. 1855.); István bácsi naptára (1856. alapította, 1871 óta *Kóhalmi K. Józs.* szerk.); Magyar szent képek (1839–45.); Ezer műkereszt (B.-pest, 1844.), stb.
12. *Horváth J.*: Az ékesszóllás a koporsóknál (Weszpemben 1816.); Hitbeli és erkölcsi oktatások Nicole után (u. o. 1815.). *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 198–202.; *Petrik*: M. O. Bibl., 1. k. 669–70., II. 165–66. l.
13. *Májer J.*: Vasárnapi homiliák, avagy vasárnapi evangeliumok értelme fölött tartott egyházi beszédek ... (3 rész, Sz.-Fehérvárott, 1823 24.; újabban *Ihász. Gáb.* adta ki 2 k., Egerben, 1856.).
14. *Szabó Ján.*: Egyházi beszédei (Kolozsvár, 1848.).
15. *Albach*: Heilige Anklänge (Pest, 1828., II. kiad. 1855.; magyarra ford. N. G. Kassán 1834., *Sujánszky Ant.* Pest, 1849, 3. kiad. 1857.); Erinnerungen an Gott, Tugend, Ewigkeit. Predigten (Pest, 1831.; magy. ford. A. D. G. Kolozsvár, 1835.), etc. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 2.; *Petrik*: M. O. Bibl. I. k. 40–41. l.
16. *Gegő E.*: Egyh. beszédek (Pesten, 1834.); A moldovai magyartelepekről, két egyháztört. toldalékkal (Budán, 1838.). *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 153–55. l.
17. *Haynald Lajos* Szécsényben (Nógrád m.) sz. 1816., tanulmányait Esztergomban és a bécsi Pazmaneumban fejezte be, 1842–46 mint theolog. tanár Esztergomban működött, 1851. a bécsi absolut kormány erdélyi püsp. coadjutornak, 1852. püspöknek nevezte ki. Nagy buzgóságában türelmetlenül lépett fel a prot. egyház irányában, de vallásszabadsághoz szokott hívei figyelmeztetése után a kath. egyház gyarapításában fejtette ki buzgóságát. Az idők változásai megérezve 1860. a hazafi párthoz csatlakozott, e miatt összeütközésbe jutott az absolut kormánnyal és lemondott püsp. hivataláról. Azután Rómában tartózkodott mint címzetes karthagói érsek, 1867.

elnyerte a kalocsai érseki széket, 1879. XIII. Leo bíborossá nevezte ki. Jezsuita gimnáziumot, csillagvizsgálót, öt apáca-zárdát, több kath. jótékony intézetet alapított, melyekre mintegy másfél millió forintot költött. Herbariuma és növénytani könyvtára európai hírben áll. *Haynald L.* erdélyi püspök június 17. a felső házban tartott beszéde (Pest, 1861.); A Sz. István társ. 1882. márc. 23. nagygyűlését megnyitó elnöki és emlékbeszéd gr. Károlyi István fölött (B.-pest, 1882.). *Vas. Újs.* 1869. évf. 18., 1879. évf. 48. sz., 1889. évf. 42. sz.

18. *Szabó Im.*: Néphez alkalmazott egyházi beszédek (10 k., Eger, 1860 óta). *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 421–22.; M. T. A. Alm. 1882. 252–53. l.

19. *Schlauch L.*: Egyházi és Egyházpolitikai beszédei (2 k, B.-pest, 1890.) E beszédek szelleméről l. a Budapesti Szemle, 1890. évf. 61. k. 513–15.; Prot. Szemle, 1890. évf. 550–62. 772–84. l.

20. *Huszár Kár.*: Történetekkel felvilágosított egyh. beszédek minden vásár- és ünnepnapra stb. (3 évf., Sz.-Fehérvár, 1854., 1863., 1869.); Magyarország és Erdély minden búcsúnapjára (I. k. Sz.-Fehérvár, 1873.; II. k. Vác, 1874.; III. k. B.-pest, 1875.); minden lelkipásztorkodási alkalomra (I. k. Sz.-Fehérvár, 1873.); Órangyal. Énekes imakönyv a kath. ifj. használatára (U. o. 1859., 7. kiad. U. o. 1887.); Hiterkölcsei tan- és példakönyv, mely az egész katechismust ... érthetőleg előadja (B.-pest, 1889.), etc. *Fer.-Dan.*: i. m. II. k. 119.; *Petrik*: M. O. Bibliogr., II. k. 189–90., M. Könyv., 135–36. l.

21. *Mindszenti G.*: A boldogságos sz. Mária hava. Imakönyv a májusi ájtatoskodók számára (Eger, 1864.); Ünnepi és alkalmi egyh. beszédek (U. o. 1872.)

22. *Guzmics*: Theologia christiana fundamentalis (Jaurini, 1828.); Theol. dogmatica (3 k., Posonii, 1828–29.); A teremtés. Egyházi karének. Musikára téve *Haydn J.* által (Győr, 1831.); Zsoltárok (Pest, 1832.); Job (U. o. 1836.); Prédikátor (U. o. 1839.). *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 166–69. Az unió vitáról, *S.-pataki Füz.*, 1860. évf. 481–95., 631–59.; *Petrik*: M. O. Bibl. I. k. 952. l.

23. *Szaitz*: Igaz magyar (4 k. 1785–90.); más is igaz magyar (1789.); Magyar- és Erdélyországnak mind világi, mind egyházi története (Pest, 1793.); Micsoda vallású volt sz. István király? (1790.); Positiones ex jure Hungarico-canonico (1786.); Vexatio dat intellectum episcopis (1790.); etc. *Fer.-Dan.* i. m. II. k. 295. l.

24. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 89. l.

25. (*Lonovics*): A josephinismus és az egyházat illető legújabb császári rendelvény (Bécsben, 1851., németül is). Valószínűleg ő fordította le „Az 1855. aug. 18. Ausztriai Concordatumot” (Pest, 1856.) és „világosította fel” ultramontán szellemű történeti bevezetéssel. *Fer.-Dan.*: i. m. II. k. 181–82. l.; *Vas. Újs.* 1860. évf. 22. sz.

26. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 207–13., II. k. 404–5. l.

27. *Vass L.*: Institutiones historiae eccl. N. Foederis. T. I. Introductio (Pestini. 1828.). *Fer.-Dan.*: i. m. I. k., 507–509. l.

28. *Cherrier M.*: Institutiones historiae eccl. (4 k., Pestini, 1840–41.); Enchiridion juris eccl. cum singulari ad alias confessiones attentione (I. k. Pestini, 1836., II. k. Budae, 1837., 4. kiad. Pestini, 1855.); Christkatholischles Erbauungsbuch ... dargestellt in Kanzelreden ... (2 k., Pressburg, 1852.), etc. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 71–73.; *Petrik*: M. O. Bibliogr., I. k. 412–13. l.

29. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 270–73. l.
 30. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 92–94. II. k. 400–401. l.; *Vas. Újs.* 1860. évf. 34. sz.; M. T. A. Almanach, 1889. évf. 352–54. l.
 31. *Fejér Gy.*: *Institutiones theologiae dogmaticae* (7 k., Budae, 1807.); Az ember kiformaltatása gondolkodó erejére nézve (Pesten, 1810.); *Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae cath. in r. Hungariae partibusque adnexis codicillus diplomát.* Budae, 1847.), etc. *Fer.-Dan.*: i. m. I. k. 136–38.; *Petrik*: M. O. Bibl., I. k. 761–67. l.
 32. *Fer.-Dan.*: i. m. II. k. 149–50. l.
 33. *Vas. Újs.* 1889. évf. 19. sz.; *Petrik*: *Magy. Könyvészet*, 93–94. l.
 34. *Fer.-Dan.*: i. m. II. k. 134–35.; *Petrik*: M. O. Bibl., II. k. 345–47. l.
 35. *Fraknoi Vilmos*: *Horváth M. emlékezete* (B.-pest, 1879); M. T. A. Almanach, 1880. évf. 272–77. l.
 36. M. T. A. Almanach, 1888. évf. 335–39.; *Századok*, 1889. évf. 247–57., 332–42. l.
 37. *Vas. Újs.* 1889. évf. 12. sz.; *Századok*, 1889. évf. 353–54., 1891. évf. 177–99.; M. T. A. Almanach, 1890. évf. 365–67. l.
 38. *Walter Gyula*: *Simor Ján. bíbor. herc. prímás emlékezete* (Esztergom, 1891.).
 39. *Roskoványi* utolsó munkája: *Supplementa ad collectiones monumentorum et literaturae: de matrimonio in ecclesia cath. potestati eccl. subjecto; matrimoniis mixtis; coelibatu et breviario; independentia potestatis eccl. ab imperio civili; romano pontifice; beata Maria virgine in suo conceptu immaculata* (Tom. I. – VI., Nitriae, 1887–90.).
 40. *Kovács Mátty.*: *Barátságos értekezés a vallási egyesülés ideájának szerzőjével* (Pesten, 1823.); *Észrevételek* egy című prédikációk iránt: *Az evangéliumi keresztény tolerancia stb.* (Pesten, 1824.) stb. L. a *Guzmics* munkásságát.
 41. Nem teljességében, csak főbb vonásaiban mutattam be a kath. egyházi irodalom termelő képességét; ilyen terjedelemben is legfőbbképen azért, hogy lássák és tudják a magy. prot. egyház őrei és vezetői, hogy milyen rendezett és fegyelmezett ellenféllel van dolguk és gondolkodjanak utakról és módokról, míg nem késő, hogy az igaz evangélium, szabadság és felvilágosodás egyháza minden téren becsülettel felvehesse a harcot, a versenyt elleneivel szemben s erélyesen visszaütasson az igaztalan támadásokat; ami csak úgy lehetséges, ha a protestantismus hívei, dogmákra tekintet nélkül, egyesülnek a protestantismus igaz alapján, mely egy a szabad gondolkodásával, s fegyelmezett, zárt sorokban küzdenek a haladás ellenei ellen egész a diadalig.
- A század első feléhez az említetteken kívül l. *Toldy*: *A Magy. nemz. irod. Tört.* (2. kiad., Pest, 1868.), 2. k. 57–58., 83–86.; *Imre Sándor*: *A Magy. Irod. Tört.* (3. kiad. 1874.), 227–28. l., a század utófeléhez is; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 777–783. l.; *Vas. Újs.* 1891. évf. 5. sz.

21. A német catholicismus és más szabad kath. egyházak.

Rómának az a törekvése, hogy vak engedelmességre szoktassa a papságot, — hogy még csírájában elfojtson minden az övétől eltérő véleményt, — hogy az egyedül üdvözítő egyházban helyet ne engedjen a szabad gondolkodásnak, önakaratnak, tehát az egyéninek; szóval a pápai abszolút hatalmi törekvésnek szükségképpen szakadásokat kellett előidézni. Igaz, hogy azon theologusok közül, akik akaratlanul is összeütköztek a pápasággal, talán a szakadástól féltőkben, az első római parancsszóra meghódoltak a legtöbben, de találkoztak olyanok is, kik teljes meggyőződéssel bizonyították, hogy ha a catholicismus még tovább megy a merev következetesség útján, maga lesz oka bukásának. Ezt tette Carové, midőn tényekkel bizonyította be, hogy az egyedül üdvözítő egyház fogalma magában véve is tarthatatlan, de tarthatatlan azokkal a fő hitcikkekkel szemben is, melyek megkülönböztetik a római egyházat a többi keresztyén egyházaktól.¹ A római egyház elvétől még határozottabban eltért *Helsen*, brüsseli abbé, ki lerázva a hierarchia igáját, *apostoli kath. egyházat* alapított, mely azonban néhány évi fennállása után megszűnt (1837.), s maradék hívei a protestantismushoz csatlakoztak; valamint *Amman*, működésétől felfüggesztett schweizi kapucinus is, ki nem szakadt el ugyan az egyháztól, de arra törekedett több iratával,² hogy elszakassza Rómától a *német catholicismust*, s ez úton elősegítette az említett irány kifejlését.

Ugyanis, midőn a porosz egyházi viszály legalább is a hitvalló fényével árasztotta el *Droste* kölni érseket (l. a 12. c.), és a Rajna-vidék népe nagyon fellelkesült a szentnek hitt ügy mellett: *Arnoldi*, trieri püspök alkalmoszerűnek vélte az *Úrnak varratlan sz. ruháját* búcsújárásra kitenni (1844. aug. 18—okt. 6.)³ A püspök tüntetni akart ezzel a tettével és el is érte célját. Egy milliónál többen látogatták meg a trieri sz. ereklyét, hogy imádják és meggyógyuljanak csodás erejétől, miként ez állítólag megtörtént valamiképen a kölni érsek egyik nő rokonával. A *Gildmeister* és *Sybel* felvilágosító irata (Der heilige Rock zu Trier u. die zwanzig anderen ungenähten Röcke. 1844.) nem állíthatta ugyan meg a búcsújárók ájtatos seregét, de a papságnak diadalmi örömét megzavarta egy más nyilatkozat, nem protestáns, hanem katolikus, melynek komolyabb következményei lettek. A „*Sächsische Vaterlandsblätter*”-ben megjelent (1844. okt. 16. Das Urtheil eines kath. Priesters über den h.

Rock in Trier) egy cikk a *Ronge János* neve alatt, ki Sziléziában, Laurahütteben, mint hivatalától felfüggesztett kath. pap, magán tanításból élt. Szerző nem az erekleve valódiságát támadta meg, hanem a trieri bálványimádást. A keresztyén vallás alapítója – mondja szerző – nem ruháját, hanem szellemét hagyta tanítványainak, ruhája a bakók kezére került. A trieri püspök elámította a szegény, könnyen hívő népet, félbehagyta foglalkozását, zsebre rakta megtakarított pénzét. S még ha csak ennyi kárt okozott volna! De hány nő bukik el az ilyen búcsújárások alkalmával? Azonban a püspök, a 19. század Tetzle ne álmítsa magát, mert ha százezrenként találkoznak olyanok, kik hozzá sereglenek, millióként vannak olyanok, kik boszankodással és megvetéssel gondolnak erre a középkori komédiára stb.

Rongét a breslaui püspöki hatóság, miután nem akarta cikkét visszavonni, kirekesztette az egyházból. A Ronge nyilatkozata után özönnel áradtak szét a röpiratok, melyek részint mellette, részint ellene izgattak. Ronge ezután több egymást követő iratában egy szabad kath. egyház alapítására hívta fel a kath. közönséget, mely lerázva a római hierarchiának szellemi bilincseit, Németország vallásos egyesülését munkálná.⁴ De mielőtt valami eredménye lett volna felszólításának, az ő eszméjét már megvalósította egy másvidéki, rokon gondolkodású tisztára, a lengyel származású *Czersky János*, a poseni székesegyház vikáriusa. Ugyanis Czersky titkos házasságban élt egy lengyel nővel, e miatt Schneidemühle városkába tétetett át, s ott a papi nőtlenség megsértése miatt felfüggesztetett hivatalától (1844.). Erre kilépett a római egyházból és kijelentette ezt a tettét igazoló iratában,⁵ hogy keresztyén katolikus marad és csak a római téves tanokkal szakít. Czerskyt vagy 24 híve követte, kiknek száma 85-re emelkedett utóbb. Ez az első „keresztyén apostoli kath. egyházközség” gondoskodott hitvallásról is, mely elvetette a római téves tanokat (a papi nőtlenséget, a tisztító tüzet, a transzsubstantiációt, az istentiszteletben a latin nyelvet, a pápának a Krisztus földi helytartóságára vonatkozó igényeit), a sz. írást ismerte el a hit egyetlen forrásának, viszont megtartotta az apostoli hitvallást, a Krisztus istenségét és a hét szentséget (1844. okt. 19.). Azután az új község elismeréseért folyamodtak a brombergi hatósághoz; választ ugyan nem nyertek, de nem is háborgatták működösökben őket. Ez az elszigetelt község nem sok vizet zavart volna, hogyha visszhangra nem találnak a Ronge felhívásai.

Ronge Breslauba ment (1844. nov.), megnyerte ügyének *Regenbrechtet*, az egyetemi kánonjog-tanárt, ki hasonlóképen kilépett az önző és a Jézus szelleméhez hűtelen, római egyházból. Azután szózatot intéztek a sziléziai katolikusokhoz, hogy gyülekezzenek a német kath. egyház zászlója alá. A nagy hangú, sokat ígérő szózat az első *keresztyén kath. községbe* édesgette az egyház elégtelen tagjait, kiknek gyűlése (1845. febr.) megállapította a *hitvallást* is. Ez már lényegesen különbözött a Czerskyétől; nevezetesen kihagyta az apostoli hitvallásból a csodás részeket s egészen rationalis alakba öntötte azt. Majd egyházi előjáróságot választottak és a hatóságtól kijelölt imaházban megtartották az első istentiszteletet (1845. márc. 9.). A több ezerre menő községnek maga Ronge lett a papja.

Egy félév leforgása alatt, főleg az északi német városokban, leginkább a vegyes házasságban élő polgárokból számos község alakult, melyeknek többnyire kilépett kath. papok állottak az élén. Ronge diadallal járta be Németországot, mindenfelé vérmes reményeket ébresztett, de a nagy zajjal nem állott arányban az eredmény. Ronge nem termett reformátornak, sokkal nagyobb volt hiúsága és képzelődése, mint vallásos lelkesedése. E komoly bajt az is növelte még, hogy az egyházi mellett politikai célokra is izgattak (mint *Blum Róbert*, a forradalom egyik rajongója), és hogy a két vezér iránya közti különbség utóbb rneghasonlásra vezetett.

Az *első német kath. zsinaton*, *Lipcsében* (1845. márc., a Blum elnöklete alatt), melyen 27 község volt képviselve, a Ronge iránya győzött. A zsinat kimondta, hogy a keresztyén hitnek egyedüli alapja a sz. írás, ennek magyarázata pedig a keresztyén eszmétől vezetett ész feladata. Az egészen rationalis szellemben fogalmazott *hitvallás* szól az Istenről, mint atyáról, Jézus Krisztusról, mint üdvözítőről, (és nem Istenről), a szentlélekről, a közönséges anyaszentegyházról, a bűnök bocsánatáról és az örök életről.⁶ Ezzel a hitvallással sem akarták megkötni a lelkiismeretet, ellenkezőleg kimondták, hogy egy kis eltérés még nem lehet ok a szakadásra; különben is az a fődolog, hogy *a hitet a szeretet munkáival tegyék élővé*; ez a pont fogja megkülönböztetni az új egyházat a protestánsokétól. Csak *két szentséget* ismertek el, de a községeknek szabad tetszésére bízták a többi keresztyén szokások megtartását vagy mellőzését.

Czersky sehogysem tudott kibékülni a lipcsei zsinattal és

hitvallással, különösen az bántotta, hogy mellőzték a Krisztus istenségét. Elégedetlenségének kifejezést adott körlevelekben is (1845. máj.), melyek éles tollharcra adtak alkalmat s utóbb Ronge- és Czersky-pártra osztották a községeket is (ez történt Schneidemühlében, a berlini község pedig tiltakozott a lipcsei hitvallás ellen és az apostoli hitvallás mellett maradt). Ronge nemcsak Czerskyt, hanem az orthodox protestánsokat is megtámadta válaszában; kijelentette a többek közt, hogy az olyan reformáció (mint a Czerskyé), mely nem halad tovább a három század előtti állapotnál, mint már létező, történelmileg szükségtelen; a jelenlegi vallásos tudatban Krisztus nem lehet a világon kívül levő isten, hanem a mi testvérünk stb.

A rowitzi találkozás (1846. febr. 3.), melyen Theiner Antal breslaui theol. tanár vállalkozott a kibékítés kényes munkájára. Ronge és Czersky közt nem hozhatott létre igazi békét. Ellenkezőleg a mérsékeltbb Czersky, Regenbrecht és Theiner lassanként a merészebb Rongénak engedték át a tért, anélkül, hogy szakítottak volna az új egyházzal. Ronge pedig folyvást radicalisabb téren mozgott, s már azon tépelődött, hogy miként lehetne a keresztyénséget tiszta humanitássá átalakítani.

A németh kath. egyház *cultusa* protestáns és kath. elemekből állott; egyszerűbb és rövidebb lett. Az egyház alkotmánya a községekre ruházott minden hatalmat (elüljáróság, vének collegiuma, községi gyűlés). A papot az elüljáróság és vének ajánlatára a község választotta, a nők is szavaztak, a megválasztottat az elüljáróság avatta fel. A délutáni istentiszteletet nem pap is végezhetette.

Az új egyház jogi állapota az egyes államokban különböző, de általában kedvezőtlen volt. Bajorországban az új felekezetet politikai radicalis pártnak tartották és felségsértésnek tekintették a hozzávaló csatlakozást. Ausztriában még a német katolikus név is szigorú büntetésre méltónak ítéltetett. Poroszországban eleinte szemet hunytak e mozgalomra, majd a keresztyénségtől való elszakadásnak hitték, s ha egyenesen nem is tiltották, de rendeletekkel akadályozták terjedését (1847. márc. 30.) Szászországban és Badenben teljes vallásszabadságot nyertek (1845.), de később ott sem mozoghattak szabadon. A német catholicismus különben épen az elnyomás korában fejtett ki legnagyobb életerőt (1846–47); folytonosan új községeket szervezett, melyeknek száma már 259-re emelkedett, mintegy 60,000 lélekkel. Az 1848-iki politikai mozgalmakban nagyon tevékeny részt vettek a német

katholicismus kiválóbb férfiai. A forradalom korszakában rohamosan terjeszkedtek, még *Münchenben* és *Bécsben* is népes községek alakultak, csak hogy többet foglalkoztak politikával, mint vallással. A 4. *sziléziai zsinat* (1849.) a communismus és socialismus kérdéseit fejtegette.

A forradalmat követő politikai reactio ellenséges állást foglalt el a német catholicismusszal szemben is. Az absolutismusnak kedvező kormányok nem tűrhettek meg olyan felekezetet, mely radicalis vallási és politikai irányával az újra szervezett államokétól eltérő úton akart haladni. És mivel a felekezetben hiányzott az igazi vallásos lelkesedés, az áldozatkészség: a nyomásnak nem állhatott ellent sokáig. De különben is magában hordozta a feloszlás csíráit, mivel folyvást a negatio terén mozgott és majdnem egészen szakított a positiv keresztyénséggel. Míg korábban a protestantismust is megtámadta, most a rokon irányú *szabad községekhez* közeledett és *Köthenben* (1850.) „*Szabad községek vallásos társulata*” címen szövetkezett velök. A két felekezet közti különbség továbbra is fennmaradt és a közös elvek szolgáltak kapocsul (egyes helyeken, pl. Königsbergben 1860. teljesen egyesültek a két irány hívei).

A német catholicismus negativ irányát az 1865.-iki *zsinat* tetőzte be. Ez alkalommal nagy hangú szónoklatok után elvetették a kölni községnek azt az indítványát, hogy a *személyes Isten hitét* meg kellene tartani. Az ilyen szélsőségek rohamosan végezték a meghasonlás, szakadás és felbomlás munkáját. Egyes községek még ma is vannak itt-ott, és a vallásszabadság jelen korszakában háborítatlanul élhetnek. Sokan a prot. egyházba menekültek, vagy a római egyházba tértek vissza. *Ronge* és *Czersky* még kísérletet tettek, hogy *vallási reform-egylet* alapításával új életet öntsének a német catholicismusba, de a cél elérésének kevés reményével (1863.).

Általában a német kath. egyház, szilárd történelmi alap hiányában és a catholicismus és protestantismus közt tévedezve, nem tarthat számot hivatásos jövőre.

De nemcsak Németországon tettek kísérletet szabad kath. egyházak alapítására, hanem más országokban is, de ezek még kevésbé sikerültek.

Midőn *Nápolyban* (1860.) a *Garibaldi* hadjárata véget vetett a *Bourbon* uralomnak, e mozgalomban tevékeny részt vett az alsóbb papság és szerzetesség is. A szabadságért lelkesülő egyháziak a politikai után a

római bilincsektől is meg akartak szabadulni, és *olasz nemzeti egyházat* alapítottak, melynek élén *Prota Giuerlo Lajos*, domokosrendi generális vikárius állott. A kormány pártolta a pápa-ellenes mozgalmat és négy elhagyott templomot engedett át cultus-célra. Később egyezkedni óhajtván a római curiával (1865), megszűnt a pártfogás. A száműzetésből visszatérő püspökök üldözni kezdték az elszakadt papokat, nagy részök meghódolt szükségből s csak egy kis töredéke maradt fenn a szép reményeket keltő nemzeti egyháznak. Ezt új tevékenységre ösztönözték az 1870-iki események. Most már határozottabb irányban *szervezkedtek; kijelentették*, hogy a pápai hierarchiától függetlenek akarnak maradni, hogy a szentíráson kívül csak a hét első közzsínat végzéseit ismerik el szabályzóknak (1875.). Midőn *Siciliában* a girgentii püspök öt grottai papot, a csalatkozhatatlanság elvetése miatt kirekesztett az egyházból, az egész grottai klérus (25 pap) elszakadt a püspöktől s a nápolyi független egyház alkotmányát fogadta el.

Spanyolországban is van egy nyolc községből álló *spanyol egyház*, melynek püspökét, *Cabrerát*, az amerikai angol egyház egyik püspöke, *Riley* szentelte fel. Ez az egyház az angol egyház 39 cikkét fogadta el, de a régi spanyol liturgiához tért vissza.

Franciaországban előbb *Chatel* abbé akart *francia kath. egyházat* alapítani, de ez néhány évi tengődés után megszűnt (1842.). Később *Loyson Károly* karmelita (*Hyacinthe atya*) lett divatossá az előkelő világ körében midőn a párisi Notre Dame-ban megkezdette dörgedelmes szabadelvű prédikációit a főpapság és egyházi állapotok ellen. A sallangos szavakkal pompázó és élesen bíráló szónokot a jezsuitákkal szemben nemcsak *Darboy* párisi érsek védelmezte, hanem még IX. *Pius* is „drága virágnak, ragyogó kőnek nevezte” (Rómában tartózkodása alatt, 1868.). Végre a rend főnöke megelégtelte a hiúság-táplálta dicsőséget és hallgatást parancsolt *Hyacinthe atyának*. Az elkényeztetett páter nem tűrhette el ilyen sértést, kilépett a rendből s most már mint *Loyson úr*, azt követelte a készülő zsinattól, hogy tiszta keresztyén egyházzá reformálja a római egyházat. A Syllabus ellen is tiltakozó *Loyson úr* kirekesztetvén az egyházból, a német ó-katholikusokhoz óhajtott csatlakozni, de megnősülése miatt ott sem fogadták szívesen. Majd a genfi keresztyén kath. község lelkesze lett (1873.), de az önkényesen újító pap Genfben sem találkozott köztetséssel. A „tömeg

zsarnoksága” elől Párisba tért tehát vissza, hogy ott a római pápától *független francia egyházat* alapítson. Az idő rosszul volt megválasztva, az ultramontán *Broglie* minisztérium nem tűrte meg a reformálgatást. Erre Loyson Amerikába utazott, hogy ott valósítsa meg eszméit. Egy gazdag amerikai kápolnát emeltetett a reformátor számára, melyben francia nyelven végezheti a misét és tarthatja egyházi beszédeit. Loyson hite szerint ez az a mustármag, melyből a *francia kath. egyház* terebélyes fája fog kifejlődni. Csakhogy eddig nem nagy csírázó képességet árult el az elvetett mag.⁷

1. *Carové*: Das Princip d. alleinseligmachenden Kirche im Verhältnisse zu Wissenschaft, Recht, Kunst, Wohlthätigkeit, Reformation u. Geschichte (Frankfurt, 1826.).

2. *Amman*: Die Gesch. d. Päpste; Die Geldgier d. Papsthum u. d. Hierarchie; Die römischheidnische Kirche etc. 1845-ig.

3. A *trieri hagyományok* szerint a sz. szűz egy ruhát szőtt isteni gyermeke számára, mely egykorúlag nőtt viselőjével. Az oszthatatlan egyháznak ezen jelképe felett vetettek sorsot a megfeszítést végrehajtott katonák. E ruhát azután állítólag a Constantinus anyja, *Helene* fedezte fel Palesztinában és küldötte sz. Agricius által Trierbe 328. Ott a székesegyház egyik oltárából a másikba költöztetve, egészen feledékenységbe ment. 1512. a Miksa császár sürgetésére ismét napvilágot látott s mint a pápától nagy búcsúval ellátott ereklyét, ha pénzre volt szükség, kitették és a hívők nagy serege kereste fel. Marx: Gesch. des heil. Rockes (Trier, 1844.); *Görres*: Die Wallfahrt nach Trier (Regensburg, 1845.).

4. *Ronge*: An die niedere kath. Geistlichkeit (Leipzig, 1844.); An die kath. Lehrer (Altenburg, 1845.); An meine Glaubensgenossen u. Mitbürger (U. o. 1845.) etc.

5. *Czersky*: Rechtfertigung meines Abfalles v. d. röm. Hofkirche (Bromberg, 1844.).

6. „Hiszek Istenben, az atyában, ki mindenható szavával teremtette a világot és bölcseséggel, igazsággal és szeretettel kormányozza; hiszek Jézus Krisztusban, a mi üdvözítőnkben, a szentlélekben, az egyetemes keresztyén szent egyházban, a bűnök bocsánatában és az örök életben”. Die erste allgemeine Kirchenversammlung d. deutsch-kath. Kirche zu Leipzig (kiad. *Blum Róbert* és *Wigard F.*, Leipzig, 1845.).

7. Lásd még *Bauer Edw.* (ném. kath. lelk.): Gesch. der Gründung u. Fortbildung der deutsch-kath. Kirche (Meissen, 1845.); *Kampe Ferd.* (ném. kath. lelk.): Gesch. der relig. Bewegung der neueren Zeit (4 k., Leipzig, 1852–60.); Das Wesen des Deutschkatholicismus (U. o. 1860.). *Alzog*: i. m. II. k. 591–95.; *Nippold*: i. m. II. k. 690–99.; *Hase*: i. m. 676–79.; *Herzog*: i. m. 19. század 41–43.; 48–49.; *Baur*: i. m. V. k. 291–308.; *Herzog*: Real-Encykl. III. k. 562–66.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 742–45.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 100–102.; *Brück*: Lehrbuch d. Kirchengeschichte (5. Aufl. Mainz, 1890.), 909. l.

22. Az ó-katholikus mozgalom.

A német ó-kath. mozgalom csak folytatása annak a harcnak, melyet a 19. században a tudományos, türelmes, nemzeti irányú német katolicismus indított meg a római jezsuita, ultramontán papalismus ellen. Egyes kath. tudós theologusoknak (Hermes, Günther, Sailer, Wessenberg s m., l. a 19. c.) korai kísérletei nem vezettek ugyan tartós eredményre, de az ellenzéki szellem, ha elfojtva is, tovább élt s a vaticanumi zsinat merénylete által, mely dogmának nyilvánította a pápa egyetemes püspökségét és csalatkozhatatlanságát, felriasztva tétlenségéből, újult erővel kezdte meg a küzdelmet.

Ha a kormányoktól kellőleg nem támogatott német ellenzéki püspökök, a kath. közvéleménynek állítólagos nyomása alatt, a vaticanumi zsinat végzéseivel szemben lemondtak meggyőződésökről: találkoztak olyan szilárd jellemű tudósok is, kik semmi kedvet sem éreztek lelkiismeretük feláldozására; ellenkezőleg tiltakoztak az új pápai korlátlan hatalom ellen, utóbb pedig az egyháztörténelem, jog és hagyomány bizonyítékaival keményen megtámadták az egész pápai rendszert; s ha nem is tértek vissza a sz. íráshoz, mint egyedüli biztos alaphoz, de legalább lerántották a leplet az erőszakos, türelmetlen ultramontán szellem uralmi céljairól és a *békés, nemzeti, eszményi katolicismus zászlója alatt törekedtek egyesíteni* a rokongondolkodásúakat.

Az ellenzéki mozgalom megindítói abban egyetértettek, hogy *a vaticanumi zsinatot közzsinatnak és végzéseit katolikusoknak nem ismerték el*, de már abban nem értettek egyet, hogy minő irányban valósítsák meg eszméiket. Míg Berlinben *független német kath. nemzeti egyházzal* álmodoztak, melynek élén egy hercegprímás állana: addig Münchenben *a tridenti zsinat alapján nyugvó kath. egyházat akarták tovább folytatni*; egyesek meg (pl. Michaud abbé a francia ó-katholikusok vezére, sőt Döllinger is) épen arról ábrándoztak, hogy a nyolc első század egyházának alapján, az ó-katholikusok a keleti egyházzal és protestánsokkal tan és alkotmány tekintetében is egyesülhetnének és utóbb egy valódi közzsinaton további reformjairól is gondoskodhatnának az egyháznak. *Az állam és egyház közti viszonyra nézve* is nagy volt a véleménykülönbség. Olaszországban és Schweizban az államtól egészen független egyházat, akartak, Németországon nemcsak elismerték az állam felsőségét, hanem oda folyamodtak

védelemért és segélyért is.

Midőn a müncheni érsek (Scherr) a nuntius kíváratára felszólította az egyetem theol. karát (1870. okt. 10.), hogy hódoljon meg a vaticanumi végzéseknek: kijelentette *Döllinger* prépost (1871. márc. 28.), hogy mint keresztyén, theologus, történetíró és állampolgár, el nem fogadhatja a csalatkozhatatlanságot, mivel ellenkezik a sz. írással, egyházi atyákkal, hagyománnyal és történelemmel. *Döllinger*t határozott fellépéseért helyeslő nyilatkozatokkal üdvözölték a jobb érzelmű kath. körök, a pápa pedig átokkal sújtotta.

Miután a *Döllinger* tiltakozását számos tudós, pap és néhány község pártolta s miután az egyletek több városban előkészítő gyűléseket tartottak, a *németországi ó-katholicismus képviselői* (mintegy 500) *congressusra* (I.) *gyűltek össze Münchenben* (1871. szept. 22–24.). Az eredeti cél az volt ugyan, hogy hívek maradjanak a tridenti és az ezt megelőző zsinatok végzéseihöz, a kath. egyház régi cultusához és alkotmányához; mindamellett is elismerték a németalföldi ó püspöki egyházat és annak a reménynek adtak kifejezést, hogy idővel talán egyesülhetnek a görög egyházzal és megegyezhetnek az evangélikus egyházzal is. Sőt *Schulte*, prágai jogtanár, a *congressus* elnöke, azt javasolta, hogy a szükség kívánalmai szerint *önálló istentiszteletről és püspöki egyházalkotmányról* kellene gondoskodni. *Döllinger* hiába figyelmeztette a *congressust*, hogy ha elhagyják az oppositiónak biztos jogi alapját, tiltakozó felekezetté válnak: a többség a *Schulte* indítványát fogadta el. De ha *Döllingerre* hallgat is, valószínűleg azzal sem tette volna kedvezőbbé a helyzetet. Különben *kimondta a congressus*, hogy elveti a csalatkozhatatlanság dogmáját, csak a sz. írás, egyházi atyák és régibb zsinatok alapján ismeri el a római pápa primátusát; kijelentette, hogy reformokra van szüksége az egyháznak, a községeknek is részt kell venni az egyházi ügyekben; hogy halaszthatatlan a papság tudományos kiképzése; végre megígérte, hogy hű lesz a humanitást és szabadságot védő állam alkotmányához és kész a harcra az ultramontanizmus ellen.¹

A *kölni ó-kath. (II.) congressus* (1872. szept.), melyen képviselve volt az angol és amerikai püspöki, az orosz és prot. egyház is, a *Schulte* prágai, *Döllinger* és *Friedrich* müncheni tanárok vezetése alatt kimondta az egyesülés alapjául, hogy hisz a Jézus Krisztusban, istenben és megváltóban; *külső alapul* elfogadja a sz. írást, a régi atyákat és azokat a közzsínatokat, melyeknek kétségtelen az érvényessége; gondoskodott a

püspökválasztás módjáról és némely kisebb reformról.² Ily előkészület után a porosz, bajor, hesseni és badeni egyletek küldöttei (22 pap, 55 világi) Kölnben összegyűlve (1873. jún. 4.), megválasztották püspöknek *Reinkens József Hubert* breslaui tanárt, kit azután *Heykamp*, deventeri (jansenista) püspök szentelt fel Rotterdamban (aug. 11.). Az új püspököt excommunicálta ugyan a pápa (nov. 9.), de Poroszország, Baden és Hessen elismerte.

A konstanzi (III.) *congressus* (1873. szept. 11–14.) a zsinati és községi rendszert állapította meg. E szerint a törvényhozás és legfőbb bíróság a zsinatot illeti, mely a püspökből, zsinati képviseléből, az összes lelkészekből és a községek világi képviselőiből (200 lélek után egy) alakul. A püspök mellett működik a *permanens zsinati képviselő* (4 lelkész, 5 világi). A zsinatot a püspök hívja össze évenként és a zsinati képviselével egyetértve, *veto-jogot* gyakorolhat a zsinatnak veszélyessé válható végzése ellen. Püspököt, zsinati képviselőt a zsinat választ, a lelkészeket a község választja és a püspök erősíti meg. A *püspök* a hűség eskü letétele és az ezt követő állami elismerés előtt nem gyakorolhat püspöki jogokat.³

Így az egymást követő néhány *congressus*on (1874. Freiburgban, 1876. Breslauban, 1877. Mainzban, 1881. Badenben) szervezkedett az ó-kath. egyház, megoldotta a sürgősebb kérdéseket, hogy azután helyet engedjen a zsinatoknak. Időközben szabályoztatott az *államjogi helyzet* is. Badenben egy törvény (1874.) biztosította az ó-kath. papoknak addigi javadalmaikat, felmentette őket a római kath. papi törvényszék alól; megengedte, hogy önálló községeket alapíthassanak és aránylagosan részesülhessenek az egyházi vagyonban. Hasonló törvényt hozott Poroszország is. Ezen kívül Poroszország egy püspökség fentartására 48,000, Baden 18000 márka államsegélyt szavazott meg (1874.).

A zsinatok gondoskodtak a tan és cultus korszerű átalakításáról is. Az első zsinat (Bonnban, 1874. máj.) megtartotta a *fülbe gyónást*, de lelkiismereti kényszer és időhöz kötöttség nélkül; az önkéntes *böjtnek* (az ételek megkülönböztetése nélkül) elismerte erkölcsi értékét. A negyedik zsinat (1877.) megengedte, hogy a *nemzeti nyelvet* használhassák a cultus nagy részében. Az ötödik zsinat (1878.) több előkelő tagnak (Langen és Menzel bonni tanárok, Reusch püspöki vikárius s m.) a tiltakozása ellenére elvetette a *papi nőtlenséget* (75 szavazattal 22 ellenében).

Lassanként határozottabban körvonalozták és rendezték a tant

(„Kath. Katechismus“, Bonn, 1880. és „Leitfaden für den kath. Religionsunterricht“, Bonn, 1877.). Kimondták, hogy a *hagyomány* alá van rendelve a sz. írásnak; hogy csak az a zsinat tekinthető egyetemesnek és csatatkozhatatlannak, mely a sz. írással egyezőleg hozott végzéseket; hogy az *egyház* a hívők közössége és Krisztus a feje. Az átlényegülés tanát elvetették; az *úrvacsora* a Krisztussal való közösségnek és az ő engesztelő áldozatában való részesülésnek cselekvénye; a *mise* nem ismétlése a Krisztus áldozatának, hanem a hívőkre nézve áldásos előadása. A pápai csatatkozhatatlanságot, a szeplőtlen fogantatás tanát mellőzték; az ünnepeket és processiókat korlátozták; a polgári házasság érvényességét elismerték; vegyes házasoktól nem követelnek reversalist; jó énekes- és imakönyvről is gondoskodtak.

A németországi ó-katholikusok fentartják az összeköttetést a németalföldiekkel és a schweizi keresztyén katolikusokkal; a *heidelbergi congressus* (1888.) kifejezést adott az unió iránti reményének is; épen ezen cél előmozdítása és az ó-katholicismus fejlesztése és terjesztése végett alapította meg az *ó-kath. sajtó- és irodalmi egyletet* (az 1889. évi jelentés szerint 422 tagja volt).⁴ Az a két *unio-értekezlet* (Bonnban 1874. és 1875., a *Döllinger* elnöklete alatt), melyre a német és schweizi ó-katholikusok, a német evangélikusok, a keleti egyház és az amerikai püspöki egyház képviselői gyűltek össze, nem valósíthatta meg a kitűzött célt, t. i. a nevezett egyházak unióját, hanem csak a kölcsönös jóindulat kifejezésére adott alkalmat. A *kölner egyetemes congressus* (1890. szept.) az ó-kath. betegápolásról, árvaház és különböző (iparos, cseléd, stb.) egyletek alapításáról gondoskodott és elfogadta az *internationalis congressusra* vonatkozó javaslatot, mely szerint kétevenként Németország, Schweiz vagy Hollandia valamely városában tartának gyűlést, mely az összes ó-kath. egyházak egyesítésén és ezen szellem fejlesztésén munkálna⁵.

Míg így a német ó-katholicismus, ha lassan is, de biztosan haladt a megszilárdulás útján; s míg a kormányok az egyházi viszály idejében, ha nem is valami meleg pártfogásban, de legalább az ultramontán erőszakoskodás ellen védelemben részesítették: addig az egyházi béke helyreálltával az ó-kath. kérdés legalább is kényelmetlenné vált a kormányokra nézve. Hiszen az ó-katholikusok továbbra is katolikusok akartak maradni; ellenben Rómában kirekesztettnek tekintik őket. Amely kormány tehát szükség-szülte politikából mosolyogni kénytelen Róma felé, épen e miatt nem részesítheti kedvezményekben az ó-

katholicismust. Ez a *színváltás* legszembeötlőbb *Bajorországban*, hol a római curia rendeletéből a müncheni nuntius nem akarta megtérni, hogy hívők és ó-katholikusok közösen használják a templomokat (1873.), sőt interdictummal fenyegette az ó-katholikusoknak átengedett templomokat. Így az ó-katholikusok a nagyobb templomokból kitiltva, kénytelenek voltak régi kis templomokba húzódni vagy a protestánsok vendégszeretetét venni igénybe. Különben a bajor kormány az ó-kath. püspököt sem ismerte el, sőt a kath. püspöki kartól és az ultramontán izgatóktól rendezett népgyűlések kívánatára azt is kijelentette, hogy az ó-katholikusokat nem tekintheti a római kath. egyház tagjainak, hanem csak magán egyházi társulatnak (1890.).⁶ Róma kedvéért a *porosz kormány* is mérsékelte korábbi jóindulatát: az ó-kath. püspökség költségvetését elkülönítette a r. kath. egyházétól; a bonni ó-kath. convictus segélyét (6000 márka) kitörülte a költségvetésből (1888.); sőt a bonni ó-kath. theol. szakhoz r. katolikusokat is nevezett ki az ó-kath. tanárok mellé. Egyedül a *badeni kormány* jelentette ki a nyughatatlankodó ultramontán pártnak, hogy semmiféle okot nem lát a létező egyházi állapotok megváltoztatására (1890.). Ha ennyi küzdelem után is száznál több egyházközséget és együletet tudnak felmutatni, 36,000 lélekkel, kik mintegy 2 millió márkát gyűjtöttek közszükségeik fedezésére; s mindezt csak 47 lelkes papnak buzgó, önzetlen vezetése mellett: hát ilyen önző politikai viszonyok közt, a legújabb kor „vértanú-egyháza” mint a pápai mindenhatósággal szemben álló élő tiltakozás, már eddig is jó szolgálatot tett és egy kissé kedvezőbb körülmények mellett idővel üdvös befolyást fog gyakorolni az egész német katholicismusra.⁷

Schweizban a bázeli püspöknek (*Lachat*) a kormánnyal való összetűzése segítette elő az ellenzéki mozgalmat (l. a 79–80. l.). Miután a püspököt, ki az antiinfallibilista papokat letette vagy ki is rekesztette az egyházból, zsarnoksága és makacssága miatt letettnek nyilvánította a püspöki megyéhez tartozó kantonok többsége s pártfogásába vette az üldözött papokat, rohamosan fejlődött az ó-kath. mozgalom. Számos község és papja elvetette a csatlakozhatatlanságot és *keresztyén kath. községgé* lett (ezt a nevet vette fel a schweizi ó-kath. egyház); más községek új szabadelvű papot választottak, vagy, ha kisebbségben voltak, új községgé alakultak. Előbb *Munzinger*, berni tanár vezette a mozgalmat, majd csatlakozott hozzá *Herzog Eduárd* is (1872-től Krefelden, 1873-tól Oltenben ó kath. pap, 1874-től berni tanár). Bern

kanton kormánya az egyház ügyeinek szabadelvű rendezésével nemcsak elősegítette a keresztyén kath. egyház gyarapodását, hanem a jövőjét is biztosította a *berni ó-kath. theol. szak* alapításával (1874.). A mozgalom aztán elterjedt a francia Schweizban is (l. a 79. l.). Az *első nemzeti zsinat* (Oltenben 1875.) szervezte a keresztyén kath. egyház alkotmányát; a *második püspöknek választotta Herzog Eduárd berni tanárt*, akit azután *Reinkens* ó-kath. püspök szentelt fel. A püspök mellé négy lelkészből és öt világiból álló állandó zsinati tanácsot rendelt. Maga a *zsinat* a püspökből, a zsinati tanácsból, az összes lelkészekből és a községek világi képviselőiből alakul.⁸ Ugyanez a *zsinat* elrendelte, hogy nemzeti nyelven tartassék az istentisztelet; eltörülte a papi nőtlenséget és a Mária-ünnepeket; az úrnapját, bérnialást, fülbegyónást és utolsó kenetet szabad tetszésükre bízta a községeknek; rendezte a vallásoktatást; végre előkészítette a németországi ó-kath. egyházzal való uniót.

Újabb időben Róma Schweizban is több szerencsével szőtte az egyházpolitika szálait; s ennek következtében több községben kisebbséggé apadt le a ker. katolikusok többsége, vagy megszűnt valami akadály miatt gyülekezetök.⁹ Megkísérlették a *berni ó-kath. theol. szak* eltörlését is, de e tekintetben nem engedett a nagy tanács (1883.). A *berni nemzeti zsinat* (1890. máj.) örömmel jelentette, hogy több új község alakult és gyarapodnak a régiek is.¹⁰

Ausztria kormánya eleinte rossz szemmel nézte az ó-kath. mozgalmat és akadályokat gördített a községek alakulásai elé. De mégis alakult egy község Bécsben (1872.) és néhány Csehországban és Felső-Ausztriában. A nagyon szűk körben mozgó ó-kath. egyház csak akkor nyert állami elismerést (1877.), mikor kijelentette, hogy az 1870. évet megelőző kath. egyház alapján áll. Erre előkészítették a községi és zsinati szervezetet és az *első zsinaton* (1880.) elfogadták, mint minden tekintetben másolatát a németországinak. Az újabb politikai és nemzetiségi torzszalkodások (1885–86.) miatt a csehországi németek közül tömegesebben kezdenek az ó-kath. egyházba menekülni (itt a központ Warnsdorf). A *Bécsben tartott zsinat* (1888. szept.) kijelentette, hogy bensőleg egyezik az augsburgi hitvallású protestánsokkal, habár különbözik is külsőségeiben. Miután a kormány hallani sem akart püspök kinevezéséről, a *zsinat* Cseh bécsi lelkészt bízta meg *püspök-helyettséggel*, kit a kormány is elismert ebben a minőségben, de segílyt nem adott most sem.¹¹ A *warnsdorfi zsinat* (1889. szept.) a cultus tovább

fejlesztéséről, évkönyv szerkesztéséről, néhány theologusnak Bonnban való kiképeztetéséről intézkedett és elhatározta, hogy folyamodik az ó-kath. egyház segélyezéseért a képviselőházhoz, esetleg a császárhoz.¹² Így még csak eltengenek valameddig, mivel a nép részvétlensége, a vallással nem törődése, élvhajhászata lehetetlenné teszi az erőteljesebb fejlődést és az evang. egyházzal való egyezésből utóbb valószínűleg teljes beléjeolvadás lesz.

Olaszországban, hol a nép nagyobb része vagy vakbuzgó, vagy vallástalan, nem nagy jövője van az ó-kath. mozgalomnak. Újabb időben *gr. Campello*, pápai praelatus, Rómától elszakadva (1883.) kijelentette, hogy azonos alapon áll a német ó-katholicismusszal és angol segéllyel egy községet alapított Rómában. De hogy minő szellem uralkodik benne, megtetszik *Janni Hugo* evangelistának a *S.-Remoban* (1889.) tartott gyűlésen tett következő nyilatkozatából: „Az 1789. elveket a Golgotán hirdették ki, Krisztus vérenek piros lobogóját Luther ragadta kezébe, azután átadta Robespierre-nek és a konventnek; mindamellett is az a mező, melyben munkálunk, még nem termett érett gyümölcsöket” (így nem is igen fog teremni!).¹³ Több előadás tartásának mégis lett annyi eredménye, hogy S.-Remoban is alakult egy község, melynek az említett Janni áll az élén. Hitvallás és szervezet tekintetében egészen a német ó-katholicismus nyomaiban haladnak, de még a kezdetnek is csak kezdetén állanak.¹⁴ Hasonló kísérletek történtek *Spanyolországban*, *Franciaországban*, *Észak-Amerikában* és *Mexikóban* is, de figyelemre méltó eredmény nélkül.

A *holland nemzeti kath. egyház* (I. II. k. 548–59. l.), mely az utrechti érsek és két püspök kormánya alatt 27 lelkészből és 26 községből áll, 200 év alatt, ha nem is valami gyorsan, de minden tekintetben fejlődött. Híveinek száma (1888.) 10,000, tehát kétannyi, mint alapítása kezdetén volt.¹⁵

1. *Döllingernek* a német katolikusokhoz intézett szózatát, valamint a müncheni congressus programját, stb. I. *Matthes*: *Kirchl. Chron.* 1871. évf. 160–66. l.

2. *Kirchl. Chron.* 1872. évf. 184–85. l.

3. U. o. 1873. évf. 193–96. l.

4. U. o. 1888. évf. 13., 1889. évf. 11. l.

5. A 300 résztvevő nemcsak a németországi, holland és német-schweizi, hanem az ausztriai, francia és olasz ó-kath. egyházat is képviselte; ezenkívül voltak vendégek Oroszországból, Amerikából és a német evang. egyházból is (*Nippold* Jenából, *Beyschlag* Halléból s m.) *Kirchl. Chron.* 1890. évf. 25–26. l.

6. *Kirchl. Chron.* 1890. évf. 15–25. l.
7. *Schulte: Der Altkatholicismus in Deutschland* (Giessen 1887.) adatai szerint 1877. 44,000 volt a lelkek száma, 1887. alig 37,000. A porosz kormány 19, a bajor 2, a badeni 27 templomot engedett át számukra, saját költségekön csak 4 templomot építhettek. *Kirchl. Chron.* 1887. évf. 34. l.
8. *Kirchl. Chron.* 1876. évf. 160–74. l.
9. A genfi ó-kath. község azért szűnt meg 1888., mert nem tudta törleszteni az átengedett templomot terhelő adósságot. *Kirchl. Chron.* 1888. évf. 16-dik lap.
10. 1889. a 49 községben és a szélesen elterjedő diasporában 60 lelkész működött; 11 kantonban 669 keresztelest, 194 esketést, 507 temetést végeztek; 4634 gyermek nyert vallásos oktatást. A berni ó-kath. theol. szak nemcsak Schweiz, hanem Olaszország számára is képez lelkészeket. *Kirchl. Chron.* 1890. évf. 28–29. l. Különben a schweizi ó-katholikusok száma 70,000-re tehető.
11. *Kirchl. Chron.* 1888. évf. 14–15. Az ausztriai ó-kath. egyház virágzása idején sem volt népesebb 10,000 leleknél és így az összes ó-katholikusok lélekszáma 132,000 lélekre tehető.
12. *Kirchl. Chron.* 1889. évf. 13–14. l.
13. U. o. 14–15. l.
14. U. o. 1890. évf. 29–30. l.
15. U. o. 1888. évf. 16. l. Az egészhez lásd: Hase: i. m. 703–707.; Herzog: i. m. 19. század, 43–48.; *Nippold*: i. m. II. k. 737–48.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 745–50.; *Brück*: Lehrbuch d. Kirchengeschichte (5. kiadás, Mainz, 1890.), 909–911.; Herzog: Real-Encykl., 17. k. 644–56.; *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1884. évf. 544–48., 684–88.; *Sárospataki Lapok*, 1885. évfolyam, 360–64.; *Prot. Szemle*, 1890. évf. 315., 535–49, l.; *Förster*: Der Altkatholicismus (Gotha, 1379.); *Beyschlag*: Der Altkatholicismus (Halle, 1883.).

23. Szerzetes-rendek.

A 19. században a szerzetes-rendek sok nehéz napot láttak elvonulni fejük felett, de a szabadság rövid korszakait követő reactio védelme alatt ki tudták pótolni veszteségeiket és újult erővel folytatták a harcot mindaz ellen, ami ellenkezik a pápai Róma hagyományos szellemével. E szellem az újabb időben annyira összeforrt a jezsuitizmussal, hogy a németországi centrum párt vezére méltán mondhatta: „*Mi mindnyájan jezsuiták vagyunk.*” Szerencsére ez a dicsekvés csak az ultramontánoknak és azoknak az elvtársaknak szól, kik nem szívesen hallják „az ember jogai” emlegetését.

1. A *jezsuita rend* századunkban is nagyon fölkeltette a figyelmet, hiszen mindenütt ott volt, mint a keselyű, ahol hullaszagot érzett, úgy az egyházi, mint a politikai és társadalmi életben. XIV. Kelemen ugyan örökre eltörülte az emberiségnek ezt az átkát, de igazában csak a

nyilvános szereplés teréről szorította le. A magva nem veszett ki, sőt újabb erőteljes sarjakat hajtott. A hivatalosan megszüntetett rendnek egy része, miként említve volt (a II. k. 562. l.), *Porosz- és Oroszországban* talált menedékhelyet; más része a *liguorianusok* vagy *redemptoristák* újabban keletkezett rendjéhez csatlakozott (l. a II. k. 583–84. l.).

Oroszországban I. Pál cár a jezsuitákat a forradalomtól féltében vette pártfogásába, azután a pápai breve a rendet helyreállította Oroszország részére, de azért a cár mégis az összeesküvés áldozata lett (1801.). A jezsuiták rútul hálálták meg a pártfogást; nemcsak a protestánsokat, hanem az orthodoxokat is térítgetni kezdték (köztük az ifjú *Galicin* herceget is hálójokba kerítették); nők segítségével kizsákmányolták a magok érdekében előkelő családok titkait s ahova csak beférkőztek ármányaikkal, mindenütt a bűn és romlás magvait hintették el. Ily nemű gazdálkodásukért előbb Pétervárról és Moszkvából tiltották ki őket (1816.), azután pedig lázítás miatt örökre száműzték az egész birodalomból (1820.).

Róma nem feledhette el, hogy jobb kezét vesztette el a jezsuitákban és mindent elkövetett, hogy fejedelmi körökben kedvező véleményt ébresszen a rend iránt. A francia forradalmat egyenesen a jezsuita rend eltörlésének tulajdonította; azt bizonyígtatta, hogy e rend eltörlésével védő bástyáját rombolták le a trónoknak és az oltárnak, de ha újra felelevenítik, akkor jóra fog fordulni minden, mert a jezsuita rend a század bölcsészetével megmételyezett népeket ismét engedelmességre szoktatja Istentől rendelt egyházi és világi főpásztoraik iránt, jó útra vezérli az eltévedteket s a megmaradt híveket megmenti a forradalom mérgétől. Miután ilyen nyilatkozatokkal előkészítették a közvéleményt és VII. Pius újra elfoglalhatta székét Rómában (1814. máj. 24.), kevés idő múlva (aug. 7.) a jezsuiták templomában tartott fényes istentisztelet után számos bíboros, püspök és jezsuita jelenlétében felolvasta a „*Sollicitudo omnium ecclesiarum*” bullát és így — a bulla szerint — majdnem az egész keresztyénség egyértelmű kívánatára ünnepélyesen helyreállította a jezsuita rendet.

A jezsuiták ezután nagy óvatossággal kezdték azon államok meghódításához, melyekből egykor elűzettek volt. A két sicíliai királyságban még a nyilvános helyreállítás előtt (1804-től) megtelepedtek; azután ellepték egész *Olaszországot* és mint a *reactio* hú szolgái, a nép butításának és erkölcsi megrontásának felülmulthatatlan

mesterei igen jó szolgálatokat tettek az absolutismusnak és hierarchismusnak. De amint az olasz egység és szabadság meghódította az olasz félszigetet, pusztulni kellett ősi birtokukból a szabadság ellenségeinek (1860–73.).

Spanyolország nagy örömmel fogadta a rend helyreállítását és a kormány, miként korábban, a jezsuitákra támaszkodva, nem figyelt a nép kívánataira s önkénykedésével oda juttatta az országot, hogy egymást érték a forradalmak. Az utolsó kiűzetés után (1868.), a királyság megszilárdulásával (1876.) újból megnyitották a jezsuitáknak az országot.

Legkésőbbben és legnehezebben bocsátották be *Németországba*; de ahova csak bejuthattak, mindenütt a hagyományos szellemben, azaz saját érdekükben működtek és céljaik elérése végett (t. i. hogy uralkodhassanak a család, egyház és állam felett) a legváltozatosabb eszközökhöz folyamodtak. *Köthenben* (Szászország) a nép ellen izgatták a fejedelmet (*Ferdinánd Frigyes* herceget Párisban 1825. a kath. egyházba térítették); *Belgiumban* forradalmat idéztek elő, *Schweizban* pedig épen polgárháborúra adtak okot. Midőn az új német császárság ellen egész szenvedéllyel megkezdették az izgatást, mint az állam ellenei, kizárattak rokon társaikkal együtt az egész német birodalomból (1872.); ez a sors érte őket *Schweizban* is (1848., 1870.).

Legváltozatosabb sorsuk volt *Franciaországban*. A restauratio után a kormány számos kiváltságban részesítette a trónnak és rendnek ezeket az állítólagos támaszait, az egyetem mellőzésével reájok bízta a kis seminariumpok vezetését; megengedte, hogy felelevenítsék a belmissziót, hogy fióktársulatokat alapítsanak. Így szabad tért nyerve a rend, megsokszorozta buzgóságát; külön egyleteket alapított a társadalom valamennyi osztálya (felsőbb körök, munkások, katonák, szolgák stb.) számára. Egyik egylet a *hit terjesztéséről*, másik a *vallás* vagy a *szentségek védelméről*, harmadik a *Jézus szent szívének* vagy a *szent olvasónak tiszteletéről* gondoskodott és így tovább. Ilyen módon oly nagy befolyást gyakorolt főleg az alsóbb néposztályra, hogy ez akaratlan eszközévé lett vakbuzgó vezetőinek. De ha meg is tudta nyerni az udvart, a legfelsőbb és legalsóbb köröket: a középosztály, a nemzet törzse a közjó elleneinek ismerte és gyűlölte a jezsuitákat. E gyűlölet hangoztatta a júliusi forradalom alatt (1830.): „*le a jezsuitákkal!*” (a bas les jesuites!) jelszót; és az önkényesen uralkodó X. *Károlyt* vakbuzgó jezsuitáival együtt elűzte a

szabadságért küzdő nép. De csak a nyilvánosság teréről tűntek el, különben pedig a püspökök védelme alatt, lappangva tovább folytatták munkájukat. És midőn azt tapasztalták, hogy a *Lajos Fülöp* kormánya is a klérusban keresi támaszát, merészebben léptek fel és elárulták egyes vigyázatlan botlásaikkal, hogy az országban tartózkodnak (*Affenaer* jezsuita pénztárosnak a La Valette-éhez hasonló pere törvényszék elé került 1845.). Ilyen nyílt törvényszegést a kormány sem simíthatott el; különben is irodalmilag is szellőztetni kezdték a jezsuiták gazdálkodását (a *Michelet* és *Quinet* előadásai,¹ a Sue Bolygó zsidója stb.), sőt a kamarákban interpellatio tárgyává tették (*Thiers* és *Cousin*). A kormány kénytelen volt, legalább látszólag, állást foglalni a jezsuiták ellen, de igazában nem sokat változott a korábbi állapot. A kormány és jezsuiták barátkozása elkeseredést szült s amidőn a jezsuitáktól szított schweizi polgárháború alkalmával is a jezsuiták érdekeit védelmezte a király, csordultig telt a keserűség pohara és nagymértékben elősegítette az 1848. forradalom kitörését, mely kegyelt jezsuitáival együtt megbuktatta az *Orleans házat*. A *III. Napoleon* idejében még egyszer ismételve erős állást foglalt el a jezsuita rend, de az ő bukása után, a *III. köztársaság* (1870.) kímélet nélkül megtisztította Franciaországot a társadalom ezen mótelyétől.

Hazánkban, a szabadságharc leverése után, a „hazafias” püspöki kar szükségesnek tartotta a jezsuiták behozatalát (1852.), hogy tapasztalt buzgóságukkal biztosítsák a reactio győzelmét. Azóta, habár nem nagy számmal, állandóan békében élhetnek és terjeszkedhetnek. Csak egyszer zúdult fel ellenük a közvélemény: midőn kiűzettek Németországból; de a törvényhozás, valószínűleg a főpapság kedvéért, nem tartotta időszerűnek törvényt hozni a szabadság ellenei ellen.

Jelenleg csak ott tűrik meg a jezsuitákat, hol nagy hajlam mutatkozik az absolutismus és ultramontanismus iránt; hol a nép felvilágosodását és jóllétét előmozdítani nem áll érdekében a kormánynak; hol azt hiszik, hogy a nép van az államért és egyházért, nem pedig ellenkezőleg; vagy végre ott, hol az állam elég szilárdnak tudja a polgárok értelmiségét és így nem tarthat a jezsuiták káros befolyásától (pl. az Egyesült államokban).

Ennyi sok zaklatás után is 23 tartományban és 3 misszió-területen (1889.) 12,306 tagot számlál a jezsuita-rend és állítólag 500 millió forint értékű vagyonnal rendelkezik.²

2. Az *irgalmas testvérek* rendjét I. Napoleon újította meg. Azt tapasztalván, hogy a kórházakban az irgalmas testvérek szolgálata jobb és jutányosabb a díjazott szolgálkénál, főkáptalanná egyesítette Párisban a rendnek szétszórt maradványait (1807.) és a szükséges segélyben részesítette őket. Az újra szervezett rend, különösen járványok és más rendkívüli esetek alkalmával, teljesen meg is felelt a benne helyezett várakozásnak. Egyedül hivatásukkal együttjáró vakbuzgóságukat lehet szemökre vetni, amennyiben a prot. betegeket örökös térítgetési kísérletekkel gyötörték, sőt gyakran a gyógyítást is megtagadták tőlük, ha nem voltak hajlandók katolikusokká lenni. Emiatt a németországi kórházakban nem mindenütt fogadták el szolgálatukat; ellenben Magyarországon több városban van zárdájuk és kórházok.

3. Midőn a *trappista* testvéreket elűzték *La-Trappe*-ből (1791.), *Freiburg* kantonba menekültek. Azután *Augustinus* (de Lestrangle Henrik) újonc-oktató új zárdát alapított *Valsainte*-ben (melyet VI. Pius emelt apátsággá 1794.), *Wallisban* pedig egy másikat apácák számára. A rend virágzásnak indult már és Schweiz határát is átlépte új telepeivel, midőn új hazájának is elhagyására kényszerítették a francia hadjáratok. Ekkor *Augustinus*, rendje számára I. Pál cárnál keresett és talált menedéket (Lengyelországban és Litvániában), de nemsokára el kellett hagyniok ezt a területet is. A fáradhatatlan *Augustinus* bejárta Európát és Amerikát, hogy hazát keressen testvérei számára; végre a Napoleon bukása után megvásárolta a *la-trappe-i* zárdát, újra szervezte anyazárdául, fióktelepeket alapított a francia határon kívül, sőt Algírban is (megh. 1827.). Ennyi buzgóság nem maradt eredmény nélkül, a rend szélesebb körben terjedt el, mint alapítása korszakában.

4. A *szegény iskolatestvérek* apáca-congregatiója *Bajorországban* a *Vittmann Mihály* (Sailernek a tanítványa és barátja), regensburgi püspök buzdítására jött létre (1834.). Rövid idő alatt, leányiskolákkal kapcsolatban, már 40 telepet szervezett. Azután megtelepedett a congregatio a többi kath. német államokban, sőt Észak-Amerikában is. A nevezett testvérek más hasonló irányú congregatiókkal arra törekednek, hogy igazhitű, azaz vakbuzgó kath. nőket neveljenek és segélyökkel minél nagyobb befolyást gyakorolhasson az egyház a családokra.

A kath. hierarchia századunkban nemcsak a régi rendeket igyekezett feleleveníteni, hanem mellettök *szereztes* és *apáca-congregatióknak* igen nagy és változatos sorozatát alapította meg,

amelyeknek tagjai, örök fogadalom nélkül ugyan, de szabályos szerzetes életet folytatnak és *speciális kath. célok* (pl. a buzgó hit fejlesztése, oktatás és nevelés, testi és lelki segély nyújtása, bel- és külmissió stb.)³ elérésén fáradoznak. Ha ezek a congregatiók, a kath. színezet mellett, az igaz keresztyén szeretet veteményes kertjei volnának, a klérus fáradozásáért hálával és tisztelettel adózhatna az emberiség; de mivel útját állják a szellemi haladásnak, a tiszta keresztyén humanitásnak és kölcsönös türelemnek: igazolják a szabadelvű kormányoknak a szerzetes rendekkel szemben tanúsított ellenszenvét és ellenséges magatartását.

Már a felvilágosodott *II. József* császár felismerte a szerzetes rendeknek az államra és társadalomra gyakorolt káros befolyását; ezért törölt el 500-nál több zárdát és fordította javaikat, e holt tőkét, hasznosabb és nemesebb célokra (1781.). Néhány évvel később *Franciaország* is követte a példát és a forradalom viharai közt minden zárdát eltörölt (1789.). Ugyanez történt, ha nem is olyan terjedelemben, az *I. Napoleon* javaslatára *Németországon*, midőn lefoglalt egyházi javakkal kárpótolták némely fejedelem elvesztett birtokát (1802.). Azóta is több állam, miként említve volt, politikai vagy gazdasági okokból, általánosan vagy részben, megszüntette a szerzetrendeket, főleg az olyanokat, melyeknek ma már nehezen lehetne igazolni a szükségességét.

Az *apáca-congregatióknak* tekintélyes része *buzgó kath. szellemű nőneveléssel* foglalkozik. Ezen cél megvalósításáért tesznek legtöbb áldozatot a kath. főpapok és rokongondolkodású főrangú híveik; tudva azt, hogy a jövő nemzedéket hódítják meg a leendő anyákban. Ezért építik egyre-másra a palotaszerű nőnevelő-intézeteket, főleg olyan pontokon, hol azt remélik, hogy más felekezetek vetésén is arathatnak. Minthogy pedig a sokkal szegényebb protestánsok az ilyen térítő intézetekkel szemben sokkal szerényebb igényű prot. iskolákat sem állíthatnak fel mindenütt: megtörténik, hogy sok prot. leánygyermek nő fel ezekben az intézetekben erős kath. szellemben. És ennek káros következményét idővel bizonyára megérzi a prot. egyház, ha jó előre kellő védelemről nem gondoskodik.

A *zárdai élet és fegyelem* még mindig a középkori volna ugyan, de hát halad a világ, a békót nem örömet tűrik az emberek, még ha szerzetesek is, és kizökkennek esetleg a kerékvágásból. Ha ez férfival történik, nem nagy baj, mert a barát-csuha mindent elfedez, de ha apáca

vét a szüzeség ellen és nem elég élelmes rá, hogy láthatatlanná tegye az eredményt, ebben az esetben a zárda hatóságának kell gondoskodni róla, hogy eltüntesse a botrányt a világ szeme elől. Ez az eset tette ismertté a többek közt a szerencsétlen krakói karmelita apácának, *Ubrík Borbálának* a nevét is, kit a zárda kloakája mellett egy sötét odúba zártak be (1848.), hol az életnek legnélkülözhetetlenebb kellékeitől megfosztva nyomorgott 1869-ig, midőn a világi hatóság, titkos feljelentés következtében kiszabadította a húszéves szennyből elborított, az éhségtől elgyötört, meztelen, valóságos állattá vált nőt, hogy az örültek házába vihesse. Ez a páratlan embertelenség annyira felingerelte a népet, hogy katonasággal kellett megakadályozni benne, hogy szét ne rombolja az összes zárdákat.⁴

Végre a még létező *lovagrendek* egészen elvesztették egyházi jellegüket. A *johannita rendnek* akkor szűnt meg politikai jelentősége, mikor utolsó birtokát, *Máltát* Anglia kereskedelmi erősségének ismerte el a párisi béke (1814.) A *brandenburgi johannita rend* 1810. világivá lett, jelvényei pedig a nemesség kitüntetésére szolgálnak azóta. A megszűnt rendnek eredeti rendeltetését, a szegények és betegek ápolását, *IV. Frigyes Vilmos*, porosz király elevenítette fel (1852.). Tagjai jogszerinti és tiszteletbeli lovagok. Jövedelmét a tagok belépti díjai (300 tallér) és évi járulékaik képezik. Éltrevalósága mellett szólnak a Poroszországban alapított kórházak, valamint a beyruti férfi kórház is, melyet (1861.) a szorongatott syriai keresztyének számára rendeztek be. Az utolsó német háborúban igen tiszteletreméltó szolgálatot végzett a rend a betegek és sebesültek ápolása és gyámolítása körül. A *német lovagrend* csak mint a nemesség kitüntetésére és nyugdíjazására szolgáló intézmény áll még fenn Ausztriában. Az eredeti *templomos rend* már régen (1312.) eltöröltetett (I. I. k. 366–67. l.), az új *templomos rend* pedig (I. III. k. 58. l.) nyomtalanul elenyészett pár év múlva születése után.⁵

1. J. Michelet u. E. Zuinet: Die Jesuiten (übersetzt v. Aug. Stöber, (Basel, 1843.).

2. *Nippold*: Der Jesuiten Orden v. s. Wiederherstellung bis z. Gegenwart (Mannheim, 1867.); *Schulte*: Die neueren kath. Orden u. Congregationen (Berlin, 1872.); *Huber*: Der Jesuiten Orden (Berlin, 1873.); *Herzog*: i. m. 19. száz., 5–7.; *Herzog*: Real-Encykl., VI. k. 632–42. l.

3. Így a többek közt a *mária-papok* vagy *marianusok* a pogányok térítésével foglalkoznak, a *kis testvérek* vagy *keresztyén oktatás* tagjai a népiskolákat vezetik, az *irgalmas boldogasszony testvérei* a rabokat és betegeket gondozzák, a *salesianusok* elhagyott gyermekek neveléséről és pogányok térítéséről gondoskodnak, stb. A

kétszázat meghaladó apáca-congregatiók közül a szent szív asszonyai a sz. szív tiszteletét terjesztik és leány neveléssel foglalkoznak (Budapesten 1883. telepedtek meg); a Jézus és Mária gyermekéje nővérei szegény leányokat nevelnek, betegeket ápolnak; a lorettói nővérek tébolyodottakat ápolnak; mások a purgatoriumban tartózkodó lelkeket segítik vagy az oltári szentség örök imáadásáról és a szentségtörések jóvátételéről gondoskodnak és így tovább. Kétségen kívül sok kör foglalkozik a humanitás követelményeivel, de elég van olyan is, mely inkább beillenék a pogány, mint a jézusi vallás keretébe. L. *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 759–61.; *Brück*: i. m. 785., 790., 918–19. l.

4. *Wagner*: Aus d. österreichischen Klosterleben (2 k., Berlin, 1869.).

5. *Hase*: i. m. 719–21.; *Nippold*: i. m. II. k. 30–46.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 756–59. l.; *Weber*: Die Klöster im 19. Jahrhundert. (Berlin, 1870); a zárdai életről l. *Hase*: A prot. polemika kézikönyve (ford. Hegedűs Ján.), II. k. 39–63. l.

24. A kath. egyházi élet jellemzőbb vonásai.

A legújabb kor kath. papsága fokozott éberséggel és harcra készen áll őrt az ultramontán hierarchiának újra festett falain, hogy megvédje, sőt diadalra juttassa századunk szellemi felvilágosodásának és anyagi fejlődésének romboló ereje ellen. A hívek értelmességének emelése, kedélyének igaz vallásos irányban való fejlesztése, szívének nemesítése, más vallású embertársai iránt nem a keresztyén szeretetnek, hanem bár csak a türelemnek ápolása: mindezeket a nemesebb, igaz keresztyén célokat közönyös vagy épen veszélyes, tiltott dolognak tartja az egyedül üdvözítő egyház. Mintha nem is vallásos, hanem politikai intézmény volna Róma egyháza; mintha nem is lelkipásztorok, hanem az emberi haladás ellen szervezkedett titkos összeesküvők volnának vezetői: oly nagy buzgóságot és tevékenységet fejtenek ki minden téren, melyek alkalmasoknak mutatkoznak céljaik megvalósítására. Most titokban, majd nyíltan, amint épen a helyzet kívánja, szövetkeznek absolutismusszal, liberalismusszal, socialismusszal, communismusszal; megpróbálnak minden eszközt, édesgetést, fenyegetést, jutalmazást, megalázást, megvesztegetést, kitüntetést, ha közelebb juthatnak velők céljokhoz. Kitűzött céljuk pedig az, hogy Krisztusnak Rómában székelő, állítólag csatlakozhatatlan helytartója korlátlan ura és bírása legyen egyháznak és államnak, családnak és egyénnek; hogy ő jelölje meg irányát hitnek és tudománynak, művészetnek és iparnak; hogy ő rendelkezék bölcső és nászkoszorú, koporsó, sőt még a felett is, ami a síron túl következik. Valóban merész, nagyszerű, de az emberiség egyéni szükségéit számításba nem vevő terv: az egy akol és egy pásztor

eszméje, kath. értelemben véve! De a római tervezők elfeledték, hogy az értelmi önállóság korára emelkedett emberiség nem hajlandó többé a gyámoltalan juhnyáj szerepére; elfeledték, hogy századunkban kortévesztés az ilyen terv. És épen ennek az utóbbi körülménynek lehet tulajdonítani, hogy az ilyen mindenhatóságra törekvés ellen, az egyház kebelében, nem nyilvánult oly nagy visszahatás, mint amilyen bizonyára mutatkozott volna más viszonyok közt. Kisebbszerű ellenzéki mozgalmak keletkeztek ugyan egyik-másik körben, de maradandó nyom nélkül.

Ilyen volt a *coelibatus elleni mozgalom* az alsóbb papság körében. Midőn e század első felében, részint a papnövendékeknek közös egyetemeken való képeztetése, részint egyes kormányok pártfogása következtében, a kath. egyházban is mutatkozott némi szabadelvűsége való törekvés; midőn némelyek nemzeti egyházakról, nemzeti zsinatokról és több ilyen távoli ábrándképekről álmodoztak még: szóba hozták a papság társadalmi helyzetének reformálását is. Erős támadást intéztek a *coelibatus* ellen, mely úgy szólva kizárja a papságot a család és haza köréből; érzéketlenné, közönyössé teszi. Több kisebb német államban (1824–31.) számos paptól aláírt kérelmeket nyújtottak be a kamarákhoz e tárgyban; *Ausztriában* ugyanerre a célra egyleteket alapítottak a papok. De a kormányok az ilyen reformok keresztülvitelére illetékteleneknek tartották magokat; a római curia pedig hallani sem akart arról a tervről, mely alapját forgatta volna fel a hierarchiának. *Franciaországban* egyes papok házasságra léptek ugyan, de a törvényszékek még a kilépett papok házasságát sem ismerték el érvényesnek. Így nyomtalanul elenyészett az egész mozgalom.

Az ilyen nemű ellenzéki mozgalmak közé sorozható a század közepén keletkezett *német catholicismus* (l. a 21. c.), legközelebb az egyetemesebb jellegű *ó-katholicismus* (l. a 22. c.) és végre az államoknak az a törekvése, hogy *törvények rendezzék az állam és egyház közti viszonyt* és így ártatlanokká tegyék a csalatkozhatatlan egyházi fejedelemnek és párthíveinek az állami, polgári és egyetemes értelmi fejlődés ellen szőtt fondorkodásaít (l. rólok az egyes államoknál).

Rómát azonban ezek az akadályok nemhogy gátolnák ismert törekvéseiben, hanem még nagyobb erő kifejtésére ösztönzik. Ha valahol cselekvőleg nem működhetik, a *szenvedőleges ellenállás* sáncai mögé vonul, az állam zsarnoksága ellen jajveszékel, vallási türelmetlenségről

panaszkodik s olyan jogokat követel a szabadság és jogegyenlőség nevében, melyeket, midőn birtokában voltak, soha el nem ismert más hitvallásúakkal szemben és melyekkel a romlás csíráit oltotta be a keresztyénség szervezetébe. Ahol akadálytalanul mozoghat, ott arra törekszik, hogy növelje a számát vakon engedelmeskedő híveinek, és a korszellemnek, azaz a felvilágosodásnak a hierarchiára nézve veszélyes befolyásától minden áron megóvjá őket. Ezekben a törekvéseiben ügyesen alkalmazkodik a körülményekhez, viszonyokhoz, és habár halálosan gyűlöli a kor egész irányát, még sem veti meg annak azokat az eszközeit, melyeket alkalmasaknak gondol céljára. Legfontosabb köztök az *egyletek* működése, zajos, ünnepi vándor-gyűléseikkel.

A *kath. szellemű egyletek* szülőföldje *Franciaország* volt és ott is hajtott legdúsabb sarjakat. Ott alapította nyolc tanuló a sz. *Vince egyletet* (1833.), mely az egész földön elterjedt azóta és eredeti célja, a házi szegények gyámolítása mellett, egyházpolitikával is foglalkozik. A vadházasságok megszüntetésére a *regisi sz. Ferenc egylet* vállalkozott (1826 óta). A bűnösök megtérését imáival a *Mária szeplőtlen sz. szívének fő testvérülete* mozdítja elő (melyet *Desgenettes* párisi plébános alapított 1836.). Ezek és a többi nagyszámú *kath. egyletek* (1870. óta) *egy nagy szövetségbe egyesültek*, mely évenként Párisban tartja nagygyűléseit¹.

Németországon a *kath. egyletek* sorát a *Pius-egylet* nyitotta meg, mely 1848. Mainzban a végett szervezkedett, hogy a forradalom zavarai alatt és után a lehető legnagyobb nyereségre tegyen szert a katholicismus javára. Ez állítást igazolja az a tény, hogy Poroszország rajnai tartományában ugyanazok, kik a művelt és vagyonos osztály ellen szónokoltak előbb, a *Pius-egyletek* gyűlésein a protestantismus ellen tartottak utóbb izgató beszédek. A klérustól vezetett egyleteknek vált aztán feladatává, hogy beoltsák a nép kebelébe és mesterségesen fokozzák a *kath. érdekek* iránti fogékonyságot. Segélyökkel a klérus néha politikai pártok alakulására és így a törvényhozásra is befolyást gyakorolhatott; rajok támaszkodva, a politika kíváncsiaként követelték a vallás szabadságát, az egyház egységét és függetlenségét, a Rómával való ellenőrizetlen közlekedést, az egyházi vagyonnak szabad kezelését stb; egyszóval követelték a *kath. egyháznak feltétlen autonómiáját* (azaz a klérus abszolút uralmát)².

A *Pius-egyletek* után egész sora keletkezett a különböző irányú, de egy célra törekvő *kath. egyleteknek*. Így alakult meg 1849. Breslauban, a

Pius-egylet második nagygyűlésén a *sz. Vince-egylet*, mely a belmissziót és vele kapcsolatban a protestánsoknak a kath. vallásra való csábítását tűzte ki célul. Ugyanebben az évben keletkezett Regensburgban a *Bonifatius-egylet* a prot. országokban létező szegényebb kath. egyházak segélyezésére (a Gusztáv Adolf-egyletnek kath. másolata). Hozzájuk csatlakoztak a következő években a *Borromaeus Károly-egylet* (Koblenzben, 1844.) kath. szellemben írt olcsó könyvek terjesztésére és népkönyvtárak alapítására; a *Görres-társulat* (1876.) a tudományoknak kath. (azaz ultramontán) szellemben való művelésére³; a *Canisius-egylet* (1879.) a német ifjúságnak új kath. szellemben való nevelésére. Az ultramontanizmus érdekeinek tudatos vagy tudatlan szolgái a *kath. casinók*; a különböző állású, hivatású, foglalkozású és nemű hívek körében szervezett kath. egyletek, a tanulók *Mária congregatiói*, a nép *rózsafüzér-egyletei* stb.⁴.

Magyarországon nagy tevékenységet fejt ki a *sz. István-társulat* (1847 óta), mely a kath. szellemű irodalom kifejtésén és terjesztésén fáradozik⁵; a *sz. László-társulat* (1861 óta), mely a keleti magyar és hazai kath. egyházközségeket segélyezi. Hozzájuk sorakoznak az *oltár-egyletek* (1859 óta), melyek a templomok felszereléséről gondoskodnak. Kisebbségben el vannak terjedve az *ima-apostolság*, a *rózsafüzér*, a *Jézus sz. gyermekége*, a *Jézus szentséges szíve*⁶ társulatai és a különböző kath. legény, munkás és cseléd egyletek stb.

Mindezeknek az egyleteknek munkás életéről az évenként tartatni szokott *nagygyűlések* tesznek tanúbizonyságot. Rajtok készülnek a nagyszerű tervek, osztatnak ki a szerepek, hangzanak a köz öröm vagy bánat, remény vagy csüggedés nyilatkozatai. A tárgyak sorozatában nem nagy változatosság van; panaszkodnak a sajtó istentelensége, a művészetnek világias iránya, a vasárnapok megszenteltségtelenítése, a materializmus, a protestantizmus, a szabadkőművesség, állami mindenhatóság stb. ellen; évek óta tervezik egy *független kath. egyetem* felállítását Németországban (ilyent tervezett a magyar püspöki kar is Pécsen), mely azonban még nem érte meg születése óráját; megkönnyezik a „szegény vaticanumi fogoly” elhagyatottságát, bámulják és magasztalják emberfeletti erényeit és igyekeznek mentől több péterfillért gyűjteni a szájalomra méltó sz. atya szükségének enyhítése végett; szenteskedő könnyeket hullatnak a világ egyetemes romlottsága, hitetlensége, bűnös szabadelvűsége felett; és hogy felejtsek

tenger bajaikat, nagy lakomákat rendeznek. De, habár a lehetetlent is megpróbálta a vezérférfiak buzgósága, mégis boszantó lassúsággal sorakoztak a tekintélyesebb és értékesebb világi hívek (olyan középkori nagyságokat, mint *Zichy Nándor gr.*, ki prot. tisztjeit és cselédjeit elűzni készült birtokáról, csak nagy ritkán találunk), és ezeket is nem annyira a vallásos buzgóság, mint inkább a szereplési vágy, a politikai pártállás és más titkolt érdekek vezették az ultramontanizmus táborába. Hiszen magok a kath. írók panaszkodnak róla, hogy a műveltek és félműveltek köreiben, az átkos korszellem nyomása következtében ijesztő mértékben kezd terjedni a vallási közönyösség, a hitetlenség, az egyház parancsainak fel nem vevése.⁷ A nép pedig, ha még nem látta át, majd bizonyára meg fog győződni róla, hogy ebben a mozgalomban nem az ő, hanem a papuralom érdeke a fődolog, és hogy ő csak arra való igazában, hogy fizessen és eszközül szolgáljon ultramontán ámítóinak.

A kath. egyház ezen újkori eszközök mellett nem hanyagolja el a régieket sem, hogy továbbra is biztosítsa híveiben a kiskorúság érzetét, az engedelmességet, az egyház tekintélye iránt a feltétlen tiszteletet. Az *istentiszteletnek* (kath. értelemben inkább *érdemszerző szolgálat*, melynek lélek nélkül való végrehajtása is elősegíti az üdvöt) és *ünnepeknek* az érzésekre ható eszközökkel igyekszik fentartani a vonzó erejét. Ének- és zenekarok, katonaság kivonulása és üdvölvétele, mozsarak durrogatása, fényes processiók keresztekkel, zászlókkal, néhol ereklyékkel, szentek szobraival vagy képeivel, világítás, tűzi játék stb. nélkülözhetetlen alkotó elemeivé lettek a kath. ünnepeknek. Az ilyen templomi, még inkább az utcai látványosságokra özönnel tódul a nép, főleg a gyengébb nem; megbámulja őket a nélkül, hogy mélyebb nyomokat hagynának lelkében. Az ünnepeknek zajos, vidám, fényes vagy egyszerűbb és komolyabb színezetét a szerint alkalmazzák, amint követeli a környező természetnek derültebb vagy komorabb kerete és a nép kedélyvilága. Legfényesebbek és legüresebbek *Olasz- és Spanyolország* derült ege alatt; legkomolyabbak és legigazabbak az *Alpok* zordon bércei közt.

Az atyáskodó papság kellőleg gondoskodik a jámbor, babonás néptömeg *csoda-szükségeiről* is, vagy legalább is ügyesen kizsákmányolja a kedvező alkalmat. A sz. szűz oly kegyes, hogy még mindig küldöz levelet a messinaiaknak; sz. *Antal* a háziállatokat évenként rendszeren meglocsolgatja szentelt vízzel, hogy épek és egészségesek maradjanak. A régibb keletű csodákhoz újabbakat csatolt a

beteges képzelődés vagy szándékos ámítás. Az agnetenbergi zárdának (Dülmenben, Westfaliában) egyik szüze, *Emmerich Katalin*, ki rajongó lélekkel egészen elmerült a Jézus szenvedésének szemléletébe és a Jézus kezéből fogadta el a tövisszörűt, a megváltó sebeit viselte testén (1820-tól haláláig 1824-ig), melyek rendesen megújultak nagypénteken. *Lateau Luizán* (Belgiumban) minden pénteken felújultak a Jézus szent sebei (1868. óta) és utolsó éveiben állítólag csak úrvacsorával élt (megh. 1883.); s mindezt a kath. egyház dicsőségére mivelte Isten kegyelme. Még ezeknél is nagyobb hatásuk volt állítólag a *boldogságos sz. szűz* ismételt *megjelenéseinek*. Nevezetesen a többek közt *Rómában*, a sz. András templomában is megjelent *Ratisbonne Alfonz*, gazdag elzászi zsidónak a megtérítése végett (1842.); megjelent *La Salette* mellett is (Franciaországban, 1851.) a pásztor gyermekeknek, amely rendkívüli csodát meg is ünnepelték. *Riminiben* a búcsújárók ezrei állították, hogy az ottani szent képen az irgalmasság anyja behunyja meg felnyitja szemeit, amely megdöbbenő csoda állítólag sok mazzinistát jó útra térített volt. Még nagyobb kegyben részesítette a sz. szűz Franciaországot, midőn (1858.) a *Pyrenaei* hegység aljában *Lourdes* mellett egy barlangban megjelent egy hülye pásztorleánykának (*Soubirous Máriának*) és kijelentette, hogy ő a szeplőtlen fogantatás („*Suy l'Immaculado Cuncepcion*,” tudni illő, hogy bearnai népnnyelven beszélt); azután többször is megjelent, mire ezrenként kezdték meglátogatni a sz. helyet, majd kápolnát, utóbb fényes templomot építettek a kegyelt helyre, és hogy semmi sem hiányozzék, fakadt ugyanott egy *csodatevő gyógyforrás* is, melynek szent vizét jó áron küldik szét a babonát ápoló vidékekre.⁸ *Magyarországon* a század második felében, pár leányok és asszonyok látomásai szerint, hasonlóképpen több kútban és fán jelent meg a sz. szűz, karján a gyermek Jézussal. A mendemonda hitelre talált, és már búcsújárók kezdtek seregleni a nagyon megtisztelt szent helyekre, sőt megjelent a zsidó is és felütötte pálinkás sátorát, hogy azzal is fokozza a buzgóságot; de végre megjelent a megátalkodott politikai hatóság is és nemcsak nem hitt, hanem betemettette a sz. kutakat is és véget vetett a szent mulatságnak. A francia ultramontán papságtól a háború után rendezett *óriási nemzeti búcsújárások*, melyeken sokan megjelentek a legelőkelőbb osztályokból is, inkább a német protestáns császárság és a francia köztársaság ellen rendezett politikai tüntetések voltak, mint a vallásos lelkesedés következményei.

Azt lehetne hinni, hogy ennyi csoda, a sz. szűznek és a többi szenteknek közbenjárása és oltalma elegendő rá, hogy a világ és az ördög minden csábja ellen megoltalmazza a híveket, de úgy látszik, nem elég, mert még a *talizmánok* segélyét is igénybe veszi a gondos klérus. Így a többek közt azt hirdeti egy püspöki megerősítést nyert könyv⁹, hogy aki együtt viseli a karmelita, trinitarius, theatei, servita és lazarista *pap-gallért* (scapularis vestis) mindenikében részesül a hozzájuk kötött kegyelmeknek és búcsúknak; ezenkívül az ilyennek nem árthat sem tör, sem golyó, megvéd tűztől, víztől, betegségtől és minden kigondolható bajtól (csak a butaságtól nem). Hasonló bűvös ereje van a benedekrendiektől árukt sz. *Benedek emlékéremnek*¹⁰. Aki pedig éjjelnappal viseli a sz. *Ferenc övét*, nemcsak minden sz. helyhez kötött búcsúban részesül, hanem még ezen kívül naponta ezer lelket szabadít meg a purgatoriumból¹¹. Csodás ereje van a sz. *Ignác* jezsuitáktól áruba bocsátott *szentelt víznek* is; de újabb időben majdnem egészen kiszorította a forgalomból a sz. szűznek még sokkal erősebb *marpingeni és lourdes-i csodás forrásvize*.

Általában el lehet mondani, hogy ezeknek a mesterkéltnél, vallásosságra ébresztő szereknek ma már csak a műveletlen tömegre, főleg vén asszonyokra van hatásuk és ha mégis megtörténik, hogy művelt főrangúak is részt vesznek az ultramontán színjátékokon, nem igazi vallásos ragaszkodás az oka, hanem legtöbbször eltitkolt cél. Igen, mert a klérus és a születési aristokratia a hagyományos tekintély közös alapján állanak s ha egyik alatt ingadozik a talaj, fenyegetve van a másik is. Szóval az a rendszer, melyet az emberiség vallásos nevelése végett feltalált a kath. egyház, vagy kölcsönzött a zsidó és pogány cultusoktól, s mely talán célszerű volt annak a gyermekkorában: nem alkalmas többé értelmileg fejlettebb hívei buzgóságának élesztésére. És ha ahelyett, hogy igyekeznék azt a mai igényekhez alkalmazni, makacs következetességgel még tovább erőlteti a régi irányban: akkor lesz (sőt már ma is így van) egy sereg képmutató vagy tudatlan híve, kik néma személyekként szerepelnek az ünnepeken, de az értelmesebb, műveltebb osztályokat csak név szerint számíthatja hívei közé, mivel ezek csak megszokásból vagy épen vallási közönyösségből maradnak meg abban az egyházban, melyben születtek¹².

1. A francia kath. egyletek működése kilenc körre oszlik: 1. a nemzeti fogadalom köre (Comité du Voeu national) imával és áhítatossági gyakorlatukkal segíti elő a köz

célt; 2. a szentség köre a mise látogatásáról, a péterfillérek gyűjtéséről stb. gondoskodik; a 3. kör a sebesült katonák ápolását, a katonai könyvtárak, olvasó-körök stb. alapítását intézi; a 4. kör munkássága felkarolja az egész oktatás-ügyet; az 5. kör a kath. sajtó felvirágoztatását és termékeinek terjesztését tekinti feladatának; a 6. kör a kath. socialis gazdaság köre, a munkások helyzetének javítására (takarékoság, vallásosság stb.) fordítja figyelmét; a 7. kör a keresztyén művészetet óhajtja támogatni; a 8. kör a lelkeszek, testületek stb. jogait védi minden támadás ellen; a 9. kör a szentföldre való zárandokolásról és a keleti keresztyének ügyeiről gondoskodik. *Herzog*: Real-Encykl. IV. k. 639–41. l.

2. *Herzog*: Real-Encykl. XII. k. 50–53. l.

3. Ez az egylet léptette életbe a „dogmatikai-történelmi methodust”. Ebben a szellemben dolgozták aztán át a *Hefele* „Konziliengeschichte” című művét, a *Wetzer és Welte* „Encyklopaediáját” és számos egyháztörténelmi kézikönyvet. Mindezekben vezérfonal a csalatkozhatatlanság dogmája. Az ultramontán vakbuzgóságnak legmagasabb fokán áll idáig *Janssen János*, m.-frankfurti gimn. tanár, ki műveiben (legelterjedtebb köztök a „*Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*” 5 köt., 1877. óta 14 kiadást ért) mellőzte az alkalmatlan adatokat, az alkalmasokat felfújta, erősen kiszínezte és kénye szerint úgy csoportosította, hogy az így elámitott együgyű olvasó észre ne vehesse könnyen az író ravasz célzatát. Ugyanezt a kétes értékű ügyet szolgálják a *frankfurti füzetek*, a *trieri paulinus nyomda termékei és az ultramontán regényirodalom*, mely téren eddig *Bollanden Konrádtól* (igaz nevén: *Bischoff Konrád*, speyeri plébános) még senki sem ragadta el a pálmát. Nem is csoda, hiszen pl. „*A csalatkozhatatlanok*” című regényéből az a tanulság, hogy a diplomás orvos nem tudja meggyógyítani a sertés betegségét, ellenben a csalatkozhatatlanságban hívő paraszt diploma nélkül is megteheti; szabadelvű pap, tudós, művész, iparos mind megbukik vagy legalább szegényt vall, ellenben az ultramontánokra csak úgy omlik az áldás (a papíron!) és végre még a szerelmeseket is csak a csalatkozhatatlanság hite segíti célhoz. *Bollanden* regényei magyarra is le vannak fordítva; eddig 29 regény jelent meg a *Dvorzsák* kiadásában (B.-pesten, év n.). A kath. kizárólagosságot ápolják a kath. szellemű útmutató könyvek (*Woerl*' s *Reisehandbücher*, Würzburg) és úti könyvtárak (*Woerl*' s *Reisebibliothek*, Würzburg), sőt a külön térképek is.

4. *Woerl*: Führer in das kath.-polit., christl.-sociale u. kirchliche Vereinwesen in Deutschland, Oesterreich-Ungarn (Magyarország csak a címben van felvéve) u. der Schweiz (Würzburg, év n.) 31 csoportját különbözteti meg a kath. egyleteknek: az 1. csoport a kath. életet és tudatot mozdítja elő minden kínálkozó eszközzel; a 3. csoport a socialis kérdést akarja megoldani keresztyéni (azaz római) szellemben; az 5. a missziókat támogatja; a 11. a tudományt és művészetet ápolja kath. irányban; a 14. a kath. sajtót gyámolítja; a 20. a templomok díszítéséről és a kultushoz szükséges eszközök és szerek beszerzéséről gondoskodik; a 23. a szegény papokat segítyezi, a 28. az apostoli széket imával és pénz-ajándékkal támogatja stb. Végül az említett három államban már 1881. 4000-nél több kath. egylet volt és azóta bizonyára emelkedett a számuk. De ha megtízszerezik is a villanytelepek számát, a középkort ugyan fel nem támaszthatják halottaiból, pedig ez a cél.

5. Többek közt kiadta magyarul a *Cantu Caesar* „*Világtörténelmét*” (16 k. Pest,

Eger, 1856-77), a „Szentek életét”, saját „Encyklopaediáját” (12 k.); a „Házi Könyvtárban” számos történelmi, költői és más ismeretterjesztő művet stb.

6. A Jézus szentséges szíve tiszteletére 1891. szenteltek fel ideiglenesen B.-pesten egy fényesen épülő templomot, mely a magyar kath. főnemes hölgyek áldozatkészségéből jött létre és az új kath. áramlat terjedésének bizonyítéka.

7. Rapaics: i. m. III. k. 2. r. 754. l.

8. 1862. a tarbes-i püspök ünnepélyesen kijelentette egy pásztorlevélben, hogy valósággal a sz. szűz jelent meg: „*Digitus Dei hic est!*”; 1867. missziói-ház emeltetett a zarándokok számára; 1868. IX. Pius a tarbes-i püspöktől alapított *boldogasszony-testvérületet* fő testvérületnek nyilvánította; 1869. a *lourdes-i vízből* naponként 70–80 ládával indítottak útnak; 1870. IX. Pius a búcsú-templomot új búcsúkkal ajándékozta meg, ugyanabban az évben kezdődött meg a nagy nemzeti zarándoklat Elzász-Lotharingiáért; 1874. egy agg-menedékhely és egy karmelita zárda alapíttatott; 1876. a *búcsú-templom* 100,000 zarándok jelenlétében *felszenteltetett*, az *Immaculata szobra* megkoronáztatott; 1883. az örömev alkalmából a zarándokok száma elérte az 500,000-et stb. íme példa rá, hogy egy hülye leányka beteges látomásából mit tud teremteni az ultramontán klérus még a 19. században is. *Calwer Kirchenlex.* II. k. 74–76. l.

9. A világiak számára készített pap-gallér két négyszögű posztódarab, melyek egyike a mellre, másika a hátra esik; az előbbire kereszt van hímezve. A karmelita pap-gallér barna, a trinitarius fehér, a theatei kék, a servita fekete, a lazarista veres. Gnaden u. Ablasse des fünffachen Scapuliers (Münster, 1872.).

10. St. Benedictus-büchlein etc. (U. o. 1876.).

11. Der seraphische Gürtel u. dessen wunderbare Reichthümer etc. (Mainz, 1878.).

12. Az egészhez l. Hase: i. m. 717–19.; Hase: A prot. polemika kézikönyve, II. k. 321–52.; Kurtz: i. m. II. k. 2. r. 92–94., 104–111.; Herzog: i. m. 19. század, 21–23.; Brück: i. m. 913–20.; Rapaics: i. m. III. k. 2. r. 752–57. l.

25. A térítés fejlesztése.

A kath. egyház a pápaság helyreállítása óta (1814.) fokozott buzgóságot fejtett ki a térítés mezején; de hogy ebben a munkásságában nem mindig a keresztyénség tiszta szelleme, hanem önző célok is voltak irányadók, a többek közt az is bizonyítja, hogy aratni igyekezett a prot. misszió vetésein is és nem annyira az evangeliumnak, mint inkább a catholicismus külső hatalmának terjesztését tartotta szem előtt.

Tagadhatatlan, hogy a térítés nehéz munkájának végzésére jól rendezett és fegyelmezett, buzgó sereggel rendelkezik Róma, melynek újoncait a Rómában székelő *Propaganda* mellett még más térítő-képző

intézetek is szolgáltatják.¹ A bennök kiképzett növendékek és a térítő hivatást teljesítő rendek (összesen 25, jezsuiták, minoriták stb.) tagjait küldik szét az öt világrész minden pontjára, hogy legalább külsőségeit megismertessék a római katholicismusnak és növeljék névleges híveinek a számát.

Ugyancsak a térítésügy előmozdítása végett *számos egyesület* alakult, melyek nagyobb sikerrel működnek az előbb nevezett intézeteknél is. Ilyen a *Picpus-egyesület* Párisban (a Picpus-utcai székházról nevezve), melyet a forradalom által (1789.) szétszórt poitiers-i papnövelde egyik növendéke, *Coudrin Péter* alapított. Ez a rajongó ifjú a forradalom borzalmain elmélkedve és állítólag isteni kijelentést nyerve, elhatározta, hogy egy társulatot alapít abból a célból, hogy annak tagjai „éjjel és nappal folytonosan imádják a legszentebb oltári szentséget és ilyen módon kellőleg törlesszék a végtelen sok kicsapongást, bűnt és szentségtörést”; továbbá az ifjúságot kath. szellemben neveljék, derék papokat képezzenek és az evangeliumot hirdessék a pogányok közt. E tervét (1805.) meg is valósította és VII. Pius megerősítette az új egyesületet (1817.). Midőn meghalt az alapító (1837.), az egyesület már az öt világrészben el volt terjedve és nagy tevékenységet fejtett ki. Ez az egyesület most főleg a pogányok térítésére fordítja figyelmét. A *lyoni hitterjesztő egyesület* tagjai pénz-segéllyel és imával mozdítják elő a térítés ügyét (1822. óta). Minden tag egy sous-t (= 2 kr.) fizet hetenként, elmond naponta egy „Miatyánk”-ot, egy „Üdvözlégy Máriá”-t és egy „Sz. Xaver-i Ferenc könyörögj érettünk”-et; de gazdag pápai búcsúban is részesül mindezért. Így nem csoda, ha gyorsan felvirágzott az egyesület és ma már vakbuzgó, ultramontán szellemben szerkesztett „*Évkönyveit*” (*Annales de la propagation de la foi*, majd minden európai nyelven) 200,000 példányban adja ki évenként és mintegy 4–6 millió frank évi bevétellel rendelkezik. Nagyon elterjedt a *Jézus sz. gyermekségéről nevezett egyesület* is, melyet *Forbin-Janson* nancyi püspök alapított (1843.) és mely kitett vagy megvásárolt chinai gyermekek megkeresztelésére és felnevelésére fordítja dús jövedelmét (1887. meghaladta az egymillió forintot). Hasonló, habár korlátozottabb körű misszió-egyesület Ausztriában a *Lipót-* (1839. óta), Bajorországban a *Lajos-* (1843. óta), Poroszországban a *Xaverius-egyesület* (1832. óta), Magyarországon a N.-Váradon alakult kath. „*Misszió-társulat*” (1885. óta), mely utóbbi még csak a kezdet nehézségeivel küzd. A nevezett és még több más egyesület segélyével nagy

buzgóságot fejtenek ki a kath. térítők, habár a siker nem mindenütt áll arányban a reá fordított áldozattal.

1. *Afrikának északi területén, Egyiptomban*, mely (1837. óta) külön apostoli vikariatus Alexandria székhellyel, a ferencrendiek kezdték meg a térítést; majd más szerzetesek is léptek fel Kairóban, Rosette-ben, Damiette-ben, Assuanban és a suezi csatorna mentén, kór- és menedékházakkal, iskolákkal jól rendezett állomásokat szerveztek, de a térítők legnagyobb buzgóságának sem sikerült az iszlám hívei közt jelentékenyebb hódítást tenni és kárpótlásul a keresztyén koptokat igyekeztek Rómával egyesíteni. *Tripolisban* idáig eredménytelen volt a térítés. A franciák által (1830.) elfoglalt *Algériában* jezsuiták, lazaristák és más szerzetesek kezdték meg a munkát, majd felállították az algériai püspökséget (1838.) és sz. Augustinusnak egyik karját nagy pompával vitték Bonába (Hippo); IX. Pius érsekséggé emelte a püspökséget (1867.), az orani és constantine-i új püspökségeket alája rendelte és első érsekké *Lavigerie* nancyi püspököt nevezte ki, kit megbízott a zaharai apostoli delegációval is. *Tunisban* már régóta térítettek kapucinusok, majd ott is apostoli vikariatust szerveztek (1843.) s midőn francia védnökség alá került ez a terület (1881.), XIII. Leo helyreállította a karthágói érsekséget (1884.) s ezt is az észak-afrikai térítés körül kiváló érdemet szerzett *Lavigerie* bíboros-érsekre ruházta. Marokkó területe számára a spanyolok birtokában levő ceutai püspökség képezi a térítés kiindulási pontját.

Afrika nyugati partvidékein (1843.) eleinte nagyon lassan haladt előre az újból megkezdett térítés, majd *Alsó- és Felső-Guinea* részére egy apost. vikariatust szerveztek; amint sikeresebb lett a munka, hat apost. vikariatust (Senegambia, Sierra-Leone, Benin, Gabun, Francia- és Belga-Kongo) alapítottak, melyek közt legtöbb reménnyel kecsegtet a kongói misszió, hol lyoni és belga térítők működnek.

Afrika déli részén, hol eleitől fogva a protestánsok foglaltak erős állást, a kath. térítők csak 1837. kezdték meg működésüket, midőn a fokföldi vikariatust alapította XVI. Gergely; amint sikere mutatkozott a térítésnek, IX. Pius (1847.) nyugatira és keletire osztotta a vikariatust; majd collegiumot alapítottak *Grahamstown-ban*, melynek vezetését (1875.) a jezsuiták vették át.

Afrika keleti partvidékein, a mozambique-i parton a portugallok nem sokat vesződnek a pogányok megtérítésével; a *zambezi* jezsuita misszió (1877 óta) sem mutathat fel nagyobb eredményt. A *Zanzibar* szigeti

apost. vikariatus alapját (1860.) egy kórházzal tették le, azután előrenyomultak a szárazföld partvidékeire is, de midőn a „német kelet-afrikai társaság” nem elég tapintatossággal kezdte meg a gyarmatosítást és a benszülőttek leigázását (1884. óta), az arab és suaheli lakosok véres felkelésben törtek ki (1888.), mely a gyarmatok és missziók nagy részének feldúlásával végződött. *Madagaskar* hatalmas szigetén (4 millió maláji és néger lakossal) az angol prot. térítőkkel versenyeznek a Franciaországra támaszkodó kath. térítők (1832 óta). *I. Ranavalona* királynő alatt (1828–61.) véres üldözést szenvedtek a keresztyének; az ő megöletése után a *II. Radama* kormánya alatt (1861–63.) sokat javultak a viszonyok, a katolikusok is nyithattak iskolákat. Különben ezek az új keresztyének nem könnyen válnak meg a pogány szokástól, így pl. egyik új község kormányzójának és egyszersmind lelkipásztorának tizenegy felesége édesítette meg életét és csak nagynehezen tudták rávenni a térítők, hogy elbocsásson tizet közülök. Kedvezett a katolikusoknak *Rahozarina* királynő is (1863–68.), sőt állítólag maga is felvette a kath. vallást; de már *II. Ranavalona* királynő (1868–83.) a prot. hitvallást fogadta el és az angolok sürgetésére államinak nyilvánította a prot. vallást. Majd a Hova kormány és a franciák közt kitört viszály következtében (1883.) a kath. térítőknek el kellett hagyni a szigetet, de később visszatérhettek (1886.) s azóta újból békében működhetnek. *Abessiniában* (Habes) a lazaristák 1838 óta alapítottak térítő állomásokat, de *Tódor* király elűzte őket, mivel az ellenpárthoz szítottak. Midőn a mindenható uralkodó meghasonlott az angol prot. térítőkkel, a kath. térítők újból meglátogatták az országot és részint a régi szokásokhoz való alkalmazkodással, részint politikai fondorkodással elég nagy sikert vívtak ki. Tizenegy (monophysita) falu tért át egyszerre a kath. egyházba. *Kassa* fejedelem ugyan elfogatta a térítőket és üldözni kezdte az áttérteket is; de midőn beavatkoztak a franciák, kénytelen volt abban hagyni az üldözést. Majd a kapucinusok *Massaja* bíborosnak a vezetésével kezdették meg az elvesztett területek visszahódítását, de a sudáni lázadás és az olasz hódítás bizonytalan időre kétesse tette az eddig kivívott sikert.

Afrika belsejében még mindig váratlan akadályokkal találkozunk a térítők működése. A *Nubiára* és *egyptomi Sudanra* kiterjedő apost. vikariatus *XVI. Gergely* alapította *Ryllo* lengyel jezsuitának a kérésére (1846.). Majd *Knoblecher* vikárius *I. Ferenc Józsefet* nyerte meg a misszió

védnökéül (1851.) és ekkor alakult meg a közép-afrikai térítést segélyező osztrák *Mária-egylet*. A térítők *Khartumban* telepedtek meg, de mind elhaltak az egészségtelen éghajlat miatt. Több sikert mutathatott fel *Comboni Dániel* püspök (megh. 1881.), ki „Afrikát Afrika által akarta újjáteremteni”; de a *Muhammed Achmed* dervistől felszított sudani lázadás sok időre lehetetlenné tette a térítést. A *zaharai* térítőket ismételve legyilkolták a pusztai arabok (1875., 1881.). Hasonló sors érte a *Nyanza* tó vidéki vikariatus munkásait, kiket (1888.) vagy elűztek vagy legyilkoltak a felkelő arabok. Általában Afrika belsejében még nagyon bizonytalan területen próbálkoznak a térítők és sok vértanú mellett kevés megtértet mutathatnak fel. Egész Afrikában a benszüllött megtértek számát 2,600,000-tól 210,000-ig becsülik a hivatalos és nem hivatalos adatok, amiből világos, hogy még nem lehetséges biztos számadatról szólni.²

2. Ázsiában főleg a *chinai birodalom* kötötte le a római propaganda figyelmét. Jóllehet a megelőző század végén majdnem egész termése veszendőbe ment a térítők fáradságának (I. a II. k. 598–600. l.), mégsem szakadt félbe a munka, sőt a kath. egyház egész csendben megint gyarapodni kezdett, midőn a 19. század elején újult erővel tört ki az üldözés. A vérengzésnek az volt az oka, hogy a térítőknek egy Rómába indított küldeményét, a birodalomnak egy térképével együtt, lefoglalta a hatóság (1806.). A tiltott térkép azt a gyanút ébresztette fel, hogy a térítők talán valami bűnös merényletet akarnak elkövetni a birodalom jólléte ellen. Az így felszított gyűlöletnek számosan estek áldozatául; *Dufresse* püspököt lefejezték (1815.), másokat bányamunkával vagy olyan lealázó büntetésekkel sújtottak, melyek a vértanúi lelkesedést is nagyon lelohasztották. Ezután a kormányok szeszélye szerint váltakozott az üldözés és türelem. Az üldözést legtöbb esetben nem az idegen vallás terjesztése okozta, hanem inkább a térítőknek a külfölddel való gyanús összeköttetése és általában a betolakodott idegen faj iránti mély gyűlölet. Végre az angol expeditio győzelme (az ópium bevitel érdekében, a *nankingi szerződésben*, 182.) védelmet biztosított a kath. egyháznak is. Ezen idő óta többnyire benszüllötteket képeztek ki papokká a belföldi és nápolyi térítő képezdében. A térítő-állomásokon tanintézeteket alapítottak a chinai ifjúság számára, melyekben bölcsészetet, hittant, rajzot, festészetet, irodalmat tanítanak; az ismeretek és hit terjesztése végett számos nyomdát állítottak; a nagyobb

városokban kórházakat rendeztek be az irgalmas nénék vezetése alatt; *Pekingben, Kantonban* nagyobbyszerű templomokat építettek. Az újabb üldözések és a kereskedelmi érdekek újabb beavatkozásra sarkalták Angliát és Franciaországot (1857.). E háborúnak a *tien-czini szerződés* vetett véget (1858.), mely biztosította a hitelezést és kereskedést, megígérte az elfoglalt templomok visszaadását s utat nyitott volna Pekingbe az európai követeknek, ha teljesíti a szerződést a chinai kormány, de csak a második háború (1860.) és Peking elfoglalása szerzett neki érvényességet.

Egyes helyi üldözések azóta is fordultak elő. Így *Tien-czin-ben* (1870.) a feltámadt nép legyilkolta a francia térítőket, felgyújtotta az új pompás templomot, zárdát és az irgalmas rend kórházát. E gyűlöletet a klérus hatalmaskodása és törvényszegése idézte fel ezúttal. Ugyanis a francia püspökök a hazai törvényhatóságok alól felmentetteknek nyilvánították megtért híveiket, védelmökbe vették őket és így visszaéltek a vendégjoggal. *Cse-ni-fu-ban*, hol a *Faurie* vikárius buzgósága állítólag 20,000 lelket nyert meg a kath. egyháznak, míg ő a vaticanumi zsinaton időzött, a mandarinoktól felbujtogatott nép elpusztította a térítő állomásokat, lerombolta a templomokat és a keresztyének házait s halálra üldözte a keresztyéneket. Hasonló sors érte a kath. térítőket *Kantonban*, hol sok keresztyént megöltek és rabszolgáknak adták el gyermekeiket. Különbözik a térítők is tapintatlanul viselték magokat, gyakran visszaéltek az adott engedéllyel, vakbuzgóságuk vakmerőkké tette őket és így magok idézték fejükre a vihart. Többször megtörtént, hogy a kórházba jutott betegeket, gyógyítás ürügye alatt megkeresztelték, ugyanezt tették titokban pogány gyermekekkel is, kiket azután magoknak követeltek. A francia-chinai háború alkalmával (1884–85.) a déli tartományokban újabb véres üldözést szenvedtek a keresztyének, melyet *XIII. Leó*nak a császárhoz intézett levele igyekezett enyhíteni. A császár szóba hozta válaszában a *pápai nunciatura* felállítását is, de ez elmaradt a francia kormány ellenkezése miatt.

Az egész chinai térítési területen 33 apost. vikariatust szerveztek 1838. óta, melyekben lazaristák, jezsuiták és más szerzetesek 300 benszülött pappal működnek. Az újabb adatok 491 ezerre teszik a chinai katolikusok számát.

Tibetben (1844.) a lazaristák igyekeztek tét foglalni, de elűzettek. Hasonló sors érte a párisi misszió papjait is (1846.). Majd *Desgodins*

apost. vikárius, a szomszédos Buthannak angol uralom alatt levő részében, néhány határszéli missziói állomást alapított, hogy erről az oldalról nyissanak utat az idegenek elől elzárt területre, de a lámáktól felbujtogatott vakbuzgó nép megrohanta és megsemmisítette az állomásokat (1887–88.). *Korea* félszigetén XVI. *Gergely* alapított apost. vikariatust (1831.), de még az első vikárius (*Bruguière* püspök) sem juthatott el rendeltetése helyére az üldözés miatt, mely (1839 óta) folyton hevesebb lett. Franciaország fenyegetését számba sem vették. A chinaiak leveretése valamit javított a koreai keresztyének helyzetén, de a mongol vakbuzgóság azután is ismételve kitöltötte boszúját a keresztyéneken. Különösen sokat szenvedtek az 1882. forradalom kitörése alkalmával.

Japán, melynek kormánya a 17. században teljesen megsemmisítette a kath. egyházat (I. a II. k. 514. l.), a hollandok kivételével, minden összeköttetést megszakított a külföldiekkel. Ez az elszigeteltség csak századunkban szűnt meg (a kormány 1858. nyitotta meg a nagasakii kikötőt az európaiak előtt), de a keresztyénség iránt jó sokáig ellenszenvet tanúsított a kormány. Egy *császári parancs* (1868.), mely halálbüntetést szabott a keresztyén egyházba áttértre, sok áttértet juttatott börtönbe vagy űzött a vértanú-halálba. Végre az európai műveltséget megkedvelő és rohamosan utánzó kormány (1884. aug. 11.) kihirdette a teljes vallásszabadságot. XIII. *Leo* levélben fejezte ki köszönetét, a kormány védelmébe ajánlotta a térítőket (1885.) és három püspökséget alapított *Tokió* érseki székhellyel (1890.), melynek most már csak a sokkal erősebb prot. misszióval kell küzdeni.

Kelet-Indiában kath. és prot. térítők versenyeznek egymással és gyakran elhalászni igyekeznek egymás híveit. De még ennél is nagyobb baj volt az, hogy a római curia meghasonlott a portugall kormánnyal a misszió berendezésén. Nevezetesen a portugall kormány nem töltötte be a régi püspökségeket és midőn a római curia apost. vikariatusokat alapított, ennek munkásait elűzték s az így támadt szakadást elnézte a prot. angol kormány. A curia hiába kereste meg a lissaboni udvart, hogy teljesítse kötelességét, vagy mondjon le védő jogáról (1832.) Hosszas torzsalkodás után a portugall kormány *de Sylva Torres*-t nevezte ki goai érseknek (1843.). Az új érseket, miután megígérte a pápa intézkedéseinek támogatását, megerősítette a pápa is. De alig ért Goába, megfeledkezett ígéretéről, nagy gyorsan felszentelt vagy 800 papot, kik nem ismerték el az apost. vikariatus papjait és elfoglalták templomaikat.

Az elszakadtak boszantó magatartása és a keletindiai háború (1857-ben) majdnem lehetetlenné tette a római térítők munkásságát. Végre *XIII. Leónak* a portugall kormányal (1886-ban) kötött concordatuma megszüntette az érdekek összeütközését, szabályozta a portugall patronatust és ezen az alapon a pápa a Gangesen innen újra szervezte a keletindiai hierarchiát.³ Ez idő óta szépen gyarapodik a kath. egyház, számos szerzetes- és apáca congregatio gondozza az iskolákat, kórházakat és más jótékony intézeteket. A tudományos kiképeztetés érdekében három főiskola fáradozik: a kalkuttai, a bombayi Xaverius-collegium (1500 hallgatóval) és a tritsinopalli-i (Maduraban, 900 hallgatóval). A benszülött kath. hívek száma állítólag meghaladja a másfélmilliót.

Anamban (Tonking, Kochinchina és Kambodzsa) *Adran* francia püspök vezetése alatt tekintélyes állást foglaltak el a keresztyének, sőt politikai felsőbbiséget vívtak ki. A fejedelem ennek gyengítése végett nemcsak szemet hunyt egyes üldözésekre (1831 óta), hanem később maga adott ki *üldözési rendeletet* (1883.), melynek súlya leginkább a papokra nehezedett. A *Tü-Dük* fejedelem uralkodása alatt (1847–83.), ki sejtette, hogy az ország függetlenségét veszélyeztető hatalom rejlik a keresztyén misszió háta mögött, ismételve megújultak az üldözések. A pápa szomorúan ünnepelte meg a vértanúk emlékét. *Schöffler* abbét, ki egy belföldi térítő állomás élén állott, lefejezték (1851.). Ugyanez a sors érte *Diaz* spanyol püspököt is, nem is említve a közönséges vértanúk nagy számát. A francia-spanyol beavatkozás (1858.), mivel nem lépett fel kellő erővel, csak súlyosította a keresztyének helyzetét. Az ismételt francia expedíciókért és foglalásokért (1862., 1873., 1883.) a keresztyéneket és papokat lakoltatták meg a független létért küzdő s a betolakodókat halálosan gyűlölő nem keresztyén benszülöttek. A franciák *sontay-i veresége* után (1884–86.) 9 francia térítőt, 7 benszülött papot, 60 katechetát, 270 benszülött apácát, több ezer keresztyént öltek meg, – 200 keresztyén községet, számos templomot, zárdát, iskolát és jótékony intézetet semmisítettek meg.⁴ Ennyi sok véres és pusztító üldözés után is, *Anamban*, 9 apost. vikariatusban a spanyol domokosrendieknek és a párisi misszió papjainak vezetése alatt állítólag 500,000-nél több kath. van. *Siamban* a buddhisták közt az uralkodó pártfogása mellett sem tudtak a kath. térítők sok hívet szerezni és több haldokló, mint élő gyermeket kereszteltek meg titokban. Az apost.

vikárius székhelye Bangkok, a hívek száma mintegy 14,000. Birmában két apost. vikariatusban a párisi, egy praefecturában a milanói misszió papjai működnek; a hívek száma 27,000. Az angolok (1885.) egész Birmát elfoglalták és az indiai császárságba kebelezték.

A török birodalom ázsiai részében, a keleti egyház és az iszlám erős ellentállása miatt, a kath. misszió csak nagyon lassú lépésekben hódíthat némi tért. A portának több ízben tett ígérete és türelmességi rendelete (1839., 1856.) mellett is időnként véres üldözésnek volt kitéve a keresztyénség. Így 1860. a Libanon vidékén a keresztyén maronitákon iszonyú mészárlást vittek véghez az iszlám hitű vad *druzok*, csakhogy ezen viszály magvait is a faji gyűlöletet ügyesen kizsákmányoló külpolitikai emissariusok hintették el. Az ázsiai török területen jelenleg négy egyháztartomány van. A *smyrnaiban* (Kis-Ázsia délnyugati része és Kréta szigete) IX. Pius állította helyre a régi kandiai püspökséget, az ott működő kapucinusok pedig Smyrna közelében egy nemzetközi novitiátust alapítottak (1883.). Az *aleppoi apost. vikariatus*, mely korábban Egyiptomra is kiterjedt, 1847 óta csak Syriát foglalja magában s az ott térítő jezsuiták, lazaristák stb. leginkább a maronitákat igyekeznek Rómával egyesíteni; e célt mozdítja elő a jezsuitáktól alapított sz. József collegium Beirutban, a lazaristáké Anturaiban, a kapucinusoké a Libanon hegységben és számos fi- és leányiskola (az utóbbiakat maronita apácák vezetik). A IX. Piustól (1847.) alapított *jeruzsálemi patriarchatusban* Valerga József első patriarcha (1847–72.) szerzeteseket és apácákat telepített, új missziói állomásokat szervezett, seminariumot alapított, templomokat és kápolnákat épített; az ottani térítők munkáját gyámolítja a kölni szent-sír egyesület (1855. óta) és a német Palesztina-egyesület (1885. óta). Végre a *babyloni érsekségben* (Mesopotamia, Kurdistan, Armenia egy része) francia domokosrendiek, kapucinusok és karmeliták fáradoznak a kath. hit terjesztésén. A négy tartományban a katolikusok száma mintegy 500,000.

Persiában 1834. óta francia lazaristák működnek és leginkább a régi nestorianusok megtérítésével foglalkoznak. Eleinte nagyon sok akadállyal kellett megküzdeniök; de *Nazred-Din sah* (1875.) megígérte IX. Piusnak, hogy nem engedi meg a kath. hívek háborgatását. Azóta Róma és a persa udvar közt folyvást barátságosabb a viszony; *Thomas drinápolyi* címzetes érseket (1883.) hivatalosan nagy kitüntetéssel fogadták; XIII. Leo pedig, az udvar jó indulatának viszonzásául,

megküldötte a sah fiainak a Pius rendet (1886.). Különben a katolikusok száma egész Persiában sem érte még el a 20,000-et.

A felsorolt, jól felszámított adatokat véve alapul, annyi bizonyos, hogy a kath. misszió a 800 millió lelket tápláló Ázsiában csak mintegy 3,052.000 lelket tudott megnyerni az egyedül üdvözítő egyháznak; tehát csak annyira haladt, hogy minden 260-ik lélek hallott valamit Rómáról.⁵

3. *Amerikában* a kath. külmisszió munkássága az európai culturának rohamos előnyomulása következtében mind szűkebb térre szorított benszülött indiánokra és az Afrikából rabszolgául betelepített négerekre terjed ki. A térítésnek erre a nehéz munkájára leginkább jezsuiták és ferencrendiek vállalkoztak, kik sok nélkülözés és életveszélyek közt keresték fel e vad, elhagyott népeket. Különösen az *algonkin* és *irokéz* törzsek közt (Kanadában) jártak több eredménnyel. Ezek a pápának hálájuk jeléül övet és szandálokat ajándékoztak azért, hogy fekete öltönyű férfiakat küldött hozzájuk a pusztába, kik megismertették velök az addig ismeretlen Istent és békét hoztak közéjük (1831.). Ezt a békét később megzavarta egy kissé a prot. térítők fellépése, mire szakadás állott be és több helyről elűzték a kath. térítőket. Újabb időben keletkezett kath. missziói állomás van a *Szikla hegység* vidékén (Montana, Idaho és Washington államokban), melyet *de Smedt Péter* jezsuita alapított; a *sioux-indiánok* közt (Dakota) a szeplőtlen fogantatás oblatusainak és a jezsuitáknak a vezetése alatt; délen *Koloradoban*, *Új-Mexikóban* és az *indián territoriumon*. A rabszolgaság eltörléséért vívott véres polgárháború (1861–65.) után több gondot fordítottak a *négerek* megtérítésére is; e célból alapították Angliában a sz. József egyletet, és Cincinnati-ban a Claver Péter egyletet. *Dél-Amerika* déli csúcsán a vad *patagonok* megtérítését (1875. óta) a salesianusok vállalták magokra; a propaganda aztán Patagonia északi részére vikariatust, déli részére praefecturát alapított (1883.); a térítés főhelye Carmen a Rio Negro mellett.

4. *Ausztráliában*, hol az angolok a múlt században kezdték meg a gyarmatok alapítását, a francia és spanyol térítők is munkához fogtak (1818. óta) és nemcsak a benszülöttek butaságával kellett megküzdenniök, de majd mindenütt ott találták már a prot. térítőket is, főleg a methodistákat. Az angol kormány eleinte nem szívesen fogadta a betolakodókat, de a kath. ír bevándorlás megindulása óta nemcsak erkölcsi, hanem anyagi gyámolításban is részesítette őket. Így nem

annyira a benszülöttekből, mint inkább bevándorlókból alakult kath. egyház karöltve fejlődött a gyarmatosítással. A propaganda előbb benedekrendiek vezetése alatt apost. vicariatust alapított (az első vicarius *Polding János Beda* volt); majd XVI. *Gergely* (1842.) rendes hierarchia szervezéséről gondoskodott. *Sidney* érseki székhely lett és *Polding*, az első érsek már tartott tartományi zsinatot is (1844.). IX. *Pius* két egyháztartományra osztotta Ausztráliát s a szükséghez mérve emelte a püspökségek számát is. *Moran Ferenc* érseket bíborossá nevezte ki XIII. *Leo* (1885.). Ez zsinatot is tartott az új-zeelandi püspökökkel együtt. Ugyancsak XIII. *Leo* két új érsekséget alapított és így Ausztráliában már négy kath. érsekség (*Sidney*, *Melbourne*, *Adelaide*, *Brisbane*) és 14 püspökség van mintegy 600,000 hívővel. A keresztyén cultura áldásaival megbirkózni nem tudó és e miatt rohamosan pusztuló benszülöttek megtérítését (1850. óta) a passionisták, mária-papok, osztrák jezsuiták és spanyol benedekrendiek vállalták magokra; utóbbiak a *Salvado* apát vezetése alatt apátságot és gyarmatot alapítottak, melyet *Új-Nursiának* neveztek. *Új-Zeeland* szigetein, a bennszülött maorik közt, *Pompallier* apost. vikáriusnak a vezetése alatt mária-papok indították meg a térítést (1838.), még pedig állítólag sikerrel; de midőn a maori törzsek (1860.) fellázadtak az angol uralom ellen, a leveretés után megsemmisültek a kath. missziók is. A térítők ezután a bevándorlókra fordították figyelmüket. Az így csoportosuló katolikusok száma oly gyorsan emelkedett, hogy IX. *Pius* előbb két, azután egy harmadik püspökséget szervezett (1869.), melyek a wellingtoni érsekség alá vannak rendelve. Az így kikerekített egyháztartomány híveinek számát 82,000-re teszik. Ezeken kívül főleg a század második felében apost. vikariatusokat szerveztek az új-kaledoniai, a hawaii (*Sandwich*), a közép-oceani, a *Samoa*, a *Viti* (*Fidsi*), a *Melanesiai* és *Mikronesiai*, a *Marquesas* és végre a *Tahiti* szigetcsoportokon.

Általában ahol csak sikert, a szellemi mellett némi anyagi hasznot is remélhetnek, mindenfelé szerencsét próbálnak, és ha nem találnak szíves fogadtatásra, hadi hajókkal is kieroszakolják a kormányok, hogy kaput nyissanak a keresztyén culturának s busásan megfizessék az árát, miként pl. a hawaii szigeteken is megtörtént (1839.), hol francia hajóraj kényszerítette rá a királyt, hogy szabad vallásgyakorlatot biztosítson a kath. híveknek is. Tehát nem egyedül vallási, hanem politikai és kereskedelmi érdekek is élesztetik a térítőknek különben is elég nagy

buzgóságát.

E rövid vázlatból látható, hogy a kath. egyház térítői a föld minden pontján igyekeznek tért foglalni. Nagyon megkönnyíti a munkát a térítők nőtlen állapota, kiket aránylag nem nagy költség mellett tömegesen küldhetnek mindenfelé.⁶ Különben is jól értenek hozzá, hogy miként kell rábeszélni a megtérteket a térítés költségeinek fedezésére. Hogy pedig a visszaélések mellett is elég kedvező eredménye van a térítők munkásságának, ez abból a tapasztalati tényből magyarázható meg, hogy a műveletlen, vad népek ha a protestantizmus és katolicizmus közt kell választaniuk, inkább vonzódnak ez utóbbihoz, mivel ennek az érzelmeinket inkább foglalkoztató jellege inkább megfelel a gyermekiség állapotában maradt vadaknak; egészen másképpen alakul a helyzet a brahmanizmus, buddhizmus, iszlám stb., általában a műveltebb vallások híveinél, kikkel sokkal nehezebben boldogulnak. És végre, hogy milyen nagyszámú munkást foglalkoztat a kath. egyház e téren, a többek közt eléggé bizonyítja az az adat is, hogy a vaticánusi zsinaton 151 térítő püspök volt jelen.⁷

1. Ilyen többek közt a *Ramazotti Angelotól* (1850.) alapított *milanói* intézet Kelet-India és China számára, a *Piustól* (1874.) alapított *római* sz. Péter és Pál collegium China számára, a *veronai*, *nápolyi* és *genovai* missziói intézetek. *Franciaországban* a párisi, lyoni és avignoni; *Belgiumban* a brüsseli, löweni, antwerpeni és a legújabb a Kongó missziók számára; *Németországban* a steyli misszió-ház (1875. óta), az emmingeni sz. Ottilia intézet (1884. óta); *Angliában* a mill-hilli sz. József intézet (1866. óta) stb.

2. *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 20–21. l.

3. E szerint a goai érsekség, mint patriarchátus, a három régi portugall püspökséggel együtt külön egyháztartományt képez a portugall király patronatusa alatt. Ezen kívül két érsekséget és 15 püspökséget alapított a pápa, melyeknek szabályozását 1887. fejezte be a propaganda. *Kirchl. Chron.* 1886. évf. 215. l.

4. *Matthes: Kirchl. Chron.* 1885. évf. 207. l.

5. *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 117–18. l.

6. Az olasz conversio-törvény végrehajtása előtti évben (1883.) a római propagandának 6,370,516 líra bevétele volt. Ebben az időben 6700 volt a működő térítők száma. Nevezetesen: 1000 kapucinus Indiában; 2500 ferencrendi Marokkóban, Chinában és Amerikában; 300 sz. szűz oblatus Dsaffna, Ceylon szigeteken és Natalban (Dél-Afrika); 700 külmissziói pap Koreában és Tonkingban; 1500 jezsuita Angol-Guyanában (Dél-Amerika), Armeniában és Madagaskarban; 200 lazarista Persiában és Abessiniában; 500 domokosrendi a Philippini szigeteken és Közép-Tonkingban működött. *Kirchl. Chron.* 1884. évf. 179. l. A „*Kath. Misszió*” 1886. évi tudósítása szerint a propaganda céljaira összegyűlt 6,423,185 frank. Ehez járult Franciaország 4,255,658, Németország 409,271, Belgium 358,767, Elzász-Lotharingia 286,907, Olaszország

302,114, Nagy-Britannia 166,319, Schweiz 77,139, Németalföld 112,551, Spanyolország 97,522, Portugallia 47,249, Ausztria 88,403, Magyarország 3,952, Bulgária és Románia 500, Orosz- és Lengyelország 526, Skandinávia 847, Ázsia 8,405, Afrika 35,373, Észak-Amerika 100,928, Közép-Amerika 566, Dél-Amerika 55,569, Ausztrália 14,519 frankkal. Kirchl. Chron. 1887. évf. 248. l.

7. Az egészhez l. *Hase*: i. m. 721—22; *Herzog*: Real-Encykl. 12. k. 243—65; *Alzog*: i. m. II. k. 596—613.; *Rapaics*: i. m. III. k. 2. r. 690—731.; *Brück*: i. m. 780—92. l. *Henrion*: Allgemeine Gesch. der Missionen (franciából. 4 k. 1847—52.); *Kalkar*: Gesch. der röm. kath. Mission (németül Michelsen 2 k., Erlangen, 1879-81.); *Grundemann*: Missions-Atlas (Calw et Stuttgart, 1884.); l. még a II. k. 601. l. 1. j. említett műveket.

MÁSODIK SZAKASZ.

A PROTESTÁNS EGYHÁZAK TÖRTÉNELME.

ELSŐ FEJEZET.

A NÉMETORSZÁGI PROT. EGYHÁZAK.

26. A poroszországi prot. egyházak és az unio.

A szent szövetség, melyet Európa régóta megzavart békéjének biztosítása végett kötött Ausztria, Orosz- és Poroszország, és az azt létrehozó politikai események korszakot alkotnak a prot. egyházak történelmében is. A mélyen forrongó *Franciaország*, mint valamely tűzhányó tölcse, előbb a felvilágosodást, materialismust és skepticismust, azután a forradalmat és európai háborút zúdította a népekre, első sorban a németekre, kik még a testvér-háború bűnével oszúlyosbították az eltanult hitetlenséget. Mindezt az egymást követő szerencsétlenséget Isten csapásának, a vallás és a faj-egység ellen elkövetett bűnök büntetésének tartották Németországon. Ha az oly sok szenvedésnek és nyomornak véget vető béke után, melyet Isten segélyével kivívottak hittek, épen az ellenkező áramlat indult meg: azt az események logikai folyamatának kell tekintenünk, mivel az actio mindig reactiót szül. És csakugyan Németországon a hitetlenséget a *hitre ébredés*, a rationalismust egyelőre a *supranaturalismus*, a politikai széthúzást, habár még határozatlanul, a *nemzeti egységre való törekvés* váltotta fel. Poroszországból indult volt meg a szabadságharcra hívó

nagy nemzeti mozgalom; Poroszország volt II. Frigyes óta a német protestantismus központja, ott születtek meg és onnan nyertek lökést azok a fontos reform-mozgalmak is, melyek a *prot. egyházak alkotmányára, liturgiájára és a két testvér-egyház uniójára* vonatkoznak.

III. Frigyes Vilmos király (1797 – 1840.), ki a háború-okozta csapások és veszteségek rohamai alatt Isten ígéjében lelt vigasztalást s ki egyaránt idegenkedett a *prot. szabadság szertelenségeitől és a pietismus szenteskedéseitől*, az ország felszabadítása és helyreállítása után nemcsak nyomatékos részt vett az említett kérdések felvetésében és tovább fejlesztésében, hanem sokkal nagyobb mértékben érvényesítette befolyását, mint az őt jogosan megillette vagy azt sokan óhajtották volna. Ugyanis a kormány még 1813. felszólította volt a lelkészi kart, hogy készítsen a porosz *prot. egyház számára zsinati rendszerű alkotmány-tervet* (a kormány 1809. óta az állami hatalommal egyesített volt minden tulajdonképpen való egyházi hatalmat). Erre a superintendensek összeültek Berlinben (1814.) és annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy csak független zsinati alkotmány életbeléptetése után lehet szó az egyházi reformok munkába vételéről, és hogy ez minél előbb megvalósulhasson, megkérték a királyt, hogy készíttessen e tárgyban egy bizottsággal javaslatokat. A király teljesítette a kérést. A bizottság azután átvette a superintendensek gyűlésén készített terveket (Küster, Neumann és Friebele superintendensek három tervét). Néhány év múlva (1817.) a poroszországi két evang. egyház számára hivatalosan egy *zsinati rendszer tervét* tették közzé, mely egyesítette a zsinati és consistorialis szervezetet. Ugyanabban az évben *tartományi consistoriumokat* állítottak fel a király rendeletére, melyeknek csak a tulajdonképpen való egyházi ügyekre szorítkozott a hatáskörük s még a lelkészek kinevezésére sem terjedt ki; továbbá tisztán lelkészekből *kerületi és tartományi zsinatokat* szerveztek; az egész egyház felett pedig a király nevében a *cultusminiszterium* gyakorolta a főhatalmat; végre a lelkészek, mint az állam és egyház tisztviselői, esküt tettek le; és így e terv, zsinati alkotmány címen, továbbra is meghagyta az egyházat a régi kiskorúságban. *Schleiermacher*, ki éppen ezen időtájt mondotta el nézeteit a zsinati rendszerről, nem igen kedvezőleg nyilatkozott arról a tervről, mely az állam egyházi hatóságánál hagyja a törvényhozó hatalmat és csak színleg engedi meg a zsinatoknak a tanácskozást.¹ Eközben a tervezetet előbb a kerületi, majd a tartományi zsinatok elé terjesztették

véleményadás végett. Több zsinat, főleg a *westfaliai*, határozottan a *presbyter-zsinati rendszer* mellett és így a kormány terve ellen nyilatkozott. Nevezetesen a marki grófság képviselői kijelentették a zsinat jegyzőkönyvében, hogy a grófság mindkét hitű evang. egyházközségei a *jülichi*, *clevei* és *bergi* községekkel együtt szabad presbyteri alkotmánnyal dicsekedhettek eddig; egyházaikat, mint önálló, független, szabad községeket, szabadon választott képviselők kormányozták; az állam velök szemben csak azt a jogot gyakorolta, hogy megerősítette a presbyteriumok, kerületi és tartományi zsinatok végzéseit, ítéleteit és választásait, vagy ha a polgári törvényekbe ütköztek, megtagadta tőlök a megerősítést. Végre kijelentették, hogy önként nem fogadhatnak el más egyházalkotmányt, mert arról győződtek meg hosszas tapasztalásból, hogy egyedül ez felel meg a prot. községek szellemének. Azonban az ilyen és más hasonló nyilatkozatok meg nem változtathatták a kormány politikáját; ellenkezőleg *elmaradt* még az *országos zsinat is*, melyet a tartományi és kerületi zsinatok alakítása alkalmával megígért volt a kormány (1817. márc.). Így az egyházalkotmány reformjának kérdése elaludt egy időre, mivel a kormánynak nagyon is conservativ politikájával sehogysem fért össze, hogy gyűlésezzék az ország egyházi képviselete, mikor még a politikai képviselet gyűlését sem óhajtották. E helyett (1828.) mintegy a prot. püspökség ízelítőjéül, *generális superintendenseket* állítottak az egyes tartományi egyházak élére. Ily körülmények közt egészen váratlanul jelent meg egy udvari rendelet (1835. március 5-én), mely a westfaliai és rajnai tartomány evang. községei számára a régi alapon helybenhagyta az állam felügyelete alatt álló zsinati alkotmányt, míg a keleti tartományokban továbbra is megmaradt az eddigi rendszer.

A második reformot, a *liturgia megjavítását*, még 1814. munkába vette a királytól kiküldött bizottság. Ez nagyon kényes ügy volt. Ugyanis a felvilágosodás és rationalismus nemcsak a régi énekeskönyveket és kátekát dobta félre, hanem a liturgiában is tett önkényes változtatásokat. Most tehát arra kellett törekedni, hogy ne csak orvosolják a régi bajokat, hanem lehetőleg kielégítsék a sokféle igényeket is; de a legnagyobb nehézség, mely kétséssé tette az eredményt, abban rejlett, hogy nem illetékes testületre, hanem egy királyi bizottságra ruházták a kérdés megoldását, holott jog szerint csak egy országos egyházi gyűlés oldhatta volna meg. Sokan és jogosan (*Schleiermacher is*) megütköztek rajta, hogy

a király egészen önkényesen jár el ebben az ügyben és szerfelett érvényesíti személyes befolyását. Az aggodalom csakhamar igazoltnak bizonyult be, mert még semmi sem jelent meg a bizottság munkálatából, midőn *Berlin és Potsdam őrségi templomában* olyan liturgiát léptettek életbe (1816.), mely nem a bizottság köréből került ki.² Az új liturgiának, jogtalan alapja mellett, hibául rótták fel, hogy nagyobb előnyt ad a külsőségeknek, mint az egyházi beszédnek, hogy iránya kath. színezetű és az indifferetismus ápolója. E rosszaló hangok nem változtattak a dolgon; 1821. az új *agendát* az egész hadseregben életbe léptette egy rendelet; a következő évben pedig az udvari és székesegyházba is hivatalosan bevitték annak bővített és némileg módosított kiadását, sőt a superintendenseknek is ajánlották elfogadását. Eleinte többen ellene nyilatkoztak, de utóbb számosan elfogadták. De minthogy mind határozottabban sürgették az új agenda általános elfogadását; egyházi szempontból is vitatni kezdték a kérdést. Az *absolutisták* (pl. *Augusti*) e tekintetben is védelmezték a fejedelem fenségi jogát. *Schleiermacher*, az államfői rendszer híveivel szemben, a *társulati rendszer alapján* kifejtette, hogy az istentisztelet rendjének megállapításánál, csak negatív lehet a fejedelem fenségi joga és abban állhat, hogy megerősítse az egyháznak ilyenemű rendeleteit, vagy ha az államra nézve károsak volnának, megtagadja tőlök a megerősítést. Aztán a *rationalisták* nagyon ószerűnek, a *lutheránusok* hitvallás tekintetében határozatlannak tartották az *agendát*. E kérdésnek több szempontból való fejtegetése egész kis irodalmat hozott létre; a király maga is védelmére kelt *agendájának*⁴ s a kormány mindent elkövetett, hogy elérhesse célját. Az ellenzék tagjai közül némelyeket kitüntetéssel vagy előléptetéssel nyertek meg; a makacsabbakat hátravetéssel fenyegették; aztán a papjelölteket (1829-től) a második vizsgálat alkalmával az agenda elfogadására kötelezték. Különben a kérdésnek irodalmi szellőztetése nem ment kárba, mert *több módosítást tettek az agendán*; az egyes tartományok számára az ottani szokásokhoz alkalmazott kiadások jelentek meg (1828–29.). Így lassanként elismerték az agenda törvényességét és elhallgatott az ellenzék.

Legfontosabb reform volt a *ref. és luth. egyház uniója*. A Hohenzollern fejedelmi háznak régóta kedvenc politikája volt a két protestáns egyház egyesítése. I. *Frigyes* király az összes evang. országok egyesítését tervezte; III. *Frigyes Vilmos* hitvallásra való tekintet nélkül nevezte ki a

theol. szakokra a tanárokat. Az unió megvalósítására a király kedvező alkalomnak gondolta a reformáció háromszázados évfordulójának örömnepét. Különben is sok körülmény egyengette útját e tervnek. Azok az éles ellentétek, melyek kifejlődtek a reformáció kezdetén, idővel lassanként elmosódtak a köztudatban; aztán a rationalismus is elősegítette a confessionalis különbségek elhalványodását; végre a testvéri egyesülés érzetét nagy mértékben előmozdította az a nagy öröm, mely az idegen hatalom nyomása alól való felszabadulás után lelkesítette a nemzetet. 1817. szept. 27. adta ki a király azt az emlékezetes *rendeletet*, mely alapját képezi az uniónak, s melyben az összes consistoriumokat, zsinatokat és superintendenseket felszólította a két egyház egyesítésének munkájára. Nem akarja – így nyilatkozott a király – hogy beolvadjon a ref. egyház a lutheribe, vagy ez amabba, hanem, hogy közös alapítójának szellemében, *egy megújított evang. keresztyén egyházat* képezzen a kettő; a nem lényeges tanok mellőzhetők, csak az maradjon meg, ami fő a keresztyénségben, és egyesítse a két hitvallás követőit. Ennek az oly üdvös, oly rég óta óhajtott és annyiszor megkísérlett egyesülésnek most már nincs természetes akadály; de azért nem akarja (a király) ráerőszakolni másokra meggyőződését, mert az uniónak csak úgy lesz igazi becse, ha nem rábeszélésen vagy indifferentismuson, hanem szabad meggyőződésen alapul stb. Habár elő is volt készítve az unió, azért életbeléptetése nem történt meg ellenkezés nélkül. Sokan mindjárt kezdetben szenvedélyesen megtámadták. A többek közt *Harms Claus*, Kielben, a reformáció örömnepé alkalmával, Luthert utánozva, 95 tételt adott ki, melyekben kijelentette, hogy a hitre vonatkozólag az ész, a cselekedetekre vonatkozólag a lelkiismeret a korának a pápája és Antikrisztusa; az unió pedig ennek az antikrisztusi szellemnek gyümölcse.⁵ De számosabban voltak, kik védelmére keltek az uniónak, és köztök Schleiermacheré a fő érdem. Az *unió ünnepélyes cselekvénye* 1817. okt. 31. ment végbe Berlinben, midőn a kenyér megszegése és a szereztetés szavainak felolvasása mellett az egyesülés jeléül közös úrvacsorát vettek a két felekezet hívei.⁶

A közös egyházi kormány és a közös liturgia elfogadása (1830.) után csak *egy evang. egyház* létezett Poroszországban, de ezen külső egység leple alatt *három* összeférhetetlen irány rejlett, t. i. a hitvallásokhoz ragaszkodó *orthodox lutheri* és *orthodox reformált* és a hitvallási különbségekkel nem törődő, valósággal *egyesült*, rationalis irány. Ezek az

eltérő irányok a zavar és pártoskodás csíráit rejtették magokban, melyek annyira megnövekedtek utóbb, hogy kétséssé tették az unió fenmaradását is. Az egységre törekvő, buzgó király országa határain túl is megvalósítva óhajtotta volna látni az uniót. E véget felhívta a többi német államok prot. egyházait is, hogy kövessék Poroszország példáját és mozdítsák elő körükben a két testvér egyház unióját. A lelkes felhívás visszhangra talált több államban, és különböző módon és alapon életbe is lépett az unio. A *rajnai bajorországi főzsínat* (1818.) azon az alapon fogadta el az uniót, hogy kellő méltatásban részesüljenek a két egyház hitvallásai, de a sz. írás legyen egyedüli tanszabályzó. *Baden* (1821.) kimondta, hogy az augsburgi hitvallást, a heidelbergi és Luther-féle kátét csak annyiban kell tanszabályzónak tekinteni, amennyiben megegyeznek a sz. írással és a protestantismus elveivel; az úrvacsora tanát a Melanchthon szellemében fogalmazták és elfogadták a kenyér megszegését is. *Rajnai Hessen* a hitvallások megtartása mellett csatlakozott az unióhoz; *Felső-Hessen* minden okirat nélkül hajtotta végre; a *hesseni választófejedelemség* (1821.) újra felosztotta az egyházat és az állomások betöltésénél nem volt tekintettel a hitvallásokra. Elfogadta még az uniót *Nassau* (1817.), *Hanau* (1819.), *Waldeck* (1821.), *Anhalt Bernburg* (1820.), *Darmstadt* (1823.), *Hildburghausen* (1824.), *Lichtenberg* (1825.), *Anhalt-Dessau* (1827.).

Az unio ügyének ilyen kedvező fejlődése nemcsak a féltékenység, hanem utóbb az ellenszegülés szellemét is felébresztette az orthodox pártban. Míg a szabadelvűek az egyházi életet elposványosító külsőségek és a prot. hierarchismus korlátozójának tekintették az uniót: addig a luth. hitvallás buzgó hívei atyáik hite hűtlen elhagyásának és a ref. egyházhoz való könnyelmű átpártolásnak ítélték. Ezen utóbbi párt élén *Scheibel* breslaui lelkész és tanár, ki a Krisztus és Belial szövetségének hirdette az uniót, kezdette meg a harcot, midőn az unio bevétele alkalmával, gyülekezete egy részével *különvált ó-lutheranus címen*, amiért elmozdított hivatalából (1832.).⁷ Őt követte *Huschke* jogtudós, ki egyházjogi szempontból küzdött az unio ellen⁸; továbbá *Sieffens* természetbölcsész⁹ és mások. A folyvást növekedő ellenzéki mozgalmak és zavarok megszüntetése végett *újabb rendeletet* adott ki a király (1834. febr. 28.), melyben kijelentette, hogy az unio és agenda nem szüntette meg a luth. egyházat és hitvallást; hogy csak az agenda törvényes, de azért azoknak, akik úgy óhajtják, ó-luth. szertartás szerint is ki lehet szolgáltatni az úrvacsorát. De az egyszer aggodalomba ejtett buzgó hitűeket nem

lehetett könnyű szerrel megnyugtatni, a szigorú rendszabályok pedig (katonai karhatalom, hivatalvesztés, börtön)¹⁰ még növelték a bajt. Az elmozdított lelkészek *zsinatot* tartottak *Breslauban*, hogy a luth. egyház megmentéséről tanácskozzanak. Számos ó-luth. község alakult és az üldözés következtében tömegesen költöztek ki Amerikába.

Midőn trónra lépett IV. *Frigyes Vilmos*, az egyházi ügyek iránt melegen érdeklődő, a theol. és egyházjogi műveltség mellett a felekezeti élethez eléggé felülemelkedő, de azért konservatív gondolkodású király (1840–61.), több kíméletet tanúsított az ó-lutheránusokkal szemben; az előbbi kormányok alatt ellenük kiadott szigorú rendeleteket megszüntette; a bebörtönözött lelkészeket szabadon bocsátotta, ha megígérték, hogy nem izgatnak az unio ellen; eltúrta, hogy az állami evang. egyház mellett *független egyházat* szervezhessenek az *ó-lutheránusok* (a breslaui zsinaton, 1841),¹¹ melyet azután elismert a kormány is (1845.). De magában az állami egyház kebelében is a határozott luth. irány kezdett előtérbe lépni, melynek vezérei a régi buzgósággal harcoltak a ref. szellem minden nyilatkozata ellen. Az unióért nem nagyon lelkesedő, de azt politikából pártoló király még uralkodása kezdetén azzal a nyilatkozattal igyekezett lecsillapítani a kedélyek hullámlását, hogy csak addig tartja meg az egyház legfőbb kormányát, míg törvényes úton megvalósulhat az egyház önkormányzata. És csakugyan tervének bevezetésével a consistoriumokra ruházta egy részét az egyházi kormányzó hatalomnak (1845.); majd előleges értekezlet és a felelevenített tartományi zsinatok megtartása (1844.) után *rendkívüli közssinatot* hívott össze *Berlinbe* (de nem képviseleti alapon, hanem az egyházi és világi tekintélyek közül kiszemelve, 1846. jún. 2.–aug. 29.),¹² hogy javaslatokat készítsen az egyháznak legsürgetőbb szükségait, főleg az *alkotmányt*, *uniót* és *hitvallást* illetőleg. Az itt tervezett alkotmány a királlyal érintkező consistorialis rendszert a néppel kapcsolatos zsinati rendszerrel kívánta összekötni. Legnehezebben ment a tan és hitvallás kérdésének megoldása. De a zsinat, habár a rationalismus alig volt képviselve és a feltétlen tanszabadság kevés védőre számíthatott, legalább a hitvallási kényszernek ellent mondott és elfogadta a közvetítő theol. *Nitzschnek* a felavatási formulára vonatkozó *javaslatát*. *Nitzsch* elismerte a községek azon jogát, hogy kötelezhetik a meghívott lelkészt bizonyos hitvallásra; de a *vocatiótól* a tanszabadság és unio érdekében, megkülönböztette az *ordinatiót* és azt kívánta, hogy a *formula* első sorban a sz. írásra, mint

tanforrásra kötelezzék, azután mellékesen említse a hitvallásokat és végre térjen át egy *egyszerű hitvallásra*, mely hittani meghatározások nélkül foglalja magában a ref. keresztyénség alapigazságait.¹³ E javaslat ellen nemcsak a zsinaton, hanem hírlapok útján is (Evang. Kirchenzeitung) erélyesen tiltakozott az orthodox kisebbség, mivel a hitvallások és az apostolicum teljes mellőzésének tekintette. És ki is vitték az orthodoxok, hogy a kormány nem léptette életbe a „rablónak” címzett zsinat végzéseit, azután pedig gúnyolódva hirdették, hogy a *Nitzsch formulája*, a 19. századnak szerencsétlenül járt Nicaenuma, mint *Nitzschenum megbukott*. A király pedig befejezésül (1847. márc.) *türelmességi rendeletet* adott ki, melyben újólág biztosította a létező egyházak védelmét és megengedte újabb vallásos társulatok alakítását is. Majd *főconsistoriumot* szervezett *Berlinben* (1848. jan.), de egészen mellőzte a zsinati rendszert.

Midőn a politikai reformok elhanyagolása miatt *Poroszországban is kitört a forradalom* (1848. jan.) és magával ragadta az egyházat is, egészen megváltozott a helyzet. A mérsékelt liberálisokat egészen háttérbe szorították a radicalisok és az államtól való teljes függetlenségét hangoztatták az egyháznak. És csakugyan kimondotta az *új alkotmány*, hogy „*az evang. és kath. egyház önállólag rendezi és kormányozza ügyeit*” (1848. dec. 5., XII. t.-c.). A szabadelvű *Schwerin* gróf, az új cultusminister, kitől nagyon sokat várt a prot. egyház, feloszlatta a főconsistoriumot és egy *bizottságot* nevezett ki, hogy tegye meg az *alkotmányozó zsinathoz* az előkészületeket. Majd megjelent az *új választási rendszabály* (*Richter* egyházjogtudós terve szerint), mely kimondta, hogy a tervezett alkotmányozó zsinatra a községek választják a képviselőket, még pedig a nyugati tartományokban a fennálló zsinatok útján, a keletiekben kerületi és tartományi zsinatok alakítása mellett. *Schwerin* a zsinat megnyíltáig is figyelmeztette a consistoriumokat, hogy az egyenetlenségek megszüntetése és a függő kérdések megoldása végett törekedjenek arra, hogy egyik theol. irányt se részesítsék előnyben, hanem igazi evang. szeretettel és türelemmel az Isten ígétjén alapuló keresztyén igazságot tekintsék fő dolognak. Azonban a szép reményeket nem sok idő múlva szétfosztotta a *diadalmaskodó reactió*. A visszalépett *Schwerin* helyét az „*átmeneti minisztérium*” (*Ladenberg*) foglalta el. Újra éledni kezdett az orthodox párt és a zsinati rendszert a népképvisellel együtt istentelenségnek nevezte. Ilyen körülmények közt nem lehetett szó a tervezett zsinat egybehívásáról, jóllehet már korábban kijelentette volt a

király, hogy az evang. egyháznak önmagának kell felépítnie alkotmányát (1848. ápr. 26.). Mind hiába, az egyházi téren az uralomra jutott orthodox párt sugalmazása szerint történt minden további intézkedés. Az egyháznak korábbi alkotmánya csak annyiban szenvedett változást, amennyiben a cultusminiszterium evang. osztálya helyett *evang. főegyháztanács* állíttatott fel (1850. jún. 29.) és az egyház önállósága megvalósításának hirdették ezt a változást, holott az egyház ügyeire még a régi püspöki rendszernél is kevesebb befolyást engedett a községeknek. Egyidejűleg megjelent az *új községi rendszer*, mely szerint korlátolt választás útján *egyháztanácsot* (a lelkész mellett legalább négy világi tagból) szervezne minden község, melynek tagjai a három egyetemes zsinat és a reformáció hitvallásaira és a még ismeretlen egyházi törvényekre köteleztetnének; de ez a rendszer a különböző pártok tiltakozásai következtében csak a hat keleti tartományban léphetett életbe. Egy más *királyi rendelet* (1852. márc. 6.), mintha csak az unió felbontását tűzte volna ki célul, meghagyta, hogy a főegyháztanács ne csak az állami egyháznak, hanem a luth. és ref. egyházaknak is képviselje és védelmezze az érdekeit; tehát képviselve legyen a főegyháztanácsban a luth. és ref. egyház is (az állami egyházzal *három osztály*, azaz *itio in partes*) és midőn egy felekezetnek az ügyeiről van szó, csak azon hitvallás képviselői ítéljenek bennök. Ez a méltányos, de alapjában téves rendelet arra bátorította a *buzgó lutheránusokat*, hogy 161 lelkésztől aláírt *kérelmet* intézzenek a királyhoz a végett, hogy ismét állíttassa fel a luth. theol. szakot és különítse el a luth. egyház vagyonát. De az *unió barátai* sem nézték tétlenül a luth. párt törekvéseit és *folyamodványukban* arra figyelmeztették a királyt, hogy az unió alapját támadja meg rendelete. Az orthodoxok merészsége még a kegyes királyt is kihozta sodrából, *válaszában* szemrehányásokat tett rendeletei félremagyarázóinak és kijelentette (1853. júl. 12.), hogy sohasem volt szándékában az unió megszüntetése, melyet boldogult atyja alapított, sem az, hogy szakadást idézzon elő az állami egyházban és megújítsa a hitvallások harcát; zsinatok vagy egyes lelkészek nem szüntethetik meg önkényesen az unió szertartását, az államegyház rendjétől csak ott engedhető meg eltérés, hol sikertelenek maradtak az alkudozások s lelkész és község egyetértőleg kívánják. E nyilatkozat után az orthodox luth. párt nem számíthatott többé a király pártfogására feltétlenül.

Ezután a király, hogy megvalósítsa a *közzsínatra* vonatkozó régi

tervét, a zsinat megalakulását és jogát körvonalozó javaslatokat kért be és ezek alapján 40 bizalmi férfit hívott meg *Berlinbe értekezletre* (1856. nov.). Az értekezlet többsége nem annyira az unió eszméje, mint inkább annak hitvallás-nélküli jellege ellen nyilatkozott; a közzsinat egybehívását pedig egészen feleslegesnek tartotta. Különösen *Hengstenberg* csak olyan zsinatot tartott megbízhatónak, melynek hitvallásokra kötelezett tagjait a király nevezné ki.

E közben a főegyháztanács több üdvös intézkedést tett az állami egyház rendjének, fegyelmének és anyagi jóllétének biztosítása végett. Felelevenítette az *egyházak és iskolák látogatásait* (1852.), melyeket aztán nagy zajjal és szertartásosan végeztek. A berlini értekezlet alapján a luth. és ref. egyház részére *párhuzamos szertartási rendet* adott ki, mely az unio-agendával szemben megengedte a lelkészeknek, hogy az egyházkormányzati unió elismerése mellett, régi szertartási rendjüket használhassák. Az ilyen rendszabályok csak növelték az elégedetlenséget és zavart. Főleg az orthodox (azaz új lutheránus) párt türelmetlensége és kihívó magatartása okozott boszúságot. E párt egyik vezére *Stahl* „*Die lutherische Kirche und die Union*” (1859.) című művében a protestantismus elveivel ellentétben majdnem kath. és zsidó álláspontot foglalt el; a papság részére kulcs hatalmat követelt; *Zwingliről* azt állította hamisan, hogy nemcsak a luth. reformációnak, hanem a keresztyénségnek megsemmisítésére törekedett; az uniót a hitetlenség művének és képtelenségnek nevezte stb. Ezzel a mozgalommal szemben *egyesületekbe tömörültek az unió barátai is* (1857.). Szerencse, hogy az orthodox párt uralma nem tartott nagyon sokáig, különben az oly sok küzdelemmel létre hozott unió megsemmisült és egyszersmind az egyház szabad szellemű fejlődése is bizonytalan időre megakadt volna.

IV. Frigyes Vilmos, hosszas reménytelen betegeskedése következtében, testvérének *Vilmosnak* engedte át a kormányt (1858. okt. – 1861-ig régens, 1861 – 88-ig király). A szabadelvűség hírében álló *I. Vilmos* kormányra léptét Németországra nézve új korszak kezdeteként üdvözltek; az unió barátai tőle várták az egyházi életnek és helyzetnek kedvezőbb fejlesztését. Élesztette ezt a reményt Vilmos azzal is, hogy (1858. nov. 8.) *kijelentette* a minisztérium előtt, hogy szilárd akarata és elhatározása fentartani és tovább fejleszteni az evang. uniót, melynek áldásos fejlődését meggátolta az evang. egyház lényegével összeférhetetlen orthodoxia. Ha ezt a célt el akarták érni, első sorban az

orthodoxiót kísérő képmutatást és álszenteskedést kellett leleplezni, azután a célt előmozdítani akaró férfiakra bízni az egyházi ügyek vezetését: E végett a conservativ cultus-minisztert, *Raumert* a szabadelvű *Bethmann-Hollweg* váltotta fel; az orthodoxia vezetőit. *Hengstenberget* és *Erbkamot* eltávolították a főiskolai tanárokat vizsgáló bizottságból; *Stahl* önként kilépett a főegyháztanácsból. A szabad községeket nagyobb türelemmel részesítették, az orthodox papságnak az elváltak új házasságát gátoló szigorú rendszabályait enyhítették.¹⁴ A dissidensek érdekében kísérletet tettek tetszésszerinti (facultatív) *polgári házasság* életbeléptetésére is, de míg a képviselőház megszavazta, az urak háza elvetette (1858. febr.). Az egyházalkotmány terén is újból felvették a reformok elejtett fonálát, a *községi egyháztanácsokat* (presbyterium, az ajánlottak közül választva) és a *kerületi zsinatokat* (a kerület összes lelkészeiből és a községi egyháztanácsosok képviselőiből alakítva) életbe léptették a hat keleti tartományban is (1860.).¹⁵ Ezekkel a reformokkal szemben több helyen makacs ellenszegülést fejtett ki a conservativ párt; másfelől a szabadelvűek sem rajongtak valami nagyon a kormány mérsékelt politikai és egyházi reformjaiért. Így történt aztán, hogy a régi minisztérium, miután a katonai pénzügyi kérdésben nem tudott a képviselőházzal egyezsége jutni, megbukott. Az új minisztérium (az erős conservativ *Mühler* cultusminiszterrel, 1862.) a *Hohenzollern* háznak titokban ápolt régi *kedvenc terve* miatt, mely a *német nemzet egyesítését* célozta, nem vesztegette erejét a kevésbé fontos tervekre; későbbre halasztotta a reformokat, conservativ útra tért egyházi téren is és a külpolitikára irányozta minden erejét. E kedvező alkalom újabb erőlködésre sarkalta az orthodoxokat és talán sejtve uralmok hanyatlását, olyan minden tisztességet és méltóságot nélkülöző eszközöket hoztak mozgásba, hogy befolyásukat minden más támadásnál nagyobb mértékben csökkentették velők.

Míg a porosz kormány a német nemzeti egység eszméjének megvalósításán munkált, kezdve Schleswig-Holsteinnak Dániától való elszakításán (Ausztriával szövetségben, 1864.), folytatva Hannover és Holstein bekebelezésével és az *északi német szövetség* megalapításával (Ausztria ellen, 1866.): addig a *Mühler* cultusminiszter pártfogása mellett az orthodoxok buzgósa nem ismert korlátokat. A befolyásuk alatt álló iskolákban olyan kátekát tanítottak, melyek nem a vallásosságot, hanem a butaságot ápolták a gyermekekben; egyes lelkészek féktelen

buzgóságukban még a durva bántalmazástól sem kímélték meg híveiket;¹⁶ a főegyháztanács már annyira megfélekezett feladatáról, hogy majdnem eretnek-törvényszékként kezdett a szabadabban gondolkozók felett ítélgetni. Sőt e párt még a politikai eseményeket is elítélte és nyílt ellenzéki állást foglalt el a nemzeti törekvésekkel szemben. Ily körülmények közt a szabadelvűek is szükségesnek tartották a sorakozást, *az uniói és protestáns egyletek* szorosabban csatlakoztak, hogy így korlátok közé szorítsák a prot. hierarchia hatalmaskodásait, ha már meg nem semmisíthetik. E harc nagyon egyenlőtlen erővel vívatott és nem nagy sikerrel kecsegtetett, mivel a szabadelvűek csak tiltakozhattak és tüntethettek, ellenben az orthodoxok a kormány hatalmával rendelkeztek. A főegyháztanács még azt is rossz szemmel nézte, ha valaki tagja volt a prot. egyletnek, ezért ugyan még nem merte egyenesen elítélni az illetőket; de mindig talált valami ürügyet, melynek alapján perbe foghatta az ellenpárt főbbjeit.¹⁷

Az orthodox párt hatalmaskodása és türelmetlensége már-már kiállhatatlan kezdett lenni, midőn a római kath. főpapságnak a csalatkozhatatlanság érdekében kifejtett és az állam békéjét is fenyegető magatartása (1870 után) egészen megváltoztatta az események fejlődésének irányát. *Mühler* cultusminiszter, ki olyan készséggel támogatta a prot. papuralmi törekvéseket, nem maradhatott meg többé állásában, miután azt követelte az állam érdeke, hogy a legnagyobb erélyességgel állja útját a kath. hierarchiai törekvéseknek. Kitért az elveivel talán ellenkező vállalat elől (lemondott 1872. jan.) és helyét a *szabadelvű Falk* foglalta el.

Az új cultusminiszternek sokat ígérő működését *a tanintézetek felügyeletét szabályozó törvény* keresztülvitele nyitotta meg (1872. febr. 10. – márc. 9.), melyet hosszú és heves viták után fogadott el mindkét ház¹⁸. Kimondta *e törvény*, hogy minden nyilvános és magán nevelő- és tanintézetre való felügyelet az állam jogai közé tartozik; a felügyelőket az állam nevezi ki és az illetők kötelesek ezt a megbízást elfogadni. Ez állami felügyelet mellett azonban a községek és közegeik részt vehetnek az iskolákra való felügyeletben. Hogy mily nagy mozgalmat idézett elő ez a törvény, az is bizonyítja, hogy tárgyalása alatt a kath., prot. confessionalista és orthodox-párt mintegy 3000 kérelmet nyújtott be a képviselőházhoz 400,000 aláírással. Ezen kívül a kormány a szabadelvűek támogatásával, még erősebb korlátokról is gondoskodott a papuralmi

törekvésekkel szemben. Közéjük tartozott az a *négy új törvény*, mely a papok képzését és hivatalba iktatását (1873. máj. 11.), az egyházi ügyekre vonatkozó királyi törvényszék felállítását (máj. 12.), az egyházi fegyelem és büntetés jogának határait (máj. 13.) és az egyházból való kilépést szabályozta¹⁹. E törvények ellen való kérelmezésben és izgatásban az ultramontán pártot készséggel támogatták a „hitvallásukhoz hű lutheránusok” és mindazok, kik nem voltak az új politikai állapotokkal megelégedve (pl. Hannoverben); ellenben örömmel üdvözölték mindazok a protestánsok, kik „a római papuralom áldásait” tapasztalataikból voltak kénytelenek megismerni. Annyi bizonyos, hogy alkotmányos úton hozott törvények alól egyes testületek, tehát felekezetek sem vonhatják ki magokat jogosan; és hogy ezen szükség-parancsolta törvények ellen csak annak a pártnak lehetett kifogása, mely az egyházat (prot. részen is) a papsággal szeretné azonosítani.

Sokkal kedvezőbb fogadtatásban részesült a *királynak az a rendelete* (1873. szept. 10.), mely a hat régi porosz tartomány evang. egyházaiban is²⁰ intézkedett a *községi- és zsinatirendszer* életbeléptetéséről, kijelentvén, hogy ez az új rend nem érinti a hitvallásokat és az uniót²¹. Ezt kiegészítette a keleti tartományokra is kiterjesztett *országos vagy köz* (generális) *zsinati rendszer* (1876. jan. 20.); *mindkettőt*, mivel szabályozta az állam és egyház közti viszonyt, *törvényes erőre emelte az országgyűlés* (1874. máj. és 1876. jún.). E szerint minden község élén, a lelkész elnöklete alatt egy választott *egyháztanács* (4–12 taggal) és egy *községi képviselő* (háromannyi taggal) áll; mindkettőt megújítják felében háromévenként. Az így szervezett *község lényeges jogai* közé tartozik az egyházi vagyongondozása, a lelkész választása (ha patronatus nincs, állami patronatus esetében pedig a község és állam felváltva gyakorolja ezt a jogot), más fontosabb ügyekkel együtt (pl. visszautasíthatja a tartományi zsinattól ajánlott kátét és énekes könyvet).²² A *kerületi zsinat*, a királytól kinevezett superintendens (a nyugati tartományokban 6 évre választja a kerületi zsinat) elnöklete alatt alakú minden községnek a lelkészéből és egy világi képviselőjéből, kit az egyháztanács csak a maga kebeléből vagy a községi képviselők közül választhat (első szűrő)²³. A *kerületi zsinat elüljáróságát* képezi a superintendens és négy ülnök, kik közül legalább egynek lelkésznek kell lenni. A kerületi zsinat egyszer ül össze évenként, közérdekű javaslatokat készít, korlátolt felügyeleti jogot és mint másod bíróság, fegyelmet gyakorol. A *tartományi zsinat* alakul a kerületi

zsinatoknak egy-egy lelkészi és egy-egy világi képviselőjéből (második szűrő), továbbá a tartomány evang. theol. szakának egy tagjából és a királytól kinevezett tagokból, kiknek száma nem haladhatja meg a választott tagok számának egy hatodát. Az *elüljáróság* áll az elnökből (kinek lelkészi jellege nincs meghatározva) és legfeljebb hat ülnökből. A tartományi zsinat háromévenként ül össze; felügyel a tanra, cultusra, egyliázalkotmányra; elintézi az egyházkormányzati ügyeket, megállapítja a tartományra vonatkozó egyházi törvényeket; beleegyezése nélkül új vallásos tankönyveket, szertartáskönyveket és egyházi adót nem lehet életbe léptetni; felügyel a kerületi zsinatok pénztárára, gondját viseli saját zsinati pénztárának; általában megbírálja és elintézi a pénzügyi dolgokat és képviselőt küld a theol. vizsgálatokra. Az *országos* vagy *közsszinatra* (generális synodus, az 1875. nov. összehívott rendkívüli közsszinattól elfogadott javaslat szerint) a tartományi zsinatok 150 képviselőt (a magok kebeléből választva, harmadik szűrő), a theol. szakok hat képviselőt küldenek, a király 30 tagot nevez ki, a fő-superintendensek hivataluknál fogva tagjai; a király hívja össze hatévenként és jogában áll felosztatni vagy elnapolni. Elnököt, elüljáróságot maga választ; beleegyezése nélkül nem érvényesek az államegyházi törvények, viszont az általa hozott törvényeket a király csak az állami kormány jóváhagyása után erősítheti meg; az egyház tanszabadságát szabályozza, a lelkészeket lekötelezi felavatással; az istentisztelet rendjéről, az ünnepekről intézkedik, az egyház alkotmányát a királyi egyházi kormányval együttesen szabályozza; a lelkészek és egyházi tisztviselők felett fegyelmet gyakorol; a lelkész-képesítést meghatározza; az egyházi vagyon gondozását ellenőrzi, az egyházi adót rendezi. Időközben a *zsinati elüljáróságok* (mindhárom fokozaton) gondoskodnak a hozott végzések életbeléptetéséről, előkészületeket tesznek a következő gyűlésekre és javaslatokat készítenek. Ezenkívül a *kerületi zsinat elüljárósága*, mint elsőfokú bíróság ítélt az egyházközségek tisztviselőinek fegyelmi ügyeiben, a lelkészválasztásnál előfordulható panaszokban és perekben s egyházi fegyelmi kérdésekben. A *tartományi zsinat elüljárósága* részt vesz (szavazati joggal) a consistorium fontosabb ügyeiben (egyházkormányzói hivatalok betöltése, lelkészekre, lelkészek és községek közt felmerült egyenetlenségekre vonatkozó feljebbezések stb.). Az egyház élén áll az *evang. főegyháztanács* (főconsistorium, a világi elnökkel és lelkészi alelnökkel együtt 12 tag), melynek elnökét a cultusminiszter ajánlatára,

tagjait az elnök és miniszter ajánlatára a király nevezi ki. A főegyháztanács tanácsot ad a királynak mindazokban a felterjesztett ügyekben, melyek az egyházi törvényhozásra, a kormányra, az állami hatóságokkal való érintkezésre vonatkoznak, előkészíti az egyházi törvényhozást, intézkedik a fejedelmi patronatussal betöltendő lelkészi állomások felett (2400 márkát meghaladó állomások), véglegesen ítél feljebbezett fegyelmi és peres ügyekben; fő felügyeletet gyakorol a magasabb egyházi tanintézetek, jótékonyági intézetek, államegyházi alapok és alapítványok felett; végre a főconsistorium vezetése alá vannak rendelve a *tartományi consistoriumok* (összesen nyolc), melyek a tartományi egyházak kül- és belügyeit intézik, megvizsgálják a lelkészjelölteket, beiktatják a lelkészeket, felügyelnek a lelkészek szolgálatára és ítélnek elsőfokú fegyelmi ügyekben²⁴.

A szabadelvűek nem igen voltak az új egyházalkotmánnyal megelégedve; azt óhajtották volna, hogy a zsinati képviselők választásánál ne a „szűrő rendszert” (Filtrirsystem, t. i. a felsőbb zsinatok tagjait mindig csak az alsóbbak választják) alkalmazzák, hanem az *ős választást* (t. i. hogy a községek választanának minden fokú zsinati képviselőt), és azt is szerették volna, hogy az egyház teljesen bontakozzék ki végre az állam kötelékéből és független állást foglaljon el. De ezek csak kegyes óhajtasok maradtak. A fejedelem az egyházi hatalomnak a történelmi folytonossággal biztosított jogáról nem mondhatott le egészen, miután az állam különben is tetemes összeggel járul az egyház fentartásához; de azért tágíthatott volna a kötelékeken, ha mindjárt az egyház teljes függetlenségét nem is engedték meg a viszonyok. Az állam vezérférfiai gyanús szemekkel kísérték az egyház függetlenségi törekvését; attól tartottak, hogy egy második centrumpárt (t. i. evang.) keletkezhetik, pedig a meglevő eggyel is (t. i. a katholikussal) gyakran meggyűlt a bajuk.

Az így kifejtett egyházalkotmány határai közt *három párt* foglalt helyet és igyekezett felülkerekedni: a Jézus Krisztusban, mint istenemberben, az emberiségért kereszthalált szenvedett megváltóban és a testi feltámadás bizonyosságában hívő *orthodox, positiv uniói* vagy (gúnyosan) *udvari papi párt*; a keresztyén hagyományokat az ésszel összhangzásba hozni törekvő *szabad* vagy *rationalis keresztyén párt* és a keresztyén jelleget a Krisztushoz, mint az emberi istenfiúság eszményéhez való vallásos ragaszkodásban kereső *közvetítő-párt*.

De még a pártoskodásnál is fájdalmasabban éreztették hatásukat a prot. egyházzal azok a törvények, melyek igazában a kath. hierarchia megfékezését célozták, de a porosz jogállamban, a paritás alapján („*paritätische Stockprügel*”) a protestánsokat is kötelezték (t. i. a szószéki kihágásokra, lelkészi államvizsgálatra, az egyházi ügyek királyi törvényszékére stb. vonatkozó törvények). Legérzékenyebben sújtotta az egyházat, mivel minden előkészület nélkül lepte meg, a *kötelező polgári házasságról* szóló és az *anyakönyvek vezetését polgári hatóságokra ruházó törvény* (1874. febr.)²⁵, melynek főleg a nagyobb városokban, az lett a legközelebbi eredménye, hogy a gyermekek nagy részét nem keresztelték meg, a házasságokat egyházi esketés nélkül kötötték és igen sok lelkész fele részét is elvesztette jövedelmének. Ennek a bajnak anyagi részén segített utóbb a *fizetési minimum* és az *államsegély*, valláserkölcsei részén pedig valamennyire az idő, mely az embereket lassanként arra a jobb meggyőződésre vezette, hogy az életnek annyi vihara, veszélye közt még is csak jó a vallás, az egyház horgonyába fogózni.

Különben a *positiv vallásos irány* ápolásában maga a király járt elül jó példával; sőt e tekintetben megfélemedezett a gyakran emlegetett paritás elvéről is. Már a rendkívüli közzsínatra kinevezendő tagok sorjegyzékéből kitörülte a cultusminisztertől ajánlott prot. egyleti tagokat (1875.); később, midőn *Hegel*, a brandenburgi consistorium elnöke meghasonlott *Hermannal*, a főconsistorium elnökével és beadta miatta lemondását, a király nem fogadta el, mivel nyilatkozata szerint, ilyen időben nem nélkülözheti az Apostoli Hitvallás híveit. Erre *Hermann* nyugalomba vonult (1878.), helyét *Hermes* foglalta el és a főconsistorium ez alkalommal még két positiv irányú tag (*Kögel* és *Baur* udvari lelkészek) kinevezésével nyert erősítést. Midőn pedig az első rendes közzsínatra a *Falk* cultusminisztertől kinevezésre ajánlottakat ismételve sem fogadta el a király, *Falk lemondott* (1879. júl.) és helyébe előbb *Puttkamer*, két év múlva *Gossler* lépett, ki azóta részrehajlatlanul, közmegelekedésre vezeti az egyházi ügyeket.

Az *első rendes közzsínatnak* (1879. okt. 10. – nov. 3.) úgy pártaránya²⁶, mint egész munkássága elárulta az egyház kormányának szellemét. A tárgyalás alá került törvényjavaslatok közül három nyert megerősítést. Nevezetesen a zsinat méltányosan rendezte a *kiszolgált lelkészek nyugdíját*.²⁷ Az *esketés rendjére* nézve kimondta, hogy a kihirdetés kétszer történjék és csak szükség esetében egyszer (a nyugati tartományokban, miként előbb,

háromszor); hogy a lelkész nem esketheti meg a keresztyént a nem keresztyénnel, a sz. írás ellenére elváltakat, azokat, akik vallási és erkölcsi tekintetben botránkozást okoztak, azokat az evangélikus férfiakat, kik kötelezték magokat, hogy valamennyi gyermeküket nem evang. vallásban fogják neveltetni. Ezek mellett két esketési kérdés formát és két esketési formát állapítottak meg, egyet áldással („Ezennel megáldom házassági szövetségteket” stb.), egyet egyszerű összeadással („Ezennel összeadlak titeket a szent keresztyén házasságba”). A *fegyelmi törvény* kimondta, hogy akik megvetik a keresztséget, confirmatiót és esketést, nem lehetnek választók, keresztszülék és nem részesülhetnek az úrvacsorában. Ezeken kívül elrendelte a zsinat, hogy az egyházi év utolsó pénteke egyetemes bűnbánat és ima napja legyen az evang. egyházban; hogy évenként egy gyűjtéssel összekötött istentiszteletet tartsanak a külmisszió javára; hogy sürgessék a kormánynál a *vasárnap szigorúbb megszentelését*, valamint az izákosság korlátozását is; hogy a főconsistorium igyekezzék a kormányt megnyerni, hogy csak ott állíttassanak fel *vegyes iskolák*, ahol elkerülhetetlen szükséges; hogy a *theol. tanszékek betöltése* alkalmával, ha tan és hitvallás tekintetében komoly aggodalmak merülnek fel a választandóval szemben, a közszinat elöljáróságának véleményét is hallgassa meg a főconsistorium stb.²⁸. A *szabadelvűek* legkevésbé sem voltak meglegedve a zsinat eredményével, és ennek a hangulatuknak kifejezést is adtak közzé tett *programmokban*, melyben azt követelték, hogy egyenlően jogosult legyen az evang. egyház alapján álló bármely hittani irány és hogy, ha ragaszkodnak is a meglevő egyházalkotmányhoz, azt tovább kellene fejteni a községi elv szellemében.

Midőn az egész német evang. egyház nagy lelkesedéssel ülte meg a *Luther születésének négyszázéves emlékünnepe*t (1883. nov. 10., 11.), főleg Poroszország nemzeti színezetet adott az ünnepnek, hogy ez úton is tiltakozzék a római egyháznak az újabb időben nagyon hangosan követelt, állítólagos jogigényei ellen. Sok helyen, az ultramontán sajtó nagy boszúságára²⁹, Lutherben nemcsak az „egyházi férfit”, hanem azt a „német férfit” is ünnepelték, ki „Németországnak két legnépszerűbb alakját, az öreg Frigyet és a nagy Schillert, egy fejjel felülmúlta”; és megünnepelték „nemcsak a templomokban orgonaszóval és harangzúgással, ünnepi szónoklattal és hálaimával, hanem künn a szabad tereken is lelkes beszédekkel, örömeikkel, dobbal és trombitával”.

A II. közzsínaton (1885. okt. 10–27.) majdnem oly arányban alakultak a pártok,³⁰ mint az elsón, és nagy egyetértéssel fogadták el az egyházi kormány törvényjavaslatait. Egyik törvény *a lelkészeknek a szolgálati év szerint emelkedő díjazását* (évi fizetés minimuma 2400 márka azaz 1440 forint, 25 év után 3600 márka) szabályozta; másik törvény az állami tisztviselőknél érvényes nyugdíjazási alapelveket alkalmazta *a lelkészek hátrahagyott özvegyeire és árvaíra*; a harmadik *a lelkészeknek szolgálati vétségeit és hivatalból való nyugalomba helyezését* állapította meg és a confessionalisták ellenére azt is kimondta, hogy téves tanok miatt, sürgős esetekben, a főegyháztanács indítsa meg a fegyelmi keresetet, nem pedig a tartományi consistorium; ezt azzal egészítették ki utóbb, hogy a lelkészeknek szolgálaton kívüli tettei, nyilatkozatai és közleményei, ha téves tanokra vonatkoznak, alapul szolgálnak a fegyelmi kereset megindítására, de a rájuk vonatkozó végzések meghozatalában részt vesznek a zsinati elöljáróságok is. A tartományi zsinatoktól vagy egyesektől benyújtott *javaslatok* közül nagy többséggel fogadták el azt, hogy a főegyháztanács és a consistoriumok egyházkormányzó hivatalai, valamint az evang. theol. tanszékek betöltése alkalmával a közzsínat elöljáróságát is hallgassák meg; és hogy a theologusok katonai szolgálatuk évének csak felét töltsék fegyverben, felét pedig kórházi és tábori lelkészi szolgálatban, stb.³¹ A *Luther-biblia* *revisiójára* vonatkozólag örömmel értesült a zsinat annak közeli bevégzéséről és azt a reményét nyilvánította, hogy ennél a munkálatnál nem a tudományos javítás lesz az irányadó, hanem hogy megértse és használhassa a község (azaz ne sokat változtassanak a régi szövegen).³²

Ugyanabban az évben egy rendeletben tudatta a főegyháztanács, hogy nem helyesli a *halottak megégetését* és kijelentette, hogy miután ellenkezik az egyházi szokásokkal, a lelkészek az olyan temetésen sem jog, sem kötelesség szerint nem vehetnek részt.³³ Az eddigiekből látható, hogy az egyházi kormány szívén hordja a lelkészeknek tisztességes javadalmazását; de meg is kívánja azután, hogy le ne térjenek a régi ösvényről és el ne tévelyedjenek valamiképen a szabadelvűség útvesztőjében.

A következő évek mozgalmái azon terv körül forogtak, hogy lehetőleg megvalósuljon *az egyháznak az államtól való függetlensége*. Míg korábban az egyházi és politikai tekintetben szabadelvű pártok törekedtek erre a célra, most e kérdés megoldására, még pedig

szembeszökő papuralmi célzattal a conservativ (főleg a luth. confessionalista) pártok vállalkoztak, és ezt a törekvésüket készséggel támogatta a rokon szellemű kath. centrum párt is. Ebből a célból adott be *Hammerstein* (német conservativ, 1886. máj. 17.) 42 társával a képviselőházhoz egy *indítványt*, melyben azt bizonyíttgatta, hogy miután a kath. egyház visszanyerte nagyobb szabadságát és függetlenségét, eljött az ideje, hogy a kormány nagyobb szabadságban függetlenségben és az egyházi szükségek kielégítése céljából nagyobb segélyben részesítse az ev. egyházat is. Ez a javaslat az evang. körökben élénk eszmecserére szolgáltatott alkalmat. A lelkeszi értekezletek, egyházi lapok mind vele foglalkoztak és különböző javaslatokat ajánlottak. Az *evang. luth. párt* (a bielefeldi lelkeszi értekezleten) a következő három pontba foglalta össze kívánalmait: 1. az evang. egyháznak kellő befolyás biztosíttassék az egyházi kormány hivatalai, a theol. tanári és tanítóképezdei vallástanári, valamint a felsőbb tanintézetek tanári székeinek betöltésénél; 2. az egyházi kormánynak minden fokozatán a lelkeszi hivatalra kell helyezni a súlypontot és jogot adni arra, hogy az egyházi kormányok közvetlenül (a minisztérium és más világi hatóságok mellőzésével) közlekedhessenek az egyház legfőbb hatóságával, a királlyal, mint az evang. egyház summus episcopusával; 3. az állam véglegesen állapítsa meg az evang. egyház segélyét, még pedig az állam által (1810.) lefoglalt egyházi javaknak megfelelő értékben.³⁴ Ezzel szemben az *evang. középpárt* (a hallei értekezleten, máj. 25–27., a *Beyschlag* tanár javaslatára) a következő pontokban állapodott meg: a porosz állam a római egyházzal békét kötven, 1. remélik, hogy az állam nem feledi el, hogy erkölcsi ereje a reformációban és az annak alapelveit megőriző evang. egyházban gyökerezik; 2. jogos, méltányos és az államnak is érdekében álló, hogy az állam olyan javadalomban részesítse az evang. egyházat, mellyel tökéletesebben megfelelhessen feladatainak; 3. tiltakoznak ellene, hogy az evang. egyház nagyobb szabadságának és függetlenségének címe alatt kockára tegyék az evang. egyetemi theológiát és papuralmi érdekekért változtassák meg az egyház alkotmányát, mert az egyház nagyobb szabadsága és függetlensége csak úgy várható, ha alkotmányát eredeti alapján fejlesztik tovább.

A Hammerstein-féle javaslatot a képviselőház felvette ugyan napirendjébe, de nem tárgyalta. Az urak házában *Kleist-Retzow*, a fő elnök

adta be a javaslatot (jún. 30.), de a tárgyalás kezdetén, állítólag az államkormány határozatából, a jelen volt miniszterek tüntetőleg elhagyták az üléstermet. A következő évben némi módosítással újra napirendre került a javaslat az urak házában (1887. márc. 18., máj. 13.); végre a minisztérium is leplezetlenül állást foglalt a javaslattal szemben, midőn *Bismarck* kancellár *kifejtette* a képviselőházban (ápr. 21.) tartott beszédében, hogy az evang. egyház alkotmányának elvi megváltoztatása nem fogadható el. A kath. és prot. egyháznak teljes egyenlősége Poroszországban épen tulajdonságaiknál fogva lehetetlen, mert ebben az esetben a pápának és királynak egyenlő jogokat kellene biztosítani. Különb. is nagyon különböző alapokon áll a két egyház; a kath. egyház és klérus egy, és mint ilyen, község nélkül is fennállhat; ellenben a prot. egyházban a község az egyháznak igazi alapja; azzal nem segítünk az egyházon, ha kevesbítjük a község súlyát és erősítjük a papságét, az egyházon csak a nagyobb javadalmazás segíthet, hogy megszerezhesse vele céljának eszközeit és ezt készséggel megadja az állam, ha javulni fog a pénzügyi helyzet.³⁵ E nyilatkozat ez alkalommal eldöntötte az egyház függetlenségére vonatkozó javaslat sorsát. Különb. sem lehetett számítani rá, hogy a javaslatot elfogadja a képviselőház többsége; az urak házában sem került nyílt ülés elé, hanem az országgyűlés bezártakor (máj. 14.) a bizottságban rekedt. De azért az év folyamában még több lelkesi értekezlet és kerületi zsinat nyilatkozott a javaslat mellett; ellenben a *szabadelvűek* (az államkormányhoz és főegyháztanácshoz jún. 2. beadott nyilatkozatukban) és a *középpártiak* (jún. 8. tartott gyűlésükben) *kijelentették* a többek közt, hogy azért nincs kellő befolyása a német népre az evang. egyháznak, mivel elhomályosodott a reformáció alapja, a hit által való, szabad, egyéni megigazulás; mivel a hitvallásokat törekedtek az egyház jogi alapjává tenni, és így a hit helyett az egyház jogi alkotmányát tartják fő dolognak, miként a katolikusok; az egyházat nem alkotmányban, hanem benső életében kell szabaddá tenni; *nem a jogi összetartozásban áll az evang. egyház egysége*, hanem a hitből fakadó keresztyén testvéri érzületben stb.³⁶

Az államsegély emelését egyhangúlag sürgette minden párt, hogy így új községek, lelkesi és térítő állomások szervezéséről gondoskodhassanak. És valóban a nagyobb városokban, főleg *Berlinben* már aggasztó kezdett lenni a helyzet. E rohamosan emelkedő világvárosban egy milliónál több evang. keresztyén volt (1885. csak felnőtt 775,000) és e roppant számhoz 38 templom és 13 kápolna volt, 50,000

ülőhellyel. Ha tehát 100,000 hívő valahogy kapott helyet a templomokban: 600,000 felnőtt, ha akart volna, sem vehetett volna részt, ugyanabban az időben az istentiszteletben.³⁷ A *berlini városi misszió*, mely egyházi és politikai pártkülönbség nélkül egyesíti a jobbakat és az erkölcsi és vallásos élet ápolása végett igénybe veszi a világiak közreműködését is, az egész birodalom támogatása mellett megteszi, amit lehet; de e célra nem segélyfillérek, hanem milliók kellenek. Ha a hetenként 60,000 példányban nyomtatott prédikációkból (ára 1 fillér = $\frac{1}{2}$ kr) 10,000 példányt Berlinben osztogatnak szét, ez csak néhány esőcsepp a szárazságtól kiaszott földre.³⁸

A *Hammerstein-féle javaslatnak* csak az a része került az országgyűlésen (1888. márc.) tárgyalás alá, mely az egyháznak szükségeihez mért, kielégítő javadalmazását célozta. A kormány a cultusminiszter költségvetésébe 4 millió márkát vett fel „valamennyi hitvallású lelkészek külső helyzetének javítása végett”; mégpedig azzal a kikötéssel, hogy első sorban az 5 éves evang. lelkészek évi jövedelme 2400 márkára (a kath. lelkészeké 1800 márkára) egészítsessék ki ebből az összegből, a megmaradt összeg pedig korpótlékul (ev. lelk. 3600, kath. lelk. 2400 márkáig) és segélyezésül szolgáljon. A költségvetési bizottság azt javasolta, hogy a kath. lelkész legnagyobb jövedelme 2700 márka legyen és hogy a kormány a következő költségvetési éven kezdve 500,000 márkát vegyen fel a palástdíjak elvesztésének kárpótlásául mindaddig, míg szükség lesz rá (a kormány ez évben csak 300,000 márkát vett fel, mivel halál és áthelyezés következtében folyvást apad az állami anyakönyvvezetés által károsult lelkészek száma). Még más javaslatokat is adtak be, nevezetesen a *közép párt* (*Beyschlag* tanár) azt kívánta, hogy a kormány váltsa be az állami anyakönyvvezetés életbeléptetése alkalmával tett ígéretét és vegye komolyan a palástdíjak megszüntetését és e célból nyújtson elegendő eszközt az egyháznak. Hammerstein 750,000 márka állandó évi segélyt kért az evang. lelkészek számára a palástdíjak kárpótlásául és ezenkívül állandó és elegendő segélyt új községek, templomok, semináriumok, lelkész-helyettesi állomások stb. szervezésére. Sőt a *centrum párt* nem átalotta azt követelni, hogy az evang. vidékeken működő kath. térítőket is segélyezze az állam. De a képviselőház és az urak háza is csak a kormány javaslatait fogadta el.³⁹

Ugyanebben az évben a tanulók a berlini *Luther-emlék javára* színre akarták hozni a trümpelmann-féle *Luther-játékot*, de a rendőrség csak kihagyásokkal volt hajlandó megengedni (jún. 2.); végre *III. Frigyes*

császárnak (1888. márc. 12. – jún. 15.) egyenes rendeletére megszűntek az akadályok és megtartották az előadásokat.⁴⁰ Egy másik jellemző eset (szept.) a *Harnack* marburgi szabadelvű egyháztörténelem-tanár *esete*, kit már régen át akartak helyezni Berlinbe (a theol. szak is őt ajánlotta), de a főegyháztanács (egy szavazattöbbséggel) megakadályozta. Ezt a fontos elvi kérdést úgy oldották meg aztán, mint a híres gordiusi csomót. *Bismarck*nak és a cultusminiszternek a javaslatára a minisztérium a theol. szak mellett foglalt állást és *II. Vilmos* császár (1888. jún. 15. óta), akit pedig orthodoxnak híreszteltek, kinevezte Harnackot a főegyháztanács ellenére.⁴¹

A következő év meghozta a rég óhajtott *törvényt az evang. lelkészek özvegyeinek és árváinak nyugdíjáról* (1889. márc). Az állam e célra 800,000 márka évi járadékot ad; hozzácsatoltatik a lelkészek szolgálati jövedelmének 3–4, a községek jövedelmének egy százaléka; ebből a lelkészek özvegyei a férjeiket illető nyugdíjnak egy harmadában, az árvák egy ötödében részesülnek. Legkisebb nyugdíj 600, legnagyobb 1200 márka. E törvény (1889. okt. 1.) már életbe lépett.

A kath. és evang. egyház jogegyenlőségén az első rés akkor töretett, mikor azt javasolta a *centrum* párt (1889. dec.), hogy a *theologusok mentessenek fel a katonai fegyveres szolgálat alól*. Ezzel szemben *Delbrück* képviselő a kath. és evang. lelkész közti különbséget fejtegetve, azt javasolta, hogy csak a kath. theologusok mentessenek fel. Midőn a centrum párt épen a paritás alapján elvetette ezt a javaslatot, evang. lelkészek, tanárok és tanulók oly sok kérelmet és tiltakozást adtak be ezen „becsületsértés” ellen, mely legfőbb polgári kötelességök teljesítésétől zárja el őket, hogy a birodalmi gyűlés végre csak a kath. theologusoknak szavazta meg a felmentést (törvénné lett 1890. febr. 8.; mit szólnak ehez nálunk hős Árpád unokái?!).⁴²

(Poroszország új bekebelezett tartományairól, Hannoverról, Hessenről és Schleswig-Holsteinről alább, az illető államoknál lesz szó).

1. *Schleiermacher*: Ueber die einzuricht. Synodalverfassung (Berlin, 1817.).

2. A királyt *Eylert* püspököt bízta meg az új *agenda* fogalmazásával, de azt a király, meleg bibliai színezete mellett is, nagyon modernnek találta és kijelentette, hogy Lutherig kell visszatérni.

3. (*Schleiermacher*): Ueber das liturgische Recht evang. Landesfürsten, ein theol. Bedenken von *Pacificus Sincerus* (Göttingen, 1824.).
4. Luther in Beziehung auf die preussische Kirchenagende (Berlin. 1827.).
5. *Baur*: Gesch. der Christl. Kirche V. k. 164–165. l. közölve van néhány tétel.
6. *Schleiermacher* a berlini zsinaton (1817.), az unió elfogadása után, a közös, középirányú úrvacsorai agenda szerkesztéséről is gondoskodott. *Zahn*: Abriss einer Gesch. der evang. Kirche auf dem europäischen Festlande im XIX. Jahrhundert (2. kiad. Stuttgart. 1888.), 20. l.
7. *Scheibel*: Actenmässige Gesch. der neuesten Unternehmung einer Union zwischen d. ref. u. luth. Kirche etc. (2 kötet, Leipzig, 1834.).
8. (*Huschke*): Theol. Votum eines Juristen (kiad. Scheibel, Nürnberg, 1832.).
9. *Steffens*: Wie ich wieder Lutheraner wurde u. was mir das Luthertum ist (Breslau, 1831.).
10. *Guerikét*, ki titokban lelkésze lett a Halléban és környékén alakult ó-luth. községnek és istentisztelet tartatott házában, több zaklatás után, a kir. rendelet megátadása miatt, megfosztották tanári hivatalától (1835.).
11. *Breslauban* az egyház élére *fő egyházi collegiumot* (tanács) állítottak, a községek presbyteri szervezetet kaptak és elhatározták, hogy négyévenként zsinatot tartanak. Beschlüsse der v. d. evang. luth. Kirche in Preussen gehaltenen Generalsynode (Leipzig, 1842.).
12. A zsinat tagjaiként meghívtak a consistoriumok elnökei, a fősuperintendensek, a tartományi zsinatok elnökei és ülnökei, mindenik egyetemről egy theol. és egy jogtanár és mindenik tartományból három világi, összesen 38 világi és 37 egyházi tag. Elnöke volt *Eichhorn* cultusminiszter. *Kruger*: Berichte über die erste evang. Generalsynode Preussens (Leipzig, 1846.).
13. A *felavatási formula* szól a háromegy Istenről; a Krisztus munkájáról, az ő hármasságát kiemelve, de a Krisztus személyét és a történeti eseményeket nem említve; a kegyelemből való üdvözülést és az új életet, mint a lélek gyümölcsét, az evangelium központi dogmájának mondja ki és mindezt magvas bibliai hangon adja elő.
14. A főegyháztanács meghagyta a consistoriumoknak, hogy, ha a törvényesen elválasztott felek új házasságra óhajtanának lépni, nekik pedig kifogásuk volna ellene, az ilyen eseteket, a különböző és szigorú ítéletek elkerülése végett, jelentsék be, hogy azután a főegyháztanács döntse el, hogy az Urnak a házasság felbonthatatlanságára vonatkozó nyilatkozatát, nem mint törvényt, hanem mint elvet, mikor kell alkalmazni a házasság szentsége és az illető egyének megmentése végett (1859. febr. 15.). *Matthes*: Kirchl. Chron. 1859. évf. 62–64. l.
15. *Kirchl. Chron.* 1860. évf. 66. l.
16. Így *Fournier* főegyháztanácsos Berlinben, esketés alkalmával arcul ütött egy menyasszonyt, mivel állítólag már nem volt leány és mégis koszorút tett fejére. Ezért ugyan megbüntették a hirtelen kezű lelkészt, de meghagyták hivatalában 1869.
17. Így *Sydow* és *Lisko* berlini szabadelvű lelkészeket, mivel az unio-egylet gyűlésén igen szabadelvűen nyilatkoztak némely dogmáról (1872.), szigorúan megdorgálta az egyháztanács, mely után *Sydow* nyugalomba is vonult *Kirchl. Chron.* 1872. évf. 105–12. l.

18. *Kirchl. Chron.* 1872. évf. 95–101. l.

19. L. bővebben a 100–101. l. és a 112–13. l. a 14. és 15. j.; *Kirchl. Chron.* 1873. évf. 89–105. l.

20. Brandenburg, Preussen, Pomern, Posen, Schlesien, Sachsen; e hat tartomány mellett az országos zsinat felölelte Westphalént és a rajnai tartományt is.

21. A kir. rendeletet az említett rendszer fejtegetésével l. *Schulthess: Gesch. Kal.* 1873. évf. 191–194. l.

22. A választási szabályok szerint *nem lehet választó*, aki az Isten ígéjének megvetésével és tisztességtelen életével nyilvános megbotrányozásra adott okot és ezeket a hibáit tartós megjavulással nem igyekezett feledtetni; a választók közül *nem választható*, aki huzamosan elhanyagolja a nyilvános istentiszteletet, nem vesz úrvacsorát és így elmulasztotta egyházközségi jogának gyakorlását. Eredetileg a *kis és nagy egyházközségek közt nem volt semmi jogi különbség*, de utóbb kimondták, hogy a 4000 tagnál nagyobb községek még egy képviselőt küldhetnek a kerületi zsinatra.

23. Utóbb a világi képviselők számát $\frac{2}{3}$, a lelkészi képviselők számát $\frac{1}{3}$ arányban állapították meg mind a kerületi, mind a tartományi zsinaton; a világiak egyik harmadát a kerületi zsinatoknál a népesebb községek, a tartományi zsinatoknál a népesebb kerületi zsinatok egészítik ki.

24. *Herzog: Real-Encykl.*, 12. k. 100–205. l. bőven ismerteti az új porosz egyházalkotmányt. Azt is megtudjuk belőle, hogy a *porosz evang. lelkész fizetésének minimuma 1800 márka* (1080 frt o. é.), ha nem kerül ki ennyi a különböző jövedelmekből, az állam egészíti ki; az 5 éves lelkész 2400, a 20 éves 3000 márka jövedelemre számíthat. Evang. egyházi hatóságok fentartására, lelkészek segélyezésére 4 millió márkánál többet ad ki az állam évenként.

25. Ez a törvény a lelkészeket nem tiltotta el feltétlenül az anyakönyvek vezetésétől, csak hogy egyedül az állam megbízásából teljesíthetik.

26. A *választott tagok* közt volt 52 confessionalista, 76 pozitív egyesült, 56 középpárti és csak 9 szabadelvű; a királytól *kinevezettek* közt volt 3 confessionalista, 12 pozitív egyesült és 15 közép-párti.

27. Legkisebb nyugdíj 900 márka (540 frt), legnagyobb 3000 márka, legalább 10 évi szolgálat után; a 11 éven kezdve a lelkészi jövedelem $\frac{1}{4}$ részével, azután évenként $\frac{1}{80}$ részével emelkedik a nyugdíj, míg eléri a jövedelem $\frac{3}{4}$ részét; és ezt az országos egyház nyugdíj-alapja fedezi.

28. A zsinat ismertetését l. *Kirchl. Chron.* 1879. évf. 63–65.; *Schulthess: Gesch. Kal.* 1879. évf. 247–50., 258–60., 266., 269., 280–72. l.

29. A „*Schlesische Volkszeitung*” 26. sz. a többek közt ezeket írta: „Nem vesszük rossz néven evang. polgártársainktól, ha valamennyi templomukban és felekezeti iskolájukban mindenik haranggal harangoznak is, ha az orgonáknak valamennyi registerét kihúzzák és a gyásztrombitákról sem feledkeznek meg, ha „Feste Burg”-jokat egy és négy hangon éneklik is, ... ha zsinati ebédeket és szeretetvendégségeket tartanak. De tiltakozunk ellene, ... hogy nemzeti ünnep jellegét adják a Luther-ünnepnek.” *Kirchl. Chron.*, 1883. évf. 1–2. l.

30. 82 positiv egyesült, 58 confessionalista, 49 középpárti, 5 párton kívüli.
31. *Kirchl. Chron.*, 1885. évf. 18–21.; *Gesch. Kal.*, 1885. évf. 137–38. l.
32. *Kirchl. Chron.*, 1885. évf. 6–9. l.
33. U. o. 18. l.
34. Kiszámították, hogy az evang. egyháznak, hogyha az állam abban az arányban részesíti segélyben, melyben a kath. egyházat, 1822-től 1875-ig 145 millióval kellett volna többet adni, mint amennyiben tényleg részesült.
35. A *Bismarck beszédét* l. *Kirchl. Chron.*, 1887. évf. 48–49.; *Gesch. Kal.* 1887. évf. 126–28. l.
36. *Kirchl. Chron.*, 1886. évf. 20–38., 1887. évf. 48–49.; *Gesch. Kal.*, 1886. évf. 118–19., 133–34., 1887. évf. 95–97., 133., 146–47. l.
37. A sz. Tamásról nevezett egyházban van 130,000 lélek és ehez az óriási lélekszámhoz van egy templom és egy imaház 1700 ülőhellyel; a sz. keresztről nevezett egyházban 70,000 lélekhez van két lelkész és egy fészterhez hasonló kápolna 500 üléssel és így tovább. Épen nem csoda, ha Berlin bűn-krónikája a világvárosokkal versenyez az elsőségén. *Schroeder: Der kirchl. Nothstand Berlins* (Berlin, 1885.) után *Kirchl. Chron.*, 1885. évf. 21–22. l.
38. Az 1887. nov. 28. tartott misszió-gyűlésen megjelent Vilmos herceg is a feleségével együtt és keresztyén socialista színezetű beszédet tartott. *Gesch. Kal.*, 1887. évf. 190. l.
39. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 106–111. l.
40. *Gesch. Kal.*, 1888. évf. 90–91. l.
41. U. o. 1888. évf. 131., 428–29. l.
42. *Gesch. Kal.*, 1890. évf. 8., 325. l.
Az egészhez l. még: *Baur: Kirchengesch.* V. k. 152–56., 430–37., 439–51., 464–79.; *Henke-Vial: Neuere Kirchengesch.*, III. k. 64–70., 78–81., 86–88., 91–94., 96–98.; *Hase: i. m.* 572–74., 580–91., 597–600., 608–14.; *Herzog-Koffmane: Kirchengesch. des XIX. Jahrhundert.* 90–93., 102–109.; *Kurtz: i. m.* II. k. 2. r. 28., 137–141.; *Zahn: Gesch. d. evang. Kirche im XIX. Jahrhundert.* (2. kiad., Stuttgart, 1888.), 19–29., 101–106. l.

27. A többi német államok prot. egyházainak állapota és az unio.

A század elején a francia háború zavarai annyira lekötötték a figyelmet, hogy majd senki sem törődött az egyházzal és jogaival. Egyedül *Schuderoff* (1766–1843.) harcolt a *társulati rendszer* (systema collegiale)¹ mellett, de hierarchismusszal gyanúsították az ő törekvését is. A háború hullámainak csillapodtával felpezsdült az egyházi élet is, komoly hangok emelkedtek az egyház érdeke mellett és sürgősen követelték, hogy meg kellene végre menteni az egyházat a fejedelmi tisztviselő-uralom idegen igájától; mert az egyház iránti közönyösségnek, elhidegülésnek főképen az az oka, hogy egészen ki

vannak zárva a község tagjai az egyház ügyeinek intézéséből. Midőn megindult az unió mozgalma, sokan a ref. egyháznak őskeresztyén jellegű alkotmányát óhajtották volna megvalósítani, vagy legalább a fejedelmi consistoriummal zsinat-presbyteri rendszert összeegyeztetni. És valóban alig nyílt valaha kedvezőbb alkalom az egyháznak a világi hatalom alól való felszabadítására, mint az általános újra szervezkedésnek ebben a mozgalmas korszakában. De másfelől a mindent felforgató francia forradalomnak még nem mosódott el annyira az emléke, hogy a nép szabadságának és jogának elismerésében, habár csak az egyházi élet terén is, ne láttak volna oly rémet, mely beláthatatlan veszedelmekkel fenyegetné az alig lábadozó államok békés fejlődését. Így történt, hogy a legtöbb német államban sem a fejedelmek, sem a lelkészek nem voltak hajlandók az egyház kormányát a néppel megosztani. Sőt a *Hegel iskolájának hívei* ezt a jogtalan állapotot még tudományosan is törekedtek igazolni, azt vitatván, hogy a *területi rendszer* (systema teritoriale) igaz értelmezése szerint az egyház az államban nem képezhet külön független társulatot, és az egyháznak csak az a rendeltetése, hogy előmozdítsa az állam céljait, és vallásos jelleget kölcsönözzön neki. De midőn az államokban a nép, a haza eszméjének sugarai bontakozni kezdetek a homályból, az evang. községek jogi érzete követelőbben lépett fel és azon cél mellett buzgott, hogy az evang. egyház minden idegen befolyástól függetlenül, a kor műveltségének megfelelőleg fejtsse ki alkotmányát; de nem az állammal ellentétben, nem is az állam mellett, hanem annak keretében.

Ezen cél érdekében indult meg a küzdelem, a körülményekhez képest több-kevesebb eltéréssel, az egyes német államokban, miként igazolni fogják az alább tárgyalandó események.

I. BADEN.

Mikor a *badeni nagyhercegségben* megtörtént a két prot. egyház uniója (1821.), ugyanakkor az egyház *névleg zsinat-presbyteri alkotmányt* nyert, mely a fejedelmet jogosította fel rá, hogy midőn jónak látja, mint tanácsadó hatóságot, összehívja a közzsinatot. Ezen az alapon gyűltek össze *közzsinatra* a ref. és luth. lelkészek és adták ki a fejedelem beleegyezésével azt az *okiratot*, mely a már említett szabad szellemben *szabályozta az uniót*, és elhatározta, hogy új agendáról és kátéről fog

gondoskodni. Ezt az utóbbi határozatot egy *következő zsinat* (1834.) valósította meg, mely *uniói szellemű* *agendát, énekeskönyvet és kátét* adott ki.

Hogy ez az átalakulás nem mindenkit elégített ki, bizonyítja Zittel Károly lelkésznek,² mint képviselőnek, az országgyűléshez (1845.) beadott *javaslata*, mely az eddigi lelkiismereti kényszer helyett a polgári kötelességeket tiszteletben tartó *vallásoknak teljes szabadságát* ajánlotta. Az országgyűlés többsége rokonszenvvel fogadta a javaslatot, de a nagy számmal beérkezett, főleg kath. kérelmek megakadályozták törvénnyé válását. Midőn a forradalom lezajlása után itt is ébredezni kezdett az *orthodox luth. szellem*, a kormány pénz- és börtönbüntetéssel sújtotta az unió megtámadóit és a szakadást kezdőket. Később megengedte a fejedelem (1854.), hogy luth. lelkészt választhassanak a különváltak. Így lassanként még a főegyház-tanácsban is tért foglalt az orthodox szellem. Ez a szellem nyilvánult azon a *közssinaton* (1855.), mely az unió szellemétől eltérő, luth. irányú agenda- és káté-tervet készített. A fejedelem el is fogadta a tervet, de midőn a főegyháztanács (1858.) *ó-luth. szellemben készült* *agendáját* (mely felelevenítette a gyónást, hitvallást, oltári imát, felelgető éneket, az úrvacsorának térdelve vételét stb.) akarta a községekre ráerőltetni, olyan erős viharát szította fel az elégedetlenségnek (főleg a heidelbergi theol. kar részéről, melynek *Schenkel* állott az élén), hogy a kedélyek megnyugtató végett kénytelen volt a fejedelem megengedni, hogy az új *agendát* nem óhajtó községek megmaradhassanak a korábbi rendtartás mellett. Ezen engedély következtében a legtöbb község elvetette az új *agendát*.

E közben a *Rómával kötött conventio* (1859.) és az ezt követő ellenzéki mozgalom kedvezőbbé tette a prot. egyház helyzetét is. A fejedelem a régi kormányrendszernek tarthatatlanságáról meggyőződve, új, szabadelvű minisztériumot nevezett ki és a főegyháztanácsba is oly férfiakat hívott meg az orthodoxok helyébe, akik kivívták a nép bizalmát is. Az *állam és egyház közti viszonyt rendező új törvénynek* (1860. okt. 9.; mely nyilvános testületi és cultus-jogot s önkormányzatot biztosított az evang. és kath. egyháznak) *életbe léptetése* után egy *rendelet* (1860 dec. 28.) nagyobb függetlenséggel ruházta fel az evang. főegyháztanácsot is. Majd az összehívott *alkotmányozó közssinat* (1861.) *zsinat-presbyteri alapon*, úgy fejtette ki az egyház alkotmányát, hogy a községek joga is érvényesülhessen az egyházban.³ Az állam

ekként szabadelvű útra térve, több olyan reformot léptetett életbe, melyek nem nagy örömet okoztak az orthodox pártnak. Ez a párt, midőn megjelent Schenkelnnek „Charakterbild Jesu” című műve (3. kiad. 1864.), mozgásba hozott minden rendelkezésére álló eszközt, hogy kivethesse szerzőt a heidelbergi lelkész-seminarium igazgatói állásából; de mindössze annyit érhetett el, hogy megszűnt a nevezett seminarium látogatásának általános kötelezettsége. De ezen csekély vívmány hatását is nagy mértékben csökkentették az egymást követő *szabadelvű reformok*. Ilyen volt a közzsínattól (1867.) elfogadott *szabadelvű lelkészavatási formula*; a *kötelező polgári házasságot* elrendelő törvény (1870.); az *új alapítóányi törvény*, mely különválasztotta a tulajdonképen való egyházi és világi jótékony alapítványokat és világiakra bízta az utóbbiak gondozását stb.

Általánosabb meglepéssel találkozott a kormánynak a *lelkészek* fizetésére vonatkozó intézkedése (1875.), mely a lakást, kertet és más járulékokat nem számítva *ötévenként fokozatosan* (400 márkával) *emeli* azt (minimum 7 évi szolgálat után 1600, maximum 30 éven túl 4000 márka). Ilyen körülmények közt nem tudtak a confessionalisták tért foglalni. A *heidelbergi confessionalisták* a szabadelvű istentisztelettől idegenkedve a *Frommel* gimn. tanár vezetése alatt, magán istentiszteletet tartottak; hiába kérték közös használatra egy városi templomot és hiába kérték egy lelkészi állomás megüresedése alkalmával (1880.), hogy Frommelt válasszák meg lelkésznek, hogy az ők irányuk is képviselve legyen, nem teljesítették egyik kérésüket sem.

Különben Baden azon idő óta, hogy tagjává lett az új német birodalomnak (1871.), szabad tért engedett a porosz befolyásnak és Berlin példáját követi egyházi téren. Ez a szellem volt irányadó a közzsínatok intézkedéseinél is. Így a *közzsínat* (1881. szept. 27. – okt. 21.) a többek közt gondoskodott a tervezett új énekeskönyv megbírálásáról, elfogadta azt az indítványt, hogy a heidelbergi theol. tanszékeken confessionalista tanárokat is alkalmazzon a kormány, elfogadta a *módosított lelkészválasztási törvényt* is, mely szerint pályázók nem létében a nagyherceg tölthesse be a megüresedett állomásokat, továbbá az évenként választás alá eső összes lelkészi állomások közül is hat évre a nagyherceg töltsön be ötöt és csak ezen idő eltelte után töltsék be a nevezett állomásokat, választás útján, tíz évre; az új káté kérdését a vélemények különbsége miatt elnapolta a zsínat. Ugyanebben az évben a

főegyháztanács megengedte a *heidelbergi confessionalistáknak*, hogy *Frommel* vagy más lelkész úrvacsorát oszthasson kápolnájukban.⁴ A következő *közssinat* (1882. júl. 17–25.) elfogadta a bizottságoktól megbírált új énekeskönyvet és kátét. Az országgyűlés pedig a lelkészek díjazásának javítására, újabb öt évre, évi 200,000 márkát szavazott meg (ugyanennyit a kath. egyháznak is anélkül, hogy miként korábban, reversalist követelt volna a legfőbb egyházi hatóságtól arról, hogy a kath. lelkészekkel tisztelőben tartatja az ország törvényeit.)⁵ A *lelkészek fizetéseinek közös kezelése* is életbe lépett (1883. ápr. 23.); e szerint a központi lelkészi pénztárba folynak be a községek jövedelmei és évnegyedenként onnan kapják a lelkészek díjazásukat.⁶

A főegyháztanács (1887. ápr. 6.) a *theol. candidatusok részére új vizsgálati rendet* adott ki, mely mellőzte a porosz minta után követelt tudományos államvizsgát és csak egy egyetemnek (ha nem badeni is) hatfélévi látogatását kívánta; ezen kívül 3 bölcsészeti tudományt illesztett be a tanrendbe, melyek közül a bölcsészet-történetből vizsgálatot is kell tenni. Az első vizsgálat után (mindössze kettő van) még az egyetemnek kétfélévi látogatása kívántatik, de fel is lehet alóla egyeseket menteni, miután a papi pályára nem nagyon igyekszik az ifjúság. A főegyháztanácsnak egy más rendelete (1890.) sürgetően ajánlotta a *keresztyén irodalom terjesztését* a községekben, iskolai könyvtárak alapítását és gyarapítását és vegyes vallású községekben népkönyvtárak alapítását is, hogy így ébren tartsák a népnek evang. öntudatát és megvédelmezzék mind a materialismus, mind az ultramontanismus káros befolyása ellen.⁷ Ebből a célból alakították meg még 1888. az *evang. szövetségnek badeni ágát*. Ezen kívül a theol. műveltség emelését mozditja elő a *tudományos lelkészegylet*, az általános vallásos erkölcsi életet a *biblia-társulat* és *belmisszió*. Ezt a törekvést a kormány is elősegítette azzal a rendeletével, mely *minden iskolában kötelezővé tette a vallásos oktatást* és kötelezte rá a tanítókat, hogy arra fordítsanak hetenkint hat órát. A harc a confessionalisták és szabadelvűek közt sokat vesztett élességéből, szenvedélyességéből. Az evang. államegyház békés fejlődését legkevésbé sem zavarja a 3 luth. község, kevés református (község nélkül) és néhány methodista község.⁸

1. Schuderoff: Ansichten u. Wünsche betreffend d. prot. Kirchenwesen u. d. Geistlichkeit (Leipzig, 1814.).

2. Zittel Károly 1834-től bahlingeni, 1849-től heidelbergi lelkész, az egyházi

szabadelvű párt vezére, a prot. egylet egyik alapítója, született 1802., meghalt 1871.

3. Az *egyházközséget* az egyházközségi gyűlés (20–80 tag) és ennek választmánya vezeti a lelkész elnöklete alatt; az e.-községi gyűlés választja a lelkészt a főegyháztanács hat jelöltje közül. Az évenként összeülő *e.-megyei gyűlés* a megye összes lelkészeiből és megfelelő számú presbyterből alakul; megválasztja a dékánt és az öt évenként összeülő közzsínatra egy a lelkészekből választott lelkész- és egy a presbyterektől választott presbyter-képviselőt küld. E 24 lelkészen és 24 presbyteren kívül tagja még a *közzsínatnak* a főegyháztanács egy képviselője és a fejedelemtől kinevezett hét tag. A *közzsínat* közreműködik az egyházi törvényhozásban és megvizsgálja az államegyházi költségvetést; négytagú állandó választmánya a főegyháztanácsban ülési és szavazati joggal vesz részt s közreműködik a főegyháztanácsosi és lelkészi állomások betöltésénél. A *főegyháztanács* tagjait (4 világi, 3 lelkészi) a nagyherceg nevezi ki. *Kalw. Kirch. Lex.* I. köt. 141. l.

4. *Kirchl. Chron.*, 1881. évf. 86–91. l.

5. U. o. 1882. évf. 86–89. l.

6. U. o. 1883. évf. 102–103. l.

7. U. o. 1890. évf. 262–64. l.

8. Badenhez l. még: *Baur*: i. m. V. k. 170–171., 487–89.; *Hase*: i. m. 577., 605–605.; *Herzog-Koffmane*: i. m. 19. száz. 92., 110.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 155–56.; *Herzog*: *Real-Encykl.* II. k. 58–60. l.

II. BAJORORSZÁG.

Bajorország, hol korábban az egész német földön a legdúsabban virágzott az ultramontanizmus és vakbuzgóság, és a legkorlátoltabb türelemre sem számíthatott a protestantizmus, a 19. században lényeges átalakuláson ment át vallási türelmesség tekintetében is. A század elején (1803.) egy *vallás-rendelet* a katolikusokkal egyenlő polgárjogokban részesítette a protestánsokat. Midőn tekintélyes arányban gyarapodott az *új királyság*¹ prot. lakóinak száma, az *egyház alkotmányát* is szabályozta egy *királyi rendelet* (1818.). Ennek értelmében az egyházi belügyek vezetését a belügyminisztérium alatt álló *müncheni főegyháztanács* vette át. Alája volt rendelve az *ansbachi* és *baireuthi* egyháztanács Bajorország és a *speieri* egyháztanács a rajnai tartomány részére. A négy évenként összeülő *tartományi zsinatnak* (egy főegyháztanácsos vezetése alatt és egy királyi biztos jelenlétében) az volt a feladata, hogy az egyházi belügyekről tanácskozzék. Néhány év múlva (1825.; *I. Lajos alatt*, 1825–48.) nagyon korlátolt jogkörű *zsinati rendszerrel* tettek kísérletet, két egyháztartományt alakítottak egy-egy zsinattal, melybe a községek világi képviselőit a lelkésztől ajánlottak közül az egyháztanács nevezte ki (két-harmad lelkészi mellett csak egy-harmad világi tag). E

zsinatoknak is csak a tanácskozássra terjedt ki a jogkörük. A különben buzgó kath. király, mint *summus episcopus*, a clericalis követelésekkel szemben védelmébe vette az evang. egyházat, és nem engedte meg, hogy a vegyes házaspároktól az összes gyermekeknek kath. vallásban nevelését követelő *reversalist* vegyenek (1830.), vagy hogy kath. gyermekeknek ne lehessenek prot. keresztszülők. De másfelől az ultramontán szellemű minisztérium (Abel 1837-től) eléggé gondoskodott arról is, hogy a protestánsok minél kevésbé élvezhessék nyert jogait. Így a kormány sokféleképpen akadályozta a prot. sajtó szabad mozgását, még azt sem engedte meg, hogy a szűkölködő prot. egyházak segélyt fogadjanak el a Gusztáv Adolf egylettől; sőt nem riadt vissza a lelkiismereti kényszertől sem, midőn kiadta a *térdhajtási rendeletet* (1838. aug. 14.), mely a prot. katonákat is kötelezte, hogy kath. ünnepeken térdet hajtsanak a szentség előtt. E rendelet érzékenyen sértette a prot. lakosokat; pro és contra számos vitairatban fejtegették a kérdést.² Végre az országgyűlés meghallgatta a protestánsok méltó panaszát (1845.) és a királynak egy újabb rendelete újra életbe léptette a régi katonai tisztelgést.

Midőn a forradalom következtében Lajos király II. Miksának (1848–64.) engedte át a trónt, a prot. egyház előtt is megnyílt a szabadabb fejlődés útja. De alig szabadult meg az evang. egyház a kormánytól rárakott bilincsektől, már is az *orthodox* párt kerekedett felül és fel akarta támasztani sírjából a 17. század szellemét, hogy így újra „igazhívő” lutheránus legyen az egyház. Ez a szellem adott irányt a *baireuthi közzsínatnak* (1853. a Harless elnöklete alatt),³ melynek javaslatára olyan *énekeskönyvet* adott ki a főegyháztanács, mely legkevésbé sem elégítette ki a szabadelvűeket. Ezt követték a főegyháztanácsnak azok a rendeletei, melyek a szigorú confessionalismusnak, a magán gyónásnak, egyházi fegyelemnek stb. felelevenítését célozták, és az istentiszteletet is ugyanabban a szellemben törekedtek átalakítani. De a főegyháztanácsot a nép nem követte egyházas törekvésében, rendeleteit ingerültséggel fogadta és megszüntetésök végett számos kérelemmel zaklatta a királyt. Ilyen helyzetben a főegyháztanács kénytelen volt alább szállítani követeléseit és rendeleteinek életbeléptetését szabad tetszésére bízni a községeknek. E közben a zsinat ideje is közeledett, és a király főpapi jogánál fogva (*summus episcopus*) elrendelte, hogy az 1849 óta *egyesített közzsínat* helyett, miként korábban, ismét *két zsinat legyen* és ne

vitatkozzanak többet az egyházi fegyelemről (1857.). Így tartottak két zsinatot (Baireuth-ban és Ansbachban), melyeken egyenlően volt képviselve az egyházi és a világi elem. Ettől fogva lassanként elcsendesedett az ellenzéki mozgalom.

Ez idő alatt a *bajor rajnai tartomány* prot. egyháza *igazi képviselői alkotmányt* nyert és egyúttal a *két prot. egyház uniója* is megtörtént szabadelvű alapon (1819–22.). Majd ilyen szellemben szerkesztett új *kátét* és *énekeskönyvet* adott ki a főegyháztanács, és fogadtak el a községek. De néhány év múlva (1832-től) az egyháztanácsnak új tagjai (főleg a confessionalista *Rust*, volt erlangeni tanár) az unió szellemével ellentétes állást kezdtek elfoglalni és folyvást táplálták vele az elégedetlenséget. Lassanként olyan merev ellentét fejlődött ki az egyháztanács és zsinat közt, hogy végre el akart szakadni a rajnai egyesült prot. egyház a főegyháztanácstól. Ennek a törekvésnek a bekövetkezett 1848-iki mozgalom állotta útját. A szabad eszmék rövid diadala (1849.) új *demokratiai alkotmányt* biztosított az egyháznak, de csak rövid időre. Amint erőre kapott a *reactio* szelleme, a *speieri egyháztanács* (melynek lelke a Zürichből meghívott *Ebrard* volt), részint a zsinat segélyével (1853. és 1857.), részint a nélkül, az egyesült egyházra közös hitvallásul ráerőszakolta az *Augustana Variatát* (1540. évit); új választási törvényt léptetett életbe, mely teljesen kijátszotta a világi képviselők szabad választását és utóbb a 18. század szellemében szerkesztett *orthodox énekeskönyvvel* akarta a községeket boldogítani (1859.). A szabadelvű eszmékben nevelt nép és az erlangeni theol. szakon confessionalismusszal jól tartott lelkészi kar közt a vallási összhang helyét csakhamar egyenetlenség váltotta fel és így nem volt csoda, ha a nép a legnagyobb ellenszenvvel fogadta az unió szellemével ellenkező rendeleteket. A kormány ugyan egyelőre nem engedett, sőt még azon lelkészek ellen is szigorúan lépett fel, kik nem nagyon erőszakolták az énekeskönyv elfogadását. De a kormány szigorúsága nem tudta elfojtani az ellenzéki szellemet és az 1858. alapított *Prot. Egylet* sikerrel élesztette azt.

Így állottak a dolgok, midőn az 1861. évvel szabadabb áramlat indult meg, úgy az államok, mint az egyházak életében. Az egybehívott *közssinat* (1861. ápr. 19.) ugyan az énekeskönyv mellett nyilatkozott, de a kormány békét óhajtott, és a megújított egyháztanács (a confessionalista *Ebrard* távoztával) engedékenyebb politikát követett, a községekre bízta

az *énekeskönyv* bevétele, és nagy részök elvetette a sok boszúságot okozott énekeskönyvet. Az egyházalkotmánynak szabadabb szellemű kifejtése azonban nem sikerült az 1865. zsinatnak sem. A régi óhajítás csak néhány év múlva, a *speieri közzsínaton* (1869.) teljesült, mely korszerűekkel váltotta fel a régi egyházi könyveket, olyan egyházalkotmányt és választási törvényt fogadott el, mely biztosította a községeknek a zsinatra való befolyását és azt a kormány is megerősítette. A confessionalista párt sehoggy sem tudott kibékülni a „hitetlenségnek ezzel az újabb kitörésével”; a szabadelvűek nagy többségétől elhagyatva, a kormánytól mellőzve, csak a múltnak emlékein merengett és az egyház szomorú jövőjén kesergett. Nem is csoda, mikor a kormány is a hitetlen szabadelvűek útjára tért és olyan *radicalis reformokat* tervezett, melyek nagyon közélről érintették az egyházi életet. E közben nagy buzgósággal munkáltak az egyházalkotmánynak az oda nem tartozó elemektől való megtisztításán és a hiányok kiegészítésén. A *neustadti közzsínat* (1873. okt.) elfogadta azt a javaslatot, hogy szabadon választott elnöke legyen a zsinatnak és ne vezesse azt, miként eddig, egy királyi egyháztanácsos, mint állandó elnök; elfogadta azt is, hogy hat évre válasszák a presbytereket, még pedig tekintet nélkül az orthodoxok azon követelésére, hogy csak olyanokat válasszanak egyházi hivatalra, kik szorgalmasan látogatják az istentiszteletet és rendesen részt vesznek az úrvacsorában.

Időközben a kormány is előbbre haladt a szabadelvű intézkedések terén, melyek komoly aggodalmakat okoztak az orthodoxoknak. Így az új *iskola-törvény* (1868.) az *iskolákat államiaknak* és egyszersmind *községieknek* nyilvánította és állami felügyelet alá helyezte, habár a felügyeletet és a vallás tanítását is a papság kezében hagyta. Ez az épen nem radicalis és az egyház jogát is méltányló reform erősen felizgatta az orthodoxok táborát; teljes erejükből igyekeztek is annak életbe léptetését megakadályozni, de eredménytelenül. Hasonló izgalmat okozott a *dissidensek* (törvényesen be nem vett felekezetek) számára életbe léptetett *facultatív polgári házasság*, melyet később (1875.) a *kötelező polgári házasság*ot elrendelő törvény követett.

Midőn a nagyobb városokban a *hitvallás nélküli* (vagy közös) *iskolák* szervezését folyvást élénkebben sürgették, a köz óhajításnak engedve, kimondta egy *királyi rendelet* (1873.), hogy minden nevelő és tanintézet (tehát egyházi is) alapításának engedélyezése az állam joga, valamint a

rájuk való felügyelet is. Egy másik rendelet (1873. aug. 29.) az *iskolai kerületeket*, az egyházakra és így a hitvallásokra tekintet nélkül, a politikai kerületekbe kebelezte be, megengedte közös iskolák állítását és kimondotta, hogy szakképzett világi egyén is lehet az iskola-felügyelő.⁴ E rendelet után több város közösökké alakította át iskoláit.

A kormány szabadelvűségével az egyház is karöltve óhajtott haladni alkotmánya érdekében, de egyelőre kevés sikerrel. Így az augsburgi evang. egyház, több mással egyesülten, a baireuthi zsinathoz (1873. okt.) az egyházalkotmány reformját sürgető kérelmet adott be, melyben kijelentette, hogy itt az ideje, hogy *zsinat-presbyterivel váltassék fel az egyház consistorialis alkotmánya*; hogy fentartassék és tovább fejlesztessek az egyháznak igazi prot. jellege (a lelkészek és zsinati tagok esküformája a protestantismus szellemének megfelelőbbel váltassék fel, az erlangeni theol. szakhoz szabadelvű tanárok is hívassanak, stb.). A baireuthi zsinat azonban nem adott helyet a luth. egyház és keresztyénség lényegével állítólag ellenkező kérelemnek és egyúttal mély sajnálatát fejezte ki a közös iskolákra vonatkozó kormányrendelet felett is.⁵

Pártkülönbség nélkül nagy megnyugvással fogadta az evang. egyház a *prot. lelkészek, fizetés-javításának rendezését*, melyet a király is megerősített (1874.). E szerint a betöltött 15. szolgálati évig a lelkészek fizetését 900 frtra egészíti ki az állam; ezután a fizetés 16–20. évig 1100, 26–30. évig 1200, 31–35. évig 1300 és 35 éven túl 1400 frtig emelkedik.⁶

Mióta életbe lépett a kötelező polgári házasság, sokan sem egyházi esketésről, sem más lelkészi szolgálatról nem akartak hallani. Ezen bajok ellen erélyesen és nem siker nélkül lépett fel az egyház. Első sorban az *egyházi esketés* formájáról⁷ gondoskodott; azokra pedig, *kik nem törődnek a vallásos cselekményekkel, megfelelő büntetést (jogfosztást) szabott*. Nevezetesen kimondta az egyház (ansbachi k. zsinat, 1877. okt.), hogy az esketést meg kell tagadni keresztyén és nem keresztyén közt, házasságtörés és hűtlen elhagyás esetében; aki mellőzi az egyházi esketést, veszítse el activ és passiv választási jogát; aki nem gondol a keresztelt gyermeknek vallásos oktatásával és confirmációjával, nem lehet keresztszülő; aki nem keresztelteti meg gyermekét, nem részesülhet az úrvacsorában.⁸

Majd a főconsistorium javaslatára megengedte a király, hogy *újra egyesíttessenek az ansbachi és baireuthi evang. luth. consistorialis kerületek*

zsinatai; sőt azt is kijelentette, hogy jövőben a tanra, liturgiára, egyházi rendre és alkotmányra vonatkozó intézkedéseket nem fog tétetni a zsinat beleegyezése nélkül. Ez az egyesült zsinat meg is tartatott (Baireuthban, 1881. szept.), de az egyházalkotmány revisiója (a király kívánatára) elmaradt és csak némely visszaélések megszüntetése került szóba; nevezetesen a terjedni kezdő *vadházasságok* és *esküszegések* megszüntetését ajánlották a főconsistorium és kormány figyelmébe.⁹

Midőn mind nagyobb körben kezdett terjedni a *halottak égetése*, a müncheni főconsistorium elég szabadelvűséggel kimondta, hogy a lelkészek belátásuk szerint megáldhatják a megégetésre szánt halottakat, de nem lehet rá őket erőltetni; ellenben a hamvaknak ünnepélyes elszállításánál semmi teendőjük sincs (1884.).¹⁰

Ha korainak tartották is az egész egyházalkotmány átalakítását, még is történtek egyes apróbb javítások. Így a közzsínat (Ansbachban, 1885.) saját befolyásának erősítése végett elfogadta azt a javaslatot, hogy *állandó zsinati választmányt* (4 lelkészt, 4 világit) választ, mely évenként legfeljebb kétszer üljön össze, hogy a fontosabb ügyekben tanácsával támogassa az egyház kormányát és hogy a közzsínat illetékessége körén belül hangot adjon minden felmerülhető kívánságnak. Továbbá elrendelte, hogy az *öngyilkosokat* csendesen (halotti beszéd nélkül) kell eltemetni és elhatározta, hogy szorgalmazni fogja a *lelkészek fizetésének és nyugdíjának emelését*.¹¹ Ennek az utóbbi óhajtságnak nemsokára eleget is tett az országgyűlés, midőn 261,300 márkát szavazott meg az evang. lelkészek fizetésének javítására, hogy legalább 1800 márka legyen a kezdő fizetésök (1888.).¹²

Míg a bajor evang. luth. egyház csak nagyon óvatos léptekkel haladt előre: addig a *rajnai tartomány uniói egyháza* gyorsabban, korszerűen alakította át alkotmányát. A királyi megerősítést nyert *új alkotmány* (1876.) szerint 6 évre directe választják a *presbytereket*. *Választó* a 25. évét, *választható* a 30. évét betöltött, kifogástalan erkölcsű és egyházas érzelmű családfő. A *tartományi zsinat* a lelkészekből és a presbyteriumoktól 4 évre választott megfelelő számú világi tagból alakul; a 4 évenként összeülő *közzsínat* a tartományi zsinatoktól választott egyenlő számú lelkész- és presbyter-képviselőből alakul; de a dékánok hivataluknál fogva nem tagjai és a summus episcopus sem küld képviselőket. A közzsínat *állandó választmányt* küld ki, a tárgyalást a főconsistorium vezeti; végre a községek óhajtsa figyelemben részesül a

lelkészi állomás betöltésénél.¹³

Majd a *közssinat* (1877.) megnyerte azt a jogot, hogy *elnököt és képviselőt* választhasson; az új ügyrend pedig jogkörét szabályozta. E szerint a *közssinat* csak abban az esetben hozhat a tan, szertartás, rendtartás és alkotmány tekintetében *érvényes végzéseket, ha előbb a megyei zsinatok és az összes presbyteriumok véleményüket nyilvánították rólok*. Az elfogadott új agenda nagy ünnepeken kötelezővé tette az Apostolicum felolvasását.¹⁴ Később a *közssinat*, (1885. Speierben) az uniói egyházban is elrendelte, hogy az *öngyilkosokat* csendesesen (imával) kell eltemetni; hogy az egyházi kötelességek elmulasztóit egyházi jogaiktól való megfosztással kell büntetni.¹⁵ De az egyházi kötelességek elmulasztására vonatkozó végzéseket csak azon feltétel alatt erősítette meg a főconsistorium (1888), hogy bejelentsék az egyes eseteket, és öt év alatt elévüljenek a büntetések. Midőn egyes szabadelvű vagy épen radicalis nyilatkozatok megbüntetését szorgalmazták némelyek, kimondta a *közssinat* (Speierben, 1889.), hogy csak az unió alapjául szolgáló okirattól való eltérés esetében lehet szó büntetésről és ezt is a főconsistorium szabja ki a zsinati választmánnyal egyetértőleg.

Végre egész *Bajorországban* erősen kell küzdeni a prot. egyháznak a kath. klérussal, mely a vegyes házasságból származott gyermekeket ott is mind magának szeretné eltulajdonítani; de résen állanak a prot. egyház vezetői is és erélyesen visszautasítják a birtokháborítókat. Midőn a *kath. egylet* (1889.) nagy zajos gyűlést tartott *Neustadtban*, az *evang. szövetség* néhány nappal később (aug. 4.) ugyanabban a teremben igyekezett a klérus támadását visszaverni. Midőn *elrendelte a müncheni érsek* (1889. jan. 20.), hogy hirdessék ki a szószékekből, hogy „a polgári házasság” csak előkészület a házassághoz; hogy a „*vegyes házasság*” tilos és ezen tilalom alól csak abban az esetben lehet *dispensatiót* adni, ha a szülők a kath. vallásban való neveltetését biztosítják minden gyermeköknek és a nem kath. felet lehetőleg az „*igaz egyházba*” vezeti a kath. fél.¹⁶ A családok lelki békéjének, az egyházak jogegyenlőségének és a lelkiismereti szabadságnak ilyen durva bántalmazása ellen, védelemül *elrendelte a müncheni evang. főconsistorium* (1890.), hogy a vegyes házasságokhoz való figyelemztetést olvassanak fel a szószékekből, kijelentvén, hogy ez a durva támadás fel fogja ébreszteni a hívek lelkében az *evang. öntudatot* és óvatosságra intendi az illetőket, hogy a *kelepcévé tett vegyes házasság* kedvéért evang. hitők és egyházok iránti

hűségüket oda ne dobják áldozatul a római clericalismusnak.¹⁷ De nemcsak védik magokat a klérus ravasz és vakmerő csselfogásai ellen, hanem számos virágzó *vallásos és erkölcsi egylettel* (kül- és belmisszió, lelkeszi értekezlet, prot. egylet, evang. szövetség, stb.) élesztik és terjesztik az evang. eszméket. E küzdelemre készíti elő az egyházak jövő pásztorait az *erlangeni evang. luth. theol. szak*, hol külön tanszék van felállítva a rajnai tartomány uniói egyháza számára. Lelkészeket és híveket ebben a munkájukban nem nagyon zavarják a rajongó prot. felekezeteknek elszórtan fellépő apostolai, (néhány darbysta, mormon, methodista stb.).¹⁸

1. IV. Miksa József vál. fejedelem, I. Miksa néven, 1806. vette fel a királyi elmet.

2. (*Giech*): Die Kniebeugung d. Protestanten vor d. Sanctissimum (Ulm, 1841.); *Harless*: Offene Antwort (München, 1843.); *Döllinger*: Die Frage v. d. Kniebeugung d. Prot. v. d. relig. u. staatsrechtlichen Seite (München, 1843.).

3. *Harless*, a luth. orthodoxia fő képviselője, 1806. szül., 1836. erlangeni theol. tanár, 1840. az egyetem képviselője, az országgyűlésen szóval és írásban harcolt a térdhajtási rendelet ellen, miért elvesztette a kormány kegyét és e miatt, mint egyháztanácsos, Baireutba tétetett át 1845. Ugyanebben az évben a lipcsei egyetemhez nyert meghívást, majd a cultusministeriumnál mint titkos egyháztanácsos és drezdai egyháztanács elnökhelyettes 1850. nagy befolyást gyakorolt a szász egyházi viszonyokra. 1852. a müncheni főconsistorium elnökének nevezték ki és ebben az állásában új életre ébresztette a confessionalismust a bajor evang. egyházban; 1869. nyugdíjaztatott és még abban az évben meghalt.

4. *Gesch. Kal.*, 1873. évf. 117. 185–86. l.

5. *Kirchl. Chron.* 1873. évf. 153–55. l.

6. U. o. 1874. évf. 105. l.

7. *Esketési forma*: Miután Isten színe előtt kölcsönös hitvesi szeretetet, hűséget és keresztyén házasi életet fogadtatok, összeadlak titeket az A., F. és Sz. L. háromegy Isten nevében.

8. *Kirchl. Chron.*, 1877. évf. 125–27. l.

9. U. o. 1881. évf. 80–81. l.

10. U. o. 1884. évf. 116–17. l.

11. U. o. 1885. évf. 88–91. l.

12. U. o. 1888. évf. 193. l.

13. U. o. 1876. évf. 84–85. l.

14. L. a 8. j.

15. L. a 11. j. A büntetések ugyanazok, amelyeket az ansbacheri zsinat szabott ki 1877.

16. *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 89, 210. l.

17. U. o. 1890. évf. 244–46. l.

18. *Bajorország*hoz l. még: *Baur*: i. m. V. k. 143., 157., 171., 480–84., 517–19.; *Hase*: i. m. 577–78., 605., 620.; *Herzog-Koffmane*: 19. Jahrh., 93., 100–101., 113–15.; *Kurtz*: i. m.

II. k. 2. r. 148—52.; *Herzog*: Real-Encykl., II. k. 194—95.; *Calw. Kirchenlex.* I. k. 166—67. l.

III. HESSEN.

A *hesseni választófejedelemség* egy részében (Hanau tartományban) 1818. lépett életbe az *unio*. Ennek szelleme lassanként utat tört a fő egyházi hatóságba is, mely szelídítette a lelkészeknek a hitvallásokra kötelező szigorú esküformáját (1838.). Az *orthodoxok* ezt az újítást sérelmesnek tekintették az egyházra nézve és hevesen megtámadták (*Bickel* marburgi jogtudós); ellenben a *szabadelvűek* (élőkön *Henkel* volt főigazgatóval) azt kívánták, hogy a kormány zsinat útján szüntesse meg a hitvallások érvényességét. A kormány egyik pártot sem támogatta és így egy időre elcsendesedett a hitvallási vita. Majd azt a kérdést kezdték bolygatni, hogy *az ország jog szerint lutheránus vagy reformált-e?* Igaz, hogy a reformáció alkalmával *Móric* tartománygróf a *calvinismus* szelídített tanát juttatta diadalra (1604.), de a luth. reactio sem enyészett el nyomtalanul. A kormány ellenben nem törődött sem hitvallással, sem unióval és a lelkészek és tanárok alkalmazásánál nem vette tekintetbe hitvallásukat. E színtelen állapotnak a forradalom vetett véget. A forradalom után kinevezett minisztérium (1850-től *Hassenplug*) a vallásos buzgóságot minden áron feléleszteni törekvő általános áramlattal tartott és az egyházat luth. szellemben kezdte újra szervezni, mely törekvésében készséggel támogatta *Vilmar* egyháztanácsos.¹ A választófejedelem közönyös szemlélője maradt a letűnt múlt felidézési kísérletének. De az orthodoxia uralma nem volt tartós, a minisztérium megbukott néhány év múlva (1855.); majd elkövetkezett a „hét napos” porosz-osztrák háború (1866.), mely után a *porosz államba kebelezett az ország*.

Ez a nevezetes politikai esemény az egyházi életre nézve is új korszaknak vált kiinduló pontjává. A luth. és ref. vagy unio-párt küzdelme nem szűnt ugyan meg, sőt a maga érdekében mindenik kérelemmel kereste meg a porosz királyt. Egyik párt azt kívánta, hogy ismerje el luth. jellegét az egyháznak; a másik ellenben a ref. jelleg védelmét és zsinati alkotmány életbeléptetését kérte. A király az utóbbi kérést tartotta jogosultnak, az uniót megtámadó *Vilmart* elmozdította hivatalából (1868.); sőt munkába vette a *hesseni három consistorium* (a hanaui, casseli és marburgi) *egybeolvasztását* is. Ezzel a tervszel

szemben erős ellenzéki állási foglaltak el a confessionalisták, sőt az országgyűlés sem szavazta meg a szükséges költséget. De a kormányt ez az ellenzéki mozgalom nem térítette le megkezdett útjáról; ellenkezőleg egy királyi rendelet (1869. aug. 9) *előkészítő zsinatra* hívta össze a hesseni ref. és luth. egyházat *Marburgba*, hogy tanácskozzanak a *zsinat-presbyteri alkotmány* helyreállításáról. A confessionalisták a választások megfiúsításával akarták meggátolni a zsinat létrejöttét, de a zsinat, ha sok viszály után is, összeült (Casselben dec. 8.) és csekély módosítással *elfogadta* a kormánytól ajánlott és a pártokkal szemben engedékeny *zsinat-presbyteri alkotmányt*, mely két-harmad részben egyházi (12 tag) és egy-harmad részben világi képviselőkből állította össze a zsinatot és e mellett nagyon szűk korlátok közé szorította a *választás szabadságát*. A pártokat kibékíteni óhajtó új alkotmány nem hozta meg a békét; ellenkezőleg egy tiltakozó nyílt levélben kijelentették a confessionalisták, hogy semmi áron sem fogadják el (1870. márc. 4). A kormány kisebb-nagyobb büntetésekkel igyekezett az ellenszegülők véleményét megváltoztatni, de nem sok eredménnyel. A harc még javában folyt, midőn a *tanfelügyeletre* vonatkozó új *törvény* (1872.) még erősebben felizgatta a confessionalistákat. Maga a casseli consistorium sem rajongott nagyon az egyház és iskola közti kapcsolatot gyengítő, új törvényért; de meghajlott előtte és azt remélte, hogy a lelkészek is követni fogják példáját. De e remény nem teljesült, több lelkész visszautasította a reá ruházott tanfelügyelői tisztet, a consistorium pedig pénbirsággal büntette az ellenszegülőket. A harc tehát tovább folyt, mégpedig nemcsak a hitvallás mellett, hanem a porosz beolvasztó politika ellen és az elűzött fejedelem érdekében is. A kormány egy ideig kíméletesen bánt az ellenszegülőkkel, büntetéseiket részben vagy egészen elengedte, de midőn komolyabb alakot öltött az ellenszegülés és a nép is tüntetni kezdett a büntetett lelkészek mellett, kellőleg gondoskodott a bajnak gyökeres orvoslásáról. Ebből a célból az új cultusminister *Falk személyesen megjelent Casselben* (1873. máj.) s *elrendelte* az eddigi *három consistoriumnak* régóta *tervezett egyesítését*, megígérvén, hogy tisztán hitvallási ügyekben külön fognak ítélni a ref., luth. és uniói egyház képviselői (*itio in partes*). Erre a *vilmar-féle párt* (élén az említett Vilmar testvérével) azonnal megkezdte a támadást, tiltakozott egy közgyűlésen az egyesített consistorium ellen és számos lelkész megtagadta az engedelmséget. Majd arról panaszkodtak a királyhoz

beadott folyamodványban, hogy a legnagyobb felségnek, Krisztusnak az akarata ellenére egészen felforgatták a hesseni egyház hitvallási jogállapotát. A consistorium előbb pénzbírsággal büntette az engedetleneket, de midőn ez elégtelennek bizonyult, egy *királyi rendelet* (1873. szept. 27.) gondolkodási határidőt tűzött ki (okt. 12-ig) és azokat, akik addig sem tértek jobb útra (Vilmar és társai), megfosztotta hivataluktól. Ekként 40 *renitens lelkész* vesztette el hivatalát. Utóbb két *pártra* szakadtak ezek is, a *felső-hesseniek* (élőkön *Hoffmannal*) a teljes luth. hitvalláshoz ragaszkodtak, az *alsó-hesseniek* (élőkön a *Vilmar testvérével*) a *hesseni javító pontokat* (I. a II. k. 157–158. l.) fogadták el. De mivel a *renitens lelkészek* nem számíthattak a községek tartós támogatására, 14-re apadt le számuk, kik *egy értekezleten* (Hombergben. 1886.) a porosz ó-lutheranusokhoz csatlakoztak.

Eközben a hesseni állami egyház megkapta a megígért *zsinat-presbyteri alkotmányt* (1884.), mely a keleti porosz tartományok alkotmányának másolata. A különben nem lényeges eltérések közé tartozik az, hogy 12 évre választják a presbytereket és megmaradt a presbyterium ajánlási joga (de nem *cooptatio*); hogy a tartományi zsinatok tagjai nem kapnak napidíjat, hogy a *közzsinat választmánya* a consistoriummal együtt határoz a fontosabb ügyekben (pl. *superintendensek kinevezése, lelkészek fegyelmezése, lelkészek korpótlékának engedélyezése vagy javadalmának emelése a község vagyonából, ennek az akarata ellen stb.*); és hogy a *liturgia, káté, énekeskönyv, agenda ügyében* a különböző (ref., luth. és egyesült) hitvallású tagok külön osztályban hoznak végzéseket.² Az új egyházalkotmány ellen a hesseni főrendűek is folyamodtak a királyhoz, de a király az állami és egyházi egység érdekében megerősítette azt (1885. dec. 16.).

Az *első rendes közzsinat* (Casselben 1888. okt.) elfogadta a már rég tervezett *egységes énekeskönyvet*, melynek a rationalista korszakban szerkesztett énekeskönyvet kellett helyettesíteni a hesseni vál. fejedelemségnek három részre osztott evang. egyházában. Egyedül a lutheránusok kívánták, hogy külön kiadást rendezzenek számukra („a luth. községek számára”) és hozzácsatolják a luth. kátét is. Különben az új énekeskönyv bevételét szabad tetszésére bízták a községeknek. A zsinat azután megállapította a *kihirdetés és esketés rendjét*. E szerint nem eskethetők meg olyan elváltak, kiknek egybekelése bűnös volna az Isten

igéje szerint; azok sem, kik megvetik a keresztyén hitet, vagy bűnös életet folytatnak, vagy akiknek közbotrányt okozna az egybekelésök stb. Az *egyházi kötelességek* (keresztség, confirmatio, esketés) *elhanyagolói*ra ugyanazokat a büntetéseket szabta ki, melyeket a porosz egyházi törvény. A *confirmatio* idejére nézve, mely Hessenben nagyon szabadjára volt hagyva, a 14. évet tűzte ki a consistorium, a népiskolába való felvételre pedig a 6. évet.³

A hesseni nagyhercegségben is hasonló küzdelem folyt az orthodox és rationalista irány közt. Ennek az utóbbinak tűzhelye a giesseni egyetem volt. A főegyháztanács a két ellenséges irány közvetítésével igyekezett a békét biztosítani. E bajt még növelte a prot. egyháznak a kath. egyházzal való összetűzése (a Ketteler püspök ócsárló nyilatkozatai miatt), mely egészen felzavarta az ország békéjét. Ez ingerült harcot csak rövid időre szakította meg a *Luther wormsí emlékének leleplezési ünnepélye* (1868. jún. 25.), melynek lelkesítő örömeiben testvéri szeretettel vett részt minden párt (mintegy 60,000 vendég volt jelen). Majd mozgalmat indítottak a szabadelvűek a *zsinat-presbyteri alkotmány* mellett, melyet az orthodoxok a hitvallások mellőzésével azonosnak gondolva, előre is ellenszenvvel fogadtak. Ilyen előzmények után jelent meg a nagyhercegtől megerősített *alkotmányterv* az evang. egyház számára (1870. júl. 11.), mely részben a badenihez hasonlít (a három: egyesült, ref. és luth. egyháznak közös zsinata lesz, mely azonban nem intézkedhetik tan és liturgia tekintetében), de szűkebb jogkörben mozog nála. Ez ki is elégítette az orthodoxokat; ellenben a szabadelvűek előre is tiltakoztak olyan alkotmányterv ellen, mely nem veszi tekintetbe a községi és világi elem jogait. Majd megjelent az *ideiglenes zsinatot* egybehívó nagyhercegi rendelet (1870. okt. 19.) és megkezdődött a *választási harc*. A szabadelvűek jól tudták, hogy csak abban az esetben remélhetik az alkotmány-kérdés kedvezőbb megoldását, ha többségre jutnak (úgy is lett), épen ezért nagy tevékenységet fejtettek ki; ellenben az orthodoxok a választások megakadályozására törekedtek.

A közbejött német-francia háború lezajlása és hosszas küzdelem után, végre összeült a *zsinat* (1873.), mely a kormánytól ajánlott és egy bizottságtól módosított *egyházi alkotmánytervről* nyilatkozott. A többségtől elfogadott *főbb pontok* szerint a hesseni evang. egyház egy (tehát unió, de csak szövetség); új tant és liturgiát nem szabad a községekre ráerőszakolni; a lelkész az Isten igéjét tisztán, de a felavatási eskü

figyelembevételével tartozik hirdetni⁴; a lelkészválasztás szabályozásáról, hogy a község is tevőleges részt vehessen benne, a következő zsinat fog intézkedni; a dékánt a megyei zsinat választja (6 évre); a kerületi és országos zsinaton egyenlő számban és egyenlő joggal vesznek részt az egyházi és világi képviselők⁵ stb. Az unió tehát csak kormányzási és igazgatási tekintetben emelkedett érvényre, a tankülönbségek megszüntetése nélkül; de mint ilyen sem elégítette ki a betűhöz ragaszkodó confessionalistákat. Az *orthodox kisebbség ki is lépett a zsinatból*, 77 lelkész pedig tiltakozott végzése ellen. A nagyherceg azzal a módosítással erősítette meg az így létrejött egyházalkotmányt, hogy a luth., ref. és uniált községek saját hitvallásuk sérelme nélkül legyenek tagjai az evang. egyháznak (1. §) és hogy a hitvallások ne lehessenek a törvényhozás tárgyai. (1874. jan. 6. *alkotmányrendelet*). Még így is kijelentette 15 luth. lelkész, hogy lelkiismerete tiltja az új törvény elfogadását. A főconsistorium a *renitenseket* megfosztotta hivataluktól, ők pedig kevés számú híveikkel kiléptek az alkotmányos államegyházból és „szabad luth. egyházat” alapítottak, mely a hombergi renitensek szabályait fogadta el. Kevés idő múlva az elismert egyházaknak megadott *adó kivételi jog* (1875.) *újabb szakadásnak* lett okozója. Néhány nem adózó egész és fél község (5–6000 lélek) kilépett az állami egyházból és „szabad prot. egyházzá” alakult (1877.).⁶

Még az ily alkotmánynál is mélyebben sértette a confessionalistákat az *új iskola-törvény* (1874.), mely a nyilvános iskolákat közös iskoláknak jelentette ki; új felekezeti iskoláknak községi költségen való alapítását nem engedte meg; a létező felekezeti iskoláknak közös iskolákká való átalakítását a politikai és egyházi község eljárásának beleegyezésével lehetővé tette; az *iskolákra való főfelügyeletet* az államra és a népiskolák vezetését állami hatóságokra ruházta.⁷ Hasonló izgatottságot okozott a *kötelező polgári házasság* életbe léptetése (1875.).

Ezek a reformok alapján felforgatták a hesseni egyesített evang. egyház békéjét s miután az állam épen ebben az időben lépett fel legerélyesebben a római hierarchismus ellen, a prot. renitensek ellen sem tanúsíthatott kíméletet. A felizgatott kedélyeket még a *lelkészek fokozatos díjazását* elrendelő törvény (1876., hivatalkor szerint 9 osztályba soroztattak, 2000–4400 márkáig emelkedő fizetéssel) sem csillapította le.⁸ Sőt a lelkészi pályára is oly kevesen vállalkoztak, hogy sok állomást nem lehetett betölteni. Az állami hatóságok a szabad protestánsoknak

nem akadályozták az egyházból való kilépését, de gyermekeik vallásos neveltetéséről saját költségükön tartoztak gondoskodni és az evang. lelkészi és egyházi vagyon az evang. községé maradt, vagy az egész község kilépése esetében a polgári községre szállott.⁹ Különben az *egyházból való kilépést* és polgári következményeit országos törvény is szabályozta (1878.). A darmstadti országos zsinat (1879. jún.) elfogadta az új énekeskönyvet, de a községek szabad tetszésére bízta bevételét; elfogadta a *lelkészek szolgálati pragmatikájának tervét* is (az első ilyenű kísérlet Németországon),¹⁰ de mellőzte a patronatus és ajánlási jog eltörlésére, a világi elemnek a megyei és országos zsinaton való szaporítására stb. vonatkozó javaslatokat.¹¹ A következő zsinat (1883. okt.) az *egyházi rend fentartásának szabályairól* intézkedett. E szerint *egyházi esketésnek* nincsen helye keresztyének és nem keresztyének közt kötött házasságnál; vegyes házasságnál, ha az evang. férfi előlegesen kötelezte rá magát, hogy minden gyermekét nem evang. vallásban nevelteti, és az egyházi elöljáróság végzéséből oly esetekben, midőn a követelt esketés a házasság lealázása lenne vagy köz megbotránkozást okozna. A *lelkészek fegyelmi vétségei* rendbírsággal (intés, dorgálás, pénzbüntetés 90 márkáig) és hivatalból való eltávolítással büntettetnek; utóbbinak abban az esetben van helye, midőn a lelkész hivatásához méltatlanul viseli magát, elöljárósága iránt engedetlen vagy oly módon sérti meg hivatala méltóságát, hogy nem lehet működése áldásos.¹² Majd felmerült a *lelkészek nyugdíjalapjának kérdése* is (1885. zsinaton), de mivel hiányzottak hozzá az eszközök, a régi gyakorlatnál maradtak (az öreg lelkész mellé helyettest rendelnek). A *lelkészi özvegyek nyugdíját* 800-ról 850 márkára emelték. A *tisztoisелők hivatali idejét* úgy szabályozták, hogy az egyházi elöljárók és képviselők megbízatása 5 és 10 évre terjedjen, a dékánt (megfelel a porosz superintendensnek = esperes) pedig a megyei zsinat 10-évenként válassza újra.¹³ Hosszas vajúdas után megnyugtatóan intézték el a *lelkészválasztás törvényét* is (1888. zsinaton); e szerint a főconsistorium az egyház elöljárósága elé terjeszti az összes pályázók névsorát, okirataikkal együtt, de a választottat a főconsistorium nem tartozik feltétlenül megerősíteni; az elöljáróságnak megvan az „*óhajtási joga*”, véleménykülönbség esetében pedig a főconsistorium a zsinati választmánnyal együtt dönti el az ügyet. A tapasztalt kellemetlen súrlódások elkerülése végett a *lelkészek központi díjazásának módját* a badeni szerint fogadták el. Ugyanebben az évben az országgyűlés 200.000

márkára emelte fel az evang. egyház segélyét.¹⁴

A theol. hallgatók katonai szolgálatára vonatkozólag a zsinat (1890.) elfogadta azt az indítványt, hogy nevezettek ne mentessenek fel a katonai szolgálat alól, de nem fogadta el azt, hogy katonai szolgálati évök beszámíttassék lelkészi szolgálati évül. Ugyanebben az évben a főconsistorium egy rendeletében arra intette az evang. lelkészeket, hogy tartózkodjanak az *antisemita mozgalmakban* való részvételtől és inkább a szeretet és béke munkásai legyenek, mivel ezt követeli hivatásuk.¹⁵

Az ekként kifejtett alkotmányos hesseni evang. egyházba lassanként visszatért a béke; az egyházi élet ébrentartásáról számos jól szervezett *egylet* (theol. tudományos, lelkészi értekezletek, kül- és belmissziói társulatok, evang. szövetség, stb.) gondoskodik. Az államegyházzal szemben ellenzéki állást foglaló *renitensek* (1100 szabad lutheránus, 4000 szabad protestáns) nem számíthatnak hódításra.¹⁶

1. Vilmar Ág. Frigy. Kár. Alsó-Hessenben született 1800-ban, előbb a szabadság híve volt, utóbb mint marburgi gymn. igazgató (1833–50), casseli egyháztanácsos (1850–55.) és marburgi theol. tanár (1855–68.) a feltétlen politikai és egyházi tekintély zászlója alá szegődött, a hesseni ref. egyházat erőszakkal lutheránussá akarta átalakítani és, miután lehetségesnek állította az ördöggel kötött szövetséget, is, kíméletlen harcot indított minden tudományos theologia ellen; megh. 1868.

2. *Kirchl. Chron.*, 1884. évf. 76–80. l. Az alsó-hesseni evang. egyház egyik részévé lett a porosz egyháznak, de azért nem tartozik a berlini főconsistorium hatósága alá, hanem külön consistoriumával egyenesen a cultus-miniszteriummal áll összeköttetésben.

3. U. o. 1888. évf. 171–74. l.

4. A lelkészek 1860. óta a *felavatás alkalmával* az ó- és újszövetségben foglalt, az egyház reformátort hitvallásaiban, különösen az augsburgiban vallott keresztyén tanra köteleztetnek.

5. Az alkotmányról bővebben *Kirchl. Chron.*, 1873. évf. 156–58. l.

6. *Kirchl. Chron.*, 1877. évf. 142. l.

7. *Gesch. Kalend.*, 1873. évf. 96–97. l.

8. A *fizetés elosztása* oly formán történt, hogy ha egy lelkésznek hivatalkorához mérve több jövedelme volt a megszabottnál, a *központi egyházi alapha* adta be a felesleget és ugyanonnan egészítették ki a kevesebb jövedelműnek fizetését. Mindezt pedig a bővített főconsistorium intézte el.

9. *Kirchl. Chron.*, 1877. évf. 142–43. l.

10. A *lelkészek pragmatikája* 1. a lelkészi hivatal elnyerését; 2. a lelkész szolgálati viszonyát; 3. a hivatal megüresedését, a kilépést és áthelyezést szabályozta.

11. *Kirchl. Chron.*, 1879. évf. 97–98. l.

12. U. o. 1883. évf. 116–18. l.

13. U. o. 1885. évf. 114–15. l.

14. U. o. 1888. évf. 215–16. l.

15. U. o. 1890. évf. 267—68. l.

16. *Hessenhez* l. még: *Hase*: i. m. 563., 600., 609., 613.; *Herzog-Koffmane*: 19. Jahrh. 93., 97—98., 111—13.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 142—43., 146., 156.; *Herzog*: Real-Encykl. VI. k. 72—75., XII. k. 194—95.; *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 756—58. l.

IV. HANNOVER.

Hannoverben nem tett hódítást az unió, de a göttingai egyetemen annak szellemében adták elő a hittudományokat, amiért eleget is boszankodtak a luth. confessionalisták. A *Stadeban* tartott *lelkészi értekezlet* rá is mutatott arra a lényeges és káros ellentétre, mely az egyetem taniránya és az ország luth. egyházának hitvallása közt létezik és arra kérte a kormányt, hogy luth. szellemű tanárokat alkalmazzon az egyetemen. Erre az egyetemi theol. kar védelmére kelt az egyetemi tanszabadságnak; a gondnokság pedig nem vette figyelembe a lelkészek kívánságát. Az orthodoxok arra törekedtek e vereség után, hogy alkalomadtával újra diadalra juttassák ősi alakjában a luth. irányt. E terv megvalósítására legalkalmasabbnak hitték a *trónörökös confirmatioját*, midőn egy olyan *kátét* (a Walter-félét) akartak a községekre ráerőszakolni, mely a harmincéves háború korának szellemében volt fogalmazva, az ördögről és a lelkész kulcs hatalmáról szóló tanokat fentartotta lényegökben és csak újabb alakba öntötte (1862.). De ezen merénylet ellen néhány derék lelkész (Bauerschmidt, Sulze s m.) vezetése alatt *erős ellenzéki mozgalom* indult meg, helyenként zavargások, sőt véres összeütközések is fordultak elő; mindezek és a nagyszerű *cellei gyűlés* (melyhez *Ewald* is csatlakozott) arra indították a kormányt, hogy a confessionalista kisebbség boszúságára engedjen a nép nagy többsége kívánságának és ne erőszakolja a káté elfogadását.

Felmerült ez alkalommal az *egyházalkotmány kérdése* is, a kormány *előleges zsinatot* hívott össze e célból (1863. okt. 6-ra), melyre a községek a cellei program híveit, a lelkészek a lutherismus harcosait és a kormány a józan középírány képviselőit küldötte el. A zsinat heves vita után *közvetítő irányban készítette el az alkotmány tervét*, mely némileg lecsillapította a kedélyek ingerültségét. Így az orthodoxok majdnem ellenkezőjét érték el kitűzött céljoknak és akaratlanul legalább is a mérsékelt haladást mozdították elő. Majd a kormány, kevéssel *Poroszországba való bekebelezetése* (1866.) előtt mérsékelt főconsistoriumot nevezett ki. A bekebelezés után nem történt változás a főconsistoriumban s az közvetlen a

porosz cultus-miniszterium alá rendeltetett. A porosz kormány azután az iskoláknak az egyháztól való elszakítását és állami felügyelet alá rendelését vette munkába. Bevezetésül elvette a seminariumokat és egy tartományi iskolai hatóság alá rendelte őket. Ezt az intézkedést nemcsak egyházi, hanem politikai szempontból is kedvezőtlenül fogadták; a confessionalisták unióra való törekvést fedeztek fel benne és a nem óhajtott uniót s az iskolának az egyháztól való elszakítását kerületi zsinati végzésekkel szerették volna meggátolni. *Grote az unió ellen 50 éves hangú tételt adott ki*, melyért büntetésben is részesült. Midőn a porosz király meglátogatta új tartományát (1868.), kijelentette a bemutatott lelkészeknek, hogy nagyon szíven fekszik az unió s óhajtaná, ha ők is kényszer alkalmazása nélkül, szívesen fogadnák. A confessionalisták nem sok vigasztalót találtak a király nyilatkozatában s ettől fogva az unió tervezését látták a kormánynak minden intézkedésében. Ilyennek tekintették a házassági ügyekben az egyházi törvényhatóság illetékességének megszüntetését is.

Vége *összeült a zsinat* (1869. nov. 3.; a királytól kinevezett 12 tag az unió híve volt) és *elfogadta a bizottság munkálatát*, mely a többek közt biztosította a luth. hitvallás jogosultságát; a községek élére csak elöljáróságot (és nem képviselőt is) állított; a kerületi zsinatokat egyenlő számú egyházi és világi képviselőkből szervezte; a hitvallásra, tanra, cultusra, fegyelemre, a lelkészi pályára, a lelkészekre és egyházi tisztviselőkre vonatkozó összes ügyekben való intézkedést az országos consistoriumra (5 rendes, 11 rendkívüli taggal) ruházta; azt kívánta, hogy a hannoveri egyház egyenesen a fejedelem (és ne a cultusministerium)¹ alatt álljon (ezt nem nyerte meg); hogy a lelkészválasztás joga megosztassék a főconsistorium és a községek közt (egyszer egyik nevezzen ki, máskor másik válasszon). *E törvények megerősítést is nyertek* (1871.). Míg a confessionalisták érdekeik védelmében fáradoztak: addig példátlan türelmetlenséget tanúsítottak az ellenpárt híveivel szemben; a prot. egyelet tagjait kizárták a kerületi zsinatokból és minden téren éreztették velök ellenszenvöket. Majd a zsinat állandó bizottsága (1872. jan. 4.) azzal a kérelemmel zaklatta a császárt, hogy ne erősítse meg az iskola-felügyeleti törvényt; egy lelkészi értekezleten pedig kijelentette a többség, hogy mint állami hivatal, nem vállalja el az iskola-felügyelőséget. A consistorium a törvény tiszteletben tartására figyelmeztette a makacsokat és miután ez nem vezetett sikerre, az

ellenszegülőket megfosztotta hivataluktól. De ha a consistorium szigorúan sújtotta a törvénszegőket, a szabadelvű lelkészek választását sem erősítette meg.

Még hevesebb ellenszenvvel fogadták a confessionalisták a *polgári házasság* és a vele kapcsolatos törvények életbe léptetését (1874.). Harms Tódor a hermannsburgi pogánymisszió-intézet (testvére, Harms Lajos alapította 1849.) vezetője kijelentette, hogy a polgári házasságot egyházi esketés nélkül nem tekinti házasságnak. E miatt letétetett hivatalából, ő pedig községe nagy részével és misszió-intézetével különvált (1878.). Erre a consistorium a separált intézettől megtagadta a rendes évi segélyt (később újból az egyház védelme alá került). Harmsnak mások is követték a példáját és így ott is megalakult az „*evang. luth. szabad egyház*” (mintegy 6000 lélekkel).

Majd a király engedélyével *rendkívüli zsinatot tartott a ref. egyház is*, hogy egyesítve a három független kerületet, *községi és zsinati alkotmányáról* határozzon (1881. nov.; 90,000 lélek 95 községben 116 lelkésszel).² Az alkotmánytervet, mely hasonló a többi ref. egyházakéhoz, abban a reményben fogadták el, hogy a hannoveri ref. egyháznak a király tiszta ref. egyházi főhatóságot fog engedélyezni, mivel csak így lehet áldásos hatása ennek a szervezkedésnek. A király meg is erősítette az alkotmányt, de külön ref. consistorium nélkül és az egyházat az aurichi evang. consistorium alá rendelte oly kikötéssel, hogy csak ref. tagok dönthetnek ügyeiben (*itio in partes*, 1882.).³

Hosszas előkészület után az *evang. zsinat* (1882. jan.) némi vita után, oly feltétel alatt fogadta el az *új evang. luth. énekeskönyvet*, hogy az egyes községek elöljárósága határozzon bevételéről.⁴ De azért a prot. egylet igen szigorúan elítélte, azt állítván, hogy az evang. egyház híveinek egyesítése helyett, egészen elszigeteli a hannoveri egyházat. Több község vissza is utasította.⁵ Továbbá a *lelkészek*, jövedelmök szerint, *15 osztályba soroztattak* (1500–5400 márkáig); 20 évi szolgálat után minden lelkész 3000 márka évi díjra számíthat, melyet, ha nem telik ki a községi jövedelemből, az állam fedez.

Az *evang. luth. rendkívüli zsinat* (1884. dec.) az evang. luth. egyházra nézve megszüntette néhány consistorium illetékességét és az illető községeket új kerületekbe osztotta be, mely intézkedés aligha fog kedvezni a királytól óhajtott uniónak.⁶

Egyik specialitása Hannovernek az *ó-reform.* (coccejanus) *egyház*

(2100 lélekkel), mely egy faluban (Veldhausen) maga képezi lelkészeit. Az „universitasnak” 5–6 hallgatója van, a tanári kar pedig két lelkészből áll. És a 17. század egyik vallási vitájának ez az itt feledett emléke ki tudja meddig fog még ellenállani az idő mindent elmállasztó erejének?

1. A felsorolt egyházi ügyekben a cultusminister csak megakadályozhatja a főconsistorium intézkedéseit, de nem intézkedhetik önhatalmúlag.

2. A választó kerületek 5000 lélek után 2, 5–10,000 után 3, 10,000 és több után 4 képviselőt választottak.

3. *Kirchl. Chron.*, 1881. évf. 40–41.; 1884. évf. 69–70. l.

4. U. o. 1882. évf. 31–32. l.

5. U. o. 1883. évf. 44–45. l.

6. U. o. 1884. évf. 67–72. l.

7. U. o. 1881. évf. 42. l. *Hannoverhez* l. még: *Herzog-Koffmane*: 19. Jahrh. III.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 145–46., 142.; *Hase*: i. m. 607–608.; *Herzog*: *Real-encykl.* XII. k. 194–95., 201., 203. l.

V. NASSAU.

A *nassau* hercegségben (mely 1866. kebeleztetett be Poroszországba s jelenleg egy része *Hessen-Nassau* tartománynak) korán és akadálytalanul életbe léphetett az unió (1817.), mivel a két testvéregyház közt régóta nem fordult elő sem hitvallási viszály, sem másnemű súrlódás. Az uniált egyház azután *zsinatpresbyteri alkotmányt* nyert (1817.), az egyház élén fősuperintendenssel. Később a lutheránusok megirigyelték a szomszéd államokban élő elvtársaik dicsőségét és oly erős támadást intéztek az unió ellen, hogy a kormány kénytelen volt buzgóságukat rendőrileg mérsékelni. Épen ez a visszahatás indította rá a kormányt, hogy határozottabb rendszabályokhoz nyúljon az unió érdekében. Így elrendelte a kormány (1869.), hogy a hitben megerősítés alkalmával az *unió szellemében írt új kátét* használják, holott azelőtt a lelkészekre volt bízva, hogy akár a Luther-félét, akár a heidelbergi kátét tanítsák. E rendeletnek csak három luth. lelkész nem engedelmeskedett, kik a *szabad luth. egyházhoz* csatlakoztak azután. Ugyanebben az időben a wiesbadeni consistoriumtól készített *zsinatpresbyteri alkotmányt* megerősítette a (porosz) király. Ily kedvező körülmények közt naponta nőtt a *prot. egylet* híveinek száma, sőt a mérséklet határát is átlépték egyesek. Emiatt a *Limburgban* gyűlést tartó lelkészek annak a kívánatuknak adtak kifejezést, hogy Nassaura nézve hitelesen állapíttassék meg az unió köre és legalább

az apostoli hitvallás tekintessék tanszabályzónak. E kívátnak később eleget is tett a Nassau részére (1877. júl. 4.) megjelent *kerületi zsinatrendszer*. Ki volt benne mondva, hogy a nassauai egyház uniólt; hogy az ó- és újszövetségben foglalt isten-igének és az augsburgi hitvallásnak áll az alapján; hogy elismeri a nem uniólt ref. és luth. közösségeket is és ezek hitvallásuk veszélyeztetése nélkül csatlakozhatnak az unióhoz, mert a tant és liturgiát illetőleg a pártok a zsinaton külön fognak határozni (*itio in partes*); hogy a zsinaton az egyházi és világi képviselők egyenlő számban fognak részt venni; hogy a főfelügyeletet a cultus-miniszter gyakorolja, a részletekben pedig a régi porosz egyházalkotmány lesz irányadó. Ezen terv ellen mindkét párt tiltakozott, a prot. egyet hívei nagyon korlátolt jogkörűnek, a confessionalisták pedig nagyon szabadelvűnek tartották. A szabadelvűek ez időben többségben lévén, a confessionalistákkal elég erősen éreztették türelmetlenségüket.

Később megváltozott a pártok közti arány és a *második zsinaton* (1882.) már majdnem egyenlően voltak képviselve. E zsinat gondoskodott a *kiszolgált lelkészek, lelkész-özvegyek és árvák nyugdíjának* emeléséről, a *lelkészek évi jövedelmét* 35 évi szolgálat után 3300 márkában állapította meg; az *esketési formulára* és az *egyházi köteleességek megsértésére* vonatkozólag alkalmazkodott a nyolc ó porosz tartomány intézkedéseire.¹ Ez utóbbit különösen a kath. klérusnak a vegyes házassági kérdésben elfoglalt ellenséges magatartása tette szükségessé. Ezt az ügyet egy *rendkívüli zsinat* intézte el véglegesen (1883.).²

Midőn azt tapasztalták a *szabadelvű unió-párt hívei*, hogy folyvást nagyobb tért foglalnak el a confessionalisták, tiltakoztak ellene *évi gyűlésükön* (1887. jún.), hogy a confessionalisták egyedül kormányozzák az egyházat és hogy egyedül ítéljenek a felett, hogy mennyiben lehet eltérni a hitvallásoktól; ezzel szemben feladatul tűzték ki a törvényesen biztosított evang. hit- és tanszabadság megvédését és a reformáció alapelveinek épségben tartását, de a hitvallások tankülönbségei nélkül.³ Általában a confessionalis áramlat gyorsan terjed Nassauban is s a szabadelvűek csak megfeszített erővel képesek küzdeni az elsodortatás ellen.⁴

1. Kirchl. Chron, 1882. évf. 41 – 42. l.

2. U. o. 1883. évf. 76 – 77. l.

3. U. o. 1887. évf. 105 – 106. l.

4. Nassauhoz l. még: Gieseler-Redepenning: Kirchengesch. V. k. 211., 216.; Hase, i. m. 574.; Herzog-Koffmane: 19. Jahrhundert., 93., 97.; Kurtz: i. m. I. k. 2. r. 157.; Herzog: Real-

Encykl. XII. k. 195. l.

VI. MECKLENBURG.

Mecklenburgban a középkorra emlékeztet minden és a *luth. papság korlátlan uralma* nagyon fanyar gyümölcsöket termelt az egyházi élet mezején. A lutheranizmus vakbuzgó őrei a hitvallástól legkevésbé eltérő véleményt sem tűrtek meg. És egyesek, kik nem akartak meghódolni a betű feltétlen tekintélye előtt, a legmakacsabb üldözésre számíthattak. Ez történt *Baumgarten M.* rostocki egyetemi tanárral, ki hivatalát vesztette el, mely indokolhatatlan szigorú ítéletet még az orthodoxok jobb része is megsokalta. Ugyanis a rostocki egyetemnek szigorú orthodox theol. tanári kara kételkedni kezdett a *Baumgarten* igazhitűségében és azzal vádolta többek közt, hogy lényegesen eltér a Mecklenburgban érvényes egyházi tantól. A kormány a consistoriumtól kért e tárgyban véleményt (1857. ápr.). A nyilatkozat az alaptanok megváltoztatásával és más nagyrészt hamis vádakkal terhelte *Baumgartent*, mire a kormány teljes nyugdíjjal *elmozdította hivatalából* (1858. jan.). Az orthodoxiának ezt a papuralmi törekvését buzgón támogatta a nemesség is; a két osztály egyesült erővel nehezedett a népre; a nép elfordult vezéreitől, elidegenedett a templomtól, a törvénytelen gyermekek száma folyvást nőtt, a szellemi és vallásos élet aláhanyatlott, egy szóval alig van párja az ottani állapotoknak. Ezért vált közmondássá Németországon a legrosszabb állapot vagy dolog megjelölésére a „*mecklenburgi*” gúnynév. Ez az állapot az újabb időben sem javult, a szabadelvűség vívmányai előtt kellőleg gondoskodnak a határ elzárásáról. Így a főegyháztanács egy *rendeletben* (1869.) meghagyta a lelkészeknek, hogy a *polgári házasságban élőket* (ez még nem volt az országban törvényes) *ne tekintsék az egyház tagjainak*, mert az egyházaknak az ilyen tagokra semmi gondja. Sőt midőn életbe lépett a *polgári házasság és polgári anyakönyvvezetés* (1876.), ez sem zavarta meg a régi állapotokat. A kormány külön seminariumot tart a nemesi tanítók kiképzésére. Midőn egy képviselő azt indítványozta az országgyűlésen, hogy országos zsinatot kellene összehívni és olyan egyházalkotmányról gondoskodni, melyben jogos részt vehessenek a községek is, különben a papságnak határt nem ismerő mindenhatóságából lassanként a *főegyháztanács csalatkozhatatlansága fog kibontakozni*: az országgyűlés

hallani sem akart egyházalkotmányról és jónak tartotta a *régi rendszert*. E szerint a fejedelem a summus episcopus, ki ezt a hatalmát a *főegyháztanács* (2 jogász, 2 theologus tag) által (1849. óta), a jus circa sacrá-t pedig a cultus-miniszterium által gyakorolja; *egyházi bíróság* a rostocki fő egyházi bíróság (4 jogász, 3 theol. tag; 1880. állíttatott fel). A *lelkészi állomások betöltésénél* a fejedelmi, földesúri vagy városi patronatus akarata dönt, a községek választási joga a legkisebb körre van szorítva.¹

Ilyen körülmények közt megtörténhetett, hogy *Hager* rambowi evang. prédikátor (1873.) nemcsak áttért egész családjával a csatatkozhatatlan pápa egyházába, hanem átvette a sziléziai ultramontan néplap szerkesztését is s midőn a *Baumgarten* védelme alatt többen *prot. együletet* akartak alapítani és e végett meghívták a rostocki lelkészeket is, egy sem jelent meg; sőt utóbb három vasárnapon a szószebből a Jézus nevében arra kérték a népet, hogy ne csatlakozzék a prot. együlethez, ne hagyja el a drága, sok könnyen és véren szerzett luth. egyházat és ne kockáztassa lelki üdvét. Ez a különös eljárás egy kis szóharcot idézett elő, de semmit sem változtatott a dolgon.

Ugyanilyen rideg álláspontot foglalnak el a *kath. egyházzal szemben* is. A katolikussá lett *Kettenberg* kamarásnak nem engedték meg, hogy nyilvános kath. istentiszteletet tarthasson jószágán, a kath. papot pedig a határra szállították. A *rostocki tanács* még a legújabb időben (1883.) sem engedte meg, hogy toronnyal és haranggal építsenek kath. templomot.

A formaságot, az aprólékosságot talán seholsem ápolják annyi gondnal, mint az orthodoxiának ezen a dús talaján. Így a főegyháztanács egy *rendeletben* (1882. dec. 27.) meghagyta a lelkészeknek, hogy a *keresztyén szülőknek keresztelekten gyermekeit* az iskolába való felvételük alkalmával jelentsék be a főegyháztanácsnak és az ilyeneket ne úgy kereszteljék meg, mint a kis gyermekeket, hanem vallásos oktatás után, mint a proselytákat, mely esetben elmarad a confirmatio. 14. évökgig ez csak a szülők vagy gyámok beleegyezésével történhetik meg, azután a megkeresztelendő elhatározása alapján, a szülők vagy gyámok beleegyezése nélkül is. A nagyhercegnek még a *lelkészek szakállára* is kiterjed a gondja s midőn egy kinevezett lelkész körszakállal jelent meg előtte megköszönni állomását, kijelentette neki, hogy „Isten emberének nem illik a nagy szakál viselése.”² A kormány azt is elrendelte (1890. júl. 16.), hogy az *öngyilkosok holttestét*, ha beszámítható állapotban követték el az öngyilkosságot, elkülönített helyre kell temetni.³ Míg ilyenfajta

apróságokkal foglalkoznak az egyház vezetői, addig a *kiszolgált lelkészek nyugdíjának* rendezése csak a kegyes óhajtások közé tartozik; a luth. orthodoxia pedig oly jól ápolgatja az egyházas érzületet, hogy míg a ludwigslusti *diakonissa-intézetben* 179 testvér készül az egyház szolgálatára, addig a három kath. zárdában 422 nemes hölgy készül az evang. egyháznak hátat fordítani.⁴ És ez nem is valami nehéz dolog, hiszen a luth. orthodoxyától csak néhány lépést kell tenni a kath. egyházig. A lelkészi értekezletek is arra törekednek, hogy kárba ne menjen valami a hitvallások betűjéből; szabadelvűség, haladás, felvilágosodás nem számíthatnak támogatásra. Különben is a luth. egyháznak tömör, egyöntetű, merev tömegével (570,000 lélek) szemben elenyésző csekély a más felekezetűek száma (vagy 500 reformált, néhány herrnhuti, irvingianus, baptista, mennonita, 3500 katolikus).⁵

1. A *fejedelmi patronatus*, az egyházi kormány útján egy jelöltet ajánl s ha nincs kifogás ellene, azonnal elfoglalja állomását. A *községi patronatus* három jelöltet ajánl, ezek ugyanazon egy vasárnapon próbabeszédet tartanak mindhárman; erre rögtön következik a választás, titkos szavazással, absolut többséggel. *Választók*, akiknek önálló háztartásuk van. *Siggelkow*: Handbuch des Mecklenburg. Kirchen und Pastoral-Rechts.

2. *Kirchl. Chron.*, 1883. évf. 119., 123. l.

3. U. o. 1890. évf. 287. l.

4. U. o. 1889. évf. 251. l.

5. *Mecklenburghoz* l. még: *Hase*: i. m. 604–605.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 147.; *Herzog-Koffmane*: 19. Jahrhundert. 116.; *Herzog*: Real-Encykl. IX. k. 454–56.; *Calwer-Kirchenlex.*, II. k. 153–54. l.

VII. SZÁSZORSZÁG.

Szászországban katolikus ugyan a király (1697. óta), de azért a kath. egyház jó sokáig csak az udvar körére terjedhetett ki s csak a 19. század elején részesült polgári és vallási jogegyenlőségben (1807.). Az evang. egyház felett, míg kath. lesz a király, az alkotmány értelmében (1831.) az evang. ügyekkel megbízott miniszterek gyakorolják a *fejedelmi egyházi hatalmat* (jus episcopale).¹ A kormány rendesen az *orthodoxiát* támogatta, de azért a *rationalis* irány is nagy hódítást tett úgy a papság, mint a nép körében. Ezen két irány mellett a *pietismus* is talált hívekre, főleg Drezdában és Muldenthalban, hol ennek az iránynak a Dániából beköltözött *Rudelbach* (1829-től glauchai superitendens) befolyása luth. színezetet kölcsönzött. A rationalismus gyors terjedése felszította az ó-

luth. egyháziasság mellett buzgólkodók ellenzéki mozgalmát. De ennek vezetője *Stephan Márton*, a drezdai cseh község lelkésze oly szertelenségekre vetemedett, hogy a rendőrség nem nézhette el és betiltotta éjjeli összejöveteleiket (1837.). A vizsgálat elől *Stephan*, híveinek egy részével (600 lélek), *Észak-Amerikába* vándorolt ki (1838.) s ott, mint püspök, oly zsarnoki módon kezdett uralkodni hívein, az asszonyokat annyira zaklatta aljas szenvedélyével, hogy végre kirekesztették gyalázatosságaiért az egyházból (1839.), mire Illinoisba vonult és ott halt meg (1846.).² Az ilyen szélsőségek sajnos következményei nagyobb tevékenységre ösztönözték a szász orthodoxiát. Fokozott buzgóságukban nemcsak figyelemmel kísérték, hanem csíráikban elfojtani igyekeztek az elveiktől legkevésbé is eltérő mozgalmakat. Így midőn az alkotmány életbe léptetése alkalmával (1831–34.) szóba került az *egyházalkotmány* kérdése is, megakadályozták annak megoldását. Ettől fogva huzamos ideig szélcsend uralkodott az egyházi téren, a *forradalom lezajlása után* pedig dús virágzásnak indult az orthodoxia. Majd midőn Európaszerte szabadabb irányú mozgalom indult meg (1861.), a kormány *új egyházalkotmánytervet* ajánlott az országgyűlésnek. E szerint egyenlő számú egyházi és világi képviselők (összesen 64) közzsínatra gyűltek volna időnként össze; a kegyúri jog megszűnt volna; a lelkészeket a Formula Concordiae, a tanítókat az Invariata és a Luther kátéja megtartására kötelezték volna. De ez a terv oly merő ellentétben állott az idő szellemével és a közvélemény kívánalmaival, hogy még az első kamara is elvetette, a kormány pedig elejtette aztán. A régi állapot tehát megmaradt továbbra is, és hogy még jobban megszilárdítsák, a Formula Concordiae szigorú megtartására eskettek fel minden egyházi tisztviselőt. De minél nagyobb buzgalommal ápolgatták a mult avult intézményeit, annál nagyobb erővel tört ki az ellenzéki szellem. S miután a szabadelvű irányt pártolta a hívek nagy többsége, gyakran megtörtént, hogy a községek nem nagy békeségben éltek az orthodox lelkészekkel. A kormány, hogy segítsen ezeken a bajokon, újra felelevenítette az *egyházalkotmány* kérdését s az *létre is jött* végre, még pedig egészen különös módon, az országgyűlésen és nem alkotmányozó zsinaton, miként másutt. Ezen *új egyházalkotmány* szerint az ötévenként összeülő *zsinat* valamivel több világi képviselőből alakul, mint egyháziból (30, 24); a *lelkészválasztás joga* az egyházi elöljáróság és collator (azaz adományozó, ez lehet hatóság, nagybirtokos, még ha más vallású is, a

cultus-miniszter stb.) közt oszlik meg, de utóbbi a döntő szó; a választott *egyházi elöljáróság* (consistorium) elnöke a lelkész és csekélyebb fontosságú ügyekben az elöljáróságtól választott helyettes elnök. Az alkotmány nem elégítette ki a szabadelvűeket; különösen a lelkészválasztás módja, hosszas tapasztalat szerint, sok visszaélésre adhatott alkalmat; csak abban leltek megnyugvást, hogy kezdetnek ez is elég és további reformok életbe léptetése mellett küzdöttek. Így többen kérelmet adtak be az országgyűléshez, hogy az egész biblia helyett az iskolák szükségéhez mért *bibliai kivonat* készítéséről kellene gondoskodni. Az országgyűlés a közzsínathoz utasította ezen ügy elintézését s ugyanezen ülészak alatt más szép jeleit is adta szabadelvűségének; többek közt eltörölte a *halálbüntetést* (1868.) és kimondta, hogy ha elhagyja valaki hitvallását, nem okvetlen szükséges, hogy csatlakozzék más hitvalláshoz (1869.). Heves hírlapi vitát idézett elő az a visszaélés, hogy kath. istentisztelet alkalmával prot. katonákat is rendeltek ki díszőri szolgálatra. Ez az ügy azonban elintézetlen maradt. Az új egyházalkotmány betetőzéséül (1873. ápr. 15.) felállították a dresdai *főconsistoriumot* s rábízták az evang. luth. egyház vezetését és kormányzását (ezzel a cultus- és oktatásügyi ministeriumnak megszűnt e nemű illetékessége). A nevezett hatóság egy jogtudós elnökle alatt egyenlő számú világi jogtudós és egyházi tanácsosokból áll; *theol. vizsgálatok* alkalmával rendkívüli theol. ülnököket, — mint *felsőbb bíróság*, fegyelmi és közigazgatási ügyekben, rendkívüli világi és egyházi bírakat vesz maga mellé.

E közben a kis *ref. egyház* sem maradt tétlenül, hanem *módosította* korábbi *alkotmányát* és ennek megerősítését meg is nyerte a kormánytól (1870. márc. 29.). E módosítás kibővítette az egyházközségek jogkörét, de szigorú feltételekhez kötötte a *községi tagok szavazási képességét* (jó hír, az egyházi adó pontos fizetése, az úrvacsorában való rendes résztvétel, az alkotmány aláírása); a községi gyűlés és tanács (consistorium) közt osztott meg minden jogot és köteleességet.³ Ugyanebben az időben létre jött a régóta sürgetett *új vasárnapi törvény* is, mely míg egyfelől biztosította az istentiszteletet a háborítás ellen, addig másfelől szabad mozgást engedett minden téren.

A hadi zaj lecsillapultával összeült a régóta tervezett *közzsínat* is (1871. máj. 9.) és a lelkészek befolyása az orthodoxia híveinek szerzett rajta többséget. A zsínat akként intézkedett a *kegyúri jogról*, hogy a

kegyúr három jelöltet ajánljon s az egyházi elöljáróság válasszon közülök, ha pedig elveti mindhármat, akkor a consistorium töltsse be a lelkeszi állomást; továbbá kimondotta, hogy ha a cultusminiszteriumnál marad is az egész tanügy vezetése, de azért a *consistorium ügyeljen fel a vallásoktatásra és erkölcsi nevelésre*; végre elvetette a régi szigorú *vallásos esküt* és a *Baurtól* ajánlott *fogadalmi formulát* fogadta el helyette.⁴ Így a zsinat mégis engedményeket tett a szabadelvűeknek, ami tekintve az utóbbiak kisebb számát, elég volt első vívmánynak. Talán épen ez a szabadelvű áramlat volt egyik oka, hogy *Falkenstein* cultus-miniszter, ki buzgó támogatója volt a papuralomnak s ki sok egyházi lomot hozott volt forgalomba, beadta lemondását és helyét a múltjával több reményt ébresztő, derék *Gerber* foglalta el.

A zsinatnak említett szellemével egyáltalában nem tudtak megbarátkozni némely buzgó lutheránusok és hogy biztosítsák igaz hitöket, elszakadtak az állami egyháztól és *evang. luth. szabad egyházzá* alakultak (1871.). Mások (*Lenk* lelkész) főleg a „lélekölő és egyházromboló” fogadalmi formula miatt jajdultak fel és felszólították az ország igazhívóit, hogy kérjék a megsemmisítését, s ha ez nem sikerülne, lépjenek ki az állami egyházból, mely „többé nem lutheri.” De ez a felszólalás nem nagy visszhangra talált a sokkal józanabb népnél.

Nagy izgalmat okozott, különösen a confessionalisták körében, az *iskola-törvény* (1872.), mely azonban határozatlan iránya miatt a szabadelvűeket sem elégítette ki. Ez a *népiskolák felügyeletét* első sorban a helyi iskolai elöljáróságra, másod sorban a kerületi tanfelügyelőkre bízta; továbbá meghagyta az iskolák *hitvallási jellegét*; minden tanköteles gyermek saját hitvallású iskolájába jár; ha ilyen nincs a községben, abban az esetben a nyilvános községi iskolában tanul; a vallásos nevelésről az utóbbi esetben vagy az illető hitfelekezet vagy a szülők gondoskodnak. A második kamara nem szavazta meg a kormány ezen javaslatát, mivel az iskolákat nyilvánosoknak és így közösöknek kívánta volna tekinteni és a vallásoktatást a többség szerint intézni (ha 50 más vallású tanuló van valamely iskolában, abban az esetben külön vallásoktatót kell beállítani). Az első kamara azonban elfogadta a javaslatot és így az alkotmány értelmében *törvénnyé lett*. Minthogy pedig az egyház ügyel fel a vallásoktatásra és erkölcsi nevelésre, ennél fogva kétféle felügyelet van: állami és egyházi (épen úgy, mint nálunk).

A polgári házasság és polgári anyakönyvvezetés életbe léptetése (1875.)

szükségessé tette a *lelkészek* megcsökkent jövedelmének *kárpótlását* és az egész javadalom-ügynek új, állandó rendezését. Ebből a célból kimondta a képviselőház, hogy a palástdíj megszüntével, a *lelkészeknek olyan* (fixum) *díjazásáról kell gondoskodni, mely független állást biztosítson nekik; a lelkészi szolgálatot, legegyszerűbb alakjában, díjtalanul végezzék; a gyóntató díj egészen szűnjék meg, és semminemű hivatalos szolgálatért ne fogadjanak el jutalmat. Az illeték-vesztességért, négyévi átlagos jövedelem alapján, az állampénztár nyújt évi rendes kárpótlást* (1876. máj. 22. és dec. 2. lett törvénnyé). Ugyanezzel az alkalommal szóba került a *lipcsei egyetem theol. tanárainak erős orthodox iránya* is és több felszólalás után megígérte a cultus-miniszter, hogy az első megüresedett tanszéket „*határozott szabadelvű*” *theol. tanárral* fogják betölteni.

Az erős confessionalista többségű *közzsinat* is (1876. okt.) foglalkozott a lelkészek díjazásának rendezésével; azután kimondta, hogy *akik nem egyházi áldással keltek egybe* vagy 6 hónap alatt meg nem kereszteltették gyermeköket, sem választók sem választottak nem lehetnek és semmiféle tiszteletbeli egyházi hivatalt sem viselhetnek, sőt keresztszülők sem lehetnek (1876. dec. 1. lett törvénnyé).⁵ A 3. *rendes közzsinat* (1881. máj.–jún.) tovább tárgyalta a lelkészek fizetésének kérdését s azt az óhaját fejezte ki, hogy vajha kisebb községekre osztatnának a nagyobb egyházközségek; a consistoriumtól ajánlott *új agendát* köszönettel fogadta; míg a kisebbség az egyházi élet fejlesztésében akadályozónak nyilvánította a lelkészeknek ilyen megkötését; azután az *új esketési rendet* fogadta el, mely lényegében a porosz mintát követi, az általános *országos énekeskönyv* bevitelét a községek szabad tetszésére bízta, ugyanannak toldalékaul az Augsburgi Hitvallás 17 első cikkének kinyomatását ajánlotta, ezzel szemben egyesek elhagyását indítványozták a más hitűeket kiátkozó formulának, mire hosszas, heves vita után az egész első rész (1–21 cikk) kinyomatását rendelte a többség.⁶ De ha a *zsinat* lehetőleg a középúton akar is haladni, egyeseket szélsőségekbe űz erős buzgóságuk. Így kijelentette egy orthodox lelkészi értekezlet („*Hohensteiner Conferenz*”), hogy *ev. luth. lelkész nem lehet tagja a prot. egyletnek*, ellenkezőleg köteles harcolni azon veszélyes irány ellen és még a barátságos érintkezést is kerülnie kell annak tagjaival (1881. júl. 20.). *Scholze* (oberpfannenstiehi) felfüggesztett lelkész összeférhetetlennek tartotta luth. lelkiismeretével, a reformáció ünnepe alkalmával, a Gusztáv Adolf egylet javára

adományokat gyűjteni, miért, mint az egyházkormány rendeleteinek ellenszegülő, véglegesen elmozdított hivatalából.⁷

Miután a képviselőház (1886) tetemesen felemelte az *ev. luth. egyház államsegélyét* (273,888 márkáról 1,926,658 márkára), lehetőségessé vált a *lelkészek fizetésének* rég óhajtott *rendezése*. E szerint (1886. jan. 1. óta) a lelkészek javadalmát 5 évi szolgálat után 2400, 25 év után (5 évenkénti emelkedéssel) 3600 márkában állapították meg, mely összeg 30 évi szolgálat után vagy terheesebb szolgálat esetében 3900 márkáig emelkedhetik. Ugyanebben az évben egy *halottégetés* esete alkalmából kimondta a főconsistorium, hogy ilyen esetekben a lelkész sem a háznál, sem a halotti csarnokban nem kötelezhető és nem is jogosult liturgiai működésre, de nem tagadhatja meg a hátramaradottak vigasztalását.

A 4. közzsinat (1886. máj.–jún.) még szigorúbbá *lette az egyházi fegyelem rendjét*, az egyházi esketés és a keresztség mellőzőinek büntetését esetleg az úrvacsora és egyházi temetés megtagadásáig fokozta (pedig utóbbival nem a halott, hanem hozzátartozói sújtatnak), nehogy hamis útra tévedjen az egyház. A *lelkészek nyugdíjazását* akként rendezték, hogy ha az illetők a sikeres működésre nem általában képtelenek vagy pedig huzamos betegség által vannak akadályozva, azokban az esetekben az akadály megszűntéig *várakozási díjat* kell adni az ilyeneknek. Továbbá a zsinat köteleességekkel tette a vallástanítóknak, hogy *a templom rendes látogatására szoktassák a gyermekeket*, valamint a *gyermekistentiszteletnek* nagyobb körben való terjesztését is szükségesnek nyilvánította; a theol. hallgatók nagy hiánya miatt beleegyezett abba is, hogy *még a 2. vizsgálat előtt segédlelkészekül alkalmazhassák és felavathassák a papjelölteket*.⁸

Általában a szász evang. egyházi élet virágzásán az egyházi kormány mellett *számos társulat és egyesület* fáradozik. Ilyenek a szász egyháztörténelmi társulat, a kül- és belmissziói egyesületek (még a zsidók megtérítésére is külön egyesület vállalkozott), a lelkesi értekezletek, melyek gondosan megvitatnak és helyes irányba terelni igyekeznek minden felmerülő kérdést. Örültekről, vakokról, sinlődőkről, hülyékről, epileptikusokról és más szenvedőkről aligha gondoskodik jobban valamelyik német állam. A *diakonissa-intézmény* is folyvást nagyobb tért hódít minden körben. Templomok építésére, emberbaráti intézetek alapítására némely kedvező évben (1890.) több gyűl össze 2 millió márkánál. De másfelől a *socialdemokratiának* is fő fészke Szászország és az

ellene való küzdelem elég dolgot ad kormánynak és lelkészi karnak egyaránt. A *spiritismus* is oly nagy tért hódított, hogy a főconsistorium szükségesnek látta ezen szentírás- és egyház-ellenes mozgalmat nemcsak a lelkészeknek, hanem a rendőrségnek is figyelmébe ajánlani, és elrendelte a baj növekedtével, hogy meg kell tagadni a spiritistáktól az úrvacsorát és keresztszüleséget. Más *prot. felekezetek* közül a baptisták, methodisták, irvingianusok és anglikanusok alapítottak számot tevő egyházakat; de összes számuk sem haladja meg a 6000 lelket.⁹

1. Az 1840. évi alkotmány-módosítás szerint az igazság-, pénz-, belügyi és cultus-miniszterek állanak az egyház élén, kiknek mindig ev. lutheránusoknak kell lenni.

2. (*Polenz*): Die öffentliche Meinung u. Stephan (Dresden, 1840); *Wehse*: Die Stephanische Auswanderung (Dresden, 1840.).

3. A ref. egyház továbbra is a cultus-miniszter hatósága alatt maradt, de a tisztán egyházi ügyekben a consistorium intézkedik, ilyen van Drezdában és Lipcsében, miután csak ezeken a helyeken van a ref. egyháznak számot tevő községe.

4. A lelkész csak azt fogadja, hogy az evangeliumot a sz. írás, az Invariata és a többi luth. hitvallások alapján, legjobb tudomása és lelkiismerete szerint, tisztán fogja tanítani és hirdetni.

5. Az orthodoxok még azt is indítványozták, hogy az ilyeneket ne részesítsék úrvacsorában és egyházi temetésben, sőt rekesszék ki az egyházból is, de a zsinat az evangelium szellemével ellenkezőknek ítélte és nem fogadta el ezeket az indítványokat. *Kirchl. Chron.* 1876. évf. 64–68.; *Gesch. Kalend.*, 1876. évf. 84., 87., 113–14., 158–59. l.

6. Die Verhandlungen der 3. ev. luth. Landes-synode in Königreich Sachsen (Leipzig, 1881.). *Kirchl. Chron.*, 1881 évf. 69–72. l.

7. U. o. 1881. évf. 73–77. l.

8. Die Verhandlungen d. 4. ev. luth. Landes-synode im Königreich Sachsen (Leipzig, 1886.) *Kirchl. Chron.*, 1886. évf. 112–19. l.

9. *Kirchl. Chron.* 1887. évf. 151–53.; 1888. évf. 89–92.; 1890. évf. 242–43. l.

Szászországhoz l. még *Hase*: i. m. 536., 613.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 144–45.; *Herzog-Koffmane*: XIX. Jahrhundert., 100., 115; *Baur*: i. m. V. k. 481., 489.; *Herzog*: Real-Encykl., XIII. k. 200–203. l.

VIII. WÜRTTEMBERG.

Württembergben volt legélénkebb a vallásos mozgalom és nemcsak a papság, hanem a nép is tevékeny részt vett benne. A pietismus, chiliasmus, separatismus stb. mind megtalálta a maga híveit. A komoly tudományosság és bölcsészeti képzettség számos kitűnő képviselővel

dicsekedhetett és a *tübingai egyetem*, mely tűzhelye volt a kritikai rationalismusnak (Baur) és az egyház-romboló radicalismusnak (Strauss), a lelkészek körében is számos hívet nyert meg ennek a szellemnek.

E sokfelé ágazó vallásos törekvés mellett szó sem volt a ref. és luth. egyház uniójáról, jóllehet az evang. egyház a király kívánságára (1824.) a *ref. valdenseket* felvette a maga kebelébe. Az állami egyház luth. színezetű maradt¹, de sohasem tévedt a confessionalismus terére. Mindamellett is némely újítások, melyek a liturgiára, énekeskönyvre stb. vonatkoztak, az állami egyháztól való elszakadásra ösztönözték az elégedetleneket. Különösen *Hahn Mihály*, theosophiai irányú földműves hívei sehogy sem tudtak megbarátkozni az újkori szabadelvűség szellemében szerkesztett agendával és énekeskönyvvvel, valamint a világi hatalom absolutismusával sem. Az emiatt üldözötteknek egy része Oroszország déli részében keresett új hazát. A tömeges kiköltözés megakadályozása végett *Hoffmann* leonbergi polgármester, a fejedelem beléegyezésével, az elégedetlenek részére *Kornthalban* alapított egy *telepet* (1819.), hol nemcsak tan és nevelés, hanem gazdasági tekintetben is szabadon kifejtették községi elveiket (alább lesz róla szó). Egy másik rajongó, hite szerint nagy szellemi erővel megáldott pietista és chiliasta, *Blumhardt Kristóf*, möttlingeni lelkész nagy buzgóságot fejtett ki a belmisszió terén, hitre ébresztette községét, *imával gyógyította* a betegeket és állítólag ördögösöket s hogy még sikeresebben működhessék ezen a téren, megszerezte *Boll fürdőhelyet* (Göppingen mellett, 1852.), ott „szállásadó atyja lett az egész világnak” és imával gyógyította meg a távol levő betegeket is, kik segélyét kérték levél vagy távirat útján (megh. 1880.).

Míg így a nép egy része szélsőségekbe tévedve kereste üdvét, addig az állami egyházban az *alkotmány reformja* érdekében már korán (1821-től) tettek lépéseket, de még kevés sikerrel. Az egyházi javadalmak csökkenéséért az országgyűlésen ülési és szavazási joggal kárpótolták a főpapságot.² *Évi zsinatokat* is tartottak, de minthogy a király nevezte ki az egyházi tisztviselőket, ezek csak arra valók voltak, hogy végrehajtsák a kormány akaratát és életbe léptessék önkényes rendszabályait. A szelíd és türelmes főconsistorium az orthodoxiát dédelgette. E békés állapot a *júliusi forradalomig* tartott (1830.), azután szorgalmasabb élet fejlődött ki az egyház terén is. Újból kísérletet tettek az *egyházalkotmány*nak képviseleti alapon való szervezésével, de a papság, mely féltette eddigi

befolyását, most sem volt hajlandó megosztzkodni a jogokon a világi elemmel s így ezúttal is elmaradt a reform.

Az 1848-iki *forradalmat* követő *reactio* ugyan itt is kedvezett a papságnak, mint állítólag a polgári hűség és béke őreinek, de az egyházi képviseleti alkotmányhoz mégis megtették az első lépést és az *egyházközségek ügyeinek elintézését* a tőlök választott *elüljáróságokra bízta* (1851.).³ Néhány év múlva (1854.) életbe léptették a *megyei zsinatokat* is; ez a megye rendes lelkészeiből és megfelelő számú presbyterekből alakult a dékán elnöklete alatt; évenként tart gyűlést; gondoskodik a megye egyházi és erkölcsi szükségéről, a betegek, szegények és árvák ügyeiről; kívánságait, sérelmeit közli a főegyháztanáccsal, végrehajtja annak rendeleteit; a megye ügyeiről egyik zsinattól a másikig a dékánból, egy lelkészi ülnökből és jegyzőből álló *bizottság* intézkedik. Majd a kormánynak a római curiával kötött egyezménye (1857.) az evang. egyházat is kimozdította szenvedőleges állásából. Mind hangosabban kezdték követelni, hogy a kormány szabadabb alkotmányt és függetlenebb helyzetet, biztosítson az evang. egyháznak is. A kormány egyelőre nem volt hajlandó e jogos kívánság teljesítésére, de utóbb a mindenfelé megindult hasonló irányú mozgalom az engedmények terére sodorta. A kormány első szabadelvű tette a *halálbüntetés eltörlése* volt, habár több város és a papság is a bibliára hivatkozva, kérelmeket adott be ellene. De ha feltűnő is volt ez a lépés Württemberg lassú haladásához mérve, nem kevésbé meglepő és páratlan volt az a tény, hogy midőn az *iskolák állami felügyelete* került szőnyegre, a papság nem nyilatkozott ellene, sőt kijelentette, hogy ha a kormány jónak gondolja, hát csak vegye le ezt a terhet a papság vállairól (1865.). A rég óhajtott *új egyházalkotmány* is életbe lépett, midőn a megyei zsinatokon megvitatott *országos zsinati rendet* törvénnyé emelte egy királyi rendelet (1867. dec. 20.). E szerint az *evang. országos zsinatot* az evang. fejedelem hívja össze négyévenként. A zsinat 57 képviselőből alakul (fele egyházi, fele világi, 50 képviselőt a megyei zsinatok választanak, egyet az egyetemi theol. szak, hatot a fejedelem küld); *feladata* az egyházi törvényhozásban való közreműködés és így csak a zsinat beleegyezésével történhetik az egyházi törvények hozása, módosítása vagy felfüggesztése; azonban az evang. luth. egyház hitvallásai kívül esnek a zsinat tárgyalási körén; törvényjavaslatokat csak az egyházi főkormány terjeszthet elő; a zsinatot fejedelmi biztos nyitja

meg és zárja be; a zsinat elnökét a fejedelem nevezi ki a zsinattól ajánlott három jelölt közül. Az országos zsinatot időközben egy *bizottság* (az elnök, két világi s két lelkész a tagja) képviseli, melynek legfőbb joga abban áll, hogy szükség esetében rendkívüli zsinat egybehívását javasolja az egyházi kormánynak, stb. E zsinat jogköre oly korlátolt, hogy valami fontosabb eredményt hiába vártak volna működésétől, amint ezt eléggé bebizonyította az első zsinat. Ily alapon történtek meg a választások (1868. nov.) és *ült össze a zsinat* (1869. febr. 18.). A képviselők közt nagyon gyéren voltak a szabadelvűek és a fejedelmi biztos megnyitó beszéde is olyan színezetű volt, hogy nem lehetett gondolni valami lényeges reform létrejöttére. Úgy is történt, alig került szőnyegre néhány szabadelvű javaslat (pl. hogy a hitvallást is tárgyalhassa a zsinat, hogy a lelkészi állomás betöltésénél tényleges részt vegyen a község, hogy kevesbítsék az ünnepeket), azokat is mellőzték és így a zsinat munkálkodásának összes eredménye a lelkészek és lelkészhelyettesek (vikáriusok) fizetésének javításából állott.

De ha az állam a maga egyházának nem engedett szabadabb mozgást, szép jelét adta türelmességének akkor, mikor megerősítette a *dissidens felekezetekre vonatkozó törvényt* (1870. mára). E szerint a dissidensek az állam előleges beleegyezésével szabadon alakíthatnak gyülekezetet, tarthatnak magán és nyilvános istentiszteletet, rendezhetik ügyeiket; természetesen azon feltétel alatt, hogy hitvallásuk és egész működésük ne ellenkezzen az erkölcsiséggel és érvényes törvényekkel.

Az a csekély mozgalom, melyet a zsinat idézett volt elő, megszűnt a berekesztése után; a lelkészi testület résen áll, hogy az eddigi kegyeskedő, szelíd és türelmes orthodoxia tenyésztését ne érhesse valami kívülről belopózó veszedelem, különösen, hogy a *prot. egylet* befolyása fel ne zavarja a békét. Bizonyos aluszékonyosság foglalt el minden tért úgy az egyházban, mint az államban. A fontolva haladás jelszóvá vált, ha előre akarnának némelyek haladni, nem engedik mások; így történt, hogy midőn egyik kamara arra akarta kérni a kormányt, hogy szüntesse meg a *keresztyének és zsidók közt létező házassági akadályokat*, a másik kamara nem csatlakozott a kérelemhez (1872.). Utóbb mint birodalmi törvény, itt is életbe lépett a *kötelező polgári házasság* (1875.). Ily erélytelenség mellett valódi haladás volt az, hogy végre sok külső zaklatás után eltörölték azt az elavult törvényt, mely szerint, ha valaki külföldön, fejedelmi engedély nélkül lépett házasságra, az ilyen

házasság semmisnek tekintetett (1872. márc. 28.).

A második országos zsinaton (1877–78.) kidolgozott *egyházközségi és zsinati rendszert*, mely a községek helyesebb képviseltetéséről, birtok- és adókivetési jogáról óhajtott gondoskodni, oly kedvezőtlenül fogadta a közvélemény, hogy az országgyűlés nem szavazta meg a reá vonatkozó törvényjavaslatot (1884.). A harmadik evang. országos zsinat (1886. máj.) gondoskodott a lelkészek özvegyeiről és árváiról, valamint a kevés jövedelmű lelkészek korpótlékáról és elfogadta azt a javaslatot, hogy a reformáció ünnepe az okt. 31-ét követő vasárnapon tartassék meg. Ugyanebben az évben (1886. nov.) az országgyűlés elfogadta az *egyházközségek képviseletét szabályozó új tervet*. Ez jogi személynek nyilvánítja az egyházközséget és az egyházi törvényhozásra ruházza át az egyház és egyházközség benső egyházi életének szervezését. Az egyházközségi vagyon gondozását (a megyei zsinat mellőzésével) az egyházközségi tanácsra és képviseletre bízta. A községi bírónak (kitől csak vallásosság, de nem a hitvalláshoz való ragaszkodás kívántatik), ha evangélikus, ülési és szavazási jogot ad az egyháztanácsban. A megerősített egyháztanács adót is vethet ki az egyház szükségeinek fedezésére, de még a vallás megvetőit sem foszthatja meg a szavazás jogától. Végre kimondja, hogy ha engedik a körülmények (ha evangélikus az egész község), nem okvetlen szükséges, hogy külön váljon az egyházi és polgári község.⁴

A negyedik országos zsinat (1888. máj.) elfogadta az *egyházközségi tanács hatáskörét szabályozó, említett törvényt*; az országos zsinat szervezetére vonatkozólag kimondotta, hogy a dékán a maga kerületében nem választható zsinati képviselőnek; elfogadta azt a törvényt is, hogy sz. György-napról a húsvét előtti második hétre tétessék át a confirmatio (e három törvény szept. 3-án hirdettetett ki). Élénk vitát idézett elő az a kérdés, hogy a 17. századból való káté („Kinderlehre”) helyett nem volna-e jobb a Luther kis kátéját tanítani a confirmálandóknak, de a többség a régi szokás mellett maradt. Azt is óhajtották volna, hogy a diasporában confirmalo tanítónak javítanák meg a díját (900 márkát kap) stb.⁵

Midőn megjavították az állami tisztviselők fizetését (1889.), *felemelték a lelkészek javadalmát is*. Míg korábban csak 25 évi szolgálat után kapott a lelkész 2200 márkát, az újabb tervezet szerint a dékánok 280 márkával, a lelkészek öt százalékkal kapnak többet és jövőben három

osztályban emelkedik a javadalom (III. oszt. 2000, II. oszt. 2500, I. oszt. 3000 márka) 2000–3000 márkáig.⁶ Felmerült a *palástdíjak megváltásának kérdése* is, de attól tart a megyei egyletek többsége, hogy csökkentené ez az intézkedés a különben sem fényesen javadalmazott lelkészek jövedelmét.⁷

Azok, kik nem tudtak megbarátkozni az állami evang. egyház szűkkörű autonómiájával és megunták várni a dolgok jobbra fordultát, kisebb körökbe csoportosulva, izlésök szerint (önerejükön) rendezték be egyháztartásukat. Ezeknek a *kisebb önálló felekezeteknek* a különböző árnyalatú *pietisták* szolgáltatják legnagyobb tömegét. Ilyenek a már említett michelianusok, pregizerianusok, bengel-féle és herrnhuti „Stundenhälter” és „Stundenleute” nevűek (70000 lélek), kik békében élnek az állami egyházzal. Több bajt okoznak a hitvallás tekintetében is eltérő *methodisták*, kik az evang. egyházból halásszák el híveiket. Kevesebb hódítással dicsekedhetnek az „imádkozók”, schwedenborgianusok, nazarénusok, jeruzsálem-barátok stb.

Végre az egyházi életet meglevelelő *belmisszió*nak oly sok és dús hajtásával dicsekedhetik Württemberg, hogy e tekintetben példányul szolgálhat. Nem is említve a lelkészi értekezleteket, az evang. szövetséget, a Gusztáv Adolf és keresztyén művészeti egyleteket, az evang. társulatot, (mely szabadon bocsátott fegyencekről, a diasporában működő lelkészek segélyezéséről és a belmisszióra való képzésről gondoskodik), a diakonissa- stb. intézeteket: mindezekon kívül számos egylet gondoskodik minden korú, rendű és állapotú szűkölködőkről, elhagyottakról és anyagi vagy szellemi támogatásra szorultakról. Keresztyén könyvek és képek terjesztésén fáradozik a *Barthtól* (1829.) alapított *calwi traktátus- és kiadó-egylet*, a *Hahn-féle traktátus- vagy evang. társulat* (1830. óta), a ker. hírlapterjesztő-társulat (1849. óta), a biblia-társulat (1812. óta) stb. És ezek nem tengenek, hanem dúsan virágoznak és némelyiknek az állam határain túl is érezhető a hatása.

A többi kisebb keretű német államok egyik vagy másik szomszéd-állam vagy a vezér porosz állam bevett intézményeihez simulnak és így történelmük fejtegetése, miután csak ismert vonásokkal gyarapíthatná a nagy német protestantismusnak már is terjedelmes rajzát, épen ezért az egész megértésének kára nélkül mellőzhető.

Ha *visszapillantunk a német birodalmi prot. egyházak állapotára*, arra a tapasztalatra jutunk, hogy az egyház drága áron, szabadsága és

függetlensége árán részesül az állam pártfogásában. Különben sem új dolog az, hogy a pártfogás nagysága arányban szokott állani a pártfogolt jogainak feladásával. Ezt az elvet tartva szem előtt, az állam úgy rendelkezik az egyházzal, amint legcélszerűbbnek gondolja érdekeire nézve. Már pedig a német birodalomban az egységes állam eszméje a bálvány, mely előtt meg kell hajolni egyháznak, tudománynak, szóval mindennek, ha élni akar. A prot. egyházak uniója, az állami nevelés egyöntetősége s más hasonló törekvések mind az egységes német állam javára történtek. A legnagyobb baj az, hogy a vallás és egyház ügyeit is a politika állítólagos kíváncsi szerinti rendezik. Csakhogy a német politika nem mindig a nemzet szabad fejlődését, a vallás igaz ügyét mozdítja elő, hanem – úgy látszik – gyakran az abszolút uralom érdekeit szolgálja. Vagy az ultramontán centrumpártnak tett engedmények, a legújabbban (1892.) tervezett *confessionalis iskolai törvény* és a szónokló német császárnak itt-ott elszórt nyilatkozatai⁸ nem sejtetik-e, hogy az alkotmányosdit csak játszó absolutismus, ha másként nem lehet, az ultramontanizmusszal is hajlandó szövetkezni, hogy ha ez úton érheti el célját? Hiszen a franciák leveretése után azzal dicsekedtek, hogy a német iskolamestereknek köszönhatték a győzelmet; most a confessiókkal talán a szocialismust készülnek megsemmisíteni? Ha a keresztyén vallás a maga egyetemességében és egyszerűségében nem képes a hatalmasok és gazdagok szívében a könyörülő szeretet törvényét érvényesíteni, confessiókkal nehezen fogják áthidalni a társadalmi és vagyoni szélsőségek közt tátongó, szédítő távolságot. Confessiókkal nem lehet többé úgy bekötni a szegény nép szemét, hogy ne lássa azt a megdöbbentő különbséget, mely a milliomos gyárosoknak és a munka fehér rabszolgáinak a helyzete közt mutatkozik. Confessiókkal nem lehet többé úgy bedugni az éhezők száját, hogy ne kérjenek munkát és megérdemelt kenyeret. Ám tehetnek kísérleteket, de ne feledjék el a kísérletezők, hogy a socialisták csak arra törekednek, hogy mint emberek, munkájuk után tisztességesen megélhessenek családjukkal együtt; ellenben az ultramontánok nemcsak élni, hanem uralkodni is akarnak és könnyen fejökre nőhetnek azoknak, akiknek segítettek, amint ezt a múlt időknek számos, de már elfeledett példája igazolja.

1. Az 1855. életbe lépett felavatási rend az augsburgi hitvallásban befoglalt evangéliumi tanra kötelezte a lelkészeket.

2. 1806. jan. 2. az állami vagyonhoz csatoltatott az evang. egyházi vagyon s ettől

fogva az egyház pénzügyi tekintetben is egészen az államtól függött.

3. Ez az *egyházi tanács* a rendes lelkészből és a választott vénekből áll; feladata az egyházi élet fejlesztése, a fegyelem és tisztesség fentartása, az egyházi rendre való örökös, a szegények és betegek gondozása, az alsóbb egyházi tisztviselőkre való felügyelet, a kormánytól kinevezett lelkésszel szemben a község kíváncsainak érvényesítése; de a büntetés- és vagyon-ügy nem tartozik jogkörébe.

4. *Kirchl. Chron.*, 1886. évf. 128–30. l.

5. U. o. 1888. évf. 203–206. l.

6. Tényleg ez a tervzet sem valósult meg, hanem minden dékán hivatala után kap 250 márkát, a többi lelkészek, hivatalkorra való tekintet nélkül 5 százalékkal kapnak többet az addiginál, de a legkisebb évi jövedelemnek 2000 márkának kell lenni. U. o. 1889. évf. 220–22. l.

7. U. o. 1890. évf. 257–60. l. *Württemberghez* l. még: *Hase*: i. m. 578–79.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 157–58.; *Zahn*: i. m. 62–64.; *Baur*: i. m. V. k. 156–57., 482.; *Herzog-Koffmane*: XIX. Jahrh. 117–18.; *Herzog*: Real-Encykl. XVII. k. 349–57. l.

8. „*Amit a császár mond*” című könyv közli a II. Vilmos szónoklatait. E sorozat az alkotmányra tett esküvel kezdődik és azzal végződik, hogy „Suprema lex regis voluntas”. „Egy az úr az országban s az én vagyok” (1891. máj.) „Aki munkám közben utamba áll, azt lesújtom.” „Akinek nem tetszik az én irányom, amely leghelyesebb, az költözzék ki.” *Magy. Hírlap*, 1892. évf. 78. sz.

MÁSODIK FEJEZET.

A PROTESTÁNS EGYHÁZ EURÓPA TÖBBI ÁLLAMAIBAN.

28. A prot. egyház Nagybritanniában.

Nagybritannia egyházi állapotát lényegesen megváltoztatták az újkori reformok. Az *angol püspöki egyháznak* az alapítás korszakában nyert szervezete nem felelhetett meg többé az újabbkor követelményeinek. A *Testact*, mely minden állami hivatalból kizárta a disszenteret, még érvényben volt; a különben is páratlan gazdag püspöki egyház javára még az egyházaikat önerejökön fentartó disszenterektől is szedtek tizedet. E jogtalan állapot méltán bántotta a disszenteret és ezt az elégtelenséget a parlamenti ellenzék, a nyújtott védelem fejében, gyakran kizsákmányolta céljaira. De azért a 18. század végén még egy *Fox* gyűjtő szónoklatának sem sikerült polgári jogot vívni ki számukra (1790.). A disszenteret elnyomott állapotát csak a 19. században szüntették meg. Előbb a *Testact*-ot függesztették fel (a prot.

dissenterekre nézve 1828., a katolikusokra nézve 1829.); azután a dissenterek keresztelését és esketését szabadították fel a püspöki egyház gyámsága alól (1836.); de megmaradt még a tized fizetése és hogy az országos egyetemeket sem látogathatták a londoni kivételével (melyet 1828. magánosok alapítottak és mely 1836-ban nyert kiváltságlevelet), mely nem követelte a XXXIX cikk megtartását.

Míg így a folytonos elnyomatás erejük megfeszítésére kényszerítette a dissentereket: addig a püspöki egyház, kiváltságaiban elbizakodva, elrenyhült és hanyatlásnak indult. A gazdag egyházi javadalmak rendes örökségeivé váltak a főrendű családok ifjabb nemzedékeinek, kik aztán hivataluk után járó jövedelmeiket elfecsérelték, a hivatal terheit pedig gyakran csekély képzettségű díjazott helyettesekre bízta. Az ilyen bérleti gazdálkodásnak káros következményei nem maradhattak el sem az egyházközségi életben, sem az istentiszteletben, mely utóbbi gépies szertartások sorozatává vált lassanként. A felsőházban a püspökség és főnemesség elleneszegült a nép minden kívánatának. Ilyen reménytelen helyzetben a nép elidegenedett főpapjaitól, kétségbevonta a tized jogosultságát és miután még vallási igényeit sem elégítette ki a püspöki egyház, a dissenterek táborát kereste fel, hol a rajongástól a hitetlenségig, ízlése szerint válogathatott mindenfajta vallásos irányban és találhatott megnyugvást benne.

De magában a *püspöki egyházban* is, mely kezdettől fogva ingadozó állást foglalt volt el a katolicismus és protestantismus közt, két párt fejlődött ki: a *fő egyházi párt* (High-Church-Party), mely a katolicismus felé hajlik és az *alsó egyházi* vagy *evangeliumi párt* (Low-Church-Party vagy Evangelical Party), mely a prot. szellem megőrzésére és korszerű reformokkal való biztosítására vállalkozott. Ez a két párt főleg a *tory* (királyi) és *whig* (nemzeti) politikai pártok szereplése óta kezdett feltűnni. A fő egyházi párt törekvése a szélső határt a *puseyismus* mozgalmában érte el, melyet *Pusey*¹ és *Newman*² oxfordi egyetemi tanárok és rokon elvű barátai³ *abból a célból* indítottak meg (1833), hogy megjavítsák és megvédjék az angol egyházat a felekezetekre való szétporladás, a rationalismus állítólagos tévelygései és a világi hatalom felsősége ellen. A *kitűzött cél*, az *igazi ősz katolicismus* elérése végett elhatározták a mozgalom vezetői, hogy fentartják az *apostoli successio* tanát s minden módon megakadályozzák a Prayer Book-nak a parlamenttől tervezett megváltoztatását; miután az üdv egyedüli útja a

Krisztus testének és vérének élvezése, rajta lesznek, hogy előmozdítsák a hívek körében ennek a szentségnek a tiszteletét; végre eszméik terjesztése végett értekezéseket fognak közrebocsátani. A körvonalozott alapon számos kath. és őskeresztyén tant és rendtartást akartak életbeléptetni s azt bizonyígtatták rólok, hogy nem ellenkeznek a XXXIX cikk szellemével; *egyházpolitikai tekintetben* pedig az államnak és egyháznak egymástól teljes függetlenségét vitatták.

Határozatuknak megfelelően, az említett szellemben *egész sorozat értekezést* bocsátottak közre, melyek felizgatták egész Angliát. Számos röpirat támadta meg a fátyol alá dugdosott kath. tanokat; a kormányt ezerektől aláírt kérelmekben figyelmeztették a *tractarianusok* vagy *új pápisták* veszélyes törekvéseire. És csakugyan a 90. értekezésben már oly leplezetlenül léptek fel a protestantismus elvei ellen, hogy a legtöbb püspök körlevélben kifejezte rosszaságát, a canterbury-i érsek pedig *betiltotta a kiadványt* (1841.). A közvéleménynek ilyen erős felzúdulása után felfüggesztették hivataluktól *Puseyt* és *Newmant*. Ezek után *Newman*, ki elméletben már régen átlépte a catholicismus határát, csak elveihez következetesen cselekedett, midőn (1845.) *áttért a kath. egyházba*. Példáját számosan követték a papság és főnemesség soraiból.

E mozgalom alatt még más fontos változások is történtek a püspöki egyházban. Nevezetesen a *Russel egyházi reform-billje* (1836.) korlátozta a püspökök roppant jövedelmeit és a javadalmak összehalmozását; a szükséghez mérve szaporították a lelkészi állomásokat, méltányosabban díjazták az alsóbb papságot és így megszüntették a fő és alsóbb papság közt létezett jogtalan javadalmi aránytalanságot. Majd az *egyház jövedelmeit* is szabályozta a kormány. (1840. *egyházjövedelmi reform-bill*) és a megtakarításokból új püspökségeket állított fel nemcsak a gyarmatokban hanem az anyaországban is, még pedig anélkül, hogy az új püspököknek ülési és szavazási jogot adott volna a felsőházban (1847.).

A katholisáló törekvés a *puseyismus bukása* után is tovább háborgott *ritualismus* néven és főleg a püspöki kart sodorta magával. A ritualisták aztán meghonosították a templomokban a szentek képeit, a kereszteket, gyertyákat, szentelt vizet, miseruhákat, buzgólkodtak a hét szentség, coelibatus, transsubstantiatio és az úrvacsorának kath. áldozati eszméje érdekében, sőt több helyen megülték az úrnapiját is (*processio* nélkül, 1875.). Emiatt többször heves összeütközés történt a papok és községek közt. Így midőn a kormány jobb állomásra helyezte át *Gorham* vikáriust

(1847.), az exeteri puseyista püspök tiltakozott ellene, azt adván okul, hogy Gorham a keresztelés tényét az újjászületéssel nem tartja azonosnak. Ezzel szemben a titkos tanács, mint egyházi főtörvényszék (1833. óta), igazolta Gorhamot és méltónak ítélte új hivatalára. Hasonló volt a *Poole* londoni lelkész esete is (1858), ki községében erővel életbe akarta léptetni a fülbegyónást, mely buzgóságát letétellel büntette a londoni püspök. A Gorham ügye, melyben vallásos kérdés felett világi, tehát illetéktelen hatóság mondott ítéletet, arra indította a papságot, hogy felelevenítse a régi *papi gyűléseket* (convocation) vagy legalább azt nyerve meg, hogy a püspöki törvényszék ítéljen hittani kérdésekben. Hosszas ellenkezés után megengedte a parlament a *convocation felelevenítését* (1854.), de nem olyan széles jogkörrel (egyházi parlament), mint a papság óhajtott volna. A papság katolikus irányú törekvése olyan izgatottságot élesztett fel némely községben, hogy néha az istentisztelet sem folyhatott le miatta békében (a londoni sz. György templomban 1859–60. nem igen volt olyan istentisztelet, melyet ne zavart volna füttyölés, pisszegés és kiabálás). Még *anglikán szerzetesrendet* is akartak volna alapítani, de nem találtak vállalkozókat. A *titkos tanács hiába tiltotta el* (1869.) *a határozottan nem szentesített cultusalakok alkalmazását*, a ritualisták tovább haladtak a megkezdett úton; sőt (1872.) 483 lelkész a fülbegyónás és halotti mise életbeléptetését kérelmezte, némelyek pedig a Mária szeplőtlen fogantatásának dogmáját is védelmezték. Végre törvénnyé lett a canterbury-i érsektől beadott *egyházi fegyelem-bill* (1874.) és segítségével korlátozni kezdték a ritualisták nagy buzgóságát; némelyeket felfüggesztettek hivataluktól, másokat áthelyezéssel vagy, ha a szükség úgy kívánta, letétellel büntettek.

Az *evangeliumi párt*, a külsőségekre sokat adó fő egyházi párttal ellentétben, a methodisták irányára felé hajolt, a disszenterekkel összeköttetésben gyakorlati egyházi célok megvalósításán fáradozott, a bel- és külmisszió terén élénk tevékenységet fejtett ki, a keresztyén szeretet munkáit társulatok szervezésével mozdította elő; emellett az egyház önállóságára, az evang. szabadság és egyetemes papság eszméinek megvalósítására törekedett. Elméleti téren híve maradt a szigorú confessionalismusnak és nem nagyon lelkesedik az újabb theologia kritikai irányáért.

E két párt mellett egy harmadik is keletkezett: a *széles egyházi párt* (Broad Church Party), mely a rationalismust igyekszik meghonosítani.

Ennek az iránynak *Bunsen* (1841–54. Poroszország követe Londonban) és barátja *Arnold Tamás* tette le az alapját. Általában a Bunsen működése igen nagy befolyást gyakorolt Angliára; Arnold pedig a Bunsen szellemében egy áldásosan működő theologiai iskolát alapított, mely több kitűnő tudóst mutathat fel (*Stanley, Maurice, Kingsley* s m.). Ez az irány a cambridge-i és oxfordi egyetemeken is tett hódítást s habár a német theológiára támaszkodik és nem igen rendelkezik teremtmő erővel, de legalább élénk, jótékony mozgalmat idézett elő a régihez ragaszkodó, tespedő angol theológiában. Ezt az új irányt bizalmatlanul fogadta sőt hevesen megtámadta a többség. Így, midőn megjelentek a „*Tanulmányok és Szemlék*”, (*Essays and Reviews*, oxfordi tanároktól írt értekezések, 1860.) s megtámadták az angol theologia hagyományos apologetikáját és hermeneutikáját és tiszta rationalis elveket hirdettek helyettük: e törekvés oly erősen felizgatta a püspöki egyházat, hogy 9000 lelkész tiltakozott a munka ellen és általában elítélték a püspökök is. Még le sem csillapodott egészen az izgalom, midőn újabb nyugtalanságba hozta a hívők kedélyét *Colenso*, port-natali püspöknek az ügye, ki korábban nagy buzgóságával és gyakorlati képességével tűnt ki a misszió terén és már akkor megbotránkoztatta a papságot azzal a nyilatkozatával, hogy a soknejűségben élő kaffertől jogtalanság és helytelenség azt követelni, hogy a keresztelek alkalmával egynek kivételével elűzze a többi feleségét. *Colenso* most a *Hexateüch* terjedelmes kritikai magyarázatát adta ki (1862.)⁵ melyben kétségbe vonta e könyvek korát és feltétlen hitelességét, valamint az ószövetség inspirációját is. Míg *Colenso* a maga igazolása végett Angliába ment: addig a délafrikai püspökök egy gyűlésen kiátkozták és letették hivatalából. Az angol titkos tanács felmentette ugyan úgy őt, mint az oxfordi értekezések íróit, de ezen előzmények után az ellenpárt tömeges gyűlésekben tüntetett a tudomány harcosai ellen, ahelyett, hogy a tudomány fegyvereivel verte volna vissza a tévesnek tartott tanokat. Midőn pedig megjelent a tübingai iskola nyomait követő „*Supernatural Religion*” (1872.) és megbotránkozást okozott radicalis irányával, képzett, tudós cáfolókkal találkozott az ellenpárt részéről.

E közben a kormány több szabadelvű intézkedést tett: a *Russel egyetemi billje* (1854.) megnyitotta a disszenterek előtt az oxfordi egyetemet is, miután csak a hittudományok hallgatóit kötelezte a XXXIX cikkre; 12 évi sikertelen küzdelem után az *esküforma módosítása* a zsidók előtt is

megnyitotta a parlamentet (1858.); sőt az atheista *Bradlaugh* esete alkalmából a parlamenti esküt helyettesítő *affirmations-billt* adott be a kormány (1883.), mely eskü helyett megelégedett volna az állam törvényei iránt való engedelmességnek ünnepélyes ígéretével is; de oly erősen nyilatkozott ellene a közvélemény, hogy az alsóház, ezt tekintetbe véve, elvetette az ajánlott billt.⁶ Ezen kívül a törvényhozás több szembeszökő jogtalanságnak vetett véget; nevezetesen eltörölte az *egyházi adót*, melyet a disszenterektől is szedtek a püspöki egyház javára (1866.); megtiltotta a *lelkészi hivattal való kereskedést*, a lelkészek javadalmainak bérbe adását; megszüntette a lelkészi hivatalhoz kötött *kitörülhetetlen jelleget*, mely képzelt jelleg miatt a hivataláról lemondott lelkész nem folytathatott világi foglalkozást és képviselő sem lehetett (1870.). Az *egyetemi törvény* (University-Test-Bill, 1871.) mindenik vallás híve előtt feltárta az oxfordi és cambridge-i egyetem kapuját; de a tanárok, segédtanárok és tisztviselők arra kötelezik magokat, hogy az ó- és újszövetség kijelentett igazságaival nem tanítanak ellenkezőt és a disszenterek nem lehetnek a collegiumok (convictusok) tagjai. Az *új iskolatörvény* kimondta (1871), hogy az iskolákra a község ügyel fel, az állam pedig csak a főfelügyeletet gyakorolja; az iskolai kerületek élén álló *iskolai bizottság* (School Board) határoz a kerület iskola ügyei felett (pl. hogy szükséges-e a tankötelezettség; hitvallásos jellegű vagy hitvallás nélküli legyen az iskola? stb.). A kormány már rég tervezte a *tandíj megszüntetését*, végre elhatározta a parlament, hogy a költségvetés feleslegéből előbb a nyilvános népiskolákban szünteti meg a tandíjt, aztán lassanként a többiekben is.⁷

A püspöki egyházban az újabb időben is tovább pusztított a *ritualismus* pápistáskodó betegsége, sem a püspöki tekintély, sem az állami törvényhozás nem tudta neki útját állani. E párt törekvését hatalmas támogatásban részesíti az *angol egyházi unió-társulat* (the English Church Union, 1860. óta), mellyel szemben nem sokra mehet az ellenkező irányú *egyházi szövetség* (Church Association, 1865. óta), habár éber szemekkel kutatja a kath. szellemű újításokat, hogy idejében felléphessen ellenök. Így midőn *King* lincolni püspököt ritualista újításaiért,⁸ a londoni sz. Pál templom dékánját egy *Mária-oltár* felállításáért feljelentették illető egyházi hatóságaiknak (a canterburyi érseknek és londoni püspöknek, 1888.), ezek illetéktelenség címen elutasították a panaszt. Hiába jelentette ki a titkos tanácsnak egy rendelete a főpapok illetékességét, ezek húzták,

halasztották a pert; végre a lincolni püspök ügyében *kijelentette a canterburyi érsek* (1890.), hogy a legtöbb vád nem kifogásolható, mivel mindaz megengedhető, ami nincs a „*Közös Imakönyvben*” (Book of Common Prayer) határozottan megtiltva és csak némely formások rosszalhatók. Ez az ítélet állítólag azért kedvezett a ritualistáknak, mert tömeges áttérésétől lehetett tartani a püspöki egyházbeli papoknak.⁹

Nagy szerencséje a püspöki egyháznak, hogy a ritualista papok nem támaszkodhatnak a tulajdonképpen való népre, hanem csak az előkelőbb osztálynak divatos újdonságok után futó részére. És mindezen beteges bajok mellett is *emelkedőben van tudományos és vallásos élet tekintetében a püspöki egyház*. Számos egyletei, testületei, testvérületei a kül- és belmissziót magas fokára juttatták a virágzásnak. A szegények oktatása végett alakult *nemzeti társulat* (1833. a Bell és Lancaster buzdítására alapította Watson Jozsué londoni kereskedő) számos iskolát alapított a munkások gyermekei számára (az első évben 690-t). A *templomépítő-társulat* (ezt is Watson kezdeményezte 1821.) a szükségessé vált imaházakról gondoskodott a kormány és egyház segélyével (1840. óta 5000 új templom épült 2,500.000 sterling = harmincmillió forint költséggel). A tízévenként ülésező *pan-anglikán zsinat* (1867. óta), melyre hivatalosak a föld összes anglikán főpapjai, a római és rituális irányú törekvések megakadályozását tűzte ki célul.¹⁰ Az évenként összeülő *püspöki egyházi congressus* (1861. óta), mely a napi kérdéseket tárgyalja mindenik párt részvétélével, néha heves vitákat lát, miután ott a prot., a ritualista, sőt a pozitivisták hívei is szemben állanak egymással és kiki a maga igazának akar diadalt szerezni.¹¹ Az újból felelevenített *papi gyűlés* (convocation) egyfelől a ritualismustól, másfelől a rationalismustól sarkalva, kénytelen volt valamit enyhíteni az állami egyház szigorúságán. A szoros egyöntetűséget követelő *liturgia kérdése* már korábban ki volt adva egy bizottságnak; ennek javaslatát, a szabadabb mozgást engedő *új imakönyvet* elfogadta a papi gyűlés és parlament (1872.) és elrendelte általános alkalmazását (1873. jan. 1.). De már a Stanley indítványát, mely az Athanasiusról nevezett hitvallásnak (gúnyból „Satanasinus” nevet nyert) az istentiszteletnél való mellőzését kívánta, elvetette a többség; habár a gyűlésnek több tekintélyes tagja (két érsek is) elismerte, hogy különösen átkozódó alakja miatt nem igen fér össze a keresztyén szeretettel és türelemmel.¹² Később (1888.) a bevádolt *ritualisták pere*i alkalmából annak a visszás gyakorlatnak megváltoztatását óhajtotta a papi gyűlés, mely

szerint a tisztán egyházi ügyek felett világi bíróság, a korona titkos tanácsa mond ítéletet; de az e végett kiküldött *bizottság* csak egy vegyes és nem tisztán papi *törvényszék* elfogadását helyezte kilátásba a parlament részéről.¹³ Aztán a munkát nem találó, sok ezer szegény munkás nyomorúságának enyhítése végett azt ajánlotta *Farrar* westminsteri archidiakonus, hogy *anglikán szerzetes társulatokat* kellene alakítani papokból és világiakból, kik ne tegyenek örök fogadalmat, a megyés püspök alatt álljanak és csak a községi lelkész felszólítása után lássanak munkához.¹⁴ Úgy látszik, hogy az egyetemes papság eszméje egészen elhalaványodott a püspöki egyház vezetőinek prot. tudatában.

Mindezen nem mindig helyes irányú mozgalmak mellett a prot. lelkiismeret ébredését bizonyítja annak az új iskolának keletkezése, mely az *egyház reformját* (Church Reform) sürgeti. A püspökök *bizottságot* is neveztek ki e tárgyban, mely gondoskodik azokról a módokról, hogy miként lehetne a *patronatus visszaéléseit* megszüntetni, a *lelkészeket* tan- és fegyelem tekintetében szigorúbb *fegyelemre szoktatni*, az egyházi javadalmakat arányosabban felosztani, a *convocation* jogkörét nagyobbítani és az egyháznak munka- és jogkörét a világiakkal megosztani? Főleg a főegyházi körökben élénk vita tárgyát képezi a *püspöki egyháznak az állami kötelékből való kiszabadítása*, ha mindjárt a javadalom elvesztésével járna is. A „Disestablishment” és „Disendowment” a két egymással szemben hangoztatott jelszó. A nevezett körök azért vágynak oly nagyon a függetlenségre, mert az általok úgynevezett „babyloni fogságnak” ebben az államegyházi keretében nem mozoghatnak elég szabadon és Róma felé tévelygő útjukban erősen akadályozza őket a korona titkos tanácsa.¹⁵

A püspöki egyház mellett igen fontos szerepe van a *presbyteri egyháznak*, mely Skótországból terjedt el, hű maradt a westminsteri hitvalláshoz, zsinat-presbyteri alkotmány szerint szervezkedett, önerején él és folyvást gyarapodik. *Zsinatai* nem alkotmányi kérdésekkel, hanem a valláserkölcsei életnek minél szélesebb körben való terjesztésével, a belmisszió különböző ágaival, új községek, humánus egyletek alapításával, a socialis bajokat enyhítő módokkal foglalkoznak. A presbyteri egyház nem törődik a politikával, hanem vallásos hivatásának, kötelességének él és annak, amire vállalkozott, meg is felel becsülettel; igazi minta egyháza Angliának.

A *dissenterek* általában nem a theol. tudományok művelését, hanem a vallásos életnek a magok elvei szerint való kifejtését tartják fő

dolognak. Páratlan buzgóságot fejtenek ki a bel- és külmisszió terén; mindenfelé terjesztik a sz. írást és igyekeznek felébreszteni a keresztyén szeretetet. Az ilyenmű legfontosabb társulatoknak mind a dissenterek soraiból kerültek ki a kezdeményezői (az első térítő-társulat 1795.; az első biblia-társulat Londonban 1804.; evangéliumi szövetség, mely a *Culling Eardley* főúr buzgóságának köszöni eredetét 1845. stb.) és nemcsak hazájokban fejtettek ki áldásos munkásságot, hanem Európa összes területeire, sőt a legtávolibb világrészekre is kiterjesztették. És minthogy az angol alkotmány nem akadályozza a polgárok egyéni akarátának megvalósítását és tehetségének kifejtését, ezen elv érvényesítése számos apró felekezetet hozott létre a lelkiismeret békóit nem tűrő disszenterknél. Épen a lelkiismereti szabadságnak minden irányban való érvényesítése eredményezte, hogy a disszenterek száma folyvást növekedőben van a püspöki egyház rovására (1877. Angliában a disszenterek olyan arányban voltak a püspöki egyház híveihez, mint 46:49.).

Az előbbi időszakokban ismertetett *independensek*, *methodisták*, *quakerek*, *baptisták* és *unitáriusok*¹⁷ felekezeteihez ujabban az *irvingianusok*, *darbysták*, az *üdv hadserege*, melynek hívei utcai zajjal és látványosságokkal akarják az eltévedt lelkeket jó útra téríteni és számos más apróbb felekezetek csatlakoztak (alább lesz egy részökről szó) és még ezeken kívül 600-nál több olyan imaház van Angliában, melyek egyik nagyobb felekezethez sem tartoznak; az *egyes községek neveinek tarka sorozata* világosan mutatja, hogy minden lehetséges hittani, liturgiai és társadalmi irány képviselve van köztök.¹⁸ A nem tisztán vallásos, hanem humánus célokra alakult egyletek száma is roppant nagy (a rabszolgaság eltörlése végett *Wilberforctól* és *Buxtontól* kezdeményezve: mértékletlenség, prostitutio, stb. ellen). A gyakorlati angol a társadalmi, tudományos, vallásos és vallás-ellenes célokat is egyleti úton törekszik elérni; nem merülhet fel olyan eszme, mely ne találna pártolókra s melynek megvalósítására ne alakulna egylet és ne találtnék tőkepénz. A többek közt így alakult meg a „*Tudatlanok*” (*Know-nothings*) társulata, melynek tagjai nem törődnek a tapasztalat körén kívül eső dolgokkal, p. o. a kijelentéssel, a materialismus és atheismus sivár pusztáin bolyonganak és a mindent helyettesítő „természeti erő” délibábjával ámitják magokat. Épen ellenkező irányt követnek a *spiritisták*, kik a természeti élet homályában természetfeletti titok után kutatnak és odáig

jutottak önámításukban, hogy sohasem élt mondai lények szellemeivel is összeköttetésbe óhajtanak jutni. Még az *iszlámnak* is találkoztak született angol hívei, kik e pusztai vallásnak a kőszénfüst és köd hazájában nagy buzgósággal igyekeznek híveket szerezni, stb. Az erők egyesítésének fényes és árnyas oldalai az egyletek hazájában Angliában mutatkoznak legélesebb különbségeikben. Ezen egyletek némelyike egyház- és világtörténelmi fontosságra emelkedett és példányul szolgált a más országokban később alakult hasonló irányú egyleteknek; némelyike pedig figyelmeztetésül szolgálhat rá, hogy mire vetemedhetik a megzavarodott emberi ész és a lidércfény után futkosó beteges képzelem.¹⁹

Skótszágban a *nemzeti egyház*, mely eleitől fogva függetlenségre törekedett, a forradalom által kivívott *alaptörvényben* (1690. revolution settlement) a *kegyúri jog megszüntetését* nyerte volt meg; de minthogy a skót egyház államivá lett, *Anna* királynő alatt ismét megújították az említett jogot (1712.). Hiába tiltakozott az egyház kisebbsége ezen jogtalanság ellen, a kormánnyal tartó többség (*Moderates*) védelmébe vette és továbbra is fentartotta. Így a *kegyúri jogot* lassanként még kibővítették birtokosai és már nemcsak az ajánlásra szorítkoztak, hanem nem törődve a község hívási jogával, pártfogoltjaikat önkényesen tölték fel a községek nyakára. Annál tűrhetetlenebb volt ez a méltatlanság, ha – miként gyakran megtörtént – a püspöki egyházhoz tartozott a kegyúr. Ilyen kedvezőtlenek maradtak a viszonyok a 19. század elejéig, midőn a vallásos élet felébredtével új erőre kapott az ellanyhult ősi puritán szellem is és erős ellenzékké egyesítette a híveit. E párt (*Evangelical Party*) most a kegyurak hatalmaskodásának (*intrusion*, azaz a nem tetsző lelkészeknek a községekre való erőszakolása) korlátozását tűzte ki célul. A kezdetben csekély számú párt folyvást erősödve és a mérsékeltek számát meghaladva, kivívta egy közgyűlésen a *visszautasítás jogát* (*veto law*, 1834.), mely jogot adott rá a községnek, hogy visszautasíthassa az ajánlott, de nem tetsző lelkészt. Ezt a jogot gyakorlatba is vették azonnal; a kegyurak ezzel szemben a törvényszékhez folyamodtak és ezek többnyire a kegyúrnak adtak igazat. A községek tapasztalván jogaiknak folytonos kijátszását, a kormányhoz folyamodtak a kegyúri jog megszüntetése végett. A kormány folyvást halogatta a kérdés eldöntését és utoljára is a törvényszékek ítéletét erősítette meg. Kilenc évig folyt már a küzdelem, midőn a közgyűlés (general assembly, 1843. máj. 18.) megnyíltával

ünnepélyesen kijelentették az egyház szabadságának védői, hogy egyedül Krisztus az egyház feje, nem pedig a változó kormány és épen emiatt *elszakadnak az állami egyháztól*. Mintegy 480 kiváló lelkész, 3000 presbyter és tisztviseelő, 360 iskolatanító mintegy 150,000 lélekkel követte az erélyes, szabad szellemű pártvezért, *Chalmerst*.²⁰ A különváltak, az egyház szabadságának hívei (*Nonintrusionist*) azonnal hozzáfogtak az új, *szabad egyház (free church)* megalapításához. Néhány év alatt (1843–46.) milliókat raktak össze áldozatkész híveik, 700 községet szerveztek és ugyanannyi templomot építettek. Majd közadakozásból *külön theol. szakot* (Edinburgban 4 tanárral, 200 hallgatóval, az első igazgató Chalmers volt), Anglia, a continens, más világrészek, sőt a zsidók számára is térítő társulatot állítottak fel és ezzel a páratlan buzgóságukkal kivívták a művelt világ bámulatát és elismerését. E szép példát más államokban is (1845. Waadtlandban, 1848. Franciaországban) követték azután; sőt e mozgalom új életet öntött a skót állami egyházba is és felvillanyozta vallásos célok javára az áldozatkészséget. Ehhez az új, *szabad presbyteri egyházhoz* csatlakozott a skót nép zöme, míg az állami egyházban a gazdag földbirtokos osztály maradt képviselve. E kettő mellett, mint harmadik párt alakult (1847.) az *egyesült presbyteri egyház az egyesült különváltakból* (*United secession*) és az u. n. *relief-egyházból*, melynek hívei a tehetős közép-osztályból kerültek ki és az egyháznak az államtól való függetlenségéhez ragaszkodnak. Az *első különválást (original secession)* a kegyúri jog ellenzői hozták létre (1732.); ennek az egyháznak a westminsteri hitvalláson kívül van még külön hitvallása is (*Testimony*, 1736-ból); a községektől választott lelkészek nem ismertek el semmiféle felsőbb hatóságot és saját zsinatuk teljesíti a kormányzást.²¹ A *második különválás (United secession)*, *Erskine Ebenecer* lelkésznek a vezetése alatt, az egyháznak a bűnökbe való elmerülése miatt jött létre (1735.; 32 község). Ezeket megint kétfelé szakította a polgári eskü kérdése (1742.). Az egyik fél (*Burghers*) letette az állami egyház hitvallását is magában foglaló polgári esküt; a másik fél (*Antiburghers*) megtagadta. A *harmadik különválást Gillespie Tamás* lelkész kezdeményezte, ki nem akart egy lelkészt a község akarata ellenére beiktatni (1752.). Erre *Baston Tamással* együtt megalapította a patronatus elnyomása ellen az u. n. *relief-egyházat* (*Relief-church*); azután több egyház csatlakozásával zsinatot szerveztek (1794.) és seminariumot alapítottak (1823.). A két utóbb különváltakból alakult az említett *egyesült presbyteri egyház (United presbyterian Church*,

vagy röviden U. P.), mely tan tekintetében a westminsteri hitvalláshoz, a nagy és kis kátéhoz ragaszkodik, az egyetemes isteni kegyelmet az elővégzéssel összhangzásba hozni törekszik, vallási ügyekben nem tűri meg a polgári hatalom beavatkozását, teljes szabadságot enged a hit lényegét nem érintő kérdésekben. Templomaiban, hosszú ellenállás után, megengedte az éneklést és az orgona használatát is, missziói tevékenysége pedig a szabad egyházzal bátran kiállja a versenyt. A *szabad egyházzal* (1862.) kötött *egység* szerint kölcsönösen megválaszthatják egymás lelkészeit.²² A *ref. presbyteri egyház* (Cameronianusok) alapítói II. Jakab alatt legtovább folytatták az ellenállást; Vilmos királyt tárt karokkal fogadták, de nem csatlakoztak az állami egyházhoz, mivel ott, véleményük szerint, nem eléggé tisztelték az Istent. Ezen egyház nagyobb része (1863.) *unióra* lépett a *szabad egyházzal*, a kisebbség pedig továbbra is megmaradt ellenzéki állásában (9 község, 10,000 lélekkel).

Mindezeket a veszteségeket rövid idő alatt helyrehozta az állami egyház, sőt a szabad egyházak mozgalmi jótékony visszahatást gyakoroltak az anyaegyházra is. Lassanként sok elenyészett a különbségi pontokból is, sőt a *patronatust is megszüntette* a parlament (1874.), de azért eredménytelenek maradtak a többször megújított egyesítési kísérletek. Amely községek egyesültek (1876.; 98 község), azok sem a skót állami egyházhoz, hanem az angol presbyteri egyházhoz csatlakoztak.

Az említett öt *presbyteri egyház közgyűlései* (Edinburgban, Glasgowban, 1887. máj.) ismételten sikertelenül tárgyalták az elválasztó különbségek megszüntetését; annál fényesebb eredményeket tudtak felmutatni a gyakorlati egyházi élet, a bel- és külmisszió terén.²³ Még az egyesülés kérdésénél is fontosabb, hogy a *confessionalismus* hamisítatlan légkörében, Skótországból is érzik a szükségét, hogy *változtatni kellene a westminsteri hitvalláson*, különösen a *praedestináció*nak szigorú calvini felfogásán. E végett bizottságot is neveztek már ki és ki is mondta a *szabad egyház közgyűlése* (Edinburgban, 1890.), hogy az egyház más tanokkal táplálkozik ma, mint 250 évvel ezelőtt és legcélszerűbb volna egy *kiegészítő hitvallásról gondoskodni*, mely csak azokat a vallásos igazságokat foglalná magában, melyek kétségbevonhatatlanul megvannak a sz. írásban. Ezzel szemben azt bizonyítgatta az elég tekintélyes kisebbség, hogy ilyen fontos ügyek tárgyalására éppen nem alkalmas a jelenlegi nyugtalan időszak. Körülbelül így áll a pártok aránya a többi presbyteri egyházakban is.²⁴

Ezt a mozgalmat az *újabbkori szabadelvű theologia* készítette elő, mely a sz. íráshoz erősen ragaszkodó skótoknál is szerencsét próbált, de nem igen talált szíves fogadtatásra. Így *Ferguson*-t, ki a feltételes halhatatlanságról kezdett tanítani, komolyan megintette az egyesült presb. zsinat (1878.); *Macrae*-t, ki tagadta a pokol büntetéseinek örökkévalóságát, hivatalvesztéssel büntette; *Smith Vilmos Robertson*, az aberdeeni collegium héber tanára (1870–81.), szigorú kritikájával megtámadta a sz. írás tekintélyét, mire elvesztette tanszékét; azután az arab nyelv tanára lett a cambridge-i egyetemen és ugyanott könyvtárőr. Ezek a tudományos mozgalmak erős ellenzés mellett is utat törtek és előkészítették a hitvallás javításának említett kérdését.²⁵

A skót püspöki egyház békéjét is megzavarta az Angliából átültetett puseyismus. Ennek az iránynak itt is akadtak hívei, nevezetesen egy püspök (*Forbes*, 1857.) körlevélben fejtegette, hogy az *úrvacsorában* nemcsak valósággal jelen van a Krisztus teste és vére, hanem élvezik a hitetlenek is. Ezt a nyilatkozatot több tisztvársa ellenkezőnek nyilvánította a sz. írás és az angol egyház tanításával, ellenben vagy 55 presbyter védelmébe vette, sőt egyikök: *Cheyne Patrik* egyenesen a *transsubstantiatio* érdekében szólalt fel, amiért hivatalvesztéssel büntették. A püspöki egyházat Skótországbán is élénken foglalkoztatja az *egyház és állam elkülönítésének kérdése*, mely célhoz véleményök szerint úgy juthatnak legbiztosabban, ha kibővítik a községek és világiak jogkörét és ha rajta lesznek, hogy ne szoruljanak az állam segélyére. Végre a skót vallásos buzgóságnak jellemzéséül legyen itt feljegyezve, hogy az állami egyháznak egy tagja, *Baird Jakab* polgár (1873.) 500,000 sterlinget ajándékozott az egyháznak, hogy vallásos célokra fordítsa, és az ilyen bőkezű adakozások nem is tartoznak a ritkaságok közé, mert jól tudják, hogy nagy célokat csak nagy áldozatokkal lehet elérni.²⁶

Írországbán a püspöki egyházat, számos lelkészével, roppant jövedelmével és kevés számú hívével, már régóta elítélte a szabadelvűek és pártatlanok tekintélyes többsége. E jogtalan állapot megszüntetése végett társulatokat alapítottak és a parlamentben is felvetették a kérdést (1865.). Évekig küzdött az alsóház, míg végre az *ír egyházi billt* (*Irish Church Act*, *Gladstone* adta be) a felsőház is elfogadta és a király szentesítette (1869. júl. 26.; 1871. lépett életbe). Ez a törvény *megszüntette az ír püspöki egyház állami jellegét*; egy bizottság a létező egyházközségek és működő lelkészek fentartására szükséges javadalmakat, egymillió

sterling tőkével együtt különválasztotta az egyház rendelkezésére, a többit lefoglalta az állam és méltányosan kiosztotta a többi felekezetek közt (a javadalmak akkori birtokosait az állam díjazta éltök fogytáig). Majd az egyház *zsinat püspöki alkotmánya* is befejezést nyert (1879.). E szerint a fő törvényhozó és kormányzó hatalmat a *közssinat* gyakorolja, mely a püspökök és képviselők (208 választott lelkész és 416 világi képviselő) két házából áll; a püspököknek kétharmad többség ellenében *veto-joguk* van a következő ülésig. A *megyei zsinatok* a püspök elnöklete alatt a megye összes lelkészeiből és kétannyi világi képviselőből alakulnak; végzéseiket felfüggeszthetik vagy a közssinathoz feljebbvezethetik a püspökök. Az *egyházközség* rendes tagjai (21 éves birtokosok) a községi gyűlésben megválasztják az *igazgató-bizottságot*, a két egyházi elnök egyikét (másikat a lelkészek) és a zsinati képviselőket. A lelkészeket a megyei és egyházközségi bizottság választja, a püspök, esetleg a közssinat erősíti meg. A *püspököket* a megyei zsinatok, a *prímást* a püspökök választják. Ennek az új berendezkedésnek már is mutatkozik jótékony hatása.

Különben a lakosság folytonos kivándorlása (az utolsó 70 év alatt 10 millió lakos költözött ki) s az angol és skót térítő társulatok (mintegy 20) buzgó fáradozása következtében szembetűnő gyarapodásnak indultak a különböző prot. felekezetek. E társulatok térítőket, utazó prédikátorokat, bibliával házalókat és iskola-tanítókat küldenek minden irányban szerencsét próbálni. És a fáradozás nem sikertelen, kiváltképen a középosztály körében gyakoriak az áttérések (Dublinban, 1865. 4000 katolikus tért át, némely kerületben három évtized alatt 70 százalékkal növekedett a protestánsok száma).²⁷ Nagyon megszorodtak a *presbyteri egyház* hívei, kik leginkább skót beköltözöttek (1888. 480,000); rajtuk kívül vannak independensek, methodisták, baptisták, quakerek s más felekezetek.

A térítő társulatok nemes működése mellett az *orangisták* társulatának kortévesztett törekvéseiről nem sok dicséretet lehet mondani. E társulat a szabadkőművesekéhez hasonló szervezettel (1792. óta) az angol püspöki egyház kiváltságos uralmának megszilárdítását tűzte volt ki céljául. Vele szemben a kath. írek is szervezkedtek és nem mindig törvényes eszközökkel (dynamit, orgyilkosság) fel akarják bontani az Angliával kötött uniót (*Home-rule-párt*) és vissza akarják szerezni elkobzott ősi földjeiket (*Land-liga*). A vallási, faji és politikai

különbségektől szított gyűlölet nem egyszer véres összeütközésekben öntötte ki dühét anélkül, hogy a legyőzöttek teljes megtörésének vagy kibékítésének reményével kecsegtethetné magát bármelyik párt. Épen ez a feszült viszony kényszeríti rá a prot. egyházakat, hogy politikával is foglalkozzanak a vallási ügyek mellett, mivel ez életkérdés reájok nézve. Írországnak Angliától való elszakítása bizonyára a protestantismus megsemmisítését eredményezné. Nem csoda, ha éber szemekkel kísérik az ír törekvéseket és rajta vannak, hogy el ne veszítsék lábok alól a szilárd alapot. Így az *ír presb. egyház közzsinata* (Belfastban, 1887. máj.) az orgonák használatának megengedése, a kül- és belmissziói ügyek elintézése mellett azt is elhatározta, hogy egész erejével útját állja az írek elszakadási törekvéseinek.²⁸ Az *ír presb.* (Belfastban, 1889.), a *ref. presb.* és a *keleti ref. presb. egyházaknak* (Derryben, 1889. máj., júl.) ezutáni *zsinatai*, a politikai izgatások örökös zajlása közt is békés ügyekkel: a vasárnap megszentelésével, a mértékletességi egyletek és missziók ügyeivel foglalkoztak és a jelentések mind virágzó állapotról tanúskodnak.²⁹ Az *ír presb. egyház* pedig 1890. (Belfastban) ülte meg fennállásának 50-éves *örömmünnepét*; 1840. egyesült volt a *különvált presb. egyház az ulsteri presb. egyházzal*, mely unió nagymértékben előmozdította az ír protestantismus fejlődését.³⁰

Az előadottakból látható, hogy az Írországi protestánsok folyvást kitöréssel fenyegető vulkános talajon építgetik az evangelium templomait és ha összeomlik is egy a sok közül, nem hagynak fel a reménnyel, újakat építenek a romokon a buzgóság erejével, a végső diadal hitével.

1. Pusey Bouverie Eduárd 1800. sz. Pusey-ben; 1824. az oxfordi egyetemen fellow lett; 1826–27. a jenai, göttingai és bonni egyetemeken megismerkedett a német protestantizmusszal és meggyűlölte a rationalismust; 1828. a Christ-church collegium kanonoka és az oxfordi egyetemen a héber nyelv tanára lett; 1833. a fő egyházi párthoz csatlakozott; 1843. egy beszédéért, melyben a transsubstantiációt megközelítő szellemben fejtegette az úrvacsora tanát, két évre felfüggesztetett lelkészi hivatalától. Még sok küzdelmen ment át azután is, élénk részt vett minden egyházpolitikai vitában, de sohasem lépte át kitűzött céljának határát. Célja pedig az volt, hogy helyreállítsa az angol egyházat az ősi keresztyén egyház szellemében; különben is inkább csak mystikus elemét képviselte a róla nevezett iránynak, de sohasem jutott eszébe, hogy áttérjen a kath. egyházba; megh. 1882. Oxfordban. Roppant sokat írt, *műveinek nagy része* a vitatott hittani és egyházpolitikai kérdéseket tárgyalta; többek

közreműködésével (1839 óta) lefordította angol nyelvre az egyházi atyákat; több kötet egyházi beszédet is hagyott hátra. Műveit felsorolja *Holtzmann-Zöppfel*: Lexikon für Theol. u. Kirchenwesen (2. kiad. 1888–91), 884. l.; *Weaver*: A complet view of Puseyism (1843., németül Amthortól, 1844.).

2. *Newman János Henrik* 1801. sz. Londonban; Oxfordban tanult és ugyanott 1823. az Oriel collegium fellowja, 1826. tutora, 1828. a sz. Mária templom lelkésze lett. 1832 római útja után ellenzéki állást foglalt el a reformációval szemben. Midőn egy iratában a XXXIX articulust a tridenti tanokkal összhangzásba igyekezett hozni, intést kapott püspökétől. Erre Littlemore-ba vonult 1842., hogy ott egy *anglikán zárdát* alapítson; végre odáig haladt papuralmi törekvéseiben, hogy átlátta, hogy a kath. egyházban van helye, át is tért 1845. Majd Rómába ment és oratorianus lett. Hazájába térve a catholicismus érdekében buzgólkodott; előbb a dublini kath. egyetem rectora, 1858. egy nemes kath. nevelő-intézet vezetője lett. Az infallibilitást az egyház nagy szerencsétlenségének tartotta, IX. *Pius* nem is nagyon kedvelte, ellenben XIII. *Leo* bíborosnak nevezte ki 1879.; megh. 1890. Összes művei (36 köt.) 1870–79. jelentek meg. *Buddensieg*: I. H. Newman u. sein Antheil an der Oxforder Bewegung (*Zeitschrift für Kirchengesch.*, 1882. évf.); *Új Magy. Sion*, 1879. évf. 635–37. l.

3. Kiválóbb képviselői voltak még a mozgalomnak: *Wilberforce Sám.* oxfordi püspök; *Keble Ján.* költő és a költészet tanára, ki szelíd, békés hangú költeményeiben („*Christian Year*” 1827. óta 100 kiad.) egy jobb és tökéletesebb egyházra igyekezett vágyat ébresztetni (megh. 1866.); *Hurrel Froude*, az Oriel collegium tutora, ki a fenyegető rationalismus elől a kath. egyház biztos objektivitásához (!) menekült, gyűlölte a reformációt és meg volt győződve róla, hogy a belőle kiáramló rationalis szellem az Apokalypsis hamis profétája; az egyháznak az államtól való teljes függetlenségét követelte; és mások.

4. A *tractatusokból* 1841-ig 90 füzet jelent meg; az 1. sz. káté-féle volt, melyet együtt szerkesztettek a mozgalom vezetői; a többi dogmatikai kérdéseket tárgyal, pl. az egyházzal, a püspökről, az apostoli successióról szóló tanokat; továbbá a cultust (bőjt, ünnepek), az egyházi fegyelmet stb. fejtegette. Midőn az evang. párt a „*Christian Observer*”-ben kimondta a 3. tractatusnak a kulcshatalomra vonatkozó fejtegetéséről, hogy nála még a Tridentinum sem védte leplezetlenebbül a papismust: *Newman* azt felelte „*Via media*” című fejtegetésében (39. és 41. tract.), hogy nem ők, hanem az ellenpárt tért el a hittől, miután nem tartja meg többé a *Prayer Book*-nak lényeges pontjait, elhanyagolja az egyházi fegyelmet és megveti a szentségeket. — És így folyt tovább a harc. *Reiff*: Die Oxforder Bewegung (1875.); *Schoell*: Tractarianismus (*Herzog: Real-Encykl.*, XV. köt., 738–91. l.).

5. *Colenso*: The Pentateuch and the Book of Joshua critically examined (6 köt., 1863–71. új kiad).

6. *Kirchl. Chron.*, 1883. évf. 174–75. l.

7. U. o. 1871. évf. 144–45.; *Gesch. Kal.*, 1891. évf. 223–24., 317. l. A kormány a *tandíj megszüntetésére* az első évben 1 millió sterlinget szánt, azután évenként 2 milliót.

8. Az úrvacsora borát vízzel vegyítette, a feloldozást és áldást keresztvetéssel végezte, az úrvacsoránál gyertyákat gyújtott, szóval utánózta a kath. misét.

9. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 282–83.; 1889. évf. 310–11., 1890. évf. 338–39. l. A *perköltiséget* (4650 sterling) a lincolni püspök fizeti. Az említett *áttérések* nem is szokatlanok. 1886. állítólag, leginkább az előkelő körökből 1051 egyén tért át a kath. egyházba.

10. 1888. 150 püspök gyűlt össze Londonban. Szóba került az *ó-katholikusokkal való egyesülés*, de a többség a barátságos viszony ápolását mondta ki helyette. Azután kijelentette a *dissenterekhez való viszonyra* nézve, hogy csak azokkal óhajt közelebbi összeköttetést, akik a sz.-írást hitszabályzóknak, az apostoli és nicaei hitvallást a tan alapjának, a keresztségét és úr-vacsorát szentségnek és a történelmi püspökség fentartását szükségesnek elismerik. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 278–80. l.

11. Az 1890. *congressuson* a ritualismus uralkodott és helyeselte azt a tervet, hogy a *socialdemokratiát* új *anglikán szerzetes rendek* alapításával kellene megfékezni; aztán a rituális irányt a vallásszabadság és egyházi béke érdekében emlegetésével takargatták; de nem helyeselték az egyháznak az államtól való elválasztását, mivel akkor kimaradnának a püspökök a felsőházból, ellenben óhajtották, hogy az egyháznak magának legyen törvényszéke, melytől nem a korona titkos tanácsához, hanem a canterburyi érsekhez kelljen feljebbemlíteni. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 280–82.; 1890. évf. 342–43. l.

12. U. o. 1872. évf. 158–59. l. A *papi gyűlés* végzései csak a parlament szentesítése után érvényesek.

13. Ez a *vegyes törvényszék* a lord-kancellártól kinevezett 5 bíróból, a canterburyi és yorki érsekből és 4 püspökből alakulna. *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 311–12. l.

14. Ilyen *szerzetes rendek* alakultak már, csak hogy nem a püspöki egyház hivatalos elismerése mellett. *Pater Ignatius* Walesben alapított egy zárdát 12 szerzetessel és több novitiusszal. Vannak a sz. *háromság*ról és sz. *Margitról* nevezett *apáca-szerzetek* is. A sz. *kereszt társulat* a prot. templomokban felállította a keresztet, majdnem kath. misét szolgáltat, meghonosította a lelki gyakorlatokat is. E társulatnak állítólag 2000 lelkész és 20000 világi tagja van. *Zahn: Gesch. d. evang. Kirche im britischen Weltreich im XIX. Jahr.* (Stuttgart, 1891.), 57–59.; *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 312–14. l.

15. A püspöki egyház államiságának megszüntetése még csak *pium desiderium*, de hogy legalább anyagi akadály a nincs, bizonyítja az egyház hivatalos évkönyve (1886.), mely szerint 1860–84. lelkészek kiképzésére 1,150,000, egyházi épületekre 70 millió, belmisszióra 15 millió, pogány misszióra 20 millió, népiskolákra 45 millió, jótékony célokra 11,800,000, összesen 172 millió sterlingnél többet adakoztak. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 283–84. l.

16. A *presb. egyháznak* Angliában még csak 250,000 híve, 290 községe van (1887.), de évi bevétele 413,000 sterling, lelkészeinek 400–2000 sterling évi díjat ad; a belmisszió terén 19000 munkást foglalkoztat, 234 mértékletességi egyletet alapított; Londonban theol. collegiumot, Chinában virágzó missziót tart fenn, hol 100 községben 80 benszülött és 16 európai lelkész működik. *Kirchl. Chron.*, 1887. évf. 218–19.; 1888. évf. 285.; 1890. év. 346–47. l.

17. Az *unitárius egyháznak* 1877. Angliában 352 imaháza, 355 lelkésze volt, híveinek száma pedig meghaladta a 70000-et.

18. *Zahn: i. m.* 102–114. l. 210 felekezet nevét sorolja fel s azt mondja hogy 1889. 26300 vallásos gyülekezési helyök volt.

19. Angliához l. még: *Gieseler-Redepenning*: i. m. V. k. 144–46., 153–62.; *Herzog-Koffmane*: XIX. Jahrh. 149–54.; *Hase*: i. m. 632–35.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 193–97.; *Henke-Gass*: i. m. III. k. 11–24.; *Baur*: i. m. V. k. 528–32.; *Herzog*: Real-Encykl. IV. k. 230–41.; XV. k. 738–91.; *Zahn*: i. m. 13., 22–28., 42–59.; *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 464–65., 677–80. l.

20. *Chalmers* 1780. szül. Fife grófságban, középrendű szülők gyermeke volt; e körben szilárdult meg benne a Calvin presb. egyháza iránti forró szeretet, melyet nem gyengíthettek meg később a moderatizmus benyomásai sem, ellenkezőleg még megerősítettek. Jellemének további fejlődésére nagy befolyással voltak a természettudományok, melyekkel örömet foglalkozott. Erkölcsi komolyság, minden humánus törekvés iránti lelkesedés, lángoló hazaszeretet és a mesterkelt egyháziasság ellen érzett ellenszenv voltak tevékenységének rugói. Lelke egész melegével törekedett rá, hogy minél nagyobb körben életre keltse az evangéliumi hitet E cél érdekében munkált 1815-től mint glasgowi prédikátor, 1822-től mint s.-andrewsi és 1828-tól mint edinburgi tanár. Végre azzal a nyugodt öntudattal halt meg 1847. máj. 31., hogy az eszme, melyért élete nagy részén át oly sokat küzdött, megvalósult. *Herzog*: Real-Encykl., III. k. 168–74. *Iratai* 25 köt. jelentek meg (Új kiad. 1849.), hátra hagyott iratai 8 kötetben. Legrészletesebb életrajza: *Hanna*: Memoirs of the life and writings of Th. Chalmers (4 k. 1850.).

A mozgalom élén állottak még: *Welsh*, ki a tiltakozást tette le a gyűlés asztalára, *Cunningham Vilmos*, a bátor és éleselméjű egyházpolitikus, *Guthrie*, *Duff* és mások. 1888. 1118 lelkésze és 1 millió híve volt a szabad egyháznak.

21. 1887. 39 községök, 6 presbyteriumuk és egy zsinatuk volt 5000 úrvacsorával élővel. Lelkészeiket 2 tanár képezi Glasgoban.

22. Az egyesült presb. egyháznak 1888. 565 községe, 50,000 híve volt; Edinburgban theol. intézetet tart fenn; évi bevétele meghaladja a 370,000 sterlinget; csak missziói célokra 80000 sterlinget költ.

23. Pl. *Glasgownak* 500,000 lakos mellett, a kisebb községeket nem is számítva, 275 temploma van, még pedig nem üresek; de az is igaz, hogy a nagyobb presb. egyházak 200 sterling, azaz 2400 forint legkisebb évi fizetést tudnak adni lelkészeiknek. És panaszként említik fel, hogy a nép egy ötöde nem jár templomba. A skótok még arról is gondoskodnak, hogy azokra a helyekre, hol huzamosabban tartózkodnak honfitársaik (Schweizba, Európa fővárosaiba, Budapestnek is van skót temploma) kitűnő lelkészeket küldjenek. *Kirchl. Chron.*, 1887. évf. 218–20.; 1888. évf. 290–91.; 1889. évf. 316–17. l.

24. *Kirchl. Chron.*, 1890. évf. 349–51. l.

25. *Zahn*: i. m. 73–74. l.

26. Skótországhoz l. még: *Herzog-Koffmane*: XIX. Jahrh. 153–54.; *Hase*: i. m. 635–36.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 196.; *Baur*: i. m. V. k. 532.; *Henke-Gass*: i. m. III. k. 7–11.; *Zahn*: i. m. 68–83.; *Herzog*: Real-Encykl., XIII. k. 678–88.; *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 677–80. l.

27. Írországnak 1889. 5,250,000 lakosa közt 1,130,000 prot. volt, tehát 24%.

28. *Kirchl. Chron.*, 1887. évf. 220. l.

29. U. o. 1889. évf. 319–20. l.

30. U. o. 1890. évf. 353. l.

Írországhoz l. még: *Zahn*: i. m. 30–32.; *Herzog*: Real-Encykl., VII. k. 141–50.; *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 677–80., 864–65. l.

29. A prot. egyház Franciaországban.

A forradalmat megfékező *Napoleon* kormánya pártfogást ígért a protestánsoknak. És a *concordatum* bevezetésében (1801.) a pápa kívánsága ellenére csak annyi volt kimondva, hogy „*elismeri a köztársaság kormánya, hogy a róm. apost. kath. vallás a franciák nagy többségének vallása.*”¹ Sőt miután elismerte a kormány, hogy a protestánsok nagy haladást tettek az erkölcs, bölcsészet, tudományok és hasznos művészetek terén, kijelentette megnyugtatójukra (1802.), hogy mindazt, amit biztosított a különböző keresztyén községeknek, biztosítja a protestánsoknak is, a pénzsegély kivételével.² De az állam újra szervezése olyan módosítását követelte az egyház alkotmányának, mely mélyen érintette az egyház szabadságát és függetlenségét.

A *Napoleon* consulsága alatt hozott szervező törvény (Loi du 18 germinal au X., azaz 1802. ápr. 7.) alapján módosított új alkotmány nem volt többé a calvin-féle zsinat-presbyteri alkotmány, mely össze volt forrva az egyház önállóságával. A lelkészek, presbyterek, kik a colloquiumokon, tartományi és nemzeti zsinatokon függetlenül határoztak minden egyházi kérdésben, most a világi hatóságoktól függöttek. Az önálló községi élet megszűnt a maga külön consistoriumával és az 5–6 községből (6000 lélek után) alakított *consistorialis egyházak* foglalták el helyét, melyek csak széthullott töredékei voltak az egyház testének. Azután az új consistorium tagjainak választásánál nem a vallásosságnak, hanem a vagyonosságnak kellett irányadónak lenni. A tartományi zsinat helyébe az öt consistorialis egyház élén álló *kerületi zsinat* lépett, melynek nem lehetett tíznél több tagja és ülése nem tarthatott tovább hat óránál. Mindkét hatóság végzései csak a kormány megerősítése után váltak érvényesekké. *Nemzeti zsinatról* (mely 1659-től 1872-ig nem gyűlhetett össze) az új alkotmányban *nem volt szó*. Egy *emlékirat* sürgette volt ugyan egy *központi bizottság* felállítását, melybe egy lelkészt és egy presbyteri küldött volna minden kerületi zsinat, de semmi eredménye sem lett az emlékiratnak. És így a ref. egyház szétszórt töredékeit semmi kapocs sem tette összefüggő egységgé, ha csak ilyennek nem tekintjük az állami hatalmat. A consulból (1804.) császárrá lett *Napoleon*, ígéretéhez híven, nem engedte a protestánsok üldözését; élniök szabad volt, de némán, lebilincselve; sem hírlapok, sem társulatok útján nem terjeszthették, nem vitathatták

meg eszméiket, annál kevésbé gondolhattak térítésre. És ha valamely vallásos eszme vagy tevékenység át mert lépni kiszabott korlátain, egész bizonyossággal találkozott a Napoleon vas kezének visszalódító erejével. Arról is gondoskodott a kormány, hogy a *lelkészek jó érzelműek* legyenek, e célból hazai intézetben képzetteknek és francia polgároknak kellett lenniök; ezeken kívül a consistoriumtól választott lelkészek megerősítése vagy előmozdítása a politikai hatóságtól függött.³ Mindezekért a megszorításokért kárpótlásul az állam vállalta magára díjazásukat és képzésük végett *Strassburgban luth. (1803.), Montauban-ban ref. theol. szakot (1808.)* állított fel.

Hasonlóan szervezték a *luth. egyházat* is, azzal a különbséggel, hogy a *strassburgi főconsistorium* állott az élén, mely mindenik inspectiónak (egyházkerület) egy világi képviselőjéből, a kormánytól választott két lelkészi inspectorból és egy elnökből alakult; ennek állandó bizottsága, a *directorium*, az ajánlottak jegyzékéből nevezte ki a lelkészeket.⁴

Általában a Napoleon uralkodása alatt, a korábbi állapotokhoz mérve, elég kedvező volt a francia protestantismus helyzete s habár nem fejlődhetett szabadon, már számánál fogva is (3 millió) tekintélyes állást foglalt el. Még a különben nagyon is féken tartott kath. klérus is oly mérsékletet és türelmet tanúsított a protestánsokkal szemben, minőt sem azelőtt, sem azután.

Ezt a kedvező állapotot a *Bourbonok visszatérte* zavarta meg. Az új alkotmánylevél (1814.), mely újra államivá emelte a kath. egyházat, türelmet és védelmet biztosított ugyan a többi felekezeteknek⁵, de a jezsuitáktól szított vallási vakbuzgóság helyenként véres üldözésekben nyilvánult a protestánsok ellen. *Déli Franciaország* több városában (Nimes, Montpellier, Toulouse, s. m.)⁶ már az első *restauratio* alkalmával új bertalan-éji mészárlással fenyegette a protestánsokat a felbujtogatott kath. pórnép, mivel azt híresztelték a felbujtogatók, hogy a protestánsok az okai a forradalom és háború nyomorúságainak. De Napoleonnak váratlan visszatérte még akkor nem engedte meg, hogy beváltsák a fenyegetést. A második *restauratio* kezdetén (1815.) csakugyan kitört az ígért üldözés egész vadságával és iszonyúságával. A feldühített nép előbb a prot. istentiszteletet gátolta meg, majd megrohanta a békés prot. polgárokat, egy részöket legyilkolta, másik részöket börtönbe hurcolta, még a nőket sem kímélte és felgyújtotta kirabolt házaikat. Az üldözöttek hasztalan fordultak a törvényszékek védelméhez, a gyújtogató rablógyilkosok

büntetlenül maradtak. A kormány pedig szemet hunyt ezekre a középkorra emlékeztető dühöngésekre és csak akkor lépett fel az üldözöttek védelmére, mikor a *külföldi prot. hatalmak* (az angol és porosz kormány) erélyesen felszólaltak az üldözés miatt; és még akkor is olyan lanyhán és kelletlenül nyújtott védelmet, hogy *Nimes-ben* (1815. nov. 12.) még le merték lőni a zavargók azt a tábornokot (*Lagarde*), ki a prot. templom megnyitását védelmezte.⁷ Még később (1819. és 1829.) egypárszor terveztek hasonló gyilkolásokat és ha végre nem hajtották, nem a jezsuiták érdeme. Általában a restauratio hívei a protestánsokkal szemben minden adott alkalommal éreztették vakbuzgó gyűlöletüket. Mindamellet sem lehet elvitatni a kormánytól némi jóindulatot; nevezetesen felemelte a prot. lelkészek fizetését, templomokat építtetett, protestánsokra bízta ügyeik vezetését (*Cuvier-t*, a híres természettudóst és államtanácsost nevezték ki a nem kath. egyházak ügyei directorának 1828.); megengedte, hogy megünnepelhessék a protestánsok a *reformációnak* (1817.) és az *augsburgi hitvallásnak* (1830.) *háromszázados emlékét*.⁸ De másfelől a kath. egyház javára számos sérelmet kellett szenvedni a protestánsoknak, így a többek közt kizárólag a kath. papságra akarták bízni az anyakönyvek vezetését; a büntető törvénykönyvnek azt a cikkét (291. c.), mely 20 személynél többnek tiltja az egybegyűlést, a protestánsok istentiszteletére kezdték alkalmazni; a kath. papság szószékről, püspöki körlevelekben és hírlapokban büntetlenül gúnyolhatta, rágalmazhatta a protestánsokat; sőt azt követelték, hogy úrnapi menetek alkalmával a protestánsok is díszítsék fel házaikat stb. Azokat, kik az utóbbi követeléseknek nem tettek eleget, elítélték a törvényszékek. Ez az ügy a semmitőszék elé került végre, de az (*Odillon Barrot* védőbeszédének hatása alatt) a protestánsok javára döntetett el; nevezetesen kimondatott, hogy az államnak, mint ilyennek nincs vallása és semleges állást tartozik elfoglalni a különböző cultusokkal szemben.⁹ Ennyi zaklatás és korlátozás nem csüggesztette el, sőt nagyobb erő kifejtésére ösztönözte a protestánsokat. Különben is megindult a *hitre ébredés* áramlata s ez a *methodista szellemű* mozgalom önérzettel, lelkesedéssel töltötte el a híveket. Bőkezűen hordták össze adományaikat az egyház oltárára, hogy belső megszilárdulásukat és eszméik terjesztését munkáló intézeteket alapítsanak. Így jött létre a *bibliatársulat* (*Société biblique de Paris*, 1818.), *traktátus-társulat* (*Soc. des Traités religieux*, 1821.), az *evang. misszió-társulat* (*Soc. des Missions evang.*, 1822.), a *francia prot.*

elemi oktatást előmozdító társulat (Soc. pour l'encouragement de l'instruction primaire parmi les protestants de France, 1829.).¹⁰ Az említett zaklatásoknak kitett, de kitartással küzdő protestánsok ügyét utóbb a naponta erősödő ellenzék vette védelmébe. A lelkiismereti és politikai jogoknak folytonos sértegetése miatt végre forradalomban tört ki az elégtelenség és ez véget vetett a Bourbon-uralomnak (1830. júl.).

A júliusi kormány újra megszüntette a kath. vallás állami jellegét és csak a többség vallásának nyilvánította; a különböző hitvallások jogegyenlőségét pedig valósággal érvényesítette. De azért az új alkotmányos kormány alatt sem enyésztek el egészen a *protestánsok sérelmei*. Így a többek közt a ref. egyház nem szervezhetett közzsínatot; a büntető törvénykönyv a hitfelekezetekre is kiterjesztette az egyesületi törvényt (1834.); ennél fogva az új prot. közösségek alapítását a politikai helyi hatóságoknak és a minisztériumnak a tetszésétől tette függővé. Oly véres üldözések, mint korábban a déli vidéken, nem fordultak ugyan elő, de a jezsuiták nem hagytak fel a protestánsok rágalmazásával. Különösen megzavarta a békét *Elszászban* a „*Die lodernde Fackeloder Dr. M. Luther als Religions- und Sittenverbesserer*” (Strassburg, 1842.) című gúnyirat, melyet a Luther irataiból hamisított szemelvények alapján a fajtalanóságok mestereként mutatta be a reformátort. Érzékenyen bántotta a protestánsokat az is, hogy a prot. Guizot minisztersége idejében az állam határán kívül is a katolicizmus védőjeként szerepelt Franciaország.

Ezen külső bajok mellett az egyház kebelében is fordultak elő az egységet fenyegető pártalakulások. A *methodista szellemű párt* fokozott erővel fogott munkához. A „*Magvető*” (Semeur, 1831.) című lapban egyedül az evangelium zászlóját lobogtatta. Ön erején az államtól független imaházat emelt; lelkészei kiképzése végett Genfben, evangelistái, iskola-tanítói, biblia-árusai számára Párisban külön intézetet szervezett. Megalapította az *evangeliumi társulatot* (Soc. évangélique, 1833.) azzal a világos céllal, hogy különbség nélkül minden körben hirdesse „a keresztyénségnek lényeges igazságait” és azokat, akik nem tartottak vele, ellenségének tekintette, bármely hitvallást követtek is. Másfelől a szabadelvűekkel szemben egy *másik párt a szigorú confessionalistust* akarta uralomra juttatni. Felmerült az a fontos kérdés is, hogy miként lehetne az egyházat függetlenné tenni az államtól, de ez a bonyolódott kérdés még akkor nem nyerhetett megoldást.¹¹

A *köztársaság* kormányja alatt (1848.) szabadabban mozoghattak a

protestánsok is: a lutheránusok Strassburgban, a reformáltak pedig Párisban gyűléseztek és egyházalkotmányuk módosítását vették munkába. Midőn kimondotta a ref. képviselők többsége, hogy a hittani irányok különbsége mellett is fenn kívánja tartani az alkotmány egységét, a kisebbség tiltakozott ezen végzés ellen és odahagyta a gyűlést (erről alább). Míg a protestánsok ekként vitatkoztak önkormányzatuk helyreállításán és az államhoz való viszonyukon: addig kimondta a *nemzetgyűlés*, hogy „mindenki szabadon gyakorolhatja vallását és az állam egyenlő védelemben részesíti cultusát. A törvény által jelenleg elismert és jövőben elismerendő cultusok lelkészei állami díjazásban részesülnek”.¹²

Ezt követték III. Napoleonnak az egyház alkotmányát szabályozó *rendeletei* (1852. márc. 26.). Ezek szerint az előbbi alkotmányt kiegészítő rendeletek értelmében az egyes *egyházközségeket* a községtől (3 évenként) választott *presbyteriumok* (*conseil presbytéral*, egy lelkész elnöklete alatt 4–7 presbyter), a *kerületeket* (6000 lélek után) a szabad választás után alakult *egyháztanácsok* (*consistoire*) *igazgatják*; mindkét nemű hatóság a választott és a kormánytól megerősített lelkészi elnök vezetése alatt működik. A *luth. egyház élén*, mint fő felvigyázó és törvényhozó hatóság, a *főconsistorium* áll, mely évenként tartja üléseit és a consistoriumok lelkészi elnökeiből és világi küldötteiből alakul; mellette működik a *directorium*, mint állandó kormányzó hatóság, melynek tagjait fele részben a kormány, fele részben a főconsistorium nevezi ki. A *ref. egyház élén* áll a Párisban székelő *központi tanács* (*conseil central*), melynek tagjai a párisi két legidősebb lelkész és a kormánytól a prot. előkelők közül választott férfiak.¹³ Hanem ez a törvényes elismerés és szabályozás nem biztosította a protestánsokat minden nyomás és zaklatás ellen; főleg az *Orsini-féle merénylet* után (1858. jan. 14.) a gyanakodó kormány vallásos gyülekezések szétoszlatására, prot. imaházak bezárására, a biblia és vallásos iratok terjesztésének meggátolására is alkalmazásba vette a biztonsági rendszabályokat.¹⁴ Különösen a vakbuzgó császárné és más szenteskedő főrendű úrhölgyek sugalmazása következtében egyes protestánsok ellen is történtek üldözési kísérletek; de ezek csak múltó bajok voltak, mivel Franciaországban sokkal mélyebb gyökeret vertek az újkori eszmék, hogysem sikerülhetett volna középkori eszközökkel való elnyomásuk. A viszonyok változtával a kormány *újabb kedvezményekben* részesítette a protestánsokat; egy *császári rendelet* (1859.) az új prot.

templomok nyitásának engedélyezési jogát elvette a helyi hatóságoktól és a császári tanácsra ruházta; egyszersmind kimondta, hogy mindenik prot. község, mihamarabb 400 lelket számlál, lelkésze részére a törvényes állami díjban fog részesülni. Ugyanebben az évben (1859.) a *ref. egyház* nagy lelkesedéssel ülte meg az *első nemzeti zsinatnak* (1559.) *háromszázados örömmünnepe*t és emlékpénzeket is veretett ebből az alkalomból.¹⁵

A kisebb bajok csak ösztönzésül szolgáltak rá, hogy a protestánsok annál nagyobb erélyességet fejtsenek ki egyházok gyarapításában és eszméiknek minél szélesebb körben való terjesztésében. A már említett különböző célú társulatok minden vidéket felkerestek bibliaárusaikkal és evangelistáikkal, ahol csak némi sikert is remélhettek. A francia protestánsoknak jelszavokká vált, hogy *meg kell hódítani az evangéliumnak egész Franciaországot* (Il faut évangéliser toute la France) és ezen cél elérését készséggel segítették elő még tudományos tekintélyű férfiak is, kik a francia nép természetének megtelelő, népszerű, könnyű, vonzó nyelven nagyszámú felvilágosító vallásos iratot bocsátottak világgá.¹⁶ E társulatoknak minden irányban kifejtett áldásos, fáradhatatlan működését méltó elismerésben részesítették még kath. tekintélyek is; más kedvezőbb helyzetű prot. egyházaknak pedig követésre méltó például szolgálhatna.

A protestantismusnak ilyen kedvező gyarapodásával, dús hajtásával együtt járt, miként már említve volt, a *törzs-egyháznak különböző irányú elágazása*. Egyfelől az egyháznak az államtól teljesen függetlenné tétele, másfelől pedig az Angliából átszármazott methodista irányú mozgalom, mely a *hitre ébresztést* (réveil) tűzte ki célul, lassanként előkészítette a szakadást. E mozgalom hívei előbb csak magán vallásos összejöveteleket tartottak, majd úrvacsorát is osztottak és végre rendes községekké alakultak. Az így szokásban és hitnézetben lassanként kifejlődött különbségek megérlelték a szakadást. Midőn a *ref. egyház* közgyűlést tartott a forradalom alatt (1848.) és elhatározta, hogy a létező hittani eltérések mellett is fenn óhajtja tartani az alkotmány egységét: *Monod* lelkész¹⁷ és *Gasparin* gróf,¹⁸ a francia protestantismus nemes védője tiltakozást tett le a határozat ellen és azután mintegy 30 szigorú calvini szellemű községgel *új zsinatot* tartott Párisban (1849.) és *szabad francia evangéliumi egyházzá alakult* (Union des églises évangéliques de France), kétévenként összeülő zsinattal. Az új egyház a skót szabad egyház példáját követve a Franciaországban gyűjtött és Angliából nyert

segélyből fedezte szükségait; az államtól fentartott ref. nemzeti egyház mellett, az államtól teljesen függetlenül, mint szabad egyház saját erejére támaszkodik. Hasonló pártmozgalmak az *elszászi luth. egyházban* is keletkeztek, elég hevesek is voltak, de nem vezettek szakadásra; a *Horning* lelkésztől megindított ó-luth. irányú pártmozgalom pedig nagyon hideg fogadtatásra talált.

Ezek mellett alakultak methodista, baptista, darbysta és más irányú kisebb községek is, melyek folytonos sűrűléseikkel és vetélkedéseikkel nem nagy segítségére voltak a protestantizmusnak. Sokkal fontosabb az a küzdelem, mely a ref. nemzeti egyház kebelében folyt a *confessionalisták* és *szabadelvűek* közt. A confessionalista párt, melynek tűzhelye a *montaubani theol. szak*, élén *Monod Adolf* tanárral, majdnem ugyanazon az alapon áll az elszakadtakkal, hűségesen ragaszkodik a régi hitvalláshoz és szokásokhoz és többre becsüli a tudományos haladásnál a gyakorlati, építő vallásos irodalom fejlesztését. Ezzel szemben a *straszburgi theol. szak* kebelében kifejlődött a német theológiával rokon *kritikai irány*, melynek főbb képviselői, egy *Reuss*, *Colani*, *Schmidt*, *Bruch* és mások szép tudományos hírnevet vívtak ki nemcsak Franciaországban, hanem külföldön is. Majd a mérsékelt szabadelvű irányból egy *újkorai radicalis irányú iskola* ágazott ki, mely a tübingai iskola szellemében magyarázta a keresztyénség eredetét és határozott ellensége volt minden csodásnak. Ennek az iskolának szép tehetségű és szilárd meggyőződésű képviselői közé tartoztak: *Pécaut*, *Réville* és az ifjú *Coquerel*.

A confessionalista párt, habár maga is eltért a Calvin hittételeitől és inkább az evangéliumi szövetség kilenc tételét írta zászlajára, itt is megkezdte a harcot a szabadelvűek ellen és épen olyan türelmetlen volt az eltérő nézetűek iránt, mint a német orthodoxok. E harc oly szenvedélyességgel folyt, hogy a két párt (északon az orthodoxok, délen a rationalisták vannak többségben) már majdnem megbontotta a ref. egyház egységét.

E heves pártküzdelmek azonban nem gátolták meg benne a francia protestánsokat, hogy egyleti úton meglepő munkásságot ne fejtsenek ki a *gyakorlati téren*. E buzgóság hozta létre a már említett társulatokat; még mielőtt Németországon csak nevéből is ismerték volna a *belmissziót*, Franciaországban szép haladást tettek e téren. Társulatok alapították a tisztán *prot. kórházakat* (Avignon, Marseille, Páris és más városokban), hogy megóvják a prot. beteget a kath. kórházak térítési kísérleteitől. A

kath. irgalmas nővérek intézményével szembeállították a diakonissák prot. jellegű, ős-keresztyén intézményét (1841.). Jó hírű, kegyes nőket, minden fogadalmi kötelezettség nélkül alkalmaznak az említett kórházaknál, az ifjúság nevelésénél, tévedt nőket javító intézeteknél, női fogházaknál, árvaházaknál stb. Ide sorolhatók: a kormány segélyével létrehozott *prot. fegyenc-gyarmat* (St. Foyban), a vasárnapi iskolák alapítására stb. alakult társulatok és a *francia prot. történelmi társulat* (Soc. de l'Histoire du Protestantisme francais, 1852-től).

A francia ref. egyház kebelében a császárság utolsó éveiben is lankadatlan hévvel folytak a korábban megkezdett pártharcok. Az orthodox párt mindent elkövetett, hogy biztosítsa uralmát. Midőn *Martin-Pachoud* szabadelvű lelkész (1864.) maga mellé vette segédül az *ifjú Coquerelt*, a ref. pápának csúfolt *Guizot*, az egykori miniszter nem nyugodott addig, míg Martin-Pachoud-t le nem tétette hivatalából; de a kormány nem erősítette meg ez ítéletet. Majd elhatározta az orthodox szellemű központi tanács, hogy az egyházi elöljárók választásában csak azok vehessenek részt, kik egész teljességében igaznak vallják az apostoli hitvallást (1867.). Ezt a határozatot, a szabadelvűek kérelmére, megsemmisítette ugyan a minisztérium, de sok lelkészre nézve elég teher volt már az a hagyományos kötelesség is, hogy az apostoli hitvallást minden vasárnapon tartoztak a templomban felolvasni. Míg ekként az orthodoxok, gúnyt űzve a lelkiismereti szabadságból, az embereket a hit mértéke szerint akarták osztályozni és jogokban részesíteni: addig a *szabadelvűek* megalapították a *szabadelvű prot. együletet* (Union protestante liberale, 1863.), mely a német prot. egyletek példáját követve, arra törekszik, hogy a lehető legszélesebb alapon a confessionális különbségek mellőzésével, közös célok elérésére egyesítse a különböző vallásos árnyalatokat. Ezzel szemben az *orthodoxok* sem maradtak tétlenül, hanem a *déli nemzeti evang. értekezleten* (Conférence nationale évangélique du Midi, 1864. óta) egyesítették erejüket, ott vitatták meg eszméiket, terveiket; ott *mondták ki a Guizot* sürgetésére, hogy elismerik Istennek csodás befolyását e világra, a hit dolgában a sz. írás tekintélyét, a Jézus életében a csodás eseményeket és az ő istenemberi méltóságát.¹⁹ Eközben az *apostoli hitvallás kérdése* sem aludt el egészen, a szokott felolvasását, az orthodoxok nagy megbotránkozására, a lelkészek szabad tetszésére bízta több kerületi consistorium (1869.) Megvitatták e kérdést irodalmilag is; *Nicolas*

montaubani tanár már korábban igen alapos értekezést adott volt ki az apostoli hitvallás történeti fejlődéséről (*Le symbol des Apôtres*, Paris, 1867.); ennek eredményeit azután *Coquerel* több értekezleten, nagyobb körben terjesztette el (*Histoire du Credo*, Paris 1869.). Így állottak a dolgok, midőn kitört a *francia-német háború* (1870.) és egészen háttérbe szorította az egyházi ügyeket.

Az állami viszonyok átalakulásával, a *harmadik köztársaság* védelme alatt, azt remélték a ref. egyház vezetői, hogy egy közzsínt véget vethetne a pártok közti káros küzdelmeknek; utóbb hiúnak bizonyult ez a remény is. A háború következtében lényeges változás állott be a *luth. egyházban* is, az *elszász-lotharingiai híveket* magának követelte a győző német hatalom; *Mömpelgard* ötven községe, néhány lelkész kivételével, kik fenn kívánták tartani a *luth. egyház önállóságát*, kormányzás tekintetében a *besançoni ref. consistoriumhoz akart csatlakozni*; de ez a terv is elmaradt.

A béke helyreálltával *Thiers* elnöknek egy *rendelete* (1871. nov. 29.) összehívta a tartományi zsinatokat, hogy válasszák meg a zsinati képviselőket. A 21 tartományi zsinat 49 lelkészi és 59 világi képviselőt választott, kik *Parishan* (1872. jún. 5.) *gyűltek össze*.²⁰ Főképen *három kérdést* kellett megoldani: a zsinat törvényességének és illetékességének, a hitvallásnak és az egyház szervezetének kérdését. Különösen a két első kérdés szította fel a szenvedélyesség tüzeit. A *szélső szabadelvűek* kijelentették, hogy ez a zsinat az egyháznak nem törvényes képviselője, ennél fogva nem lehet más hivatása, mint új választási törvény kidolgozása, hogy ezen az alapon megalakulhasson az egyháznak törvényes képviselője; vagy ha ezt nem akarnák, abban az esetben csak tanácskozási jellege lehet, de nem hozhat kötelező végzéseket. A *mérsékelt szabadelvűek* pedig tiltakoztak azon terv ellen, hogy kötelező hitvallást vagy tanszabályzót állítson fel a zsinat, ami egyházi szakadásra vezetne előbb-utóbb. Ezekkel a követelésekkel szemben az *orthodox többség* (jún. 12.) kimondta a zsinat *határozatképességét* és törvényességét; majd elfogadta a javasolt *hitformulát* is (jún. 19., 64 szóval 45 ellenében), melynek *főbb tételei* szerint: a sz. írás a hit dolgában döntő tekintély; az *üdv feltétele* a Jézus Krisztusban, Istennek egyszülött fiában vetett hit, ki meghalt bűneinkért és feltámadott megigazulásunkért; a *tannak*, cultusnak és fegyelemnek *alapját* a keresztyénségnek azok a nagyszerű tényei képezik, melyek a szentségekben adatnak elő és az

apostoli hitvallásban fejtetnek ki. Továbbá azt is kimondta a zsinat, hogy jövőben csak *azok a lelkészjelöltek bocsáthatók ki*, kik kötelezik rá magokat, hogy úgy fogják tanítani az egyház tanát, amint megállapította a zsinat és csak azok a világiak gyakorolhatják a *választási jogot*, kik elismerik érvényesnek a hitformulát. Az egyház szervezetében tett módosítások szerint a *lelkészeket* a presbyteri tanácsok nevezik ki. Az évenként összeülő *tartományi zsinatok* a közzsínat által meghatározott számú *kerületi consistoriumok* küldötteiből alakulnak. Annyi képviselőt küld mindenik presbyteri tanács, ahány lelkésze van. A képviselőknek fele lelkész, fele világi. A tartományi zsinatok ajánlják a kormánynak a *theol. tanszékek jelöltjeit*, a theol. karok véleményének meghallgatásával; választják meg a *közzsínat képviselőit*, de ilyen alkalommal a tartományi zsinat kibővül a tartomány összes lelkészeivel és a presbyteri tanácsoknak annyi világi képviselőjével, ahány lelkészök van. Az így kibővített tartományi zsinat abszolút szavazattöbbséggel annyi képviselőt választ, ahányszor hat lelkésze van, ezeknek a fele lelkész, fele világi. A theol. szakok is küldenek egy-egy képviselőt. A háromévenként összeülő *közzsínat határoz* a cultus, a fegyelem, a tan, az egyház szervezése és kormányzása felől; *bíróilag ítél* az egyes testületek közt, a testületek és lelkészek közt és az egyes lelkészek közt felmerült ügyekben stb.²¹ Még azt is óhajtotta a zsinat, hogy a montaubani és strassburgi theol. szakokat Párisba helyezze át a kormány. Végre hét tagból álló *állandó bizottságot* (commission permanente) nevezett ki és elnapolta üléseit (júl. 10.).²² A zsinat eredményével igen sokan nem voltak megelégedve, 12 consistorium és 22 elöljáróság tiltakozott végzése ellen.

A luth. egyház is tartott zsinatot (1872. júl. 23–29.), de ez sokkal csendesebben folyt le és kielégítőleg oldotta meg feladatát, az egyház újra szervezését. Ott is két párt állott egymással szemben, a *mömpelgardi* (Montbéliard) *inspectio* (egyházkerület) *szabadelvű* többsége és a *párisi inspectio orthodox* többsége; de miután amazok a hitvallás, emezek az alkotmány kérdésében tettek engedményeket, megtörtént a kiegyezés. Hit dolgában legfőbb tekintélynek a sz. írást, és törvényes alkotmányuk alapján az augsburgi hitvallást fogadták el, az alkotmányban pedig többséget biztosítottak a világiaknak. Az *új szervezet* szerint mindenik *egyházközséget* a tagoktól szabadon választott *egyházi elöljáróság* képviseli, ezekből az elöljáróságokból alakulnak a *consistoriumok*, még pedig az összes lelkészekből és kétannyi szabadon választott világi képviselőből;

az egész egyház két *inspectióra* oszlik (Mömpelgard és Páris), melyeknek élén egy-egy *inspector* áll; egy *inspectio* összes consistoriumainak tagjai *részzsínatot* tartanak évenként, végre az egész egyház élén áll a *közzsínat*, mint legfőbb döntő hatóság, melynek tagjait a *részzsínatok* nevezik ki. A *directoriumot* kihagyták az új alkotmányból.²³

A ref. egyházban a zsinat után tovább tartott a két párt ellenséges viszonya. A 103 consistorium közül 42 tiltakozott a hitformula ellen. A *Thiers* kormánya habozó állást foglalt el ezzel az eseménnyel szemben, de bukása után (melyet elősegített az orthodox *Guizot* is, 1873. máj. 24.) az ultramontánok és monarchisták törekvései megváltoztatták a helyzetet. Az állam-tanács elismerte a zsinatot, de akkorra halasztotta végzéseit megerősítését, mikor kérni fogják. Így állottak a dolgok, midőn a ref. egyház zsinata (1873. nov. 20.) újra megkezdte üléseit. Mindjárt a gyűlés elején tiltakozást adott be 42 szabadelvű képviselő (4 meg sem jelent), de a többség kimondta, hogy napirendre tér, mire a szabadelvűek odahagyták a zsinatot, az orthodox tagok (62) pedig megerősítették a múlt évi zsinati végzéseket.²⁴ És a kormány a tiltakozásokat figyelembe nem véve, megerősítette a hitformulát (1874.)

A zsinat után alakult ref. középpárt az egyháznak az államtól való függetlenné tételét és az ellenséges pártok kibékítését tűzte ki céljául. Az első céltól még nagyon távol állanak, a második cél érdekében csak annyit érhettek el, hogy megakadályozták az egyházi szakadás bekövetkeztét, de azért a tartományi zsinatokon tovább folyt a harc. A zsinat ama rendeletének, hogy az új választási rendszabályok szerint alakítsák újra a consistoriumokat (1874. ápr.), sok (34) consistorium nem engedelmeskedett; emiatt igen nagy volt a zavar. A középpárt a békítés céljából hiába adott ki új lapot (*La Paix de l'Église*, Lyon), nem hallgatták meg bölcs tanácsait. A *renitens consistoriumok* csak 1877. hajtották végre a választást, miután megengedte a cultusminister, hogy úgy tegyenek eleget a zsinat rendeletének, amint megegyezik lelkiismeretükkel.

Miután a kormány semmi hajlamot sem mutatott a hivatalos ref. közzsínat (*synode officiel*) összehívására, azt hozván fel ürügyül, hogy az csak viszálykodást szül a béke helyett: a ref. egyház azzal segített e bajon, hogy a maga kezére kezdett közzsínatokat (*synode officieux*) tartani, melyeknek végzéseit nem erősítette meg a kormány, de a végrehajtását sem támogatta. Az első ilyen önkéntes ref. közzsínatot Párisban tartották meg (1879.), hol a rendes ügyek elintézése után elhatározták, hogy

előkészítő theol. intézetet állítanak fel *Tournonban*; azután négy állandó bizottságot választottak, hogy időközben tanácsot és segínyt nyújtson az egyházközségeknek, felügyeljen a tanra s fegyelemre, védje az egyház szabadságát, gondját viselje a pénzalapoknak. Ez alkalommal *központi pénztárt* is alapítottak. Végre tanirány tekintetében a község és lelkész viszonyára vonatkozólag abban állapodtak meg, hogy választó község és lelkész maga határozhat tanirányáról, de a radicalismus mellőzésével.²⁵ A *második önkéntes közzsinat* Marseille-ben (1881.) a többek közt a zsinati élet tovább fejlesztésével, az *evangelisták* helyzetével (a lelkésszel és községgel szemben), a *belmisszióval*, a *bibliafordítás revisiójával* és a *vallásoktatás rendezésével* (miután az általános iskolakötelezettséget és a vallástanításnak az iskolából való kitiltását munkába vette a kormány; 1882. lépett életbe a *népiskolai törvény*) foglalkozott és a *katona-kötelezettségre* kimondta azt a szép elvet, hogy a theol. hallgatónak is joga van rá, hogy vért áldozzon hazájáért.²⁶ A 3. *önkéntes ref. közzsinatot* (1884.) Párisban tartották meg (ekkor már 530 község közül 342, és 425 lelkész csatlakozott a zsinathoz). A jelentések szerint már ekkor 353 község *iskolája lett világivá* (vallás nélkül). A zsinat intézkedett az *anyakönyvek* revisiójáról; megdicsérte a *Segond-féle új bibliafordítást*, de azért nem ismerte el tökéletesnek; az agenda revisiójára, az *egységes felavatási formula* megállapítására bizottságokat nevezett ki; a *vegyes házasságokra* nézve azt ajánlotta, hogy ha kath. templomban kötötték meg őket, ne áldják meg a lelkészek és lehetőleg kerüljék a kath. keresztszülők hívását is; mindezt a klérus türelmetlen, ellenséges magatartása miatt.²⁷ A 4. *önkéntes ref. közzsinat* (St. Quentinben, 1887.), mely különben békés szellemével tűnt ki, elhatározta a többek közt, hogy okadatolt kéréssel a végett keresi meg a kormányt, hogy a Montaubanba kinevezett negatív irányú bölcészet-tanár helyett az egyház kívánságának megfelelő, *positív irányú tanárt* állítson be; annak is kimondta a szükségét, hogy a *theol. hallgatók számára* (mivel kevés a vállalkozó) bővebben kell *ösztöndíjakról* gondoskodni. A *felavatási formulára* nézve abban állapodott meg, hogy azok a jelöltek, kik nem akarnak a zsinathoz csatlakozni, ne vétessenek fel a lelkészek kötelékébe. Az *elválási törvény* életbe léptetésének (1884.) a legkevésbé sem örült a zsinat; épen e miatt arra hatalmazta fel a lelkészeket, hogy ha lelkiismereti aggodalmuk van, ne eskessék meg az elváltakat, a hibás fél esketését pedig határozottan tagadják meg. Végül a zsinat

örömnéppel ülte meg a *vallási türelmesség százéves fordulóját* és ugyanezzel az alkalommal a *Cevenne hegység* ref. lakói egy nagy emlékkövet (Menhir) állítottak fel (a Plan-de-Fonte-Morte fensíkján) ott, hol egykor őseik véres harcokat vívtak hitökért.²⁸ Az 5. önkéntes ref. közzsínat (1890. jul., Le Vigan-ban, Gard megyében) azon a vidéken tartotta üléseit, melyet dúsan öntözött vértanúik vére és egy vasárnapon, az *Isten szabad ege alatt*, azon a helyen tartott ünnepi ülést, hol egykor a „puszta egyháza” tartotta titkos istentiszteleteit; az ünnepi szónok (Soulier bordeaux-i lelkész) most is a magas „pusztai szószelekből” igyekezett a népes gyülekezetnek lelkére kötni az evangelium ügyét, melyért még nem szűnt meg a harc, csak a fegyverek változtak. Különben a zsinat kimondta a többiek közt, hogy a zsinatra csak községek küldhetnek képviselőt, tehát a tanintézetek nem; hogy az evangelistákat csak szükség esetében lehet lelkészi teendőkre felavatni és így is csak bizonyos időre; hogy azon vegyes házasságok megengesztelését, kik nem ígértek meg, hogy gyermekeiket evang. vallásban fogják nevelni, belátására bízta minden lelkésznek. Ezen kívül megállapította a zsinat a *vasárnapi istentisztelet rendjét*, mely elég hosszadalmas és fárasztó (fohász, ének, tízparancs, ének, bűnbevallás régi ref. módon, ének, hitvallás, ének, sz. írás-olvasás, egyházi beszéd, könyörgés és miatyánk, ének, áldás). A javasolt *egységes káté* behozatalát a zsinat nem fogadta el, ellenben elhatározta, hogy a *theol. tanszékeknek* a cultus-miniszter által szokott önkényes *betöltésének* azzal állja útját, hogy egy *delegatio*-féle testületre bízta, hogy alkalmas egyéneket javasoljon a miniszternek (különben a miniszter a hivatalos zsinat ajánlását tartozott figyelembe venni, de ez időben nem volt ilyen).³⁰

E közben sokáig függőben maradt a *luth. egyház közzsínatának alkotmánya* és több más kívánsága. A politikai zavarok s a minisztériumok gyakori változása miatt az *alkotmány megerősítésére*, némi módosítással, csak 1879. került sor.³¹ A *theol. szak* kérdése is csak 1877. oldatott meg, midőn Waddington, a prot. vallású cultus-miniszter (nálunk prot. cultus-miniszterre még csak nem is gondolnak, még nem bontakoztunk ki a „Mária országának” nyomasztó gőzköréből) a *luth. és ref. egyház részére közös theol. szakot állított fel Párisban*. Ez idő óta a *luth. egyháznak törvényes alkotmánya, rendezett és jogilag elismert egyházi élete* van, mellyel a pártoskodó ref. egyház nem dicsekedhetik. A mömpelgardi (1884.; itt és Párisban felváltva tartják) *hivatalos luth. közzsínaton* a

confessionalisták és szabadelvűek egy értelemre jutottak a fő kérdésekben (a *Luther emlékünnepe*t is együtt ülték meg 1883.). Az *agenda*, *énekeskönyv* és *káté* kérdésében a meglevők közül néhánynak használatát szabad tetszésére bízták a községeknek; a *Segond* genfi tanár új *bibliafordítását* nem fogadták el (jobbat várnak, több is készül). A *lelkészválasztásra* nézve azt határozták, hogy a lelkészt a presbyteri tanácstól (1–3) ajánlottak közül a consistorium nevezze ki.³² Egy másik *közssinat* (Mömpelgardban, 1890.) a *vegyes házasságok és elváltak* megesketésére vonatkozólag a ref. zsinat határozataival megegyezőleg intézkedett; egyszersmind elrendelte, hogy a szószékről a kath. klérustól felidézett kedvezőtlen viszonyokra és arra is figyelmeztessék a híveket, hogy lehetőleg óvakodjanak a vegyes házasságtól. Végül a zsinat elfogadta a *Luther kátéjában* új kidolgozását és az újonnan kiadott *liturgiát*.³³

A *szabad egyház* is megtartotta kétévenként zsinatait; a *14-iket* a *Cevenne hegység* vidékén, az ősök szabadságharcainak színhelyén. Különben az új egyház, habár községekben és kiváló képviselőkben³⁴ veszteséget szenvedett újabban, még mindig elég tekintélyes állást foglal el (20 községe, 21 állomása van; 2 év alatt 302,483 frankot gyűjtött szükségleteire) és főleg a gyakorlati egyházi élet terén áldásos működést fejt ki.

Közelebbről *két nagy ünnepet* ült meg általános lelkesedéssel a francia prot. egyház: a *nantes-i edictum felfüggesztésének 200 éves szomorú emlékét* (1885.), hálával, hogy elmúlt – gyűlölet és harag nélkül azok ellen, kik a vértanúság hosszú, keserves korszakának okozói voltak a múltban.³⁵ A *Coligny szobrának leleplezését* (1889.) Párisban, az Oratoire ref. templomnak kis kertjében (Rivoli-utca); a hős hugenotta vezér vértanú szobra a Vallás és Haza allegorikai alakjai közt emelkedik ki. És ami az idők nagy változását mutatja, a szobor költségeinek fedezésére katolikusok (maga a párisi gróf is) és az atheista hírben álló városi hatóság is adakoztak és miniszterek is voltak jelen a leleplezésnél.³⁶

A két prot. egyházon kívül (650,000 ref., 100,000 luth., 35,000 más hitvallású protestáns, 1890.)³⁷ vannak még *methodisták, baptisták, mennoniták, darbysták, az üdv hadseregének hívei* stb.; sőt a legújabb időben a *Nirvana* kedvéért divattá lett Párisban a *buddhismus* is, melynek állítólag 50,000 híve van. Különben a belügyminiszter (1882.) kijelentette, hogy a kormány az atheismust és materialismust is oly tanoknak ismeri,

melyeket jogtalanság megbélyegezni. És mindezek az egy és más tekintetben eltérő irányú egyházak és felekezetek rendkívüli tevékenységet fejtettek ki különösen a 19. század utó felében. A ref. egyház főleg az északi vidékeken tett feltűnő hódítást, hol gyakran tömegesen tértek át kath. családok (Béthune, Hersin, Bruay és Beury egykor kath. községek). De értenek is az *evangelium* hirdetésének nemes munkájához, pedig gyakran nehéz próbáknak van kitéve fáradozásuk, mivel a francia állítólag vagy vakbuzgó katolikus vagy atheista; épen emiatt az *evangelisták* és *biblia-árusok* elég gyakran részesülnek méltatlan bánásmódban, sőt néha üldözésben is. De a buzgóság nem ismer akadályt s ők bezörgetnek mindenüvé s a sok csalódás mellett nyereségre is számíthatnak néha. E rendkívüli tevékenységnek erőforrásait ama nagy áldozatkészséggel és buzgósággal alapított *vallásos társulatok* teszik, melyek újabban csatlakoztak a már említettekhez. Köztök is kiválóbbak: a *franciaországi biblia-társulat* (Soc. biblique de France, 1864. óta); a *prot. sou-társulat* (Soc. du Sou protestante, 1846. óta), melynek tagjai egy sout (2 kr.) fizetnek hetenként s a begyűlt összeget különböző jótékony célokra fordítják; a *Mac-All misszió* (Mac-All skót congregationalista beköltözött lelkész alapította, 1871.), mely a munkások közt hirdeti az evangeliumot, világi evangelistái Párisban és környékén 50-nél több helyiségben tartanak esti gyülekezeteket, istentiszteleteket, a Szajrán *saját* e célra berendezett *hajója* van („Herald of Mercy” vagy „Le Bon Messenger”), imateremmel, 200 üléssel; vasárnapi iskolái, bibliai órái, hitre ébresztő beszédei, különböző egyletei, még orvosai által is, évenként egymilliónál több katolikussal ismerteti meg az igaz evangeliumot; 1884. az angol, skót, amerikai, schweizi és francia segélyegyletek mintegy 300,000 franknyi segélyt bocsátottak rendelkezésére.³⁸ Általában mintegy 480 *vallásos társulat* igyekszik az evangeliumi szellemet ébren tartani, amire nagy szüksége van a politikával nagyon elfoglalt francia nép mindenik osztályának. Az egyfajta egyleteknek megvan az elveiket hirdető *egyházi és vallásos lapok* vagy *folyóiratuk*, melyeknek 80 körül jár a száma. Kiválóbbak köztök a „Bulletin Historique et littéraire” (a prot. tört. társ. folyóirata, 1852. óta); a kritikai szellemű „Revue de théologie et de philosophie chrétienne” (1850-től, 1858. óta Nouvelle Revue); az orthodox „Le Christianisme au 19. siècle” (1872. óta), a szabadelvű „La Renaissance” (1841. óta) és a „L'Avenir”; a szabad egyházi „Église libre”; a közvetítő „Revue Chrétienne” stb. E sokfelé ágazó egyleti életnek, fényes sikerei

mellett bizonyára vannak árnyas elfajulásai, vad hajtásai is, melyeket az idő, ez az éber szemű kertész kérlelhetetlenül le fog nyesegetni és azután, ha az egyházi tudományos műveltség, a gyakorlati egyházi élet mozgalmával szemben, arányosabban fog kifejlődni: még nagy és szép jövője lehet a francia protestantizmusnak.³⁹

1. *Félice-Bonifas*: Histoire des Protestants de France (6. kiad, Toulouse, 1874.). 598. l.
2. U. o. 598 – 99. l.
3. U. o. 603 – 608. l.
4. *Zahn*: Geschichte d. evang. Kirche im XIX. Jahrh., 131 – 32. l.
5. *Félice-Bonifas*: i. m. 612. l.
6. Az üldözés a régi avignoni papságtól megrontott területen és az albigensek elleni háború egykori színhelyén dühöngött.
7. *Félice-Bonifas*: i. m. 613 – 21. l.
8. U. o. 623. l.
9. U. o. 626 – 29. l.
10. U. o. 636. l.
11. *Félice-Bonifas*: i. m. 644., 650 – 52., 654 – 55., 658 – 59., 662. l.
12. U. o. 666 – 69. l.
13. U. o. 671 – 78. l.
14. *Espinasse* tábornok, mint belügyminiszter, meghagyta a praefectusoknak, hogy éber és szigorú szemekkel kísérik a sajtó és prot. társulatok működését és ne engedjék meg a prot. bibliák árulását. Utóbb az új miniszter visszavette e rendeletet és csak a külföldi társulatok bibliáinak árulását tiltotta el.
15. Le troisième jubilé séculaire de la reformation en France (Paris, 1859.); *Félice-Bonifas*: i. m. 683 – 93. l. Az emlékpénz egyik lapja az első nemzeti zsinat tagjait tünteti fel, amint állva imádkoznak, előttük a biblia; a másik lapon a Jézus ígérete olvasható: „Az ég és föld elmúlnak, de az én beszédeim semmiképen el nem múlnak.”
16. A többek közt *Saint-Hilaire*, *Roussel* s mások, utóbbtól: Le livre des livres. – Jézus és Jésuite. – Catéchisme catholique et commentaire protestant, stb.
17. *Monod Adolf*, a tiszta keresztyén jellemű, ékes nyelvű, nagyon kedves szónok, 1802. szül. Kopenhágában; Genfben tanult; 1825 – 27. Nápolyban sok akadállyal küzdve működött mint prédikátor. 1828-tól Lyonban volt lelkész, hol orthodox iránya miatt meghasonlott a consistoriummal és ennek sürgetésére elmozdította hivatalából a cultusminister. 1836. montaubani theol. tanár, 1847. párisi ref. lelkész lett, ebben az utóbbi állásában halt meg 1856. *Főbb művei* a biblia olvasására, a keresztyén tanra, Pál apostolra és néhány levelére vonatkoznak; rajtok kívül beszédei (Sermons, 4 k. 1860. 3. kiad.) is nagyon kedveltek. *A. Monod*: Souvenirs de sa vie (Paris, 1885.); *M. Reichard*: Ad. Monod, Lebenserinnerungen (Calw, 1887.); *Calwer Kirchenlex.*, II. k. 217 – 18.; *Zahn*: i. m. 124 – 25. l.
18. *Gasparin Agenor* gróf 1810. szül. Orange-ban, Párisban tanult, 1842. a képviselőház tagja lett, 1846. keletre utazott, 1848. részt vett a ref. egyház mozgalmában, majd Schweizba vonult és ott halt meg 1871. Szeretetre méltó, de kissé

rajongó ember volt. Számos *vallásos és bölcsészeti munkát* írt: *Christianisme et paganisme*, 1846.; *Luther et la réforme du 16. siècle*, 1873.; *La France, nos fautes, nos périls, notre avenir*, 1872. etc. Életéről írt *Naville* 1871.; *Borel* 1880. Le comte A. de Gasparin.

19. *Félice-Bonifas*: i. m. 715–736. l.

20. A *szabadelvűek* (48) élén állottak: *Coquerel* Athanasius István, *Colani*, *Pécaut*, *Steege* Gyula s m. Az *orthodoxok* soraiban foglaltak helyet: *Guizot*, *Mettetal*, de *Chaboud-Latour*, *Babut*, *Bastie*, *Dhombres*, *Delmas*, *Vaurigaud* lelkészek, *Bois* tanár etc. Elnöknek az *orthodoxok* jelöltjét, *Bastie* bergerac-i lelkészt választották meg, a *szabadelvű* jelölttel, *Viguiével*, a nimes-i consistorium elnökével szemben, 11 szótöbbséggel. *Félice-Bonifas*: i. m. 753–55. l.

21. *Félice-Bonifas*: i. m. 768–69. l.

22. *Félice-Bonifas*: i. m. 754–73.; *Bersier*: *Histoire du Synode général de l'Eglise réformée de France* Paris 1872. (2 k. Paris, 1872.)

23. *Félice-Bonifas*: i. m. 802–803. l.

24. *Félice-Bonifas*: i. m. 786–98. l.

25. *Prot. Egyh. és Isk. Lap*, 1880. évf. 149–52. l. A *szabadelvűek* is elhatározták, hogy egy *előkészítő theol. szakot* alapítanak „*Vincent*” név alatt *Nimes-ben*. *Kirchl. Chron.*, 1885. évf. 165. l.

26. *Kirchl. Chron.* 1881. évf. 153. l.

27. *U. o.* 1884. évf. 186–87. l.

28. *U. o.* 1887. évf. 206–207. l.

29. *U. o.* 1890. évfolyam.

30. Az 1890. zsinathoz már egészben vagy részben 449 község és 510 lelkész csatlakozott. *Egyházi épületeik értéke* 20 millió frank és ebből 9 millió értékű az egyházé, 11 millió értékű az államé. Ennél fogva a függetlenség még nagyon messze van; ha csak az állam fel nem mondja a barátságot és a segílyt is. *Kirchl. Chron.* 1890. évf. 323–24.; *Prot. Szemle*, 1891. évf. 57–69. l.

31. A bevezetésből kimaradt az írás tekintélye és az augsburgi hitvallás. *Kirchl. Chron.*, 1869. évf. 141–42.

32. A párisi egyesített theol. szakról, *Prot. Szemle*. 1891. évf. 165–75., 292–325.; *Kirchl. Chron.*, 1884. évf. 187. l.

33. *Kirchl. Chron.*, 1890. évf. 326. l.

34. *Bersier* a kitűnő szónok, *Monod T.* a fáradhatatlan utazó lelkész és *Bost Ján.* a misszió terének szerencsés művelője visszatért az állami ref. egyházba. 1872. 50 községet számlált a szabad egyház.

35. *Kirchl. Chron.*, 1885. évf. 165–66. l.

36. *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 294–95.; *Prot. Szemle*, 1891. évf. 47–49. l.

37. *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 293.; 1890. évf. 322. l. – Az állam 616 ref. lelkészt (759 lélek után egyet) és 64 luth. lelkészt (1252 lélek után egyet) fizetett 1872. Jelenleg (1889.) a ref. egyháznak 532 anyaegyháza, 638 lelkésze és 700 leány- és fiók-egyháza van. A *lelkészek évi javadalma* a városok népessége szerint 1600–3000 frank. A *theol. tanárok évi fizetése* 4500–6500 frank, utóbbi a dékánok díja.

Párisban 75,000 protestáns él, kik 13 ref., 10 luth., 4 szabad egyházi és 7 más hitvallású prot. templomot látogatnak; ha a missziói gyűlőhelyeket is számításba

vesszük, Párisban 54 helyiségben 69 prot. istentisztelet tartatik vasárnaponként. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 269. l.

38. *Calw. Kirchenlex.*, II. k. 102.; *Kirchl. Chron.*, 1880. évf. 153.; 1882. évf. 157. l.

39. Franciaországhoz l. még: *Herzog – Koffmane*: 19. Jahrh. 144–46.; *Hase*: i. m. 613–25.; *Baur*: i. m. V. k. 22–25., 132–37., 520–26.; *Zahn*: *Gesch. d. evang. Kirche im 19. Jahrh.*, 123–36.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 201–203., 205–206.; *Herzog*: *Real-Encykl.* IV. k. 644–52.; *Calw. Kirchenlex.*, I. k. 50–51.; *Balogh Fer.*: Egyházi tanulmányút francia földön (*Prot. Szemle*, 1891. évf. 46–69., 157–75., 292–315. l.)

30. A protestáns egyház Schweizban.

A schweizi prot. egyház nagyon változatos, élénk mozgalmakat élt át a 19. században. A német- és franciaországi rokonirányú mozgalmak erős visszhangot keltettek Schweiz hegyei közt is és a nemzetiségek és kantonok helyi viszonyai szerint többféle alakot öltöttek.

A *térítő- és biblia-társulat* alapítása (1816.) óta *conservativ Bázelen* az újkori *pietismus* tett nagy hódítást; de azért tért foglalt és folyvást erősödő ellenzékké fejlődött ki a Németországból beszivárgott *radicalis irány* is. E párt híveit minden áron elnyomni törekedett az uralkodó párt. Így a szabadelvű lelkészjelölteket (pl. Rumpfot és Hörlét) meggyőződésük nyilvánításáért kitörülték a lelkészjelöltek sorából (1858.), és ha feljebbeztek e büntetés ellen, a nagytanács elutasította keresetüket. E két párt küzdelmei közt és felett állott a régi jó hírű, újra szervezett egyetem, mely *De Wette* (1822–49.) és *Hagenbach* (1824–74.) működése óta kitűnő munkásokat nevelt a *közvetítő theológiának*.

Zürich még sokkal hevesebb pártküzdelmeknek volt kitéve. A nagytanács sokkal rohamosabban haladt előre a reformok terén, hogysen követhette volna a polgárság. E miatt nem is maradt el az összeütközés. Midőn a tanács a *radicalis Strauss Dávidot* meghívta tanárnak az egyetemhez (1839.), valóságos lázadásban tört ki az ősi hitére féltékeny nép és megbuktatta a tanácsot. Erre Strausst nyugdíjjal kárpótolták még megérkezése előtt. A zavarok csillapultával megint a *szabadelvűek* kerekedtek felül és a haladás zászlóját tűzte ki az egyetem, miután ott *Schweizer Sándor*, a *Schleiermacher* hű tanítványa mellett, *Biedermann* Alajos Emánuel (1850-től, megh. 1885.), a „szabad keresztyénség” szószólója is erős állást foglalt el, mint a dogmatika tanára.

Leglassúbb volt az egyházi élet és theol. fejlődés az aristokrata *Bernben*, de a júliusi forradalom után ott is hódítást tett a *radicalis irány*. Midőn az *orthodox párt Zellernek* az egyetemhez (1874.) és *Langhansnak* a seminariumhoz (1866.) való meghívását a zürichihez hasonló mozgalommal akarta megakadályozni, még csírájában elfojtotta a hatóság gyors és erélyes fellépése. Különben a *berni* kantoni (1834. alapított) *egyetemen* azután sem szűnt meg a *közvetítő theologia* felsőbbsege (Schneckenburger, Hundeshagen, Immer s m.).

A különböző vallásos irányok a többi német kantonokban is találtak követőket; sőt, miután a szövetség szabad alkotmánya nem gördít akadályokat az egyéni fejlődés útjába, helyenként az erősen felcsigázott beteges képzelődés is idézett elő rövidebb vagy hosszabb ideig tartó mozgalmakat.¹

Schweiz francia részének vallásos mozgalmi Angliából nyerték az első lökést. Az Angliában kifejlődött methodista szellemű *hitre-ébresztés* és igehirdető törekvés termékeny talajra talált a genfi tó vidékén és innen utat tört magának Franciaországba is.

A Calvin városát, *Genf*et sok tekintetben átalakították a 18. század felvilágosodott eszméi. Az ősi, rideg egyházi fegyelem eltűnt a confessionalis és bibliai hittel együtt. A papság a *szabadelvűség* mellett küzdött; nem a dogmákban, hanem az erkölcsiségben kereste a keresztyénség lényegét és a Rousseau alapelveit juttatta diadalra. Ez a józan, rideg irány nem elégített ki minden kedélyt; az *elégületlenek* a másik szélsőségben, a *vallásos buzgóságban* kerestek menedéket, mely irány részint a *Krüdenerné* rajongó pietismusától (alább lesz róla szó), részint Angliából átültetett *hitre-ébresztéstől* szítva, mind nagyobb körben kezdett terjedni. A skót *Haldane Róbert* lelkes, sz. írás-szerű beszédei voltak az első termékenyítő esőcseppek, melyek a vallást szomjazó lelkekre hullottak; majd a hozzá csatlakozott, költői lelkű, tüzes, erélyes *Malan Caesarnak* villanyos szikrákat ontó beszédei lázas izgatottságba hozták a kedélyeket. Midőn a hit által való megigazulásról két megindító beszédet tartott (1817. máj.), a *genfi lelkészek testülete* (Vénérable Compagnie) eltiltotta a szószéktől és a kibocsátás alkalmával *arra kötelezte a lelkészjelölteket*, hogy ne tartsanak beszédeket a calvini orthodoxia némely fő tételéről (Krisztus természete, eredendő bűn, elővégzés, stb.). Erre a *buzgó hitűek* előbb csak külön vallásos összejöveleteket tartottak, majd az állami egyháztól *független községet* alapítottak és a calvini orthodoxiát ismerték el

egyedüli, igaz keresztyénségnek. Az első községet (nouvelle église) a consistoriumtól letett *Bost* alapította (1817.), őt követte *Malan* egy teljesen szervezett egyházközséggel (1823.). A nép a buzgó hitűeket, mivel még az ártatlan multságokat és szokásokat is gúnyolták, „*mômier*” (álarcosok, képmutatók) gúnynévvel illette s nem egyszer bántalmazta is. A kormány pedig börtönnel és száműzetéssel büntette az elszakadtak vezetőit. De épen ez a türelmetlenség tette bátrabbakká az üldözötteket és a jobbak vonzalmát is megszerezte számukra. A mozgalom folyvást nagyobb kiterjedést tett és hívei a júliusi forradalom után *evangeliumi szövetséget* (Société évangélique, 1831.) és külön *theol. seminariumot* (école de théologie, 1832.) alapítottak, mely utóbbi (Hevernich ószöv., Steiger újszöv., Gaussen dogm. és Merle d' Aubigné egyháztört. tanároknak a működése alatt) központja lett a szabadegyházi mozgalmaknak. Később megtörtént az állami egyháztól való *teljes elszakadás* is (1849.), midőn az új egyház, mint *szabad egyház* (église libre) kifejtette alkotmányát és hitvallását (17 cikk).² Ezen idő óta versenytársként működik egymás mellett a két egyház; a merev ellentét, mely előidézte kezdetben a szakadást, megszűnt lassanként és csak néha, alkalomszerűleg öltött ridegebb alakot.

A methodista *hitre-ébresztés* utat tört Genfből a szomszéd *Waadtlandba* is és más körülményekkel együtt előkészítette a *szakadást*. A lausanne-i lelkészek (az öreg Curtat vezetése alatt), miután az említett rendelet miatt minden összeköttetést megszakítottak a genfi lelkészek testületével, útját akarták állani a methodista mozgalomnak is (1820-tól). Támogatta ezt a törekvésüket a nagytanács is; így midőn három buzgó hitű lelkész független egyházat akart alapítani, nemcsak nem engedte meg (1824.), hanem szigorúan megtiltott minden elkülönzött összejövetelt. Ez a türelmetlenség még fokozta az elégtelenséget; a *buzgó hitűek* (mômiers) folyvást gyarapodtak számban és tekintélyben és megnyerték a komolyabban gondolkodók rokonszenvét is. A szakadást maga a kormány siettette, midőn az *új egyházi törvényben* (1839.) a helvét hitvallást, a buzgó hitűek e symbolumát érvénytelennek nyilvánította a waadtlandi egyházra nézve. Ennek a tarthatatlan állapotnak az akkori mérsékelt kormány alatt nem mutatkoztak káros következményei, de mihelyt ez a jezsuita kérdésben kifejtett politikájával eljátszotta népszerűségét és megbukott, a helyét elfoglaló demokratikus kormány alatt azonnal kitört az állam és egyház közli viszály. A forradalom

győzelmétől felbátorodott nép a buzgó hitűektől, sőt az államegyházi lelkészekről rendezett *esti vallásos összejövetelek* (oratioires) ellen is fenyegető állást kezdett elfoglalni. A kormány az üldözöttek védelme helyett azt követelte a dissidensektől, hogy hagyjanak fel a nép többségétől helytelennek ítélt összejövetelekkel; sőt meghagyta a lelkészeknek, hogy vasárnapi istentisztelet után a szószékből ajánlják a népnek az új alkotmány-tervet (azaz a mellett korteskedjenek, hogy annál nagyobb készséggel szavazza meg a nép). Mintegy 40 lelkész megtagadta a rendelet teljesítését, azt vitatván, hogy a törvény csak a vallásügyre vonatkozó rendeletek kihirdetésére kötelezi a lelkészeket. A kormány beperelte az *engedetlen lelkészeket*, sőt az egyházi törvényszéknek felmentő ítélete ellenére *elfüggesztette őket egy hónapra hivataluktól*. Erre a jogaikban megsértett lelkészek összegyűltek *Lausanne-ban* (mintegy 165-en, 1845. nov. 11.) és elhatározták, hogy nem tűrik tovább az egyház szolgaságát és mindnyájan beadják lemondásukat. Némelyek ugyan nem tartották meg ígéretüket, de a többség állhatatos maradt, *elszakadt az egyháztól* és a rokon gondolkozású skótok példáját követve, külön *szabad egyházat* alapított. Az új egyház nehéz küzdelmek közt kezdte meg pályáját; nemcsak a kormány és a nép nagy része kísérte lépteit ellenszenvvel, hanem maga sem tudta egyelőre, hogy minő irányban haladjon. De végre lankadatlan eréllyel és buzgó hittel legyőzte az akadályokat és miután a *Vinet*³ eszméiben megtalálta a helyes irányt, általános elismerést vívott ki. Ezek az eszmék oly eszményi magaslatra emelték a waadtlandi szabad egyházat, hogy alig van párja. Hit tekintetében az *apostoli és helvét hitvalláshoz* ragaszkodik. Tagja lehet minden megkeresztelt és confirmált hívő. *Választók* a 21. évet betöltött férfiak, ha elismerik az egyház tanát és alkotmányát; a községek szabadon választják elöljáróságukat (1 lelkész, néhány világi). Az évenként összeülő *zsinat* az összes működő lelkészekből és a községek küldötteiből alakul (községenként az első 150 lélek után 2, azután minden 150 lélek után egy-egy küldött). Idő közben a *zsinati bizottság* vezeti az ügyeket. A *lelkészt* a község választja és a zsinati bizottság erősíti meg.

A szakadás következtében érzékeny veszteséget szenvedett *állami egyház* (église nationale) új virágzásnak indult lassanként, és a két egyház most egymás mellett, habár különböző eszközökkel, békében műveli az Úrnak szőlőjét.

A század második felében a radicalis iránynak mind nagyobb

mértékben való elterjedéséről tanúskodnak a schweizi protestantismus eseményei. Általában megszűnt a hitvallások kötelező ereje, sőt akadtak egyesek, kik már nemcsak a pozitív keresztyén vallásnak, hanem általában a vallásnak is rombolni kezdték úgy nevezett lényeges alapjait. De ha e tekintetben nagy is a szabadság, azért általában nem csökkent a vallás iránti érdeklődés és ha akadnak is közönyösök, mint minden időben, de legalább nem készítnek melegágyat a képmutatás és szenteskedés számára; már pedig ez is nagy előny.

A Zwingli kantona: *Zürich* elül szeret járni a szabadelvűségben is. *Vögelin*, üsteri lelkész, egyházi beszédeiben kétségbe vonta a személyes halhatatlanságot, a Jézus büntelenségét, feltámadását, mennybemenetelét. Midőn ezen a lelkészek nagy része megbotránkozott és az ifjú szónok rendreutasítását kívánta: a *zürichi zsinat* (1865. okt. 24.) elismerte ugyan, hogy az ilyen szertelenségek nem lesznek hasznára az egyháznak, de azért nem teljesítette a mérsékeltek kívánságát. Az a nép pedig, mely a közel múltban fellázadt a Strauss meghívása ellen, most a vádlottnak kelt védelmére. De nemcsak a hittani kérdések, hanem az állam és egyház közti viszony korszerű rendezése mellett is megindultak a mozgalmak. Midőn az *új alkotmány* kidolgozásával foglalkozott a tanács, csak egyházi társulatokról akart tudni, de a nép, mely kegyelettel ragaszkodott a Zwingli emlékével kapcsolatos állami egyházhoz, azt kívánta, hogy biztosítsa az új alkotmány az állami egyházat. Eme kívánathoz képest biztosította a *vallás-törvény* a hit, cultus és tan szabadságát; a polgári jogokat és kötelességeket függetlennek nyilvánította a hitvallástól; elismerte az állami evang. egyháznak és a többi egyházi társulatoknak azt a jogát, hogy önállóan rendezkedhessenek az állam felügyelete alatt és hogy az állam ezután is köteles legyen gondoskodni az egyházak szükségéről (1869.). A mind inkább terjedő *szabadelvű irány* szükségessé tette a *liturgia* módosítását is. Az új liturgiát megerősítette ugyan az állam, de elfogadását, igen helyesen, szabad tetszésére bízta a községeknek. Az *új liturgia* meghagyta a régi imákat és formulákat, de szelídítette éles dogmatikai jellegét; a keresztelés és úrvacsora agendájában mellőzte az apostoli hitvallást; a vasárnapi és ünnepi imákat egyedül az atyához intézve, *adoratio Christi nélkül* fogalmazta. Nem ily szerencsével oldották meg az *iskola és egyházalkotmány* kérdését. Az *új iskolatörvényt*, mely nem akarta a vallást kötelezővé tenni, leszavazta a nép (1872.); ellenben az *új egyházi törvényt*, mely *képviselési zsinatot* tervezett az állami egyház élére

(2000 lélek után egy képviselő), nem erősítette meg a nagytanács; egyedül a lelkészek díjazását emelte (1873.). Később a *vallást* csakugyan *száműzték az iskolából* és a keresztségét is feleslegesnek nyilvánították, az ünnepeknek (a nagy ünnepek 2. napjának is) eltörlése végett (a vasárnap kivételével) *ünnepellenes egylet* alakult (1879.).⁴ Ezen mozgalmak után újból a nagytanács elé került a ref. állami egyháznak *új zsinati* szervezete (1881.). E szerint a *zsinaton* egy küldött képvisel minden 3000 lelket, akit a lelkészek és világiak közül szabadon választanak 6 évre; *választó* és választható minden 20. évét betöltött és az egyházhoz tartozó férfi (az egyházhoz tartozik minden lakos, ki kilépését be nem jelentette a község elnökének). A zsinatnak és egyháztanácsnak elnöke az *antistes*, kit a kanton tanácsa nevez ki a zsinat három jelöltje közül. Az egyháztanács többi hat tagja közül négyet a kantoni tanács, kettőt a zsinat választ. A káptalannak és egyházkerületnek (megye) elnöke a *dékán*, kit a zsinat választ a káptalan három jelöltje közül. Ő iktatja be a *lelkészeket*, kiket hat évre választanak a községek. A *káptalan* (egyh. ker. tanács) többi négy tagja közül hármát a kerület szavazói, egyet a káptalan választ. A káptalan végzi az egyházlátogatást, ügyel fel az egyházi oktatásra és mint elsőfokú bíróság ítél az egyházi természetű vitás ügyekben. E szervezetet ugyan nem erősítette meg a nagytanács, de azért életbe lépett; legalább a kormány nem küld a zsinatra megbízottat s a belső egyházi ügyekre vonatkozó zsinati végzésekkel nem törődik a tanács, de elfogadásukat sem erőszakolja rá a községekre.⁵ Az említett alapon megalakult *zürichi zsinat* (1882.) kimondta a *keresztség kötelezettségét* és az egyház állami jellegének fentartását; az államegyházi új szervezet átvizsgálásával megbízott nagytanácsi bizottság is hasonló értelemben nyilatkozott.⁶

Ezek után az 1885. évet a *Zwingli emlékének leleplezése* tette emlékezetessé. A hős reformátor ércszobra a zürichi tó partján, a vizi templom mögötti téren emelkedik, jobbjával a bibliát szorítja kebléhez, baljával hosszú egyenes szablyára támaszkodik. A leleplezést nagy lelkesedéssel és fényes ünneppel ülte meg a schweizi nép, mely a szabad szellemű reformátor elveitől talán eltérhetett egyben-másban, de hű maradt a szabadság szeretetéhez.⁷

Később a *confirmációnak* és *keresztségnek* egymáshoz való viszonyára került a sor. A zsinat (1890.) úgy nyilatkozott ebben a tárgyban, hogy a keresztség feltétele a confirmációnak; reméli, hogy így gondolkodik mindenki és e szerint fog cselekedni, de lelkiismereti kényszer nélkül. A

nagytanács azzal az utasítással küldte vissza ezt a végzést, hogy világosan úgy formulázza a zsinat, hogy minden lelkésznek szabadságában áll a megkereszteletlent confirmálni vagy nem confirmálni.⁸ Az előadottak szerint Zürichnek zsinati alkotmánya van, melyet nem erősített meg, de nem is ellenez a nagytanács. Az egyháznak az államtól való elválása csak óhajítás tárgya, de nincs megvalósítva, habár sok elszakadozott az összetartozás szálaiból. A nagytanácsot nem lelkesíti többé a Zwingli szelleme (nem áll tisztán ref. tagokból), sőt nem a népet sem. Azonban úgy látszik, hogy újabb időben, kivált a vidéki nép belefáradt a radicalismus vívmányaiba és *positiv irányú lelkészeket* választ.

A conservatív Bazel (város), az általános áramlatnak engedve, életbe léptette a *kötelező polgári házasságot* (1871.); az egyháztanács az *új liturgiában* meghagyta ugyan az apostoli hitvallást, de szabadelvű bevezetést csatolt hozzá, a nagytanács pedig megerősítette az *új lelkészválasztási törvényt* és az *új zsinati rendszert* (1873.). E szerint a *lelkész* hat évre választja a község; a lelkész és elöljárók választását a kormányzó tanácsos vezetése alatt végzik a községek. A *község elöljárósága* legalább három tagból alakul; a lelkészből, vagy az első lelkészből és a zsinati képviselők közül, elnök az első lelkész. A *zsinat tagjai* (6 évre) a négy első lelkész, a kormány és községek képviselői (utóbbiak közül 6000 lélek után választanak egyet). A zsinat tisztán egyházi ügyekkel foglalkozik, végzéseit közli a nagytanáccsal és ha ez hat hónap alatt nem gyakorolja *veto jogát*, abban az esetben érvényesek lesznek a végzések. Az *egyháztanács* 9 tagból áll, a zsinattól választott első lelkészből, mint elnökből, a kormány két küldöttjéből és a zsinattól választott hat tagból (2 lelkész, 3 világi, 1 theol. tanár.).⁹

A haladás barátjai kivívták utóbb, hogy a keresztséget ne tekintsék a confirmatói oktatás múlhatatlan feltételének (1883. zsinaton); de 15 *positiv irányú lelkész* kijelentette, hogy tovább is hű marad a ref. egyház ezen szentségéhez. A nagytanács is elfogadta azt a törvényjavaslatot, hogy *állami költségen temettessék el minden halott, s engedtessek meg kívánatra a halottégetés is, ha nem emeli a rendes költséget* (1885.).¹⁰

Bazel vidéke is *új lelkészválasztási törvényt* fogadott el, mely a *kötelező* (5 éves) korszakonkénti újra választás helyett a tetszés szerinti újra választást rendelte el (1872., ha meg vannak a lelkésszel elégedve, elmarad az újra választás); egyszersmind életbe léptette a *kötelező polgári*

házasságot is. A haladó párt pedig *reform-egyletet* alapított (1873.). Különben Bazel vidékének igazában nincs törvényes egyházalkotmánya. A kormányzó tanácsos és az egyházi igazgatóság ügyel fel az egyházi ügyekre. A *lelkészek konventje* szokott időnként összegyűlni vagy az egyházi igazgatóság által összehívati, hogy közölje tisztán egyházi ügyekben javaslatait vagy kívánalmait a kormánnyal. A lelkészválasztást is a kormány vezeti és erősíti meg.

A *berni ref. egyházban* a szabadelvűeknek csak heves küzdelmek után sikerült tért foglalni. Midőn *Langhans Ede*, tanító-képezdei tanár azt fejtegette egy művében (*Die heilige Schrifte, ein Leitfaden für den Seminar-Unterricht*), hogy a szentírást csak annyiban lehet Istentől ihletettnek tekinteni, amennyiben ezt minden olyan iratról el lehet mondani, mely az igazság és jószág terjesztésére van hivatva: a confessionalisták felháborodva, panaszt emeltek a zsinaton Langhans ellen, a zsinat pedig éppen akkor mondotta ki vádlottra a kárhoztató ítéletet, mikor új választás alá esett (1866.). A megbuktatás terve nem sikerült, a kormány újra megválasztotta Langhanst és így véget vetett a pernek. E diadal után *egyházi reform-egyletet* alakított a haladó párt (1869.), a papság egy része akadályokat gördített ezen mozgalom elé is, még az az egyes községekben is izgatott ellene, de nem ért cél, mivel a többség a haladás zászlójához csatlakozott. Ilyen küzdelmek után mindkét párt új egyházi törvénytől várta a felzavart béke helyreállítását. A reform-egylet hívei ezután az apostoli hitvallás ellen indítottak harcot (1871.); de ez ügyben nem engedett a zsinat, mely végre nagy nehezen elhatározta a *liturgia átvizsgálását* és a községek tetszésére bízta az apostoli hitvallás megtartását (1872.).

Hosszas vajúdas után létre jött a várva várt *új egyházi törvény* is, mely *képviselési alapon* szervezte a kantoni zsinatot. A *zsinat tagjait* (4 évre) közvetlenül választják a választókerületek (1500–3000 lélek után egy képviselőt). A *zsinati tanácsot* maga választja a zsinat. A tanra, cultusra és fegyelemre vonatkozó zsinati végzéseket a kormány erősíti meg; az egyes községek azonban szavazattöbbséggel elutasíthatják hat hónap alatt. A *zsinati tanács* (9 tagból) vezeti idő közben az egyházi ügyeket. *Lelkésznek* csak az választható, ki már négy év óta be van kebelezve; a felvételt a kormányzó tanácsos teljesíti a vizsgáló bizottság ajánlatára. A lelkészeket, kiktől nem kívánnak hitvallási esküt, hat évre választják a községek; ezen idő elteltével új választás alá esnek.¹¹

Miután az állam magára vállalta az egyház fentartását és a lelkészek díjazását, ezen az alapon megkezdte az egyház fekvőségeinek áruba bocsátását is (1880.); ez a gazdálkodás komoly aggodalmakat okozott az egyházi körökben, attól tartanak, hogy ha nem lesz mit eladni, eszébe juthat az államnak az állam és egyház olyan teljes elválasztása, mely megszüntethet minden kötelezettséget és aztán az egyház megint elülkezdheti a vagyongyűjtést. Ugyanebben az időben a szabadelvű istentiszteletet nem kedvelő, *confessionalis kisebbségnek* megengedte a kormányzó tanácsos, hogy annak a községnek a templomát, melynek terheiben osztoznak, díjtalanul használhassák magán istentisztelet tartása végett.¹² Az állam és egyház elválasztása csakugyan felmerült az alkotmányozó tanácsban (1884.), de a többség leszavazta és kimondta, hogy az állami ref. (kath. is) egyház belügyeit továbbra is intézze a zsinat, az állam jóváhagyási jogának fentartása mellett; a külügyekben legyen meg indítványozási joga. Az állam továbbra is teljesíti eddigi kötelezettségeit és fentartja magának azt a jogot, hogy őrökdjék a különböző vallásos társulatok közti béke felett s megvédje a polgárok és állam jogait az egyházi hatóságok beavatkozása ellen.¹³

Bernnek, a schweizi szövetség központjának ismertetése után legalkalmasabb lesz megemlíteni azokat a mozgalmakat, melyek a *schweizi összes egyházak viszonyainak rendezésére* vonatkoznak. Midőn a *szövetség-tanácsban* munkába vették a *szövetségi oklevél átvizsgálását*, a 44. t.-cikket, melyben ki van mondva, hogy biztosítatik az elismert keresztyén hitvallásoknak szabad vallásgyakorlata, következőleg akarták módosítani: a *vallásszabadság sérthetetlen*; vallásáért politikai és polgári jogaiban senki sem korlátozható; a szabad vallásgyakorlat nemcsak az elismert keresztyén hitvallásoknak, hanem az erkölcsiség és nyilvános rend korlátait tiszteletben tartó minden vallásos társulatnak biztosítatik a szövetség egész területén. E szabadelvű módosítást azonban elvetették s az egyes kantonokra bízták az e tárgyban való intézkedés jogát (1865.). Ellenben a *zsidók polgári jogegyenlőségét* elismerték és továbbra is érvényben hagyták azt a törvényt, mely *kizárta a lelkészeket a nemzeti tanácsból*. Később a *szövetségi törvény átvizsgálására* került a sor (1871.). Ez alkalommal győzött a szabadelvű párt, kimondta az államnak és egyháznak teljes elválasztását, a törvény és jó rend határai közt a vallás és cultus szabadságát, egyedül a jezsuita és vele

rokon szerzetes társulatoknak tiltotta meg az egyházi és iskolai téren való működést, valamint az új szerzetesrendek alapítását és a megszűntek helyreállítását. Az *új törvény-tervet* azonban az ultramontán párt a francia Schweiz-cal szövetkezve *megbuktatta* (1872.). De a szabadelvűek nem mondtak le a reményről, hogy többséget szerezhetnek elveiknek és a nemzeti tanács újra tárgyalás alá vette a szövetség alkotmányának átvizsgálását (1872. dec.).

Hosszas küzdelem után létre jött a *szövetség új alkotmánya* (1874.), mely a szabadelvűek óhajta szerint szabályozta a hitvallások egyházi viszonyát. Nevezetesen kimondta a *népoktatásra* vonatkozólag, hogy minden kanton elegendő közös népiskola felállításáról tartozik gondoskodni, melyek kizárólag állami vezetés alatt állanak (27. t. c). A *hit és lelkiismereti szabadság* sérthetetlen, ennél fogva senkit sem szabad valamely vallásos társulatba, vallásos oktatásra vagy szertartásra kényszeríteni, sem hite miatt büntetni; a *gyermekesek vallásoktatásáról* a szülő vagy gyám intézkedik a 16. évig; a politikai és polgári jogok gyakorlata nem függ ugyan a vallástól, de másfelől a *hitnézetek senkit sem oldanak fel a polgári kötelességek teljesítése alól* és cultus-célokra senki sem köteles adózni (49. t. a). *Istentiszteleti cselekvények szabad gyakorlata* csak az erkölcs és közrend határai közt engedhető meg (50. t. c.), A házasság-jog a szövetség védelme alatt áll és az anyakönyvek vezetése a polgári hatóságok feladata (53., 54. t. c.). A *halálbüntetés* is eltöröltetik.¹⁴ A felsorolt törvények következetes végrehajtása teljes elválasztására vezetett volna az államnak és egyháznak, de ez tényleg nem történt meg mindenütt, ámbár a hatása nem maradt el. Így a *vallásoktatás nem kötelezett* (facultatív az iskolában és rajta kívül is); de azért sok kantonban tanítják a népiskolákban, sőt a felsőbb osztályokban lelkészek is tanítják. A lelkészek választás útján gyakran lesznek iskola-felügyelők és iskolai hatóságok tagjai; *egyedül a polgári házasság érvényes az állam előtt*; az anyakönyveket nem vezethetik a lelkészek és az egyházi áldásnak súlyos büntetés terhe alatt nem szabad megelőzni a polgári egybekelést.

E közben a *francia kantonok* kebelében még talán élénkebb küzdelem fejlett ki a vallás és egyház korszerű átalakítása körül.

Neuchatelben, hol az előkelő körökben a mysticismusnak egy neme kezdett hódítani, a szabadelvű *Buisson* (a bölcsészlet és francia irodalom tanára a neuchateli akadémián) azt fejtegette egy vegyes közönség előtt tartott előadásában, hogy a gyermekeknek nem kellene kezébe adni az

egész sz. írást, a szent történetet pedig úgy kellene tanítani az egytemes történelem keretében, mint a zsidó nép történetét. Ez a nyilatkozat rendkívül felizgatta az egyházi köröket; számos cáfoló irat jelent meg és egész előadás-sorozatot tartottak ellene. De Buisson mindez nem térítette el céljától és midőn alkalmas segítséget nyert *Pécuat* francia hittudósban (ki mint vendég működött), ketten egész lelkesedéssel fogtak a *rationalis mozgalom* szervezéséhez. Az egyháztól elidegenített előkelő világiak bizottsággá alakultak; Buisson bejárta a vidéket, Genfet, buzdító előadásokat tartott mindenfelé. Az így előkészített nép azt kérte a consistoriumtól (1869.), hogy küszöbölje ki az apostoli hitvallást a vasárnapi liturgiából. A tagadó válasz nem kedvetlenítette el Buissont és párthíveit; addig fáradoztak, izgattak, míg végre megalapították a *szabad vallásos egyesületet*, hogy saját erejökön tarthassanak szabadelvű istentiszteletet. E mozgalom tetemes befolyást gyakorolt az egyházi viszonyok további alakulására. Így az állam, egyetértve az egyházzal, kimondta az *iskolai vallásitanításra* vonatkozólag, hogy ez a tantárgy *szabad tetszésére bízatik tanulóknak és tanítóknak*; az iskolai bizottság helyet és időt határoz, vallásitanítókról pedig az egyházak gondoskodjanak és főleg a felnőtteknél csak lelkészeket alkalmazzanak (1872.). Az új rendszabály nem nyerte meg a tetszését minden lelkésznek. Midőn életbe lépett az *új egyházi törvény*, mely az egyház tagjának tekintett minden szavazásra jogosított polgárt, bármely vallási párthoz tartozott is és *nem követelt hitvallási esküt a lelkészekről* (1874.): a lelkészeknek majdnem fele az akadémiai tanárokkal együtt nem fogadta el azt és *szabad egyházat* (*église indépendante*) *alapított*, melynek alkotmánya a sz. írás mellett tanszabályzóknak tekinti az apostoli hitvallást is, az egyháztagság feltételéül a keresztségét, confirmatiót és az alkotmány elismerését követeli. Alkotmánya szerint a *községi gyűlések* választják a lelkészeket, elöljárókat és zsinati képviselőket. Az egyházi elöljáróság elnöke mindig lelkész. A *zsinat* az összes lelkészekből, községenként minden lelkész után három világi képviselőből és a theol. tanárokból alakul. A zsinat vezeti az egyházat, gondoskodik a cultushoz és vallásoktatáshoz szükséges könyvekről és gyakorolja a lelkészek fegyelmezését. Idő közben *zsinati bizottság* intézi el az előforduló ügyeket. A *lelkészjelöltnak* nemcsak képzettséggel, hanem hittel és kegyességgel kell bizonyítani, hogy az „Úrnak hivatottja” (La Chaux de Fonds-ban alapítottak külön theol. akadémiát). A lelkészek újra

választásának csak akkor van helye, ha kívánja a község. Egyházi szükségseiket az adó és a hívek adományai fedezik.

Az elhagyott *nemzeti egyház zsinati alapon szervezkedett* (1874.). Nevezetesen a zsinatra a választó kerületek (és nem községek) 4000–8000 lélek után egy lelkészi és két világi képviselőt küldenek. A zsinat szervezi (a kormányzó-tanács jóváhagyása mellett), kormányozza, rendezi és képviseli az egyházat. Idő közben az egy évre választott *zsinati bizottság* (3 lelkész, 4 világi) intézi a folyó ügyeket. A lelkész kötelességeit (a közös alap határain belül) a községi előjáróság állapítja meg a zsinat jóváhagyása mellett. A *lelkészek fegyelmezése* a kormányzó-tanács kötelessége (a lausanne-i theol. akadémiát újra szervezték).¹⁵

Genf egy a Calvin szelleméhez méltó tettel kezdette és örökölte meg a század második felét, midőn nagy reformátora halálának háromszázados forduló napján (1864. máj. 27.) letette a *Reformáció Csarnokának* alapkövét és 1867. szept. 27. ünnepélyesen felavatta. Ez emlékszerű épület, vallásos építésre szánt termeivel, könyvtáraival (357,418 frankba került, a külföld is adakozott reá) megcáfolja azok véleményét, kik azt állítják Genfről, hogy elfeledte már a Calvin emlékét.¹⁶ Idővel Genfben is eljutottak a Neuchatelben megindult reformmozgalmak. Ez indította a polgárok egy részét arra, hogy szabadelvű istentisztelet tartása végett egy templom átengedését kérjék a consistoriumtól (1871.). A consistorium nem teljesítette a kérelmet és intézkedett arról is, hogy még csírájában elfojtsa az újítók mozgalmát. De ez a törekvés kevés sikerrel kecsegtetett, mivel minden kört átjárt a szabadelvű áramlat. Munkába vették az állam és egyház elválasztásának tervét is, a nagytanács bizottsága el is fogadta és a cultus-községek megszüntetését ajánlotta (1872.). A viszonyok ilyen átalakulása után szabadelvű elemekből állították össze a consistoriumot, mely *korszerűen javított káté* elfogadásával nyitotta meg a reformok sorát. Az előbb uralkodó párt a költségek megtagadásával igyekezett az új hatóságot működésében gátolni, de egy lelkes, szabadelvű férfi: *Bouchet Péter Pál* 150,000 frankot hagyományozott az egyház szükségseire és még sokkal többet a humanismust terjesztő nyilvános előadások tartására. Midőn a nagytanácsban többségre jutottak a radicalisok, *új egyházi törvényről* gondoskodtak (1874.). Ez az egyház vezetését a *consistoriumra* bízta, mely a választó-kerületektől 4 évre választott képviselőkből (25 világi, 6 lelkész) alakul és hónaponként tart ülést. Idő közben egy (5 tag, elnöke

csak világi lehet) *bizottság* vezeti az ügyeket. A *lelkészek testülete* csak javaslatokat tehet a consistoriumnak. A *lelkészeket*, kik teljes szabadságot élveznek úgy tan, mint liturgia tekintetében, életfogytig választják a községek, de közkívánatra visszahívhatja vagy hivatali vétség miatt felfüggesztheti őket a kormányzó-tanács. Ismételve felmerült az állam és egyház teljes elválasztása és a cultus-községek eltörlése (1880.), de a nép leszavazta ezt a javaslatot.

A harc már jó soká tartott a liberális és positiv irányú lelkészek közt; e miatt többen a szabad egyházhoz, sőt egyesek a kath. egyházhoz is csatlakoztak, az *orthodox lelkészek* és világiak pedig a *nemzeti evang. unió* alapítása óta (1871.) külön egyházat szerveztek az egyházban. Végre annyira kifárasztották e súrlódások mindkét pártot, hogy úgy szólva, *fegyverszünetet kötöttek*, elismerték mindkét irány jogosultságát és a consistoriumot fele részben orthodoxokból, fele részben liberálisokból választották. Így egyesülve ünnepelték meg *a reformációnak 350 éves emlékünnepét* (1885.), melynek központja a sz. Péter templomban tartott ünnepi istentisztelet volt, ugyanott, hol egykor Calvin és Beza hirdette a tiszta evangeliumot.¹⁷

A *többi kantonok* vallási és egyházi mozgalmainak részletes ismertetése helyett legyen elég a következő jellemzőbb vonásokat felemlíteni. 1862–83. közt *új egyházi törvényeket* kapott valamennyi *ref. kanton*, melyek közül csak néhány nincs törvényesen elismerve. Az *állam és egyház közti viszony* általában úgy rendeztetett, hogy a tisztán belső egyházi ügyekben (cultus, énekeskönyv, liturgia, vallásoktatás, stb.) az egyházi hatóságok, az állam jóváhagyásával vagy anélkül, a külső egyházi ügyekben (egyházi vagyon, lelkészek díjazása, egyházközségek rendezése, stb.) az egyházi hatóságok véleményének meghallgatásával az állami hatóságok döntenek. *Nagyobb önállósága van az egyháznak* Glarus, Freiburg, Appenzell, St. Gallen és Thurgau kantonokban; kisebb Bazel városában, Aargau, Waadt és Genf kantonokban. Nincs egyházi törvénye Bazel vidékének; az állami törvényeknek nem felel meg Zürichben és Schaffhausenben; az *államegyház a népegyházzal keverve* van Bernben, Bazel városában, Aargauban, Neuchatelben, Genfben; *tiszta állami egyház* van Waadtban, Graubündenben; *tiszta népegyház* van Glarusban, Freiburgban, Appenzellben, St. Gallenben, Thurgauban. A *lelkészeket* életfogytig, vagy 3–4–6–8 évre *választják*, néhol feltétlen *újra választás* van, másutt csak egyik vagy másik fél kívánatára; néhol pedig

arra is joguk van a községeknek, hogy elbocsássák a lelkészt. A *hibázó lelkészek* felfüggesztése az egyháztanács joga; letétele néhol a zsinaté, néhol a kormányzó tanácsé, néhol csak bírói végzés után történhetik meg. A *lelkészek fizetését* néhol az állam, néhol az állam és községek, néhol a községek adják. Az *évi díj minimuma* 1000 (rendesen 2000–3000 frank), *maximuma* 4500 frank. Végre több kanton szerződésre lépett (1862. Zürich, Aargau, Appenzell, Thurgau, Glarus, Schaffhausen, St. Gallen; 1870. Bázeli városa és vidéke), hogy közös vizsgáló hatóság képesítse *lelkészjelöltjeiket* és azután az ilyenek szabadon legyenek választhatók a szerződött kantonokban.¹⁸

Az előadottakból látható, hogy a schweizi ref. egyházban, hit, cultus és alkotmány tekintetében, a prot. subjectivismusnak kellő tért biztosítanak a szabad mozgásra; *nem keresik az egyház boldogulásának universalis gyógyszerét az erőltetett külső egyformaságban, hanem az egyéni jellegeknek megfelelő szabad fejlődésben.* Aristokratiai és demokratiai alkotmányos elemek, – conservativ, liberális és radicalis hittani irányok megférnek egymás mellett a vallásosság kára nélkül, sőt hasznára, mivel minden kedély megtalálhatja éltető légkörét s ha nem találja meg az egyház határain belül, megtalálja rajtuk kívül. És e sokféle irányú, szabad vallásos fejlődést a megfelelő egyleteknek egész légiója táplálja és az *egyházi lapoknak és folyóiratoknak* nagy száma terjeszti.

Míg korábban a „Schweizi prédikátorok társulatában” (1838-tól; közlönye, a „Kirchenblatt für die ref. Schweiz” megszűnt 1868.) békésen megfértek a különböző theol. irányok, az újabb mozgalmak élesebben elkülönítették a pártokat. Az „Evang. Egyházi Egyletben” a conservativ bibliai hívők sorakoztak (közlönyük a berni „Kirchenfreund,” a bázeli „Volksblatt,” a zürichi „Evang. Wochenblatt”). A közvetítő theologia híveit a „Theol. egyházi társulat” egyesítette (közlönyük a „Kirchliche Volksblatt für die ref. Schweiz” stb.). A szabadelvűek vagy a reform hívei, miután *reform-egyleteket* alapítottak több kantonban, az erők egyesítése végett a „Szabad keresztyénség schweizi egyletében” (Union suisse du christianisme libéral, 1870.) tömörültek (közlönyük: a zürichi „Zeitstimmen,” a berni „Reform,” stb.). A *francia Schweizban* a mérsékeltbb pártok hívei a genfi „Semaine religieuse de Genève” (1852-től), a lausanne-i „Revue de Théologie et de Philosophie” és a „Feuille religieuse du canton de Vaud” körül csoportosultak.¹⁹ A bázeli, berni és zürichi *egyetemen* magán *egyletek* tartanak fenn és díjaznak *orthodox*

tanárokat. Időnként a *ref. egyházi hatóságok küldöttei* is tartanak *gyűléseket*, hogy tisztázzanak közérdekű kérdéseket; így a többek közt kimondta a *berni gyűlés* (1890.), hogy a *confirmatiót*, mint a keresztelest megerősítését keresztelest után kell végezni (azaz keresztelest nem lehet *confirmálni*).²⁰ *Bibliatársulat* több kantonban alakult (legrégibb a bázeli 1804.). *Bibliafordítás* több van forgalomban, melyeknek munkába vették vagy már be is fejezték a *revisióját*. Készen van a *genfi* (újszövetség 1872. *Oltramare*-nak, ószövetség 1874. *Segond*-nak a fordításában). *Egységes énekeskönyv* sincs; a német Schweiz részére most készül, a francia Schweiz részére készült 1880. már a 7. kiadást érte. *Misszió-társulata* majd mindenik kantonnak van (legrégibb a bázeli 1816.) és ezek élénk összeköttetésben állanak a németországiakkal.²¹ Áldásos működést fejt ki a *Prot. Egyházi Segély-egylet*, mely a katolikusok közt és külföldön élő protestánsokat segítyezi (1842. óta, minden kantonban van fiókja), templom, iskola, paplak, stb. építését támogatja.²² Egy másik *misszió-egylet* a *gyógyhelyeken* gondoskodik evang. istentiszteletről. Még sokkal fontosabbak a *belmisszió*nak roppant területét felkaroló *egyletek*, melyek már nemcsak egy hitvallásnak, hanem általában a keresztyén szeretetnek fáradoznak a terjesztésén (árva- agg- és kórházak, munkások és gyermekek vasárnapi olvasó termei, diakonissa-intézetek, kiszabadult fegyencek és elesett nők segítyezése stb.). Csak Genfnek 300-nál több ilyen egylete van.²³

Azok, kik a *ref. egyház* sok irányú életkörei egyikében vagy a nem népes *luth. egyházban* sem érzik jól magokat, csatlakoznak a kisebb, külföldről átültetett és leginkább külföldiekből toborzott *prot. felekezetekhez*, melyek közül több vagy kevesebb hívővel dicsekedhetnek a *darbysták*, *methodisták*, *baptisták*, *nazarénusok*, *herrnhutiak*, *irvingianusok*, *schwedenborgianusok*, a kétes jellegű *mormonok*, *spiritisták*, az üdv hadserege, stb. Bármely színezetű és irányú vallásos társulatok alakulását és működését csak abban az esetben akadályozzák a hatóságok, ha összeütközésbe jönnek a törvénnyel, erkölccsel vagy közrenddel; különben engedik, hogy boldoguljanak, ahogy tudnak.

Az a kép, melyet a *schweizi prot. egyház* tár fel, miként láttuk, elég változatos. A szabadság nem vált kárára a vallásosságnak; ellenkezőleg a szabad verseny következtében kifejteti mozgalom Schweiznek egy völgyét sem hagyta érintetlenül. Általában olyan élénk egyházi élet fejt ki, aminő alig található nagyobb országokban is. S minthogy a *ref.*

egyházak, ma is, mint negyedfél századdal ezelőtt, az egyház szülőföldjétől várják a kezdeményezést: bizonyára elsajátítják az ott lefolyt és folyamatban levő elvi küzdelmekből és fejlődési mozzanatokból, ami megfelel szükségüknek, ami üdvös és kerülni fogják, ami nem illik viszonyaikhoz vagy épen káros lehet.²⁴

1. *Trudel Dorottya* szűz, Zürich közelében, Männedorfban egy gyógyhelyet alapított, imával gyógyította a betegeket és általában bűnnek nyilvánította a gyógyszerek használatát; az alapító halála után a sváb Zeller folytatta a gyógyítást. *Zahn*: i. m. 213. l.

2. A közgyűlés bizonytalan időre választja az *öregeket* (anciens); ők végzik a lelkeszi és diakonusi teendőket. Aki felvétetni kíván az egyházba, köteles két öreg előtt a hitvallást elismerni. A *gyermekkeresztséget* megtartották, de a szülők kívánatára későbbre is halasztható. Az új egyházban is támadtak súrlódások, melyeknek az lett a vége, hogy a két párt megvált egymástól (1884.) és azóta egyik a „*Pelissérie*”, a másik az „*Oratoire*” közösségben folytatja életét.

3. *Vinet Sándor Rudolf*, Lausanne mellett, Ouchiban szül. 1797. Tanulmányai végeztével Bázelen előbb csak a gimnáziumban (1817.), majd (1835.) az egyetemen is a francia nyelvet és irodalmat tanította. Ott ismerkedett meg a német tudományossággal, mely jótékony befolyást gyakorolt eszméi fejlesztésére. Szülőföldje egyházi fejlődését nemcsak éber figyelemmel kísérte, hanem alkalmasszerűleg helyes irányt is törekedett adni neki. Az üldözött buzgó hitűeket, habár nem nagyon lelkesedett értök, védelmébe vette több iratában és a meggyőződések tiszteletben tartása mellett emelte fel szavát. Majd (1837.) a *lausanne-i egyetemre*, a gyakorlati theologia tanszékére hívták. Ott még határozottabb irányt adhatott az egyházi ügyek fejlődésének és küzdhetett az egyház és állam teljes elválásáért. Midőn bekövetkezett a szakadás, habár maga nem helyeselte annak a módját, mégis csatlakozott az új egyházhoz (1840.) és tevékeny részt vett szervezésében. A radicalis párt győzelme után (1845.) odahagyta tanári székét és az új egyháznak szentelte hátralevő napjait. *Kedvoenc eszméjének: az egyéniség jogának* óhajtott érvényt szerezni, midőn azt kívánta, hogy lehetőleg tágíttassék az egyes közösségek jogköre, hogy legyen ugyan *hitvallás*, de az ne a dogmák pontos körülírását tekintse fő dolognak, mint a régiek, hanem az erkölcsi elemet tegye a hitrendszer alapjává. Míg élt, ezeket az elveket nem ültethette át tisztán az új egyházba, de 1847. bekövetkezett halála után folyvást erősödött befolyása. Ide vonatkozó *művei*: *Mémoire en faveur de la liberté des cultes* (1826.); *Sur la séparation de l'église et de l'état* (1842.); írt még *Homiletikát*, *Lelkipásztorkodástant*, stb. *Rambert*: A. Vinet, *histoire de sa vie et de ses oeuvres* (2 k., 3. kiad., 1880.). Írt róla még: *Astié, Cramer, Chavannes, Molines*: *Etude sur A. Vinet* (1890.).

4. *Kirchl. Chron.*, 1879. évf. 137. l.

5. *Kirchl. Chron.*, 1881. évf. 130–31. l.

6. *Kirchl. Chron.*, 1882. évi. 128 – 29. l.
7. U. o. 1885. évf. 145. l.
8. *Kirchl. Chron.*, 1890. évf. 301 – 302. l.
9. U. o. 1874. évf. 115. l.
10. U. o. 1883. évf. 141 – 42.; 1885. évf. 141. l.
11. U. o. 1874. évf. 114 – 15. l.
12. U. o. 1880. évf. 133 – 34. l.
13. U. o. 1884. évf. 156 – 57. l.
14. *Schulthess: Gesch. Kalend.*, 1870. évf. 446 – 47.; 1872. évf. 467 – 75.; *Kirchl. Chron.*, 1874. évf. 114. l.
15. *Kirchl. Chron.*, 1872. évf. 157.; 1873. évf. 170.; 1874. évf. 116. l.
16. Igaz, hogy a *Plain Palais* temetőben csak egy négyszögű homokkő (J. C. betűkkel) jelöli a *Calvin sírját*, de ez épen az ő óhajására történt. A *Reformáció Csarnokának felirata*: „Emelve Isten iránti hálából, aki Genfnek s az egyetemes egyháznak Calvin János nagy reformátort adta” – azt bizonyítja, hogy az ércszobornál maradandóbb emléképulet a legméltóbb a Calvin szelleméhez és a legalkalmasabb eszméinek megőrzésére. *Merle d' Aubigné: Kálvin János az újkori szabadság egyik alapítója. Emlékbeszéd* (ford. Balogh Fer., Debreczen, 1878.); *Révész: Figyelmező*, 1871. évf. 116 – 34. l. (*Balogh Fer.: A Reformáció Csarnokának ismertetése*).
17. Egyszersmind megütlék a *nantes-i edictum felfüggesztésének 200-éves emlékét* is, amely gyászos időszakban sok francia hugenotta talált menedéket Genf falai közt. Ez alkalommal márvány emléktáblát illesztettek a templom falába és *Farelről és Calvinról* neveztek el két utcát. *Kirchl. Chron.*, 1885. évf. 141 – 43., *Calwer: Kirchenlex.*, I. k. 606. l.
18. Igaz, hogy itt külön államok szerződtek, de oly kis területen, mely nem ér fel Magyarországnak egy nagyobb ref. egyházkerületével.
19. 1879. a schweizi *evang. vallásos lapok és folyóiratok száma 34 volt*; ezek közt 21 német, 13 francia. Több lap címét, évi előfizetési díját l. a *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 269. l.; az összes német nyelvűeket az. 1885. évf. 259 – 65. l.
20. *Kirchl. Chron.*, 1890. évf. 301. l.
21. E kapocs megszilárdítása végett tartotta az *Általános Ev. Prot. Misszió-társulat* 4. nagygyűlését Zürichben, 1888. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 347. l.
22. Az 1888. évi gyűlés szeretet-adományát (4200 frank) a kath. Freiburgban adóssággal küzdő evang. iskolának adta. *Kirchl. Chron.*, 1888. évf. 247 – 48. l.
23. *Mittendorf: Les institutions philanthropiques Genevoises* (1888.); *Prot. Egyh. és Isk. Lap*, 1892. évf. 25. sz.
24. *Schweizhoz* l. még: *Herzog-Koffmane: 19. Jahrh.*, 141 – 44.; *Baur: i. m. V. k. 526 – 27.*; *Hase: i. m. 616 – 18.*; *Kurtz: i. m. II. k. 2. r. 183 – 85.*; *Zahn: i. m. 201 – 224.*; *Herzog: Real-EncykL XIII. k. 749 – 73. l.*

31. A prot. egyház Németalföldön és Belgiumban.

I. A *holland prot. egyház* fejlődése legközelebb áll a németországihoz; nemcsak a theologiai tudományok terén haladt lépést a sokkal nagyobb németországgal, hanem meg is előzte azt a gyakorlati téren. A holland nép munkában megedzett erejével, kitartó, szilárd jellemével sok nagyobb népnél kiválóbb helyet vívott ki mind a politika¹, mind a tudomány terén. A hittani és egyházi kérdések iránt olyan élénk érdeklődést tanúsítanak még a kisebb községek is, minőt kevés országban lehet találni. Nemcsak egyszerűen átvették vagy utánozták, hanem saját jellemöknek és szellemöknek megfelelőleg dolgozták át és fejtették ki mindenik újabb hittani irányt.

Midőn a *francia uralom* (1806.) megszüntette a holland ref. egyház állami jellegét, felforgatta annak korábbi szervezetét is. De ez az állapot nem tartott sokáig; a béke helyreállta után (1815.) az *újra szervezett állam alaptörvénye* (1816.) központosítva újította meg a *zsinati alkotmányt* (7 tagú állandó zsinati bizottsággal), az államnak az egyházra a korábbinál jóval nagyobb befolyást biztosított, de mellőzte a régi egyházi fegyelmet. E közben fejlődésnek indultak a *különböző hittani irányok* is és békében megfértek egymás mellett; sőt az erősen terjedő *rationalismus* és a széles körben mozgó *supranaturalismus* annyira elsimította az egyházi ellentéteket, hogy a különböző egyházak lelkészei minden feltűnés nélkül prédikálhattak egymás templomában.

Legelőbb is több *szabadelvű irány* fejlődött ki. Hozzájuk tartoztak mindazok, kik az újabb orthodox áramlattal szemben hívek maradtak a protestantismus eddigi fejlődéséhez és nem voltak hajlandók visszatérni az üdvre állítólag szükséges régi, elavult formákhoz.² Hozzájuk sorakozott a tulajdonképen való *újkori irány*, melyet a tübingai iskola kritikája, a strassburgi theologia (az ott hallgató vallon theologusok közvetítésével), *Opzoomernek* a tapasztalati-kritikai-módszert követő és a csodákat elvető bölcsészeti rendszere és *Scholtennek* a tényeket és eszméket elválasztó, majdnem pantheista rendszere fejtett ki.

Különösen az újkori theológiának a keresztyénség történelmi alapja ellen intézett erős támadása ébresztette fel az *orthodoxia* szellemét, mely újra erős állást foglalt el Hollandiában. Különben ez az irány mindig megvolt a gondolkodni nem szerető legfelsőbb és legalsóbb körökben, melyek a királyság és a dortrechti tan fentartása mellett buzgólkodtak;

míg a köztársaság eszméje és az arminianismus a középosztálynál tett hódítást. Midőn a restauratio visszaadta Hollandiának régi fejedelmi házát (az oraniait: I. Vilmos 1815–40.), ettől fogva élni kezdett az *orthodoxia* is. Ennek az áramlatnak legelőbb a költő *Bilderdijk Vilmos* adott kifejezést, ki, mint a hazafiság és régi vallásosság szószólója, élesen elítélte a dortrehti tan mellőzését. Hasonló buzgósággal küzdött a régi confessionalis formák mellett két általa megtérített zsidó: *da Costa* és *Capadose*; sőt az *orthodoxia* az Angliából átáramlott *methodista hitreébredést* is saját érdekében igyekezett kizsákmányolni. Ebből a kiindulási pontból *több pártra* ágazott szét az *orthodoxia*, aszerint, amint vagy a *politikai orthodox* vagy a *költői romantikus* vagy a *methodista hitreébredő* áramlatot követte.

A pártok közt, a gyakorlati téren akkor tört ki a harc, mikor az orthodox pártnak egyik nagyon buzgó tagja, a képzett, de erőszakos *de Cock Henrik*, ulrumi lelkész nemcsak a maga községében sértette meg az érvényes egyházi rendet, hanem önkényes beavatkozásával zavarokat okozott más lelkészek községekben is (1829. gyermekeket keresztelt távoli községekben, stb.), lelkésztársait farkasoknak, az új egyházi énekeket (melyek a zsoltárok helyét foglalták el 1807. óta) sziréndaloknak gúnyolta. Hasonló kihágásokat követett el *Scholte*, heusdeni lelkész is. A hatóság előbb hivataluktól függesztette fel az egyházi béke zavaróit és amidőn ez sem használt, letette őket (1834.). Erre *de Cock* négy rokonirányú társával és felbujtogatott híveik nagy részével (mintegy 4000 lélek, amely szám később 60,000-re emelkedett) *odahagyta „Bábelt”*, azaz a megromlott egyházat, ezt a tettét a *régi ref. egyház megújításának* tekintette s ez alapon a különváltak részére követelte az egyházi javakat is. Az állami kormány katonai beszállással, pénz- és börtönbüntetéssel sújtotta az elszakadtakat, de midőn ez a nem helyeselhető bánásmód csak növelte a vakbuzgók számát, végre királyi kegyelemből elismerte mint „különvált keresztyén egyházat” (1839.), de kizárta az állami javadalmazásból. Az egyes különvált községek azután (1869.) „a kereszt alatt” egyesültek a *middelburgi zsinaton*. Azóta a törvényesen elismert *ref. keresztyén egyház*, mely a dortrehti végzésekhez tért vissza, folyvást gyarapodott, *theol. seminariumot* alapított *Kampenben* s kétévenként zsinatot tart (20 lelkész, 20 világi tag).³

A nemzeti egyházban is sokan aggódni kezdettek amiatt, hogy egészen letértek a dortrehti végzések alapjáról és azt kívánták, hogy a

törvényes hitvallási eskü ne legyen csak formáság és egyeseknek ne álljon jogukban annak a szentírással való megegyezése vagy nemegyezése felett ítélni (1835.). De épen a hitvallásokból mutatták ki a zsinatok, hogy azok e tekintetben nem korlátozzák a protestáns szabadságot (1846.) és hogy a ref. egyház nem kívánja a tanítóktól, hogy szigorúan ragaszkodjanak a hitvallások minden tételéhez, hanem csak azt, hogy szellemökkel, lényegökkel összehangzólag tanítsanak (1854.); sőt azt is kimondta később (1877.) a zsinat többsége, hogy *nem kell a confirmálóktól határozott hitvallást követelni.*

Midőn átalakították az állam alaptörvényeit (1850), nagyobb önállóságot és *javított zsinati rendszert* nyert a nemzeti egyház is, a későbbi (1864., 1870.) módosítások következtében pedig *egészen megszabadult államegyházi jellegétől.* Az állam és egyház elválasztását a *cultusminiszterium* eltörlése és az egyetemeken a theologiai szakok egyházi színezetének megszüntetése⁴ fejezte be. A korábbi szoros viszonyból egyedül a régen elismert egyházközségeknek állami segélyezése maradt meg (a sok saecularisatio kárpótlásául). A *nemzeti ref. egyház új alkotmánya* szerint minden községet az *egyháztanács* kormányoz, mely a lelkészekből, presbyterekből és diakónusokból áll (egy helységben csak egy község lehet, a 11 templomú Amsterdam is csak egy község.) A *lelkészeket és egyháztanácsot* (egy lelkész után két egyháztanácsos) a képviselői collegium választja. Több községből alakul a *kör*; több körből a *kerület* (Classis), melynek élén az évenként összeülő *kerületi gyűlés* (az összes lelkészek és ugyanannyi presbyter) és az állandó kerületi elöljáróság áll. A politikai tartomány összes kerületei *egyháztartománnyá* egyesülnek, melynek ügyeit az egyháztartományi elöljáróság ($\frac{2}{3}$ részben lelkészek, $\frac{1}{3}$ részben presbyterek) vezeti (a vallon községek élén külön bizottság áll). Az egész egyház élén áll az évenként összeülő *zsinat* (13 lelkész, 6 presbyter és néhány theol. tanár, de csak tanácskozási joggal), mely *törvényhozó és kormányzó testület* is egyszersmind.

Az állam és egyház elkülönítésével karöltve járt az *iskolák államosítása* (1857.), a hitvallások tanításának mellőzése, hogy így csak az általános „keresztyén és társadalmi erényekben” neveltessenek. Ezzel szemben egyházi iskolákról gondoskodtak egyes községek és épen ezt a célt tűzte ki (1860. a Groen van Prinsterer kezdeményezésére) a *nemzeti keresztyén oktatást segélyező egyesület*, mely újabb ref. iskolákat állított fel

évről évre (1884-ben már 420 volt). Midőn pedig elrendelte egy *újabb törvény* (1878.), hogy *nyilvános*, azaz hitvallás nélküli iskolát tartozik állítani minden község (a szegény községekben a költség $\frac{1}{3}$ -át az állam vállalta magára), tömeges tiltakozást nyújtottak be ellene a királyhoz, s miután nem remélhették a törvény megváltoztatását, munkához láttak, gyűjtéseket rendeztek és *uniót* szerveztek a „bibliás iskolák” érdekében (különben Hollandiában ismeretlen az iskolakötelezettség). Végre az iskolák felőli harcnak az a törvény vetett véget (1887.), mely *szabadnak nyilvánította az oktatást*; de a felügyeletet és a tanítók képeztetését magának tartotta fenn az állam.⁶

Az iskola felőli küzdelem alatt még a *keresztelés* fontos kérdése is foglalkoztatta a ref. egyház figyelmét. Nevezetesen egyes lelkészek nem sokat törődve a rendes keresztelési formula kötelező voltával, megváltoztatták a saját ízlésük szerint. Egy *zsinati végzés* (1868.) nem helyeselte ezt a gyakorlatot és a rendes keresztelési formula megtartására kötelezte a lelkészeket. E végzést Scholten theol. tanár, a reformpárt vezére is méltányolta és kifejtve véleményét egy *művében*,⁷ kijelentette, hogy *nem Krisztus rendelte ugyan a keresztséget*, hanem később jelentkezett ez a jelképes szokás, de mint az összes keresztyének egységének formuláját gyakorlatilag szükséges megtartani, különben sem botránkozhatik meg a háromsági formula igaz értelmezésén senki sem.

E közben a ref. egyház kebelében tovább folyt a pártok harca. Ha a modern irány hívei *prot. együletet* alapítottak (1873.) évi gyűlésekkel: *egyesültek* vele szemben a *confessionalisták* is, közgyűléseket tartottak Utrechtben, evangelistákat és világi prédikátorokat küldöttek a szabadelvű községekbe, hogy leküzdhessék a szerintök téves irányt. A szigorú confessionalista Kuyper,⁸ ki mintegy harci jelszóul hangoztatta, hogy „*az electio a mi vigaszunk*,” szünetet nem ismerő mozgékonyásával és rábeszélő tehetségével addig fáradozott, küzdött, míg megvethette alapját az *amsterdami szabad egyetemnek*, mely meg is nyílt theol. és jogi szakkal (1880). És ennek a múltra tekintő mozgalomnak nem is maradt el a hatása. Korábban az amsterdami ref. községben még sikertelen maradt volt néhány presbyternek az a törekvése, hogy a község tagjai ne jelenjenek meg a szabadelvű lelkészek egyházi beszédén és úrvacsoráján (1872. nyílt levélben). És nem nagy visszhangot keltett a confessionalis lelkészek utrecht-i értekezletének (ápr. 24.) az a kijelentése sem, hogy *akik tagadják a*

Jézus feltámadását, nem lehetnek lelkészek és nem maradhatnak az egyházban; valamint az a tette sem, hogy meleg rokonszenvét kifejező nyilatkozatot intézett az orthodox többségű francia ref. közzsínathoz. De az amsterdami községet lassanként egészen átalakította a *Kuyper* szelleme. Az egyháztanács a régi ref. rendtartás feltételéhez akarta kötni az úrvacsorában való részesedést (1884.)⁹; az egyházkerületi hatóság ellenkező nézetten volt és beavatkozott az ügybe, felfüggesztette az engedetlen egyháztanácsot, lefoglalta az egyházi vagyont és levéltárt (mely holland templomokban külön zárt helyiségben szokott lenni). De az egyházi gondnokság markos legényekkel betörette az ajtókat, visszafoglalta a templomot és a pénztárra is rátette kezét. E hallatlan botrányt a katolikusok kárörömmel tárgyalták, mindenütt róla folyt a szóbeszéd, azután pro et contra özönnel jelentek meg a vitairatok. A kerületi hatóság és a *Kuyper* párt is terjedelmes emlékiratban védte a maga igazát. Utóbb a tartományi zsinat elé került az ügy, mely letett hat *Kuyper*-párti lelkészt és több presbytert, és a lelkészeket bizonytalan időre képteleneknek nyilvánította egyházi hivatal viselésére. Erre kijelentette az egyháztanács, hogy lerázza nyakáról a zsinati hierarchia jármát, visszatér a régi (az 1816. előtti) egyházi rendhez, a régi „németalföldi ref. egyház” címet veszi fel, az egyház épületeihez, javaihoz nem formál jogot, de fentartja azon kívül minden jogát. Majd ref. egyházi congressust hívtak össze (1887.), hogy értekezzenek az elszakadásról.¹⁰ A népes congressuson (1887. jan. 10–14.; 1500-an vettek részt, köztök 300–400 nő) kijelentették, hogy a béke-kísérletek megghiúsulta után kénytelenek az „istentelen zsinati hierarchia jármát lerázni.” A királyhoz is felírnak, hogy szüntesse meg a zsinatot pártoló kormány visszaéléseit. Nem kérnek kiváltságot, hanem jogot és ítéletet arról, hogy kié jogosan az egyházi vagyon? A zsinaté-e, mely egyenlő jogú egyháztagnak tart krisztustagadót és hívőt, vagy pedig a különvált igazhitűeké-e, kik egyedül nevezhetik magokat jogosan németalföldi ref. egyháznak?¹¹ És ez a zsinatellenes orthodox mozgalom, kisebb vagy nagyobb zajjal, néha verekedés kíséretében (Aalten, Wons községekben és másutt), mind tovább tovább terjedt a vidéken is, a protestantismusnak nagy kárára; sőt megtörtént, hogy orthodox protestánsok, katolikusok és radicalisok (socialisták) egyesülten működtek közre, hogy a 2. kamarában (képviselőház) antiliberalis legyen a többség és *conservatio minisztérium* jusson kormányra (az 1888. évi tavaszi választások után). De ebből a természetellenes szövetségből sem sok hasznót láttak, a *Kuyper* párthívei

elvesztették az egyházi vagyona vonatkozó igény-peröket. A nemzeti egyháztól elszakadt, úgynevezett *panaszos* (doleerend) községek száma gyarapodott ugyan (előbb 150 később 250 község), de a prédikátorok (70) és a műveltebbek osztályából nagyon kevesen csatlakoztak a mozgalomhoz.¹² A *Kuyper*től vezetett *panaszos egyház*, habár azonos alapon áll a ref. keresztyén egyházzal, nem gondol az egyesülésre; mindkettő azt követeli, hogy egyszerűen olvadjon belé a másik. A panaszosok (néha erőszakkal akarják megszüntetni az állítólagos jogtalanságot; így midőn *Zuidlandban* elfoglaltak egy templomot és a törvényszéknél elvesztették erre vonatkozó peröket, felzendültek, késre került a dolog és fegyveres erőnek kellett a rendet helyreállítani (1889.)).¹³ A nemzeti ref. egyházat dúló, említett pártviszály az *arminianismus* és *gomarismus* közt kitört harcnak a folytatása, mely hol lappangva, hol nyilvánosan, mindig megvolt Hollandiában; jelenleg még az unitarismus felé hajló arminianus szelleműeké (nemzeti ref. egyház) a hatalom; de nem lehetetlen, hogy néhány évtized múlva ismét a gomaristák (orthodoxok) kerekednek felül. Hiszen annyiszor festik falra Európában a *reactio ördögét*, hogy nem lesz csoda, ha igazán megjelen egyszer.

Hollandiának *többi prot. felekezetei* közül a szabad szellem befolyása alá kerültek a *lutheránusok* is (100,000 körül); csak egy részök vált volt külön (még 1791.; ma mintegy 15,000) *ó-luth. egyház* címen. Az állam újra szervezése alkalmával *új zsinati alkotmányt* nyertek ők is (1818.), az egyház élén zsinattal (7 lelkész, 8 világi), mint legfőbb hatósággal. Későbbi királyi rendeletek (1835., 1866.) ismételve megerősítették önkormányzatukat. A korábbi ellentétek idővel annyira elenyésztek az evang. és ó-luth. egyházközségek közt, hogy (az 1874-iki zsinat óta) bármelyik irányú lelkész akadálytalanul hívható meg minden községbe. A *herrnhuti testvérek* kis felekezete folyvást apadóban van.¹⁴

A *mennoniták újrakeresztelő-féle felekezete* (50,000 lélek 126 községben), ez az igazi holland jellegű vallásos társulat, felhagyott ugyan régi rideg szokásaival, de hű maradt eredeti alapelveihez és ma sem akar semmit sem tudni kötelező egyházi szervezetről és külön tanítói hivatalról. Az a szövetség, melyet a század elején (1811.) alapítottak, csak a községeknek közös célokra való szabad egyesülése. E kis felekezet aránylag szép számú és kitűnő képviselőket mutathat fel a szabad tudományos vizsgálódás terén. Az amsterdami seminariumban működő tanárok közül *Hoekstra* a hittudomány, *de Hoop Scheffer* a történelem terén szép nevet vívott ki.

Általában az egész felekezet igen tekintélyes állást foglal el hazájában kereskedelem, ipar, tudomány és politika tekintetében.¹⁵

A *remonstránsok* maradékai (6000 lélek) sok tekintetben eltértek régi elveiktől; ma ellenzéki állást foglalnak el az egyházi dogmákkal szemben, küzdenek a lelkiismereti szabadság és türelmesség érdekében s ha elődeik a szabad akarat mellett harcoltak, az utódok az *erkölcsi determinismus* hívei, különben pedig a *vallásos élet előmozdításán fáradoznak az evangelium alapján*. Seminariumot, az egyetemhez csatolva, Leidenben tartanak (egy tanár, *Tiele*, 2 hallgató, kik hallgatják az egyetemi tanárokat is).¹⁶ Ezeken kívül csekély számmal vannak még hívei az anglikán egyháznak (5 község), vannak irvingianusok, darbysták, baptisták stb.

Ami a *gyakorlati vallásos életet* és áldozatkészséget illeti, e tekintetben a holland ref. nép (2¹/₂ millió lélek) sokkal számosabb népekkel is bátran kiálja a versenyt. Igaz, hogy az egységes, áldásos működést akadályozza a pártok széthúzása, de így is követésre méltó példával járnak elül mind a *kül-, mind a belmisszió* terén. Csak *külmissziói egyesületek* 12 van (1882. 350,000 forint bevétellel).¹⁷ *Bibliatársulatok* 10 nyelven adja ki a sz. írást és a lelkesedés és áldozatkészség ébren tartása végett évenként nemzeti keresztyén missziói ünnepeket ülnek (1863. óta). Még talán nagyobb tevékenységet és buzgóságot fejtenek ki szabadelvűek és orthodoxok a *belmisszió* terén, a szeretet munkáinak gyakorlásában. A hitvallásnélküli iskola-törvény kényszerítette rá őket, hogy gondoskodjanak „*bibliás iskolákról*” és e célból *társulatokat* alapítsanak (miként említve volt); sőt kiterjed figyelmük a *csavargó gyermekekre* is, akiknek a számára külön iskolákat rendeztek be a nagy városokban (Amsterdam, Rotterdam). Az elemi iskolákhoz csatlakoznak a *vasárnapi iskolák*, melyeket részint a községek, részint keresztyén társulatok („A nép üdvére”, „Az igazság terjesztésére” stb. címen) tartanak fenn (1882. 900 ilyen iskolát 125,000 tanuló látogatott); az *óvó iskolák*, melyeknek célja már a gyenge korban becsepegtetni a gyermekek lelkébe a keresztyénség szellemét; az *ismétlő és tovább-képző iskolák* mindkét nemű felnőtt ifjak részére. Ide tartoznak a keresztyén életet ápoló *ifjúsági és férfi egyletek*, melyeknek tagjai időnként, este, összegyűlve, ének, ima, vallásos felolvasás és társalgás útján fejlesztik egymás vallásos és erkölcsi jellemét. Az evangelium hirdetését beviszik a kikötőkbe, a hajókba, a *tengerészek közé*; nem feledkeznek el a *katonákról* sem és „*keresztyén otthont*” alapítanak számukra, melyek reggeltől estig

nyitva állanak, ott hírlapokat, nemesítő könyveket olvashatnak, játszhatnak, mérsékelt díjért ételt, italt kaphatnak és időnként vallásos előadásokban részesülhetnek (már 19 helyőrségnél van ilyen „otthon” berendezve). Ezeken kívül aránylag sehol nincs annyi és olyan jól berendezett *árvaház, beteg- és szegényápoló, süket-némák, vakok*, stb. számára alapított intézet, mint Hollandiában. Erősen küzdenek az *iszákosság és fajtalanság* ellen is, mely bűnök főleg a kikötő városoknak szokott szomorú járulécai, hol a hosszú tengeri utakról megtért és sokat nélkülözött tengerészek és más idegenek vad dorbézolásban szoktak kárpótlást keresni.¹⁸

II. *Belgiumban* (l. 72–74. l.) azóta (1831.), hogy biztosította az *új alkotmány a teljes cultus-szabadságot*, nemcsak a vallonok, hanem a flamandok közt is terjed a protestantismus. A kormány ezen áramlat elé nem gördített akadályokat, de megtette ezt az ultramontán klérus türelmetlensége, mely a befolyása alatt álló alsóbb néposztályt a protestánsok üldözésére bujtogatta fel helyenként. És ez nem is csoda olyan államban, hol majdnem minden 150 lélekre jut egy szerzetes (1880. a szerzetesek és apácák száma megközelítette az 50,000-et).

A protestánsok többsége (10–12000) a *nemzeti evang. egyházhoz* tartozik, melynek élén áll a zsinat (a lelkészek és községenként 2–3 világi képviselő), lelkészeik állami díjazásban részesülnek, de templomról, paplakról, iskoláról magoknak kell gondoskodni. A gyűjtés és megtartás munkáját az *Evangelisatio-Comité* végzi (1887. ülte meg 50 éves fennállása ünnepét), mely a szétszórt hívek összeszedéséről és a gyermekek vallásos oktatásáról utazó evangelisták és prédikátorok által gondoskodik. Ha ilyen módon egy körben közösséggé alakult bizonyos számú hívő, állami elismerést nyer, állami díjazásban részesül és a Comité gyámsága alól a nemzeti egyház kötelékébe lép.

A nemzeti egyház mellett áldásosán működik a *szabad egyház* (*Église missionnaire*), mely nem élvez állami segílyt, szükségleteinek egy részét külföldi (angol, skót, német) segéllyel fedezi, híveinek legnagyobb részét a katolikusok közül gyűjti (1888. tömegesen áttért két község, melyre nem kedvelt papot erőszakolt a püspök). És ez a kis egyház (1890. 27 községben 7600 lélekkel) mindenfelé foglalkoztatja evangelistáit, kateketáit, biblia-olvasóit és házalóit; 300 helyen prédikáltat, 59 vasárnapi iskolát tart fenn; meg is látszik fáradságának hatása, mert a Belgiumban már-már veszélyessé vált *socialista munkás-*

mozgalomban ezen egyház hívei (leginkább gyármunkások) nem vesznek részt.¹⁹

Az említett két egyházon kívül van még néhány községök az angol püspöki és presbyteri egyházaknak; kevés számú híve van a lutheránus és egy külön községe a skandináv egyháznak.²⁰

1. Hollandia egy század alatt kétszer mentette meg Európa szabadságát II. Fülöp spanyol és XIV. Lajos francia király törekvéseivel szemben.

2. Az egyes theologiai iskolákról a prot. theol. tudományok fejlődésénél lesz szó.

3. A keresztyén ref. egyház 1888., 10 tartományban, 380 községben 150,000 lelket számlált, kiknek élén 170 lelkész állott.

4. Az 1876. évi egyetemi törvény értelmében az állam csak az egyetemes vallástudományi szak (tehát a dogmatika és gyakorlati theologia mellőzésével) tanszékeit tartja fenn, a kizárt studiumok tanításáról a ref. egyház gondoskodik; e célból két tanárt tart mindenik egyetemen.

5. Gloël: Hollands kirchliches Leben (Wittenberg, 1885.), 53–56. l.

6. Gloël: i. m. 80–88.; Kirchl. Chron., 1887. évf. 212. l.

7. Scholten: Keresztelési formula, 1869: (németül Gubalka, Gotha, 1885.); Kirchl. Chron., 1885. évf. 174–75. l.

8. Kuyper Ábrahám 1837. szül. Maasluis-ban, Leidenben fejezte be tanulmányait, Beestben kezdte meg lelkészi pályáját, majd Utrechtben volt prédikátor, 1870-től Amsterdamban működött, 1874. a parlament tagja lett, de nehéz betegségbe esett és egy ideig nem munkálkodott. 1878. presbytere lett az amsterdami községnek; a ref. hit érdekében folyvást izgatott a „Standaard” politikai és a „Heraut” ref. hetilapban; megalapította 1880. az amsterdami szabad ref. egyetemet, hol theol. tanárként működik. Gloël: i. m. 47–53.; Zahn: Gesch. der evang. Kirche ... im 19. Jahrh., 237–39. l.

9. Régen a confirmálóknak az úrvacsoravételre és szavazásra jogosított egyháztagok közé való besorozása előtt, a 18. évben hitvallási vizsgát kellett letenni. Újabb időben már nem kívántatott határozott hitvallás. A besorozás idegen lelkész előtt is megtörténhetett, de ilyen esetben erkölcsi bizonyítványt kellett felmutatni az egyháztanácstól. Így állottak a dolgok, midőn az amsterdami orthodox egyháztanács három szabadelvű (krisztustagadóknak tartották) lelkésznek meg akarta bénítani a munkásságát. Melléjük két-két orthodox presbytert rendelt, hogy segédkezzenek a confirmáltak felvételénél. De ezek tudokra adták a lelkészeknek, hogy miután szabadelvű szellemben tanítottak, nem fognak a felvételnél segédkezni. Erre bizonyítványt kértek a confirmálók, hogy másutt vétessék fel magokat, de ezt a kérést csak abban az esetben akarta teljesíteni az egyháztanács, ha előbb hitvallást tesznek le róla, hogy hisznek Jézus Krisztusban, mint egyedüli üdvözítőben. A confirmáltak nem tettek eleget e kívánságnak és a kerületi hatósághoz feljebbzték ügyüket. Így fejlődött ki ama botrányos per, mely utóbb újabb egyházszakadással végződött. Kirchl. Chron., 1886. évf. 188–191. l.

10. Kirchl. Chron., 1886. évf. 188–191.; Zahn: i. műve 240–43. l.

11. Kirchl. Chron., 1887. évf. 210–11. l.

12. Zahn: i. m. 240–43.; Kirchl. Chron., 1888. évf. 273–74. l.

13. *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 303. l.
14. *Gloël*: i. m. 16–19. l.
15. *Gloël*: i. m. 15–16. l.
16. *Gloël*: i. m. 20–21. l.
17. A Németalföldi Misszió-társulat 1797. óta, a Mennoniták egylete 1847. óta, a Németalföldi Misszió-egylet 1858. óta, a Keresztyén ref. egyház missziója 1872. óta, a Németalföldi Luth. társulat kül- és belmissziója 1882. óta stb. *Gloël*: i. m. 115–32.; *Calwer Kirchenlex.*, II. k. 270–71. l.
18. *Gloël*: i. m. 80–126. l.
19. *Kirchl. Chron.*, 1887. évf. 211–13., 1888. évf. 276., 1889. évf. 308., 1890. évf. 335–36. l.
20. Németalföldhöz l. még: *Herzog-Koffmane*: 19. Jahrh. 147–49.; *Hase*: i. m. 618–20.; *Kurtz*: i. m. II. k. 2. r. 185–88.; *Zahn*: Geschichte der evang. Kirche auf dem europ. Festlande im 19. Jahrh. (2 kiad., Stuttgart, 1888.), 224–45.; *Herzog*: Real–Encykl. II. k. 137., VI. k. 254–62.; *Calwer Kirchenlex.*, I. k. 175., II. k. 268–69.; *Gloël*: Hollands kirchl. Leben (Wittenberg, 1885.), 15–132. l.

32. A prot. egyház az osztrák tartományokban.

Ausztria (I. Ferenc alatt, 1792–1835.) a franciaországi események rémes hatása alatt mindinkább eltávolodott a josephinismus szabadelvű irányától, a kath. egyháznak újból visszaadta államegyházi kiváltságait és véget vetett a nem kath. vallások iránti rövid ideig tartó türelemnek. A liberalizmusnak, Európa felforgatása állítólagos okának, kül- és belföldön egyaránt hadat izent, és úgy a kormányzásban, mint a protestánsokkal szemben a középkor elveit igyekezett érvényesíteni. E vallási türelmetlenség, nem is említve a klérus jogsértéseit, Tirolban valóságos *üldözéssé* fajult. Midőn a *zillerthali lakosoknak* egy része, kereskedelmi összeköttetés, a protestánsokkal való érintkezés és a sz. írással való megismerkedés következtében a protestantizmus felé kezdett hajlani és ezen áramlat ellen kíméletlenül lépett fel a klérus (1826.): zaklatott helyzetükben a végett folyamodtak a tartománygyűléshez, hogy engedje meg nekik, hogy a II. József türelmességi rendelete alapján evang. községgé alakulhassanak. De a rendek nagy többsége, azon keresett ürügy alatt, hogy a türelmességi rendelet nem volt Tirolban kihirdetve, megtagadta az engedélyt. A szorongatottak utoljára Bécsbe folyamodtak, de ott sem találtak pártfogásra, sőt végre azt a *hivatalos választ* nyerték (1834.), hogy vagy telepedjenek le az erdélyi evangélikusok közé, vagy költözzenek ki az államból. Ők a kiköltözést választották s miként egy századdal előbb a *salzburgiak*, a porosz királytól kértek menedékhelyet. III. Frigyes Vilmos

nem csak azt ígérte meg, hogy befogadja az üldözötteket, hanem a négy hónapra szabott kiköltözési határidő meghosszabítását is megnyerte a bécsi kormánytól. Így történt, hogy evang. hite miatt mintegy 400 tiroli volt kénytelen ősei lakát, hamvait odahagyni és *Sziléziában* (Erdmannsdorfban) alapítani új hazát (1837–38.).¹

Ha a többi tartományokban nem is nyilvánult az üldözés ily középkori módon, de általános volt a protestánsok elnyomtatása. Új prot. községek szervezését, templomok (főleg toronnyal és haranggal), iskolák építését csak kivételesen engedték meg és senki sem orvosolta azokat a sérelmeket, melyeket a protestánsokon elkövettek a kath. hatóságok. A sok jogtalanság mellett csekély kárpótlást nyújtott a *Bécsben* megnyitott *prot. theol. intézet* (1821.),² melynek különben is az volt a célja, hogy megnehezítsék a külföldi egyetemek látogatását és megakadályozzák a szabadabb szellemnek az absolutismus minta-államába való beáramlását.

Az absolutismus és hierarchismus együttes gazdálkodása a legszomorúbb eredményt mutatta fel *Csehországban*, hol a folyvást szaporodó zárdákkal együtt sülyedt a nép jólléte is. De éppen ez az eltipró rendszer ébresztette fel a nemzetiségi öntudatot és az apák vérbe fúlasztott vallása iránt a rokonszenvet, melynek következtében igen számosan tértek át a prot egyházba.³

Az 1848. *forradalom* alatt teljes vallásszabadságot nyertek a protestánsok is, sőt a *reactio győzelme után* is békében élhettek egy ideig. *I. Ferenc József*, az új császár a két evang. egyház képviselőitől (az 1848. aug. bécsi értekezleten) készített *javaslatokat* (1849. jan. 30.) némi módosítással megerősítette egy *decretumban*. E szerint a két evang. egyház hívei a korábbi akatholikus név helyett *augsb. és helv. hitv. evangelikus* nevet nyertek; a prot. egyházba való *áttérésnél* mellőztetett a kath. paptól végzett hatheti vallásoktatás; a prot. lelkészek önállóan vezethették az *anyakönyveket* és a egyes házassulandókat is megeskethették érvényesen. A fennen hirdetett egyenjogúság tovább fejlődésének és az egyházalkotmány rendezésének útját állotta a híressé vált *ausztriai concordatum* (1855. aug 18.), mely mintegy felszabadította a klérust a protestánsok elleni türelmetlenségre és jogsértésekre. A kormány ugyan megígérte volt, hogy a katolikusokéhoz hasonló szabadságban fognak részesülni a protestánsok is, de azért még azt sem engedték meg, hogy egyházaik felsegítése végett *Gusztáv Adolf fiók-egyleteket* alapíthassanak; hogy a kath. papok, ha protestánsokká lesznek, megnősülhessenek stb. Csak az *olaszországi nagy vereség* (1859.) és

a birodalom felbomlásától való félelem indította rá a kormányt, hogy az *alkotmányosság* terére lépjen és a protestánsok iránt is igazságosabb legyen. Ezt az új irányú működését azzal kezdte meg, hogy a bécsi két prot. consistorium kath. elnökét protestánssal cserélte fel; megengedte, hogy gyűjtést rendezhessenek a Gusztáv Adolf egylet részére; a *cultus-miniszteriumban* evang. osztályt állított fel és meghagyta a consistoriumoknak, hogy a községek megkérdezésével egyházalkotmánytervet dolgozzanak ki. Így jelent meg 1861. (ápr. 8.) az a *császári nyílt parancs* (pátens), mely biztosította a két evang. hitvallásúaknak ügyeik önálló rendezését és igazgatását, hitvallásuk szabadságát és a nyilvános vallásgyakorlat jogát; megszüntette a keresztyén vallások különbségén alapuló jogegyenlőtlenséget; a protestánsoknak jogot adott rá, hogy szabadon választhassák egyházi tisztviselőiket, gyakorolhassák a fegyelmet, a törvények határai közt iskolákat alapíthassanak és vezethessék őket, szabadon látogathassák a külföldi tanintézeteket, egyházi vagyont szerezhessenek; egyházi és nevelési célokra egyleteket alapíthassanak és összeköttetésbe léphessenek a külföldi hasoncélú egyletekkel; megígérte, hogy egyházi törvényeik végrehajtásában igénybe vehetik az állami hatóságok segítségét; sőt reményt nyújtott arra is, hogy állami segélyben fognak részesülni egyházaik és iskoláik; kimondta, hogy házassági ügyeik nem fognak egyházi hatóságaik jogköréből elvonatni; végül ideiglenesen *zsinat-presbyteri* alapon nyugvó *egyházalkotmánnyal* ajándékozta meg őket. E tervezet a községek élére *presbyteriumot* és nagyobb *egyházi képviseletet*, a megyék élére *seniort és megyei képviseletet*, a kerületek élére *superintendenst és kerületi képviseletet*, végre az összes kerületek élére *közös* (ref. és luth. együtt) *consistoriumot és közzsinatot* javasolt.

De még ezen nyílt parancs után sem élvezhették a protestánsok a jogegyenlőség áldásait, mivel a törvényhozás a *Bach* (belügy) és *Thun* (cultus) *korszakban* nem akart szakítani a concordatummal és a nyílt parancsot sem hajtották végre teljesen. Magok a protestánsok a jobb jövő zálogaként üdvözölték a nyílt parancsot, sőt méltányosnak tartotta azt a kath. népnek elfogulatlanabb része is; de azért helyenként az ultramontan klérus ellene izgatta a népet. Főleg a vakbuzgóságáról híres *Tirolban bujtogattak* lázas hévvel a „*hitegység érdekében*” (t. i., hogy ott ne telepedhessenek le protestánsok és ne élvezhessenek polgárjogot); a tartománygyűlés is ellene nyilatkozott; szószerkekről, hírlapokban nagy

hangon követelték, hogy a kormány a nyílt parancs érvényességét ki ne terjessze Tirolra. De már ekkor Tirol homályos völgyeibe is bevilágított a szabadelvűségnek néhány fénysugara és hívei sikerrel küzdöttek az ultramontan törekvések ellen. Aztán a kormány is szilárd állást foglalt el a nyílt parancs érvényessége mellett. A sötétség hívei, meggyőződve zajos követeléseik sikertelenségéről, elhallgattak lassanként s lehetőleg igyekeztek beletörődni az új viszonyokba.

Így állottak a dolgok, midőn összehivatott a régen óhajtván várt *közssinat*, hogy tanácskozzék az egyházban szükséges reformokról (1864. márc. 22. nyílt meg 21 ref., 41 luth. képviselővel). Mindjárt kezdetben kimondották, hogy csak a tisztán hitvallási ügyeket fogják külön gyűlésen tárgyalni. A *hitvallás joga* kerülvén szőnyegre, elhatározták, hogy *sérelmeiket feltáró emlékiratot* adnak be a minisztériumhoz. Felpanaszolták benne a többek közt, hogy még mindig meg van nehezítve az evang. egyházba való áttérés (az evang. lelkész ily ügyben értesíteni tartozik a katolikust, áttérésre a 18. év betöltése kívántatik, az áttért házaspárokat nem lehet elválasztani, a vegyes házaspárból reversalist követelnek stb.); hogy még mindig akatholikusoknak nevezik az evangélikusokat, hogy Tirolban még mindig kijátsszák a nyílt parancsot (a meráni evangélikusoknak nem engedték meg, hogy önálló egyházközséggé alakuljanak); hogy a sz. írást csak könyvtárak árulhatják és nem könyvkötők is; hogy a protestánsokat kizárják a korábban közösen használt temetőkből; hogy a protestánsok nem lehetnek egyetemi tisztviselők; hogy az evang. theol. szakot nem kebelezik be a bécsi egyetembe, stb. Az 1861-iki ideiglenes alkotmányt is átvizsgálták és megtették egyes részeiben a szükséges módosításokat. Nevezetesen szükségesnek nyilvánították, hogy *új községek alakítására*, a kellő vagyoni alap biztosítása mellett, a főconsistorium az illető országos hatósággal egyetértőleg adjon engedélyt; hogy a *vegyes hitvallású községek* azon egyház kormánya alá tartozzanak, melynek hívei többségben voltak az alapításkor; hogy a községben csak olyan jelöltet választhassanak *lelkésznek*, ki a község hitvallásához tartozik (unio-ellenes határozat); hogy a *presbyteriumok* *válasszák* a világi elnököt, a seniort, superintendenst és egyházmegyei képviselőket, hogy a *superintendens székhelye* az a község legyen, melynek lelkésze megválasztatik e tisztségre; hogy a *főconsistorium tagjait*⁴ a fejedelem nevezze ki élethossziglan és az állam díjazza stb. A *káté és agenda* kérdésénél nem lehetett a confessionális érdekeket

kiegyeztetni és így abban állapodtak meg, hogy a két felekezet külön gondoskodjék rólok és tudomás végett a főconsistoriumhoz adja be a kész terveket. A *prot. iskolaiügy* emelése érdekében a népiskolák, gimnáziumok és tanítóképezdek szaporítását és a tanítók méltányosabb díjazását tervezték.

Ezek a végzések az ideiglenes alkotmány értelmében előbb a főconsistorium elé kerültek; ott megrostáltatván, a minisztériumhoz jutottak (1865. ápr.), hogy megerősítésre ajánlja a fejedelemnek. Ez a rostáló rendszer, s az orthodoxok és szabadelvűek, valamint a nemzetiségek közt folytatott küzdelem lehetetlenné tette a prot. egyházak felvirágzását. Hogy a vallások jogegyenlősége is csak papíron maradt, elég bizonyosság rá, hogy Meran evang. lakóinak háromévi halogatás után sem engedte meg a kormány, hogy községgé alakuljanak; bizonyítja a *bécsi egyetemi tanács határozata*, mely az alapszabályok készítése alkalmával nem tudta elfogultságát levetkezni és a prot. tanárokat kizárta az egyetemi tisztségekből. Ez ultramontán jellegű gáton mégis törtek egy kis rést, midőn a *grazi egyetemen prot. tanárt választottak rectornak* (1865. júl. 1. Schmidt Oszkárt) és a kormány megerősítette a választást. Jóval később már a bécsi egyetem is megemberelte magát és 1880. megválasztotta első protestáns rectorát (Brück).⁵

Az említett *egyházalkotmányt megerősítette a császár* (1866. jan. 6.). Igaz, hogy több módosítást szenvedett a többrendbeli rostán, de még mindig elég szabadelvű volt és kielégíthette volna a protestánsokat, ha az ultramontán párt roszakarata ki nem játssza érvényességét. De ez is megtörténhetett a clericalis és feudális *Belcredi* minisztérium alatt (1865–67.). Hiába hirdették ki a prot. pátenst, ha evang. községeket csak a tartománygyűlések beleegyezésével lehetett alakítani (1866. Tirolban azt követelte a püspöki indítvány, hogy jövőben se engedjék meg „akatholikus” egyház alapítását és érvényes meg a protestánsok a magán vallásgyakorlattal). Hiába engedték meg elvben prot. iskolák nyitását, ha csak ott történhetett meg valósággal, hol össze nem ütközött a kath. iskola érdekével. Hiába volt kimondva a prot. vallás jogegyenlősége, míg fennállott az a törvény, mely csak kath. papnak engedte meg vegyes házasságok érvényes esketését és a kath. apának a kath. egyház részére kötötte le minden gyermekét, míg az evang. apának csak fiait engedte át az evang. egyháznak, stb.

Ausztriának *ujabb veresége* (1866.) és *Beustnak a kormányra lépte* után

(1867.) sokat javult a protestánsok helyzete, de a concordatum uralma alatt meg nem szűnhetett minden sérelmek. Igaz, hogy egyes intézkedések az Ausztriában lehetséges vallási jogegyenlőség közeledtét hirdették. Így a többek közt prot. tanárral töltötték be a bécsi egyetemen a történelem tanszékét (1867. máj. 1. Sickel); *újra szervezték az evang. főconsistoriumot* (aug. 4.)⁶; felemelték az evang. egyháznak nyújtott állami segélyt (50000 frtra)⁷; külön törvényt adtak ki az evang. iskolák részére és két evang. iskolatanácsost bízta meg a rájuk való felügyelettel, holott azelőtt kath. felügyelet alatt állottak az evang. iskolák is.⁸

Ily előzmények után következett be Ausztria fejlődésében az az új korszak, melyben ez állam az absolutizmussal és ultramontanizmussal lehetőleg szakítva, a *szabadelvűség* útjára lépett. Az *új alaptörvények* (1867. dec. 21. hirdették ki) *biztosították a feltétlen lelkiismeret- és vallásszabadságot és a vallások jogegyenlőségét*, amely tény örömmel töltötte el minden felvilágosult polgár kebelét. Ezt követték elég heves küzdelem után az interconfessionalis ügyeket szabályozó *törvények* (1868. jan. 5.), a *házassági*, az *iskolai* (máj. 14.), az *áttérési törvény* (máj. 15.), melyek meglehetősen megingatták a concordatum alapját.⁹ E törvények megszüntették *házassági ügyekben* az egyházi törvényszékeket, életbe léptették a tetszésszerű (facultatív) *polgári házasságot*, a *vegyes házasságból származott gyermekek* nevelésére nézve kimondták, hogy nem szerint kövessék szülőik vallását, az *iskolai ügyekben* a vallás tanításán kívül minden befolyását megszüntették az egyházaknak stb. Végre hivatalosan *megszűntnek* nyilvánították a protestánsok jogait még mindig kétesse tevő *concordatum* érvényességét (1870. júl. 30.).

A szabadság akadályainak lerombolása után a protestánsokon volt a munka sora, tőlük függött, hogy egyesült erővel előmozdítsák egyházok boldogságát, de a szabadság nem hozhatta meg az egyetértést, melyet már nem annyira a confessionalis különbség, mint inkább a nemzetiségi különbség akadályozott. Így történt, hogy midőn újból összeült az *evang. és ref. egyházak közzsínata* (1871. júl. 7.), a cseh reformáltak visszautasították az ajánlott közös ülésezést és egyedül a küldöttségek által való érintkezést és a jegyzőkönyvek kicserélését fogadták el. A külön ülésező ref. közzsínat azután, a cseh képviselők többségének kívánatára, a *cseh-morva ref. egyház önállóságának* érdekében hozott végzéseket, melyek azonban nem nyertek fejedelmi megerősítést. Különben mindkét zsinat csak az alkotmány némely részén tett

szükséges módosításokat, melyek az új községek alapítására, az egyházmegyék és kerületek átalakítására, a lelkészek megerősítésére és letevésére, iskolai ügyekre stb. vonatkoztak.¹⁰

A két zsinatnak az alkotmányra vonatkozó eltérő végzése arra indította a kormányt, hogy az *alkotmány revisiójával* és javaslat készítésével bízta meg a főconsistoriumot (1877. febr. 18.), hogy azután a két egyház képviselői (presbyteriumok, zsinatok) nyilatkozhassanak felőle.

Az újra összeült *ref. zsinat* (1877.) a *cseh ref. agendát* hozta létre, melyhez a pfalzi régi *ref. agendát* vette alapul, de figyelembe vette a régi cseh egyház némely jónak tartott szokásait is. A minden tekintetben kitűnő agenda, a II. József türelmességi rendeletének százéves örömnepén nyert megerősítést (1881.), és kényszerítés nélkül elfogadta a legtöbb község.¹¹

A *luth. zsinat* újból ajánlatot tett a *ref. zsinatnak* (1877.), hogy együtt tanácskozzanak az alkotmány és iskola ügyeiben, de a csehek kijelentették, hogy az alkotmány tekintetében egészen más cél felé törekednek; hogy nekik presbyteri községi rendtartás, zsinat és zsinati tanács kell fősuperintendenssel, de alkotmányukba nem kívánják beilleszteni a főconsistoriumot.

A helyzeten semmit sem változtatott a *közszinatok következő ülészsaka* sem (1883.). Hanem elintézték egy más, még eddig nem egészen tisztázott kérdést. Nevezetesen utasítások, rendeletek stb. mind augsb. és helv. hitvallásokat emlegettek a nélkül, hogy határozottan megnevezték volna ezt vagy amazt. Az evangélikusok még csak megvoltak, mivel az *augsb. hitvallásra* (invariata) és a *Luther két kátéjára* támaszkodtak és azok ki is voltak nyomva.¹² A *ref. közszinat* tehát (okt. 30.) félreértések elkerülése végett kimondta, hogy a *ref. egyház* a *II. helv. hitvallást* és a *heidelbergi kátét* ismeri el hitvallásokul és midőn azt követeli a lelkészektől, hogy a sz. írás szerint, a hitvallásokkal megegyezőleg tanítsanak, őket érti.

Miután az alkotmánynak átvizsgált tervezete felől kifejtették az egyházi testületek nagyon eltérő véleményeket, az összeült *ref. és luth. közszinatnak* (1889.) kellett volna a beadott vélemények alapján véglegesen dönteni. De ezúttal elmaradt a döntés. A cseh reformáltak kijelentették, hogy az új tervezetben a presbyteri elemet egészen elnyomja a consistorialis, hogy a senioratus és superintendencia

gyűlésein (és nem a presbyteriumoktól) választott seniorokból és superintendensekből alakult „*consistorialis hierarchiának*” nem hajlandók a *községek jogait és érdekeit feláldozni*. De a saját tervét ajánló cseh ellenzék nem akadályozhatta meg, hogy a ref. zsinat többsége el ne fogadja a főconsistorium tervét. Ellenben az *evang. zsinat* erős kifogásokat emelt a tervezet ellen és végre is *elvetette*. Minthogy pedig a két prot. egyház alkotmányának (az 1861. császári pátens értelmében) egyöntetűnek kell lenni, egyelőre meghiúsult a módosítása. Ezenkívül elhatározta a *ref. közzsínat*, hogy a végett fog kérelmezni, hogy mentsék fel az iskola-fentartókat a közös iskola költségeinek terhétől vagy pedig megfelelő kárpótlásban részesítsék őket. A *luth. közzsínat* még azt is kérte ezen kívül, hogy az evang. iskolákat ismerjék el nyilvános népiskoláknak és az ultramontan törekvésekkel szemben (a *Lichtenstein* herceg *iskola-javaslatáról* van szó) kijelentették, hogy erősen ragaszkodnak az új iskola-törvény vívmányaihoz és nem óhajtják a megváltoztatását.¹³

A zsinat után átlátták a *luth. egyház vezetői*, hogy az alkotmány módosításának újabb hat évre való elhalasztásáért őket terheli a felelősség; hogy tehát megszabaduljanak ettől a tehertől, *rendkívüli zsinat* tartására kértek engedélyt és ezen az úgynevezett „*utó-ülésen*” (1890. júl. 1–3.) *egészében elfogadták az alkotmány módosítását*, de azon feltétel mellett, hogy az alkotmány életbe lépte után tartott első evang. kerületi gyűléseknek joguk legyen kétharmad szavazattöbbséggel dönteni felőle hogy a megyei és kerületi gyűlések, vagy pedig az illető egyházközségek és presbyteriumok válasszák-e a seniorokat és superintendenseket. Így semmi sem akadályozta többé, hogy megerősítse a császár az alkotmánynak a két prot. egyháztól elfogadott módosítását és habár kerülő úton, haladék nélkül megoldassék a régóta függőben levő kérdés.¹⁴

Az *egyházi élet* ébrentartásán számos egylet és intézet munkál mindkét prot. egyházban. A lelkészek kiképzését a már említett *bécsi cs. k. evang. theol. szak* teljesíti (1821. óta); a cseh ref. egyház is tervez egy céljainak megfelelő *lelkész-seminariumot*. *Utazó prédikátorok* gondoskodnak a szétszórt evang. hívek lelki szükségéről és ahol tömegesebben vannak, új községek szervezéséről. A *Gusztáv Adolf egylet osztrák fiókjai* a segélyre szorult községek terhén igyekeznek könnyíteni. A *lelkész- és tanító-özvegyek alapja*, habár szűkös is, majd mindenik egyházkerületben gondoskodik a lelkészek özvegyeiről és árváiról. A

csehországi evang. keresztyen jótékonyági egylet (Kaspar ref. lelkész alapította 1874.) egyesek, intézetek és a pogány misszió segélyezését tűzte ki célul. A Comenius-egylet evang. szellemű iratok kiadásával és terjesztésével foglalkozik. Ezen kívül van néhány nőegylet, belmissziói egylet, árvaház stb. Az osztr. prot. történelmi társulat (1879. óta) a prot. egyház múltjának felderítésére vállalkozott (évi 4 füzet). Végül három német¹⁵ és hét cseh nyelvű prot. lap, az egyletek érdekeivel kapcsolatban, a prot. szellem megszilárdításán fáradozik.

A többi prot. felekezetek (kevés anglikánus, mennonita, mintegy 270 unitárius, stb.) olyan csekély számmal vannak képviselve (mintegy 6000 lélek), hogy ez idő szerint nem számíthatnak nagyobb hódításra.

Általában a protestánsok helyzete Ausztriában hasonlíthatatlanul kedvezőbb a concordatum megszűnte óta és ha még sem tud a protestantismus megizmosodni, nem a buzgóság, tevékenység és áldozatkészség hiányában, hanem abban rejlik az oka, hogy az aránytalanul kisebbségben levő protestánsok egyházközségei, mint szétszórt apró szigetek, ki vannak téve a kath. nagy többség hullámozó tengerének (1890. évben 23.835,261 kath. lélekkel szemben a protestánsok száma mintegy 412,000), és még e szigetek összetartását is akadályozza a többféle nemzetiség és itt-ott a rationalismus és confessionalismus közt kitörő súrlódás.¹⁶

1. Beheim-Schwarzbach: Die Zillerthaler in Schlesien (Breslau, 1875.).

2. A bécsi prot. theol. intézet élén egy tanulmányi igazgató állott (rendesen a bécsi prot. lelkészek közül), a dogma és exegesis tanszékeit két-két augsb. és helv. hitvallású tanárnak kellett volna betölteni a tervezet szerint, de ez ritkán történt meg. Az új intézetben két sárospataki tanár is működött: Patai János mint az exegesis tanára 1822–50. és Szeremley Gábor mint a dogmatika tanára 1851–56. — S.-pataki Lapok, 1890. évf. 906.; Sz. Kiss K.: Új Magy. Athenás, 404–405. l.

3. A II. József türelmességi rendelete után és később keletkezett cseh ref. községek a sárospataki főiskolából nyerték első papjaikat. Maradékaik közül máig is többen szolgálnak a cseh ref. községekben (pl. Molnár, Kun, Szalatnay, Nagy, Soltész, Garcsik stb.). Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1887. évf. 1291–95., 1318–24. l.

4. A cs. k. augsb. és helv. hitvallású evang. főconsistorum áll a császártól kinevezett közös elnökből, mindkét hitvallás részéről egy-egy lelkész, egy-egy világi rendes és egy-egy rendkívüli lelkészi tanácsosból. A zsinati választmány az illető zsinatoktól választott két-két lelkészi és két-két világi képviselőből alakul. A község ügyeit a községtől választott (a főconsistoriumtól és a császártól megerősített) lelkész és a presbyterium vezeti. A senioratust a senioratusi gyűléstől választott senior és választmány (a senior, egy világi, egy lelkészi képviselő) kormányozza. A superintendentia élén áll a

lelkészekből élethosszig választott *superintendentens*. A Bécsben hatévenként összeülő *közssinatnak* tagjai a *superintendentensek*, a *seniorok*, a *superintendentiák* és *senioratusok* gondnokai és a *senioratusok* egy-egy világi küldötte. A *fegyelmi bíróság* az 1887. rendtartás szerint háromfokú: *senioratusi*, *superintendentiai* választmány és *főconsistorium*.

5. *Renaissance*, 1880. évf. 23. sz.

6. Ez alkalommal a ref. közssinat kívánatára egy cseh ref. tanácsost is neveztek ki a főconsistoriumba (Tardy seniort).

7. Előbb 41,660 forint; 1867-től 50,000 frt; 1877-től 75,000 frt. és 1887. óta 80,000 forint *államsegélyben* részesül a két prot. egyház.

8. *Kirchl. Chron.*, 1867. évf. 128–29. l.

9. V. ö. a 118–9. lappal és a 124. l. a 6. jegyzettel.

10. *Kirchl. Chron.*, 1871. évf. 140–41. l.

11. Az *agenda* összeállításában részt vett Böhl bécsi theol. tanár, Benes morva *superintendentens*, Tardy főegyháztanácsos és Vesely cseh *superintendentens*. A türelmesség ünnepét megülték minden községben. Ez alkalommal számos egyházi beszéd és történelmi értekezés jelent meg; *jubilaumi alapot* is gyűjtöttek, mely a külföldi prot. egyházak adományaival 200000 márkára emelkedett. *Kirchl. Chron.* 1881. évf. 111–16. l.

12. Az *augsb. hitvallást* ujabban Molnár Theophil, a prágai *superint.* adta ki még kreizbergi luth. lelkészsége idejében, 1857.

13. *Kirchl. Chron.*, 1889. évf. 255–58. l.

14. *Kirchl. Chron.*, 1890. évf. 288–90. l.

15. Das Vereinblatt für innere Mission (Alterseeben), Der österreichische Protestant (Klagenfurtban), az Evang. Kirchenzeitung (Bielitzben).

16. Ausztriához l. még: Herzog-Koffmane: i. m. 19. Jahr., 137–39., Hase: i. m. 620–21.; Kurtz: i. m. II. k. 2 r. 176–77., Baur: i. m. V. k. 326–27., 519–20.; Zahn: i. m. 157–82.; Herzog: Real-Encykl., X. k. 751–58.; Calver: Kirchenlex., II. k. 323–24.; P. Zimmermann: Das Evangelium in Oesterreich u. Frankreich (Leipzig. 1885.) 1. rész.

33. A protestáns egyházak Magyarországon az 1848. évi szabadságharcig.

Az 1791. évi XXVI. törvénycikk szűkebb korlátok közé szorította ugyan a magyarországi prot. egyházak szabadságát, mint a korábbi békekötések, de annyi ismételt zaklatás és üldözés után megnyugodtak volna, ha annak tiszteletben tartását tapasztalták volna a kormány és klérus részéről. Ez azonban nem úgy történt. A klérus vakbuzgóbb harcosai az említett törvény némely pontját kiforgatva eredeti értelméből, kizsákmányolták hatalmi törekvésök érdekében és nem szűntek meg jogaikban sérteni a protestánsokat. E jogsértéseket nem csak elnézte a kormány, hanem még támogatta is egyes rendeleteivel.

Így már 1792. (szept. 25.) megjelent egy *kormány-rendelet*, mely meghagyta, hogy a vegyes házasságra lépő nem kath. vőlegényt, a papi megáldás előtt, kényszerítés nélkül, igyekezzenek rábeszélni, hogy összes gyermekeinek a kath. vallásban való neveltetésére *térítvénnel* (*reversalis*) kötelezze magát. A protestánsok sürgető kérelmére még ugyanabban az évben (nov. 4.) visszavették ezt a rendeletet, de azért a klérus fékezhetetlenebb eleme azután is az Isten dicsőségét előmozdító jó tettnek tekintette a protestánsok jogainak lábbal tapodását.¹ Ilyen és ezekhez hasonló sérelmek napi renden voltak és csak nagyon ritkán részesültek méltányos elintézésben. A protestánsok sérelmeinek orvoslására e század elején, míg a politikai látóhatárt a francia háború vést rejtő fellegei borították, nem is lehetett gondolni. Valamint a nemzet, úgy prot. fiai is azt remélték, hogy a béke megkötése után már csak azért is kellő figyelemben részesíti a király jogos kívánságaikat, mert a nemzet a háború folyama alatt oly fényesen igazolta áldozatkészségével a trón iránti hűségét. De minthogy a francia forradalom és háború véres drámája kitörülhetetlen nyomokat hagyott a merev konservatív uralkodó, *I. Ferenc* (1792–1835.)² lelkében és azt a téves eszmét oltotta belé, hogy a rend nem fér össze a szabadsággal és hogy minden reform közelebb vezet a forradalomhoz: a király kormányának oda irányult minden intézkedése, hogy megszilárduljon az országban a rend s a tekintély iránti tisztelet, még csírájukban elfojtsák a szabad eszméket (a *censura* segélyével) és valami úton be ne csempésszék őket külföldről.³ Ha meggondoljuk, hogy hazánkban három századon át véres áldozatokkal szentelt szövetség egyesítette a szabadságot és protestantismust, nem lehet csodálkoznunk, hogy a *Ferenc* életében mostoha idők jártak e két testvér eszme felvirágzására. Ha a király konservatív és absolutista hajlamainál fogva még a kath. klérusnak sem teljesítette minden kívánságát, a protestánsok, mint mostoha gyermekek, még kevésbé várhatták érdekeik előmozdítását; meg kellett elégedniük a kegyelem morzsáival. És már ilyennek tekinthető, a többek közt, a *királynak ama rendelete*, mely megtiltotta, hogy eretnekeknek nevezzék a protestánsokat (1793.) és hogy valamely polgári vagy ipartársulati jogtól megfoszthassák őket vallásuk miatt; megengedte, hogy megüljék a *reformáció háromezredados ünnepét* (1817); egyházi és iskolai hivatalos levelezésüket felmentette a *postadíj* alól (1823.). Az *állami kath. tanrendszert* a prot. iskolákban is életbe akarta

léptetni (1807.), de midőn látta, hogy ellenszenvvel találkozik intézkedése, a prot. tanügyet újra visszahelyezte a prot. egyház jogkörébe (1819.). Ha a forradalmi eszmék kizárása végett nem engedte meg a külföldi egyetemek látogatását, legalább némi kárpótlásul *prot. theol. intézetet* alapított Bécsben (1821.) és utóbb (1824.) *alapítványt* tett ott harminc növendék számára. Szóval megengedték a protestánsoknak, hogy éljenek, de már azt nem, hogy gyarapodhassanak, fejlődhessenek.

A hitfelekezetek közt levő viszony méltányosabb rendezésének és a *protestánsok sérelmei* (*reversalis* követelése, az áttérést megelőző *hatheti oktatás*, a protestánsoknak Horvátországban a polgári jogokból való kizárása) megszüntetésének kérdése az 1830. *országgyűlésen* merült fel elsőben (ekkor szept. 28. koronáztatott meg V. *Ferdinánd*). De minthogy a kath. főpapság a főrendek házának nagy többségével a következő országgyűlésre kívánta halasztani ezen ügy elintézését és minthogy már vége felé járt az országgyűlés: az alsó tábla a szükséges egység hiánya miatt maga sem remélvén ennek a kérdésnek oly rövid idő alatt kielégítő megoldását, megnyugodott az elhalasztásban.⁴

A következő országgyűlésre (mely az 1831. kiütött kolera miatt csak 1832. dec. 16-ikára hívatott össze) várt volna az a feladat, hogy a már félszázados tervezgetések után, a *szükséges reformok* segélyével, előkészítse az ország jobb jövőjét. De a főpapság és főnemesség nagy többségétől (felső tábla) támogatott konservatív kormány és az alsó tábla (karok és rendek) közt olyan nagy vélemény-különbség uralkodott a szabadelvű reformokra vonatkozólag, hogy az ehhez az országgyűléshez kötött nagy reményeknek a legtöbbje füstbe ment miatta. A protestánsok ismervén a kormány szellemét⁵, nem tartották időszerűnek sérelmeik orvoslásáért az országgyűléshez folyamodni; mert attól tarthattak, hogy egy ilyen nyomasztó viszonyok közt létre jött vallástörvény még a korábbinál is kedvezőtlenebbé tehetné helyzetöket. Ezt az aggodalmokat nem osztotta néhány kitűnő szabadelvű kath. követ. Egyikök: *Beöthy Ödön* (Bihar követe, 1833. jan. 9.) „férfiasan szép, erős és merész” beszédében azt indítványozta a kerületi ülésen, hogy bizottságot küldjenek ki a protestánsok sérelmeinek megvizsgálására és összeállítására. Ezt az indítványt viharos tetszéssel fogadták és a kiküldött bizottság a következő 16 pontba foglalta össze a *vallásszabadság törvényjavaslatát*. 1. A törvény szellemével ellenkező és csak királyi rendeleten (1792.) alapuló *törvények törültsenek el*, egyszersmind mondassék ki, hogy minden gyermek atyja

vallását kövesse érett koráig, akkor pedig szabadon térhessen át abba az egyházba, melyet összehangzónak ítél vallásos meggyőződésével: törvénytelen és talált gyermekek érett korukig anyjok, illetőleg nevelőjük vallását kövessék. 2. *Töröltessék el a hatheti oktatás*, mely intézkedés az 1791. évi XXVI. t. cikk 13. §. hamis értelmezésén és egy önkényesen életbe léptetett rendeleten alapszik és számos visszaélésnek vált forrásává; a 13. §. pedig töröltessék ki a nevezett t. cikkből. 3. Ha megszűnik a 13. §. érvényessége, a prot. lelkészeket sem lehet alaptalanul felelőssé tenni és megbüntetni érte, ha felkeresik templomaikat más hitűek, amit különben sem akadályozhatnak meg. 4. *A katolikusok tarthassanak prot. tanítókat is* és kath. gyermekeknek ne tiltsák meg a prot. iskolák látogatását. 5. A prot. tanulók szabadon látogathassák a *külföldi egyetemeiket*; mert ennek tilalma ellenkezik az 1791. évi XXVI. t. cikk 1. és 5. pontjával és az 1825. évi országgyűlésen tett királyi ígérettel. 6. *A recopulatiókat* (ha a vegyes házaspárokat prot. lelkész eskette meg, a kath. pap újra megeskette), melyekről különben sincs szó a XXVI. t. cikkben, szüntessék meg. 7. A protestánsoknak a XXVI. t.-c. 5. §. értelmében engedjék meg, hogy felsőbb engedély nélkül nyithassanak *középiskolákat*. 8. A protestánsok *szervezhessenek consistoriumot* és a zsinatvégzéseket (budai) szentesítse a fejedelem. 9. Ha *elválnak a vegyes házaspárok*, a prot. félnek szabad legyen újra házasságra lépni, miután a házasság szerintök nem szentség. E jog azonban ne terjedjen ki sem azokra, kik házasság után lettek katolikusokká, sem azokra, kik az elválás folyama alatt vagy épen azután lettek protestánsokká. 10. Ne követeljék a protestánsoktól, hogy részt vegyenek a *kath. papok és tanítók díjazásában*, vagy segítséget nyújtsanak kath. templomok és iskolák építéséhez, kivéve azt az esetet, midőn kölcsönösen a katolikusokra is kiterjed ez a kötelezettség. 11. Szabad kir. városokban a *hivatalok betöltésénél* ne tekintsenek a vallásra. 12. Szüntessék meg azt a visszaélést, mely szerint városok, községek, földesurak *birtok-vásárlásban és iparuk folytatásában* gátolják a protestánsokat. 13. Azokat a protestánsokat, kik *üres jobbágyhelyen telepednek le*, ne kényszerítsék rá, hogy bárminő szolgáltatásokat tegyenek más vallású lelkészeknek. 14. Ahol elkülönített *temetők* nincsenek, ott katolikusok és protestánsok közösen használhassák a temetőt. 15. *Horvát- és Tótországban* a protestánsok ne legyenek továbbra is megfosztva a polgárjogtól. 16. *Minden ezrednél* alkalmazzanak prot. segédlelkészeket is.

Ezeket a pontokat (febr. 4. és 5.) kevés módosítással majdnem egyhangúlag elfogadta a kerületi ülés, melegen pártolta az országgyűlés nagytöbbsége is (febr. 20. és 21.) és az ellentmondó káptalani követekkel szemben a legkitűnőbb követek lelkes, józan, szabad eszméket fejtegető beszédekben keltek védelmükre.⁸ De ha a törvényjavaslat a rendeknél is csak küzdelem után válhatott végzéssé: a főrendiház nagy többsége ellenséges állást foglalt el vele szemben.⁹ Miután néhány kevésbé fontos pontot félévi (8) izenetváltás után elfogadtak és a kormány több követet lekenyerezett: annyi sikertelen küzdelem után elhatározták a törvényjavaslatnak kevés számra leolvadt védői, hogy jobb időkre halasztják a vallás kérdésének az eredeti törvényjavaslat keretében való megoldását.¹⁰ A vallásügyet méltányosan rendező törvény meghozatalát meggátolhatta a kormány és főpapság, de magát a kérdést el nem temethette. Amit a kérdés elnapolása alkalmával mondott Beöthy: „*nem halt meg a leányzó, csak alszik*” – nagyon korán teljesült és a szunnyadó kérdést épen a kath. klérus türelmetlensége és uralomvágya ébresztette fel. Ugyanis, midőn a kath. papok *reversalist* követeltek a vegyes házaselektől, megsértették az 1791. évi XXVI. t. cikket. E törvény védelmére, a sértőkkel szemben, a megyék vállalkoztak, midőn kijelentették, hogy még a múltra nézve is érvénytelenek a reversalisok, egyszersmind arra utasították az illető szülőket, hogy az 1791. évi törvény rendeleteit kövessék gyermekeik vallásos nevelésére vonatkozólag. A püspökök panaszt emeltek e miatt a helytartó tanácsnál, de eredmény nélkül, mert a megyék törvényes alapon állottak. A kérdés ezen a ponton elvesztette felekezeti jellegét és *államivá lett*. A szabadságra és jogegyenlőségre törekvő alkotmányos állam állott a kormány és ultramontánus papság, vagyis az absolutismus és hierarchismus szövetségével szemben.

Midőn Droste Kelemen kölni érseknek a porosz egyházi viszályban szerzett hitvallói dicsőségét megirigyelte pár főpap (*Laicsák* n.-váradi, *Sczitovszky* rozsnyói püspök)¹¹ és utánozni kezdette hazánkban is (1839.) annyira felingerelte vele a közvéleményt, hogy *a megyék egymásután írtak fel a királyhoz*, kérvén, hogy szüntesse meg a törvénysértést. A király (V. Ferdinánd 1835–48.) a közkíváratnak engedve, meghagyta a püspökökhöz küldött *rendeletében* (1839. ápr. 30.), hogy tiszteletben tartsák a vallás-törvényeket. E rendelet azonban a klérust nem térítette le a törvényszegés útjáról és így a rendek kénytelenek voltak az 1839–40.

országgyűlésen újból feleleveníteni a vallásügy méltányos rendezésének kérdését. Hogy pedig annál biztosabban megoldhassák e fontos kérdést, két részre osztották: egyik a *reversalis* nélkül kötött vegyes házasság egyházi megáldásának megtagadására, másik általában a lelkiismereti szabadságra és a felekezetek közti jogviszonyok rendezésére vonatkozott. A két házban megújultak a heves, szenvedélyes viták és izenetváltások. A főrendiházban gr. Dessewffy Aurél (1840. márc. 7.) sajnálatát fejezte ki azon, hogy a n.-várad püspök ötvenéves békés gyakorlat után, minden igazolt ok nélkül annyira élére állította a vegyes házassági kérdést, hogy a köz ingerültség miatt, majdnem lehetetlen annak mindkét felet kielégítő megoldása. Miután tehát ilyen kényes kérdésben a lelkiismereti kényszer csak növelné a zavart, legcélszerűbb lenne e kérdést nem tekinteni törvénysértésnek és nem írni fel miatta a királyhoz, hanem megoldását esetenként a közigazgatásra kellene bízni. Gr. Széchenyi István, a bekövetkezhető zavaroktól tartva, a kérdés megoldását óhajtotta volna és kijelentette, hogy az apostoli magyar király mindig meg tudta védeni az államot Róma felsőségi követelésével szemben; hogy a klérus nem volt soha, nem is lehet állam az államban és minél inkább fejlődik az alkotmányos szellem, annál kevésbé lehet egy külhatalom nyomását eltűrni.¹² Mind hiába! A főrendek nem tudtak felülemelkedni a felekezetiségen, a Dessewffy véleményét fogadták el és a közigazgatásra óhajtották bízni a vegyes házasság ügyét. Ellenben a rendek nem hitték, hogy a klérustól sugalmazott kormány köz megelégedésre intézhetné el a kérdést. A két ház tehát nem juthatván egyességre, újból eldöntetlen maradt a kérdésnek ez a fele.

A felekezetek közli jogviszonyok rendezése most a főrendeknél sem talált oly makacs ellenállásra. A konservatív párt vezérének, Dessewffynek a pártokon felülemelkedett gondolkodásmódja és világos, egyenes okoskodása¹³ oly nagy befolyást gyakorolt környezetére, hogy a rendektől a múlt országgyűlés alatt (1832–36.) felterjesztett törvényjavaslatnak elfogadták a legtöbb pontját¹⁴ és a sophismák fegyverével¹⁵ harcoló főpapság óvása ellenére a királyhoz juttatták. A királyi válasz (máj. 12.), addig is, míg Róma szólana, a klérusnak adott igazat; azon ürügy alatt, hogy ilyen fontos ügyet nem célszerű sietve elintézni, a jövő országgyűlésre halasztotta a kérdés eldöntését és csak annyit ígért meg, hogy a sérelmeket orvosolni fogja rendeletekkel.¹⁶

A kormány ingatag, halogató politikája béke helyett zavarok

forrása lett. Ugyanis a Róma sugalmazására váró *főpapság* meghagyta *egy rendeletben* az alsó papságnak, hogy a vegyes házaspároktól, ha vonakodnak reversalist adni, *tagadják meg az egyház áldását* és csak *passiva assistentiára* szorítkozzanak, hogy így ne vádolhassák őket a törvény betűjének be nem töltésével.¹¹ E rendelet végzetszerűen legelőbb *Kossuth Lajost* sújtotta, ki kath. nőt (*Meszlényi Teréz*) vezetett oltárhoz, de házasságukat nem áldotta meg, hanem csak tudomásul vette a pesti plébános. Szelet vetett és csakugyan kitört a vihar a *pestmegyei közgyűlésen*. A gyűlés a sérelmes ügy zajos tárgyalása után *kimondta végzésül*, hogy az 1647. évi XIV. t. c. értelmében *tiszti keresetet* indít a vallás-törvényeket megsértő plébános ellen (600 frt büntetés). A pestmegyei végzést magáévá tette a legtöbb megye (1841.). Újból *felírtak a királynak*, hogy semmisítse meg a főpapság törvénytelen rendeletét (így tett a többek közt Zala megye is a *Deák Ferenc* indítványára). A kormány nem válaszolt a feliratokra, hanem azzal akart segíteni az elmérgesedett bajon, hogy az udvari cancellariához utasította a papok ellen indított kereseteket és ott tartotta elintézetlenül.

Ha eddig is sok keserűséget okozott a klérus rideg magatartása, még nagyobb lett az elkeseredés, midőn a csanádi püspök meghozta Rómából a *brevét*, mely helyeselte a papság eddigi eljárását, továbbra is kitartásra intette azt és így szentesítette a magyar kath. papság törvénysértését. Az ország primása (*Kopácsi József*) pedig a kormány tudtával (1841. végén) *közzé tette a brevét* egy körlevélben és arra intette a papságot, hogy szigorúan ragaszkodjék hozzá; más szóval továbbra is zavarja a polgárok nyugalma, mert ezt követeli a hierarchia érdeke. Ha azt hitték, hogy a *római beavatkozás* lecsillapítja a vihart, nagyon csalódtak; *több megye* (1842. elején) *kimondta*, hogy Rómától nem fogad el törvényt, a *brevét* érvénytelennek tekinti és a neki engedelmeskedő papok ellen keresetet fog indítani; *Beregmegye* egyenesen azt indítványozta, hogy a magyar kath. egyház szakítson meg Rómával minden összeköttetést; *Borsodmegye* a papi jószágok lefoglalását és iskolai célokra való fordítását ajánlotta; sőt az a hír szállongott Bécs felé, hogy ha jó példát mutat egy pár főúr, protestánssá lesz az ország nagy része. A zivatar egész erővei kitört és a kor intő szavát megérteni nem akaró, az állam iránt hálátlan, türelmetlen, ultramontán érzelmű kath. klérus fejére csapott le villáma. Nem méltatlanul, mivel ellenkezett a szabadságra, egyenlőségre és függetlenségre törekvő nemzettel, az

absolutizmus szekerét tolta és a nemzet vagyonát (mert a főpapság olyan fényes álláshoz, gazdag javadalomhoz a magyar állam és nem a római pápa bőkezűségéből jutott) nem a nemzeti művelődés és igaz vallásosság előmozdítására, hanem középkori, elavult hatalmának felelevenítésére, a vallási béke zavarására és épen nem a keresztyén szeretet munkáinak ápolására fordította (tisztelet az egyes igazán tiszteletre méltó kivételeknek, itt csak a többségről van szó).¹⁸

Az 1843–4. évi országgyűlésen a függőben levő vallásügyi kérdésekről újra megindultak a viták. A horvát és káptalani követek kivételével kevesen találkoztak a vallásszabadságnak ellenzői; sőt a kath. klérus köréből is kivált egy derék, felvilágosodott férfi, *Vurda* kanonok (a győri káptalan követe), ki a teljes vallásszabadság elve mellett (szabad egyház a szabad államban) nyilatkozott és ezt, egy emelkedett szellemű beszédben, a hazai viszonyokra alkalmazta. Ezt a bátor, a közügy érdekében tett fellépését nagy felháborodással és óvástételekkel fogadták a többi káptalani követek, s addig nem szűntek meg követársuk ellen áskálódni, míg vissza nem hívták küldői. A két ház többsége tehát egységre jutott a vallásszabadság kérdésére nézve és el is készítette a törvényjavaslatot,¹⁹ de a vegyes házasság kérdésében még habozott a kormány egy ideig²⁰; végre ismételt feliratok és leiratok után a következő alakban szentesítette a törvényt (1844. nov. 12): 1. Azoknak, akik 18 éves korukig az evang. vallásban neveltettek, vallásuk nem lehet többé kérdés tárgya. 2. A *vegyes házasságokat* érvényesen köthetik meg evang. lelkészek is. 3. Az 1839. márc. 15. óta ilyen módon kötött vegyes házasságok hasonlóképen törvényesek, és a törvényhatóságok gondoskodnak hiteles összeírásukról. 4. A r. kath. vallásból az evang. vallásra való *áttérés* következőleg szabályoztatik: az áttérni akaró ezt a szándékát két tanú jelenlétében jelentse ki lelkésze előtt; négy hét múlva ugyanilyen módon ismétlje; mindkét esetben bizonyítványt kérjen az illető lelkésztől, ha ezt megtagadná a lelkész, abban az esetben erről a tényről a két tanú állítson ki bizonyítványt; ezután az áttérni akaró a két bizonyítványt mutassa be annak a lelkésznek, kinek vallására áttérni szándékozik; ezen tény után megtörténhetik az áttérés; e szabályok mellőzésével nem törvényes az áttérés; végre az áttérési esetek az illető püspökök által a helytartó tanács útján félévenként bejelentendők a fejedelemnek.²¹

E törvények nem feleltek ugyan meg a protestánsok minden

kívánságának és nem orvosolták számos sérelmüket, de egyengették a teljes vallásszabadság útját és korlátokat szabtak a kath. papság hatalmaskodásának és türelmetlenségének.

Míg a törvényhozás és megyék termeiben heves küzdelem folyt a lelkiismereti szabadság érdekében, azalatt *a prot. egyház kebelében is szenvedélyes harc tört ki az úri és papi párt közt.* A budai zsinat kánonait azért nem erősítette volt meg a fejedelem, mivel ellenezte a klérus, és az elégedetlen ref. papi párt is kérelmezett ellene.²² Ez ügy tehát megoldatlan jött át a 19. századra, sőt midőn 1801. (aug. 20.) *a nyolc prot. egyházkerület közös konventje* a kánonok megerősítését kérelmező *két küldöttséget* indított a nádorhoz és királyhoz, ezzel ellenkezőleg *Sinai Miklós* az összes magyar ref. papság nevében azért esedezett, hogy a zsinati végzéseket ne szentesítse a fejedelem. A fejedelem ismételt panaszok (1803. 1804., 1806. stb.) után sem orvosolta a protestánsok sérelmeit, a zsinat végzéseit sem erősítette meg. Az egyház kebelében a szükséges rend hiánya sok bajnak vált forrásává; a fejetlenségen, a tervtelenségen csak a zsinati végzések életbe léptetése segíthetett volna. Kívülről pedig a klérus kezére dolgozó kormány nyomása tette tűrhetetlenné a helyzetet.²³ Az úri és papi párt közt tovább dúlt a viszály, főleg a tiszántúli kerületben és midőn *Péchy Imre* főgondnok a budai zsinat kánonai szellemében akarta a kerületet rendezni, annyira maga ellen ingerelte a papi pártot, hogy panaszt emeltek ellene a fejedelemnél (1819.).²⁴ Ugyanekkor az *egyetemes értekezlet* újra egy *küldöttséget* indított Bécsbe, hogy a megszorodott vallási sérelmek orvoslását és a budai zsinat kánonainak megerősítését kérelmezze. De a papi párt most is a kánonok megerősítése ellen foglalt állást, sőt lépéseket tett az egyházszervezeti újítások betiltása végett is. A fejedelem nem erősítette meg a kánonokat, de az újításokra vonatkozólag elég méltányosan azt rendelte, hogy *a négy egyházkerület generális konventje intézkedjék felőlök.* Az e végett tartott *ref. konventek* (1821., 1822.) helyben hagyták a tiszántúli kerületben úgynevezett *Péchy-féle* újításokat (melyek az 1818. évi kerületi gyűlésen és consistoriumon jöttek létre; nevezetesen, hogy az egyházmegyék jobban rendeztessenek, hogy az egyházmegyei gyűléseken egyenlő számmal legyenek az egyházi és világi tanácsbírák, hogy a segédgondnokok az esperesekkel együtt végezzék az egyházak látogatását, hogy a kerületi gyűlések ne csak Debrecenben tartassanak és hogy az agentialis

pénztárba hiánytalanul adják be az e célra gyűjtött pénzt), az ellenök a kormányhoz folyamodóknak alkotmányellenes áskálódását helytelennek nyilvánította s több üdvös intézkedést tett a rend és fegyelem érdekében, melyek mind királyi megerősítést nyertek.²⁵ Így a budai kánonokban kifejtett *presbyteri rendszer*, hosszas huzalkodás után, *nagyjában életbe lépett az egész magyarországi ref. egyházban.*

A tartott konventekkel összefüggően vita tárgyát képezte az a kérdés is, *hogyan minő jogi viszonyban áll a generális konvent az egyházkerületekhez?* E kérdés összeköttetésben levén a budai zsinat kánonainak érvényességével, megoldatlan maradt. Mert míg az a párt, mely a kánonok megerősítése mellett küzdött, a konventet határozathozatalra jogosított, az egyház kormányának egységét fentartó, a kerületek különböző véleménye esetében döntő, a kerületi törvényszékekre nézve feljebbviteli és az egész egyházat az állammal és a különböző egyházakkal szemben képviselő hatóságnak (*főegyháztanácsféle*) kívánta tekinteni: addig a *papi párt* csak mint határozathozatalra nem jogosított, az egyház legfontosabb ügyeiben csak javasló és az egyházkerületek függetlenségét és önállóságát legkevésbé sem érintő *egyetemes értekezlettel* tudott volna vele megbarátkozni. Miután egyik párt sem volt hajlandó követeléseiből engedni, a gen. konvent a ref. egyházban ebben az időben nem fejlődhetett ki rendes szervezetté.²⁶ Ellenben a magyarországi *ágostai hitvallásúaknál az alkotmány rendes szervévé lett*, az összes egyház felett mint főfelügyelő, igazgató, legfelsőbb bírói és képviselő hatóság áll; egyedül az új rendtartások és a pénzügyek kérdéseiben nem intézkedhetik az egyházkerületek beleegyezése nélkül.²⁷

Az *erdélyi reformáltak* még mindig a *Geleji Katona-féle kánonok* alapján állottak. Az 1827. tartott egyházi főtanács teljes gyűlése kimondta, hogy az egyháznak késedelmet nem tűrő kormányzása megkívánja, hogy azt a korábban fennállott, de az alkotmány szünetelése alatt működésben akadályozott, *állandó egyházi főtanács (permanens consistorium)* vegye át; a nagyobb fontosságú ügyeket az egyházi főtanács teljes gyűlése (*plenum consistorium*) intézze el; a kisebb fontosságú és szorosan vett egyházi ügyekben pedig továbbra is a *közssinat* (lelkészek gyűlése) határozzon.²⁸ Az *erdélyi ágostai hitvallásúaknál* korábban egészen a papság kezében volt az egyház kormánya (zsinati szervezet mellett); a 19. században a *szász egyetem* is (a szászok polgári fő hatósága) részt követelt belőle. A világi

elem térfoglalásának az lett az eredménye, hogy *consistorialis alapon szervezkedett az egyház* (községi, káptalani és fő consistoriummal), mely intézkedés fejedelmi megerősítést nyert (1807.); rendezték azután az *egyház-látogatást* (1818.) és a *választási szabályzatot* is (1819.).²⁹

Az *erdélyi unitárius egyház* csak a 19. században tudta pótolgatni súlyos veszteségeit, miután a ref. egyház gyámságának utolsó maradványa alól is felszabadult Erdély önállóságának megszűnte után (1691.). A helyreállítás nehéz munkáját egyes kiváló híveinek (Zsuki László, Augusztinovics Pál) gazdag hagyományai tették könnyebbé. Csak így lehetett több iskolát (Kolozsvártt, 1806.) és templomot felépíteni és több egyházközséget újra feléleszteni. *Kormányzás tekintetében* a ref. egyház nyomaiban haladtak főegyháztanácsukkal és zsinatukkal, melyek közt csak az a különbség, hogy az első évenként Kolozsvárott, az utóbbi négyévenként az egyházkörökben felváltva tartja üléseit.³⁰

Ha a budai és pesti zsinat kánonai, a kir. szentesítés elmaradása miatt, nem is válhattak *a két prot. egyház uniójának alapkövévé*, ez a termékeny eszme azután is sokat foglalkoztatta a felekezeti ségen felülemelkedő elméket. A *reformáció háromszázados ünnepe* és a németországi hasonló mozgalmak újból felszínre vetették, ott is tartották egy ideig, de aztán olyan mélyen lemerült a feledés tengerébe, hogy meg sem kíséreltek onnan kihalászni.³¹ Midőn *I. Ferenc* király (1820. szept.) meglátogatta Budát, s a prot. egyházkerületek küldöttsége is tisztelgett előtte, *id. Báthori Gábor* dunamelléki ref. superintendens a két evang. egyház egyesülésének ügyét is felemlítette és előlegesen esedezett annak jóváhagyásáért. A fejedelem arra figyelmeztette válaszában a küldöttséget, hogy útjában áll annak a két prot. egyház szabadságát biztosító országos törvény. És így még akkor nem sok kilátás nyílt a tervezett unió megvalósítására. Pár év múlva a derék *Pap István* akarta feleleveníteni az *unió kérdését*. „*A vallási egyesülés ideája s ezen idea realizáltatásának eszközei*” (Veszprémben, 1823.) című röpiratával, mely a katolikusok és protestánsok egyesülési módját fejtegette, s azt óhajtotta, hogy a biblia alapján teljes lelkiismereti szabadság legyen, hitvallások ne kötelezzenek, csak a szer- és rendtartásokban egyesülnének „keresztyén” közös név alatt stb.³² De Papnak ábrándos tervét, jó szándékát félreértették, irodalmi téren hevesen megtámadták és majdnem megfosztották hivatalától is. A hosszas időre elejtett eszmét akkor karolták fel ujolag, mikor *Pesten egy ref. főiskola alapítását tervezték*. Ez

alkalommal Zay Károly gróf, az ág. hitv. egyház egyetemes felügyelője felhívta a két prot. egyház kerületeit (1841.) hogy *közös erővel alapítsák meg a főiskolát*, és hogy annál tartósabb legyen ezen a téren az erők egyesítése, olvadjon egybe a két testvér egyház; mert ez az „egybeolvadás nemcsak a protestantismus, hanem a kath. testvér-vallás, alkotmányos szabadságunk és kormányunk érdekében fekszik.” E felszólítás általános visszhangra talált mindkét egyházban és a terv kivitelére *konventet tartott Pesten mindkét prot. egyház* (szept.). Az ágostaiak összegyűlvén a templomban, egyhangúlag az egyesülés mellett nyilatkoztak, s e nyilatkozatot küldöttség által közölték a ref. konventtel. Az indítvány lelkesedéssel találkozott ott is (szept. 9.). Az izenet felolvasása után Fáy András annak egyhangú elfogadását ajánlotta, ami meg is történt nagy lelkesedés közt. Így az *uniót kimondták eloben* és határozattá emelték. Ezután abban állapodtak meg mindkét részről, hogy a terv kidolgozására küldjenek ki egy vegyes választmányt és Teleki József grófot, a ref. konvent elnökét kérjék meg annak elnökéül. Ez a szép reményekkel kecsegtető terv azonban nehéz akadályokra talált már a kivitel kezdetén. Ugyanis a tiszántúli ref. e.-kerület főgondnoka, Vay Miklós báró kijelentette, hogy kerülete „az unió eszméjét a legnagyobb lelkesedéssel üdvözli, de minden hirtelen lépést e fontos és sok akadállyal járó tárgyban inkább gátlónak, mint előmozdítónak hiszen, s bár az ügyet elvben pártolja, a választmányra nézve mégis úgy vélekedik, hogy azt a konvent a superintendentiák befolyása nélkül, mint különben nem önálló, hanem ezektől függő, határozó hatalom nélküli testület, nem nevezheti ki” és végül a választásnak a superintendentiákra bízását javasolta. E felszólalás kedvetlenséget okozott és csak gyenge visszhangot keltett. Vay báró határozottan kijelentette utóbb, hogy „sem őmaga, sem superintendiája nem ismerend el oly választmányt, mely a superintendentiák egyenes befolyása nélkül neveztetik ki, sem oly választmányi tagot, ki a maga kinevezését e forráson kívül másnak köszönné.” Az elnök a mind hevesebbé váló vitának azzal vetett véget, hogy a többség akaratával kinevezte a választmányi tagokat.³³ E kérdés élénk vita tárgyát képezte a hírlapokban is, s a magát elszigetelni akaró tiszántúli egyházkerület magatartása éles megrovásban részesült. De mindez nem segített a dolgon és a prot. egyházak uniójának hajója úgy megfeneklett a debreceni homokzátonyon, hogy senkinek sem sikerült újból mély vízre tolni.

A két evang. egyház uniójának eszméje kérdés tárgya sem lehetett

volna, ha a rideg confessionalismus válaszfalait bontogatni nem kezdi a haladó idő szelleme. E nehéz munkára vállalkozott, a nevezett mozgalom hatása alatt, a „*Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*” is Székács József evang. és Török Pál ref. lelkészek (Pesten, 1842. óta) szerkesztése mellett, kik számos elvtársaik közreműködésével a két testvér egyház közt levő kapcsot megszilárdítani és az egyesülés útját egyengetni törekedtek. E munkában a világiak jelesei közül is számosan vettek részt (Teleki József, Mikó Im., Zay Kár. grófok, Vay Mik., Prónay A. bárók, Kossuth L. és mások) és arra törekedtek, hogy a protestantismus, mely a múlt idők nyomasztó viszonyai közt egész erejével fenmaradásáért volt kénytelen küzdeni, most benső fejlődésén, szellemi befolyásának minden irányban való érvényesítésén munkálhasson. A Fáy András „*Óramutatója*” (Pesten, 1842.) leplezetlenül feltárta a prot. egyház bajait, hiányait, számos reformot ajánlott megszüntetésök, csökkentésök végett; a többek közt a *reformáció tovább fejtését*, a hitvallásoknak, szertartásoknak a haladó műveltségi viszonyokhoz simuló javítását; az *iskolának* korszerű, világiasabb, realisabb irányú *átalakítását*; az *egyházi igazgatásban* a hierarchiai irány kiirtását, a kettős elnökség megszüntetését, igazságosabb képviseltetést, a tisztviselők időnkénti megújítását, az egyház szegénységének lehető megszüntetését, stb.³⁴

Különben a *prot. közoktatás ügye* nagyon kevés haladást mutathatott fel ebben az időben. A kormány 1806. új „*Ratio Educationis*”-t adott ki és akart a protestánsokra is ráerőszakolni; de ezek autonómiájok védőpaizsa alatt ellentállottak a kísérletnek. Belátták ugyan, hogy e téren reformokra volna szükség és a tiszántúli ref. egyházkerület ki is adott egy „*Ratio Institutionis*”-t (1806.), s az evangélikusok is készítettek egy új tantervet (Schedius Laj. és Lovich Ádám egyetemi tanárok tervezték a „*Systema rei scholasticae*”-t, 1809.), melyet a *zay-ugróci* (a kastélyba egybehívott tan-férfiak készítették, 1841.) *terv* követett. Ez a gimnáziumokban a *szakoktatást* óhajtotta meghonosítani, de csak nagyon csekély részben léphetett életbe.³⁵ Tanár- és tanítóképző intézetek hiányában a szükség sok kiváló gyakorlati tanférfit képzett, de szakképzett tanárt vagy tanítót minél kevesebbet. Két-három rendes tanár csak hiányosan vezethetett egy teljes középiskolát. Az úgynevezett rectori iskolák csak megállották helyöket, de amelyekbe munkakerülő mesterlegényeket, kiszolgált katonákat és más ilyen képesítettségű elemeket foghattak tanítóknak, bizonyon kevés voltak jobbak a

semminél. A *nőnevelés állapota* még kedvezőtlenebb volt, csak 1825. után kezdettek a nevelés terén élénkebb mozgalmat indítani.³⁶

Aztán az urak és papok pártja közt vívott harc nagyon megingatta a papság tekintélyét. Nem egyszer történt, hogy az úri patrónus a lelkészt, ha nem teljesítette minden kívánságát, minden hosszas per nélkül kidobta a parochiából. A *papmarasztás*, mely a század elején még általános gyakorlatban volt,³⁷ a lelkészeket a községi kolomposok vagy urak labdájává tette, a máról holnapra való élésre, népszerűség-vadászatra szoktatta, s megbénította a mélyebbre törő alapos lelkipásztori működést. Legtöbb községben a nép jó- vagy rosszakaratától függő, szegény lelkész nem öntudatos vezetője, fegyelmezője volt a vallásosság és erkölcs tekintetében gyakran nem kifogástalan hívek seregének, hanem csak néma, tehetetlen szemlélője a lelki élet nem mindig tiszta hullámozásának.³⁸ A jobbak érezték a reformok szükségét, de a sokkal lassabban érő egyházi reformok nem előzhették meg a politikaiakat; mígnem az 1848. év államnak és egyházaknak meghozta azt, ami nélkül életerős fejlődés, haladás nem is gondolható, meghozta a szabadságot.

1. *Tibiscanus* (állítólag *Schroer T. G.*): Die Religionsbeschwerden der Protestanten in Ungarn, wie sie auf dem Reichstage im Jahr 1833. verhandelt worden (Leipzig, 1838), VIII. 1.

2. I. *Ferenc* jellemzését l. *Horváth M.*: Magyarország történelme (2. kiad.) VIII. k. 147–49. 1.

3. A *censura* nemcsak a hazai nyomda termékeire terjedt ki, hanem meg akarta akadályozni a veszélyesnek hitt külföldi tudományos művek behozatalát is, sőt utóbb megnehezítette a tanároknak a könyvtárak használatát is. Ha a II. *József censura-rendeletének* az volt az elve, hogy „egy világsugár se maradjon, bárhonnan jön is az, figyelem és felhasználás nélkül” az I. *Ferenc* kormánya arra törekedett, hogy minden világsugárnak meggátolja az elterjedését. A szent szövetség államainak nem felvilágosodott polgárok, hanem engedelmes alattvalók kellettek. *Figyelő*, 1881. évf. (*Jakab Elek*: A censura története Erdélyben), X. köt 256–73.; *Horváth M.*: M. O. tört., VIII. k. 501–503.; *Ballagi G.*: A politikai irodalom M. országon 1825-ig (B.-pest, 1888), 782–806. 1.

4. *Horváth M.*: Huszonöt év M. O. történetéből (2. kiad.), I. k. 252–53.; *Házánk* (*Höke L.*: Az 1830. és 1832–36. orsz. gyűlések; 1886. évf.), V. k. 164. 1.

5. Midőn 1821. két ref. püspök a sérelmek miatt panasszal járult *Ferenc* királyhoz, e választ kapta: „Úgy-e szeretitek a vallásokat? Én is szeretem a magamét.” Mintha vallásunk szeretete nem férhetne össze más vallások jogainak tiszteletben tartásával.

6. *Kölcsey Fer.*: Országgyűlési naplója stb. (B.-pest, 1874.), 42.; *Tibiscanus*: i. m. 1–3. 1.

7. *Tibiscanus*: i. m. 3–5. l.

8. A *törvényjavaslat mellett* foglaltak állást: Balogh Ján., Majthényi Lász., Bezerédy Ist., br. Perényi Gáb., Klauzál Gáb., Deák Ant. és más kath. követek; a protestánsok közül Kölcsey Fer., id. Pázmándy Dén., Bernáth Zsig., Radvánszky Ant. s m. Midőn *Beöthy* a vallásos oktatással való visszaélés példajaként felemlítette, hogy egy hetvenéves férfi ifjúságától fogva haláláig sem fejezhette be a vallástanulást és mint egyik felekezethez sem tartozó, meg sem nősülhetett és tisztességes temetésben sem részesülhetett, ezt kereken tagadta *Tagen* nagyváradai prépost. Ezen sértés miatt felzúdultak a követek és elégtételt követeltek; a megijedt elnök, *Mérey* kir. személynök igaz ok nélkül feloszlatta az ülést. E kettős sérelem oly nagy ingerültséget támasztott, hogy nemcsak *Tagennek*, hanem *Méreynek* is el kellett hagyni helyét. *Tibiscanus*: i. m. 5–31. l.

9. A törvényjavaslatot pártolták: gr. Vay Ábrahám és Gyürky Pál főispánok, b. Vay Miklós, gr. Széchenyi István, gr. Károlyi György, b. Wesselényi Miklós és mások.

10. Az 1832–36. évi országgyűlésről l. *Horváth M.*: Huszonöt év stb. I. k. 319–41.: *Fabó*: Rajzok a magy. protestantismus történelméből (*Schimkó G.* Vallásügyi tárgyalások az újabbkori magy. országgyűléseken), 178–96.; *Kölcsey és Tibiscanus* i. m.

11. A *Laicsák* püspök *körlevelét* (1839. márc. 15.) a vegyes házasságok ügyében l. *S.-pataki Füzetek*, 1864. évf. 737–42.; e tárgyban a *püspök és Beöthy* levélváltását u. o. 1864. évf. 349–55.; *Hazánk* (1884. évf.) I. k. 275–81. l.

12. *Horváth M.*: Huszonöt év stb. II. k. 174. l.

13. A *Dessewffy* beszédének részlete *Horváth M.*: i. m. II. k. 175–76. l. „Mikor az egyház és annak tulajdon hívei közti viszonyokról van szó, minden kétségen kívül a dogma a vezérelv, de midőn különböző vallásfelekezetek érdekei jönnek összeütközésbe: akkor, ha az egyik vagy másik dogmát választaná vezérelvül a törvényhozás, szükségkép igazságtalannak kellene lennie, mert mindenkor csak az egyiknek tehetne eleget. Az ilyen esetekben tehát nincs egyéb hátra a törvényhozó hatalomra nézve, mint egyetértést s ügyszólván közbenjárást gyakorolni, ami ismét csak igazság és viszonyosság által érethetik el.”

14. Az *újabban rendezett törvényjavaslatot* (1–21. pont) l. *Fabó*: i. m. 212–15. l.

15. Különösen *Lonovics Józ.* csanádi püspök bizonyítgatta, hogy: „*Quod, quid lex non prohibet, permittit;*” tehát a prot. fél miért ne kötelezhetné rá magát, hogy minden gyermeket kath. vallásban fognak nevelni? ... A *reversalisok* sem a természettel, sem az igazsággal nem ellenkeznek. A természettel nem, miután a törvény csak azt parancsolja, ami moraliter és physice lehetséges; az igazsággal sem, mert egyes embernek joga van gyermeke neveltetéséről eleve gondoskodni,” stb. Más szóval a klérus, ha szüksége van rá, a *természet jogára* hivatkozik, ha pedig nem boldogul vele, az *isteni jogra* appellál. *Fabó*: i. m. 207–208. l.

16. Az 1839–40. országgyűlésről l. *Sárospataki Füz.* (*Bodon Ábrahám*) 1860. évf. 819–44., 918–45., 1861. évf. 51–57, 358–76., 1862. évf. 51–84., 201–266., *Horváth M.*: i. m. II. k. 169–78., *Fabó*: i. m. 169–222., *Marczali H.*: A legújabb kor története (B.-pest, 1892.), 406–408. l.

17. Az 1791. XXVI. t. c. szerint csak kath. pap kötheti össze a vegyes házasségeket. *Passiva assistentia*, midőn a pap nem az oltár előtt, nem s papi díszben, áldás-adás nélkül, egyszerűen tudomást vesz róla, hogy házasságra lépnek az illető felek.

18. Horváth M.: i. m. II. k. 277–82.; Marczali H.: i. m. 408. l.

19. Horváth M.: i. m. II. k. 398. l.

20. Az 1843. júl. 5. királyi leirat azt óhajtotta, hogy szerződéssel határozzák meg, hogy a vegyes vallású jegyesek melyik keresztyén vallásban fogják nevelni gyermekeiket és ha ilyen szerződés nem jöhetne létre, abban az esetben kövesse mindenik gyermek az apa vallását. A rendek igen bölcsen úgy vélekedtek, hogy a szerződésből megint csak reversalis lesz és azt kívánták, hogy a gyermekek az apa vallását kövessék. Horváth M.: i. m. II. k. 403–404.; B.-pesti Szemle, 1890. évf. (Marczali H.: Lonovics küldetése Rómába), 64. k. 1–26. l.

21. Az 1843–44. évi o. gyűlés III. t. c. 1–11. §; az említett o. gyűlésről Horváth M.: i. m. II. k. 398–409.; Fabó: i. m. 222–35.; Marczali: i. m. 408–409. l.

22. A kormány maga sem tudott határozott álláspontot foglalni. Batthyány primás attól tartott, hogy a gen. consistorium által egyesített két prot. egyház veszélyes lesz a katolicismusra; mások meg ellenkezőleg azt hitték, hogy könnyebb lesz az egy gyepől alatt levő nyolc egyházkerületet rendben tartani. Szeberényi Andor: Az 1791. pesti ev. ág. hitv. zsinat története (Pest, 1869.), 270–72. l.

23. Hogy milyen sok zaklatásnak voltak kitéve a protestánsok, megtetszik a fejedelemhez 1799. júl. 17. beadott kérelemből, melynek (60 ív) tartalmát közli (Bauhofer): Gesch. der evang. Kirche in Ungarn (Berlin, 1854.), 518–32. l.

24. Kovács Alb.: Egyházjogtan (Bpest, 1878.), 220–21. l. A két prot. egyháznak 1818. volt az utolsó közös konventje, mivel a helytartótanácsnak egy rendelete megtiltotta az ilyen gyűlések tartását. Haán Laj.: A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései (B.-pest, 1883.), 41–42. l.

25. Az 1821., 1822. ref. konventek jegyzőkönyvét l. Révész: Figyelmező, 1875. évf. 217–84., 321–27, 403–16., 468–76. l.

26. A hetvenes években is élénk vita fejlődött ki felette, hogy minő hatásköre volt a gen. konventnek 1848. előtt. Révész I. a mellett küzdött, hogy csak tanácskozó testület volt, de nem hozott kötelező végzéseket. Kovács Alb. az ellenkezőt vitatta és oly fényesnek hiszi a ref. egyháznak ez időben lefolyt múltját (a Péchy konventi elnöksége korszakát), hogy jórészt e korszak hatásának tulajdonítja a nemzet megújulását s a modern állameszmének a diadalát is (1848.); ennek azonban elmulasztja a bebizonyítását (nehezen is sikerülne). Tény, hogy voltak olyan gen. konventek (egyes esetekben a kormánytól megbízva), melyeknek végzései kir. szentesítést nyertek és kötelezők voltak, de nem volt ilyen valamennyi. Aztán ilyen fontos alkotmányelemel csak a közös egyházi törvényhozás, a közzsínat illeszthetett volna be jogosan az alkotmány keretébe; de ilyen zsinat nem volt, a budai kánonok pedig soha sem nyertek megerősítést. Révész: Figyelmező: 1873. évf. 357–84., 452–61.; 1874. évf. 251–61.; 1875. évf. 523–24.; Kovács Alb.: Egyházjogtan, 220–24.; Egyházi Reform. 1873. évf.

27. Már a *Mária Terézia* idejében lerakták a konvent alapját; 1797–1817. a nyolc prot. e. kerület több ízben tartott közös konventet, melyek a sérelmek orvoslásának sürgetéséről, segély-gyűjtésről s más közösen érdeklő dolgokról intézkedtek. A közös tanácskozás megtiltása után (1818. szept.) az evangélikusok konventje egyedül, de elég rendezetlenül (kettős elnökség, kerületenként való szavazás) folytatta pályáját. *Haán*: i. m. 20–40. l.

28. *Dósa Elek*: Az erdélyhoni ev. reformátusok egyházi jogtana (Pest, 1863.), 22., 23. §. Az egyh. főtanácsnak (tagjai voltak az egyházi rend, a fő és utána való magistratusok és patronusok) korszerűbb és határozottabb szervezését megkísérlették 1833., de megakadályozta a nemesség ellenállása. U. o. 24 §.; *Kovács Alb.*: i. m. 124–27. l.

29. (*Borbis*): Die evang. luth. Kirche Ungarns (Nördlingen, 1861.), 496–97. lap

30. *Ferenc Józs.*: Unitárius kis tükör (Kolozsvárt, 1875), 23–26., 53–57. lap.

31. Hogy az ez irányú szabadabb mozgalom már korán megindult, bizonyítja *Teleki Sám.* gr. erdélyi udvari kancellárnak egy levele (1797.), melyben azokra a veszélyekre figyelmeztette az erdélyi ref. consistorium elnökét, *Teleki Laj.* grófot, melyek azokból a körülményekből származhatnának, ha a ref. egyházban és iskolákban tovább is eltérné a hitvallásoktól eltérő újításokat. *Szilágyi Fer.*: Tudományos kutatás a vallásban (Pest, 1864.).

32. *Spataki Füz.* (*Filó L.*: Unióvitály a hazai kath. és protestánsok közt 1822–27.), 1860. évf. 637–47.; (*Pap Ist.*: Ellenbirálat), 1861. évf. 170–82. l.

33. A választmány névsorát l. *Badics Fer.*: Fáy And. életrajza (B.-pest, 1890.), 530. l. A közös főiskola terve már 1796. felmerült; *Vay Józs.* azt tervezte, hogy a két prot egyház a nem egyesült görögökkel állítson fel *Pesten közös egyetemet*. Alapul szolgált volna a három egyház házaspáraitól évenként fizetendő öt garas, 10 évig, amely adóból évi ötmillió forintot vártak (?). E terv csak a papíron maradt. Majd a *pesti ref. főiskola* alapítására 2,500.000 frt gyűjtését tervezték. *Török Pál*: Korrajzok a dunamelléki h. h. egyh. ker. életköréből (Pest, 1858.), 168–81.; *Badics*: i. m. 528–31. l.

34. *Óramutató*. Jóakarató hitfeleinek mutogatja *Fáy András* (Pesten, 1842.). Észrevételeket tett reá *Hajnal Ábel* a *Prot. Egyh. és Isk. Lap*, 1842. évf. 36–37. sz.; Másik szó a maga helyén. Észrevételkép az *Óramutatóra*, *Péterfi Alberttől* (*Török Pál* kiad. Pesten, 1842.); v. ö. *Badics*: i. m. 531–36. l.

35. *Kiss Áron*: A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve (Bpest, 1875.) 144–45. l.

36. Az 1825-iki országgyűlésen így sóhajtott fel egyik követ: „Magyar ifjakat akarnak nevelni és kiktől születnének ezek? Mostani leányainktól? Hiszen ezek a szánakozásra méltó teremtések mostani országunk helyheztetésében abban tartják neveltetésöket, hogy ne magyarul, hanem más nyelven beszéljenek és ha ez megvan, már egy ága ez reájok nézve a pallérozott nevelésnek” Gr. *Brunszvik Teréz* 1828. Budán kisdédóvót („Angyalkert”) alapított, gr. *Festetics Leó* Tolnán 1836. óvóképző intézetet rendezett be, mely 1844. Pestre költözött át. Eközben előkelő hölgyek, *Kossuth* és mások „kisdédóvó intézeteket fejlesztő egyesületet” alapítottak. *Badics*: i. m. 552–56.; *Marczali*: A legújabb kor tört., 306–307. l.

37. A *papmarasztást* a dunamelléki e. kerület 1814. ker. gyűl. 15. sz., a tiszántúli az 1815. k. gyűl. 114. sz. alatt szüntette meg. Tiszáninnen is a század elején történt meg az átalakulás. *Kovács Fer.:* Egyházjog alaptanai (2. kiad., Debrecenben, 1870.), 110. l.; *Fejes István:* A s.-a.-újhelyi ref. egyh. tört. (S.-A.-Ujhely, 1889.), 183. l.; *Bauhofer:* i. m. 550–51. l.

38. *Szeremlei Sám.:* Valláserkölcsei és társadalmi élet Magyarországon (B.-pest, 1874.) 35–37. l.

34. A prot. egyházak Magyarországon az 1848. évi szabadságharctól a kiegyezésig (1867-ig).

Midőn a magyar nemzet, negyedszázados küzdelem után, az 1847–48. országgyűlésen, az általános európai szabadságmozgalmak rohamos hullámváza közben, visszanyerte törvényes önállóságát és függetlenségét s biztosította az állam összes polgárainak jogegyenlőségét és szabadságát: ezen nagyszerű átalakulás ünnepi örömei közt nem feledkezhetett meg az egyéni szabadság egyik legfőbb eleméről, a lelkiismereti szabadságról, nem feledkezett meg a *vallásügy korszerű, rendezéséről* sem. A méltányosság és viszonyosság elve követelte, hogy e tekintetben is szűnjenek meg az ódon kiváltságok, melyek ugyanazon haza polgárai közt útját állották a testvéri viszony megszilárdulásának.

Az 1847–48. o. gyűlés XX. t. cikke, mely a hitvallások közt a jogviszonyoknak csak alapul akart szolgálni, és melyre tovább építeni a jövőnek lett volna feladata, a törvényesen bevett vallások közé sorozta az *unitárius vallást* (1. §.), biztosította a törvényesen bevett vallásoknak tökéletes egyenlőségét és viszonyosságát (2. §.), kimondotta elvben *egyházi és iskolai szükségüknek állami fedezését* (3. §.), megengedte a különböző vallásfelekezetűeknek, hogy szabadon járhasanak egymás iskoláiba (4. §.), az 1844. évi III. t.-cikk rendeletét kiterjesztette a görög nem egyesült vallásúakra is (6. §.), stb.¹

Miután az említett t.-cikk a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségüknek állami fedezését ígérte s ezen ügy rendezésével a minisztériumot bízta meg, b. *Eötvös Józs. cultus-miniszter*, ki *elválasztását tervezte az egyháznak és iskolának*, felszólította a prot. egyházakat, hogy felhatalmazott képviselőket küldjenek Pestre, *közös értekezletre* (aug. 1.). E felszólítás következtében *konventeket tartottak a prot. egyházak s*

gondoskodtak az irányadó eszmék és elvek megállapításáról. A közös értekezlet, némi huzás-halasztás után (1848. szept. 4.) megtartatott a *ref., luth. és unitárius egyház óhajításainak Szoboszlai Pap István* tiszántúli ref. superint. adott kifejezést rajta, kijelentvén, hogy autonómiájok megsértése nélkül készek a törvényhez alkalmazkodni, de mivel a hazát veszély fenyegeti és annak megmentése igénybe vesz minden erőt, a protestánsok csak a béke helyreállta után várják kívánalmaik teljesítését: addig is kéri a minisztert, hogy méltóztassék gondoskodni a papi tized megszüntével egyes vidékeken jövedelmeiktől elesett lelkészek és tanítók felsegítéséről.² Olyan gyökeres reform megindítására, minő az *egyházak és közoktatás egyetemes állami rendezése*, különben sem volt már sem idő, sem pénzerő. Az események rohamos fejlődése, a bécsi udvar ingadozó, kétszínű politikája és a reakció által lángra lobbantott polgárháború sokkal erősebben lekötötte a fiatal magyar kormány figyelmét és kezét, hogysem a béke műveinek ápolására gondolhatott volna. A nemzet alig eszmélt fel kivívott jogai diadalának örömmámorából, már is *önvédelmi harcra* kellett gondolnia és fegyveres kézzel oltalmaznia az országnak királyi szentesítést csak nem rég nyert (V. Ferdinándtól 1848. ápr. 11.) alkotmányos szabadságát és egységét a felbujtogatott nemzetiségek ellen, melyek a faji gyűlölet vak szenvedélyével, szentségtelen kezét emelték a haza, a közös édes anya ellen, hogy gyilokkal és bilincssel fizessenek a vett jótéteményekért, az egyenlőségért és szabadságért. Az 1848. dec. 2. *trónváltás*,³ melyet a magyar nemzet megkérdése és befolyása nélkül készített elő a bécsi udvarnak titokban szőtt politikája; a törvényes alapon álló nemzet leigázása végett megindított hadjárat; az *Olmützben* 1849. márc. 4. kiadott *birodalmi alkotmány*, mely megfosztotta Magyarországot alkotmányától, függetlenségétől és darabokra szakítva Ausztria tartományának nyilvánította;⁴ mindezek odáig fokozták a magyar országgyűlés és kormány elkeseredését, hogy viszonzásul *ünnepélyesen kijelentette az ország függetlenségét és Ausztriától való elszakadását* (Debrecenben, 1849. ápr. 14.) és elhatározta, hogy a nemzet létéért, jogaiért az utolsó emberig folytatja a harcot.⁵ De hiába volt minden óriási áldozat és erőfeszítés; az országot előzőnlő orosz hadsereg fegyvere, a vezérek és a kormány közt az egyetértés hiánya, a nemzet erejének kimerülése együttesen a *világosi fegyverletételhez* vezettek (1849. aug. 13.).⁶

Az *absolut német kormány* boszú-politikája, mely az *ostromállapot* rettentő véres eszközeivel dühöngött az idegen fegyver segélyével

megtört, fegyvertelen nemzet ellen, a prot. egyházat sem kímélte. Haynau, az ország teljes hatalmú katonai kormányzója (1850. febr. 10.) egy rendeletet adott ki,⁷ mely megszüntette a két evang. egyház kerületei és megyei világi gondnokainak és felügyelőinek működését; eltiltotta a *superintendensek* választását, a konventeknek és egyházkerületi gyűléseknek az eddigi gyakorlat szerint való megtartását és helyettük a *superintendenseknek* az esperesekkel és világi bizalmi férfiakkal közösen tartandó tanácskozását rendelte el. A hivatalukból letett evang. *superintendensek* helyébe *administratorokat* neveztek ki s az egyházkerületeket a katonai kerületek szerint akarták beosztani. És mindezt azon ürügy alatt, hogy a prot. egyház állítólag részt vett a lefolyt szabadságharcban és erkölcsileg lesüllyedt volna. Ehhez járult még az is, hogy egy *cultusminiszteri rendelet* (1850. szept.) az *ausztriai gimnáziumok számára* (1849.) kiadott *szervezet-tervet kötelezővé tette Magyarországon is* és kimondta később, hogy azok a középtanodák, melyek (az 1850–51. iskolai évben) nem ezen terv szerint szerveztetnek, elvesztik nyilvánossági jogukat és magán intézeteknek tekintetnek.⁸ *E terv* teljes szakrendszert, 12 tanárt kívánt, a tanárok beállítását és a tankönyvek választását a minisztérium alá rendelte stb. Ennek a rendeletnek a protestánsok nagy többsége, még óriási áldozatok árán is, kénytelen volt eleget tenni, ha csak azt nem akarta, hogy tömegesen kath. gimnáziumokban protestáns-ellenes elvek szerint neveltessenek növendékei. Egyedül a *tiszáninnen* ref. egyházkerület maradt meg a régi alapon és határozta el, hogy inkább feláldozza iskolái nyilvánosságát, mintsem lemondjon kormányzatukról.

Az önkényes, törvénytelen intézkedésekkel szemben a prot. egyházak vezérférfiai szűkebb körben több ízben tartott tanácskozás után is tanácstalanul állottak, mivel a fejedelemhez és kormányhoz beadott kérelmek eredménytelenek maradtak. Sőt Bécsben már megsemmisültnek tekintették a magyar prot. egyház jogait és a Haynau-féle rendelet kiadása után *azt tervezték*, hogy egy 101 cikkből álló új egyházalkotmányt erőszakolnak a prot. egyházakra. Ez az új *alkotmányterv* az egyháznak nemcsak szabadságát fenyegette veszéllyel, hanem még létezését is. Ily körülmények közt elhatározta több egyházához hű, buzgó prot. lelkész, hogy *Mária Dorottya főhercegnőhöz*, a nádor özvegyéhez fordul (1850. jún. 1.), esedezvén, hogy beszélje rá a fejedelmet az alkotmányterv mellőzésére. A küldöttség nem csalódott

reményében, a női közbenjárásnak lett annyi hatása, hogy egyelőre félretették a már kinyomatott tervet.⁹

Így folyt le néhány év aggodalom és kétség között, ez alatt a protestánsok a jogaikat sértő számos kormányhatósági rendeletből¹⁰ eléggé meggyőződhettek róla, hogy a kath. főpapságtól támogatott absolut kormány részéről nem várhatják ügyeik méltányos rendezését. Végre *Albrecht főherceg* (1851–60), Magyarország polgári és katonai kormányzója egy *értesítésben* (1854. júl. 11.)¹¹ tudatta, hogy az uralkodó megszüntette az ostromállapotot (1854. ápr. 4.), valamint a Haynau-féle rendeletet; egyszersmind közölte a *cultus-miniszteriumnak* a protestánsok ügyeire vonatkozó *ideiglenes rendeletét*, mely még lényegesebben megsértette a prot. egyház jogait. Ugyanis ezen *rendelet értelmében* a protestánsok *csak presbyteri gyűlést tarthatnak fejedelmi biztos jelenléte nélkül*, egyházközségi, megyei és kerületi gyűléseket pedig csak fejedelmi biztos jelenlétében (kinek kötelessége volt ügyelni rá, hogy szorosan az egyházi téren maradjon a gyűlés); a világi felügyelők és gondnokok működése és általában a *világiak elnöklési joga eltöröltetett*; *superintendensek* választása eltiltatott; a *lelkészek és tanítók beiktatása* csak azután történhetett meg, ha tudatta előbb beleegyezését az illetékes *superintendenssel* a helytartóság. Szóval a prot. egyház háromszázados önkormányzati jogát, alkotmányát egy tollvonással semmisnek nyilvánították. Ugyanez a rendelet azt is megígérte még, hogy a protestánsokat meg fogják hallgatni egyházi ügyeik végleges rendezése végett. A következő évben (1855. ápr. 14.) *Thun gróf cultus-miniszter* néhány általa kiszemelt *prot. bizalmi férfit*¹² hívott meg *Bécsbe*, hogy mondjanak véleményt arról a *törvénytervről*, melynek állítólag az 1791. XXVI. t. c. 4. §. alapján kellett volna rendezni a magyarországi evang. egyházak viszonyait. Hiába jelentették ki a meghívottak, hogy az egyház megbízatása nélkül semmit sem végezhetnek érvényesen, a törvény-tervet eléjük terjesztették tárgyalás végett (máj. 17–jún. 18.). Néhány heti tanácskozás után elkészült a munkálat, melyet 1856. *lényegesen átdolgozva* (192 §.) egy *miniszteri rendelet kíséretében* (aug. 21.) oly utasítással küldöttek le az egyházkerületekhez, hogy (az 1791. XXVI. t. c. alapján) szabadon nyilatkozzanak róla és így előkészítsék az egyházügy végleges rendezését.¹³ Ez az *alkotmány-terv* lényegesen módosította a prot. egyház eddigi szervezetét, mert nemcsak a világi elem hatáskörét szorította háttérbe, midőn mellőzte a gondnoki hivatalt, nemcsak az *üléseket fosztotta meg nyilvánosságuktól* és akart a prot. egyház nyolc

kerületéből tizenkettőt alakítani; hanem még az egyház fölé, legfőbb hatóságul, *egy cs. k. főegy háztanácsot* tervezett, melynek a császár nevezné ki és díjazná tagjait.

E tervet majdnem egyhangúlag kedvezőtlenül fogadta az egész prot. egyház és kijelentette, hogy csak zsinat útján lehetséges az egyházi ügyek törvényes szabályozása. Hozzá járult még egy más bántó sérelem, *a kormány németesítő törekvése*, mely már nemcsak a protestantizmust támadta meg, hanem valláskülönbség nélkül a magyar nemzetet. Nevezetesen az 1855. megjelent *miniszteri rendelet* már azt kívánta (2. §.), hogy az algimnáziumokban lehetőleg részben, a felgimnáziumban pedig általában *a német legyen az uralkodó tan nyelv*.¹⁴ De ha nem sikerült ez a törekvés a lángeszű II. Józsefnek, még kevésbé sikerülhetett az experimentálásban fáradhatatlan bécsi kormány apró tehetségeinek. Az egyházkerületek együttesen és külön is *több ízben küldöttség által keresték meg a fejedelmet*, hogy kifejezzék az egyház aggodalmait és kérik, hogy szüntesse meg az egyházra nézve sérelmes és káros rendeleteket és engedje meg az egyházalkotmány tervének tárgyalása végett, hogy zsinatot tarthassanak a régi alapon. A két prot. egyház egyesült küldöttségét eléje sem bocsátották a fejedelemnek, mivel a vélemények megosztása volt az elv; végre a két dunai és tiszántúli ref. egyházkerületek küldöttsége (1857. ápr. 20.) nyert ugyan kihallgatást, de a vett válaszból nem meríthetett sok vigasztalást.¹⁵

A prot. egyház minden erejét kifejté szorongatott helyzetében, hogy méltó utódokhoz illően megoltalmazhassa szabadságát, melyért oly gyakran áldoztak életükkel és vérükkel a buzgó ősök. Az *egyházi irodalom* terén örvendetes mozgalom indult meg. Többben jeles *egyházjogi művekkel* léptek fel az egyház védelmére¹⁶, mások *egyházi tudományos vagy népszerű irodalmi vállalatokat* indítottak meg¹⁷; egy szóval a kormánytól munkába vett elnyomó rendszer fokozott tevékenységre indította a szunnyadó erőket. Nagy szükség is volt erre az éberségre és buzgóságra, mert 1859. szept. 1. megjelent a *császári nyílt parancs (pátens)*, mely szabályozta „a két hitv. evang. egyház belső szervezetét, iskola- és oktatás-ügyeit és államjogi helyzetét illetőleg Magyar-, Tót- és Horvátországban, a Szerb vajdaságban, Temesi bánságban és a katonai határőrvidéken” (1–58. §.).¹⁸ E parancs *rendelkezései szerint* három fokozatból áll mindkét hitv. evangélikusok *egyházi képviselőlete és kormányzata*: egyházi, egyházvidéki (megyei) és superintendenciális (kerületi) gyűlésből (1. §.). Az elsőnek

kormányzó közege a *presbyterium* és *helybeli konvent*, a másodiknak az *egyházvidéki consistorium* és *konvent*, a harmadiknak a *superintendentiális consistorium* és *konvent*. Felettök áll rendkívüli esetben a *generális conferentia*, rendes körülmények közt a *zsinat* (2. §.). Az egyházi kormányzat tagjai nincsenek kötve utasításokhoz (3. §.). A fejedelmi *főfelügyeleti* jogot a vallás- és oktatásügyi minisztériumban a két vallásfelekezet tagjaiból alakult külön osztály gyakorolja (4. §.). A *törvényhatóságot* az illető consistoriumok, rendkívüli esetekben a generális conferentiák és legfelső fokon az ezután alakítandó evang. *legfőbb egyházi törvényszék* gyakorolja (5. §.). A *házassági törvényhatóságot* a nevezett egyházi törvényhatóságok fogják gyakorolni, mihelyt szervezve lesznek (legfelső fokon az *evang. egyh. legfőbb törvényszék* (6. §.). A lelkészek fegyelmi ügyei az egyházi törvényhatóságok körébe tartoznak (9. §.). Az evang. *iskolákra való felügyeletet* csak evang. férfiakra bízza a fejedelem (11. §.). A *népiskolák* az illető egyházi hatóságok felügyelete alatt maradnak (12. §.). Az iskolákban csak a generális conferentiától és az illető minisztériumtól engedélyezett *tankönyvek* használhatók (13. §.). Minden tanintézetet a kormánynak *felelős elnök* vezet (14. §.). Csak azok a *tanintézetek* tekintetnek *nyilvánosaknak*, melyek a kormánytól kiadott tanterv szerint vannak rendezve (15. §.). A meglevő *superintendentiákból* a következők alakíttatnak, az *ágostaiak részére*: a pesti pozsonyi, soproni, eperjesi, szarvasi és újverbászi; a *helvéthitűek részére*: a pesti, komáromi, pápai, sárospataki, debreceni és újszivaczi (26. §.). Mindenik egyházközség *szabadon választhat* lelkészt, tanítót (31. §.) és egy világi felügyelőt (34. §.). Mindenik egyházvidék (36. §.) és superintendencia hasonlóan egy-egy világi felügyelőt választ (38. §.). Mindkét hitfelekezet tarthat *zsinatot hatévenként* kormánybiztos jelenléte nélkül és az ott tervezett törvények fejedelmi megerősítés után lesznek érvényesek (43. §.). A *consistoriumok zárt ülésen* tanácskoznak, a konventre a rendes tagokon kívül csendes hallgatók is bebocsáthatók (45. §.). Az espereseket és superintendenseket az illető összes egyházközségek választják (47., 48. §.). A lelkészek, tanítók választása a kormányzék tudtával történhetik (49. §.). A superintendensek és felügyelők *választását a fejedelem erősíti meg* (51. §.) és mindnyájan köteleztetnek a császári ház iránti *hűségi esküre* (52. §.). A superintendentiákat *évi segélyben* részesíti az állam, melyből a superintendensek és esperesek fizetése pótoltatik és a szegényebb egyházak segélyeztetnek (53. §.). Az *egyházi rendtartás* véglegesen az

egyházi törvényhozás útján fog szabályoztatni, addig a vallás- és oktatásügyi miniszter *ideiglenes rendeletekkel* fog intézkedni. Ezen határozatok életbe léptetésével megszűnik a korábbi rendeletek érvénye (55. §.). Ezen nyílt parancs az 1790/91. évi XXVI. törvénycikket és az 1844. évi III. t.-cikket nemcsak érintetlenül hagyja (?), hanem újból megerősíti (57. §.).

Ezen nyílt parancs (55. §.) értelmében szept. 2. megjelent a *cultusminiszter* (Thun gróf) *rendelete* is (147 §.) és részletes utasítást adott reá, hogy a két evang. egyház ügyeinek képviseltetése és igazgatása miképen rendeztessék ideiglenesen.¹⁹

Míg az osztrák és külföldi német lapok s némely tudósok²⁰ nagy örömmel üdvözölték, égis magasztalták a nyílt parancsban foglalt reformterveket és nem ismerve viszonyainkat, történelmi fejlődésünket, elfogult fejjel szigorú ítéletet mondtak az igaza mellett küzdő magyar prot. egyházra: addig a hazai protestánsok (a magyart gyűlölő idegen ajkú hitrokonok egy részének kivételével) legkevésbé sem örültek neki és készültek eltiport jogaik védelmére. E küzdelemben testvéri részt vettek, felekezeti különbség nélkül, hazánknak mindazok a hű fiai, kik melegen éreztek Magyarország történelmi jogaiért, szabadságáért és függetlenségéért. Részt vettek, mivel jól tudták, hogy ha a prot. egyház alkotmányát, az alkotmányos életnek ezt az utolsó védőbástyáját is leromboltatni engedik, e romok könnyen eltemethetik Magyarországot is. Így a magyar prot. egyház, bízva szabadságért lelkesülő honfitársai támogatásában, mint egy ember állott talpra, hogy az igazság és jog fegyvereivel védje magát az önkényes idegen kormányhatalom ellenében. Legelőbb a *tiszai evang. egyházkerület* tartotta meg *közgyűlését*, a régi alapon, Késmárkon (1859. szept. 27.). A gyűlés kezdetén *Zsedényi Ede*, ny. udvari tanácsos éles, de igazságos bírálattal alá vette a nyílt parancsot; kifejtette, hogy e parancs több pontja egyenesen ellenkezik az 1790–91. XXVI. t. c. 4. §-val, hogy a fejedelmi felügyeleti jogot, mind az egyházban mind az iskolában, kormányzási joggá törekszik átalakítani, hogy az iskolákat és egyházi gyűléseket megfosztja nyilvánosságuktól, az egyetemes papság elvével ellenkező hierarchikus irányt akar meghonosítani, az egyházi tisztviselők szabad választását korlátozza, az egyházkerületek szétdarabolása által szétbontja a százados kapcsokat, stb. és végül azt indítványozta, hogy egy feliratban kérjék meg a fejedelmet, hogy a kiadott egyházalkotmányt függessze fel egy törvényes alapon

összehívott és megalakult zsinatig, mivel az egyházalkotmány módosításának rendes útja a zsinat; addig pedig az egyház helyeztessék vissza az 1848. előtti állapotba. Ezt az indítványt egyhangúlag elfogadták, a *feliratot* még azon a napon megírták és elhatározták, hogy közölni fogják a többi egyházkerületekkel.²¹ Ilyen szellemben nyilatkoztak és határoztak a dunántúli evang. (okt. 5., 6.) és a tiszántúli ref. egyházkerületek is (okt. 8.).²² Ekkor *új miniszteri rendelet* jelent meg (okt. 8.), mely kimondta, hogy csak az új rendszer szerint alakult gyűlések érvényesek, a régi alapon egybegyűltek pedig semmissek; az ilyeneket katonai karhatalommal is megakadályozhatja a polgári hatóság és felelősségre vonhatja tagjait stb. Ezt követte egy *másik rendelet* (okt. 22.), mely kijelentette, hogy azok a kérvények, melyek a régi állapot visszaállítása céljából adatnak be, nem fognak figyelembe vétetni.²³ Azonban e tilalmak nem tartóztatták fel a megindult mozgalmat, mely már *országos tüntetésekből* nyilvánult. A *Kazinczy Ferenc születése százados évfordulójának ünnepe* (1859. okt. 27.) a magyar nemzeti szellem ébredésének lett az ünnepe. A magyar ruha és (fegyver híján) fokos ismét elfoglalta ősi jogát. Még a konzervatív *Dessewffy Emil*, az akadémia elnöke is arra buzdította a nemzetet, hogy ne tágtson bármely körülmény közt a haza iránti szeretetben, a jövője iránti reményben s az ügyünk igazsága és szentsége iránti hitben. *Sczitovszky bíbornok-prímás félszázados papi jubilauma* alkalmával (Esztergomban 1859. nov., hol Albrecht főherceg, Thun gr. cult. min., Rauscher bécsi érsek és más konzervatív előkelőségek is megjelentek) *Czirák Ján. gróf* nemzeti szellemű felköszöntőjét a „Szózat” e szavaival végezte: „Megfogyva bár, de törve nem, Él nemzet e hazán.” (Tüszkölték is tőle, de nagyon).²⁴ Ez idő tájt (talán okt. végén vagy nov. elején) keletkezett a *sárospataki konferencián* (melyen *Tisza Kálmán*, *Révész Imre* és valószínűleg a két ref. tiszai kerület vezérférfiai jelentek meg) egy *utasítás-féle* hat ponttal.²⁵ De forgott közkézen egy másik ilyenfajta munkálat is (1–15 pont), amely meghagyja, hogy mindenik kerület az eddigi törvényes módon tartsa meg közgyűlését és csak erőszakra oszoljon el (1.); lelkészek és egyházi tisztviselők csak törvényes hatóságaiktól fogadhatnak el rendeleteket (2.); az emiatt bajba kerültek az egyházak vegyék védelmökbe, a hűtleneket pedig fosszák meg hivataluktól (3.); a kerületektől kinevezendő küldöttségek menjenek fel Bécsbe (4.); az új szervezet életbe léptetéséhez segédkezet ne nyújtson igaz magyar protestáns, sőt ha ilyen sajnálatos eset előadná magát, tiltakozzanak ellene (5.); a superintendenseket

fedezzék a gondnokok és kiadott rendeleteiknek, körleveleiknek írjanak alá ők is (6.); egyesekért, ha bajba kerülnek hűségök miatt, vállaljon szellemi és anyagi solidaritást az egész hitfelekezet (7.); a superintendensek értesítsék egymást a történetekről (9.); a Bécsbe menendő küldöttség összehívására *id. b. Vay Miklós* kéri fel (13.); mindenik kerület nevezzen ki egy bizottságot, melyek időnként egybegyűlvén, mozgósítsák elő a fontosabb ügyekben az egyetértést (15.). Ilyen izgatott hangulatban, de bízva a jobb jövő reményével kecsegtető előjelekben, tartották meg a többi egyházkerület is közgyűléseit: a dunántúli ref. okt. 17.²⁶, a tiszáninneni ref. nov. 16.²⁷, a dunamelléki ref. dec. 12.²⁸, a bányai evang. dec. 15.²⁹, a *tiszántúli ref. egyházkerület* 1860. jan. 11. *Utóbbi gyűlés* már több volt, mint a kerület rendes közgyűlése, országos tiltakozássá vált az az önkényuralom jogbitorlása ellen. A több, mint 6000 résztvevő, zsoltárok éneklése közt vonult be a debreceni kis-templomba és el volt határozva, hogy a tiltó rendelet ellenére is megtartja a gyűlést. A kormány feles számú katonaságot, sőt ágyúkat is tartott készen az összeütközés eshetőségére. A betiltó rendelettel megjelent kormánybiztosnak *Balogh Péter* h. superint. határozottan kijelentette, hogy a gyűlést meg fogják tartani, amely bátor nyilatkozatot dörgő helyesléssel kísért a lelkes közönség. A kormány aggodalma felesleges volt, a rendet nem zavarta meg senki sem.³⁰ A nevezett egyházkerületek mindnyájan elhatározták, hogy *felírnak a fejedelemhez, őszintén kijelentvén, hogy a pátenst nem fogadhatják el már alakjánál fogva sem*, mert nagy áldozatokkal kivívott, törvényes, háromszázados alkotmányukat nem cserélhetik fel császári kegyelmi ténnyel, mely amint adatott, úgy el is vétethetik. De nem fogadhatják el *tartalmánál fogva sem*, mert eddigi önkormányzatukat csak kevésbé korlátozta az állam felügyeleti joga, a pátens pedig ezt a jogot az egyházra nézve káros mértékben kibővítette; mert a pátens consistorialis elemeket kevert a zsinat-presbyteri szervezetbe; mert az iskolákat kiszakítja az egyház kapcsából, hierarchismusra és bureaukratizmusra törekszik stb.

1860. jan. 10. a cultus-miniszter új rendeletet adott ki az ideiglenesnek állított új rendszer foganatosítása végett. Ebben már *határidőt* tűzött ki a szervezkedésre, kimondván, hogy azok az egyházközségek, melyek március végéig és azok az egyházmegyék, melyek április közepéig nem lesznek szervezve, nem fognak törvényesen rendezetteknek tekinteni és mint ilyenek, elvesztik minden jogukat és igényüket. Végül a miniszter

meghagyta a lelkészeknek; hogy *ezt a rendeletet* a vétel után következő két vasárnapon, felelősség terhe alatt *hirdessék ki* a szószerkből. És így a kormány, miután nem boldogult az egyház egyetemével, az egyes községekre akart nyomást gyakorolni.³¹

Eközben *vizsgálatot indítottak* a mozgalom több vezetője ellen; nevezetesen a késmárki gyűlés főbb tagjait a kassai törvényszék elé idézték és „közcsendháborítás és a törvények iránti engedetlenségre izgatás” címén fogságra ítélték (Zsedényi udvari tanácsost és Máday evang. püspököt négy-, Pálkövi sárospataki koll. tanárt a jegyzőkönyv kinyomatásáért kéthónapi fogságra). Az elítéltek felebbezték és az ítélet leérkeztéig szabad lábon hagyattak.³² A kormány fenyegetést, csábítást, szóval mindent eszközt igénybe vett, hogy kivesse a protestantismust ősi alkotmányának sáncaiból. Így a lelkészeket pénzbírsággal és fogsággal fenyegette, sőt büntette, ha ki nem hirdették rendeletét; némely községnek megígérte a szolgabírói hivatal, hogy megnyerik peröket, ha elfogadják a pátens, ellenkező esetben el fogják veszteni azt³³; a pátens ellen írni vagy szólni, a régi alapon tartott egyházi gyűlések határozatait az egyetlen magyar *Prot. Egyh. és Isk. Lapban* közölni tiltva volt, míg a pátens mellett buzgólkodó *Evang. Wochenblatt* szabadon izgathatott, közölhetett még hamis híreket és elferdített tényeket is stb. De a dicső elődöknek méltó utódai rendíthetetlenül állottak őrt a háromszázados szent örökség mellett.

A *négy ref. és a bányai evang. egyházkerület* még tett egy kísérletet, tekintélyes *küldöttséget* indított a fejedelemhez (1860. jan. 23–28.), hogy esedezzek az egyház megtámadott jogai érdekében. E küldöttség hosszas várakozás és Rechberg gróf miniszterelnökkel folytatott és ismételve meghíúsult alkudozás után sem nyert a fejedelemnél kihallgatást. Ilyen leverő körülmények közt egy *emlékirat* szerkesztését határozták el, melyben őszintén lerajzolták az egyház szomorú helyzetét; aggodalommal mutattak rá azokra a lehetséges káros következményekre, melyek a pátens és a többi rendeletek erőszakos végrehajtásából származhatnak. Kijelentették, hogy hárommillió hitfelök nagy többsége nyilatkozott ellene, mert a *pátens* nemcsak nem egyezik az 1791. évi XXVI. I. c. 4. §-val, hanem egyenesen *ellenkezik* vele, nevezetesen a pátens a legfőbb felügyeleti jogot törvényhozási joggá változtatta; sérti a vallásszabadság lényegét, az autonómiát; ígéret ellenére nem hallgatták meg az egyházat, nem jöhetett létre consensus, ami nem is lehetséges

zsinat nélkül. *Sérti a pápens az egyház azon hitelvét is, mely szerint az egyházi és polgári ügyek össze nem vegyíthetők.* Az új szervezet meg sem szilárdulhatott és mégis erőszakkal kényszerítenek elfogadására; törvényes gyűlés tartása tiltva van, ellenkezőleg a kormány az új szervezetet, a törvényes jogrendtől eltérve, az egyes gyülekezetekkel külön akarja életbe léptetni és így az *independentismus* útjára téved. Végül arra kérték a fejedelmet, hogy szüntesse meg a pátenst és törvénytelen rendeleteket, az egyházat helyezze vissza az 1848. előtti állapotba; engedje meg, hogy zsinaton alkothassanak egyházi törvényeket, addig a hatóságok ne háborgassák az egyházakat; azokat a hitfeleiket, kiket törvényes vizsgálattal zaklatnak vagy épen elítéltek, kegyelmesen mentse fel. Ezután a küldöttség, belátva, hogy további kísérleteinek sem lesz eredménye, miután *Székács Józ.* egy megható imában az isteni gondviselés oltalmába ajánlotta a szorongatott prot. egyházat, az elnököktől elbúcsúzva, hazatért. A két elnök *Vay Miklós* és *Prónay Gábor* bárók *magán kihallgatást* nyertek a fejedelemtől, ki megígérte, hogy személyesen fog a prot. egyház ügyének kielégítő megoldásáról gondoskodni és azt az óhajtását fejezte ki, hogy *jelölnék meg azokat a módosztatokat*, melyek lehetségessé tennék a kérdésnek minden irányban megnyugtató lebonyolítását³⁴. A küldöttség, mielőtt távozott Bécsből, még egy fontos lépést tett; nevezetesen elhatározta a *Lónyay Menyhért* indítványára, hogy részletes utasítást készített arra nézve, hogy az egyházak őrei a kormány rendeleteivel szemben minő magatartást kövessenek és mindenben egyetértőleg intézkedjenek. A *Tájékozás* fogalmazásával *Révész Imrét* bízta meg, kinek munkálatát elfogadta a küldöttség és kiegészítette a lelkészek kárpótlására és a superintendensek kölcsönös értesítésére vonatkozó ponttal. E *Tájékozás* a komjáti s Geleji-Katona-féle kanonok és az 1791. évi XXVI. t. c. 4. §. alapján kimutatja, hogy a lelkészek nemcsak nem kötelesek kihirdetni, vagy épen életbe léptetni a kormány rendeleteit, hanem jogosítva sincsenek rá s ha valaki gyámoltalanságból, vagy más okból mégis megtenné, a község tiltakozzék ellene és jelentse fel a lelkészt törvényes egyházi hatóságának. Ha tiltják törvényeink a törvénytelen kormányrendeletek kihirdetésétől és végrehajtásától a lelkészeket, még fokozottabb mértékben tiltják az egyház főbb tisztviselőit, kik az egyház törvényeinek őrei, szabadságának védői tartoznak lenni. Az eddigi törvényes gyűléseket meg kell tartani ezután is³⁵.

A Bécsben járt és már feloszlott *prot. küldöttségnek Pesten levő tagjai br. Vay Miklóstól* értesülvén a fejedelem nyilatkozatáról, összeültek és a módoszatokról tanácskozáskor, annak eredményét a következő *három pontba* foglalták össze (*Pesti Punctatio*, 1860. febr. 2.): a pápens életbe léptetése halasztassék el; a törvényes egyházkerületi gyűlések tartásában ne háborgattassanak; készülleteket tehessenek zsinatra és azután az összeülő törvényes zsinat döntsön a pápens sorsáról³⁶. Ezek után b. *Vay Miklós* mint magánegyén, *ismét Bécsbe ment* (1860. febr. 6.), közölte a miniszterekkel a pesti pontokat, a két ízben tartott értekezleten feltárta előttek az események fejlődésének igazi képét, de nem tudta megnyerni véleményének a népboldogító vezéreket és miután pár napig hiába várt arra is, hogy a fejedelem magához rendelje kihallgatás végett, eredmény nélkül utazott vissza. Ez eredménytelenség nem csüggesztette el a protestánsokat, érezték, hogy előbb-utóbb diadalmaskodnia kell igazságos ügyöknek. E hangulat vezette tollát *Filó Lajosnak*, midőn megírta az *Irányadót* (1860. febr. 11., 1–12. pont). Ebben előrebocsátván a br. *Vay Miklós* útjának történetét, egész bizonyossággal állítja, hogy a közvélemény már egységes és szilárd; ezt a közszellemet kell tovább ápolni és fokozni; e végett nem kell eltitkolni az események fejlődését, ellenkezőleg el kell terjeszteni az egyház minden körében; a fontosabb kérdésekben egyöntetű eljárásra kell törekedni; a felelősséget mindig a testületek vállalják magokra; a kormányrendeletek foganatosításához sem egyesek, sem testületek ne nyújtsanak segédkezet; hogy a jan. 10. rendeletet miért nem kell kihirdetni, azt kellőleg kifejtette a *Tájékoztató*; a *Pesti Punctatio* teljesen megfelel az egyház önkormányzatának; szükséges, hogy minél többször tartassanak tanácskozások és gyűlések és az illetők szoros kötelességöknek tartsák rajtuk megjeleneni³⁷.

E közben az *egyházkerületi bizottságok*, mint az egyház jogának éber őrei, fáradhatatlan tevékenységet fejtettek ki; *körlevelekkel és rendeletekkel* gondoskodtak róla, hogy el ne lankadjon a nyomás következtében kifejllett közszellemnek élénken lobogó lángja³⁸. Nagy szükség is volt rá, mert még a kormány sem fáradt el és tovább folytatta áldástalan kísérletezéseit. A cultusminiszter egy *újabb rendeletében* (1860. febr. 5.) sürgetőleg meghagyta a superintendentiák elöljáróinak, hogy csak szervezkedjenek, mert a kormány részéről megindítani s az aggodalmakat eloszlatni szándékolt bizalmas tárgyalások csak az újabb jogi alapon lehetségesek, és ha késedelmeskednek e tekintetben, a zsinat

tartását és így az egyház-ügy kielégítő megoldását késleltetik vele stb.³⁹. De valamint az eddigi megszorító rendeletek és gátló intézkedések csak fokozták az ellenállási erőt, úgy ez a sokat ígérő rendelet sem volt képes a kedélyeket a pátenst ügyének megnyerni. A minisztertől *kitűzött határidő elmúlt* és a három milliónyi protestáns közül alig 200,000-en fogadták el a pátenst és szervezkedtek a szerint (*a ref. egyház* 1460 anya- és 861 leány-községe közül egy sem; az *evang. egyház* 535 anyaközségének alig negyed része, még pedig az Evang. Wochenblatt, mint pártlap közlése szerint, ez is szláv és német ajkú)⁴⁰.

Az az erős ellenzéki szellem, mely egyházalkotmányuk védelmében a német kormányral szemben kitartásra buzdította a protestánsokat, önérzettel, az elkobzott politikai szabadság visszaszerzésének erős vágyával árasztotta el az egész nemzetet. A nemzeti ébredés tért keresett a tevékenységre s mivel az zárva volt, *tüntetésekben* adott kifejezést elégtelenségének. Ilyen volt a *pesti tüntetés* (1860. márc. 15.), midőn a gyúlékonyabb ifjúság meg akarta koszorúzni a kerepesi temetőben nyugvó honvédek sírját, mely alkalommal vért is ontott a koszorúzás megakadályozására kirendelt katonaság; majd a gr. *Széchenyi István* önkéntelenül előidézett *halálát* (1860. ápr. 8.) követő gyászünnepek, melyeket felekezeti különbség nélkül országszerte mély részvétellel, de hazaszeretetre buzdító lelkes beszédekkel tartottak meg. Az általános izgatottság és forrongás nem volt Bécsben ismeretlen, e forrongást fegyverrel elfojtani nem volt tanácsos; ellenkezőleg a kardcsörtetés helyett csillapító szerről, rendszer-változtatásról kellett gondoskodni. Első lépés volt hozzá az, hogy a rideg, népszerűtlen *Albrecht* főherceget a békésebb szellemű *Benedek Lajos* (prot.) tábornaggyá váltotta fel Magyarország kormányzásában (1860. ápr. – okt.), ki tapasztalva az általános, elmérgesedett izgatottságot, midőn felvilágosítások végett Bécsbe hívatott, engedékenységet ajánlott a fejedelemnek⁴¹. Ilyen előzmények után jelent meg 1860. máj. 15. az a fontos *császári kézirat*, mely alaptalanoknak nyilvánította ugyan a nyílt parancs elleni aggodalmakat, mindazonáltal teljesítette az ebben az ügyben felterjesztett kérelmeket, a vizsgálat alatt levőket kegyelmesen felmentette, azokat pedig, kik az új rendszer szerint szervezkedtek (pozsonyi és újverbászi evang. superintendentiák), annak szigorú megtartására utasította⁴².

Az önkényuralom tizenegy éves kínos zaklatása után a fejedelmi

kézirat leemelte a prot. egyház kebeléről azt a nehéz szirtet, mellyel belőle az éltető lelket, a szabadságot kiszorítani erőlködött az ellenséges kormány. A lidércnyomás alól felszabadult egyház megragadta az első alkalmat, hogy mélyebb lélekzetet vehessen, hogy hangosabb, országra szóló kifejezést adhasson örömének, ereje tudatának. Ez az alkalom a *sárospataki ref. kollégiumnak háromszázados ünnepe* volt (1860. júl. 8.), melyen a két prot. egyház, kath., görög és zsidó egyházak, számos tudományos intézet, főrendű és nemes családok, az irodalom, művészet és politika tekintélyes számmal voltak képviselve és az ünnepi keretet egészen betöltötte a város lakóinak számát jóval meghaladó vidéki nép (a vendégek összes száma 25000 körül járt). És elhangzott annyi szép eszme és nagy gondolat, hogy ha csak tized része megvalósult volna, iskola és egyház nyugodtan gondolhatott volna a jövőre.⁴³

A fejedelmi kézirat megjelenése után a *négy ref. egyházkerület egyetemes értekezletet tartott Debrecenben* (szept. 25–26.) és olyan javaslatokról gondoskodott, melyek segélyével lehetőleg egyöntetűen, az egyes kerületek önkormányzatának sérelme nélkül fejezhessék be az egyházkerületek visszaállítását; nevezetesen, hogy a *presbyteri rendszer* legyen irányadó az egyházalkotmány minden fokozatán (a megyei és egyházkerületi gyűléseken is) és így mindenütt érvényesüljön az egyházközségek kellő képviseltetése, miként ez már gyakorlatban van a tiszáninneri kerületben; hogy az *iskolákat* anyagi és szellemi tekintetben az egyház felügyelete alá helyezték vissza; hogy ideje már *egyházi pénztár* alapításáról gondoskodni; hogy az egyházkerületek szedjék össze *sérelmeiket* és adják be a legközelebbi konventre; hogy *konventet*, egyetemes tanácskozás alakjában, a régi módon, a szükséghez képest ezután is tartson a négy kerület; hogy *zsinat-tartásról* akkor gondoskodnak, mikor szükségét érzik.⁴⁴

Az *evang. egyházkerületek* is megtartották *konventjüket Pesten* (okt. 10–12.). Itt, miután a provisorium alatt alakult központi bizottság elnöke b. *Prónay Gábor* (kit a gr. *Zay Károly* lemondása következtében az egyetemes felügyelő megválasztásának előkészítésével is megbíztak) számot adott a bizottság működéséről és megismertette az egyház szakadozott állapotát, elhatározták, hogy *feliratot* intéznek a fejedelemhez és megkérik benne, hogy kegyes engedelmével visszatérhessenek jogaik eddigi gyakorlatához; hogy állíthassák vissza az új pozsonyi és újverbászi kerületek feloszlásával a négy régi

kerületet, hogy szűnjenek meg az administratorságok és az egyház felügyelete alatt álló iskolákat is tekintsék nyilvánosaknak. Még azt is elhatározták, hogy erélyes szózatot intéznek az autonom egyházakhoz, a pátens hívei által félrevezetett Gusztáv Adolf együletet felvilágosítják egy emlékiratban, közösen intézkednek az *iskolák szervezéséről, evang. egyetemes gyámintézet* állításáról gondoskodnak és a *zsinati előmunkálatok* kidolgozásával megbíznak egy küldöttséget.⁴⁵

Az egyházi téren bekövetkezett kedvező változást kevés idő múltával a politikai is követte, 1860. okt. 21. megjelent a fejedelemtől kiadott *diploma*, mely a *sanctio pragmaticára* hivatkozva, a jogegyenlőséget, vallásszabadságot, közteherviselést hangoztatta, az ország alkotmányát az 1848. előtti alapra állította vissza, a pénz- és hadügy feletti rendelkezést pedig a birodalmi tanácsnak tartotta fenn.⁴⁶ A magyar *főkancellárrá* kinevezett Vay Miklós báró ezen az alapon megindította az átalakítás munkáját. Az ország a hosszú nyomás után újra szabadabban lélekzelhetett és jobb jövő reményében zajos örömnepet ült. Az 1861. ápr. 6. megnyílt országgyűlés azonban, midőn számot vetett az adott viszonyokkal, átlátta, hogy a diploma alapján le kellene mondania a nemzeti lét és függetlenség feltételeiről, s fel kellene adnia kivívott jogait. Erre a lejtőre a nemzet jövője ellen elkövetett bűn nélkül nem léphetett és ebben az értelemben készítette el elég mérsékelt *feliratát*. A válasz lehangoló volt, az *országgyűlést feloszlatták* (aug. 22.) és egy újabb ideiglenes rendszer kísérleteinek tették ki az országot.⁴⁷ Bécsben nem tudtak még lemondani az összbirodalom ábrándjairól.

Ez idő alatt a *ref. egyházban a tisztújítás* kérdéséről (hogyan holtig válasszák-e a tisztségviselőket, vagy új választásnak vessék alá időnként) folyt élénk vita anélkül, hogy közös megállapodásra jutottak volna.⁴⁸ Az *evang. egyházban* az önkormányzati és pátens szerint rendezett egyházak közt indult meg a harc, még pedig oly szenvedélyességgel, hogy újból elhatározta az *egyetemes gyűlés* (Pesten, 1863. szept. 23.), hogy *feliratot* intéz a fejedelemtől és megkéri, hogy vessen véget az egyház életét zavaró széthúzásoknak és más sérelmeknek. *Elpanaszolták* a feliratban, hogy a kormánytól támogatott *patentalis egyházak vezetőit* (Kuzmány, Hodzsa, Hurbán s. m.) elszakadásra bujtogatják az önkormányzati egyházakat; hogy a helytartó tanácsnak egy rendelete (jún. 12.) minden gyűlekezetet feljogosított rá, hogy az illető *superintendensnek* tett

jelentés után (tehát a törvény ellenére) szabadon csatlakozhassék ahhoz az egyházkerülethez, amelyikhez akar stb.⁴⁹ A nyert válasz az ügy megvizsgálását ígerte, de nem orvosolta a bajt.

Ha a lefolyt időszak alatt a prot. egyház valóságos ostromnak volt kitéve a kormány részéről, nem kevesebb *sérelmet* szenvedett, főleg a concordatum megkötése óta (1855.) a *róm. kath. papság türelmetlenebb részétől*. Az absolutizmussal az ultramontanizmus hazánkban is szövetkezvén, lábbal taposta a korábban szentesített vallástörvényeket. A már-már feledékenységre ment sérelmek újra napirendre kerültek; nevezetesen a vegyes vallású felek házassági egybekötését, ha a prot. fél vonakodott reversalist adni, meggátolták; a katolikusoknak a prot. egyházba való áttérését megnehezítették; prot. halottaknak kath. temetőbe való elhelyezését megtagadták stb.

De épen ez a kettős nyomás (az absolut kormány és a concordatumos klérus részéről) ébresztette öntudatra és ösztönözte szunnyadó erejének minden irányban való fokozott kifejtésére a prot. egyházat. Különösen nagy gondot fordított a *tanügy fejlesztésére*, hogy a prot. szabad szellem fáklyáját ki ne olthassa az idegen ellenséges áramlatok hullámmása, sőt biztos révpartra vezérelje a habokkal küzdőket, a hullámokon hanyatottakat. A *prot. iskoláknak* bizonyára volt szükségök reformokra már a szabadság, harcot megelőző időben. A *népiskolák* hiányosan voltak felszerelve; a *középiskolákban* az osztályrendszer uralkodott, csekély állandó tanerő működött, legfőbb cél még mindig a latin nyelv elsajátítása volt. A szabadságharc folyama alatt (számos iskolát laktanyává vagy kórházzá alakították át) majdnem egészen szünetelt a tanulás; lezajlása után az absolut kormány lépett fel erőszakos iskola-reformjával, mely nem a hazai viszonyokban gyökerezett, hanem idegen földnek volt idegen szellemű terméke. Ezen reformterv életbeléptetésétől tették függővé a prot. iskolák nyilvánossági jogát (szak-rendszer, nyolc osztály, 12 tanár, majd német tannyelv). Ilyen nyomasztó helyzetben nem maradt a prot. egyháznak más választása, mint vagy elfogadni az új költséges tervet, vagy feladni iskoláit. A terv életbeléptetése *óriási áldozatokat* követelt, de a szorongatott egyház, hogy megmenthesse iskoláit, meghozta az áldozatot, még pedig oly mértékben, melyhez csak a skót szabad egyház története mutathat fel hasonlót. A két prot. egyház rövid idő alatt 14 fő és 23 *algimnáziumot* rendezett be a kormány terve szerint;⁵⁰ ezen kívül részint újra szervezte

és kiegészítette *tanítóképezdéit* és *theol. szemináriumait*, részint újakat állított fel. A Török Pál lankadatlan buzgósága a Kecskeméttel folytatott hosszas, szenvedélyes viszálykodás után, ebben az időben hozta létre a *pesti theol. intézetet* (1855. jún. 29-ikeről szól az engedély és okt. 10. nyitott meg ünnepélyesen).⁵¹ Majd a *népiskolák* újrászervezését is munkába vette a prot. egyház. Előbb a tiszáninneri ref. e.-kerület (1857.) készített új népiskolai tervet hatéves tanfolyammal;⁵² majd a *négy ref. e.-kerület* (1858. szept. 28–30. *Debrecenben tartott egyetemes értekezleten*) állapított meg új népiskolai tervet 4-éves tanfolyammal, *egyetemes tanügyi bizottságot* szervezett, hogy gondoskodjék a népiskolai könyvekről és taneszközökről, és szabályozta az iskolai felügyeletet.⁵³

Az abszolút kormány megszűntével a nyomás is megszűnvén, káros visszahatás állott be a tanügy terén. A többség visszatért a régi, elavult középiskolai rendszerhez (6 osztályú gimnázium, 3 éves bölcsészet), egyedül a tiszáninneri ref. e.-kerület maradt meg a 8 éves tanfolyam mellett és szervezte korszerűen gimnáziumait (1862.);⁵⁴ majd *egyetemi színvonalra* emelte *sárospataki akadémiaját* (theol., jogi és bölcsészeti szakkal, 1865.) és kimondta a *tanszabadságot* (1862.).⁵⁵

A tanügy terén kifejtett áldozatkészség kiterjedt lassanként más térre is. A háború pusztításai, az azt követő változott életviszonyok szükségessé tették a nyomor szélére jutott egyházak felsegítését és az egyházi tisztviselők javadalmazásának emelését. Ezen cél elérése végett *segélypénztárakat* kellett alapítani és a híveket újabb áldozat hozatalára serkenteni. A lelkes felhívások nem hangzottak el eredménytelenül. A négy evang. egyh.-kerület *egyetemes gyámintézete* már 1860. létre jött. Követték a jó példát a ref. egyházkerületek is és külön *kerületi segélypénztárakat* alapítottak.⁵⁶ Továbbá a lelkészek özvegyei és árvái sorsának enyhítésére *gyámintézeteket* szerveztek, Pesten *országos prot. árvaházat* létesítettek (1859.). Részint köz adakozásból, részint a Gusztáv Adolf egyesület, Anglia és Hollandia segélyével számos új templomot, iskolát és lelkészlakot emeltek vagy megjavították a régieket.⁵⁷ A szétszórtan élő prot. hívek lelki szükségéről *misszióval* gondoskodtak. A Révész Imre kezdeményezése után a *moldva-oláhországi* hitsorsosok felsegítésére szép eredménnyel indultak meg az adakozások és 1861. Czelder Márton missziói lelkész megkezdette működését. Néhány év alatt községek szervezkedtek, templomok és iskolák épültek; de később a vezetők egyenetlenkedése és Czeldernek függetlenségi törekvése igen sokat ártott

a nagy eseményeket ébresztett misszió-ügynek és szárnyát szegte az iránta nyilvánult áldozatkészségnek.⁵⁸ Hasonlóképpen a *Horvátországban* és *Határőrvidéken* szétszórva élő (diaspora) hitsorsosok megtartásáról és lelki szükségeiről is gondoskodtak az érdekelt szomszédos egyházkerületek.⁵⁹ E hangosan szóló tények eléggé bizonyítják, hogy a magyar prot. egyházban a munkás keresztyén szeretet épen akkor nyilvánult legerősebben, mikor minden oldalról igénybe volt véve a hívek áldozatkészsége.

Az a *szabad szellem*, mely hazánkban a politikai és társadalmi téren mind nagyobb hódítást tett s mely létrehozta a 48-iki átalakulást, nem hagyta érintetlenül a *prot. egyházi tant* és ennek árnyékában szunnyadó *vallásos életet* sem. Minthogy pedig a vallásos élet emelkedése vagy hanyatlása a hitnek élesztő erejétől, tehát attól függ, hogy a hit, meglevő alakjában, képes-e lelkesíteni vagy nem; és, ha az utóbbi áll, felismerik-e a bajt az egyházi élet vezetői és tudnak-e, akarnak-e segíteni rajta: ebből a szempontból sem lesz éreketlen, ha erre a térre is vetünk egy futó pillantást. A szabadságharc viharos korszakában, midőn minden erő, minden figyelem a haza megmentésére volt irányozva, bizonyos politikai színezetet nyert a vallásos élet is. Az egyházi szószékekről hazafias, lelkesítő beszédek hangzottak, a magyar hadsereg győzelmét hála-, veszteségét gyász-istentiszteletek kísérték. A templomok megteltek az otthon maradtakkal, kivált midőn végig borzongott az országon az orosz beavatkozás baljóslatú híre; mert az ember akkor szokott legbuzgóbban az éghez fordulni, mikor a földön már minden veszni indult, bízván ama tétel igazságában, hogy mikor legnagyobb a veszély, akkor van legközelebb az isteni segély. De a bukástól még a tervezett keresztes hadjárat sem menthette meg a nemzetet (kettős veres keresztet tűztek mellőkre a népfelkelés vezetői), symbolumokkal már ma nem lehet győzni. A nemzetnek a végzet- és talán önhibája-okozta bukását néma, mély gyász követte. A kétségbeesés szélére jutott nép az Isten házában keresett, ha lehetséges lett volna, vigasztalást, reményt. Ha valaha, úgy a megpróbáltatásnak e nagyon súlyos napjaiban igaz könyvek hullottak; ha valaha, úgy a remegésnek e kínos napjaiban az ima tisztán szállott ég felé: hiszen minden családnak volt halottja, volt valakije bujdosóban vagy rabságban, haldokló rab volt a sok szenvedést látott magyar haza is!

Amint eszmélni kezdett a nemzet a rá mért halálos csapás okozta dermedtségéből, érezte, hogy nem halt még meg, hogy ereje, akarata, joga

van az élethez: munkához látott, előbb csak azon a téren, melyen háborítatlanul tehetett, majd az egyházalkotmány védelmében próbálta meg erejét, még pedig reményre jogosító sikerrel. A kivívott győzelem után megcsökkent az egyház iránti érdeklődés, vesztett melegéből a vallásos élet; talán azért, mert újra a politika felé fordult a figyelem; talán azért is, mert a hit régi alakja elvesztette vonzó erejét, főleg a műveltebb osztálynál, de elvesztette a köznép egy részénél is, amint ezt a nazarenusoknak, a baptistákkal rokon felekezetnek 48 óta gyors terjedése igazolja. Nem a keresztyénség, nem a humanitás szelleme, hanem az egyháziasság csökkent a prot. egyházban. Elérkezett az ideje, hogy tágítsanak a hitvallások korlátain, hogy szabadabb tért engedjenek az egyéni meggyőződésnek, hogy összhangzásba hozzák a hitet az előre haladt általános műveltséggel. A prot. külföld messze elhagyott már e tekintetben, hazai prot. egyházunk sem maradhatott tovább tétlenül az egyház kára nélkül.

Ezen *szabadabb irányú mozgalom* első hirdetője ez időben a *Ballagi Mórtól* újra megindított „*Prot. Egyh. és Isk. Lap*” volt (1858. óta), mely a „szűkkeblű confessionalismus” helyett a valódi keresztyén testvériségnek előmozdítását és a két prot. egyháznak szabad megvitatás útján, való egyesítését tette feladatává. Nem a tan vagy hitvallás unióját tervezték ez irány hívei, hanem a munkás keresztyén szeretet terén az egyesült erőknek kifejtését tűzték ki célul. Bírálathoz alá vették a fennálló egyházi tant is. *Peti József* (előbb kecskeméti, majd pesti ref. theol. tanár, megh. 1862.)⁶⁰ a theol. tudományok fejlődési fokozatait ismertette meg,⁶¹ majd szőnyegre került a keresztyénség valódi lényegének megvitatása is. Élénkebb harcot idézett elő a *Krisztus feltámadásának* kérdése. *Ballagi* a *Schweizer* álláspontján, a szellemi feltámadást vitatta, ezzel szemben *Filó* a testi feltámadást védelmezte. Ez a harc egy egész kis irodalmat hozott létre.⁶² Még élénkebb mozgalom indult meg a *gyakorlati vallásos irodalom* mezején; számos egyházi beszédgyűjtemény és imakönyv jelent meg és talált elég nagy pártoló közönségre. A *biblia* újabb és jobb fordításának, valamint az *énekeskönyv* megújításának kérdését is megpendítették, de e tekintetben nem jöhetett létre közös megállapodás és nagyobb eredmény.⁶³

Erdély sorsa, főleg politikai tekintetben, még sokkal kedvezőtlenebb volt, osztrák tartománynak tekintették és osztrák törvények szerint idegenek kormányozták. Ily körülmények közt a *ref.* és *unitárius egyházak*

kénytelenek voltak meghajolni a fennálló hatalom előtt és csendesen lélekezni a kijelölt szűk korlátok közt; iskoláikat, melyeknek fennmaradása nemcsak vallási, hanem nemzeti életfeltétel is volt, amennyire tehetségükben állott, a kormány kívánata szerint rendezték be. Ebben az időben központosították a *ref. theol. seminariumot Kolozsvárra* (1855.), mely a tanítóképezdével együtt ott is maradt addig, míg felépült romjaiból az elpusztult *Nagyenyed* (1858. költözött át a képezde és a theol. előkészítő osztály, 1862. a theol. seminarium).⁶⁴ Midőn fokozódott a nyomás, megsokasodtak a sérelmek, a *ref. egyház közzsínata* (Vajdahunyadon, 1857. jún.) *felírt* a fejedelemnek, esedezvén, hogy ne erőszakolja a német tannyelvet iskoláikra, hagyja meg a felügyeletet a püspöknél és főegyháztanácsnál, és az új házassági törvény (1856. okt. 17.) életbeléptetésével ne semmisítse meg a bevett vallások százados jogegyenlőségét. Legkevésbé érintette a kormány a különben sem demokratiai egyházalkotmányt, egyedül a püspökválasztást nem engedte meg. A *szász ajkú evang. egyház*, a német kormánynak mindig hű zsoldosa, mindjárt az ország alkotmányának felfüggesztése után (1850.) nagy alázatosan *új egyházi alkotmány-tervet* nyújtott be a császári minisztériumhoz, melyre egy ideiglenes rendeletet nyert válaszul (1855. febr. 27.). Ennek és a következő pótszabályoknak (1856. júl. 14.) alapján, kölcsönös egyezkedés után, kevés módosítással úgy szervezték az egyházat, amint azt a pátensben körvonalozva megismertük (presbyterium a lelkész, egyházvidéki gyűlés a dékán, közzsínat a superintendens elnöklete alatt.) Végre az 1861. (ápr. 12–22.) tartott *közzsínat* elfogadta e szervezetet és megválasztotta a *főegyháztanácsot*.⁶⁵

1. L. az 1847–48. o. gyűlés XX t.-cikkét (1–8. §.). Ez királyi megerősítést nyert 1848. ápr. 11. A *tiszántúli h. h. egyh. ker.* 1848. márc. 22–23. tartott közgyűlése *kérelem beadását határozta el az országgyűléshez*, melyben 10 pontban foglalta össze kívánságait. Kívánta bennök a teljes lelkiismereti szabadságot, az egyházak és iskolák költségeinek, valamint tisztviselőik fizetésének állami fedezését, a hitfelekezeteknek arányos képviseltetését, a nevelés és oktatás egyetemes rendezését, stb. *Révész: Figyelmező*, 1871. évf. 66–67. l.

2. Haan L.: A m. o. ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései (B.-pest. 1883.), 74–79.; (*Bauhofer*): *Gesch. der evang. Kirche in Ungarn* (Berlin, 1854.), 606–610. l. Az evang. konventen megjelentek az erdélyi szászok képviselői is, de midőn megéreztek a hevesebb napok közeledtét, kiváltságaik köpenyébe takarózva, aug. 31. haza siettek.

3. A *trónváltásról* szóló okiratokat l. *Horváth M.*: *Magy. orsz. függetlenségi*

harcának tört. (2. kiad.), II. k. 159–62.; *Marczali H.*: A legújabb kor tört. (B.-pest, 1892.), 690–92. l.

4. A *császári manifestum*: „Fegyvereink diadalmas előmeneteléről ... egy és oszthatatlan ausztriai császárságról” szól. *Augsb. Allg. Zeitung*. 1849. márc. 11. sz.; *Közlöny*, 1849. márc. 18. sz. után *Marczali*: i. m. 715–716. l.

5. A *függetlenségi nyilatkozatról* l. *Horváth M.*: i. m. II. k. 495–512.; *Marczali*: i. m. 716–18. l.

6. *Horváth M.*: i. m. III. k. 498–99. l. *Kazinczy G.*: Szerepem a forradalomban (*Hazánk*, 1884. évf. I. k. 83–105. l.).

7. (*Bauhofer*): i. m. 613–15. l. teljesen közli a *Haynau rendeletét*. Ebben a többek közt megígérték az új administratoroknak a polgári és katonai hatóságok támogatását és állami javadalmazásukat (évi 2400 frtot), ha előmozdítják a prot. egyháznak az államhoz való szorosabb csatlakozását. *Haubner Máté* dunántúli, *Szeberényi János* bányai, *Pákh Mih.* tiszai evang. superintendenseket *börtönre*, ezen kívül több prot. lelkészt *börtönre* vagy éppen *halálra ítélték*. *Haan*: i. m. 79. l.

8. *Entwurf der Organisation der Gymnasien u. Realschulen in Österreich*, vom Ministerium des Cultus u. Unterrichts (Wien 1849.). Bő kivonatát l. (*Borbis*): Die evang. luth. Kirche Ungarns etc. (Nördlingen 1861.), 243–45. l. — Az 1851. szept. 10. és okt. 3. cult. miniszt. rendeletek szerint az illető jogosult hatóságoktól függ, hogy a szervező szabályoknak megfelelő terv benyújtásával megnyerjék a minisztériumtól az illető iskolák rehabilitációját.

9. A *főhercegnőhöz* (1850. jún. 1.) beadott *flyamodványt*, melyet mintegy 70 evang. és ref. lelkész és tanár írt alá, vaia mint a *dunamelléki ref. superint.* által egybehívott tanácskozó gyűlés *flyamodványát* (1851. máj 5.) a császárhoz l. (*Bauhofer*): i. m. 638–43.; 645–54.; az előbb említett *flyamodványt* az aláírásokkal l. (br. *Prónay Gáb.*): Das. k. k. Patent vom 1. Sept. 1859. als Mystification des Protestantismus in Ungarn (Hamburg, 1860.), 37–50. l.

10. A pozsonyi kerület iskolai hatósága 1852. szept. 28. meghagyta a kath. szülőknek, hogy gyermekeik az illetékes plébános tudta és beleegyezése nélkül nem járhatnak prot. iskolába. (*Borbis*): i. m. 251–52. l. — Egy más rendelet a protestánsokat a kath. ünnepeken eltiltotta minden zajos munkától melyből utóbb teljes munkatiltalom lett, stb.

11. Ezt a „*Kundmachung*”-ot l. (*Borbis*): i. m. 252–54. l.

12. A *bizalmi férfiak* voltak *evang. részről*: *Kuzmány Kár.* bécsi theol. tanár, *Topertzer Laj. Ján.* a tiszai ker. administratora, *Osztrólczy Mih.* nógrádi senior, *Kánya Pál* pesti gimn. igazg., *Pálfy Józs.* soproni lyc. tanár; *ref. részről*: *Szeremley Gáb.* bécsi theol. tanár, *Szoboszlai Pap Ist.* tiszántúli superint., *Apostol Pál* tiszáninneni superint., *Török Pál* pesti lelk. (*Borbis*): i. m. 259. l.

13. *Erllass des k. k. Ministers für Kultus u. Unterricht an die hochwürdigen evang. Superintendenzen beider Bekenntnisse in Ungarn* (Pest, 1856.). *Törvényterv*, a két evang. hitfelekezet egyházi ügyeinek képviseletét és igazgatását Magyarországon, a Szerbvajdaságban és Temesi-bánságban illetőleg, (Pest, 1856.). *Apostol Pál* fordítása (Sárospatakon, 1856.); *Székaics Józs.*: Igénytelen vélemények a két evang. egyh. ügyeinek igazgatását tárgyaló miniszteri törv. javaslat felett (Pesten 1856.).

14. (*Ballagi M.*): Die Protestantenfrage in Ungarn u. die Politik Oesterreichs. Von

einem ung. Protestanten (1–2. füz. Hamburg, 1860.) I. f. 31–32. l.

15. (*Ballagi M.*): i. m. 23–28. l.; A helv. hitv. dunamelléki, dunántúli és tiszántúli superintendenciák részéről ... ápr. 20. megjelent küldöttségnek előterjesztése és Ő Felségének ... válasza (Pest, 1857.); *Magy. Prot. Figyelmező*, 1872 évf. 157–160. l.

16. *Révész Imre*: A prot. egyházalkotmány alapelvei, stb. (Szarvason, 1856.); Vélemény a magy. prot. egyházalkotmány fő pontjai felett stb. (Debrecenben 1857.); *Irinyi Józs.*: Az 1790–1. 26. vallásügyi törvény keletkezésének történelme (Pest. 1857.); stb.

17. *Prot. theol. könyvtár* (Pest, 1857.); *Sárospataki Füzetek*. 1857–1869; *Ballagi Mór*: *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1858. óta; *Révész Bálint*: *Egyh. Könyvtár* (Debrecen, 1858–60); *Fördös Lajos*: *Kecskeméti Prot. Közlöny* (1858–60); stb.

18. A *pátens németül*: (b. *Prónay G.*): i. m. 87–114.; (*Borbis*): i. m. 292–303.; magyarul: *Sárospataki Füz.*, 1859. évf. 257–72.; *Prot. Egyh. és Isk. Lap*, 1859. évf. 38. sz.

*19. A miniszteri rendeletet teljes egészében közölte a *Prot. Egyházi és Iskolai Lap* 1859. évi folyamának 39., 40. és 41. száma.

*20. Ilyenek voltak a lapok közül; *Presse* (Bécs), *Österreichische Zeitung* (Bécs), *Augsburger Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Post Zeitung*; a tudósok közül: *Lechler* lipcsei theol. tanár, *Schenkel* heidelbergi theol. tanár, *Hoffmann* lipcsei egyházi tanácsos és a *Gusztáv Adolf*-egylet elnöke: *Jakobson* königsbergi jogtanár, akik ellenében *Révész Imre* polemizált nagy hatással „A magyar protestáns egyház szabadságának védelme némely tekintélyes német tudósok megtámadásai ellen” c. munkájában (*Sárospatak*, 1862.). Különben a magyarországi német időszakai sajtóban is akadtak pátens-pártiak; az *Evangelisches Wochenblatt* és a *Protestantische Jahrbücher*, melyek mindketten *Hornyánszky* Viktornak voltak a vállalatai. Böven és érdekesen fejtegette a sajtónak ez ügyben való szerepét *Ballagi Géza* „A protestáns pátens és a sajtó” (Budapest, 1892.) c. művében.

*21. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1859. 1083–1091. l., ahol a felirat teljes szövegében közzé van téve.

*22. A dunántúli kerület gyűléséről a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1859. 1091. l. ad tudósítást, a tiszántúli kerületnek a pátensre vonatkozó tárgyalásáról u. o. 1110–1113. l. szól, míg az utóbbi kerület felirata a pátens ellen folytatólag 1113–1118. l. van közölve, az előbbi pedig u. o. az 1139–1140. lapon.

*23. Az előbbi a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1859. 43. száma élén, a második u. o. az 1155. lapon.

*24. Még nevezetesebb felköszöntő volt ez alkalommal a *Bartakovics Béla* egri érseké, aki követelte a nemzet nevében való erélyes felszólalást.

*25. A *Sárospatakon* létrejött „utasítás”-t a *Sárospataki Lapok* 1884. 41. l. és „*Révész Imre* munkái a pátens korából” (Budapest, 1900.) 137–139. l. közli egész terjedelmében.

*26. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1859. 1140–1141. l.; a kerület felirata u. o. 1141–1143. l.

*27. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1859. 1239–1240. l.

*28. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1859. 1350. l. — Protestáns Szemle 1893. 232—237. l. (Kármán Pál: „Néhány adat a protestáns pátens történetéhez”.)

*29. A kerületbe eső szarvasi gyülekezet kijelentette, hogy „a kitüntetéssel, mely neki a püspöki székhellyé tételben van szánva, élni protestáns elveivel ellenkezőnek találja” (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1859. 1264. l.).

*30. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 92—94. l. A felirat eredeti tervezetét Révész Imre készítette, amint közölve van pátenskori munkái közt 140—157. l.

*31. Teljes egészében közölve a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. évi 4. számában a lap élén és ujabban a „Révész Imre munkái a pátens korából” (Budapest, 1900.) c. könyv 232—237. lapjain.

*32. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 51—56. és 96. l. — Protestáns Szemle 1892. 162—166. l.

*33. „Révész Imre munkái a pátens korából” 183—184. lapja is említi. Általában a hatalomnak minden eszköz jó volt rá, hogy elérje célját, ama jezsuita szellemhez képest, melynek mindenha szolgálatában állottak a bécsi udvar legbefolyásosabbjai.

*34. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 129—135. l. — Révész Figyelmezője 1876. 441—447. l. Az emlékiratot, illetőleg feliratot Révész Imre fogalmazta (közölve pátenskori munkái közt 160—167. l.).

*35. Révész Figyelmezője 1876. 434—439. l. és „Révész Imre munkái a pátens korából” (Budapest, 1900.) 169—174. l.

*36. A pesti tanácskozmány négy pontból álló határozatot hozott, amint azt az Irányadó bevezetése és 10. pontja állítja, már pedig itt aligha lehet szó tévedésről. Azonban más források meg ezt a három pontot sorolják fel.

*37. Az Irányadó szerzetetési körülményeit teljesen tisztázza maga Filó a Sárospataki Lapok 1883. évi folyamának 818—819. lapjain, jogosultságát és célzatát pedig Révész Imrével szemben Ballagi Géza állapította meg a Protestáns Szemle 1892. évi folyamának 181—183. lapjain. Az Irányadót közlé a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1897. 3. sz.

*38. Ilyen p. o. az a tisztáninneri rendelet és illetőleg körlevél, amely mindkettő olvasható a Sárospataki Füzetek 1864. évi folyamában (461—466. l.); a körlevelet Szakai László, helyettes superintendens írta alá.

*39. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 6. sz.

*40. Pontosan számítva az 559. ev. anyaegyházközség közül 226 szervezkedett a pátens értelmében, tehát 333 s így a feltétlen többség nem alkalmazkodott hozzá.

*41. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1892. 407—408. l. („Egyházfi” cikke) — Protestáns Szemle 1893. 238—239. l. (Kármán Pál: Néhány adat a protestáns pátens történetéhez), és 1903. 465—469., 533—535. l. (Zoványi Jenő és Révész Kálmán cikkei).

*42. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 20. száma élén. Az újverbászi pátenses superintendens halva született, ellenben a pozsonyi jan. 27-én megalakult 28 egyházból; püspöke Kuzmány Károly lett.

*43. Az ünnepély röviden le van írva néhány akkor elhangzott beszéddel együtt a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. évi 28. számában és a Sárospataki Füzetek 1860. évi folyamának, 584—619. lapjain. Külön emlékkönyv is jelent meg az ünnepély valamennyi mozzanatára kiterjedőleg Erdélyi Jánosnak a szerkesztésében „A sárospataki ref. főiskola háromszázados ünnepe” címmel.

*44. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 1280–1283. l.

*45. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860 1346–1351. és 1375–1387. l. továbbá *Haan* Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal (Budapest, 1883.) 79–84. l. Az uralkodóhoz intézett felirat szintén Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860 1369–1375. l.

*46. Az októberi diploma történetét megírta s érdemleges részének szövegét közölte *Beksics* Gusztáv „A magyar nemzet története” (*Szilágyi* Sándor szerk.) X. kötetének 550–552. lapján.

*47. Ez volt az úgynevezett provisorium, mely alatt gr. Forgách Antal, gr. Esterházy Mór, gr. Pálffy Mór, gr. Zichy Herman és más ilyen gyászmagyarok kormányozták Magyarországot a Schmerling szellemében.

*48. A Prot. Egyh. és Isk. Lap 1861. és 1862. évi folyamában számos cikk jelent meg e kérdésről.

*49. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1863. 1284–1290. l. — *Haan* Lajos: i. m. 92–93. l. Nem is szűntek meg a pátenses egyházak egészen a Kuzmány haláláig (1866. aug. 14.).

*50. Így állítja *Szeremlei* Sámuel (Valláserkölcsi és társadalmi élet 1848. óta Magyarországon. Budapest, 1874. 40. l.), még pedig csak a Királyhágón inneni országrészre vonatkoztatva.

*51. Az intézet történetét megírta *Szűts* Farkas „A budapesti ev. ref. theol. akadémia múltja és jelene” (Budapest, 1896.) címmel Töröknek a kecskemétiakkal folytatott polémiája mindkét részről alapos tanulmány, széles ismeretkör gyümölcse A pesti theol. akadémiának, amely fennállásának ötödik évében utoljára is maga után vont a kecskemétinek megszűnését, 1865-ig ág. hitv. evangélikus felekezetű tanárai is voltak, s ilyen felekezetű ifjakat is képezett a lelkészi pályára, mivel ez időben a bányai kerület megfelelő részt vett az intézet fentartásában.

*52. A tiszáninneri egyházkerület ebben az időben általában „igen kitűnő példával járt elül” a tanügy terén (*Szeremlei*: i. m. 41. l.). 1857-ben tanítóképző intézetet is állított a sárospataki kollégiumban és több más fontos intézkedést szintén tett a népoktatás érdekében. A fő érdem mindebben a karöltve működő Erdélyi Jánosé és Hegedűs Lászlóé.

*53. *Szeremlei*: i. m. 41. l. Ez a népiskolai választmány mindjárt 1858-iki első gyűléséből pályázatot hirdetett több népiskolai tankönyvre és a hozzájuk szükségeltető vezérkönyvekre.

*54. Az 1860. szept 20-án tartott egyetemes ref. tanári tanácskozmány mondta ki az 1848. előtti rendszer fentartását, még pedig a tiszántúli kerület példájára, mely erre az alapra fektette 1859-iki középiskolai szervezetét.

*55. A Sárospatakon egészen a legújabb időig és Debrecenben mostanában még mindig emlegetett, úgynevezett „bölcészeti szak” csak *lucus a non lucendo*. Másfél tanárral bölcészethallgató nélkül: igazán „*ancilla theologiae*” et *jurisprudentiae*.

*56. Dunamellék 1862-ben, Tiszáninnen, Dunántúl és Tiszántúl 1863-ban, ez utóbbi „magyar református segélyegylet” név alatt.

*57. Csak maga a Gusztáv-Adolf-egylet létesülésétől kezdve 1867-ig mintegy félmillió frtot küldözött be a magyarországi protestáns egyházak segélyezésére, anélkül, hogy bármi ellenszolgáltatást kívánt volna érte. Hollandia pedig egyéb adományai mellett mintegy 30000 frtot küldött csak az 1863-iki ínségtől sújtott

református lelkészek és tanítók részére, aminek egy tetemes részéből az u. n. „hollandi tár”-t alapította a tiszáninneni egyházkerület.

*58. V. ö. Szász Domokos: A romániai misszió története. Kolozsvár, 1870.

*59. Az úgynevezett szlavóniai, vagy szlavon-szerémi missziót 1860-ban kezdeményezte a dunántúli református egyházkerület, 1864-ben pedig felkarolta a dunamelléki is. Egyidejűleg, 1866 óta az evangélikus egyház hasonlóképpen kiterjesztette gondját a horvátországi hívekre. Ez a somogyi és tolna-baranyai egyházmegyéek felügyelete és vezetése alatt megindult misszió kiterjedt egész Horvát-Szlavonországra, s lassanként oda fejlődött, hogy egy részben ennek az egyházaiból alakult 1900-ban a horvátszlavon ev. egyházmegye.

*60. Halálakor még 28 éves sem volt egészen. 1856-ban lett gimn. tanár Papán, 1857-ben pedig theol. tanár, előbb Kecskeméten, 1859-ben Pesten.

*61. „A theologiai tudat fejlődése a legközelebbi évtizedekben” (Kecskeméti Protestáns Közlöny, 1859.) és „A hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban” (Kecskemét, 1859.) című munkáiban.

*62. Ballagi Mór: Tájékozás a theologia mezején (Pest, 1862.), Filó Lajos: A feltámadás és a spiritualismus (Kecskemét, 1862.) és „A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében” (Kecskemét, 1863). Rajtok kívül a nevesebb egyéniségek közül még Tatay András, Szeremlei Gábor és Szász Domokos vett részt a vitában.

*63. Még négy évtized multával is csak vajúdó-félben van mind a kettő. Az újszövetségnek 1878-ban, az ószövetségnek pedig 1898-ban megjelent ugyan egy-egy átdolgozott kiadása, de a szakértő kritika súlya alatt összeroskadtt mindegyik. A ref. énekeskönyv megújítására már 1878-ban alakult egy hivatalos „egyetemes énekügyi bizottság”, de roppant erőfeszítések után sem bírt létrehozni megfelelőt s talán nem is lehetséges sem az eddig követett, sem a legújabb ajánlott módszer szerint.

*64. Az 1848-iki szabadságharcot megelőzőleg négy helyen volt az erdélyi anyaszentegyháznak theologiai intézete, u. m. Kolozsvártt, Marosvásárhelytt, Nagyenyeden és Székelyudvarhelytt, ám valamennyi nagyon kezdetleges állapotban. Pendíttették is már akkor az egyesítés eszméjét, de siker nélkül. A szabadságharc után azonban kényszerítő erővel léptek fel mellette a külső körülmények.

*65. Még ezt megelőzőleg 1850-ben lett püspöki székhellyé ismét Nagyszeben, ami folytonosan Berethalom volt 1572. óta

35. A magyarországi prot. egyházak a kiegyezéstől 1890. tájáig.

Miután a *Schmerling* miniszter új *provisoriuma* és *centralisáló politikája* (melynek csak az erdélyi szászokat és oláhokat tudta megnyerni, de a horvátokat nem) nem ért célt s a császárság megújítása Németországon nem sikerült: az európai politika kényszerúsége és az országgal tett számos törvénytelen, üdvtelen kísérlet (melyek már majdnem forradalomra vezettek) meddősége arról győzte meg az állam

fejét, hogy trónja bukása nélkül Magyarországgal nem állhat tovább ellenséges lábon s hogy nem tanácsos tovább halogatni a méltányos kiegyezést. Ezek után a *fejedelem* személyesen indította meg a *kiegyezés* nehéz kérdésének lebonyolítását. *Lejött Budára* (1865. jún. 8.), helyreállította a helytartó tanácsot, megszüntette a katonai bíróságokat, *Majláth Györgyöt magyar kancellárnak* nevezte ki, összehívta az *országgyűlést* és személyesen nyitotta meg Budán (1865. dec. 14.), kijelentvén, hogy a *kiegyezés kiinduló pontjának a pragmatica sancti*ót tekinti. Ennek a törvénynek (1723. I., II., III. t. c.) és a módosított, de lényegükben fentartott 1848-iki törvényeknek az alapján építette fel *Deák Ferenc*, a haza bölcse és pártja a balpárttal vívott heves, szenvedélyes küzdelem után, közben a porosz-osztrák háború ágyúinak dörgése mellett (1866.), az *ország új alkotmányát*¹. A béke rég óhajtott nagy művét aztán a kinevezett *magyar felelős minisztérium* (1867. febr. 17. után) léptette életbe és védte meg fel- és lefelé az ellenséges áramlatokkal szemben és végül a *király megkoronázása* (jún. 8.) pecsételte meg és szentesítette.

Ez az új helyzet véget vetett a pátens feletti viszálynak is, midőn *Eötvös báró* cultusminiszter javaslatára a király a pátenszt és a vele kapcsolatos rendeleteket érvényteleneknek mondotta ki és az elszakadt egyházaknak békés visszakebelezését az evangélikusok egyetemes gyűlésére bízta, amely Pesten, 1867. szept. 24–26. tartott ülésein intézte el ezt az ügyet. A pozsonyi patentalis egyházkerületet megszüntnek nyilvánította, községeit visszacsatolta a régi kerülethez, a pátens mellett harcoló lelkészekre mondott ítéleteket visszavonta és általában fátyolt vetett a múltra.

Ugyanezen év végén (1867. dec. 10–14.) a *ref. egyház* is *egyetemes értekezletet* tartott Pesten, hogy az egyház a vallás- és iskola-ügyben kifejezést adjon kíváncsainak és véleményének, mielőtt rendezné azokat a törvényhozás. Az értekezlet abban állapodott meg, hogy egész befolyásával arra törekedjék az egyház, hogy *közös vallástörvényről* gondoskodjanak az összes hitvallások számára; hogy a vallás ne legyen egyesek számára kiváltságok alapja; hogy az 1848. XX. t. cikkben kimondott jogegyenlőség kiterjesztessék mindenik hitvallásra; hogy az állam csak felügyelő és védő jogot gyakoroljon az egyházakkal szemben stb. Ilyen szabad szellemben nyilatkozott az áttérés és a váló-perek ügyében is. Az iskolák és államsegély ügyét a következő conventre

halasztotta, végül felhívást intézett az egyházkerületekhez, hogy olyan meghatalmazással ruházzák fel a közelebbi *conventre* küldendő képviselőiket, hogy a tárgyalandó ügyekben *jogérvényességgel határozhassanak* az egész ref. egyház nevében³.

Ezen előzmények után rendezte az országgyűlés 1868. a *vallásügyi törvényeket* a nélkül, hogy a klérus komolyabb akadályokat gördített volna útjába. Nevezetesen a *vegyes házassági válóperekre* nézve kimondta (48. t. c.), hogy csak az alperes illetékes bírósága előtt lehet őket megkezdeni és a hozott ítéletet 30 nap alatt a felperes illetékes bíróságához kell áttenni; hogy mindkét félre nézve a saját bírósága által saját hitelvei szerint hozott ítélet lesz kötelező; hogy a házassági kötelék érvényességének kérdésében az eddigi törvényszékek lesznek illetékesek (a kath., görög kel., erdélyi két evang. és unitárius egyház híveire nézve az egyházi, a magyarországi két evang. egyház híveire nézve az illetékes világi törvényszékek). Továbbá a *bevett vallások viszonyosságára* vonatkozólag, az 1848. XX. t. c. alapján (53. t. c.) kimondatott, hogy az *áttérés szabad* (férfinak 18 éven túl, nőnek korábban is, ha férjhez ment); az áttérni szándékozó ezt a szándékát 14–30 nap alatt, két ízben, két tanú jelenlétében jelenteni tartozik saját lelkésze előtt; az erről a tényről nyert bizonyítványok alapján, azon egyház lelkésze, melybe áttérni szándékozik az illető, végrehajthatja az átvételt, stb. A *vegyes házasságra* lépő feleket, mindkét részen történt háromszori kihirdetés után, bármelyik fél lelkésze érvényesen megesketheti. A *vegyes házasságból származott gyermekek* nemők szerint követik szülőik vallását; reversalis vagy bármely törvényellenes szerződés érvénytelen; ha a szülők más egyházba térnek át, hét éven aluli gyermekeik nem szerint követik az áttértet. Egyik vallásfelekezet sem köteles a másik *ünnepeit* megülni, egyedül az ünnep helyiségének környékén tilos a csendzavaró foglalkozás. A *hadsereg*nél a különböző vallásúakat saját hitvallású lelkészeik részesítik a lelkészi szolgálatban. A *temető*kben a különböző vallásfelekezetek vegyesen temetkezhetnek. A különböző hitfelekezetek egyházait és iskoláit községi vagy *állami segélyben* igazságos arányban fogják részesíteni. *Új egyházközségek alakítása* az illető hitfelekezetek kizárólagos joga leendő, stb. E törvények ugyan még távol állottak a vallásfelekezetek teljes szabadságának és jogegyenlőségének kimondásától, de legalább egyengették az útját és a prot. egyházat nagyrészen felszabadították a concordatumba kapaszkodó klérus

jogtalan nyomása alól⁴.

Ugyanezen az országgyűlésen jött létre a *népiskolai törvény* is (XXXVIII. t. c), mely minden gyermeket (6–12 évig) iskolalátogatásra kötelezett; az e tekintetben hanyag szülőkre vagy gyámokra fokozatos büntetést (50 kr.–4 frt) szabott; megengedte, hogy a tanköteles gyermekeket bármely tanintézetben neveltethessék; kimondotta, hogy népoktatási tanintézeteket (elemi és felsőbb népiskolák, tanítóképezdek) az államon kívül a polgári községek, hitfelekezetek, társulatok, sőt magánosok is alapíthatnak és fentarthatnak, ha megfelelnek intézeteik az állami törvény követelményeinek; a *felügyeletet* az illető hatóságokra, az állam részéről pedig a tankerületi felügyelőkre bízta stb.⁵

E törvény kétségen kívül a népnevelés felvirágzását célozta, de a múlt iskolái és az új törvény szerint berendezendők közt sokkal nagyobb volt a távolság, hogysem könnyű szerrel át lehetett volna hidalni. Belátták ezt a prot. egyházkerületek is, épen ezért az *evang. egyház egyetemes gyűlése* (Pesten, 1869.) arra intette az egyházközségeket, hogy igyekezzenek iskoláikat a törvény kívánalmai szerint berendezni, vagy ha ez nem lehetséges, átadni az államnak⁶. A kormány ezen intézkedéseit csak azok a kerületek nem fogadták szívesen, melyek az állami, mint felekezet nélküli iskolák által veszélyeztetve vélték a vallásos (confessionális) nevelést (így a tiszántúli ref. egyházkerület).

A bevett vallásfelekezetek viszonzosságát szabályozó törvények meghozatalát alkalmas időben követte az a fejedelmi nyilatkozat, mely az absolutismus idejében kötött, tehát különben is törvénytelen *concordatumot hivatalosan érvénytelennek nyilvánította* (1870. júl. 30.) és egy folyvást fenyegető hatalomtól szabadította meg vele a prot. egyházat, amennyiben a kath. klérus, ha a prot. egyház rovására törvénytellenesen cselekedett, mindig a concordatummal fedezte magát.

A politika terén megindult szabadelvű áramlat a prot. egyháznak szabadszellemű vezérférfiait is hasonló irányú tevékenységre buzdította. E mozgalom vezetői a külföldi hasonló irányú példák után indultak ugyan, de törekvéseikben a hazai viszonyok voltak irányadók. *Lelkes felhívások* jelentek meg⁷ és olyan élénk visszhangra találtak, hogy nemsokára meg lehetett tartani a *magyarországi prot. egyület alakuló közgyűlését* (Pesten, 1871. okt. 3–4.)⁸, mely a *belmissziót* tűzte ki célul, „az evangelium alapján azok körében, kik a vallás-erkölcsi életnek a Jézus szellemében és az összes mívelődéssel összhangzásban való

megújulására törekednek". Az új egylet alakulását és irányát különböző hangulattal fogadta a 11 prot. kerület. A tiszáninneri és dunamelléki ref. kerület (amott *Kun Bertalan*, itt *Török Pál* superintendens meleg ajánlatára) örömmel üdvözölte, a többiek egyszerűen tudomásul vették, vagy épen ellenséges állást foglaltak el⁹. A tiszántúli ref. egyház kebeléből emelkedtek az első rosszaló hangok a reform-mozgalom ellen. A *conservativ-párt hívei* (azért nevezendők így, mivel még azok sem mondhatók szoros értelemben orthodoxoknak vagy confessionalistáknak, kik mellett verve azt állítják, hogy az ősi hitvallás alapján állanak) a *Magyar prot. egyházi és iskolai Figyelmező* (1870-től) körül csoportosultak, melynek szerkesztője, *Révész Imre* kijelentette, hogy „hajthatatlan szilárdsággal fog ragaszkodni amaz evangéliumi alapigazságokhoz és tényekhez, melyeket, mint a természetfeletti isteni kijelentés tényeit, soha semmiféle emberi kritika vagy tudomány vagy cultura sem lesz képes megsemmisíteni vagy helyettesíteni” (vajjon elfeledte-e a tudós történetíró, hogy mily sok dogmát tiport össze a világtörténelemnek előre rohanó szekere?). A nem várt erős támadás arra ösztönözte a reform barátait, hogy gondoskodjanak a korral haladni akaró eszméiknek nagyobb körben való terjesztéséről. Ezt a célt szolgálta a már korábban megindult „*Prot. Tudományos Szemle*” (1869. óta, *Ballagi M. szerk.*, a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* melléklete), mely a theologiai kérdések tudományos megvitatására nyitott tért. Majd *Kovács Albert* az „*Egyházi Reform*” című folyóiratot indította meg (1871-ben), hogy szélesebb körökben is híveket szerezzen vele az új iránynak. Ezen párt érdekét támogatta az „*Erdélyi Prot. Közlöny*” (*Szász Gerő* és *Domokos szerk.*) és a „*Keresztény Magvető*” is (unitárius folyóirat, *Ferenc József* és *Kovácsi Ant. szerk.*) Erre a conservativ párt is szükségét érezte annak, hogy irodalmi szertárát az „*Evangeliumi Protestáns Lappal*” (1875-től Debrecenben, *Balogh Fer. szerk.*) gyarapítsa. A harcoló felek a higgadtság, a meggyőzés bizonyítékai helyett nem egyszer a személyeskedés, szenvedélyesség durva fegyvereit forgatták egymás ellen. Talán legélesebbé vált a harc akkor, mikor a prot. egylet a magyar prot. egyház történelmének megíratását tervezte és e cél támogatására pártkülönbség nélkül felszólította az összes tollforgató prot. írósereget. *Révész Imre* felingerülve azon az úgy vélt vakmerőségen, hogy az egyletesek, kik őt előbb „inquisitornak”, „prot. jezsuitának”, „képmutatónak” stb. nevezték, most az ő földjén szeretnének szántani,

nemcsak ridegen visszautasította a felszólítást, hanem tudományos képességeket is kétségbe vonta a vállalkozóknak¹⁰. Erre vágta aztán vissza nem egészen indokolatlan keserőséggel *Farkas József*: „Az évtizedek óta tartó dobolás, kürtölés után szeretnénk már látni a medvét” (t. i. Révész magy. prot. egyháztörténeti művét)¹¹. És a harc ilyen hangon folyt más kérdések felől is (bibliai csodák, convent, iskolai autonomia, stb.); minden az egyházban létező és képzelt bajt egymásra hárítottak s nem igen jó példával jártak elül a keresztyén szeretetben és türelemben. Még szerencse, hogy a harcoló felek a népet nem vitték magokkal a küzdő térre és így elkerülték a szakadást, mely bekövetkezett több külföldi prot. egyházban. Szerencse, hogy egyik párt sem volt olyan nagy többségben, hogy kétesnek tartva a másiknak létezési jogát, a jogfosztás durva, igazságtalan eszközével kísérlette volna meg ellenfele elnyomását. A debreceniek ugyan erősen ajánlották a „kétkulacsos”, „socialista” és „nihalista” egyleteseknek, hogy ne egyék méltatlanul a confessiokon nyugvó egyház kenyerét, hanem lépjenek ki belőle. De az eféle kitagadás csak dongó-szúrás számba ment és nem halt meg tőle senki. Az absolutismus alatt elnyomott, elfojtott prot. individualismus, a nyomás megszűnte után, az összeszorított gáz fokozott erejével keresett rést a kitörésre, talált is Budapesten és Debrecenben; élesen sivített, forrongott, sustorékolt, de elpárolgott veszély nélkül, nem történt kazánrobbanás.

Miután a prot. egylet nem mutatkozott alkalmas kapocsnak a széthúzó erők egyesítésére, legalább az öt ref. egyházkerület egyesítésére gondoltak a ref. egyház vezetői, hogy így az államnak az egyházat és iskolai ügyeket is egységesen rendező törekvésével szemben annál nagyobb súllyal léphessenek fel az egyház autonómiájának védelmében. Ez a cél lebegett a *ref. egyháznak 1873.* (júl. 1–5., az erdélyi ref. kerület is képviselve volt) tartott *egyetemes conventje* előtt, midőn már azon régóta érlelt terv megvalósításán fáradozott, hogy a *convent* ne csak tanácskozó, hanem *határozati joggal is felruházott testület legyen* s ennél fogva kapcsául is szolgáljon a magyarországi öt ref. kerület *uniójának*. Az erdély-részi ref. kerület kezdeményezése és *br. Vay Miklós* elnök indítványa következtében a convent a magyar- és erdélyhoni ref. egyházak unióját (legalább elvben) sanctionálta (c. j. k. 4. sz.) és az előleges bizottsági javaslat némi módosításával *következőleg állapította meg a szervezetet*. A *convent* a magyarországi ref. egyház öt kerületének (az erdélyit is

számítva) egyetemes közgyűlése, 50 tagból áll (5 püspök, 5 főgondnok, 40 egyházi és világi képviselő a kerületi gyűlésektől három évre választva), kiket nem köt utasítás. A convent a ref. egyház *legfőbb kormányzó és igazgató testülete*; mint ilyen, az egyházat az állammal és más hitvallású egyházakkal szemben, a kerületek autonómiájának sérelme nélkül, képviseli, az egyház jogait védelmezi, az egyházkerületi gyűlésektől felebbezett ügyekben véglegesen ítél; az egyház szervezete, cultusa, tanügye, közpénztára és alapítványai felett őrökdi; a szűkölködő egyházak és iskolák segélyezéséről gondoskodik, stb.¹² E tervezetet aztán áttették az egyházkerületekhez, hogy megtévén észrevételeiket, közegyetértéssel véglegesen szervezzék a conventet. A tervezet azonban nem nyerte meg mindegyik kerület tetszését, sőt egyesek részéről (Révész Imre s mások) erős megtámadtatásban részesült; nevezetesen felhozták ellene, hogy megsemmisíti az egyházkerületek autonómiáját, hogy ellenkezik a presbyter-zsinati rendszerrel s különben is egy ily lényeges alkotmány-módosítás csak törvényes képviseleten alakult zsinaton történhetik meg stb. Így függőben maradt a kérdés s hiányozván a közös összekötő kapocs (mert zsinattartáshoz sem mutatkozott nagy hajlam), az egyház erejének egyesítése, annak kárával, elhalasztatott.

Pedig az egyesülésre, az erők tömörítésére nagy szükség volt, mivel az új magyar állam folyvást terjeszteni törekedett hatalmi körét s az egységes nemzeti művelődés érdekében a prot. autonomia kapuján is kénytelen volt átlépni, midőn fokozta és határozottabban körvonalozta a tanügy terén az állami felügyeletet. Nevezetesen a *népiskolai hatóságokra vonatkozó törvény* (1876. XXVIII. t. c.) a közigazgatási bizottságoknak, tanfelügyelőknek és iskolaszékeknek tette köteleességökké, hogy őrökdijenek felette, hogy csak engedélyezett könyvekből tanítsanak a népiskolákban, s a tanulók, tanítók, iskola-tartó hatóságok eleget tegyenek köteleességeiknek és a törvényeknek. Az államnak azt a jogát, hogy gondoskodjék törvényeinek végrehajtásáról, nem lehet elvitatni és e törvény ellen a prot. egyház részéről csak azoknak volt kifogásuk, kik a prot. egyház üdvét még csak képzelni sem tudták az autonomia régi határai nélkül. Az bizonyos, hogy a *kiváltságokat nem ismerő újkori jogállam, saját határain belül nem tőrhet meg chinai fallal kerített területeket*, (főleg hazánkban, hol vallás- és nemzetiség tekintetében oly sok ellenséges elem fészkelődik autonómiájának a leple alatt), de ehhez első

lépés volna a hitfelekezetek teljes jogegyenlősége nemcsak elvben és papíron, hanem az élet minden viszonya közt, ami még csak *pium desiderium*¹³.

Sokkal nagyobb izgatottságot okozott a *középtanodai oktatásra vonatkozó törvényjavaslat*, mely már évek óta (1873. óta) kísértett és majdnem elviselhetetlen áldozatokat követelt a fentartó felekezetektől, miután nemcsak a tantárgyakat, a heti órák, tanárok, egy osztály növendékeinek számát, a tanároknak egyetemi képzettségét és állami képesítettségét, díjazását, hanem még a tantermek nagyságát és a mindenbe beavatkozó állami felügyelet módját is részletesen meghatározta. Igaz, hogy a teher elviselhetetlensége esetében állami segítyt ígért; de természetesen a segíty nagyságával arányosan emelkedő állami befolyás feltétele mellett. Ezen javaslat éleiből a képviselőház tanügyi bizottsága többet letördelt,¹⁴ de azért elég kelletlen hang emelkedett ellene minden oldalról és annyi különféle mentő terv merült fel hivatott és nem hivatott körökből, hogy utoljára célszerűnek látta *Trefort* cultus-miniszter a törvényjavaslatot, mint éretlen gyümölcsöt levenni a napirendről¹⁵ és csak a *felügyeletet szabályozó törvényről* gondoskodni helyette. De a legfőbb felügyeletet szabályozó pontozatok,¹⁶ melyek kaput tártak volna a miniszteri önkény előtt, még sokkal hevesebb megtámadásban részesültek. Hiába hívta meg a cultus-miniszter (1879. jún. 5.) a két prot. egyház püspökeit és főgondnokait e tárgyban előleges barátságos véleménycserére; a meghívottak egyházok nevében nem nyilatkozhattak, csak egyéni aggodalmaiknak adhattak kifejezést a felett, hogy a pontozatok kelleténél mélyebben nyúlnak be a prot. autonomia szentélyébe és hogy a miniszter, úgy látszik, rendeletekkel és nem törvénnyel akarja kormányozni a középiskolákat.¹⁷ Azután az *evang. egyház budapesti* és a *ref. egyház debreceni conventje* egyértelműleg elhatározta, hogy autonomiája védelme végett megteszi a kellő lépéseket az országgyűlésnél és a kormánynál (1879. szept.).¹⁸ A kedvezőtlen hangulat és a kérdésnek prot. jogi szempontból való nyílt fejtegetése¹⁹ arra indította a minisztert, hogy akkorra halassza a legfelsőbb felügyeletnek törvényes szabályozását, mikor újból sor kerül a középiskolai törvény megalkotására.

Az említett kérdések tárgyalása alkalmával eléggé kitűnt annak hátrányos volta, hogy az öt ref. kerületnek nincsen törvényes középponti hatósága, mely a közös ügyeket intézhetné, az egyház egyetemét

képviselhetné; valamint annak is, hogy a kormány a fenforgó kérdésekben vagy későn vagy még akkor sem ismerheti meg biztosan az egyház véleményét. Ezen a hiányon óhajtott segíteni a *ref. egyház, midőn közzsínatra tett készületeket*. E kérdésben is nagy volt a nézetek eltérése. Némelyek csak határozatképes conventet óhajtottak zsinat nélkül (pl. *Török Pál*), mivel nem vártak jót a zsinattól; mások (pl. *Révész Imre*) egységes egyházalkotmányt és fegyelmi törvényeket akartak és ilyeneknek megalkotására csak a közzsínatot tartották illetékesnek. E tárgyan az öt *ref. kerület conventje* (Budapest, 1877. nov. 15–17., 1. ülősszak) beható eszmecseré után, a tiszántúliak javaslatát, *mely a ref. egyházat egyszerre szervező és újjáalakító zsinatot kívánt*, a gr. *Lónyay Menyhért* módosításával fogadta el, mely nem akarta a százados követelményeket egy nap alatt végérvényesen megoldani. Ennélfogva a convent egy *bizottságot* (18 tag) választott a végett, hogy az *készítsen törvényjavaslatot az egyház egyöntetű szervezetéről a presbyteriumtól a zsinatig*, lehetőleg a kerületek autonómiájának sérelme nélkül, az egyház törvényeiről, fegyelmeről és a közös ügyekben jogérvényesen intézkedő conventról.²⁰ Miután az albizottságok elkészítették és közölték az egyházkerületekkel a törvényjavaslatokat, a *nagy-bizottság* Budapesten ült össze (1878. nov. 9–14.), hogy megtegye rajtok az utolsó simítást s kiegészítse őket a szükségeseknek tartott javaslatokkal. Az *első zsinat alakításának és szervezetének szabályait* némi módosítással elfogadta; ugyanez történt az *alkotmány tervezetével*, melynek egyes pontjaihoz beillesztették lényegében az *erdélyi kerület fentartásait*²¹ s az egészhez hozzácsatolták a *törvénykezési és az egyházi tisztoiselők működését szabályozó rendtartást*.²²

Ez a munkálat újólág az egyházkerületek rostájára került. De miután két kerület (a tiszáninneri és dunamelléki) megkésett a rostálással, a *convent* (Debrecenben, 1879. szept. 10–12., 2. ülősszak) csak a legközelebbi zsinat alakítására és szervezetére vonatkozó szabályokat tárgyalta és alkotta meg véglegesen és a köznevelés és közoktatás szervezetének tervét fogadta el általánosságban, de tárgyalását akkorra halasztotta, mikor már a kerületek is véleményyt mondtak róla. Felmerült még a misszió s az országos közalap szervezésének, az énekeskönyv javításának stb. kérdése, melyeknek előkészítését a convent bizottságoknak tette feladatává.²³

A *convent 3. ülősszaka* (Budapest, 1880. szept. 13–20.), melyen a

zsinat pártolói és a conventisták már határozottabban kezdettek kiválni, az utóbbiak óhajta ellenére az egyház alkotmányát tárgyalta a már beérkezett összes egyházkerületi vélemények egybevetésével. Legfontosabb volt a *convent kérdése*, melyről sokan azt hitték, hogy egyházi oligarchiára vezet. Országos egyháztanács mellett nyilatkozott a dunamelléki, tiszántúli és erdélyi kerület; generális conventet akart a tiszáninneri kerület. De végre győzött az a megdönthetetlen okoskodás, hogy ha a zsinati törvényeknek nem lesz végrehajtó szerve, homokra épített alkotmány lesz az egész eddigi munkálat. Utoljára abban egyeztek meg, hogy a convent tagjait 3 évre az egyházkerületek válasszák és nem a zsinat 10 évre, miként tervezve volt. Heves vitát idézett elő a *zsinat tartásának helye és ideje* is. A dunamellékiek (Török Pál) és tiszáninneriek (Hegedűs László, Mocsáry Lajos) részint a készültség miatt, részint politikai okokból, még korainak tartották ezen kérdés eldöntését; de győzött a többség és a *zsinat idejéül 1881. okt. 31-ikét, helyéül Debrecent tűzte ki* (conv. j. k. 62. sz.). Majd az egyházi bíróságok és tisztviselők hatáskörét állapították meg, azután a középiskolai tanügyre (a Molnár Aladár-féle tervezet a tanügyi bizottságéval kapcsolatban) vonatkozó javaslattal foglalkoztak és azt is körvonalozták, hogy miként óhajtják az állami felügyeletet. Az országos alap és más elmaradt tervezetek és kérdések tárgyalását, az idő előrehaladottsága miatt, a következő ülészsakra halasztotta a convent.²⁴

Ez az immár 4. ülészsak (Budapesten, 1881. márc. 8–13.) befejezte a zsinati előkészületeket. Br. Vay Miklós elnök meghatottan fejezte ki a conventnek Révész Imre halála (1881. febr. 13.) felett érzett nagy részvétét. A múlt ülészsak elnöke gr. Dégenfeld Imre bejelentette, hogy zsinattartási engedélyért folyamodott és az engedély megérkezett.²⁵ Majd a Török Pál püspök indítványa következtében elhatározta a convent, hogy az *elkeresztelések ügyében* az evang. testvérekkel közösen nyújt be kérelmet a képviselőházhoz.²⁶ Ezen előzmények után végigtárgyalták a különböző létező és létesíteni óhajtott tanintézetekre vonatkozó törvénytervezetet, az egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás új javaslatait, a misszió ügyét (oláhországi számadások stb.), az országos ref. lelkeszi özvegyárvai alap és az országos ref. egyházi segélyalap (domestica) tervét, a Gusztáv Adolf-egylettel való szerves kapcsolatnak s az egyetemes tanügyi bizottságnak a kérdését, a vasárnap és ünnepek megülvése tárgyában a minisztériumhoz intézett felíratra adott választ stb.²⁷

Miután az alkotmányozó nemzeti zsinat tartása ügyében végérvényes határozatok hozatalára felhatalmazott ref. egyetemes convent befejezte munkálatait, annak elnöke br. Vay Miklós felhívást intézett a kerületekhez, hogy a zsinati képviselők megválasztása ügyében úgy intézkedjenek, hogy a képviselők 1881. okt. 29. megjelenhessenek Debrecenben, a képviselők neveit pedig beküldjék a rendező-bizottság elnökéhez, Révész Bálint püspökhöz. E felhívás után megeredtek a választások több-kevesebb érdeklődéssel és zajjal. Többnyire az espereseket és segédgondnokokat választották meg a megyék képviselőikül; úgy látszik, hogy a választók a rajok bízott rostát vagy nem tudták vagy nem akarták erősen megrázogatni és így az első alkotmányozó közssinat leginkább egyházi tisztviselőkből alakult meg.²⁸ Talán ez a körülmény indította rá Czelder Márton felsőbányai ref. lelkészt, hogy a zsinat megnyitása előtti napra országos prot. (ref., evang., unitárius) lelkészi értekezlet tartását indítványozza, mely a domestica, misszió, a lelkészek állása, viselete, személyi és szólásszabadsága ügyében nyilatkozzék. Ezen anti-zsinatnak keresztelt értekezlet sok éles megtámadtatásban részesült. Össze is gyűlt 60–70 ref. lelkész (okt. 30–31.) és tanakodott lelkészi körök alakításáról, országos lelkészi értekezlet szervezéséről, a belmissziónak, cura pastoralisnak behatóbb felkarolásáról, az egyházak anyagi felvirágoztatásának módjairól, a vasárnap megszenteléséről, prot. irodalmi társulat alakításának szükségéről és más pium desideriumokról.²⁹ A „fellángolás” megvolt, de a melege nem sokáig tartott.

Végre négyévi előkészület után összeült a magyar ref. egyház első egyetemes zsinata, Debrecenben, 1881. okt. 31., hogy akként állapítsa meg alkotmányát és szervezetét, hogy az erők egyesítése és bölcs alkalmazása mellett annál biztosabb léptekkel haladhasson az evangelium és hazai közművelődés fenséges céljai felé. Ismerkedés (okt. 29.), előleges tanácskozás (okt. 30.) és ünnepélyes istentisztelet után (a nagy templomban Nagy Péter erdélyi ref. püspök megható imát mondott, Fejes István sátorlajáújhelyi lelkész beszédet tartott, október 31.) a főiskola dísztermében megalakult a zsinat. Nagy Péter erdélyi püspök és br. Vay Miklós tiszáninneri főgondnok, mint hivatalkor szerint legidősebbek, lettek az elnökök, azután jegyzőket és háznagyot választottak.

A megalakulás után br. Vay Miklós elnök (nov. 1.) emelkedett megnyitó beszédében történelmi visszapillantást vetett az 1791. évi

zsinatra s a jelen zsinatnak céljául az alkotmány és szervezet megállapítását, a domestica felállítását, a köznevelés és közoktatás rendezését tűzte ki. Majd br. Prónay Dezső az evang. egyház dunántúli kerületének felügyelője egyháza küldöttségének élén üdvözölte a zsinatot és a testvéri kapocs fejlesztését ajánlotta. Mely nyilatkozatra az elnök meleg hangon válaszolva, egyelőre a szívek és érzelmek uniójáról biztosította a testvér-egyházat.

Az ekként megalakult zsinat az egyház alkotmányát és szervezetét, most élénkebb viták közt, majd türelemmel és egyetértéssel gyorsabban haladva, a következőleg állapította meg.

Az evangelium szerint reformált magyarországi keresztyén egyház (ezt az új nevet hevesebb viták után nyerte) zsinat-presbyteri alapon áll. Iskolái és rokon-intézményei saját egyházi hatóságai alatt állanak, de az országos törvények épségben tartásával (e záradék a kormány kívánatára utóbb illesztetett ide, 1–3. §.) Az államhatalom segélye igénybe vehető az egyházi adók, szolgálmányok stb. behajtása, továbbá az egyh. hatóságok határozatainak való ellenszegülés esetében (5. §.). Az egyházi hatóságok az egyházi törvények tekintetbe vétele mellett rendszabályokat alkothatnak (7. §). Az erdélyi egyházkerületnek történelmileg kifejtett alkotmánya és jogai érintetlenül hagyatnak (9. §.)³⁰.

Az egyes egyházközségek belügyeit választott presbyterium intézi, melynek elnöke a lelkész (ha több van, a régiebb; a hol társelnökség volt gyakorlatban, a főgondnok is); tagjai a lelkész, gondnok, tanító, tanár (ahol több tanító és tanár van, ezeknek annyi képviselője, a hány lelkész van) és a presbyterek (50–3000 lélekig 4–24, ezen felül minden 1000 lélek után kettő). Az egyházközségek jogkörébe tartozik a lelkész, gondnok és presbyterek választása, az egyházi adó és vagyoni ügyek felett való határozás, a felsőbb hatóságok jóváhagyása mellett. Ezen utóbbi jogait az egyházközség, az egyes egyházkerületek belátása szerint, vagy népgyűlésen vagy képviseleti gyűlésen gyakorolja³¹.

Minden ref. vallású amaz egyházközség tagja, ahol tagja a polgári községnek (vagy ahová beosztja az egyházmegye). A presbyterek 12 évre választatnak, de 3 évenként új választás alá esik negyedrészők. Választható a 24. évét betöltött, egyházi tartozásait rendesen fizető, tisztességesen élő férfi. A presbyterium őrökdi a jó rend felett egyházban és iskolában, képviseli az egyházközséget, végrehajtja a felsőbb egyházi hatóságok rendeleteit, választja az egyházközség közigazgatási

tisztviselőit, tanítókat, énekvezéreket, szolgákat, szavaz azokra a felsőbb egyházi képviselőkre, tisztviselőkre, kiknek választásához joga van, sőt kötelessége szavazni (11 – 34. §.).

Több egyházközségből alakul az *egyházmegye*, melynek belügyeit az egyházmegyei közgyűlés és bíróság intézi (Erdélyben egyházmegyei tanács, közgyűlés, köztörvényszék, házassági törvényszék), melynek elnöke az esperes és egyházmegyei gondnok; tagjai az egyenlő számban választott lelkészi és világi tanácsbírák, minden lelkész, az egyes egyházközségek annyi világi képviselője, ahány lelkészök van, az egyházmegye hatósága alatt álló középiskolák egy-egy, a tanítótestület két képviselője, a lelkészi és világi jegyzők s a presbyteriumoktól választott egyházmegyei tisztviselők. Esperest, gondnokot, tanácsbírákat, jegyzőket az egyházmegyei községek presbyteriumai választanak. Az évenként legalább egyszer ülésező egyházmegyei közgyűlés jogkörébe tartoznak a megyei egyházi és iskolai közigazgatási ügyek (35 – 44. §.).

A több egyházmegyéből alakult *egyházkerület* ügyeit az egyházkerületi közgyűlés intézi (az erdélyi kerületben közgyűlés, állandó igazgató-tanács, közfőtörvényszék, házassági főtörvényszék, püspöki szék), melynek elnöke a püspök és főgondnok, tagjai: mindenik egyházmegyének az esperese és gondnoka, az egyházkerulettől a népességhez képest meghatározott számban lelkészi és világi képviselői, a presbyteriumoktól választott egyházkerületi tanácsbírák, a főiskolák és középiskolák tanári karának képviselői, a nem teljes gimnáziumok tanári karainak együttesen egy képviselője, az egyházközségi lelkészi és világi jegyzők s az egyházközségek presbyteriumaitól választott egyházkerületi tisztviselők. Püspök, főgondnok, tanácsbírák és jegyzők az egyházkerület összes presbyteriumainak szavazataival választatnak.³³ Az egyházkerületi gyűlést évenként legalább egyszer az elnökség hívja össze. Jogköre kiterjed az egyházkerületnek minden egyházi és iskolai közigazgatási ügyére s az egyházmegyéktől feljebbezett ügyekre.

Az egész ref. egyház közös ügyeit az *egyetemes convent* intézi. Elnöke a legrégibb püspök és főgondnok, tagjai az egyházkerületek püspökei és főgondnokai (Erdélyből a legrégibb); az egyházkerületektől választott 28 képviselő (a tiszántúli kerületből 8, a dunamellékiből és erdélyiből 6 – 6, a dunántúliból és tiszáninneniből 4 – 4). Az évenként egyszer rendszeren összeülő conventnek hatáskörébe tartozik az egyház képviselése minden irányban, a közös érdekű ügyek elintézése, a zsinat

végzéseinek életbe léptetése, az egyház jogainak védelme, a zsinati előmunkálatok elkészítése, a missziói ügyek, a domestica, az egyház és iskola vagyona feletti őrökösés, az összes tanügy irányítása (55–66. §.).³³

*A ref. egyház törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlése a *zsinat*, melynek 114 tagja van, a kik közé a tiszántúli kerület 34, az erdélyi 18, a dunamelléki 16, a tiszáninneni 14, a dunántúli 12 képviselőt küld, mind a paritás szem előtt tartásával, úgyszintén mindenik kerület fő- és középiskolai tanárai a magok kebeléből 2–2 képviselőt, míg hivatalból tagok a püspökök és főgondnokok, Erdélyből ez utóbbiak közül a legrégebb. Elnökei és alelnökei a püspökök, illetőleg a főgondnokok közül választatnak. A zsinat jog- és hatáskörébe tartozik: az egyházi törvényhozás körébe tartozó minden teendő, valamint legfőbb intézkedés a belhivatalnokok tisztességes fizetéséről, az énekeskönyv, agenda, népiskolai vallástani kézikönyvek tárgyában, s a lelkészsképesítő vizsgálatokra nézve, örökösés az egyház jogai és más hitfelekezetekhez való jogviszonyai felett, végül magyarázása az általa hozott törvényeknek. Zsinat rendszerint tízévenként tartandó, de az egyházkerületek többségének kívánságára rendkívüli zsinat is hívható össze, amiről a konvent intézkedik (67–90. §.).³⁴

*A törvényeknek az egyházi tisztviselőkről és egyes egyháztagokról szóló részébe a lelkipásztorokról (91–94. §.), hivatalos teendőikről (95–119. §.), magánéletükről (120–128. §.), az esperesekről (129–134. §.), a püspökökről (135–138. §.), az egyházközségi gondnokokról (139–143. §.), az egyházmegyei gondnokokról (144–147. §.), az egyházkerületi főgondnokokról (148–151. §.), az egyházkerületi tanácsbírákról (152–156. §.), az egyházmegyei tanácsbírákról (157. §.), az egyházkerületi jegyzőkről (158–161. §.), az egyházmegyei jegyzőkről (162–163. §.), a tanárokról (164–167. §.), a tanítókról (168–171. §.), az énekvezérekről (172–174. §.), az egyházfiakról (175–176. §.), egyes egyháztagokról (177–178. §.) és a felelősségről (179. §.) legtöbbszörre a tényleg érvényben levő intézkedéseket foglalta össze a zsinat meglehetősen összevisszasággal és rendszertelenséggel³⁵.

*A lelkészválasztási törvények a tiszáninneni kerület képviselőinek heves ellenzése dacára az erdélyi mintát vették irányadóul, mely a minősítés és osztályozás, valamint a pályázat-hirdetés és kijelölés elvein alapult, tehát a magyarországi kerületekben megelőzőleg szokásos szabad választásnak az eltörlésével egyfelől fokozatokat állított fel a

zsinat a lelkészi állások jövedelme és a lelkészek rájuk való képesítettsége tekintetében, másfelől a megüresedett állomásra a pályázat kihirdetését kötelezőnek mondta ki s életbe léptette a pályázók közül egy bizottság által való válogatást s legfeljebb ötnek a választásra bocsátását³⁶. Részletesen szabályozták az idetartozó cikkek a lelkészválasztás jogát, alkalmát és hatályát (180–185. §.), a minősítvény megállapítását, a kijelölő-bizottság alakítását és a kijelölés módját (186–194. §.), továbbá a választás és meghívás (195–211. §.)³⁷, valamint a szabályellenes választások (212–215. §.) körüli eljárást.

*A magyar országos reformált egyházi közalapról (*domestica*) szóló résszel folytatták az egyház alkotmányos szervezetének körülírását. A régóta sóvárgott, de csak ekkor s ez alkalommal is az áldozatkészségnek nem eléggé fényes megnyilatkozásai közt megalapított intézménynek a következő nemes célokat tűzték ki feladatául: önmagok erején fennállani nem tudó egyházközségek fölsegélését, új egyházközségek alakulásának előmozdítását, templomok és iskolák építésére segélynyújtást, csekély fizetésű lelkészek segélyezését, az elszórtan élő hitsorsosok lelki gondozását és végül egy lelkészi nyug- és gyámintézet állandó segélyezését. Az évenkénti hozzájárulásra minden ref. családfőt köteleztek, az alap folytonos gyarapodásának biztosítására pedig kimondták, hogy az évi bevételnek negyedrésze szakadatlanul tőkésítendő (216–229. §.).

*Az egyházi adózásról szóló rész arra igyekezett, hogy ne bolygassa meg a régi gypút, hanem az addigi adóketési és -beszedési eljárást iktatta törvénybe (230–236. §.), tág tért hagyva az egyházközségek szabad rendelkezésének, ellenben az egyházi törvénykezés szervezete úgy az egyházi bíróságokról és a fegyelmi büntetésekről (237–56. §.), mint a fegyelmi esetekről (257. §.) és törvénykezési rendtartásról (258–307. §.) szóló részeiben egyetemesen kötelező egyforma eljárást állapított meg, de amely mindamellett is sok dologban szabad kezet adott a fegyelmi hatóságoknak és ajtót nyitott sokszor a legeltérőbb értelmezéseknek.

*A zsinat ugyanebben az ülőszakában letárgyalta és az előmunkálatok alapján megállapította a református egyház köznevelési és -oktatási törvényeit is, még pedig olyképen, hogy ezek az egyházalkotmányi és a törvénykezési fő részek közé második fő rész gyanánt osztattak be. Az 1881. november 24-én bezárt ülőszak még aznapról keltezett feliratban kérte a királyt e törvények megerősítésére.³⁸

Lázasan várta az egyház országos közvéleménye a királyi szentesítést, de helyette 1882. augusztus 7-éről keltezve arról értesítette a vallás- és közoktatásügyi kormány a zsinat elnökségét, hogy állami szempontból kifogások merültek fel a törvény egyes pontjai ellen s csak a tételenként elősorolt kívánalmak teljesítése esetén nyerhet az egész szentesítést. Legmélyebbreható volt közülök az, hogy az iskolaügyi szervezetet magában foglaló fő rész teljesen elhagyassék ez alkalommal, bevárandó lévén a ref. egyház által e tekintetben a törvényhozásnak a középiskolai oktatást országosan rendező s már évek óta tervbe vett munkálkodása.³⁹

*A zsinati elnökség haladéktalanul megtette a kellő intézkedéseket a zsinatnak újra összeülésére. Az új ülőszakra szintén Debrecenben jöttek össze a zsinat tagjai, sokan elkeseredve a kormány ellen, mely véleményök szerint immár komoly veszedelemmel kezdi fenyegetni az iskolaügyi autonómiát. Szeptember 10-én kezdtek a nyilvános tanácskozáshoz s 17-én tartották meg az utolsó ülést, közben az első napok folyamán több zártkörű értekezletre is összejövén. Magas színvonalon álló, nem egyszer politikai szempontokból is kiinduló, pár ízben éles hangba is átcsapó viták folytak le úgy a nyilvános, mint a zártkörű tárgyalásokon. A kormánynak már a kisebbszerű módosításai is alkalmat adtak többrendbeli eszmecserére, azonban mégis az volt a fő ütköző pont, hogy az iskolaügyi autonomia fel lesz-e adva vagy épségben marad-e abban az esetben, ha meghajlik a zsinat a kormány kívánsága előtt. Több indítványt adtak be, míg végre a báró Vay Miklós, világi elnök közvetítő irányú s jogfentartó tartalmú indítványát fogadta el a zsinat nagy többsége, de a mellett az iskolaügyi részt csakugyan kihagyták a törvényből. A kormány által kívánt módosítások közül több ment át lényegtelenebb, de mégis előnyös változtatáson, s ennél fogva jónak látta a zsinat az esetleg szükségessé válандó harmadik ülőszak felől eleve gondoskodni, amennyiben Budapestet tűzte ki helyéül.⁴⁰

*Ám nem került rá a sor. A zsinat-alkotta törvények az okt. 11-én kelt királyi szentesítéssel ellátva már 1882. október 13-án visszaérkeztek a zsinati elnökséghez.⁴¹ Az új törvények életbeléptetése végett szükségessé vált egyetemes érdekű intézkedések megtételére a konvent elnöksége pár hónap elteltével a törvényeket kihirdető kerületi gyűlések után hívta össze a konventet, mely 1888. január 23-ától 30-áig tartó ülőezése alatt foglalkozott a napirendre került, de csak folyó ügyek természetével bíró tárgyakkal, melyek azonban mind egy-egy nélkülözhetetlen lépést tettek

az új korszak megnyitásához.⁴² Abban a kérdésben, mely időközben úgy az egyházi sajtóban,⁴³ mint a hivatalos körökben szőnyegre került és beható megvitatás tárgyául szolgált, hogy tudniillik a közalapi járulékok egész összegökben a központi pénztárt illessék-e, avagy az illető egyházmegyék és egyházkerületek rendelkezése alatt maradjon egy részök, ez a konvent nem döntött még, hanem a dolog érlelése végett ugyanazon év őszén Kolozsvárt tartandó gyűlésére halasztotta a határozat meghozatalát. A szept. 12. és következő napjain tartott konvent aztán a törvény intentiójának megfelelőleg a kizárólag központi kezelés mellett foglalt állást, de csak széleskörű vita után és csak szavazattöbbséggel.⁴⁴

*A törvényeknek az életbe való átvitele végett az 1883. év folyamán az összes egyházkerületek megtették a magok hatáskörében mind a kellő lépéseket, s majdnem minden zavar nélkül érvényre is jutottak csakhamar. Mindössze a régi presbyteriumok tagjainak a népesség arányához képest alább szállítása miatt támadt némi elkeseredés egyes gyülekezetekben, meg a közalap részére kötelezett új adózás okozott izgalmat a részint nélküle is túlterhelt, részint csekély adakozási készségű egyháztagok közt.

*A dolog természeténél fogva az erdélyi egyházkerületnek kellett a legkörültekintőbben eljárnia az új törvényeknek a maga eltérő intézményeihez és viszont való alkalmazásában. Hosszas előkészületek után a sok visszaélésre alkalmat nyújtó elavult egyházi szervezetét legutóbb 1871-ben alakította volt át, a zsinat és főconsistorium helyett az egyházkerületi közgyűlés és állandó igazgató-tanács intézményét szervezvén. Képviseleti rendszer alapján állónak mondta az egyházkerület ezt az akkor életbe léptetett egyházalkotmányt, jóllehet az igazi képviselet alig talált benne egy parányi tért. A conservatismus győzött felette és ez a conservatismus akkor is teljes virágjában volt még, amikor a debreceni alkotmányozó zsinat művét kellett az életbe valahogy átvinni. El is tartott az erdélyi „törvénykönyv”-vel való vajúdás a munka megindulásától kezdve a teljes megalkotásáig öt esztendőn át. Sokféle akadály jött ugyan közbe, ami mind hátráltatta az ebben az irányban kifejtett működést, de mégis csak a conservatismus és az egyetemeshez való alkalmazkodás egymásközi harca s az ellentétek kiegyenlítésére való törekvés látszott a késedelem legfőbb okának. Már 1883-ban megindította az új „törvénykönyv” ügyét a kerületi igazgató-

tanács⁴⁵ s mégis csak 1888-ban került ki a sajtó alól.⁴⁶ Hatása, melyet a magyarországi egyházkerületeknek a viszonyokkal ismerős tagjaira tett, nagyon kedvezőtlen volt annál a merevségnél fogva, amellyel Erdély az elvi fontossággal egyáltalában nem bíró, legjelentéktlenebb részletkérdésekben is fentartotta a maga addigi különlegességeit („specialitásait”).⁴⁷

*Ennek okát az elvek köpenyébe burkolózó személyi és csoport-érdekek képezték. Két nagy viszály ugyanis már a hetvenes években pártokra osztotta az erdélyi anyaszentegyházat. Az ellentétek csíráit körülbelül még régebbi időkben meg lehetne találni, de egész szenvedélyességgel és kíméletlenséggel csak ekkor tört ki a pártok harca. Az 1862. óta Nagyenyeden levő theologiai akadémiának nyolc évig (1854–1862.) való helyére: Kolozsvárra visszahelyezése felől folyt az egyik viszály,⁴⁸ a másiknak pedig a nagyenyedi kollégium megzavart pénzügyei szolgáltak az alapjául. Az így keletkezett pártok közül az uralomra jutott Szász-párt mindent elkövetett hatalma fentartására. Többségének továbbra is biztosítása volt tehát a fő gondja a zsinati törvények átnézése közben és hézagos alkalmazásával is.

*Nevezetes fordulat következett be a magyarországi protestantizmusra nézve a ref. alkotmányozó zsinat befejeztével majdnem egyidejűleg az országos középiskolai törvénynek végre-valahára, sok kudarcot vallott próbálkozás utáni létrejötte folytán. Az új javaslatnak már bizottsági tárgyalása előtt, 1882. februárjában felszólalások történtek a képviselőházban a protestánsok autonomiájára nézve sérelmesnek tekintett pontjai ellen. A közoktatásügyi bizottság nagy tapintattal igyekezett megállapítani a javaslat részleteit s a megegyezés érdekében egy albizottságot küldött ki kebeléből, melynek hivatása körébe tartozott az is, hogy meghallgassa az érdekelt egyházak főbb embereinek véleményét. A protestáns főgondnokok febr. 2-án tartott értekezletének megbízásából br. Vay Miklós emlékiratot nyújtott be az albizottsághoz, mely aztán hamarosan letárgyalta a törvényjavaslatot, de azért ennek is el kellett félúton buknia, amennyiben a bizottság többsége nem tartotta elfogadhatónak. Trefort miniszter erre visszavonta javaslatát, melyet aztán újra átdolgozva, most már hatod ízben terjesztett be az országgyűléshez. A képviselőház közoktatásügyi bizottsága 1883. jan. – febr. tárgyalta, amikor is a protestáns autonomiára sérelmesnek vélt pontjai ellen folytonos küzdelmet kellett vívniok a bizottságban levő

protestáns jeleseknek, főleg Hegedűs Lászlónak és Kovács Albertnek. A törvényjavaslat ezúttal meg tudott birkózni az ellen-áramlatokkal, s márc. 5-én a képviselőház is megkezdte a tárgyalását. Március 17-én végződött be az általános vita a javaslat elfogadásával; majd ápr. 2-ától 12-éig tartott a részletes vita, melynek során a felekezeti gimnáziumokra hátrányos pontoknak csak itt-ott sikerült az élet leköszörölni. A főrendiház ápr. 30-ától fogva szintén több napon át tárgyalta a javaslatot, némi módosításokat tevéen rajta, amelyekhez aztán hozzájárult a képviselőház is. A hosszas viszontagságon átment javaslat megnyervén végre a királyi szentesítést, mint 1883. évi XXX. törvénycikk jutott be a törvénytárba. A protestánsoknak egy jelentékeny részét fájdalmasan érintette, hogy végeredményben alig hagyott meg egyéb hatáskört az egyházaknak, mint azt, hogy fentarthassák középiskoláikat s tanárokat választhassanak beléjük, akik felett fegyelmi jogot, bár ezt se korlátlant, gyakorolnak s akiknek megállapítják a fizetésöket.⁴⁹

*A középiskolai törvénynek a protestáns egyház gimnáziumaira természetesen nem maradt el sem a jó, sem a rossz hatása. Rossz hatása abban nyilvánult, hogy államilag érvényes oklevelet követelvén meg a tanároktól, lehetetlenné tette a régi protestáns rendszerű tanárnevelést, amivel aztán hanyatlásnak indította a felekezeti középiskolák vallásos szellemét. Jó hatása pedig abban nyilvánult, hogy majdnem egy csapásra rögtönösen megszűntek a régi, selejtes gimnáziumok, az életképesebbek pedig mindent elkövettek, hogy fölvehessenek a versenyt az állami intézetekkel. Módot adott rá maga a törvény is, mely bizonyos feltételek mellett államsegélyt, helyezett kilátásba a reája szorult középiskoláknak.

*Egy pár intézet elöljárósága részéről hamarosan mozgalom indulván meg az államsegély megnyerésére, a konvent abban a fölterjesztésében körvonalozta a maga véleményét ennek a módozatairól, mellyel 1884. nov. 17–22. tartott tanácskozásai folytán arra kérte a közoktatásügyi kormányt, hogy a ref. gimnáziumok részére szükséges államsegélyt egy összegben bocsássa a konvent rendelkezésére, amely önként érthetőleg köteles lenne aztán elszámolni az általa szétosztott összeggel; kérte egyszersmind az államsegély adásához kötött feltételek enyhítését. A közoktatásügyi kormány 1885. jún. 1-jéről keltezett leiratban értesíté a konventet, hogy nem adhat általányt és csak részben teljesítheti egyéb kívánalmait is a konventnek. Az erre következő s 1885. évi június 15–17. tartott konvent a kényszerhelyzetből kifolyólag belényugodott az

államsegélynek a kikötött feltételek mellett való igénybe vételébe,⁵⁰ de a tiszáninneri egyházkerületben még azután is kemény harcok folytak e kérdésben,⁵¹ s a különben nagy mértékben rászorult sárospataki gimnázium részére nem is kértek államsegélyt. Később a tiszántúli egyházkerület is ugyanerre az álláspontra helyezkedett a debreceni gimnáziumra nézve.⁵² A legtöbb református, valamint az összes ág. hitv. ev. (ide nem értve a szászok nemzetiségi jellegű gimnáziumait) és unitárius középiskola ellenben nem vonakodott a tanügy érdekében meghajolni a törvényszerű követelések előtt s egymásután igyekezett megnyerni a fenmaradásához és fejlesztéséhez önként kínálkozó eszközöket.

*A református konvent a középiskolai törvény intézkedéseire alkalmazkodva, az egyháznak minden rendű tanintézeteire érvényes iskolai szabályzatokat egész részletességgel egybeállítá még az 1884. márc. 17–22. tartott ülésein. Hasonlóképpen szükségessé válván a theologiai akadémiák és lelkeszi vizsgálatok egyöntetű rendezése, az illetékes szaktestületek meghallgatása után végre 1886-ban az erre vonatkozó szabályzatát is elkészíté a konvent, ami jó nagy lépéssel vitte előbbre az egyházkerületek közti uniót.⁵³

*Az állam és egyház közti viszony rendezésének izgalmat keltő kérdése volt még majdnem egyidejűleg a főrendiház újjászervezésének az a terve is, mely tagsággal kívánta benne felruházni a protestáns egyházak dignitariusainak egy részét. Az 1884. évi nov. 17–22. tartott református konvent azt az óhaját fejezte ki, hogy ne csak egy része a dignitariusoknak, hanem mind az öt református püspök és egyházkerületi főgondnok bevitessék a főrendiházba. Ám ez az óhajlás süket fülekre talált a kormánynál s az eredeti tervet ebben az irányban nem szenvedett változást. Meg is nyugodtak aztán benne az összes protestáns egyházkerületek, sőt némelyik egyenesen örömmel fogadta s jeléül tekintette a jogegyenlőség érvényre jutásának.⁵⁴

*A lutheránus egyház a reformátusok hosszas zsinati előkészületeinek idejében, és a zsinatolásával egyidejűleg is, zajtalan, de szakadatlan munkássággal tört előre a fejlődés útján. Nagyobb izgalmakat a pánszlávizmus haza- és egyházrontó agitációi okoztak. Ellenök inkább a folytonos őrállás és védekezés politikáját követte az egyház, míg végre a nyolcvanas évek elején élénkebbé vált a velök szemben való erélyesebb actio vágya.⁵⁵ Az általános hangulat befolyása alól az óvatos egyetemes

gyűlés se vonhatta ki magát és 1882. okt. 18-án tartott ülésében kanonikus vétségnek minősítette a pánszlávizmust, amivel lehetetlenné iparkodott azt tenni az egyház körében. Csakhogy a pánszlávok vakmerőségét nem tudta megtörni az erélyes határozat. Újra meg újra kihívóan léptek fel, kivált abban bizakodva el, hogy a dunáninnyi területben ők képezték a többséget s így egy egész területnek a nevében szerepelhettek az egyetemes gyűléseken. Próbát tettek erejük megmutatására egyes választások alkalmával is, így p. o. a br. Radvánszky Antal 1882-ben történt halálával megürült egyetemes felügyelői tiszti betöltésekor a hazafias közvélemény jelöltjével: br. Prónay Dezsővel szemben más jelöltek (előbb Fabiny Teofil, a második szavazáson Péchy Tamás) mellett⁵⁶ foglaltak állást, úgyszólván testületileg. 1890-ben a dunáninnyi terület püspökválasztásán pedig győzelmet is arattak a Baltik Frigyes többségre jutásával, de szerencsésen csatlakoztak választottjukban.

*Nem a pánszlávokkal szemben ugyan, de szintén a hazafias elem érvényesülésének, az elnyomottság alóli szabadulásának vágya indította meg azt a szívós küzdelmet, mely 1886-ban a brassói magyar evangélikus esperességnek a megalakulásával s az erdélyi szász egyházkerület fenhatósága alól a tiszai egyházkerülethez való csatlakozásával ért véget.

*Élénk érdeklődésre tarthatott számot az egyetemes gyűlésnek az a buzgalma, mellyel egy teljesen fölszerelt theologiai akadémia eszméjét ápolgatta. Az 1869. július 4–5. napjain Acsán tartott theologiai tanári értekezletből indult ki e különben régi eszme megvalósítására irányuló actio.⁵⁷ Évről-évre folyt a tanácskozás, hogy miképpen lehetne felállítani ezt a magasabb színvonalú theologiai oktatás érdekében annyira szükséges intézetet. 1873-tól fogva Pozsony volt a kiszemelt helye,⁵⁸ amellyel azonban a felmerült akadályok láttára versenyre kelt 1880-ban Eperjes is. Erre aztán a pozsonyi egyház is engedett addigi merevségéből s közötte és az egyház-egyetem közt már 1881-ben létrejött az egyezés a theologiai akadémia ügyében, minek folytán aztán 1882. szept. 12-én ünnepélyesen meg is nyitattott az új intézet,⁵⁹ amely mellett azonban fenmaradt a soproni és eperjesi is.

*A református egyházban a hetvenes évek folyamán országos egyházi közalap létesítésére komolyan megindult előmunkálatok visszhangra találtak az evangélikus egyházban is. Előbb 1879-ben br. Radvánszky Antal mint hivatalba lépő egyetemes felügyelő adott reá nagyobb összeget, később 1887-ben, mikor a református egyházban

gyakorlati eredményei is mutatkoztak már,⁶⁰ a lángbuzgalmú és nagytehetségű egyetemes felügyelő: br. Prónay Dezső szintén nagyobb összeggel áldozott e célra. Mindkét egyháznak, valamint az unitáriusnak is épen a közalap rendeltetésével egybevágó célok fejlesztésében áldásos szolgálatokat volt hivatva tenni egy nemeslelkű róm. kath. főúrnak, br. Baldácsy Antalnak nagyértékű hagyománya, melynek 1878-ban jutott birtokába a tizenegy protestáns egyházkerület.⁶¹

*Régen érzett szükségletnek kívánt megfelelni az evang. egyház azzal is, hogy 1886-ban erős akarattal munkába vette a zsinat-tartást. E végre minden előtt egy bizottságot küldött ki előkészítés céljából az október 15-ikén tartott egyetemes gyűlés, amely aztán a bizottsági javaslatok alapján megalkotván a maga munkálatát, végre 1890-ben kitűzhette a zsinat helyéül Budapestet, idejéül pedig a következő évnek azt a szakát, amelyben a ref. egyház zsinata is összeülendő lesz. Ekkor vették tudomásul az egyetemes gyűlésen az erdélyi szász lutheránus egyházkerületnek azt a válaszát, melyet a zsinatban való részvételtre felhívó 1889-iki átiratukra küldött s amely szerint külön állását feladni nem hajlandó.⁶² A zsinat teendőire vonatkozó nyilvános eszmecserék főleg 1889-től fogva nagyban támogatták a hivatalos testületek idevágó munkásságát. A református zsinat előkészítése a hasonlóképen 1889-ben megindult hírlapi viták nyomán 1890-ben szintén kezdetét vette a tiszáninneri egyházkerület indítványára. A konvent ugyanez évi április 15-én kimondta, hogy az 1791. évi XXVI. törvénycikk emlékének megünneplése végett, de az egyházi törvény rendelkezésének is megfelelően, 1891-re össze fogja hívni a zsinatot, ami aztán a királyi engedély megnyerése után meg is történt a kellő időben. Így ült össze Budapesten 1891. dec. 5-én úgy a reformátusok, mint az evangélikusok zsinata. Mindkettőre sok teendő várakozott s több ülészakon át tanácskozott mindegyik, míg aztán pár év múlva befejezhatték működésüket.

*Nevezetes mozzanatát képezi a nyolcvanas évek történetének mind a három protestáns egyházban az irodalmi társulás vágyának felébredése és megnyilatkozása. A „Magyarországi Protestáns Egylet” a megalakulásával felköltött dogmatikai ellentétek miatt nem bírt boldogulni s bár időközben kizárólag könyvkiadó társulattá változott, a nyolcvanas évek első éveiben kénytelen volt beszüntetni működését. Időszerű volt hát megalakulnia 1883-ban egyelőre ideiglenesen, 1886-ban

pedig véglegesen a „Luther-társaság”-nak, s ezzel majdnem egybeeső időben: 1885-ben a „Dávid Ferencz-egylet”-nek. Ezek az egyes felekezetek szűkebb köréhez kötött társulatok természetesen nem felelhetek meg a köz szükségnek, s kivált az ilyet nem alkotott református egyházban már ezek alakulásával egyidejűleg is mind élenkebben hangzott fel a kíváncsi egy egyetemesebb jellegű egyházi irodalmi társulat alkotása iránt. Nemsokára hivatalos úton is nyilvánult a közvélemény: a református konvent 1886-ban kíváncsinosnak jelentette ki. Az egyházi sajtóban általános örömmel fogadták a jelentőségteljes eszmét, míg aztán 1887. februárjában megjelent a felhívás is megvalósítására, még pedig a protestáns püspökök és főgondnokok nagyobb részének aláírásával.⁶³ A tagul való jelentkezések tüstént megkezdődtek, de a kedvezőnek indult közhangulatra 1888. elején zavarólag hatott egy, Debrecenből elhangzott indítvány, mely az unitáriusoknak a társulattól való kirekesztését kívánta. A társulattal 1888. évi ápr. 16-án tartott szervezkedő gyűlésén az alapszabályok készítése közben ennek az álláspontnak a hívei teljes erővel lánczát törtek nézetök mellett, de nagy többséggel győzött a szabadelvű és testvéries felfogás. Erre a tiszántúli egyházkerület közgyűlése május 1-jén szavazattöbbséggel tiltakozott az unitáriusokkal való társulás ellen. Mikor pedig az előkészítő bizottság az alapszabályok miniszteri megerősítése után december 18-ára összehívta az alakuló közgyűlést, a Debrecenben lakó orthodox theologusok egy nyilatkozatban újra teljes merevségében körvonalozták a magok álláspontját. Éles hangok hallatszottak ellenükben innen-onnan, de az alakulásra összehívott közgyűlés mégis jobbnak látta az ellentétek kiegyenlítése végett elhalasztani munkába indulását. Végre is a szabadelvűek elvi, az orthodoxok gyakorlati győzelmével megegyezés jött létre a két párt között, s 1889. márc. 24-én megalakulhatott a sokaktól sóvárogva várt „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság”, mely ugyanabban az évben meg is kezdte működését.⁶⁴

*Maga után vonta ez teljes megszűnését a Magyarországi Protestáns Egyletnek, mely a kezdetben kitűzött célok közül az egyházi irodalom művelését mindvégig folytatva, most már betöltve látván ebbeli szerepét és hivatását az Irodalmi Társaság által, 1890-ben végleg feloszlott s emennek engedte át csekély vagyonának nagy részét.⁶⁵

*Nagy eszmék, nemes törekvések az irodalmi egyesülés ügyén kívül is foglalkoztatták még a protestantismus jobbait. A Debrecenben

felállítandó, középiskolai tanárképző intézet és a valamelyik állami egyetemen szervezendő protestáns theologiai fakultás eszméje szintén lánggra hevítette a haladás, tudomány és vallásos nevelés ügye iránt érdeklődőket. Amannak szükségességét a ref. konvent elnöki székéből állapította meg br. Vay Miklós⁶⁶ s kimondta később az egyetemes zsinat is, de mindez nem bírta megszüntetni a Debrecen irányában néhol megnyilatkozó féltékenységet, s nem tudta föllendíteni a mindenféle tespedésben levő áldozatkészséget. Az utóbbinak csaknem nélkülözhetetlen voltát irodalmi úton dr. Kovács Ödön bizonyította be („A theologia helye az egyetemen” 1871), gyakorlati megvalósításához pedig az akkor legilletékesebb egyéniség: br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter fogott, teljes meggyőződéssel vallván helyesnek, hogy a protestáns theologia bevitessék a tudomány-egyetemre, s nagy várakozásokkal lévén eltelve annak több tekintetben is áldásos eredményei irányában.⁶⁷ Kora halála után azonban jó időre elaludt döntő körökben az ezen ügy iránti érdeklődés, sőt vannak elegenden magában a két nagyobb protestáns egyházban is, akik különféle érdekekből és szempontokból ellene szegülnek a nagyra hivatott állami fakultás felállításának.⁶⁸

*Ugyancsak a theologiai oktatás színvonala emelésének jelszavával vette megint kezébe 1888-ban Szász Domokos erdélyi ref. püspök a Kolozsvártt állítandó theologiai akadémia zászlaját. Évekig tartó adáz tusa indult meg erre, mely alatt a Nagyenyedért rajongók fanatismusig menő lelkes elszántsága több ízben gátat vetett a Szász rendíthetetlen akarátának és szinte korlátlan hatalmának elébe. Azonban sem a merész elhatározás és hatalmi erőszak, sem a lelkes elszántság nem segíthetett egyik részről sem az anyagi erő csekélységén. Nem segíthetett rajta a Szász Domokos tervének javára a budapesti zsinat részéről igénybe vett elvi pártolás sem. Ezért fordult aztán Szász püspök olyan eszközökhöz, melyeknek kétes az erkölcsi megengedhetőségök is, de mindenesetre kétes a sikerök.⁶⁹

*Az írói nagyság előtti hódolat adott létet a Károlyi Gáspár gönczi szobrának, mely bibliafordítása megjelenésének háromszázéves fordulója alkalmával 1890-ben (szept. 14.) lepleztetett le a hazai protestantizmus sok kiválóságának jelenlétében.⁷⁰ Az ő irodalmi érdemeinek méltó megbecsülését majdnem egyidejűleg más módon is munkába vette a hálás utókor, amennyiben a brit és külföldi biblia-társulat megbízásából bibliája

revisiójához kezdtek hozzá a szentírás eredeti nyelveivel foglalkozók.⁷¹

*Nagyobb zajt ütött az a mozgalom, amelyet 1889-ben kezdtek a magoktól úgynevezett közpapok, vagyis a szegényebb sorsban élő református falusi lelkészek. Helyzetük javítását tűzték ki célul, e végett követelték az egyházi hatóságok actióját, s ha némely tekintetben ferde irányt is vett mozgalmok, alapeszméjében és végcéljában teljesen jogosult volt, s alkalmas is rá, hogy némely testületek és közlönyök nemtörődömségével, sőt ellenszenvével szemben általános érdeklődést költsön ügyök iránt. Az 1890. szept. 30 – okt. 1. tartott „országos lelkészi értekezlet” aztán teljesen abba a mederbe terelte a mozgalmat, ahol, látszólag legalább, megnyugodtak a hivatalos testületek és tekintélyök imádói is. De azért, bár most már méltóságuk kockáztatásának a látszata nélkül is tehettek volna valamit a nyomorgó „közpapok” érdekében, még sok év telt el, míg a viszonyok új alakulása magával hozta sorsuk megjavítását.⁷²

*Az egyházpolitikai harcnak lett ez is közvetett eredménye, annak a nagy harcnak, aminek magvát még ebben az időszakban vetette el egy szerényke miniszteri rendelet, mely 1890. február 26-áról keltezetten emlékezetessé tette a Tisza Kálmán miniszterelnökségének utolsó hónapját. A katolikus papoktól üzletszerűleg folytatott elkeresztelések megakadályozását célozta ez a rendelet, mely úgy akarta elejét venni az ily irányú további visszaéléseknek, hogy kihágásnak minősítette az elkeresztelést és bírságot szabott ki reá. Az intézkedés féleges és félszeg volta távolról sem elégíté ki a protestánsok túlnyomó részét, mely szigorú és határozott fellépést sürgetett már régóta az egyházoknak eme rendszeres fogyasztását eredményező törvényszegések⁷³ ellen, de amelynek sokszor ismételt kérelme mindig süket fülekre talált a református főgondnokságot is viselő miniszterelnök kormányánál. Viszont óriási felháborodást keltett a rendelet klerikális körökben, mely rövidesen alkalmat adott rá néhány káplánnak és plébánosnak, hogy a hitvallók gloriájával vétesse körül magát a rája rótt csekély pénzbüntetés árán.

*Az elkeresztelési rendelet tarthatatlanságát csakhamar belátta az egész ország, s be a kormány is, mely a bátor és szilárd Szilágyi Dezső igazságügyminiszternek a befolyására nem riadva vissza az ultramontanizmus reakciójától, nemsokára gyökeresebb rendezését helyezte kilátásba az állam és a felekezetek közti s e kérdéssel

összefüggő viszonyoknak. Az erre következő évék tényleg ennek az előkészítésével és keresztútvitelével teltek el. A protestánsok nagy része minden korszerű haladást pártoló szokásukra és gondolkozásukra hivatkozással lelkesen sorakozott az u. n. „szabadelvű egyházpolitika” mellé, nem törődve vele, hogy egyházoknak legalább is épen annyi veszteséget okoz az, mint a katolikusnak, előny pedig semmisem származhatik belőle felekezeti érdekeikre.

*1. Az úgynevezett kiegyezés állapította meg ennek a részleteit, melyek az 1867. évi XII. törvénycikkbe vannak belefoglalva.

*2. *Haán* Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1883. 97–102. l.

*3. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1867. 1621–1633. és 1657–1676. l.

*4. Különösen nagy vívmány volt a vegyes házasságból született gyermekek vallásának a teljes jogegyenlőség szerint való rendezése és ezzel szemben az ultramontán érdekből szabadelvű álarcban jelentkező szülői megegyezésnek minden alakjában való perhorrescálása. Hiánynak bizonyult azonban az elkeresztelés elleni intézkedésnek büntető rendelkezés nélkül maradása.

*5. A tanfelügyelői állásokat legelőször teljesen arra hivatott egyénekkel töltötte be a kormány, de minthogy semmi képesítéshez nem volt kötve e hivatal, később sok visszaélés történt az üresedésbe jött helyek betöltésénél.

*6. *Haán* Lajos: i. m. 105. l.

*7. „Alakítsunk egyházi reformegyletet!” címmel 1870-ben Kovács Albert körvonalozta részletesen a létrehívandó egylet programját.

*8. Az alakuló közgyűlést a következők hívták egybe: Dr. Ballagi Mór pesti theol. tanár, Bolemann István pozsonyi theol. tanár, Buzogány Áron miniszteri titkár, Édes Albert alsóborsodi nyug. esperes, Fábíán Mihály lelkész, Farkas József pesti theol. tanár, Ferencz József kolozsvári theol. tanár és lelkész, Fördös Lajos kecskeméti főesperes, Kovács Albert pesti theol. tanár, dr. Kovács Ödön nagyenyedi theol. tanár, Laukó Károly kecskeméti lelkész, Papp Károly laskói lelkész, Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi lelkész, Szekeres Mihály csicsói lelkész, Weber Sámuel szepesbélai lelkész, Zelenka Pál, miskolci lelkész, tehát 4 ág. h. ev., 10 ref. és 2 unitárius egyházi férfi. Az elnöki állást sohasem töltötte be az egylet; alelnökké Fördös Lajost, titkárrá Kovács Albertet választotta meg.

*9. Az unitáriusok is örömmel fogadták az egylet megalakulását, sőt püspökük: Kriza János egyetlen püspök-tagja volt az egyleti választmánynak Reszt is vettek teljes buzgalommal az egylet működésében mindvégig.

*10. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1876. 156–157. l. A „vállalkozó” különben a kitűnő történetíró: Szeremlei Sámuel volt.

*11. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1876. 410–416. l.

*12. A még sok egyéb közérdekű tárgyról tanácskozó konventi gyűlés részletes leírása a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1873. évi 839–847. és 877–889. lapjain olvasható.

*13. A gyökeres orvoslás a katolikus egyház érdekeibe ütközvén, nem is várható, míg valami forradalmi hangulat nem fogja el egyszer a kormányférfiakat. Vagyis majdnem elérhetetlen az egész!

*14. Az 1872–5. országgyűlésen a képviselőház még a rendesen mellőzött osztályokkal is letárgyaltatta a javaslatot, úgy, hogy csupán a plenumban való tárgyalása maradt el. A módosítások legnagyobb részét figyelembe vette a kormány abban az új javaslatban, amelyet az 1875–8. országgyűlés képviselőháza elé terjesztett.

*15. Miután a képviselőház tanügyi bizottsága ellene szegült a miniszter ama klerikális tendenciájú javaslatának, mely szerint a tanulmányi alapból fentartott középiskolák „nem állami”-aknak nyilváníttassanak, a miniszter úgy találta, hogy „mivel a középiskolai oktatás fejlődésben van, azt törvénnyel rendezni nem lehet.”

*16. Közölve a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1879. évi 685–9. lapjain.

*17. A protestáns autonómia védelmére emeltek szót az összes jelenlevők, kivéve két miniszter-főgondnokot, u. m. Péchy Tamást és különösen Tisza Kálmánt.

*18. A református konvent határozata a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1879. évi folyamának 1215–7. lapjain, a luth. egyetemes gyűlése u. o. 1226–8. l. van közölve.

*19. Nevezetes cikkeket írtak e tárgyban: Kun Bertalan, Molnár Aladár, a kormány eljárásának védelmére pedig egy névtelen cikkíró (valószínűleg Szász Károly), mindannyian a Prot. Egyh. és Isk. Lap hasábjain. Legteljesebben kifejtette az ügy minden ágát a tiszáninneni egyházkerületnek Kun Páltól szerkesztett becses munkálata, melyet a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1879. 818–27. l. közölt.

*20. Részletes tudósítás olvasható e konvent tárgyalásairól a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1877. évi 46. és 47. számában.

*21. Az erdélyiek az unió érdekében egyáltalában semmit se voltak hajlandók engedni addigi szervezetöknek még a leglényegtelenebb részleteiből sem. A bizottság azonban kitért a részletezés elől s csak általános elv kimondására szorítkozott.

*22. Rövid tudósítást ad a bizottság működéséről a Prot. Egyh. és Isk. Lap (1878. 1472–4. l.).

*23. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1879. 37–38. sz. Az iskolaügyi javaslatot Molnár Aladár készítette. Ellene már ekkor harcot indított Mocsáry Lajos, főleg a tanári fizetések benne foglalt rendezése miatt.

*24. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1880. 38–39. sz.

*25. Úgy a folyamodvány, mint az engedély ki van adva a debreceni zsinaton hozott Egyházi Törvények I. és II. mellékleteképen. A király „ez alkalommal ... biztos kirendelésre vonatkozó jogát ... érvényesíteni szükségesnek” nem találta.

*26. A beadott kérelmet teljes egészében közli a Prot. Egyh. és Isk. Lap (1880. 375–380. l.). Okot az szolgáltatott reá, hogy az elkeresztelést a budapesti kir. tábla egy előfordult eset alkalmából nem tekintette a 18. évét be nem töltött egyén „más vallásfelekezetbe való felvételének”, vagyis az 1879. évi 40. t.-c. 53. §-a szerint büntetendő cselekménynek.

*27. A konvent lefolyásának részletes ismertetését adja a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1881. évi 11. és 12. száma.

*28. Természetes folyománya volt ez az egyházmegyéenként való választásnak s ellenszere csakis a kerületenként való u. n. lajstromos szavazás lett volna, mely a hivatalnokok közül is megadta volna az érdemeseknek a zsinati tagságot, de viszont bizonyosan nem hagyta volna ki Filó Lajost, Szilády Áront, Könyves Tóth Mihályt, Szeremlei Sámuel, Mocsáry Lajost, Gönczy Pált, Szilágyi Dezsőt, Szász Károlyt; e két utóbbi meg volt ugyan póttagnak választva, de nem lévén annyi figyelmesség az illető, különben kis kaliberű rendes tagokban, hogy legalább egy időre helyet engedjenek nekik, nem nyílt alkalmuk résztvenni a zsinaton. Különben képtelen állapot egészben véve is, hogy ugyanazok az egyének legyenek a közigazgatás, bíraskodás és törvényhozás szervei egyiránt.

*29. Az értekező jegyzőkönyvét a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő (1881. 530–38. l.) közölte, mely a megjelentek egy részének a nevét is felsorolta egyúttal.

*30. Az erre vonatkozó pont szövegét Szász Domokos indítványozta. Ballagi Mór egy némileg eltérő szöveget ajánlott, mely az erdélyi alkotmány jövő fejlesztését a magyarországi kerületek alkotmányával egybehangzólag engedte volna meg, nem pedig az erdélyiek helytelenül értelmezett „képviselési” rendszerének elveivel összhangzólag. De a hévteli lelkesedés agyonnyomta az előrelátó bölcseséget és megfontolt higgadtságot s egyhangúlag a Szász indítványát fogadták el.

*31. E kérdésnél a tiszáninneniek követelték az egyházközség egészét megillető jogok közvetlen gyakorlását, ellenben a dunamelléki és tiszántúli népes egyházak viszonyaival ismerősök a képviselési közgyűlés mellett harcoltak. A zsinat aztán kénytelen volt mindkettőt megengedni.

*32. Az egyházkerületi tanácsbírák intézménye több egyházkerületben ismeretlen volt előzőleg s ennek tulajdonítható, hogy ők csak mérsékelt számban választottak ilyeneket.

*33. A tárgyalás folyamán a konvent centralizáló hatásától vagy törekvésétől való félelem többek részéről megnyilatkozott, sőt olyan hangok is emelkedtek, melyek teljesen túrlúgolni kívánták a konventet.

*34. Hogy a zsinati tagok választása kerületenként lajstromos szavazás útján, avagy egyházmegyéenként mintegy választókerületek által történjék-e, meg nem szabván a zsinat, különböző eljárás fejtett ki az egyes kerületekben s néhol nagy elvi harcoknak lett okozójává e kérdés.

*35. A zsinat azt a hivatását, hogy felügyeljen a hitelvek épségben tartására, nem hogy teljesítette volna, de még közreműködött megszégésükben, pópás irányba terelésükben, mikor a 101. §-ban a betegségben levő egyháztagok részére az úrvacsorájának magánházuknál is kiszolgáltatását nagy általánosságban elrendelte, ama korlátozás törvénybe iktatása nélkül, mely szerint az csak annak templomi kiszolgáltatása napján, vagy pedig a beteggel együtt quasi gyülekezetnek a részvételével engedtetik meg.

*36. Érdekes az a következtetés, amellyel aztán a tiszáninnen kerület a maga körében végezte az egyházak osztályba sorozását és a pályázati képesség megállapítását, t. i. az összes kerületek közt a legszigorúbb qualificationalis szabályzatot léptette életbe, mely tehát legmesszebb esett a szabad választástól.

*37. Meghívás alatt a választás érvényessé létele után az illető egyházközség presbyteriumától a megválasztott lelkészhez hivatala elfoglalása iránt intézett felhívás értendő itt.

*38. A felirat közölve a kinyomatott egyházi törvények függelékében. A zsinat tárgyalásait részletesen ismertette a Prot. Egyh. és Isk. Lap (1881. 45–48. sz.) és Dömény József – Tóth Sámuel „Zsinati értesítő”-je.

*39. A miniszteri leirat ugyanott van közölve egész terjedelmében.

*40. A tett módosítások megokolását és védelmezését tartalmazó zsinati felirat ugyanott szintén közölve van teljes egészében Ez ülősszak lefolyását eltérő szempontból ismertetik: Prot. Egyh. és Isk. Lap 1882. (38–39. sz.) és Sárospataki Lapok (1882. 39–41. sz.).

*41. Trefort miniszternek egyszerű értesítés-jellegű levele kapcsán.

*42. A jegyzőkönyvön kívül l. egyebek közt Prot. Egyh. és Isk. Lap 1883. 4. és 5. sz. Sárospataki Lapok 1883. 5. és 6. szám.

*43. Nem kisebb emberek szólottak hozzá jeles cikkekkel, mint Ballagi Mór, Filó Lajos, Szeremlei Sámuel, Gyöngyössy Sámuel stb.

*44. A jegyzőkönyvön kívül l. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1883. 37. és 38. sz., Sárospataki Lapok 1883. 38. és 39. sz.

*45. Kolozsvári Sándor, Jenei Viktor és Szász Béla igazgató-tanácsosok voltak megbízva munkálat készítésével; közülök kidőlt később Jenei, kinek Szász Gerő lépett a helyébe, de már ekkor túl voltak a munka oroszlánrészén.

*46. Mint egy gyűjteményes vállalatnak: „Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek tára” címmel tervezettnek az első kötete. A folytatólagos kötetek azonban végképen elmaradtak.

*47. A Prot. Egyh. és Isk. Lap 1887. évi folyamában egy álnevű cikkíró (valószínűleg Szóts Farkas) alapos cikksorozatban mutatta ki az erdélyiek unio-ellenes magatartását.

*48. Szász Gerő, Szász Domokos stb. egyfelől, dr. Kovács Ödön, Szabó Sámuel, Makkai Domokos stb. másfelől számos cikkben tárgyalta a kérdést, mely nem egyszer foglalkoztatta a kerületi közgyűlést is.

*49. A modern állam és az igazi haladás barátai viszont még a tanári fizetés megállapítására való jog meghagyását sem helyeslék, mivel nem egy helyen alkalmat adott rá, hogy az autonomia fentartásának érdekében többkevesebb ideig gyenge fizetésök legyen a tanároknak.

*50. Bátran meg is tehette, mert kellő tájékozottsággal és elfogultság nélkül véve fontolóra a feltételeket, amint befoglaltattak az egyes tanintézetekkel kötött szerződésekbe, meggyőződhetik akárki, hogy teljességgel nem vesznek el semmi egyebet az autonomikus jogkörből, mint hogy néhány tanárt a kormány alkalmaz az iskolafentartó helyett, de mindig ennek az ajánlottai közül, tehát még itt is szabad tért engedve a felekezeti befolyásnak, egészen úgy, ahogy az autonomikus szélsőséget képviselő Sárospataki Lapok 1885. évi 25. száma kívánta volt, mint legfőbb feltételt a maga megnyugvásához. A pápai ref. főgimnázium talán az egyedüli, amely egy kedvezőtlenebb, az autonomiájára igazán sérelmes, de különben nem nagyfontosságú feltételt is belé engedett vétetni a szerződésbe.

*51. Az 1885. évi jún. 29–30. tartott egyházkerületi közgyűlés kimondta, hogy „a

konvent által ajánlott módozatok szerint az államsegélyt a kebelében levő iskolákra nézve igénybe nem veheti”, de már az ugyanazon évi szept. 22–23. tartott közgyűlés államsegélyre ajánlotta a miskolci gimnáziumot.

*52. Előbb úgy segítettek e gimnázium szükségletein, hogy más források mellett egyenként megszüntettek három akadémiai tanszéket és csak amikor már nem lehetett tovább haladni ezen az úton, akkor ütközött össze az államsegély igénybe vételét pártolók és ellenzők tábora. Milyen előny volna pedig, ha most is megvolnának ezek a bölcsészeti szakba tartozó tanszékek, amikor éppen e szak fejlesztése a legfőbb gondja a kollégiumnak! Különben ez nem egyedül a debreceni kollégiumnak, illetőleg a tiszántúli ref. egyházkerületnek volna égető fontosságú teendője, hanem a ref. egyház-egyetemnek, sőt az egész magyar protestantizmusnak. A prot. tanárképzés ügye olyan egyházi közérdek, melynél fontosabb alig képzelhető jelenleg. A prot. tanárnevelés régi módjának a szakrendszer szorosabb érvényesítésével örökre véget vetett az újabb kor haladása s már negyedszázaddal ezelőtt gondoskodni kellett volna kor- és törvényszerű helyettesítéséről, mert a társadalmi közfelfogás letéteményesének: az intelligens középosztálynak attól függ a prot. és vallásos szelleme, hogy a középiskolában ilyen nevelésben részesüljön a tanároktól. E tekintetben öt jogakadémiánk együttvéve nem hathat annyit, mint egyetlen bölcsészeti akadémia.

*53. Az öt kerület között nem volt kettő, amelynek vizsgálati rendszere megegyezett volna egymással azelőtt. A legnagyobb eltérések, néhol furcsaságok uralkodtak ebben a tekintetben, amelyek természetesen mind megszűntek ezzel az alkalommal. Ez a szabályzat léptette életbe a theologiai magántanári intézményt, amelynek annyi jeles tanulmány megjelenése köszönhető azóta, de amelylyel oly kevésbé törődtek a kerületek egyes tanári állások betöltésekor.

*54. Tulajdonképpen csak a református egyházra nézve hátrányos a törvény rendelkezése, amennyiben még a testvér evangélikus egyházzal szemben is rövidséget szenvedett, mikor kétszeres létszáma mellett is csak annyi püspöke és főgondnoka főrendiházi tag, mint emennek.

*55. Nagy hatása volt ebben az irányban: Thébusz János zólyomi lelkésznek. Felvidéki álnév alatt írt „Protestantizmus és pánszlávizmus” (1882.) című munkája, mely megdöbbenően mutatta fel a lutheránus egyháznak ezt az égető sebeit.

*56. Péchy a kormánynak volt a jelöltje, mely a Tisza Kálmán idejében, ahol csak tehette, mindenütt befolyást igyekezett gyakorolni az egyházi választásokra. Így Szász Károlyt dunamelléki, Szász Domokost erdélyi ref. püspökké csupán a kormányhatalom nagyfokú érvényesítésével bírták megválasztani. Az evangélikus egyetemes egyházon kívül még a tiszántúli ref. egyházkerület volt elég erős visszautasítani ezt az illetéktelen befolyásolást, amidőn a főgondnoki állás betöltésekor Vályi Jánossal szemben magát Tisza Kálmánt ejtette el 1883-ban, aki noha régóta főgondnoka volt egy másik egyházkerületnek, elfogadta a jelöltséget, hogy annál bizonyosabbá tegye pártja győzelmét.

*57. Itt egyszersmind a lelkészi vizsgálatok egyöntetű szervezésére szintén készítettek javaslatot, amely törvény erejére is emelkedett azután.

*58. Adakozások is történtek már javára, így gr. Pálffy János katolikus főúr 1877-ben 16000 frtot, Zsedényi Ede egyetemes felügyelő, egyházának egyébként is nagy alapítója 5000 frtot, Reischel Károly, a nagyszombati egyház egykori felügyelője, a még

nagyobb áldozatkészséget tanúsított alapító mintegy 30000 frtot adott a Pozsonyban állítandó intézet számára.

*59. A magasabb színvonalat természetesen csak viszonylag sikerült elérnie, amennyiben teljes berendezése után is mindössze hat rendes tanár működik az intézetben, beleszámítva a bölcsészeti tudományok tanárát és a helybeli magyar-tót lelkészt is, aki a gyakorlati theologia körébe tartozó tárgyak előadója. A református egyház theologiai akadémiái közül tehát mindössze a pápai és kolozsvári áll alatta, míg a többi mind különül van ellátva a tanerők száma tekintetében.

*60. Erdélyben például nagyszámú missziói (ügynevezett kör-) lelkészséget hívott létre segélyével Szász Domokos püspök, amelyeknek azonban elmulasztott szilárd alapot rakni s így utódja idejében majdnem újra kellett őket teremteni.

*61. Több mint 8000 holdnyi tiszavidéki földbirtok ez, melyhez kikerekítése végett még 3000 holdat vásárolt a tulajdonos protestáns egyház. A kezelés feletti felügyeletet egy 22-tagú bizottság gyakorolja, melybe egy-egy lelkészi és egy-egy világi tagot választ mind a 11 kerület. — Specialiter a református egyház közalapjának céljaira, de külön kezelendő alapítványul hagyta legalább 100000 frt értékű vagyonát az 1884. évi novemberben elhunyt Jordán István.

*62. Nem volt meglepő ez az elhatározás, mert a szellemi és erkölcsi szempontból egyébiránt magas színvonalon álló szászság sohasem fogja nemzetiségi elfogultságát és csökönősségét feláldozni az egyházi unió kedvéért, pedig jelenlegi egyházpolitikája mellett beleolvad lassanként a mindent elnyelő oláhság tengerébe.

*63. Tisza Kálmán, br. Kemény Gábor, Fabiny Teofil és Szentiványi Márton nem volt az aláírók között, viszont a püspökökön és főgondnokokon kívül szintén aláírta Ballagi Mór és Zsilinszky Mihály.

*64. Elnökül Szász Károly püspököt, másodelnökül br. Radvánszky Bélát, titkárául Zsilinszky Mihályt választotta, de az utóbbi mindjárt átadta helyét Kenessey Bélának.

*65. A feloszlást kimondó közgyűlés 1890. jun. 15-én tartott: az Irodalmi Társaság részére átadott vagyon 1000 frt. körüli összeg volt.

*66. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1884. 12. sz.

*67. V. ö. *Ferenczi Zoltán: Bárány Eötvös József 1813–1871.* (Budapest, 1903.) 265–266. l.

*68. Olyan is van köztök, aki határozottan mellette foglalt állást valaha (V. ö. A Magyarországi Protestáns Egyet. évkönyve, az 1874-iki pesti harmadik közgyűlés naplója. Budapest, 1874.).

*69. Börzei üzérkedésekbe bocsátkozott az egyházkerület pénztárában kezelt s legnagyobb részben egyes egyházközségek tulajdonát képező tőkékkel.

*70. Emlékét két emlékkönyv is hirdeti ez alkalomból; egyik a „Károlyi-emlékkönyv” (Budapest, 1890.), másik „A Károlyi-biblia háromszázados örömnepének emlékkönyve” (Sárospatak, 1891.). A szobor Mátrai Lajos Györgynek a műve.

*71. 1886. jul. 20-án bocsátotta ki az erre vonatkozó felhívást Szász Károly a többi püspökhöz és a munkatársakhoz intézve, melyben az általános elveket hangsúlyozta. De sajnos, hogy kielégítő eredmény két évtized múltán se kísérte ezt a szép vállalkozást.

*72. A mozgalom megindítója Péntek Ferenc volt a „Közpapok Lapja”-val.

*73. Meggyőződve róla a protestáns lelkészek, hogy hasztalan várják az egyházaik hátrányára elkövetett elkeresztelések megtorlását, egy részük abban keresett némi kárpótlást az így előálló veszteségek ellen, hogy szintén nem tagadta meg a törvény szerint katolikus vallású kisdedek megkeresztelését s nem is tette át keresztelési anyakönyvi kivonatukat az illetékes lelkészhez bejegyzés végett. Ám az ily eset a végső eredményben is csekély számú lehetett és egyáltalában nem ellensúlyozhatta a katolikus papságnak ezen a téren elért sikereit.

36. A protestáns egyház a dán, norvég és svéd államokban.

A három skandináv-ország egyházainak fejlődésében, jóllehet a lutheri tan közössége és az úgynevezett skandináv egyházi gyűlések által élénk összeköttetésben állanak, lényeges különbség észlelhető. Mind a három egyházzal el lehet mondani, hogy a theologiai tudományosság terén nem fejtettek ki valami eredeti, jelentékenyebb munkásságot s leginkább a németországi pozitív theologia termékeit dolgozták fel, amely körülményt jó részt a verseny hiányának tulajdoníthatni.

I. *Dániában* nemcsak a politikai, hanem az egyházi viszonyokat is átalakította az uralomra jutott demokrácia. Az egyházi életre különösen két férfi gyakorolt nagy befolyást s az áltatott képviselt pártok mozgalmai képezik annak főbb eseményeit. A 19. század elején a német rationalismusszal rokon irány terjedt volt el. Ennek fejlesztését nagyban elősegítette *Clausen*¹ kopenhágai tanár, ki a katholicismus és a protestantismus közti ellentétet fejtegetvén (Az alkotmány, tan és szertartás története a katholicismusban és protestantismusban 1825.), azt állította, hogy a protestantismus lényege a vallásos szellem önálló fejlődésében áll s mint ilyen, azonos a rationalismusszal. Az ilyen szellemű tanok ellen az orthodoxok kötelességöknek tartották megindítani a harcot s vezérök *Grundtvig*² kopenhágai lelkész, egy költői tehetségű, az északi őskorért és a lutheri tanért egyiránt lelkesülő, különben erőszakos férfi az egyházi szószékről és irodalmi téren is egész szenvedélyességgel támadta meg Clausent, azzal vádolván, hogy az Isten igéje elleneinek állott élére s a prot. egyházból bálványtemplomot akar csinálni. Grundtvigot, mint aki nem tisztelve a vitatkozás egyedül helyes objectív korlátait, becsületsértő rágalomokkal illette Clausent, elítélte a törvényszék; ő pedig még a per folyama alatt letette lelkészi

hivatalát. Hasonló sors érte *Lindberg* keleti nyelvészt is, ki a hivatali eskü megszegésével vádolta Clausent. Ezután Grundtvig magán vallásos összejöveteleket tartott híveivel s tovább működött a megkezdett irányban; de míg egyfelől fel nem adta theologiai alapeszméit, t. i. a szentségeknek s kiválólág a keresztségnek nagy fontosságát, az apostoli hitvallásnak a szentírás fölébe helyezését, a keresztségnél „az élő igének hasonlíthatatlan nyilatkozását” stb.: addig másfelől megváltoztatta az egyházzal szemben előbb elfoglalt álláspontját. Ugyanis a dán nemzetiség iránti rajongása a politikai viszonyok fejlődési folyamatában, összeütközésbe hozta a német eredetű lutherismusszal s amazt föléje helyezte ennek. Szélesen elterjedt pártja keresztülvitte a jelzett irány érdekében, hogy népegyház lett az állami egyházból (1849.), hogy kitágított (1855.), hogy megszűnt a keresztelési kényszer (1857., ez a rendszabály a baptista mozgalom ellen hozatott volt s oda módosított ezzel az alkalommal, hogy minden gyermeket be kell vezetni egy év alatt az illető egyház anyakönyvébe) és megengedett a templomoknak idegen lelkészek által való használása (1862.). Grundtvigot végre néha túlságokra és igazságtalanságra ragadta minden német iránti ellenszenve; ennek tulajdonítható, hogy a lutheri hitvallások elvetését ajánlotta s minden befolyását felhasználta, hogy a dán nyelv ráerőszakoltassék a németajkú schleswig-holsteini egyházakra és iskolákra.

Hasonlóan, de másnemű irányban hatott a dán egyházra *Kierkegaard*,³ ki a lelkészek hivatalos keresztyénységével szemben a benső, mély, világot megvető keresztyéniséget törekedett érvényesíteni. Ő maga nem levén egyházi tisztviselő, irodalmi téren indította meg a jelzett mozgalmat; de kegyes életével, valamint tudományos műveltségével és költői tehetségével is nagy hódítást tett főleg a műveltebb körökben. Alapelve az *alanyiség* volt, ebből indulva ki, elismerte, hogy a keresztyéniség mint objectiv igazság teljesen független az ész ítéletétől; de úgy gondolkodott, hogy csak abban az esetben van igaz értéke, ha úgyszólván átmegy az egyes ember alanyiségába stb. Követői az ő irányának, mely a gyakorlati keresztyén életre kívánt hatni, inkább csak külsejét, mint lényegét sajátították el s mint ilyenek, a pietistákra emlékeztető aggodalmassággal és törvényességgel tűntek ki.

Általában e két férfi munkássága új életet öntött a dán egyházba, a múlt avult formáinak újak foglalták el a helyét s mióta az uralkodó

államegyház elvesztette kiváltságait, a katolikusoknak, baptistáknak és mormonoknak fellépése éberségre, tevékenységre sarkalta a korábban versenytárs nélkül álló egyház őreit.

*Az egyházi életre Grundtvigtól és Kierkegaardtól gyakorolt befolyás nem szűnt meg halálukkal. A kábultság helyét általános munkásság foglalta el, melyet amazok mellett s főleg utánok Martensen⁴ irányított és vezetett. Ő a közvetítő theológiának volt a híve, jelentékeny speculatív képességgel bírt s hatása alatt állott a theosophiának is. Jelentékeny írói működést fejtett ki, melynek termékei Németországban is dicsőséget arattak. Jeles egyházi író még rajta kívül Nielsen.⁵

A *schleswig-holsteiniak felkelése* (1848.) nagyon károsan hatott az ottani egyházi állapotokra. A német lelkészeket (100-nál többet) elbocsátották, a német nyelv használatát a tartomány nagy részében eltiltották s valamint az állami, úgy az egyházi téren is megindították a német nemzetiséget elnyomó harcot. Ez a helytelen politika a külhatalmak beavatkozását vonta maga után, az elnyomott tartomány Poroszország és Ausztria fegyveres beavatkozása következtében elszakított az anyaországtól (1864.) s utóbb Poroszországba kebeleztetett (1866.).

A hatvanas évek eseményei közt említésre méltó, hogy egy *nagy északi egyházi szövetség* létrehozását vették munkába (1865.), mely a dán, svéd, norvég és angol állami egyházakat a 39 cikk és az augsburgi hitvallás összeegyeztetése alapján egyesítené. Ezen universalis keresztyén irány érvényesülésének és a mormonismus aggasztó terjedésének tulajdonítható, hogy az amerikai *methodisták* nemcsak templomépítésre nyertek engedélyt (Kopenhágában), hanem még több más kedvezményben is részesítették (esketési jog, iskolai adó alóli mentesség stb.).

Az *egyházalkotmány* terén is több üdvös reform jött létre; nevezetesen hosszas küzdelem után királyi megerősítést nyert a *szabad egyházközségi törvény* (1868.). E szerint az állami egyházban szabad községek alakulhatnak a nélkül, hogy el kellene attól szakadniok; ha hús család egyesül e végett, szabadságában áll külön lelkészt tartani, ha különben eleget tesz a törvényesen kinevezett lelkész iránti tartozásának; a *lelkészi hivatal betöltésében* a község is résztvesz annyiban, amennyiben szabadon választhat a minisztériumtól kijelöltek közül. Az egyházalkotmány kiegészítést nyert az *egyházi legfőbb hatóság*

felállításával (1870.); e szerint az egyház élére egy 36-tagú főtanács állíttatott (3 püspök, a jogi szakból egy s a főtörvényszéktől egy tag kinevezés útján foglal helyet benne, a többi tagok a püspöki megyékből választatnak $\frac{3}{4}$ részben a világiak és $\frac{1}{4}$ részben az egyháziak közül). A tanács tagjai az egyház hitvallására köteleztetnek s tisztök 6 évig tart, 3-évenként nyilvános ülést tartanak (Kopenhágában), melynek beléegyezése nélkül egyházi kérdésekben változtatni vagy törvényt hozni nem lehet.

A hittani kérdésekben uralkodó hangulatra nézve jellemző, hogy egyik *északi egyházgyűlésen* (Kopenhágában, 1871. szept. 5.) jóllehet a többség ellene nyilatkozott a rationalismusnak, de elismerte jogosultságát, sőt az orthodox tagok is a hit szabadságát védelmezték a papuralmi államegyháziság ellenében, mely nyilatkozat, főleg északon, nagy haladásra mutat. Végre a tettekben nyilvánuló keresztyén szeretet felébresztése körül sok dicséretes történt az újabb időben.

II. *Norvégiát* sem hagyta érintetlenül a szomszéd Dániában elterjedt rationalismus és említett két irány, csak hogy ezek a régi orthodoxiához szívósan ragaszkodó norvégek közt nagyobb ellentállásra találtak. A grundtvig-féle irány ellen két christianiai tanár, *Caspari*⁶ és *Johnson* lépett fel erélyesebben, amaz tudományosan cáfolta meg Grundtvignak az apostoli hitvallásról kifejtett nézeteit, ez pedig, mint a hitreébresztés egyik vezére, gyakorlati oldalról intézte támadását.

*Egy szempontból ért el eredményt a grundtvigianismus gyakorlati téren: 1876-ban rendelet jelent meg, amely a gyülekezeti tagokat felruházta azzal a joggal, hogy egy másik egyházközség lelkészét még saját lelkészek akarata ellenére is meghívhassák valami functióra. Az a szabály is elenyészett, hogy csak lutheránusok viselhetnek állami hivatalokat. Noha a felsőbb népiskolák ide is elterjedtek Dániából, az országgyűlésen nagy számmal vannak képviselve a demagóg elemek, az irodalomban pedig hitetlenség és könnyelmű erkölcsi felfogás kezd túlsúlyra jutni. Mindamellet Norvégia egyháza még mindig hatalmas. Agendában és egyházi énekben tiszteletben tartják az ősök hagyatékát, a vasárnap megszentelése növekedőben van és az alkoholismus ellen maga a nép indított meg erős mozgalmat.

Az egyházi állapotok fejlődésére a helyi körülmények (nagy területen kevés népesség) akadályozólag hatnak; előnyéül szolgál ellenben, hogy a norvég nép ép, romlatlan gondolkodásmódjánál fogva

melegen érdeklődik a vallás és iskola ügye iránt s maga gondoskodik, még pedig kielégítőleg, a népnevelésről; hátrányára van az egyházközségek roppant kiterjedése s még e mellett több községnek egy kézben egyesítése, mely körülmény nagyon megnehezíti a lelkipásztorkodást.

*A laikusok virágzásnak indult prédikálása részint egészen tetszés szerinti maradt, részint pedig a christianiai „Luther-intézet” vezetése alá került, amely gondoskodik róla, hogy némi oktatást nyerjenek az illetők. A radikálisok egyébiránt arra törekednek, hogy a laikusok kezébe juttassák az egész egyházi igazgatást, ellenben az egyházas érzelmű demokraták fenn akarják tartani a lelkészek kormányzását.

A német theologiai tudományosság itt sem talál nagy pártfogásra, de annál nagyobb az élénkség a gyakorlati téren, mit bizonyít a bel- és külmisszióknak újabban kifejtett nagy tevékenysége. A lutheri egyházban még mindig az államiság elve uralkodik; a *Haugétől* megindított rajongó mozgalomnak (l. II. k. 137. c.) utóhatása, habár tisztultabb alakban és körben, de nem enyészett el egészen. A külföldi felekezetek közül a methodisták és quakerek a szigetek vidékén, a mormonok a főváros környékén újabban több rokonszenvvel találkoznak, sőt még a katolikus egyház is képes hódításokat tenni (az 1891-iki népszámlálás már 30,000-nél több disszertert talált az országban).

*A Norvégiának Finnországgal szomszédos részein lakó, és sokáig szerfelett elhanyagolt finnek és lappok közé lelki vigasztalást és világosságot vitt Stockfleth. Ez először katona volt, azután nevelő egy lelkésznel, majd a finn határszélen lelkész, igazabban missionárius lett. Megtanulta a lapp nyelvet, tengeren és folyamokon egyre tovább hatolva, fölkereste a szétszórt lakosságot, lefordította nyelvökre a szentírás egyes részeit, fordított egy káté-magyarázatot. Míg nyelvészeti tanulmányok végett Kopenhágában és Christianiában időzött, egy veszedelmes szekta keletkezett hívei közt, de amelyet csakhamar megfékezett visszatérte után. Ezt a vidéket ő nyerte meg először a keresztyénségnek. Áldásos munkálkodásának 1866-ban történt halála vetett véget.

III. *Svédországban* az újkori eszmék befolyása alatt nagyon megváltozott az egyház állapota, s ezt főleg korábbi kiváltságainak megszűnte idézte elő. Ugyanis e század elején törvényesen elismertetett a *cultus-szabadság* (1809.), habár továbbra is meghagyattak az állami

egyházból kilépésre szabott büntetések (börtön, száműzetés, polgári és örökösödési jog elvesztése). De a nemzetközi forgalom élénkülésével tehetetleneknek bizonyultak ezek a szigorú rendszabályok. Többen áttértek a katolikus, baptista és mormon egyházakba, jóllehet még 1858. a kath. egyházba áttéréseért 6 nőt büntettek száműzetéssel. Ily körülmények közt sürgető szükséggé vált a vallásügy méltányosabb rendezése, mely az 1860. elfogadott *türelmességi törvénnyel* történt; e szerint minden nagykorú szabadon áttérhet az országban elismert hitvallásokra. A hitvallás elismerése a király joga, s az vissza is vonható általa. A szabadelvűség terén tett ezen első lépés után önként következtek a többiek is. A régi birodalmi alkotmány felfüggesztése (1866.) nem csekély befolyással volt az állami egyházra, mert az *új alkotmány* megszüntette a lutheri papságnak korábbi nagy befolyását, az egyház pedig *zsinati rendszert* nyert. Nem csekély küzdelem után érvényre jutott a *dissenter* keresztyén felekezetek *szabad vallásgyakorlata*, a luth. egyházból kitérés megengedettett a nélkül, hogy ily esetekben csábítás címén feleletre vonatnék az illető lelkész és megengedettett a polgári házasság is (1869.); végre teljes kiegészítést nyert a vallásszabadság (1870. február 16.), midőn törvénnyé vált, hogy jövőben minden svéd valláskülönbségre való tekintet nélkül részese lehet az állami hivataloknak és népképviselőnek.

*Erre aztán nemcsak a római propaganda nőtt meg, hanem az irvingianusok és mormonok, különösen pedig az episkopalista methodisták is elszaporodtak. Egy 1868-iki törvény megengedte az állami egyház tagjainak is, hogy lelkész vezetése nélkül is tarthassanak összejöveleteket vallásos gyakorlatok céljából. Kaput nyitott ez a laikusok munkásságának, ami azelőtt eretnokség-számba ment. Így 1877-ben a geflei latin iskola tanára, Waldenström a nélkül, hogy bármi egyházi hivatalt viselt volna, egy népszerű irányú keresztyénség terjesztéséhez és a valláserkölcsei élet ápolásához kezdett. Laikusok prédikálását és a biblia terjesztését használta fel eszközül, bőséges anyagi támogatásával egy részvénytársaság-szerű egyletnek. A lutheránus egyházi tan se maradt sértetlen ebben az actióban: Waldenström elveté a Krisztus helyettes elégtétele által történt megigazulást és engesztelődést. Az egyházi hatóság azonban mindig kíméletesen bánt vele, hogy elkerülje a teljes szakadást.

*Természetes, hogy a lutherismus egyeduralma idején hasonló mozgalom nem tarthatott számot ilyen eljárásra. Nem részesültek abban a

lăsarok (= olvasók) sem, akik a bibliának és a Luther mőveinek kizărólag az olvasására fektettek sulyt. Ez irány Norrlandból indult ki 1760 és 1770 között; eleinte nem volt separatista, de a 19. század elejétől mindinkább megvăltozott az állami egyházzal szemben való magatartása. Ennek a hívei közt hozta létre Jansson Erik földmőves 1843-ban azt a mozgalmat, mely nem tőrt a szentírăson kívül semmi más építő irányú mővet. Jansson, aki a Jézus közvetlen tanítványának adta ki magát, 1846-ban Észak-Amerikába vándorolt követőivel együtt s ott gyarmatot alapított.

A theologiai tudományosság elmaradottsága következtében az egyházi tan és a műveltebbek öntudata közt nagyobb űr támadt, mint bármely más prot. országban. Ez a körülmény az újabb időben élénk ellenzéki mozgalmat támasztott a merev orthodoxiával szemben, melynek szellemi vezéréül eredetileg *Geijer*⁷ tekinthető. A mozgalom élére különben többnyire kiváló tehetségű világi férfiak állottak (Ignell stockholmi lelkész, „Az emberi fejlődés története” című mű írója; Boström upsalai tanár, Rydberg Győző „A biblia tanítása Krisztusról” című kitűnő munka szerzője s mások). Az általok képviselt irány folyvást nagyobb tért hódít, főleg az ifjabb nemzedék körében. E mozgalom befolyásának tulajdonítható, hogy a *svéd egyházi* gyűlés (30 lelkész, 30 világi tag) már 1873. szept. elhatározta egy új káténak és tökéletesebb *bibliafordításnak* (a legutolsó volt az 1861. évi fordítás, mely azonban nem találtatott teljesen kielégítőnek) a kiadását, mely utóbbi aztán a hivatalos elfogadást is megnyerte 1883-ban.⁸

Az egyház rideg, avult formái mellett is az újabb időben igen élénk egyházi élet fejlett ki, mely körébe vont minden jóra való elemet. Így a nagyobb városokban etharapózott erkőlcstelenség, prostitutio és iszákosság megszüntetésére keresztyén szellemű intézkedéseket tettek, a nagyobb városokban (Gothenburg, Lund) *menházakat* alapítottak. A svéd diakonissa-egylet több beteg- és gyermekápoló intézetet rendezett be. Elbocsátott nő- fegyencek segélyezésére külön egylet alakult stb. Hogy a *bel- és külmisszió* mily virágzásban van, megtetszik már a társulat egyik régebbi kimutatásából mely szerint 3 lapjának 26,650 előfizetője volt, ezenkívül 306,000 példány könyvet és iratot árusított el 107, ezen célra nevelt ügynök, egy külön missziói hajóra 32 ezer tallért gyűjtött s évi bevétele 213,451 tallért tett stb. Az *oktatásügyről* is dicsérettel lehet megemlékezni, mert 682,623 iskolaköteles közül csak 18,878 nem részesült oktatásban 1872-ben, azóta meg csak javult a helyzet.⁹

*1. *Clausen* Henrik Nikolai született 1793-ban Maribóban. A bölcsészet-doktorság megszerzése után 1818–20 beutazá Német-, Olasz- és Franciaországot. 1821-ben lector, nemsokára professor lett a kopenhágai egyetem theologiai szakán. Sokáig képviselő, egy ízben miniszter is volt. 1874-ben lemondott hivataláról s 1877-ben meghalt.

*2. *Grundtvig* Miklós Frigyes Severin született 1783-ban Udlyban. A theológiát Kopenhágában végezte. 1810-ben segédlelkész, 1821-ben prästöei, 1822-ben kopenhágai lelkész lett. 1826-ban lemondott e tiszteréről, de 1839-től 1872-ben bekövetkezett haláláig ismét Kopenhágában lelkészkedett s 1863-tól püspök is volt.

*3. *Kierkegaard* Sören született 1813-ban Kopenhágában, ahol a theológiát és philosophiát is hallgatta. 1841-ben és a következő évben tudományos célú utazásokat tett Berlinben, azután magánzóként élt Kopenhágában, hol meghalt 1855-ben. Írt róla: *Brandes*: Sören Kierkegaard (1879.), *Höffding*: Kierkegaard som philosoph (1892.).

*4. *Martensen* János Lassen született 1808-ban Flensburgban. A theológiát Kopenhágában hallgatta, hol 1837-ben magán, 1837-ben magán, 1838-ban rk., 1840-ben rendes tanár lett a theologiai fakultáson. 1845-től egyszersmind udvari pap, 1854-től pedig seelandi püspök volt. Meghalt 1884-ben. Magyarra is van lefordítva munkája s emlékiratai is megjelentek magyarul kivonatban.

*5. *Nielsen* Frigyes Keresztély született 1846-ban Aalborgban. 1877-ben theol. tanár lett a kopenhágai egyetemen, később püspök Aalborgban. Kiváló munkásságot fejt ki az egyháztörténet irodalmában. A pápaság 19. századbeli történetéről, az olaszországi valdensekről, Kingsleyről, Grundtvigról, Wesleyről stb. írt műveinek nagy része le van fordítva németre is.

*6. *Caspari* Károly Pál izraelita vallásúnak született 1814-ben Dessau-ban (Németország). Lipcsében és Berlinben tanult 1834–41., közben 1838-ban kikeresztelkedett, 1847-ben Christianiába ment, hol 1857-ben theologiai tanárrá neveztetett ki. 1887-ben másokkal együtt kiadta az ószövetség új norvég fordítását. Meghalt 1892-ben.

*7. *Geijer* Erik Gusztáv 1783-ban született. 1815-től a történelem tanáráként működött az upsalai egyetemen, egészen 1847-ben történt haláláig. 1834-ben nem fogadta el a neki felajánlott püspöki állást, mert nem akarta szellemi függetlenségét korlátoztatni. Különben erősen vallásos kedély volt, aki hangoztatta ugyan a kritika jogosultságát, de egyházi téren nem érvényesítette teljes mértékben.

*8. Hogy mindezt aránylag könnyen keresztül lehetett vinni, nagy része van benne annak a körülménynek, hogy még az orthodox luth. irány két legtekintélyesebb képviselője is tele volt a szabadság szeretetével s annak az érdekeit ápolta úgy az egyházban, mint rajta kívül. Egyikök: *Thomander* János Henrik született 1798-ban. 1833-ban theol. tanár lett Lundban, 1850-ben prépost Göteborgban és 1856-ban püspök Lundban. Meghalt 1865-ben. A másik: *Sundberg* Antal Miklós 1818-ban született s 1852-től theol. tanár volt Lundban. 1864-ben karlstadi püspök, 1870-ben pedig Svédország érseke lett s meghalt 1900-ban.

*9. Az egészhez l. *Kaftan*: Grundtvig, der Prophet des Nordens (Bázel 1876.), *Lüttke*: Kirchliche Zustände in Dänemark, Norwegen und Schweden (Elberfeld 1864), *Hansen*: Wesen und Bedeutung des Grundtvigianismus (1863.); *Zahn*: Abriss einer Geschichte der evangelischen Kirche auf dem europäischen Festlande im 19-ten Jahrhundert(Dänemark, Schweden, Norwegen.).

37. A protestantismus Olasz-, Spanyolországban és Portugáliában.

Ezekben a buzgó katolikus országokban a protestantismus, jóllehet a hosszas, kérlelhetetlen üldözés következtében majdnem teljesen megsemmisült, újra kezdett éledni és gyarapodni a 19. században. A rokonszenv a sokáig eltiport egyház iránt épen a papság tűzhelyén, *Olaszországban* nyilvánult legélénkebben. A papság önző politikája századokon keresztül meg tudta gátolni az olasz egység létrejöttét, ugyanez a politika egész dühvel üldözte a protestantismust, mint a szabad gondolkozás és felvilágosodás magvetőjét, s így természetesnek található, hogy midőn az egyik eszme iránt tetőpontjára emelkedett a lelkesülés, a másik iránt sem maradt el a rokonszenv. De különben is az olasz államok a külföldi beköltözöttek iránti tekintetből nem tagadhatták meg általában a protestáns istentiszteletek tartását. Ily idegen ajkú prot. közösségek alakultak *Bergamóban* (1807.), *Milanóban* (1850.) s másutt is. Sőt a külföldi prot. hatalmak követői kivitték, hogy a székvárosokban *prot. kápolnákat* nyithassanak, mely jogos kívánságnak *Torino*, *Firenze* és *Nápoly* után engedni kényszerült maga *Róma* is (1819.). Ezenkívül a prot. angol utazók befolyása, az olasz bibliának titokban terjesztése a protestantismus iránti rokonszenv útját több-kevesebb eredménnyel előkészítette az egész félszigeten, jóllehet az itt-ott fakadó csírákat nem egyszer elfojtották a szigorú börtönbüntetések.

A restauratio (1814.), valamint másutt, úgy Olaszországban sem kedvezett a protestantismusnak. Míg a megelőző forradalom elismerte jogaikat, a restauratio a korábbi elnyomatás és jogtalanság állapotára kárhoztatta a felső-olaszországi valdenseket (20,000 lélek). A prot. államok (Anglia, Poroszország) beavatkozása enyhített ugyan helyzetükön, de azért a régi korlátozó rendszabályok érvényben maradtak egészen 1848-ig, midőn a szardíniái király, *Albert Károly* élére állván az olasz szabadelvű pártnak, az *új alkotmányban* (február 17.) a *valdensek szabad vallásgyakorlatát* és politikai egyenjogúságát is biztosította. Most már megnyílt a valdensek előtt *Torino*, a főváros is, hol főleg a többi olasz államokból és a menekült protestáns hívekből igen népes egyházközség alakult.

A többi olasz államokban ezután sem szűnt meg a protestantismus iránti türelmetlenség. *Toscanában* a kormány még 1852-ben is fogsággal

büntette azokat, kik az üdv eredeti forrásából, a bibliából közvetlenül merték enyhíteni vallásos szomjokat. Ez a sors érte a *Madiái* házaspárt, *Guicciardini* grófot és *Cecchetti* Domokost. Ez a túlságos türelmetlenség a művelt világ jogos boszankodását idézte fel s a külföldi hatalmak erélyes felszólalása kieszközölt legalább annyit, hogy a fogságbüntetést száműzésre változtatta a nagyherceg (1853. márc.). Az emberi jognak ez a lábbal tapodása indította rá a nemesen gondolkodó *Shaftesbury* lordot, hogy *Hamburgban* időzése alatt (1853. aug.) egy *társulatnak* vesse meg alapját, mely minden lehető evangéliumi eszközzel segítségére siessen azoknak, akik üldöztetnek krisztusi igaz hitők gyakorlása s a szentírás olvasása vagy terjesztése miatt. A toscanaihoz hasonló esetek a többi olasz államokban is fordultak elő s bizonyára nagy azoknak a száma, kik evangéliumi hitőkkel együtt eltemetettek az állami börtönök sírjába.

Midőn az olasz államok egyesültek a *Viktor Emánuel* koronája alatt (1861.), az új olasz királyság alkotmánya szabad vallásgyakorlatot biztosított a nem katolikus hitvallásoknak is. Ettől fogva a valdensesk azokra az országokra is kiterjeszthették evangéliumi tevékenységüket, melyek azelőtt zárva voltak előttük. E munka nehéz s veszéllyel járó volt, kivált oly vidékeken, hol a nép vakbuzgóságát századokon át rendszeresen fejlesztették a jezsuiták. E tény fejteti meg a *barlettai* (Nápolyban) *vérengzést*, mely egy vakbuzgó pap lazítására az ott alakult kis prot. község ellen tört ki, s vad kegyetlenséggel hajtattott végre 17 prot. egyénen (1866.). A tetteseket szigorúan megbüntette a kormány, s a meggyilkoltak családai számára gyűjtést rendeztek az egész országban; de mindez nem törülhetett el az ártatlanul kiontott vér szomorú emlékét. A vérengzés elkövetői és párthíveik megtanulhatták, ha ugyan hajlandók tanulni, hogy a vallási türelmetlenségnek ily vad nyilatkozata méltó megvetésével találkozik a művelt világnak; megtanulhatták, hogy a vértanúság többet használ az üldözött ügynek, mint árt; s hogy bertalanéji mérsárlások rendezésével ma már nem lehet elfojtani a lelkiismereti szabadságot.

A valdensesk mellett az ötvenes évektől fogva az egyideig úgynevezett „olasz testvérek” is nagy tevékenységet fejtettek ki az evangéliumi tan terjesztése körül. Vezetőik közül egy *Macarelle*, egy *Guicciardini*, egy *de Sanctis*¹ Olaszország határain túl is hírnevet s népszerűséget vívott ki. E párt a valdensektől nem annyira a hitre, mint inkább az alkotmányra nézve különbözött; nevezetesen a lelkeszi hivatalt

egészen elvetette és minden tulajdonképpen való egyházat hitehagyottnak tekintett, sőt a valdensek ellen is szenvedélyes harcot folytatott a prot. ügynek nagy kárára.

Jelenleg azonban már két csoportot képeznek. A többnyire a valdensektől elszakadt „olasz testvérek”-ből, kik itt-ott szabad egyházakat alkottak, a lassankénti elszaporodás és az egymással való társulás folytán ugyanis egy „Unione delle chiese libere in Italia” alakult 1871-ben. Ettől aztán a darbysta irányú gyülekezetek később „Chiesa cristiana libera” névvel külön váltak Gavazzi-nak² a vezetésével s 1888-ban 24–24 gyülekezet tartozott mind a két egyházhoz. Az „Unione delle chiese libere” 1884. óta több ízben tett kísérletet arra, hogy ismét egyesüljön a valdens egyházzal, de az utóbbinak régi nevéhez való ragaszkodása miatt mindannyiszor sikertelen maradt törekvése. Ez a tekintélyesebb szabad egyház 1876-ban theologiai iskolát is alapított Rómában négy tanárral, az újabb időben pedig „olaszországi evangélikus egyház” nevet vett föl.

A valdensek mostanában többnyire a Martino, Angrona és Lucerna alpesi völgyekben laknak s példás és munkás élettel ékeskednek. Számuk az 1500. körüli 80000-ről mintegy 20000-re szállott alá időközben, amely azonban újra emelkedőben van, habár az említett völgyeken kívül eső 44 gyülekezetök a folytonos kivándorlás miatt most is egyre veszít népességéből. Bennök és a völgyekben 18 gyülekezetben 86 lelkész működik Torinótól Palermóig. A lelkészek az 1861-ben alapított firenzei theologiai iskolában képeztetnek, melyről többnyire ellátogatnak a német protestáns egyetemekre is. A lelkészeket az 1839-iki egyházalkotmány értelmében a gyülekezetek választják és a zsinat erősíti meg őket; ez utóbbi lelkészi és világi tagokból áll és évenként szokott összeülni, az időközi kormányzást az öttagú tanács végzi. Jeles képzettségű theológusai is vannak, köztök a legkiválóbb munkásságot a fáradhatatlan *Comba* fejtette ki, akinek többek közt a 16. századbeli olasz reformátorok műveinek gyűjteménye és az olaszországi protestantismus története köszönhető.³

Ezenkívül számos angol küldöttek, baptisták, methodisták stb. igyekeznek a vallásszabadság előtt megnyílt új területen hódítást tenni, csak hogy túlságos buzgalmukban nem egyszer egymás rovására működnek. De meggondolva azt, hogy az olaszok éghajlatának, nemzeti jellegének inkább megfelel a katolicismusnak a visszaélésektől megtisztítandó új alakja, s hogy a protestantismusnak sokféle irányban és

árnyalatban terjesztése inkább összezavarólag, mint tisztítólag hat, mégis minden várakozást felülmúlt a kivívott eredmény. Nincs az új Olaszországnak olyan nagyobb városa, hol ne léteznék egy vagy más alakban prot. egyházközség, folyvást nő a prot. iskolák száma, szép fejlődésnek indult a prot. irodalmi munkásság is s ahol még nem régen börtönnel büntették a biblia olvasását, ott most prot. biblia-raktárak és könyvkereskedések nyilvánosan terjesztik a prot. egyházi irodalmat.⁴ Az olasz hadseregnek Rómába vonulása (1870.) a pápság székvárosát is megnyitotta a protestantizmusnak és prot. vallásos irodalmi forgalomnak. És, habár nem is remélhető, hogy a komoly protestantizmus egészen meghonosodhassék a derült olasz ég alatt, de ezen eszme hirdetőinek buzgalmát elég fényesen bizonyítja az az adat, hogy a protestánsok száma néhány év alatt feljebb emelkedett 60,000-nél.

Spanyolországban, melyet a hierarchizmus híveitől sugalmazott uralkodó ház légmentesen elzárni törekedett az újkori műveltség vívmányai elől, a protestantizmus a hitnyomozószerk véres hadjárata alatt sem veszett ki teljesen. A gibraltári angolok kitalálták a módját, hogy miként kell a kormány éber figyelmét kizárva a spanyol nép közt bibliát, vallásos iratokat, sőt vallásos hírlapot is (el Albo) terjeszteni. De az is igaz, hogy a kormány a legszigorúbb büntetésekkel torolt meg minden felfedezett protestáns törekvést. Azok a buzgó férfiak, kik a titkos prot. térítés vezetői valának, elfogott levelekből felfedeztetvén (mintegy 100-an) hosszú, nehéz fogságra ítéltettek híveikkel együtt. A külföldi prot. hatalmak felszólalásaira a spanyol kormánytól tett ígérek sohasem váltottak be, legfeljebb egyesek börtönbüntetése cseréltetett fel száműzetéssel (ez történt vezetőjökkel Matamorossal⁵ is). Ily nehéz körülmények közt egyesek bámulatos példáit adták a prot. ügy iránti buzgalmoknak s áldozatkészségüknek. Hogy csak egyet említsünk a sok közül, egyik buzgó híve a prot. ügynek minden segítség nélkül, egy egészségtelen pincében, kezdetleges sajtóval, egészsége, szabadsága, sőt élete kockáztatásával, az egész újszövetséget kinyomta polgártársai számára. Ezt a jogtalan állapotot az 1869-iki, vallásügyi tekintetben nem igen szabadelvű *alkotmány* szüntette meg némileg (l. 6. c.), amennyiben a nem katolikus vallásoknak szabad gyakorlatot engedett, de állami segély nélkül.

*A helyzetnek ez a változása jótékony hatást gyakorolt az evangélium ügyére. Carrasco⁶ a régebbi protestáns térítők egyike most

már nyilvánosan tartott evangéliumi szellemű előadásokat Madridban, Valladolidban. Néhány katolikus pap protestánsnak tért át, majd két protestáns újság keletkezett. Egy Berlinben Spanyolország evangélistái számára alakult bizottság Fliedner Frigyes⁷ s később testvérét is oda küldötte prédikátornak. Hozzájuk csatlakozott a hazatért Ruet⁸ is s együttes munkásságuk folytán már 1871-ben megtartották első közssinatukat Sevilleben a protestáns gyülekezetek, mint „spanyol keresztyén egyház”. Ettől fogva az evangelizáló mozgalom a klerikalizmus ellenállása mellett is lankadatlanul és megszünés nélkül fejlődött tovább. Az 1876-iki új alkotmány megnevezetten kimondotta a protestánsok iránti türelmességet, csak istentiszteletök nyilvánosságát korlátozta a templomok és harangok használatának továbbra is tilos volta. Fanatikus közigazgatási tisztviselők ez alapon még a gyülekezeti éneklést is megakadályozták. Bibliák és protestáns tankönyvek is áldozatul estek a vakbuzgóságnak, amennyiben máglyákon kellett elhamvadniuk. Ez is elmúlt aztán, s különösen a német iskolák virágzásnak indultak. A spanyol keresztyén egyház 1886-ban egyesült az amerikai propaganda következtében keletkezett ibériai evangélikus unióval, s így alakult meg a spanyol evangélikus egyház, melynek mintegy harmincz nagyobb és ötven missziói gyülekezete van, körülbelül 15000 hívővel, kiket 22 férfi és 28 nő missionarius, 60 spanyol lelkész s 40 evangélista gondozott 1890-ben.

**Portugalliában* a római katolikus még mindig állami vallás s a protestánsok nyilvános istentisztelete a törvények értelmében nincs megengedve. Az idegenekkel való gyakoribb érintkezés némi érdeklődést ugyan már régóta keltett egyes helyeken az evangélium ügye iránt, mindazáltal csak az európai közszellem befolyásának lehet tulajdonítani, hogy a kormányzat eltűri a protestánsokat, akiknek eltűrését a sajtó is pártfogásába vette. A biblia terjesztése sem gátoltatván, a protestantizmus mind több hívőre tesz szert, akiknek eléggé virágzó gyülekezeteik alakultak Lissabonban, Oporto-ban, Portalegrében és más helyeken. 1883-ban mintegy 45000-re ment az „akatholikusok” száma.

**1. De Sanctis Lajos*, született 1808-ban. Mint előkelő pápai hivatalnok, belemélyedt a biblia tanulmányozásába s 1847-ben Máltára menekülve protestánsná lett. 1852-től a torinói valdens gyülekezetben, azután ugyanott a szabad egyházban működött, de 1864-ben ismét a valdensek egyházának állott szolgálatába s a firenzei theologiai fakultás tanára lett. Meghalt 1869-ben.

*2. *Gavazzi Sándor*, született 1809-ben Bolognában. 1825-ben a barnabita rendbe lépett s 1829-ben a szónoklattan tanára lett Nápolyban. Szabadelvű eszméiért 1840-ben az egyházi államba tétetett át büntetésből. Az Ausztria és Franciaország elleni hadjáratokban tábori pap volt. E miatt aztán külföldre kellett menekülnie, s előbb Nagybritanniában, majd Északamerikában gyűjtő beszédeket tartott a jezsuiták ellen. 1855-ben áttért evangélikusnak s élére állott az olasz prot. egyháznak. 1860-tól káplánként működött a Garibaldi seregében. Ezután egészen egyházának szentelte munkásságát, melyet 1870-től Rómában folytatott annak érdekében. 1876-tól a systematika theologia körébe vágó tárgyakat adta elő egyháza theologiai intézetében. Meghalt 1889-ben. Sok munkája van, többnyire angol nyelvűek.

*3. *Comba Emil*, született 1839-ben San-Germanoban. A theológiát Torre-Pellicce-ben és Genfben tanulta. 1863-tól több helyen lelkészkedett, míg 1872-ben theologiai tanár lett a valdensek firenzei akadémiáján. 1873–1888. egyik szerkesztője volt a „La rivista cristiana” című theologiai folyóiratnak.

*4. Általában feltűnő szorgalommal működik az egészben véve is maroknyi protestantismus az irodalom terén. Nem kevesebb mint harminc egyházi közlöny terjeszti az egyes felekezetek hitelveit. Traktátusok és többé-kevésbé tudományos jellegű kiadványok is igen gyakran és szaporán jelennek meg csekély számukhoz képest.

*5. *Matamoros Mánuel*, született 1835-ben Lepében. Katonai pályára lépett, de hamar elhagyta. Egy gibraltári útjában megnyeretvén az evangéliumnak, buzgón hirdette Granadában, Sevilleben és Barcelonában. Ezért 1861-ben börtönbe került s 1863-ban gályarabságra ítélték, de az Evangelical Alliance-nak sikerült kieszközölnie, hogy számkivetésre változtassák át a büntetést. Ekkor Angliába, onnan Lausanne-ba ment, hol részt vett spanyol ifjaknak evangelistákká való képzésében. Meghalt 1866-ban. Életéről l. *Szeberényi Lajos*: Don Manuel Matamoros (Sárospataki Füzetek 1864.)

*6. *Carrasco Antal* született 1843-ban Malagában. A protestáns hitre térte miatt börtönbe került, melyből jó idő múlva 1862-ben Vilmos, porosz királynak a közbenjárására szabadult ki. Ettől fogva Genfben tanulmányozta a theológiát, 1868-ban pedig visszatért Spanyolországba, hol rendkívül buzgó munkásságot fejtett ki, míg 1873-ban az Evangelical Alliance New-Yorkban tartott gyűléséről hazafelé utazva, hajótörést szenvedett s a tengerbe veszett.

*7. *Fliedner Frigyes* született Kaiserswerthben 1845-ben. 1870-től fogva egész haláláig kiváló térítői buzgalmat fejtett ki Spanyolországban, hol több protestáns egyházközség és egyéb intézmény szervezése fűződik nevéhez. Lapokat szerkesztett, könyveket adott ki, spanyolul úgy, mint németül.

*8. *Ruet Ferenc* született 1826-ban Barcelonában. Miután Torinóban 1845-ben áttért a protestantismushoz, evangelisálni kezdett szülőföldjén, de 1856-ban eretnokség miatt máglyára, majd örökös számkivetésre ítélték. Gibraltárban, Algierban prédikátorként működött, míg ismét visszatérhetett hazájába, hol Madridban fejtett ki tevékeny munkásságot. Meghalt 1878-ban.

*9. Az egészhez l. *Witte*: Das Evangelium in Italien (Gotha 1861); *Fliedner*: Die Evangelisation in den Römischen Ländern (Güterloh 1892.); *Dalton*: Die evangelische Bewegung in Spanien (1872); *Werckshagen*: Der Protestantismus am Ende des 19-ten Jahrh. (Berlin 1902.)

38. A protestantismus az Orosz-birodalomban és a Balkán-félszigeten.

Az orosz birodalomban a protestantismus elég tekintélyes tért foglal el több mint öt millióra (5.200,000) tehető híveivel. Legtömegesebben van képviselve a három balti tartományban: *Livóniában*, *Kurföldön* és *Esztóniában*, hol a *lett* és *eszt* ajkú pór nép jobbára a lutheri egyházhoz tartozik. A külön alkotmányú és nyelvű *Finnország* szintén majdnem egészen a luth. egyház híve. A *lengyel tartományokban* 1828-tól fogva 1849-ig egyesített consistorium alatt állott a luth. és ref. egyház, ekkor egy császári rendelet mindkét egyháznak visszaadta önállóságát. Ezenkívül vannak evang. községek Szentpétervártt (egy német ref. egyház is), Moszkvában, a Volga mentén, Bessarabiában, Transkaukasiában s szétszórva (diaspora) az egész birodalomban.¹ A németek mellett vannak angol, francia és holland prot. községek is.

A luth. egyház a cár kegyelméből 1832. nyert újabb *alkotmányt*. Ez biztosítja ugyan a rend fentartását, de újírtásra, fejlődésre nem enged tért. A lelkészek és tanítók a Concordia-könyvre köteleztetnek, az agenda az ó svéd agenda szerint van kidolgozva, egyszóval a luth. egyházban az újkori confessionalismus szelleme uralkodik, s hogy megmaradjon, atyailag gondoskodik róla a kormány. Így p. o. midőn a dorpai egyetemen² a rationalismus kezdett lábra kapni, a kormányzó elbocsátotta a tanárokat s orthodoxokkal töltötte be helyöket.

A protestánsok teljes polgári- és *cultus-szabadságot* élveznek az egész birodalomban, de a *vegyes házassági törvény* (a gyermekek mind orosz vallásban nevelendők) a protestánsok rovására az orosz egyháznak kedvez. Egyedül *Finnország* képez e tekintetben kivételt, hol a vegyesházasságból származott gyermekek mind az apa vallását követik.³

A lutheri egyház nem csekély veszteséget szenvedett az 1845. s következő években, midőn az ínségtől sújtott *lett* és *eszt* nép közt azt a hírt terjesztették el, hogy ha áttérnek az igazhitű állami egyházba, jutalmul el fogják nyerni német földesuraik birtokát. Az elámított nép közül Mihály nagyhercegbe vetett s a szentírásból támogatott, ábrándos reménnyel (Dániel XI. 39., XII. 1.) mintegy 40–50,000-en valósággal áttértek, a kormány pedig az „új egyesültek” számára országszerte templomokat emeltetett, de a földosztás elmaradt. Ilyen s más hasonló

ármányokkal az orosz papság, magasabb pártfogásban bízva, mindent elkövetett, hogy az igazhitű állami egyházba kebelezzék a protestánsokat. Ezenkívül az említett vegyes házassági törvény is fogyaszta a protestánsok számát, mert míg p. o. néhány évtizeddel ezelőtt Esztóniában alig akadt nemes család, melyben oroszvallású tagok lettek volna, most már alig található tisztán protestáns nemes család. Ennek a nyomasztó helyzetnek eleinte megvolt az a haszna, hogy élénkséggel tartotta az egyházhoz való ragaszkodást, de mert kelletén túl is ápolta a confessionális irányt, utóbb az egyház iránti rokonszenvet mégis csökkentette vele. Más akadályai a prot. egyház fejlődésének: a hívek szétszórtsága (p. o. keleti Szibériában az irkucki evang. lelkésznek nagyobb a működési területe egész Európánál; déli Oroszországban a jároszlávi evang. lelkésznek 53,000 verstnyi utat kell tenni, hogy kielégíthesse hívei vallásos szükségait), a templomok és iskolák, a lelkészek és tanítók hiánya. Ezen bajok orvoslását tűzte ki célul az *evang. luth. egyház segélypénztára*, mely a Gusztáv Adolf egylet szerint szervezve cári megerősítést nyert (1858.), s a szentpétervári főconsistorium felügyelete alá rendeltetett. Ugyancsak a protestantismus érdekét szolgálja az a *theologiai és egyházi lap*, melyet a dorpati evang. theol. szak indított meg (1858.).

A II. Sándor cár uralkodása idején (1855-től) Oroszországba is elhatott a nyugatról megindult szabadelvű mozgalom hullámváza, melynek folytán több addigi szigorú kényúri rendelet érvényen kívül lett helyezve. Így (1865.) megszűnt ama *régi rendelet* érvénye, mely szerint a nem keresztyén bűnösök legalább részben kegyelmet nyertek, ha áttértek az állami egyházba; megszűnt az a *házi törvény* is, mely szerint a cári családnak mindenik tagja görög vallású tartozott lenni; ez az engedmény azonban csak a férfiakra terjed ki s jövőben is a cár beleegyezésétől függ az áttérés.

A cár reformjai jobb jövőt ígértek a protestáns ügynek is, de az utolsó lengyel felkelés óta újra előtérbe lépett az oroszosító politika; ez a vallásszabadság ügyét hátra vetette s a görög igazhitű egyház újra elfoglalta ellenséges állását a többi hitfelekezetekkel szemben. Úgy látszik, hogy az az ódon elv, mely szerint csak az egy nyelvű és vallású birodalom lehet erős, az oroszoknál még nem vesztett becséből.

*III. Sándorral és a szent zsinat elnökével, Pobjedonoszcevvel kivált egészen más korszak kezdődött az orosz állami egyháznak a többi

egyházakkal szemben gyakorolt türelmessége tekintetében. A revali orthodox püspök a legnagyobb gyűlölettel fordult ellene a balti tartományok protestánsainak, akiknek iskoláiba és egyház-igazgatásukba erőszakosan behatolt az orosz nyelv. A vegyes házasságokból származott gyermekeknek megint orthodoxoknak kell lenniök, az észteket és letteket silány eszközökkel ingerlik a németek ellen s kecsegtetik áttérésre, a convertitákat pedig megjutalmazták. Viszont a protestáns papokat kikémelelik, hogy vajjon nem adnak-e úrvacsoráját valakinek, aki előbb keleti hitű volt; sőt több lelkészt Szibériába deportáltak, mivel a lutheránus egyházhoz visszatérni kívánókat befogadták híveik közé. 1885-ben 60, 1888-ban más 65 lelkészt fogtak perbe egyházok iránti kötelességeik teljesítéseért. 1884-ben megtiltották, hogy Luther-emléket állítsanak Rigában. Az üldözések dacára nem értek el túlságos sok eredményt, amennyiben 1874-től mintegy 15 év alatt alig 15000-en tértek át az orosz egyházba. Ellenben a Volhyniában lakott herrnhutiak 1886-ban kivándoroltak Braziliába, hogy megőrizhessék vallásukat.

A *Balkán-félszigeten* a protestantismus még nem tehetett nagyobb szerű hódítást, ami igen természetes, ha meggondoljuk, hogy a helyi körülményeken kívül két oly nagy hatalommal kell küzdenie, mint a mohammedanismus és a görög keleti egyház. *Románia* és *Szerbia* fővárosaiban, *Bukarestben*⁴ és *Belgrádban* virágzó evang. közösségek vannak, melyeket többnyire külföldről betelepedett idegenek alapítottak és tartanak fenn. Törökországban és a török tartományokban angol és amerikai térítők s egyes német közösségek terjesztik az evang. tanokat. A néha még előforduló üldözések (mint 1864.) nem annyira a vallási türelmetlenség, mint inkább az idegenek iránt érzett s talán nem egészen alaptalan ellenszenv kitöréseinek tekinthetők. Végeredményekben ezek is a vallásszabadság elvének fejlesztésére szolgáltak.

A romániai protestánsok száma mintegy 14,000-re tehető. *Görögországban* mintegy négyezerre menő számmal laknak, akiket angol, skót és amerikai missionariusok térítettek meg vagy gyűjtöttek össze. Azonkívül *Konstantinápolyban* minden vasárnapon 30 helyen, 8 nyelven tartanak evang. istentiszteletet. Az európai Törökországban a prot. egyház csak mintegy kilencezer lelket számlál. Szerbiában és a többi tartományokban⁵ elszórtan szintén van egy pár ezer, s így az egész Balkán-félszigeten körülbelül 30,000 hívő képviseli a protestantismust.⁶

*1. Közéjük tartoznak a grusiai separatisták is, akik a 19. század elején telepedtek meg ott, Württembergből vándorolva ki. Közülük 300-an 1843-ban elindultak pénz és kenyér nélkül Palesztina felé, abban a reményben, hogy az Isten fürjekkel és mannával fogja őket táplálni. Az orosz kormány erőszakkal akadályozta meg kivándorlásukat, melyről a Palesztináról kapott kedvezőtlen értesítések hatása alatt magok is lemondottak azután.

*2. Ezt többszöri újraalapítás és megszűnés után utoljára 1802-ben állította helyre I. Sándor császár, aki sok jóindulatot tanúsított az evangélikusok iránt. Újabbán ismét többször volt szó megszüntetéséről, vagy legalább is protestáns theologiai fakultásának Szentpétervárra való áttételéről.

*3. Itt a lutheránus egyházból, mint állami egyházból az áttérés is csak 1868. óta van megengedve. Az idevaló, mintegy kétmilliónyi lutheránusság egyházi törvényhozása a közszin hatáskörébe van utalva, mely $\frac{2}{5}$ részben lelkészi, $\frac{3}{5}$ részben világi tagokból áll. A lelkészek a helsingforsi egyetem theologiai fakultásán nyerik kiképzetésüket.

*4. Itt van a székhelye a moldva – oláhországi magyar református misszióknak is. A Romániába kivándorolt magyaroknak első református lelkésze Bukarestben Sükei Imre volt, aki 1815-től fogva nehéz viszonyok közt működött ott, több leányegyházat is alapítva. Ezeknek a gondozására és fejlesztésére 1861. elején, a Koós Ferenc bukaresti papsága alatt Czelder Márton ment ki missionáriusi minőségben. Működése sikeres volt, de 1865-től vizsályba keveredvén úgy a bukaresti lelkésszel, mint a misszió feletti közvetlen felügyeletet gyakorló erdélyi egyházkerülettel, 1871-ben végre is távoznia kellett Romániából. Ezóta a magyarországi református egyház nagy áldozatokkal igyekszik fentartani és erősíteni e misszió egyes pontjait, melyeket 1887-ben külön egyházmegyévé alakított az erdélyi egyházkerület. Ez akkor mindössze négy anyaegyházból állott mintegy 7000 lélekkel.

*5. A Boszniában élőket 1887-ben fölkereste Kolatschek, zágrábi lelkész.

*6. L. a cikk első részéhez: *Dalton*: Geschichte der reformirten Kirche in Russland (Gotha, 1865.), *Hunnius*: Die evangelisch-lutherische Kirche Russlands (Lipcse, 1877.), *Dalton*: Die evangelische Kirche in Russland (1890.), *Waldrujf*: Die lutherische Kirche im Kampf mit Panslavismus und Orthodoxie (1891.).

39. A protestantismus Amerikában.

Az északamerikai *Egyesült államokban* nyilvánuló egyházi élet sok tekintetben eltér az európaiétól. Ennek a különbségnek a politikai, társadalmi és élet-viszonyokban található fel az alapja. A nevezett államokat oly férfiak alapították, szervezték, kik Európát vallási vagy politikai meggyőződésükért kénytelenek voltak elhagyni. Az ő világ ezen üldözöttjei az új világban szabad tért nyertek eszméik kifejtésére, megvalósítására, s habár sokféle irányt képviseltek, de az egyén jogának

tiszteletben tartása, az igazságnak, rendnek és törvénynek szeretete közös kapoccsá vált s alapját képezte az új alkotású államok gyors felvirágzásának. Az ős erejű természettel vívott nehéz küzdelem munkához, iparhoz szoktatta az új haza polgárait s mert a fáradság gazdagon meghozta gyümölcseit, kifejtette az anyagi érdekek buzgó ápolását is. Az új települők, kik készebbek voltak megválni szülőföldjök, gyermekéveik kedves emlékeitől, mint lemondani vallási meggyőződésökről, az új földön is hű ápolói maradtak a vallásosságnak. Szabadság, munka és hit, e három eszme tette nagygyá, erőssé az amerikai ifjú államokat, e három eszme vonz ma is évenként százezreket a föld minden részéből az új világba.

Minthogy egy-egy üldözött felekezetnek a hívei alapították a legtöbb államot, kezdetben természetesen állami egyházakat hozott létre ez a körülmény, s ezzel együtt elhintette a vallási türelmetlenség magvait is. De idő folytával, amint tisztultak az államiság eszméi, s a közérdek követelte, általános érvényre jutott a majdnem feltétlen lelkiismereti szabadság, s a vallási türelmesség elve vérévé vált az új nemzetnek.

Az egyesült államok, jóllehet függetlenségök kivívása óta (1776–83.) úgy külsőleg, mint belsőleg óriási gyarapodást vettek (előbb 13 állam egyesült 3 millió lakóval, 1890-ben 45 államból állt 63 millió lakóval), mondhatni, hogy még most is az ifjúság meg nem állapodott korszakát élik; s ha sok fényoldaluk mellett elég árnyat is mutatnak fel; ha a komoly vallásos, erkölcsi és társadalmi elemek mellett felszínre kerül is mindennemű szédelgés és gonoszság: mindez épen a serdülő, pezsgő kor eredményének tekinthető.

Az új egyesült államok *alkotmánya* (1787.) a szólás és sajtó szabadsága, a szabad társulási és kérelmezési jog mellett a *vallás szabadságát* is kimondta s nem kívánt a polgároktól egyéb vallási biztosítékot, mint az *egy Isten* hitét. Ily korlátlan szabadság mellett a legváltozatosabb alakokban fejlődött ki az egyházi élet. Maga az állam nem törődik az egyházakkal s csak azzal tanúsítja keresztyén jellemét, hogy nem tűri meg a keresztyénség megtámadását, az Isten káromlását és a vasárnap megháborítását. *Állam és egyház* tehát *teljesen függetlenek* egymástól és az egyes egyházak önkéntes adakozásból tartatnak fenn. Az *önkéntesség rendszere* ugyan sok gyarlóságnak és visszaélésnek szülőanyja (a lelkészek és tanárok egészen a községek önkényétől függvén, emiatt sok viszály és kellemetlenség támad), de fokozza az egyház iránti

buzgóságot s bámulatos példáit mutatja fel az áldozatkészségnek. Templomok építésére, theologiai seminariiumok fentartására, lelkészek díjazására, tanulók segélyezésére, bibliát és más vallásos iratokat terjesztő, térítő és telepítő társulatok, alsóbb és felsőbb tanintézetek fentartására mind az egyes felekezetek önkéntes adakozásából kerül ki a szükséges alap minden állami segély hozzájárulása nélkül.

Az *önkormányzatnak* s a vele járó széles alapra fektetett *képviselési rendszernek*, valamint a politikai, úgy az egyházi téren is megvannak a maga káros kinövései, a választásoknál a vesztegetésnek, erőszakosságnak, ámításnak stb. sehol sincs akkora tere, mint épen Amerikában; az egyházi életben előforduló zavarok, rendetlenségek, a hitreébresztési szédelgések stb. sem tartoznak a ritkaságok közé. De másfelől oly szilárd alapja van az egészséges, erőteljes fejlődésnek, hogy nem veszélyeztethetik a jelzett bajok. Oly önkormányzati képesség, oly rendezett zsinati élet s a népnek az egyházi ügyek iránti oly meleg érdeklődése, mint aminő a legtöbb amerikai hitfelekezetenél nyilatkozik, sehol sem található fel oly magas fokozaton. E tény mellett bizonyítanak a nagy számú theologiai tanintézetek, az egyházi és néplapoknak széles elterjedése, a virágzó egyleti élet és működés, melyek az európai egyházi viszonyokkal egybevetve Amerikát az erejét pazarló ifjúnak, Európát az erejében hanyatló öregnek tüntetik fel.

Ami az egyes hitfelekezeteket illeti, számuk majdnem megközelíti a százat. Az Angliából és Németországból átültetett hitvallások nemcsak meggyökereztek, hanem új ágakat is dúsan hajtottak s hajtanak még ma is úgyannyira, hogy alig múlik el év, melyben ne keletkeznék új hitfelekezet. Népesség vagy befolyás tekintetében legkiválóbb hitfelekezetek a következők.

A *methodisták* (hatmillió csak az úrvacsorára jogosítottak száma) előbb összeköttetésben állottak az angol anyaegyházzal, de midőn a függetlenségi háború széttörte ezt a kapcsot, Wesley (1784.) külön püspököt szentelt fel számukra s ettől fogva önállóvá lett az egyházok mint *methodista püspöki egyház*. A methodisták a legnagyobb befolyást gyakorolják Amerika vallásos életére; térítési módszerök a németországi pietistákéra emlékeztet, csakhogy nyersebb az alakja; vallásos életmódjok pedig leginkább megfelel az amerikai kedélynek. Különösen a belmisszió terén fejtenek ki rendkívüli tevékenységet, melyet közel száz theologiai intézet, 9 egyházi hetilap és számos, hónaponként és negyedévenként

meg jelenő folyóirat támogat. Körükben keletkezett az újkori *hitreébresztés* (revival), mely áthatott Európába is. Saját találmányuk az úgynevezett „tábori istentisztelet” (Camp meeting), melyre messze vidékekről ezersenként seregeinek össze, erdőben vagy mezőn sátrakat ütnek, több prédikátor vezetése alatt 5–6 napig énekelnek, imádkoznak, beszédeket tartanak, sóhajtoznak, vezekelnek, jajgatnak, nyögnek a bűntudat súlya alatt; az ihletettség folyvást fokozódik, a convulsio terjed, végre a kiérdemlett kegyelem árja megindul, mire viharos öröm támad, összeölelkeznek, egymást boldognak nyilvánítják, magasztalják stb.¹ Ez a sajátságos vallásos gyakorlat eredetileg azok számára találtatott fel, kik a rendezettebb társasági élettől távol, ős erdőkben s más puszta vidékeken dolgozva, gyakran hosszú ideig nem elégíthették ki lelki szükségleteiket s azután, ha alkalmok nyílt, ily viharos módon igyekeztek a mulasztást kipótolni. Azonban ez a hitreébresztési szédelgés (egyébnek nem is nevezhető), mint amely szülő anyja a kath. búcsújárásoknál is tapasztalt, erkölcsileg káros következményeknek, ma már csökkenő félben van; magok a methodisták is belátták, hogy ennek az új módszernek az alkalmazásából több rossz, mint jó származik. 1847 óta több pártra szakadt a methodista egyház, nevezetesen a *déli*ek megengedhetőnek tartották a rabszolgatartást, ellenben az *északi*ak minden rabszolgatartót kirekesztettek az egyházból; egy másik párt a *prot. methodistáké*, kik elszakadva a papuralmi anyaegyháztól, a püspöki rendszert a congregationalistával cserélték fel.²

Az amerikai *baptisták* szintén több felekezetre vannak szakadva (mintegy hatmillió). Legnépesebb köztök a *calvinista baptista* felekezet, mely a más hitvallásúak áttérítése és a pogányok megtérítése körül fejt ki nagy buzgóságot. Tan tekintetében vele ellentétes állást foglal el a *Free-will-Baptist* felekezet arminianus irányzattal és a Christian Baptist vagy *Campbellita* felekezet, mely az unitarismus felé közeledik.³

A *congregationalisták* (puritanusok, independensek, mintegy $\frac{2}{3}$ millió az úrvacsorát vevők száma) felekezetét az Angliából 1620. kivándorolt, úgynevezett „zarándok-atyák” alapították; tan tekintetében az 1643-iki westminsteri hitvallást követik, az elővégzést Calvinnek, s a szentségeket Zwinglinek a szellemében fogják fel.

A *presbyterianusok* (skót eredetűek, mintegy másfél millió csak az úrvacsorára jogosítottak száma) a congregationalistáktól nem annyira a tan, mint inkább a szigorúan kifejtett zsinat-presbyteri rendszer által

különböznek. 1837. óta két iskolára szakadtak: az *új iskola* eltért a merev calvini orthodoxyától, s közös keresztyén célokra más hitvallásúakkal is szövetkezik, ellenben az *ó iskola* szigorúan elzárkózik minden idegen elemtől.⁴ Hozzá tartozott Amerikának leghíresebb dogmatikusa: *Hodge Károly*.⁵

*Az amerikai *püspöki* egyház a leghathatósabb munkásságot fejt ki arra, hogy nagy jövőnek nézhessen elébe. A főegháznak Angliából ide vándorolt tagjai, kiknek 1776. előtt nem volt külön püspökük, csak a szabadságharc után választottak ilyet magoknak, de fölszentelését megtagadták az anyaországbeliek. A skótországi püspöki egyház segített aztán a bajukon. Minthogy a püspöki egyház itt elvesztette állami jellegét, nem úgy mint Angliában, önként érthetőleg meg kellett változtatnia szervezetét, még pedig oly módon, hogy az aristokratikus püspöki elem mellé oda állította a demokratikus gyülekezeti rendszert. Törvényhozó hatósága a minden három évben ülésező egyetemes összejövetel (*generalis conventio*), mely a püspökök felsőházából és az egyházkerületi küldöttek házából áll. A püspököket az illető egyházkerületek zsinatja választja, az új egyházkerületek részére a *generalis conventio*. Mintegy ötven egyházkerületben majdnem ötezer gyülekezetük, de csak félmillió híók van, akik közt a missziói püspökökkel együtt körülbelül hetven püspök és kevés híján négyezer lelkész végzi a lelki gondozást és egyház-igazgatást. Minthogy az Angliából való bevándorlás most már nem nagymérvű, ez egyház gyors növekedése a szektákból való csatlakozásokon alapul, jelentékeny sikerű propagandát fejt ki, különösen Mexikóban és az Antillákon, úgyszintén nagy eredményeket ért el a pogány-missziója is. Gazdagon ellátott intézeteiben, tekintélyes irodalmában és az „*American Church Review*” című igen jó közlönyében nagy ereje rejlik az egyháznak, melynek németnyelvű gyülekezeteiről is egy önálló egyházi társulat gondoskodik. Egyes különféle irányok itt is keletkeztek. A Pusey-féle katholisáló irányzat behatolt ide is s az lett az eredménye, hogy a római egyházba terelt át egy nagy csomó egyháztagot. Igen heves vita tört ki az egyház kebelében, mikor Cummins, kentucky-i püspök az Evangelical Alliance 1873-iki newyorki gyűlése alkalmával részt vett a presbyterianusok úrvacsora-osztásán. Cummins aztán kivált az egyházból s huszonöt más anglikán pappal együtt a „református püspöki egyházat” szervezte. Ez is megtartotta a püspöki alkotmányt, de

nem mint isteni institutiót, hanem mint régi jó szokást; javíthatónak tekinti a „Common Prayer Book”-ot, érvényesnek ismeri el más egyházak ordinációját és elveti a Pusey-féle tévelygéseket. Azonban sokkal lassabban növekedik az anyaegyháznál, amennyiben alakulása óta a szükséglethez képest csak 125-re szaporodott lelkészeinek száma.

Ezen öt fő, irányadó felekezet mellett kiváló figyelmet érdemel az *unitárius* felekezet (mintegy 300,000), mely Amerikában még fiatalnak mondható, jóllehet tanirányának eredete az arianismuszig vezethető vissza. Az első unitárius községet *Freeman* alapította *Bostonban* 1787., azóta főleg a műveltebb körökben terjedve, népesség tekintetében nem dicsekedhetik ugyan valami nagy gyarapodással, de az emberszeretet munkáinak gyakorlásában, az oktatás és nevelés terén (főhelyök, Boston többet áldoz a nevelésügyért, mint Amerikának bármelyik városa) oly szép hírnevet vívott ki, hogy e tekintetben leghevesebb elleneik is kénytelenek rólok elismerőleg nyilatkozni. A három bostoni unitárius lelkész: *Parker Tódor*,⁶ kit népszerű iratai hazája határain túl is ismertté tették, *Channing Ellery Vilmos*,⁷ a lánglelkű szónok és *Clarke Freeman Jakab*,⁸ a nagy tudós, legkiválóbb képviselői ennek az iránynak. Channing unitárius létére is a Krisztus egyetemes egyháza tagjának érezte magát s tiszta személyesítője volt az egyszerű, felvilágosodott, erkölcsi keresztyénségnek; minden theologiai kérdésben szabadelvű álláspontot foglalt el, az ő háromságát Isten, erény és a halhatatlanság képezte, a váltság tanát mint Krisztus követését fogta fel, gyakorlati erkölcsi irányú munkássága a társadalmi és vallási ferdeségek (a rabszolgaság, a türelmetlenség minden neme, a kicsinyes felekezetesség stb.) elleni küzdelemben nyilvánult. Ha szeretettel ragaszkodott is hazája köztársasági intézményeihez, de nem mulasztotta el megfeddeni a nemzeti hibák s az emberi gyarlóságok hiú ápolását sem. Igyekezett megértetni, hogy az egyházi és állami szervezetek csak eszközök az egyén kifejtésére, tökéletesítésére, s hogy azok az intézmények legjobbak, melyek leginkább megközelítik ezt a célt. Egyszóval Channing azt az erkölcsi magaslatát foglalta el a keresztyénségnek, melyre felemelkedni Európában is törekszik minden nemesebb és elfogulatlanabb kedély.

*A *református* egyháznak régi köre a Hudson folyó mellett levő egykori holland telepítvényeken volt. A német reformátusok bevándorlása után azonban ezek túlszárnyalták a holland nemzetiségűeket. Első theologiai seminariumukat a pennsylvaniai

Mercersburgban 1836-ban alapították, ezt több is követte azután. Legnevezetesebb theologusuk Schaff Fülöp,⁹ aki a német theológiának Amerikában is tisztelőket tudott szerezni. A német reformátusoknak 1464 gyülekezetben 822 lelkészük, a hollandoknak pedig 516 gyülekezetben 569 van s az összes reformátusok száma egymillióra megy. A hollandok közül egy antinomista irányú párt 1822-ben külön egyházzá szervezkedett, de igen csekély a népszerűsége.

A német lutheránusok (másfél millió) egyházában a pártokra szakadás akadályozza a nagyobb erő kifejtését; míg *egyik* párt (missourii zsinat) a tan tisztaságát tekinti fő dolognak, az alkotmányt, cultust és fegyelmet pedig alárendeltnek: addig a *másik párt* (buffaloi zsinat) sokat ad a külsőségekre, pietista irányt vett és közvetlen isteni tekintélyét vitatja a papi hivatalnak; e kettő közt áll a közvetítő, *békítő párt* (jowai zsinat) uniói theologiai iránnyal, de jó szándékú törekvését nemcsak kedvezőtlenül fogadta, hanem még kirekesztéssel is viszonzta a két előbbi párt.¹⁰

Ha kifogásuk van egyeseknek egyik vagy másik egyházi tan ellen, ezen az alapon külön felekezetet terveznek s rendesen hívekre is találnak. Így az örök kárhozat tanának megtámadása két felekezetet hozott létre: az *universalistákat*, kik azt vitatják, hogy az örök életben utoljára minden lélek üdvözülni és a bűnök büntetése vagy csak a földi életre szorítkozik vagy legalább a jövő életben nem tart örökké és az *annihilationistákat*, akik szerint megsemmisíttetnek a gonoszok. Ezt az állítást kétféleképpen igyekeznek kifejteni: egyik fél azt hiszi (Hudson után), hogy az emberi lélek sem nem halandó, sem nem halhatatlan, hanem középminőségű (*mediae qualitatis*), az örökéletre való képesség és rendeltetés a gonoszokban bűnbánatra képtelenségek miatt megsemmisül, a kegyesekben pedig Istennek kegyelme által teljesen kifejtik és megvalósul Krisztusban; a másik fél ellenben úgy vélekedik (Storrs után), hogy a gonoszok megsemmisülését vagy a pokol kínjai idézik elő vagy Istennek közvetlen bírói büntető cselekvénye hajtja végre az utolsó ítéletkor.

Az elősorolt felekezetek mellett népesebb egyházakat alapítottak a *hennhutiak*, *mennoniták*, *swedenborgianusok*, *quakerek*, *shakerek*, *új-izraeliták*, *harmoniták* (l. II. k. 126. c. és alább). Újabb időben több methodista irányú német felekezet is keletkezett; nevezetesen a *Krisztusban egyesült testvéreké*, melyet Otterbein (mh. 1813.) bevándorolt ref. lelkész alapított; az *evangeliumi község* (közönségesen *Albrechtisták*), mely *Albrecht Jakab* nevű

luth. molnárinasnak köszöni lételét, kit hívei avattak fel püspöknek (1803.); a *weinbrennerek* községe vagy *Isten egyháza*, melyet *Weinbrenner* nevű kirekesztett német ref. lelkész alapított (1839.) s melynek hívei a legvadabb szélsőséggel úzik a methodista hitreébresztést és különösen a gyermekkeresztelésnek kérlelhetetlen ellenzői. Az összes szekták közül a legrosszabb hírt szereztek magoknak a sokat hányódott-vetődött *mormonok*, akik szoros értelemben véve nem is számíthatók a keresztyén felekezetek közé. (L. alább a 47. cikkben.)

Vége a *spiritismus* is amerikai termék, mely az ötvenes években Európában is divatos asztalmozgatásból, kopogtatásból és írásból fejlődött ki s járványként járta be az új és ó világot. Az egész rendszer azon a téves hiten alapul, hogy a szellemek közölhetik az élőkkel bizonyos kiváltságos egyének útján (médiüm) gondolataikat, akaratukat, tanácsaikat stb. Az ilyen *közegek* (médiümök) a szellemek segítségével csodákat tehetnek, gyógyíthatnak, jósolhatnak, kétes ügyekben felvilágosítást adhatnak stb. A spiritismus képzelődés-szülte tanaival oly nagy tért hódított már (kivált a felsőbb körökben, hol elég idő jut az efféle multságokra), hogy számos közlönye, egész irodalma van s Amerikában két milliót meghaladó hívével majdnem új hitfelekezetet képez s új kijelentésekkel dicsekszik. Az egész mozgalom a materialismus ellenhatásának tekinthető s mint ilyen, Európában is számos követőre talál azoknál, kik e hideg anyagias kor légkörében nem érzik jól magokat (hazánkban is erősen hódít ez a divatos áramlat).

*A *Brit-Észak-Amerikában* a 19. század jó részben uralkodóvá tette a protestantismust. Bár még mindig a legtöbb hívőt számlálja a róm. kath. egyház, mely először vetette ki hálóját erre a területre, mindamellett a nála egyenként kisebb protestáns egyházak jóval felülhaladják már együttesen. A protestánsok nagyobb mérvű beköltözése a 18. század közepén kezdődött volt, amikor néhány ezer holland, német és svájci protestáns telepedett meg *Új-Scotiában*. Óriásit szaporodott számuk az amerikai szabadságharc után, mivel az egyesült államok területéről tömegesen jöttek ide, akik angol alattvalók akartak maradni, még németek és hollandok is (1783.). *Kanada* meghódításának 1763-ban történt bevégyződése ide is az angolok beözönlését vonta maga után. Mindezek közt felette sokan voltak methodisták, akiknek missziói buzgóságuk tekintélyes állást biztosított már a 19. század elejétől fogva. A század vége felé a mintegy kétmilliónyi katolikussággal szemben körülbelül

negyedfélmillióra ment a protestánsok száma, akik között a methodisták 900,000-re, a presbyterianusok 800,000-re, az anglikánusok 650,000-re, a baptisták 350,000-re menő számmal szerepelnek, a többi a kisebb felekezetek (lutheránus, congregationalista stb.) tagjaiból kerül ki. Ezek az egyházak számos egyetemet tartanak fenn, melyek közül leggazdagabb a montreali, melynek alapítványi vagyonát a presbyterianusok és anglikánusok adták össze. A legtekintélyesebb egyetem: az államtól fentartott torontói szintén protestáns jellegű.

A közép- és délamerikai államokban a protestantismusnak még mindig küzdeni kell a hatalmas catholicismusszal (l. 18. c.) s csak abban a mértékben számíthat nagyobb elterjedésre és jogosultságra, amely mértékben emelkedik az egyesült államok befolyása s a világkereskedelmi forgalom. Különben ezen a nagy, dús, déli éghajlatú területen majdnem minden tekintetben ugyanaz a protestantismus helyzete, melyet megismertünk Európa déli katolikus országában (l. 37. c.).

*Középamerikában, még leginkább *Mexikóban* mutathat fel sikert az evangélikus propaganda, főleg a püspöki egyházé, mely határozott irányban folytatja a megkezdett munkát. Mikor Miksa császár megengedte a biblia terjesztését, egy *Aguilar* nevű kath. papot az evangelium ügyének nyert meg annak olvasása. Ez csakhamar egy kis gyülekezetet szervezett. Egy domokosrendi barát, *Aguas* szintén protestánssá lett. Üldözések gyakran érték a kicsiny sereget, úgy, hogy 1879-ig szinte negyvenen szenvedtek vértanúságot az evangelium ügyéért. Szervezésüket ebben az évben az episkopalista *Riley* kezdte meg, akit *Hernandez* nevű pap, egy megtért benszülött támogatót ebben a törekvésében. Ez a püspöki alkotmánnyal bíró egyház hatvan községben 4000 lélekből áll. Mellette püspökös methodisták és amerikai presbyterianusok munkálkodnak eredménnyel. Mintegy 150 protestáns gyülekezet létezik itt összesen, s egy seminarium állítását is tervbe vették német biztatásra. *Hayti* szigetén a catholicismus uralmától elszokott, félig vad négerek, középamerikai episkopalisták kezdték hirdetni az evangeliumot. Most már van seminariumuk is, mely fekete papokat képez.

*A délamerikai államok közül szintén nem egyben mutat fel eredményeket a protestáns misszió. *Columbiában* 1856-ban kezdődött el az evangelizálás s immár öt missionarius és 16 tanító működik érdekében. *Braziliában* 1893-ban 13 baptista missionarius, 11 methodista lelkész és 43

presbyterianus prédikátor szolgálta az evangelium ügyét. *Argentínában* még theol. seminariumot is tartanak fenn a protestánsok s magában a fővárosban: Buenos-Airesben körülbelül húsz gyülekezetük van. *Chilében* a methodisták és presbyterianusok fejtenek ki jelentékeny munkásságot meglehetősen sikerrel; az utóbbiaknak 1893-ban hét felszentelt missionariusuk, három benszülött lelkészük, tizenkét segédlelkészük és hat theologiai hallgatójuk volt. Német protestáns misszió is munkálkodik több államban, főleg az ott élő németek érdekében, kik körülbelül 50,000-nyi számuknál fogva jótékonyan hatnak a terjedésére is az evangéliumi eszméknek.¹¹

*1. Az ilyen alkalmakkor hallható vad ordítózás közben olyan görcsös rángatózásokat visznek véghez, hogy „jumper”-ek (= ugrálók) nevet kaptak róla, miként már előbb is egy quaker szekta.

*2. Az ez iránti mozgalom Stockton Vilmostól indult ki; hívei már 1830-ban kénytelenek voltak külön egyházzá szervezkedni, mely az egyház-igazgatásban a paritás alapjára helyezkedett.

*3. Egy különleges irányú baptista felekezet a „tunker”-eké, mely Németországból még a 18. században átszármazott Északamerikába. Ezek a tunkerek (= mártók) a keresztelendőeknek tőba vagy folyóba merítését tartják bibliaszerűnek, s megkövetelik a „tökéletesektől”, hogy tartózkodjanak bármely világias élvezettől vagy foglalkozástól; továbbá a keresztségen és úrvacsoráján kívül a lábmosást, az utolsó kenetet és a testvéri csókot is szentségnek tartják.

*4. Az amerikai presbyterianus egyház, mely a skótok bevándorlásának köszönheti léteét, az Evangelical Alliance 1873-iki newyorki gyűlése alkalmával egy egyetemes presbyterianus zsinat eszméjét vetette föl. Volt is ilyen már egy párszor, de egyik kitűzött célját, hogy t. i. az összes református egyházak számára közös megegyezéssel egységes hitvallást alkosson, nehezen fogja elérni. Egy hitvallási reform iránti mozgalom például épen az észak-amerikai presbyterianus egyház kebelében dőlt dugába. Át akarták ugyanis némelyek nézetni és alakíttatni a westminsteri confessiót, de minden siker nélkül.

*5. *Hodge* 1797-ben született Philadelphiában. 1822–1840. a bibliai és keleti irodalom tanáraként működött Princetonban, közben 1826–28. ismereteit gyarapítván Német- és Franciaországban. 1840-ben a dogmatika tanszékére lépett át. Meghalt 1878-ban. Fáradhatatlan író volt s irodalmi működése kiterjedt a theologiai tudományoknak szinte mindenik ágára. Commentariusokat szerzett a rómaiakhoz, ephesusiakhoz és korinthusiakhoz intézett levelekhez, megírta a presbyterianus egyháznak az egyesült államokban átélt eseményeit és kiadott egy háromkötetes systematika theológiát. Dogmatikai álláspontját a westminsteri hitvallás szabta meg, melynek megvédelmezése volt munkásságának mindent átható célja. Maga dicsekedett vele, hogy Princetonból nem került ki egyetlen új eszme sem.

*6. *Parker* 1810-ben született Lexington (Massachusetts) közelében. Miután 1831-től segédtanító volt Bostonban s 1832-ben külön iskolát állított fel Watertownban, 1834-

ben teológiát kezdett tanulni a cambridge-i Harward-college-ben s 1837-ben lelkész lett a west-roxbury-i unitárius gyülekezetnek. Szabadabb nézetei, melyeket 1840-től a „Diai” című folyóiratban is fejtegetett, nagy megbotránkozást keltettek. 1843-ban beutazta Angol-, Német-, Francia- és Olaszországot, főleg a német nyelvbe és tudományba hatolván belé mélyebben. A következő évben visszatért Bostonba, hol újból prédikátori munkássághoz kezdett, melyet lángoló buzgósággal folytatott 1859-ig. Meghalt 1860-ban Firenzében. Számos művet írt, melyeknek teljes kiadása halála után (12 kötetben 1863–1865.) jelent meg. Magyarra egy pár kisebb értekezése van lefordítva. Életrajzát magyarul *Marosi Gergely* írta meg. (Ker. Magvető 1867).

*7. *Channing* 1780-ban született Newportban. Előbb orvosi tudományokat tanulmányozott, azután teológiára lépett s 1803-ban bostoni prédikátor, idő folytán pedig az unitarismus elismert vezére lett. Nagybecsű és sikeres működésének 1842-ben vetett véget halála. Az északamerikai és angol unitáriusok 1880-ban nagy ünnepélyességek közt ülték meg születése százéves emlékűnnepét. Műveiből magyarul is megjelent hat kötet (1870–1874.) Életrajzát magyarul *Kriza János* (művei előtt) és *Szász Károly* (Sárospataki Füzetek 1863.) írta meg.

*8. *Clarke* született 1810-ben. Tanulmányait Bostonban végezte, majd 1833-ban Louisville-ben, 1840-ben Bostonban lett lelkész, hol egy új egyházközséget alapított. Meghalt 1888-ban. Számos jeles munkát írt, magyarra is le van fordítva néhány prédikációja és értekezése.

*9. *Schaff* 1819-ben született Churban (Svájc). Beutazta hazáján kívül Francia- és Olaszországot 1842-ben a berlini egyetemen habilitáltatta magát, 1844-ben Amerikába vándorolt, hol előbb Mercersburgban, majd Andoverben, később Hartfordban, 1871-től pedig New-Yorkban teológiai tanár volt az egyháztörténet tanszékén. Irányára nézve a Neander és Tholuck tanítványa Meghalt 1893-ban. Nagyon szorgalmas irodalmi munkásságot fejtett ki, magyar fordításban is megjelent egy munkája („Krisztus személyisége”) és pár értekezése.

*10. Az amerikai német lutheránus egyház még több apró csoportra is szét van szakadozva, részben ama viszályok következtében, amelyek majd egyházi elvek, majd dogmatikai tételek körül fejlődtek ki. Kiváló fontosságú volt ezek közül a Walther tanártól (mh. 1887.) indított praedestinatio-vita, mely 1872-től egészen 1881-ig foglalkoztatta a kedélyeket.

*11. L. az egészhez: *Nippold*: Amerikanische Kirchengeschichte seit der Unabhängigkeitserklärung der Vereinigten Staaten (Berlin, 1892.); *Zahn*: Abriss einer Geschichte der evangelischen Kirche in Amerika im neunzehnten Jahrhundert (Stuttgart, 1889.); *Werckshagen*: Der Protestantismus am Ende des 19-ten Jahrhundert (Berlin, 1902.).

NEGYEDIK SZAKASZ.

A TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE A PROTESTÁNS EGYHÁZBAN.

40. A protestáns theologiai tudományok fejlődése a németeknél.

A 18. század felvilágosodásának szelleme érezhető befolyást gyakorolt a prot. theológiára is (l. II. k. 134. c.), a rationalismus vezérférfiai megbolygatták a dogmák szilárdnak hitt alapját; a kritikai vizsgálódás számára, főleg a Kant bölcsészetének befolyása következtében, új elveket állítottak fel; de gyökeresebb, mélyebbreható reform megindítása meghaladta erejüket; sőt egyoldalú negatív működésökkel kifárasztották a vallásos kedélyeket s az ó protestantismus elköltözött szellemeit felidézték síri álmukból. Ennek folytán a régi egyházi tan védői és megtámadói közt egész elkeseredéssel megújult a harc, s ha érzékenyen sújtott is egyeseket, de általában megvolt az a jótékony hatása, hogy száműzte a tétlen közönyösséget az egyházi élet köréből s élénk, meleg érdeklődést támasztott a vallásügy iránt, a népiskola ügyét keresztyén alapon tovább fejtette s a theologiai tudományok korszerű kifejlődését előbb Németországban, utóbb a többi prot. országokban is megindította.

A protestantismus nem hagyhatta figyelmen kívül az előre haladt tudományosság vívmányait; nem térhetett vissza az egyház hagyományos, elavult tanához sem, ha hű akart maradni alapelvehez, a szabad vizsgálódáshoz; új útra kellett tehát lépnie, melyen fejlődésének minden tényezőit feltalálhassa anélkül, hogy idegen befolyás támogatására kellene szorulnia; egyszóval új és olyan theológiára volt szükség, mely önálló, független legyen s magában az egyházban találja fel életrevalóságának, fejlődésre képességének forrását.

A theológiának ez az új korszaka több kiváló tehetség kitartó munkásságának köszöni lételetét, kik érezve a fogyatkozásokat, több vagy kevesebb sikerrel kísérleteket tettek megszüntetésére s ebben a működésökben a Kant, Jacobi, Fichte, Schelling és Hegel bölcsészetére támaszkodtak. Az új protestáns theológiának azonban tulajdonképpen való, önálló reformátora *Schleiermacher*, „a 19. század Origenese” volt, ki

a megelőzőtt összes theol. irányokat feldolgozva, mintegy új vegyi folyamaton vezette át elemeiket s az így nyert új vegyületre saját egyéniségének bélyegét nyomta. Ez a mélyreható, sokoldalú munkásság tartós befolyást gyakorolt, nemcsak a különböző prot. theol. irányokra, hanem részben a kath. theológiára is.

Schleiermacher Dániel Ernő Frigyes¹ 1799. lépett fel íróként, midőn kiadta a *vallásról* tartott öt *beszédét* (Ueber die Religion an die Gebildeten unter ihren Verächtern). Remek nyelven igyekezett bennök kifejteni, hogy a vallás nem az akarat műve, hanem az élő Istentől áthatottságnak eredménye, az Istennel való életközösség; szerző ebben a művében nem a szentírás, de nem is az egyházi tan álláspontját foglalta el, hanem a Spinoza pantheismusának szédítő bűvkörében s befolyása alatt szólt. *Magánbeszédeiben* (Monologen, 1800.), melyekkel az új századot köszöntötte, erkölcsi alapelvet keresett s ezt abban a gondolatban találta fel, hogy az Istentől függés a világgal szemben szabadság. Legfőbb munkája a *keresztyén hittan* (Der christl. Glaube nach den Grundsätzen der evang. Kirche im Zusammenhange dargestellt. 2 köt. 1821.), melyben már határozottan nyilatkozik az a főeszme, hogy *a vallásnak alapja az érzelem*. Ezen szabályzó elv szerint alakítja át szerző az egész hitrendszert; a régi scholastikai meghatározásokat elvetve, szerves gondolat-sorozatban előadja a vallásos lelki életet, nem kötve hitvalláshoz, szentíráshoz, hanem úgy, amint azt bárki is tapasztalhatja keble mélyében. Kiindul a függés, a bűn miatti fájdalom, a megváltás szükségének érzetéből s így halad tovább a Krisztus által kivívott fiúsághoz és az Istennel a szeretetben való egységhez. Szerinte a *hit* Isten és ember közti életközösség, melyet a keresztyénségben Jézus közvetített, kiben az emberiségnek eszménye történetivé vált s kinek tiszta erkölcsi életében az istentudat nyilvánult. *Isten* nem az önkény, nem a csodák, hanem a rend istene s mint ilyen a természetben és történelemben megszeghetetlen törvények szerint kormányoz. *A vallás* különbözik azoktól a hitcikkektől, melyeket a korábbi századok kegyes érzelve alakított; ezek csak külsőségek, múló értékűek s mint ilyeneket a kor szelleme nem képes többé áthasonítani. Az *eredendő bűnt* közös bűnnek fogta fel; a Jézus helyettes *elégtételének* régi jogi értelmezése helyére a Krisztussal való életközösséget tette; a két természetről és az Isten háromegységéről szóló tanokat stb. korszerűen átalakította. A racionalistákkal ahhoz a nézethez ragaszkodott, hogy a keresztyénség

mint új, felsőbb fokú életelv az isteni szeretet munkássága által lett a világ tulajdona; egyszóval lehetőleg kibékítette a keresztyénséget kora műveltségével, a hitet a gondolkodással. De midőn megoldani, tisztázni törekedett ezt a nehéz feladatot, nem menekülhetett meg bizonyos mystikus homálytól; ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy különböző felfogású, számos bírálói után sem lehet bizonyos felőle az ember, hogy hitte-e vagy nem Schleiermacher a kijelentést, a csodákat, a Krisztus istenségét, a háromságot, a lélek halhatatlanságát stb.; csak annyi világos, hogy Kanttal ő is meg volt győződve róla, hogy *az ember nem sokat tudhat Istenről*. Ez a mystikus homály eredményezte, hogy az egymással homlokegyenest ellenkező theol. iskolák álláspontjuk igazolására egész bátran hivatkozhatnak Schleiermacherre.

Schleiermacher nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is békítő irányban működött s mert minden ellentétet összhangzásba hozott önmagában, egyesíteni óhajtotta volna az összes keresztyén egyházat. Ez a cél lebegett szemei előtt akkor is, mikor a türelmetlenség és betűhöz való ragaszkodás híveivel szemben határozottan ellentétes állást foglalt el s egész befolyását felhasználta a szűk látkörű confessionalismust megszüntetendő unió létrehozására.

Schleiermacher mellett, részben vele egykorúlag, fontos részt vettek a theologia reformálásában: *De Wette, Hase, Neander, Rothe, Tholuck* és *Bunsen*, kik önállóan, egy s más részben Schleiermachertől eltérőleg, de vele egy közös célra működtek s mint ilyenek méltó helyet foglalnak el az újkori theologia alapítóinak sorában.

*De Wette Márton Vilmos*², az újabbkori tudományos kritika alapítója, irataival igen nagy befolyást gyakorolt az összes theológiára. Theologiai nézeteiben barátjának, Friesnek a bölcsészetre támaszkodott, de hatással volt reá Schleiermacher is, kivel ugyancsak baráti viszonyban állott. A *vallás* lényegét ő is az érzelemben, de az értelemmel benső kapcsolatban álló érzelemben találta fel; a szentírást szabad kutató szellemmel bírálta; az *egyházi tanban* az értelem elfogulatlan ítéletét érvényesítette; az *erkölcsstanban* biztosítani kívánta az alanyi meggyőződés jogát s megkísérlette kimutatni, hogy a régi egyházi tanban symbolumokba vannak burkolva a vallás örök igazságai. Ezeket az örök eszméket – szerinte – el nem érheti az értelem, de az érzelem, amint képes alakjaikban, symbolikus lepleikben jelentkeznek, szemlélheti. Ezt a gondolkodásmódot *Krisztusra* alkalmazva, azt állította De Wette, hogy

Krisztus természeti alapon tekintve ember, eszményi, aesthetikai szempontból tekintve pedig Isten, mindkettő azonban egy az alapjában. Ezért a sajátos felfogásáért De Wette-et a rationalisták nem egészen alaptalanul vádolták mysticismusszal. Tehetségének teljes ereje azonban abban az éles, mély kritikában nyilvánult, melyet a biblia kánonjában és történelmében alkalmazott. Életének utolsó éveit az újszövetség magyarázatára fordította, mely munkájával maradandó emléket emelt alapos, tudományos, elfogulatlan kutató szellemének (főbb művei: *Comment. zu den Psalmen* 1811. — *Einleitung in das A. T.* 1817., in das *N. T.* 1826. — *Lehrbuch der christl. Dogm.* 1813. — *Exeg. Handbuch zum N. T.* 1816. stb.).

Hase Ágoston Károly³ ritka történelmi és aesthetikai képzettségével s a kritikában De Wette-énél kíméletesebb irányával tűnik ki. Kora minden nagyszerű szellemi mozzanata iránt fogékony; míg előbb Fries felé hajolt, utóbb Fichte, Schelling, Schleiermacher s a romantikus költészet iskolájának befolyása elől sem zárkózott el. *Egyháztörténelmi* műveiben a legkülönbözőbb körök jellemzésénél mindig ugyanannak az elfogulatlan, alapos vizsgálónak tűnik fel; mesteri irálya, a jellemek rövid, tömött, találó rajzolása kiváló becses kölcsönöz ilynemű műveinek. *Krisztus* Hase szerint eszményi büntelen ember, kiben a szeretet, a tiszta emberség egész teljességében nyilatkozott; ki valósággal feltámadott s új életet kezdett Isten országában; s akinek lényegét legtisztábban, legmélyebben s legigazabban a János szerinti evangelium adja elő stb. (főbb művei: *Dogmatik* 1826–70. — *Gnosis* 1827–70. — *Leben Jesu* 1829–65. — *Kirchengeschichte* 1834–67. — *Prot. Polemik* 1862–71. — ez a két utóbbi magyarul is — mindenik több kiadást ért s a szerző népszerűségéről tanúskodik).

*Neander János Ágoston*⁴ Schleiermacher mellett működve s az ő eszméit elsajátítva, némileg módosítva, főleg népszerűsítve oly széles körben elterjesztette, hogy a reformátorok óta alig volt theol. tanár, ki körül oly nagy számmal sereglettek volna a hallgatók, ki mindvégig oly nagy tiszteletben s szeretetben részesült volna. Ez a körülmény a hirdetett eszmék mellett nagyrészt egyéniségének tulajdonítható, mert egyszerűsége, tiszta jelleme, a vallásügy iránti odaadó buzgósága, önzetlensége, a pártok között megőrzött függetlensége oly közkedvelté tette, hogy méltán nevezhették az utolsó egyházi atyának (a sírja felett tartott beszédben), prot. szerzetesnek vagy szentnek (mint Schwarz);

mert „az ő világa a belső ember zárdája volt, melyben kizárólag az egyház érdekéért élt és tanított”. Neander a Schleiermacher érzelmetheológiáját úgynevezett *pectoralis theologiává* idomította át (*Pectus est, quod theologum facit*), s alapítója lett az új tudományos pietismusnak. Egyaránt ellenszenvvel viseltetett a fogalmat istenítő hegeli iskola, valamint a türelmetlen confessionalismus iránt is, mely utóbbit, részben saját tanítványai egész a vakbuzgóságig fokoztak. Hogy mennyire sikerült egyeztetnie a pietismust és a tudományos kutatást, mutatják egyháztörténelmi művei, melyeket, habár nélkülözik is az esztétikai csínt és hosszadalmasságukkal néha fárasztók, a források alapos ismertetése, az egyház belső életének nyomról-nyomra vezetése s az egyháztól elítélt mozzanatok kellő méltatása becsesekké, kedveltekké és tanulságosakká tesz (Julian der Abtrünnige 1812. – Gnost. Systeme 1818. – Chrysostomus 1821. – Tertullian 1825. – Kirchengeschichte 1825-től. – Leben Jesu 1837. stb.)

Rothe Richard⁵ az előbb „őszinte, de nem szerencsés pietista” – miként maga monda – ezt a természetellenes békót Rómában, a művészet központján lerázta magáról s jóllehet eleinte a Schleiermacher és Hegel befolyása alatt állott, de utóbb Heidelbergben teljes önállóságra emelkedett. Eredeti, gazdag, mély szemlélődő tehetsége sok termékenyítő eszmével gazdagította a theológiát. Őmaga a theológiában a theosophusok közé, Oetinger közelébe kívánta magát soroztatni. A spiritualismustól elidegenedve a keresztyén realismus alapjára állott. Ez az irány van kifejezve első nagybbszerű művében (Die Anfänge der christl. Kirche 1837.), mely egészen új szempontból vizsgálja az egyháztörténelmi fejlődést s a keresztyénség egyházi alakjának képződési folyamatából szükségképen annak későbbi felbomlását következteti, amidőn az egyház egészen belé fog olvadni az államba; a keresztyénség lényege azonban ebben a változott alakban is épen fog maradni. A realismus még határozottabb alakban nyilvánul theol. erkölcsstanában (Ethik 1845–67.), mely mélység, eredetiség és rendszeresség tekintetében egyaránt kitűnő, felkarolja egész körét a keresztyén eszmevilágnak s első helyet foglal el a jelenkor hasonnemű művei közt. Míg Rothe tanuló asztala és tanszéke szűk körében működött, addig nyugodt lehetett, mert azt hitték a Sion buzgó őrei, hogy az ő eszméi nem sok zavart okozhatnak a gyakorlati téren, de midőn az ellenkezőt tapasztalták, midőn a szobatudós az élet küzdterére

lépett s részt vett a badeni egyházi küzdelemben és a prot. egylet gyűlésein: akkor már megtámadták az orthodoxok, eretneknek nevezték, pedig ellenfelei sokkal hátrább állottak keresztyén jellem tekintetében.

*Tholuck Frigyes Ágoston*⁶ ifjabb éveiben Mohammedért rajongott s a kelet tanulmányozásához fogott; de Berlinben a kegyes Kottwitz báró és Neander befolyására egész tűzzel a theologiai tudományok tanulására szentelte tehetségét. Halléban a rationalismus délpontján kezdette meg tanári pályáját csekély számú hallgatóság előtt. De csakhamar megváltoztak a viszonyok s Tholuck körül sereglett az ifjúság nagy része. Előadásainak varázsa, kegyes iránya sok hívet nyert meg az ó reformátori tanoknak, de elhintette vele a türelmetlen confessionalismusnak is a magvait. Maga Tholuck nem számítható a határozott orthodoxok közé; többek közt a csoda és ihletés fogalmait úgy fejtette meg, hogy nem mentesek minden eretnekségtől (Schwarz szerint); de amint öregedett, mindinkább közeledett a confessionalis párthoz s amily élesen kikelt a rationalismus ellen, épen oly kíméletlen támadásban részesült erről az oldalról. *Fritzsche* gúnyosan mutatta ki, hogy írásmagyarázatai csekély nyelvtani ismeretet árulnak el; *Schulz* a Hengstenberggel való szövetségét vetette szemére; Strauss ellen írt művéről pedig (*Glaubwürdigkeit der evang. Geschichte*) azt mondta *Baur*, hogy az újkori műveltséggel és tudománnyal kacérkodásban senki sem múlja felül Tholuckot stb. Ez az ítélet kemény, de nem egészen jogosulatlan. Legtöbb elismerésben részesültek Tholucknak a római levélhez írt magyarázatai (*Commentare zum Römerbrief* 1824.), melyeket a régi egyházi atyák és reformátorok magyarázataiból szemelt kivonatokkal kísért; a rationalismus történelmére vonatkozó kutatásai (*Vorstudien zu einer Geschichte des Rationalismus* 1852–53.) sok homályos részletet világosítanak meg; gyakorlati műveivel pedig (*Stunden der Andacht*. 7. kiad. 1863. – *Predigten*. 6 köt. 1838-tól) igen nagy körre gyakorolt állandó és jótékony befolyást.

*Bunsen Keresztély Károly báró*⁷ a nagy műveltségű és tudományos búvárlataival kitűnő államférfi épen ellentétévé fejlődött ki Tholucknak. Életének első szakában nemes, buzgó harcosa volt az újra éledt vallásos iránynak; mint ilyen élénk részt vett az egyházi ügyekben (unio-kérdés, a kölni érsek pere); a missziói törekvések, a jeruzsálemi püspökség alapítása erélyes támogatóra leltek benne, sőt a theol. irodalom terén is jeles művekkel kezdette meg munkásságát (*Ignatius von Antochia und*

seine Zeit 1847. Hippolyt u. s. Zeit 1852. Aegyptens Stellung in d. Weltgeschichte 1847–57. Verfassung d. Kirche d. Zukunft 1845. stb.). Midőn azonban a valódi vallásosság helyét az elévült egyházi irányok visszahatásai foglalták el, midőn színről-színre megismerkedett Rómában a papuralomra törekvő jezsuitismusszal, Angliában a félig római puseyismusszal, Németországon a lutherismus helytelen politikai és theologiai irányával: „leesett szemeiről a hályog” (főleg 1848. után) s azon visszahatási áramlat ellen fordította mind erejét, mely veszéllyel fenyegette a protestantismus 300 éves fejlődésének eredményeit. Ez az új irány tűnik ki az „*Idők jelei*” (Zeichen d. Zeit 1855.) című művéből, mellyel hadat izent minden egyházi visszahatásnak, katolikusnak úgy, mint lutheránusnak. Ezt követte „*Isten a történelemben*” (1857–58.) című történelmi bölcsészeti műve és „*Bibliai műve a közönség számára*” (1858-tól; halála után Kamphausentől és Holtzmanntól folytatva), melyek, ha nem is mentesek minden tévedéstől, de szellemes tartalmok, a részletek beható kidolgozása s itt-ott elszórt irányeszméi által maradandó becsűek a theol. tudományosságra nézve.

Az elősorolt vezérférfiaknak, mint mestereknek nyomdokaiba egész sora lépett a jeles tanítványoknak, kik több, részint rokon, részint eltérő irányú iskolát alkotva, a virágzás magas fokára emelték a theológiát. A *rationalismus* és *supranaturalismus*, a theológiának ez a két fő, ellentétes ága ebben a korszakban is tovább fejlődött, azzal a különbséggel, hogy mindkettő több új ágat hajtott a szerint, amint az iskolák többé vagy kevésbé eltértek a fő iránytól. Különben az iskolákra osztás csak könnyebb áttekinthetés végett alkalmazható; mert valamint ugyanazon egy fán nem lehet két egymáshoz teljesen hasonló ágat vagy levelet találni: úgy az ugyanazon egy irányt követő theologusok közt is észrevehető különbség van az egyéni sajátságok következtében. Éles határt tehát csak erőszakolva lehet az iskolák közt vonni, mert míg egyes theologusok álláspontjukat többször változtatták, addig mások egyik iskolából átmenetet képeznek a másikba.

A theológiának egyik fő irányában, a *rationalismusban* megkülönböztetik az *ó* és *új* iskolát. Az *ó iskolához* (vulgaris rationalismus) tartoznak a következők. Röhr Frigy. János⁸ volt az első, ki rendszeresen adta elő, hogy miképen fogja fel a rationalis irány a keresztyénséget. Szerinte a keresztyénség eredete nem természetfeletti, hanem természetes; a csudák csak az őket elbeszélők képzetében

váltak csodákká; Jézus tisztán emberi jelenség; de másfelől a keresztyénség a világtörténelem legnagyobb ténye, az isteni gondviselés bölcs intézkedése stb. (Briefe über den Rationalismus 1813. – Krit. Predigerbibliothek 1820-tól). Röhr mellett harcolt mindvégig *Paulus Henrik Gottl. Eberh*⁹, ki mint az újszövetség tudós magyarázója az evangéliumok történelmiségének érdekében természetes úton igyekezett megfejtetni a csodákat s mint a gondolkodáson alapuló hitnek védője nagy körben valódi szabadelvűséggel működött (Comment. zu den Evang. 1800. Leben Jesu 1828. stb.) *Wegscheider Gyula Ágost*¹⁰ dogmatikai rendszer alakjában dolgozta fel a keresztyénséget s ellentétes állást foglalt el mind a mysticismusszal, mind a kijelentési hittel szemben (Institut. theol. christ. dogmat. 1815–44. nyolc kiadást ért). *Bretschneider Károly*¹¹ eleinte a supranaturalistákhoz tartozott, de a rationalistákhoz ment át lassanként, mely átalakulását Dogmatikájának különböző kiadásai jelzik (1814–38. négy kiad.). Hasonló változáson ment át *Ammon Keresztély Frigyes*¹², ki a rationalis supranaturalismuson kezdve s egy ideig ingadozva, a rationalismus híve lett, míg végre a Strauss álláspontjánál állapodott meg (Summa theologiae, Fortbildung des Christenthums zur Weltrelig., Leben Jesu).

Az új vagy történelmi-kritikai *rationalis* iskolát a már említett de Wette alapította. Kitűnőbb képviselői voltak: *Winer György Benedek*,¹³ ki felhasználva a classica-philologia fejlődését, megállapította az újszövetségi nyelv sajátosságait s az így elért nyelvtani szabadsággal megszüntette a szók értelmezésénél addig tapasztalt ingadozást (Grammat. des neutest. Sprachidioms 1822–67. 7. kiad.). Többi művei is (Bibl. Realwörterbuch 1847. 3. kiad. Comparative Darstellung d. kirchl. Lehrbegriffe 1825–37.) nagy szorgalmáról s éles elméjéről tanúskodnak. *Rückert Lipót Manó*,¹⁴ ki jeles magyarázatokat írt Pálnak több leveléhez s az apostolt emberibb, valódibb alakjában mutatta be bennök. *Gesenius Vilmos*¹⁵ az új orientalista iskola híres alapítója, ki igen jó szolgálatot tett héber nyelvtanával és szótárával. *Hitzig Ferdinánd*¹⁶ heidelbergi tanár, ki merész kritikájával s éles elméjével tűnt ki (Begriff der Kritik am A. T. erörtert 1831. Urgeschichte u. Mythologie der Philistäer 1845. stb.). *Ewald György Henrik Ágost*¹⁷ a héber nyelvészet terén általánosan elismert tekintély, ki a vallásos fejlődés történeteként fogta fel az ószövetségi theológiát; ebben a szellemben írta meg „Izrael népének történetét Krisztusig” (7 köt. 1864. 3. kiad.) s dolgozta fel az ószövetség prófétai és

költői iratait. *Fritzsche* zürichi és *Grimm* jenai tanárok az ószövetség apokryphus irataihoz készítettek jeles magyarázatot. Végre az egyháztörténelem terén ezen iskola irányát követte *Schmidt* Giessenben (mh. 1831.) és *Gieseler* Göttingában (mh. 1855.).

A rationalis iskolát a supranaturalistával az úgynevezett *rationalis-supranaturalista iskola* köti össze, mely elismeri ugyan, hogy a szentírás isteni kijelentést foglal magában, de másfelől az ész a vallásos ismeret egyenjogú forrásának tekinti. A kijelentésnek csak az a célja, hogy egy isteni küldött tekintélye által erkölcsi vallásos intézet jöjjön létre, az észvallás igazságai megerősítsenek és az emberek kedélyéhez közelebb vitessenek; de az észnek joga van a kijelentés eredetét és tartalmát vizsgálni. Ennek az iránynak fő képviselője *Tzschirner Henrik*,¹⁸ ki a lutherismus betűit feladva, de lutheri szellemben buzgón szolgálta a prot. egyház ügyét s művészi beszédeiben, akár a múltra, akár a jelenre tekintett, a valódi emberit azonosnak mutatta fel az igaz keresztyénivel (Katholicismus u. Protestantismus vom Standpunkt der Politik. Geschichte der christl. Apologetik stb.). Ide tartoznak még: *Tittmann* (mh. 1831. Lipcsében. Ueber Rationalismus, Supranaturalismus u. Atheismus); *Rosenmüller* (mh. 1835. Lipcsében. Scholia in V. T. 23 köt. Handbuch d. bibl. Alterthumskunde); *Illgen* (mh. 1834. Lipcsében) a történelmi theol. folyóirat alapítója; *Baumgarten-Crusius* (mh. 1843. Jénában) s mások.

A tulajdonképpen való supranaturalisták védírói állást foglaltak el a rationalistákkal szemben, a természetfelettséget a theologia alapjának tekintették, de azért ők sem zárhatták el magokat koruk bölcsészeiének befolyása elől, sőt annak eredményeit, habár óvatos korlátok közt, céljaikra igyekeztek felhasználni. Ezt az irányt követték: *Flatt* (mh. 1861.) a Kant bölcsészeiének megtámadója; *Bengel* (mh. 1826.) az „*Archiv für die Theologie u. ihre neueste Literatur*” szerkesztője; *Augusti János Keresztély Vilmos*,¹⁹ ki mint rationalista kezdte, később az ó egyházi rendszer híve lett s a porosz unió alkalmával a feltétlen államfői jog mellett harcolt, de legjobb szolgálatot tett egyházi régiségtani műveivel; *Hahn Ágoston*,²⁰ ki midőn Lipcsébe hívatott, székfoglaló értekezésében (De rationalismi vera indole 1827.) már azt követelte, hogy a rationalisták, mint naturalisták, tehát nem keresztyének, hagyják el az egyházat.

A pietista-supranaturalista iskola a már említett Neander és Tholuck mellett *Hengstenberg Ernő Vilmosban*²¹ egészen más fejlődési irányt vett,

ki jöllehet a ref. egyházban született és a szentírás felfogásában inkább a calvini spiritualismus, mint a lutheri realismus felé hajlott, sőt a bibliai csodákat, ha nem találta méltóknak Istenhez, észszerűen igyekezett megfejteni: dogmatikai nézetei és a prot. unió elleni küzdelme miatt a lutheri confessionalistákhoz sorozható. Hengstenberg feladatul tűzte ki a régi orthodoxyiának teljes helyreállítását. E végett több iratában (Christologie des A. T. 1829–35. 54., Beiträge zur Einleitung in das A. T. 1831–39.) igyekezett bebizonyítani, hogy az egész ószövetségi kánon hiteles, hogy egyes, főleg a messiásra vonatkozó helyek orthodox magyarázata helyes, és hogy az ószövetségi elbeszélések történelmileg igazak. A felületes rationalistákkal szemben tudományosan akart harcolni, de rendesen elragadta szenvedélye s ha kifogyott a tudományos bizonyítékokból, erkölcsi vádakkal és gyanúsításokkal sújtotta elleneit. Beléélve magát az ószövetségi eszmékbe, mint protestáns csatlakozhatatlan pápa akart uralkodni a theologiai lelkiismeretek felett, hívei segítségével egész inquisitiót tartott s később volt bármit megbocsátani, csak azt nem, ha valaki el nem akarta ismerni az ő nézetének helyességét. Makacsságával és vakbuzgó türelmetlenségével felszította az egyházi reactiót, elősegítette a túlzó vallásos pártok alakulását s az általa alapított „*Evang. Kirchenzeitung*” (1827.) útján teljes erejével igyekezett törekvéseit minden irányban érvényesíteni.

Az a kegyeskedő irány, melyet e párt terjesztett, s mely egyeseknél őszinte volt, a többségnél álszenteskedéssé, képmutatássá fajult; néha a bűnök, gyakrabban a szellemi szegénység leplezésére szolgált.

Ezt az irányt követte, míg el nem fajult az, *Olshausen Hermann*,²² ki a harmincas években a vallásosság felelevenítéséve nagy mértékben befolyt önálló, élénk, szellemes és mélyebb értelemre törekvő írásmagyarázatával. A mélyebb értelem megtalálása azonban nem mindig sikerült, főleg akkor nem, mikor természetesnek igyekezett felmutatni a természetfelettit (Bibl. Commentar zum N. T. 1830-tól, melyet halála után Wiesinger és Ebrard folytatott). *Stier Rudolf*²³ a Luther szelleméhez hű, de bizonyos theosophiai színezetű, mélyebbre ható írásmagyarázatával szerzett érdemet (Andeutungen für gläubiges Schriftverständniss 4 köt. 1824. Die Reden Jesu. Die Reden der Apostel stb.).

Ezen iskola többi híveit az unió kérdése szórta szét. Magok a

vezérek, valamint tanítványaik is, részint az újkori német theologia, részint a lutheri confessionalismus zászlójához szegődtek. Egyedül Stier maradt meg az eredetileg elfoglalt alapon.

A Schelling és Hegel bölcsészeiének befolyása alatt keletkezett a *speculativ theologiai iskola*, még pedig kezdetben orthodox egyházi iránnyal. Hogy ez az iskola utóbb két ellentétes, t. i. conservatív és destructív irányt vett, ennek oka a Hegel rendszerében rejlik, melyből a legkülönbözőbb következtetésekre lehetett eljutni. Ha Hegel az idealismust és pantheismust, mint ugyanazon egységnek két alakját egyesítette rendszerében; ha az objectumot és subjectumot, a világegyetemet és az „én”-t, Istent és a világot mint élő önközvetítő folyamatot (processus) fogta fel: akkor követőinek egyik része (a jobb oldal) minden dogmát kényelmesen beilleszthetett ezen rendszer keretébe; míg a másik része (a bal oldal) fogalommal olvaszthatta fel a dogmatikai képzeteket s a hegeli kategóriák szerint állíthatta össze az egész történelmet; vagy világosabban szólva, míg némely követői az orthodox scholastika kopár mezejére tévedhettek, addig mások folytonosan rombolva szükségképen az atheismus néma, élettelen vidékére jutottak. De míg kifejlődtek ezek a szélső pártok, addig a Hegel bölcsészetét egyesek önállóan feldolgozva hasznosítani igyekeztek a theológiában.

Ezt a *mérsékelt irányt* követte az új speculativ theologia atyja Daub Károly,²⁴ ki a bölcsészetnek több fejlődési fokozatát elsajátítva, befolyásuk alatt írta különböző műveit. Előbb Kanttal tartott (Katechetik 1801.), majd Fichte felé hajlott és Schellinghez csatlakozott. Ezt az álláspontját jelzi többek közt *Theologumena* (sive doctrinae de religione Christiana 1806.) című műve, mely a dogmatika bölcsészeti bevezetéseként szerepelvén, a vallás tartalmát az Isten eszméjéből igyekszik kifejezni, de oly homályosan adja elő mindezt, mintha szándékosan hieroglyphákba akarta volna hurkolni a mély gondolatokat. Végre a Hegel szellembölcsészete lett híve (Die dogm. Theologie jetziger Zeit 1833.) s a teljes érthetlenség ködébe oszlott fel, úgy hogy irodalmi munkássága minden tárgyilagossága, erkölcsi erélye, erős hite, gondolatainak mélysége és gazdagsága mellett is kevés termékenyítő hatással volt környezetére. Daubhoz legközelebb áll Marheineke Fülöp Konrád,²⁵ ki *Dogmatikájának* első kiadásában (1819.) a Schelling elveit követte, a másodikban pedig hegeli alakba öntve tüntette

fel a lutheri orthodoxyiát. Ennél azonban sokkal becsebb az ő *Symbolikája* (1810.), mely új utat nyitott e téren; legbecsebb pedig a *Reformáció története* (1817.).

Hegelnek a halála után régibb tanítványai igyekeztek megmenteni az ő bölcsészeiének orthodox hírnevét, mely minden oldalról megtámadtatott. Közéjük tartozott *Rosenkranz Károly*,²⁶ ki mesterével egyezően azt az elvet állította fel, hogy „az igaz keresztyénség észszerű, a józan okosság keresztyéni”, továbbá azt tanította, hogy a keresztyénség alapítója az eszmének tökéletes egyéni megvalósulása s ki végre a Hegel bölcsészeteének szellemében állította össze a *theologiai tudományok encyclopaediáját* (1831.). Az első csapást *Richter* mérte a Hegel rendszerének igazhitűségére, ki tagadta a halhatatlanság fogalmát a személyes fenmaradás értelmében (*Die Lehre von den letzten Dingen* 1823.). *Billroth*, jóllehet az orthodox irányhoz tartozott, a tudományos írásmagyarázat feladatává tette kifejezni a bibliai előadás lepléből az annak alapul szolgáló eszméket. Hogy miként lehetséges ez, megmutatta a *Korinthusiakhoz írt levél* magyarázatánál (1833.).

Ezen első, új irányt jelző lépések után kezdette meg forradalmi útját *Strauss Dávid Frigyes*,²⁷ midőn kiadta *Jézus élete* című, korszakot alkotó művét. E mű roppant izgatottságot idézett elő a kritikától irtózó theologusok táborában s egész irodalmat hozott létre. Nem is csoda, hiszen oly tanokat hirdetett, melyek a keresztyén vallásnak állítólagos alapját voltak felforgatandók. Ugyanis hitregéknek tekintette a természet törvényeivel ellenkező bibliai elbeszéléseket, melyek a messiásra vonatkozó, ószövetségi képzetekből önkéntelenül fejlődtek ki az első keresztyén közösségekben épen úgy, mint a népmondák és népdalok szoktak születni s kikerekedni. Továbbá Strauss a pantheismus álláspontját foglalva el, Istent azonosnak tartotta a világgal; azt a tant, hogy jézus emberré lett, oda módosította, hogy Isten általában emberré lett vagy megtestesült az emberiségben; amiket az egyház Jézusnak tulajdonított, átvitte az eszményített emberiségre, mely Istentől származik, csodákat tesz, szenved, meghal, feltámad és mennybe jut; a teremtetést folytonosnak tartotta, a gonoszt pedig szükségesnek, mert nélküle nem létezhetnék a jó; a vallásról úgy nyilatkozott, hogy fokozata a tévedhető emberi öntudatnak; az evangeliumokról azt állította, hogy nem írhatták őket szemtanúk, mivel csodákról értesítnek stb. Legnagyobb hiánya volt Strauss „Jézus életének”, hogy nem tudta

megállapítani az evangéliumok későbbi keletkezését, ez tehát nyílt kérdés maradt, melyet Baur oldott meg. Majd megírta *Dogmatikáját* (Die christl. Glaubenslehre im Kampfe mit der modernen Wissenschaft. 1840.) vagy inkább a keresztyén dogmák kritikáját, melyben eredetük és fontosságuk szempontjából elemezte a dogmákat; kimutatta, hogy egyik dogma miképpen alakította át és szüntette meg a másikat, a felsőbb műveltségi fokozat miként bírálta meg az alsóbbat; s kimondta, hogy a hit és tudomány közti harcban az eddigi hitvallási különbségek, még a katholicismus és protestantismus is, tudományos tekintetben egészen el fogják veszteni fontosságukat. Midőn Baurnak és iskolájának alaposabb működése felülmúlta a Straussét s megjelent Renannak francia csínna, élénk s vonzó alakban írt „Jézus élete” (1863.), Strauss újra kidolgozta „Jézus életét a német nép számára” (1864.), feladatul tűzvén ki Krisztusnak minden mystikus homálytól megtisztított, történeti életképét rajzolni. Most már rámutatott az evangéliumi mondanakörben azokra a mozzanatokra, melyek célzatosan költettek szerinte; Jézust hiányos műveltségű, nem nagyon tágas látkörű, némileg rajongó, de tiszta jellemű egyénnek tüntette fel; a feltámadást követőinek látomásaiból (visio) igyekezett kimagyarázni stb. Végre utolsó művében (Der alte u. der neue Glaube 1872. mit Nachwort als Vorwort 1873.), miután egész kedvteléssel egyenként kiszedegette a dogmák rendszerének alapköveit s így halomra döntötte az egész alkotmányt, kimutatja, hogy nem vagyunk többé keresztyének, hogy szakítottunk az őskeresztyén világnézettel, hogy vallásunk sem igen van s ha már a megszokott istentiszteletet helyettesíteni akarjuk valamivel, forduljunk a művészetek különböző ágainak élvezetéhez, melyek bizonyára nemesítőbb befolyással lesznek kedélyünkre, mint oly vallásnak a nyilatkozatai, melynek állítólagos örök igazságait kétségbe vonta az élet, a tudomány.

Ha Strauss csak lassanként, lépésről-lépésre jutott utóbb jelzett álláspontjára, voltak olyanok is, kik a hegeli bölcészet körében egy merész ugrással jutottak el egyik szélsőségből a másikba s csupán rombolásra használták a kritika fegyverét. Ez a *túlzó kritikai irány* Bauer Brunoban²⁸ érte el tetőpontját, ki arra a szerepre vállalkozott a theologiai tudományok terén, melyre a reformáció alkalmával az anabaptisták. Bauer fiatal theologus korában a Hegel iskolájának s az egyházi orthodoxiának szélső jobb partjához tartozott s mint ilyen támadta meg Straussnak a „Jézus élete” című művét. Strauss nem maradt adós a

felelettel (Streitsctfriften), Bauer pedig erről az oldalról vereséget szenvedve, a Hegel iskolájának szélsőbal pártjához csapott át s onnan kísérletre kényszerült meg a Strauss kezéből „kiragadni a dicsőség pálmáját”, őt orthodoxyával s azzal vádolván, hogy fele útnál nem mert tovább menni. Bauer ezen az új állásponton (Kritik der evang. Geschichte der Synoptiker 1841–42.) mint közönséges könyvekkel bánik el az evangéliumokkal; szerinte a bennök foglalt elbeszélések nem egyeznek meg az őskereszténység öntudatával; szerzőiket esztelen ferdítéssel, szándékos csalással és irodalmi orzással vádolja és végre vádolja magát a vallást is, mint amely minden viszonyt: családot, államot, tudományt, művészetet stb. a maga táplálására használt fel s elidegenítette az embert önmagától.

Még említést érdemel, különösen túlzó radicalis irányáért *Feuerbach Lajos*,²⁹ ki a következőleg jellemezte Hegeltől eltérő irányát: Hegel azonosította a vallást és bölcsészetet, ő kiemeli a kettő közti különbséget; Hegel a vallást csak gondolatban, ő valódi lényegében vizsgálja; Hegel a vallás lényegét a hitbe, ő a szeretetbe helyezi. Feuerbach *tana elvévé* „nem a Spinoza substantiáját, nem a Kant és Fichte *én-jét*, nem a Schelling abszolút azonosságát, nem a Hegel abszolút szellemét, tehát nem valami elvont, gondolt vagy képzelt, hanem valódi lényt, az embert választotta”. „*A kereszténység lényege*” című művében (1841.) következőleg fejti ki nézeteit. A vallás az ember tudata saját végtelen lényegéről, mely az akarat, szeretet és gondolat erejében nyilvánul. A *végtelen* gondolata nem egyéb, mint a gondolkodó tehetség végtelenségének gondolata; a végtelennek érzete nem egyéb, mint az érző tehetség végtelenségének érzete. Amit az ember *Isten* alatt ért, az nem egyéb saját szelleménél, saját lelkénél. Isten e szerint a nyilvánuló belső, az embernek kimondott *én-je*. *Istennek a tulajdonságai* az ember saját lényege, saját jellemző vonásai. Isten a népek és idők nézete szerint különbözőleg alakul az ember felfogásában. Istenben a bölcseséget, jóságot, hatalmasságot stb. azért tiszteli az ember, mert vágyakozik utánuk; sőt magát rossznak és tudatlannak tartja, csak hogy jónak és bölcsnek gondolhassa Istent. A *zsidók* isteni parancsoknak tartották hajlamaikat; a *keresztények* ellenben csak a jó gondolatokat és indulatokat tekintik isteni kijelentéseknek. A *vallás* által az ember meghasonlik önmagával: Istent végtelennek, tökéletesnek, szentnek, magát végesnek, tökéletlennek, bűnösnek hívén. Ennélfogva Isten nem egyéb, mint értelmiség, ész vagy értelem; nem egyéb, mint a

gondolkodás tárgya. Az erkölcsileg tökéletlennek gondolt Isten nem egyéb, mint az erkölcsnek realizált eszméje, betöltött törvénye, tehát az ember saját lényege, saját lelkiismerete. Az *emberré lett Isten* nem egyéb, mint az Istenné lett ember megjelenése. A váltság története az emberi szív műve, melyben saját szenvedését s tőle szabadulni vágyását rajzolja. Minthogy pedig az Istennek be kell foglalnia az ember egész lényegét, az ember úgy segített rajta, hogy *háromegységnek* gondolta Istent. Így igyekezett Feuerbach kimutatni, hogy a természettől megkülönböztetett Isten, a teremtés, a személyes halhatatlanság stb. mind csak az ember törekvéseinek, hajlamainak kifejezései. Művének második vagy negatív részében a vallás ellentmondásait sorolja fel, melyek szerinte azáltal keletkeztek, hogy a vallást nem igazi anthropologiai, hanem hamis theologiai világításba helyezték stb.

Strauss és társai szétrombolták a vallás szemléleti alapját, de nem tudtak helyébe új alapot rakni; az evangéliumi elbeszéléseket elítélték, de az egyes evangéliumokat beható bírálat alá venni elmulasztották; bírálatuk csak negatív eredményt mutathatott fel, tudniillik azt, hogy az evangéliumi történetek bizonytalanok. A valódinak a nem valóditól, a történelminek a nem történelmitől különválasztása, a hitrege és történelem közti határvonás meghaladta erejüket.

Ezen hiányok kipótlását, a történelmi alap lerakását az új, *tübingai iskola* tette feladatává. Ezen iskola vezére *Baur Ferdinánd Keresztély*³⁰ egyetemes műveltségével, mély szemlélődő tehetségével, terjedelmes tudományos ismeretével, beható éles elméjével Schleiermacher után az első helyet érdemelte ki a theologia mezején még azok részéről is, kik vele ellenkező álláspontot foglaltak el. Baur már első művével (*Mythologie u. Symbolik etc.* 1824–25.), melyet még a Schleiermacher befolyása alatt írt, nagy figyelmet ébresztett. Majd a Hegel bölcsészetéhez csatlakozott s minden újabban megjelenő művével öregbítette hírnevét. *Möhlernek*, „a katholicismus romjai megaranyozójának” a protestantismus ellen intézett erős támadását a dialektika éles fegyverével, a támadóénál nem csekélyebb szellemességgel verte vissza. Azonban fő erejét az *ős keresztyénység tanulmányozására* összpontosította (*Ueber die Christuspartei* 1831. *Gnosis* 1835. *Geschichte der Lehre von der Versöhnung* 1838., *Von der Dreieinigkeit* 1841–43. *Paulus* 1845. *Kritische Untersuchung über d. kanon. Evangelien* 1847. *Epochen d. Kirchengeschichte* 1852. *Kirchengeschichte* 1853–62. 5 kötet, de még hiányzik egy, részben

tanítványai adták ki), miközben történelmi és nyelvészeti kutatásai arra az eredményre vezették, hogy a három első (synoptikus) evangelium a második század elején, a János nevét viselő negyedik pedig annak végén keletkezett oly célból, hogy véget vessen a héber (Pétert követő) és pogány (Pált követő) keresztyén párt közti hosszú, szenvedélyes harcnak s kiegyenlítse az ellentéteket. Egyedül Pálnak a rómaiakhoz, korinthusiakhoz és galatákhoz írt leveleit, valamint a *Jelenések könyvét* tartotta az apostoli egyház valódi emlékeinek. Baur óriási szorgalmat és szigorú pontosságot fejtett ki azon adatok felkeresésében és tanulmányozásában, melyek eloszlatják a homályt a keresztyén egyház első történelmi fejlődéséről; megkísérelte a szent iratok történelmi helyének, fejlődési fokozatának és irányának kimutatását, s midőn ezt tette, a szentírással szemben addig elfoglalt dogmatikus állásponttól az egyedül helyes és biztos *történelmi álláspont*ra lépett s ő volt az első, ki a szentiratokra alkalmazta a *szabad és feltétlen történelmi* kritikát. És épen ez a kezdeményezés biztosít a Baur munkásságának állandó becsét és kiváló érdemet, melyet még ellenfelei is kénytelenek elismerni; mert ha tévedhetett is bűvárlataiban, de kijelölte az egyedül helyes utat, melyen a még fel nem derített igazságokra eljuthatni. Hibául róják fel ugyan (Schwarz is), hogy Baur csak Pál apostolra s a héber keresztyénséggel folytatott küzdelmére vezeti vissza a keresztyénséget, magát a keresztyénség alapítóját, Jézust pedig homályban hagyja; de hogy miért tette ezt, megtudhatjuk saját nyilatkozatából: „Jézus életét – úgymond – nem lehet addig a kritika tárgyává tenni, míg nem vagyunk képesek határozott kritikai nézetet alkotni azokról az iratokról s egymáshoz való viszonyaikról, melyek erre a tárgyra vonatkozó ismeretünk forrását képezik”. Tehát tett kutatásait ömaga sem tartotta befejezetteknek, de meg volt róla győződve, hogy olyan okokkal és bizonyítékokkal, minőket akkor felhoztak ellene, nem lehet nézeteit megdönteni (vitája volt Rothéval a püspökség eredete, Bunsennel az Ignác-féle levelek, Haséval a János nevét viselő iratok felől stb.).

Baurral bűvárlataiban mesterökhöz méltóan versenyeztek jeles tehetségű tanítványai, mint *Schwegler Albert*,³¹ (*Geschichte des Montanismus 1841., Das nachapostolische Zeitalter 1846. stb.*) ki egész teljességében felmutatta a Baur kritikájának eredményét s magára és az egész iskolára vonta vele az orthodoxok gyűlöletét; *Zeller Ede*³² (a *Theol. Jahrbücher* alapítója 1842. *Untersuchungen über die Apostelgeschichte*

1854. stb.), ki alapos, lelkiismeretes munkásságával dísze volt az iskolának. A mester személyes befolyása alatt állott még *Köstlin, Holsten, Schnitzer*; távolabbi függésben, de az általa megindított bűvárlatokhoz csatlakozott *Hilgenfeld* és *Volkmar Guszt.*, kik kisebb-nagyobb mértékben eltértek mesterök irányától. A fáradhatatlan és bámulatos termékenységgű író: *Hilgenfeld Adolf*³³ mérsékelte a mester kutatásainak eredményét; így a Márk-féle evangeliumot nem a Máté- és Lukács-féle kivonatának, hanem a kettőt összekötő kapocsnak gondolja, a Pál levelei közül az említett négynél többet tart valódinak, de már a János-féle evangeliumra nézve tovább megy a mesternél is, midőn a Valentinus gnósis mellé helyezi s a kath. gnósis klasszikus kifejezésének tekinti (1858. a *Zeitschrift für wissenschaftl. Theologie* című közlönyt alapította. *Das Evang. und die Briefe Johan.* 1849. *Das Marcus-Evang.* 1850. *Ueber die Evangelien* 1854. *Der Kanon. u. die Kritik des N. T.* 1863. stb.). *Volkmar Gusztáv*³⁴ még élesítette az iskola kritikai irányát, midőn egy *ős Márk-féle evangeliumból* indult ki, a többi evangeliumokat az előbb elnyomott, de utóbb diadalmaskodott Pál-párt önkényes és szándékos pártiratainak tekintette, a negyediket pedig a valódi gnósis eszményi evangeliumának tartotta (*Commentar zur Offenbarung Johan.* 1862. *Der Ursprung der Evangelien* 1866. *Tischendorf ellen* stb.).

Míg az új tübingai iskola bátor munkásait a tekintély, a megrögzött előítéletek nem voltak képesek feltartóztatni útjukban, midőn a tudomány, az igazság érdeke, némely addig megdönthetetlennek vélt tan rovására, előrehaladást parancsolt: addig a *közvetítő theologiai iskolának* óvatos, körültekintő nagy tábora a haladás és maradás egyesítésének elérhetetlen célját tűzte ki, vagy világosabban szólva, arra törekszik, hogy megszüntesse a reformátorok keresztyén tana és az újkor hitetlen bölcsészete, az egyház és tudomány közt kifejlett ellentétet. Ehhez a nehéz feladathoz még egy másik is járult, ugyanis a németországi protestáns egyházak uniójának munkába vétele az egyházi, főleg a lutheri egyházi öntudatnak felébresztését s azt a törekvést idézte elő – legalább egy tekintélyes pártnál – hogy a lutheri orthodox tan újra érvényre emeltessék egész teljességében. Az orthodoxia a pozitív egyházi tanra hivatkozva, elleneszegült minden haladásnak. Ezzel az áramlattal szemben a közvetítő iskola – mint *unio-theologia* – magára vállalta az ó és új eszmék egyeztetésének kétes sikerű munkáját is. Ezen cél elérésének módjára nézve három egymástól eltérő

párt fejlődött ki. Egyik pártot képezték a lutheránusok, élőkön Stahllal, kik a külső, a *kormányzati unió*nál nem hajlandók tovább menni. A második, az úgynevezett *consensus-párt*, élén Müllerrel, nemcsak az egyházi kormányzat, hanem a *tan és hitvallás unióját* is szeretné megvalósítani. Végre a *harmadik párt*, a Schleiermacher tulajdonképpen való tanítványai nem dogmai, hanem *elvi unióra* törekesznek, a protestantismus eredeti alakjának megállapítását s ezen az alapon a két egyház uniójának megvalósítását, tehát nem a mult egyik vagy másik alakjának visszaállítását, hanem a jelen benső, vallásos egyesítését tűzték ki célul. Látni lehet a mondottakból, hogy többféle irányban mozognak ezen iskola hívei s ezenkívül még az a körülmény is befolyással van egyik vagy másik irányra, hogy a ref. vagy a luth. egyházhoz tartoznak-e hívei.

Nevezett iskolának a *lutheri egyházhoz tartozó hívei* közül a következők érdemelnek kiválóbb figyelmet. Nitzsch Károly³⁵ a consensus-párt híve, Schleiermachernek volt tanítványa, de a szentírással és egyházzal szemben nem foglalt el oly szabad állást, mint mestere. A vallás szerinte is a lelki élet ténye, az érzelemben gyökerezik, de szükségképpen mind az ismeretben, mind a cselekedetben tárgyasításra törekszik. Az erkölcsi és vallásos közt egységet látott s ezért a hit- és erkölcsant együttesen tárgyalta. Utóbb tanítványai példáját követve, az orthodoxok táborába ment át (System der christl. Lehre 1829. Protestant. Beantwortung d. Symbol. Möhlers 1834. Urkundenbuch der evang. Union 1853.). Twisten Ágoston Keresztély³⁶ a Schleiermacher utóda Berlinben, Nitzsch felett értelmes elmélődésével és világos előadásával tűnik ki, de az ő álláspontja is mystikus homályba van burkolva, mert az érzelmre épített theológiát összekapcsolja az ő orthodox supranaturalis dogmatikával (Dogmatik I. II. 1826. stb). Ullmann Károly³⁷ a Strauss irányával szemben a közvetítő theologia fő képviselője; a keresztyénséget nem tannak, hanem teremtvénynek fogja fel; a keresztyénség központja Krisztusnak mint Istenembernek a személye; a keresztyénség mint vallás sem nem isteníti, sem nem tagadja a természetit, hanem átalakítja, megszenteli, megdicsőíti; a keresztyénség lényege isteni, alakja emberi, eredete isteni, megvalósulásában és fejlődésében emberi; egyszóval szerinte a supranaturalismus, naturalismus és rationalismus magában véve nem kielégítő, hanem egyesítve (Wesen des Christenthums 1845. Historisch oder mythisch? 1838. Strauss ellen stb.). Ugyanezt az

irányt követték, csak hogy még több különmemű elemet keverve és speculativ eklekticismusszá egyesítve: *Liebner* lipcsei tanár (Die christ. Dogmatik stb. I. 1849.); *Ehrenfeuchter* Göttingában a gyakorlati theologia tanára (Theorie der christ. Cultus 1840. Prakt. Theologie 1859.). *Beyschlag János Henrik Kristóf Wilibald*³⁸ új elméletet állított fel Krisztusról, szerinte Krisztus nem Isten és ember, hanem csak ember, de eszményi ember; nem két, hanem csak egy természetű, t. i. ember-eszményi, de ez egyszersmind isteni is, mivel az az isteni lényegnek az emberibe való tökéletes átmenete (Christologie des N. T. 1866.). *Müller Gyula*³⁹ a consensus-párt egyik legszilárdabb híve, arra a sajátos és regényes gondolatra jutott, hogy a világ teremtése előtt már volt egy bűneset, (Die christ. Lehre von der Sünde). *Dorner Izsák Ágoston*⁴⁰ bölcsészeti speculációval kapcsolta össze theologiai vizsgálódását s különösen a Krisztusról szóló tanra irányozta fő figyelmét; szerinte Krisztus mint Istenember az összes emberiség foglalatja (collectivum), kiben minden egyéniség ősképe feltalálható (Die Lehre von der Person Christi). *Bleek Frigyes*⁴¹ éles kritikájával és jeles írásmagyarázataival tűnt ki (Einleitung ins A. und N. T. stb.). *Lücke Gottfried Keresztély Frigyes*⁴² előbb mint szellemes, hívő írásmagyarázó lépett fel, később azonban szabadelvű, majd közönyös álláspontot foglalt el a szentírással és egyházi tannal szemben (Grundriss d. neutestam. Hermeneutik 1822. Comment. ü. d. Schriften d. Johannes 1820.).

A közvetítő theologiai iskola számos kitűnő képviselőt mutathat fel a ref. egyházból is. Ide sorolhatók a következők. *Schweizer Sándor*⁴³ Schleiermachernek a legkitűnőbb, éles elméjű tanítványa, a ref. szellem valódi példányképe, ki mesterének negativ kritikai irányához, a supranaturalista kétértelműségeket leszámítva, teljesen hű maradt, sőt bizonyos önállósággal tovább is fejtette. Mindazokat a kérdéseket, melyeket bűvárlata tárgyává tett, új oldalról világította meg; a tulajdonképpen való calvinszellemű hittan tanulmányozásával addig alig ismert, gazdag anyagot tárt fel s éles világításba helyezte a két prot. egyház hittana közti különbséget. Istennek azt a képzetét, melyet a supranaturalismus és deismus alkotott, méltatlannak tartotta. Szerinte „az emberek mint természeti lények Istentől az ő természeti és erkölcsi világrendje, mint Isten gyermekei az ő országának rendje által függenek”. A csodákat, a szentírás feltétlen tekintélyét, valamint az ihletés elméletét is elvetette; de a vallásalapító méltóságát a legdöntőbb bizonyítékokkal védelmezte a támadások ellenében (Strauss ellen) stb. (Glaubenslehre der

ev. ref. Kirche 1844. Geschichte der prot. Centraldogmen 1853. Die christl. Glaubenslehre nach prot. Grundsätzen 1863.). *Schneckenburger Mátyás*⁴⁴ az éles elméjű, önálló bűvár, ki a ref. és luth. egyházak tanának összehasonlító előadásával újra művelés alá vette a symbolika elhanyagolt mezejét, emellett helyes útbaigazításokkal szolgált az újszövetségi bevezetés és christologia terén is (Beiträge zur Einleit. ins N. T. 1832.; Zur kirchl. Christologie 1848. Vergleichende Darstellung d. luth. u. ref. Lehrbegriffe 1855.). *Hundeshagen Károly Bernát*⁴⁵ ki sok találó igazságot mondott el „A német protestantismus, annak múltja és jelen életkérdése” című szellemes művében (1849.); az „Adalékok az egyház és alkotmány történetéhez és az egyházi politikához” (I. 1864.) címűben pedig határozottan a ref. egyház-alkotmány eszménye mellett harcolt és egészen új szempontból fejtegetett sok vitás kérdést. *Lange Péter János*⁴⁶ a szellemes, gazdag képzelő, költői és szemlélődő tehetségű férfi számos művével, melyekben a gondolatok, ötletek, a legkülönbözőbb és legtávolabbról vett egybevetések és megkülönböztetések, élc és képzelem mint habok úzik egymást, nagy hatást idézett elő s a „költő-theologus” nevet vívta ki (Leben Jesu. Dogmatik. Geschichte d. apost. Zeitalter. Theologisch-homilet. Bibelwerk 1858. stb.). *Hagenbach Károly Rezső*⁴⁷ a közvetítő theologia bátor védője, egyház- és dogmatörténelmével, valamint theologiai ismeretkörével békítő szellemben hatott a schweizi theol. ifjúság nagy részére s köztiszteletet vívott ki a gyakorlati kérdésekben nyilvánított mérsékeltségével (Kirchengeschichte 3. kiad. 1869–71. Lehrbuch d. Dogmengeschichte; Lehrbuch der theol. Encyclopädie. A „Theologisch-homilet. Bibelwerk” dolgozóinak is élén állott).

A 19. századnak sajátos, de nem természetellenes tüneménye az *orthodox theol. iskolák* kifejlődése. A politikai és társadalmi nagy viharok alatt kifáradt nép a béke első napjaiban ösztönszerűleg magába száll, vallásos irányra hajlik. Ez történt a napóleoni nagy háború után is. A megingatott egyháziasság túlbuzgó őrei felhasználták e kedvező alkalmat, de az élő hitet szomjazókat a múlt avult tanával akarták kielégíteni. Elősegítette ezt a törekvést a rationalismus erélytelensége, a közvetítő theologiának bizonytalan ide-oda ingadozása és az egyházpolitikai téren nyilvánult restauráló hajlam. Nevezett iskolák sok akadályt gördítettek útjába az egyház és tudomány korszerű fejlődésének; zsarnoki hatalmaskodásukkal a theol. tudomány hivatott munkásai közül soknak megkeserítették napjait; de épen ez a türelmetlenség, a múlthoz való

görcsös ragaszkodás és haladásra képtelenség teszi tarthatatlanná állásukat, kivihetetlené tervöket, mely szerint azt akarnák, hogy oda térjen vissza a protestantizmus, ahonnan három századdal ezelőtt kiindult volt s maradjon ott örök időkre.

A *lutheri orthodoxia* régibb képviselői közt, kik az unió elleni küzdelemben tüntették ki magokat s az ó lutheri eszmevilágot törekedtek megújítani, első helyen áll *Harms Kolos*,⁴⁸ ki tételeivel, miként említve volt (245. l.), nagy izgalomra adott okot s ki egy sajátságos, de sok tekintetben fontos tartalmú lelkipásztori theológiával ajándékozta meg a tudományt (Dass es mit der Vernunftreligion nichts ist. 1819. Pastoraltheologie in Reden an Theol. Studierende 1830.). *Scheibel János Gottfried*⁴⁹ az ó lutherizmus hitvallója megírta az unió történetét (Actenmässige Geschichte der Union in Preussen 1833.). *Rudelbach András*⁵⁰ az unió elleni küzdelemre fordította egész erejét s ily szellemben dolgozta ki legtöbb művét (Reformation, Lutherthum u. Union 1839., Hist. krit. Einleitung in d. Augsb. Confession 1841. stb. Guerickevel együtt alapította a „*Zeitschrift für luth. Theologie u. Kirche*” című szaklapot 1840.). *Guericke Henrik Ernő Ferdinánd*⁵¹ buzgó pietista, majd a lutherizmusnak egyik hitvallója s a theologia több ágának szorgalmas és sikeres munkása (Einleitung ins N. T. 1828., Handbuch der Kirchengeschichte 1833., Kirchh. Archäologie. Symbolik, stb.). *Sartorius Ernő Vilmos Keresztély*⁵² erélyesen küzdött a racionalizmus ellen és a luth. orthodoxia mellett s már magában valódi uniónak tekintette a lutherizmust (Die Religion ausserhalb der Grenzen der blossen Vernunft 1822., Die Lehre von der heiligen Liebe, Meditationen d. h. Liebe 1840.).

A luth. orthodoxia ezen régibb iskolája mellett újabbak is keletkeztek, melyek a confessionalizmus közös alapján állottak ugyan, de emellett eltérő irányt követtek egyben s másban. Ezek az eltérések főleg a lelkipásztori hivatal jelentőségére, a bibliai jóslatra és bibliai kritikára vonatkoznak. Ugyanis a lelkipásztori hivatalt némelyek protestáns szellemben az ige hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására szükséges és a szellemi papságban gyökerező intézménynek, mások közvetlenül isteni alapításúnak tekintek. A bibliai jóslatokat némelyek jogosultnak tarták, mások nem; némelyek spirituális, mások reális értelemben magyarázták. Végre némelyek a bibliai bevezetésben némi szabadsággal gyakorolták a kritikát. Ezen *orthodox pártárnyalatok* tűzhelyei az *erlangeni*, *rostocki* és *dorpati egyetemek*

voltak; főbb képviselői közé tartoztak: *Harless Gottlob Kristóf Adolf*,⁵³ ki a „*Zeitschrift für Protestantismus u. Kirche*” című szaklapot alapította a bajor ultramontanizmus ellensúlyozása végett, de még nagyobb érdemeket szerzett számos theol. művével (Comment. zum Epheserbrief 1835., Theol. Encyclopädie 1837., Christi. Ethik 6. kiad. 1864, Kirche u. Amt nach luth. Lehre 1853.). Mellette működött több erlangeni tanár, kik a tiszta lutherizmus híveinek vallották ugyan magokat, de azért nem egészen orthodox szellemben fejtegették a christologiai kérdéseket. Köztök *Thomasius* a hittan és történelem mezejét művelte (Origenes 1837, Christi Person u. Werk, oder ev. luth. Dogmatik stb.); *Höfling* a cultus és egyházalkotmány körét tanulmányozta (Das Sacrament der Taufe 1846, Grundsätze der ev. luth. Kirchenverfassung stb.); *Harnack* (később dorpati tanár) a herrnhuti separatizmus ellen leezdette meg a harcot s a községi istentisztelet és christologia kérdéseivel foglalkozott (Der christl. Gemeindegottesdienst im apost. u. alt-kath. Zeitalter 1854. stb.). A *rostocki egyetemen* a kegyes Baumgarten elüldözése után *Philippi* és *Dieckhoff* vezérkedtek; amaz héberkeresztyén irányban haladt s főleg hittani tanulmányokkal (Kirchliche Dogmatik), emez egyháztörténelmi kérdésekkel foglalkozott (Die Waldenser im Mittelalter 1851. stb.). A *dorpati egyetemen* az orthodoxia fő képviselői ezek valának: *Kurtz*, ki terjedelmesebb és rövidebb alakban dolgozta ki az egyháztörténelmet (I. I. köt. 13. l., Lehrbuch der Kirchengeschichte 6. kiad. 1868.); *Keil*, ki leghívebb maradt a Hengstenberg irányához s ki ószövetségi magyarázataival tűnt ki; újabban *Oettingen*, ki újszövetségi magyarázattal és *Engelhardt*, ki egyháztörténelemmel foglalkozott.

A nevezett központokon kívül a tulajdonképen való lutheri theologia csak elszórva volt képviselve. *Oehler Gusztáv Frigyes*,⁵⁴ ki tudományos önállóság tekintetében az ószövetségi theologia első munkásai közé tartozott, épen oly joggal sorolható ezekhez az iskolákhoz, mint a közvetítőhöz (Prolegomenen zur Theologie des A. T. 1845.). *Zöckler Ottó*,⁵⁵ jóllehet erélyesen védelmezi a csoda régi fogalmát, egyidőben alig volt tartható a hitvalláshoz hű lutheránusnak (Theologia naturalis, Entwicklung einer System. Naturtheologie 1860, Hieronymus 1865.), de azután teljesen a confessionalis irány szellemében működött s ennek ápolására adta ki több elvtársával együtt úgy a theologiai tudományok kézikönyvét, mint a bibliai könyvek kommentárját. Némelyek nem annyira tudományos, mint inkább gyakorlati téren,

majdnem katolikus irányú törekvéseikkel iparkodtak kitüntetni magokat, mint pl. *Vilmar Ágost Frigyes Keresztély*⁵⁶ a „hesseni választófejedelemség pópája”, ki nézeteinek gyakori változtatása s az egyház ügyeire gyakorolt káros befolyása által lett ismeretessé (*Theologie der Thatsachen gegen die Theologie der Rhetorik* 1865.); *Kliefoth Tódor*⁵⁷ „Mecklenburg pópája” (*Einleitung in die Dogmengeschichte* 1839., *Die ursprüngliche Gottesdienstordnung d. luth. Kirche* 1847.), ki *Krabbeval* (1873-ban történt haláláig rostocki tanár) együtt szájalomra méltó állapotba sülyesztette az egyházat (*Die Lehre von der Sünde u. d. Tode* 1838, *Die evang. Landeskirche Preussens* 1849.) s mások.

Végre némelyek, akik a luth. orthodoxia híveinek tartották magokat, de sok tekintetben eltértek tőle, épen ezzel kiváló helyet foglalnak el a theologia történetében. Közéjük számítható *Hoffmann János Keresztély*,⁵⁸ ki sajátos rendszere, annak a legkisebb részletekig következetes kifejtése s tanítványaira gyakorolt nagy befolyása miatt egy egészen új iskola fejének tekinthető. „Weissagung u. Erfüllung” (1841.) című művében azt igyekezett bebizonyítani, hogy a jóslat és történelem a legbensőbb kapcsolatban állanak egymással; a „Schriftbeweise” (1857.) címűben pedig az összes keresztyén egyházi tant tudományosan igyekezett levezetni a szentírásból; de némely alaptannál, főleg a váltságénál nemcsak a luth. egyház felfogásától tért el, hanem érintette a socinianismus határát is. Több oldalról megtámadtatván miatta, „Neue Weise, alte Wahrheit zu lehren” (1856.) című védíratával igyekezett magáról az egyházatlanság vádját elhárítani, de nem igen sikerült. *Delitzsch Ferenc*⁵⁹ a rabbinikus irodalomnak a keresztyének közt egyik legalaposabb ismerője, ki a bibliai kritikában inkább hódolt a tudományos alapoknak, mint ahogy megengedné az egyházi conservatismus; így a többek közt ő is elismeré, hogy különböző forrásból származtak a Mózes nevét viselő iratok stb. (*Die bibl. prophet. Theologie* 1845, *Auslegungen des Propheten Habakuk, des Hohenliedes, des Genesis, der Psalmen* stb.). *Luthardt Kristóf Ernő*⁶⁰ Hoffmannnak a nézeteit tovább fejtette az újszövetség terén s jóllehet maga sem volt tiszta az eretnekségtől, de azért nem tartózkodott másokat eretnekséggel vádolni (*Das johanneische Evang. etc.* 2. kiad. 1875, *Die Lehre von d. letzten Dingen* 1861, *Compendium d. Dogmatik* stb.). *Kahnis Károly Frigyes Ágost*⁶¹ korábbi irodalmi termékeiben (*Geschichte d. Lehre vom*

h. Geiste 1847, Die Lehre vom Abendmahl 1851, Der innere Gang des deutschen Protestantismus II. kiad. 1860.) oly buzgó harcosául tűnt fel a luth. orthodoxiának, hogy már az újra felelevenített „hitvallásszerű egyház legerősebb oszlopának” tartották, jóllehet már azokban is vannak nyomai a hitvallástól való eltérésnek, így a többek közt „nehezen legyőzhető kételyét nyilvánította” a Szentlélek személyiségéről, megtámadta az augustinismust és nyers dualismusát s a valódi humanitásra utalt stb. Azonban nézeteiben hittana képezé a teljes forduló pontot (Lutherische Dogmatik 1862.), melyben majd minden eredményét elismeri a szentírás újkori kritikájának, a subordinationismust tanítja, mely szerint csak az Atya tekinthető ős személyiségnek, a Fiú és Szentlélek pedig az Atyától eredett személyiségek stb. Ez a váratlan eretnek irány egészen dühbe hozta az orthodox-párt szószólóit, meg is támadták kíméletlenül; de Kahnis szilárdul megállt meggyőződése mellett s erélyesen visszautasította az eretnesség vádját (Zeugniss von den Grundwahrheiten des Protestantismus gegen Dr. Hengstenberg stb.). *Baumgarten Mihály*⁶² eredetileg Hengstenbergnek volt tanítványa, de mystikus theosophiai hajlamai a Hoffmann irányához vezették utóbb. Művei (Theol. Comment. zum Pentateuch 1843., Die Nachtgesichte Sacharjas 1854. stb.), melyek szabadelvű politikai és mystikus rajongó elemekkel vannak keverve, elég orthodoxok; de mivel összeütközésbe jött a mecklenburgi egyházi renddel, a legméltatlanabb üldözéseknek lett kitéve. A gyakorlati téren is hatni kívánt, célul tűzte ki a törvényességhez ragaszkodó egyház megmerevült testének új életre ébresztését, ez volt nagy vétke, melyet nem tűrhetett el az orthodox-párt. De az üldözés nem keserítette el a valódi kegyes, derék férfit, mert azután is tőle kitelhetőleg munkált az egyház javán s végre egész lélekkel csatlakozott a protestáns együlethez.

Ref. orthodox iskoláról szoros értelemben véve nem igen lehet szó, legalább Németországon; mert ezen egyház legkiválóbb férfiainak: egy Schleiermachernek, Hasénak, Schweizernek stb. a munkássága az egész theologiának új életre ébresztésére volt irányozva; nem a ref. vagy luth., hanem a protestáns theologiának fejlesztése volt céljuk s hogy csakugyan az általok kijelölt irányban indult meg a theologia, az nagyrészt az ők érdemök. Azonban lehetetlen volt, hogy a luth. egyház előbb említett confessionalis mozgalmi teljesen érintetlenül hagyják a ref. egyházat; itt

is mutatkoztak hasonló törekvések, de sokkal csekélyebb mértékben. Ide sorolható némileg Schweizernek már említett irodalmi működése, amennyiben tisztázta a calvini eszméket; *Ebrard János Henrik*,⁶³ ki a ref. hittant azzal akarta népszerűbbé tenni, hogy lényegtelennek tüntette fel az elővégzés tanát (Christl. Dogmatik 1851., Handbuch d. Kirch, u. Dogmengeschichte 1865. stb.; ő alapította a *Ref. kirchenzeitungot* is, melyet azután Goebel folytatott); *Heppe Henrik*⁶⁴ a reformáció történelmi forrásainak szorgalmas, gondos, de nem elég tárgyilagos kutatója, ki azt igyekezett kimutatni, hogy Németországon eredetileg a Melanchthon szellemében szerveztetett az egyház s csak később alakítottatott át a Luther szellemében (Geschichte des deutschen Protestantismus 1852., Die confessionelle Entwicklung der altprot. Kirche Deutschlands 1854. stb.); *Krummacher Dániel* és két unokaöccse; *Zahn Adolf*, ki egy terjedelmes munkát írt, melyben be akarta bizonyítani, hogy Anhaltban jogosult a heidelbergi káté.

A confessionalis orthodoxia mellett nevezetes helyet foglal el a *bibliai orthodoxia*, melynek tudományos munkásai egymástól nagyon eltérő irányban működnek s csak annyiban egyeznek, hogy mindnyájan a szentírás valódi mélyebb értelmét igyekeznek kikeresni. Ide tartozott némileg *Beck János Tóbiás*⁶⁵ a 19. század egyik legkitűnőbb theologusa, ki semmiféle befolyásnak sem engedve, egészen független álláspontot foglalt el, hitvallást, egyház- és dogmatörténetet mellőzve, a keresztyénséget theosophiai reális, bibliai alapon tudományosan fejtette ki (Einleitung in d. System d. christl. Lehre etc. 1838., Christl. Lehrwissenschaft nach den bibl. Urkunden 1841. stb.). A gyakorlati egyházi téren teljes közönyösséget nyilvánított minden törekvés iránt, vonatkozzék az bár misszióra, unióra, szövetségre, egyletekre, alkotmányra, liturgiára, hitvallásra stb., mert elhibázott, sikertelen erőfeszítéseknek tartotta mindezeket. Nagy számú tanítványai mint lelkészek épen ilyen szellemben működtek. *Schmid Keresztély Frigyes*⁶⁶ a Bengel bibliai és Schleiermacher dialektikai irányát egyesítette (halála után jelent meg Vorlesungen über bibl. Theologie d. N. T., Christl. Sittenlehre 1861.). *Palmer Keresztély Dávid Frigyes*⁶⁷ lutheri szellemben dolgozta ki a gyakorlati theologiai tudományokat (Evang. Katechetik, Homiletik, Pädagogik, Pastoraltheologie, Hymnologie. Die Moral des Christenthums 1863.). *Auberlen Károly Ágost*⁶⁸ igen tehetséges tanítványa volt az előbb említett három férfinak, de sok tekintetben eltért irányaitól és részben az

Oetinger és Rothe befolyásának is engedett; bibliai theologiai tanulmányaiban főleg az apokalyptikus térre fordította figyelmét s ezen irányú munkássága nagy hatást idézett elő a pietista körökben (Die Theosophie Oetingers 1848. Der Prophet Daniel u. d. Offenbarung Johannis 1856.). *Meyer János Frigyes*⁶⁹ a tudós világi férfi, ki a Kabbala tanulmányozása közben a theosophia híve lett s a szentírásnak rövid jegyzetekkel kísért új fordításával szerzett érdemet (1819., irányát leghívebben visszatükrözi „Blätter für höhere Wahrheit” c. műve. 11 köt. 1820–32.).

Bibliáról levén szó, minthogy ez az a tér, melyen a különböző prot. theologiai iskolák találkoznak s minthogy ezt, mint a keresztyén vallás kútforrását ma a fejlettebb nyelvészet segélyével sokkal alaposabban tanulmányozhatják s tanulmányozzák is, jöllehet annak kijelentésszerűségéről nagyon elágaznak a vélemények: helyén lesz itt a *bibliai tanulmányok* munkásai közül, a már említetteken kívül, a kitűnőbbekről megemlékezni. Ide sorolható *Umbreit Frigyes Vilmos Károly*,⁷⁰ ki előbb csak szépészeti szempontból tanulmányozta az ószövetség könyveit, de lassanként elismerte annak természetfelettségét és a messiásra vonatkozó kijelentéseit is (Lied der Liebe, das älteste u. schönste aus dem Morgenlande 1820. Commentar zum Hiob, zu dem Sprüchen Salomos etc. Grundtöne d. A. T. 1853. stb.). *Bähr*, ki az ószövetségi cultus terén tett tanulmányaival tűnt ki (Symbolik d. mosaischen Cultus 1837. Der salom. Tempel 1848.). *Bertheau Ernő*,⁷¹ Ewaldnak a legjelesebb tanítványa (Zur Geschichte d. Israel 1842., magyarázatokat is írt több ószövetségi könyvhöz); *Stähelin* Bázelen (Krit. Untersuchung über d. Pentateuch 1843. Einleitung in die kanon. Bücher d. A. T. 1862.); *Meyer H. A. V.* hannoveri superint. kijelentést hívó, de szabadelvű iránnyal (Krit. exeg. Commentar zum N. T. 1832-től); *Wieseler* Kielben főleg az újszövetség chronológiáját és történetét tanulmányozta (Chronologie d. apost. Zeitalter 1848. Die 70 Wochen Daniels 1839.).

A szentírás szövegének kritikai helyreállítása körül kiváló érdemet szerzett *Lachmann Károly*⁷² a jeles nyelvész, ki nem sokat törődve az értelmezéssel, felkutatta a legrégebb olvasásmódokat s javított görög és latin szöveggel adta ki az újszövetséget; és *Tischendorf Lobegott Frigyes Konstantin*,⁷³ ki fáradhatatlan kitartással kereste fel Európa és kelet azon helyeit, hol a szentírásra vonatkozó felfedezéseket tehetett, ennek folytán több régi codexét közrebocsátotta a szentírásnak (köztök a Codex

Sinaiticus-t, melyet a sinai-hegyi szerzetesek ajándékoztak az orosz cárnak a birodalom 1000 éves fennállásának emlékünnepén 1862.), ezenkívül több kitűnő kiadást rendezett az újszövetségből, a LXX-ből s az újszövetségi titkos és hamisított iratokból.

Hátra van még szólni a *szabadelvű protestáns theológiáról*, melynek hívei harcot indítottak a lelkiismereti hit és szabadság nevében a hagyomány ellen, a községi jog érdekében a papuralmi törekvések ellen; célul tűzték ki a vallásnak és erkölcsinek elválhatatlanul egyesítését s a supranaturalis tantételeknek az újkori világnézettel összhangzásba hozását. E küzdelem főleg a gyakorlati téren foly; a hitrendszernek a csodástól, a természetfelettől megtisztítását már korábban megkezdték a racionalisták, folytatták a Schleiermacher valódi tanítványai s részben a Hegel és Baur irányát követő theologusok. Ide tartoznak a prot. uniónak azok a hívei is, kik előbb mérsékelt közvetítő úton haladtak, de utóbb az orthodoxia türelmetlensége és féktelen zsarnoksága folytán határozottabb, radicalisabb állást foglaltak el. A jeni egyetem (élén Haséval és Rückerttel) már korábban erős támpontjává fejlődött ki a tudományos szabad theológiának; majd Berlinben, az orthodoxia tűzhelyén is erős ellenzék támadt, melynek első harcosai a *tiltakozó theologusok* voltak, névszerint Jonas, Sydow, Eltester, Pischon, Schweder, két püspök: Dräseke és Eylert, kikhez Berlinben még számosan csatlakoztak a műveltebb körökből (1845. aug. 15. írtak alá egy tiltakozást a hitvallások feltétlen tekintélye és az orthodox párt hitnyomozói fellépése ellen, kijelentvén, hogy Jézus Krisztus volt és lesz az üdv egyetlen alapja mindenkor. Ezek a „Világosság barátai”). E harc az unió és az egyház önállósága mellett Poroszországban kezdődött ugyan, de lassanként mind tágabb körben terjedt s a protestáns szabadság nevében folytattatott; majd a „*Protestantische Kirchenzeitung*” megindításával (1854. szerk. Krause, majd Schmidt) saját központot, irodalmi közlönyt teremtett s e körül gyűjté a különböző iskolák jelesebb szabadelvű theologusait (Schweizer Zürichben; Schwarz, Hase, Rückert Jenában; Redepenning, Dittenberger, Credner, Hitzig, Knobel, Hilgenfeld, Weisse a bölcsész, Gervinus a történetíró s mások), egyszóval mindazokat, kik meggyőződtek róla, hogy az új orthodoxia egyaránt káros befolyást gyakorol mind a tudományra, mind az egyházi életre. Ugyanebben az irányban kezdett működni a *schweizi ifjú theologusok* (progressisták: Hirzel, Langhans testvérek, Bitzius, Vögelin s mások) közlönye, a „*Zeitstimmen aus der ref. Kirche der Schweiz*” (1859-től szerk.

Lang Henrik meileni lelkész). Ily előkészületek után munkába vették a szabadelvű theologia különböző árnyalatainak, szétszórt elemeinek egy központba, közös célra egyesítését. Így jött létre a „Protestáns Egylet”, mely 1863. szept. 30. Frankfurtban alakult s 1865. Eisenachban lépett életbe (erről majd alább). Ezen szabadelvű prot. theologia tulajdonképpen való tudományos munkásai közül, a már említetteken kívül kitűntek: *Schenkel Dániel*,⁷⁴ ki egy ideig a közvetítő theologia híve volt, de Bunsennel s irataival (*Die Zeichen der Zeit*) megismerkedvén, meggyőződött róla, hogy a papuralmi törekvésekkel szemben határozottabb állást kell elfoglalnia. így lépett bátran, nyílt sisakkal a küzdőterre s harcolt nemcsak tollal, hanem az előszó lelkesítő fegyverével is. Kitartása, ügyessége nem maradt sikertelen, mert a badeni egyházügyi kérdések szabadelvű megoldása nagyrészt az ő érdeme. „*Ueber das Wesen des Protestantismus*” című jeles művében kimutatja, hogy a protestantismus nem elmúlt, bevégzett tény, hanem élő, folyvást ható elv; nem tanok és intézmények rendszere, hanem folyvást alaposabban megoldandó kérdés, „a lelkiismereti alapon nyugvó, szabad evangéliumi községi öntudat elve”. Ennek az elvnek rendeltetése irányadóul szolgálni az ember, a népek, államok és az élet minden körének megújításában, átalakításában stb. Ez a gondolat hatja át többi műveit is. „*Charakterbild Jesu*” (1864.) című művében Jézus életét és történetét megtisztítani törekedett minden természetfelettitől; a csodákat elvetette, egyedül a gyógyítást hagyta meg (*Die Reformatoren u. die Reformation* 1856., *Die christl. Dogmatik vom Standpunkte des Gewissens* 1858., *Bibel-Lexikon* 5 kötet. 1875. fejeztetett be). *Keim Károly Tivadar*⁷⁵ a jeles történetbúvár és író mérsékeltebb álláspontot foglalt el. A történelmi Krisztusról írt és több kidolgozásban megjelent műve a Jézus életét tárgyaló irodalomnak egyik kiváló terméke. Ebben Baurral ő is a Máté nevét viselő evangéliumra fektetvé a fősúlyt; a csodás születést, valamint a többi csodákat is elveté a gyógyítás kivételével. A feltámadást, szerinte, nem lehet bebizonyítani, de nem is szükséges, mert a keresztyénség nem függ kizárólag tőle (*Der geschichtliche Christus* 1866. 3. kiad., *Geschichte Jesu von Nazara* 1867., *Schwäbische Ref. Geschichte* 1855., *Der Uebertritt Konstantins z. Christenthum* 1862.). *Weizsäcker Károly Henrik*⁷⁶ igen becses adalékokkal szolgált az evangéliumok kérdéséhez. A János nevét viselő evangélium valóságát általában nem vonta kétségbe, de a részleteknél annyi kifogást talált, Jézus életének tényei közül oly sokat tett kérdésessé, hogy majd

semmi sem maradt meg a nevezett irat történelmiségéből és valódiságából (Untersuchungen über d. evang. Geschichte etc. 1864.). *Holtzmann Henrik Gyula*⁷⁷ a Baur és Ewald irányát törekszik egyesíteni s „mesterileg ért hozzá, hogy miként kell három emberkor tudományos munkásságából a végeredményt tisztán feltüntetni”, ezenkívül mélyelmű, megható egyházi beszédeivel is elismerést vívott ki (Kanon u. Tradition 1859., Die synoptischen Evangelien 1863., a Bunsentől megkezdett bibliai művet is ő folytatta).

*Újabban szintén nagy eredménnyel munkálkodó tudósok voltak az oszlopos emberei a szabadelvű theologiai iránynak. Az ószövetségi kutatások terén korszakalkotó munkásságot fejtett ki az előbb Reuss (l. később) nyomán haladó, majd a holland Kuenen felfogását elfogadó *Graf Károly Henrik*⁷⁸ és különösen *Wellhausen Gyula*,⁷⁹ akik halomra döntvén a pentateüchus felőli régi elavult nézeteket, annak forrásait, eredeti alakját, későbbi korból származó részleteit, a Józsva könyvének amahhoz való tartozását (hexateüchus) illetőleg egy egészen új, igazán tudományos elméletet tettek uralkodóvá e tudományban. Az újszövetség terén a már említett Holtzmann, Keim, Hilgenfeld stb. mellett még *Hausrath Adolf*⁸⁰ szerzett maradandó érdemeket, aki (Neutestamentliche Zeitgeschichte 4 k. 1873–78.) az újszövetségi kortörténet alapos és részletes rajzával Krisztusnak és az apostoloknak a működését sokkal érthetőbbé, természetesebbé, igazabbá tudta tenni, s nagyban elősegítette az őskeresztyénség megismerésére irányuló buvárlatokat. A *Bauer Brúnó* iránya tudományosabb alakban felújulván egy pár holland theologusnál, hatásuk alatt különösen a galatákhöz írott levél hitelességét támadta meg *Valter Dániel*⁸¹ és *Steck Rudolf*.⁸² Az előbbi a János-féle apokalypsis keletkezésére vonatkozólag is haladást jelző önálló álláspontot foglalt el, midőn a benne említett fenevad számát Trajanus Hadrianusra vonatkoztatta s kétségbe vonta a mű egységét.

*A szabadelvű theologia a neki legkényesebb téren: a dogmatikában is kitűnő erőket bocsátott a küzdőterre. Az újabbak közül *Biedermann*, *Lang* és *Lipsius* sorozhatók első sorban ama józan gondolkozók közé, akik a dogma formájával szemben teljes mértékben igénybe veszik a bíráló ész jogait, de másfelől a dogma vallásos tartalmát is törekszenek megérteni és megismertetni. *Biedermann Alajos Manó*⁸³ a Hegel bölcsészetének befolyása alatt metaphysikai speculációk szövevényeibe foglalja belé a maga tudományos kutatásainak eredményeit; dialektikája mesterileg ugyan, de

több ponton mesterkélten is dolgozza fel az elvont fogalmakat. *Lang Henrik*⁸⁴ élesen hangsúlyozott indeterminismusával nagyban közeledik a modern supranaturalistákhoz, de a christológiának a hegeli hatás alatt központi helyéről való kiszorításával túlmegy szabadelvű társain is. A vallásos kedély melegsége és közvetlensége hatja át egész, szépen írott munkáját. *Lipsius Richard Albert*⁸⁵ szintén a Hegel szellemrokonainak módszerével, de a kantianismus alapján dolgozta ki pszichológiai rationalismust visszatükröző és a vallásos tapasztalatból kiinduló hittanát, mely egy teljesen vallásos lélekből származva, felette sokat tett a vallási tudatnak mélyebbé és élénkebbé tételére.

*Ha megemlíjtük még az újabbkori egyháztörténelem terén kiváló érdemeket szerzett *Nippold Frigyes Vilmost*,⁸⁶ eljutottunk e theologiai iskolának a németek között legkimagaslóbb vezérszemléjéhez *Pfleiderer Ottóhoz*,⁸⁷ aki már csak sokoldalúságával is hatalmas képességekről tett tanúbizonyságot. A jelenkori német theologusok közt ő a legjelesebb vallásbölcse, aki e nemben több kiváló munkával vitte előbbre a tudományt (*Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte; Moral und Religion; Religions-philosophie auf geschichtlicher Grundlage*). Az új-hegeli speculativ és kritikai iskolának e legjelentékenyebb munkása még az újszövetség (*Der Paulinismus; Das Urchristenthum, seine Schriften und Lehren*) és a rendszeres hittan (*Grundriss der christlichen Glaubens- und Sittenlehre*) terén is nagy sikerrel dolgozott. Álláspontjáról megemlítendő legalább a következő főbb vonások. A pantheismusszal szemben hangoztatja az Isten egyediségét és a lélek halhatatlanságát, de tagadja a csodákat. Az ószövetségi vallástörténetet *Wellhausennek*, az újszövetségit lényegében *Baurnak* a nyomán tárgyalja. A keresztyén erkölcsant egyéni és társadalmi erkölcsant-ra osztja fel. A jövő vallását a keresztyénségnek és a buddhismusnak valami eszményibb egyesülésében látja. Mindezeket és általában valamennyi gondolatát átlátszó világossággal fejezte ki, erős kritikai érzéke mellett pedig meleg vallásosságával is kitűnik.

*Nagy port vert föl újabb időben egy különös theologiai irány: a *Ritschl Albertről*⁸⁸ nevezett, mely azonban amilyen gyorsan tett volt szert nagy népszerűsége, épen olyan rohamosan indult hanyatlásnak is alapítójának a halála után. Ritschl a Baur követőjéből alakult át egy sajátos elvekre épített iskola megteremtőjévé. Befolyásolva az uralkodó bölcseleti irányoktól, ismeret-elméleti kutatásokat kötött

össze theológiájával s látszólag egészen a Kant szellemében tagadta a természeti theologia és természeti vallás létjogosultságát. A tudás tárgyát a létre vonatkozó ítéletek, a hit tárgyát értékelési ítéletek képezik szerinte. Abból az értékből, mellyel a hittételek az ember előtt bírnak, igazságukra s a nekik alapul szolgáló dolgok létezésére vont következtetést, ami aztán végeredményében abba a kétes helyzetbe vezethet, hogy értékes s ezzel együtt igazzá válik mindaz, amit óhajt az ember. Theológiai tanrendszerének kiindulási pontjául a Krisztus által történt isteni kijelentést fogadta el, melyet a keresztyén theologia egyetlen ismeretforrásának tekintett. E kijelentés vezérlő gondolata az Isten országa, melybe az ember a megváltás és bűnbocsánat folytán jut el. A theológiából kizárni igyekszik minden bölcselkedést, a vallásból minden mystikus elemet. A régi katolikus egyháznak az őskeresztyénségből való kifejlődéséről azt a nagyon valószínű véleményt nyilvánítja, hogy amaz a pogány-keresztyénségnek képezi egy alakulatát.

*Mindebből az tűnik ki, hogy a Ritschl theológiája egyfelől inkább gyakorlati jellegű, másfelől pedig sok tekintetben visszatérés a reformátorok álláspontjára. Ennek a két tulajdonságának köszönhetné népszerűségét, habár az utóbbira nézve megjegyzendő, hogy viszont némely ponton erősen el is tér a reformátorok felfogásától. Egy csomó kiváló theologus sereglett a zászlaja alá, akiknek nagy részét az orthodoxiától hódította el. *Schürer, Kaftan, Loofs, Gottschick, Hermann Vilmos, Schultz* stb. több-kevesebb eltéréssel, de mindannyian az ő nyomdokain haladtak. Nagy feltűnést keltett volt egyik szabadszelleművé lett követőjének, Bender Vilmosnak⁸⁹ több műve, kivált az 1886-ban megjelent „*Das Wesen der Religion und die Grundgesetze der Kirchenbildung*” című, melyben teljesen elveté a bibliai kijelentést, elveté a természettudományokkal ellenkező hittételeket, elveté a velünk született vallásos eszmék fogalmát és kizárólag az emberi ösztönben találta meg a vallás alapját. A Ritschl iskolájához tartozók közül egyébiránt *Harnack Károly Gusztáv Adolf*⁹⁰ tett szert a legnagyobb hírnévre, aki azonban a legfüggetlenebb állást foglalja is el vele nemben, még pedig szintén a szabadelvű irány felé közeledve. A dogmatörténet és az őskeresztyén irodalomtörténet terén szinte csodálatos termékenységgű és eredményekben gazdag írói munkásságot fejt ki s e tudományágak fejlesztésében már is óriási érdemeket szerzett e ritka tehetségű és

páratlan szorgalmú tudós, aki még Baurnál is helyesebben ítél meg nem egy fontos mozzanatot, amint készséggel elismerik annak még a legnagyobb tisztelői is.

*Megemlítendő még, hogy az intransigens confessionalismus éppen a szabadelvű theologia tudományos vívmányainak hatása alatt jó részt kihalt immár a tudományban. Még az orthodox dogmatikusokat is inkább a szentírás irányítja, mint a hagyomány. Nem kivételek e szempontból a lutheránus *Frank Ferenc Hermann Reinhold*⁹¹ és a református *Böhl Ede*⁹² sem, akik újabb időben a legnépszerűbb konservatív hittanokat írták felekezetük részére.

*Meg kell végül azokról a tudósokról is emlékezni, akik a németek közt aránylag majdnem legelhanyagoltabb és theologiai álláspont tekintetében legkönyösebb szakban: a tisztán tényeket és okokat kereső egyháztörténelem mezején mutattak fel kiválóbb sikereket. Az I. kötet 11–14. lapjain felsoroltakon és a már ismertetett theológusok egy némelyikén kívül még mindamellett számosan munkálkodtak ebben a szakban a legelterjedtebb theologiai felfogásúak közül egyiránt. Egyetemes egyháztörténelme régebben két nagy munkásságú írónak: a nagy hírű *Henke Ernő Lajos Tivadarnak*⁹³ és *Schmid Henriknek*,⁹⁴ újabban pedig *Möller Vilmos Ernőnek*⁹⁵ és *Müller Károly Ferdinándnak*⁹⁶ jelent meg. Ez utóbbiak elhagyva a régebbi egyháztörténészek immár túlhaladott anyagbeosztási rendszerét, minden irányban értékesítették a főleg a keresztyénség első századaira és a reformáció korára nézve oly gazdagon felszínre került új adatokat. Ugyanígy járt el az egyháztörténelemnek egy központi fontosságú részét illetőleg „Kirchengeschichte Deutschlands” (3 k. 1887-től) című nagy művében *Hauck Albert*,⁹⁷ akinek a Herzog-féle theologiai „Realencyklopaedie” általa szerkesztett III. kiadásában szintén teljes mértékben nyilvánul alapos szaktudása. Jeles munkásságot fejtettek ki többen monográfiák írásával és kútfők kiadásával. Leginkább méltók a főlemlítésre első sorban a következők, mint akik egyetemesebb jellegű szakfolyóiratok szerkesztésével is érdemeket szereztek e tudományág fejlesztése körül: *Brieger Tivadar*,⁹⁸ aki két évtizednél tovább állott az élén a „Zeitschrift für Kirchengeschichte”-nek, *Keller Henrik Lajos*,⁹⁹ aki viszont a „Monatshefte der Comenius-Gesellschaft” szerkesztésében foglalatoskodott, és *Lösche György Károly Dávid*,¹⁰⁰ aki a „Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich”-nak a főszerkesztője; másodsorban pedig egyfelől *Köstlin Gyula Tivadar*¹⁰¹ és

*Kolde Tivadar Hermann Frigyes*¹⁰² a reformáció korára vonatkozó számos és kiváló dolgozataikkal, főképen Luther-biografiáikkal, melyek végképen elavulttá tették összes megelőzőiket, másfelől *Lediler Gotthárd Győző*¹⁰³ és *Tschackert Pál Mór Róbert*,¹⁰⁴ akik sok lényeges és érdekes mozzanatát tisztázták az egyház múltjának beható kutatásaikkal.

Ily széles körű, minden irányban kifejtett munkásság a legtermékenyebb, német prot. theologia terén arra a reményre jogosít, hogy tisztáztatni fognak lassanként a még meg nem oldott vitás kérdések; hogy elenyészik idővel a közmondásos „theologusi gyűlölség”; hogy a tudományos kutatás, mely annyi súrlódásnak, harcnak szülője, fejlesztőleg, termékenyítőleg fog hatni az egyházi, vallásos és erkölcsi életre s meghozza, talán nemsokára, azt az időt, mikor az ember megítélésénél nem az egyházi tekintély parancsolta hitrendszer alkalmazza mértékül, hanem a humanitást, mely nemcsak az egyház szűk korlátai közt rajong, hanem átöleli szerető munkás karokkal az egész életet, mint tette ezt s követeli a keresztyénség alapítója Jézus s ő utána megkívánja a jól értett és igazán átértzett protestantismus szelleme.¹⁰⁵

1. *Schleiermacher* szül. 1768. nov. 21. Breslauban; atyjától, ki ref. tábori prédikátor volt s több hányatás és belső átalakulás után a hernnhuti felekezet buzgó tagja lett, örökölte átható, kutató elméjét; anyjától, ki egy salzburgi menekült evang. családból származott, örökölte kegyességét; tanulmányait hernnhuti tanintézetekben kezdte meg, hol már jelét adta a tekintélyen alapuló hit iránti kételyeinek. 1787. a hallei egyetemre ment, hol egészen új benyomásokat nyert, itt minden határozott irány nélkül bölcsészetet, történelmet, nyelvészetet és theológiát tanult összevissza, de főleg a Plató és Spinoza, Goethe és Fichte gondolatvilágában bűvárkodott; 1794–1802. előbb landsbergi, majd berlini prédikátor volt s utóbbi állomásán szoros baráti viszonyban élt a romantikus költői iskola több tagjával, 1804–6. Halléban mint rendkívüli tanár működött, 1809. újra berlini prédikátor lett, 1810. az új berlini egyetemen theol. tanári állomást nyert s meghalt 1834. febr. 12. A szövegben felsoroltakon kívül fontosabb művei: *Die Weihnachtsfeier* 1806. — *Darstellung des theol. Studiums* 1811. — *Kritik aller bisherigen Sittenlehre* 1803. *Phil. und theol. Ethik.* stb.

2. *De Wette* szül. 1780. jan. 12. Ullában, Weimar mellett, 1807-től Heidelbergben, 1810-től Berlinben mint egyetemi tanár működött, utóbbi állomásáról azon levél miatt bocsátott el 1819., melyet Sand Károlynak, a Kotzebue gyilkosának az anyjához írt s melyben a vád szerint védelmezte e gyilkosságot; 1822-től a bázeli egyetemen folytatta tanári pályáját s ott is halt meg 1849. jún. 16.

*3. *Hase* született 1800-ban Steinbachban. 1823-ban Tübingában theologiai, 1829-ben Lipcsében bölcsészeti magántanár lett. A következő évben a jenai egyetem hívta meg a theologiai szak rendes tanárául. 1883-ban nyugalomba vonult. Meghalt 1890-

ben.

*4. *Neander* zsidónak született 1789-ben Göttingában. Miután 1806-ban kikeresztelkedett, 1811-ben habilitáltatta magát Heidelbergben, ahol 1812-től theologiai rk. tanár volt, míg 1813-ban a berlini egyetemre hívták rendes tanárnak. Meghalt 1850-ben.

5. *Rothe* szül. 1799., 1824–28. Rómában tartózkodott mint követségi prédikátor, 1837–49. és 1854. után ismételve heidelbergi, közben 1849–54. bonni tanár volt s Heidelbergben halt meg 1867. aug. 20.

*6. *Tholuck* született 1799-ben Boroszlóban. Mint már 1824-től berlini theologiai rk. tanár, tudományos célú utazást tett Angliában és Hollandiában, melyből visszatérve 1826-ban Halléba ment rendes tanárnak. Meghalt 1877-ben.

*7. *Bunsen* született 1791-ben Korbachban. 1827-ben Poroszország követe lett a pápai udvarnál, később Londonban. Nyugalomba vonulva 1860-ban halt meg Bonnban.

*8. *Röhr* született 1777-ben Rossbachban. 1804-ben ostraui lelkész, 1820-ban weimari udvari főpap és püspök lett. Meghalt 1848-ban.

*9. *Paulus* született 1761-ben Leonbergben. 1786. gimn. h. tanár lett Schorndorfban, majd miután 1787–8. nagy utazást tett Német-, Angol-, Franciaországban és Hollandiában, 1789-ben a sémi nyelveknek, 1793. a theológiának lett rendes tanára Jenában. Innen hasonló minőségben 1803-ban Würzburgba ment. 1807-től több helyen viselt iskola-tanácsosi állást, míg 1811-ben újra egyetemi tanár lett Heidelbergben, ahol 1844-ben nyugalomba lépett s meghalt 1851-ben.

*10. *Wegscheider* 1771-ben született Kübbelingenben. 1805-ben repetens lett Göttingában, 1806-ban a theologia és bölcsészet tanára Rintelnben s 1810-ben Halléban, ahol az „Evangelische Kirchenzeitung” denunciálására a kormány 1830-ban felelősségre vonta a keresztyénség állítólagos kigúnyolásáért. Meghalt 1849-ben.

*11. *Bretschneider* 1776-ban született Gersdorfban. Miután három évig előadásokat tartott a wittenbergi egyetemen, 1807-ben schneebergi főlelkész, 1808-ban annabergi superintendens, 1816-ban gothai püspök lett s 1848-ban halt meg. Érdekesekek theologiai regényei, melyek közül magyarra is le van fordítva kettő.

*12. *Ammon* született 1766-ban Baireuthban. 1789-től a bölcsészet, a következő évtől a theologia tanára volt Erlangenben. 1794-ben Göttingába ment hasonló minőségben, de 1804-ben visszatért Erlangenbe. 1813-ban udvari főpap lett Drezdában. Főegyháztanácsai alelnökké s titkos egyháztanácsossá is kineveztetett később. Meghalt 1850-ben.

*13. *Winer* született 1789-ben Lipcsében, ahol 1817-ben magán, 1818. rk. tanár lett az egyetem theologiai fakultásán 1823-ban Erlangenbe hívták rendes tanárnak, ahonnan 1832-ben hasonló állásra tért vissza Lipcsébe, hol 1858-ban meghalt.

*14. *Rückert* született 1797-ben Grosshennersdorfban, ahol 1819-ben diakónus lett. 1825-től gimn. tanár volt Zittauban, 1844-től theologiai tanár Jenában, ahol 1871-ben halt meg.

*15. *Gesenius* született 1786-ban Nordhausenben. 1806-ban repetens lett a göttingai theologiai szakon, míg 1809-től Heiligenstadtban gimnáziumi, 1810-től Halléban theologiai rendkívüli, 1811-től ugyanott rendes tanár volt. Az Evangelische Kirchenzeitung-öt is denunciálta Wegscheiderrel együtt. Meghalt 1842-ben.

*16. *Hitzig* született 1807-ben Hauingenben. A heidelbergi theologiai fakultáson 1829-ben habilitáltatta magát. Innen 1833-ban Zürichbe hívták a theologiai szak rendes tanárának. 1861-ben ismét visszatért Heidelbergbe, ahol 1875-ben halt meg.

*17. *Ewald* született 1803-ban Göttingában, ahol 1824-ben a theologiai fakultáson repetens, míg 1827-ben rk., 1831-ben rendes tanára lett a sémi nyelveknek. Politikai okokból 1837-ben elvesztette ezt az állását, de már 1838-ban újra tanári álláshoz jutott Tübingában, hol ekkor bölcsezzetet, 1841-ben pedig theológiát kezdett előadni. 1848-ban visszatért Göttingába, hol 1867-ben nyugalomba tétetett. 1869-től 1875-ben bekövetkezett haláláig képviselő volt.

*18. *Tzschirner* született 1778-ban Mittweidában, hol tanulmányai végeztével diakonusi állást viselt. 1805-ben wittenbergi, 1809-ben lipcsei theologiai tanár, 1818-ban meissenai apát lett. Meghalt 1828-ban.

*19. *Augusti* született 1772-ben. Jenában 1803-ban a sémi nyelvek tanára lett. 1812-ben theologiai tanárnak hívták Boroszlóba, innen pedig 1819-ben Bonnba. Meghalt 1841-ben.

*20. *Hahn* született 1792-ben Grossosterhausenben. 1819-ben esperes és theologiai rk. tanár, 1821-ben rendes tanár lett Königsbergben. Innen 1826-ban Lipcsébe ment tanárnak, hol egyszersmind lelkészi állást is viselt. 1833-tól boroszlói tanár, 1844-től sziléziai püspök volt. Meghalt 1863-ban.

*21. *Hengstenberg* született 1802-ben Fröndenbergen. Azután nevelő volt Bázelen, míg 1824-ben a berlini egyetem bölcsezzeti, 1825-ben pedig theologiai fakultásán magántanári képesítést szerzett. 1826-ban rk., 1828-ban rendes tanár lett a theologiai szakon. Meghalt 1869-ben.

*22. *Olshausen* 1796-ban született Oldesloe-ben. 1818-ban repetens, 1820-ban magántanár lett Berlinben, ahonnan 1821-ben theologiai rk. tanárnak ment Königsbergbe, hol 1827-ben rendes tanár lett. 1834-ben Erlangenbe hívták, hol 1839-ben meghalt.

*23. *Stier* 1800-ban született Fraustadtban. 1825-től a bázeli missziói intézetben tanított, míg 1829-ben lelkészi állást foglalt el Franklebenben. Több helyen működött, s mint eislebeni esperes halt meg 1862-ben.

*24. *Daub* 1765-ben született Kasselben 1791-ben theologiai magántanár lett Marburgban, 1794-ben bölcsezzettanár Hanauban, 1795-től pedig theologiai tanár volt Heidelbergben egészen 1836-ban történt haláláig.

*25. *Marheineke* 1780-ban született Hildesheimben. 1804–5. repetens volt Göttingában. Ekkor theologiai rk. tanár lett Erlangenben, 1807-ben Heidelbergben, hol 1809-ben rendes tanárságra lépett elő. 1811-ben a berlini egyetemre ment át. Meghalt 1846-ban.

*26. *Rosenkranz* 1805-ben született Magdeburgban. 1831-ben rendkívüli, 1833-ban rendes tanár lett a königsbergi egyetem bölcsezzeti fakultásán. Meghalt 1879-ben.

27. *Strauss* szül. 1808-ban Ludwigsburgban; a tübingai egyetemen kezdte meg tanári pályáját, de merész kritikája miatt elvesztette ezt az állomását, majd Zürichbe hívatott, de az orthodoxia ármánya folytán ettől az állomásától is elesett, meghalt szülővárosában 1874-ben.

*28. *Bauer* 1809-ben született Eisenbergben. A berlini egyetemen 1834-ben habilitáltatta magát. Később a bonni egyetem magántanára volt, de 1842-ben megvonták tőle az előadási jogot s többé nem is kapott tanári állomást. Meghalt 1882-ben.

*29. *Feuerbach* 1804-ben született Landshutban. 1828-ban Erlangenben licentiatust lett, de elvei miatt nem bírt tanári állást szerezni. Meghalt 1872-ben.

*30. *Baur* 1792-ben született Schmidenben. 1817-ben tanár lett a blaubeureni theologiai seminariumban, 1826-ban pedig a tübingai egyetem theologiai fakultásán. Meghalt 1860-ban.

*31. *Schwegler* 1819-ben született Michelbachban. 1843-ban a tübingai egyetem bölcsészeti fakultásán szerzett magántanári képesítést. 1848-ban rk. tanára lett a bölcsésznek ugyanott. Meghalt 1857-ben.

*32. *Zeller* 1814-ben született Kleinbottwarban. 1840-ben theologiai magántanári képesítést szerzett Tübingában. 1847-ben Bernbe ment theologiai rendes tanárnak, ahonnan 1849-ben Marburgba hívták, de itt a reactionariusoknak sikerült őt azonnal áthelyeztetni a bölcsészeti fakultásba. A bölcsész tanáráként működött aztán 1862-től Heidelbergben, 1872-től Berlinben is, míg 1894-ben nyugalomba lépett s azóta Stuttgartban lakik.

*33. *Hilgenfeld* 1823-ban született Stappenbeckben. 1847-ben a jenai egyetem theologiai szakán magán, 1850-ben rk., 1869-ben tiszteletbeli, 1890-ben rendes tanár lett. Meghalt 1907-ben.

*34. *Volkmar* 1809-ben született Hersfeldben. 1833-ban gimn. tanár lett s ebben a minőségében őt helyen működött 1852-ig. Ekkor egy politikai műve miatt hivatalát vesztette, sőt fogságba jutott. 1853-ban aztán habilitáltatta magát a zürichi egyetem theologiai fakultásán, melynek 1858-ban rk., 1863-ban rendes tanára lett. Meghalt 1893-ban.

*35. *Nitzsch* 1787-ben született Bornában. Wittenbergben 1810-ben habilitáltatta magát. 1811-ben ugyanott diakónus, 1817-ben seminariumi tanár, 1820-ban kembergi prépost és esperes, 1822-ben pedig bonni theologiai tanár lett. 1847-ben Berlinbe ment tanárnak, ahol 1868-ban meghalt.

*36. *Twisten* 1789-ben született Glückstadtban. Miután Berlinben gimnáziumi tanár, Kielben 1814-től theologiai rendkívüli tanár volt, 1819-ben ugyanott rendes tanár lett. 1835-ben innen Berlinbe ment hasonló állásra. Meghalt 1876-ban.

*37. *Ullmann* 1796-ban született Epfenbachban. Heidelbergben magántanári képesítést szerzett 1819-ben. 1821-ben ugyanott rk., 1826-ban rendes tanárrá nevezetett ki a theologiai fakultásra. 1829-ben Halléba ment, de 1836-ban visszatért Heidelbergbe előbbi állására. 1853-ban a badeni egyházi főtanácsnak tagjává, 1856-ban elnökévé nevezetett ki, s mint ilyen Kalsruhéba költözött, hol 1861-ben nyugalomba lépett s 1865-ben meghalt.

*38. *Beyschlag* 1823-ban született Majnafrankfurtban. Trierben segédlelkész volt, míg 1857-ben Kalsruhében udvari lelkész s 1860-ban Halléban theologiai tanár lett. Meghalt 1900-ban.

*39. *Müller* 1801-ben született Briegben. 1825-ben schönbrunni lelkész, 1831-ben göttingai egyetemi hitszónok, 1834-ben ugyanott theologiai rk. tanár lett, míg 1835-től Marburgban, 1839-től Halléban rendes tanár volt 1856-tól fogva betegsége miatt nem

adhatott elő, de csak 1878-ban halt meg.

*40. *Dorner* 1809-ben született Neuhausenben. 1834-ben repetens, 1838-ban rk. tanár lett Tübingában a theologiai fakultáson. 1839-től Kielben, 1843-tól Königsbergben, 1847-től Bonnban, 1853-tól Göttingában, 1862-től Berlinben volt rendes tanár. 1883-ban nyugalomba lépett s 1884-ben meghalt.

*41. *Bleek* 1793-ban született Arensbökbén. 1818-ban repetens, 1821-ben magán, 1823-ban rk. theologiai tanár lett Berlinben. Innen 1829-ben Bonnba ment rendes tanárnak, hol 1859-ben meghalt.

*42. *Lücke* 1791-ben született Egelben. 1813-ban repetens lett Göttingában, 1816-ban magántanár Berlinben, míg 1818-ban a bonni egyetemen rendes tanári állást foglalt el. 1827-ben Göttingába hívták, 1843-ban bursfeldei apát lett. Meghalt 1855-ben Göttingában.

*43. *Schweizer* 1808-ban született Murtenben. Zürichben 1834-ben habilitáltatta magát s 1835-ben rk., 1841-ben rendes tanára lett a gyakorlati theológiának. 1844–71. egyszersmind egy lelkészi állást is betöltött. Meghalt 1888-ban.

*44. *Schneckenburger* született 1804-ben Thalheimban. 1827-ben repetens lett Tübingában, 1831-ben segédlelkész Herrenbergben, 1834-ben theologiai tanár Bernben, ahol 1848-ban halt meg.

*45. *Hundeshagen* 1810-ben született Friedewaldban. 1831-ben a giesseni egyetem bölcsészeti szakán habilitáltatta magát, 1834-től rk., 1845-től rendes tanár volt a berni egyetem theologiai szakán. 1847-ben heidelbergi, 1867-ben bonni tanár lett s 1872-ben halt meg.

*46. *Lange* 1802-ben született Sonnebornban. Több helyen való lelkészkedés után 1841-ben a zürichi, 1854-ben a bonni egyetemen lett theologiai tanár. Meghalt 1884-ben.

*47. *Hagenbach* 1801-ben született Bázelen, ahol 1823-ban habilitáltatta magát s 1824-ben rk., 1828-ban rendes tanár lett a theologiai szakon. Meghalt 1874-ben.

*48. *Harms* 1778-ban született Fahrstedtben. Négyévi házitanítószkodás után 1806-ban lundeni diakónus, 1816-ban pedig kiel esperes lett. 1835-től fogva első lelkész volt, míg 1849-ben nyugalomba lépett s 1855-ben halt meg.

*49. *Scheibel* 1783-ban született Boroszlóban, ahol 1807-ben lelkész lett, míg 1811-től rk., 1818-tól rendes tanár volt az egyetem theologiai szakán. 1832-ben elveszítvén hivatalát, Drezdába költözött, de még ez évben kiutasították. Nürnbergben halt meg 1843-ban.

*50. *Rudelbach*, ki voltaképen dán theologus volt s csak időközileg működött Németországban, 1792-ben született Kopenhágában, hol az egyetem bölcsészeti szakán magántanári képesítést szerezvén, e minőségben működött, míg 1829-ben a szászországi Glauchauba hívták superintendensnek, de erről a hivataláról 1844-ben lemondott s visszatért Kopenhágába, honnan 1848-ban Slagelsebe ment lelkésznek s ott halt meg 1862-ben.

*51. *Guericke* 1803-ban született Wettinben. Halléban 1824-ben theologiai licentiat, 1829-ben rk. tanár lett. 1835-ben felfüggesztették állásától, melyet csak 1840-ben nyert vissza. Meghalt 1878-ban.

*52. *Sartorius* 1797-ben született Darmstadtban. 1822-ben theologiai tanár lett Marburgban, 1824-ben Dorpatban, 1835-től pedig udvari főpap és püspök volt Königsbergben, ahol 1859-ben halt meg.

*53. A *Harless* életrajzát I. a 277. lapon.

*54. *Oehler* 1812-ben született Ebingenben. Miután 1834–37. a bázeli missziói intézet tanára volt, 1837–40. pedig repetens Tübingában, 1840-ben stuttgarti lelkész, s még abban az évben a schönthali theologiai seminárium tanára lett. Mint theologiai rendes tanár 1845-től Boroszlóban, 1852-től Tübingában működött. Meghalt 1872-ben.

*55. *Zöckler* 1833-ban született Grünbergben. 1856-ban theol. licentiatusságot szerzett Giessenben, ahol 1863-ban rk. tanár lett a theologiai fakultáson. 1866-ban rendes tanárnak ment Greifswaldba.

*56. A *Vilmar* életrajzát I. a 284. lapon.

*57. *Klieforth* 1810-ben született Körchowban. Miután 1833–40. fejedelmi sarjak mellett nevelősködött, 1840-ben ludwigslusti lelkész, 1844-ben a schwerini egyházmegye esperese lett. 1850-től tagja, 1886-tól elnöke volt a mecklenburg–schwerini főconsistoriumnak. Meghalt 1895-ben.

*58. *Hofmann* 1810-ben született Nürnbergben 1833-ban gimnáziumi tanár, 1835-ben egyetemi repetens, 1838-ban magán, 1841-ben rk. tanár lett Erlangenben, míg 1842-ben Rostockba ment theologiai rendes tanárnak, ahonnan 1845-ben ugyanazon állásra tért vissza Erlangenbe, hol 1877-ben halt meg.

*59. *Delitzsch* 1813-ban született Lipcsében, hol 1842-ben theologiai licentiatust lett, 1846-tól rostocki, 1850-től erlangeni, 1867-től lipcsei theologiai rendes tanár volt. Meghalt 1890-ben. A zsidók közti misszió érdekében sokat buzgólkodott, e végre fordította le az újszövetséget héber nyelvre, ami aztán 60000-nél több példányban terjedt el.

*60. *Luthardt* 1823-ban született Maroldsweisachban. 1847-ben gimnáziumi tanár lett Münchenben, 1851-ben a theologia magántanára Erlangenben, 1854-ben rk. tanára Marburgban, 1856-ban rendes tanára Lipcsében.

*61. *Kahn* 1814-ben született Greizban. Miután Berlinben 1842-ben habilitáltatta magát, 1844-ben theologiai rk. tanár lett Boroszlóban. 1848-ban az ó-lutheránusokhoz csatlakozott. 1850-től a lipcsei egyetem rendes tanáraként működött. Meghalt 1888-ban.

*62. *Baumgarten* 1812-ben született Haseldorfban. 1839-ben licentiatusságot szerzett a kiel egyetemen. 1846-ban schleswigi lelkész, 1850-ben rostocki theologiai rendes tanár lett. 1858-ban elmozdították állásától, melyet nem is nyert többé vissza. Meghalt 1889-ben.

*63. *Ebrard* 1818-ban született Erlangenben, ahol 1842-ben theologiai magántanár, 1843-ban repetens lett, míg 1844-től Zürichben, 1847-től pedig Erlangenben rendes tanára volt a theologiai szaknak. 1853-tól Speierben működött mint a consistorium tagja, míg 1860-ban visszatért az erlangeni egyetemre. Ugyanott 1875-től ref. lelkészi hivatalt viselt 1888-ban bekövetkezett haláláig.

*64. *Heppe* 1820-ban született Kasselben. 1845-től szülővárosában káplánkodott, 1849-ben theologiai magántanári képesítést szerzett Marburgban, ahol a következő évben rk., 1864-ben rendes tanár lett. Meghalt 1879-ben.

*65. *Beck* 1804-ben született Balingenben. 1827-ben waldthanni lelkész lett, 1829-ben mergentheimi első pap, 1836-ban a bázeli egyetem theologiai fakultásán rk. tanár, 1843-ban a tübingain rendes tanár. Meghalt 1878-ban.

*66. *Schmid* 1794-ben született Bickelsbergben. 1819-ben repetens, 1821-ben rk., 1826-ban rendes tanár lett Tübingában, ahol 1852-ben halt meg.

*67. *Palmer* 1811-ben született Winnendenben. 1833-ban bissingeni káplán, 1834-ben plieningeni helyettes lelkész, 1836-ban a tübingai egyetemen repetens, 1839-ben marbach, 1843-ban tübingai diakónus, 1851-ben u. o. dékán s 1852-ben theologiai tanár lett Meghalt 1875-ben.

*68. *Auberlen* 1824-ben született Fellbachban. 1849-ben repetens lett a tübingai theologiai intézetben. 1851-től theologiai tanár volt Bázelen, ahol 1864-ben halt meg.

*69. *Meyer* 1772-ben született Majnafrankfurtban, ahol a városi kormányzatban a legmagasabb hivatalokat viselte 1849-ben bekövetkezett haláláig. Az erlangeni egyetem 1821-ben theologiai doktori oklevéllel jutalmazta irodalmi munkálkodását.

*70. *Umbreit* 1795-ben született Sonnebornban. 1818-ban a sémi nyelvek magántanára, 1820-ban pedig a theologia és bölcsészet rk. tanára lett Göttingában. 1823-ban a bölcsészet rendes tanárának ment Heidelbergbe, ahol 1829-ben a theologiai fakultásra ment át. Meghalt 1860-ban.

*71. *Bertheau* 1812-ben született Hamburgban. 1842. az ószövetség-tudományok tanára lett Göttingában, ahol meghalt 1888-ban.

*72. *Lachmann* 1793-ban született Braunschweigban. Előbb Königsbergben, azután Berlinben volt egyetemi tanár s 1851-ben halt meg.

*73. *Tischendorf* 1815-ben született Langenfeldden. 1845-ben rk., 1859-ben rendes tanár lett Lipcsében a theologiai szakon. Meghalt 1874-ben.

*74. *Schenkel* 1813-ban született Dägerlenben. 1838-ban theologiai magántanári képesítést szerzett Bázelen. 1841-ben schaffhauseni lelkész, 1849-ben bázeli, 1851-ben heidelbergi theologiai tanár lett. 1884-ben nyugalomba lépett s 1885-ben meghalt.

*75. *Keim* 1825-ben született Stuttgartban. 1851-től repetens volt Tübingában, míg 1856-ban Stuttgartban s még ez évben Esslingenben kapott lelkészi állást. 1859-ben archidiakonusságra lépett elő. 1860-tól zürichi, 1873-tól giesseni theologiai tanár volt. Meghalt 1878-ban.

*76. *Weizsäcker* 1822-ben született Öhringenben. Miután 1847-ben theologiai magántanári képesítést szerzett, 1848-ban lelkész, 1851-ben udvari káplán, 1859-ben a főconsistorium tagja lett Stuttgartban, ahonnan 1861-ben theologiai tanárnak ment Tübingába. Itt halt meg 1899-ben. Leghíresebb munkái: *Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche* (II. kiadása 1892.) és az újszövetség tudományos fordítása, mely 1898-ban nyolcadik kiadásban jelent meg. Az előbbi a Baur „Öskeresztyénség története” óta a legjelesebb munka a keresztyén egyház kezdetéről.

*77. *Holtzmann* 1832-ben született Karlsruhéban. 1858-ban magán, 1861-ben rk., 1865-ben rendes tanár lett a heidelbergi egyetem theologiai fakultásán. 1874-ben Straszburgba ment át s jelenleg is ott működik. Legnevezetesebb munkái: *Geschichte des Volkes Israel und der Entstehung des Christentums*, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament*. Nagyon elterjedt munkája a Lipsius-szal és másokkal együtt szerkesztett „*Handkommentar zum Neuen Testament*”, valamint a Zöpffellel együtt szerzett „*Lexikon für Theologie und Kirchenwesen*.”

*78. *Graf* 1815-ben született Mühlhausenben. 1852-ben tanár lett Meissenben, ahol meghalt 1869-ben. Nevezetes munkája: *Die geschichtlichen Bücher des Alten Testament* (1866.)

*79. *Wellhausen* 1841-ben született Hamelnben. Repelens és 1871-ben theologiai magántanár lett Göttingában. 1872-ben Greifswaldba ment theologiai tanárnak, míg 1882-ben a philológiának lett rk. tanára Halléban, 1885-ben pedig a keleti nyelveknek rendes tanára Marburgban s 1892-ben Göttingában. Legnevezetesebb munkái: *Prolegomena zur Geschichte Israels* (IV. kiadása 1895-ben angolul és kivonatban magyarul is megjelent), *Israelitische und jüdische Geschichte* (III. kiadása 1897-ben.)

*80. *Hausrath* 1837-ben született Karlsruhéban. 1861-ben magántanári képesítést szerzett Heidelbergben. 1864-től a karlsruhei főconsistorium tagja volt, míg 1867-ben rk., 1872-ben rendes tanár lett a heidelbergi egyetem theologiai fakultásán. Nevezetes munkája még „*Strauss und die Theologie seiner Zeit*” (1876–8.), valamint a Bresciai Arnoldról és Abaelard Péterről szóló.

*81. *Valter* 1855-ben született Esslingenben. 1880-ban repetens, 1884-ben theologiai magántanár lett Tübingában. 1885-ben a lutheránus seminarium tanárának hívták meg Amsterdamba, ahol a következő évben egyszersmind az egyetem theologiai fakultásán is rendes tanáru alkalmzták.

*82. *Steck* 1842-ben született Bernben. 1867-ben ref. lelkész lett Drezdában, 1881-ben theologiai rendes tanár szülővárosa egyetemén.

*83. *Biedermann* 1819-ben született Winterthurban. 1843-ban Münchensteinba ment lelkésznek. 1850-ben theologiai rk., 1864-ben rendes tanár lett Zürichben, hol 1885-ben meghalt. Munkája: *Christliche Dogmatik* (II. kiadása 1884–5-ben.)

*84. *Lang* 1826-ban-született Frommenben. 1848-ban wartau, 1863-ban meileni, 1871-ben zürichi lelkészszé választották. Meghalt 1876-ban. „*Versuch einer christlichen Dogmatik*” (II. kiadása 1868-ban) című fő művén kívül még sokat írt.

*85. *Lipsius* 1830-ban született Gerában. 1855-ben theol. magántanár lett a lipcsei egyetemen. Miután 1859-ben ugyanott rendk. tanárrá lépett elő. 1861-ben rendes tanárnak ment Bécsbe, innen 1865-ben Kielbe, végül 1871-ben Jenába, ahol meghalt 1892-ben. „*Lehrbuch der evangelisch protestantischen Dogmatik*” című munkája 1893-ban III. kiadást ért.

*86. *Nippold* 1838-ban született Emmerichben. 1865-ben theologiai magán, 1867-ben rk. tanár lett Heidelbergben, 1871-ben rendes tanár Bernben, 1884-ben Jenában. Fő műve: *Handbuch der neuesten Kirchengeschichte* (III. kiadása 1880–96.).

*87. *Pfleiderer* 1839-ben született Stettenben. Segédlelkész volt Enningenben, később repetens Tübingában, hol 1865-ben habilitáltatta magát 1868-ban Heilbronnban lett lelkész, míg 1870-ben Jenába ment első papnak és esperesnek, de még abban az évben theologiai tanárrá lett ugyanott. Innen 1875-ben Berlinbe hívták theologiai tanárnak.

*88. *Ritschl* 1822-ben született Berlinben. 1846-ban theologiai magán tanári képesítést nyert Bonnban, ahol 1853-ban rk., 1860-ban rendes tanár lett. 1864-ben a göttingai egyetemre ment át, amelyen 1889-ben bekövetkezeti haláláig működött. Fő munkái: *Die Entstehung der altkatholischen Kirche* (II. kiadása 1857-ben), *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung* (III. kiadása 1888–89.), *Geschichte des Pietismus* (1880–1886. 3. k.).

*89. *Bender* 1845-ben született Münzenbergben. 1867. s.-lelkész lett Wormsban. 1876-tól theol. tanár volt Bonnban, de a művei által keltett vihar 1888-ban arra indítá, hogy átlépjen a bölcsészeti szakra.

*90. *Harnack*, a szintén kiváló theológusnak: Harnack Theodosiusnak a fia, 1851-ben született Dorpatban, 1874-ben habilitáltatta magát Lipcsében 1876-ban rk., 1879-ben rendes theol. tanár lett Giessenben, honnan 1886-ban Marburgba, innen 1889-ben Berlinbe ment hasonló állásra. Fő művei: *Lehrbuch der Dogmengeschichte* (II. kiadása 1888-1890.), *Geschichte der altchristlichen Literatur bis auf Eusebios* (I. k. 1893.).

*91. *Frank* 1827-ben született Altenburgban. 1851-ben Ratzeburgban subrektor, két év múlva Altenburgban gimnáziumi tanár, 1857-ben Erlangenben theol. rk., 1858-ban rendes tanár lett. Meghalt 1894-ben.

*92. *Böhl* 1836-ban született Hamburgban. Bázelen szerzett licentiatust, majd 1864-ben theologiai tanár lett Bécsben. Nyugalomba lépte után 1903-ban halt meg.

*93. *Henke* 1804-ben született Helmstedtben. 1828-ban tanár lett egy braunschweigi intézetben, 1833-tól egyetemi rk. tanár volt Jenában 1836-ig, amikor Wolfenbüttelbe ment a prédikátor-seminarium igazgatójának. Végre 1839-ben a marburgi egyetemen foglalt el theol. r. tanári állást. Meghalt 1872-ben. Fő művei: *Georg Calixtus und seine Zeit* (2 k. 1853–60.) és *Neuere Kirchengeschichte* (3 k. 1874–80.). Egyéb munkái is becsesek.

*94. *Schmid* 1811-ben született Harburgban. 1848-ban rk., 1854-ben r. tanára lett az egyetem theol. szakának Erlangenben. 1881-ben nyugalomba lépett s meghalt 1885-ben. Egyháztörténelmi művei közül jelentékenyebbek: *Lehrbuch der Dogmengeschichte* (IV. kiad. 1887.) és *Handbuch der Kirchengeschichte* (2 k. 1880–81.). Különben legjobban elterjedt a dogmatikája.

*95. *Möller* 1827-ben született Erfurtban. 1863-ban grumbachi, 1864-ben oppini lelkész, 1873-ban kiel theol. tanár lett. Meghalt 1892-ben. A „*Lehrbuch der Kirchengeschichte*” (4 k. 1889-től) rövid idő alatt megjelent második kiadásban is.

*96. *Müller* 1852-ben született Langenburgban. Különféle állásokban működött, míg 1882-ben rk. tanár lett Berlinben, 1884-ben pedig Halléban. 1886-tól r. tanár volt Giessenben, ahonnan 1891-ben Boroszlóba, onnan aztán Erlangenbe ment hasonló minőségben. „*Kirchengeschichte*” c. műve folyamatban van még. Nevezetesebb munkája még a valdensekről szóló és a symbolikája, s igen fontos kiadványa: „*Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche*” (1903.).

*97. *Hauck* 1845-ben született Wassertrüdingenben. 1875-ben lelkész lett Frankenheimban, 1878. pedig rk. s 1882. r. tanár lett az erlangeni egyetem theol. szakán. 1889. óta Lipcsében működik.

*98. *Brieger* 1842-ben született Greifswaldban. 1873-ban rk., 1876-ban r. tanár lett a marburgi egyetem theol. szakán, ahonnan 1886-ban Lipcsébe hívták.

*99. *Keller* 1849-ben született Fritzlarban. 1874. folyamán előbb a marburgi, majd a münsteri városi levéltárban kapott alkalmazást, míg 1895-től Berlinben hivatatoskodik levéltári tanácsosi minőségben. Az u. n. eretnek felekezetek és irányok történetével foglalkozik behatóan. Jelentékenyebb munkái a valdensekről, a régibb reformpártokról, Staupitzról és Denck Jánosról szólnak.

*100. *Lösche* 1855-ben született Berlinben. 1880. h. lelkész lett a firenzei német egyházban, 1885-ben theol. m. tanár Berlinben, ahonnan 1887-ben rk. tanárnak ment Bécsbe s ott 1889-ben r. tanár lett. Megírta egyebek közt a Mathesius és Comenius életrajzát.

*101. *Köstlin* 1826-ban született Stuttgartban. 1855-ben göttingai, 1860-ban boroszlói és 1870-ben hallei theol. tanár lett.

*102. *Kolde* 1850-ben született Friedlandban. 1876-ban theol. m. tanár lett Marburgban, ahol 1879-ben rk. tanárnak lépett elő. 1881-ben r. tanárnak ment Erlangenbe.

*103 *Lechler* 1811-ben született Reichenbachban. 1841-ben waiblingeni diakónus, 1853-ban a knittlingeni dioecesis dékánja, 1858-ban lipcsei theol. tanár és esperes-lelkész lett. 1883-tól csak tanári hivatalát folytatta 1888-ban bekövetkezett haláláig. Nevezetesebb munkái: *Das apostolische, und nachapostolische Zeitalter* (III. kiad. 1885.), *Johann von Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation* (2 k. III. kiad. 1884.), melyek le vannak angolra is fordítva.

*104. *Tschackert* 1848-ban született Freistadtban. 1877-ben theol. rk. tanár lett Halléban, ahonnan r. tanárnak ment 1884-ben Königsbergbe, innen pedig 1890-ben Göttingába. Fontosabbak az Ailli Péterről, Schürmann Anna Máriáról, Albrecht porosz hercegről és Speratus Pálról szóló munkái, valamint az ágostai hitvallásnak kritikai kiadása (1901.)

*105. Lásd az egész cikkhez: *Dorner*: *Geschichte der protestantischen Theologie* (1867.); *Schwarz-Kovács*: *Adalékok a legújabb theologia történetéhez* (1872.); *Pfleiderer*: *Die Entwicklung der protestantischen Theologie in Deutschland seit Kant...* (1891); *Szlávik Máttyás*: *A legújabb theologia történetéből* (1887); *Frank F.*: *Geschichte und Kritik der neueren Theologie* (1894.); *Frank G.*: *Geschichte der protestantischen Theologie* (IV. k. 1905.).

41. A protestáns theologiai tudomány a hollandoknál, angoloknál és franciáknál.

*A 19. századbeli theologiai tudományosságnak nem kizárólag a német irodalom munkásai között találhatók a fejlesztői. Hatalmas lendületet vett az több más nemzet protestáns egyházaiban is. A kölcsönhatás természetesen nem maradhatott el a német és ezen nemzetek tudományos irodalmi között, de eltérőleg a skandináv országoknak és a legújabb ideig Északamerikának a protestáns egyházi irodalmától, a hollandok, angolok és franciák theologiai tudományossága a saját magoktól önállóan lerakott alapokon is annyira eredetivé és jelentékennyé bírt alakulni, hogy az idegen hatás legfeljebb észrevehető vagy alkalomadtával megérezhető rajta, de semmiképen sem lett nálok irányadóvá vagy épen szolgailag utánzóttá.

*I. Noha jó régen elmúlt már az az idő, melyben a holland egyetemek általános elismerés szerint a legfényesebben világító tűzhelyei és ennél fogva központjai valának a protestáns theologiai tudományoknak, mindamellett a 19. században is állandóan jelentékeny, sőt néha nagy erők képviselték Hollandia protestantismusát a keresztyén tudománynak abban a fejlődésében, amelyet a másutt unitáriusok, rationalisták, reformpártiak stb. név alatt ismert szabadelvűek ápolgattak velök együtt. Sok körülmény folyt itt be kedvezően a szabad szellemű theologiai gondolkozás terjedésére és a tudományos kutatás terén elért eredményeinek a közvéleménybe való átültetésére. A talán sehol sem annyira erős individualismus, mely nem akar tudni a maga vallásos öntudatával szemben fegyelemről és az egyéni szabadság ellenében a minimumra szállítja az egyházi hatóságok hatalmát és tekintélyét, — az a köz felfogás, mely a bőven termő felekezetek és szabad gyülekezetek alakulását nem minősíti szektáskodásnak, hanem az egyházi önállóság jogosult megjelenési alakjának tekinti, — a nemzetnek inkább értelmes, mint érzelő, inkább józan, mint képzelgő jelleme, mely nem azt keresi, hogy micsoda rejtélyeket tudna a vallás körébe besorozni, hanem, hogy mi lehet az igazság: mind eszköze volt annak, hogy a holland hittudósok oly sokszor elüljártak a felvilágosodás és előhaladás eszméinek ápolásában s a theologia terén is minden tekintet nélkül való érvényesítésében.

Már az 1795-iki forradalom után uralkodóvá lett a felvilágosodás iránya politikában, irodalomban és társadalomban egyiránt. Nem zárkozhatott el előle az egyházi élet sem, hiszen a közélet többi ágában a nagy református egyház egyik felével együtt ennek az iránynak hódolt a legtöbb más felekezetű protestáns. Ám azért a theologia csak épen hangoztatta a „biblikus”, „észszerű”, „józan protestáns” stb. jelzőket: amellet mégis épen úgy a régi fogalmak keretében mozgott, mint a Coccejus-keltette szellemi forradalom idején. Így aztán a legtöbb tudós a lelkészek nagy részével együtt bibliai supranaturalista alapon állott, habár voltak közöttök határozottan rationalisták is, főleg a dissenter egyházakban, de ezek, nehogy kellemetlenséget szerezzenek magoknak, nem igen léptek a nyilvánosság elé. Viszont dogmatikus irányú theologus szintén alig akadt egy-kettő. *Egeling Lukács*¹ volt a confessionalismusnak egyetlen nevesebb képviselője, akinek „De weg der zaligheid naar het beloop des Bijbels” című két-kötetes munkája nem

kevesebb, mint tíz kiadást ért 1844-ig; ugyanő egy tanulmányában (1832.) arra a kérdésre próbált feleletet adni, hogy nem tehetnék-e a gyülekezetekre nézve hasznosabbá prédikálásukat a lelkészek, ami már arra mutat, hogy tapasztalatokat szerzett a maga-ápolta szellemű prédikációk sikertelen voltáról.

*A régi scholastikának, a voetianusok pártjának ez elkésett bajnoka azonban nem sok eredményt érhetett el az uralkodó irány ellenében. Lejárta már magát az az idő, amelyben a biblia szavait erőszakolva is rá lehetett húzni a dogmák rájárára. A *bibliai supranaturalista* iskola, mint már egyszer a Coccejusé, újra visszatért a protestantismus alaki alapelveéhez, tehát a biblia szabad vizsgálásához. Ennek az iránynak legkiválóbb kezdeményezőiül általában *Muntinghe Herman*² és *Van Voorst János*³ tekintetnek, mint akik legnagyobb sikerrel törtek utat a bibliának önmagából és némi kritikai szellem segítségével való értelmezéséhez. *Muntinghe* az ószövetséggel foglalkozott különösebben; hogy elősegítse ennek a tanulmányozását, egy „De docendarum discendarumque in Academiis dialectorum Hebraeae, Arabicae et Aramaeae ratione” (1825.) c. művet írt, amely, hogy mennyire elérte célját, bizonyítja az a körülmény, hogy még az 1877-iki egyetemi reform is meghagyta valamennyi egyetem bölcsészeti szakán a sémi nyelvészet és régiségtan tanszékét. Az ószövetség alapos ismeretéről tesz bizonyosságot a zsoltárok és példabeszédek könyvének saját fordításában jegyzetekkel ellátott kiadása, nemkülönben a „Brevis expositio critices Veteris Foederis” (1827.) és a részben ezen alapuló „Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel” (új kiad. 1831–35.) c. nagyterjedelmű (11 k.) munkája. Mindezekben határozottan feladta a régihez ragaszkodás elvét és bár nem bántotta még az ihletés tanát, fontos engedményeket tett a mythikus magyarázási módszernek. Ugyane szak köréből való a „Pars theologiae christianae theoretica” (II. kiad. 1818–22.), egy már valósággal bibliai theologiai munka, mely nem állott többé az egyházi tan gyámsága alatt. Más szak körébe tartozik a „Historia religionis et ecclesiae christianae” (1818.), mely szintén kellő méltánylásban részesült a maga idejében. *Van Voorst* egy nagy alapossággal készített és „Animadversiones de usu verborum cum praepositionibus compositorum in Novo Testamento” (1818–21.) címet viselő nyelvészeti munkájával nagyban egyengette az újszövetségi szövegkritika ösvényeit. Ugyanazt tette az ószövetségre nézve „De notabili correctionum

Masorethicarum genere” (1778.) c. munkájával. Viszont már a belső kritika iránti érzékének is jeleit adta „Proeve over de egtheid en ongeschondenheid van Mattheus-evangelie, en wel bijzonder van Matth. 28: 19.” című dolgozatában, míg a „Compendii theologiae christianae ordo et argumentum” (III. kiad. 1827.) a dogmatika terén mutatja az új korszellem némi befolyását, amennyiben a bibliai előadás közlésére szorítkozik kizárólag.

*A két népszerű tanár nyomdokain sokan haladtak tovább, megalapítva ezzel a bibliai supranaturalista iskolát, ezt a közvetítő jellegű irányt, mely a scholasticismus örvénye és a rationalismus sziklája közt csupán és egészen „bibliai” akart lenni, vagyis igazságnak fogadott el mindent, amit csak meg lehetett állapítani a bibliából, ámde gyakorta olyképen, hogy kimutatták ugyan a philologiailag kifejtett valódi értelmet, azonban mysteriumnak nyilvánították a magvát, azaz a dogmatikailag hozzáfűzött, de jobb meggyőződésük szerint bebizonyíthatatlan hittételt. Csakhogy természetszerűen folyt ebből az is, hogy ami eddig felülállott minden kétségen: a biblia isteni tekintélye hasonlóképen függővé tétetett emberi vizsgálattól és megkívánta a bizonyítást. Így az exegesis, mely eddig alárendeltje volt a dogmatikának, egyenesen föléje kerekedett és ő kölcsönzött neki tekintélyt, részint a kimutatott igazsággal, részint elnéző engedékenységgel. Mindamellett is ki kellett tűnnie mihamar néhány hitcikknek, mint a szentháromság, a Krisztus istensége, a szentlélek személyisége és az elégtétel tanának a bibliaszerűséget nélkülöző volta. Ennek az óvatos, de mégis visszatarthatatlan fejlődési folyamatnak fő munkásai közt több nagynevű theologus szerepel, akik a szaktudomány lankadatlan művelésével szilárd alapot vetettek a későbbi, nagyobb arányú haladásnak. *Heringa Jodocus*,⁴ *Van der Palm János Henrik*⁵ és *Clarisse János*⁶ voltak az oszlopai ennek az iránynak, mindenik más-más szakban levén kortársainak legkitűnőbbike. *Heringa* az újszövetség mezején munkálkodott nagy buzgalommal: a legkényesebb szakban, de a legnagyobb óvatossággal, ami oda fejlődött nála, hogy míg működése kezdetén eretnokség hírében állott, élete vége felé már az orthodoxia melegágyának tartották előadásait. A valóság az volt, hogy ő is változott ugyan, de változott azalatt a korszellem is, melyet már nem elégíthetett volna ki *Heringának* az eredeti vélekedése sem. Emezt tükrözi vissza „*Vertoog over het vereischt gebruik en misbruik der kritiek in de behandelinge des Heiligen Schrift*” (1793.) c. nagy műve és

még „Verklaring der bergrede van Jezus” (1814.) c. becses tanulmánya, viszont nem annyira vélekedésének, mint inkább módszerének változását a halála után kiadott két terjedelmes műve (*Quaestiones de vitis apostolorum et locis Novi Testamenti difficilioribus; Opera exegetica et hermeneutica*) tünteti fel. Történeti és nyelvészeti fejtegetései alaposságuk mellett mindig kimerítő, de dogmatikai következtetései rögtön megszakadnak, mihelyt ellentétbe kerülhetnének egyik vagy másik hitcikkkel. Már *Van der Palm* több bátorsággal forgolódhatott volna az ószövetség mezején, de azért ő se ment tovább az igazság keresésének útján. Magyarázatokkal látta el az Ézsaiás-féle könyvet (II. kiad. 3 k. 1841.) és a Prédikátor könyvét (1784.). Általában véve kedvvel búvárolta a Salamon személyével bárminő összeköttetésbe hozott bibliai részleteket és könyveket, amint tanúságot tesz róla „Salomo” (III. kiad. 9 k. 1834–41.) c. nagy munkája, mely lényeges engedményeket tett ugyan az újabb eszméknek, de azért elfogadta a bibliai csodák megtörtént voltát, csak épen enyhítgetett rajtuk egyet-mást. Sok más műve közül fontos szerepet töltött be annak idejében az exegetikai tudomány némi fejlesztésével a „*Volledige aantekeningen tot de vertaling des bijbels*” (3 k. 1834–35.), mely magába öleli a bibliának nemcsak ószövetségi, hanem újszövetségi részét is, azonban ez se mutat magasabb fejlettségű nyelvészeti és kritikai érzékre. Általában inkább aesthetikai szempont vezette fejtegetéseiben. Foglalkozott a bibliával *Clarisse* is, akinek különben legnevezetesebb munkája az „*Encyclopaedia theologica*” (II. kiad. 1835.), mely csaknem hihetetlen bőségére vall az ismereteknek. Exegetikai művei (a Jakab leveléről, a mózesi szerzőségről stb.) nem tükröztetik vissza egész híven a gondolkozását, mely a tanári előadásai közben történt gyakori kitérésekből és magán beszélgetéseiből kitetszőleg jóval szabadabb szellemű volt a dolgozataiban nyilvánítottnál. Magán körben megvallá például, hogy a Máté és Lukács szerinti evangeliumok két első része elveszte előtte történeti értékét, de műveiben hallgatott róla, amiben nála is az óvatosság játszta a fő szerepet, amennyiben nem tartá még korát eléggé érettnek kételyek meghallgatására és újabb eszmék befogadására. Igen derék tanulmányt írt a Nagy Gellért szelleméről és gondolkozásmódjáról, fenmaradt munkáinak részletes áttanulmányozása alapján. Itt már nem korlátozta a hivatalos hitvallás és csak sajnálni lehet, hogy nem fordult e téren is bebizonyított hivatottságával egészen az egyháztörténelemhez. A nevezettekén kívül ugyanebben az irányban

jeleskedtek még: *Borger E. A., Donker Curtius H. H.* és különösen *Van den Willigen P.*

*Írányuk, munkásságuk megkedveltette a theologia iránt érdeklődők nagy részével a dogmáknak ezt a bibliai alapon való tárgyalását és egyre többen mélyedtek belé a biblia tanulmányozásába a szakférfiak közül. Természetszerűleg be kellett következnie a visszahatásnak is a biblia kizárólagos uralma ellen. A bölcsészet mellőzöttnek érezte magát, midőn fegyvereit kölcsön kéregetni megszűnt a theologia, hogy megvédelmezze velök egyes egyházi hittételek igazságát. Fel is lépett igényeivel, de nem a hittételek érdekében. Szükség is volt rá, hogy a biblia feltétlen tekintélye ellenében az újkor gyermekeinek is érvényesüljön a gondolkodása, hogy ne csak az ősidők hagyománya legyen a vallás, hanem új felfogások hassák át és beleolvadjon a mának életébe. Ezt a célt akarta elérni egy újabb irány: az u. n. *groningeni* iskola, mely onnan kapta nevét, hogy csupa *groningeni* theologiai tanárok voltak a megalapítói, közülök első sorban: *Hofstede de Groot Péter*⁷ és *Pareau Lajos Gerlach*.⁸ A kijelentésre vonatkozó álláspontjuk a legjellemzőbb vonása rendszeröknek, amely ugyanis lényegesen eltérőt tett a bibliai kijelentés tanának a helyébe. Szerintök Isten kijelentette magát az emberiség történetében (a természetén kívül), minden felett pedig Jézusban és a keresztyén egyház történetében. A Jézusban történt legnagyobb kijelentésről ad hiteles tudósítást a biblia, anélkül azonban, hogy maga volna a kijelentés. Istennek ez a kijelentése tökéletes volt ugyan, s minden időre és nemzedékre szóló, de az egyeseknek felőle táplált gondolkodása, felfogása, tana kezdettől fogva csak alanyi és mindenkor tökéletesbülhető. Krisztust embernek tartották, de olyannak, aki a földön való megjelenése előtt a mennyben élt Istennél s akkor Logosnak neveztetett, mikor pedig megszületett: Jézusnak. Tagadták a praedestinációt és az immanens háromságot, elvetették az elégtétel tanát is. Az irány fő képviselője, *Hofstede de Groot*, aki mindjárt működése kezdetén határozottan fellépett a symbólumi kényszer ellen, mint amelyet református-ellenesnek és keresztyén-ellenesnek tartott, egy egész könyvtárt írt össze, elképzelhetőleg nem a bibliai tudományok, hanem a rajtok kívül eső szakok köréből, habár a divathoz alkalmazkodva, a héberekhöz írt levél képezte a tárgyát egyik legelső dolgozatának. Kiváló szorgalommal búvárolta az egyháztörténetet, amelynek irodalmát főleg következő műveivel fejlesztette: *Lineamenta*

historiae ecclesiae christianae (II. kiad. 1852.), De oud-catholieke beweging van dezen tijd in het licht der kerkgeschiedenis (1870.), Johann Wessel Ganzevoort (1871.), Bijdragen tot de innerlijke geschiedenis der kerkhervorming in de 16-e eeuw in Nederland (2 k. 1882.), De invoering der pauselijke bisschoppen in Nederland (1853.). A vallástörténet, vallásbölcsház, erkölczstan, dogmatika stb. köréből következő művei tettek mélyebb és maradandóbb hatást kortársaira: Institutio theologiae naturalis (III. kiad. 1845.), Jezus Christus, de grond van de eenheid der christelijke kerk (1846.), Het onderscheid van vrijheid van wil en vrijheid van handeling (1858.), Gods openbaring de bron van godsdienst en wijsbegeerte voor het menschdom (II. kiad. 1885.), Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus (III. kiad. 2 k. 1855.), Lineamenta theologiae christianae universae (III. kiad. 1848.) és Encyclopaedia theologi christiani (III. kiad. 1851.), melyek közül a két utóbbit együtt dolgozta ki Pareau-val. Ez hasonlóképen megpróbálkozott írói működése kezdetén az exegetikával (Commentarius criticus et exegeticus in Paulinae epistolae I. ad. Corinthios caput XIII., 1826.; Historia migrationum Hebraeorum extra patriam, 1819.), de azután csak egy „Hermeneutica codicis sacra” (1846.) bizonyította a biblia iránti érdeklődését, nem pedig apró-cseprő kifejezések hosszú lére eresztett magyarázata, amit oly nagyban gyakoroltak a megelőző iskola hívei. Úgy ez az utóbbi műve és imént ismertetett elvtársával együttesen szerzett s már idézett című két könyve, miként a többiek közül különösen az „Initia institutionis christianae moralis” (1842.) címet viselő munka egyiránt nagy tanultságra és tisztultabb felfogásra vall mindenik. Velök együtt működött szellemök terjesztésében Van Oordt J. F. tisztársuk, úgyszintén az előbbinek jeles fia: Hofstede de Groot C. Ph.

*Az exegetikai irodalomnak a dogmákkal szemben minden supranaturalismusa mellett is tartózkodó magatartása egyfelől, a groningeni iskolának a hitvallás, sőt a biblia tanítása irányában elfoglalt álláspontja másfelől, magától érthetőleg felébresztette az ellenszenvét azoknak, akik a hitvallások betűihez való ragaszkodásban keresték a keresztyének üdvösségét és a protestánsnak kötelességét. Megnyilvánult ez leginkább abban az erős hitre ébresztési mozgalomban (l. 358. l.), amely még a bibliai supranaturalista irány hódításai ellenében megindult volt *Bilderdijknek*, *Da Costának* és *Capadosénak* a vezetése

mellett, s amelynek sokfelé elterjedt confessionalis irányát a most említett *Da Costa Izsák*⁹, egy rajongó chiliasta képviselte irodalmi téren a leghathatósabban. „Bezwaren tegen den geest der eeuw” (4. kiad. 1823.) című munkájával szállott síkra először a korszerű haladás eszméivel szemben és lelkes tolmácsa volt a vallási s egyházi fejlődés elleni reakciónak. Ugyanez a szellem hatotta át a remonstránsok ellen intézett „De sadduceen onzer tijd” (1824.) c. könyvét. „Voorlezingen over de waarheid en waardij der schriften van het Oude Testament” (2 k. 1843–48.) című műve a Calvin állásfoglalásával megegyezőleg védelmébe veszi az ószövetséget minden lebecsülés és kicsinylés ellen, a „Voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming der vier Evangelien” (2 k. 1840–42.) című viszont a Strauss eszméit, a „Paulus, eene schriftbeschouwing” (2 k. 1846.) című pedig a tübingai iskolát próbálgatja cáfolni. Részletesen foglalkozott még a János neve alatti bibliai iratokkal, a Lukács szerinti evangéliummal és az apostolok cselekedeteiről szóló könyvvvel, de ezek a bibliai munkái az alapos nyelvismeret hiányánál fogva nem igen értékesek tudományos szempontból. Legbecsesebb munkája az „Israël en de volken” (II. kiad. 1876.).

*A „réveil”-é mellett kifejlődött még egy másik, szelídebb orthodoxia is, amely voltaképpen a régebbi bibliai supranaturalismusnak apologetikai irányúvá átalakulásából, tehát tudományos tekintetben visszafejlődéséből állott elő és tényleg *bibliahitű-apologetikus* iskolának nevezé magát. Nagyban művelték hívei az exegesiszt, de nem a tudomány előbbre vitele céljából, hanem hogy megoltalmazza a groningeni iskolával szemben a biblia normatív jellegét és hogy tudományos alapot kölcsönözzenek a supranaturalista hitnek. Önként folyt ebből a célból, hogy speculativ és historiai, realis és idealis elemeknek tarka keverékéből állott aztán egész theologiai rendszerek. Ennek az iránynak a kifejlődéséhez *Vinke Henrik Egbert*¹⁰ képezte az átmenetet, aki előbb az újszövetség több különböző könyvét (római és első korinthusi, János- és Judás-féle levél, János és Máté szerinti evangélium), később pedig a saját fordításában közrebocsátott teljes újszövetséget ellátta az egyházi tant védő jegyzetekkel. Ilyen szellemben külön is foglalkozott még Jézusnak a szenvedését és halálát illető nyilatkozataival (1835.). Ezen az állásponton egyébiránt „Theologiae christianae dogmaticae ecclesiae reformatae Nederlandicae

compendium” (2 k. 1855.) című munkájával szerezte a legnagyobb érdemet, amelynél még előbb közrebocsátotta volt a holland ref. egyház szimbólikus könyveinek gyűjteményét (1846.).

*Ez iskola rendszerének végleges megalkotói a nála ifjabb és tevékenyebb *Doedes Jakab Izsák*¹¹ és *Van Oosterzee János Jakab*¹² lettek, akik egy időben a németalföldi reformátusság nagy többségének gondolkodásmódját tolmácsolták rengeteg mennyiségű műveikkel. *Doedes*, ki épenúgy fellépett a szabadelvűség, mint a confessionalismus ellenében, kizárólag bibliai theologus akart lenni, de önként érthetőleg a történeti kritika feltétlen érvényesítése nélkül, jóllehet „Hermeneutiek voor de schriften des Nieuwen Verbonds” (II. kiad. 1869.) című jeles munkája egészséges elvekből folyó, helyes utasításokat ad az újszövetség magyarázására, sőt gúnyosan cáfolgatja az „analogia fidei” alapjára helyezkedő exegetákat és a legélesebb fegyverekkel támad minden olyan törekvést, mely a dogmatika szolgálatába próbálja az exegesist állítani. Conservatív álláspontja mindössze annyiban nyilvánul e művében, hogy a nyelvtani és történeti értelmezés mellé fölveszi harmadikul a hittant, s szakadatlanul alkalmazandónak tartja egytől-egyig valamennyit, mint szorosan egybefüggőket. Ez a conservativismusa még jobban áthatotta volt „Verhandeling over de tekstkritiek des Nieuwen Verbonds” (1844.) című régebbi könyvét. A bibliai theologia, de egyúttal a dogmatika körébe tartoznak *Inleiding tot de leer van God* (1870.), *De leer van God* (1871.), *De leer van den doop en het avondmaal* (1847.) és *De leer der zaligheid* (2 k. 1868–69.) című munkái. Böven tárgyalta irodalmi úton a csodák lehetőségét is. Szélesebb körben is elismerésben részesült az *Encyklopaedie der christelijke theologie* (III. kiad. 1883), mint e tudományágban egyike a legkiválóbb műveknek, valamint a heidelbergi kátéről írt munkája (*De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren 1563–1567.*, 1867.), mellyel támadásokat vont magára a confessionalisok részéről és *De Nederlandsche geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus als belijdenis-schriften der Nederlandsche hervormde kerk in de 19-e eeuw*, (2 k. 1880–81.), mely a holland ref. egyház számára a dordrecht zsinaton kiszabott két szimbólikus könyvet veté egybe a bibliával s nem találta őket ezzel mindenben megegyezőeknek. *Van Oosterzee* működése legelején hajlandóságot árult el a bibliai kritikának bátrabb érvényesítésére, jóllehet már akkor is amellett emelt szót, hogy a vallási

ismeretek szerzésében az érzelm szava a döntő tényező az igazság megállapítására. Később tűnt ki, hogy az érzelm a régihez való ragaszkodást jelentette nála, amit annyira vitt aztán, hogy bibliai műveiben lábbal tapodta a hermeneutika legelemibb szabályait is. Mintaképe ennek az eljárásának „Christologie” (3 k. 1859–61.) című munkája, amely ennél fogva tudományos szempontból alig jöhet számításba. Azonban úgy ez, mint *Het leven van Jezus* (3 k. II. kiad. 1863–65.), *Het Johannes-evangelie* (1867.) és *De theologie des Nieuwen Verbonds* (II. kiad. 1872.) című munkái kétségbevonhatatlanul nagy hatást gyakoroltak megjelenésük idejében és jelentékeny mértékben hozzájárultak, hogy a biblia vizsgálásában állandóan fentartsák a töprengő lelkek a régi kor szemüvegét: az ihletés tanát, amely mellett azonban szerzőjük mégis kénytelen volt némi engedményt tenni a szentírók egyéniségének javára. Ebben a szellemben emelt szót a betűszerinti ihletés hite ellen, nyíltan különbséget téve a biblia és Isten igéje közt, vagyis a kijelentés és a róla szóló följegyzések közt. Nevezetesebb munkái még: *Christelijke dogmatiek* (2 k. II. kiad. 1876.), *Wijsbegeerte van den godsdienst* (1882.) és *Practische theologie* (2 k. II. kiad. 1898.), melyek mindannyian csodálattal töltötték el tisztelőinek széles körét, de ma már többnyire elavultak, egyedül az utolsónak van tudományos becse, aminek elég bizonyossága, hogy jóval halála után jelent meg újabb kiadásban. Beható tanulmányozásra vallanak és a lélektani jellemzésben való erejét mutatják a Saurin Jakabról (1855.) és Swedenborg Manóról (1873.) tárgyaló művei. A tőle és Doedestől alapított és vezetett theologiai iskolának jelentékenyebb tagjaiul ezek tekinthetők: *Ter Haar B.*, *Lamers G. H.*, *Cramer J.*, *De Jong R.*, *Kruyf E. F.*, *Van Rhijn C. H.*, *Bronsveld A. W.*, *Van Toorenenbergen J. J.*

*A groningeni iskola befolyása alatt más irányban is fejlődésnek indult a bibliai supranaturalismus szelleme, még pedig nem mint a most említettekénél, a supranaturalismusnak, hanem a biblia kritikájának az erősödésével. Legtypikusabb és legjelesebb tudós volt az ezt gyakorlók közül *Van Hengel Wessel Albert*.¹³ Mintegy hatvan évig tartott irodalmi munkálkodása azzal kezdődött ugyan, hogy védelmébe vette a Lázár feltámadásának megtörtént voltát, de azután folyvást lépést tudott tartani a tudomány haladásával, sőt sokszor ő is nagy erővel törte az utat hozzá. Későbbi exegetikai munkáinak épen az volt a legjellemzőbb tulajdonságuk, hogy nem törődött a dogmatikával, akár mellette, akár

ellene hozhatott volna fel bizonyosságot, hanem minden előítélet nélkül kizárólag a bibliai írók vélekedését igyekezett hitelesen tolmácsolni. „De betrekkingvan het gevoel tot het uitleggen van den Bijbel” (1853.) című munkája döntőleg szólott belé a *Van Oosterzee* érzelmi tana felől kifejtett vitába, amennyiben szóba jött annak a biblia magyarázásában való alkalmazása is, de egyúttal egy egész hermeneutikát épített fel e tárgyban kifejezett tudományos jellegű nézetére. Korukban magasztalással elhalmozott exegetikai művei közül nevezetesebbek: *Annotationes in loca nonnulla Novi Testamenti* (1824.), a philippi levélre (1838.) és az első korinthusi levél XV. részére (1851.) írt magyarázatai, első sorban pedig „*Interpretatio epistolae Pauli ad Romanos*” (2 k. 1854–59.). Nagy érdemeket szerzett a holland bibliafordítás javítása körül, mivel ő állapította meg módozataira nézve azokat a kifogástalanul józan elveket, melyeknek alapján 1866-ban meg is jelent az átdolgozott újszövetség.

*Ennek a nagy és majdnem kizárólagosan csak exegetának a munkássága népszerűvé tette a biblia független és elfogulatlan kutatását. Hozzájárult aztán a groningeni iskola példája nyomán az arra való bátorság, hogy el ne hallgattassanak a hittételektől eltérő vélemények sem, akár a biblia szabad kritikájából származtak, akár a józan bölcselkedésből. Mindkét irányban, tehát mint exegeta is, mint elméleti theologus is, messze kiható sikerrel munkálkodott *Scholten János Henrik*,¹⁴ az u. n. *modern* theológiának egyik megalapítója, sőt tisztelőinek a mondása szerint „*instaurator theologiae apud Batavos.*” Theologiai fejlődése kezdetben nem volt egészen ingadozás nélküli, ám csakhamar szilárd alapra helyezkedett, midőn úgy a történeti felfogásnak, mint az önálló egyéniségnek minden tekintetben való jogosultságát kezdte vitatni. Így megállapodott és következetes iránya aztán óriási befolyást gyakorolt egyfelől a tudomány előhaladására, másfelől az egyházi köz gondolkodás szabadszellemű átalakulására, amennyiben végérvényesen diadalra juttatta a theologia tudományos jellegének elismerését és visszavonhatatlanul biztosította részére a korlátlan szabadságot. Ebben az irányban írt egy csomó maradandó értékű könyvet, melyeknek becsét és hatását eléggé illusztrálja az a körülmény, hogy rendszerint rövid időn belül németül is napvilágot látott jó részök. Nagyobb fontosságúak a következők: *Kritische inleiding tot de schriften des Nieuwen Testaments* (II. kiad. 1856.), *Geschiedenis der christelijke godgeleerdheid gedurende het tijdperk des Nieuwen Testaments* (II. kiad. 1857.), *Het evangelie naar*

Johannes (2 k. 1864.). *De oudste getuigenissen aangaande de schriften des Nieuwen Testaments* (1866.), *Het oudste evangelie* (1868.), *Het Paulinisch evangelie* (1870.), melynek az újszövetségi tudománynak adtak hatalmas lendületet, — továbbá *De leer der hervormde kerk en hare grondbeginselen* (V. kiad. 1870.), *Dogmatices christianae initia* (II. kiad. 2 k. 1857.), *Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte* (II. kiad. 1859.) és *De vrije wil* (1859.), melyek az elméleti vallástudományok terén adtak bizonyosságot a dolgok lényegének boncolásában kifáradhatatlan elméjéről. Velök szakította szét az orthodoxiának azt a nyimbusát, mintha hű kifejezője volna a bibliának és a református tannak; bennök bizonyította be, hogy történet- és természetbúvárlat, valamint feltétlenül szabad bibliai kritika épen elősegítik a keresztyénség igazságának napfényre jutását. Pantheista-szerű és szigorúan monista istenfogalma és határozott determinismusa, noha ez utóbbit lényegileg azonosnak igyekezett feltüntetni a praedestinatio dogmájával, sok oldalról részesült cáfolatban, sőt támadásban. Theologiai fejlődésére jellemző, hogy míg 1856-ban újszövetségi bevezetésében még állást foglalt a János szerinti evangelium hitelessége mellett, addig 1864-ben róla szóló művében már elvetette azt és a második század közepe utáni időre tette szereztetési idejét. Legkitűnőbb tanítványa és elvtársa *Kuenen Ábrahám*¹⁵ volt, akinek az ószövetségi tudományban elért sikerei halhatatlanná tették nevét az egész művelt világban. Vannak ugyan művei az újszövetségre vonatkozólag is (*Criticae et hermeneuticae librorum Novi Foederis lineamenta*, II. kiad. 1859.; *Over den brief van Jacobus*, 1871.), melyek szintén alapos szakképzettségre vallanak, de az ószövetség volt az a tér, amelyen ragyogtatta fényes tehetségeit. Korszakalkotó felfedezései, t. i. hogy a hexateüchus alkatrészei közt nemcsak a papi törvénykönyv későbbi a prófétai iratnál, hanem a papi történetírás is a prófétainál és hogy a deüteronomikus-prófétikus szent történet és a papi-törvényhozói történeti mű csak a K. e. 444. év után, de még annak a századnak folyamán csatoltatott egybe a hexateüchusszá, mely azonban később is ment át egy ideig változásokon, — egészen új irányba terelték az ószövetségi kutatásokat, még konservatív theologusoknál is. Ezeket az elméleteit kifejtő *De godsdienst van Israël tot den ondergang van den Joodschen staat* (2 k. 1869–70.), *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds* (3 k. II. kiad. 1885–89.), *De jongste phasen der critiek van den Hexateuch* (1889.) és *Historich-*

kritisch inleidend in de boeken des Ouden Verbonds (1894.) című művei többnyire csakhamar közkinccsé tették azokat németül, franciául és angolul is; ugyancsak ki van adva mindezek a nyelveken a „Volkgodsdienst en wereldgodsdienst” (1882.), mely becses adatokat szolgáltat a vallástörténet tudományához. Kisebbrendű, de magokban véve szintén fontos ószövetségi kérdésekkel foglalkozó tanulmányai hasonlóképpen nagy számmal vannak, így p. o.: De Baälsdienst onder Israël (1864-), Ezechiël (1885., angolul is), Qoheleth (1883.), De melechet des hemels (1888.). Az ilyeneknek nagy része újra megjelent halála után a „Schetsen uit de geschiedenis van Israël” (2 k. 1892.) c. gyűjteményben.

*A Scholtenétól jó ideig eltérő iskolának tűnt fel a lángeszű *Opzoomer Kornél Vilmosnak*¹⁶ ugyancsak szabadelvű iránya. Hazájának ez a *Spinoza* óta legnagyobb bölcsésze roppant hírnevet szerzett egyúttal a jogtudomány és különösen a theologia mezején kifejtett munkásságával is. Az utóbbiban előbb *Van Oosterzee* ellenében, majd *Scholtentól* is eltérőleg azt a tételét védte, hogy a vallási ismeretnek az értelem az alapja. Csakhogy ekkor még a speculatív értelem jogai mellett szállott síkra, míg később már az empirismusnak lett szószólója, egész pályáján azt hangoztatva ezentúl, hogy mint minden ismeretnek, úgy a vallásnak is egyedüli kútforrása a tapasztalás. Azonban épen ezen az alapon tért engedett idővel a vallásban az érzelem szerepének, elismervén, hogy annak a köréhez tartozik maga a vallás is. Ebben a szellemben írta aztán a kidolgozás szépségével is kitűnő munkáit, melyeknek nagy tömegéből a következők nevezetesebbek: *Der leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes* (1846.), *De vrucht der godsdienst* (III. kiad 1868.), *De waarheid en hare kenbronnen* (II. kiad. 1862.), *De geest der nieuwe rigting* (1862.), *Wat dunkt U van den Christus?* (1863.), *De godsdienst* (1864.), *Ond of nieuw?* (1865.), *Onze godsdienst* (1874.), *Godsdienst, wijsbegeerte, onderwijs* („Losse bladen” II. k. 1887.), valamint az ellene szóló gyakori támadások visszaverésére szolgáló polémikus művei. Szót emelt alkalmilag a történeti kritikának a bibliára való alkalmazása mellett, különösen ajánlván a belső kritikát és a vele megrostált anyagnak történeti vagy képzeletbeli jellegéhez képest a különválasztását. Iskolájának rajta kívül legkimagaslóbb alakja *Pierson Allard*¹⁷ volt, aki nemkülönben számos bizonyítékát szolgáltatva ritka szellemi erejének és majdnem páratlanul sokoldalú képzettségének. A vallástörténet, vallásbölcsészet, theologia története, egyháztörténet, ó- és újszövetségi irodalomtörténet,

erkölcsstan stb. mind sokat köszönhet lankadatlan tevékenységének, mely a modern theologia legszélsőbb árnyalatának kifejezője. Bespiegeling, gezag en ervaring (1855.) c. munkája az empirismus védirata a speculatio és a tekintély-uralom ellenében, De oorsprong der moderne rigting (1862), Rigting en leven (2 k. II. kiad. 1883.), Onverdraagzaamheid (1864), De moderne rigting en de kristelijke kerk (1866.), Gods wondermacht en ons geestelijk leven (1867.) c. művei viszont mind megannyi hatalmas igazolásai a theologia új irányának, úgyszintén egy csomó vitairata is a saját eszméinek, melyek sokszor adtak alkalmat a másképpen gondolkozók felszólalására. Mikor aztán biztosítottak látták a modern theologia jövőjét, más irányban folytatott tanulmányokat s ezeknek az alapján szerezte először is „Eene studie over de geschriften van Israëls profeten” (1877.) és „De bergrede en andere synoptische fragmenten” (1878) című munkáit. Ez utóbbiban nyilvánított ama véleményével, hogy a galatákhoz szóló levél nem származott Páltól, egész serege szállott szembe a tudósoknak, akik elfogult negatívnak nyilvánították kritikáját. Azonban később még tovább ment s *Nabberel* együtt írt „Verisimilia” (1886.) c. könyvében megtagadva az összes páli levelek hitelességét, pálcát tört az eddigi újszövetségi kritika felett és nagy erővel küzdött az evangeliumi történetek jelképi felfogása mellett. Szerinte az újszövetség alapelemei zsidó töredékek, melyeket a keresztyének építése végett egybeszedett és kibővített egy Pál nevű püspök. Az egyháztörténelem körébe tartozó munkái (De realismo et nominalismo, 1854.; Geschiedenis van het Rooms-Katholicisme tot op het concilie van Trente, 4 k. 1865–72.; Studien over J. Calvijn 1527–42., 3 k. 1881–91.) mintaképei a dolgok mélyébe való belátásnak, tehát az oknyomozó történetírásnak. Utolsó nagy munkája (Geestelijke voorouders, 1888–93.) első kötetében Izrael országát és népét, második kötetében Hellast, harmadik kötetében Rómát jellemzi az ő kifejtett aesthetikai érzékével, emelkedett felfogásával és tiszta szabadelvűségével.

*A scholten- és opzoomer-féle theologia egyre több szakembert hódított meg, sőt a nagy közönség köréből is mind többen adtak rá visszhangot, akiknek élő vallásossága benne talált kielégülést. Már 1860. tájától tekintélyes helyet foglalt el a protestantismus életének minden viszonylatában. Népszerűsége főleg onnan eredt, hogy lehetővé tette az egyénnek közvetítő nélküli összeköttetését Istennel, mindenkinek magának adta tulajdonába a hit zsinórmértékét s kiküszöbölte a hit és

tudás közti összeütközés lehetőségét. A két iránynak a lelkiismeret szabadságáért vívott közös küzdelme kizárta köztük a szakadást, mely épen az általuk hangoztatott szabad gondolkodásnak és a vele szemben követelt türelmesség elveinek lett volna a megtagadása. El is simultak lassanként eltérő vonásaik és aránylag kevés idő telt belé, hogy egységes párttá váljanak. Bírálathoz alá vették a hit összes tárgyait és forrásait s egyedül a történelmi kritikát ismerték el a múlt igazságainak megállapítására eszközül. Nagy vitákat folytattak e közben a conservativokkal egyes kérdések, mint a biblia tekintélye, a csodák lehetősége, a testi feltámadás hite, a püünkösti történet stb. felől. Meghódították velük s különösen e közben teljes mértékben érvényesített kutatási módszerükkel a magok részére a groningeri iskolának is több tekintélyes tagját, így *Meyboom L. S. P.*-t, *Zaalberg J. C.*-t és a nevezett iskolának addig egyik vezérférfiát: *Muurling Vilmost*.¹⁸ Ez utóbbi több munkában körvonalozta theologiai álláspontját és részletesen indokolta állásfoglalását, úgy az előbbi, mint a későbbi időszakból; tudományos szempontból leginkább számba jöhet közülök az „Over de echt christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche hervormde kerk” (1849.) s még inkább a „Resultaten van onderzoek en ervaring” (2 k. II. kiad. 1870.) című, melyben rámutatott nézetváltozásának indokaira. Jeles szakmunkák a magok nemében „Practische godgeleerdheid” (2 k. II. kiad. 1860.) és „De Wesseli Gansfortii cum vita tum meritis in praeparanda sacrorum emendatione” (2 k. 1831.) című nagyobb művei. A groningeri iskola épen e veszteségeknél fogva is erősen hanyatlásnak indult a század hatvanas éveitől kezdve, de azért még sokáig tartott a befolyása. Belőle ágazott ki aztán egy nála szabadabb irány, mely *evangeliuminak* nevezte magát és amely hosszabb ideig egyesíté magában a középút kedvelőit. Fő törekvésök a Jézus személye vallásos érdemének méltánylása. A supranaturalismus mindinkább háttérbe lépett náluk s nem is viseltettek sohasem olyan elfogultsággal a modern theologia iránt, mint a régi groningeri irányúak, akik végre is közéjük olvadtak a hetvenes években. Az evangeliumi irány legkiválóbb tudósaiul *Gooszen M. A.* és *Cannegieter T.* említhetők. Ujabban azonban a modernekhez állott az utóbbi is, aki kiváló tekintély a holland egyházjogban, de foglalkozik vallásbölcsezzel is.

*Az így csatlakozottaknál sokkal nagyobb hírnevet szereztek a következő modern theologusok: *Hoekstra Stytske*¹⁹, *Tiele Kornél Péter*,²⁰

*Rauwenhoff Lajos Vilmos Ernő*²¹ és *Loman Ábrahám Dirk*.²² *Hoekstra* az ethikai irány fő képviselője volt elvtársai közt, aki *Scholten*nel szemben szót emelt az indeterminizmusnak egy módosított alakja mellett, melyben tehát szerepet juttatott bizonyos fokú szabadakaratnak. Általában finom érzékű bibliakutatónak és vallásbölcsésznek ismerték el még az eltérő nézetűek is, aki kivált a vallásos hit és gondolkozás jeles analysisével tudott tartós hatást kelteni. Legmaradandóbb értékű munkái, melyeknek egy része felölelte a meglehetősen elhanyagolt erkölcsant is: *Het geloof en leven des christens* (II. kiad. 1855.), *Het geloof des harten volgens het evangelie* (II. kiad. 1858.), *De ontwikkeling van de zedelijke idee in de geschiedenis* (1862.), *Beginselen en leer der oude doopsgezinden, vergeleken met die van de overige protestanten* (1863.), *Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof* (1864.), *De hoop der onsterfelijkheid* (1867.), *Wijsgeerige godsdienstleer* (2 k. 1894.), *Geschiedenis van de zedeleer* (2 k. 1896.) és *De christelijke geloofsleer* (2 k. 1897.). Nemcsak hazájában, hanem külföldön is nagy tudós hírében állott a talán az összes vallástörténészek legkitűnőbbike: *Tiele*, kinek legfontosabb munkái, miként a *Kuenen*éi, megjelentek a többi művelt nemzetek nyelvén is. Újszövetségi tanulmányokkal kezdte irodalmi működését, de nemsokára felismerte tulajdonképpen való hivatását, s azóta nagyszabású vallástörténeti művekkel vitte elő nagy lépésekben a tudományt. Nagy részben a közvetlen források alapján, a mások kutatásainak pedig a leglelkiismeretesebb megrostálásával írta meg *De godsdienst van Zarathustra* (1864.), *Vergelijkende geschiedenis van de Egyptische en Mesopotamische godsdiensten* (3 k. 1869–72.), *Geschiedenis van de godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten* (1876., még dánul, svédül és ruthénul is megjelent), *Over de ontwikkeling der Indische godsdiensten* (1880.), *Babylonisch-Assyrische Geschiedenis bis zur Eroberung Babels durch Cyrus* (1888.) című nagyobb és egyéb kisebb vallástörténeti munkáit, végül aztán ezeknek az összefoglalásával és az újabb kutatások felhasználásával készült remekművét, a „*Geschiedenis van de godsdienst in de oudheid tot op Alexander den Groote*” (2 k. 1891–95.) címűt. Ilyen beható vallástörténeti búvárkodások után állította össze a vallás eredetének, lényegének, létjogosultságának és viszonylatainak kérdésével foglalkozó híres vallásbölcsészeti könyvét „*Inleiding tot de godsdienstwetenschap*” (2 k. 1897–99.) címmel, melynek első kötetében a morfológiájáról, a

másodikban az ontológiájáról tárgyal a vallásnak. Több tekintetben hasonló eredménnyel működött a vallásbölcsezet terén még előtte *Rauwenhoff*, aki épenúgy kitűnt e tudomány problémáinak szellemes fejtegetésével, mint a történet bölcsezetének mesteri előadásával. Egyfelől *Wijsbegeerte van de godsdienst* (2 k. 1887.), másfelől *Geschiedenis van het protestantisme* (3 k. 1865–71.) című nagy munkái örökíték meg ezeket a képességeit. Vallásbölcsezete szerint a vallásnak az istenfélelem érzése a kútfeje, s az erkölcsi világrendben való hit a magva. Munkái kiválóságának elegendő bizonyossága, hogy az előbbi két kiadást ért német nyelven is, az utóbbi pedig le van fordítva magyarra is. Egyéb munkái közül nevezetes még: „*Het oude en het nieuwe geloof*”, de a magyar protestáns egyházat a *Bod Péter* nagy egyháztörténetének közre bocsátásával kötelezte emléke iránt örök hálára. Nagyírú tudós volt még *Loman*, aki azonban nagy ellenszenvet keltett maga iránt a türelmetlenebb theologusoknál, kik a keresztyénségre nézve vészthozóknak tekintik nézeteit. 1881-től fogva ugyanis több kisebb dolgozatában, de különösen „*Quaestiones Paulinae*” (*Theologisch Tijdschrift* 1882–5.) című félbeszakadt tanulmánysorozatában az evangéliumok és páli levelek beható kritikája alapján a mythosok országába utasítá az egész újszövetségi történetet szereplőivel együtt. Vizsgálódásainak egyfelől az az eredménye, hogy a Jézus alakja tökéletesen mythikus jellegű, még pedig zsidó és őskeresztyén eszmék megszemélyesítése, másfelől pedig, hogy a páli levelek állítólagos szerzője úgy lélektanilag, mint történetileg képtelen alak. Az újszövetségnek ezzel a jelképi felfogásával egész iskolát teremtett, de természetesen sok támadással is találkozott, amelyeknek maga cáfolgatta egy részét, tevéen amellet kevésbé lényeges dolgokban módosításokat is nézetein. Általában számos kisebb-nagyobb dolgozat tartja fenn nevét a bibliai tudományokban, de kiváló érdemei vannak a németalföldi régi egyházi zene-költészet buvárlása körül is, sőt ő maga szintén szerzett nem egy bensőséges vallásos éneket. Jelesebb követői még ennek az iránynak az elsoroltakon kívül: *Oort H.* (az ószövetség új tudományos fordításának szerkesztője), *Van Manen W. C.* (a *Loman* álláspontján írt „*Paulus*” című nagyszabású monográfia szerzője), *Matthes J. C.*, *Rovers M. A. M.*, *Prins J. J.* (a *Bod* munkája egyik kötetének sajtó alá rendezője), *Hugenholtz Ph. R.*, *Kosters W. H.*, *Knappert L.*, *Slotemaker L. H.*, *Hooykaas J.*, *Land J. P. N.*, *Meyboom H. U.* és még sokan mások.

*A régebbi hitreébresztési iránynak is él, még pedig két sarjadéka az újabb holland theológiában. Az egyik a confessionalismusát örökölte, a másik hozzá hasonlóan szintén az életre való hatás tekintetében kíván felmutatni eredményeket. Amaz a nagy orthodox államférfinak, *Groen Van Prinsterer Vilmosnak* és az érdemes theologusnak, *Heldring O. G.-nak* az átmeneti működése után 1870. tájától a *Kuyper Ábrahám*²³ erőteljes és erőszakos egyéniségében találta meg legjellegzetesebb képviselőjét. Nagy terjedelmű irodalmi munkásságának és előkelő közéleti szereplésének egész folyamán szilárdan megállott a calvini hittételek mellett, azt követelvén a református egyháznak minden egyes tagjától, hogy a Calvin nézeteihez szabja meggyőződését. Sok munkája közül, melyek összegyűjtve 1896–98. jelentek meg nyolc kötetben, tudományos szempontból az *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid* (3 k. 1894.) érdemel legtöbb figyelmet. Különben legnagyobb érdeme az irodalom körül a Junius Ferenc (1882.) és Lasco János (2 k. 1866.) összes műveinek közzé tétele. Pártjából még *Rutgers T. L.* fejtett ki tevékenységet tudományos téren.

*A hitreébresztési törekvésekből származott másik theologiai irányhoz a bennök buzgón résztvevő népszerű írónak: *Beets Miklósnak*, valamint id. *Gunning J. H.-nak*, id. *Valeton J. J. P.-nek* és legelső helyen *Chantepie de la Saussaye Dánielnek*²⁴ a munkálkodása tört utat. Ez a mélyelmű theologus nem sokat írt aránylag, s így nem annyira művei, mint inkább követői tartják fenn a tudományos jelentőségét. Polémikus iratokban és a napirenden levő eszmék élesszemű vizsgálatában merült ki jobbra a theologiai tudomány ápolásában való részvétele, azonban ezek a dolgozatai, kivált a Hofstede de Groot, Pierson és Scholten ellen irányzottak egész tárházát használják fel a tudomány fegyvereinek, „*Leven en rigting*” (1865.) című műve pedig melegen és ékesen szóló kifejtése a saját gondolatainak és eszményeinek. Az összes pártokkal s köztök a modern theológiával szemben való engesztelékeny magatartása következtében eleinte *irénikusnak* nevezték az irányát, de azután *ethikus* nevet nyert tagjainak a pietismusra emlékeztető némely hajlandóságai következtében. Az Istentől véghezvitt újjászületést ugyanis a legelső feltételnek tekintik arra, hogy megláthassa valaki az igazságot és szólhasson róla akár az egyházban, akár a tudományban. Az igazságot különben ki is jelentette Isten, tehát határozottan természetfeletti, de az ismeretnek emberi gyanánt lesz tárgyává. Úgy az Isten, mint az ember

egyedül Krisztusban és őáltala ismerhető meg, akinek ember-volta központi tétele a theológiának. A vallás mezeje erkölcsi, vagyis a vallás az erkölcsiségben nyilvánul és a hit eszerint nem tan, hanem élet. Valamint egygyé kell lenniök a vallási és erkölcsi tényezőknek: épenúgy összhangzásban kell maradnia a múlt hagyományának és az egyéni szabadságnak. Ennek a ködös gondolatmenetnek az alapján aztán arra igyekeznek, hogy a lehetőségig összhangba hozzák a józan értelemmel a vallásosságot, minek folytán részben fel is veszik theológiájokba az újabb tudományos kutatások vívmányait, de kinyilvánítják egyúttal, hogy a hit független a tudástól. Ezért voltak az irány első léptei bizonytalanok és ingadozók, s ezért bírnak eszméi oly kevés hódítást tenni a tudományosan képzett theologusok között. Nevesebb képviselői: *Chantepie de la Saussaye P. D.*, az alapító fia, úgyszintén ifj. *Valeton Józsué János Fülöp*, ifj. *Gunning J. H.*, akik mindnyájan atyjoktól öröklött eszméiket igyekeznek tovább fejteni. Az első egy összefoglaló vallástörténeti munkával, a második a zsoltárokról szóló háromkötetes commentariusával, az utolsó egy „Jézus életé”-vel tűnt ki leginkább.

*Hátra van még az egyháztörténeti irodalom kiválóbb művelőinek ismertetése. Magától érthető, hogy theologiai meggyőződésök iránya szerint ők is be volnának oszthatók az elősorolt iskolák tagjai közé, de minthogy teljes elismerésre méltóan, kivétel nélkül valamennyien az igazságnak előítélettől mentes, elfogulatlan keresésére törekedtek, akár orthodoxok, akár szabadelvűek voltak és theologiai gondolkozásukon legfeljebb csak átszűrték a talált tényeket és okokat, ilyennemű különbséget nem téve köztök, a már megemlítetteken kívül a többi mind egy csoportban lehet és kell ismertetni. Általánosságban megjegyzendő az e szakbeli irodalomról, hogy nem igen szeretnek, főként ujabban, egyetemes egyháztörténetet írni, még hazait sem, annál kevésbé általánosat. Van ugyan, többnyire a hatvanas évek előtti időszakból ebben a nemben is egy pár derék munka, de többnyire monográfiákat írnak kiváló buzgalommal és pedig nemcsak az egyház külső történetére vonatkozókat, hanem olyanokat is, amelyek az eszmék, az elvek, a tanok küzdelmét és az ebből folyó belső fejlődést tárgyalják. Ha az egyetemes egyháztörténet köréből vesznek elő egy-egy részletet, az adatoknak nem összehalmozására, hanem kritikai feldolgozására törekeshetnek. Ha pedig hazai tárggyal foglalkoznak, beható tanulmányozás és kimerítő adatkutatás után dolgozzák ki minden

részletének alapos ismertetésével. A századnak az alkalmilag már említettek mellett jelesebb egyháztörténészei közül *Ypey Annaeus*²⁵ a legrégebbi, aki tizenhárom kötetes munkában foglalkozott a keresztyén egyháznak csak a 18. századbeli történetével (1797–1815.); megírta továbbá a systematika theologia irodalmának (3 k. 1793–98.), majd a reformáció háromszázéves jubilaumára annak a rövid történetét (1817.), azután a kegyúri jognak a kifejlődési folyamatát (2 k. 1829.) és a *Dermout I. J.* társaságában a holland ref. egyháznak egészen korukig terjedő eseményeit (4 k. 1819–27.), mely utóbbiért calvin-ellenességgel vádolták őket, nem épen ok nélkül, de minden bizonnyal jogosulatlanul. *Royaards Herman János*²⁶ következett utána, aki *Chrestomathia patristica* (2 k. 1831–37.) és *Compendium historiae ecclesiae christianae* (2 k. 1840.) című munkáival érdemes munkásságot fejtett ki az egyetemes egyháznak és irodalmának a történelmében is, azonban főleg Hollandia egyházi múltjának ismertetésével vitte előbbre a tudományt. Számos kisebb tanulmányon kívül ugyanis terjedelmes könyvekben írta meg a keresztyénség Németalföldre való bevitelének és megerősödésének a történetét, azután az ott szervezkedett keresztyén egyháznak a középkor folyamán átélt eseményeit (2 k. 1849–53.), ezeket megelőzőleg pedig a holland reformátusok akkor érvényes egyházjogát (2 k. 1834–37.). Sok éven át szerkesztője volt az „*Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*” című folyóiratnak *Kist Miklós Keresztélylyel*²⁷ együtt, aki szintén jó nevet szerzett kiterjedt írói munkásságával. Egyetemesebb jellegű munkája mindössze a „*De christelijke kerk op aarde volgens het bijbelsche onderwijs en de geschiedenis*” (II. kiad. 2 k. 1835.) címet viselő, ellenben igen sokat írt monográfiát, melyek közül fontosabbak a keresztyén egyház helyzetének Nagy Konstantin alatti változásáról (1818.), az aquilejai patriarchaságról (1829.), Johanna papissáról (1843.), a valdenseknek völgyeikbe való visszatéréséről (1846.), a presbyteri rendszer fejlődéséről (1855.) szólnak, valamint a Coolhaes Gáspár, Van Bommel E., Smetius János és Voet van Campen J. E. életrajzát tartalmazók. Hasonlóképpen szorgalmas munkálkodást fejtett ki *Glasius Barend*,²⁸ aki viszont nagyobb részben egyetemesebb tárgyú művekkel tett tanúságot mély tudományosságáról. A németalföldi keresztyén egyháznak és vallásnak a reformáció előtti korból való eseményeit három kötetbe (1833–36.) és a reformáció utániakat nemkülönben háromba (1842–44.) foglalta.

Összeállította aztán „Godgeleerd Nederland” (3 k. 1852–56.) cím alatt az összes holland protestáns hittudósok betűrendes sorozatban közlött életrajzát, ami félszázad múltán is el van ismerve kiváló becsű forrásmunkának. Megírta továbbá a dordrechti zsinat részletes történetét, az előzményeknek és következményeknek szintén beható ismertetésével (2 k. 1860.), végül jellemezte Erasmust, mint németalföldi reformátort (1850.). Még szélesebb körű és értékesebb munkássággal örökíté meg nevét *Moll Vilmos*,²⁹ akinek „Kerkgeschiedenis van Nederland voor de hervorming” (2 k. 1864–71.) című munkáját mintegy harminc évvel később azért adták ki német átdolgozásban, hogy ellensúlyozzák vele a Janssen irányzatos pápás-szellemű munkáját. Részletesen foglalkozott az első hat századbéli keresztyének egyházi életével (II. kiad. 2 k. 1855.), aztán írt még Van Alkmaar Jánosnak a konstanzi zsinat eretnek-bírósa előtti megjelenéséről (1873.), Peters Gerlachról és műveiről, Brugman Jánosról (2 k. 1854.), Nagy Gellértről (1880.), Merula Angelusról (II. kiad. 1855.) stb., amiből kitűnik, hogy különös kedvvel tanulmányozta a reformáció előtti századokat és a reformáció korát. Még *Diest Lorgion Evert János*³⁰ tartozik a régibb nemzedék tagjai közé, aki egy általános jellegű munkán, a németalföldi keresztyén egyház történetével foglalkozón (2 k. 1859.) kívül igen jeles monográfiákkal tűnt ki e téren. Megírta egyebek mellett a keresztyénség Hollandiába való bevitelének történetét (1843.), valamint a reformáció Frizországban való elterjedésének folyamatát (1842.) s a református egyháznak ugyanott 1795-ig történt eseményeit (1848). Tiszta képet festett a felvilágosodás nagynevű bajnokának, Bekker Boldizsárnak úgyfraneckeri (1848.), mint amsterdami (2 k. 1851.) működéséről. Felújította végül Duifhuis Hubertnek az emlékezetét (1854.) és megcáfolta azt az állítást, hogy Grotius Hugó átállott volna katolikusnak (1857.).

*Az újabb egyháztörténetírók közé számítható már *Sepp Keresztély*³¹, bárha meglehetősen régen megkezdte volt e téren való működését. Nagybecsűek a holland theologiai irodalom történetére tartozó munkái, köztök első sorban a 16. és 17. századbelit és külön az 1787-től 1858-ig terjedő időbelit ismertető két-kétkötetes művei, melyek közül az előbbi 1873–74-ben, az utóbbi harmadik kiadásban 1867–68-ban jelent meg; ugyanide számítandó még a németalföldi prédikáció történetéhez adatokat közlő műve (1862), a Böhme Jakab legrégebb holland barátairól szóló kötete (1870), a Calvin Institutiójának irodalomtörténetét

megvilágító két értekezése (1868. és 1869.), a holland államnak az egyházi irodalomra gyakorolt felügyeletéről írt kiváló érdekű munkája (1891.) és a holland egyháztörténeti irodalom részletes rajza (1886.), amelyek mind tanúi annak a rengeteg olvasottságnak és kritikai érnek, amelyekről függ az efajta munkáknak a megbízhatósága. Ugyanilyen nemű több kötetnyi apróbb tanulmányain és közlésein kívül fontosak még a Franck Sebestyénről (1869.), La Chaise atyáról (1862.), szász Mórícáról (1862.) és főleg a Stinstra Jánosról és koráról (2 k. 1866.) tárgyaló kisebb-nagyobb terjedelmű munkái. Szintén általános elismeréssel találkozott *De Hoop Scheffer Jakab Gisbertnek*³² a munkálkodása. Megírta egyebek közt a németalföldi reformáció 1531-ig történt mozzanatait a legrészletesebben (2 k. 1873., német fordításban 1886.). Kiválóan tanulmánya tárgyává tette felekezetének, a mennonitának történetét, melyet egy két kiadást ért munkában dolgozott ki (II. kiad. 1869.); ezzel kapcsolatban írta le a vízbemerítéssel való keresztelés múltját (1882.) és tárgyalta az amsterdami brownisták viszontagságait (1881.). Több folyóirat jelent meg szerkesztésében, különösen egyháztörténelmi tartalmúak. Egy ilyennek (Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis) egy évtizednél tovább hasonlóképpen foglalkozott a szerkesztésével *Acquoy János Gerhard Rijk*³³, aki úgy ebben, mint külön füzetekben számtalan hosszabb és rövidebb tanulmányt bocsátott közre, mindmégannyit egy-egy homályban levő tárgy megvilágosítására. Az egyetemesebb érdekűek egyikében Németalföld Spanyolország elleni felkelésének kutatja az egyházi elemeit (1872.), másikában Nagy Gellértet jellemezte (1860.), harmadikában a reformáció előtti holland prózában írt építő irodalmat ismertette (1892.) stb. Nagyobb terjedelmű munkák szintén kerültek ki tolla alól, így p. o. Herman de Ruyter (1870.), Jan van Venray (1873.) és fő műve: *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* (3 k. 1875–80.), mely megbecsülhetetlen értékű adatokat tartalmaz a közös élet társulatának történetéhez és a reformációt megelőző korszak ismeretéhez. Igen fontos egy történet-elméleti munkája, melyet kézikönyvvül írt az egyháztörténeti kutatáshoz és egyháztörténetíráshoz (1894.), hogy mások is értékesíthessék az ő hosszú időn át ily irányban szerzett tapasztalatainak sokaságát. Kora halála miatt rövid időre terjedhetett írói működésének nagybecsű emlékeit hagyta hátra *Kleyn Henrik Gerrit*³⁴, akinek „Algemeene kerk en plaatselijke gemeente” (1888.) c. munkája döntő érveket szolgáltatott a ref. egyház ellen Kuyperéktől indított per (l. 361 –

2. 1.) kimeneteléhez. Hazai tárggyal foglalkozott még „Het leven van Johannes van Telia door Elias” (1882.) c. munkája és több kisebb közleménye. Nagy kedvvel búvárkodott a régi keresztyén egyház történetében; két ízben is közölt feldolgozva adatokat a keleti egyház 6. századbéli történetéhez, ritka becses tanulmányt írt Baradaeus Jakabról, a syr monophysita egyház alapítójáról (1882.), külön értekezésben foglalkozott I. Justinianus császárnak a keresztyén egyházhoz való viszonyával (1886.) és mindezeknek koronájául a *Van Toorenenbergen A.* társaságában betűrendes életrajzi gyűjteményt adott ki az első hat század patristikai irodalmának munkásairól, műveiknek is beható kritikai jellemzésével (2 k. 1889–91.). Az egyházi élet belső mozzanatait és jelenségeit tette kimerítő tanulmányozása tárgyává *Maronier János Henrik*³⁵, ki több más tudományágban is kipróbálta ugyan erejét, de ezen a téren aratta legnagyobb sikereit. Megírta a keresztyén vallástanítás történetét (3 k. 1881–83.), képet nyújtott a keresztyén gyülekezeteknek a katolikus egyház keletkezése előtti szervezetéről (1874.), megismertette a karácsoni (1875.), húsvéti (1894.) és pünkösti (1894.) ünneplés kifejlődését s foglalkozott továbbá a „benső igének” a reformáció némelyik egyházában való szereplésével (1890.). Ugyancsak a belső viszonyok festésére fektetett inkább súlyt „Geschiedenis van het protestantisme van den Munsterschen vrede tot de Fransche revolutie” (2 k. 1897.) című, széles látókörre mutató művében, valamint „De orde der Jezuiten, hare geschiedenis, inrichting en moraal” (1899.) cím alá foglalt tárgyilagos és igazságos fejtegetéseiben. Aránylag kevesebb számú, de jól megírt és alapos munka viseli a *Reitsma János*³⁶ nevét, u. m. „Franciscus Junius, een levensbeeld uit de eerste eeuw der kerkhervorming” (1864.), „Calvijns invloed op Nederland”, „De laatste dagen van de heerschappij der r. kath. kerk”, „Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming en de hervormde kerk in Friesland” (1876.), „Oostergo” (1888.) és „Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden” (1893., II. kiad. 1898.), amely az utóbbi évtizedek irodalmából egyedüli abban a tekintetben, hogy teljes egészében felöleli a holland református egyház múltját. Viszont talán a legszorgalmasabb munkásságot fejté ki a félszázadnál több ideig működött *Rogge Henrik Kornél*³⁷, aki egész sereg különféle terjedelmű dolgozatot tett közzé részint az *Acquoy*-val közösen szerkesztett folyóiratukban és a *Pijperrel* együtt ujabban kiadott *Nederlandsdi Archief voor kerkgeschiedenis* lapjain, részint önálló

füzetekben. Nagy odaadással búvárkodott a remonstránsok történetében s több kitűnő monográfiája jelent meg ide vágólag: *Coolhaes, de vorlooper van Arminius en der Remonstranten* (2 k. 1856.), *Adr. Stolker en zijn plan tot oprichting van christelijke gemeenten in het buitenland op den grondslag van het Remonstrantisme* (1894), *J. Taurinus en de Utrechtsche kerk in het begin der 17-e eeuw* (1888.), *Dominicus Sapma en Grietje Ulbes* (év n.) *Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden* (1873.), *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd* (3 k. 1874–76.). Az ez utóbbinak tárgyát képező nagy remonstráns vezérfőfira vonatkozólag még három kötetnyi kútfőtárt is bocsátott közre (1868–75.), úgy hogy immár körülbelül teljes fényt derített felekezete történetének első időszakára. Megírta még Vermigli Martyr Péternek (1859.) és Proost Jakabnak (1862.) az életrajzát. Ujabban ő volt vezető szelleme a köréje sereglő sok ifjabb történésznek.

*Mint nyilván kitűnik az előadottakból, rendkívül élénk tevékenység és előretörő készség jellemzi a kicsiny holland nemzet protestáns theologiai irodalmát, melynek mostanában nem egyszer csak követői és utánzói a nagy német nép tudósai. Az ószövetség és újszövetség irodalmának, a vallástörténetnek és vallásbölcsezetnek, az erkölcstannak és egyháztörténetnek a terén legfeljebb mennyiség tekintetében, sőt a legutóbbiban még így sem engedik magok fölé kerülni a németeket, a művelt világ figyelmét felkeltő nagy lépéseket pedig legalább is épen olyan gyakran tesznek a tudomány egyes szakaiban, mint akármelyik másik nemzet protestánsai. Ennek egyik, egészen természetes oka, hogy sohasem zárkóztak el gögösen, mint különösen régebben a németek, a többi nemzet theologiai irodalma elől, hanem rendszeresen siettek annak a jelesebb termékeit nyelvökre átültetni és így állandóan fenn tudták magokat a tudomány legmagasabb színvonalán tartani, ami kétségtelenül első és legfőbb feltétele a tovább haladásnak és alkalmilag a mások megelőzésének.³⁸

*II. Az angolországi protestantismus, melynek kebeléből mindig akadtak zászlótartói a korszerű eszméknek és amely szakadatlanul iparkodott, hogy megállja helyét a haladás áramlatában, a 19. században sem zárkózott el a kort mozgató elvek és irányok elől. És amíg az angol állami egyház természetéből szinte önként folyt az a visszafejlődésre törő különleges egyházi irány, mely megnyilatkozott a tractarianismus, puseyismus, ritualismus néven ismert katholisáló, de tudományos

szempontból egyáltalában számba se jöhető törekvésekben: addig más oldalról mindenfelé utat nyitott és tért engedett valamennyi brit protestáns egyház azoknak az eszméknek, amiket egyfelől a theologiai conservatismus szelleme, másfelől az előhaladásnak az a vágya hat át, mely nem bírja tűrni, hogy egyéb tudománycsoportok fejlődésétől elmaradjon a theológiáé. Megfelelő tér nyílt mellettök a hitreébresztési iránynak és a szellemét szolgáló theológiának is, mely mint rendesen, itt is orthodoxnak bizonyult dogmatikai tekintetben. Megvolt tehát nagyjában a benső összeköttetés az angol és más népek protestantismusának tudományos egyházi munkássága között, sőt gyakran mutatta is ennek jeleit az angol theologia, mely önálló nézetei mellett visszasugározta a többi országok kitűnőbb theologusainak is a gondolatait.

*E korszak kezdetén a régi confessionalis gondolkozás uralkodott még nagyban és egészben véve. Ennek egy tipikus és harcias képviselője volt *Wardlaw Ralph*³⁹, aki először az unitáriusok ellen kelt ki (*Discourses on the socinian controversy*, 1814.; majd pedig 1816.), azután a baptistákkal szemben szállott síkra a gyermekkeresztelés mellett (1825.), később az egyház államisága ellen támadt (1839.) és saját egyháza főelvének, az independentismusnak kelt védelmére (*Congregational independency*, 1848.), végül pedig összeállított egy orthodox szellemű theologiai tankönyvet (*Systematic theology*, 1856.), tehát mindig és mindenben hűséges képviselője volt egyháza hagyományainak. Még élt és működött, amikor a theologiai gondolkozás supranaturalista elemei közé bőven keveredtek rationalista eszmék. Ennek az újabb szellemnek volt nagyhatású szószólója és terjesztője *Coleridge Sámuel Taylor*⁴⁰, egy sokoldalú képzettséggel, finom érzékkel, élénk képzelő tehetséggel megáldott férfi, akinek azonban a gondolkodásmódja nem mondható egészen következetesnek és megállapodottnak. Közvetíteni akarta az egyház hitét a bölcsészeti idealizmusszal; ezt a hitet nem emberfölötti tekintélyre, hanem az emberi szellem eszményi voltára alapította és úgy igyekezett feltüntetni, mint amelyben tökéletessé lett az ember értelme. A keresztyénség nem elmélet őszintén, hanem élet és élő folyamat, és bizonyosága ennél fogva csakis ennek az életnek benső megtapasztalásában áll. Határozott különbséget tett azonban a vallásos tapasztalat lényegbeli alapténye és az egyes lényegtelen, alkalmi és változékony jelenségek között, mely utóbbiak idők folyamán csatlakoztak amahhoz. Ez a

vélekedése ellentétbe juttatta az orthodoxia supranaturalismusával, de eltávolította az evangéliumi vagy alsó-egyházi párt felfogásától is, mely az emberivel szemben pusztán csak természetfelettinek tekintette a keresztyénséget. Magában az ember szellemi életében kereste a magvakat, melyeket kifejleszthet a keresztyénség, amint kivehető ez „*Aids to reflection*” (1825.) című, nem rendszeres, de igen szellemes munkájából. A dogmákat észszerűvé iparkodott tenni, de úgy, hogy el ne veszítsék valláserkölcsei magvakat. Az inspirációról szóló dogmatikus elméletet például „*Confessions of an inquiring spirit*” (1840.) c. művében nagyon észszerű okokkal támadta meg, anélkül, hogy módosította volna annak valláserkölcsei értékéről táplált meggyőződését. A bibliáról azt tartotta, hogy folytonos kútfeje, támasza és kritériuma ugyan az igaz hitnek, de ez nem úgy értendő, hogy egyetlen kútfő volna és az sem mondható róla, hogy nemcsak tartalmazza a keresztyén vallást, hanem egyenesen maga a keresztyén vallás és tulajdonképpen egy csupán hitcikkekből álló hitvallás az egész. Általában véve értelem és érzelem, tudás és hit oly szorosan össze volt nála forrva, hogy védelmezője lett egyfelől az egyházi hitnek a vallástalan felvilágosodás ellen, másfelől a hagyományos hit szabadabb felfogásának a betűhívó orthodoxyával szemben.

*Gondolkozásának szabadabb iránya visszhangra talált a jeles emberek hosszú soránál: az u. n. Oriel-school tagjainál. A legbefolyásosabbak közé tartozott közülök *Hampden*, *Thirlwall* és különösen *Whately Richard*,⁴¹ habár ez nem is volt valami nagyon képzett theologus, tiszta elméje és mély belátása azonban pótolta ebbeli hiányát. Hajlandóságánál és gondolkozásánál fogva elejétől kezdve nagy rokonszenvet áruult el a rationalismus iránt. Legelterjedtebb tudományos műve ugyan egy aristotelesi alapelvekre fektetett logikája, melyet tankönyvül használnak egy sereg iskolában, de nem mulasztotta el egészséges észjárásával a theologia mezejét is fölkeresni, s úgy találta e közben, hogy némelyik egyházi dogma nem alapul a szentíráson. Ezt állította például a praedestinatio tanáról, melyet nem látott összhangban állónak a pálfélével, úgyszintén a megigazulás tanáról, mely alatt szerinte nem a Krisztus érdemének beszámítását kell érteni, hanem az erkölcsi feltételekhez kötött bűnbocsánatot, vagyis ennél fogva nem is volt szükség a Krisztus áldozati halálára. A szigorú sabbath-kötelezettséget hasonlóképen ellentétben állónak látta az újszövetséggel, mert a többi mózesi törvény érvényével együtt a sabbathra vonatkozóé is megszűnt a

keresztyénekre nézve. Egyébiránt a biblia nem is törvénykönyve sem a hitnek, sem az életnek, hanem népszerű alakba foglalt rendszere gyakorlati igazságoknak és alapelveknek. Főleg „On the difficulties of St. Pauls writings” (1828.) és „The kingdom of Christ” című munkáiban fejtette ki ezeket a gondolatait, melyek azonban végeredményökben csak épen az egyház hivatalos tanától eltérő magyarázatai az illető dogmáknak, de nem jártak együtt tagadásukkal vagy egyenesen elvetésükkel, s így egyébképen ő se tér le a taposott útról. „Elements of rhetoric” (1828.) című munkája jeles homiletika, az „Errors of Romanism” című pedig még ma is egyike a legkiválóbb vádiratoknak Róma ellen.

*Egyidejűleg a skótok közt is akadt szellemrokonuk a haladás ez úttörőinek *Erskine Tamásnak* és a jeles történetíró *Carlyle Tamásnak*, főleg pedig a nagyhatású *Campbell János Macleodnak*⁴² a személyében. Ez utóbbi nem tudván belenyugodni a calvinismus egynémely tanába, valami szelídebb evangelium után kutatott a bibliában. Így tanította aztán, hogy nemcsak kiválasztottakat illet meg a Krisztus-szerzette megigazulás, hanem mindenkit, mert az Isten nem lehet önkénykedő, mikor az emberi szív beleveti egész bizodalját. Ennélfogva kiki bizonyos lehet felőle, hogy részese a Krisztus által véghezvitt megváltásnak, amely nem is abban állott, hogy megszabadítsa a jövőbeli büntetésektől, hanem hogy az Isten gyermekeivé tegye az embereket egyetemlegesen. „The nature of the atonement and its relation to remission of sins and eternal life” (V. kiad. 1878.) című munkájában fejtegette volt legbehatóbban ezeket az eszméket, amelyekkel megegyezők a „Christ the of life” és „Thoughts on revelation” címűekben kifejezett gondolatok is, és amelyek az ember erkölcsi céljaihoz és vallási öntudatához képest alakították át a keresztyén üdvönt.

*Eredetileg *Coleridge*-nek és *Whately*-nak, meg némileg még *Campbellnek* állott a hatása alatt, de már jóval tovább ment nálok a szabadelvűség útján és következetesebbnek bizonyította magát fejtegetéseiben *Arnold Tamás*,⁴³ aki aztán a század első felében legkimagaslóbb alakjává nőtte ki magát az újonnan keletkezett szabadelvű iránynak, melyet az anglikán egyházra vonatkoztatva *széles-egyházi pártnak* nevezték el, de amely természetszerűleg sok követőt szerzett a dissenter egyházak tagjai közt is. A határozott egyéniségű és nemes jellemű *Arnold* korlátlan igazságszeretetet és mélységes vallásos érzést egyesített szabad szellemmel, világos észjárással és törhetetlen akaraterővel. „Principles of churchreform” (1833.) című munkájában azt

követelte, hogy az állami egyház nyissa meg kapuit a disszidentek előtt, odáig nyújtván ki határait, hogy helyet találhasson benne mindaz, ami keresztyén és az akar lenni az angol népből. Tehát a hozzávaló tazozásnak csupán annyiból álljon a feltétele, ami közös az összes felekezeteknél, tehát ami lényege a keresztyén hitnek; viszont a tanban, szertartásban és alkotmányban való különbségek mellékes dolgoknak tekintendők s nem kell törődni velök. Lényeges a keresztyénségben a cselekedetben nyilvánuló vallásosság, mely a szentírásban és különösen a Jézus személyében megnyilatkozó isteni kijelentésen alapszik s az egyéni és társadalmi lét megtisztulását és szentté lételét hajtja végre. Ezek az Angliában akkor még hallatlan eszmék roppant ellenhatást keltettek több oldalról, habár még mindig a régi felfogás keretében mozogtak a bibliáról táplált nézetei és túl is szárnyalta őket a történeti kritika későbbi fejlődése. Mindazáltal még ezen a téren is haladást jelent a működése. Ő volt honfitársai közt az első, aki lehetségesnek tüntette föl és meg is kezdte a bibliának egészséges szemekkel, az egyházi dogmák iránti előítélet szemüvege nélkül való olvasását. És ő volt az első abban a tekintetben is, hogy mellőzte a fő- és alsó-egyházi párt hagyományos frazeológiáját, s nem a multak holt örökségének, hanem az egyesek és nemzetek erkölcsi tökéletesedésére a jelenben is hatékony szellemi erőnek tüntette fel a keresztyénséget. Különben nem írt terjedelmesebb theologiai munkákat, s az is mutatja nagyságát, hogy még így is páratlan befolyást tudott gyakorolni e tudományág fejlődésére.

*A kiforrás, az átmenet állapotának hasonló jelei mutatkoztak más egykorú, de kisebb jelentőségű egyéneknek is, mint ahogy látható például *Hare Gyula Károlynak*⁴⁴ és *Milman Henrik Hartnak*⁴⁵ a munkáiból. Amaz a széles-egyházi párt jobb szárnyának a maga korában egyik fő képviselője, aki inkább tiszteletreméltó egyéniségével gyakorolt befolyást kortársaira, mint nem épen nagy kiterjedésű tudományos munkásságával. Védelmére kelt a Luther reformációjának a papismus és puseyismus híveivel szemben. Ez utóbbiak ellen írta „The contest with Rome” (1842.) c. munkáját, mely annál nagyobb hatást tett szabad szellemével, mivel meleg vallásos érzését minden kétségen kívül helyezték tartalmas prédikációi. *Milman* szintén csak annyit tett jóformán, hogy réseket tört a traditionalismus falain, amelyeken aztán bevonulhatott idővel a korlátnélküli szabad gondolkozás. Inkább csak képzeletdús elbeszélője, mint élesszemű kutatója a történetnek, melynek köréből

legjelentékenyebb munkája: *History of christianity to the abolition of paganism*. A biblia történeti felfogásához azonban mégis jelentékeny mértékben közeledett „*History of the Jews*” (1829.) című munkájában, melyben kritikával tárgyalgatta az ószövetség chronologiai adatait és a keleti allegorikus költészet termékének tekinté némely elbeszéléseit.

**Arnoldnak* és társainak a hatása elől nem zárkózhattak el az egyetemek sem s szellemök szétáradt ez úton a tudósoknak abban a tekintélyes tömegében, mely Cambridge-ben és Oxfordban végezte tanulmányait. E két egyetemhez képest két különböző irány vált csakhamar észrevehetővé a különben alapvető elveikre nézve megegyező szabadelvűek közt. A cambridge-iek a lassúbb haladás barátainak mutatták magokat, amennyiben körültekintőbben viselkedtek a hagyományos nézetekkel szemben. Legkimagaslóbb alakja volt irányuknak *Maurice Frigyes Denison*,⁴⁶ akinek theológiája a vallástörténet addig megállapított tényeinek beható vizsgálatán alapszik és főleg a történeti Krisztus személyében és tanában gyökerezik, amelyeket kifejtteni próbált a vallási babona termékeinek burkolatából. Ide azonban csak hosszas lelki forrongás után jutott el. Unitárius lelkészi családból származott, de még ifjú korában áttért az anglikán egyházba, sőt itt a tractarianusokhoz vonzódott egy ideig, csak azután érlelődött meg benne a haladás vágya és kezdett hozzá az ennek kielégítésére irányuló munkássághoz. Első könyve (*The kingdom of Christ*), mely harcba keverte az evangéliumi párttal, a Krisztus országának egyedül igaz megtestesülése gyanánt tüntette fel az anglikán egyházat, mivel a teljes igazságot tanítja szerinte. Ellenben „*Theological Essays*” (1853.) című művét már teljességgel nem találták egybehangzónak az anglikán egyház hitvallásával, minthogy azt tanította benne, hogy az „örök élet” és „örök halál” kifejezések nem a jövőre vonatkozó, határozatlan tartamú, időbeli állapotok jelzői, hanem az Istennel való egység, illetőleg tőle való különválás lelki állapotának a műszavai, — valamint hogy az evangelium nem a pokolbeli örökkévaló büntetésektől való félelmet, hanem az Istennek az egész emberiséghez való szeretetét tette a hit tárgyává. „*Doctrine of sacrifice*” (1854.) című munkájában pedig pogány képzetnek mondta, hogy a bűnök büntetését a neki nyújtott áldozat fejében engedi el az Isten, s ezen az alapon a hivatalos felfogástól eltérő módon fejtette ki a Krisztus helyettes elégtételének tanát. Legjelentékenyebb műve, a „*History of moral and metaphysical philosophy*” már teljes egészében

mutatja kiforrott szabadelvűségét, amely azonban óvatos maradt mindvégig.

*Buzgón működött közre szelleme terjesztésében barátja: *Trench Richard Chenevix*,⁴⁷ aki a hegyi prédikációt, a csodák fogalmát és a csodákat, nemkülönben a Jézus példázatait ugyanabban a szabad szellemben tárgyalta, amely már sokfelé uralkodóvá vált ekkorra az angolországi protestáns theológiában, de amelynek ápolása közben még mindig visszariadt annak a tudomány egész területén való érvényesítésétől. Ezt lehetett tapasztalni több más egykorú theologusnál is, akik szintén közel állottak a Maurice gondolkodásához, kivált *Kingsley Károlynál*,⁴⁸ akinek épen úgy eszménye volt egy erőteljes és tevékeny keresztyénség, mely kovásza legyen az emberi társadalom megújításának és megszentelésének. Éles ész és költői kedély egyesül munkáiban, melyekben a tudománynak nem annyira fejlesztésére, mint inkább népszerűsítésére törekedett. Méltán jutott óriási hírnévre *Robertson Frigyes Vilmos*,⁴⁹ aki kora halála miatt alig adhatta jelét nagy szellemének egyébbel, mint öt kötet prédikációval, de amikből tökéletesen visszasugárzik az a nagy lélek, mely egy szentben, de protestáns és modern szentben lakozott, aki nem menekül e világból, hanem lankadatlanul és rettenthetetlenül harcol minden gonosz ellen. Eszmegazdagság, erkölcsi erély, meleg vallásosság, életteli előadás, ragyogó nyelvezet tekintetében szinte páratlanok s még félszázad múltával is ritka népszerűségnek örvendenek beszédei. Krisztus szerinte is megváltó volt, de nem az ember büntetésének helyettes elszenvedése folytán, hanem mert eszményi megvalósulása annak, amivé lennie kell minden embernek, mint az Isten fiainak. A honfitársainál szokásos vasárnap-ünneplést visszaesésnek tekintette az evangeliumi szellemtől a judaismusba és farizeismusba. A bibliát ihletettnek tartotta, de nem diktáltak, — az Isten igéjének, de emberi szavakban, — amabban a tekintetben tökéletesnek, ebben tökéletlennek. A legfőbb igazságok nem alapulnak sem a bibliának, sem az egyháznak a tekintélyén, hanem az Isten lelkének az ember szívében való bizonyoságtételén. A hittételek magyarázásában ennél fogva sohasem törődött egyházilag megállapított alakjokkal, hanem mindig valami vallásos igazságot és erkölcsi elvet keresett bennök. Jóval tovább ment hát előre a szabadelvűség útján a már említetteknél s ha tudományos művekben is alkalma nyílhatott volna eszméit fejtegetni, szellemi szabadságának ilyen teljes mértékű

érvényesítésével bizonyára eljut vala olyan eredményekig, melyek egyenértékűek lettek volna a vele egyidejűleg működő oxfordi iskola vívmányaival.

*Ennek az irányához tartozók közül ketten érdemelnek első sorban figyelmet, mint legelső hirdetői szellemének: *Jowett Benjamin*⁵⁰ és *Stanley Arthur Penrhyn*.⁵¹ *Jowett*, aki méltán állott igen tanult philologus és theologus hírében, annak az immanentia-elméletnek volt hirdetője, mely a világ egybefüggésében és ennek törvényszerűségében találja meg az istenit. Valósággal úttörő munkát végzett a bibliai kritikában, amennyiben a Pál-féle levelek egy részének (a thessalonikaiakhoz, galatákhoz, rómaiakhoz írottaknak) kritikai jegyzetekkel és szellemes fejtegetésekkel kapcsolatosan kiadott gondos fordítása (2 k. 1855.) közben elvetette az ihletés, praedestinatio, eredendő bűn és engesztelődés tanát. Pálnek az ő apostolokhoz való viszonyára nézve közvetítő álláspontot foglal el a hagyományos és a tübingai nézet között, szerinte ugyanis nem volt köztök teljes egyetértés, de teljes ellentét sem. E maradandó becsű könyvében érvényre juttatott exegetikai elveit külön is kifejtette egy értekezésben, amelyben azt a kíváncsi kíváncsi nyilvánította, hogy a klasszika-philológiának a módszerét alkalmazza a bibliai exegesis is, és ne a megszokásra vagy hagyományra támaszkodva s ne is apologetikai vagy polémikai célzattal történjék tanulmányozása. Ugyanilyen szellem irányozta *Stanley*-nek a sokoldalú munkásságát, aki vezér-alakká nőtte ki magát a szabadelvűek táborában. Az apostoli korszakról szóló értekezéseinek gyűjteménye (III. kiad. 1874.), majd a korinthusiakhoz írt levelek magyarázata (1855.) egy iránt a történeti módszernek minden előítélettől mentes alkalmazásáról tett maradandó értékű bizonyosságot. „Lectures on history of the Jewish church” (1863–79. VIII. kiad. 2 k. 1884.) c. munkájában a költészet és kritika közt középponton haladva tárgyalta a zsidók egyháztörténetét, de eszeágában sem volt, hogy valami előleges keresztyéneknek vagy geológusoknak és astronomusoknak tegye meg őket. A 19. századbeli theologiáról szóló tanulmánya (1865.) részletesen fejtegeti a modern írásmagyarázat kellékeit; nagy érdeméül számítja be az újabb theologiának a történeti érzék mellett, hogy erkölcsi szempontból nézi a vallás tárgyait és hogy föléje helyezi a lelket a betűnek, az életet a dogmának. *Essays on church and state* (1870.), *Christian institutes* (1881. IV. kiad. 1883.) című műveit szintén a legtisztább szabadelvűség, de egyúttal a legbensőbb

vallásosság lengi át. Az egyháztörténetem terén hasonlóan kitűnő nevet szerzett a westminsteri apátságra vonatkozó művével (1868.), a skótok egyháztörténetével (1872.) és az Arnold Tamás életrajzával, mely utóbbi 1846. óta nem kevesebb, mint 13 kiadást ért.

*A szabadelvű irány hívei közül *Colenso János Vilmos*⁵² okozta a legnagyobb feltűnést (az ellene folytatott harcról a 309. lapon van szó), habár szabadelvűség tekintetében nem állott előbb a most említetteknél, akikhez egyébiránt meglehetősen előhaladott korában tért át a bibliahitű orthodoxia pártjáról. Még 1853-ban megjelent „falusi prédikációi” ennek a szellemében vannak írva, de már 1861-ben kiadott „St. Paul's epistle to the Romans” (1861.) és az ezutáni években folytatólagosan közrebocsátott „The Pentateuch and the book of Joshua” (6 k. 1863–71.) c. exegetikai munkáiban az ellenkező álláspontot foglalta el. A rómaiakhoz írt levél magyarázatában ugyanis megtagadta a pokolbeli büntetések örökkévalóságát, emebben pedig kétségbe vonta a mózesi könyvek hitelességét és történeti jellegét, azt állítván rólok egyúttal, hogy különböző eredetű és korú alkatrészekből állanak; egyszóval olyan eredményekre jutott önálló kutatásaival, amelyek azóta általánosan érvényre emelkedtek a bibliai tudományban. Épen ilyen tetemes változáson ment át a *Davidson Sámuel*⁵³ theologiai felfogása, csak hogy fokozatosabban. Introduction to the New Testament (3 k. 1848–51.) című munkájában még védelmére kelt kivétel nélkül az összes újszövetségi könyvek hitelességének. An introduction to the Old Testament (3 k. 1852–53.) című művében pedig már elhagyta a dogmatikai és apologetikai álláspontot s közvetíteni iparkodott régi és új nézeteket, míg pár év múlva már egészen és végképen a történeti kritika szabályait tette irányadókká újszövetségi bevezetésének új kiadásában, néhol túlmenve még az egykorú tübingai iskola megállapodásain is. Vannak még más munkái is, jelentékenyebbek és kevésbé jelentékenyek, fejlődésének mindegyik szakából, de valamennyien a bibliai tudományok köréből, melyeknek egyik legkiválóbb művelője volt hazájában. Legnevezetesebb az összes munkái közt: The canon of the Bible (III. kiad. 1880). Ugyancsak fejlődésnek volt alávetve az *Arnold Máté*⁵⁴ világnézete. Theologiai irányú munkássága kezdetén a Colenso ellenfelei közé tartozott ő is, de később Essays on criticism (II. kiad. 1869.), St. Paul and Protestantism (1870.), Literature and dogma (1873), God and the Bible (1875.), Last essays on church and religion (1877.)

című munkáiban az u. n. etnikai idealismus irányának lett megalapítója, mely az Isten megismerhetetlenségéből épenúgy az isteni kijelentés és a kijelentett vallás lehetetlenségét vonja ki szükségszerű következtetésül, mint akár a *Spencer Herbert* evolutionismusa. A bibliai Istent az erkölcsi világrenddel helyettesítette és amazt a vallás költészeti megszemélyesítésének tekintette. Megengedte újabban a biblia legmerészebb értelmezését is, míg régebben azt kívánta volt annak bűváraitól, hogy tekintettel legyenek az olvasók lelki építésére. Meggyőződésévé lett azonban, hogy a keresztyénség nem tartható fenn tovább a supranaturalismusa és ennek csodás folyományai iránti dogmatikus hit régi alakjában. A vallás pedig nem sokra megy sem természetfölötti dogmákkal, sem bölcsészeti metaphysikával, mert lényegét tekintve nem egyéb, mint erkölcsiség, még pedig szívbeli és ihletett erkölcsiség.

*Más szakban, de szintén a haladás érdekében munkálkodott *Tregelles Sámuel Prideaux*,⁵⁵ aki legkivált az újszövetségi szövegkritika terén szerzett nagy érdemeket. Hosszas előtanulmányok után 1857-ben kezdte kiadni újszövetségét, mely csak halála után nyert befejezést. Kutatásainak alapossága és pontossága, megállapodásainak tárgyilagossága és biztossága még most is nélkülözhetlenné teszi ezt a munkáját, melynek kiegészítő, elméleti része, az „Introduction to the textual criticism of the New Testament” harmadik kiadásban jelent meg 1862-ben. Többi munkái szintén az újszövetséggel foglalkoznak, azonban állított még össze egy concordantiát, mely már felöleli az egész bibliát. Ugyanezen a téren munkálkodott *Alford Henrik*⁵⁶ is, aki nagy hírnevet szerzett az újszövetség eredeti nyelven való kiadásával és annak kiválóan becses commentálásával (4 k. 1849. VI. kiad. 1868.). Úgy ebben, mint egyéb munkáiban (összesen 48 k.) felhasználni igyekezett a haladó theologia buvárlatainak eredményeit és maga is annak a szellemében törekedett előbbre vinni a tudományt.

*A későbbi szabadelvű biblia-tudósok közül legjelentékenyebb volt *Smith Vilmos Robertson*,⁵⁷ akinek irányához sokan csatlakoztak úgy a skót, mint az angol theologusok újabb és legújabb nemzedékéből. „The Old Testament in the Jewish church” (II. kiad. 1892., német fordításban 1894.) és „The prophets of Israel and their place in history” (1882.) című régebbi két műve, valamint a „Lectures on the religion of the Semites” (1889.) című utolsó munkája egyiránt a legjobb könyvek közé tartozik,

amik bármely nyelven megjelentek az ószövetségi theologia köréből. Erősen nagy visszatetszést keltett skót szabad egyházi hitsorsosai között, hogy épen úgy tárgyalta a bibliát, mint bármely más szellemi terméket, midőn eredetök után kutatott az egyes könyveknek, alkatrészeikre bontotta őket és kimutatta még a részeknek is különböző szerzőktől különféle célzattal való íratását. Felhasználta műveiben az őskor történetének mindazokat az egyéb forrásait is, melyek napvilágra jöttek dolgozatai megírásáig. Ezeknek különben a biblia tanulmányozására való alkalmazásuk tekintetében *Rawlinson György*⁵⁸ szerezte a legtöbb érdemet, aki bátyjának (*R. Henrik Creswicke*), az ékiratok nagyhírű megfőjtőjének régészeti leleteit állandóan értékesítette a keleti őskorra vonatkozó nagyszámú történeti munkáiban. Közülök legelső sorban a következők tartoznak a theologia körébe: *The historical evidences of the truth of the scripture records* (II. kiad. 1860.), *Historical illustrations of the Old Testament* (1871.), *St. Paul in Damascus and Arabia* (1877.), *Egypt and Babylon from scripture and profane sources* (1884.), *Isaac and Jacob, their lives and times* (1890.), *Ezrah and Nehemiah* (1891.).

*Két unitárius tudós szintén érdemes munkásságot fejtett ki a bibliai tudományok mezején, t. i. *Carpenter Estlin József*⁵⁹ és *Drummond Jakab*.⁶⁰ Amannak legfontosabb műve: *The three first Gospels, their origin and relation* (1890.), mely világosan érthető nyelvezeténél, nemes értelemben vett népszerű előadási modoránál fogva a legjobb könyvek közé tartozik az evangeliumokról szólók közt. Határozott kritikai álláspontján mindjárt műve legelején feltünteti az első három evangeliumnak a negyedikétől való abszolút különbözőségét. Nagyértékű az evangeliumi elbeszélések kialakulásának leírása, amelynél nagy tudományos készséggel használja fel a biblián kívüli vallástörténet analóg legendaképződéseit. Magyarra lefordított három kisebb munkája (*Palesztina a Jézus korában*, magyarul 1888.; *A halhatatlanság helye hitelveink között*, magyarul 1901.; *Jézus az evangeliumban és a történelemben*, magyarul 1904.) mindenik a maga tárgyának megfelelően hasonló jelességeket tüntet fel; az egyikben alapos képzettséggel, pompás érveléssel foglal állást a halhatatlanság tana mellett. *Drummondnak* „*The Jewish Messiah*” (1877.), „*Philo Judaeus*” (2 k. 1888.) és „*The epistle of St. Paul to the Galatians explained and illustrated*” (1893.) című munkái tudományos érték tekintetében még magasabb színvonalon állanak, amennyiben önálló kutatások termékei és eredeti gondolatok tárházai. Hamisítatlan szabadelvű

gondolkozásmódját, de egyúttal mély vallásos érzését élénken bizonyítják úgy ezen, mint „Spiritual religion” (1870.) és „Introduction to the study of Theology” (1884.) című munkái, melyek már az elméleti vallástudományok körébe tartoznak. Megírta a *Martineau* életrajzát is (1903.).

*Nevezetes theologusok még az unitáriusok közül: *Newman Ferenc*⁶¹ és *Martineau Jakab*⁶² akik már kizárólag az elméleti vallástudomány mezején munkálkodtak, még pedig nagyhatású eszmék képviselőiként. Amaz, testvére az anglikán egyház tractarianus irányától papismusra tért *Newman* Henrik bíbornoknak, épen azzal a buzgó vallásossággal és a meggyőződéseért való fáradhatatlan küzdelem ösztönével volt felruházva, mint a bátyja, de megvolt benne azonkívül az erkölcsi bátorság, hogy a maga lábán járva keresse az igazságot és eléjük helyezze nézeteit a hagyományos vélekedéseknek. Élőkön állott azoknak a tudósoknak, akik a század közepe táján éles kritika alá vették az egyházi tant. *Phases of faith* (1850.) című munkájában mély- és éleselmű fejtegetésekkel bizonyította be, hogy az egyházi tan, mely önmaga tette magát normájává a bibliai tannak, teljességgel nem tud megfelelni ebbeli hivatásának. Átment azután bírálatában magára a szentírásra és összehasonlításokkal mutatta ki belső ellenmondásait, úgyszintén a benne foglalt tanok kiegyeztetetetlen ellentéteit, valamint hogy némely állításait mennyire megcáfolják a tudománynak kétségszoros igazságai. „*The soul, its sorrows and aspirations*” (III. kiad. 1852.) és „*Theism doctrinal and practical*” (1858.) című rövid, de becses értekezései egy megtisztított és a jelenkor tudásával egybeolvasztott keresztyénség eszményi képét rajzolják, tiszta és józan felfogással, de igaz és benső keresztyén érzéssel. *Martineau* egy egész sereg munkájával szolgált rá arra a valósággal apostoli tekintélyre, melyet késő vénérségében is élvezett egyházában, de tisztelettel övezte amellet Angliának egész tudós világa és minden egyháza. Legnevezetesebb és egy körülbelül 25 kiadást ért énekeskönyvén kívül leginkább elterjedt művei: *The rationale of religions enquiry, or the question stated of reason, the bible and the church* (IV. kiad. 1853.), *Endeavours after the christian life* (VIII. kiad. 1886.), *A study of Spinoza* (II. kiad. 1883.), *Types of ethical theory* (2 k. II. kiad. 1886.), *Essays philosophical and theological* (3 k. 1866–91.), *Modern materialism, its attitude towards theology* (II. kiad. 1878.) a régebbiek közül. Megelőző tanulmányainak és

eszmélődéseinek mintegy összefoglalásául szerzette aztán két utolsó művét „A study of religion, its sources and contents” (2 k. II. kiad. 1889.) és „The seat of authority in religion” (1891.) címmel. Amabban az eltérő nézetek részletes cáfolata mellett a maga tiszta theista álláspontján annak a bebizonyítására vállalkozott, hogy az isten-eszme igazságáról való meggyőződés és a vallásos hit a megismerő és akaró emberi természetben gyökerezik, az utóbbiban pedig történeti és bölcsészeti bírálat nyomán veti el az egyházi tekintélynek az egyháztól előfeltételezett alapját: a természetfölötti kijelentést. Mindezeket az öt annyira jellemző mély belátással és oly magvas eszmék kíséretében tárgyalja, amelyeknek ritkán lehet párjokra akadni a vallás-bölcsészet irodalmában. Egyéb műveiben a Jézus személyéről a legszabadabb kritikával, de egyszersmind a legteljesebb hódolattal olyan képet állított elő, melyet megfosztott minden mythologikus lepeltől, de amelynek eredetije épen ezért lehetett „személyes megvalósulása a keresztyén vallásnak.”

*Még többen is működtek jelesen a vallásbölcsezet terén, így *Tulloch János*,⁶³ *Flint Róbert*⁶⁴ és *Caird János*.⁶⁵ *Tullochnak* legjelentékenyebb műve a 17. századbeli angol rationalis theológiának foglalkozik a történetével (Theology and christian philosophy in the 17-th century) egészen szabadelvű szellemében, de egy kisebb munkája (Movements of religious thought) még nyilvánvalóbban mutatja a skót állami egyház tantételeivel szemben való állásfoglalását, amennyiben őszintén megmondja, hogy a westminsteri hitvallás csupán egy 17. századbeli theologiai iskolának foglalja magában a vélekedését. Csalatkozhatatlanságot követelni részére szerintem semmivel se volna különb a pápaság rendszerénél, mely lealacsonyítja a keresztyén értelmét és semmi táplálékot nem nyújt vallásos vágyainak kielégítésére. Többi munkáit (Leaders of the Reformation, The Christ of the Gospels and modern criticism stb.) szintén az a törekvés hatja át, hogy összeegyeztesse a keresztyénséget az előhaladott kornak a szellemével. Még nagyobb hírnevet szerzett *Flint*, aki főleg „Antitheistic theories” és „Theism” c. munkáiban szabadelvű alapon fejtette ki az ethikai theismust képviselő világnézetét, mely a jelenkori theologiai speculatio legkülönb eszméinek quintessentiája. Az első helyen említett művében szemlét tartott a materialista, positivista, pessimista és pantheista elméletek felett s szellemdús érvelésekben mindegyiköknél kimutatta a tarthatatlanságát. Elveté az agnosticizmust is, melyhez

szerinte a természetre és történetre való alkalmaztatásában sem vezet el az evolutio-elmélet, sőt épen ellenkezőleg mindenikben elősegíti az Isten megismerését. Nevezetes munkája még a történetbölcészlet történetét tartalmazó „*Historical philosophy in France and Switzerland.*” Jóval kimerítőbb bírálat alá fogta az agnosticizmus rendszerét *Caird János* az „*Introduction to the philosophy of religion*” (1880.) c. munkában és pedig nagyjában a Hegel álláspontjáról, akinek befolyása alatt idealistikus irányt vett nála a racionalizmus. A könyv utolsó fejezetében a vallásbölcészlet és vallástörténet egymáshoz való viszonyát tárgyalva, találó megjegyzések kíséretében szólott az evolutio-elméletnek a vallástörténetben való helytelen és helyes alkalmazási módjairól; rámutatott egyszersmind arra is, hogy a keresztyénségnek ezen az alapon való tárgyalása végképen nem azt teszi, hogy ne volna benne semmi új és eredeti. „*Natural theology*” és „*Spinoza*” (1888.) című munkáit, nemkülönben prédikációit (1858.) szintén áthatja az a vágy, hogy azok is megtartassanak a vallás részére, akiket az egyház már elveszített a maga hagyományos theologiai metaphysikája miatt. Így aztán tetemes része van benne, hogy Skóciában kibékült a vallásos gondolkozás az új világnézettel.

*A szabadelvű irány szellemében még sok jeles tudós működött a theologia különféle ágaiban, így *Driver, Green, Cheyne, Calderwood, Caird E.* és mások. De mindannyiuk közt a legnagyobb tekintélyhez jutott a német születésű *Müller Miksa Frigyes*⁶⁶, ez a világhírű tudós az angol nemzetnek, aki az összehasonlító nyelvészet művelése közben kiszámíthatatlan érdemeket szerzett a vallástörténetnek a fejlesztése körül. 1879-ben az oxfordi egyetem megbízásából hozzákezdett a földgömb legfontosabb vallásos könyveinek angol fordításban való kiadásához, amiből két sorozatban összesen ötven kötet látott napvilágot. Kiváló becsűek „*Selected essays on language, mythology and religion*” (2 k. 1881.) c. a. megjelent értekezései, melyek rendkívül alapos feldolgozásai az addig ismert anyag legérdekesebb részeinek az összehasonlító mythologia szempontjából. Nevezetes aztán „*The origin and growth of religion, as illustr. by the religions of India*” (új kiad. 1898.) c. monográfiája és „*Contributions to the science of mythology*” (2 k. 1897.) c. kiadványa, mint megannyi nélkülözhetetlen adat a vallások történetéhez és alap a vallásbölcészethez. De legnagyobb fontosságúak a már óriásira gyűlt anyag alapján legutóbb írt összefoglaló munkái: *Physical religion, Natural religion, Anthropological religion* és *Theosophy*; or,

psychological religion, melyek 1890-től kezdve egyes években tartott Gifford-felolvasások, 1898-ban pedig új kiadásban jelentek meg mindannyian. Álláspontjára jellemző, hogy régebben megkísérelte a természeti vallásnak történeti alapon való megújítását, olyképen, hogy a legmagasabb fejlettségű vallások közös monotheistikus magvát találta általánosítandónak közös erkölcstannal. Később azonban előnyt adott a keresztyénségnek, mint amely magasabb egységbe foglalta össze a sémi és árja szellemet. A vallás egyébiránt szerinte a végtelennek az a nyomása, mely mindenütt érezhető, ahol személyes tudat van.

*Az ős keresztyénség történetének nagyérdemű bűvára, *Hatch Edwin*⁶⁷ ide vágó műveiben szintén bőségesen talált alkalmat a tudományos módszer teljes kifejtésére. Igen sok könyv jelent meg tőle, de ezek a legfontosabbak: „The organisation of the early christian churches” (III. kiad. 1888.), *An introductory lecture on the study of ecclesiastical history* (1885.), *Individualism and ecclesiasticism, their common place in the church of Christ* (1886.), *The growth of church institutions* (1887.) és *The influence of greek ideas and usages upon the christian church* (II. kiad. 1891.), melyeknek nagy része le van fordítva németre is. Nagy feltűnést keltett különösen utolsó történeti munkájával. Azt ugyanis, hogy a keresztyén egyház nem a hegyi beszéd erkölcsi törvényeibe helyezte a maga súlypontját, hanem a nicaei hitvallás metaphysikai hittételeibe, onnan fejté meg e könyvében, hogy a keresztyénség görög talajra csúszott át a sémita talajról és az új keresztyén eszmék elkeveredtek a hellén szellem meglevő áramlatai közt. Ezzel kapcsolatban beható tanulmányokat végzett a bibliai görög nyelvészetben is, amint bizonyítja „*Essays in biblical greek*” (1889.) c. műve, valamint a *Redpath*-tel együtt készített „*Concordance to the LXX and the other greek versions of the Old Testament*” (2 k. 1892–93.), amelyek körülbelül az úttörés munkáját végezték e téren.

*Még négy egyháztörténetíró érdemel kiváló figyelmet: *Robertson Jakab Craigie*,⁶⁸ *Creighton Mandell*,⁶⁹ *Stubbs Vilmos*⁷⁰ és *Froude Jakab Antal*.⁷¹ Nagy általánosságban úgy lehetne jellemezni munkásságuk irányát, hogy a két előbbi főleg az egyetemes egyháztörténet mezején alkotott jeles műveket, még pedig az első a reformáció előtti korra, a második a reformáció korára vonatkozólag, míg a harmadik hazája köztörténetével kapcsolatban Angolország középkori egyháztörténetének művelésére fordította erejét, a negyedik pedig szintén Anglia múltjával foglalkozó

köztörténetírói működése közben a reformáció kora óta történt angolországi eseményekre terjesztette ki sokszorosán figyelmét. *Robertsonnak* fő műve: *History of the christian church from the apostolic age to the reformation* (8 k. 1873–75.), de ezenkívül is sokat írt, fontosabbak közülök: *Sketches of church history* (1855), *A biography of Thomas a Becket* (1859.). *Creightonnak* legterjedelmesebb munkája: *History of the papacy during the period of the reformation* (5 k. 1882–94.); egyéb művei közül a következők a legkiválóbbak: *The age of Elizabeth* (1876), *The Tudors and the reformation* (1876.), *Life of cardinal Wolsey* (1888.). *Stubbs*-nek jelentékenyebb egyháztörténeti művei: *Registrum sacrum Anglicanum* (1858.), *Benedictus Abbas* (2 k. 1867.), *Councils and ecclesiastical documents* (1881.), *Memorials of St. Dunstan* (1874.). Végül az általános elismerés szerint legjelesebb, de egyesek véleménye szerint és talán valósággal is, néha sok szóval keveset mondó *Froude*-nak leghíresebb munkája a „*History of England from the fall of Wolsey*”, mely 12 kötetben (1856–70.) írja le csak mintegy hatvan évnek az eseményeit, természetesen nagy részletességgel adva elő mindenütt az egyházra vonatkozó mozzanatokot is. Egyéb ide vágó munkái: „*Influence of the reformation on the scottish character*” (magyarul is megjelent 1893.), a *Bunyan* (1880.) és *Luther* (1881.) életrajza s „*The divorce of Catherine of Aragon*” (1891.), melyek mindannyian tanúságot tesznek szabadelvű gondolkozásáról.

*Szinte mondani se kell, hogy a theologiai gondolkozás átalakulása nem történhetett meg az orthodoxia ellenállása nélkül. Az egyház hivatalos testületeinek több különböző alkalommal tanúsított szabadságellenes viselkedése mellett a tudomány terén is síkra szállott veszélyben forgó posícióiért a conservatív egyházi párt, amely azonban magától érthetőleg nem bír azért maga sem teljesen elzárkózni a tudomány vívmányaitól s csak a 18. század orthodoxai is keserves tapasztalatokat szerezhetnének — ha egyáltalában lehetséges volna — egy századdal később élt elvtársaik igazhitűsége felől. Egy részök el sem ismeri magát elvileg orthodoxnak, hanem „közvetítő” s más eféle elnevezés alatt gyakorolja a dogmáknak legalább a többségéhez való ragaszkodást. Az ilyen irányú tudósok közé tartozott a többi közt *Bruce Sándor Balmain*,⁷² *Dods Márk*⁷³ és *Drummond Henrik*,⁷⁴ ez a három jeles skót theologiai író. *Bruce* kifejezetten híve volt a régi tannak, de azért azt vallotta céljának, hogy oly módon magyarázza az újszövetségi iratokat, amely kielégíti a

modern tudomány igényeit. Mindamellet, bár tényleg nagy tanultságról és finom elmeélről tanúskodnak dolgozatai, önként következik, hogy nem felelhetett meg kitűzött nehéz feladatának. Műveinek a tárgyai különben: a Krisztus megalázása, az Isten országa, az Úr tanításai példázatokban, a keresztyénség védelme és igazságának bebizonyítása, valamint a synoptikus evangeliumok és a zsidókhoz írt levél exegesis, melyek közül p. o. az elsőben azt fejtegeti, hogy a Krisztus áldozati halálának értékét megsokszorozta tökéletes engedelmissége, megsokszorozta végetlen szeretete, megsokszorozta borzasztó szenvedése, amelyeket mind számításba vett az Isten és kielégített általok. Persze, csak a hitetlenségnek rója fel aztán, ha nem csatlakozik mindenki ehhez a tőle tolmácsolt isteni ítélethez. Ám teljes elismerést érdemel azért a törekvéseért, hogy a calvinismus merevségét helyettesíteni próbálna az Isten kegyelmének és szeretetének evangeliumával. Ebben a munkában buzgólkodik *Dods* is, aki szintén számos művet írt a *Bruce*-éhoz hasonló, de valamivel szabadabb szellemben és még több oldalú tudással. A történeti keresztyénségre igyekezvén támaszkodni, a Krisztusban történt kijelentésre fekteti egész elméletét s azt tekinti az egész vallás alapjának és központjának. Noha láthatólag távol áll a szabadelvű theológiától, még se kerülhette el a merev orthodoxia támadásait. Legfontosabb munkái Izrael vaskoráról, a Mohammed, Buddha és Krisztus közti viszonyról és a korinthusiakhoz írott levelekről szólnak. Érdemes munkát végzett azzal is, hogy angolra fordította Augustinusnak a műveit. Legérdekesebb a természettudós *Drummond*-nek a munkássága, melynek leghíresebb terméke a „Természeti törvény a szellemi világban” (1883., magyarul 1895.), ez az eredetiben mintegy harminc s még magyar fordításban is két kiadást ért becses könyv. Azt szeretné benne bebizonyítani, hogy a természeti törvények nemhogy ellenkeznének némely hagyományos egyházi elvekkkel, szerinte a vallás lényeges alkotó elemeivel, de sőt bizonyos magasabb egység van közöttök. Emelkedett gondolkozása és széles látóköre teljesen méltó az elismerésre, bár a vallástörténetben és bibliai tudományban való ismeretei csekélyebb mérvűek a természettudományban szerzetteknél. Szintén roppant elterjedt műve: *The greatest thing in the world* (1889.), de sok tekintetben legfontosabb az „*Ascent of man*” (1894.), mely a hagyományos szellem követői előtt forradalminak és destruktívnak tűnt fel, mivel figyelembe vette a Darwin és Hückel elméleteit. A nevezettekkel többé-kevésbé egy úton haladtak:

Story, Davidson A. B., Salmon, Fairbairn, Sanday, Gore és mások, többnyire szintén skót tudósok.

*A theologiai tudomány gyors haladása ellen küzdő theológusok sorába tartozott több, máskülönben tanult exegeta is az alsó-egyházi párt tagjai közül, köztük *Westcott Brooke Foss*⁷⁵ és munkatársa *Hort Fenton János Antal*,⁷⁶ valamint barátja *Lightfoot József Barber*.⁷⁷ Westcottnak nagyszámú munkái közül a következők terjedtek el legjobban: *A general survey of the history of the Canon of the New Testament* (VI. kiad. 1889.), *Introduction to the study of the Gospels* (VII. kiad. 1888.), *The Bible in the church* (IX. kiad. 1885.), *The gospel of the resurrection* (IV. kiad. 1884.), *The gospel according to St. John* (III. kiad. 1892.), *The historic faith* (III. kiad. 1885.), *Epistles of St. John* (II. kiad. 1886.), *The epistle to the Hebrews* (II. kiad. 1892.). Minthogy mellékes kérdésekben némi engedményeket tett a bibliai kritikának, szinte hajlandók voltak egyesek szabadelvűséget látni nála. Az inspiratio és az engesztelés tanára nézve tényleg nem állott egészen a confessionalis állásponton, de még nagyon távol a modern felfogástól. Az evangéliumok tartalmában például teljes összhangot látott és csak külső alakjokban vett észre lényegtelen eltéréseket, amelyek az írók különböző egyéniségéből folynak, de kölcsönösen egységessé egészítik ki egymást. A kényes kérdések tárgyalásánál a tudományos fejtegetéseket az építő irodalomnak azokkal a szólamaival helyettesíté, melyek az érzelmre hivatkoznak, mikor a tiszta értelmet illetné meg a szó. Mindamellett kiváló érdemeket szerzett tudományos téren újszövetségi szövegkritikájával, melynek eredményéül jelent meg „*The New Testament in the originál greek*” (2 k. 1881.) sokban javított szöveggel. Ebben a munkájában vett részt *Hort*, aki vele együtt kezdettől fogva tagja volt az angol-amerikai bibliarevideáló bizottságnak, amelynek kebelében tevékeny működést fejtettek ki mindketten. A *Hort* tudományos művei közül maradandóbb értékűek: *On monogenes theos in scripture and tradition* (1876.), *On the Constantinopolitan and other eastern creeds of the fourth century* (1876.) és *Judaistic christianity* (1894.), melyek mindannyian a régi keresztyénség történetének köréből tárgyalnak egy-egy érdekes kérdést kiváló történetírói képességgel, de szintén apologetikai irányban. Nagyobb tekintélyű, de nem különb theológus volt *Lightfoot*, aki konservatívabb gondolkozásúnak mutatkozott ifjúkori barátjánál *Westcott*nál is, amennyiben nyíltan és a leghatározottabban

állást foglalt a történeti kritikának a biblia kutatásában való érvényesítése ellen. Ez a szellem hatja át a galatákhoz (X. kiad. 1890), a philippibeliekhez (VII. kiad. 1883.), a kolossébeliekhez és Philemonhoz (VIII. kiad. 1886.) szóló leveleknek általa írott exegesisét, úgyszintén *Dissertations on the apostolic age* (1892.) és *Biblical essays* (1893.) c. alatt megjelent tanulmányait, nemkülönben *Essays on the work entitled Supernatural Religion* (1889.) c. apologetico-polémikus művét, mellyel egy 1874-ben névtelenül megjelent s nagy feltűnést keltett szabad szellemű munkát próbált megcáfolni. A tudomány mezején érdeme a legnevezetesebb apostoli atyák műveinek kiadása, melyekkel szemben már érvényesített némi kritikát. Egyháza hivatalos tanától is eltért annyiban, hogy bebizonyíthatatlannak nyilvánította azt a római egyháztól az anglikánba is átvett tant, mely szerint utódai volnának az apostoloknak a püspökök, azonban állítólag ezt a nézetét is visszavonta püspök-korában.

*Orthodox theologusokat a fő-egyházi párt is nagy számmal tud felmutatni a nem katholisáló irányúak közt is. Nevezetesebbek a főleg bibliai tudományokkal foglalkozók közül: *Farrar Frigyes Vilmos*⁷⁸ és *Liddon Henrik Parry*.⁷⁹ Amannak a Krisztus életéről szóló műve (1874.) hat év alatt 38 kiadást ért, a Pál apostol életéről szóló (1879.) pedig két év alatt 18-at, ami kétségtelenül bizonyítja, hogy előadási modorával nagyon eltalálta a közönség ízlését. *History of interpretation* (1886.) című munkája ugyanannak a szellemnek áll a szolgálatában, de nem szólván annyira közérdekű tárgyról, mint a két előbbi, nem is tett nagy hatást. Máskülönben a Calvin reprobatio-tanával szemben az universalismus hirdetője. *Liddon* erős harcba keveredett magával a saját pártjával is, amikor annak a köréből egy, a német és holland kritika vívmányait elfogadó könyv látott napvilágot a pentateüchről. Az angol nyelvnek egész szókincsét felhasználta, csak hogy megvédelmezhesse a szentírás dogmaszerűen értelmezett tekintélyét. Nagy kedveltségre tett szert a Krisztus istenségéről írott munkája (1866.), mely XI. kiadását érte meg 1885-ben. Megírta Pusey-nak is a részletes életrajzát (4 k. 1893.).

*A fő-egyházi pártnak a theologiai tudományok többi szakában munkálkodó tagjai között *Mozley Jakab Bowling*⁸⁰ és *Mansel Henrik Longueville*⁸¹ érdemel leginkább említést. Az előbbi, ki rendszeres és szellemdús gondolkozásával tűnt ki társai közül, különösen a dogmatörténetre nézve végzett beható kutatásokat. Írt a csodáról, a

praedestinációról, a keresztségben való ujjászületésről stb.; a „Ruling ideas in early ages” című műve talán a legjelesebb az összes közt. *Mansel* főleg két könyvében adott hangot supranaturalista dogmatismusának: a „The philosophy of the conditionel” (1866.) és „The limits of religious thought” (1852. V. kiad. 1870.) címűekben. Megtagadta bennük a bölcsészetnek arra való jogát, hogy bíráló alá vegye a kijelentett vallás tartalmát, de azt is tagadta egyszersmind, hogy megismerhetők volnának az Isten tulajdonságai. A keresztyénnek kötelessége szerinte minden hozzáadás és kivétel nélkül elfogadni mindazt, amit a kijelentés, vagyis a biblia tanít Istenről. Minthogy Krisztus a testben megjelent Isten, egyenesen istentelen kísérlet, ami bármely tekintetben javítani akarja tanítását, azaz vizsgálatnak veti alá a bibliát. Általában minden sora tanúskodik róla, hogy az orthodoxia érdekeit tartá szem előtt szüntelen és fő törekvése volt, hogy alávetessék az ember az egyház tekintélyének és megállapított tanának.

*Nagy tetszést arattak némely köröknél az ily irányú fejtegetések megjelenésük korában, de azért nem fordíthatták vissza a történelem szekerét, miként hathatósan igazolja az azóta lefolyt néhány évtized, amely alatt az angol protestantismusnak is annyit fejlődött a közgondolkozása, hogy a nagy többség ma már anachronismusnak tekintené az efajta nézeteket, habár viszont az is bizonyos, hogy még a tudósok tetemes része is csak lassan tudja magát beleélni a tudományos bűvárlatok egy-egy merészebbnek látszó vívmányába. Ezért aztán az angol nemzetnek a gyakorlati jelleméből is folyólag a vallásnak inkább a közéletben való nyilvánulásait ápolja az ügye iránt érdeklődők tetemesebb része, mint elméleti fejtegetéseit. Ám még emezekben is a legtöbbször uralkodik az a gyakorlati szempont, mely inkább az életre való hatásában becsüli és erkölcsi következményeiben tartja fontosnak a vallást, mint örökölt hagyományaiban és elvont tételeiben.⁸²

*III. A francia nyelvű protestáns egyházi irodalom művelése nem szorítkozik kizárólag Franciaország területének protestánsaira, hanem annál a szellemi közösségnél fogva, ameyben vele él Svájcnak francia része, épenúgy kiterjed ennek a protestánsaira, sőt ki a németalföldi vallon egyházra is, mely mintegy összekötő kapcsa a holland és francia theologiai tudománynak. Elzász és Lotharingia francia nemzetiségű lakosai, míg Franciaországhoz tartoztak, teljes mértékben és zavartalanul, amióta pedig német alattvalók, a lehetőségig fentartják az

összeköttetést régi hazájuk tudományos műveltségével; átmenetileg természetesen a protestánsok is, akik azonban a jelek szerint leghamarabb fogják otthon találni magokat a protestáns Németországban, ahol különben többfelé vannak régebbi eredetű francia gyülekezetek, épenúgy, mint Angliában is, melyeknek lelkeszei szintén a francia irodalmat művelik nagyobbára.

*A felvilágosodás meglehetősen hatást gyakorolt a francia protestantizmusra. A bibliai följegyzésekbe és a fő dogmákba vetett hit érintetlenül látszott maradni, de a külső lepel alatti szellem a 19.- század elején már kevésbé vonzódott a hagyományhoz, mint a haladáshoz. Az igehirdetésnek nem a hittételek szolgáltatták a tárgyait, hanem leginkább az isteni gondviselés és a keresztyén erény. Így aztán csakhamar szembe került egymással két irány. Az egyiknek *Vincent Sámuel Jakab Lajos*⁸³ állott az élén, egyre buzgóbban hirdetve a dogmanélküli, érzelembeli keresztyénséget, még pedig a Schleiermacher befolyása alatt, akinek theologiai gondolkodásával ő ismertette meg honfitársait. Híres könyve, a „Vues sur le protestantisme” (1829.) ékesszóló tolmácsa az akkori francia protestantizmus viszonyainak és szükségleteinek. „Du protestantisme en France,” „Méditations religieuses” stb. című munkái tanúságot tesznek arról a fordulatról, amelynél fogva a supranaturalizmus és rationalizmus keverékéből álló eredeti álláspontjáról lassanként mindinkább átpártolt az utóbbihoz. Az ellentétes irány vezéréül *Encontre Dániel* szerepelt, aki állhatatosan ragaszkodott a hagyományos szellemhez.

Eleinte majdnem öntudatlanul létező ellentétök akkor jutott napfényre és élesedett ki, amikor megindultak a hitreébresztés mozgalmi. Különösen a genfi ily irányú hatalmas mozgalom gyakorolt nagy befolyást Franciaország reformátusaira, theologiai tekintetben főleg abban, hogy sokaknál megszilárdította a biblia betűszerinti ihletésének tanát, melynek első sorban *Gaussen Ferenc Sámuel Róbert Lajos*⁸⁴ volt irodalmi téren a védelmezője. „Théopneustie” (II. kiad. 1842., angolul 1841.) című munkájában fejtette ki először reá vonatkozó eszméit, de „Le canon des saintes écritures” (2 k. 1860.) című művében újra részletesen foglalkozott ezzel a tannal, híven ragaszkodván a régi véleményéhez, „Leçons sur Daniel” (3 k. 1861.) című terjedelmes művében pedig egyenesen azt igyekezett kimutatni, hogy még 1848-ban beteljesedtek a magyarított bibliai könyv egyes jövődölései.

Ugyanebben a szellemben működött *Merle d'Anbigné János Henrik*,⁸⁵ aki hasonló eréllyel szállott síkra az inspiratio tana mellett (*L'autorité des saintes écritures inspirées de Dieu* 1850.). A praedestinatio tana ugyancsak lelkes pártfogóra talált benne, még pedig határozott calvini állásponton. A csodahit érdekében is szót emelt „*Les miracles ou deux erreurs*” (1840., magyarul *Dunántúli Prot. Lap* 1893–4.) című művében. Több sikerrel munkálkodott az egyháztörténet mezején, melynek különösen a következő könyvekkel gazdagította az irodalmát: *Histoire de la réformation du XVI-e siècle* (V. kiad. 4 k. 1877–8., német, holland és angol nyelvre is le van fordítva) és a folytatását képező „*Histoire de la reformation en Europe aux temps de Calvin*” (8 k. 1862–78.); bőséges történeti tájékozottság, az anyag világos beosztása, életteli és színgazdag irány jellemzi e munkáit, azonban a történetíró rovására nem egyszer túlságosan előtérbe lép bennök az ő erős egyénisége.

*A franciaországi református tudósok közül, akik szívvel-lélekkel csatlakoztak e genfi tudósok irányához, *Grandpierre Henrik*, *Monod Frigyes*, *Monod Vilmos* és a mindnyájánál kiválóbb *Monod Adolf*⁸⁶ érdemel említést. Ennek az utolsónak azonban sok lelki forrongás eredményéül többször ment át változáson a vallásos világnézete. Miután kezdetben kétségeket táplált a hitelvek igazsága iránt, nemsokára teljes meggyőződéssel igazaknak hirdette őket és a Gaussen befolyása alatt írt „*Lucile ou la lecture de la bible*” (IV. kiad. 1851.) című művében a katolikus egyházi tannal szemben a biblia kizárólagos tekintélyét hirdetve, főként a csodákból és jóslatokból iparkodott annak feltétlenül ihletett voltát bebizonyítani. Hasonló irányú műve az „*Explications sur l'édifice aux Ephésiens*.” Később újra módosult az iránya, amennyiben a német közvetítő theológusok hatása alatt minden tovább is megtartott bibliahitúsége mellett azt kezdte hirdetni a betűszerinti ihletés helyett, hogy az isteni sugalat mellett emberi vonások is találhatók a szent íróknál. Majd újabb hatásra nem a csodákban és jóslatokban kereste az evangelium igaz voltának bizonyosságát, hanem az emberi lélek legbensőbb és legfőbb szükségleteivel való megegyezésében.

*Ebben az irányban *Vinet Sándor Rudolf*,⁸⁷ a vaud-i szabad egyház szervezője gyakorolt rá hatást, aki szintén apostola volt ugyan a hitreébresztésnek, de ebben gyakorolt mérsékletével és igaz protestáns gondolkodásával nagy tiszteletet vívott ki a legtágabb körökben. A róla már mondottakhoz (l. 355. l.) csak annyit kell még pótlólag megjegyezni,

hogy a Kant bölcsezzetében bizonyos fajtájú propaedeutikáját látta a keresztyénségnek, ami élénk bizonyossága annak, hogy nem fanatikus dogmatizmus, hanem ellenkezőleg felvilágosodott szellem hatotta át pietizmusát, mely a bibliát is első sorban a folytonos erkölcsi megújulásra vezető erejéért becsülte nagyra. A „lelkiismeret theológiája”, amint nevezni szeretik rendszerét, némelyek részéről a „református Pascal,” mások részéről a „francia Schleiermacher” melléknevet szerzé meg neki, de természetes, hogy mint bármely hasonlat, úgy ezek sem tökéletesen megfelelők.

Annyi bizonyos, hogy őbenne nem láttak ellenfél a szabadabb gondolkozásaik, akik állást foglaltak a hitreélesztés szűkkeblűségével, bibliamagyarázási korlátoltságával és kicsinyeskedő felfogásával szemben. Vezetőik közül a már említett Vincent-on kívül a század első felében *Fontanés Ferdinánd* tűnt ki leginkább, akiben már felébredt a kritikai kutatás utáni vágy. Nála azonban mihamar sokkal jelesebbek léptek a párt élére, a század közepe tájától már több jónevű tudós működött a felvilágosodottabb irány szellemében, akik természetes átmenetet képeztek az igazi szabadelvű theológiához. *Coquerel Atanáz Lőrinc Károly*⁸⁸ volt köztök a leghíresebb, aki már a hitreélesztési mozgalmak idején elkezdte hirdetni a maga modern orthodoxiáját, mely még csak valami aféle volt, mint a német közvetítő theologia. A Strauss ellen írt munkája (*Réponse au livre du docteur Strauss: La vie de Jésus*. 1841., hollandul és angolul is megjelent) nagy népszerűségnek örvendett még orthodox körökben is, amelyek részéről viszont igen sok támadás érte a praedestinatio tana elleni állásfoglalásáért. Nevezetesebb munkái még: *Biographie sacrée* (II. kiad. 4 k. 1837–41.), *Histoire sainte et analyse de la bible* (III. kiad. 1850.), *Christologie* (2 k. 1858.), amely utóbbit egyenesen hitetlennek kiáltották ki az orthodoxok. Még nagyobb hírré tett szert prédikátori minőségében, úgy ékes előadásával, mint hatalmas beszédeivel, melyek, valamint az általa szerkesztett folyóiratok is, nagyban terjesztették a haladásra való vágyat nemcsak a franciák, hanem más országok protestánsai közt is

*Már teljesen a kritikai irány szellemében működött a különben mérsékelt *Reuss Ede Vilmos Jenő*,⁸⁹ aki történeti alapon végezve bibliai bűvárkodásait, rámutatott a szentírási okmányok történeti jellegére és korlátozta egyúttal szabályozó, irányadó érvényöket. Mint strassburgi tanár, német és francia nyelven egyforma szorgalommal dolgozott és

maradandó becsli műveket hozott létre mindkét nemzet irodalmában. Épen a legjelentékenyebb munkái (*Histoire de la théologie chrétienne au siècle apostolique*. 2 k. I. kiad. 1852. III. kiad. 1864., angolul, hollandul és svédül is megjelent, *Histoire du canon des saintes écritures*. II. kiad. 1864. és *La bible, nouvelle traduction avec introductions et commentaires* 16 k. 1874–81.) azonban sokkal inkább a francia irodalom munkásai közé avatják. Közel állott a tübingai iskolához, habár nem mindenben értett egyet a megállapodásaival, amennyiben p. o. hiteleseknek tartotta úgy a Timotheushoz írt második levelet, mint a kolosséiakhoz és ephesusiakhoz szólókat, sőt eleinte megmenteni próbálta még a Titushoz írt és az első timotheus-féle leveleket is, de azután annak követőivel együtt ezt a kettőt is épenúgy hamisaknak jelentette ki, mint kezdettől fogva az összes katolikus leveleket. Az apokalypsis rejtélyeinek megfejtésében és a pentateüch keletkezésének Kuentől tökéletességre vitt elméletében kifejtett úttörő munkássága örök időkre tiszteletet biztosít nevének a tudomány történetében. Messze kiható volt még emellett a francia theologiai közfelfogás megváltoztatásában való szerepe.

*Vele együtt azonos irányban fáradozott az ifjabb tudósoknak egész sora, akik aztán önként érthetőleg még tovább fejlesztették a tudomány egyes ágait. Különösen becses és fontos szolgálatokat végeztek ezen a téren a következő szabadelvű theologusok: *Colani Timotheus*, *Scherer Ödön*, *Viguié János Ariste*, az ifj. *Coquerel*, a két *Révillé*, *Vernes Mór Lajos*, *Nicolas Mihály* és *Oltramare Márk János Hugó*. *Colani*⁹⁰ tanítványa, majd tisztára volt Reuss-nak, akivel karöltve igyekezett előbbrevinni a theológiát, de amellett a közgondolkodásba is átültetni annak vívmányait. Erre szolgált egyfelől a „*Revue de théologie et de philosophie chrétienne*” (1850–1869.) című nagyhírű folyóirata, másfelől több prédikációs kötete, melyeknél különbet nem mutathat fel a francia irodalom. „*Jesus Christ et les croyances messianiques de son temps*” (I– II. kiad. 1864., hollandra is le van fordítva) című munkája a történeti és tárgyi kritika előítélettől mentes alkalmazásának kiváló becsű terméke, melyet azonban, miként többi dolgozatait is, teljesen áthat bizonyos bölcsészeti alapon nyugvó és erkölcsi jellegű vallásos érzés. Nevezetes még a Renan „*Jézus élete*”-vel foglalkozó könyve (1865.), mely nem csupán kritikája, hanem csaknem önálló és teljes feldolgozása a vitatott tárgynak. A strassburgi folyóirat szerkesztésében tevékeny részt vett *Scherer*,⁹¹ akinek Colanin kívül legelső

sorban köszönhette a szabadelvű theologia, hogy hatalommá lett Franciaországban és befolyást gyakorolhatott még az orthodoxia szellemének is előnyös módosulására. Előbb a legszélsőbb orthodox eszmék mellett harcolt, de csakhamar más irányt vett gondolkozása, amint kifejtette „La critique et la foi” (1850.) és „Lettres a mon curé” (III kiad. 1890.) című levelekben írott munkáival. Ebben az irányban egyre tovább haladt később, szinte a skepticismusig és pessimismusig, amennyiben egyes nyilatkozataival eljutott majdnem egészen a végső határáig a keresztyénségnek. Szigorúan logikus dialektikája és egyedül az igazságot szerető kritikája, melynek a francia irodalom termékeit illető gyakorlásában versenytárs nélküli elsőséget juttatott neki a köz elismerés, kérlelhetetlenül szembe szállott minden erkölcsi és szellemi gyarlósággal, s ebből folyólag becsülte kevésre nemcsak a katholicizmust, hanem külső megjelenési alakjában a protestantizmust is. *Mélanges de critique religieuse* (1860.) és *Mélanges d'histoire religieuse* (1864.) című több kiadást ért értekezés-gyűjteményei, valamint Vinet-ről (1853.) és Diderot-ról (1880.) szóló munkái a legjelesebbek közé tartoznak, amelyeket bármely nemzet vagy felekezet felmutathat a theologiai irodalomban. A nagy gondolkozók közül való volt és köztök is azok közül, akiket semmi sem bírt korlátozni meggyőződésök nyilvánításában. Szintén a strassburgi fakultás növendéke volt *Viguié*,⁹² de határozott szabadelvűsége mellett is más irányú, mint a hajlíthatatlan Scherer. Az ellentétek kikerülésének és elsimításának nagy mesteréül, a békeség és egyetértés ügyének lelkes ápolójául szerepelt még a tudományos irodalomban is. Az Istent egyszerre transcendensnek és immanensnek hirdette, a dogmákban olyan vallásos magvat keresett, mely összefér a modern ember világnézetével. Többnyire a múltat tanulmányozta, nem annyira a történelmi valóság szempontjából, hanem inkább elméleti fejtegetésekre alkalmazva és a jelennel való összefüggésében. Ide vágó számos műve közül legkiválóbbak: *Du principe chrétien de la réformation* (1856.), *Histoire de l'apologétique dans l'église réformée* (1858.), *Le symbole des apôtres* (1864.), *Les théories politiques libérales au XVI-e siècle* (1879.). Atyja vallásos szellemében, de már minden hagyománytól függetlenül működött *Coquerel* *Atanáz Jozsué*,⁹³ amint kifejezést adott ennek „La conscience et la foi” (1867., magyarul 1886) című munkájában, kizárólag az egyéni lelkiismeretből folyónak tüntetvén fel a vallást. Miként egykor atyja Jézusnak a Strauss-írta életrajzát, úgy ő a Renan tollából eredett

vette bonckés alá (1864., magyarul is megjelent), a Jézus iránti hódolatteljes odaadással és lelkesedéssel, de amely nem fogadta el valónak a hitvallások szentháromságát, nehogy megosztani segítsen az Istent. A hitvallásokat különben is a Jézus eszméi eltorzításának tekintette, amennyiben az egész evangéliumban nem bírt felfedezni csak egyetlen theologiai tételt sem. Ugyanilyen gondolkozásmód nyilvánul többi szépszájú műveiben, valamint prédikációiban is. Jóval nagyobb szabású és maradandóbb értékű a *Réville Albert*⁹⁴ munkássága, mely kitűnő szolgálatokat tett az egyetemes tudományosságnak, kiváltképpen az újszövetség, a dogmatörténet és minden felett a vallástörténet mezején. Az elsőnek a körébe tartozó művei közül legnevezetesebbek: *Études critiques sur l'évangile selon St. Matthieu* (1862), *Jésus de Nazareth* (2 k. 1897.), amely egy teljes újszövetségi kortörténet keretében festi a Jézus személyét és működését. A dogmatörténet köréből fontosabb munkái: *De la rédemption études historiques et dogmatiques* (1859.), *Histoire du dogme de la divinité de Jésus Christ* (II. kiad. 1876.), *Histoire du diable* (1870.), melyek a legjellegzetesebb hittételek kifejlődésének útjára vetnek világot. Az utóbbi már részben a vallástörténet körében mozog, amelyre vonatkozólag a következő hatalmas, méltán világhírré jutott könyveit adta ki később: *Prolégomènes de l'histoire des religions* (IV. kiad. 1886.), *La religion des peuples non-civilisés* (1883.), *Les religions du Mexique, du Pérou et de l'Amérique centrale* (1885.), *La religion chinoise* (1889.), melyekben a többi jeles vallástörténészektől még vizsgálat alá nem vett népek vallásának minden igényt kielégítő ismertetésével gazdagította a tudományt, aminek ebben a szakban a legnagyobbak közt méltó helyet foglaló, általában pedig lankadatlan szorgalmú és nagyhatású munkása volt egész pályáján. Nyomdokain jár fia *Réville János*,⁹⁵ aki a „*Revue de l'histoire des religions*” (1885. óta) szerkesztésében, valamint a rómaiaknak a Severusok idejéből (1886.) és a synkretizmus alatti (1905.) vallására s a keresztyénség őstörténetére (a logos-tanról, 1881. a negyedik evangélium eredetéről és történeti értékéről, 1901. és a püspökség eredetéről, 1894.) vonatkozó többrendbeli alapos művében megbizonyított tárgyilagosságával még az orthodoxia higgadtabb elemeinek is meg tudta nyerni a rokonszenvét. Annál kevésbé sikerült ez az említett vallástörténeti folyóirat őelőtte (1880–1884.) működött szerkesztőjének: *Vernes-nek*,⁹⁶ noha főleg a héber vallástörténetben általánosan tekintélynek van elismerve. Számos nehéz problémát

választott ki belőle kutatásai tárgyául, melyeknek főbb eredményeit egy csomó kisebb értekezésen kívül a következő művei tartalmazzák: *Le peuple d'Israël et ses espérances relatives à son avenir jusqu'à l'époque persane* (1872.), *Histoire des idées messianiques depuis Alexandre jusqu'à l'empereur Adrien* (1874.), *Précis d'histoire, juive depuis les origines jusqu'à l'époque persane* (1889.), *Du prétendu polythéisme des Hébreux* (2 k. 1891.). E műveiben tisztán történeti alapon áll, ám elméleti jellegű dolgozataiban már közel jut a materialismushoz és skepticismushoz, aminek elegendő bizonyossága, hogy kétségbe vonja az isteni gondviselést. Nagy kiterjedésű írói munkásság örökölte meg a *Nicolas*⁹⁷ nevét is, aki a maga idejében egyetlen szabadelvű tanára volt a montaubani theologiai fakultásnak. Különféle szakokban munkálkodott, de legtöbbit a bibliai és velők egybefüggő tudományokban (*Des doctrines religieuses des juifs*. II. kiad. 1867., *Études critiques sur la bible*. 2 k. 1862.–3., *Études sur les évangiles apocryphes*. 1865., *Le symbole des Apôtres*. 1867.), valamint a honabeli egyházi irodalomtörténet terén (*Histoire littéraire de Nîmes*. 3 k. 1854., *Histoire de l'ancienne académie protestante de Montauban ...* 1885.). Kizárólag az újszövetség tanulmányozásával foglalkozott *Oltramare*,⁹⁸ akinek legjelentősebb munkái azok a tudományos commentariusok, amelyeket a római (2 k. II. kiad. 1881–2), valamint a kolosséi, ephesusi és philemon-féle levelekhez (3 k. 1891–3.) írt; a nagy közönségnél azonban sokkal népszerűbbé tette nevét többször kiadott újszövetség-fordításával (1872.), melybe felölelte a kritikának valamennyi vívmányát s a mellett nyelvezetével is tökéletesen megfelelt a kor fejlettségi fokának. A jelesebbek közé tartoznak még ezek a szabadelvű theológusok: *Pécaut Félix*, *Coquerel István*, *Leblois György Lajos*, *Chavannes C. G.*, *Charruaud D. P.*, *Montet*, *Martin-Pachoud J.* és *Bordier Henrik*.

*A szabadelvű theologia hódításai és irodalmi sikerei önként érthetően magok után vonták az orthodoxia ellen-actióját, mely azonban sokkal nagyobb eredményt ért el a hivatalos egyházban, hol kezökben tartották a hatalmat, mint a tudomány terén, ahol a győzelemhez nem elég a hatalom. A század közepe táján *Jalaguier* és *De Félice G.* (a francia protestantismus történetének egyik derék megírója) voltak a szellemi vezérek, később pedig *Bersier Jenő Arthur Ferencz*⁹⁹ és *De Pressensé Ödön Déhault* magaslottak ki soraikból tudományos munkásságukkal. Amaz egyike a franciák legnagyobb prédikátorainak, kinek németül, angolul, dánul, svédül, oroszul és magyarul is megjelentek egyházi beszédei, de

tekintélyes állást foglalt el a tudományos irodalomban is. Megírta az 1872-iki nevezetes zsinatuk lefolyását (2 k.), a Coligny életrajzát (1885.) és a nantes-i edictum visszavonásának történetét (1886.), úgyszintén kiadott „Quelques pages de l'histoire des Huguenots” (III. kiad. 1892.) c. a. egy csomó tanulmányt, míg „L'immutabilité de Jésus Christ” (1880.) és „La royauté de Jésus Christ” (1881.) c. dolgozatai tudományos fejtegetések népszerű nyelven építő céllal. Az egyéniség nagy bajnoka idővel az egyházi közös szervezet barátjává fejlődött, de ennek és református orthodoxiájának dacára az úrvacsora tanfogalmában jó közel állott a lutheri tanhoz. *De Pressense*¹⁰⁰ a Vinet hatása alatt buzgó híve maradt működése egész folyamán a feltétlen lelkiismereti szabadságnak s így nem a confessiókból vett és rájuk támaszkodó, hanem egyéniségéből eredő volt az orthodoxiája. Tarthatatlannak bélyegezte a mechanikus ihletés tanát, utat engedett a szabad vizsgálódásnak, de fentartotta a keresztyénség alaptanainak tekintett némelyik dogmát s egyúttal a keresztyénség sine qua non-jának nyilvánította a supranaturalismust, azonban egyedül Jézusra és megváltói munkájára szorította. Egy egész könyvtárt töltenek be művei, melyek közül legbecsesebb a „Histoire des trois premiers siècles de l'église chrétienne” (4 k. II. kiad. 1887., németre és angolra is le van fordítva); jelesek továbbá a Renan művének ellentétéül írt „Jesus Christ, son temps, sa vie, son oeuvre” (VII. kiad. 1884., németül is megjelent,) „L'église et la révolution française” (III. kiad. 1890.), „L'ancien monde et la christianisme” (1887.). Ragyogó irány, rendületlen hit, sokoldalú képzettség, mély belátás egyesül mind e műveiben. Az említetteken kívül még sokan működtek ebben az irányban, így p. o. Bonifás Ferencz, Viguet Károly Oktáv, Naville, Bost János, Godet Frigyes Lajos, Monod J. P. T., Monod Tivadar, Bois Károly, Bonnet János Lajos, Bovon Gyula, Gasparin Agenor gr. és Guizot, a híres államférfi.

*Alig akad azonban köztök, kivált az újabb időben, aki a világtól elzárkózó rideg confessionalismusnak volna a híve. Hiszen épen imént ismertetett legkiválóbbjaik is messze letértek már az orthodoxia régi útjáról. A papságnak a tudománnyal kevésbé törődő többsége közt még mindig erős ugyan a dogmákhoz való ragaszkodás és nagymértékű az e téren való haladás iránti ellenszenv, de a gondolkozó elemek, még ha conservatív természetűek és neveltetésűek is, nem igen szeretnek a kortól elmaradni és így kivált az újabb nemzedékek tagjai közt már egészen más a theologiai felfogás, mint a hagyományos szellem ósdi

híveinél, még ha orthodoxoknak vallják is magokat. Vannak aztán sokan olyanok, akik egyenesen célul tűzik ki a hit és tudás közti közvetítést, vagyis a régi nézeteknek új köntösbe való öltöztetését. Ezen közvetítő theológusok közül *Bouvier Ami Ágost Oszkár*¹⁰¹ és *Lichtenberger Frigyes Ágost* érdemel első sorban említést, mint akik nagy kiterjedésű irodalmi működést folytattak mindketten. Amannak legnevezetesebb munkái ily irányban a kijelentésről (1870.), a keresztyénség szelleméről (1877.), a modern lelkiismeretről és a bűnbeesés tanáról (1886.) szólnak, de ugyanaz a szellem hatja át „*Théologie systématique*”-ját (1887.) és a genfi felsőbb oktatásnak 1559-től való történetével foglalkozó művét (1878.). *Lichtenberger*¹⁰² a Lessing theológiájáról (1854.) és a dogmatika tudományának alkotó elemeiről (1860.) írta működése kezdő korszakában fontosabb munkáit, később pedig „*Histoire des idées religieuses en Allemagne depuis le milieu du 18. siècle*” (3 k. II. kiad. 1888.) c. angolra is lefordított munkájával és „*Encyclopédie des sciences religieuses*” 1876–1882.) c. tizenhárom kötetes theológiai lexikonával szerzett nagy érdemet és méltó hírnevet. Ilyen közvetítő theológusokul említhetők még: *Stapfer Ödön*, *Segond Lajos* és *Astié J. F.*.

*A közvetítő theológiai gondolkozásnak azonban leghíresebb gyümölcse a *Sabatier Ágost Lajos* és *Ménégoz Jenő Lajos* által alkotott és symbólo-fideizmus vagy párisi theológiai iskola néven emlegetett irány, amely ez elnevezések alatt csak a század utolsó tizedében jutott ugyan hírnévre, de most nevezett első képviselői már jóval előbb is hirdették ebbeli elveiket, melyek igazában két külön rendszert képeznek. A *Sabatier*¹⁰³ symbólismusa abból indul ki, hogy az érzékelhető véges világ csak symbóluma a megismerhetetlen végetlen világnak. A külső világban a törvényszerűség mechanice érvényesül, a magunk belső világában a teleologia uralkodik. Az így előállott ellentétet a mindeniket teremtő Isten eszméje egyenlíti ki, mint aki megállapította a világnak az okszerűségét is, az egyénnek a célját is. Ennek tudata a vallás. Vallási képzeink és tárgyaik voltaképen nem fedik egymást. Képzeinket ugyanis az érzékelhető világ köréből vesszük, míg a vallás tárgyai transcendensek, csakhogy nem tudjuk őket másképen kifejezni, csupán a mi szűkkörű tapasztalatunkhoz mért hasonlatokkal, symbólumokkal; vallási képzeink tehát csakis symbólikus jellegűek, tárgyaiknak a symbólumaik. Szükség van ennél fogva e tárgyakat illető isteni kijelentésre, még pedig a bárki által elfogadható pszichológiai jellegűre,

amely természetéből folyólag nem lehet másforma, mint subjectiv. Az embernek e kijelentéssel megpecsételt viszonya az Istenhez legtökéletesebb volt a Krisztus lelkében, azaz az ő vallása a legtökéletesebb, amelyet azonban semmiféle, történetileg kifejtett alakjával nem szabad azonosítani. A hitcikkek szintén csak emberi módon fejezik ki az isteni igazságokat és épen ezért szakadatlan revisióra szorulnak, de ez nemhogy ártana a vallásnak, hanem épen ellenkezőleg a tökéletesedését munkálja, mert mind közelebb juttatja a Krisztuséhoz. Minthogy a protestáns keresztyénség a folytonos tökéletesedés útján halad, meg aztán egybeesik benne a vallás az erkölccsel: ez a leghelyesebb formája a keresztyénségnek. Ebben a szellemben írta Sabatier a régibb műveit is, de legrendszeresebben utolsó hatalmas munkájában, az „Esquisse d'une philosophie de la religion” (I–II. kiad. 1897., németül 1898.; magyarra is le van fordítva egy fejezete a Ker. Magvető 1903-iki folyamában) címűben fejtette ki ide vonatkozó eszméit, a vallás, a keresztyénség, a dogma, mint főtárgyak köré csoportosítva. Régebbi munkái szintén kiváló; nevezetesebbek közülök: L'apôtre Paul (II. kiad. 1881.), L'origine du péché dans le système théologique de Paul (1887.), Les origines littéraires et la composition de l'apocalypse de St. Jean (1888.) és L'évangile de Pierre et les évangiles canoniques (1893.) az újszövetség köréből, valamint De la vie intime des dogmes et de leur puissance d'évolution (1889., németül 1890.) a vallásbölcsészet köréből.

*A symbólismusszal egy rendszerré gyúrt fideismus *Ménégoznak*¹⁰⁴ az elve, aki közös emberi tulajdonságnak tekinti az üdv utáni vágyakozást. Az üdv megnyerésének módját szerinte nem lévén képes az értelem megállapítani, máshova kell fordulni felvilágosításért. Ezt Isten adja meg kijelentésében, amely közli az ő szellemét az emberi szellemmel. Az ő szelleme teremti meg aztán az emberben a vallást, ami egy olyan belső állapot, mely külső életben nyilvánul. Központja a hit által való megigazulás felőli bizonyosság. Ám ez a hit nem dogmákban áll, vagyis nem „fides historica”, hanem „fiducia cordis”, azaz a lélek Istennek való szentelése. Ez az alapja az egész vallásos érzésnek és csak termékei neki a dogmák is, a cselekedetek is, nem pedig tárgyai vagy pedig helyettesítői. Körébe tartoznak ellenben a csodák, amelyek nem eltérések a természeti törvényektől, mert csupán az ismeretes törvényeivel ellenkeznek a természetnek, de a mi véges ismeretünk nem

lehet korlátja az Isten üdv munkásságának, szabad cselekvésének, imánk meghallgatásának. Ennek a fideista felfogásnak a symbólismusszal legfőbb összekötő kapcsa a subjectivismusnak, az individualismusnak a tiszteltben tartása, vagyis a theologiai tudománynak teljesen a szabadelvű irány szellemében való munkálása. Ez alapon aztán *Ménégoz* elvetve a szentháromság orthodox tanát, akként állapítja meg annak a magvát, lényegét, hogy az Atya a transcendens Isten, a Fiú az objective immanens Isten (Logos), a Szentlélek a subjective immanens Isten, de magától érthetőleg ugyanegy a három. „La prédestination dans la théologie paulinienne” (1885.) c. dolgozatában azt fejtegette, hogy Pálnál nyoma sincs sem a feltétlen, sem a feltételes praedestinációnak. A páli levelek beható tanulmányozásának eredményei még „Le péché et la rédemption d'après St. Paul” (1882.) és „La théologie de l'épître aux Hébreux” (1894.) c. munkái, mely utóbbi a tárgyal felvett levél keletkezésének a 79. év előtt keresi az idejét, szerzőjének pedig valami alexandriai, de névszerint nem ismert zsidót gondol.

*Szólni kell még az egyháztörténetírók néhány kitűnőbbjéről, hiszen itt a theologiai tudománynak, amint az eddig felsorolt írók működéséből is kitetszik némileg, talán épen ez az ága részesül aránylag a legtöbb figyelemben. Sőt gyakran még nem theologiai képzettségű egyének is kedvvel kutathatnak úgy a francia protestantizmus, mint az egyetemes keresztyénség múltjában, ami főleg az 1852-ben alapított „francia protestáns történelmi társulat” buzgólkodásának eredménye. Az ilyen világiak közül *Bonnet Gyula*¹⁰⁵ szerezte a legkiválóbb érdemeket, aki főként következő műveivel vitte előbbre ezt a tudományágat: *Olympia Morata, épisode de la renaissance en Italie* (IV. kiad. 1865., németül 1860.), *Aonio Paleario, étude sur la réforme en Italie* (1862., németül 1863.), *Calvin au val d'Aoste* (1861.), *Récits du 16. siècle* (5 k., 1864–86.), amely utóbbiból szintén van németre fordítva egy kötet. A lelkeszi jellegűek közül a már megelőzőleg említett több nagynevű író mellett különösen kitűnt a szabad szellemű *Chastel István Lajos*,¹⁰⁶ aki egy csomó kisebb-nagyobb monográfia (p. o. *Histoire de la destruction du paganisme dans l'empire d'Orient*. 1850., *Trois conciles réformateurs au quinzième siècle*. 1860., *Les catacombes ... de l'ancienne Rome*. 1867., *Fénelon et Bossuet*. 1883.) után „*Histoire du christianisme*” (5 k. 1881–3.) c. munkájával tette rá a koronát munkásságára. A minden előítélettől és hagyománytól független történelmi bírálatnak legbuzgóbb és

legkitűnőbb előmozdítói közé tartozott. Nagy eredménnyel vitte előbb az egyháztörténeti tudást *Dardier Károly*¹⁰⁷ is, ki leginkább a hazájabeli protestantizmus múltjából vette munkáinak tárgyait. Különösen fontosak a Rabaut Pálról szóló könyvei, melyekkel minden oldalról megvilágította a történelem e nagy alakját. Ezenkívül a franciaországi reformáció kezdetéről és Servetről írt munkái találkoztak nagy érdeklődéssel. *Bonet-Maury Amy Gaston Károly Ágost*¹⁰⁸ jeles kútfőtanulmányain kívül első sorban „Gerard de Groote” (1878.) és „Arnould de Brescia” (1881.) c. alapos és kimerítő monográfiáival keltett méltó figyelmet. Felette szorgalmas működést fejtett ki a theológiának több szakában is *Schäffer Adolf*,¹⁰⁹ de az egyháztörténet terén a legmaradandóbb sikerrel; kivált Duplessis-Mornay (1849.), Luthernek a népnevelésre gyakorolt befolyása (1853.), a Schleiermacher keresztyén erkölcstana (1854.) és a 16. század hugenottái (1870.) felől írt dolgozatai érdemelnek említést. Nagyobb értékű munkássággal örököltette meg nevét a szintén több téren fáradozó és bölcsésznek is kitűnő *Waddington Károly*,¹¹⁰ akinek „Pierre de la Ramée” (1853.), „De la philosophie de la renaissance” (1872.) és „De l'autorité d' Aristote au moyen age” (1877.) c. munkái fontos mozzanatok és becses adatokat tárnak elő a keresztyénség szellemi fejlődésének történetéből. Jeles egyháztörténészek még: *Rosseau-St. Hilaire Jenő Ferenc Achilles*, *Bungener Lőrinc Lajos Bódog*, *Read Károly* és *Sabatier Pál*, akik karöltve az előbbiekkal, virágzásra vitték egyháztörténeti irodalmukat.¹¹¹

*Midőn ilyen buzgó munkálkodás és ennyi kiváló tehetség igyekezett a protestáns theológiát fentartani a kor színvonalán és biztosítani a tudomány többi csoportjaival karöltve való haladását: bizonyosra lehet venni, hogy ez a nemes törekvés nem avult el és nem múlt el a kidőlt bajnokokkal, hanem a 19. század tudósainak nyomaiba lépő nemzedékek föllelkesezve az elődök példáján, mindig igyekezni fognak megfelelni az ebben az irányban rájuk váró kötelességeknek és soha nem fogják engedni, hogy hátramaradjon a tudományok egyetemétől a protestantizmus szellemétől áthatott theologia.

*1. *Egeling* 1764-ben született Utrechtben. Előbb Hemmenben, majd Vollenhovenben, 1802-ben Hoornban, 1804-ben Leidenben lett lelkész, ahol meg is halt 1835-ben.

*2. *Muntinghe* 1752-ben született Termuntenben. 1776-ban buitenposti lelkész, 1780-ban harderwijki, 1798-ban groningeri egyetemi tanár lett. 1822-ben nyugalomba lépett s meghalt 1824-ben.

*3. *Van Voorst* 1757-ben született Delftben. 1778-tól Hallban, 1780-tól Wageningenben, 1781-től Zierikzeeben, 1788-tól Arnhemben lelkészkedett, míg 1799-ben egyetemi tanár lett Leidenben. 1827-ben nyugalomba vonult, s meghalt 1833-ban.

*4. *Heringa* 1765-ben született Gordijkben. Előbb nykerki, 1792-ben vlissingeni lelkész lett, 1794-től pedig utrechti egyetemi tanár volt 1840-ben történt haláláig. Életrajzát részletesen megírta *Bouman* (1840).

*5. *Van der Palm* 1763-ban született Rotterdamban. 1785-ben maartensdijki lelkész lett; később a háborúk zajában elhagyni kényszerülve hivatalát, egy middelburgi nevelő-intézetet vezetett, míg 1796-ban tanárrá neveztetett ki a leideni egyetemre. Politikával is foglalkozván, 1799-től miniszterséget viselt 1806-ig, amikor visszatért tanári állására. Meghalt 1840-ben. Életrajzát *Beets* (1842.) írta meg munkásságának általános jellemzésével, míg specialiter bibliamagyarázó, szónoki és írói működését *Fockens* méltatta (1841.).

*6. *Clarisse* 1770-ben született Schiedamban. 1792-től doorni, 1797-től enkhuizeni lelkész, 1804-től harderwijki theol. tanár, 1812-től rotterdami lelkész, 1815-től leideni theol. tanár volt. 1841-ben nyugalmaztatta magát. Meghalt 1846-ban Brinkben. Bővebben írtak róla: *Bouman* (1850.) és *Daubanton* (1888.).

*7. *Hofstede de Groot* 1802-ben született. 1826-ban ulrumi lelkész lett, 1829-ben pedig theol. tanárnak ment a groningeri egyetemre. Miután 1872-ben nyugalomba lépett, meghalt 1886-ban, Életének és munkáinak részletes ismertetését megírta *Heerspink* (1897.).

*8. *Pareau* 1800-ban született Deventerben. 1827-től Nederlangbroekban, 1830-tól Voorburgban volt lelkész, 1831-ben pedig theol. tanár lett Groningenben, ahol meghalt 1866-ban. Életrajzát *Muurling* (1866.) és *Hofstede de Groot* (1867.) írta meg.

*9. *Da Costa* 1798-ban született Amsterdamban. A zsidóságból 1822-ben tért át a ref. egyházba. Egyike volt a legkitűnőbb holland költőknek. Meghalt 1860-ban. Életrajzát *Koenen* (1860.) írta meg, aki még külön is jellemezte, mint keresztyén theologust (1861.).

*10. *Vinke* 1794-ben született Amsterdamban. 1817-től Vuursche-ben, 1820-tól Jutphaasban, 1821-től Alkmaarban, 1829-től Utrechtben volt lelkész; az utóbbi helyen 1836-ban theol. tanár lett s mint ilyen halt meg 1862-ben.

*11. *Doedes* 1817-ben született Langerakban. 1843-ban halli, 1847-ben pedig rotterdami lelkész lett, míg 1859-től egyetemi tanár volt Utrechtben, ahol miután 1888-ban nyugalomba lépett, meghalt 1897-ben.

*12. *Van Oosterzee* 1817-ben született Rotterdamban. 1841-től eemnes-binneri, 1843-tól alkmaari, 1844-től rotterdami lelkész volt, míg 1863-ban utrechti egyetemi tanár lett. Meghalt 1882-ben. Életrajzát *Francken* (1883) írta meg.

*13. *Van Hengel* 1779-ben született Leidenben. 1803-ban Kalslagenben, 1805-ben

Zuidschermerben, 1810-ben Grootebroekban lett lelkész. 1815-től Franekerben, 1818-tól Amsterdamban volt theol. tanár, 1827-től Leidenben, ahol 1849-ben nyugalomba vonult s meghalt 1871-ben. A róla szóló munkák közül kiválóbb a *Kuenené* (1871.) és *Prinsé* (1871.).

*14. *Scholten* 1811-ben született Vleutenben. 1838-tól Meerkerkben lelkészkedett, míg 1840-től a franekeri athenaeumon, 1843-tól pedig a leideni egyetemen volt theol. tanár. 1881-ben nyugalomba lépett s meghalt 1885-ben. Az őt és irányát jellemző művek közül legfontosabb a *Kuenentől* írt (1885).

*15. *Kuenen* 1828-ban született Haarlemben. 1852-ben rk., 1855-ben rendes tanárra neveztetett ki a leideni egyetemre. Meghalt 1891-ben. A *Tiele* (1892.) és *Van Manen* (1892.) róla szóló megemlékezésein kívül különösen jeles az *Oort „Kuenen als godgeleerde”* (1893.) c. munkája.

*16. *Opzoomer* 1821-ben született Rotterdamban. 1846-ban rk., 1854-ben pedig rendes tanár lett az utrechti egyetem bölcsészeti tanszékén, melyet 1888-ig töltött be. Meghalt 1892-ben. Behatóan méltatta *Antal Géza*: *Die holländische Philosophie im 19. Jahrhundert* (1888.).

*17. *Pierson* 1831-ben született Amsterdamban. 1854-ben leeuweni, 1857-ben rotterdami lelkész lett, de 1865-ben lemondott állásáról s Rohrbachba költözött. Innen 1870-ben a szomszédos Heidelbergbe ment theol. rk. tanárnak. 1874-től Utrechtben élt, míg 1877-ben a művészettörténet tanára lett az amsterdami egyetemen. Meghalt 1896-ban.

*18. *Muurling* 1805-ben született De Lemmerben. 1832-től lelkész volt Stiensben, míg 1837-ben theol. tanár lett Franekerben, 1839-ben Groningenben. Mint 1872-től nyugalmazott tanár halt meg 1882-ben Hágában.

*19. *Hoekstra* 1822-ben született Wieringerwaardban. 1848-ban akkrumi, 1852-ben rotterdami lelkész lett, 1857-től pedig az amsterdami mennonita seminarium tanára volt. 1877-től u. o. az egyetemen működött.

*20. *Tiele* 1830-ban született Leidenben. 1853-tól lelkész volt Moordrechtben, 1856-tól Rotterdamban, 1873-ban pedig igazgatója lett a remonstrans seminariumnak Leidenben. 1877-ben egyetemi tanárrá neveztetett ki ugyanoda. 1901-ben nyugalomba vonult s már a következő évben meghalt.

*21. *Rauwenhoff* 1828-ban született Amsterdamban. 1852-ben Mijdrechtben, 1856-ban Dordrechtben, 1859-ben Leidenben lett lelkész, míg 1860-ban rk., 1865-ben r. tanárnak neveztetett ki ez utóbbi helyen levő egyetemre. Meghalt 1889-ben Meranban. Jeles a róla szóló megemlékezések közül a *Kuenené* (1889.), a vallásbölcészetről írt ismertetések közül pedig a *Pfleidereré* (1889.).

*22. *Loman* 1823-ban született Hágában. 1846-ban maastrichti, 1849-ben deventeri lelkész lett, majd 1856-tól az amsterdami luth. seminariumban, 1877-től pedig az odavaló egyetem theol. fakultásán működött tanárként. 1894-ben nyugalomba lépett, 1897-ben meghalt.

*23. A *Kuyper* életrajzát l. a 365. lapon, működésének nevezetesebb mozzanatait a 360–362. lapon. Újabban néhány évig kormányelnök volt, mint a többi protestánsok ellen a klerikálisokkal egyesült párt vezére.

*24. *Chantepie de la Saussaye* 1818-ban született Hágában. 1842-től Leeuwardenben, 1848-tól Leidenben, 1862-től Rotterdamban volt lelkész, míg 1872-ben

egyetemi tanárnak ment Groningenbe, ahol meghalt 1874-ben. Irányát részletesen jellemezte: *Bavinck* (De theologie van prof. dr. Daniel Chantepie de la Saussaye 1884.).

*25. *Ypey* 1760-ban született Leeuwardenben. 1784-től kezdve több helyen lelkészkedett, míg 1799-ben theol. tanár lett a harderwijki, 1812-ben a groningeni egyetemen. 1831-ben nyugalomba lépve, meghalt 1837-ben.

*26. *Royaards* 1794-ben született Utrechtben. 1819-ben lelkészi állást foglalt el Meerkerkben, 1823-ban pedig egyetemi tanár lett Utrechtben, ahol meghalt 1854-ben. Életrajzát *Scholten* (1854.) írta meg, a holland ref. egyházhoz való viszonyát *Kist* (1854.), egyháztörténetírói működését *Bouman* (1856.) jellemezte.

*27. *Kist* 1793-ban született Zaltbommelben. 1818-ban Zoelenben lett lelkész, ahonnan 1823-ban egyetemi tanárnak meut Leidenbe. Itt halt meg 1859-ben. Életrajzát *Koenen* (1860.), teljes részletességgel pedig *Ter Haar* (1860.) írta meg.

*28. *Gladius* 1805-ben született Amsterdamban. 1828-ban Slijk-Ewijk-ben, 1836-ban Geertruidenbergben lett lelkész. 1879-ben nyugalomba vonult és 1886-ban meghalt. A szabadelvű theológiának volt követője. Életével *Kleyn* (1887.) foglalkozott bővebben.

*29. *Moll* 1812-ben született Dordrechtben. 1836-tól de-vuurschei, 1844-től arnhemi lelkész volt, míg 1846-ban amsterdami theol. tanár lett. Meghalt 1879-ben. Életrajza az *Acquoy* (1880.) és *Rogge* (1880.) tollából jelent meg.

*30. *Diest Lorgion* 1812-ben született Lemmerben. 1837-től Hallamban, 1842-től Stiensben, 1843-tól Groningenben volt lelkész, míg 1860-ban rk., 1866-ban r. tanára lett az utóbbi helyen levő egyetemnek. Meghalt 1876-ban.

*31. *Sepp* 1820-ban született Amsterdamban. Előbb Westzaanban, majd Zaandamban, 1854-től pedig Leidenben volt mennonita lelkész. Később nyugalomba lépett és 1890-ben halt meg Wijk am Zee-ben. Életrajzát *Cramer* (1891.) írta meg.

*32. *De Hoop Scheffer* 1819-ben született Hágában. 1843-ban horni, 1846-ban groningeni, 1849-ben amsterdami lelkész lett. 1860-tól u. o. a mennonita seminariumnak, 1877-től egyszersmind az egyetemnek volt tanára. 1890-ben nyugalomba vonult s meghalt 1893-ban. Életrajzát *Rogge* (1895.) írta meg.

*33. *Acquoy* 1829-ben született Amsterdamban. Több helyen viselt lelkészi hivatalt, míg aztán 1878-ban tanár lett a leideni egyetemen. Meghalt 1895-ben. A szabadelvű theológiának volt a híve.

*34. *Kleyn* 1859-ben született Rapenburgban. 1883-ban Wyngaardenben, 1886-ban Hooge Zaluwe-ben lett lelkész, 1888-tól pedig egyetemi tanár volt Utrechtben, ahol meghalt 1896-ban.

*35. *Maronier* 1827-ben született Rotterdamban. 1851-től Zevenhuizenben, 1853-tól Leidenben, 1869-től Utrechtben, 1881-től Rotterdamban volt remonstrans lelkész, majd nyugalomba lépve Arnhembe költözött. A szabadelvű theologia követői közé tartozik.

*36. *Reitsma* 1837-ben született Oudemirdumben. 1864-ben Boylban, 1868-ban Kootenben, 1878-ban Hoogezandban lett lelkész, majd 1885-től egyetemi tanár volt Groningenben 1902-ben történt haláláig. A szabadelvű irány hívei közé tartozott.

*37. *Rogge* 1831-ben született Rotterdamban. 1856-tól lelkész volt Aboordrechtben, 1860-tól Delftben, míg 1864-ben középiskolai tanár lett Leidenben. 1869–78. újra lelkészi hivatalt folytatott, ekkor könyvtárnok lett az amsterdami egyetemen, melynek 1890–91. tanáraként működött. Nyugalomba vonulva, 1905-ben

halt meg Haarlemben.

*38. A cikknek a holland irodalmat tárgyaló ehhez a részéhez v. ö. *Kovács Ödön*: A biblia-tanulmány Hollandban (Prot Egyh. és Isk. Lap 1868.); *Zoványi Jenő*: Vázlatok Németalföld theologiai viszonyairól (U. o. 1889.); *Sepp*: Geschiedenis der Theologie in Nederland 1787–1858 (III. kiad. 2 k. 1867–8.); és *Bibliotheek van nederlandsche kerkgeschiedschrijvers* (1886.); *Bouman*: De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland (1862.); *Hofstede de Groot P.*: Vijftig jaar in de theologie (1872.); *Scholten*: Herdenking mijner 25-jarige ambtsbediening (1865.); *Pijper*: Die holländische Bibelkritik (Prot. Monatshefte 1907.).

*39. *Wardlaw* 1779-ben született Dalkeith-ban. 1803-ban congregationalista lelkész lett Glasgowban, ahol 1811-től egyszersmind tanára volt a theol. seminariumnak. Meghalt 1853-ban.

*40. *Coleridge* 1772-ben született Ottery St. Mary-ben. Ifjú korában ápolt radikális politikai nézetei csakhamar átváltoztak conservativakká. Egyike volt a legkitűnőbb angol költőknek. Változatos életpályája közben unitárius lelkészséget is viselt. Meghalt 1834-ben Highgate-ban. Érdemeihez méltóan igen sok könyv foglalkozik vele.

*41. *Whately* 1787-ben született. 1831-től dublini érsek volt. Meghalt 1863-ban. Életrajzát leánya adta ki (1866.).

*42. *Campbell* 1800-ban született Kilninver-ben. 1825-ben lelkészi állást foglalt el Row-ban, amelytől azonban megfosztották elvei miatt. Ezután evangelista volt, majd egy általa alapított szabad gyülekezet lelkésze. 1872-ben halt meg Rosveath-ben. Életrajza fiától jelent meg (2 k. 1877.).

*43. *Arnold T.* 1795-ben született Cowes-ben. Többidei nevelősködés után a rugby-i iskola vezetője lett. 1841-ben egyetemi tanár lett Oxfordban, de már 1842-ben meghalt. Életrajzát megírta *Stanley* (1846.) és *Zinzow* (1869.).

*44. *Hare* 1795-ben született. 1840-ben fő-dékán lett Lewes-ban, 1853-tól pedig udvari káplánja volt a királynőnek. Meghalt 1855-ben.

*45. *Milman* 1791-ben született. 1821-től a költészet tanáraként működött Oxfordban, 1849-től pedig a szent Pál templomának dékánja volt Londonban. Meghalt 1868-ban. Költészettel is foglalkozott.

*46. *Maurice* 1805-ben született. 1833-ban szentelték fel anglikánus pappá. 1840-től az angol irodalomnak, 1846-tól a theológiának volt a tanára Londonban. 1853-ban elvei folytán el kellett hagynia hivatalát és csak 1860-ban kapott lelkészi állást Cambridge-ben, ahol 1866-ban egyetemi tanárságot is vállalt. Meghalt 1872-ben Londonban.

*47. *Trench* 1807-ben született. Előbb tanár volt Londonban, míg 1856-ban westminsteri dékán, 1864-ben pedig dublini érsek lett. Miután 1884-ben lemondott hivataláról, meghalt 1886-ban.

*48. *Kingsley* 1819-ben született Holne-ban. 1842-ben hely., 1844-ben r. lelkész lett Eversley-ben. 1859-től a királynő káplánja volt 1866-ig, amikor az újkori történet tanárává neveztetett ki Cambridge-be. 1869-ben chesteri, 1873-ban westminsteri kanonokságot nyert. Meghalt 1875-ben. Prédikáción kötetei, regényei kivált „Hypatia”, költeményei és felolvasásai nagy hatást tettek. *Kalthoff* (1892.) és *Kaufmann* (1892.) foglalkozott behatóan működésével.

*49. *Robertson F. V.* 1816-ban született Londonban. 1847-ben lelkész lett Brighton-ban, ahol meghalt 1853-ban. Előbb a katholicismushoz közeledő conservatív irány híve volt. Beszédeiből három kötetnyit Révész Imre adott ki magyarul (1864–69.). Életrajzát *Broicher* (11. kiad. 1894.) írta meg.

*50. *Jowett* Canberwellben született. 1838-ban fellow-a, majd gondnoka lett az oxfordi „Balliol-collegiumnak.” 1870–1893. a görögnyelv tanára volt az egyetemen, melynek eközben 1882–86. alkancellárja is volt. Életrajza *Evelin Abbot*-tól jelent meg.

*51. *Stanley* 1815-ben született. 1851-től canterbury-i kanonok, 1858-tól az oxfordi egyetem egyháztörténet-tanára, 1863-tól westminsteri dékán volt. Meghalt 1881-ben. V. ö. *Grace Olivér*: *A. P. Stanley* (III. kiad. 1885.).

*52. *Colenso* 1814-ben született Cornwallban. 1838-ban segédtanár lett Harrowban, 1842-ben felügyelő Cambridge-ben, 1846-ban lelkész Norfolk-ban, 1853-ban püspök Natalban, ahol meghalt 1883-ban. Legteljesebb életrajza a *Cox* tollából jelent meg (1888.), még előbb írt róla *Kuenen* (1884.).

*53. *Davidson* 1807-ben született Írországbán. 1835-ben presbyterianus theol. tanár lett Belfastban, ahonnan 1847-ben az újonnan szervezett manchesteri independens collegiumhoz ment át hasonló állásra. Szabadelvű iránya miatt 1857-ben meg kellett e hivatalától válnia s ettől fogva examinatorként működött a londoni egyetemen. Meghalt 1885-ben.

*54. *Arnold M.* 1822-ben született Laleham-ben. 1847–51. magántitkári állásban volt, azután iskolafelügyelővé lett, 1857–67. a költészet tanáraként működött Oxfordban. Meghalt 1888-ban Liverpoolban. Hírneves költője volt hazájának.

*55. *Tregelles* 1813-ban született Wodehouse-Place-ben. Előbb a quaker, azután a darbysta, végül az anglikánus egyházhoz tartozott. Autodidakta volt és világi jellegű. Meghalt 1875-ben.

*56. *Alford* 1810-ben született Londonban. 1834-től fellow volt a cambridge-i „Trinity-college”-ben, majd lelkészséget viselt előbb Wymeswold-ban, később Londonban, míg 1857-ben dékán lett Canterbury-ben, ahol meghalt 1871-ben. Kitűnő nevet szerzett, mint költő is. Életéről özvegye írt hosszabb művet.

*57. *Smith* 1840-ben született Keigban. 1870–81. tanár volt a skót szabad egyház aberdeeni akadémiáján, 1883–86. pedig a cambridge-i egyetemen, azután 1894-ben történt haláláig ugyanitt könyvtárnok (l. a 317. lapon is). Meghalt 1894-ben.

*58. *Rawlinson* 1815-ben született Chadlington-ben. 1841-ben lépett egyházi szolgálatba s több hivatalt viselt az oxfordi egyetemen, 1861-től tanárit, míg 1872-ben canterbury-i kanonok lett.

*59. *Carpenter* 1844-ben született. 1866-ban Clifton-ben, 1869-ben Leedsben lett lelkész, 1875-ben pedig tanári állást foglalt el az unitáriusok theol. akadémiáján, mely 1889-ben áthelyeztetett Oxfordba. 1899-ben nyugalomba lépett.

*60. *Drummond* 1835-ben született Dublinban. 1860–70. manchesteri unitárius lelkész volt, ekkor felekezete theol. akadémiájának tanára, 1885-ben pedig igazgatója lett. Magyarra is van lefordítva dolgozata.

*61. *Newman* 1805-ben született, 1830–33. keleten utazott, azután baptista theol. tanár lett Bristolban, majd 1840-ben az unitáriusok manchesteri, később Londonba áthelyezett theol. akadémiáján. 1863-ban visszavonult a közéletől.

*62. *Martineau* 1805-ben született Norwichban. 1828–32. presbyterianus lelkész volt Dublinban, 1832–57. a protestáns nonconformistáké Liverpoolban, 1857–85. bölcsészettanár a londoni unitárius theol. akadémián, melynek 1869-től igazgatói tisztét is vitte, egyúttal pedig 1859–72. lelkészi hivatalt is folytatott. Meghalt 1900-ban. Magyarra is le van fordítva néhány értekezése és egy imakönyve. Vallásbölcsészettét részletesen ismertette *Pfleiderer* (1889.) és *Antal Géza* (Prot. Szemle 1891.), működését általában *Lőfi Ödön* (Ker. Magvető 1900.) és *Boros György* (u. o. 1905.).

*63. *Tulloch* 1823-ban született Bridge of Earn-ben. Lelkészkedett Dundee-ben, Kettinsben, míg 1854-ben theol. tanár lett a st-andrewsi egyetemen. 1859-től udvari káplánja volt a királynőnek, 1875-től a skót állami egyház közgyűlésének titkári, 1878-tól elnöki tisztét vitte. Meghalt 1886-ban Torquay-ban. Életrajzát *Oliphant-né* írta meg 1888-ban.

*64. *Flint* 1838-ban született Dumfries-ben. 1859-ben lépett lelkészi hivatalba, 1864-ben egyetemi tanár lett a st-andrews-i egyetemen, 1876. óta pedig az edinburghin működik.

*65. *Caird* 1820-ban született Greenockban. Lelkész volt 1845-től Newton-on-Ayrben, Edinburghban és Glasgowban, amely utóbbi helyen 1862-ben egyetemi tanár lett. Egy híres beszédét, melyet a 19. század legjobb angol prédikációjának tartanak némelyek, Imre Sándor magyarra fordította „Vallás a munkás életben” (1859.) c. a.

*66. *Müller* 1823-ban született Dessauban. 1846-ban ment Angliába, hol 1854-ben az összehasonlító nyelvészet tanára lett az oxfordi egyetemen. Meghalt 1900-ban.

*67. *Hatch* 1835-ben született Derbyben. 1859–66. különféle tanügy hivatalokban működött Kanadában. 1867-ben aligazgató, 1884-ben az egyháztörténet tanára lett Oxfordban, ahol meghalt 1889-ben.

*68. *Robertson J. C.* 1813-ban született Aberdeenben. 1859-től canterbury-i kanonok volt, 1864-ben pedig az egyháztörténet tanára lett Londonban. Meghalt 1874-ben.

*69. *Creighton* 1843-ban született Carlisle-ben. 1867-ben a Merton-college tutora lett Oxfordban, ahol 1875-től egyetemi prédikátor volt. 1884-től az egyháztörténet tanszékén működött Cambridge-ben, míg 1891-ben peter-boroughi püspökké neveztetett ki. Meghalt 1901-ben.

*70. *Stubbs* 1825-ben született Knaresboroughban. Többféle egyetemi és egyházi állásban működött, míg 1879-ben londoni kanonok, 1884-ben chesteri, 1888-ban oxfordi püspök lett.

*71. *Froude* 1818-ban született Dartingtonben. 1842-től segédtanár volt az oxfordi Exeter-college-ben, 1844-ben pappá szentelték, de miután előbbi reactionarius nézeteivel szakítva, a rationalismus felé közelgett, meg fosztották állásától, sőt végképen el kellett hagynia a papi pályát. 1850-től aztán írói munkásságából élt. 1869-ben a st-andrewsi egyetem rectorának választották, 1892-ben a történet tanára lett az oxfordi egyetemen. Meghalt 1894-ben.

*72. *Bruce* theol. tanár volt a skót szabad egyház glasgowi akadémiáján. Meghalt 1901-ben.

*73. *Dods* 1834-ben született Belfordban. 1864–89. glasgowi lelkész volt, azóta theol. tanár a skót szabad egyház edinburghi akadémiáján. Magyar átdolgozásban is megjelent egy munkája: a János szerinti evangélium magyarázata.

*74. *Drummond* 1852-ben született Stirlingben. 1873-tól evangelista volt, majd Malta szigetére ment lelkésznek, míg 1877-ben glasgowi theol. tanár lett. Meghalt 1897-ben. Kisebb munkái közül is megjelent magyarul egy pár.

*75. *Westcott* 1823-ben született Birmingham-ben. 1851-ben lett lelkész és 1870-től cambridge-i theol. tanár, 1884-től westminsteri kanonok, 1890-től durhami püspök volt. Meghalt 1901-ben.

*76. *Hort* 1828-ban született Dublinban. 1852-ben fellow lett Cambridge-ben, 1854-ben diakónussá, 1856-ban pappá szenteltetett. 1857–72. h. lelkész volt St.-Ippolytsban. 1872-től theol. magán, 1878-tól rendes tanári működést folytatott Cambridge-ben. Meghalt 1892-ben.

*77. *Lightfoot* 1828-ban született Liverpoolban. 1852-ben fellowi állást kapott Cambridge-ben. 1854-ben diakónussá, 1858-ban pappá szentelték. 1858-tól egyetemi prédikátor volt Cambridge-ben, ahol 1861-ben theol. tanár lett. 1871-től londoni kanonokságot is viselt egyúttal. 1879-ben durhami püspökké neveztetett ki. Meghalt 1889-ben Bournemouthban.

*78. *Farrar* 1831-ben született Bombay-ban. 1876-tól kanonok volt Westminsterben, 1883-tól főesperes Canterbury-ben. Meghalt 1903-ban.

*79. *Liddon* 1829-ben született Stoneham-ben. 1870-től kanonok volt Londonban. Híres szónok s a Pusey halála után vezére a ritualista pártnak. Meghalt 1890-ben.

*80. *Mozley* 1813-ban született. 1869-ben kanonok lett Worcesterben, 1871-ben egyetemi tanár Oxfordban. Meghalt 1878-ban.

*81. *Mansel* 1820-ban született Cosgrove-ban. 1855-ben „reader”-e lett a bölcsésznek, 1867-ben tanára az egyháztörténetnek Oxfordban és egyszersmind u. o. kanonok. 1869-től főesperes volt Londonban. Meghalt 1871-ben Cosgrove-ban. Életéről és működéséről *Dean Baryon* írt.

*82. Részletesen szól az újabb angol theologiai irodalomról *Pfleiderer*: Die Entwicklung der protestantischen Theologie in Deutschland seit Kant und in Grossbritannien seit 1825. (1891.); *Zahn* A.: Abriss einer Geschichte der evang. Kirche im britischen Weltreich (1891.).

*83. *Vincent* 1787-ben született Nimes-ben, ahol vallástanár, majd lelkész és consistoriumi elnök volt s meghalt 1837-ben.

*84. *Gaussen* 1790-ben született. 1816-ban lelkész lett Satignyban. Hivatalától 1831-ben elmozdított, mivel résztvett egy confessionalis irányú theologiai intézet alapításában. Hosszabb ideig tartó utazás után 1836-ban tanárságot vállalt ez intézetben s ott működött 1863-ban történt haláláig.

*85. *Merle d' Aubigné* 1794-ben született Eaux-Vives-ben. 1818-ban a hamburgi francia gyülekezet lelkésze lett, 1824–30. pedig a brüsseli francia ref. udvari kápolna prédikátora volt. Ekkor Genf-be ment s 1831-től theol. tanári állásban működött. Meghalt 1872-ben.

*86. *Monod* 1802-ben született Kopenhágában. 1825–27. nápolyi, 1828–31. lyoni

prédikátor volt. Ekkor positiv iránya miatt elmozdított állásától, mire egy szabad gyülekezetet szervezett. 1836-ban montaubani theol. tanár, 1847-ben párisi ref. lelkész lett. Meghalt 1856-ban.

*87. A *Vinet* életrajza a 355. lapon, ahol fel vannak sorolva a róla szóló munkák szerzői is Piersonnak a kivételével, aki szintén kiváló munkában (1871.) emlékezett meg érdemeiről.

*88. Id. *Coquerel* 1795-ben született Párisban. 1818-ban amsterdami, 1830-ban párisi lelkész lett. Meghalt 1868-ban.

*89. *Reuss* 1804-ben született Strassburgban, ahol 1834-ben rk. 1836-ban rendes tanár lett az egyetemen. 1888-ban nyugalomba lépett s meghalt 1891-ben. Megírta életrajzát *Lobstein* (1891.).

*90. *Colani* 1824-ben született Leme-ben. 1847-ben licentiat, 1851-ben pedig pap lett Strassburgban, ahol 1862-től aztán a francia irodalomnak, 1864-től a gyakorlati theológiának volt a tanára. 1870-ben lemondott hivataláról s 1875-ben könyvtárnokságot vállalt a Sorbonne-ban. Meghalt 1888-ban Grindelwandban.

*91. *Scherer* 1815-ben született Párisban. 1845-ben theol. tanár lett Genfben, de 1850-ben lemondott és Strassburgba, majd 1860-ban Versailles-ba költözött. Senatora volt a francia köztársaságnak. Meghalt 1889-ben. Részletesen írt róla *Gréard* (1890.).

*92. *Viguié* 1827-ben született Nègrepelisse-ben. 1851-ben Montauban-ban, 1853-ban Nimes-ben lett lelkész, 1879-től pedig tanár volt a párisi theol. fakultáson. Meghalt 1890-ben.

*93. Ifj. *Coquerel* 1820-ban született Amsterdamban. 1848-ban vallástanárr, 1850-ben segédlelkész lett Párisban. 1864-ben elmozdították hivatalától az orthodoxok, mire egy szabad gyülekezetet szervezett magának. Meghalt 1875-ben Fisme-ben. V. ö. *Devèze*: A. Coquerel fils, sa vie et ses oeuvres (1884.).

*94. *Réville A.* 1826-ban született Dieppe-ben. 1849-ben luneray-i, 1851-ben rotterdami lelkész lett, míg 1872-től leideni, 1880-tól párisi theol. tanár volt Meghalt 1906-ban. Németalföldön laktában szintén élénk részt vett az ottani theologiai mozgalmakban.

*95. *Réville J.* 1855-ben született Rotterdamban. Előbb egyetemi magántanár volt, míg 1895-ben theol. tanár lett Párisban. Jeles prédikáción kötete is jelent meg, valamint egy szintén nagybecsű munkája a szabadelvű protestantismus eredetéről, természetéről és hivatásáról (1903.).

*96. *Vernes* 1845-ben született Nauroy-ban. 1877–82. theol. tanár volt Párisban, ahol azután az egyetemen kapott alkalmazást.

*97. *Nicolas* 1810-ben született Nimes-ben. 1833-ban segédlelkész lett Bordeaux-ban, 1835-ben lelkész Metzben. 1839-ben Montaubanba ment theol tanárnak s ott halt meg pár hónappal nyugalomba lépte után 1886-ban. Életéről *Rabaud* írt könyvet (1888.).

*98. *Oltramare* 1813-ban született Genfben, ahol 1845-ben lelkész, 1854-ben theol. tanár lett. Meghalt 1891-ben.

*99. *Bersier* 1831-ben született Morges-ban. 1855-ben segéd-, 1858. rendes lelkész lett a párisi szabad egyházban. Itt 1874-ben egy új egyházat szervezett a maga számára, míg 1877-ben belépett a nemzeti egyházba. Meghalt 1889-ben. V. ö. *Ruisier*: La prédication de Bersier (1893.).

*100. *De Pressensé* 1824-ben született Párisban, ahol 1847-ben lelkésze lett a szabad egyháznak. 1871–76. képviselő, 1883-tól 1891-ben történt haláláig senator volt. 1890-ben tagjának választotta az akadémia is. Behatóan méltatta életét és munkáit *Rousset* (1894.).

*101. *Bouvier* 1826-ban született Genfben. 1853-tól a Monod Adolf segédje volt Párisban, kevés idő múlva francia prédikátor lett Londonban, már 1854-ben pedig lelkésznek ment Célignybe. 1857–62. Genfben lelkészkedett, ettől fogva theol. tanárként működött ugyanott. Meghalt 1893-ban.

*102. *Lichtenberger* 1832-ben született Strassburgban, ahol 1858-tól luth. segédlelkész, 1864–70. theol. tanár volt, míg 1873-ban lelkész, 1877-ben pedig theol. tanár lett Párisban. 1887-ben nyugalomba lépett s meghalt 1899-ben.

*103. *Sabatier* 1839-ben született Vallouban. 1864-ben lelkész lett Aubenas-ban, 1868–70. theol. tanár volt Strassburgban, majd 1877-től Párisban, ahol meghalt 1901-ben. Írt róla *Lasch*: Die Theologie der Pariser Schule (1901.) és *Lencz Géza*: Sabatier dogmatikai rendszeréről (Prot. Szemle 1903.).

*104. *Ménégoz* 1838-ban született Algolsheimban. 1864-től nevelősködött Lyonban, mg 1866-ban aligazgatója lett a luth. egyház theol. seminariumának Párisban. 1877–82. rk., azután rendes tanára volt a prot. theol. fakultásnak. Az ő rendszeréről is szól a *Lasch* i. m. (1901.). „Elmélkedések az üdv evangeliumáról” c. munkáját magyarrá fordította ifj. *Bartók György* (1902.).

*105. *Bonnet* 1820-ban született Nimes-ben. Ügyvéd volt és titkára a „Société de l'histoire du protestantisme français”-nak. Meghalt 1892-ben.

*106. *Chastel* 1801-ben született Genfben, ahol 1832-ben lelkész 1839-ben pedig theol. tanár lett. 1881-ben nyugalomba lépett s 1886-ban halt meg. Életrajzát *Bouvier* írta meg a kisebb munkáiból 1888-ban kiadott gyűjtemény mellékletül.

*107. *Dardier* 1820-ban született. 1843-tól lelkészi működést folytatott Nimes-ben. Meghalt 1893-ban Genfben. Írói munkásságáért sok kitüntetésben részesült.

*108. *Bonet-Maury* 1842-ben született Párisban. 1869-től dordrechti, 1872-től beauvais-i, 1877-től saint-denis-i lelkész volt, 1881-ben pedig theol. tanár lett Párisban az egyháztörténet tanszékén.

*109. *Schaffer* 1826-ban született Reitweilerben. 1855-ben Hagenauban, 1857-ben Colmarban lett lelkész. Több műve le van fordítva németre s egy angolra is.

*110. *Waddington* 1819-ben született Milanóban. 1848-ban egyetemi m. tanár lett Párisban, 1850-ben a bölcsészet előadója a Sorbonne-on 1856-ban Strassburgba ment theol. tanárnak, 1864-ben visszatért Párisba egy akadémiai tanszékre, melyet 1871-ben egyetemi tanársággal váltott fel.

*111. A francia theol. irodalmat alaposan ismerteti: *Pédéret*: Cinquante ans de souvenirs religieux et ecclésiastiques (1896.) és *Hofstede de Groot C. Ph.*: De Straatsburger godgeleerden of de tegenwoordige beweging in de Fransche evangelische kerk (1850. körül); sok adatot tartalmaz idevágólag a *Charruaud*-írta számos „Párisi levél” (Keresztény Magvető 1880–1901.).

42. A theologiai irodalmi munkásság a magyar protestáns egyházban.

Hazánkban a protestáns theologiai irodalom a 19. században sem emelkedhetett arra a magaslatra, amelyen versenyezhetne a külföldi, még kevésbé népes protestáns egyházakkal is. Ennek a kedvezőtlen állapotnak számos oka van, nevezetesen a század első felében akadályozták a haladást a protestáns egyházra nézve mostoha sajtóviszonyok; a politikai küzdelem, mely igénybe vette az egyház vezetőinek erejét; az egyház szegénységéből folyó az a káros gyakorlat, mely szerint szükségből a legtehetségesebb tanárok is végig tanítani kénytelenek pályájuk folyamán a tudományok minden ágát s csak kevésnek jut az a szerencse, hogy egy szak művelésére fordíthassa minden erejét; végre a tudományos, főleg theologiai munkák olvasó közönségének csekély volta, mely miatt egy-egy terjedelmesebb mű kiadása csak anyagi veszteség mellett lehetséges s talán ennek tulajdonítható az a visszás tény is, hogy sok tanár és lelkész nem saját szakjában, hanem más, idegen téren fárad, küzd a babérért. Egy prot. egyetem bizonyára sokat segíthetne e bajon, de a jelen viszonyok közt nem remélhető a felállítása, sőt sokan kétségbe vonják a szükségességét is; már pedig, hogy Németország a prot. tudományosság terén a legelső helyet vívta ki, azt egyetemeinek köszönheti legnagyobb részben.

Ily számos akadály mellett annál nagyobb elismeréssel tartozunk azoknak a buzgó férfiaknak, kik hazai prot. irodalmunk kevésbé jutalmazó mezején tehetségekhez képest azon fáradoztak, hogy el ne maradjanak nagyon a külföldi hitrokonoktól. Azon férfiak közül, kik a theologiai tudományok egyik vagy másik ágában működtek, a következők érdemelnek kiválóbb figyelmet. *Göböl Gáspár*¹ „Uj vélekedés az ó- és újtest. prófétáknál előforduló nap, hold és csillagok megsetétedéséről” című művében (1796.) észszerűen igyekezett megmagyarázni ezeket a csodákat. *Budai Ézsaiás*² bevezetést írt a keresztyén hittudományhoz (*Propaedeumata Theologiae Christ.* 1817.), melyben az evangéliumok eredetiségét védelmezte az ezt megtámadó külföldi hittudósok ellen; továbbá „Magyarország Historiájának” 2. kötetében (1808 12. 33.) a reformációt is tárgyalja. *Varga István*³ bibliai magyarázatában ezen tudomány magyarországi irodalmát is ismerteti (*Exegetica Theologia* 1807–18.). *Szathmári Paksi Dániel*⁴

(Keresztyén Hittudomány 1815.) és *Somosi János*⁵ hittani műveit egyszerű, világos és tárgyilagos előadás tette becsessé. Ez utóbbi egyszerűen felsorolja a szentírás bizonyítékait s a hittudósok véleményeit) csak néha és óvatosan közli nézeteit. Ezek a jeles tulajdonok sokáig közforgalomban tartották műveit (A Dogmatica Theologia-nak első vonásai 1827. 3. kiad. 1843., Ker. Hittudomány 1836–8.). *Szeremlei Gábor*⁶ a Hegel rendszerének befolyása alatt dolgozta ki a hittant, de mivel nemcsak az eszméket, hanem a nyelvvalakokat is a németből kölcsönözte, idegenszerű műve nem volt képes tartós hatást előidézni. Nem is csoda, mert ha Hegelnek homályos, nehezen érthető eszmemenetét saját honfiai is hibául róvják fel, az érthetlenség ezen sűrű ködét magyar követői sem tudták eloszlatni (Ker. vallástudomány 1859–62., Hegel amint van 1838. Az új philosophia szellemvilági fejletében 1841. stb.). A Hegel nyomán haladt *Heiszler József*⁷ is, de nem szerencsésebben, legalább a hittan terén; a conservatív pártnak buzgó támogatója, de azért maga sem mentes bizonyos eretnek tanoktól s ez nem is lehet másként, mert általában nagy csalódásban ringatják magokat mindazok, kik azt hiszik, hogy belefér a confessionalismus keretébe a Hegel világnézete. Kedveltebbek s maradandóbb becsűek egyháztörténelmi és gyakorlati vallásos művei (Dogmatikai felolvasások 1868–69., Exegetikai felolvasások 1866–69. Egyháztörténelmi kézikönyv 1862–1863. A magyar egyházi reformáció vázlata 1864. Egyházi munkálatok 1862–1877. Keresztyén ember könyve 1872. Halotti egyházi beszédek 1876.). *Ballagi Mór*⁸ a szabadelvű theol. irány lelkes, fáradhatatlan, szép tehetségű vezére. Már mint ifjú fényes jelét adta komoly tudományos törekvéseinek, midőn „Mózes öt könyvét magyarra fordítva és jegyzetekkel felvilágítva” kiadta (1840–41.). Azóta folyvást a haladás zászlóját lobogtatja, az egyházi életben minden nemesebb törekvésnek buzgó támogatója és köz elismerést vívott ki sok oldalú irodalmi munkásságával (A héber nyelv elemi tankönyve 1856. II. kiad. 1872. Tájékozás a theologia mezején 1862. A protestantismus harca az ultramontanismus ellen 1867. stb., később a szentírás új javított magyar fordításán is dolgozott). *Menyhárt János*⁹ (Szentírásmagyarázati kézikönyv. 1861. A keresztség és úrvacsora jelentőségéről. 1862. stb.), *Tóth Mihály*¹⁰ (Egyház-szónoklattan 1866. II. kiad. 1878. Az egyházszertartástan alapvonalai 1873. stb.), *Zsarnay Lajos*¹¹ (Ker. erkölcsstudomány 1834. II. kiad. 1854. Paptan 1854. II. kiad. 1857.) és Kiss

János¹² (Keresztyén hittan tekintettel a helv. hitv. egyház vallásos életére 2 k. 1862–5.) szintén elég szorgalmas munkásságot fejtett ki mindenik.

*A régibb nemzedékekből még a következő írók érdemelnek említést, akik ha valamely szaktudománynak nem is foglalkoztak bővebben a teljes egészével, de annál behatóbban tárgyalták egyik vagy másik részletét. *Köteles Sámuel*,¹³ előbb Kantnak, később Krugnak a követője, világos előadással, nemes hévvel hirdette erkölctani munkáiban (Tiszta erkölcsi philosophia, 1817. Erkölcsi anthropologia, 1817. „Az erkölcsiség és a vallás” a Tudományos Gyűjtemény 1827. évi folyamában) előbbi mesterének az eszméit, melyekkel nagy hatást gyakorolt Erdély szellemi életére. *Gödör József*¹⁴ latinnyelvű műveivel (Specimen novae interpretationis Pauli epistolae ad Galatas III. 20., 1818. Isagoge historica in pericopas evangeliorum et epistolarum, 1819.) nem épen jelentéktelen munkása volt a korabeli tudós exegetikának. Kevesebbet írt, de teljesen önálló gondolkozásról, eredeti felfogásról tett tanúságot *Ferenczy József*,¹⁵ ki ugyancsak latinul írt munkájával (De consilio et causis prodicionis Judae, 1829.) szintén az exegetikának tett szolgálatot. Még több érdemet szerzett e téren *Kátori Sámuel*,¹⁶ ki a bibliának egy egészen új fordítását adta ki 1877-ben, jeléül nagy képzettségének, de egyszersmind magyartalan irányának. Ugyanennek a jele az ószövetségi apokrifusok fordítása is, melyet azzal egyidejűleg tett közzé. Kisebb tanulmányokkal szintén igyekezett tisztázni a szakmájába tartozó kérdéseket. *Tomori Szabó Sándor*¹⁷ a „Szentírás-magyarázattan alapvonalai” megrajzolásához kezdett hozzá, de nagyobb szabásúnak tervezett munkája megszakadt az I. kötet (1843.) kiadásával. Érdekes munka *Sebestyén Istvánnak*¹⁸ „Messiologia, avagy a ... Messiásról szóló ... jövődöléseknek ... megvilágosítása” (1835.) c. könyve, mely híven tükrözi vissza azt a nagy harcot, ami a szerző lelkében folyt a régi nézetekhez való ragaszkodás és az új kor szellemének ráhatása között. Írt még „toldalékol a messiologiához” egy „Kézi könyvecské”-t is (1837.) ugyanabban a szellemben, valamint egy „Hebraizáló etymologus”-t (1835.), sőt átcsapott az egyházjog terére is, midőn szintén bibliai alapon ugyan „Vélemény”-t nyilvánított a „jus vocandi és dimittendi” felől (közölve a Kecskeméti Prot. Közlöny V. füzetében.)

*A gyakorlati theologia újabb magyar munkásai közt úttörő szerepet játszott *Kun Bertalan*¹⁹ „Egyházi szónoklattan”-ával (1855.), mely ha túl is szárnyalta azóta a haladó tudomány, mégsem veszítheti el

irodalomtörténeti jelentőségét. Ugyanő a negyvenes évek legégetőbb felekezeti kérdését is beható tárgyalás alá vette „Visszhang a vegyes házasság ügyében” (1844.) c. munkájában, a pápas felfogás ellen harcolva. Ugyancsak korszerű kérdésekkel, de a belső építés legmagasabb rendű eszméivel foglalkozott *Fáy Andrásnak*²⁰ „Javaslat egy Pesten állítandó ref. főiskola tárgyában” (1840.) c. munkája és az általa fogalmazott „Javaslat az uniói alválasztmánynak a magyarországi két prot. felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről” (1846.), különösen pedig „Óramutató” (1842.) c. méltán nagy feltűnést keltett műve (l. a 387. lapon is), melyek közül különösen az utóbbit oly széles látókör, tiszta felfogás, éles ítélőtehetség, kifejtett igazságérzet, fenkölt gondolkodás, meleg érzés, szabad szellem, általában véve igaz protestáns és keresztyén lélek jellemzi, hogy a magyar protestantizmusnak a klasszikus írói közt érdemel helyet szerzője. Főleg a protestáns iskolák hiányaival, az egyházi élet bajaival és a lelkeszi hivatal tekintélyének elhanyaglásával foglalkozik, olyan gondolatokat vetve föl, melyek közül nem egy nyert azóta megvalósulást, amelyek pedig még nem léptek életbe, ma is többnyire olyanok, hogy szükségképpen föl kell vennie őket programjába egy haladni, fejlődni törekvő egyháznak. Ővele majdnem mindenben egyetértett a felvetett kérdésekre nézve *Péterfi Albert*,²¹ aki az Óramutatóra írt „Másik szó a maga helyén” c. munkájában adta bizonyosságát hasonlóképpen felvilágosodott gondolkodásának s egyszersmind alapos theologiai képzettségének. Egyike volt Péterfi azoknak is, akik a pesti prot. főiskolának Fáytól annyira felkarolt eszméjét közelebb igyekeztek juttatni a megvalósuláshoz, amennyiben jutalmazott munkával vett részt abban a pályázatban, melynek tárgya „A Pesten felállítandó prot. főiskola tanítási rendét illető tervezet” (1843.) volt. Az első pályadíj itt *Hetényi Jánosnak*²² jutott vala, a magyar philosophiai irodalom ezen, a legkiválóbbak közé tartozó s amellet önállóságra is törekvő munkásának, ki a magyar tudományos akadémiának is egyre-másra nyerte el a pályadíjait. Bölcsészeti műveinek nagyobb része szintén nem nélkülözi az egyházi és vallási vonatkozásokat, de szorosabban véve csupán a „Haza temploma” (1831.) címet viselő erkölcstana sorozható a theologiai irodalom körébe. Írt egy „Rövid egyházi értekezés a zsoltárokról” (1833.) c. dolgozatot is. Mindnyájokat megelőzte időrendi tekintetben közérdekű dolgok tárgyalásával *Fejes János*,²³ ki világi létére annyi érdeklődést árult el az

egyházi élet különféle magasabb szempontjai iránt, hogy ritkítja párját a magyar protestantizmus kebelében.

*Alkalmi vonatkozású kérdésekhez szólott a legtöbbször a nagyképzettségű *Filó Lajos*²⁴ is, de mindig a legszorosabban vett tudományos fejtegetések keretében. A hatvanas évek theologiai mozgalmai hozták létre „A feltámadás és a spiritualizmus” (1862.), valamint „A keresztyén hit védelme a Krisztus feltámadása kérdésében” (1863.) címmel önállóan kiadott supranaturalistikus irányú nagyobb értekezéseit. Ugyanennek az iránynak állott a szolgálatában, sőt egyenesen ennek a védelmére igyekszik „Protestáns orthodoxia, modernizmus és r. katolicizmus” (Révész Figyelmezője 1875.) című hosszabb értekezése, mely a magyar szabadelvű theológusoknak az orthodoxia ellen felhozott állításait próbálja tudományos érvekkel meggyengíteni. Nem alkalom szülte s épen ezért egészen elvont tárgyú és tartalmú „Az egyház lénye, a benne rejlő sarkiaságok s ezek egyoldalúságából kifejlődni szokott egyházi betegségek” (Sárospataki Füzetek 1857.) című terjedelmes tanulmánya. Kétszer is hozzászólott a katolikus és protestáns egyház közt legtöbb viszályt okozó kérdéshez „A vegyes házasságból származó gyermekek vallásának kérdéséhez” (Révész Figyelmezője 1876.) és „Az illetéktelen keresztelesek kérdése” (1890.) c. alapos fejtegetéseivel. Még az egyháztörténelem terén lépett fel egy pár önálló és beható kutatásra valló tanulmánnyal (Unio-kísérletek a reformáció őskorában, Uniovitály a hazai r. katolikusok és protestánsok között), melyek a Sárospataki Füzetek (1859–1860.) hasábjain ma is értékes termékei a szakirodalomnak. Filóval egy időtájban kezdett munkálkodni az egyházi irodalom mezején a hamar elhalt *Peti József* (róla a 34. cikkben van szó) és egész ifjan *Molnár Aladár*²⁵, aki kiterjedt írói munkásságából részt juttatott a theológiának is. Különösen becsesek ide vágólag „Közművelődési dolgozatok” (1865.) címet viselő, de teljesen theologiai tartalmú értekezései és félben maradt nagyobb műve: „A közoktatás története Magyarországon” (1. k. 1881.), melyben kiváló figyelmet fordított a protestáns iskolázás fejlődésének rajzára. A legtanultabb hivatásszerű egyházi írókéval is versenyezni képes theologiai tudásnak adta bizonyosságait gr. *Kuun Géza*²⁶, különösen a sémi nyelvészet és a nálunk oly kevésbé művelt vallástörténet terén; ezeknek a körébe vágó dolgozatai mindmeg annyi gyöngyei az illető szakok irodalmának. Még több oldalú, de nem annyira alapos tudós volt

*Brassai Sámuel*²⁷, ki a bölcsészettel kapcsolatban theológiával is foglalkozván, vallásbölcsészeti fejtegetései közben egy kissé elfogult exclusivitasszal tárgyalta felekezetének a többivel szemben való előnyeit, de máskülönben teljesen a szabadelvű theológiának állott szolgálatában.

*Általában a világiak közül meglehetősen sokan igyekeztek bevonni tanulmányaik körébe az egyházi érdekű és tárgyú vonatkozásokat, mintegy megvalósításul az egyetemes papság protestáns elvének. Legmaradandóbb emlékét hagyta fenn ily irányú munkásságának *Bartha Béla*,²⁸ aki nem elégedve meg az időszakos kérdések alkalmi fejtegetésével (A házassági jog reformja. 1891., A polgári házasság s a házassági bíraskodás, 1892.), mélyebbre is vetette a hálót „Statisztikai tanulmányok a magyar protestantismusról” (1890.) című kiváló és teljesen úttörő munkájával. Napi érdekű, de azóta is elintézetlen kérdést akart megoldani tudományos alapon *Orbán József*,²⁹ midőn „Az alapok és alapítványok jogi természete” (II. kiad. 1882.) felől írt egy jeles értekezést; ugyanő az „Államsegély és autonomia” (1884.) egymáshoz való viszonyát is olyan szellemben és irányban tárgyalta, mely azóta körülbelül uralkodóvá lett a protestantismus modernebb gondolkozású elemei közt. *Sztehlo Kornél*³⁰ szintén az akkor szőnyegen forgó egyházpolitikai kérdések elintézési módjára próbált irányítólag befolyani nem nagy terjedelmű, de teljesen szakszerű és a protestáns egyházak érdekeit szemelőtt tartó értekezéseivel. *Horváth Ödön*³¹ is ilyen irányban dolgozott, főleg a vallásszabadság kérdésében több ízben előadván szabadelvű eszméit. Nem csupán alkalmi kérdések képezik a *Kováts Gyula*³² működésének tárgyait, habár ilyenekhez sem mulasztotta el hozzászólni (A házassági javaslat a törvényhozás előtt. 1884., Az utolsó két egyházpolitikai javaslat. 1894.); sokkal állandóbb értékűek a napi érdeket nélkülöző, kisebb-nagyobb tudományos egyházjogi munkái, melyek szellemes és önálló felfogásról, a történeti adatok beható tanulmányozásáról és tárgyilagos mérlegeléséről tanúskodnak (A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, 1883.; Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben, 1885.; A párbér jogi természete, 1886.; ide tartozik még a br. Roszner Ervin házasságjogi műve ellenében írott két polémikus munkája 1887, 1888.). Hasonlóképen történeti alapon épült fel a nagy államférfinak, *Kerkápoly Károlynak*³³ „Protestáns egyházalkotmány” (1860.) című munkája, mely mély gondolkozásra valló elméleti fejtegetések után behatóan ismerteti és

bírálja a különböző protestáns egyházalkotmányi rendszereket, terjedelmesen tárgyalva végül a magyar protestáns egyházi szervezet kifejlődésének mozzanatait. A zsinat-presbyteri alkotmány két nevezetes alakjának (skót és francia) ismertetésével (Sárospataki Füzetek 1857–58.) *Jakabfalvy András*³⁴ foglalkozott, akinek viszont egy posthumus műve: az „Egyházi politika különösen Magyarhonban” (1886.) az íratása idején (1847.) ismert történeti adatok lelkiismeretes felhasználásával általában a hierarchia átkos voltát törekszik kimutatni s főleg a magyar katolikus papságnak az ország ügyeire való káros befolyását rajzolja. Az egyházjog szélesebb körére, vagy épen teljes egészére kiterjedő munkákkal lépett az irodalom terére több más világi is, azonban az elősoroltaknál már többnyire kevesebb méltánylásra tarthatnak igényt tudományos szempontból: *Dósa Elek* (Az erdélyhoni ev. reformátusok egyházi jogtana, 1863.), *Kolozsvári Sándor*³⁵ (Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga, 1876.), *Rannicher Jakab* (Handbuch des ev. Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf die ev. Landeskirche in Siebenbürgen, 1859.), *Lassel Ferenc* (Die Verfassung der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen, 1871.), *Schuler Libloy Frigyes*³⁶ (Protestantisches Kirchenrecht, vornehmlich das der ev. augs. B. in Siebenbürgen, 1871.), *Kovács Ferenc* (Egyetemes és részszerű egyházjog alaptanai, különös tekintettel a magyarhoni evang. egyházakra, 1866. II. átdolgozott kiad. 1870.).

*Foglalkoztak még az egyházjog művelésével lelkeszi jellegűek, akik azonban mindannyian megörökítették nevüket egyéb szakba tartozó munkáikkal is. Köztök *Heyser Keresztély*³⁷ volt időrendben a legelső, ki „Die Kirchenverfassung der A. C. Verwandten im Grossfürstenthume Siebenbürgen” (1836.) c. művével szerepelt az irodalomnak ebben az ágában. Utána következett *Klein Sámuel*³⁸ az ő „Tentamen juris ecclesiastici evangeliconmi aug. conf. addictorum in Hungaria” (1840.) c. könyvével, mely azonban több volt kísérletnél. A legtöbbet dolgozott e téren *Kuzmány Károly*,³⁹ ki „Lehrbuch des allg. und österr. Kirchen rechts nebst Urkundenbuch” (2 k. 1856.), „Handbuch der österr. evang. prot. Eherechtes” (1860.) című jelentékeny munkáin s tótul írott evangélikus egyházjogán kívül „Az egyház állása a házasságot illető törvényhozás és törvényes vizsgálatához” (Sárospataki Füzetek 1859.) és „Áttekintése az ausztriai házassági jog történeti kifejlődésének” (U. o. 1860.) című nagyobb értekezéseivel is szolgált az

összbirodalomnak, az egységes és egész Ausztriának általa máskülönben is hően ápolta eszméjét, nagy hátrányára emiatt Magyarország hazafias elemeinél teljes mellőzésben részesült tudományos munkásságának. Egészen más megítélés alá esett és méltán *Kovács Albertnek*⁴⁰ nemcsak magyar nyelvű, hanem egyszersmind magyar szellemű „Egyházjogtan”-a (1878.), mely mint alapos bűvárlatok eredménye, kiforrott eszmék letéteményese nagyon megérdemelte volna, hogy az alkotmányozó zsinatok működésének számbavételével átdolgoztatván, újra kiadassék és hosszú ideig táplálja az egyházjog iránt érdeklődők tudását. Posthumus munkája, a „Homiletika” (1904.) sok tekintetben önálló felfogásával szolgál reá első sorban a dicséretre. Számos polemikus jellegű értekezése közül „A konvent kérdéséhez” (Egyházi Reform 1873.) című történeti alapon akarta bebizonyítani, hogy határozatképesek voltak a magyarországi református egyház régebbi konventjei. Nemkülönben az egyháztörténészek közül többen is gyakran tárgyaltak alkalom-adtával vagy kutatásaikkal kapcsolatban egyházjogi kérdéseket, de csak egy írt közülök terjedelmes, egész egyházjogot: *Csecsetka Sámuel*⁴¹ (Magyarhoni evangélikus egyházjogtan, 3 k. 1888–1892.), ki a legrészletesebb történeti fejtegetések alapján állította össze egyháza jogrendszerét és alkotmányát, bő ismertetésével az ide vágó törvényeknek, jogszokásoknak és statutumoknak.

*Az újabb nemzedékeknek részben ma is élő s a többi szakokban író tagjai közül szintén sokan érdemelnek felemlítést, sőt méltatást. *Kovács Ödön*⁴² és *Mitrovics Gyula*⁴³ vitte köztök a vezérszerepet, nagy hatást gyakorolva a mások írói kifejlődésére is. Amannak fő műve „A vallásbölcsezet kézikönyve” (2 k. 1876–7.), mely a lelkeszi pályára készülők egy egész nemzedékének szolgált theologiai tudásuk fő forrásául, de egyébként is kiváló szerepet játszott szegényes vallástudományi irodalmunk korszerű fejlesztésében. A holland és német modern theológiához szívvel-lélekkel ragaszkodó *Kovácsnak* még számos kisebb értekezése van, mind ebben a szellemben írva. „A legújabb hittani rendszerek” (1879.) című tájékoztató irányú munkája nagyobb részben csak ismertetése akar lenni a Schweizer, Biedermann, Lang és Lipsius dogmatikáinak, de annyira átszűrve a saját világnézetén, hogy végeredményben megvilágítja az ő rendszerét is. *Mitrovics* szintén a szabadelvű theológiának volt harcrakész híve, jóllehet irodalmilag művelt szakja nem nyújthatott rá elég alkalmat, hogy nagyon gyakran

kitegye magát elveiért. „Egyházi szónoklattan” (1878.) című munkája teljes önállóságával, alapos tanulmányon nyugvó kiforrott eszméivel a legelső helyet foglalja el a hasonló tárgyú magyar könyvek közt. A liturgikát is kidolgozta történelmi és összehasonlító módszerrel, de csak két részlet (A keresztség szertartásának történeti fejlődése. Sárospataki Lapok 1888.; A konfirmáció. Protestáns Szemle 1890.) jelenhetett meg belőle, bizonyosságául annak, hogy mily sokat nyert volna irodalmunk az egész művel. „Egyháziatlanság és üres templomok” (1876.) c. értekezése hatalmas apológia a szabadelvű theologia törekvései mellett. Ugyancsak a szorosabb értelemben vett gyakorlati theologia köréből, de már az egyházjoggal határos és részben közös területéről való és emezére is át-átcsapó munkája „A polgári házasság törvényei párhuzamban az eddigi házassági joggal” (1895.) című, mely szintén bő forrástanulmányokon alapul. A gyakorlati theologia terén működött *Garda József*⁴⁴ is „Katechetiká”-jával (1865.) és „Lelkipásztori gondviseléstan”-ával (1867.), de igen csekély sikerrel. Hasonlóképen ezen szak munkásául említendő *Csiky Lajos*,⁴⁵ ki több kisebb-nagyobb dolgozatával (Traktátusok és az ezeket terjesztő társulatok története, 1880.; A három első századbéli keresztyének nyilvános istentisztelete, 1882.; Imádságtan, 1886.; A rokonság és sógorság fokainak számítása, 1889.; Belmissziói levelek, Protestáns Szemle 1891–93.; Egyházszertertástan, 1892.; Képek a börtönügy történetéből, 1892.) adta jelét írói buzgalmának. És ugyanilyen gyanánt említhető *Hörk József*⁴⁶ (A hű lelkipásztor jelleme, 1880.; Katechetika, 1880.; Liturgika, 1882.; Vallástanítási tanterv az ellemi iskolák részére, 1885.; Cura pastoralis, 1903.), aki szerzett ugyan egyháztörténelmi munkákat is, azonban a szakkritikának kisebb mértékű elismerése mellett.

*Még több oldalú munkásságot fejtett ki *Masznayik Endre*,⁴⁷ még pedig majdnem mindenik téren maradandóbb sikerrel. Foglalkozott aesthetikával (A szép mint fenséges, 1882.) és nevelés történettel (Jean Paul Levanája, 1892.), dogmatikával (Evangelikus dogmatika, 1888.) és polémikával (A protestáns irodalmi társaság és Debrecen, 1889.), egyháztörténettel (Luther élete, 1885.; Bahil Mátyás, 1892.; Novák Márton a koósi prédikátor, 1894.) és minden felett újszövetségi tudományokkal (Az eszme evangeliuma, 1885.; Pál apostol élete és levelei, 5 k. 1895–1900.). Munkáinak nagy része hézagot pótoló és sokáig nem igen fog helyökbe megfelelő lépni. Hasonlóképen sokoldalú

munkásságáról nevezeten *Bartók György*,⁴⁸ ki értékes művekkel (Lessing mint theologus, 1872.; Bodola Sámuel élete, 1877.; Az erkölcsi élet legfőbb kérdései, 1877.; Népiskoláink és a vallásos nevelés, 1885.; Huszonöt év a Bethlen-főiskola theol. akadémiája történetéből, 1894.; A református egyházak presbyterialis szervezete, 1904.; Vallás és élet, egyház és állam, 1906.) örökítette meg nevét úgy a vallás-, mint az egyháztudományok különböző ágainak irodalmában. Nemkülönben többfelé kiterjesztette működését *Schneller István*,⁴⁹ műveit (Zárbeszéd a pozsonyi ev. egyet. theol. akadémia Luther-ünnepélyén, 1883.; Az általános vallástörténetnek jogosultsága a theol. intézetben, 1886.; Zur Gesch. der theol. Akademie ... in Pressburg, 1889.; Az új pápás egyház és az új Olaszország, 1890.; Beszéd a theol. akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatok, 1891.; A theol. akadémia a dunántúli ev. egyházkerületi közgyűlésen, 1893.; A lelkészképzésről különösen Németországon, 1899.), miként az előbbiét, erős szabadelvű meggyőződés, érett és alapos megfontolás s emelkedett világnézet jellemzi. A Ferencz József⁵⁰ munkái is sokoldalú képzettségről tanúskodnak mindannyian s a kevésbé jelentékenyek (A vallás külformáinak befolyása a hitéletre, 1876.; Vallásos dolgokról, 1890.; A vallás, 1894.) épen úgy nem foglalhatók le egyetlen szak részére, mint a legjelentékenyebb, mely „Unitárius kis tükör” (1875.; III. átdolgozott kiadás 1900.; németül 1879.) c. a. röviden és velősen ismerteti az unitárius egyháznak a történetét, hitelveit, egyházalkotmányát és szertartásait egyiránt. Itt említhető még *Szlávik Mátyás* és *Rácz Lajos*, akik szintén több téren mozogtak irodalmi törekvésökkel, de már rovására az alaposságnak és eredetiségnek, úgyannyira, hogy az utóbbinak még egyszerű fordítás is jelent meg nem egyszer a saját szellemi terméke gyanánt.

*Leginkább az újszövetség körébe vágó dolgozatokat szerzett *P. Nagy Gusztáv*,⁵¹ kinek „Jézus imája” (1875.), „Húsvéti igazság” (Sárospataki Lapok 1882.), „A korinthusi első levél eredeti alakja” ... (1883.) c. értekezései rövidekségek mellett is kiváló becsűek annál az önálló gondolkozásnál és szellemes felfogásnál fogva, mely oly gazdagon buzog fel valamennyiben. Ugyanide tartozik az a nagybecsű bírálata, melyet az újszövetség új magyar fordítására írt (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1878–79.), míg „A vallásreform és a magyarországi protestáns egyesület” (Révész Figyelmezője 1872.) c. értekezése alaposan indokolt programja és

védelve a szabadelvű theológiának s okos körvonalozása az érdekében kifejtendő propaganda terjedelmének. *Simén Domokos*⁵² szintén az újszövetség terén szerezte buzgó irodalmi munkásságának legnagyobb sikereit „Bibliai tanulmányok” (Ker. Magvető 1870–1874.) és „Az evangéliumi csodák” (1875.) című munkáival. Részben bibliai fejtegetéseket tartalmaz „A szentháromság eredetének és kifejlődésének története” (1872.) címet viselő dogmatörténeti és polemikus irányú műve is. Az újszövetség a kedvelt munkatere a confessionalis *Erdős Józsefnek*⁵³ is, aminek „Pál apostol élete és theológiája” (1889.), „A vallásbölcselet főbb problémái és a biblia” (1889.), „Biblisches-theologische Analyse des Römerbriefs” (1891.), „A biblia rendszeréről” (1893.), „A zsidókhoz írt levél kritikai és bibliai theologiai elemzése” (1894.), „Péter apostol” (Prot. Szemle 1896.), „Jézus hegyi beszéde” (U. o. 1897.) „Jézus élete és tanítása” (1904.) stb. c. művei és újszövetségi nyelvészeti tanulmányai szolgáltatják bőséges bizonyítékait. A biblia-hitű *Kenessey Béla*⁵⁴ és a szabadelvű *Keresztes József*⁵⁵ viszont az ószövetséggel foglalkozott behatóbban, habár az újszövetségre vonatkozólag is van munkája mindkettőnek. Kenessey a héberekhez írt levél christológiájának fejtegetésével és a „János evangéliumának isagogikai ismertetése”-vel (1884.) kezdte irodalmi működését, de azóta majdnem kizárólag ószövetségi tanulmányok jelentek meg tőle (A hexateuch előállása, 1886.; Az ótestamentum paedagógiája, 1887. Az ótestamentum társadalmi eszméi és intézményei, 1893.). Az egész bibliából vannak azonban véve „A biblia női alakjai” (1894.). A Keresztes munkái többnyire kéziratban maradtak, nagyobb dolgozatai közül mindössze kettő látott napvilágot: Észrevételek a Károlyi Gáspár-féle újtestamentum „átdolgozott” kiadására (1879.) és A biblia (1879.) című teljes isagogikája, melynek azóta sem akadt utódja irodalmunkban. Főleg az ószövetségnek a tanulmányozására fektetett súlyt hamar félbeszakadt tudományos irodalmi munkássága kezdetén az orthodox közvetítő irányú *Dicsőfi József*⁵⁶ azonban fő műve, az „Evangéliumi elmélkedések” (1893.), mely becses tárháza vallásbölcseleti, bibliai, theologiai és exegetikai fejtegetéseknek, már az újszövetségnek is beható tanulmányozásáról ad számot. Kizárólag az ószövetség mezején munkálkodott szépen kidolgozott s nagy tudományul készültséggel írt jeles értekezéseivel a szabadelvű *Józsa Zsigmond*⁵⁷ (Babyloniai Ézsaiás universalismusa, 1888.; A prédikátor világnézete, 1890.; A zsoltárok, 1891.; A héber szellem bölcseleti iránya, 1895.),

nemkülönben egy másik híve a szabadelvű theológiának: a szintén kiváló képzettségű *Pukánszky Béla*,⁵⁸ akinek „héber olvasókönyv”-én (1888.) és „héber nyelvtan”-án (1895.) kívül egy csomó jeles értekezése (A pentateüch alkatrészeinek jellemzéséhez. 1887.; Az ószövetségi exegesis feladatáról. 1892.; Ezékiel. 1893.; A profetismus lényege és jelentősége. 1893.; Gyülekezeti és egyéni vonatkozások a zsoltárokból. 1896.; Az anyag, a bűn és a halál eredete az ótestamentum szerint 1898.; A monotheismus a görögöknél és izraelieknél. 1899.) jelent meg. Mindkettőjük példája mutatja, hogy ezt a tőlünk oly távol eső tért is mily szép sikerrel lehet munkálni benső hivatottság és nemes ambitio egyesülése esetén, még annyira rövid pályafutás mellett is, mint volt az övék.

Sokkal számosabban vállalkoztak az egyháztörténelmi irodalom művelésére, habár még eddig jobbra csak az anyaggyűjtésnél maradtak s még mindig késik a magyar prot. egyház rendszeres, kritikai történelmének megírója. A történelmi anyaggyűjtés és részletes feldolgozás terén jelesebb munkások a következők. *Szombathi János*⁵⁹ korának egyik legszorgalmasabb kutatója volt (*Historia scholae seu collegii ref. sárospatakiensis*, megjelent 1860.). *Salamon József*⁶⁰ derék szerkesztője volt az „Erdélyi prédikatori tárnak” (1833–39. 9 füz.), mely igen becses dolgozatokat tartalmaz. Jeles munkái: *De statu ecclesiae ev. reformatae in Transylvania etc.* 1840., *Successio és képviselő az erdélyi ev. ref. superintendentiában* 1861. *Aranyosrákosi Székely Sándor*⁶¹ megírta az unitárius egyház történetét (1839.). *Bauhofer János György*⁶² 1850-ig vezette le a magyar evang. egyház történetét (*Geschichte der evang. Kirche in Ungarn*. Berlin 1859.). *Fabó András*⁶³ egyháztörténelmi források gyűjtésére és rendezésére áldozta élete java részét (*Monumenta Evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica* 4 köt. 1861–73., *Codex Evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania* 1869. *Bejthe István* életrajza. 1866. *Rajzok a magyar protestantismus történetéből* 1868. stb.) *Szilágyi Ferenc*⁶⁴ az önálló, tehetséges politikai történetíró az egyháztörténelmi irodalomra is kiterjesztette munkásságát s több jeles kisebb dolgozattal gazdagította (A kolozsvári ev. ref. egyház története 1829., A heidelbergi káté s a magyar- és erdélyországi prot. autonomia a 18. században. 1869., Tudományos kutatás a vallásban. 1864., *Rajzok Erdély államéletéből a 18. században*. 1873. stb.). *Révész Imre*⁶⁵ előbb a közvetítő theologia híve volt, utóbb a confessionalismus felé

hajlott s a múltak iránti erős szeretet elfogulttá tette a reformok iránt. Egyháztörténelmi dolgozatait lelkiismeretes kutatás és szigorú bírálat jellemzik s épen ezért maradandó becsűek (A prot. egyházalkotmány alapelvei 1856. Erdősi János magyar prot. reformátor 1859., Dévay Biró Mátyás első magyar reformátor 1863., Kálvin élete és a kálvinizmus 2. kiad. 1864., A magyar prot. egyház szabadságának védelme 1862., Egyetemes egyháztörténet a reformációig I. köt. 1865. stb.). *Fabritius Károly*⁶⁶ a „Pemfflinger Márk szász gróf életé”-vel (1875.) egy becses lapot szolgáltatott az erdélyi reformáció történetéhez. *Szeremlei Sámuel*⁶⁷ „Valláserkölcsei és társadalmi élet 1848. óta Magyarországon” című művében erős színekkel, de nem elfogulatlanul rajzolja bajainkat s feledi, hogy a nép romlottságáért első sorban az állam és egyház felelős. Egyetemes egyháztörténelmet írt Révészén kívül *Breznay Pál* (A keresztyén eklézsiának históriája 1836.), *Kálnicky Benedek* (Közönséges ker. egyháztörténet, Schröck után 1848–50.), *Farkas József*⁶⁸ (Egyháztörténelem Hase K. nyomán 2 k. 1865–67.) és *Balogh Ferenc*⁶⁹ (Keresztyén egyháztörténelem, Gieseler és mások után 5 füzet 1872–1890. A magyar prot. egyháztörténelem részletei 1872. melyben elég terjedelmesen ismerteti a hazai prot. egyháztörténelmi irodalmat és a magyar biblia kiadásait). Külföldön is több mű jelent meg, melyek hazai prot. egyházunk kérdéseivel foglalkoznak, ilyen: *Die wichtigsten Schicksale der evangelischen Kirche in Ungarn vom Jahre 1520–1608.* Doleschall Mihálytól Lipcse, 1828.; *Die Religions-beschwerden der Protestanten in Ungarn*, Elias Tibiscanustól, Lipcse 1838.; *Die Protestantenfrage in Ungarn etc.* Hamburg 1860. s mások.

*A régebbi történetírók közül még egy egész sor érdemel említést és pedig még a világiak közül is nevezetes egyének. *Berzeviczy Gergely*,⁷⁰ korának egyik legérdemesebb magyarja „*Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*” (1803., II. kiad., 1822. III. 1860.) című munkájában megfelelő történeti bevezetés után hű rajzát adja annak a szomorú helyzetnek, melybe I. Ferenc idejében jutott a magyar protestantizmus s egyúttal cáfolatát nyújtja a katolikusok protestánsellenes vádjainak, ami polémiára is ingerelte ellene *Hohenegger Lőrinc* r. kath. plébánost (*Beleuchtung ...* 1825.). Egyéb munkái szintén a korabeli állapotokra vetnek világot. Egyházának és hazájának hasonlóképpen a legtekintélyesebb fiai közé tartozott gr. *Mikó Imre*,⁷¹ ki két falusi református pap életrajzával (*Bod Péter élete és munkái.* 1862 , Benkő

József élete és munkái. 1868.) örökíté meg nevét az egy háztörténet irodalmában, bizonyosságául annak, hogy nem a vagyonban és hatalomban dúskálókát, hanem a lélek adományaiban bővölködőket keresi fel az utókor hálája és elismerése, és talán buzdításául is az újabb nemzedékek fiainak. A gr. Mikó körében kezdte tanulmányozni a történelmet *Jakab Elek*,⁷² ki az egyház múltjának kutatására is kiterjeszté szorgalmas munkásságát. Egy csomó unitárius kiválóság (Szentábrahám Mihály, 1861.; János Zsigmond, 1863.; Kriza János, 1878.; Dávid Ferenc, 1879.; Bogáthi Fazekas Miklós, 1880.; Agh István, 1882.; Enyedi György, 1890. stb.) életrajzán kívül benne talált ismertetőre „Az erdélyi ref. egyház közoktatási állapota a múlt (18.) században” (1881.) és a „Magyar-lengyel unitárius érintkezések a 16–17. században” (1892.). Érdemes, de korábban természetes okoknál fogva nem méltányolt működést fejtett ki e téren *Hornyánszky Viktor*,⁷³ még pedig nemcsak „Beiträge zur Geschichte evang. Gemeinden in Ungarn” (1863. II. kiad. 1867.) c. munkájával, hanem „Protestantische Jahrbücher für Oesterreich” (1854–1860.) c. folyóiratával is, mely kiváló előszeretettel közölt az egyháztörténet körébe tartozó dolgozatokat. Még derekabb, de egyúttal mindig kellően méltányolt munkásságáról nevezetes *Trausch József*,⁷⁴ ki „Geschichte des Burzenländer Kapitels” (1852.) című munkájával, „Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum” (2 k. 1847–8.) és „Beiträge und Aktenstücke zur Reformationsgeschichte von Kronstadt” (1865.) című kútfő-kiadványaival, főleg pedig „Schriftsteller Lexikon ... der Siebenbürger Deutschen” (3 k. 1868–74., pótkötet Schuller Frigyesztől 1902.) című maradandó becsű életrajz-gyűjteményével tett kiváló szolgálatot a magyarországi protestáns egyház- és irodalomtörténetnek. A világiak közül még *Irinyi József*⁷⁵ írt egy alapos könyvet „Az 1790–91-iki vallásügyi törvény keletkezésének történelme” (1857.) felől, *P. Szathmáry Károly*⁷⁶ pedig „A gyula-fehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda történetét” (1868.) ismertette részletesen.

*Pályájának változásával szintén a világiak közé jutott *Zsilinszky Mihály*,⁷⁷ az egyetlen közülök az újabb nemzedékekből, aki művelte a tudománynak ezt az ágát. Művelte pedig egyéb írói foglalatossága mellett is nagy szorgalommal és nagy eredménnyel. „Egy forradalmi zsinat története” (1889.) című munkája a rózsahegy ev. zsinattal és határozatainak viszontagságos történetével foglalkozik. „A linci békekötés és az 1647-iki vallásügyi törvénycikk története” (1890.) című műve az I. Rákóczy György harcrakeltének okait, vallásháborújának

mozzanatait, a párhuzamosan folyt béke-alkudozások részleteit, a békekötés létrejöttét s a törvénybe iktatásával kapcsolatos országgyűlési tárgyalásokat ismerteti részletesen. „Kermann Dániel élete” (1899.) egy kiváló történelmi alak életének és működésének meleghangú, tanulságos rajza. Fő műve azonban ezek mellett is „A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve” (eddig 4 k. 1880–1897.) címet viselő, mely azonban sokkal többet nyújt a címénél: sokszor csaknem teljes történetét a magyar protestantismus küzdelmes múltjának.

*Hogy a lelkész-jellegű egyháztörténészek közül is a régiebb nemzedékekből valók kerüljenek először sorra, időrendben *Munyang Antal Lajos*⁷⁸ említendő legelsőként, aki azonban érdem szerint sem utolsó. Névtelenül megjelent jeles munkája, a „*Historia ecclesiae evangelicae augustanae confessioni addictorum in Hungaria universe, praecipue vero in tredecim oppidis Scepusii*” (1830.) előbb tömör rövidségben adja elő az evangélikus egyház egész történetét, folytatólag pedig kéziratok kútfőik alapján kimerítően a szepesi tizenhárom-városi esperességét. *Polgár Mihály*⁷⁹ következett azután, ki a korabeli tudás színvonalán írta meg „A dunamelléki helv. vallástételt követő egyházi kerület rövid historiájá”-t (1836.), „A magyarhoni helv. vallástételt követők Budán 1791. tartott nemzeti zsinatjok rövid historiájá”-t (1842.) és „A kecskeméti ref. eklézsia rövid historiájá”-t (Kecskeméti Prot. Közlöny 1858.). *Borbis János*⁸⁰ „*Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung*” (1861.) c. munkájában a három első protestáns század történetét meglehetősen ügyesen tárgyalja, de inkább csak bevezetésül a 19. század eseményeihez, amelyeket aztán, kivált a pártviszargyakat teljes részletességgel ad elő, de mindezt olyan szellemben, melyet a legnagyobb elnézéssel sem lehet hazafiasnak mondani és ami fő hibája: ebbeli az irányban teljes elfogultsággal és irányzatossággal. Függelékül aztán az osztrák tartományok, végül pedig Erdély luth. egyházának a történetével foglalkozik. Egészen más szellem hatotta át a különben ugyancsak lutheránus *Haan Lajost*,⁸¹ ki vele egy időtájban kezdte meg irodalmi működését, melynek a köztörténet terén való termékei is sok egyháztörténeti vonatkozással bírnak, de specialiter ennek a köréből szintén vannak a magok idejében derék munkái: „*Jena hungarica*” (1858.), „*Bél Mátyás*” (1879.), „A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői

hivatal" (1883.). *Liszkay József*⁸² szűkebb körű, de hasonlóan elismerésre méltó munkásságot fejtett ki „A nagygyőri ev. ref. egyház múltja és jelene” (1868.), „A pápai ref. egyház levéltára” (1875.) és „Tóth Ferenc dunántúli superintendens életrajza” (1877.) című műveivel. Jóval több történetírói képességről tett tanúságot *Szilágyi István*,⁸³ ki becses kútfők közlésén kívül a következő művek írásával szerzett érdemet e téren: „A máramarosszigeti helv. hitv. tanoda történetének rövid vázlata” (1858.), „A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásuaknál” (1861.), „A szigeti ó templom és egyház története” (1862.), valamint a Hari Péter (1861.), Pataki János (1874.) és Tar Gáspár (1880.) emlékére írt dolgozataival. *Csuthy Zsigmond*⁸⁴ több egyháztörténeti tanulmányával és „Magyar protestáns egyháztörténet 1712–1782.” (1878.) című hálás tárgyú, de csekély értékű munkával, *Petz Gyula*⁸⁵ „A magyar ev. egyház történetének leggyászosabb lapjai 1650–1676.” (1868.) és „A békési ág. hitv. ev. esp. főiskola keletkezésének és Mezőberényben töltött zsenge korának története” (1878.) című tanulmányaival, *Lichner Pál*⁸⁶ pedig Buriustól a „Micae historico-chronologicae ...” (1864.), Pognertől a „Verzeichnis über den Bau der evangelischen Kirche in Pressburg ...” (1861.) és Liebergott-tól a „Tagebuch von den Verfolgungen ...” (1861.) című nagyobb forrásmunkáknak és számos kisebbnek a kiadásával szerepelt az egyháztörténet irodalmában.

*Érdekes jelenség, hogy némely családokban hagyományos szokásként öröklődik a történeti bűvárkodás. *Bartholomaeides János László*⁸⁷ a maga idejében jeles történetírónak: *Bartholomaeides László* (1754–1825.) gömöri ev. esperesnek a fia fontos adatokat közölt „Memoriae Ungarorum, qui in alma quondam universitate Vitebergensi ... studia ... confirmarunt” (1817.) és „Regestrum bursae Cracoviensis Hungarorum” (1821.) c. kiadványaiban, megírta továbbá atyjának (1828.) és önmagának (1847. stb.) az életrajzát. A Szeberényi-család egy egész csoportot állított ki tagjai közül az egyháztörténelem munkatérére. *Szeberényi János*⁸⁸ történeti bevezetésekkel ellátva adta ki a magyar lutheránusok egyetemesebb jellegű zsinatainak végzéseit (*Corpus maxime memorabilium synodorum ...* 1848.) és bírálat alá is vette közülni a pesti kánonokat (*Censura canonum*. 1858.). Az ő életrajzát írta meg aztán *Szeberényi Gusztáv Adolf*⁸⁹ (A „Nagy papok életrajza” közt 1877.), *Szeberényi Andor*⁹⁰ pedig „Az 1791-iki pesti ág. h. ev. zsinat

történelmé"-vel (1869.) foglalkozott meglehetősen részletesen. Még őket megelőzőleg lépett fel Szeberényi Lajos⁹¹ „A középkori mysteriumok s ezek nyomai a hazai népköltészetben” (1867.) című s az egyházi irodalom történetét is érdeklő tanulmányával és „Kerman Dániel, az ev. egyház egyik vértanúja” (1868.) életrajzával. Végül Szeberényi Lajos Zsigmond⁹² a „Nazarenismus” (1888.) történetét és a „Luther Márton életé”-t (1889.) tárgyalta munkáiban. A két Deutsch püspök, atya és fiú viszont éppen a legkitűnőbb egyháztörténészek közé tartozik. Deutsch György Dániel⁹³ egyenesen föllendítője volt az erdélyi századok közt a történeti és specialiter egyháztörténeti bújáráknak. A köztörténet körébe tartozó munkái is mind tele vannak egyháztörténeti vonatkozásokkal, első sorban a „Geschichte der Siebenbürger Sachsen” (III. kiad. 1899.). Az egyháztörténeti ismereteket, „Rechtsquellen der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen” (1857.), „Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen” (1862.) és az ennek második kötetét képező „Die Synodalverhandlungen der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen in Reformationsjahrhundert” (1883.) című okmánytáiraival és egyéb, szétszórtan megjelent forráskiadványaival, valamint számos nagybecsű kisebb-nagyobb dolgozatával gyarapította, melyek közül általánosabb érdekűek a következők: Die Reformation im Siebenbürger Sachsenland (1852. VI. kiad. 1886.). Das Zehntrecht der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen (1858.), Zur Geschichte der Pfarrerswahlen in der ev. Kirche (1862.), Vor 200 Jahren (1870.), Über Honterus und Kronstadt zu seiner Zeit (1876.), Über die Entstehung und Weiterentwicklung des Intervalls (1880.), Der Generaldechant der siebenbürgisch-sächsischen Kirche (1886.), melyeknek egy részével fényt vetett egyháza jogi állásának és intézményeinek kifejlődésére is. Deutsch Frigyes⁹⁴ jobbra a köz történet terén, de ennek leginkább az egyháztörténettel érintkező területén munkálkodik; ez utóbbinak a körébe tartozó munkái közül legjelentékenyebb a „Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermanstadt” (1883–4.) és a „Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen” (2 k. 1888–1892.) című, melyekkel teljes világosságot derített egyháza iskolaügyének múltjára. Nagy elismerésre méltó a Kiss Áron és két fia munkálkodása is. Id. Kiss Áron⁹⁵ „Geleji Katona István egyházi kánonai s a szatmár németi nemzeti zsinat végzései” (1875.) és „A 16. században tartott magyar ref. zsinatok végzései” (1881.) magyarnyelvű kiadásával és „Károlyi Gáspár küzdelme a

szentháromság tana védelmében Egri Lukács ellen” (1890.) című tanulmányával, H. Kiss Kálmán⁹⁶ „A szatmári ref. egyházmegye története” c. teljes részletességgel kidolgozott munkájával (1878.), a Báthory Zsófia (1879.), Károlyi Gáspár (1890.) és Alvinczi Péter (1893–4.) életrajzával, ifj. Kiss Áron⁹⁷ pedig nevelés- és oktatástörténeti munkáival, különösen „A magyar népiskolai tanítás történeté”-vel (1881–3.), „Losonczy István életrajza”-val (1906.), úgyszintén a „Bornemisza Péter életé”-t (1891.) tárgyaló kisebb tanulmányával és „Török Pál élete” (1904.) című terjedelmesebb s az adatoknak nem művészi berendezésére, hanem kimerítő felsorolására törekvő munkájával szerzett érdemeket az irodalomnak ebben az ágában. Még a már ismertetett nagy egyháztörténésznek, Révész Imrének a fia: Révész Kálmán⁹⁸ tartozik ebbe a csoportba, mint aki szintén atyja példáját követi az egyháztörténet művelésében. Nagyszámú kisebb-nagyobb terjedelmű dolgozatai és kútfő-közlései közül a következők folytak be jelentékenyebben a hazai egyháztörténelmi tudás fejlesztésére: A lengyel dissidens kánonok története s befolyása a budai zsinat törvényhozására (1887.), A presbyterium legelső nyomai hazai ref. egyházunkban (1892.), Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért (1894.), A kassai első ref. templom története (1897.), Gyöngyösi Pál (1898.), melyeknek nagyobb része főleg helyi szempontokból érdekes.

*A most említettek egy részén kívül még igen sokan tartoznak az újabb nemzedékekből azok közé, akiknek több-kevesebb részők van az egyháztörténelem irodalmának föllendítésében. Még az egyetemes egyháztörténetem is talált köztök művelőkre. Zombory Gedőnek⁹⁹ félbenmaradt ily irányú kísérletén (Egyháztörténelem I. k. 1867.) kívül a legkiválóbb ily irányú könyv szintén e korszak nagyszorgalmú munkásának: Wargha Lajosnak¹⁰⁰ a tollából került ki; ez „A keresztyén egyház történelme” (kézirat helyetti kiadás 2 k. 1870–1876., csonkán maradt új kidolgozás 3 k. 1880-tól), mely a dolog természete szerint csak harmadforrások (német egyetemes egyháztörténetek és lexikonok) után van ugyan összeállítva a legnagyobb részében, de a felölelt anyagnak nagy, habár nem arányosan beosztott mennyiségénél, az egész munkában majdnem mindenütt nyilvánuló szabadelvű szelleménél s élénk és könnyed modorú kidolgozásánál fogva teljes mértékben rászolgált arra a dicséretre, melylyel megjelenése idején elhalmozta bírálóinak nagy része. A már méltatott Mitrovics Gyula egyetemes

egyháztörténelmi apróbb tanulmányain (Origenes Bálint, 1866.; Pelagius és Augustinus, 1867. stb.) kívül ebben az irányban nincs is aztán egyéb fölemlíteni való, mint egy csomó, nagy részben alkalom szülte munka, melyek a reformátorok és más nagy emberek életrajzát foglalják magokban legtöbbször külföldi monográfiák és tanulmányok alapján. Megírta például Gyurátz Ferenc¹⁰¹ a Luther Márton (1888.) és Gusztáv Adolf (1892.) életét, Benke István¹⁰² pedig a Zwingliét (1884.) és a Comeniusét (1892.). Megírták továbbá a már említett írók közül: Kuzmány Károly (1842.) a Luther életrajzát, Erdős József (1884.) a Zwingliét, Révész Imre (1864.) a Calvinét. Megírták még a Lutherét Farkas Géza (1889.) és Török József (1889.); a Zwingliét Márk Ferenc (1884.); a Melanchthonét Boross Mihály (1860.) és Haberern Jonathan (1860.); a Knoxét Komáromy Lajos (1871.). Kisebb tanulmányok és megemlékezések is nagy számmal foglalkoztak ezekkel és más nagyságokkal, kivált Lutherrel, akinek egy pár ereklyéjét, például a végrendeletét Doleschall Sándor¹⁰³ fedezte fel és adta közre.

*Kevesektől és kevésbé művelt mezőn, a theologia történetén kezdett munkálkodni Tüdős István¹⁰⁴ „Zwingli, mint dogmatikus” (1892.), „Mirandulai Picus János élete és bölcsészete” (1892.), „Dévai Biró Mátyás” (1893.), „Levelek a jezsuiták erkölcsstanáról” (1901.) és „Tanulmányok Augustinus tanrendszéről” (1903.) c. dolgozataival, melyekben kiváló jeleit adta e téren való hivatottságának. Ugyanennek a szaknak a körébe tartozik nagy részében Zoványi Jenőnek¹⁰⁵ „A coccejanismus története” (1890.) című, jobbára közvetlen forrástanulmányok alapján készített műve mely az egész theologiai irodalomban még eddig egymaga tartalmazza e nevezetes theologiai iránynak teljes történelmét, magyarországi vonatkozásait pedig kimerítő részletességgel adja elő tárgyának. Tőle valók még: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből (1887.), A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig (1891.), Magyarországi superintendentiák a 16 században (1898.), Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref. egyházban (1903.), Miskolci Csulyak István zempléni ref. esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1906.), valamint számos más kútfőközlésen és kisebb-nagyobb tanulmányon kívül a szintén legnagyobb részében egyháztörténelmi anyagból álló „Theologiai Ismeretek Tára” (3 k. 1894–1901.). Igen nagy érdemeket szerzett a magyar egyháztörténet körül Szilády Áron¹⁰⁶ azokkal a kiváló becsű értekezésekkel, amelyekkel kísérte a

Komjáti Benedek „Szent Pál levelei” (1883.), Telegdi Miklós „Keresztyénségnek fundamentomi” (1885.), Szegedi Gergely „Énekeskönyv” (1893), Pesti Gábor „Novum testamentum” (1895.), Dévai Biró Mátyás „Tízparancsolat... magyarázatja” (1897.) c. munkáinak facsimile-kiadásait, úgyszintén azokkal a széleskörű forrástanulmányokon nyugvó rövid életrajzokkal, amelyeket a „Régi Magyar Költők Tára”-ban (eddig 6 k. 1877–1896.) szereplő magyar reformátorokról, köztük Batizi Andrásról, Dévai Biró Mátyásról, Sylvester Jánosról, Siklósi Mihályról, Sztárai Mihályról, Szegedi Kis Istvánról és Heltai Gáspárról írt a verses műveik közlésével kapcsolatban. „Temesvári Pelbárt élete s művei” (1880.) c. könyve úttörő munka volt az erről a reformáció kora előtti kiváló egyházi íróról szóló s azóta kiterjedtte lett irodalomban. *Mokos Gyula*¹⁰⁷ fontos kútfő-kiadványokkal (A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájában működött publicus praeceptorok, 1888.; Magyarországi tanulók a jenai egyetemen, 1890.; Adalékok a dunamelléki ref. püspökök életéhez, 1892.; A dunántúli ág. hitv. ev. egyház 1598-iki törvénykönyve, 1892.; A hercegszőlősi kánonok más egyházi kánonokkal, 1901.) s az egy részökhöz csatolt tanulságos fejtegetésekkel avatta fel magát észak érdemes munkásának. *Kovács János*¹⁰⁸ magyarországi hivataloskodása idején folyóiratokban közölt több becses értekezésén kívül különösen „J. H. Alstedt” (1889.), „Egy álproféta a 17. században” (1889.), „Bisterfeld János Henrik élete” (1891.) és „Johann Amos Comenius” (1892.) című, kiváló történetírói hivatottságról tanúskodó életrajzi munkáival szerezte meg a tudós világnak azt az elismerését, mely aztán végképen el is vonta a magyar egyháztörténet művelésétől. *Kanyaró Ferenc*¹⁰⁹ az unitáriusok e szorgalmas bűvára kisebb tanulmányain kívül „Unitáriusok Magyarországon” (1891.) és „Dávid Ferenc” (1906.) c. munkáival a hazai, az „Unitárius történetírás és Kálvin-orthodoxia” (1895.) c. művel pedig az egyetemes egyháztörténet terén tehetett volna kiváló szolgálatokat a magyar egyházi irodalomnak, ha fékezni bírta volna beteges személyi és felekezeti elfogultságát s néha meglepően gyöngye lábon járó kombinálási szenvedélyét. *Győry Vilmos*¹¹⁰ az Iktári Bethlen Gábor (1868.), Egede János („Egy apostol az újabb korban” 1873.) és Székács József (1877.) életrajzát, *Makkai Domokos*¹¹¹ az Antal Jánosét (1877.), a dr. Kovács Ödönét (1894.) és a Pápai Páriz Ferencet (1895–6.) írta meg, mindkettő melegen, vonzóan és egyszerűen, de szépen. *Krupecz Istvánnak*¹¹² a közlésében „Adatok az ev.

superintendensek egyház-látogatásainak történetéhez, különös tekintettel a párbérre” (1886.) és „Adalékok a Luther-káté magyarhoni irodalmának történetéhez” (1895) jelentek meg; népszerű jelleggel írt ugyanő a „Masnicius Tóbiás fogsága és kiszabadulása” (1892.) vagyis „Az illavai hitvalló” (1894.) felől; tudományos irányú fejtegetésben mondta el nézeteit „A tudományos, különösen az egyháztörténeti seminariumokról” (1887.) és ismertette „A középkori egyházszerkezet”-et (1890.). A már érdeme szerint méltatott Kovács Ödönnek holland nyelvű theol. doktori értekezése (Het protestantisme in Hongarije gedurende de laatste twintig jaren, 1869.) meglehetősen részletes és teljesen megbízható rajzát adja azoknak az eseményeknek, melyek az 1848–1868. közti időben történtek a magyar protestáns egyháznak az államhoz és a katolikus egyházhoz való viszonyában, valamint a maga beléletében, különösen a valláserkölcsei élet és theologiai tudomány mezején.

*Az erdélyi századoknak a magyar egyháztörténészekről kellő mértékben még mindig nem ismert egyháztörténelmi irodalma egyáltalában nem merült ki Fabritius Károlynak és a két Deutsch-nak már ismertetett munkásságával. Rajtok kívül még nagy számmal vannak, akik úgy anyaszentegyházuk múltjából, mint szélesebb körre kiterjedőleg sok értékes anyagot tettek közkinccsé kútfőközléseikkel meg tanulmányaikkal. Első sorban említendő közülök Müller Frigyes,¹¹³ ki megbecsülhetetlen értékű adatokat szolgáltatott régebben a művelődéstörténethez és művészettörténethez (Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprocesses in Siebenbürgen, 1854.; Geschichte der siebenbürgischen Hospitälern bis zum Jahre 1625., 1856.; Die kirchliche Bankunst des romanischen Styles in Siebenbürgen, 1858.), ujabban pedig a 17. század magyar egyháztörténetéhez (Materialien zur Kirchengeschichte Siebenbürgens und Ungarns im siebzehnten Jahrhundert, 1888.) s egyszersmind a 16. századéhoz is az Arator István híres „Brevis et succincta descriptio”-jának amazokkal együtt közzé tételével; míg „Gottesdienst in einer evangelisch sächsischen Kirche in Siebenbürgen im Jahre 1555.” (1884.) című kisebb munkájában a reformáció-korabeli átalakulását ismertette a nagyszebeni istentiszteleti szertartásoknak. Kidolgozott értekezésekkel és forrásközleményekkel szintén egyiránt gyarapította az irodalom ez ágában való ismereteket Wittstock Henrik¹¹⁴ (Kurzer Abriss der Geschichte des Bistritzer Gymnasiums, 1852.; Beiträgt zur Reformationgeschichte des Nösner

Gaues, 1858.; Bilder aus dem Bistritzer Kapitularleben in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, 1868.; Aus Briefen M. Georg Haner 1713–1740., 1881.; Aus Heitaus Vergangenes und Gegenwärtiges, 1883.), valamint *Werner Károly*¹¹⁵ (Urkundenbuch zur Geschichte des Mediascher Kapitels bis zur Reformation, 1870.; Die ev. Pfarrkirche in Mediasch, 1872.; Die Generalsynode der ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen vom Jahre 1708., 1883.; Die Schulvisitation im Mediascher Kapitel vom Jahre 1765., 1891.) és *Schwarz Károly*¹¹⁶ (Vorstudien zu einer Geschichte des städtischen Gymnasiums A. C. in Hermannstadt, 1859–1861.; Die Abendmahlsstreitigkeiten in Siebenbürgen im 16. Jahrhundert, 1857.) is. *Viszont Salzer János Mihály*¹¹⁷ (Zur Geschichte der sächsischen Volksschule in Siebenbürgen, 1862.; Die Intervallfrage, 1880.; Der königl. freie Markt Birthälm in Siebenbürgen, 1881.; Zur ältesten Geschichte des Mediascher Kapitels, 1883.), *Herbert Henrik*¹¹⁸ (Beiträge zur Geschichte von Schule und Kirche in Hermannstadt zur Zeit Karls VI., 1872.; Die Reformation in Hermannstadt und dem Hermannstädter Kapitel, 1883., Die Gegenreformation in Hermannstadt zur Zeit Karls VI., 1899.), *Höchsmann János*¹¹⁹ (Die historische Bedeutung des Jahres 1520., 1883.; Zur Geschichte der Gegenreformation in Ungarn und Siebenbürgen, 1896.; Johannes Honter der Reformator Siebenbürgens und des sächsischen Volkes, 1896.; Georg Binder Bischof der ev. sächs. Landeskirche in Siebenbürgen, 1897.) és mások főleg monográfiákkal vitték előbbre az egyháztörténelmi tudást.

*Mint könnyen észrevehető, különösebbképpen helyi érdekű tanulmányokat és értekezéseket adott ki ez írók egy része, abból a nem kifogásolható felfogásból indulva ki, hogy ezen az úton is el lehetne lassanként jutni az egyetemesnek az ismeretéhez. Hasonlóképpen gondolkozott az a kizárólag vagy többnyire magyarul író, számos egyháztörténész is, akik szintén leginkább a magok körében található, tehát első sorban helyi érdekű adatok feldolgozásával járultak hozzá az egyháztörténelmi tudomány magasabb színvonalra emeléséhez. Igen szorgalmas működést fejtettek ki többen e csoport tagjai közül. Így *Weber Sámuel*,¹²⁰ ki nagyszámú apróbb tanulmányain és köztörténeti értekezéseinek egyházi vonatkozásain kívül „Monographie der ev. Gemeinde A. C. Bela” (1885.), „Id. Buchholtz György és kora” (1892.) és „Grádeczi Stansith Horváth Gergely és családja” (1896.) c. munkáival mozgott ezen a téren. *Koncz József*¹²¹ kimeríthetetlennek látszó kútforrásai mellett mint „A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium

könyvnyomdájának százéves története" (1887.), Tofeusz Mihály (1893.) és Göcsei Máté (1905.) erdélyi ref. püspökök élete, valamint „A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története" (1896.) megírója szolgálta az egyháztörténet ügyét. Sz. Kiss Károly¹²² az Új Magyar Athenas (1887.) szerkesztése mellett „Monográfiái vázlatok a barsi ref. egyházmegye múltja s jelenéből" (1879.) és „Töredékek Nagy-igmánd és vidéke múltjából" (1892.) című műveivel igyekezett hasznára lenni a tudománynak, míg Smidt János György¹²³ „Az ág. hitv. ev. egyház történelme, különösen pedig a nagyhonti ev. esperesség s egyes egyházainak története" (1868.) felől tótul írott becses munkájával szolgáltatott adatokat a múltak ismeretéhez. Linberger István Károly¹²⁴ „Geschichte der Schulanstalt zu Oberschützen" (1870.), „A hat szabad kir. városi ág. hitv. ev. esperesség vázlatos történelme" (1882.) és „A késmárki evang. fatemplomnak és a városi köztemetőnek leírása" (1892.) című műveivel munkálta ily irányban az egyháztörténetet, melynek különben egyetemesebb szempontból való művelésében is részt vett több kisebb-szerű dolgozatával és „Geschichte des Evangeliums in Ungarn und Siebenbürgen ..." (1880.) című könyvével. Rácz Károly¹²⁵ hasonlóképen fellépett általánosabb tárgyú munkákkal is, amelyekben azonban szintén feltűnően előtérbe tolta a helyi érdeket, a tiszántúli kerület délvidékének akarván lefoglalni olyan kiváló egyéneket és nevezetes eseményeket is, akik és amelyek kétségtelenül más vidékeknek tartoznak a történetébe. „A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben" (1874., II. bővített kiadás 1889–99.) „A magyarhoni reformáció bölcselmi története" (1883.) és „Szegedi Kis István tiszántúli reformátoroskodása" (1893.) c. művei nem is találkoztak a kritika részéről még annyi elismeréssel sem, mint „A zarándi egyházmegye története" (1880.), mely eléggé érdemes munka a maga nemében. Még Thury Etele¹²⁶ tartozik ebbe a csoportba, mint aki ugyancsak helyi monográfiák szerzésében ért el sikereket; megírta ugyanis a fehérvárcsurgói (1885.), zánkai (1886.), komáromi (1889.), veszprémi (1893.) és szentantalfalvai (1896.) ref. egyházak történetét. Egyéb művei (Bornemisza Péter dunavidéki első ref. püspök élete és munkái, 1887.; Huszár Gál, 1894.; Az ev. ref. magyarországi ker. egyház története, 1898.), valamint számos kisebb dolgozata és forrásközleménye szintén az ezen szakbeli irodalom termékei közé tartoznak, de a szakértők csekély méltánylással adóztak nekik.

*Még igen sok egyházközségnek és tanintézetnek jelent meg a

története a már felsoroltakén kívül s mint jelentékenyebbek, meg is említendőek: *Breznyik Jánostól* a Selmecebányai ev. egyházé és gimnáziumé (1883–90.), *Rosenauer Károlytól* a besztercebányai ev. gimnáziumé (1875.), *Müllner Mátyástól* a soproni ev. kollégiumé (1857.), *Stelzer Károly Jánostól* a nagyszombati ev. egyházé (1870.), *Paikoss Endrétől* a kassai prot., illetőleg ref. egyháznak nagy része (1889.), *Tomásek Páltól* a lőcsei ev. egyházé (1844.), *Filó Lajostól* a nagykőrösi ref. egyházé (1896.), *Görömbei Pétertől* a nagykállói ref. egyházé (1882.).

*Nem szabad végül elfelejtkezni arról sem, hogy egyes, tágasabb téren működő történetírók igen gyakran nagy mértékben közreműködtek mellékesen az egyháztörténeti tudás gyarapításában. Különösen maradandó érdemet szereztek ebben a tekintetben: *Szilágyi Sándor*, *Szabó Károly*, *Ballagi Aladár*, *Kemény Lajos*, akik más irányú munkásságuk közben sohasem mulasztották el az egyházok múltjára vonatkozó adatokat figyelembe venni. Sőt akadtak kath. vallású egyháztörténészek is, akiknek nemkülönben hálával tartozik a magyar protestáns egyháztörténet, miután alkalmilag szintén hozzájárulgattak irodalmának fejlesztéséhez. *Ipolyi Arnold*, *Fraknói Vilmos*, *Hradszky József*, *Bunyitay Vince*, *Karácsonyi János* stb., de mindeniköknél inkább *Ráth György*¹²⁷ érdemli meg e szempontból a legteljesebb elismerést, aki nagybecsű tanulmányaival igen fontos és érdekes részleteit ismertette meg alaposan és behatóan a 16. század protestáns irodalmának s a velők összefüggésben levő eseményeknek.

Ha a magyar prot. egyház küzdelmes élete és folytonos önvédelmi harca természetszerűleg az egyháztörténelem felé irányozta a fő figyelmet, de azért mégis a mindennapi vallásos szükségek kielégítése körül, az egyházi beszéd és buzgósági iratok termelésénél találkozunk legnagyobb szorgalommal. A két utóbbi század határán áll *Szikszi György*,¹²⁸ ki buzgósági irataiban annyira eltalálta az ember kedélyére mélyen ható hangot, hogy művei általánosan elterjedtek s az újabbak sem voltak képesek kiszorítani őket a forgalomból (*Martyrok oszlopa* 1789. új kiad. 1900. *Keresztyén tanítások* 1786–1890. mintegy húsz kiadás. *Közönséges lelki áldozatok* 1795. IV. kiad. 1820–21. *A természeti és keresztyén vallás* 1799.). *Szikszi* után a jelesek hosszú sora következett, kik közül kiváltak: *Diószegi Sámuel*¹²⁹ (*Erkölcsei tanítások* prédikációkban 1808.); *Lácai Szabó József*¹³⁰ (*Prédikációk* 3 k. 1813–19.); *Báthory Gábor*¹³¹ (*Emlékezetkövekkel megrakott temetőkert vagy halotti*

prédikációk 1820–21., Az evang. keresztyén tolerantia, 1822. Lehet-e? van-e? egyedül üdvözítő ecclesia 1822., a nagyváradi bibliát kiadta javítva); *Lengyel József*¹³² (Prédikációk 3 k. 1828.); *Kolmár József*¹³³ ki rationalista hajlamaival nagy aggodalmat okozott az orthodoxoknak (Keresztyén katedrai tanítások 1830–31., Újabb keresztyén katedrai tanítások 1854–5., halála után sokára jelentek meg); *Szilágyi Ferenc*,¹³⁴ ki egyházi beszédeiben a dogmatikai irányt mellőzve első érvényesítette az erkölcsit; *Kis János*¹³⁵ a költő, (Egy egész esztendei, vasárnapi és innepi evangeliomokra való prédikációs könyv, fordítás, 1807.); *Szilády László*¹³⁶ (Egyházi beszédek. Pápa, 1840. stb.); *Szeremlei Császár Ábrahám*¹³⁷ (Remekei harmincöt papi beszédekben Rozsnyó 1840.); *Kiss Ádám*¹³⁸ (Egyházi beszédei 4 k. 1835–8.); *Pap István*¹³⁹ a Kant követője, mint ilyen sokban eltért a szimbólikus tanoktól, amiért megtámadói számosan, de megcáfolói nem igen találkoztak; *Beke Sámuel*¹⁴⁰ (Vasárnapi egyházi beszédek 2 k. 1837–1840. II. kiad. 1851.); *Szoboszlai Pap István*¹⁴¹ (Révész B. tette közzé Ünnepi, alkalmi és közönséges egyházi beszédeit 3 k. 1857.); és *Hegedűs Sámuel*,¹⁴² ki kitűnő egyházi és halotti beszédeket hagyott hátra. A *Herepei* család Erdélyben régebbi tagjainak fényes szónoki tehetségével emelkedett volt hírnévre, de csak ezek a kiválók közülök ebben a korszakban: *Károly*,¹⁴³ *Gergely*,¹⁴⁴ ki *Ince Dániel* n.-enyedi tanárral Wohlfart és mások után kidolgozta az *Újtestamentum magyarázatát* (1852–54., Alkalmi beszédek 1846.). *Péterfi Károly*¹⁴⁵ szintén a híresebb prédikátorok közé tartozott (Közönséges és alkalmi egyházi beszédek). *Nagy Péter*,¹⁴⁶ példányszerű beszédeivel és kitűnő előadásával a legjelesebb hazai prot. szónokok sorába emelkedett; *Herepei Gergely* és *Vadas József* tisztársaival megindította volt az „Isten ígéje a szószékből hirdetve a népnek” című kitűnő egyházi beszédgyűjtemény 1856., mely azonban részvéthiány miatt félbeszakadt (Konfirmációi kisebb káté II. kiad. 1891., nagyobb káté V. kiad. 1899., stb.). *Székács József*¹⁴⁷ felekezetének legkitűnőbb szónoka, azon kevesek közé tartozik, kik szép eredménynyel működtek a vallásos költészet terén is (Összegyűjtött egyházi beszédei 1871. Imádságok és buzgólkodások 1845. IV. kiad. 1891. stb.). *Török Pál*¹⁴⁸ legjelesebb szónokaink egyike s az egyházi ügyek vezetésében is fáradhatatlan, tapintatos, gyakorlati férfi volt (Egyházi beszédek 2. kötetét szerk. 1841–45., Korrajzok a dunamelléki helv. hitv. egyházkerület életköréből 1858. stb.) *Révész Bálint*¹⁴⁹ Istennel gyakorta örmest társalgó, buzgó hitű, mysticismus felé hajló férfi, ki vallásos

kedélyének szép emlékét tette le általánosan kedvelt és használt imakönyveibe (Köznapi imádságok II. kiad. 1861. Vasárnapi, ünnepi és alkalmi imádságok VI. kiad. 1900., Imakönyv magánhasználatra IV. kiad. 1891. Isten az én szívem kösziklája III. kiad. 1882 Egyházszeretési beszédek II. kiad. 1889. stb.). *Tompa Mihály*¹⁵⁰ a természet szépségei iránt fogékony, mély kedélyű, egyszerűségében is megható költő, szívhez szóló imáival és vallásos elmélkedéseivel sok kebel fájdalmát enyhítette meg a béke olajágával (Olajág, elmélkedések, fohászok és imák 1867. III. kiad. 1883., Halotti emlékbeszédek 1867. Egyházi beszédek 2 k. 1859–64. stb.). *Fördős Lajos*¹⁵¹ egyik legszorgalmasabb egyházi író, ki sokoldalú munkásságával többlet pótolta a lelkészet terén mutatkozó hiányok közül (Agenda, egyházszeretési beszédek és imák 1866. Szentírási szó-könyv 2 k. 1857–61. Egyházi beszédek 3 k. 1850–64. Buzgóság szárnyai. V. kiad. 1894.). *Dobos János*¹⁵² eleinte különösen imáival, melyekben egyszerűség mélységgel párosul, vívta ki a köz elismerést (Homiliák régebbi és legújabb modorban. II. kiad. 1873. Egyházi beszédek, a földművelő házában és háza kívül. 1860. A gyermek imái. III. kiad. 1876. Az úri ima műveltebb protestánsok számára. 1861. Keresztyén imák. IV. kiad. 1882.). *Szász Károly*¹⁵³ igen szorgalmas és jeles műfordító és költő még több kitűnő művel is gazdagíthatta volna az egyházi irodalmat, ha több különféle téren szét nem forgácsolja tehetségét (Buzgóság könyve. V. kiad. 1890. Halotti imák. II. kiad. 1881. Zschokkétól az „Áhítat órái”-nak egy részét lefordította 1864.). A *Medgyes Lajos*¹⁵⁴ műveit költői, hazafias lelkesedés jellemzi (Egyházi imakönyv. 1855. Eredeti egyházi beszédek. 1849. 51. 54. 58., Növendék ifjúság imakönyve himnuszokkal. 1861., Eredeti halotti imák 1856. stb.). *Vadas József*¹⁵⁵ népszerű rationalis irányú beszédeivel tűnt ki (Nagy Péterrel együtt dolgozta az „Agenda, szeretési beszédek és imák” című művét, Egyházi beszédek pedig volt lelkésztársai kezdték kiadni 1872-ben).

*Az efajta féltudós művek régebbi írói közül megemlítést érdemel még *Mihályi Károly*¹⁵⁶ (Keresztyén templomba és háza illő erkölcsi rajzok. 2 k. 1865., 1887.) nagy életismeretével, nyomon járó fejtegetésével és választékos irányával; *Fábián Dániel*¹⁵⁷ (Egyházi beszédek. 1840.; Ünnepi, közönséges, vasárnapi és alkalmi imák. 1869.; Népszerű egyházi beszédek egy egész évre. 1871.; Népszerű halotti beszédek. 2 k. 1877–78.) higgadt egyszerűségével és vallásos melegségével; *Ángyán János*¹⁵⁸ (Halotti prédikációkra való rajzolatok. 1816.; Közönséges isteni

tiszteletre mondandó templombeli imádságok. 2 k. utolsó kiadása 1835.; Az isteni külső tiszteleti rendtartásnak és eszközöknek bölcsesége prédikációkban előadva. 1827.) a maga korában nagy népszerűsége jutott, de a maradandó értéket nagyobbára nélkülöző munkáival; *Baksay Dániel*¹⁵⁹ (Köznapi imák templomi használatra, 1857.; Mennyei szövétnék. 1863. II. kiad. 1900.; Üdvösség forrása az örök életre 1864. stb.) szép nyelvezetöknél fogva még évtizedek multán is kedvelt ájtatossági műveivel; *Edvi Illés Pál*¹⁶⁰ (Egy egész esztendőre szolgáló eredeti közérthető keresztyén prédikációk. 4 k. 1840–41.; Gyónók katekizmusa, új kiad. 1858.; Keresztyén ábécé, IV. kiad. 1850.; Népszerű halotti prédikációk. 1846.; Postilla. 1847. stb.) a nép haladásáért és jóléteért buzgó lelkesedésével; *Péterfi Sándor*¹⁶¹ (Köznép előtt tartott egyházi szent beszédek. 3 k. 1853–56.; Temetési szent beszédek II. kiad. 1870.; Egyházi szent beszédek különféle alkalomra. 8 k. 1863–81.) ritka termékenységevel és népszerű, de meggyőző erkölcsi fejtegetéseivel; *Borsodi József*¹⁶² (Templomi imák vasárnapokra, ünnepnapokra s más alkalmakra, III. kiad. 1880.; Hétköznapi bűnbánati és alkalmi imák, 1886.) bensőséges közvetlenségével és egyszerű, tiszta nyelvezetével; *Könyves Tóth Mihály*¹⁶³ azokkal a hatalmas szónoki erőttől duzzadó alkalmi beszédekkel, melyeknek elmondásuk idejében híre terjedt az egész magyar hazában; végre *Tompa János*¹⁶⁴ az erdélyi egyházi szónoklatnak a Herepeiekkel vérségi és szellemi rokonságban álló egyik vezéralakja rationalista irányú fejtegetéseket tartalmazó s a divathoz képest jó hosszúra terjedt gyászbeszédeivel.

*Az újabb időben épen oly szorgalmasan művelik az egyházi irodalomnak ezt az ágát, mint régebben, de aránylag még kevesebben vannak, akik nem múló értékű, vagy épen értéktelen dolgozatokkal gyarapítják a megjelent könyvek számát. Magasan kiemelkedik mindnyájok közül *Szilády János*¹⁶⁵ (Egyházi beszédek. 2 k. II. kiad. 1881–96.), kinek magas régiókban mozgó világnézete, kiforrott életbölcsesége, igaz protestáns keresztyénsége, mélyrelátó elméje, szónoki heve és ereje, erőteljes nyelvezete, világos írmódora és sok más jeles tulajdonsága ennyire együtt párja nélkül áll prédikáció-irodalmunkban. Hozzá hasonlóan szintén nem dogmát prédikál *Vásárhelyi Zsigmond*¹⁶⁶ (Bibliai képek ... a keresztyén morál népszerű tanítására 1892. A mi hitünk és prédikálásunk 1903.), kinek beszédei megannyi bölcsészeti elmélkedések, tele színező és megjelenítő képességgel, világ- és

emberismerettel, mélyen járó szép gondolatokkal, szónoki fordulatokkal. *Papp Károlynak*¹⁶⁷ a műveit (Esti harang, 1878.; Ünnepi és alkalmi prédikációk, 1889.; A vándor útja Istenhez, 1892.) ragyogó irány, művészi szerkezet, modern világnézet jellemzi, prédikációi nagyhatású lélektani fejtegetések, de imádságaiból hiányzik a hangulatosság és vallásos elmélyedés. Már *Kecskeméthy Ferenc*¹⁶⁸ főleg dogmatikai fejtegetéseket kíván adni beszédeiben (Örök életnek beszéde, 3 k 1889–97.; Az uri ima, prédikációk imákkal, 1898.), amelyek gondolatgazdagságukkal és szoros bibliaszerűségökkel tűnnek ki, de rideg confessionalismus hatja át őket s tömör irányuk nehézkessé válik néhol. *Könyves Tóth Kálmán*,¹⁶⁹ mint a Spurgeon beszédeinek átdolgozója (A hit temploma, 3 k. 1881–84.) szerzett nagy népszerűséget, azonban saját beszédei (Egyházi beszédek különféle alkalmakra, 1871.; A hit temploma, új folyam 1904-től) szintén elismerést szereztek számára nemes egyszerűségekkel és bensőségteljes melegségökkel, imádságai (A koporsónál, II. kiad. 1889.; Az Úr házában 1896.) pedig magasan szárnyaló hangulatuknál és lendületes, szónokias irányuknál fogva éppen a legjobbak közé tartoznak. Különösen nagyhatású alkalmi beszédeivel lett híressé *Szász Domokos*,¹⁷⁰ aki azonban kitűnt közönségesebb és általánosabb jellegű prédikációival is (Különféle gyűjteményekben megjelent beszédekén kívül hátrahagyott „Negyven egyházi beszéde” 2 k. 1902–3.), melyek magasztos keresztyén gondolatok tárházai és erőteljes, szabatos nyelvökkel is jeleskednek, csakhogy nagy részben nem eredetiek. Nincsenek egybegyűjtve külön önálló kötetben a *Szász Gerő*¹⁷¹ prédikátori dolgozatai, amelyek pedig nem kevés számmal jelentek meg egyenként; többnyire szerfelett hosszú beszédei egytől-egyig egy folytonos forrásban levő, de nem jelentéktelen tehetségnek egészen egyéni jellegű, néha korlátot sem ismerő, de mindig figyelmet keltő és lekötő, érdekes megnyilatkozásai. Szintén alkalmi beszédek és imáik szereztek méltó hírnevet e téren is *Baksay Sándornak*,¹⁷² valamint *Molnár Albertnek*¹⁷³ a magok ugyancsak sajátos, de mindig előnyükre szolgáló nagyszabású szónoki és írói tulajdonságaikkal; az utóbbinak ebbeli nagyságát immár teljes világításba helyezé klasszikus dolgozatainak egy posthumus gyűjteménye (Egyházi beszédek, orációk, imák, 1906.). Hasonlóképpen leginkább jeles alkalmi beszédei örökítik meg a *Derzsi Károly*¹⁷⁴ emlékét, aki amellet „Urvacsorai beszédekében (1895.) ragyogtatta szónoki képességeit, nemkülönben a *Trsztyenszky Gyuláét*,¹⁷⁵ kinek egész sereg

ilyen beszédét szép irány és szabad szellem jellemzi.

*Igen sokan működtek e téren lelkeszi kötelességeiknél fogva azok közül is, akiknek már ismertette volt a tudományos theologia valamelyik szakában való munkásságuk. Azt lehet mondani, hogy szinte mindegyik adott ki közölök legalább egy pár alkalmi beszédet. Mindamellet az irodalom ez ágában való szereplésök természetszerűleg csak azoknak nevezetes, akik itt is kitűntek vagy egy vagy más tekintetben és irányban. *Ferencz József* nagyszámú alkalmi beszédet, agendákat (Egyházszeretési dolgozatok 1878.) és tankönyveket (Unitárius káté III. kiad. 1875., németül 1892.; Hittan unitárius középiskolák számára. 1902.), *Mitrovics Gyula* prédikációkat és agendákat (Egyházi és szeretési beszédek. 1872.; Amit az életből és a bibliából tanultam. 1907.), több alkalmi beszédet és egy népiskolai tankönyvet (A keresztyén hit- és erkölcsstudomány rövid foglalata), *Győry Vilmos* alkalmi beszédeket és halála után kiadott prédikációkat (Egyházi beszédek, 3 k. 1886–1902.), *Gyurátz Ferenc* buzgólkodási könyveket (A hit oltára, 1887. II. kiad. 1894.; Lelki vezér. 1894.) és „Kézi agendá”-t (1889.), *Révész Imre* néhány alkalmi beszédet és rengeteg sok prédikációt (Ünnepi és közönséges egyházi beszédek, 3 k. 1870–90.; Temetési beszédek, 2 k. 1870–89.; Ünnepi és alkalmi egyházi beszédek, 1889.; Alkalmi egyházi beszédek, 1891.), *Filó Lajos* alkalmi beszédeket, prédikációkat (Egyházi beszédek, 1872.) és népiskolai tankönyvet (Keresztyén hittan 1881., II. kiad. 1896.), *Kenessey Béla* több alkalmi beszédet és egy kötet prédikációt (Keresztyén tanítások, 1891.), *Csiky Lajos* pár alkalmi beszéden kívül roppant tömegű elmélkedéseket és imádságokat (Hit, remény és szeretet könyve. III. kiad. 1892.; Az imádkozó nő, 1900.; Kátémagyarázati imádságok, 1903.; Imádságok és elmélkedések prot. vallású foglyok számára, 1903.; Imádságok és elmélkedések református vallású ifjak számára 1906.; Köznapi imádságok, 1906.;) s végül *Dicsőfi József* egy csomó alkalmi beszédén kívül egy kötet tudós prédikációt (Templomi gondolatok, 1901.) írt.

Az elősoroltakon kívül, akik közé csak olyanok voltak beoszthatók, akik már 1892-ig számbavehető eredménnyel munkálkodtak akár mennyiség, akár minőség tekintetében, még számosan vannak úgy az elhunytak, mint az élők közt, kik a magyar prot. egyházi irodalmat jóra való művekkel gyarapították s akik közül az élőkől még sokat várhat az egyház; de a bemutatott sorozatból is kitűnik, hogy kivált

gyakorlati irányú prot. irodalmunk legalább mennyiségileg nem szegény s minőségileg is kielégítő, és remélhető, hogy méltó utódok fognak az elhunyt jelesek nyomába lépni.

*Reménységet nyújt rá különösen az a körülmény, hogy újabban meglehetősen föllendült a prot. egyházakban az időszaki irodalom, mely helyesen felfogott kötelességből tért nyit a már nevet szerzett írók mellett a kezdőknek is és nem vonakodik csak némileg valamire való törekvést is istápolni, ami hathatós ösztönzésül szolgál aztán az igazi hivatottságnak. Protestáns folyóiratok kiadása Magyarországon már az előbbi korszakban megindult az *Ambrózy Sámuel*-szerkesztette *Novi Ecclesiastico-scholastici annales Evangelicorum Aug. et Helv. Confessionis in Austriaca Monarchia* (1793–1795.) és *Annales Evangelici Provinciarum Domui Austriacae Haereditarium* (1803.) címűekkel, valamint a *Fábián József* és *Láczai Szabó József* együttes szerkesztésében megjelent *Prédikátori Tárházzal* (1805–1808.), mely utóbbi a címéhez képest prédikáció-féléket közölt ugyan nagyobb részben, de tartalmazott szélesebb körű érdeklődésre számot tartható közleményeket is. Ugyanezt lehet mondani *Salamon Józsefnek* már ebbe a korba tartozó *Erdélyi Prédikátori Tár-áról* (1833–1839.) a *Székács József* s *Török Pál* *Protestáns Lelkeszi Tár-áról* (1854.), valamint a Kálmán Dezső és Lágler Sándor 1880. óta fennálló *Protestáns Pap-járól* melyek közül az elsőben még maradandó becsűeknek mondható tanulmányok is foglaltak helyet. Még a század első felében megteremtette a közszükséglet eleven érzése az első, egyházi irányú hetilapot a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* képében, melyet 1842-ben indított meg *Székács József*, *Török Pál* és *Taubner Károly*, de amelynek hétévi fennállás után véget vetettek a szabadságharc viharai. Új életre támasztotta 1858-ban *Ballagi Mór*, aki 1888. végén ifjabb erőnek adta át a szerkesztést, aki azonban nem örökölte tőle egyúttal a szabadelvű irányhoz való ragaszkodást. A Ballagi vállalkozásával csaknem egyidejűleg indult meg *Sárospataki Füzetek* c. a. egy tudományos folyóirat, mely *Erdélyi Jánosnak* (1857–1858.), *Antalfi Jánosnak* és *Árvai Józsefnek* (1859–1860.), majd egyedül *Antalfi Jánosnak* (1861–1863.) és újra *Erdélyi Jánosnak* (1864–1865.), *Heiszler Józsefnek* (1866–1868.) s végül *Bihari Imrének* (1869.) a szerkesztésében sok nagybecsű értekezést bocsátott közre, elmúlhatatlan értéket azonban egyháztörténelmi kútfőközlései kölcsönöztek neki.

*A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* újra megindításakor több

folyóirat is keletkezett. *Fördös Lajos*, aki már előbb Magyar Protestáns Egyházirodalmi Ismertetések és Bírálatok (1855.) kiadásával próbált szerencsét, a Kecskeméti Protestáns Közlöny (1858–1860.) szerkesztéséhez fogott, *Révész Bálint* pedig egy a tudományt népszerű alakban tolmácsolni kívánó füzetes vállalatot indított meg Egyházi Könyvtár (1858–1859.) címmel. Megszűnésük után az unitáriusok folyóirata: a Keresztény Magvető (1861. óta) *Kriza Jánostól*, *Ferenc Józseftől*, *Simén Domokostól*, *Péterfi Dénestől* stb. szerkesztve nyitott tért a tudományos theologia valamennyi ágának. Hasonlóképpen magas színvonalon állott minden tekintetben a *Révész Imre* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező-je (1870–1878.), mely jellegzetes képviselője volt a konservatív theologiai irányoknak. Megszűnése után *Czelder Márton* tett kísérletet helyettesítésére a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő-vel (1879–1887.). Míg ez a kettő inkább az egyháztudományokkal foglalkozott, épenugy, mint a *Hornyánszky Viktor* vállalatában előbb megjelent Protestantische Jahrbücher für Oesterreich (1854–1858., 1860.): addig a vallástudományok ápolására is akadt folyóirat: a *Ballagi-féle* Protestáns Tudományos Szemle (1869–1872.), nemkülönben a szintén szabadelvű irányú Egyházi Reform (1871–1874.) és Egyházi Szemle (1875–1876.), melyeket *Kovács Albert* szerkesztett. Ez utóbbinak a megszűnése évében indult meg egy új közlönye a szabadelvű theológiának s egyszersmind az erdélyi ref. egyházkerület egyik pártjának: az Egyházi és Iskolai Szemle *Bartók Györgynek* a szerkesztésében (1876–1883.). Majd a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak előbb negyedévenként, később hónaponként megjelenő folyóirata: a Protestáns Szemle (1889. óta) vette volna át azt a hivatást, hogy központi közlönye legyen a magyar protestáns theologiai tudománynak, amely hivatásának azonban részint folytonosan népszerűbbé válni törekvése, részint a szabadelvű theológiától való irtózása miatt csupán a magyar protestáns egyháztörténet terén tudott eddig valamennyire megfelelni. Általában az ezt kiadó társaságnak egész működése mindinkább eltávolodik az alapításakor kitűzött céloktól.

*Az egyházi élet eseményeinek nyilvánosságra hozatala mind élénkebb és gyakoribb eszmecseréknek nyitván utat, szükségessé vált lassanként az egyházi hetilapok szaporítása. Előbb az Erdélyi Protestáns Közlöny (1881-től az „Erdélyi” jelző nélkül) indult meg *Szász Gerőnek*

(1871–1876. és 1886–1898.) és Szász Domokosnak (1877–1884.), kevés ideig Sándor Józsefnek a vezetése mellett, azután a tiszántúli kerületben kísérletezett előbb Balogh Ferenc az Evangéliomi Protestáns Lappal (1875–1878.), azután Joó István a Protestáns Hetilappal (1879–1880.), míg aztán a Tóth Sámuel¹⁷⁶től megindított Debreceni Protestáns Lap (1881. óta) többször változó szerkesztőséggel állandóan fenn tudott maradni. A tiszáninneni kerület sem maradhatván el a versenyből, de meg a szabadelvű theologiai és az autonomikus egyházpolitikai irány képviselte is tényleg szükségessé válván, megalapította a Sárospataki Irodalmi Kör a Sárospataki Lapokat (1882–1905.), melynek Mitrovics Gyula volt az első szerkesztője és hosszú ideig szellemi irányítója. A következő évben az Evangélikus Egyház és Iskola (1883–1904.) indult meg Trshtyénszky Ferencnek a szerkesztésében, pár évvel később a Dunántúli Protestáns Közlöny (1885–1890.) Pereszlényi Jánosnak a kiadásában, majd ez utóbbinak fölöslegessé tételére a Dunántúli Protestáns Lap (1890. óta) jött létre a Révész Kálmán vezetésével, kit azóta egymásután többen követtek a szerkesztői tisztben. Szűkebb körű és speciálisabb jellegű lapok és kizárólag a prédikátorsághoz való beszédek tartalmazó vállalatok is indultak s szűntek meg, valamint számosan próbálkoztak népies és családi lapoknak, úgyszintén protestáns szellemű naptáraknak a szerkesztésével.¹⁷⁶

Végre a mondottok kiegészítéséül meg kell említeni, hogy mind korábban, mind különösen újabban a Magyarországi Protestáns Egylet és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság buzgóságából munkába vétetett a külföldi prot. irodalom jelesebb termékeinek is az átültetése. Így a többek közt le van fordítva Hagenbachtól „A theol. tudományok encyclopaediája” (Révész Imre); Schwarztól „Adalékok a legújabb theologia történetéhez” (Kovács Albert); Hasétól „A prot. polémika kézi könyve” (Hegedűs János); Channing Ellery Vilmostól válogatott művei (az unitárius tanárok); Baurtól egyháztörténetének első három kötete (Dósa Dénes, Jeskó Lajos, Kovács Albert, dr. Kovács Ödön), Lang Henriktől „Keresztén dogmatika” (Kovács Albert) stb.

*1. Göböl született Szentkirályszabadján. Előbb Dunavecshén, 1777-től Kecskeméten lelkészkedett. 1792. esperessé, azután egyházkerületi aljegyzővé választatott. Részt vett a budai zsinaton. Meghalt 1818-ban. Kitűnő szónok volt. Egyéb munkákat is írt, köztök egy „Liturgiá”-t (1806.).

*2. Budai 1766-ban született Peérben (ma Szilágymegye). Göttingában

bölcsészetdoktori címet szerzett. 1794. tanár, 1821. lelkész lett Debrecenben, 1813. egyházkerületi főjegyzővé, 1822. superintendenssé választott. 1817-ben theol. doktorrá nevezte ki a göttingai egyetem, 1831-ben tiszteleti tagjává tette a magyar tud. akadémia. Meghalt 1841-ben. Egy csomó theologiai munkája (egyház történet, erkölcsstan, szimbólika, homiletika, dogmatika, egyházjog) maradt kéziratban.

*3. *Varga* 1776-ban született Szentmihályon. A marburgi egyetemen 1804-ben theol. doktori címet szerzett. 1805-től debreceni theologiai tanár, 1821-től szikszói lelkész volt. Meghalt 1831-ben. Egyéb ide vágó munkái: *Interpretatio historica vaticiniorum selectorum veteris testamenti* (1804.), *Az újtestamentomi szentírásoknak kritika története és hermeneutikája* (1816.), *Az izraeliták régi rendtartásai* (1817.), *Initia hermeneuticae sacrae* (1821.), melyek mind tanúságot tettek alapos ismereteiről.

*4. *Szathmári D.* 1769-ben született Mezőcsáton. 1810-ig Balmazújvároson lelkészkedett, ettől fogva sárospataki tanár volt. Meghalt 1818-ban Kisgyőrben. Egyéb munkái is vannak.

*5. *Somosi* 1783-ban született Bodzásujlakon. 1808–1813. és 1815–1818. gimnáziumi, 1818-tól theologiai akadémiai tanár volt Sárospatakon. A magyar tudományos akadémia 1834. tagjává választotta. 1845–1854. az alsózempléni esperesi tiszteletet is viselte. Meghalt 1855-ben. Tőle valók még: *A zsidó nyelv kezdetei* (1832–3.), *A hittan vázlata* (1854.).

*6. *Szeremlei G.* 1807-ben született Disznóshorváton. 1838-ban felső-nyárádi lelkész, 1839-ben máramarosszigeti theol. tanár, 1841-ben sárospataki akadémiai tanár lett s előbb politikát, azután bölcsészetet adott elő. 1851–1855. Bécsben, 1855-től Sárospatakon volt theol. tanár. 1862-ben theol. doktorrá tette a bécsi theol. fakultás. Meghalt 1867-ben. Értekezései is vannak a dogmatika köréből.

*7. *Heiszler* 1819-ben született Nagykarolyban. 1843-tól már mint bölcsészetdoktor kegyesrendi tanár volt Pesten. 1849-ben áttért reformátusnak s ekkor pécselyi segédlelkész, 1850-ben pápai theol. tanár, 1854-ben mocsoládi, 1855-ben gyönki lelkész, 1859-ben sárospataki theol. tanár, 1869-ben dombrádi lelkész lett. Meghalt 1901-ben. Újabb műve: *Vallásbölcsészeti tanulmányok az isteneszme s a vele kapcsolt eszmék történetének körében* (1894.).

*8. *Ballagi* 1815-ben született Inócon. Az izraelita vallásról Tübingában áttért 1843. protestánsnak s bölcsészetdoktori oklevéllel jött vissza onnan hazájába. 1844-től szarvasi ev. gimn., 1851-től kecskeméti, 1855-től pesti ref. theol. tanár volt. 1877-ben nyugalomba lépett s meghalt 1891-ben. A m. tud. akadémiának r. tagja, a Magyar Prot. Irod. Társaságnak választmányi tagja, a dunamelléki egyházkerületnek tanácsbírája, a debreceni zsinatnak r. tagja volt. A nyelvtudomány terén is nagyszabású munkásságot fejtett ki; a theológiában még következő művei kiválóbbak: *Renaniana* (1864.); *Bibliai tanulmányok* (1865–1868.); *Az újszövetségi iratok keletkezése* (1872.).

*9. *Menyhárt* 1823-ban született Szatmárnémetiben. 1851-ben theol. tanár lett Debrecenben, 1888-ban nyugalomba lépett s meghalt 1900-ban. Írói működésének termékei közül még „Némely korszerű kérdések szellőztetése a magyar ref. egyház kebelében” (1877.) és az „Apostoli levelek” (1886.) fordítása jelent meg önállóan. Ő fordította még az 1878-ban kiadott javított magyar újszövetségnek az evangéliumokon és az apostoli cselekedetek könyvén kívüli többi részét, ami nagymértékű elítélésében részesült a szakértő kritikának.

*10. *Tóth* 1807-ben született Debrecenben. 1836-tól lelkész volt Losoncon, 1857-től theol. tanár Debrecenben, ahol meghalt 1879-ben. Tudományos művei közül legjelentékenyebb: A magyar protestáns egyházszónoklat történelme (I. k. 1864.).

*11. *Zsarnay* 1802-ben született Zsarnón. 1831-től theol. tanári tiszteletet töltött be Sárospatakon. 1849-ben egyházkerületi főjegyzővé, 1860-ban püspökké választott, 1861-ben miskolci lelkész lett. Meghalt 1866-ban. Tagja volt a magyar tud. akadémiának. Tudományos munkája még: Apologetika (1857.).

*12. *Kiss J.* 1821-ben született Szentkirályszabadján. 1855–1899. theol. tanár volt Pápán. Ekkor nyugalomba lépett s 1906-ban meghalt. Nagy művének kivonatát is kiadta „vizsgára készülő lelkészjelölteknek” (1874.).

*13. *Köteles* 1770-ben született Tordán. 1799-ben marosvásárhelyi, 1818-ban nagyenyedi bölcsészettanár lett. Meghalt 1831-ben. 1830-tól r. tagja volt a magyar tud. akadémiának, mint hazánkban egyik legjelentékenyebb művelője a bölcsészettudománynak.

*14. *Gödör* 1795. körül született Szakonyban. 1818-ban bölcsészettudományi oklevelet szerzett Jenában, ahol rk. tanári minőségben előadásokat is tartott egy ideig. Hazatérve előbb győri tanító, azután szakonyi káplán, majd szendi, 1829-től alhói lelkész volt. Pár év múlva lemondott hivataláról s Szentgyörgyvölgyre költözött. 1838-ban ismét lelkész lett Szenden s később esperesi tisztelet is viselt a fehérkomáromi esperességben. Meghalt 1858-ban. „Urunk Jézus végőrái” (1848.) c. műve is van.

*15. *Ferenczy* 1797-ben született Rimaszombatban. 1824-től Miskolcon tanárkodott 1826-ig. 1829-ben theol. doktori oklevéllel tért vissza Utrechtből. 1830-ban Sárospatakon, 1836-ban Kassán lett lelkész, ahol esperes is volt. Meghalt 1873-ban.

*16. *Kámori* 1830-ban született Bakán. 1855-ben gimn. és theol tanárrá választott Pozsonyban. 1885-ben nyugalomba lépett. Meghalt 1903-ban.

*17. *Tomori Szabó* 1802-ben született Lázáriban. Előbb máramarosszigeti tanár, 1832-től avasúvárosi lelkész, 1833-tól kecskeméti tanár, 1847-től lacházai, 1849-től dunapataji, 1852-től bicskei lelkész volt. Meghalt 1853-ban.

*18. *Sebestyén* 1761-ben született Mezőtúron. 1790-től monori lelkész, 1792-től debreceni theol. tanár, 1803-tól hajdúböszörményi, 1806-tól hajdúszoboszlói, 1808-tól kecskeméti, 1814-től ismét monori lelkész, 1817-től pápai theol. tanár volt. 1837-ben nyugalomba vonult s meghalt 1841-ben.

*19. *Kun* 1817-ben született Felsőnyáradon. 1842-ben gagybátori, 1850-ben miskolci lelkész lett. A tiszáninneri egyházkerület 1854-ben aljegyzővé, 1860-ban főjegyzővé, 1866-ban superintendenssé választotta. Elnöke volt mindkét budapesti zsinatnak.

*20. *Fáy* 1786-ban született Kohányban. Egy ideig megyei tisztviselő volt, 1835-ben pedig követté választott. Az akadémia 1831-ben tiszteleti tagjai közé sorozta, a Kisfaludy-társaság pedig megalakulásakor igazgatójává tette. A pesti ref. egyháznak gondnoka volt. Meghalt 1864-ben.

*21. *Péterfi A.* 1800-ban született Sóváradon. 1831-től theol. tanár volt Nagyenyeden, ahonnan 1840-ben Székelyudvarhelyre helyeztetett át, de inkább élt hivatal nélkül, míg 1848-ban Bukarestbe ment lelkésznek, ahol meghalt 1850-ben.

*22. *Hetényi* 1786-ban született Ekelén, ahol 1815-től lelkész volt 1853-ban történt haláláig. Jegyzője volt a dunántúli egyházkerületnek, 1836-tól levelező, 1840-től r. tagja a magyar tud. akadémiának. Mint bölcsezt ismerteti Kőrössy Gy.: Önállóságra törekvés a magyar filozófiában (1886.).

*23. *Fejes* 1764-ben született Toporcon. Gömörkishontmegyének előbb aljegyzője, később törvényszéki ülnöke volt, 1803-ban pedig felügyelőjévé választott a kishonti esperességnek. Meghalt 1826-ban. Számos kisebb és öt nagyobb dolgozata jelent meg.

*24. *Filó* 1828-ban született Losoncon. Előbb Gyöngyösön, majd Kecskeméten volt gimn. tanár, míg 1855-ben theol. tanár lett az utóbbi helyen. 1857-ben Kopácsra ment lelkésznek, 1858–60. pedig pesti theol. tanár volt. Egyévi külföldi utazás után Nagykőrösön foglalt el lelkészi állást, melyen 1905-ben történt haláláig működött. A dunamelléki egyházkerületnek tanács-bírája, 1882–84. főjegyzője volt.

*25. *Molnár Aladár* 1839-ben született Veszprém-ben. 1860-tól egy ideig káplánkodott Veszprém-Vámoson, majd pedig h. tanára volt Pápán a bölcsezetnek, míg 1862-től theol. tanári állásban működött Pesten. 1867-ben titkár, 1869-ben osztálytanácsos lett a közoktatásügyi minisztériumban, 1872-ben pedig országgyűlési képviselőiséget vállalt. Meghalt 1881-ben. A dunamelléki egyházkerületben világi aljegyzői tiszteletet viselt. A magyar tud. akadémiának lev. tagja volt 1867-től.

*26. *Kuun gr.* 1837-ben született Nagyszébenben. Gyakori utazásaiból fenmaradt idejét Marosnémetiben töltötte tudományos foglalkozással. A magyar tud. akadémia 1883-ban tiszteleti taggá, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület alelnökké választotta, míg a leideni, budapesti és kolozsvári egyetem tb. doktorsággal méltányolta érdemeit. Főgondnoka volt előbb a vajdahunyadi egyházmegyének, 1889–96. pedig az erdélyi egyházkerületnek, tagja a budapesti első zsinatnak, elnöke az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak. Meghalt 1905-ben.

*27. *Brassai* 1797-ben született Torockószentgyörgyön. 1821-től nevelősködött, 1837-től pedig unitárius koll. tanár volt Kolozsvárrt. 1850–59. a Gönczy Pál intézetében tanított Pesten. Majd ismét a kolozsvári unitárius kollégiumnak lett tanára, azután az erdélyi múzeum-egylet igazgatója volt, míg 1872-ben egyetemi tanárnak neveztetett ki. 1884-ben nyugalomba lépett s meghalt 1897-ben. A kolozsvári unitárius kollégiumnak felügyelő gondnoki és a Dávid Ferenc egyletnek elnöki tiszteben is működött. A magyar tud. akadémia, melynek 1837-ben lev., 1865-ben rendes tagja lett, tiszteleti tagnak választotta 1887-ben. Munkái közül igen soknak van theologiai vonatkozása, de leginkább ide vágók: A jövő vallása (1886.), Vallás és hit (1887.), Nézetek a vallás eszméjéről (1887.), Jézus istensége (1891.) stb.

*28. *Bartha* 1861-ben született Fülesden. 1887-ben Eperjesen, 1891-ben Sárospatakon, 1895-ben Debrecenben, 1905-ben Selmezbányán lett jogtanár. Egyházkerületi aljegyzőséget is viselt a tiszántúli ref. kerületben. Szerkesztője volt az Őrálló című protestáns jellegű politikai lapnak (1894–96.).

*29. *Orbán* 1818-ban született Nagybarcán. 1848-tól miskolci, 1861-től sárospataki gimn. tanár volt, míg 1863-ban u. o. az akadémián lett a történelem tanára. 1891-ben nyugalomba lépett s 1896-ban meghalt Debrecenben.

*30. *Sztehlo* 1847-ben született Dobsinán. Ügyvéd Budapesten, ahol gondnoka a budai ev. egyházközségnek, jegyzője az egyházmegyének s választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak. Tagja volt a budapesti ev. zsinatnak. Írt a többek közt a keresztyén-izraelita polgári házasságról (1881.), a házassági elválásról (II. kiad. 1890.), a polgári házasságról (1893.) és az anyakönyvi ügyről (1895.).

*31. *Horváth* 1862-ben született Huszton. 1883-ban segéd-, 1884-ben rendes tanár lett az eperjesi jogakadémián, melynek később állandó dékánja volt 1905-ig, amikor közigazgatási bírónak nevezetett ki. Írt még a házasság felbonthatóságáról (1893.) és megrajzolta „az eperjesi jogakadémia múltját és jelenét” (1886.).

*32. *Kováts* 1849-ben született Budapesten, ahol ügyvédséget folytatott, míg 1883-ban táblai bírónak, 1888-ban egyetemi tanárnak lett. 1884-ben lev. taggá választotta a magyar tud. akadémia.

*33. *Kerkápoly* 1824-ben született Szentgálon. 1849-től a bölcsészeti tanára volt Pápán. Mint 1865-től országgyűlési képviselő, 1868-ban honvédelmi államtitkár, 1870-ben pénzügyminiszter lett. Erről 1873. végén lemondván, elfoglalta a budapesti egyetemen tanszékét, melyre még 1868-ban kinevezetett volt, de 1878-ig még folytatta a képviselői tevékeniséget is. Meghalt 1891-ben. Buzgón működött egyházi téren, mint 1885–91. a pápai kollégiumnak világi gondnoka és 1882-től a solti egyházmegyének is gondnoka. Tagjául választott a budapesti első zsinatnak. A magyar tud. akadémia 1859-ben sorozta levelező tagjai közé. Egyéb dolgozatai között is vannak egyházi érdeklődések.

*34. *Jakabfalvy* 1804-ben született Budán. Gagybátorban lakott. Volt Tornamégyének követe az 1836-ban kezdődő országgyűlésen, Abaújmegyének kormánybiztosa és helyettes alispánja 1848–49-ben. Az abauji egyházmegyében tanácsbírói tiszteletet viselt. Meghalt 1859-ben.

*35. *Kolozsvári* 1840-ben született Lukafalván. 1867-ben a kolozsvári ref. kollégiumnak lett jogtanára, míg 1870-ben a kir. jogakadémiához, 1872-ben az egyetemhez ment át tanárnak. 1892. óta levelező tagja a magyar tud. akadémiának. A kolozsvári egyházmegyének 1880-ban al-, 1889-ben főgondnokává választott, de 1896-ban lemondott erről az állásáról. Tagja volt úgy a debreceni, mint mindkét budapesti zsinatnak. Kisebbségi dolgozatokat is írt az egyházi élet körébe vágólag.

*36. *Schuler-Libloy* 1827-ben született Nagyszebenben, ahol jogtanár volt 1875-ig, mikor a csernovici egyetemen foglalt el hasonló állást 1895-ben nyugalomba lépett s 1900-ban halt meg Bécsben, hol végső éveit töltötte. Egyházi szempontból fontosak még „Kurzer Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens ...” (1859.) és „Aus der Türken- und Jesuitenzeit vor und nach dem Jahre 1600.” (1876.) c. munkái.

*37. *Heyser* 1776-ban született Brassóban, ahol 1798-tól különböző egyházi és iskolai állásokat töltött be. 1814-től Mártonhegyen, 1816-tól Vulkányban, 1821-től Brassóföldvárton lelkészkedett, míg 1828-ban Bécsbe ment ev. első lelkésznek. Itt aztán superintendenssé nevezetett ki 1834-ben. Meghalt 1839-ben. Költeményei és a gyakorlati lelkészkedés körébe tartozó dolgozatai jelentek meg még meg.

*38. *Klein* 1784-ben született Ménhárdon. 1809-ben lelkész lett Felkán, ahol meghalt 1835-ben. A szepesi tizenhárom-városi esperességnek jegyzője, majd alesperese volt. Sok munkát adott még ki a gyakorlati lelkészkedés terén.

*39. *Kuzmány* 1806-ban született Breznóbányán. 1829-től késmárki tanár, 1830-tól besztercebányai diakónus, 1831-től zólyomi, 1832-től besztercebányai lelkész, 1849-től bécsi theol. tanár volt, míg 1860-ban a pozsonyi pátenses superintendensia püspökévé nevezetett ki s ennél fogva 1862-ben Turócszentmártonba ment lelkésznek. Meghalt 1866-ban Stubnyán. Megírta még a Luther életét (tótul és magyarul 1842.), a reformátorok életrajzát (tótul 1856.) s kidolgozta egyházjogát tótul is (1860.) stb., általában igen széleskörű munkásságot fejtve ki irodalmi téren.

*40. *Kovács A.* 1838-ban született Mezőbándon. 1865-ben helyettes, 1867-ben r. tanára lett a budapesti ref. theol. akadémiának s mint ilyen halt meg 1904-ben. 1881–96. országgyűlési képviselő is volt. A dunamelléki egyházkerület 1870-ben aljegyzővé, 1889-ben tanácsbíróvá választotta. Részt vett a debreceni és az első budapesti zsinaton. Több egyházi közlöny jelent meg szerkesztésében. Eredeti munkákon kívül fordításokkal is gyarapította a magyar egyházi irodalmat.

*41. *Csecsetka* 1818-ban született Besztercebányán. Miután 1844-től nevelősködött, 1851-ben selmecbányai ev. gimn., 1855-ben pozsonyi theol. tanár lett. 1896-ban nyugalomba lépett és még akkor ősszel meghalt Besztercebányán. Megírta még a pozsonyi ev. főiskola történetét (1866., majd újra 1886.) és a Stromszky F. S. püspök életrajzát (1861.).

*42. *Kovács Ö.* 1844-ben született Mezőbándon. Theol. doktori oklevéllel tért haza a holland egyeteméről 1869-ben, amikor theol. tanár lett Nagyenyeden. Meghalt 1895-ben. Tagja volt a debreceni zsinatnak és a Magyar Prot. Irodalmi Társaság választmányának. Életét és működését kimerítően rajzolja egy „Emlékkönyv ... tanárságának huszonöt éves ünnepélye alkalmából” (1894.).

*43. *Mitrovics* 1841-ben született Sátoraljaújhelyben. 1868-ban theol. tanár lett Sárospatakon, 1896-ban lelkész Debrecenben, ahol meghalt 1903-ban. A tiszáninneni egyházkerületnek 1876–84. al-, 1884–96. főjegyzője, a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak 1892-től választmányi tagja volt; részt vett a debreceni és az első budapesti zsinaton.

*44. *Garda* 1833-ban született Nagyfülpösön. 1859-ben gimn. segédtanár, 1862-ben theol. tanár lett Nagyenyeden. 1895-ben nyugalomba vonult s meghalt 1899-ben.

*45. *Csiky* 1852-ben született Kenderesen 1878-ban segéd-, 1881-ben rendes tanár lett a debreceni theol. akadémián, ahol jelenleg is működik. Választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak.

*46. *Hörk* 1848-ban született Likéren. 1869-ben losonci vallástanár, 1872-ben felsőpokorágyi lelkész, 1876-ban eperjesi, 1896-ban pozsonyi theol. tanár lett. Tagja volt a budapesti ev. zsinatnak. Egyháztörténelmi művei közül terjedelmesebbek: A sároszempléni ev. esperesség története (1885.), Az ev. Tisza-kerület püspökei (1888.), Az eperjesi ev. ker. kollégium története (1896–8.).

*47. *Masznayik* 1857-ben született Tiszaföldvárt, ahol 1879–81. káplán is volt. Ekkor selmecbányai gimn. tanár lett, 1885. óta pedig a pozsonyi theol. akadémia tanára s 1895. óta egyszersmind igazgatója. 1882-ben bölcsészettudományi oklevelet szerzett. Választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak és jegyzője a pozsonyvárosi

egyházmegyének. Érdemes munkásságot fejt ki a Luther munkáinak fordításával is.

*48. *Bartók* 1845-ben született Málnáson. A tübingai egyetemről bölcsészetdoktori oklevéllel tért vissza 1874-ben, amikor püspöki titkár lett Kolozsvárrt, hol csakhamar megszerezte az egyetemi magántanári képesítést. 1876–93. nagyenyedi, 1893–99. szászvárosi második lelkész volt, amely idő alatt több éven át (1889–93., 1895–96.) helyettes tanárként is működött a nagyenyedi theol. akadémián. 1898-ban főjegyzővé, 1899-ben püspökké választotta az erdélyi egyházkerület. Ez utóbbi évben választmányi tagja lett a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak.

*49. *Schneller* 1847-ben született Kőszegen. 1874-ben Eperjesen, 1877-ben Pozsonyban lett theol. tanár s ez utóbbi helyen később az igazgatói tisztelet is vitte 1895-ig, amikor a kolozsvári egyetemre neveztetett ki tanárnak. Tagja volt a budapesti zsinatnak s 1892. óta tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaság választmányának. 1896-ban tiszteletbeli bölcsészetdoktori címet kapott.

*50. *Ferencz* 1835-ben született Alparéten. 1859-ben unitárius gimn. tanár, 1861-ben lelkész lett Kolozsvárrt. 1876-ban püspökké választatott s ettől fogva 1906-ig egyszersmind theol. tanárságot is folytatott. 1884–87. országgyűlési képviselő volt még emellett. Kisebb dolgozatai szintén szép számmal vannak, nemkülönben fordításai is.

*51. *P. Nagy* 1844-ben született Gyönkön. 1869-től sárospataki theol. tanár volt 1900-ban történt haláláig.

*52. *Simén* 1836-ban született Tarcsafalván. 1863-ban gimn. tanár lett Székelykeresztúron, 1866-ban theol. tanár Kolozsvárrt. Meghalt 1878-ban Kiskadácson. 1877-től főjegyzője volt az unitárius egyháznak. Kisebb dolgozatai is becsesek.

*53. *Erdős* 1856-ban született Szatmárnémetiben. 1880-ban debreceni s. lelkész, 1881-ben pancsovai, 1884-ben ujsóóvéi lelkész, 1888-ban debreceni theol. tanár lett. Ez utóbbi évben licentiatusa, 1891-ben doktora lett a theológiának. Megírta a Zwingli életét (1884.) s az ujsóóvéi egyház történetét is (1885.) és újból fordította a heidelbergi kátét.

*54. *Kenessey* 1858-ban született Szegeden. 1884-ben rk., 1886-ban rendes tanár lett a budapesti theol. akadémián, melyről 1895-ben a kolozsvárihoz távozott igazgatónak. A dunamelléki egyházkerületnek 1891–95. aljegyzője volt, az erdélyinek 1899. óta főjegyzője. 1889–95. pénztárnoka és titkára volt a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak, azóta választmányi tagja. Részt vett a budapesti második zsinaton.

*55. *Keresztes* 1846-ban született Csombordon. 1873-ban segéd-, 1879-ben r. tanár lett a nagyenyedi theol. akadémián. Meghalt 1888-ban Nagyszebenben. Nagybecsűek a kisebb dolgozatai is.

*56. *Dicsőfi* 1859-ben született Balmazújvároson. 1885-ben s. lelkész, 1887-ben theol. tanár, 1890-ben lelkész lett Debrecenben. 1905-ben főjegyzővé választotta a tiszántúli kerület.

*57. *Józsa* 1863-ban született Kőródszentmártonban. 1888-ban theol. magántanári képesítést szerzett Nagyenyeden, ahol ekkor helyettes, 1891-ben rendes tanár lett a theol. akadémián. Meghalt 1893-ban. Kisebb dolgozatai is jelesek.

*58. *Pukánszky* 1859-ben született Orosházán. 1884-ben theol. tanár lett Pozsonyban, ahol meghalt 1899-ben.

*59. *Szombathi* 1749-ben született Rimaszombatban. 1782-től 1823-ban történt haláláig a történelem tanáraként működött Sárospatakon. Páratlanul buzgó könyvtárnoka volt a kollégiumnak, ki temérdek becses jegyzettel látta el a könyveket. Nagy és jeles munkájának második része, a „Biographia professorum” mintegy fele részben szintén ki van adva és pedig magyar fordításban (Sárospataki Füzetek 1864–6.), de a másik fele még mindig nélkülözi a nyilvánosságot. Megírta különben „A sárospataki ref. collegium rövid historiájá”-t (1809. II. kiad. 1827.) is. Egyházi érdekű műve még: „De praescientia futurorum contingentium contra socinianos” (1778.).

*60. *Salamon* 1790-ben született Zilahon. 1814-ben szülőföldjén lett gimnáziumi, 1830-ban pedig Kolozsvárrt theol. tanár. A göttingai egyetem 1837-ben theol. doktorrá tette. 1856-ban kolozsvári kerületi iskolai tanácsossá s az erdélyi ref. és unitárius tanodák felügyelőjévé neveztetett ki, 1862-ben nyugalomba vonult s 1866-tól Zilahon működött a főgimnázium gondnoki állásában. Meghalt 1871-ben. Fő munkása volt az erdélyi énekeskönyv harmincas évekbeli megújításának. Számos műve maradt kéziratban.

*61. *Aranyosrákosi Székely* 1797-ben született Kaálban. 1822-ben unitárius lelkész, a következő évben egyszersmind tanár lett Tordán, 1832-ben pedig Kolozsvárra ment tanárnak. 1838-ban generális nótáriussá, 1845-ben püspökké választotta egyháza. Meghalt 1852-ben. Költői tevékenysége országos hírnevet szerzett neki. Kiváló érdeme e téren egyházi tekintetben az unitárius énekeskönyv átdolgozása s 63 új darabbal bővítése, melyeknek maga szerzette nagy részét.

*62. *Bauhofer* 1806-ban született Sopronban. 1829-ben somorjai, 1844. budavári ev. lelkész lett s itt esperesi tisztelet is viselt később. A pátens elfogadása érdekében szóval és tollal állhatatosan harcolt. Meghalt 1864-ben.

*63. *Fabó* 1810-ben született Losoncon, ahol 1833-ban tanár lett. Innen 1835-ben Agárdra ment lelkésznek. Egyházkerületi jegyzőséget is viselt. Meghalt 1874-ben. A magyar tud. akadémia 1864-ben tagjának választá. Egyházi vonatkozásúak még a következő történeti munkái is: Vitnyédy István levelei (2 k. 1871.), Az 1662-iki országgyűlés (1873.) és egyházi mű a szintén tőle való „Vallásos elmélkedések protestánsok számára” (1861.).

*64. *Szilágyi F. iff.* 1797-ben született Kolozsvárrt, ahol 1821-ben a történet és philologia tanára lett a ref. collegiumban. 1848-ban politikai elvei miatt elvesztette ezt az állását s Pestre költözött lapszerkesztőnek. 1857-ben soproni kerületi iskolai tanácsossá neveztetett ki, 1862-ben azonban nyugalomba lépett s ismét Pestre tette át lakását, ahol meghalt 1876-ban. A magyar tud. akadémia 1833-ban tagjának választá. Többé-kevésbé mindegyik munkája bír egyházi vonatkozással, speciális egyházi tárgyúak még a következők: A római kérdés és Renan (1863.), Egyházi ünnepély Sopronban (1863.), Figyelmet érdemlő egyház- és irodalomtörténeti monographia (1864.), Egy lap Erdély legújabb történelméből (1867.), Cserey Heléna id. br. Wesselényi Miklósné, a türelmi korszak vértanúja (1868), melyek szintén nagy történeti tudásról tanúskodnak és sok fontos adattal járultak az egyháztörténet ismeretéhez.

*65. *Révész I.* 1826-ban született Újfehértón. 1852-ben Balmazújvároson, 1854-ben Szentesen, 1856-ban Debrecenben lett lelkész. 1856–1863. aljegyzője, 1867-től levéltárnoka volt a tiszántúli kerületnek. A magyar tud. akadémia 1859-ben levelező tagjává választotta, a bécsi prot. theologiai fakultás pedig 1870. theol. doktorrá nevezte ki. Még sok munkája foglalkozik egyháztörténettel, illetőleg az egyházjog történetével, így: Vélemény a magyar protestáns egyház alkotmányának fő pontjai felett (1857.), Adalékok a magyar protestáns iskolák autonomiájának történetéhez (1869. II. kiad. 1870.), A magyar protestáns hitfelekezetek egyházi és iskolai szükségének országos költséggel való fedeztetéséről (1871.), Melius Péter emlékezete (1873.), A magyarországi ref. egyház számára egyházi főhatóságul felállítatni szándékolt konventről (1873.), Adalék a magyar ref. egyház zsinattartási ügyének múltjához (1877.) stb.

*66. *Fabritius* 1826-ban született Segesvárt, ahol 1850-ben ev. gimn. tanár, 1855-ben prédikátor lett. 1868-ban Szászapoldra választották lelkésznek, amely állásáról azonban 1872. óta tartó országgyűlési képviselőködése folytán lemondott 1879-ben. Meghalt 1881-ben. A magyar tud. akadémiának levelező tagja volt 1872-től. Egyéb egyháztörténeti munkái „Urkundenbuch zur Geschichte des Kisdér Kapitels vor der Reformation” (1875.) című önálló kiadványán kívül többnyire az „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde” c. folyóiratban jelentek meg.

*67. *Szeremlei S.* 1837-ben született Gelejen (Borsodmegye). 1867-ben Bihardiószezen, 1871-ben Hódmezővásárhelyen foglalt el lelkészi állást. Választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak, rendes tagja volt a budapesti első zsinatnak s 1883–1901. és 1902–1906. tanácsbírája a tiszántúli kerületnek. Nagybecsű egyháztörténetírói munkásságának a szövegben említett első termékén kívül még a következő kiváló művek a maradandóbb eredményei: Szalay István élete (1879.), Vázlatok a papszentelés múltjából (1881.), Az eperjesi mészárszék (1881.), Szőnyi Benjámin és a hódmezővásárhelyiek (1890.). Fontosak egyházi szempontból ezek a munkái is: Utazás Svájc, Francia- és Poroszország némely vidékein az egyház és iskola érdekében (1868.), A népiskolai kérdéssel különös tekintettel az 1868. XXXVIII. törvénycikkre és a prot. egyház érdekeire (1871.), A hitcikkek szerepe az egyházi reform kérdésében (1871.). Lefordította a Kempis „Krisztus követése”-t (1864.).

*68. *Farkas* 1833-ban született Gárdonyban (Fehérmegye). 1857-ben kecskeméti theol. tanár lett, 1860. első felében püspöki titkár volt, 1860-ban helyettes, 1862-ben r. tanáru alkalmaztatott a pesti theol. intézetnél Választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak. A dunamelléki egyházkerület 1863-ban aljegyzőjének, 1893-ban tanácsbírájának választotta. Hasén kívül fordított Fliednertől, Thelemanntól stb. különféle egyházi irányú munkákat, főleg egyháztörténeteket. Írt is ilyeneket, majdnem mindet népszerűsítő, építő modorban, de e nemben jelesen; legjobban elterjedt közülök „A magyarországi prot. egyház történelme a gimn. VIII. osztály számára” (megérte a II. kiadást is) c. tankönyve. Van egy tudományos jellegű műve is: A pesti református egyház 101 éves története (1898.).

*69. *Balogh* 1836-ban született Nagyváradon. 1865-ben theol. tanár lett Debrecenben. 1883. óta egyházkerületi tanácsbíró s kezdettől fogva választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak. Rendes tagja volt a debreceni zsinatnak. Több fordított, illetőleg átdolgozott egyháztörténeti műve is van, amelyeknél azonban jelentékenyebbek a magyar prot. egyháztörténetre vonatkozó dolgozatai: *Melius Péter hatása* (1866.), *A magyar protestáns egyház történetének irodalma* (1879.), *A magyarországi protestáns egyházak története* (gimn. tankönyv 1905.). Egyéb munkái: *Tájékoztató pontok a theologia terén* (1877.), *Vasárnapügy külföldön és hazánkban* (1881.) stb.

*70. *Berzeviczy* 1763-ban született Nagylomnicon. 1783-ban ügyvédi oklevelet szerzett, 1787-ben helytartótanácsi hivatalnok lett, 1791-ben részt vett a pesti zsinaton. 1794-ben visszavonult kakaslomnici birtokára. A tiszai ev. kerület 1801-ben felügyelőjévé választotta. Meghalt 1822-ben. Életrajzát megírta Gaál Jenő (1897.).

*71. *Mikó gr.* 1805-ben született Zabolán. Az állami hivatalok lépcsőjén 1847-ben erdélyi kir. kincstárnokságra emelkedett. A szabadságharcot követő időben irodalmi, társadalmi és egyházi téren munkálkodott, míg 1865-ben országgyűlési képviselőiséget vállalt, 1867-ben pedig miniszterré neveztetett ki. 1870-ben lemondott, majd főpohárnokmester lett. Meghalt 1876-ban Kolozsvárrt. Főgondnoka volt a nagyenyedi kollégiumnak 1838-tól, az erdélyi ref. egyháznak 1840-től, elnöke a Magyar Történelmi Társulatnak 1867-től, tiszteleti tagja a m. tud. akadémiának 1858-tól. Emlékét Horváth Boldizsár (1877.) örökíté meg, egyházi érdemeit pedig Szász Gerő (1876.) méltatta.

*72. *Jakab* 1820-ban született Szentgericén. 1847-ben táblabíróvá választották Marosszéken. A szabadságharc után börtönbe került, de már 1850-ben kiszabadult. Szülőföldjén gazdálkodott 1854-ig, amikor titkára lett gr. Mikó Imrének. 1863-tól al-, 1867-től főigazgatója volt az erdélyi főkormányshéki levéltárnak Kolozsvárrt, míg 1873-tól az országos levéltárnál működött Budapesten, előbb allevéltárnoki, 1893-tól levéltárnoki minőségben. Meghalt 1897-ben. Az akadémia 1870-ben lev., 1889-ben rendes taggá választotta. Az unitárius egyháznak sok éven át volt tanácsosa. Kolozsvár történetét tárgyaló nagy művében is sok becses egyháztörténeti adat található.

*73. *Hornyánszky* 1828-ban született Hegyeshalmon, ahol tanulmányai befejeztével tanító volt egy kevés ideig. 1850-ben hírlapírónak ment Pestre, hol nyomdát állított a hatvanas évek elején. Meghalt 1882-ben. Erősen harcolt a pátenis érdekében.

*74. *Trausch* 1795-ben született Brassóban. 1814 – 17. kormányhivatalban szolgált. Ekkor szülővárosánál vállalt hivatalt, ahol aztán 1827-től főjegyző, 1841-től rendőrkapitány volt. 1849-ben kormányshéki előadóvá neveztetett ki Nagyszebenben, 1850-ben pedig kamaraügyész, 1853-ban pénzügyi tanácsos lett. Miután 1860-ban nyugalomba lépett, ettől fogva állandóan részt vett az erdélyi országgyűléseken. Meghalt 1871-ben Brassóban. A „Verein für siebenbürgische Landeskunde”-nak 1858 – 69. elnöke, a brassói ev. esperességnek 1863-tól haláláig felügyelője volt. Emlékét Teutsch Gy. D. örökíté meg (1874.).

*75. *Irinyi* 1822-ben született Bihar-Albison. 1843-ban ügyvédi vizsgálatot tett s 1844-től munkatársa volt a Pesti Hírlapnak. 1848-ban országgyűlési képviselővé választatott. A szabadságharc után egy ideig Biharmegyében, majd Pesten lakott, ahol irodalommal foglalkozott s tevékeny részt vett a ref. egyházi életben is. Meghalt 1859-

ben.

*76. *P. Szathmáry* 1831-ben született Szilágysomlyón. A szabadságharcban résztvétele miatt börtönt szenvedett, majd különféle foglalkozásokban működött, míg 1858-ban Máramarosszigeten, 1862-ben Nagyenyeden lett ref. gimn. tanár. 1868-tól hírlapíró volt Pesten, 1869-től egyszersmind országgyűlési képviselő is 1878-ig, amikor a képviselőház naplószerkesztőjévé neveztetett ki. Meghalt 1891-ben. Jeles regényíró volt, aki gyakran festett le egyes mozzanatok a magyar protestantizmus múltjából. „Az emberi művelődés története” (II. kiad. 3 k. 1882.) c. munkájában pedig épen sok az egyházi vonatkozás.

*77. *Zsilinszky* 1838-ban született Békéscsabán. 1861–74. szarvasi gimn. tanár volt, 1875–87. pedig országgyűlési képviselő. 1889-ben főispánná, 1895-ben államtitkárrá neveztetett ki, amely állásáról 1905-ben vonult nyugalomba. Előbb a békési, majd az aradbékési esperességnek, 1898. óta a bányai kerületnek felügyelője. Tagja volt a budapesti zsinatnak, 1903-ig vál. tagja, azóta alelnöke a Magyar Történelmi Társulatnak, a megalakuláskor titkára, azután mindjárt választmányi tagja, 1903. óta alelnöke a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak, 1878–1900. levelező, azóta rendes tagja a magyar tud. akadémiának, elnöke a Luther-társaságnak. A kolozsvári egyetem tiszteletbeli doktorrá tette 1896-ban.

*78. *Munyay* 1786-ban született Némethfaluban. Háromévi nevelősködés után 1815-ben szepesolaszai lelkész, 1832-ben eperjesi theol. tanár lett. Meghalt 1849-ben. Több éven át volt főjegyzője a tiszai kerületnek. Egyéb munkái is vannak.

*79. *Polgár* 1782-ben született Törökszentmiklóson. 1812-től Hódmezővásárhelyen, 1819-től pedig Kecskeméten volt lelkész. A dunamelléki kerület mindjárt tanácsbíróvá és aljegyzővé választotta, míg 1827-ben a kecskeméti egyházmegye esperese, 1836-ban kerületi főjegyző, 1846-ban püspök lett. Meghalt 1854-ben.

*80. *Borbis* Urbicán született. Több évig helyettes lelkész volt Magyarországon, míg aztán 1860. táján Németországba ment s ott is maradt.

*81. *Haán* 1818-ban született Sámsonházán. 1842-ben békéscsabai káplán és egyszersmind polgári iskolai tanító lett. 1849-ben nagylaki, 1855-ben békéscsabai lelkészszé választatott s mint ilyen halt meg 1891-ben. Az egyetemes ev. egyháznak főjegyzője, a magyar tud. akadémiának levelező tagja, a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak és a Magyar Történelmi Társulatnak választmányi tagja volt.

*82. *Liskay* 1809-ben született Balatonkisszőlősen. 1839-től dadi lelkész, 1843-tól pápai theol. tanár, 1848-tól ugyanoda való lelkész, 1855-től győri lelkész, 1873-tól ismét pápai lelkész volt. 1877-ben nyugalomba lépve Budapestre költözött, ahol meghalt 1888-ban.

*83. *Szilágyi I.* 1819-ben született Nagykállóban 1845-ben tanár lett a máramarosszigeti ref. lyceumban, melynek 1850-től igazgatója volt 1896-ban történt nyugalomba léptéig. Meghalt 1897-ben. 1846-ban levelező taggá választotta a magyar tud. akadémia. A negyvenéves tanári jubilauma és mellszobrának leleplezése alkalmával megjelent emlékkönyvek kimerítően ismertetik munkásságát.

*84. *Csuthy* 1814-ben született Dobozon. A szabadságharcban való résztvétele miatt több évi fogságot szenvedett, majd 1859-ben lelkész lett Kajdacson, ahol meghalt 1884-ben.

*85. *Petz* 1821-ben született Győrött. 1845-ben tanár lett a szarvasi ev. gimnáziumban, 1853-ban német lelkész Mezőberényben. Meghalt 1882-ben.

*86. *Lichner* 1818-ban született Modorban. 1843-ban rk., 1852-ben rendes tanárnak választott a pozsonyi ev. lyceumba. 1880-ban nyugalomba vonult s 1884-ben meghalt. A magyar tud. akadémia 1859-ben lev. taggá választotta.

*87. *Bartholomaeides* 1787-ben született Ochtinán, ahol 1807-ben diakónus lett. Innen 1810-ben Kövibe ment papnak. Azután Baradnán, majd Ratko-Bisztrón, végre Uhorszán lelkészkedett, ahol meghalt 1862-ben.

*88. *Szeberényi J.* 1780-ban született Árvanagyfaluban. 1807-től Nyitraszerdahelyen, 1811-től Kochanócon, 1819-től Selmechányán volt lelkész. A bányai kerület 1823-ban jegyzővé, a honti esperesség 1829-ben esperessé választotta, míg végül 1834-ben püspök lett. A szabadságharc után az absolut uralom felfüggeszté e hivatalától. Meghalt 1856-ban. A jeni egyetem theol. doktorrá telte 1839-ben. Fontos munkája még: „De praecipuis ideis theologiae pastoralis evangelicae” (1835.).

*89. *Szeberényi G. A.* 1816-ban született Kochanócon. 1843-ban selmechányai káplán s még ez évben egyházasmárothi, 1853-ban békéscsabai lelkész lett. 1867-ben a békési egyházmegye esperessé, 1872-ben a bányai kerület püspökké választotta. 1870-ben theol. doktori címet kapott a bécsi theol. fakultástól. Meghalt 1890-ben.

*90. *Szeberényi A.* 1824-ben született Maglódon. Négyévi békéscsabai káplánkodás után 1854-ben Makóra, 1855-ben Nagylakra ment lelkésznek, ahol meghalt 1895-ben. 1878–81. országgyűlési képviselőséget is viselt. Tagja volt a budapesti ev. zsinatnak.

*91. *Szeberényi L.* 1820-ban született Maglódon. 1846-ban ügyvédi oklevelet szerzett s Pestre költözött, hol főleg hírlapírással foglalkozott. A szabadságharc után előbb hódmezővásárhelyi ev. kántortanító, 1851-től békéscsabai tanár volt, míg 1857-ben lelkész lett Makón, 1860-ban Szegeden, 1864-ben Pozsonyban, hol egyúttal theol. tanárként is működött. A ker. gyámintézet elnöki s a kerület jegyzői tisztét szintén vitte. Tagja volt a Kisfaludy-társaságnak. Meghalt 1875-ben. Lefordította még a Matamoros életét Böhmer után (1864.).

*92. *Szeberényi L. Zs.* 1859-ben született Békéscsabán. 1883-ban tótaradáci, 1890-ben békéscsabai lelkész lett.

*93. *Teutsch Gy. D.* 1817-ben született Segesvártt, ahol 1842-ben tanára, 1850-ben igazgatója lett az ev. gimnáziumnak. 1863-ban lelkésznek ment Szentágotára, 1867-ben püspökké választatván, Nagyszebenbe költözött, ahol meghalt 1893-ban. Több ízben volt országgyűlési képviselő. A jeni és berlini egyetem bölcsészeti, jogi és theol. doktori címmel ruházta fel. A bajor tud. akadémia tagjává, a Verein für siebenbürgische Landeskunde 1869-ben elnökévé választotta. Prédikációi és alkalmi beszédei szintén nagy számmal jelentek meg. Emlékét a fiától tartott emlékbeszéd (1894.) és 1899-ben leleplezett szobra örökíté meg.

*94. *Teutsch F.* 1852-ben született Segesvártt. 1874-ben bölcsészeti doktori oklevéllel tért haza a heidelbergi egyetemről s előbb tanára, 1889-ben igazgatója lett a nagyszebeni seminariumnak. 1896-ban lelkésznek ment Nagycsúrbe, 1903-ban

Nagyszebenbe. 1899-ben püspöki helyettesé, 1906-ban püspökké választott. A jeni egyetem 1899-ben theol. doktorrá tette, a Verein für siebenbürgische Landeskunde 1894-ben elnökévé választotta.

*95. Kiss Á. *id.* 1815-ben született Kisnaményban. 1839-től tanító-káplán volt Szatmártt, míg 1843-ban a porcsalmai, 1892-ben pedig a debreceni egyházba ment lelkésznek. 1860-ban a szatmári egyházmegye esperessé, 1892-ben a tiszántúli egyházkerület püspökké választotta. Tagja volt úgy a debreceni, mint a budapesti zsinatnak, választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak.

*96. Kiss K. 1843-ban született Porcsalmán, ahol káplánkodott is 1866-tól, míg 1868-ban a mándi egyház lelkésze, 1875-ben a nagykőrösi ref. tanítóképezde tanára és nemsokára igazgatója lett. A budapesti első zsinatnak póttagja, a másodiknak rendes tagja volt. Egyéb egyházi munkái is vannak.

*97. Kiss Á. *iff.* 1845-ben született Porcsalmán. 1870-ben igazgatója lett a nagykőrösi ref. tanítóképezdének. 1875-ben a budapesti polg. isk. tanítóképezde tanárává neveztetett ki, amelynek 1899–1907. igazgatója volt. 1870-ben ügyvédi, 1874-ben bölcsészettudományi oklevelet szerzett. A Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak választmányi tagja.

*98. Révész K. 1860-ban született Debrecenben. 1886-ban theol. tanár lett Pápán, ahonnan 1892-ben lelkésznek ment Kassára. 1898-tól esperese az abauji egyházmegyének. Tagja volt mindkét budapesti zsinatnak s tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaság választmányának.

*99. Zombory 1836-ban született Marosvásárhelyen. 1861-ben szatmári gimn. tanár, 1867-ben megyaszóli lelkész lett. A tiszáninneni kerület tanács-bírájának választá 1887-ben. Sok más dolgozata is van, főleg prédikációk.

*100. Warga 1835-ben született Kolozsvártt. Háromévi nevelősködés után 1866-ban gimn. tanár lett Hódmezővásárhelyen, honnan egy év múlva ismét nevelőnek ment, míg 1868. elejétől magán, ez év nyaratól rk., 1869-től pedig r. tanár volt a sárospataki theol. akadémián. Meghalt 1900-ban. A Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak választmányi tagja volt.

*101. Gyurácz 1841-ben született Alsóbükön. 1867-ben kővágóörsi káplán, 1868-ban beledi, 1872-ben pápai lelkész lett. A veszprémi esperesség 1893-ban esperessé, a dunántúli kerület, melynek előbb főjegyzője és gyámintézeti elnöke volt, 1895-ben püspökké, a Magyar Prot. Irodalmi Társaság előbb választmányi taggá, 1896-ban elnökké választotta. Ez utóbbi hivatalát csak 1904-ig vitte. Tagja volt a budapesti zsinatnak. Egyéb munkáinak egy részéről lesz még szó, a többiek közül legnevezetesebb „A szabadkőművességről” (1886.) szóló.

*102. Benke 1849-ben született Brassóban. 1874-től Kunszentmiklóson, 1881-től pedig Sepsiszentgyörgyön volt ref. gimn. tanár. 1904-ben nyugalomba lépve, lelkész lett Rákosszentmihályon. Fordított három kötet prédikációt gyermek-istentiszteletekre.

*103. Doleschall 1830-ban született Modorban. 1855-től Selmezbánya tanár, 1858-tól besztarcebányai lelkész, majd a zólyomi egyházmegye esperese, 1875-től budapesti német lelkész volt 1893-ban történt haláláig. A Luther-társaságnak kezdettől fogva vitte első alelnöki tisztét. A Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak választmányi tagja volt. Írt még a zsolnai zsinatról (1881.), Lutherről általában (1884.), s megírta a pesti német ev. gyülekezet történetét (1887), mindannyit németül, sőt vannak más művei is.

*104. *Tüdös* 1866-ban született Alsómihályiban. Miután 1891-ben theol. m. tanári, 1892-ben bölcsészeti doktori oklevelet szerzett, 1892-től Miskolcon káplánkodott 1895-ig, amikor ref. theol. tanár lett Sárospatakon. 1905-ben visszament Miskolcra lelkésznek. A Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak 1900. óta választmányi tagja, a tiszáninneri kerületnek 1904. óta tanácsbírája, a budapesti második zsinatnak póttagja. Egyéb dolgozatokat is írt.

*105. *Zoványi* 1865-ben született Zoványon. A katolikus vallásról 1883-ban tért át reformátusnak. 1889-ben theol. m. tanári vizsgálatot tett s ugyanakkor segédlelkész lett Kolozsvártt, ahol 1891-ben lelkésszé választott. 1894-től Tiszaföldvártt lelkészkedett, míg 1901-ben Sárospatakra hívták theol. tanárnak. Póttagja a budapesti második zsinatnak s 1899. óta választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak. Egyéb munkái szintén vannak.

*106. *Szilády Á.* 1837-ben született Ságváron. 1859-től segédlelkész volt több helyen, míg 1862-ben helyettes, 1863-ban r. lelkész lett Halason. 1865–78. országgyűlési képviselő is volt. A dunamelléki egyházkerületnek, melyben 1885–1904. a főjegyzői tisztelet is viselte, régtől fogva tanácsbírája. Tagja volt a budapesti első zsinatnak s tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaság és a Magyar Történelmi Társulat választmányának, valamint 1867. óta a Kisfaludy-társaságnak. A magyar tud. akadémia 1861-ben lev., 1876-ban r. taggá választotta. A kolozsvári egyetem 1896-ban tb. doktorsággal tisztelte meg. Szerkesztője az Irodalomtört. Közleményeknek.

*107. *Mokos* 1857-ben született Bucson. 1880-ban kunszentmiklósi gimn. tanár, 1883-ban pápai ref. tanítóképezdei igazgató, 1890-ben budapesti ref. katecheta, 1891-ben nőképzőintézeti tanár lett.

*108. *Kvacsala* 1862-ben született Petrovácon. Bölcsészeti doktori oklevéllel tért haza a lipcsei egyetemről 1886-ban, amikor ev. lyceumi tanár lett Pozsonyban, honnan 1893-ban a dorpatói egyetemre ment theol. tanárnak. 1893-ban theol. doktori oklevelet kapott a bécsi theol. fakultástól. Tagja volt a budapesti zsinatnak.

*109. *Kanyaró* 1859-ben született Tordán. Több évi segédtanári működés után 1891-től r. tanára volt a kolozsvári unitárius főgimnáziumnak, míg 1906-ban nyugalomba vonult.

*110. *Győry* 1838-ban született Győrött. 1861-ben pesti káplán, 1862-ben orosházai, 1876-ban budapesti ev. lelkész lett. Meghalt 1885-ben. 1868-ban a Kisfaludy-társaság rendes, 1872-ben az akadémia lev. tagjaul, 1873-ban a bányai egyházkerület főjegyzőjéül választá. Ő volt az egyik fordítója az 1878-ban kiadott javított magyar újszövetségnek.

*111. *Makkai* 1839-ben született Galambódon. 1869-től főgimnáziumi tanár volt Nagyenyeden, ahol meghalt 1896-ban.

*112. *Krupecz* 1858-ban született Felsőrakoncán. 1880-tól udvarnoki s. lelkész, 1885-től pozsonyi theol. m. tanár volt, míg 1895-ben udvarnoki lelkész lett s később alesperesének is megválasztotta a honti ev. egyházmegye.

*113. *Müller* 1828-ban született Segesvártt, ahol gimn. tanár, 1863-ban pedig igazgató lett. 1869-től lelkész volt, előbb Újegyházon, azután Nagyszebenben, ahol 1893-tól püspök volt 1906-ban történt lemondásáig. A kolozsvári egyetemről tb. bölcsészeti doktori címet kapott 1896-ban.

*114. *Wittstock* 1826-ban született Besztercén, ahol 1849-ben tanára, 1862-ben igazgatója lett az ev. gimnáziumnak. 1869-ben papnak ment Nagydisznódra s ott 1887-ben esperessé választotta a nagyszebeni egyházmegye. 1894–99. püspöki helyettes is volt. Meghalt 1901-ben.

*115. *Werner* 1845-ben született Berethalmon. 1866-ban a szászrégeni ev. leányiskolának, 1869-ben a medgyesi gimnáziumnak és seminariumnak lett tanára. 1893-tól nagy kapusi lelkész.

*116. *Schwarz* 1817-ben született Nagyszebenben. Az ötvenes években nagyszebeni gimn. tanár, 1862-ben rüszli, 1871-ben holcmányi lelkész lett. Meghalt 1874-ben. Egyházi tárgyú műve még: *Amstshandbuch für die evang. Pfarrer A. B. in Siebenbürgen* (1866.). Igen nagyérdekű, de kiadatlan gyűjteménye az „Acta Synodalia” az 1744-ig terjedő időről.

*117. *Salzer* 1823-ban született Berethalmon, ahol 1847-ben tanító, 1852-ben prédikátor lett. 1853–65. gimn. tanár, 1865–67. prédikátor volt Medgyesen, ahonnan visszament Berethalomra lelkésznek. 1901-ben nyugalomba lépett. „Darwinismus und Christentum” (1876.) c. a. is jelent meg egy műve.

*118. *Herbert* 1838-ban született Homoródon. Jogot végzett s államhivatalban működött 1858–61., amikor tanári pályára kezdett készülni. 1863-tól aztán tanár volt a nagyszebeni ev. gimnáziumban, míg 1895-ben nyugalomba lépett.

*119. *Höchsmann* 1841-ben született Szászmagyaróson. 1863-tól gimn. tanár volt Segesvárt, míg 1869-ben lelkész lett Dánoson, 1874-ben Mártontelkén, 1880-ban Mártonfalván, ahol meghalt 1905-ben.

*120. *Weber* 1835-ben született Poprádon. Rövid idei szepesbélai káplánkodás és Selmezbányái lelkészkedés után 1861-ben lelkész lett Szepesbélán. A szepesi 13-városi esperesség 1896-ban al-, 1901-ben főesperessé választotta. Választmányi tagja a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak.

*121. *Konc* 1829-ben született Bözödön. 1860-ban segéd-, 1874. r. tanára lett a marosvásárhelyi ref. gimnáziumnak. 1899-ben nyugalomba lépett s 1906-ban meghalt.

*122. *Sz. Kiss* 1841-ben született Pozbán. Néhány évi káplánkodás után 1870-ben pozbai, 1882-ben nagypeszeki, 1888-ban nagyigmándi lelkész lett. Jelesek a népies irányú dolgozatai.

*123. *Smidt* prandorfi lelkész volt és főjegyzői tisztet viselt a honti ev. esperességben.

*124. *Linberger* 1825-ben született Sopronban, 1849-től soproni gimn., 1853-tól eperjesi theol. tanár, 1859-től dobsinai lelkész, 1865-től felsőlövői igazgatótanár, 1871-től késmárki lelkész volt. A hat szabad kir. városi esperesség 1895-ben ideiglenesen, 1898-ban véglegesen esperessé választotta. Meghalt 1902-ben. Gyakorlati irányú munkái is vannak.

*125. *Rácz* 1842-ben született Sarkadon, ahol 1867-ben s. lelkész is volt. Nemsokára Debrecenbe ment ilyenül, 1869-ben pedig Albrechtsdorfba lelkésztanítónak. 1872-től segédkönyvtárnok volt a debreceni kollégiumban, míg 1873-ban bánfalvai, 1874-ben ménesgyoroki, 1884-ben szapárfalvai lelkész lett. Másfajta munkái szintén vannak.

*126. *Thury* 1861-ben született Zánkán, ahol 1884-ben káplán lett. 1885-től h. lelkész volt Fehérvárcsurgón, 1886-tól fegyházi lelkész Sopronban, 1888-tól lelkész Fehérvárcsurgón, 1892-től Veszprémvámoson, míg 1900. óta theol. tanár Pápán. A dunántúli kerület aljegyzővé választotta 1897-ben.

*127. *Ráth* 1828-ban született Pesten. Ügyvédi oklevéllel 1853-ban lépett állami szolgálatba, melyen 1876-ban táblai tanácselnökségig vitte. 1890-ben nyugalomba lépett s 1905-ben meghalt. „A felsőmagyarországi kryptokalvinisták hitvitázó irodalmáról,” „Pilcz Gáspár és ellenfelei,” „Gradeczi Horváth Gergely és Lam Sebestyén hitvitája,” „Két kassai plébános a 16. században”, „Bullinger Henrik és a magyar reformáció” c. tanulmányai tartoznak e szak körébe.

*128. *Sziksai* 1738-ban született Békésen. 1765-ben lelkész lett Makón, ahonnan azonban 1783-ban kénytelen volt távozni. Hivatal nélkül volt, míg 1787-ben ispotályi lelkészségre hívta meg a debreceni egyház, mely 1792-ben belvárosi papságra léptette elő. A debreceni egyházmegye előbb a budai zsinatra képviselőjévé, azután esperessé választotta. Meghalt 1803-ban. „Egynehány prédikációk” (1787.) is jelentek meg tőle.

*129. *Diószegi* 1761-ben született Debrecenben. 1789-ben Hajdúnánáson, 1793-ban Hajdúböszörményben, 1803-ban Debrecenben lett lelkész. 1809-ben esperessé és egyházkerületi főjegyzővé választott. Meghalt 1813-ban, tehát az előbbi korszakba tartozik ő is. Tudományos érdemei halhatatlanok a növénytan terén.

*130. *Láczai Szabó* 1764-ben született Sárospatakon. 1791-től pápai tanár, 1805-től lepsényi lelkész, 1808-tól sárospataki lelkész s egyszersmind a gyakorlati theol. tanára volt. Meghalt 1828-ban. Írt tankönyveket is és „Templombeli köznapi könyörgések” (1827.) szintén jelentek meg tollából.

*131. *Báthory* 1755-ben született Solton. Előbb tassi lelkész volt három évig, azután dunapataji, 1796. pesti lelkész lett. Ugyanebben az évben egyházkerületi aljegyzővé, 1806-ban pesti egyházmegyei alesperessé, 1808-ban egyházkerületi főjegyzővé, 1814-ben püspökké választott. 1838-ban lemondott lelkészi állásáról s Nagykőrösre költözött, hol meghalt 1842-ben. Még nagyon sok alkalmi beszéde látott napvilágot s kéziratban is maradtak művei.

*132. *Lengyel* 1770-ben született Tiszaabádon. 1798-ban a bölcsészettanára lett Debrecenben, míg 1802-től Nagyszalontán, 1809-től Nagyváradon, 1813-tól Szalacson lelkészkedett. Az érmelléki egyházmegyében alesperesi tisztet viselt. Meghalt 1821-ben. A református énekeskönyvben 38 eredeti és 2 fordított éneke van.

*133. *Kolmár* 1769-ben született Halason. 1797-ben dunapataji, 1812-ben kecskeméti, 1813-ban komáromi lelkész lett. 1822-ben esperessé választott. Meghalt 1835-ben. Sok alkalmi beszéde is jelent meg. Prédikációi ma is remekei közé tartoznak az ebbeli irodalom termékeinek.

*134. *Szilágyi F. id.* 1762-ben született Somlyóujlakon. 1794-ben ref. lelkész, 1797-ben tanár lett Kolozsvártn. Előbb a történelem és philologiai 1821-től pedig a theologia tanszékén működött. Meghalt 1828-ban. Író-működése kiterjedt több szakra.

*135. *Kis J.* 1770-ben született Szentendrőn (Sopronmegye). 1790-ben nagybaráti, 1799-ben kővágóörsi, 1802-ben nemesdömölki, 1808-ban soproni ev. lelkész, 1810-ben egyházkerületi jegyző, 1812-ben püspök lett. A magyar tud. akadémia 1830-ban rendes tagjává s 1842-ben a Kisfaludy-társaság is tagjává választotta. Meghalt 1846-ban. A 19. század első felében egyik kiválóan nemes alakja volt a magyar

irodalomnak, ki bámulatos szorgalmat fejtett ki úgy az ismeretterjesztő és tudományos, mint a szépirodalom terén. Vannak eredeti munkái is az egyházi irodalom gyakorlati ágában: Keresztyén földművelő ember imádságoskönyve (1810.), Lelki áldozatok imádságokban és énekekben (1812., legújabb kiadás 1865.), Diktomos verses és imádságos könyvecske (1816., II. kiad. 1833.) és egynehány halotti beszéd, valamint 37 egyházi ének.

*136. *Szilády L.* 182-ben született Halason. 1837-ben ságvári, 1846-ban jászkiséri, 1848-ban halasi ref. lelkész lett. Egyházkerületi tanácsbíró is volt. Meghalt 1862-ben. Ide vágó munkái nagy számmal jelentek még meg. Hit remény, szeretet (elmélkedések, 1844. II. kiad. 1853.), Köznapi imák (1846. II. kiad. 1851.), Egyházi beszédei (1851. II. kiad. 1867.), Gyászbeszédei (1851–9.).

*137. *Szeremlei Császár* 1801-ben született Radistyánban (Borsodmegye). 1826-ban mádi, 1829-ben jánosii lelkész lett. 1831-ben lemondott hivataláról s Pestre költözött, hol nagy nyomorúságban élt. Halálának ideje 1837. és 1840. közé esett, de pontosan nincs tudva. Beszédei műbecs tekintetében felülmúlják a kortársaiét.

*138. *Kiss Ádám* 1795-ben született Garamkissallóban. 1824-ben csépi, 1827-ben dadi lelkész lett. Meghalt 1838-ban. Legközelebb (1905.) is jelent meg beszédeiből új kiadásban egy kötetnyi.

*139. *Pap I.* 1790-ben született Ságvártt. 1818-ban Vilonyán, 1829-ben Veszprémvámoson lett lelkész. Egyházmegyében jó ideig viselte az esperesi tiszteletet. Meghalt 1864-ben. Gyakorlati irányú és célú művei: Községes halotti prédikációk (1833.), Különös halotti prédikációk (1836.), Különféle prédikációk s imádságok egész esztendőre (4 k. 1839–40.), Egyházi beszédek és imádságok a lelkipásztoroknak katedrai tanításokon kívüli vallásos foglalatosságaiban (1840. II. kiad. 1848.), Templomban mondandó köznapi imádságok (2 k. 1840. II. kiad. 1853.), Templomban mondandó ünnepi imádságok (1846.), A keresztyén vallás (kátémagyarázatok 1848. II. kiad. 1879.), Természet temploma (1852.), Lelkész a koporsónál (2 k. 1853.), Templomi szónoklatok (2 k. 1855.), Istennel társalgás imákban (1856.) stb. szinte kifogyhatatlan mennyiségben.

*140. *Beke* 1800-ban született Szilágypaniton. 1828-ban lelkész lett Zilahon, ahol meghalt 1836-ban. Napvilágot látott több alkalmi beszéde is.

*141. *Szoboszlai Pap* 1786-ban született Újfehértón. 1815-től ispotályi, 1819-től belvárosi lelkész volt Debrecenben. 1827-ben aljegyzőjévé, 1832-ben főjegyzőjévé, 1841-ben püspökévé választotta a tiszántúli egyházkerület. Meghalt 1855-ben. Életében egy sereg alkalmi beszéden kívül csak a „Diaetai prédikációk” (1828.) jelentek meg tőle. Halála után napvilágot láttak következő munkái is: Halotti beszédek (3 k. 1858.), Egyházszertartási beszédek (1858. II. kiad. 1868.), Ünnepi, alkalmi és halotti imádságok (1868.) és egy „Konfirmációra ... készítő rövid vallásos oktatás” (1356. XIII. kiad. 1883.); mindegyiket Révész Bálint tette közzé.

*142. *Hegedűs* 1781-ben született Tordán. 1806-ban Nagyenyedre, 1810-ben Kolozsvárra választott lelkésznek. 1812-től u. o. a theologia, 1814-től Nagyenyeden a történet, 1829-től ismét Kolozsvártt a theologia tanára volt, míg 1830-ban tordosi, 1836-ban szászvárosi első lelkész, lett. A magyar tud. akadémia 1832-ben levelező tagjául választá. Meghalt 1844-ben. Korának ezen Erdélyben leghíresebb prédikátorától számos halotti és néhány alkalmi beszéden kívül két kötet vers és egy tanári székfoglaló értekezés (Minden tudomány között egy fő helyet érdemel a theologia) maradt fenn nyomtatásban.

*143. *Herepei K.* 1802-ben született Vízaknán. 1825-ben lelkész, 1834. a bölcsészet tanára lett Kolozsvártt, de már a következő évben Nagyenyedre ment theol. tanárnak 1841-től lelkész volt Vízaknán 1871. nyaráig, amikor nyugalomba lépett, de még abban az évben meghalt. A magyar tud. akadémia 1838-ban levelező tagjának választotta. Tudományos irányú művei s nagyrészen prédikációi is kéziratban maradtak, de alkalmi beszédei közül igen sok ki van nyomtatva.

*144. *Herepei G.* 1807-ben született Kolozsvártt. 1833-tól Dézsen, 1835-től Kolozsvártt lelkészkedett, ahol 1854-ben esperessé lett s meghalt 1859-ben. Nagyszámú alkalmi beszéde jelent meg egyes füzetekben.

*145. *Péterfi K.* 1790-ben született Sóváradoon. 1815-től lelkész, 1818-tól a bölcsészet tanára volt Marosvásárhelytt, míg 1837-ben Tordosra ment lelkésznek. Innen 1848. őszén Szászvárosra menekült a fellázadt oláhok elől. 1850-ben Dévára, 1855-ben újra Marosvásárhelyre választották lelkésznek, ahol 1867-ben nyugalomba lépve, meghalt 1873-ban. A magyar tud. akadémia 1834-ben levelező tagjai közé sorozta. Mint bölcsész is, kitűnő nevet szerzett, s prédikációi megannyi bölcsészeti értekezések. Külön füzetekben szintén jelentek meg egyes alkalmi beszédei.

*146. *Nagy P.* 1819-ben született Kolozsvártt, ahol 1841-ben ref. lelkészszé választották. 1846–1858. egyszersmind a természettan tanára volt a kollégiumban, 1855–1862. pedig a gyakorlati theologia tanáraként is működött. 1864-ben generális notáriussá választott s 1866-ban püspökké lett, amikor aztán lemondott papi hivataláról. Egy kevés ideig országgyűlési képviselőséget is viselt. Meghalt 1884-ben. Elnöke volt a debreceni zsinatnak. Sokoldalú és széleskörű irodalmi működést folytatott. Egy csomó alkalmi beszéde szintén napvilágot látott, de így is sok prédikációja maradt kéziratban.

*147. *Széka Cs.* 1809-ben született Orosházán. Külföldön szerzett bölcsészet-doktorságot. 1837-től pesti magyar lelkész volt 1876-ban történt haláláig, közben 1860–1872. püspöki tisztet is viselve a bányai ev. kerületben. 1866-ban országgyűlési képviselőséget vállalt, a magyar tud. akadémia 1836-ban levelező, később tiszteleti tagsággal tüntette ki, a Kisfaludy-társaság 1839-ben szintén tagjai közé sorozta, a jeni egyetem pedig 1865-ben theol. doktori oklevéllel tisztelte meg. A szépirodalom és esztétika terén is nagynevű író az egyházi irodalmat művelte legnagyobb szorgalommal. Nagy számmal jelentek meg különféle alkalmi beszédei s megjelent „Kisebb imakönyv” (1868.), valamint „Igénytelen vélemények a két ev. egyház ügyeinek igazgatását tárgyzó miniszteri javaslat felett” (1856.) c. műve is.

*148. *Török* 1808-ban született Alsóváradoon (Barsmegye). 1836-ban kisújszállási, 1839-ben pesti lelkész lett. Még ez évben egyházkerületi tanács-bíróvá, 1847-ben alesperessé, 1851-ben főesperessé, 1860. püspökké választott. Meghalt 1883-ban.

Alkalmi beszédei is maradtak.

*149. *Révész B.* 1816-ban született Debrecenben, ahol 1844-ben theol. tanár, 1855. lelkész lett. 1856-ban egyházkerületi főjegyzővé, 1860-ban esperessé, 1871-ben püspökké választott. Meghalt 1891-ben. Választmányi tagja volt a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak. Számos alkalmi beszéde van kiadva külön füzetekben, halála után pedig a következő munkái jelentek meg: Halotti imádságok (1892.), Halotti és alkalmi imádságok (1892.), Oratiók és halotti egyházi beszédek (1893.), Ünnepi és évszaki egyházi beszédek (1893.), Ünnepi, évszaki és alkalmi egyházi beszédek (1893.), Halotti egyházi beszédek és alkalmazások (1893.). Van még tőle egy, már húsznál több kiadást ért „Confirmatióra ... rövid vallásos oktatás.”

*150. *Tompa M.* 1817-ben született Rimaszombatban. 1846-ban bejei, 1849-ben keleméri, 1852-ben hanvai lelkész lett. Meghalt 1868-ban. Mint a legnagyobb magyar költők egyikét, a Kisfaludy-társaság 1847-ben, a magyar tud. akadémia 1858. választá tagjának. Hátrahagyott dolgozatai közül nem régen jelent meg két kötet (1898–1901.), de szinte kegyeletsértés volt a kiadásuk.

*151. *Fördös* 1817-ben született Gyöngyösön. 1841-ben kisújszállási, 1847-ben kunszentmiklósi, 1856-ban kecskeméti lelkész lett. 1861-ben egyházkerületi tanácsbíróvá és egyházmegyei főjegyzővé, 1866-ban alesperessé, 1869-ben főesperessé választott. Több ízben viselt konventi tagságot s rendes tagja volt a debreceni zsinatnak. A Magyarországi Protestáns Együletben ő vitte az elnöki tiszteletet. Meghalt 1884-ben. Szívós Mihálynak a társaságában is írt két gyakorlati irányú egyházi munkát (Ájtatos hölgy III. kiad. 1867., Egyházi szertartási beszédek 1847.), azonkívül szerkesztett körülbelül 30 kötet prédikációs könyvet.

*152. *Dobos* 1804-ben született Óbudán, ahova 1831-ben lelkésznek választották. 1844-ben Kömlődre, 1845-ben Pécelre, 1852-ben Tótfaluba, 1854-ben Ceglédre ment papnak. Egyházkerületi tanácsbíró, 1860–1882. pedig főjegyző is volt. Részt vett a debreceni zsinaton. Meghalt 1887-ben. Élete vége felé jutott sajtó alá beszédeiből négy kötet, melyeknek megjelenése mint „Örömhír a magyar protestáns egyházi irodalomnak” volt jelezve a Szász Károly részéről (Közönséges vasárnapi tanítások 1850–80., Ünnepi tanítások, Közönséges népszerű vasárnapi tanítások 1830–50., Halotti beszédek), ds amelyek jobbra fordítások.

*153. *Szász K.* 1829-ben született Nagyenyedén. 1851-ben nagykőrösi, 1853-ban kecskeméti gimn. tanár, 1854-ben kézdivásárhelyi, 1857-ben kunszentmiklósi, 1863-ban szabadszállási lelkész lett. 1860–61. esperesi tiszteletet viselt, 1865-ben pedig országgyűlési képviselőiséget vállalt. 1867-ben közoktatásügyi osztálytanácsossá, 1869-ben tanfelügyelővé nevezetett ki, mire lemondott lelkészi hivataláról. 1872-től újból a minisztériumban működött, hol 1876-ban előlépett miniszteri tanácsosnak. A dunamelléki ref. egyházkerület, melynek előbb lelkészi, majd világi tanácsbírái sorában foglalt helyet s amelyből világi póttagként volt kiküldve a debreceni zsinatra, 1884-ben püspökké, a pesti egyház pedig ezután első lelkészsze választotta. Írói munkássága páratlanul nagyarányú és sokoldalú, ennek méltánylásául a magyar tud. akadémia 1858-ban levelező, 1869-ben rendes, 1899-ben tiszteleti taggá, 1892-ben három évre másodelnökké, 1898-ban osztályelnökké, a Kisfaludy-társaság pedig 1860-ban tagjává, később alelnökévé választotta. A budapesti egyetem bölcsészeti fakultása előbb magántanárrá habilitálta, majd 1882-ben doktori címmel tüntette ki. A Magyar Prot.

Irodalmi Társaságnak a megalakulásától 1896-ig elnöke, azután választmányi tagja volt. 1903-ban lemondott úgy papi, mint püspöki hivataláról, 1905-ben pedig meghalt. Lelkeszi dolgozataiból imakönyvein kívül a sok elszórtan kiadott mellett három kötet jelent meg: Az egyházi évkör (1881.), Csak a Krisztust (1887.), Élet a halálban (1893.); szerkesztett is efajta gyűjteményes vállalatokat. Egyéb irányban is munkálkodott e téren, kivált a napirenden levő kérdések irányításában véve tekintélyes részt dolgozataival.

*154. *Medgyes* 1817-ben született Sárosmagyarberkeszen. 1844-től 1894-ben történt haláláig dézsi lelkész volt. Az említetteken kívül egy csomó alkalmi beszédét s a következő műveket adta ki: Protestáns nők imakönyve (1859.), Protestáns családok imakönyve imadalokkal (1868).

*155. *Vadas* 1804-ben született Györgyfalván. 1839-ben lelkész lett Kolozsvártt, ahol 1854-től egyházmegyei jegyző, 1859-től esperes is volt. 1867-ben nyugalomba vonult s meghalt 1871-ben. Egyházi énekeket is írt.

*156. *Mihályi* 1809-ben született Dézsen, ahol lelkész is volt 1835-től. 1844-ben tanár lett Nagyenyeden, ahol meghalt 1880-ban. A m. tud. akadémia 1865-ben lev. tagjává választotta a bölcsészeti tudomány terén kifejtett munkássága folytán. Írt egyházi énekeket is.

*157. *Fábián* 1810-ben született Gyulafehérvártt. 1835-ben nagyenyedi második pap, 1842-ben székelyudvarhelyi theol. tanár, 1844-ben kézdivásárhelyi lelkész lett. 1848-ban országgyűlési képviselővé választott s a szabadságharc leveretése után egyideig bujdosott, míg 1852-től várfogságot szenvedett 1856-ig. A következő évben Szilágycsehben foglalt el lelkészi állást, ahol meghalt 1894-ben.

*158. *Ángyán* 1768-ban született Vörösberényben. 1798-ban Szeghalmon lett lelkész. Erről az állásáról lemondván, 1807-ben Pápára, majd Pécelre ment helyettes lelkésznek. 1808-ban aztán Veszprémbe választották lelkésznek. Meghalt 1846-ban. Fordított is egy pár könyvet.

159. *Baksay D.* 1808-ban született Vaján. 1835-ben Mihálydiba, 1837-ben pedig Nádudvarra választották lelkésznek. Itt halt meg 1862-ben.

*160. *Edvi Illés* 1793-ban született Rétiben, ahol 1817-ben káplán lett. 1818-ban Nagygeresdre, 1823-ban Vanyolára, 1831-ben Nemesdömölkre ment lelkésznek. A kemenesaljai egyházmegye 1845-ben esperessé választotta. 1863-ban lemondott hivataláról s Pestre költözött, hol 1871-ben halt meg. A magyar tud. akadémia lev. tagjai közé sorozta még 1835-ben. Rendkívül termékeny írói működést fejtett ki.

*161. *Péterfi S.* 1817-ben született Nagykedében. 1841-től Székelykeresztúrtt, 1849-től Csókfalván, 1854-től újra Székelykeresztúrtt, 1859-től Hévizen volt lelkész. A felsőfehéri unitárius egyházkör 1860-ban jegyzőjévé, 1875-ben esperesévé választotta. Ez utóbbi hivataláról 1884-ben lemondván, a következő évben lelkészi állásáról is nyugalomba lépett. Meghalt 1887-ben Hévizen.

*162. *Borsodi* 1807-ben született Alsószuhán. 1837-ben s.-lelkész, 1841-ben második lelkész lett Rimaszombatban, ahonnan 1849-ben Simoniba ment lelkésznek s ott halt meg 1886-ban.

*163. *Könyves Tóth M.* 1809-ben született Debrecenben, ahol 1836. máj. káplán, nov. pedig lelkész lett. A szabadságharc után várfogságot szenvedett, melyből 1856-ban szabadult ki. Ekkor a debreceni kollégium és egyház számvevője, 1859-ben a püspöki iroda vezetője lett. 1863-tól karcagi lelkész és hevesnagykunsági esperes, 1871-től debreceni lelkész volt. A tiszántúli kerület 1883-ban tanácsbírói tisztre választotta, de már 1884-ben lemondott róla. Meghalt 1895-ben. Több jeles tanulmányt írt az őskereszténységről.

*164. *Tompa J.* 1770-ben született Kisborosnyón. 1800-ban lelkész lett Nagyenyeden s még ugyanabban az évben theol. tanár Marosvásárhelyt, honnan 1817-ben hasonló állásra tért vissza Nagyenyedre, ahol meghalt 1834-ben.

*165. *Szilády J.* 1839-ben született Ságvártt. 1866-ban pesti káplán, 1869-ben váci fegyházi lelkész, 1872-ben bajai, 1874-ben feketehegyi lelkész lett. Meghalt 1889-ben. A dunamelléki egyházkerületnek tanácsbírája, a debreceni zsinatnak póttagja volt. „Börtönügyünk reformjáról” (1871.) is írt.

*166. *Vásárhelyi* 1860-ban született Udvariban. Két évi zilahi gimn. h. tanárkodás után 1887-ben felsőboldogfalvi, 1893-ban ujanovcei, 1902-ben szamosújlaki lelkész lett. Nagybecsű homiletikai értekezésekkel vezette be mindkét kötetét s „Példák a héber költészet termékeiből” (1900.) c. a. is jelent meg tudományos műve.

*167. *Papp K.* 1832-ben született Kishartán. 1857-től Nagykőrösön, majd Kecskeméten káplánkodott, 1860-tól Halason volt tanár, 1862-től Pesten káplán és s.-tanár, 1863-tól pedig u. o. theol. tanár, míg 1865-től Laskón, 1874-től Szigetszentmiklóson, 1884-től Budapesten lelkészkedett. Meghalt 1905-ben. A dunamelléki egyházkerületnek tanácsbírája, a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak választmányi tagja volt. Egyéb munkái is vannak, főleg fordítások (Monod A., Lang H., Drummond H. után).

*168. *Kecskeméthy* 1855-ben született Makón. 1880–84. Északamerikában időzött, részint tanulmányait folytatva, részint evangelistai hivatalban. Hazatérve makói káplán lett, 1885. óta pedig lelkész Békésen, ahol 1901-ben országgyűlési képviselőnek is megválasztották.

*169. *Könyves Tóth K.* 1837-ben született Debrecenben. 1863-ban Kunszentmiklóson, 1866-ban Lacházán, 1883-ban Debrecenben lett lelkész. 1884-ben tanácsbírónak választotta a tiszántúli kerület. Kiváló érdemeket szerzett több erkölcsnemesítő munkának az átdolgozásával.

*170. *Szász D.* 1838-ban született Nagyenyeden. 1859-ben kolozsvári lelkész, 1878-ban egyházkerületi főjegyző, 1885-ben püspök lett. Részt vett előbb a debreceni zsinaton. Meghalt 1899-ben. Az erdélyi múzeum-egyletnek hosszú ideig alelnöke volt, a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak pedig kezdettől fogva választmányi tagja. Megírta a romániai misszió történetét (1870.) is és art még több különféle munkát.

*171. *Szász G.* 1831-ben született Ördögkereszturon. 1859-től lelkész volt Kolozsvártt, ahol 1867–97. esperesi tiszte is viselt. 1885-ben egyházkerületi főjegyzővé választatott, de 1898-ban lemondott e hivatalról. 1900-ban nyugalomba lépett lelkészi állásáról is. Meghalt 1904-ben. Tagja volt a debreceni és első budapesti zsinatnak s költői működésénél fogva tagja a Petőfi-társaságnak és alelnöke az Erdélyi Irodalmi Társaságnak. Megírta még a kolozsvári egyházközségnek egy vázlatos történetét.

*172. *Baksay S.* 1832-ben született Nagypeterden. 1855-től halasi gimn. tanár volt, míg 1862-ben Csanádon, 1866-ban Kunszentmiklóson lett lelkész. A solti egyházmegye előbb alesperessé, 1878-ban főesperessé, a dunamelléki kerület 1870-ben tanácsbírájává és aljegyzőjévé, 1904-ben püspökévé választotta. Tagja volt a debreceni és első budapesti zsinatnak is, valamint tagja 1872. óta a Kisfaludy-társaságnak s kezdettől fogva a Magyar Prot. Irodalmi Társaság választmányának. A magyar tud. akadémia 1884-ben lev., 1903-ban r. taggá választotta.

*173. *Molnár Albert* 1849-ben született Héderfáján. 1876-ban félévig marosvásárhelyi gimn. tanár volt, azután Budapesten tanárkodott magánintézetben. 1879-ben mezőszámsondi, 1885-ben marosvásárhelyi lelkész, 1895-ben kolozsvári theol. tanár lett. Meghalt 1901-ben. Szerkesztője volt az 1898-ban megindult Erdélyi Protestáns Lapnak.

*174. *Derzsi* 1849-ben született Tordátfalván. 1874-ben tordai tanár, 1881-ben budapesti unitárius lelkész lett. Ez állásáról 1895-ben lemondott s a köv. évtől ismét tordai tanár volt 1905-ben bekövetkezett haláláig. Sokat fordított angolból, de nevezetesebb nálok a Szentábrahámi Lombard Mihály „Systema universae theologiae christianae” című munkájának magyar fordítása (1899.).

*175. *Trshtyenszky* 1834-ben született Ostfiasszonyfán. 1855-ben nemesdömölki káplán, 1857-ben bőnyi, 1859-ben szendi, 1861-ben nagygeresdi lelkész lett. 1860–61. a fehérkomáromi, 1863-tól pedig a soproni alsó esperességben viselt esperesi hivatalt. A dunántúli ev. kerület aljegyzővé választotta 1876-ban. Meghalt 1884-ben.

*176. E folyóiratok és közlönyök egy része már volt említve alkalmilag, de más összefüggésben; itt különben is elkerülhetetlen volt felsorolásuk.

43. A protestáns egyházi élet nevezetesebb mozzanatai.

A 19. század elején majdnem általános volt a vélemény, sőt még ma is sokan szeretnék elhithetni, hogy a francia forradalom az istentelenség és keresztyéntelenség szomorú eredménye volt; mintha bizony azok a forradalmak, melyeknek papok voltak a nyilvános vagy titkos vezetői, az emberiség, a kegyesség korlátai közt maradtak volna. Szörnyű volt e forradalom kétségén kívül, de csak azért, mert az egyházi és világi zsarnok hatalmak számtalan bűneiért egyszerre nyilvánosan végezte a számadást; de bizonyára nem ejtett annyi áldozatot, mint amennyi elég lett volna azon roppant nyomor megtorlására, melybe a népeket évek hosszú során rendszeresen súlyesztették elnyomóik. Akármint vélekedjenek is ezekről az eseményekről, annyi bizonyos, hogy még a

műveltebbeket is elvadítja a hosszas háború s így nem csoda, ha a béke helyreálltával mindent megtett az egyház a megcsökkent vallásosság, igazabban egyháziasság felélesztésére s ebben a munkájában készséggel gyámolította az állam. Az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásnak, a mesterségesen felélesztett vallásosság csak látszat volt s az orthodoxia minden erőfeszítése sem volt képes szilárdan felépíteni azt, amit évtizedeken át következetesen lerombolt a felvilágosodás szelleme. Nem is lehetett másként, mert az egyház már régóta megszűnt volt a keresztyén eszmék első képviselője, első ápolója lenni; más hatalmak kezdték vezetni a jelenkor fejlődését; az óriási haladást tett természettudományok, a politika, művészet, ipar, kereskedelem, művelődési egyletek, társadalmi törekvések stb. azok a tényezők, melyek az egyházak kezéből kiragadták a vezérbotot. A viszonyok emez átalakulásából magyarázható ki az a nem épen örvendetes tény, hogy a műveltebbek csak névleg tartoznak az egyházhoz, mint olyan körhöz, mely lehetőleg elzárkózik a művelődési mozgalmak elől. A múltak után sóvárgó egyház iránti közönyösség abban az irányban terjed, melyben tágul a tudás köre. És ez természetes, mert az egyház más világnézetet hirdet, mint a haladó és saját tévedéseit folytonosan kiigazító tudomány. Az ó- és új világnézet harcában csak az egyház lehet vesztes fél, mert a tudomány tökéletesebb fegyvereivel nem mérkőzhetnek meg régi fegyverei. A tudomány minden hódítása csökkenti a „hívők” számát. De ha csökkenőben van is az egyházi keresztyénség, napról-napra öregbedik a valódi keresztyénség, az emberiesség. Kevesen találkoznak olyanok, kik egyik vagy másik hitcikkért vértanúságra volnának hajlandók, de annál nagyobb azok száma, kik vagyont, nyugalmat, sőt életet áldoznak művelődési célokra. Erkölcsiség tekintetében sem lehet panasz a jelenkor ellen, mert jóllehet számosak az árnyoldalai, de azért kedvezőbb állapotokkal dicsekedhetik, mint bármelyik régibb kor. Az emberiesség pedig épen oly nagy tért hódított meg, mekkorát egy korszakában sem mutathat fel a történelem. Ezen állítás mellett bizonyít a rabszolgaság megszüntetése, a hit és lelkiismereti szabadság, a jogegyenlőség; mellette bizonyítanak továbbá azok a számos jótékony intézetek (vakok, süketnémák, örültek intézetei, jól rendezett kórházak, árvaházak, aggházak stb.), közhasznú egyletek (tűzoltó-, biztosító-, segély- stb. egyletek), művelődési körök (vasárnapi iskolák, olvasóköri stb.), melyek az egyház nélkül ugyan, de igazi keresztyén célokat mozdítanak elő.

Az elősoroltaknak s a század számtalan más vívmányainak a 16. század reform-mozgalmaiban találhatjuk fel számos gyökérszálát; ekkor döntött meg a tekintély uralma, ekkor gyújtott meg a szabad vizsgálódás fáklyája, melynek világánál a tudomány három század alatt előbbre haladhatott, mint azelőtt 15 század alatt. Egy szóval a protestantizmus az egyház zárt falai közül kilépett az Isten szabad ege alá s áldást terjesztő szellemével át kezdte hatni az élet minden körét. Míg a protestantizmus mint élő eszme gyorsan hódított mindenfelé, addig a prot. egyház, ahelyett, hogy ezen eszme fejlesztésére mindent elkövetett volna saját körében, nem akart a kiindulási pontnál tovább haladni, ellentétes helyzetbe jutott a kor műveltségével szemben, s mint ilyen, igen sokat veszített híveire gyakorolt befolyásából. Ez legérezhetőbb a jelen társadalmi élet beteges kinövésénél, ilyenek a socializmus és kommunizmus, melyek többszöri leveretés után is mind veszélyesebb alakban jelennek meg; ilyenek továbbá az iszákosság, játékkór, prostitúció, a családi élet meglazulása főleg a vagyontalan (proletarius) osztálynál, az engedelmesség és hűség csökkenése a szolgáló osztálynál, az élvágy a gazdagoknál és a pénzimádás minden osztálynál. Ide sorolhatók a materializmusnak és spiritualizmusnak, ennek a két ellenséges iránynak a szélsőségei, melyek hasonlóképen számos követővel dicsekedhetnek. Sőt ide sorolható a röpirat- és lapirodalom féktelensége is, mely szerint minden kíméletet félretéve, sárral dobálja egyik pártlap a másikat s tárgyilagos cáfolgatás helyett pellengérre állítja az írók magánügyeit is, ha pedig hiányzik az alkalom civódásra, kedvteléssel ostromolják a ferde helyzetbe jutott egyház tekintélyét.

A 19. század előrehaladt műveltségének számos áldásos vívmányai mellett kétségen kívül dúsan tenyésztek a romlottság elődi növényei is. S hogy ez így van, a felelősség első sorban az államokat és egyházakat terheli érte. Pedig már e század is elég példával szolgált arra nézve, hogy vezetőinek bűnös mulasztásait, vagy tévedéseit, midőn eszmélni kezd, rémítően szokta a nép megbőszülni.

A felelősség ezen súlyát a prot. egyház is érzi s a maga részéről mindent elkövet a terjedő bajok orvoslására. Csakhogy az egyházban levő két fő párt, az orthodox és szabadelvű, mint már említve volt, egészen ellenkező gyógymódokat vett alkalmazásba. Ugyanis az orthodox párt minden baj forrását a hitetlenségben, vagy ami szerinte mindegy, a hitvallásoktól eltérésben keresi, a társadalmi beteges jelenségek

előidézőinek a reformpártot tartja s ebben a hitében egész erejével e párt elnyomásán, a hitvallások régi érvényének helyreállításán s a lelkeszi tekintély emelésén, vagyis a prot. papuralom megszilárdításán munkál. A reformpárt ellenkező véleményben van, ezért az egyházi tant összhangzásba hozni törekszik a jelenkor műveltségével, nem a dogmákra, hanem a vallásos erkölcsi élet felébresztésére fordítja fő figyelmét, hogy így a műveltebb osztályt is újra megnyerje az egyháznak, melytől elidegenített volt.

E pártküzdelem meglehetősen szenvedélyességgel foly, káros hatását sem lehet eltitkolni, de kétségen kívül máris van annyi haszna, hogy tevékenységre sarkalta a tétlenül vesztegelt erőket, tisztázza az eszméket s így az egyház jobb jövőjét munkálja. Mindkét párt *egyesületi úton* törekszik elérni célját s ezért jelenben az egyletek működéseiben találhatók fel a prot. egyházi élet legfontosabb jelenségei.

Ezen *egyletek* között jóformán egy sincs, mely pártkülönbség nélkül egyesítené egy nemzet egész prot. egyházát. A régebbiek közül még legközelebb áll ehhez az eszményi állapothoz a *Gusztáv Adolf-egylet* Németországban. Célja segíyezni a szűkölködő prot. egyházakat, különösen azokat, melyek kath. országokban szegénységük miatt alig tarthatván fenn magokat, nagyon ki vannak téve az áttérítés veszélyének. Alakulására alkalmul szolgált Gusztáv Adolf, a prot. egyház hős megmentője halálának kétszázados ünnepélye (1832. nov. 6.), mely a lützeni csatatéren tartatott meg. Ekkor a nép csekély adományaiból egy emlék állítását tervezték, de minthogy maga a szász király állíttatta fel az emléket, *Grossmann* lipcsei superint. felhívására *Gusztáv Adolf-alapítvány* címen (1834. óta) segély-tőke gyűjtetett, de még ekkor csak Szászországra szorítkozott az egész üdvös mozgalom. Később *Zimmermann* darmstadti udvari lelkész (1841. okt. 31.) a nélkül, hogy tudomása lett volna a szászországi egyletről, felszólítást intézett az összes evang. egyházakhoz, hogy egyesült erővel alapítsák meg a Gusztáv Adolf-egyletet. Ezen felszólítás után egyesült a két egylet s 1843. a szervezkedés is megtörtént a *m. frankfurti gyűlésen*; központi igazgatóság választott, fő- és fiók-egyletek alakítottak, s vándor-közgyűlések tartása határozottatott el. Az egylet munkássága kiterjedt az összes német államokra, csak Bajorország és Ausztria zárták el egyideig előle határaikat (amaz 1848., ez az olasz háború után fogadta be). A még ifjú egyletnek sok nehéz akadálylyal kellett megküzdeni, de szerencsésen legyőzte mindannyit. Nevezetesen az

orthodoxok nem igen rokonszenveztek a szabadelvűektől kezdeményezett, hitvallás nélküli egylettel, sőt Hengstenbergnek a mesterkedése folytán Poroszország külön egyletet akart alapítani, de ez a törekvés meghiúsult s a *göttingai gyűlésen* (1844.) testvéri kezet fogtak a porosz küldöttek is. A *berlini gyűlésen* támadt heves viszály (1846.) újra szakadással fenyegette az egyletet. Ugyanis a königsbergi fő egylet *Rupp*ot küldötte volt képviselőnek, ki a világosság barátaihoz tartozott; ez annyira felingerelte az orthodoxokat, hogy ki akarták a gyűlésből rekeszteni, míg ellenben a szabadelvűek mellette nyilatkoztak. A vita eredménye az lett, hogy Rupp csekély szótöbbséggel csakugyan kizárattott. Ez az esemény nagy ingerültséget idézett elő egész Németországon: az egyletek többsége tiltakozott a gyűlés végzése ellen, s kimondta, hogy a gyűlés félreismerte az evang. egyház eszméjét s hittörvényszékké változtatta a szeretet szabad szövetségét. Az orthodoxok ellenben az egyletből kilépéssel fenyegetőztek s már Berlinben és Königsbergben külön egylet is alakult, de nem sok jelét adta életrevalóságának. A következő darmstadti közgyűlésen (1847.) újra helyreállt a felzavart béke, ugyanis Rupp visszalépett időközben, a berlini határozat nem hozatott szőnyegre, hanem kimondatott, hogy a közgyűlésnek jogában áll ugyan az olyan küldöttet kizárni, aki nem tartozik az evang. egyházhoz, de csak a jogi formák megtartása mellett, hogy elkerültessek a szenvedélyeskedés.

Az 1848. év zavarai miatt mostoha napok állottak be az egyletre nézve, felére szállottak alá a bevételek; de 1849. óta évről-évre folyvást emelkedtek s kétszeresen is meghaladták a forradalom előttiéket (1865-ben 200.000 tallérnál több volt a bevétel). Az orthodox-párt később is többször tett kísérletet, főleg a választásoknál, hogy teljesen hatalmába kerítse az egyletet s kizárja a segélyből a szabadelvű egyházakat; de az egylet megmaradt a régi állásponton s az összes prot. egyházközségeket a különböző theologiai irányok tekintetbe vétele nélkül egyesíti a szeretetben.

*Az 1851-iki berlini naggyűlésen azt az eszmét vetették fel, hogy nőegyleteket is kellene alakítani az egyesület kebelében. Az eszme élénk visszhangra talált csakhamar. Az így szépen elszaporodott nőegyleteknek a konfirmándusokról s a protestáns lelkészek özvegyeiről és árváiról való gondoskodás, a templomok belső felszerelésére való segély nyújtása, a lelkészek és tanítók működésének a diasporákban való támogatása stb.

képezi a feladatát. 1854. óta Berlin példájára sok városban nyilvános előadásokat tartanak az egyesület céljai érdekében.¹ Ez általánossá lett nemcsak egész Németországban, hanem az 1861. ápr. 8-iki protestáns-ügyi pátens óta Ausztriában is. Magyarországon, Svájcban, Franciaországban, Németalföldön és Belgiumban, úgyszintén Orosz- és Svédországban, Romániában és Olaszországban fiókegyletek állanak a Gusztáv Adolf-egylet magasrendű hivatásának szolgálatában, úgy, hogy 1890. körül 44 főegyesülete, 1786 fiókegylete és 433 nőegylete volt összesen. Ugyanez időtájjal több mint 27000 gyülekezetnek körülbelül 22000000 márkát osztott ki, melynek segélyével 1100 templom, 370 lelkészlak és 650 iskola épült.²

*1890-ben beléje olvadt az Elzász-Lotharingiában fennállott evangélikus társulat, mely még 1842-ben, vagyis abban az időben alakult, amikor francia uralom alatt állottak e tartományok. Célja nem annyira katolikusoknak a protestantizmus részére való megnyerése, tehát térítés volt, hanem sokkal inkább az, hogy fölkeresse a szétszórtan élő s a közistentiszteletet nélkülöző protestánsokat és kielégítse vallásos szükségleteiket. Működési köre azelőtt nemcsak Elzász-Lotharingiára terjedt ki, hanem Franciaország szomszédos departement-jaira is.

*A szélső lutheránusok, valamint Poroszország, Hannover, Mecklenburg, Szászország és Bajorország különváltan élő lutheránusai ebben a szeretet-munkásságban sem akartak együtt működni az egyesültekkel. Az volt a kifogásuk, hogy a támogatásra szoruló egyházaknál nem az ágostai hitvalláshoz való tartozóság szerint állapítja meg az egyesület az arravalóságot, sőt épen egyesülteket segélyez legtöbbnyire. Ezért aztán a magok confessionalis köre számára megalkották az u. n. *Gotteskastent*, mely azonban még aránylag sem találkozott oly nagy érdeklődéssel, mint a Gusztáv-Adolf-egylet.

Németország prot. kormányai is kísérletet tettek az összes prot. egyházak egyesítésére. A kezdeményezés Poroszország és Württemberg részéről történt. Már 1846. (jan. 6. – febr. 14.) a legtöbb kormány küldötteiből összeült Berlinben az *evang. értekezlet* oly célból, hogy az egyesülés alapjául határozottan körvonalozza a tant. A nagy többség a hitvallások alapján állva úgy nyilatkozott, hogy biztosítani kell a két fő tant, mely szerint a szentírás az üdvözítő igazságok forrása és az ember hite által igazul meg. Továbbá szükségesnek vélte évi közgyűlések tartását. A következő évek zavarai alatt feledékenységre ment az egész

ügy s csak 1852-ben elevenítettett fel újra. Ettől fogva mint a legfőbb egyházi hatóságok küldötteinek bizalmas tanácskozmánya *egyházi értekezlet* címen előbb évenként, utóbb két évenként gyűlést tartott Eisenachban. Minthogy pedig a résztvevő küldöttek közül némelyek elismerték a protestantismus fejlődését és az uniót, mások ellenben tudni sem akartak rólok, az eddigi törekvés oda irányult, hogy ne bolygassák a német prot. egyház egységét veszélyeztető kérdéseket, hanem a cultus, az egyházalkotmány és fegyelem kérdéseiben közöljék tapasztalataikat s cseréljék ki véleményeiket. Az értekezlet egy *hivatalos közlönyt* is alapított (Allgemeines Kirchenblatt für die evang. Deutschland, szerk. Moser). Tevékenységének egyik első nevezetesebb gyümölcse volt 150 régi egyházi ének (Kernlieder) összeválogatása abból a célból, hogy ez a gyűjtemény *közös énekeskönyvül* ajánltassék. De az orthodox körök kivételével, kevés helyen talált szíves fogadtatásra, mert tartalma nagyon dogmai, alakja avult s az utóbbi száz év legszebb énekeiből egynek sem adott helyet. Általában az egész félhivatalos értekezlet iránt nem nagy bizalommal viseltetik a közvélemény.

Fontosabb az előbbinél az úgynevezett *evang. egyházi gyűlés*, (Evangelischer Kirchentag), mely 1848. óta áll fenn. Ugyanis az ez évi szeptemberben számos jeles hittudós, lelkész és világi, előleges megbeszélgetés után oly célból gyűlt össze *Wittenbergben*, hogy egy *evang. egyházi szövetséget* alapítson Németországra nézve, még pedig nem a hitvallási különbségek elsimítása, hanem csak az egyházak szövetkezése alapján. Ebbe a szövetségbe jogosan beléphettek a luth., ref., uniált és herrnhuti egyházközségek. Azonban *Harless* még ebben is veszélyt sejtván a lutherismusra nézve, Lipcsében külön luth. értekezletet tartott s tiltakozott a szövetkezés ellen. De tiltakozása nem talált visszhangra, sőt a második gyűlés ugyancsak *Wittenbergben* (1849.) sokkal népesebb volt az elsőnél. Az egyháznak valódi képviselte ezzel az alkalommal sem jöhetett létre és inkább egy nagy lelkészi értekezlet jellegét vette fel az egész gyűlés. Azóta élénk részvét mellett évenként körutat tesz a németországi nagyobb városokban, a sürgetőbb egyházi kérdésekről s az egyházi élet felelevenítésére ható eszközökről tanácskozik és szoros összeköttetésbe lépett a belmisszió ügyével is. A berlini egyházi gyűlés (1853.) az augsburgi hitvallásnak variata alakja mellett nyilatkozott, de tiltakoztak ellene mind a szabadelvűek, mind az orthodoxok. A hamburgi egyházi gyűlésen (1858.) az orthodoxia fejei: *Hengstenberg* és *Stahl* nem

vettek részt s minthogy kevéssel azután az addigi rendes elnök *Bethmann-Hollweg* cultus-miniszterré neveztetett ki, egészen más, szabadabb irányt vettek a tárgyalások. Ezen körülmény miatt lassanként visszavonultak az orthodoxok s az unionista és közvetítő theologia híveinek engedték át a tért, habár az 1871. évi berlini gyűlésen ismét többen jelentek meg közülök is. Így nem éretett el az eredeti cél, t. i. a külön álló evang. egyházak egyesítése, de azért az egyházra nézve jótékonynak mondható ezen egyesület működése.

Még sokkal nagyobb szerű tervvel, t. i. a föld összes prot. egyházai és felekezetei egyesítésének tervével léptek fel Nagybritanniában, hol a papismus és puseyismus folyvást nagyobb tért kezdett elfoglalni. A *Chalmers* kezdeményezésére Liverpoolban (1845.) tartott előleges tanácskozmány után az evang. szövetség (*Evangelical Alliance*) első nagygyűlése Londonban tartatott meg 1846. augusztusában, melyen képviselve volt majdnem minden ország. Az egyület célja minden evang. keresztyénnek testvéri egyesítése az összhangzó üdvigazságok alapján, ennek a közös alaphitnek egyesült erővel terjesztése főleg a papismussal szemben és minden egyház és felekezet lelkiismereti szabadságának biztosítása a papismus kivételével. A szövetségbe felvételnek feltételül a következő *kilenc articulus* állapított meg: a szentírás ihletettsége, a szentháromság, az eredendő bűn, a Krisztus istensége, az egyedül hit által üdvözülés, testi feltámadás, utolsó ítélet, az igazak örök boldogsága és az istentelenek örök kárhozata. A 3. közgyűlés³ a világkiállítással egyidejűleg Párisban tartatott meg (1855.), s annyiban egyházi kiállítás jelleget nyert, amennyiben az egyes országok képviselői feltárták a jelenlevők előtt hazájok egyházi állapotát. Már ezen a gyűlésen azzal az egyetlen alappal óhajtották felcserélni sokan a 9 articulusból álló alapot, mely abban áll, hogy szívünket egészen átengedjük Krisztusnak. A 4. közgyűlés IV. Frigyes Vilmos porosz királynak a meghívására Berlinben tartatott meg (1857.). Az elnökség mindent elkövetett, hogy minél népesebb legyen ez a gyűlés, de sikertelenül, mert a confessionalis lutheri párt elmaradt, mivel igen szélesnek tartotta a szövetség alapját, elmaradt a szabadelvű párt is, mivel nagyon is szűknek vélte az alapot. Az az angol methodista szellem, mely még nem érvényesülhetett Berlinben, majdnem egészen urává lett a genfi közgyűlésnek (1861.) s mint ilyen, megkezdte támadását a „hitetlen” rationalismus ellen. Az amsterdami közgyűlésre (1866., mely a háború miatt a következő évre halasztott)⁴ már orthodoxok írták alá a

meghívókat. Így ez a szövetség is egy párt hatalmába került lassanként s nemhogy elősegítené a protestánsok egyesülését, sőt inkább akadályozza. Elvitázhatatlan érdeme, hogy tudósításokat szerez a protestánsoknak vallási és egyházi állapotairól s ahol elnyomatásnak vannak kitéve, egész befolyását felhasználja a hitrokonok sorsának enyhítésére, az evang. protestantismus terjedésére és biztosítására. Így a többek közt a keleti tengeremelléki orosz tartományokban lakó protestánsok érdekében a cárnál; a *kerdaheri*, katonai erővel fogságba hurcolt keresztyének kiszabadítására a török kormánynál tett sikerre vezető lépéseket (1874.). A szövetségnek fő, angol közlönye az „Evangelical Cristendom”, a németországi a „Neue Evangelische Kirchenzeitung” (ez 1859 óta).⁵

Miután a felsorolt egyleteknek, szövetségeknek nem sikerült sem a protestánsok egyesítése, sem a jelenkori egyházi válságnak helyes irányba terelése: a szabadelvű theol. körök elérkezettnek hitték az időt, hogy egyesült erővel munkába vegyék a prot. egyháznak szabad, népies, hitvallásoktól nem korlátolt irányban újra szervezését s a vallásos erkölcsi élet felébresztését. Míg a berlini „Prot. Kirchenzeitung” (1854. óta) északi Németországon egyengette útját ezeknek a törekvéseknek: addig a déli részben a heidelbergi egyetem kezdeményezésére *protestáns* egyletek alakultak s a *frankfurti* gyűlésen 1863. a szervezkedés is megtörtént. Majd az északi német szabadelvűek kiegyezkedvén a déliekkel, 1865. jún. havában *Eisenachban*, 400 egyházi és világi tag részvétele mellett, *Bluntschli* heidelbergi jogtudósnak és *Schwarz* gothai udvari fő lelkésznek az elnöklete alatt megtartatott a *német prot. egylet első közgyűlése*. Az egylet kimondta, hogy minden prot. theologiai irányt örömmel fogad kebelébe, ha a tudományos kutatás és evang. hit szabadságát s a prot. egyházaknak és felekezeteknek legszélesebb alapon testvéri egyesítését elismerik irányadóul. Mindemellett is, amint előre lehetett gondolni, az orthodox-párt nem csatlakozott az egylethez s a Rostockból elűzött Baumgarten képviselte egyedül. A gyűlésen az egyház bajai s elhárításuk módjai kerültek szőnyegre. *Rothe* (Heidelbergből) köztetszés közt mutatta ki, hogy az egyház képviselői felelősek első sorban azért, hogy a nagy többség közönyössé lett az egyházi és vallásos érdekek iránt; kimutatta, hogy ez nem történt volna meg, ha az egyház vezetői el nem zárják magokat az újkori műveltségtől, szellemi haladástól; e bajon csak úgy lehetne segíteni, ha az egyház tana és szervezete összhangzásba hozatnék a kor előrehaladt műveltségével stb. *Holzendorf* arról a veszélyről emlékezett

meg, mely a prot. egyházat a vegyes házassági ügyben fenyegeti katolikus részről. *Schwarz* a prot. tanszabadság határáról értekezett, kimutatván, hogy az nem a hitvallásokban, nem a szentírás betűinek tekintélyében, nem is a szentírásnak úgynevezett történelmi fő tényeiben, vagy hitre vonatkozó alapigazságaiban áll, hanem a keresztyénség egyetlen vallásos erkölcsi alapigazságában, a szeretet evangéliumában, az Istenhez való gyermeki viszonyban; ezt hirdette Krisztus, erre adott példát teljes életében s ezt pecsételte meg halálával. Majd *Baumgarten* kijelentette, hogy ő csak úgy maradhat meg az egylet kebelében, ha abban csonkítatlanul helyet foglalhat az egész hit; *Petersen* is a különböző irányok kölcsönös elismerése mellett szólott; mire mindkettőjüket megnyugtatta a gyűlés, örömét fejezván ki rajta, hogy a jobboldal is képviselve van kebelében.

Hogy mily korszakot alkotó esemény volt a prot. egylet alakulása, az a tény bizonyítja, hogy hevesen megtámadták mind az orthodoxok, mind a radicalisok, még mielőtt a célját ismerték volna. Több fősuperint. körlevélben intette kerülete lelkészeit, hogy ne csatlakozzanak az egylethez. De ennyi akadály mellett is nagy körben rokonszenvvel üdvözölték az egyletet és számos fiók-egylet alakult mindenfelé. A központi helyeken nyilvános előadásokat tartottak, népszerű, felvilágosító vallásos iratokat bocsátottak közre a vitás kérdések tisztázását az egylet közlönyei teljesítették (Prot. Flugblätter. Prot. Kirchenzeitung. Deutsches Protestantenblatt) A *fiók-egyletek* száma is folyvást emelkedett (1874. Németországon 111 volt) s a szomszéd országokban is követésre talált ez a jótékony mozgalom. Hasonló egyletek alakultak Hollandiában, Schweiz-ban. Hazánkban is alakult prot. egylet (l. 35. c.) Az egyletnek nemcsak az orthodoxokkal és pietistákkal, hanem még a materialistákkal is meg kell küzdeni; de azért ha lassan is, elég biztosan halad kitűzött célja felé, hogy tudniillik kibékítse a vallást az újkor műveltséggel s amennyire lehetséges, ellensúlyozza a materialismus káros befolyását.

*A németországi egylet folyó ügyeit egy választmány, illetőleg ennek egy 1874. óta Berlinben székelő központi hivatala vezeti. Az évi közgyűléseket mindig más és más helyen tartja az egylet, mely részint előkészítette, részint támogatta azokat az intézkedéseket, mik magok után vonták a német egyházpolitikai viszályt és a német protestáns egyházak új szervezését.

*Theologiai irány különbsége nélkül az összes németországi

protestánsokra kiható nagy vállalkozás volt legújabbán az *Evangelischer Bund* (= evangélikus frigy) megalakítása, mely a protestáns öntudatnak abból a reakciójából származott, ami önként bekövetkezett az egyházpolitikai viszálynak Canossába menetellel végződése ellenében. Az evangélikus középpártból indult ki az eszme, hogy frigyre lépjen a német protestantismus megvédeni Róma ellen a maga érdekeit. 1886. okt. mintegy hatvanan gyűltek össze Erfurtban a teendők megbeszélésére az összes theologiai irányok legkiválóbb képviselői, akik 1887. jan. felhívást bocsátottak közre a Bundban való részvétel végett. Az alakuló gyűlést 1887. aug. 15–17. tartották Majnafrankfurtban, a második közgyűlést 1888. aug. 12–14. Duisburgban. Azóta mindenik évben más helyen gyűlésezik nagy érdeklődés mellett és nagy szabású munkássága tanúsítja, hogy még nem is méltányolható eléggé az a buzgalom, melylyel célja felé tör. Az első évben 10000 tagja volt, míg 1891. elején már 76000, akik 35 fő- és 522 fiók-egylet körében találtak működési tért. Az alakulás évében indított „Kirchliche Korrespondenz für die deutsche Tagespresse” mellett egy csomó röpirat terjeszti az egylet szellemét irodalmi téren.⁶

*Némileg hasonló törekvésű, de szélesebb munkakörű egylet a franciaországi *Société Evangélique* (= evangélikus társaság), mely az evangéliumi tanoknak az összes megengedett eszközökkel való terjesztését tűzte ki céljául. A júliusi forradalom után még 1830-ban keletkezett Genfben s különösen a Cevennes-ekben lakó protestánsokra viselt gondot kiküldött vándor-prédikátorai útján. A Toulouse központtal alakult ugyanilyen társaság kiváltképen a bibliának és épületes könyveknek a terjesztésén fáradozott, míg a Párisban szervezett csakhamar központjává nőtte ki magát a protestánsok evangelizáló tevékenységének az egész ország számára. Fő figyelmét azokra a protestánsokra fordítja a társaság, akik katolikusok közt élnek. Ellátja őket imaházakkal, iskolákkal és bibliákkal. Az újabb időben heves harcot folytatott a protestantismus szabadabb elvű iránya ellen s erősen küzdött az egyháznak az államtól való elválasztása mellett. Miután 1848. óta a „Szabad egyház” érdekeit szolgálja, külön vált tőle az Északi „*Société Evangélique*”, mely viszont az állami egyház érdekeit igyekszik előmozdítani.

*A protestantismusnak a társadalmat mozgató nagy kérdések iránti érzékét bizonyítja az 1890-ben alakult „*Evangelisch-socialer Kongress*”, melynek székhelye Berlin s munkatere egész Németország. A Stöcker

buzdítására alakították minden politikai és egyházi pártkülönbség nélkül azzal a céllal, hogy minden előítélettől menten vizsgálat alá vegye a néptársadalmi viszonyait s az evangelium erkölcsi és vallásos követelményeihez mérten az eddiginél gyümölcsözőbben használja fel azokat a mai gazdasági viszonyok fejlesztésére. Az ügyek vezetése egy körülbelül 80 tagból álló bizottság kezében van, amely viszont egy állandóan működő, tizenöttagú kis bizottságot választ a maga kebeléből, hogy gyorsan intézhesse az előforduló ügyeket. Természetes, hogy kiváló gondot fordít e bizottság a sajtó terén való propagandára.

Vannak még kisebb körű egyletek is, mint a lelkészi körök, lelkészi értekezletek stb., melyek mind az egyház ügyeivel, bajaival foglalkoznak. A sok terv gomba-módra nő, egyik egy, másik más bajt fedez fel s ajánl ellene csodatévő gyógyszert. Ez a vallásosság csökkenésének okát templomaink célszerűtlenségében, amaz az istentisztelet összhangtalanságában vagy abban az alakjában keresi, mely szerint csak az értelemre képes hatni, az érzelmek világát pedig érintetlenül hagyja. Némelyek az egyházi fegyelem hiányát, a lelkészi tekintély alászállását is felveszik a sorozatba. De ki tudná mind előszámlálni azokat a valódi és képzelte okokat, melyeket a vallási közönyösség kútforrásaiként szoktak felmutatni! E sok ide-oda kapkodásból és az apró szakadásokból kétségen kívül kitűnik annyi, hogy a prot. egyház negyedfélszázados alakja nem felel meg hívei nagy része mai igényeinek, hogy gyökeres reformokra van szükség; de az is igaz, hogy valódi reformátori tehetség még nem mutatkozik a protestantizmus láthatárán. Azok az aprólékos javítgatások, melyek a tan, cultus és egyházalkotmány terén történnek itt-ott, csak átmeneti intézkedéseknek tekinthetők s a létező bajokat talán enyhítik, de meg nem szüntetik. Annak az erős áramlatnak, melyet a roppant befolyásra emelkedett materializmus indított meg, kisszerű, ideiglenes gáttal nem lehet útját állani. Ez az áramlat magával ragadta a társadalomnak majd minden rétegét s ennek folytán az emberek nagy része oly mohó sietséggel munkál a földi lét átalakításán, a jelen szükségek kielégítésén, hogy majd semmi ideje sem marad a távoli égiekkel foglalkozásra. A 19. század uralkodó hatalma az értelem volt, mely elől menekülni kénytelenek a képzelem titokszzerű, homályos, bűvös alakjai. Hogy ez így van, csak részben nyereség, mert az értelem légköre nagyon hideg, zordon, elhervasztja a szív és kedély virágait, már pedig csak az ész és szív egyensúlya teheti boldoggá az emberiséget.

*1. Az egylet céljait szolgálja első sorban a „Bote des ev. Vereins des Gustaw Adolf Stiftung”, mely 1843. óta jelen meg Darmstadtban, valamint a központi elöljáróságtól évenként kiadott jelentés. Hozzájuk járulnak még az u. n. Gusztáv Adolf-naptárak, a főegyletek időszaki kiadványai és egyéb egyesületi iratok.

*2. V. ö. *Zimmermann*: Der Gustaw-Adolf Verein nach seiner Geschichte, seiner Verfassung und seinen Werken (1878.); *ugyanő*: Die Bauten des Gustaw Adolf Vereins in Bild und Geschichte (2 k. 1860–76.); *Criegern*: Der Gustaw Adolf Verein in den ersten 50 Jahren seines Bestehens (1882.).

*3. A második közgyűlést 1851-ben tartották Londonban

*4. Az amsterdami közgyűlés óta 1873-ban New-Yorkban, 1879-ben Bázelen, 1885-ben Kopenhágában, 1890-ben Firenzében volt közgyűlés.

*5. Az Evangelical Alliance hét országos egyletre oszlik: Nagybritannia, északamerikai Egyesült Államok, Franciaország Belgiummal és Svájc francia részével, Észak-Németország, Dél-Németország Svájc német részével, Brit-Északamerika, Nyugatindia.

*6. V. ö. *Warneck*: Der Evangelische Bund und seine Gegner (1889.); *Meyer-Hermann*: Der Kampf des Evangelischen Bundes gegen Rom und seine Wirksamkeit in der evangelischen Kirche (1890.); *Nippold*: Ziele und Vorgeschichte des Evangelischen Bundes (1890.); *Szlávik Mátyás*: A „Verein für Reformationsgeschichte” s az „Evang. Bund” Németországban (Prot. Szemle 1892.)

44. A térítés ügye. Bel- és külmisszió. Biblia-társulatok.

A prot. egyház a jelen században egy elhanyagolt kötelességének igyekezett megfelelni, midőn *felkarolta a belmisszió ügyét* s különböző jótékony intézetek alapításával megmenteni törekedett a szellemileg és anyagilag nyomorra jutott tagokat az evang. hit és a társadalom számára. E téren Anglia ment elül jó példával, s itt is főleg a disszenterék fejtették ki a legdícséretesebb tevékenységet. A jó példát követték azután Európa többi országai és az észak-amerikai egyesült államok is.

A *belmisszió körébe tartoznak* a menházak, fogházak, utazó prédikátorok, vallásos iratokkal házalók ügyei, az önkéntes szegény- és betegápolás, népies iratok terjesztése, egy szóval minden jótékony intézet és egylet. Különösen a forradalom után (1849-től) fokozott buzgósággal karolták fel ezt az ügyet. A fáradhatatlan *Wichern*¹ (1849.) bejárta az egész prot. Németországot s lelkesítő beszédekkel és iratokkal igyekezett a keresztyén szeretetet felébreszteni. Majd megjelent a wittenbergi evang. egyházi gyűlésen s nagy szódagálylyal rajzolta „az Istentől elidegenedett s az egyháztól is elhagyatott, nyomorban sinlődő

nép állapotát.” Kijelentette, hogy eljött már az ideje, hogy teljesítse hivatását az evang. egyház s legyen „a megmentő szeretet hitszövetsége” stb. Indítványára a szövetség egyik feladatává tűzte ki a keresztyén társadalmi célok, egyletek, főleg a belmisszió gyámolítását; e végett központi bizottmányt szervezett s külön gyűlésen (congressus) tárgyalta a belmisszió ügyeit.

A belmisszióra vonatkozó intézetek közül, melyeknek csak neveit is hosszadalmas volna felsorolni, legyen itt felemlítve mutatványként egynehány. Ilyen a „*Rauhes Haus*” nevű Hamburg mellett *Hornban*, melyet a már említett *Wichern* alapított (1833.) eredetileg csak *árva gyermekek menházául*; később ehhez az intézethez egy munkásképezde csatoltatott, melynek növendékei árvaházaknál, menházaknál, fogházaknál stb. nyertek alkalmazást; végre kiadóhivatallal bővítettén, irodalmilag is nagy befolyást kezdett gyakorolni.² Egy másik nevezetes intézet a *diakonissa-ház Kaiserswerthben*, melyet eredetileg betegek ápolása végett alapított *Fließer*³ lelkész (1836.). Ez az intézet évről-évre gyarapodott terjedelemben és jó hírben s oly célszerűnek bizonyult, hogy rövid idő múlva Németországon, Franciaországban, Angliában s az amerikai egyesült államokban számos hasonló szervezetű intézet alapított. Az említett intézettel később egybe lett kapcsolva: egy kórház 600 beteg számára, egy-egy menház bukkott, illetőleg börtönből elbocsátott nők számára, egy kisdédóvoda, egy árvaleányház, egy tanítónő-képezde, egy gyógyintézet elmebeteg nők számára, az egyedül álló gyöngélkedő nők menhelye s végre egy irodalmi intézet, mely vallásos iratokat, a nép számára egy naptárt és egy lapot (*Armen- und Krankenfreund*) ad ki. 1891-ben a föld minden részében mintegy 8500 diakonissa volt alkalmazva 1780 állomáson. Ekként az ő apostoli diakonissai hivatal újra felelevenítettett a protestantismus körében s ha el nem fajul, vagy pártszínezetűvé nem válik, igen alkalmas közege leendő az evang. szeretet gyakorlásának. A diakonissák példájára diakonusokat is képeznek, kik főleg a harcmezőn igen jó szolgálatot tehetnek.

*1890-ben nem volt már egyetlen, tekintélyesebb protestáns egyházzal bíró állama sem Európának, melyben ne lett volna legalább egy diakonissa-ház. A vezető szerep még mindig Németországé, utána Svájc, Hollandia és a skandináv államok következnek. Még Oroszországban is másfélszáznyi diakonissa működött már, amikor Magyarországon az 1866-ban alapított budapesti anyaházban még mindig csak kilencen

végezték az ott rajok bízott szeretet-munkát. Az összes diakonissa-házak évi bevétele, valamint kiadása is hétmillió márka körüli összegre megy.

Ahol csak szükség mutatkozik, különböző egyletek alakultak enyhítésére, amint említve volt az egyes prot. egyházak ismertetésénél is. Így vannak egyletek, melyek az elbocsátott fegyenceket segítik; mások a bölcsődéket, óvodákat, vasárnapi iskolákat stb. tartják fenn. Az állomásnélküli lelkészjelölteket városi térítőkül, kór- és fogházi lelkészekül alkalmazzák. Sok helyen lelkészsegélyező egyletek alakultak. Vannak továbbá népkönyvtárak, takarékpénztárak, iparoslegény-otthonok, ifjúsági és mértékletességi egyletek, cselédképző intézetek. Egyletek törekednek oda hatni, hogy a munkások, kereskedők, postai, vasúti stb. tisztviselők is rendeltetése szerint megtarthassák a vasárnapot. Egyleti úton igyekeznek elérni, hogy a nagyon szegények lakást és étellemezést nyerhessenek (pl. budapesti 100 ház, népkonyhák stb.) A londoni városi misszió sok száz egyént foglalkoztat, hogy mentől többet megmenthessen e világváros erkölcsileg és anyagilag nyomorultjai közül.

Hazánkban a jótékony egyletek főleg a forradalom óta keletkeztek nagyobb számmal s közöttük is a legtöbb, igen helyesen, közös vagyis felekezetenélküli. Ilyen a többek közt a pesti szegény gyermekkórház-egylet (1839.) a gyermekmenhely-egylet (1870.), a bölcsőde-egylet (1852.), az ágostai és helv. hitvallású országos árva-egylet (1859.), illetőleg ennek 1870-ben megnyílt árvaháza stb.

*A magyar protestáns egyház úgyszólván csak mostanában ébredt tudatára a belmisszió áldásos voltának. Jó példával e tekintetben általában a budapesti protestáns közönség jár elül, mely az említett árvaházon kívül is több belmissziói intézményt tudott felmutatni már a nyolcvanas években is. Több vidéki városban vannak protestáns nőegyletek, melyek – habár olykor itt is főleg a hiúság ápolására hivatott intézmények, – valamint némely lelkészek és egyes egyháztagek hasonlóképpen fejtenek ki buzgalmat ezen a téren, csakhogy rosszakarat, csökönőség, indolentia, tunyaság és a viszonyok változásától való félelem sokszor gátat vet működésük elébe. Nagy akadály a még az itt-ott divatos és majdnem uralkodóvá lett felfogás, hogy a belmissziói munkásság az egyházi hatóságoknak tartozik a vezetése alá, holott ez a felfogás tökéletes ellentétben áll a belmisszió alapfogalmával és természetével.

Hogy a belmisszió ügye minden jótékonyasága mellett is sok oldalról megtámadtatott, az a dolog természetéből foly. Bármely szent céllal sok

visszaélés történhetik s történik is. Akárhányan nem evang. szeretetből, hanem hiúságból, divatból nyújtanak segítyt; a komolyság és bensőség mellett sokkal több a nyegleség, feltűnni vágyás. Ilyen s ezekhez hasonló vádak emeltetnek s talán nem igaztalanul; de végre is ha a nyomor enyhítése forog szóban s az legalább jelenleg meg nem történhetik vásári zaj nélkül, ám üssenek zajt, fitogtassák emberszeretetőket, csak segítsenek; ám részesüljön segélyben az érdemetlen is, csak ne maradjon nélküle az igazán szűkölködő! Bizonyára célszerűbb volna oda hatni, hogy gyökerestől kiirtassék a nyomor, de ez talán olyan az emberi társadalomban, mint a burján a kertben, senki sem veti, mégis megnő, mindenki irtja, még sem vész ki.

Belmisszióról levén szó, említést érdemel e téren egy sajátos tünemény, t. i. az iparnak vallásos célokra felhasználása. Ugyanis *Werner Gusztáv* (1809–1887.) württembergi lelkész elhagyván állomását (1840.), mint utazó-lelkész kezdett működni. Vonzó egyéniségevel, ellenállhatatlan rábeszélő tehetségével, bámulatos fáradhatatlansággal és önfeláldozással Württembergben 100-nál több kört tudott céljának megnyerni. Beszédeiben az élő, munkás keresztyénséget hirdette, a Swedenborg szellemében fő súlyt fektetett a szellemekről és végítéletről szóló tanra, tagadta az egyházi elégtételt és megigazulást stb. E miatt összeütközésbe jött a lutheri egyházi hatósággal s miután az augsburgi hitvallást nem akarta elismerni, eltiltatott a további lelkészi működéstől (1851.). E tilalom azonban legkevésbé sem akadályozta, mert már korábban az iparral kötötte volt össze lelkészi működését, még pedig a communismus alapján. Legelőbb egy házat vásárolt szántóföldekkel s ezen a birtokon egy intézetet alapított 80 gyermekkel. Hogy pedig keresztyén alapra fektesse a gyáripart is és felhasználja céljára, megvett (1850-ben 40,000 frton) egy papírgyárat. Majd (1852.) egy *kölcsön-egyletet* alapított s néhány év leforgása alatt 22 *fiók-intézetet* szervezett, melyekben a kézmű- és gyáripár többféle ága neveléssel, lelkipásztorkodással, segély-egyletekkel és menházakkal volt egybekapcsolva. Ennek az egész társulatnak biztosított közvagyonra meghaladta a negyedmillió forintot, rendelkezésre álló magánvagyonra pedig az egy milliót. Minden tag az egészért dolgozik, bért senki sem kap, a jövedelem feleslegéből pedig az intézetek nagyobbíttatnak. Az egészet egy *igazgató-tanács* vezeti. Számos nyomorra jutott család és egyes egyén nyert ezen intézetekben vallásos, erkölcsi és polgári tekintetben biztos állást. Megjegyzendő, hogy a Werner

működése annyira felköltötte a közérdeklődést, hogy midőn megszorult, országos segélyben részesítették a kamarák. Íme egy rendkívüli példa arra, hogy mire képes egy ember lelkesedéssel és kitűzött céljában vetett erős hittel és bizalommal.⁴

*A belmissziói munkásság körébe tartozik az u. n. „*Üdv hadserege*”-nek sajátoszerű működése is. Ez egy methodista körökből kiindult s katonailag szervezett vallásos egyesület, melyet Booth Vilmos⁵ és felesége⁶ alapított. Miután amaz 1865-től London keleti részében prédikálgatott, ezzel letette alapját az 1870-től vezetése alatt működő „keresztyén misszióknak”, amelynek 1878-ban az „*üdv hadserege*” nevet adta. Ennek célja az egyháztól elidegenedett tömegeket megnyerni s rendkívül hathatós eszköze reá a katonai szervezet, melynek élén maga Booth áll tábornoki címmel. Egyenruhájuk veresszínóros sötétkék öltöny „S” betűvel ellátva. Még a vallásos tárgyakra alkalmazott jelzéseik is csupa katonai műszavak. Gyakori istentiszteleteiken nagy szerepet játszik az ének és a nők prédikációja. Zenével, főleg trombitával kísért utcai meneteik nagy előnyére szolgálnak terjedésüknek. A Boothné művei szintén sokat tettek népszerűségük emelésére, de legtöbbet tett e tekintetben „Csata-kiáltás” c. hivatalos közlönyük, mely 34 nyelven jelen meg már. Mutatja már ez maga is, hogy mily óriási mértékben el vannak terjedve eszméik, melyek 1880. óta találtak tért idegen országokban. Az északamerikai Egyesült államok, Kanada, Ausztrália, Franciaország, Svájc, Svédország, Dánia, Németalföld és Németország azok a területek, amelyeken Anglián kívül többkevesebb „katonára” tettek szert. A pogány-misszió terén is tettek próbát és sokat megtérítettek a mohammedánok és hinduk közül, mit főleg annak köszönhetnek, hogy Kesub Csunder Szen⁷ pártolóláig nyilatkozott rólok. Az *üdv hadserege* tagjainak legalább is egymillióra tehető a száma, akik 10–12000 tiszt vezérlete alatt tevékeny munkásságot fejtenek ki a keresztyén szeretet élővé tételében. Működésüket eleinte lenézéssel és üldözéssel kísérték a hivatalos egyházak, de újabban már kénytelenek elismerni, hogy magok is hasznát veszik a kigúnyolt és megvetett mozgalomnak.⁸

A *külmisszió ügye*, mely a megelőző időszakban csak lassan haladt előre, nagy népszerűségnek örvendett a 19. században. A *misszió-társulatok* száma évről-évre gyarapodik s 1890. táján már 75-nél több fő és számos fiók-missziótársulattal rendelkezett a protestantizmus, melyek évenként mintegy 15–20 millió forintot fordítanak a pogányok térítésére s

körülbelül 2200 állomáson mintegy 3000 európai és amerikai térítőt s ugyanannyi benszült segédet foglalkoztatnak. A misszió terén jelenleg is Anglia fejt ki legnagyobb tevékenységet és áldozatkészséget, de az evangelium hirdetése mellett természetesen nagy gondot fordít a kereskedelmi célokra is, azután következik Észamerika, Német- és Franciaország, egy szóval azok az államok, melyeknek jelentékeny tengeri kereskedelmök és terjedelmes gyarmati birtokuk van. A felekezetek közül főleg a methodisták, baptisták, herrnhutiak s általában a pietista irányúak a legvállalkozóbb és legáldozatkészebb térítők.

A *nagyobb térítő-társulatok* közt nevezetesebbek: a londoni (1795. óta), az edinburghi (1796. óta.), a bostoni (1810. óta), az angol wesleyanusoké (1814. óta), az amerikai baptistáké (1814. óta), a bázeli (1815. óta), az amerikai methodistáké (1819. óta), az amerikai püspöki egyházé (1821. óta), a berlini (1823. óta), a rajnai a barmeni térítő-képezdével (1828. óta), a párisi (1824. óta), az északnémet (1836. óta), a drezdai luth. térítő-társulat (1836. óta), melynek képezdéje (1848.) Lipcsébe tétetett át, hogy felhasználhassa az ottani egyetemet, az amerikai holland-reformátusoké (1857. óta) stb.

Van tehát elég társulat, az elősoroltakon kívül is, Európa majd minden államában s roppant pénzüsszeget fordítanak a pogányok térítésére (az angol bel- és külmissziói társulatok bevétele 1872. meghaladta a 10,000,000 frtot). De ezen társulatok nagyobb része nem egyedül az evangelium terjesztésén fáradozik, hanem mellékes célokra is felhasználja a térítést. Az angol társulatok angolosítani szoktak, az amerikai térítők oda törekednek, hogy nemzeti lelkészekké lehessenek, végre a legtöbb társulat egyik vagy másik hitvallás érdekében működik s e miatt a felekezeti súrlódások és összeütközések nem is szoktak elmaradni.

Ezen társulatok küldöttei a föld öt részének minden pontján el vannak szórva.

Európában a svéd misszió *Lappországban* (1835. óta) kielégítő sikerrel terjeszti a keresztyéniséget; *Orosz és Törökországban* biztosan halad a protestantismus előre.

Amerika északi vidékein a herrnhuti térítők a *grönlandi eszkimókat* látogatták meg s ott jobbra be is fejezték a térítést; *Labradorban* hasonló jó eredmény kíséri fáradozásaikat. Az *indiánok* közül, kik az ős erdőkbe vonultak vissza a fehérek terjedő műveltsége elől, némelyek elismerték a

fehérek istenét, mások ellenben kijelentették a térítőknek, hogy ők eddig boldogok voltak a nagy szellem védelme alatt s fehér testvéreiknél tett tapasztalataik után nem is kívánnak állapotukon változtatni. Amerika déli felében *Guyana* benszülöttei, az emberevő *caribok* és az *erdei néger*ek (a szökött rabszolgák maradékai) között roppant fáradsággal és veszéllyel van egybekötve a térítés s csak a herrnhutiak bámulatos kitartása és áldozatkészsége képes rá, hogy szembeszálljon a veszélyekkel s újra meg újra elül kezdje az annyiszor megsemmisített munkát. A kath. Délamerikában, kivált Peruban és Bolíviában a protestánsok még nem vethették meg szilárdul lábaikat. *Patagonia* barátságtalan partvidékein is megkezdte (1850.) öt térítő az evangelium hirdetését, de a következő évben már csak holttesteiket találták meg, azonban néhány év múlva (1856. óta) itt is újra kezdték a munkát.

Afrika déli vidékén *Fokváros* a kiindulási pontja a keresztyén műveltségnek és a különböző nemzetiségű és hitvallású térítőknek.⁹ A *hottentották* közt különösen a herrnhutiak működtek nagyobb eredménnyel; itt nem annyira valamely határozott vallásos ellentét, mint inkább a vad, buta közönyösség ellen kell küzdeni. A térítés sikeréhez kötött szép reményeket azonban itt is megzavarta a fehérek ellen intézett felkelés (1850.), melynek véres jelenetei eléggé bebizonyították, hogy a káté-tanulás kárba veszett a *hottentottáknál*. A francia evang. társulat *Becsuan* vad erdei lakói közt (busmannok) fáradozott, de még eddig csekély sikerrel. A londoni társulat a harcias *kafferek* közt kezdte meg a térítést. A nyugati parton az angolok által felszabadított rabszolgák menhelyül alapított *Sierra Leone* gyarmatban (1816.), valamint az amerikaiaktól hasonló célra alapított *Libéria* gyarmatban a methodisták, baptisták és angol püspöki egyházi térítők vezetése alatt elég virágzó állapotra emelkedett a keresztyénség és polgárosodás. *Madagascar* szigetországában a londoni társulat (1818.) *Radama* királyt megnyerte a keresztyénségnek, de utódja *Ranavalona* királyné alatt (1835-től fogva) kegyetlen véres üldözésnek voltak kitéve a keresztyének, melynek *Madagascar* apostola *Jones Dávid* is áldozata lett (1843.). Ezzel az alkalommal a keresztyének közül számosan az angol püspökség védelme alatt találtak menhelyet *Mauritius* szigetén. A királyné megöletése után, *II. Radama* alatt, ki keresztyén nevelésben részesült, visszahivattak a menekültek és térítők; az üldözés, legalább hivatalosan, megszűnt; de a prot. térítők munkásságára akadályozólag hat a kath. térítők fellépése.

Mindemellett is a későbbi tudósítások szerint a valódi keresztyén községi tagok száma 283,000, a félig-meddig keresztyének száma pedig félmillió. Afrika északi vidékein a *kabylok* közt genfi és skót térítők működnek.

Ázsiában a prot. misszióknak egyik legfontosabb területe *Keletindia*, a Brahma ősi csodás országa, mely az angol kereskedelem zsákmánya lett. A keletindiai társulat politikából pártolta a brahmanizmust, mert úgy gondolkodott, hogy ennek és a mohammedanizmusnak a versengése legnagyobb biztosítéka az ő uralmának. De Anglia közvéleménye hangosan követelte, hogy keresztyén jellegű legyen a kormány. Így történt aztán, hogy előbb (1829.) törvénytelennek nyilvánított az özvegyek megégetése, majd a keresztyén hinduk előtt is megnyitottak a benszülöttekkel betöltendő hivatalok (1831.). De még fenmaradt az *osztály* (kaszt) *rendszer* s a brahmanok mindent elkövetnek, hogy meg ne ingattassék. Ez a körülmény nagyon megnehezíti kivált a műveletlenebb térítők állását. Az áttértek száma aránylag nagyon csekély és a térítők benszülött segédei sem olyanok, hogy nagyon emelnék a keresztyénség hitelét. Egyedül az *angol egyháznak* van szilárdabb alapja a *calcuttai püspökségben* (1815. óta), melynek alá vannak rendelve a *bombayi* és *madrasi püspökségek* (1833. óta). Azonban a keresztyén uralom és műveltség iskoláival, szabad sajtójával és esküdtszékeivel, habár lassan, de biztosan előmozdítja az átalakulást, s már eddig is meglehetősen megingatta a brahmanizmust. Ily szellemben működésével igen nagy érdemet szerzett *Heber* lordpüspök (mh. 1826.); *Wilson* lordpüspök pedig az osztálykülönbséget szüntette meg a keresztyének közt, kijelentvén, hogy mindenki egyenlő az evangelium alapján. A keresztyén befolyás eredményeül tekinthető *Ram Mohun Roynak*, a nagy brahmánnak (1774–1833) a reformtörekvése, mely szerint az indiai és keresztyén tudományosság alapján úgy hirdette az egyetlen Istennek erkölcsi tiszteletét, mint az újra helyreállított eredeti brahmanizmust, mely azonos a keresztyén evangeliummal¹⁰. Az a katonai lázadás, melyet a mohammedanizmus és brahmanizmus hívei szítottak (1857.), egy időre megakasztotta a térítést; de miután azt véres kegyetlenséggel leverte Anglia, tovább folyt a munka s az angolok mellett különböző hitvallású amerikai és német térítők is működnek. Újabb tudósítások szerint a megkeresztelt hindu családok száma Indiában és Ceylonban körülbelül félmillióra emelkedett. De azért még mindig lehet tartani helyi üldözésektől, főleg a mohammedanusok részéről.

Hátsó Indiában (1813.) az amerikai baptisták kezdték meg a térítést. A térítők közt különösen *Judson* hősie feleségével fáradozott sikeresebben. Legsikeresebb volt a térítés a *birman* és *karen* nép közt, ugyanis egy régebbi tudósítás szerint (1856.) a nevezett népek közt 25,000-re volt tehető a keresztyének száma, kik 184 rendezett községben 134 benszülött lelkész vezetése alatt állottak. De újabban már 100000 körüli karén protestánsról szólnak az adatok. *Anamban* is szépen előhaladt a térítés ügye, de midőn kitört 1874. az üldözés, kihirdette a kormány a vallásszabadságot, mely 25,000 keresztyén lakásának és vetéseinek feldúlásával, 70 templom lerombolásával s mintegy 10,000 keresztyén meggyilkolásával végződött. *Malakkában, Siámban* s a többi országokban még csak a kezdet nehézségeivel küzdenek a térítők. *Sumatra* szigetén a *malájok* kegyetlensége és az uralkodó láz egyiránt akadályozza a munkát. A többi indiai szigeteken (Java, Borneo, Celebes stb.) amerikai, németalföldi, angol és német térítők több vagy kevesebb sikerrel hirdetik az evangéliumot. Helyenként, főleg a mohammedanusoktól szított fölkelés következtében sok évre vettetik vissza az előrehaladt munka, mint *Borneo* szigetén is történt (1859.).

Chinában a prot. misszió 1807. kezdett működni; *Malakkában* (hátsó India) egy keresztyén tanintézet nyitattott kivándorolt chinaiak számára, majd *Morrison* (mh. 1844.) a londoni társulat támogatása mellett Kantonban telepedett le (1807.), megtanulta a chinai nyelvet és lefordította a szentírást. *Gützlaff* (Pommerániából 1826-tól) még tovább ment s célul tűzte ki, hogy a chinaiakat chinaiak által fogja megtéríteni, e terv foganatosítására egy egyletet alakított keresztyén chinaiakból, de rosszhírű elemek is keveredtek az egyletbe s különben is az ő halálával (1854.) füstbe ment az egész ábrándos terv. Az idegenek előtt elzárt chinai birodalom határain Anglia ágyúí ütötték az első nagyobb rést, melynek folytán az ópium és evangélium számára öt kikötő város nyitattott meg s Hongkong sziget Anglia birtokába ment át (ópium-háború 1839–42.) Ezen idő óta mintegy 20 különböző társulat foglalkozott a térítéssel az említett partvidékeken, mert a belföld zárva maradt a háború után is. Azonban a katonai helytartónak az angolokkal, franciákkal és északamerikaiakkal való összetűzése újabb bonyodalmakat idézett elő, melyeknek az lett a végeredményük, hogy a császár szerződésre lépett a nevezett három hatalommal és Oroszországgal (1858.). Ennek alapján az egész birodalom megnyitattott a kereskedelemnek és missziónak s szabad

vallásgyakorlat biztosított a keresztyéneknek. De azóta is több helyen véres üldözésnek voltak kitéve a keresztyének, még pedig nem annyira vallásuk, mint az országos törvényekkel ellenkezésük miatt. 1891-ben is meggyilkoltak egy csomó hittérítőt, katolikusokat és protestánsokat egyaránt. Egyidejűleg *Japán* is megnyílt az európaiak és amerikaiak előtt, de itt még sokáig kétes helyzetben volt a keresztyénség. Még véres üldözésnek is voltak kitéve a benszült keresztyének (1871.), amikor mintegy kétezeren végeztettek ki és még sokkal többen hurcoltattak börtönbe. Ily szomorú viszonyok közt a térítők és japáni keresztyének a londoni evang. szövetséghez folyamodtak, hogy eszközölje ki az angol kormány beavatkozását. Az evang. szövetség küldöttei a londoni, párisi és berlini japáni követségeket keresték meg e tárgyban. Ezen közbenjárás és kölcsönös felvilágosítások után s talán egy lehető beavatkozást megelőzendő, a császár a buddhista papok ellenzésére is felfüggesztette az üldözési rendeleteket s szabadon bocsátotta a foglyokat. Általában mióta Japán szorosabb érintkezésbe lépett a keresztyén műveltséggel, gyökeres reformok indultak meg minden téren; de kérdés, hogy az az átalakulás, melynek az egész szigetország a küszöbén áll, kedvező lesz-e a keresztyénségre nézve, vagy nem?

Az *ausztráliai szigetcsoporthoz* az angolok és amerikaiak kezdték meg a térítést. A *Tahiti* szigeteken hosszas ideig (1797. óta) eredménytelenül fáradoztak a disszidentek, de nem hagytak fel a reménnyel s a serdülő nemzedéket nyerték meg az evangeliumnak. II. Pomare király olvasni és írni tanult. Majd lázadás tört ki az ősi vallás javára, de leveretett (1815.) s tovább folyt a munka, még pedig oly sikerrel, hogy megjelenhettek a maláj nyomda első termékei (1817.). Az így virágzásnak indult prot. egyház sokat szenvedett a mindenütt versenyezni akaró kath. térítők aljasságától. Ugyanis (1836.) két francia jezsuita szállott partra, de mivel aljas eszközöktől sem tartózkodtak s viszályt idéztek elő, Pomare királyné kiutasította őket. Ezt a tényt a francia nemzet megsértésének magyarázták, tehát elégtétel-vevés ürügye alatt egy francia hajóraj jelent meg (1837.) s durván bántalmazták a védtelen királynét és a hibátlan népet, az országot pedig francia védnökség alá helyezték. Így a kath. térítők előtt erőszakkal megnyitották az országot, de azért nem semmisíthették meg a prot. egyházat. A protestantizmus ezt a veszteségét az északnyugati szigetcsoporthoz kárpótolta, hol csakhamar virágzásnak indult a térítésügy. *Rajatea* sziget

lett a délitengeri misszió kiindulási pontja. Itt működött husz évig (1819-től) a déli tenger fáradhatatlan derék apostola *Williams János*. Sajátkezűleg épített hajón látogatta meg a szigeteket. Előbb a *Harvey* (1821.), majd a *Samoa* szigeteket kereste fel (1830.), a Marquesas szigeteken is kísérletet tett, de eredménytelenül, mert megtörhetetlen volt a lakosok vadsága s később ezekre a szigetekre is rátették kezöket a franciák (1838.). Az *Új-Hebridákon* lakó emberevő pápuákat is meglátogatta; ez volt utolsó útja, mert itt két társával együtt vértanú-halált szenvedett (1839.). A *Tonga* (Barátság) szigeteken a londoni misszió küldöttei hasonlóan áldozatul estek (1797–99.), majd a methodisták tettek kísérletet (1822-től) s ezúttal sikeresen. Azután a *Viti* (Fidsi) sziget lakóival is megismertették az evangéliumot s ma már jobbra keresztyének mindkét szigetcsoport lakói. A *Sandwich* szigeteken a nagy amerikai társulat küldöttei telepedtek meg. I. Kamehameha király örömmel fogadta a keresztyén műveltség elemeit, de a keresztyén vallást visszautasította. Utódja II. Kamehameha (1819-től) hajlíthatóbb volt, mert felfüggesztette a *tabut* (a keresztyénség elleni átok) s lerontatta a bálványok templomait. Ettől fogva a keresztyén térítők előtt megnyílt minden út s oly sikerrel folyt a munka, hogy 1851-ig befejeztetett a misszió és az országos egyházak közé soroztathattak az ottani egyházak. Ezeken a szigeteken azt a célt, hogy nemzeti egyházak alapíttassanak, teljesen elérték a térítők. 58 egyházban 39 benszülött rendes és 5 segédlelkész működik, ezenkívül 9 rendes és 7 segédlelkész szolgálja az önállóan vezetett külmissziót (a Marquesas szigeteken). Az egész költséget a nép viseli (31,071 arany dollár, némely községben 4 dollár is esik egy lélekre.) A régi térítők családjaikkal a szigeteken maradtak s polgáraivá lettek azoknak (1873.). Az *újzeelandi* szigeteken sokkal nehezebben ment a munka. *Marsden* Sámuelnek, e vidék apostolának és társainak (1814.) helyzete sokáig iszonyú volt az ottani vad lakosok közt, de nem lankadt buzgalmok s a vérszomjas főnökök közül sikerült egyet (Songit) megtéríteni. Ettől fogva könnyebben boldogultak, majd más hitvallású térítők is érkeztek (1822-től), s egy angol püspökség alapíttatott a gyarmatok számára (1842.). *Ausztrália szárazföldének* buta őslakóival, a pápuákkal még a kitartó herrnhuti térítők sem boldogultak és így itt a protestantizmust csak az angol és német gyarmatosok honosították meg.¹¹

*A keresztyénségnek a zsidók közti terjesztésére szintén szervezkedtek társulatok, még pedig Amerikában hét, Angliában nyolc, Németországon négy. Angliában a „London Society”, itt a lipcsei

„központi egylet” a legnevezetesebb. Ez utóbbinak szellemi vezetője: Delitzsch lefordította az újszövetséget héber nyelvre. A megtérési eseteknek csekély a száma, még Oroszországban meg a legtöbbre. A legnagyobb nehézséget az okozza, hogy a megtérteket kitaszítja, sőt üldözi a családok, amiért kevés kárpótlást nyújt az idegenkedő keresztyének társasága. Ezért Angliában, aztán Kisinevben és Bázelen s másutt is proselyta-házakat alapítottak részökre. A zsidó-misszió különben egy modern alakját is megteremtette a zsidó-keresztyénségnek. Rabinovics József kisinevi ügyvéd propagandát fejtett ki abban az irányban, hogy ismerje el a zsidóság Jézusnak a messiási méltóságát, de a mellett tartsa meg a maga szokásait, nem vallási, hanem nemzeti sajátságokként. Szervezett is Kisinevben pár száz tagból álló gyülekezetet ilyen elvekkel, de megszűnt az egész mozgalom, mikor megkeresztelkedéseket megakadályozta az állami hatalom.

A pogányok és zsidók megtérítése mellett az angol és amerikai térítő-társulatok munkába vették a *hajdani keleti egyházaknak prot. szellemű helyreállítását* is. Az angol uralom alatt álló Málta sziget képezte az angol egyházi társulat működésének kiindulási pontját keletre nézve (1815. óta). Itt sajtó és könyvraktár állíttatott fel, majd nyitattott egy prot. tanoda is (1846. Málta protestant College) oly célból, hogy lehetőleg nemzeti térítőket, tanítókat, orvosokat stb. képezzenek benne. Azután a *Joniai* szigeteken és *Görögországban* (1819. óta) angol, skót és amerikai térítők léptek fel, s iskolák nyitásával és a szentírás terjesztésével kezdték meg munkájokat. Kezdetben a görög papság örömmel üdvözölte a jövevények működését, de midőn észrevehetővé lett a protestantismus hatása, ellenzéki állást foglalt el s a további fejlődés megakadályozásán munkált. Ez az ellenséges hangulat enyészni kezdett a későbbi időben, mit egyes tények is bizonyítottak, így pl. midőn egy prot. templom szenteltetett fel *Patrasban* (1872.), a görög papság is részt vett az ünnepélyen, sőt maga a görög püspök végezte a szentelési szertartást.

A *török birodalomban* a protestantismus terjedéséről általánosságban már volt szó. Az angol-porosz *jeruzsálemi evang. egyesült püspökség* (1841. óta) lett „a protestantismusnak a Sion hegyén mustármagjává.” Ennek keletkezése előtt nem volt törvényesen elismerve az evang. egyház s mint ilyen a pasák önkényétől függött. Ez a körülmény indította rá a két prot. hatalmat, hogy a protestantismus védbástyájaként a nevezett püspökséget alapítsák (Bunsen volt a közvetítő). IV. *Frigyes Vilmos* porosz királynak

eme kedvenc műve azóta áldásosnak bizonyult be, mert védelme alatt nemcsak angol, német és arab közösségek keletkeztek, hanem számos jótékony intézetek is (diakonissa-házak, a syriai árvaház, angol kórház, iparos és püspöki iskolák, lelencház stb.), melyek biztos előmozdítói úgy az általános emberiességi, mint a különös prot. érdekeknek. Jeruzsálem mint központ befolyást gyakorol a keleti összes egyházakra s az evang. tannak híveket szerez a görögök, arméniaiak, nestorianusok, zsidók, sőt a törökök közt is. A sok fáradozásnak elég biztató eredménye az a tény, hogy ma már a protestantismus tekintélyes állást foglal el keleten.

Syriában (1824. óta) amerikai térítők kezdték meg az evangelium hirdetését, de előbb a török-egyptomi viszály, majd a syriai mészárlás (1860.) majdnem egészen megsemmisítette a nagy sikert ígérő vetést. A veszély elmúltával fokozott buzgósággal fogtak a szenvedett károk kipótlásához. *Palesztinában* a többi közt a londoni zsidó misszió is működik (1809. alapított a zsidók megtérítése végett), de nagyon lassan halad előre (1839–1871-ig 250 zsidó keresztkedett meg Jeruzsálemben). Az *arméniaiak* közt is az amerikaiak vállalták magokra az igehirdetést (1831. óta), azonban fáradozásuknak szép eredménye felbőszítette az arméniai püspököt s az általa lánggra lobbantott dühös üldözés veszélylyel fenyegette az egész művet, de Angolország közbenjárására a prot. arméniaiaknak önálló vallásos testületi jogot adott a török kormány s ettől fogva biztosabban haladt előre a munka (1856. 16 fő állomás, 5 theol. és 44 népiskola volt.) Az *oroszországi arméniaiakat* a bázeli misszió küldöttei keresték fel (1820. után), de csakhamar betiltotta a térítés folytatását egy cári parancs (1833.) A *török és persa területen lakó nestorianusok* közt (1834. óta) amerikai térítők léptek fel a *Grant* vezetése alatt; de nemsokára, valószínűleg a jezsuiták áskálódása folytán a kurdok és törökök irtó háborút kezdték a hegyi nestorianusok ellen (1843.), mely megsemmisítette a prot. missziót is. Azóta újra örvendetes haladást tett a nestorianusok közt a térítés (5 fő állomás, 70 iskola és 50-nél több benszült lelkész segíti elő a protestantismus ügyét). Az *egyptomi koptok* közt, kik mélyen alásülyedtek hajdani műveltségök magas fokáról és *Abessinia* (Habes) *lakói* közt, kik pogány szokásokkal ferdítve megőrizték az őskereszténységnek némely elemeit, a herrnhutiak kezdték meg a tiszta ige hirdetését (1752–83), de nem tudtak maradandó eredményt felmutatni. Majd az angol egyházi társulat tett kísérletet (1826–37.), de ennek sem lett sikere a kormány tiltó rendeletei miatt. A 19. század

második felében (1855. óta) *II. Tódor* király, ki leverte a versengő törzsfőnököket s egységes birodalmat alapított, szívesen fogadta az angol és schweizi térítőket, de csak a mohammedanusokra terjesztette ki működési körüket. Ugyanis terve volt a hajdani keresztyén császárság helyreállítása; ennek megvalósítására munkába vette az Egyiptomból terjedő izlam meggátolását, az európai műveltség meghonosítását és számított az európai hatalmak (Anglia és Franciaország) segélyére. De midőn elmaradt a kért segély, az európaiakkal is zsarnokul kezdett bánni s okot szolgáltatott Anglia fegyveres beavatkozására. Az ellene küldött sereg a természeti akadályokkal folyvást küzdve nyomult előre a hegyvidéken, végre egy erődbe szorította a királyt, ki ebben a kétes helyzetében, hogy elkerülje a fogságot, fejbeltette magát (1868.). Anglia nem tartotta előnyösnek a vadon ország megtartását, tehát visszavonta seregét s helyet engedett a belháborúnak, melynek folytán négy részre szakadt az ország. Majd egyik törzsfőnök *II. János* császár nevet vett fel s az ország két része felett megalapította uralmát; ez aztán 1885-ben minden hittérítőt, protestánst úgy, mint katolikust kiűzött az országból.

Miután a roppant költséget megemésztő és sok fáradsággal s veszéllyel járó külmisszió főleg a műveltebb, nem keresztyén népek közt aránylag csekély eredményt képes felmutatni: kezdték kutatni, hogy mi ennek az oka, hogy hol rejlik a baj? Sokan a térítők egyoldalú, pietista irányú működésében keresik az eredménytelenség okát; sokan a térítőket lelki kevélységgel, uralomvágygal vádolják s nem egészen ok nélkül. Hibául róvják fel s méltán, hogy a közlönyeikben hirdetett óriási eredmények nem léteznek a valóságban; ezeket a hamis közléseket részint a műveltség és szellemi józanság hiányának, részint önámításnak vagy a mások szándékos ámításának tulajdonítják (így Graul). Ellenben magok a térítők rendesen a hitetlenség nagyságával mentegetik magokat. *Langhans* a misszióra vonatkozó művében (*Pietismus und Christenthum im Spiegel der äusseren Mission* 1864.) szigorú vizsgálatot tart e tekintetben. Kimutatja pl., hogy Keletindiában 22 társulat, több ezerre menő térítőivel, vallásitanítóival s más segédeivel, egész működése alatt csak 80,000 lelket tudott megnyerni a keresztyén vallásnak, és ezek is nagyjából a nép legalsó osztályához tartoznak s anyagi érdekből lettek keresztyénekké. Kimutatja továbbá, hogy a térítők nem a keresztyénség erkölcsi alapját tekintik fő dolognak, hanem a dogmákat, melyeket a műveletlenebb nép teljesen képtelen felfogni. Példákat hoz fel, hogy a különböző felekezetű

térítők miként versengenek egymással s miként igyekeznek egymás híveit saját egyházok részére vonni, mintegy árverezvén, hogy melyik felekezet az üdvözítőbb. Igen nagy hibának tartja a térítők tapintatlanságát, mely szerint nem igyekeznek a viszonyokhoz alkalmazkodni, összeütközésbe jönek a népek szokásaival s ezzel gyakran magokra is veszedelmet idéznek fel. Bebizonyítja, hogy a pietista nevelés (pedig ez az irány uralkodik a térítő-képezdekben) nemcsak mesterkélt érzelmekre és magaviseletre szoktatja a növendékeket, hanem különböző alkalmakra (utazás, időjárás, egészség stb.) készített állandó virágos, fellengős kifejezésmódokat is honosított meg. Végre nagy tévedésnek tekintti, hogy a térítők a legszigorúbb önmegtartóztatást s a „gonosz” világ megvetését követelik híveiktől. A misszióknak ez a rajza bizonyára nem ábrándkép, hanem az életből van merítve, legfőleg azt vethetnék ellene, hogy talán igen erősen van színezve. Ám legyen! de annyit az ellenfél is megengedhet, hogy a misszió terén sok a tévedés, sok az ámítás, sok a hiúság, erős a felekezeti szűkkeblőség és éppen ezért a prot. misszióknak, ha igazán meg akar felelni hivatásának, gyökeres reformokra van szüksége.

Eltekintve a külmisszióknál történhető visszaélésektől, hibáktól, tévedésektől stb. magának a pogány-misszióknak is kérdés alá eshetik a helyessége. Ugyanis méltán kérdezhetni, hogy célját, t. i. a keresztyén vallásnak és műveltségnek a föld minden népe közt meghonosítását, elérheti-e; s ha igen, boldogabbak lesznek-e a megtértek ez által? E kérdésekre még eddigelé tagadó feleletet adott a tapasztalat; mert a keresztyén vallásra és műveltségre a vad népek, nem lévén előkészítve, fel nem emelkedhetnek; a közéjük települt keresztyénekkal a versenyt egy téren sem állhatván ki, lassanként elpusztulnak, kivesznek, mint Amerika őslakói az indiánusok elég elszomorító példával szolgálnak reá; de boldogabbak sem lesznek, mert a nép, mely látja, hogy műveltebb zsarnok hódítói befolyására naponta gyorsan közeledik sírjához, nem lehet boldog. A keresztyén vallás és műveltség nem hódítja meg tehát a vad népeket, hanem kiirtja; népek kiirtása pedig a keresztyén vallásnak nem lehet célja. Kérdésbe lehetne még tenni azt is, hogy vajjon a keresztyénség oly bővében van-e az egyetemes jóllétnek, boldogságnak, hogy még azoknak is juttathat feleslegéből (gyakran erőszakkal), kik azt nem ismerik, tehát nem is óhajtják? A figyelmesen körültekintő erre a kérdésre is tagadó feleletet kénytelen adni. Hiszen a keresztyén művelt államokban, főleg a nagy városokban a fényben és boldogságban úszó

gazdagság mellett oly nagy és irtóztató a nyomor, hogy hozzá mérve a pápuák vagy indusok állapota paradicsominak mondható. Ezek legalább nem ismerik azt a kint, melyet a jóllétnek látása és el nem érhetése idéz elő. Így állván a dolog, vajjon azokat a milliókat, melyeket most évenként külmisszióra pazarolnak, nem volna-e üdvösebb a belmisszióra fordítani s oda törekedni, hogy a pompa és bőség szomszédságában ne vesszenek éhen naponta ezrek s ne nőjenek fel százezerenként olyanok, kik a nyomor és a vadság miatt halálos ellenségei szoktak lenni a művelt társadalomnak? Hát azokat a milliókat, melyeket újabbnál újabb rendszerű börtönökre fordítanak, nem hasznosabb lenne-e oly intézetekbe fektetni, melyek nélkülözhetőkkel tennék a börtönöket? Még sok, ezekhez hasonló kérdéseket lehetne tenni, de legyen elég ennyi; mert az eddigi rövid szemle után is arra az eredményre jutunk, hogy a külmisszió, ha szelíd kifejezést akarunk használni, legalább is fényűzés, és ha szolgál, többször szolgálja a világ, mint a keresztyénség érdekét.

A bel- és külmissziói társulatokat a *biblia-társulatok* egészítik ki. Az olcsó bibliák terjesztését legelőbb a hallei pietisták kezdték meg (1712.). Majd Angliában ért meg az a nagyszerű gondolat, hogy a föld minden népének saját nyelvén adják kezébe a bibliát. Ez a terv hozta létre a *nagy brit és külföldi biblia-társulatot* Londonban 1804., melyben részt vett minden prot. felekezet s mely központjává lett a később keletkezett számos társulatnak. Hogy minden párt egyesülhessen ennél a vállalatnál, elvileg kimondatott, hogy a bibliát minden emberi hozzáadás, tehát az apokryphus könyvek s jegyzetek és magyarázatok nélkül adják ki. De nemsokára heves vita támadt az apokryphus könyvek jogosultságáról (1825–27.), de ez is az apokryphus könyvek elleneinek győzelmével végződött. Ugyanis elhatározatott, hogy azok a társulatok, melyek a nevezett könyveket terjesztik, pénzsegélyre nem tarthatnak igényt; hogy a bibliákat csak bekötve szabad árulni s az érték bevett pénz a londoni főtársulatnak küldendő. Ezen határozat következtében mintegy ötven társulat elszakadt az anyatársulattól. A londoni társulat alapelveit azután az *amerikai nagy társulat* is magáévá tette. Az említett harc a német földön is megújult, a *badeni főtársulat* pályadíjat tűzött ki az apokryphus könyvek ellen irandó műre (az első díjat Keerl nyerte el). Némelyek a szentírás isteni tekintélyének érdekében óhajtották az apokryphus könyvek mellőzését, míg mások a traditio javára akarták őket megtartani. Egy másik indítvány, mely a háromságot nem hívókat kirekesztetni kívánta a

társulattól, nagy többséggel elvettették ugyan (1831.), de ez a határozat újra egy külön társulat keletkezését mozdította elő. Az összes prot. bibliatársulatok 1890. tájáig több mint 300 nyelven körülbelül 132 millió teljes bibliát és újszövetséget terjesztettek el mintegy 130 millió forint költséggel és folyvást növekedő forgalom mellett. Hogy a forgalom folyvást növekedőben van, bizonyítja a brit és külföldi társulatnak mindenik kimutatása; az 1891–2. évben 2.325,225 forint bevétel mellett majdnem négy millió példányt árusított és ajándékozott el. Érdekes volt a hetvenes években az ügynököknek az az örömdetes jelentése, hogy a csalatkozhatatlanság kimondása óta észrevehetőleg emelkedett a biblia kelete. Sőt már a pápaság földjén is van *olasz bibliatársulat*, mely saját nyomdájából kikerült bibliákkal árasztja el az örök várost és az egész Olaszországot.

*1. *Wichern* János Henrik, született 1803-ban Hamburgban. Theológiát hallgatott Göttingában és Berlinben, majd vezetője lett szülővárosában egyik vasárnapi iskolának. 1833-ban alapította a *Rauhes Haus*t, melynek mintájára később több hasonló intézet alakult Német-, Francia-, Angolországban, Hollandiában stb. Közreműködött a belmisszió központi egyletének szervezésében (1848.). Egész Németországot beutazva, mindenütt sürgette a beteg-, szegény- és fogoly-ápoló és nevelő intézetek és egyletek létesítését. 1851-ben Angolországban járt, ahonnan visszatérve, felhívást kapott a porosz kormánytól, hogy az egész országban látogassa meg a börtönöket s adjon be javításukra tervezetet. Ugyanebben az évben theol. doktori címmel tüntette ki a jeni egyetem, 1858-ban pedig belügyminiszeri tanácsossá és a főegyháztanács tagjává neveztetett ki. Meghalt 1881. ápr. 7. Irodalmi téren is kiváló munkásságot fejtett ki. Életrajzát megírta *Oldenberg* (2 k. 1881-7.), *Krummacher* (1882.) és *Csiky Lajos* (Prot. Szemle 1895.).

*2. 1884. óta külön közlönye van az intézetnek „*Fliegende Blätter aus dem Rauhen Hause*” címmel. A *Rauhes Haus* tartja nyilván az iparossegédek szállóhelyeinek jegyzékét is, melyet közzé tesz időnként. 1845-ben vele kapcsolatban egy egylet alakult a végre, hogy ifjakat képezzen a hasonló intézetek (jelenleg kilenc van már) felügyelői tisztére. V. ö. *Wichern*: *Das Rauhes Haus* (1883.); *Csiky Lajos*: *Belmissziói levelek* (Prot. Szemle 1890–91.).

*3. *Fliedner* Tódor született 1800-ban Eppsteinban. A theológiát Giessenben és Göttingában tanulmányozta 1817-től. Kis idei nevelősködés után 1822-ben lelkész lett Kaiserswerthben. Északamerikai útjában Pittsburgban alapított diakonissa-házat, keleti utazását pedig több kórház és nevelőintézet alapításával örökíté meg. Meghalt 1864. okt. 4. „*Buch der Märtyrer und anderer Glaubenszeugen der evangelischen Kirche*” (4 k. 1852–60.) c. munkájával az építő irodalomban szerzett kiváló érdemeket. Életrajzát fia *Fliedner* Gy. (II. kiad. 1886.) és utána *Csiky Lajos* (Protestáns Szemle 1894.) írta meg.

*4. Általában véve ma már rendkívül nagy hatalom a belmisszió az egyházi életben. Voltaképen vele mutatja ki gyakorlatilag a keresztyénség a maga krisztusi érzületét. A gyakorlati theologiai tudományok közé is mind inkább beékelődik s tényleg óriási irodalma van már elméletének és történetének egyiránt. Ez utóbbi körébe vág Pokoly Józsefnek az a tanulmánya, melyben kimutatta, hogy a magyar protestantismus a régi időkben is ápolta a keresztyén szeretet-munka különféle ágait, habár természetesen nem a belmisszió gyűjtő neve alatt. Nevezetesebb munkák a belmisszió köréből: *Wicherntől* „Die innere Mission der deutschen evang. Kirche” (III. kiad. 1889.); *Schafertől* „Leitfaden der inneren Mission” (II. kiad. 1889.); *Schneidertől* „Die innere Mission in Deutschland” (2 k. 1888.); *Wurstertől* „Die Lehre von der inneren Mission” (1895.).

*5. *Booth* 1829-ben született Nottingham-ben. Előbb anglikán, azután methodista volt s mint ilyen, Londonban lelkészkedett és vándor-prédikátori minőségben nagy sikerrel működött annak vidékén. 1861-ben lemondott állásáról.

*6. *Boothné* (Katalin) 1890-ben halt meg.

*7. A Brahmo-Szamaj fővezére. Ez a brahmanismus kebelében a keresztyénség és iszlám befolyása alatt előállott legnevezetesebb szekta (l. a 651. lapon), melyet Ram Mohun Roy (1774–1833.) alapított 1830-ban. Kesub Csunder Szen (1839–1884.) összeköttetésben állott protestáns theologusokkal is s hatásuk alatt elismeré a Jézus erkölcsi nagyságát s a keresztyénség alapvető dogmáinak igazságát. Utána Protap Csunder Mauzumdár lett a szekta vezetője.

*8. Az üdv hadseregének (angolul: „Salvation Army”, hollandul: „Leger des heils”, németül: „Heilsarmee”) egész irodalma van már részint az eszmék terjesztésére tagjaitól szerzett művekből, részint a másoktól rólok írtakból. Ez utóbbiak közül becsesebbek: *Koldétól* „Die Heilsarmee nach eigener Anschauung und nach ihren Schriften” (1885.) és *Pestalozzitól* „Was ist die Heilsarmee?” (1886.).

*9. Az anglikánus és methodista egyház itteni térítői munkásságával sikeresen folytatja a nemes versenyt a Délafrikában túlnyomó holland (boer) reformátusság, mely a maga mintegy 600,000-nyi lélekszámával és kiváló vagyonosságával csakugyan hivatva van ezt a versenyt a ref. egyház javára dönteni el.

*10. További története a 7. jegyzetben van röviden előadva.

*11. A protestáns külmisszió eredményeit a megtértek száma mutatja meg a leghitelesebben. Egy 1890. körüli kimutatás szerint Ázsiában van 752,176, Afrikában 575,994, Amerikában 352,033, Ausztráliában és Polynesiában 280,648, összesen tehát majdnem kétmillió. A külmisszióknak is egész irodalma van már, melyből elég lesz a következő műveket felemlíteni: *Plittől* „Geschichte der lutherischen Mission” (1871.), *Gundertől* „Die evangelische Mission” (1881.), *Warnecktől* „Abriss einer Geschichte der protestantischen Mission” (II. kiad. 1883.) és „Evangelische Missionslehre” (2 k. 1893–4.), *Szabó Aladártól* „A protestantismus és a külmisszió” (Prot. Szemle 1890.).

45. Separációk a protestáns egyház kebelében.

1. *Világosság barátai.* Midőn megindult a prot. unió melletti mozgalom s a pietistáknak orthodoxokká felcsapott része szorosabban csatlakozván egymáshoz, az unió elleni küzdelemre s a rationalismus megsemmisítésére fordította minden erejét: vakbuzgó türelmetlenségével és üldözési dühével a radicalismus terére sodorta a szorongatott rationalistákat. Ez a szenvedélyes harc hozta létre a *protestáns barátok* vagy a *világosság barátai* egyesületét, melynek célja volt a keresztyénséget a kor műveltségével a szentírás szellemében a 19. század eszközei által összhangzásba hozni. Már korábban ajánlgatták egyes túlbuzgók a rationalistáknak az egyházból kirekesztését, midőn pedig *Sintenis*¹ magdeburgi prédikátor egy hírlapban istenkáromló babonának bélyegezte a Krisztus imádását (1840.), keresetet indított ellene a consistorium. Erre Sintenis az *Uhlich, König* s több más szomszédos prédikátor társaságában értekezletet tartott *Gnadauban* (1841.) s itt elhatározták, hogy a minden oldalról megtámadt rationalismus érdekében nyilvános gyűléseket fognak tartani. Az *első nyilvános gyűlést* 1841. őszén meg is tartották *Halléban*. Még ennek a gyűlésnek is csak egy nagyobb lelkési értekezlet jellege volt, de már elhatározták, hogy jövőben a világiakat is meg fogják hívni, továbbá jobban megvitatták a gnadaui pontokat s gondoskodtak egy *közlöny* alapításáról is (*Blätter für christliche Erbauung von prot. Freunden*). A második gyűlésen (Lipcsében 1842.) már kétszáznál többen vettek részt s két év alatt 4000-re emelkedett a közlöny előfizetőinek száma. A gyűléseken a mérsékeltbb Uhlich elnökölt s egész befolyását felhasználta, hogy elkerültessenek a túlzások. A gyűlések folyvást népesebbek lettek, a közép osztály élénk részt vett rajtuk s a hegeli bölcsezet mellőzött híveivel is erősödtek. Ezen utóbbi elem csatlakozása csakhamar megváltoztatta a gyűlések eddigi szellemét. Egyik *kötheni gyűlésen* (1844.) a mérséklet határait elhagyva, a radicalismus terére léptek. Ugyanis *Wislicenus*² (Halléból) arról a kérdéstről értekezett, hogy *a hit szabályozója az írás-e vagy a szellem?* Ő elvetette az írás szelleme és betűje vagy lényeges és nem lényeges tartalma közt tenni szokott különbséget; szerinte a szent könyvek írói épen úgy gondolkodtak, amint írtak s ezért az írás szellemét nem lehet annak betűitől elválasztani. Az írás szellemének helyét tehát más szellemnek kell elfoglalni, nevezetesen „az emberiségben szabadon szárnyaló szent léleknek, mely az örök isteni

tudásból ered, nincs kötve külső törvényhez, hanem minden írást önmagából fakasztva a további ismeretnek és tudásnak sugalmazója, de nem békóba verője.” Amit Wislicenus szellemnek nevezett, az körülbelül megfelel a racionalisták által bíról ismert észnek. *Guericke*, ki ezen a gyűlésen mint egyháztörténetíró jelent meg, vádat emelt Wislicenus és általában a protestáns barátok ellen, mint olyanok ellen, kik szakítottak az íráselvű protestantizmussal, sőt a keresztyénséggel is. Az *Evang. Kirchenzeitung*ban aztán számos tiltakozás és kiátkozás jelent meg. A magdeburgi egyháztanács keresetet indított Wislicenus ellen s körlevélben intette a lelkészeket, hogy ne vegyenek többé részt a gyűléseken. Ez a tiltakozási mozgalom azt eredményezte, hogy a nyilatkozatokat ellennyilatkozatok követték s ha amazok 100 aláírással, ezek 10,000 aláírással jelentek meg. A gyűléseket még tömegesebben látogatták s a reform-mozgalom, mely minden térre kiterjedt (mértékletesség, szegények és fogházak ügye, hitvallás stb.), annál népszerűbb lett. A kormányok azonban az orthodoxok tanácsára hallgatva és különben is veszélyeseknek tartva az ilyen népgyűléseket, betiltották a világosság barátainak összejöveteleit (a szász minisztérium 1845. júl. 17. rendeletet adott ki, mely betiltott minden olyan gyűlésezést, melyeken vita tárgyát képezik az augsburgi és rokon hitvallások; aug. hónapban Poroszországban a politikai gyűlések ellen hozott törvényeket alkalmazták a világosság barátainak összejövetelére, a lelkészeket és tanítókat pedig büntetéssel fenyegették). Hiába védelmezte Uhlich a rationalista lelkészeket az egyháztanácshoz intézett iratában, előadván, hogy ők csak azt tanítják, amit tanultak s figyelmeztetvén az illetőket, hogy az üldözéssel könnyen elidegeníthetik a községeket a keresztyénségtől; hiába fordult több városi hatóság (Berlin, Breslau, Königsberg) a tanszabadság nevében s az orthodox visszaélések ellen egyenesen a királyhoz; hiába tett közzé Schleiermachernek 88 részint tanítványa, részint barátja egy *nyilatkozatot*, melyben a tanalaknak szabad fejlődését követelték: a szenvedélyes küzdelemben senki sem hallgatta meg a jó tanácsot s a béke szavát; sőt a hatalom birtokosai a gúnytól sem tartózkodtak és a nyilatkozat aláíróit a „szürkület barátainak” nevezték el.

Miután folyvást fokozódott az üldözés s egyes lelkészeket felfüggesztett vagy épen letett az egyházi hatóság, az így megtámadott községekben „szabad községek” alakultak a prot. barátok. Az első szabad község *Königsbergben* jött létre; ugyanis *Rupp*³ tábori lelkész az

Athanasiusról nevezett hitvallást megtámadta a szószéken s keresztyéntelennek állította annak átkozódó alakját. Ezért az ottani egyháztanács letette (1845. dec.), mire Rupp és hívei az egyháztól elszakadva, *szabad evang. közösség* alakultak. Azután kijelentette egy okmányban az új közösség, hogy a szentírást tartja a hit alapjának, hisz az egy Istenben, a szentírást a legfőbb erkölcsi szabályzónak tekinti embertársaihoz való viszonyában, a hitvallások kötelező erejét nem ismeri el, a keresztséget és úrvacsorát megtartja, az ország törvényeinek engedelmeskedik és függetlenül fogja vezetni ügyeit. De az új közösségben csakhamar oly radicalis elemek kerültek felszínre, hogy az igazán kegyes, lelkes, de reformáció vezetésére nem termett Rupp alig tudta megtartani állását. Az egyháztanács által hasonlóképen elmozdított *Wislicenus* (1846. ápr.) is alapított egy *erkölcsi szabad egyesületet Halléban*, melyben szabad tetszésére bízott mindenkinek, hogy azt higgye, amit akar, s melynek az emberiség volt fő törvénye. Hasonló szabad közösségek alakultak Nordhausenben, Halberstadtban, Marburgban s más városokban is. Az egyháztanácsok azonban az elszakadt új közösségek felett is meg akarták tartani hatósági jogaikat s tovább folytatták az üldözést; egyeseket büntetéssel sújtottak a lelkeszi cselekvényeknek állítólag jogtalan végzéseért, az elszakadt lelkészek által kötött házasságokat ágyasságnak tekintették stb. Végre megjelent egy *türelemességi parancs* (1847. márc. 30.), mely kimondta, hogy a polgári jogok gyakorolhatása nem függ a törvényesen elismert vallásos társulatokhoz tartozástól s ez a rendelet kiterjed mindazokra az új vallásos közösségekre, melyeknek alapelvei nem ellenkeznek az istenség hitével, a törvények iránti engedelmességgel, az állam iránti hűséggel s a közerkölcsiséggel. E rendeletnél fogva szabad vallásgyakorlatot nyertek a szabad közösségek, de azért, hogy legyen hova kiteszítani az egyházból az oda nem tartozó elemeket. Ezt eléggé bizonyítja a mérsékelt *Uhlich*⁴ esete, ki mindent elkövetett, hogy az egyházban maradhasson, de végre addig zaklatta az egyháztanács s oly követelésekkel állott eléje, melyeket lelkiismeretével megegyezőleg nem teljesíthetett. Így miután felfüggesztetett hivatalától s fegyelmi kereset indítatott ellene, híveivel együtt ő is egy *szabad közösséget* alapított *Magdeburgban*, mely a legnépesebb lett (5000 taggal). A szabad közösségek a forradalom alatt érték el virágzásuk tetőpontját (számuk 40-re emelkedett), mert vezetőik többnyire csatlakoztak a politikai mozgalmakhoz. De épen ez a körülmény idézte elő veszedelmöket, mert a

reactio korszakában mint állítólag politikai társulatok rendőri felügyelet alá kerültek, folytonos zaklatásoknak voltak kitéve, az egyháztanácsok által kirekesztettek stb. Végre 1856. minden összejövetelök betiltatott azon ürügy alatt, hogy politikával foglalkoznak a vallás köpenye alatt. A tiltó rendeletek ugyan nagy részt visszavonattak később (1859.), de a zaklatások és boszantások azután sem szűntek meg. Épen ez az elnyomatás tartotta ébren bennök az ellenzéki szellemet, mert különben el lehet mondani a szabad községekről is, hogy téves alapon állottak s ha nem háborgattatnak, már régen elenyésztek volna.

2. Az *ó-lutheránusok*. A porosz prot. unió alkalmával kimondatott ugyan, hogy az nem egyik egyháznak a másikba beolvasztása, hanem a két egyháznak a közös, lényeges hit alapján s a testvéri szeretetben egyesítése: mégis sokan veszélyeztetve hitték az unió által a tiszta lutherismust s megindították ellene a harcot (l. 26. c.). Az ellenzékeskedő lelkészek, mint említve volt, lététellel, börtönnel stb. lakoltak, de miután nem használt az erőszak, lassankint felhagytak az üldözéssel (1838-tól) s megengedték végre, hogy az államegyháztól független lutheránus egyházat szervezhessenek. Így történt a többi országokban is, melyekben létre jött az unió, pl. Badenben, Nassauban, Hessen-Darmstadtban, rajnai Bajorországban.

A különvált porosz lutheri egyházban csakhamar bomlani kezdett az egység. Ugyanis az unió elleni küzdelem többféle elemet egyesített s ezek aztán érvényesíteni törekedtek elveiket. *Ujabb separatióra a látható egyház* fogalmára vonatkozó nézetkülönbség szolgáltatott okot. A *többség* szerint (Huschke pártvezérrel)⁵ a látható egyház, mely a hitetleneket is magában foglalja, egységes, különböző hivatalok és rendek által tagolt szervezet; isteni eredetű intézmény. Az egyházi kormány egyházi törvényeket hoz s felügyel a tanítói hivatal viselőire; ez, mint hivatal isteni jogú (*juris divini*) s csak külső, változható alakja emberi jogú (*juris humani*). Ellenben a *kisebbség* szerint (Diedrich pártvezérrel) az ige hirdetésében és szentségek kiszolgáltatásában áll az egyház láthatósága; a hitetlenek nem tartoznak sem a látható, sem a láthatatlan egyházhoz. A rendek és hivatalok tagoltsága pusztán emberi, társasági intézmény, isteni eredet nélkül. Az egyes községek teljesen önállóak s függetlenek egymástól. Az egyház kormánya az ige hirdetés, mégpedig kényszerítő eszközök nélkül, ennek képviselője az illető községekre nézve a lelkész. Minden törekvés, mely a szerves test alakjában akarja az egyházat

feltüntetni, a téves chiliasmus kifolyása és pópista papuralomra áhítozás. Ilyen s hozzá hasonló kérdések folyvást nagyobbították a belső egyenetlenséget s miután megszűnt az üldözés, hűlni kezdett a lelkesedés is. Ezen körülmények s az Amerikába gyakori kivándorlás miatt apadóban van a számuk (egykor mintegy 50,000 lélek volt 50 lelkész, 7 superintendens vezetése s a breslaui egyháztanács kormányja alatt).

3. Az *ó-calvinismus mint felekezet*. A szabadelvű iránnyal szemben mind Schweizban (Neuchatel, Genf, Waadtland), mind Franciaországban és Németalföldön ellenzéki állást foglaltak el a tiszta calvinismus hívei s külön községeket alapítottak. Németországon a *Wupper*-völgyi reformáltak, midőn a porosz kormány nálok is életbe akarta léptetni az uniót, ellenszegültek; de a kormány nem tágitott s letétellel büntette az engedetlen lelkészeket. A szigorú eljárás a többségben lehűtötte az ellenzékeskedést, még az uniói agendát is elfogadták, kikötvén, hogy csak azokat a részeit fogják felhasználni, melyek nem ellenkeznek a ref. cultus elveivel. Az állhatatos kisebbség azonban nem engedett, különvált és a *tűrelmességi rendelet* megjelenése után (1847.) önálló községet alapított *Elberfeldben s Kohlbrügget*⁶ hívta meg lelkésznek, ki az amsterdami „újra helyreállított luth. egyház” lelkésze volt, de utóbb buzgó híve lett a calvinismusnak. Ez az új község „*németalföldi ref. egyház*” néven az egyetlen unio-ellenes ref. egyház Németországon.

*Ez az egyház a virágzásnak ritka, sőt Németországban addig el nem ért magaslatára emelkedett. Az önmegadóztatás roppant mértékével, a mintaszerű szegényápolással méltán nagy hírre jutott gyülekezet valóságos tanulmány tárgyaúl szolgál még külföldieknek is. A maga egyedüliségében magának kellett megteremtenie egyházalkotmányát és egyházi fegyelmét is, melyben kiváló szerep jutott a presbytereknek és diakónusoknak. A Kohlbrügge halála óta sem hanyatlott az egyház, mely különben mindössze 1300 körüli taggal tartja fenn magát.

Az elősoroltakon kívül majd mindenik ország prot. egyházában fordultak elő kisebb-nagyobb separatiók, rendszerint ahol a szabadelvűek voltak többségben s így a különváltak orthodox községeket szerveztek.⁷

*1. *Sintenis* Vilmos Frigyes született 1794-ben Dornburgban. 1824-től lelkész volt Magdeburgban. Meghalt 1859-ben.

*2. *Wislicenus* Gusztáv Adolf született 1803-ban Battaunban. 1824-ben politikai okokból fogságra vettetett és csak 1829-ben szabadult ki. 1834-ben lelkész lett Kleinchstedtben, 1841-ben Halléban. 1853-ban egy munkája miatt két évi börtönre

ítélték, de Amerikába menekült a büntetés elől. Innen 1856-ban tért vissza s a svájci Flunternben telepedett le, hol mh. 1875-ben. Fő műve: „Die Bibel, für denkende Leser betrachtet” (II. kiad 2 k. 1866.).

*3. *Rupp* Gyula, szül. 1809-ben Königsbergben, ahol tanulmányainak nagy részét végezte. Gimn. tanár, majd 1842-től tábori pap volt Königsbergben. Meghalt 1884-ben. Több munkája van.

*4. *Uhlich* Leberecht, szül. 1799-ben Köthenben. 1824-től Diebzigben, 1827-től Pömmeltében s 1845-től Magdeburgban lelkészkedett. 1848-ban képviselővé választott a porosz nemzetgyűlésre. Mh. 1872-ben. Írói munkássága széleskörű; megírta saját életrajzát is (II. kiad. 1872.).

*5. *Huschke* György Fülöp Ede, szül. 1801-ben Mündenben. 1817-től jogot hallgatott Göttingában és Berlinben, 1821-ben Göttingában m. tanár, 1824-ben Rostockban r. tanár lett a jogi szakon. 1827-ben Boroszlóba ment tanárnak. 1845-től az ó-lutheránus egyház főtanácsának elnöki tisztét töltötte be nagy erélylyel és kormányzóí képességekkel. Mh. 1886. Boroszlóban. Kiterjedt írói működéséről is nevezetes.

*6. *Kohlbrügge* Herman Frigyes, szül. 1803. Amsterdamban, ahol tanulmányait is végezte. 1827-ben s.-lelkész lett a luth. egyházban, melyhez tartozott, de pozitív iránya miatt elmozdította rationalista egyházi hatósága. Áttérve a ref. egyházba, az elberfeldi gyülekezetet választotta lelkészének. Itt halt meg 1875-ben. Szigorú kálvini felfogásával számos követőre talált több országban. Egész könyvtárt kitevő munkái többnyire prédikáció-gyűjtemények, melyekből magyarul is megjelent néhány. Életrajzát megírta többek közt Rácz Károly (1875.).

*7. Ezeket a separatókat, illetőleg a belőlök keletkezett szabad egyházakat l. az egyes országok protestáns egyházainak történetében.

NEGYPEDIK SZAKASZ.

A FELEKEZETEK FEJLŐDÉSE A PROTESTÁNS EGYHÁZBAN. RAJONGÓK. KERESZTYÉNSÉG-ROMBOLÓ TÖREKVÉSEK.

46. A nevezetesebb régi felekezetek állapota.

Az Európában nem eléggé boldogult felekezetek, mint már említve volt (l. 39. c.), Amerikában találtak új hazát s ott megerősödve és új sarjakat hajtva, megkísérelték Európában is híveket toborzani és közösségeik számára az állami elismerést kivívni, amely törekvésök többé-kevésbé sikerült is európai hitsorsosaik támogatása mellett.

1. A *baptista irány* Németország némely vidékén önként is kifejlődött a pietismus és mysticismus hívei körében. De legtöbbet tett ennek érdekében *Oncken* angol térítő *Hamburgban* (1834-től). Így keletkeztek

egykes községek Poroszországban (1843.); majd Hessenben s Württembergben is. Mecklenburg pénz- és börtönbüntetéssel gátolta terjedésüket. Dánia még szigorúbban bánt velök, de miután ez nem használt, megengedte, hogy községet alapíthassanak *Fredericiában* (1842.). Az üldözés megszűnte óta mindenütt növekedőben van a baptisták száma.

*A baptisták, kik időközben Oroszországban is találtak hívekre, Magyarországon is folytonosan terjedőben vannak 1846. óta. Ekkor tért haza ugyanis az a néhány magyar ifjú, akik még 1844-ben hozzájuk állottak Hamburgban, köztök *Rothmayer*, aki mintegy félszázad múlva Kolozsvártt történt haláláig buzgó terjesztője volt elveiknek, noha mindvégig ügynöke volt a brit és külföldi biblia-társulatnak. Ugyancsak e társulat ügynökeként jött Budapestre *Mayer Henrik* is 1873-ban, aki aztán megalapítójává lett a magyarországi baptisták felekezetének. Hittérítői működése miatt meg kellett válnia a biblia-társulattól, de annál korlátlanabban adhatta magát a missziói munkásságra. 1884-ben már 629, általa végzett kereszteleőről adhatott számot. Híveinek legnagyobb része természetesen Budapestről került ki, hol ugyanabban az évben kezdtek nagyobb szabású kápolnájok építéséhez, melyet 1886-ban fel is avattak. Azóta fokozott buzgalommal gyűjtik a híveket az ország minden részében s mindjárt azután hódításokat tettek a Szepességen, Pozsony vidékén, a Bácskában, Biharban és másutt is, több helyen építve vagy szerevezve kápolnát vagy épen templomot. 1890. körül már mintegy száz helyen hirdették tanaikat s több mint 2000 hívők volt. Azóta is folyvást szaporodnak a hozzájuk csatlakozók, akiket vallásos olvasmánnyal is ellátnak kellő mértékben. Vallásukat mindig szabadon gyakorolhatták, azonban önként érthetőleg csak a törvények határain belül.

*Az összes baptisták száma az 1886. évi statisztikájok szerint majdnem 35000 volt az európai continensen, akik 172 községök és 1319 állomásuk részére 183 kápolnát tartottak fenn; Nagybritanniában pedig ugyanakkor jóval többre ment a számuk 300.000-nél, amennyiben magok a regularisok elérték e számot, bár ők egyébiránt a zömét képezik e felekezetnek. Az angol baptismusnak *Spurgeon*¹ volt a fő vezetője, Londonnak e legkiválóbb népszerű prédikátora, aki a disszenterök közt a leghathatósabban ápolta az orthodoxyát; ennek tulajdonítható, hogy prédikációi kedveltségnek örvendenek még máskülönben baptista-ellenes körökben is.

*A methodismus már a 19. század elejétől fogva terjedni kezdett az európai continensen. Legelőbb Svájcban kezdett mutatkozni, hol ennek a missionariusai indították meg a hitreébresztést s ennek a híveit csúfolták Genfben először momier-knek. Jelentősebb sikert azonban a methodista egyház javára csak az albrechtisták értek el, kik 1890-ben 26 utazó és négy helyi prédikátort tartottak s akiknek 25 templomukba és kápolnájukba 4483 felnőtt hívők járt istentiszteletre. Norvég-, Svéd- és Finnországba szintén eljutott a 19. század folyamán a methodismus. Franciaországban főleg a júliusi forradalom (1830.) óta nyertek jelentőséget. Itt, valamint Olasz- és Spanyolországban, Portugáliában és Ausztriában a katolikusok közt is sikerrel fáradozott angolországi missziójok.

*Németországban úgy az albrechtisták és az angolországi missionariusok, mint az amerikai misszió kiküldöttjei tetemes eredményt értek el, újabban pedig *Smith Pearsall* Róbert, egy philadelphiai rajongó csinált neki propagandát, aki *Sankey* és *Moody* elvtársai kíséretében 1875-ben a bűn megsemmisítését célzó térítői útra indult Németország főbb városaiba, mely néhol valóságos diadalmenetté vált. Az albrechtista misszió 1890-ben 45 utazó és 14 helyi prédikátort foglalkoztatott, 32 templomában és kápolnájában 5401 felnőtt taggal tartott istentiszteletet. Az 1832-től 1858-ig *Müllernek* a vezetése alatt állott angolországi misszióknak ugyancsak 1890-ben 30 rendes és segéd missionariusán kívül 159 helyi prédikátora működött egész Németországon; 21 kápolnája és 190 más istentiszteleti helyisége volt használatban s 2237 felnőtt rendes tag tartozott hozzá. Még nagyobb eredményt tudott felmutatni az amerikai misszió, melyet 1849-ben kezdett meg *Jakoby*. Ennek az előbbiekkal egyidejűleg a missionariusain és laikus prédikátorain kívül 195 helyi prédikátor állott a szolgálatában, felnőtt rendes tagjainak száma pedig 7791 volt, kik 77 templomban s kápolnában, valamint 345 teremben tartottak istentiszteletet. Az angolországi misszióhoz tartozók prédikátorképző seminariumot Cannstattban, az amerikaihoz tartozók Majnafrankfurtban tartanak; ez utóbbiaknak traktátus-házok is van Brémában.

3. Az *unitarismus* mint bevett vallás, osztozott *Erdélyben* a többi prot. egyházak sorsában, míg az 1848. t.-c. alapján egész Magyarországra kiterjesztetett az előbb csak Erdélyben élvezett jog. A legújabb időben az amerikai és angol hitrokonok anyagi gyámolítása és egyes híveinek buzgó munkássága folytán jobb jövőt remélhet az unitárius egyház. Angliában

halálbüntetés volt szabva az antitrinitarismus követőire, jöllehet ez a törvény régóta nem hajtatott senkin sem végre; de azért a tiltó törvényt csak 1813. szüntette meg a parlament.

*A törvény tilalma dacára az anglikánus papság kebelében kifejlődött, főleg egy pár arminianus theologusnak: Clericusnak és Wettsteinnak a hatása alatt az unitarismus. A papságnak ilyen gondolkozású része *Lindsey*-vel² az élén kérelmet adott be 1772-ben a parlamenthez avégett, hogy a 39 cikk helyett a szentírásra köteleztessenek s így benmaradhassanak az állami egyházban. A kérelem elutasítatván, *Lindsey* 1774-ben Londonban, *Christie Montrose*-ban, később pedig *Priestley*³ Birmingham-ben gyülekezeteket szervezett unitárius szellemben.

A nép egyes unitáriusokkal néha durván érezte ellenszenvét s haragját. Így *Priestleyt* (1791.) a felingerült nép megrohanta, házat tudományos gyűjteményeivel és eszközeivel együtt a lángok martalékává tette s magát a tudóst sem kímélte volna meg, ha el nem menekül. Később Északamerikába költözött. Az unitarismus azonban ellenséges hangulattal találkozott az új hazában is s csak a *Priestley* halála után (1804.) kezdett nagyobb mértékben terjedni, főleg az independensek és baptisták közt, Massachusetts államban pedig rövid idő alatt túlsúlyra emelkedett (l. 39. c.). Angliában a türelmesség megnyerése óta gyorsan nőtt az unitáriusok száma, számos generális baptista és presbyteri község kezdte követni ezt az irányt. De mivel lemondtak a háromeget és emberré lett istenről, úgy gondolkodtak az orthodox disszenterek, hogy a hívők számára épített templomokhoz nem tarthatnak többé igényt s ezen hamis okoskodás alapján több templomukat elvették, a törvényszékek is a templomrablóknak adván igazat. Ez az igazságtalan eljárás csak akkor szűnt meg, mikor megállapította a törvényhozás az elévülési határidőt (*Dissenters Chapels Bill* 1844.).

*Azóta zavartalanul és szünetlenül terjed Angliában az unitarismus úgy, hogy 1890. tájára mintegy 300.000-re szaporodott híveinek a száma összesen 400 egyházközségben. Papnevelő intézetök régebben Londonban volt, de ujabban áthelyezték Oxfordba. Követői közt épen úgy találkoznak theisták (*Newman Ferenc*) és erősen vallásos gondolkozású egyének (*Martineau*), mint a *Strauss* és *Spencer* hívei, meg a kosmismus és evolutio-elmélet hirdetői.

*A többi kisebb európai felekezetek (p. o. herrnhutiak,

remonstránsok) története nem mutat fel jelentékenyebb eseményeket. Még leginkább a *mennonitáknak* egykor Poroszországban lakott csoportja ment át fontosabb változásokon. Mikor katonáskodásra kényszerítette őket ez ország, Oroszország déli vidékeire vándorolt nagy részök. Mindamellett Francia- és Németországban szintén találhatók itt-ott gyülekezeteik. Jogaik megszüntetésétől való félelmökben később újra tovább vándoroltak Oroszországból is s Braziliában és Északamerikában telepedtek meg. Németalföld mennonitái az újabb időkben is megőrizték a tudomány iránti előszeretetőket, amit egyebek mellett az is bizonyít, hogy a theologiai tudományt oly nagy mértékben ápoló és fejlesztő haarlemi Teyler-társulat is az ők alkotásuk. A németországiak 1886-ban egységes egyházi testületté szervezkedtek a közös egyházi célok és érdekek ápolása céljából.

*1. *Spurgeon* Haddon Károly, szül. 1834-ben Kelvedonban. 1850-ben a baptisták közé állott s előbb segédtanítói hivatalban működött, majd egy laikusokból álló igehirdető társulat tagjává lett Cambridge-ben, míg 1852-ben waterbeachi, 1854. londoni lelkészséé választották. Itt ért el rögtönzött beszédeivel páratlan sikereket. Gyülekezete vallási és egyházi életének nagyszabású nyilvánulásaival feltétlenül a legelső helyek egyikét foglalta el egész Angliában. A baptista unióból különben 1887. okt. 26. kilépett Spurgeon, aki meghalt 1892. jan. 31. Gyorsírói jegyzetekből több ezer prédikációja jelent meg. Tudományos, valamint építő irányú írói munkássága is nagy terjedelmű. Élet- és jellemrajzával sokan foglalkoztak már életében is; a halála után kiadott ilyen munkák közül fontosabbak: *Kawerautól „Spurgeon, ein Prediger von Gottes Gnaden”* (1892.), *Schindlertől „Ein Fürst unter den Predigern”* (1892.) és *Ellistől „Spurgeon”* (1892.).

*2. *Lindsey* Teofil, szül. 1723-ban Middlewichben. Előbb London egyik templomában káplánkodott, majd kirkby-wiski, később piddletowni, végül cattevicki anglikánus lelkész volt. 1793-ig állott a londoni unitárius egyház élén, irodalmi téren is hirdetve elveit. Meghalt 1808-ban.

*3. *Priestley* József szül. 1733-ban Fieldhead-ban. 1755-től independens lelkész volt Needham-Marketben és Namptwitch-ban, 1761-től tanár a warringtoni akadémián, 1768-tól lelkész Leeds-ben, 1770-től a Shelburn lord könyvtárnoka Párisban, 1780-tól lelkész Birmingham-ben, 1791-től Hackney-ben. 1794-ben a pennsylvaniai Northumberlandba vándorolt ki, ahol meghalt 1804. febr. 6-án. Nagyhirű természettudós, kinek különösen sok chemiai felfedezést köszön a tudomány. Irodalmi munkássága azonban kiterjedt a theologia terére is. Életrajzát *Corry* (1850.) és *Fonvielle* (1875.) írta meg.

47. Újabb felekezetek.

1. *Irvingianusok.* *Irving* Eduard 1792. született Ananban, Dumfries grófságban Skótországban, mint presbyterinus prédikátor a caledon

kápolnában lépett fel Londonban (1822.) s csakhamar magára vonta a közfigyelmet. Tekintélyes külsejével, sajátos eleven előadásával, ódon színezetű nyelvével s gazdag képzelő tehetségével nagy hatást gyakorolt hallgatóira. A rendkívül lelkes szónokot Knoxhoz és Lutherhez kezdték hasonlítani. Midőn a világi fény, pompa és nagyság hiábavalósága ellen intézett támadást s kikelt a század bölcsesége ellen; midőn elragadtatással hirdette a szabadságot és a keresztyén erkölcsi szigort s megrendítő színekkel rajzolta a nép alsó rétegének nyomorát: megindulással hallgatta a gyülekezet, s gyűjtő előadása mind nagyobb tömeget vont körébe. Hallgatóinak számával nőtt bátorsága és lelkesedése is. Majd az egyházi tan terén is új, szokatlan eszméket hirdetett; egész meggyőződéssel állította, hogy Krisztusban emberi természeténél fogva megvolt az eredendő bűn, de legyőzte, kiirtotta isteni természetének ereje; egész rajongó lelkesedéssel nyilvánította, hogy az apostoli egyházal közölt szentlélek ajándékát imával és hittel meg lehet újítani. Amit ő óhajtván hitt, az jelentkezni is kezdett a község egyes tagjainál s egyesek, mint egykor Korinthusban, a vallásos magánkívüllét zűrzavaros kifejezései, nyelveken beszélés közben felkiáltottak s jósolni kezdettek (1831.). Azonban a presbyterium az új profétaságot nem akarta megérteni s Irvinget, mint az istentisztelet megzavarásának előidézőjét elmozdította hivatalából (1832.), a skót közzsínat pedig kirekesztette tévtanaiért az egyházból (1833.). Erre Irving a püspöki egyházhoz tartozó gazdag és tekintélyes pártfogói segítségével egy új egyházat alapított. De már ez nem volt az Irving eszméjének hű másolata, mert főleg halála után (1834.) a pusey-ita befolyás kiszorította az alapító rendszeréből az eretnek és puritán elemeket s a papuralmi és liturgiai vagy főegyházi elemet tette uralkodóvá. A kijelentés megújulásának hite megmaradt, ennek központját képezi az úr Krisztusnak újra eljövetele. Szerintök Krisztusnak még az apostolok életében meg kellett volna jelennie, de annyira megromlott az egyház, hogy megváltoztatta miatta szándékát. Végre most 18 század lefolyása után, mely alatt az egyház, mint az apokalypsis Babele megért az ítéletre, eljött az ideje, hogy az utolsó dolgokra előkészítéssel tovább folytattassék a félbeszakadt apostolság. Eleinte azt hitték, hogy mindnyájan megérik az utolsó dolgokat. De miután még az apostolok közül is többen meghaltak, oda módosították hitöket, hogy már megszülettek azok, akik megérendik ezeket az eseményeket. Előbb az Antikrisztus diadalmaskodik, mely idő alatt a levegőbe ragadtatnak az

igaz egyház hívei (t. i. az irvingianusok), a többi emberek a zsidók kivételével mind elszakadnak Istentől. Ezután megjelen az Úr a feltámadott és elragadtatott hívek körében; az Antikrisztus országa szétromboltatik, a Sátán megkötöztetik és a szentek 1000 esztendeig fognak Krisztussal élni és uralkodni. Ezen időszak elteltével rövid időre elszabadul a Sátán és az ő befolyására újólag sokan el fognak esni; végre elkövetkezik a Sátán végleges bukása, a második feltámadás és az utolsó ítélet. Irvingnek a *terve* szerint meg kellett az *apostoli egyházat* újítni, tehát az akkori egyházi hivatalokat feleleveníteni. E szerint a község élén áll a lelkész angyal címmel, utána következnek a presbyterek, segédek és diakónusok. Az egész egyház élén áll a *12 apostol*, mint kormányzó testület; mellettük, de alárendeltebb helyzetben a *próféták*, kik a vett titkos isteni kijelentéseket közlik az apostolokkal. Ezeken a hivatalokon kívül vannak még *evangelisták*, kik mint térítők az Irving tanait hirdetik, *pásztorok* és *tanítók* bizonytalan hivatási körrel. 1835. a *londoni közgyűlésen* történt meg a 12 apostol megválasztása és a keresztyénségnek 12 törzsre osztása. A *cultus* a kath. és püspöki egyházi szertartások vegyületéből áll; ennél fogva a liturgiai és symbólikus elemek egészen háttérbe szorították a tanító elemet s a prédikáció nem is tartozik a tulajdonképen való cultushoz. Az *áldozárság* és *áldozat* eszméje körül mozog az egész istentisztelet, megvannak a különböző fokozatokat feltüntető fényes papi öltönyök; a *transsubstantiatiót*, valamint azt a tant is *elvetették*, hogy a véres áldozatot ismételni kell, mint vérnélküli áldozatot. Még egy jellemző sajátosságuk a papi tized életbeléptetése.

Legelőbb 1836. léptek a nyilvánosság terére, ekkor egy iratot intéztek a „Krisztus egyházának összes patriarcháihoz, püspökeihez és áldozáraihoz, valamint a keresztyén nemzetek császáraihoz, királyaihoz és fejedelmeihez.” Erre az iratra természetesen nem kaptak választ. Angliában eleinte elég nagy volt a hívek száma, de később apadni kezdett. Amerikában csak egynehány községet sikerült alapítaniok. 1848. óta Németországban és Schweizban is megkísérlették híveket szerezni s találtak is a felsőbb körökben. Berlinben Wagener törvényszéki tanácsos angyallá, Marburgban Thiersch tanár irodalmi apostollá lett. Majna-Frankfurt irodalmi központját képezte a felekezet érdekeinek (Zimmer könyvtárus.) Így lassanként Schweizban és Németországon is alakult egynehány község (Berlin, Stettin, Königsberg, Marburg, Bazel városokban), sőt Bajorországban a kath. papok közül is többen kezdtek

csatlakozni az új egyházhoz; de néhány letétel és excommunicatio szárnyát szegte a rajongási vágnak 1857-ben. Még 1882-ben is ezért vesztette el hivatalát egy hannoveri luth. lelkész.

*Miként említve volt, eleinte azt hitték, hogy az eredetileg választott tizenkét apostoluk életében fog a Krisztus eljönni, de 1885. óta, miután apostolaikból csak egy maradt akkorra, egy részök feladta e reményt. Csakhogy ennek következtében nézetkülönbség s ebből folyólag néhol szakadás állott be köztök. Minthogy nem szoktak előbbi egyházaikból kilépni, számukat felette nehéz statisztikailag megállapítani. Különbön meglehetősen lassan terjed az egész mozgalom, úgy, hogy kétséges, ha vajjon elérte-e már számuk a 100.000-et?

2. *Plymouth-testvérek* vagy *Darbysták*. Darby János előbb ügyvéd, majd anglikánus lelkész kétségbe vonta, hogy a püspökök az apostoloknak törvényes, a szentlélek ajándékát vett utódai volnának. Később megtagadott minden egyházi hivatalt, kijelentette, hogy az apostolok halála után minden egyház elesett s végre azzal a szomorú hírrel lepte meg hallgatóit, hogy csak egyesek menekülhetnek ebből az általános hajótörésből s azok is csak úgy, ha kilépnek az egyházból, kerülnek a köz istentiszteletet és úrvacsorát s ezek helyett hozzá csatlakoznak. Így a püspöki egyházzal összeütközve, Plymouthban egy *chiliastikus irányú independens községet* alapított. Majd Schweizba ment, Genfben és Waadtlandban egy ideig nagy zavart idézett elő az állami egyháztól elszakadt disszidensek közt (1840.), de utóbb elvesztvén befolyását, más területen kísérletre meg szerencsáját. Schweizi küldöttek a szomszéd Württembergbe is átültették az új tant, de itt sem igen találtak termékeny talajra.²

*Németországnak más vidékein is próbát tettek elveik terjesztésére, de főleg csak a Wupper-völgyben értek el még némi sikert. A szekta keletkezése idején kedvező fogadtatásra talált még gazdag és előkelő körökben is, később azonban kiszorult közülök s leginkább csak az alsóbb néposztályokra tud hatni, amelyekben kedveltségét lehet szerezni a mai művelődés elleni kifakadásokkal. Jókora gyengülését vonta maga után a felekezetnek az a sok szakadás, amelyeket a Darby zsarnoksága okozott. A szorosabb értelemben vett darbystáknak 750 gyülekezetük van Nagybritanniában, amelyeken kívül a francia- és németországi, aránylag kisszámú és a svájci, hatvannál több gyülekezet vallja elveiket.

A darbysták *irányának* jellemző vonásai közé tartozik, hogy

kételkednek a jelenben; hiszik, hogy nemsokára eljön az ítélet napja, tehát azon igyekeznek, hogy készen találja őket az Úrnak eljövetele. Az *egyetemes papság* eszméjéhez ragaszkodva, törekvéseikben nincs szükségök papi hivatalok segítségére, minden hívő egyenlően jogosult a prédikálásra és a szentségek kiszolgáltatására. Különbözik tanuk a *szigorú calvinismus* körében mozog és a jó cselekedetekre is különös tekintettel van.

3. A *mormonok* vagy az *utolsó napok szentjei*. Smith (Joe) József, egy megbukott bérlő Vermont államból (szül. 1805.), ki becsületes munka helyett ifjúságától fogva kincsházasággal foglalkozott és sok könnyen hívőt rászedett, 1825. azt állította, hogy isteni kijelentéstől utasítva New-Yorkban a Comora dombon egy kőládát ásott ki, melyben szent okmányokat tartalmazó aranytáblákat talált. Mellettek egy szemüveg is volt (*Urim és Thummim*), melynek segítségével elolvashatta, megérthette és lefordíthatta azokat (egyiptomi nyelven lévén írva). Ezt a fordítást aztán „*Book of Mormon*” címen közrebocsátotta. E szerint az izraelitáknak 10 törzse *Lehi* vezérlete alatt Amerikába vándorolt, ott két néppé fejlődött ki, egyikből lettek az istentelen Lamaniták (a veres színű indusok), másikkól a kegyes Nephiták. Ezek az utóbbiak megőrizték az izraeliták ősi történeteit és jóslatait; csodás égi és földi jelekből megtudták, hogy Krisztus megszületett s befejezte földi pályáját, sőt Krisztus a mennybe menetele után még egyszer valósággal megjelent a földön, Amerikában s miután prófétákat választott, újra mennybe ment. Ezen próféták egyike volt *Mormon*. Kr. u. a 4. században a Lamaniták irtó háborút kezdték a Nephiták ellen, melyben az utóbbiak *Mormon*nak a kivételével mindnyájan elvesztek. Ekkor írta le *Mormon* az említett táblákra az elősorolt eseményeket s ásta el, hogy egykor bizonyosságot tegyenek az utolsó napok szentjeiről.

Smith kijelentette, hogy ő van hivatva ezen okmányok s a vett kijelentések alapján az utolsó napok szentjeinek (*Latter day Saints*) egyházát megalapítani. Ámító beszédeivel elég hívőt nyert meg céljának s aztán theokratiai és socialis alapon megalakult az új vallásos egyesület, melynek élére próféták és apostolok állottak. Egy new-yorki lelkésznek (mások szerint megbukott vasgyárosnak) özvegye azonban bebizonyította, hogy a *Book of Mormon* majdnem szószerint van kiírva egy történeti tanregényből (A megtalált iratok), melyet az ő elhalt férje *Spaulding* Salamon írt. Ez a kézirat aztán a *Sidney Rigdon* nyomdászsegéd

(Smithnek a cimborája) kezébe jutott s azóta eltűnt. De ez az állítás nem zavarta meg a hívőket, valamint az sem, hogy az arany táblák léte felől a Smith és legbensőbb hívei kivételével senki sem tehetett bizonyosságot.

Az új vallásos társaság (1830.) *Missouri* államban telepedett le, de mivel ellene nyilatkozott a rabszolgatartásnak, az ezt pártolók részéről annyi zaklatást kellett szenvednie, hogy célszerűbbnek gondolta tovább költözni. Több viszontagság után *Illinois* államban állapodtak meg és itt *Nauvoo* várost alapították s egy pompás templomot építettek. Amint a város ipar, szorgalom és rend által felvirágzott, a szomszéd nép irigysége és gyűlölete is nőtt s a legterhesebb vétkekkel vádolták az új polgárságot (a vallás színe alatti fajtalankodás). A kormányzó, hogy megelőzze a bekövetkező véres összeütközést, felszólította Smith József és Hiram (testvérek) főnököket, hogy a törvényes vizsgálat folyama alatt önként menjenek fogságba. Ez meg is történt, de a felbőszült nép felfegyverkezve megrohanta a fogházat s mindkettőt meglőtte (1844.), majd megrohanta a várost, azt porrá égette és elűzte a mormonokat. Az elűzöttek mintegy 15,000-en összeszedték magukat s több csapatban megkezdték a vándorlást kelet felé, a „pusztán át”, hogy a sziklahegyeken túl egy új Siont alapítsanak. Smithnek az utódja *Young Brigham* lett. Két évi nyomor- és küzdelemteljes vándorlás után végre megérkeztek (1847.) a *Sóstó* mellékére, *Utah* földre (melyet *Deseretnek* neveztek el) és itt a nagy *Sóstó-várost* (*Salt-lake-city*) vagy az új Jeruzsálemet alapították. Az új gyarmat gyorsan felvirágzott, rövid idő alatt pompás középületek emelkedtek (imaház, színház, iskolák, egyetem és mulató helyiségek) több új telep keletkezett a tó mellékén is.

Itt már valamivel észszerűbb reformok léptek életbe. A Mormon könyve képtelenségeivel egyetemben lassanként elvesztette hitelességét és tekintélyét s saját prófétáik és apostolaik kijelentései foglalták el helyét. Ezek közül *Orson Pratt* tűnt ki leginkább. Neki tulajdonítják azt az ábrándos vallásrendszert, mely az újplatonizmus, gnosticizmus, theosophia és mysticismus elemeiből van összekeverve. E szerint az *anyag* és *szellem* egybekeléséből származott a törvény és ebből az *ős Isten*. Az *ős Isten* fi- és nő-isteneket nemzett s közöttük égkörök szerint felosztotta a világot. Az emberektől imádott Isten a naprendszert kormányozza; ő *háromegység*; ugyanis szűz Máriával nemzette a „fiút”, a fiúnak és atyának egyező akarata a „szentlélek.” Istennek legidősebb fiai *Krisztus* és *Lucifer*; a szerényebb Krisztust az atya inkább kedvelvén, e miatt Lucifer fellázadt,

de mint *Sátán* a földre taszított. Az Istennek még más fiai is vannak, t. i. a *szellemek*. Születése előtt szellem volt minden ember s azzá lesz halála után is. A *bűnösök* elkárhoznak, rendszerint egy négerbe vagy egy állatba költöznek; az *erényesek* ellenben a halál után angyalokká lesznek, sőt ha a soknejűség folytán kiváló érdemeket szereztek, istenekké. *Három szentséget* ismernek: a keresztségét (csak felnőtteken vízbemerítéssel), úrvacsorát (kenyér és bor a fiú testének és vérének emlékére) és a papszentelés (két osztály: a Melchisedek és Áron papirendje). A papok hivatalnokok és kormányzók is egyszersmind, állam és egyház teljesen egybe van olvadva.

A mormonok, miként az irvingianusok, megújították az apostoli és prófétai hivatalt, a nyelveken beszélést, a csodatevő képességét, a papi tizedet stb., ők is várják az Úrnak újra eljövételét. A *bibliát* betűszerinti értelemben veszik és követik, de csak azokat a részeket, melyekkel igazolhatják hóbortosságaikat. Young Brigham életbeléptette a *soknejűséget* s gyakorlását vallásos kötelességévé tette a szenteknek; mert szerinte csak azok a nők üdvözülnek, kik valamelyik élő vagy elhunyt szenttel (ezeknek a helyetteseivel) „megpecsételtetnek.” A Mormon könyve megtiltotta a soknejűséget, Smith egy kijelentés alapján megengedte az elüljáróknak; de még titokban tartották egy ideig, végre (1852.) nyilvánosságra hozták s minden szentnek ajánlották. Orson Pratt azzal indokolta a soknejűséget, hogy Isten meghagyta kijelentés útján Smithnek; hogy a szentírás nem vetette el, sőt a legkiválasztottabbak gyakorolták, végre mert Isten parancsolta: gyümölcsözzetek és sokasodjatok.

Később a mormonok *térítőket* küldöttek *Európába*, hogy híveket szerezzenek az új evangéliumnak. Ezek állítólag mintegy 50,000 hívőt nyertek meg Angliában és Skótszágban, kik közül mintegy 20,000 Deseretbe költözött. Dániában, Schleswigben, Németország nyugati részeiben, Schweizban hasonlóképen találtak kevés számú követőt, de a többi országokban nem talált az új ige visszhangra. A térítés célja igazában az, hogy bevándorlókkal népesítsék Deseretet (a soknejűség, úgy látszik, nem igen mozditja elő a szaporodást), hogy aztán önálló államnak ismerje el az egyesült államok uniója s megszabaduljanak a központi kormány által küldött kormányzótól. Ugyanis az unió kormánya elnézésből Young Brigham-et nevezte volt ki kormányzónak, de ő oly zsarnokul kezdett bánni az unió többi hivatalnokaival, hogy kénytelenek

voltak elhagyni állomásaikat. Az unió helyreállítandó sértett tekintélyét, más kormányzót nevezett ki a Young helyébe (1857.) s fegyveres csapatokat küldött támogatására. Young élethalálharcra készült előbb, de meggondolkozott s alkudni kezdett. Az egyezkedés megtörtént. Young kegyelmet nyert, az unió csapatai bevonultak a Sóstó-városba, a próféta barátságos viszonyba lépett a kormányzóval s így minden rendbejött; sőt a polgárháború alkalmával (1861–65.) az északi államok mellett nyilatkozott a szent gyarmat.

*Előbbi példátlan sikereiket nagyban csökkentette több, rajok nézve hátrányos körülmény, így elszigeteltségüknek a Pacific-vasút 1869-ben történt megnyitásával való megszűnése, az Egyesült-Államoknak a soknejűség és öldökléseik ellen 1874. óta tett intézkedései s végül Youngnak 1877-ben bekövetkezett halála. Az Egyesült-Államok különösen 1890-ben igyekeztek fogaratot szerezni annak az 1882-ben elfogadott törvénynek, hogy mint testület feloszlattassék e szekta s elkoboztassák egyházi vagyona, mire kijelenté a mormonok elnöke, hogy alávetik magokat a soknejűséget eltiltó törvénynek. Ez az elnök Woodruff volt, aki 1889-ben választott a próféta utódjának, az 1880-ban választott és 1887-ben elhunyt Taylor Jánosnak a helyébe. Ujabban kétfelé szakadtak; az úgynevezett Sóstó-mormonok nem akarják elhagyni a Young intézkedéseit, míg a Kirtland- vagy ó-mormonok nem veszik őket tekintetbe, tehát nemcsak kényszerűségből, hanem elvileg is ellene vannak a soknejűségnek. 1890-ben összesen 263.000-en voltak az Egyesült-Államok területén, ezenkívül Mexikóban szintén van két virágzó telepök. Sikeres volt a propagandájuk ujabban Európának is több országában.

*Kevésbé különcködő az *adventisták* apokalyptikus szektája, ugyancsak Északamerikában, mely chiliastikus reményeiről kapta nevét. A szekta alapítója: Miller Vilmos 1833-tól fogva New-Yorkban és Bostonban az Úr eljövételét hirdette (a Dán. VIII. 14. alapján) s 1847. okt. 23-ára tette annak időpontját. Noha nem teljesedett be a jóslása, évről-évre gyarapodott követőinek a száma, akik több ágazatra szakadtak idővel, melyek azonban vallásos meggyőződésükre nézve csak kevés pontban (p. o. a gonoszok feltámadása, a halhatatlanság stb.) térnek el egymástól. 1880-ban állítólag 90.000-nél is többre ment az összes hívek száma s 746 prédikátoruk volt. Szervezetük meglehetősen laza egyházaiknak kevés a vagyona, a lelkészek csaknem kizárólag egyéb foglalkozással keresik

kenyeröket. Egyes eltérő vélekedésű csoportjaik mindnyájan tartanak fenn legalább egy-egy közlönyt s általában véve roppant tevékenységet fejtenek ki a publicistika terén. Legjelentékenyebb csoport a *szombatosok* (Seventh Day Adventists) szektája, melyet White Jakab alapított s amely a zsidó szombatot ünnepli vasárnap helyett, tagadja a háromegységet és szigorú mérsékletet tanúsít életmódjában. Számukat mintegy 29.000-re becsülték 1892-ben, de folyvást gyarapodnak, amit vándor-prédikátoraiknak és irodalmi propagandájuknak köszönhetnek. Székhelyük Michigan. Európában, főleg Angliában és Svájcban szintén számosan csatlakoztak hozzájuk.

4. A *nazarénusok*. A *nazarenismust* ugyanazok az okok idézték elő, amelyek a *methodismust* Angliában. A ref. egyházi élet csak a külső szertartások körére kezdett szorítkozni; a valódi lelkipásztorkodás, a lelkésznek a hívekkel gyakoribb érintkezése kimaradt lassanként; a lelkész megszűnt a népnek tanácsadója, bajaiban segítője, vigasztalója lenni. Ha a lelkész nem törődött híveivel, a hívek sem sokat a lelkésszel; bekövetkezett egyfelől a vallási közönyösség, másfelől a vallási elégedetlenség; s ez az utóbbi hozta létre a *nazarenismust*. Ezen felekezet történeti fejlődéséről még nem sikerült a fátyolt egészen levenni. Nem is lehet rajta csodálkozni, az üldözött felekezetek rendesen a titok homályába vonulnak, tartózkodók s ha élőkön nem áll valami kiváló tehetség, ki hisz az új irány diadalában s e mellett szembe mer szállani a világgal, évek hosszú során át ellappanganak a nélkül, hogy irányukkal, szervezetökkel meg lehetne ismerkedni. Így áll a dolog a *nazarenusokkal*, kik *Magyarországnak* főleg déli és keleti részén, a ref. egyház vidékein (mint amely egyházból nyernek legtöbb hívőt) nagyon el vannak terjedve. E felekezet iránya részben a mermonitákéra, részben a methodistákéra emlékeztet. Alapítója némelyek szerint *Fröhlich* volt, ki *Schweizban, Aargau* kantonban lépett fel (1830–40 közt), de mint szakadásra törekvő s a törvényekkel ellenkező, pénzbírsággal és száműzetéssel lett büntetve. A hatóság pénzbírsággal sújtotta követőit is s betiltotta gyülekezéseiket. Majd *Zürichben* is terjedni kezdett ez az irány, a hívek eleinte ott is hatóságilag üldöztettek, de később eltűrettek s e szabadság gátat vetett nagyobb mértékben való elterjedésök elébe. Magyarországon állítólag keleten járt iparosok honosították meg a *nazarenismust*, de ez a feltevés nem igen valószínű, mert keleten nehezen lehetne felfedezni olyan forrást, melyből levezethető volna ez a vallásos irány. Sokkal elfogadhatóbb az az

állítás, hogy nyugatról és épen a felekezetek hazájából, Schweizből származott be, iparossegédek vagy más küldöttek útján. Schweizi eredetre mutat *énekeskönyvük* (Sion hárfája), mely a schweizinak fordítása s melynek dallamai egyik felekezet énekeskönyveivel sem egyeznek. Sokan régebb eredetre vezetik vissza, nevezetesen azt állítják, hogy ezt az irányt legelőbb egy ötvös terjesztette volna Székesfehérvár vidékén (1730. körül) s a II. József idejében már nagy számmal találtattak Torontál-, Temes-, Csongrád-, Csanád-, Árva- és Fehérmegyékben. Ezen állítás mellett bizonyoságul felhozzák az ellenök kiadott *szigorú rendeleteket* (1780-ból); de kérdés, hogy ez a felekezett volt-e az akkor üldözött, vagy pedig valami más anabaptista féle? Tény, hogy a nazarénusok 1848. óta kezdtek hazánkban nyilvánosabban feltűnni s azóta a polgári hatóság és ref. egyház által igénybe vett szigorú rendszabályok és büntetések mellett is (1857–58. mint hamis vallás követőit üldözték, a csendőrök erővel vitték gyermekeiket keresztelni, a ref. egyházi adót és illetékeket erővel hajtották be rajtok stb.) fenmaradtak, sőt számuk emelkedőben van. A hívek nagy többségét egyszerű földmívesek teszik, de vannak köztök iparosok és egyesek a műveltebb osztályból is. Az 1863. ínséges év, mely különben is magábaszállásra indította a földmíveseket, nagy mértékben előmozdította a hívők számának gyarapodását.

A nazarénusok *tana* majdnem azonos a ref. egyházéval. Hitök alapjának a *szentírást*, főleg az újszövetséget tekintik, annak, mint Istentől ihletett szent könyvnek szorosan ragaszkodnak még a betűihez is, pontosan követik parancsait s oly nagy tiszteletben tartják, hogy mindenüvé magokkal viszik s foglalkozás közben is, szünet alatt olvasgatják. Ők is várják az *Úrnak újra eljövételét*, midőn az alázatosak felmagasztaltatnak, a kevélyek és hatalmasok pedig megaláztatnak. *Szertartásaikban* s egyebekben is a puritanismus legvégső határáig mennek. A *gyermek-keresztelést* elvetik s csak a hitben megerősödött felnőtteket keresztelik meg (vízbemerítés). Az *úrvacsorát* (kenyér és bor) a Jézus halálának emlékezetére veszik s szerintök is csak a hívőre van üdvöztető hatása. A *házasság* polgári jellegű, a házasulandó felek ezt a szándékukat a gyülekezet előtt kijelentik; kölcsönös fogadást tesznek, hogy megbecsülik és segítik egymást az egész életen át, de nem esküsznek meg; azután a gyülekezet egyik tagja (egy vén) megáldja őket s értesíti a polgári hatóságot az így befejezett tényről. A *temetés* is nagyon egyszerű, az elhunytat a legnagyobb csendességben kísérik ki, nem kell sem pap,

sem kántor, siratni nem szabad, mert ez zúgolódás volna Isten ellen. *Istentiszteletre* egybegyűlve énekelnek, aztán akit megszállott a szentlélek, rögtönözve imádkozik s a község halkán utána mondja; ennek végeztével az újtestamentumból felolvas egy részt s megmagyarázza; ha valaki nem ért valamit, kérdést tehet és számot tarthat felvilágosításra.

A *községet a vénék* (3–12, s több is) kormányozzák; ők gyakorolják a fegyelmet (intés, dorgálás, kirekesztés); ők veszik fel az áttérteket. A *felvétel* csak próbaidő (6–8 hét) után lehetséges; ez alatt végére járnak, hogy a felveendő erkölcsi vagy más tekintetben megüti-e a mértéket. Az egyházközségből *kilépés* egyszerű bejelentés után mindenkinek szabadságában áll, ámbár mindent elkövetnek, hogy lebeszéljék az illetőt erről a lépésről.

A külön *egyházi hivatalokat* nem tartják szükségeseknek (a más felekezetek papjait az „ördög trombitáinak” tekintik). Szerintök nemcsak a láthatatlan, hanem a *látható egyháznak* is minden tagja szent és igaz tartozik lenni. *Céljuk* az ős keresztyén egyházi és családi élet megújítása; e végett eleinte a vagyonszövetséget is életbeléptették, de néhány vagyonosabb tag tönkre jutása után felhagytak ezzel az intézménnyel. Azonban a felebaráti szeretetet áldozatkészséggel gyakorolják s kötelességöknek ismerik a szegényebbeket közös erővel segíteni (a szegénynek vagy özvegynek házat építenek, földjét megszántják stb.).

A nazarénusok a közéletben szelídek, alázatosak (ennek jeléül hajokat rövidre nyírják, lesütött fejjel járnak = methodismus), feddhetetlenek, az igazságtól még kárukkal sem térnek el; a szeszes italokat vagy épen nem, vagy csak mértéktelenül használják; nem dohányoznak, nem káromkodnak; szigorúan pontosak bárminemű felvállalt kötelességökben. Szerintök nem volna szükség állami és egyházi adóra, katonáskodásra, polgári hatóságokra; s ezen utóbbiak rendeleteinek csak úgy engedelmeskednek, ha nem ellenkeznek elveikkel. *Esküit* vonakodnak letenni s készebbek kiállani bármely büntetést, mintsem hűtelenek legyenek ehhez az elvökhöz. A tudományt, művészetet oly eszközöknek tekintik, melyek elhajlítják az embert Istentől. Nem lelkesülnek sem a hazáért, sem a nemzetért; mert előttük Isten országa az egyetlen fő dolog. Csak magokat tartják igaz hívőknek, más keresztyénekről azt hiszik, hogy az ördög hatalmában vannak stb.

A nazarénusok felekezete Magyarországon még nincs törvényesen elismerve, de a zaklatások, melyeknek ki voltak téve, jobbra megszüntek.

A törvényhozás már 1875. munkába vette, hogy vallásos elveik megtagadása nélkül egyenlő jogokban részesüljenek a haza többi polgáraival s mint önálló vallásos testület a törvény védelme alatt békében élhessenek.⁴

*Egészen különleges eredetű és jellegű felekezet volt a „*taiping*” felekezet Chinában, melyet az 1813-ban született Hung-Sziu-Csájen alapított. Egy súlyos betegségében látomásai voltak, amelyek közben megjelent előtte egy aranyszakálú öreg ember, akit ő a keresztyén istennek nézett. Ez meghagyta neki, hogy semmisítse meg a daemonokat, amik alatt honfitársai bálványait értette. Szét is szóratta a bálványokat követőivel, akik ellen aztán sereget küldött a kormány. Erre kiáltványt bocsátott ki, melyben felhívta honfitársait, hogy semmisítsék meg az uralkodó-családot s alapítsák meg a taiping-dynastiát. Hódító útjában 1853-ban Nankingig haladt, hol „mennyei király” gyanánt uralkodni kezdett. A bibliát gyorsan elterjesztette az országban, a tízparancsot a közélet szabályozójává tette. Krisztusban az Istennek idősebbik fiát látta, az ifjabbik őmaga volt; a keresztségét elfogadta, de az úrvacsorát elvetette; a többnejűséget megengedte, de a házasságtörést halállal büntette. Ugyanezt a büntetést szabta az ópium élvezőire is. Roberts hittérítő, aki 1860-tól külügyminisztere volt Nankingban, hasztalan iparkodott egyháziasabb jellegűvé változtatni a taiping vallásos és erkölcsi nézeteit. A Mandsu-dynastia többször tett eredménytelen próbát a veszélyes és alkalmatlan vetélytárs megtörésére, míg végre az angolok és franciák segélyével sikerült elfoglalnia Nankingot. Hung-Sziu-Csájen ez alkalommal odaveszett égő palotájában⁵.

*1. Az irvingianusokkal és magával Irvinggel sok munka foglalkozik; említést érdemelnek közülök: Köhlertől „Het Irvingisme” (1876.), Millertől „The history and doctrine of Irvingisme” (2 k, 1878.), Nissentől „Irvingianer oder evangelischer Christ?” (1890.).

*2. Darby született 1801-ben, meghalt 1882-ben. Könyveket is írt elvei érdekében. A „Bálám egyháza”-nak is nevezték szektáját, melynek tagjai a „testvérek az Úrban” megszólítást használták egymás irányában. V. ö. Herzog: Les freres de Plymouth et John Darby (1845).

*3. A több tekintetben érdeklődést keltő felekezetről igen sokan írtak különféle szempontokból és több-kevesebb tájékozottsággal. Jelesebb munkák: Wolfftól „Geschiedenis der mormonen” (1855.), Smuckertől „History of the Mormons” (1856.), Buschtól „Geschichte der Mormonen” (1870.), Fernhageltől „Die Wahrheit über das Mormonentum” (1889.).

*4. Ezzel a rendkívül érdekes felekezettel számos, kivált polémikus irányú

munka foglalkozik, de nagyobb részök csak múltó értékű. Tudományos szempontból e kettő érdemel figyelmet: Szöllősy Antaltól „A nazarénusokról” (1871.) és Szeberényi Lajos Zsigmondtól „Nazarenismus” (1888.).

*5. Ez a szekta egyébiránt egyedül annyiban volt protestáns, hogy nem adta magát alá a római pápa primátusának és csupán annyiban keresztyén, hogy hitt a Krisztusban, meg szent könyvének tekintette a bibliát. Történetét megírta Neumark „Die Revolution in China” (1857.) című munkájában.

48. Rajongók.

A vallásos rajongásnak a 19. században is jelentkeztek egyes beteges tünetei s mint az őrültség határáig eltévedt emberi elme sajátságos kórtünetei, inkább lehetnének lélektani mint egyháztörténelmi vizsgálódás tárgyai. E tünetenyekből annyit mindenesetre következtethetni, hogy vannak a vallásos rendszerekben oly rejtélyes elemek, melyek ha befészkelődnek egy ábrándozónak a képzeletvilágába, annyira hatalmukba kerítik az illetőt, hogy a józan ész kénytelen onnan menekülni és helyet adni a magánkívüllét, az öntudatlan állapot legsajátosabb alakulásainak. Hogy pedig a „credo quia absurdum” elvnek még mindig számos követője van, ezt bizonyítja az a tapasztalat, hogy a leghóbortosabb feliratú zászló után is tömegesen tódulnak az emberek. És most lássunk egynehány példát a mondottak igazolásául

1. Southcott Johanna¹ angol hölgynek az a rögeszme zavarta meg eszét, hogy ő a Jelenések könyvében (XII. rész) említett *napba öltözött asszony* vagy *a bárány menyasszonya* s mint ilyen üdvözítőt fog szülni a világnak. 1801. kezdett jóslataival fellépni, híveit az ószövetségi törvények megtartására kötelezte, hogy így méltóan fogadhassák a messiást. Követői *új izraeliták* néven Londonban egy kápolnát építettek, egy pompás bölcsőt helyeztek el belé a megígért messiás befogadására s külön istentiszteletet tartottak. A szent menyasszony azonban meghalt (1814.) mielőtt szült volna, de azért a bölcső sokáig helyén hagyatott (1831-ig), s a hívek pontosan megtartották a szombatot, várva a messiás eljövételét.

2. Krüdenerné (Vietinghoff Julianna) előkelő családból szül. 1764. Rigában, atyjával Párisba költöztén, az ottani nagy világban serdült fel, már 14 éves korában a Krüdener orosz diplomata feleségévé lett, de kevés idő múlva elhagyta férjét, előbb Párisban a directorium és consulság alatt teljes szenvedélylyel átengedte magát az érzéki szerelemnek; miután azonban kitombolta magát s ez az életmód minden ingerét elvesztette rá

nézve; s miután úgy hitte, hogy a szerelem után a művészet s végre a vallás következik: 1806. útra kelt, az ágyúk dörgései közt megtanulta a látomás és ekstasis művészetét, a béke helyreálltával visszatért Párisba s ott mint imádkozó főpapnő papi ruhába öltözve, homályos termeiben maga köré gyűjté a kíváncsi főrangúakat. Egy időre Sándor cárt is befonta s állítólag ő ébresztette fel a szent szövetség eszméjét a diadalmas fejedelemben. Az érdemrendekkel díszített mellű hívek azonban csakhamar elpárologtak, s ő kényszerűségből a néphez, még pedig a schweizi néphez fordult, minthogy szoros értelemben vett népet ebben az időben hiába is keresett volna másutt. Beutazta tehát a német Schweiz és Baden nagy részét (1815–17.), hírlapot, röpiratokat adott ki nyilvános helyeken és kisebb körökben beszédeket tartott, a néppel együtt imádkozott és énekelt. Követője is elég akadt még a lelkészek és tudósok között is. Tanításain a swedenborgianismus és pietismus befolyása volt észrevehető, nevezetesen azt tanította, hogy imádsággal mindent el lehet érni s oly csodákkal dicsekedett, minőket Jézus vitt volt véghez. Többek közt azt állította, hogy Bázelen betegeket gyógyított meg, Luzernben 18 kenyérrel több száz embert megvendégelt stb. A nép egyrésze csodatevő szentnek tartotta, a beavatottak főpapnőnek, a „nap asszonyának” nevezték De ha voltak is a Krüdenerné körében műveltebb emberek (Lachenal bázeli bölcsészettanár, Empaytaz genfi theologus s mások), a nagyobb rész naplopókból állott. A nép közül sokan helységről-helysére kísérték, de leginkább a csavargók, koldusok és bénák követték, mivel a jósnőnek nemcsak igéjével, hanem kegyelemkenyerével is éltek. Amerre csak járt, mindenfelé bűnbánatot és üdvöt hirdetett az igazaknak, átkot és istenítéletet jósolt a gonoszoknak. De a hálátlan világ nem méltányolta eléggé az új apostolt, a rendőrség beavatkozott a szent asszony ügyeibe s betiltotta a szent komédiát. Miután Krüdenerné „nem akart engedelmeskedni az embereknek”, Luzernben éjjeli állomásán meglepték a rendőrök s csavargó kíséretével egyetemben kívül helyezték a kanton határán. Ezután Zürichben akarta boldogítani a népet, de onnan is kiutasította a hitetlen hatóság, végre kitiltatott egész Schweizből. Most beutazta Németország nagy részét, majd visszatért hazájába, Oroszországba s miután ott sem engedtetett meg neki a prédikálás, Livóniába költözött s egy krimi útja közben fejezte be eltévesztett életpályáját (1824.).

3. Zürich kantonnak *Wildisbuch* nevű helységében élt a szent hírben álló Péter család, ennek egyik tagja volt a rajongó *Margit*. Krüdenerné ennek

hírét vévén, magához hívatta Margitot s hosszasan beszélgetett vele, a nélkül, hogy valami különös hatást gyakorolhatott volna rá. Otthon azután elbeszélte, hogy Krüdenerné csak a megfeszített Krisztusról tud tanítani. A Margit szent hiúságát még fokozta ez a körülmény s már nem is álmodozott kevesebbről, mint a *bárány* véréről. Híveivel, kik tökéletes szentnek tartották, titokban rajongó istentiszteletet tartott, állítólag beteg embereket és barmokat gyógyított imádsággal. Míg otthon a szent leány nem nagy feltűnést tudott előidézni: addig Zürichben, Bázelen, Schaffhausenben számos tisztelője akadt, kik áhítatos hízelgő levelekkel tisztelték meg. Ez még többre bátorította, nagyravágyása örülségbe ment át s magát az újra testbe öltözött Krisztusnak tekintette. Kilépett tehát falusi magányából (1820.), útra kelt s a választottak körében, Zürichtól Bázelig, hirdette az új igéket. Ebben az útjában ismerkedett meg egy *Morf* nevű kegyeskedő, hasonló őrzöngésben szenvedő, nős csizmadiával (Illnauban), kivel huzamosabb ideig szent elvonultságban élt, kivel a mennybe akart emelkedni s kitől minden szent kapocs mellett is gyermeke lett Margitnak (1823. elején), a bolonddá tett Morfnéval pedig elhitették, hogy az újszülött az ő gyermeke. Bűnbánathirdető útjából hazatérve, elhatározta Margit, hogy megfeszítteti magát s így véráldozattal mossa le bűneit. E végett a közeledő húsvét előtt meghívta híveit előkészületeket tenni a nagy napra. Midőn mind együtt voltak, látomása volt Margitnak, mintha az ördög serege közeledett volna felé. A megtévelytött hívek magok is látomási betegségbe estek s napról-napra fokozódott az örülség; egy napon Margit felszólította híveit, hogy készüljenek csatára a Sátán ellen; őmaga jó példát mutatott egy kalapácscsal s rövid idő alatt a sátán-járás romjait mutatta bútorostól együtt majdnem az egész épület; e diadal után földre borultak s önmagokat kezdték verni. A rendőrség oda sietett a zajra, de miután semmi figyelemreméltót nem talált, eltávozott. A következő napon kijelentette Margit, hogy vérnek kell folyni; a gyülekezet elkezdte az önverés munkáját s midőn már jól belemelegedett, Margit egy felkapott szerszámmal Gáspár nevű fivérét fejbe és mellbe ütötte. Ez volt az első vér. Majd nővérenek, Erzsébetnek esett s felszólította a gyülekezetet is, hogy segítsenek; Erzsébet csakhamar halva rogyott le. Végre Margit őrzöngésében a maga fejére ütött s az épület romjainak két keresztbe tett fájára szegeztette magát, azután megparancsolta, hogy verjék agyon (1823.). A hívek később levették a keresztről, hogy annál könnyebben feltámadhasson. Ezt a borzasztó esetet csak harmadnapra tudta meg a

hatóság, midőn az öreg Péter bejelentette a lelkésznek két leánya halálát. A gyilkosság részesei elfogattak, kérdőre vonatván, semmit sem tagadtak s nyíltan kijelentették, hogy ők mindent Isten akaratából vittek véghez. Természetesen a törvényszék nem elégedett meg e nyilatkozattal s börtönre (6 hónaptól 16 évig) ítélte a rajongókat, a házat pedig, ahol az iszonyú dráma lefolyt, földig lerontatta.

4. A *harmoniták*. A vallásosságáról ismeretes württembergi sváb nép, főleg a francia forradalom rombolásai óta, elégedetlen levén némely egyházi újításokkal, szívesen hallgatott egyes rajongók sajátságos vallásos nézeteire s azonnal késznek mutatkozott új felekezet alapítására. Egy ilyen rajongó volt *Rapp György*³ iptingeni polgár és takács, ki (1785. óta) elhitette magával és azokkal, kik hallgattak beszédeire, hogy az egyház megromlott, a fegyelem hanyatlásnak indult, a prédikátori hivatalról és szentségek kiszolgáltatásáról fonák tanokat hirdetnek; miután tehát az egyház nem segítheti elő őket az üdv útján, szükséges oda törekedniök, hogy alapos bűnbánatnak vetve alá magokat, érezhessék az isteni kegyelemnek, a szentléleknek befolyását. Így előkészítvén a kedélyeket, Rapp oly vallásos községről gondolkozott, melynek tagjai mind *hitre ébredettek* volnának. Nem mentek többé templomba, mert szerintök helytelen újításokkal van megvesztegetve az istentisztelet; mert az emberek keresztyéneknek nevezik ugyan magokat, de úgy élnek, mint a pogányok. Rapp követői közül elvetették némelyek a *gyermekkeresztelést* is, mert addig kell várni, míg képes megítélni a keresztelendő, hogy megtörtént-e benne az Isten és ördög országa közt a választás; mások *nőtleniséget* követeltek; Rapp megtagadta az *esküt* s a 19. század elején már a *chiliasmusra* vonatkozó remények is megszilárdultak.

Rapp sehogy sem érezvén magát jól hazájában, híveinek egy részével Amerikába költözött és Pittsburg közelében új gyarmatot alapított *Harmony* néven. Itt vagyonszösségben éltek a hívek s felettök Rapp mint patriárcha, főpap és bíró oly korlátlanul uralkodott, hogy még nősülésre is ő adott engedélyt. Az éghajlat egészségtelen volta miatt Rapp eladta Harmonyt s mintegy 700 hívével Indianában telepedett meg s *Economy* községet alapította. Itt jóllétben és békében éltek mindaddig, míg egy kalandor, *Müller Bernát* zavart nem idézett elő köztök (1831.). Müller már előbb Offenbachban *Proli* néven szerepelt s el akarta hitetni, hogy ő egy lelki világbirodalom alapítására hivatott próféta. A törvényes kereset elől azonban megszökött s Economyban ugyancsak az említett minőségben

lépett fel (Leon Maxim gróf néven). Az együgyű Rapp elismerte az ő profétaságát, Müller pedig viszonzásul szakadást idézett elő a békés hívek közt. Ily körülmények közt Rapp kénytelen volt a szakadárokat a közvagyonból kielégíteni, kikkel azután Müller az 1000 éves országot megalapítandó, egy új jeruzsálemi községet szervezett Philippsburgban. A közvagyonnak csakhamar végére járt a próféta, a legnagyobb nyomorban elhagyta a híveket s nem sokkal azután a Missouriba fult. A Rapp községe fenmaradt az alapító halála (1847.) után is.⁴

5. A pietismus és theosophia befolyása alatt keletkezett ugyancsak Württembergben a michelianusok vallásos pártja, melyet *Hahn Mihály*⁵ mészáros (mh. 1819.) alapított. Ő nem akart az állami egyháztól elszakadni, de az egyházi tantól mégis eltért annyiban, amennyiben azt állította, hogy legfőbb dolog az újjászületés, mint fokozatosan fejlődő benső folyamat. Ezen tan szerint Krisztus az egyes hívő kedélyében mindazt a küzdelmet és szenvedést, melyeket egykor történelmileg kiállott az emberiség üdveért, bensőleg személyesen végig harcolja és szenved, hogy így annál biztosabban elkészítse az egyeseket az üdvre. Most ezen párt hívei, miután elmaradt a Krisztus újra megjelenése (1836-ra várták), mesterök tanainak nem annyira mystikus, mint inkább erkölcsi részére figyelnek; az élet törvényességét fő feladatuknak tekintik s az a szigorúság, melylyel azt teljesíteni töreksenek, komolylyá, sőt búskomorrá teszi életüket. E sajátágos párt is nagyon elterjedt Württembergben.

6. Az előbbenivel ellentétes irányt követ a *pregizerianusok* pártja, melynek jellege a kegyes derűtség. Hívei fő dolognak tartják a keresztséget és megigazulást, hitök következtében üdvökről bizonyosak és így gyötrő bűnbánatra nincs szükségök. Ugyanis szerintök az újjászületett keresztyén büntelen és tökéletes, érzékiségénél fogva van ugyan benne bűn, de tulajdonképpen nem tartozik hozzá, be sem számítható és így ha durva kicsapongásnak engedi is át magát, ez nem a kegyesség rovására történik. Ez a párt is nagyon elterjedt Württembergben, s nevét alapítójától, *Pregizer heiterbachi* lelkésztől (mh. 1824.) nyerte.

A pregizerianusok egy része Württembergből déli Oroszországba s a szomszédos ázsiai tartományokba költözött ki (1816.); a kormány meggátlandó a további kiköltözést, megengedte az elégedetleneknek, hogy *Hoffmann*⁷ polgármesternek a vezetése alatt *Kornthalban* telepedjenek le (1819.), s az állam felügyelete alatt az apostoli egyház példájára egyházilag és polgárilag önálló községet alapítsanak.

7. A *kirschenhardthofi* német templom Württembergben. Hoffmann Kristóf (a kornthali Hoffmann fia, előbb tanító, majd a krischonai térítőképezde vezetője) elégedetlen lévén Európa egyházi és politikai állapotával, egy felszólításban (1854.) Ludwigsburgba gyűlésre hívta meg a rokongondolkodásúakat, hogy tanácskozzanak *Isten népének Palesztinába összegyűjtéséről*. Terve az volt, hogy mintegy 10,000 család minden népből költözzék a szentföldre, s ott mint Isten népe a próféták, apostolok és Krisztus elvei szerint, az ószövetségi törvények alapján szervezkedve éljen. A gyűlés megtartatott s egy bizottság választatott a terv megvalósítására. Ebből a célból folyamodtak a német szövetséghez, hogy a török kormánynál eszközöljön ki számokra letelepedhetési, vallásszabadsági és önkormányzati engedélyt. E különös kérés természetesen elutasított. Így nem maradt egyéb hátra, mint ideiglenesen otthon kísérteni meg a terv megvalósítását. A bizottság tehát Marbach mellett megvásárolta *Kirschenhardthof* földbirtokot s ott a Mózes törvényei alapján, vagyonközösség mellett berendeztetett a község (1856.). Majd két társa kíséretében Jeruzsálembe ment Hoffmann, hogy megismerkedjék az ottani viszonyokkal, de ezeket kedvezőtleneknek találván, lemondott a kiköltözésről. Minthogy Hoffmann és társai az állami egyházat rágalmozva, téríteni és saját érdekekben dolgozni kezdték, az evang. egyház elszakadtaknak nyilvánította őket (1850.). Ezt eleinte nem akarták elismerni, de később úgy látszik, belenyugodtak, mert egy újabb *felhívásban* a *német templomhoz csatlakozásra* szólították fel (1861.) a rokongondolkodásúakat. A felhívásra Württembergből és a szomszédos országokból számosan gyűltek össze protestánsok és katolikusok, áldozárokat és véneket szenteltek fel, Hoffmant a német templom püspökévé avatták s gondoskodtak rendes zsinat tartásáról. Az egész mozgalom végcélja az lett volna, hogy Jeruzsálemben, mint a föld szent központján alapítsák meg a templomot. E végett meg is kezdték keleten a telepítést, újra életbe léptetvén a szombatot és az örömeveket.

*Új lendületet vett a „német templom” ügye, amikor Hoffmann 1868-ban maga is Jeruzsálembe költözött s a régebbi gyarmatok megerősítése mellett jól rendezett újabb telepeket is létesített a környéken. Ezenkívül Oroszországban, sőt Amerikában is vannak hívei; ez utóbbiakat meg is látogatta 1881-ben. Püspöki címét már 1878-ban letette s a templom-gyülekezetek vezetését még 1885. dec. 8-án bekövetkezett halála előtt átadta Paulus Keresztélynek. Ujabban azonban sokan kiléptek

s máskülönben is folyvást csak fogyván az egyháztagok száma, előre láthatólag feloszlik lassanként az egész. 1889-ben a palesztinai hívek mintegy 1100-an voltak, többnyire württembergi eredetűek.

8. Az *amen*-község. Az előbbivel rokonyirányú pártnak alapítója volt a csehországi *Pick Izrael*, egy zsidóból lett keresztyén, kit a skót térítők kereszteltek meg (1854. jan. 1.). Pick azt hitte, hogy ezzel a lépésével nem tagadta meg a zsidóságot, sőt inkább most lett igazi zsidóvá s mint ilyen ragaszkodva az ószövetségi ígéretekhez, a Hoffmannéhoz hasonló tervvel lépett fel. A kettő közt csak annyi a különbség, hogy Pick zsidó-keresztyénekből akarta Isten népét az ígért földén összegyűjteni. Ezen új vallásos társulat egyházi és polgári szervezetének alapját a Mózes törvénye képezte volna (a keresztség és úrvacsora mellett) megtartván a szombatot és körülmetélkedést is. Mivel pedig Pick úgy gondolkodott, hogy ebben az igazi Izraelben fejlődik ki teljesen az üdv eszméje, ebből azt következtette, hogy a pogány-keresztyének is csak általa jutnak el a megígért kegyelem teljes birtokába. Pick azonban a zsidókkal nem igen tudta megkedveltetni eszméit, tehát a pogány-keresztyénekhez fordult s itt-ott sikerült az ügynek kevés számú hívet megnyerni, és mivel az ószövetség minden jóslata Krisztusban *igen* és *amen*, az új községnek „amen” nevet adott. Pick mindent előkészítvén, Palesztinába utazott (1859.), hogy tanulmányozza célja kivitelére az ottani helyzetet s ott nyomtalanul eltűnt.

9. A *kiáltó szózat hívei*. Svédországban a lásarok vallásos társulatának kebelében (l. 36. c.), főleg az ifjabbak (férfiak és nők, sőt gyermekek is) nyelveken kezdettek beszélni (1842. óta), mely sajátságos tüneményt azután *kiáltó szózatnak* nevezték el. Ugyanis némelyek öntudatlan állapotba estek, rángatózni kezdettek, látomásoktól lepettek meg; ilyen helyzetökben bűnbánatra intő szózatot hallattak és a közelgő istenítéletről jósoltak. Az intések és jóslatok érthető, egyszerű, leginkább bibliai nyelven mondták vagy énekelték el. Ezek a tünemények aztán ismétlődtek kevesebb vagy több napi szünet után. A nép áhítattal hallgatta a kiáltó szózatokat s rossz néven vette azt a tanácsot, hogy a szentléleknek ilyenén működését, mint valami betegséget, gyógyszerekkel kellene megszüntetni. A kiáltó szózat hívei odahagyták a lásarok pártját s az egyetemes papság elvénél fogva néha egészen tanulatlan egyéneket avattak fel, hogy ezek a keresztségét az ördögűzéssel együtt szolgáltatassák ki. Az úrvacsorát is a régi gyakorlat szerint osztották ki, amiért a

szentségre vonatkozó (1855.) megújított törvény alapján tetemes pénzbírsággal lakoltak. Az új vallásos párt egyik tévedésből a másikba esett; így a többek közt, hogy az ószövetségi parancsok értelmében kiirthassák a gonoszokat, elleneiket, sőt a szentlélek állítólagos javaslatára saját gyermekeiket nem egyszer meggyilkolták.

10. A *königsbergi muckerek*. Königsbergben e század elején élt egy kegyes különc természet-bölcsész, *Schönherr* János Henrik (1770–1826.) ki egy rendszert gondolt ki, mely szerint a világ két ős lénynek (Elohim), az *ős tűznek* és *ős víznek* (tűz Eloah, víz Eloah) összehatásából állott volna elő. *Schönherr* azt hitte, hogy ebben a rendszerben megoldotta a szentírás alapján az Istenről, világról, bűnről és váltságról szóló kérdéseket és a kijelentést összhangzásba hozta a természetvizsgálat eredményeivel. Nézeteit *Ebel*⁹ königsbergi lelkész is elfogadhatónak találta, de azért községében semmi befolyást sem engedett nekik. Az ellenvéleményeket túrni nem tudó bölcsész és a meggyőződését fel nem adó lelkész közt nem sokáig tartott a barátság (1819.). *Ebel* azután (1823-tól) egy kis házi kört gyűjtött az üdvre áhítozók közül, melyben főleg a felsőbb körök (mindkét nemből), de tudósok is voltak képviselve. *Diestel*¹⁰ ugyancsak königsbergi lelkész szintén e körhöz csatlakozott s annak egyik vezetője lett. Később a kör egyik tagja – úgy látszik, hogy nem igen épületes elemek is csúsztak be a kegyesség gyakorlatai közé – nagyon terhelő vádat emelt az *Ebel* és *Diestel* lelképásztori működése ellen. Ennek folytán a két lelkész ellen vizsgálatot rendelt el a hatóság, hivatalukból felfüggesztette őket s később a bünyefenyítő törvényszéknek adta át ügyöket. A vádak igen súlyosak voltak, nevezetesen, hogy erkölcstelen, érzéki irányú felekezetet akartak alapítani, melynek célja lett volna a paradicsomi ártatlanságnak helyreállítása, eszköze pedig az érzékiségnek áhítatos gyakorlatok alatt ingerlése. Sőt a nép egy kertét is mutogatott, mely állítólag színhelye volt a hívek fajtalanzkodásának s melyet *szeráf-ligetnek* nevezett el, a kör látogatóit pedig a régi *mucker* gúnynévvel illette. A per nagyon bonyolodottá lett, mert főrangúak is bevonattak, s ezért igen hosszan tartott; végre a kamarai törvényszék (ide felebbezte ügyét a két lelkész 1842.) kimondta az ítéletet: *Ebel* és *Diestel* *letétetett*; *Ebel* azért, mert ha nem is hivatalosan, de magán úton oly tanokat terjesztett, melyek ellenkeznek a keresztyén vallás alaptanaival s a házasfeleknek a házas élet megtisztításának ürügye alatt botránkoztató tanácsokat adtak mindketten. Némelyek a pietismus hitvallóinak tekintik az elítélteket, de kétségtelen,

hogy ha szándékosan nem is akartak bűnt elkövetni, esztelen rajongásukkal utat nyitottak rá. Ha tehát a hatóság megszüntette a mutatózó bajt, nem járt el szigorúan, hanem teljesítette kötelességét.

A felsorolt példákon kívül még többet is lehetne felmutatni, de ezek is elég szomorú bizonyosságai annak a ténynek, hogy a vallásos tévelygést, az ember kedélyvilágának ezt a sajátságos beteges zűrzavarát még a 19. század előrehaladt műveltsége sem volt képes teljesen kiirtani.

*1. Született 1750-ben. Életrajzát megírta *Fairburn* (1814).

*2. A róla szóló könyvek közül fontosabbak: *Ziethétől „Juliane von Krüdener”* (1884.) és *Lacroix-tól „Madame de Krüdener”* (1880.).

*3. Született 1757-ben a württembergi Iptingenben. Életrajza a Rauscher tollából (*Theol. Studien aus Württemberg* 1885).

*4. Gyülekezete vezetésében egy Becker nevű kereskedő lett az utódja.

*5. Született 1758-ban. Böhmének és Oetingernek állott a hatása alatt s rendszere is jó részben e híres theosophusok nyomán van összeszerkesztve. Még Magyarországon is akadtak hívei állítólag. Ma is létező pártja köréből jelent meg a szekta leghitelesebb jellemzése „*Die Hahnsche Gemeinschaft, ihre Entstehung und Entwicklung*” (1877.) címmel.

*6. *Pregizer* Keresztély Gottlob született 1751-ben Stuttgartban. 1778-ban várprédikátor lett Tübingában, 1783-ban lelkész Grafenbergben, 1795-ben első pap Heiterbachban. Pártjának 1806-ban lépett élére. Hívei „boldogoknak” vagy „főboldogoknak” nevezték magokat, míg mások több gúnynévvel illették őket. Pregizer ellentétben volt a michelianusokkal, noha ő is közel állott az Oetinger theosopfiájához.

*7. *Hoffmann* Gottlieb Vilmos született 1771-ben, meghalt 1846-ban.

*8. Született 1815-ben. Tübingában hallgatta a teológiát. 1848-ban képviselőiséget vállalt a majnafrankfurti parlamentben. Szorgalmas írói működést folytatott, mely egyenlően harcolt az orthodoxia, pietismus és a kritikai iskola ellen.

*9. *Ebel* János Vilmos 1784-ben született Passenheimben. 1810-től volt königsbergi lelkész. 1842 után Ludwigsburgba költözött, ahol 1861-ben halt meg.

*10. *Diestel* Henrik született 1785-ben Belgardban. Königsbergben 1827-től lelkészkedett. Meghalt 1854-ben.

49. Gyakorlati keresztyénellenes irányok.

Amint a polgári szabadság és egyenlőség eszméjének makacs ostroma következtében omladozni kezdetek a politikai kiváltságok várfalai, egy harmadik eszme: a *vagyonegyenlőség* eszméje is küzd-térre lépett. Ugyanis még meg sem szűnt a születési aristokratia, már is egy másik, a pénz-aristokratia kezdte meg uralmát, mely talán még

tűrhetetlenebb az előbbinél. A gyáripár óriási fejlődése a tőkét kevesek hatalmába kerítette, míg a nagy többség, a munkások folyvást közelebb jutottak a nyomor széléhez. A munka a tőke rabszolgája lett s az egyenlőség eszméje épen oly távol állott a megvalósulástól, mint századokkal azelőtt. A földi boldogság eszközeinek ily aránytalan elosztása legelőbb Franciaországban és Angliában arra a gondolatra ébresztett egyeseket, hogy társadalmi forradalom útján kellene kivívni a vagyonnak közösségét és igazságosabb elosztását, vagy pedig a munkának szabad ipar és segélyegyletek útján való szervezésével felemelve a munkás osztályt a tudatlanságból és nyomorból, részeltetni kellene a műveltség és boldogság áldásaiban. Ezek az u. n. socialistikus törekvések a vallást, mint állítólag az emberi nyomor okozóját, kihagyták a számításból, s a vallással szövetségbe, fennálló társadalmi rend engesztelhetetlen ellenségeiként léptek fel eleitől fogva, bár elvileg közönyös álláspontot foglalnak el a vallással szemben. Egyedül a saint-simonismusnak jutott eszébe, hogy vallási alapot kölcsönözzön az új világrendnek.

A *saint-simonismus* alapítójától *Saint-Simon* gróftól vette nevét, ki 1760. szül. Párisban, a tudományokhoz vonzódásának és ábrándozó hajlamának már korán elég jelét adta; részt vett Amerika szabadságháborújában, hazájában is szolgált néhány évet; a forradalom alatt elvesztette egész vagyonát, de a nemzeti vagyon eladásakor ismét kedvező anyagi helyzetbe jutott; most kizárólag tanulmányainak élt; tanulmányozta az életet is, de ennek díjában másodszor is tönkre jutott; majd mint író lépett fel. Első eszméi a tudomány támogatása és a vallás reformja körül forogtak, de a háború zajában senki sem hallgatott az ábrándozóra, ki a háborút is kárhoztatta. A restauratio alatt, midőn a jobbak az állam alkotmányos rendezése mellett küzdöttek, Saint-Simon gróf újra előállott eszméivel, de megint rosszkor, mert perbe fogták azon nyilatkozata miatt, hogy Franciország nagyobb kárt vallana ezer legjobb munkásának elvesztése által, mintha ezer legjobb hivatalnokát vagy a királyi családot vesztené el. Az ifjúság lelkesen fogadta az ilyen eszméket, de sajtó útján terjesztésök akadályozva volt s a nyomor egész rémes alakjában kopogtatott be az ábrándozó hajlékába. Az élet elviselhetetlen terheitől szabadulást az öngyilkosságban keresett, de ez sem sikerült. Mint a sors üldöztötte még két évig nyomorgott s tanítványai karjai közt halt meg (1825. márc. 19.). Művei (főbbek: *Catéchisme des iudustriels* 1823., melyben társadalmi, *Le nouveau Christianisme* 1825., melyben

vallásos eszméit fejtette ki) nem sok hívőt nyertek meg. Ezek csak csendben működhetek előbb, de a júliusi forradalom alatt szabadabban kezdetek mozogni (1830.). *Enfantin, Rodrigues, Bayard, Lechevalier* és *Lerminier* egyesülve, a *Le Globe*-ot alapították s ebben kezdték gyökeres reformjaikat nagyobb körben terjeszteni. Egyúttal a terv gyakorlati kivitelére *Menilmontant*-ban egy telepet szerveztek, mely közfigyelem tárgya lett a tagok szokatlan viselete miatt. Kalandorok, vagyontalanok és rajongók seregelték az új társulathoz, de amint ismertebb lett papuralmi és erkölcsi irányuk, a nép kinevette őket s csökkenni kezdett a közérdeklődés. Nagyobb baj származott a főnökök meghasonlásából, mert ekkor köztudomásra jutott, hogy *Enfantin legfőbb atyának* (*Père suprême*) jelentette ki magát, munkába vette a nők felszabadítását s természetellenes szövetségnek hirdette a házasságot. Most már a kormány is beavatkozott a társulat ügyeibe. A vezetők perbe fogattak s egy évi fogságra ítéltettek, a társulat pedig feloszlattatott (1832.). A kiszabadult vagy menekült tagok egy része Egyiptomba költözött, honnan némelyek kiábrándulva hazájokba tértek s igyekeztek a létező polgári viszonyok közé helyezkedni.

A *saint-simonismus*, az alapító szerint, a társadalmi viszonyok javítását, a műveltség tökéletesítését akarta. E végett a béke, szeretet, szabadság és egyenlőség alapján egy *új birodalmat* óhajtott alapítani, hogy így egy nagy családdá egyesülhessen az egész emberiség. Ezt már megígérte Mózes, előkészítette Krisztus és megvalósítja Saint Simon. A *keresztyénység* alapján hibás, mert nagyon spirituális, az anyagot nem veszi számításba, az embert egészen kiszakítani törekszik az anyagi kötelékekből s az anyagi munkával együtt megveti az anyagi élvezeteket is. A *katholicismus* mindent megvalósított, ami megvalósítható az evangéliumban s a maga idejében igen hasznos szolgálatot tett, midőn féken tartotta az állam zsarnokságát. A *protestantismus* is fontos volt, midőn bebizonyította, hogy a *katholicismus* befejezte hivatását. A *katholicismus* és *protestantismus* romjain kell az *új világrendnek* felépülni. A keresztyén dualismusznak meg kell szűnni, mert Isten nem tisztán szellem, hanem a szellem és anyag egysége, ez az egység a szeretet. A legkötelesebb vallás az *universon* iránti teljes szeretetben nyilvánul (*pantheismus*), de ez csak akkor lehetséges, mikor megszűnik az ember és világ közt létező összhangtalanság, mikor elenyészik a szellem és anyag közt állítólag létező ellentét, vagy mikor *szentesítetik* a keresztyéniségtől

megvetett, elátkozott anyag. Az emberiség nagy többsége nagyon nyomasztó anyagi helyzetben lévén, ezen a bajon csak úgy lehet segíteni, ha az *ipar*, az emberiség üdve méltó helyére, az első helyre emeltetik. E végett meg kell változtatni a létező társadalmi viszonyokat, nevezetesen el kell törülni a születési kiváltságokat és az örökösödési jogot, hogy ne a család, hanem az *állam örököljön*. A közvagyonból mindenkinek annyit juttasson az állam, amennyit képességéhez és munkájához mérve megérdemel. Egy társadalmi hatóságnak kellene ügyelni mindenre és mindenre; egy központi bank rendelkezne minden anyagi eszköz felett és kormányozna minden munkás kezét; a nevelést az állam intézné, s végre az új társadalom élén egy mindent átölelő *papuralom* állana. A papok vezetnék az új társadalom három osztályát: a tudósokat, művészeket és iparosokat (ez az osztályozás megfelel az emberi természet három fő tehetségének: az értelemnek, érzelemnek és tevékenységnek). A papság is három osztályba volna sorozandó a belátás, szeretet és erő mértéke szerint. A legfelsőbb osztályból választatnának a legfőbb atyák és ezen utóbbiak közül a *főpap*, kiben mint *papkirályban*, mint központban egyesülne az egész társadalom egyházi és világi hatalma.

A saint-simonismus, mint az elősoroltakból látható, a középkori papuralomnak a szabadság, egyenlőség, testvériség és emberiség újkori eszméivel összekapcsolása. *Szerkezete* a katholicismus rendszerére emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy pantheista alapon áll s körébe vonja a politikai és anyagi érdekeket is. Az új világrendet kezdeményező társulat a világ gúnykacaja közt bukott meg esztelen túlzásai és botrányos kihágásai miatt, de a socialismus gyorsan elterjesztette alapeszméit s ma már nem gúnynak, hanem komoly aggodalomnak tárgya.¹

A skót Owen Róbert (szül. 1771. Walesben) megindulván gyármunkásainak nyomasztó anyagi, erkölcsi és értelmi állapotán, helyzetük javítását tűzte ki célul. Evégett egy *erkölcsi rendszert* állított fel, mely abból az alapelvből indul ki, hogy az ember természeténél fogva sem nem jó, sem nem rossz s mint ilyen, nem eshetik tettei miatt beszámítás alá; hogy jóvá vagy rosszra legyen, az a neveléstől és a körülményektől függ. Owen a gyárral kapcsolatban egy *iskolát* alapított s saját elvei szerint vezette benne a nevelést. Az eredmény rendkívüli volt, a munkások állapota minden tekintetben megjavult s az üzlet felvirágzott. Majd élő szóval és iratok útján is terjeszteni kezdte rendszerét (1812-től), ezekben a kötelességek és jogok feltétlen

egyenlőségét, a tőke uralmának megszüntetését kívánta; kimondta, hogy az embereknek nem kellene egymás útjába állani, hanem egymást segíteni s együtt élvezni a közös munka gyümölcseit; óhajtotta, hogy a természetellenes házasság helyét a szabad választás, a család helyét a község foglalja el; a vallásról azt állította, hogy ha a földöntúli dolgokkal foglalkozik, csalódik vagy csal (az ember a föld fia levén, e körön kívüli dolgok nem tartoznak rá). Az Owen eszméi sok oldalról elismerésben részesültek, de a papság oly heves támadást intézett ellene, hogy kénytelen volt Amerikába költözni (1823.). Ott a Rapptól megvásárolt *Harmony* gyarmatban egy vagyonszövetségen alapuló községet szervezett, de mivel a résztvevő tagok többnyire szegényekből és kalandorokból kerültek ki, néhány év múlva gazdasági és erkölcsi tekintetben is megbukott a község. Majd Angliába tért s párthívei segítségével egy bankot és egy bazárt alapított, mely a munka-órákat az ipar termékeivel cserélte ki; de megbukott ez a vállalat is (1832.). Eszméi helyességéről, bukásai mellett is, annyira meg volt győződve, hogy élete fogytaig († 1858.) nem szűnt meg őket hirdetni. Fő munkájában (*The book of the new moral world*) rendszeresen kifejtette erkölcsi alapelveit s egy derült, de gyakorlatiasan, optimista világnézetet épített fel rájuk. A munkás osztály jövő rendezésére készített tervében azt ajánlotta, hogy három-négyezer munkásból álló társulatok (communities) alapíttassanak, ezek közös vagyon mellett iparral és földműveléssel foglalkozzanak és saját terményeikből fedezzék szükségleteiket.

Ha Owennek a tervei nem sikerültek is életében, de ezek eredményének tekinthetők az Angliában főleg 1848. óta keletkezett s a munkások strike-jaitól előmozdított, *egy kézre dolgozó* (cooperativ) *egyletek* (1854. még csak kétszáz egylet volt, 1860. már négyszáznál is több), melyek míg egyfelől olcsó áron az élelmi szükségletek beszerzéséről gondoskodnak, addig másfelől az árucikkek közös termelésével foglalkoznak (A *Pioniere* egylet *Rochdale-ban* 1844. húsz taggal kezdett működni, 1860. már háromezer tagot számlált, 350.000 frt tőkével rendelkezett s 160.000 frt tiszta nyereséget tudott kimutatni; ennek a társulatnak mellékágait képezik: egy malom, egy fonó- és szövőgyár s egy építőtársulat). Az említett társulatok központja *Birmingham*, hol évenkénti *congressusokat* tartanak, hogy lehetőleg megvalósíthassák az Owen terveit.

Azokat a világjavító terveket, melyeket a socialisták törekedtek megvalósítani, többnyire áthatja a communismus elve.

Ilyenféle eszmék mellett és társadalmi úton küzdött *Fourier* is (szül. 1772., majd a kereskedői pályára lépett, a forradalom alatt elvesztette vagyonát s azután mint segéd szolgált, mh. 1837.). Mélyen érezvén a társadalom romlottságát, huzamosan elmélkedett javításáról s két munkában tette közzé javító eszméit (*Théorie des quatre mouvements* 1808., *Traité de l'association domestique agricole* 1822.). Kifejtette bennök, hogy akkor tökéletes az ember, ha összhangzatban vannak élvezetei, hogy az isten akarata szerint az ember olyan életre van rendelve, melyben a föld készséggel eleget tesz minden kívánságának. Szerinte akkor boldog az ember; ha munkája hajlamával, vágyai az őket kielégítő eszközökkel megegyeznek. Ha ez megtörténnék, akkor a háború, a rossz, a bűn örökre eltűnnék a föld színéről. Ezen eszmék megvalósításának eszközéül a *phalansterium* rendszerét ajánlotta. Ennek alapja a munka és birtok rendezése. Az egyesek kamatozó utalvány mellett lemondanának a község javára birtokaikról; a munkások foglalkozásaik szerint *sorozatokba* csoportosíttatnának. Az ilyen csoportokból alakulna a *phalanx*, mely 1800–2000 tagot foglalna magában. Minden *phalanx* egy négyszög mértföldnyi megművelt területen élne; itt volna a közös lakás, a *phalansterium*, egy palota két szárnynyal, mely a műhelyeket és mulató helyiségeket is magában foglalná. Mindnyájan közösen étkeznének, a gyermekek is közösen neveltetnének, mert úgy sem lehetne tudni, hogy melyik gyermeknek ki volt az apja, miután a házasság helyett a soknejűség és sokférjűség volna gyakorlatban stb. Ezen terv valószínűsítésére a *Fourier* hívei kísérletet tettek előbb Franciaországban, később Texasban, de természetesen megbuktak.²

Proudhon, a nemzetgazdász (1809–1865., mint betűszedő kezdte meg pályáját, magánszorgalom útján széleskörű ismeretre tett szert, főleg Hegelt, Strausst és Feuerbachot tanulmányozta), lopásnak tartotta a munka nélkül szerzett vagyont, az állam helyébe „*anarchiát*”, azaz a központosító burokratia helyébe valódi demokrátiát követelt. Hogy ezt el lehessen érni, az állandó hadsereg eltörlését ajánlotta; megtámadta az egyházat, a vallásokat, sőt az „*Isten hypothesisét*” is, mint amelyre a vagyon eredetét lehet visszavezetni. Az Isten tagadása az egyetlen vallás; az erkölcstan alapelvei szerinte azonosak az őskereszténységével, a tiszta emberisésségével. Nemzetgazdasági reformként egy *néphankot* óhajtott

felállítani oly célból, hogy magához vonjon idővel minden tőkét. Ezen terv megvalósítása végett a bank cserekereskedést folytatott volna a munkások áruival. Proudhonnak ily nemű törekvését azonban meggátolta a hatóság.

Blanc Lajos³ nem elégedett meg az elmélettel, hanem eszméit érvényesíteni törekedett a nyilvános, politikai és hírlapirodalmi téren is. Megtámadta a versenyt (Organisation du Travail 1841.), mint amely a népeket (Anglia és Franciaország), sőt az egyes jómódú polgárokat is romlásra juttatja szerinte. A kormánynak tehát, mint a munka vezetőjének a versenyt versenynyel kell megszüntetni; e végett a *nemzeti ipar* főágainak megfelelő *műhelyek* felállításáról kell gondoskodnia. Az ilyen műhelyekben mindenki dolgozhatik, akinek megengedi erkölcsisége. A díj a munkához mért legyen. Az évi tiszta jövedelem három részre osztassék: az első rész a társulat tagjai közt osztandó ki; a második az öregek, betegek és gyengék ápolására fordíttassék; a harmadikkal pedig műszereket kell vásárolni az új tagok számára stb.

Cabet⁴ a Fourier-éhez hasonló ábrándképét gondolta ki a vagyonszövetség-társaságnak. Művében (Voyage en Icarie 1840.) leírja, hogy milyen gazdag, egységes és boldog volna egy vagyonszövetségben élő nemzet, még pedig magán vagyon és pénz, munka- és rangkülönbség nélkül. Jellemző, hogy Cabet fenn kívánta a családot tartani. Még megemlíti *Schulze-Delitzsch*⁵, ki a németországi munkások közt betegsegélyező, temetkezési, kölcsön- és iparegyleteket alapított (1859. nyolcvan kölcsön- és 67 iparegylet volt); és *Lassalle*⁶ a német munkásegylet alapítója, kinek társadalmi rendszere a Proudhonéra és Blanc-éra emlékeztet.

*Ez az utóbbi volt előkészítője a modern socialismusnak, melyet aztán teljesen a *Marx*⁷ és *Engels*⁸ megegyező eszméi hatnak át s amelyet tudományos socialismusnak is szokás nevezni. Ez nem ábrándozik valami végleges társadalmi rendszerről, hanem csak a ma fenforgó ellentétek kibékítéséről, ami, illetőleg a feléje való haladás be fog következni, mihelyt tarthatatlanoknak bizonyulnak a jelenlegi viszonyok, de forradalmi úton nem lehet siettetni. A socialismus életterejét ez az irány már nem az emberi természet jóságában, nem az idealismus felé törekvésben látja, mint utópista elődei, hanem abban a közös érdekében a munkásoknak, mely a legfeltétlenebb következetességgel foly a mai társadalmi szervezetből s múlhatatlanul fennáll vele szemben. A történelmi felfogás, illetőleg az evolutio elmélete hát az, amire

helyezkedik a marxismus, de amely azért természetesen nem bízza az időre céljai elérését, hanem szünet nélkül, a legszélesebb körű és legerélyesebb actiót folytatja elvei győzelméért. Nagy hibája, hogy jobbára mellőzi a nemzeti eszmét s a nemzetköziség alapjára helyezkedve, a hazafiúi érzéseket eldobni nem tudókat elzárja magától.

*Megkülönböztetendő mindezekről a részben communismust is hirdető socialis irányoktól az *anarchisták* iránya, kik nem akarják bevárni a tőkén alapuló társadalom valaha elkövetkezendő szétbomlását, hanem forradalommal sietnek neki véget vetni. Ilyenek voltak őket megelőzőleg a specialiter úgynevezett *communisták*, akiknél a javítás elve teljesen háttérbe szorult a pusztítás célja mellett. Dühöngésök azonban csak Franciaországra szorítkozott volt.

Az első francia forradalom alatt, a directoriummal elégedetlen *Babeuf* (1795. végén) a 93-iki alkotmány híveit, a demokratákat, a társadalmi forradalom pártolóit stb. egyesítette, köztök minden embernek abszolút egyenlősége s a magán tulajdon eltörlése mellett lázított (ez a „Société des égaux”, közlönye pedig a „Tribun du peuple”). A kormány betiltotta a társulat gyűléseit, de a tagok titokban még szorosabban csatlakoztak s az egész társadalom felforgatását tervezték; nevezetesen el akarták törölni az államot és egyházat, a tudományt és művészetet, a magán vagyont, a nagyobb városokat, a polgári osztályokat és mindenféle hivatást; kimondták, hogy jövőben nincs szükség több könyvre, hogy közös és egyenlő nevelésben részesüljön minden gyermek, hogy csak a földművelés és legszükségesebb ipar hagyassék meg, szigorú censura őrködjék felette, hogy sem élő szóval, sem írásban senkisék hirdethessen a megállapított elvekkel ellenkezőt stb. Midőn már megtörténtek a szükséges intézkedések a társadalmi forradalom kitörésére, Babeuf az említett eszméket fejtegető nyilatkozatokat függesztett ki Páris falaira, de terve elárultatott, a directorium elfogatta a főcíkosokat (56), rendkívüli törvényszék elé állította őket, mely azután a veszélyesebb tagokat (Babeuf és Darthe) halálra, a többi száműzésre ítélte.

Az ilyenfajta communisták az újabb időben ismét adták életjelt magokról a párisi commune (1871.) céltalan, örült gyujtogatásában és vad rombolásában. De ha ennek az iránynak ilyen az érett gyümölcse, akkor a műveltség barátai részéről nem várhatnak egyebet, mint kárhoztatást, mint élethalál-harcot az utolsó emberig.

*1. A Saint-Simon rendszeréről írt Csiky Kálmán: „A régi socialismusról” (Prot. Szemle 1893.) c. cikkében.

*2. A Fourier iskoláját szintén ismertette ugyanabban a cikkében.

*3. *Blanc* 1813-ban született Madridban. Előbb nevelő és írnok, majd hírlapíró volt Párisban. 1848-tól 1870-ig Angliában tartózkodott. Ekkor visszatért Párisba, hol országgyűlési képviselő volt 1882-ben bekövetkezett haláláig. Nagy feltűnést keltett történelmi munkáival is.

*4. *Cabet* István, született 1788-ban Dijonban. Egy ideig gimn. tanár, később ügyvéd volt szülővárosában. Élénk részt vett a korabeli politikai mozgalmakban, mint lelkes híve a köztársaságnak. Lázító cikkei miatt 1834-ben börtönre ítélték, mire Londonba menekült, hol elsajátította a kommunizmus eszméit. 1839-ben tért vissza hazájába, honnan 1848-ban Texasba vándorolt egy kommunikus gyarmatot alapítani. Terve megújított próba után sem sikerült. Mh. 1856-ban St.-Louis-ban.

*5. *Schulze-Delitzsch* Hermann, született 1808-ban Delitzschben. Majdnem állandóan országgyűlési képviselő volt. Meghalt 1883-ban Potsdamban. Fő elve volt az önszegély, amelynek alapjára helyezte egész gazdasági tevékenységét. Szülőföldjén 1891-ben szobrot állítottak emlékére.

*6. *Lassalle* Ferdinánd, a német socialdemokrata mozgalom megindítója, született 1825-ben Boroszlóban. Alapos képzettséggel, kiváló tehetséggel munkálta az irodalomnak több ágát, köztük a bölcsészetet is. A hatvanas évek elején kezdette meg hatalmas agitatori működését s 1863-ban csaknem dictatori hatalommal felruházott elnökévé választotta az egyetemes német munkás-egylet. Számtalan hívet nyert eszméinek ezután is, míg 1864 aug. 31-én meghalt egy párbaj következtében. Életrajza *Brandestől* 1877., *Kohuttól* 1889. és *Plenertől* 1884. jelent meg.

*7. *Marx* Henrik Károly, született Trierben 1818-ban. 1841-ben bölcsészett doktorrá avattatott. Kölnben, Párisban, Brüsszelben és Londonban folytatott hírlapírói, írói és agitatori tevékenységet. Ez utóbbi tekintetben londoni időzése alatt ért el legtöbb eredményt. A munkásmozgalmakat ő tette nemzetközi jellegűekké. Meghalt 1883-ban. Életrajzát *Engels* (1892.) és *Gross* (1885.) írta meg.

*8. *Engels* Frigyes, 1810-ben született Barmenben. Sokáig működött kereskedői pályán, egy ideig pedig hírlapíró volt. 1869-ben azonban visszavonult az üzlettől s attól fogva Londonban élt egész 1895-ben bekövetkezett haláláig. Számos munkája szolgált a socialdemokrata propagandát.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A BÖLCSESZET.

50. Absolutisták: Schelling, Hegel.

Schelling¹, miként életpályáján, úgy a bölcseletrben is korán megért, sok változáson ment át, de gyorsan hanyatlásnak is indult. Fejlődésében a szerint, amint Fichtének, Spinozának, Giordano Brunonak vagy Böhmének állott a befolyása alatt, több korszakot lehet megkülönböztetni. Előbb egészen Fichtéhez csatlakozott, akinek „én”-jét tudásunk legalsó alapjának tekintette, majd félig-meddig szakítva vele, a természetet az „én” lényegéből vezette le. Ezen az állásponton azt állította, hogy az anyag fogalma az emberi szellem nézletéből veszi eredetét (Von der Weltseele 1798.), hogy nem az anyag az első, hanem az erők, mert az anyag maga is az erők egysége. Természet és szellem kölcsönösen áthatja egymást, a természet a látható szellem, a szellem a láthatatlan természet. Ennélfogva a természet különböző nyilatkozatait egységbe foglalni törekedvén, ezt az egységet a *világszellem*ben találta fel.

Idáig jutva, szakítania kellett az abszolút idealizmusszal, mert a természet mint realitás állott előtte, s belátta, hogy nem minden, ami van, alany (Subject = én), hanem van önálló tárgy is (Object = nem én.) Így jött létre *természetbölcselete* szemben az ő *transzcendentális bölcseletével*. Az első szerint a természetből származik az értelmiség (= én), a második szerint megfordítva. De míg Fichténél a világ (= nem én) csak annyiban reális, amennyiben az ember felfogja, áthatja s reális létté alkotja szellemével: addig Schelling szerint a szellem nem egyéb, mint a természet élete (tehát azonos a természettel, vagyis inkább természet és szellem ugyanazon tünemény két sarka, mint a delejtűnél). *Természet és szellem azonos levén*, ez a szembeállítás nem foglal magában ellentmondást. A *természetbölcseletben* Schelling a *szervezetek* (organismus) *foksorozatával* foglalkozik, különbséget tesz a szerves és szervetlen természet közt és kimondja eredményül, hogy ugyanabban a szervezetben mindkettő egybe van kapcsolva; a képző (reproducáló) erő amott, megfelel a vegyi folyamatnak (elégésnek) itt, az ingerlékenység megfelel a villamosságnak, az érzékenység, mint legfőbb fokozat a delejességnek. A *transzcendentális bölcseletben*, mint a belsővé vált természetbölcseletben a természetnek

említett foksorozata, mint a szemlélő alany (= én) fejlődése ismétlődik, feladata pedig az, hogy összhangzásba hozza az alanyt és tárgyat (Subject, Object). Ezt a bölcsészetét három részre osztja: elméleti, gyakorlati és művészeti bölcsészetre; az első az akaratban, a második a történelemben, mint az abszoltnak előhaladó kijelentésében nyilvánul, a harmadik a művészet, mely mint tudatos előállítás felette áll a tudatnélküli vagy természeti teremtesnek és amely az alany és tárgy közötti összhangzatot hozza létre.

Miután Schelling a művészettel helyettesítette a Fichte erkölcsi világregdjét (az Isten Fichténél csak az erkölcsi hit tárgya, Schellingnél pedig a széptani nézletnek közvetlen tárgya), új álláspontot foglalt el (Spinoza) s kijelentette, hogy az észnek feladata az alany és tárgy, az ideális és reális közti különbségnek megszüntetése (Vorlesungen über die Methode des akad. Studiums 1803., ez az egész rendszer átnézete). Szerinte az *eszen kívül semmi sincs*, minden abban van, az az *absolut*. Minden dologban egyesülve van az alany és tárgy (szellem és természet), de különböző vegyületben; most az egyik, majd a másik túlnyomó; a kettő közt azonban nem minőségi ellentét, hanem csak mennyiségi különbség van. Így az *azonosság bölcsészetét* befejezte s a természet és szellem közti ellentétet, habár önkényes és homályos állításokkal lerontotta. Most már kimondhatta, hogy magában véve nincs egyes lét vagy egyes dolog, hanem csak osztatlan egész (totalitás). A reális és ideális az universonak két oldalát képezi, melyek *hatványok* (= mennyiségi különbség az alany és tárgy közt) szerint fejlődnek. A *reális oldal* első hatványa az *anyag* és a nehézség, melyben a tárgy túlsúlya legnagyobb; második a *világosság*, a természet benső nézlete; harmadik a *szervezet*, a világosság és nehézség közös terméke (a földből állat és növény lesz.) Az *ideális oldal* első hatványa a *tudás*, mint az elmélődés (reflexió) hatványa; második a *cselekvés*, az aláfoglalás (subsumtio) hatványa; harmadik az *ész*, a két előbbinek egysége; e három hatvány az *igazban*, *jóban* és *szépben* nyilvánul.

Schelling kísérletet tett a *keresztyénségnek* történelmi összeállítására is. Eszerint Istennek emberré levése öröktől fogva tart, *Krisztus* az emberré levésnek csak történelmi, megjelenő tetőpontja, mint egyén azon körülményeiből teljesen felfogható személy. Minthogy Isten örök és kívül van az időn, nem gondolható, hogy az időnek valamely részében emberi természetet vett volna magára. A keresztyénségnek időhöz kötött alakja, a külső keresztyénség nem felel meg saját eszméjének s ennek csak

remélhető a megvalósulása. Legnagyobb akadályára van az úgynevezett *biblia*, mely valódi vallásos tartalom tekintetében kevesebb becsű más vallásos iratoknál. A külső keresztyénség újjászületése vagy egy tökéletesebb vallásalak csak akkor várható, mikor egybeolvad a *bölcsészet*, *vallás* és *költészet*. Ebben a fejtegetésben már a „*kijelentés bölcsészetének*” s az abban hirdetett *jánosi korszaknak* jelei mutatkoznak. A történelem kezdetére valami *aranykorfélét helyez*, mert szerinte lehetetlen, hogy az ember az állatíságból önmagától emelkedhetett volna az értelmiségre. Ennélfogva a jelen emberiséget egy másíknak kellett megelőzni, emellett szól az Isteneíróról és hősöíróról fenmaradt monda. A vallás és műveltség eredete az emberénél tökéletesebb természetekre vezethető vissza stb.

Itt már a *mysticismus* terére lép Schelling s a szemlélődés biztos talajáról a képzelet szárnyaira bízva magát, folyvást emelkedik oly magasra, honnan a reálist lassanként ideálissá látja vékonyodni s utoljára az anyag úgy tűnik fel előtte, mint a szellem negatíója. Hűtlen lesz Spinozához s „*Bölcsészet és vallás*” (1804.) című művében az újplatonismus és a középkori keresztyénség felfogását követve, kimondja, hogy a *világ előállása* az Istentől elpártolás eredménye s a *történelem* célja a kijelentés befejezése. Még ezen a ponton sem állapodik meg, hanem a *rajongást* igazi tudománynak hirdeti s Böhménél fedezi fel a legnagyobb bölcseséget (1809.). Megtagadja korábbi álláspontját, Krisztust a történelem központjává, a *keresztyénség alapdogmáit*: a kijelentést, háromságot, emberré levest, Istennel kibékülést a világírejtély megoldása kíséíretének tekinti stb.

Hegel² a legszabályosabb és legbámulatosabb szerkezetű bölcsészeti rendszert alkotta és ezt mind ő, mind tanítványai oly tökéletesnek hitték, hogy lehetetlennek képzelték tovább íejtését. Kétséígtelen, hogy a scholasticismus (értsd: logicismus) virágának, a dialektika példánykéíének eddigelé Hegelnek a rendszere a legtökéíetesebb; de hogy minden időben mértékül, a gondolkodásnak örök útímutatójául szolgálhatna, annak a bölcsészet jelen íránya s a hegelismus hanyatlása az ellenkezőjét bizonyítja.

Rendszerének alapját a „*Phaenomenologie des Geistes*” (1806.) című művébe rakta le, egész rendszerét pedig az „*Encyklopaedie der philos. Wissenschaften*” (1817.) címűben íejtette ki. A Hegel rendszerének csak beosztása és kidolgozása eredeti; ugyanis módszerét Fichtétől, álláspontját Schellingtől kölcsönözte. Hibául róíta fel Schellingnek, hogy az abszolút s

az ideálisnak és reálisnak két ellentétét, csak úgy odaállította minden kifejlesztés és megalapítás nélkül; hogy elkerülje ezt a hiányt, egy *tételt* állított fel előbb, aztán annak *ellentétét* s végre a kettőnek *közvetítését* fejtette ki (*thesis, antithesis, synthesis*). Bölcsészetének *feladatául* tűzte ki, hogy minden létet tudatos létté, azaz *tudássá* emeljen. Ezt a feladatot igyekezett megoldani a Phaenomenológiában, a szellem fejlődésének történelmében, mely mű meglehetősen homályos, nehezen érthető és telve hypothesesekkel.

Hegelnek a *rendszere*, mely a *pantheismus* vagy helyesebben a *panlogismus* körében mozog, abból a *föltevésből* indul ki, hogy az *absolut* tiszta, anyagtalan *gondolat* volt legelőbb, azután önmagából kilépve, *természetté* lett s végre, mint *tudatos szellem* tér vissza magába. Ezen az alapon három részre osztja a bölcsészetet: első az *ész bölcsészete* vagy logika (a korábbi metaphysika), vagy Isten a világ teremtése előtt; második a *természetbölcsészet* (= physika); harmadik a *szellem bölcsészete* (= ethika). A *logika* a *lét* tanával kezdődik: a tiszta, közvetlen, minden határozottság nélküli lét = tiszta semmi (= nemlét), ezen kettőnek egysége a *létesülés*; a létesülésben a lét úgy fejlődik tovább, mint a tagadás tagadása vagy mint *magára való*, mozzanatai az egy, sok, a vonzás és taszítás; a minőségnek és mennyiségnek egysége a *lényeg*. A *lényeg* tana a közelebről meghatározott és a jelentkező dolgokban nyilvánuló létről szól; a lét és lényeg egysége fogalom. A *fogalom* tana a gondolkodás módját adja elő; az *alanyi* (subjectiv) *fogalom* az általánosság, ítélet és következtetés mozzanatait fejt ki; a *tárgyi* (objectiv) *fogalom* a mechanismus, chemismus és teleologia mozzanatain halad át; a fogalomnak és saját realitásának egysége *magára-valóságában eszme*, ennek mozzanatai az élet, az ismeret és az absolut eszme (ez a legfőbb fogalom). Az eszme, midőn nem magára való, hanem másban van, azaz kilép magából, *természet*. A *természetbölcsészet* szerint a természet három fokozaton halad át: első az *anyag* és ennek rendszere a mechanika (csillagászat is), második az *erő* és rendszere a dinamika (természettan, vegytan, égtünettan), harmadik az *élet* és rendszere az organika (ásvány-, növény- és állattan). Az eszme, midőn magánál van, *szellem*. A *szellem bölcsészete*ben a szellem ugyancsak három fokozaton fejlődik tovább: első az *alanyi* (subjectiv) *szellem* (lélek, egyes ember, anthropologia); második a *tárgyi* (objectiv) *szellem* (jog; erkölcsiség; erkölcsiség a családban, társadalomban, államban, végre a világtörténelemben, mint az összes

emberiség foglalatjában); harmadik az *absolut szellem* (művészet, vallás, bölcsészet).

Hegel szerint minden vallás a következő forrásokból meríti tartalmát: a szellemnek abból a törekvéséből, hogy az abszoluthoz, mint mindent befoglalóhoz, mint a jelenlét minden ellentétét kibékítő substantiához bensőleg felemelkedjék; abból a tudatból, hogy az alany egy az Istennel. Minden vallás az isteni és emberi egységét keresi, de a különböző művelődési fokozatokon természetesen különbözőleg fogja fel azt. A legalsó fokozaton, a *természeti vallásokban* Isten még csak természeti hatalom, a természet substantiája, kivel szemben az egyéni, a véges semmiként enyészik el. A második fokozaton, a *szellemi egyéniség vallásaiban* alanynak (= személy) tekintetik az Istent; a *zsidók* istene mindenható, bölcs, fenséges személyiség, ez a vallás tehát a *fenségesség* vallásának mondható; a *görögök* vallásában az istenség szoborszerű isteni alakok körévé lesz, s mint ilyen, a *szépség* vallásának nevezhető; a *rómaiak* vallásában abszolút állami cél gyanánt szerepel az istenség eszméje s ezért az az *értelem* vagy *célszerűség* vallásának tartható. Az istenségnek a világgal tényleges kibékülése csak a harmadik fokozaton, a *kijelentett vallásban* vagy a *keresztyéniségben* következik be. Ez a vallás a *Krisztus* személyében az istenembert, az isteninek és emberinek megvalósult egységét látja; az *Istent* önmagát kinyilatkoztató (emberré levő vagy önmagából kilépő), és ebből a kinyilatkoztatásból örökké önmagába visszatérő *eszmének*, azaz *háromezgy istennek* fogja fel. A kijelentett vagy *keresztyén vallásnak* szellemi tartalma ugyanaz, ami a szemlélődő bölcsészeté, csak hogy ott a *képzet*, itt a *fogalom* módozata szerint adatik elő s ami ott *hit*, itt *tudássá* lesz.

Schelling inkább délen, Hegel északon gyakorolt igen nagy befolyást a theológiára. Hegelt úgy tekintették, mint aki a prot. egyházi tannak legalább alakilag visszaszerezte tekintélyét. *Követői* közül nevezetesebbek voltak: Gabler, Michelet, Göschel, Rosenkranz, ez az utóbbi a Hegel életírója, munkáinak kiadója s legkitartóbb tanítványa. A mester halála után *pártokra* szakadtak a tanítványok: a *jobb oldal* conservatív, sőt reactionarius szellemben működött, „a vallás valóságában semmi észellenest, semmi tagadásra vagy javításra méltót nem talált s a transcendentalis istenség képzetét egész teljességében észszerűnek tartotta;” az Istennek világontúli személyiségét a Krisztus kizárólagos istenségét, a lélek egyéni fenmaradását s a többi más föltevéseket

bölcsészeti tényeknek vette. A *közép párt* ragaszkodott a mester felfogásához, azt állítván, hogy „a valódi dogmában lehetséges az észszerű tartalom, s az észszerű tartalom a valódi dogmának megfelelő alakot ölthet magára.” A dogmáknak tehát elvetette a szó szerinti felfogását s csak az észszerűeket tartotta meg belőlök. A *baloldal*, a jobboldal optimismusával szemben pessimismusszal lépett fel, a dogmákban nem az észszerűeknek látszókat, hanem csak a gondolatokat tartotta igazaknak, s tagadni kezdette lassanként a dogmákat is (ide tartoztak: Strauss, Bauer Bruno, Feuerbach a theologia; Ruge Arnold a politika és társadalom terén). Hegelnek a gondolatait képviselték Franciaországban: Proudhon, Leroux, Renan, Michelet Gyula; Magyarországon: Szeremlei Gábor, Wurga János, Tarczy Lajos, Kerkápoly Károly, Erdélyi János, Molnár Aladár, Heiszler József s mások. A Schelling hatása a magyar írók közül Aranka Györgynek, Pethe Ferencnek, Almási Balogh Sámuelnek, Nyiry Istvánnak stb. érezhető a munkáin.

1. *Schelling* Frigyes Vilmos József 1775. szül. Leonbergben, Württembergben, 15. évében már a tübingai theol. seminariumot látogatta, 17. évében tudorrá avattatott s fellépett mint bölcsészeti író; egy ideig nevelő volt Szászországban, majd Jenában a Fichte tanítványa és munkatársa lett s az ő távoztával 1798-tól fogva ugyanott tanár; Hegellel kiadta a „Kritische Journal für Philosophie” című szaklapot; 1803. Würzburgba ment rendes bölcsészettanárnak, 1807. mint az új tudományos akadémia rendes tagja Münchenben telepedett le, később tanári minőségben működött az új egyetemnél, 1841-ben Berlinbe költözött s néhány felolvasást tartott, végre schweizi útjában Ragatzban meghalt 1854.

2. *Hegel* György Vilmos Frigyes 1770. szül. Stuttgartban, majd házi nevelő volt Schweizban és Frankfurtban; 1801-től, mint magántanár Schellinggel együtt működött Jenában; 1806. ugyanott tanár lett; 1808. igazgatónak ment a nürnbergi gimnáziumhoz; 1816. heidelbergi, 1818. berlini tanár, 1821. az utóbbi helyen igazgató lett s meghalt 1831. a kolera alkalmával.

51. Eklektikusok.

A) Optimisták és teleologusok. 1. *Schleiermacher* (l. 40. c.) elsajátítván a Plato, Spinoza, Kant, Fichte és Schelling eszmeköreit, gazdag szelleméből és kedélyéből egy felemelő, nemes synkretismust fejtett ki, mellyel megjelölte az újkori theologia útját.

2. A *Herbart*¹ bölcsészetének kiindulási pontját nem képezi egy ész-

eszme, mint a legtöbb bölcsészetnél, hanem feladatul tűzi ki, miként Kant is tette, az alanyi tapasztalat kritikai megvizsgálását és feldolgozását. Ebben a törekvésében azonban a Kanttól eltérő eredményre jutott. A Kantét megelőző összes és az erre következő német bölcsészeti rendszereket elhibázott kísérleteknek tekintette, még leginkább érintkezett a Hegel rendszerével, de csak úgy, mint saját ellentétével. Herbart a kétkedésen kezdi s *alsóbb* és *felsőbb kétkedést* (skepsis) különböztet meg, az első szempontból csak azon kétkedik, hogy vajon olyanok-e a dolgok, amineknek látszanak; a második szempontból azt kérdi, hogy létezik-e igazán valami? Vizsgálódásainak eredménye a *realisok fogalma*. *Realisok* alatt érti az eredetileg különböző, valódi és változhatatlan dolgokat; a dolgoknak dolgokul gondolt jegyeit, melyek a régiek atomjainak s a Leibniz monasainak felelnek meg. Ezekkel foglalkozik a *metaphysikában*; az „én”-nel a *lélektanban*. Utóbbi szerint az én is reális, tért nem foglaló lényeg az agyban, mely azonos a lélek fogalmával, melynek egész élete az önfentartásban áll s melynek képzeit Herbart a mechanika szabályai szerint igyekezett kiszámítani. A lélektanban, Herbart szerint, a metaphysika ki van békülve a tapasztalással, mert a lélektan elvei a tapasztalat tényei. Az *Isten fogalma* nem illik be a metaphysika keretébe, de megnyugtatóan a teleologisáló erkölcsstanból vezeti le (Főbb művei: *Hauptpunkte der Metaphysik* 1806. *Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik* 1824.).

3. Krause² az „én”-en kezdi bölcsészetét s azt a *szellemi és anyagi lét és élet* terén fejtegeti. *Istennek* immanens és transcendens voltát össze igyekezett egyeztetni s ezt a felfogást *panentheismusnak* nevezte. Isten a *világot* öröktől fogva teremti, szerves lényei közt három ország van: növény, állat, ember. Az emberiség a világegyetemnek felsőbb tagja, a földön alantibb életet folytat és hivatása itt a lehető legnagyobb méltóságot és szépséget elérni. Az *emberiségben két tagot* lehet megkülönböztetni: egyikhez tartoznak a házasság, család, község, törzs, nép és népszövetség központosító körei, melyeknek célja az *örök béke*; másikkhoz tartoznak a képzési és hivatási körök: a vallás, tudomány, művészet, ipar, nevelés, erkölcs és jog. Mindenik körnek feladata egymást áthatni s az emberiség célját betölteni. Az *egyház* nem tekintheti magát a többinél felsőbb, kiváltságos (vagy éppen isteni jellegű) körnek, mert az egész emberi rend isteni eredetű. Minden *állam* felett áll Isten, mint

legfőbb bíró és uralkodó s az isteni jogot érvényre emeli az egyesek és népek rosszakarata ellenére is. E rövid átpillantásból látható, hogy a szellem és test, az Isten és világ dualismusától Krause sem tudott megszabadulni.

*4. Lotze³ egy olyan világnézetnek az alkotója, mely a Leibniz-féle monas-tannal rokon realistikus pluralismusból indul ki és idealistikus monismus felé törekszik. Amennyiben emez egy öntudatos istenség fogalmában csúcsosodik ki, amely körül fog és magában tart minden egyes lényt, s illetőleg előidézi törvényes összefüggéseket és kölcsönhatásokat: annyiban Lotze az u. n. speculativ theismus képviselőihez tartozik. A vallásos meggyőződés kifejlesztésére és megtartására egyetlen alapként szerepel a lelkiismeret kijelentése, melyet az Isten szavának tekint a vallásos ember; az egyes véges lények szintén nem a természet termékei, hanem az Isten gyermekei, s a világ folyása nem egyéb, mint az Isten országának megvalósulása.

B) A teleológiának pessimista ellenei. 1. Schopenhauer⁴ éles elméjű, szellemes, de kiállhatatlan férfi volt; már harmincadik évében megunta a világot és életet s tökéletes embergyűlölővé vált. Kuttyáján kívül senkit sem szeretett. A Fichte „én”-jét pantheista szellemben, mint *akaratot* fogta fel s a Kant *magára való dologja* (= Ding an sich) helyébe tette. Szerinte (Die Welt als Wille und Vorstellung 1818.) minden létező az okság (causalitas) elve alapján ismerhető meg (ok, ismeretalap, létalap, indok); minden, ami a végesnek, az egyénülésnek (individuatio) alakjában megismerhető, csak az ész képzete, csak *tűnemény* (= phaenomen; tér, idő, kategóriák phaenomenalitása). A világnak, mint képzetnek metaphysikailag megette áll az akarat (természeti akarat), mely az időben és térben egyénül s az okság alakjában tárgyasul. Az akarat tárgyasulásának fokozatai az eszmék. Az egyéni akarat határolt (determinatus), de az értelem szabaddá teszi az eszmék ismeretével. Minden egyes akarat ténynek van célja; de az összes akaratnak, mely a világnak felel meg, nincs. A világban vagy természetben roppant mennyiségű erő használtatik fel minden cél s ész nélkül s semmi haszna az egésznek. Az ember élete szenvedés, mert minden óhajtás fájdalom, ugyanis mindig valami hiányból ered az akarás. Ha ki van elégítve az akarat, az ember megint ott van, ahol volt, mert csak egy óhajtástól, azaz fájdalomtól szabadult meg. Tévedés azt hinni, hogy az élet célja boldogság, és így jobb volna, ha nem is volna élet a földön. Az élet csak megzavar a semmiség boldog nyugalomában (hogy lehet boldog a

semmi?). Az igazi megváltás abban áll, ha teljesen megtagadjuk az élethez való akaratomkat. A *történelem* az emberiségnek hosszú sivár álma. És így a Schopenhauer kétségbeesési bölcsészete, komor pessimismusa a buddhisták Nirvánájába merül el.

2. Hartmann⁵ a Schopenhaueréhez hasonló pessimismusnak vetette meg alapját, melyhez a Schelling és Hegel bölcsészeteinek és a buddhizmusnak elemeit dolgozta fel. A *magára való dolog* helyébe (Kant) az öntudatlant helyezte, melyet a világ abszolút tényezőjének tart bizonyos tekintetben. Rendszerénél (*Philosophie des Unbewussten* 1873. 5. kiad.) közelebbről érdekel a keresztyén vallással és egyházakkal szemben elfoglalt álláspontja (*Die Selbstersetzung des Christenthums und Religion der Zukunft* 1874. 2. kiad.). Miután kimutatja, hogy a katolicizmus következetesen fejtette ki dogmáit egész a pápai csalatkozhatatlanságig s kiindulási pontjához híven, okvetlen ellenségévé kellett lennie minden olyan haladásnak és műveltségnek, mely az ő saját alapját ingathatná meg; miután igyekszik kifejteni, hogy a protestantizmus, midőn tiltakozott az abszolút egyházi tekintély ellen, s szabadságot követelt, oly térre lépett, mely lassanként eltéríté a keresztyénség alapjától, amint bizonyítja a liberális protestantizmus keresztyéntelensége és vallástalansága: elismeri, hogy szükség van még világvallásra, anyagot is keres a jövő vallásához és vizsgálódásainak eredményét a következőkben foglalja össze. A tudomány jelen állása mellett a jövő vallásának pantheizmusnak kell lennie, még pedig pantheista monizmusnak (minden polytheizmus kirekesztésével) vagy *személytelen immanens monoteizmusnak*, melynek istensége nem a világon kívül, hanem a világban van. De ezt nem lehet feltalálni a háromsághívő (polytheista) pozitív keresztyénségben, sem a szabadelvű protestantizmus elvont személyes theizmusában; hanem az ind és zsidó-keresztyénség vallásfejlődésében, ha t. i. ezt a kettőt összetétel (synthesis) útján egy képződménynyé idomítjuk, egyesítjük előnyeiket, mellőzzük hiányaikat s ezzel az új alakkal helyettesítjük mindkét vallásos irányt. Ez lenne aztán igazi világvallás. Egy ilyen *panmonoteizmus*, Hartmann szerint leginkább megegyezik az észszel; a vallásos kedélyt egészen áthatja, megnyugtatja; az erkölcsnek legerősebb támaszt szolgáltató metaphysika lesz; tehát leginkább megközelíti azt, amit a nép, mint igazságot keres a vallásban. Ilyenféle mondva csinált vallás már sok agyban született az íróasztalok mellett, de még egy vallást sem sikerült megingatniuk; a bölcs tervezők

feledik, hogy a vallás az élet szüksége s csak az élet szabad mezején nőhet kicsinyből nagygyá, s akkor is csak úgy, ha alapítója vagy reformátora érti és érzi kortársai bajait, szenvedéseit, szükségait, ezeknek megszüntetésére megtalálja a kellő alapot, az eszmét s ezért képes küzdeni a múlt avult alakjának védőivel egész a vértanú koszorúig.

1. *Herbart* János Frigyes 1776. szül. Oldenburgban, 1805. göttingai, 1809. königsbergi, 1833. újra göttingai tanári állást foglalt el, meghalt 1841.

2. *Krause* Károly Keresztély Frigyes 1781. szül. Eisenbergben, 1802-től Jenában magántanárkodott, 1803. mint bölcsészeti író lépett fel, a bölcsészeti irodalomnak és a szabadkőművességnek élt, rendes tanárságig nem tudott felvergődni, a sors üldöztette volt, betegségtől és családi gondoktól gyötörtetve, reménytelenül halt meg 1832. Münchenben; főbb művei: *Abriss des Systems der Philosophie* 1825., *der Logik* 1828. stb..

*3. *Lotze* Rudolf Hermann 1817-ben született Bautzenben. Először az orvosi, azután a bölcsészeti tudományokból szerzett licentiatust a lipcsei egyetemen, ahol 1842-ben rk. tanára lett a bölcsészetnek. 1844-ben r. tanárnak ment Göttingába, 1880-ban Berlinbe, de már 1881-ben meghalt. Fő műve: *Mikrokosmos* (3 k. 1856–64. IV. kiad. 1884–8.). Halála után jelent meg a „*Grundzüge der Religionsphilosophie*” (II. kiad. 1882.). Magyarra is le van fordítva egy pár munkája.

4. *Schopenhauer* Arthur 1788. szül. Danzigban, atyja bankár volt, szorgalmasan tanulmányozta a világot, az életet; 1820–33. Berlinben magántanárként működött, azután mint magánzó élt s fejezte be életét M.-Frankfurtban 1860.

*5. *Hartmann* Ede 1842-ben született Berlinben. 1858-ban katona pályára lépett. 1860-ban tiszti rangot nyert, de már 1865-ben megvált a hadseregtől. Festészettel, zeneszerzéssel és drámaírással foglalkozott ezután egy ideig, míg végre felismerve valódi hivatását, 1867-től tudományos munkásságot folytatott Berlinben.

52. A realisták.

1. Az *empiristák* a belső tapasztalatra alapították bölcsészeti vizsgálódásaikat. Ebben az irányban működött *Beneke*¹ a Schleiermacher tanítványa, ki azonban Herbarthoz csatlakozott, de mellőzte ennek a metaphysikáját. A velünk született fogalmakat és lelki tehetségek létezését tagadta s *lélektanát* csak a belső tapasztalatra alapította. Az ingerek által képződött érzelmekből és észrevételekből indulva ki, gondos figyelemmel kísérte a lélek képződményeinek folyamatát és erre alapította az *erkölcsant* az alanyi és tárgyi becslés elvével (*Erfahrungsseelenlehre* 1820. *Grundlegung zur Physik der Sitten* 1822. *System der Logik als Kunstlehre des Denkens* 1842. *Die neue Psychologie* 1845.). *Überweg* königsbergi tanár (mh. 1871.) a Beneke tana után aristotelesi alapra fektette a logikát (*System*

der Logik und Geschichte der logischen Lehren 1857.). *Fortlage* jenai tanár Benekének a tanát a Fichte szemlélődésével helyettesítette (*System der Psychologie als empirischer Wissenschaft aus der Beobachtung des inneren Sinnes* 1855.).

2. A *materialisták* tulajdonképpen nem tartoznak a bölcészekhez, hanem a természettudósokhoz s itt csak annyiban említhetők, amennyiben ellenzéki állást foglalnak el minden bölcészeti eszmével szemben. Ezen kör egyik kiváló képviselője a németalföldi *Moleschott* Jakab², ki első kísérlette meg a materialismust (de nem a tisztát, hanem az erővel kapcsolatost) tudományos alapon tárgyalni. Fő műve (*Der Kreislauf des Lebens* 1862. 4. kiad.) egészen természettudományi irányt követ s az úgynevezett materialista, helyesebben *hylodynamikai* (anyag és erő) iskola evangéliuma lett. *Büchner* Lajos³ darmstadti orvos (*Kraft und Stoff* 1855–1870. 11. kiadás) abból az elvből indul ki, hogy *nincs erő anyag nélkül* és anyag erő nélkül. Az erő az anyag tulajdonsága, s mint ilyen, öröktől fogva benne rejtett elválhatatlanul. Teremtő erő nem gondolható, ennél fogva a világ vagy az anyag öröktől fogva létezik és létezni fog mindörökké. Az anyag elenyészhetetlen, megsemmisíthetetlen, de folytonosan vándorol s ez az *anyagcsere*. Az anyag térben is végtelen, a vízcsepp millió ázalék férgeitől kezdve a ködfoltok millió csillagáig anyag van mindenütt. Az anyag örök, változhatatlan törvények szerint mozog. A földön folyvást megújuló szervetlen és szerves lények képződését nem vezeti semmi ész, hanem a *természet képző ösztöne* hoz létre mindent a külső körülmények szerint; ezt bizonyítják a legképtelenebb és legcéltalanabb szülöttek. A természetnek önmagán kívül nincs más célja; ezen állítás mellett szólnak a világon létező céltalan és haszontalan dolgok (ragadozó állatok, betegségek stb.). Az, amit *léleknek* neveznek, az agy váladéka. A *gondolatok* az agyhoz úgy viszonylanak, mint az epe a májhoz, azzal a különbséggel, hogy a gondolatok nem anyagok s nem önkénytelenül válnak el, hanem az agynak erői. Hogy *velünk született eszmék* nincsenek, ezt eléggé igazolják a siketnémák s az elhanyagolt nevelésű vagy buta emberek. Vannak népek (*Büchner* és társai szerint), kiknek fogalmok sincs vallásos dolgokról, jogról, erényről, lelkiismeretről, szépségről stb. A személyes *halhatatlanság* tana magától elesik, ha agy nélkül gondolat nem képzelhető; e tan a szív meggyőződése, de a tudománynak semmi köze hozzá (hát kinek vagy minek van?). A némely bölcésztől és természettudóstól úgynevezett *életerő* nem létezik. Az ember és állat közt csak fokozati különbség van, az állatok

is beszélnek. *Szabadakaratról* szó sem lehet, mert minden lény a származás, nevelés és körülmények terméke. Végre kimondja Büchner, hogy az ő *naturalista* (és nem *materialista*) *nézete* nincs kárára az erkölcsiségnek, sőt a fenséges eszméket sem zárja ki. Vogt Károly különösen az állattan terén tett kutatásaival tűnt ki (*Physiologische Briefe* 1845. *Vorlesungen über den Menschen* 1863.).

3. *Positivisták és relativisták.* Ebbe a körbe nemcsak a Comte pozitív bölcsészzeiének követői tartoznak, hanem mindazok, kik a tapasztalati világban az egyes dolgoknak és az általánosnak kutatását és megismerését pozitív tudományos tényekre igyekeztek alapítani; tehát akik a tudományokkal bölcsészeti szempontból foglalkoztak, vagyis azzal a tudattal, hogy minden ismeretet az egység, törvényesség, határolhatatlanság és viszonyosság kapcsai foglalnak össze. Ezen irány kiválóbb képviselői közé tartoznak: *Lamarck* (1744–1829. *Philosophie zoologique* 1809.), *Cuvier* (1769–1832. *Le Règne animal* 1817.), *Humboldt* Sándor (1769–1859. *Kosmos* 1845.), *Helmholtz* (*Lehre von den Tonempfindungen* 1836. *Erhaltung der Kraft* 1847. *Wechselwirkung der Naturkräfte* 1854.), *Liebig* a kitűnő vegyész, *Wundt* (*Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele* 1863. *Mechanik der Nerven und Nervencentren* 1871. stb.). *Czolbe* (*Neue Darstellung des Sensualismus* 1855.), *Höckel* (*Generelle Morphologie der Organismen* 1866. *Natürliche Schöpfungsgeschichte* 1868. stb.) s mások.

A tulajdonképpen való *positivismus* alapítója a francia *Comte Ágoston*⁴ volt, ki az újabb kor azon törekvését, hogy exact adatokra alapíttassék minden tudomány, egyetemes szempontból törekedett érvényre emelni. Ennélfogva az emberi tudás egyetemét oly rendszerbe igyekezett foglalni, melyben mind az egyes részek, mind egymáshoz való viszonyuk, mind az egész áttekinthető legyen. A *positivismus* a vázolt alapon *elvet* minden *metaphysikát*, nem foglalkozik a *dolgok lényegével* vagy feltétlen (absolut) okával, nem bajlódik a *célfogalommal*. Az empirismus *módszerét* követi, azaz tapasztalati tényekből indul ki s csak az *inductio* útján szerzett objectív ismereteket tekinti érvényeseknek. Összeállítja azt a történelmi nézletet, mely szerint az emberi ismeret a *theologiai* gondolkodásmódtól a *metaphysikain* át a *positiv* gondolkodásmód fokozatáig haladt; elkészíti a *tudományok osztályozását*, melyben egymás mellé rendeltetnek a matematika, astronomia, physika, chemia, biológia és a sociologia. A *lélektant* és *erkölctant* a történelemhez és statisztikához utasítja s a

történelemnek bölcsészeti kidolgozását követeli (Cours de philosophie positive 1863–64. 2. kiad.). Comte-nak legbuzgóbb tanítványa volt *Littré*, a mester műveinek kiadója (Aug. Comte et la philosophie positive 1863.); legtöbb és legkitűnőbb követői az angolok közül kerültek ki, mint *Herschel János* (Bevezető értekezés a természet-bölcsészeti tanulmányához 1831.), *Whewell* Vilmos (Az inductív tudományok története 1837. Az inductív tudományok bölcsészete 1840. Felolvasások az angolországi bölcsészeti erkölcsstan történetéről 1852.), *Lyell* (Az emberi nem kora, A geológia elvei 1830.), *Mill Stuart János* (A deductív és inductív logika rendszere stb. 1843., magyarul Szász B.), *Darwin Károly Róbert*⁶ (A fajok eredete 1859–72. 6 kiad. magyarul is), ki a teremtés rejtélyét azzal a gondolattal vélte megfejtetni, mely szerint minden állat és növény bizonyos ős alakokból fejlődött ki, a tökéletesebb fajok a tökéletlenekből keletkeztek s a létező különbségeket a létért való küzdelem, a természeti kiválasztás s a tenyészők keresztezése idézte elő; az emberi nem őszülőit elég önkényesen, ha nem is egyenesen a majmoktól, de majomfélétől származtatta le (Az ember eredete 1870.), *Lewes György* (A bölcsészet története Thalestól Comte-ig 1867. 3. kiad.), *Buckle Tamás* (1820–62. Anglia művelődésének története 1857., magyarul is), *Lecky* (A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában 1865. magyarul 1872.), *Draper* (Európa szellemi fejlődésének története 2. német kiad. 1871. A vallás és tudomány közti összeütközések története 1873.). Ez a három utóbb nevezett tudós lélektani és élettani elvek szerint dolgozta fel a történelmet s új korszakát nyitotta meg vele a történelemírásnak, melyben nem elégsznek meg többé a politikai események rajzolásával, hanem a nemzetek összes életét (vallás, tudomány, művészet, ipar, kereskedelem stb.) a lehető legvilágosabban áttekinthető képpé állítják össze s felkutatni és tisztán feltüntetni törekednek az emberiség fejlődési fokozatait, valamint az azokat siettető vagy késleltető okokat.

*1. *Beneke* Frigyes Ede, 1798-ban született Berlinben. 1820. után a berlini, 1824-ben a göttingai egyetemen lett magántanára a bölcsészettan 1827-ben visszatért Berlinbe, hol 1832. rk. tanárságot kapott. 1854-ben eltűnt s csak 1856-ban találták meg holttestét.

*2. *Moleschott* 1822-ben született 's Hertogenboschban. 1845-ben orvosi gyakorlathoz kezdett Utrechtben, 1847-ben pedig magántanári képesítést szerzett a heidelbergi egyetemen, melyen 1854-ig elő is adott. 1856-ban zürichi, 1861-ben torinói, 1879-ben római egyetemi tanár lett s meghalt 1893-ban.

*3. *Büchner* született 1824-ben Darmstadtban, ahol tanulmányai befejeztével

orvosi gyakorlatot is folytatott 1854-ig, midőn Tübingába ment egyetemi magántanárnak. Fő műve miatt kénytelen volt ez állásától megválni s visszatérni Darmstadtba, ahol meghalt 1899-ben.

*4. *Comte* 1798-ban született Montpellier-ben. Állandó hivatalra sohasem sikerült szert tennie. Időnként előadásokat tartott rendszeréről, melyet több munkájában fejtett ki. Meghalt 1857-ben Párisban. Élete utolsó évtizedében egy új vallásnak, „a nagy való” vallásának a megalapításán fáradozott, melynek még most is vannak hívei, sőt Párisban és Londonban templomai is, melyekben rendszeresen tartanak istentiszteleteket. A róla szóló rengeteg irodalomból erről szól Kun Sámuel: A pozitivismus, mint vallásrendszer (Magyar Philosophiai Szemle IX. évf.)

*5. *Darwin* született 1809-ben Shrewsbury-ben. Tanulmányai végeztével 1831-ben földközi útra indult, melyről csak 1836-ban érkezett haza. Ezután Londonban tartózkodott, míg 1842-ben Dawn faluba vonult vissza, hol 1882-ben halt meg. Külső tagja volt a magyar tud. akadémiának is. Tudományos munkássága korszakalkotó.

HATODIK SZAKASZ.

A KELETI EGYHÁZ.

53. Az orosz keleti egyház

Ha általában a keleti egyházra nézve nem is képez a 19. század új korszakot, de még sem zárkozhatott el teljesen a nyugati műveltség hódító befolyása elől. *I. Sándor* cár (1801–25.) keble jobb sugallatát követve, sokat tett a nép és egyház szellemi emelésére. Tartományokban falusi *iskolákat* állíttatott, a papság kiképzésére *új seminariumokat* alapított s megjavíttatta a régieket; a papság helyzetét tűrhetőbbé tette s felmentette a kancsuka alól; a biblia-társulatokat pártfogása alá vette. A londoni társulat megkeresésére Szentpétervár a biblia-társulat fő helye lett a birodalom számára (1813.), a szent zsinat felügyelete alatt orosz nyelvre fordíttatott az újszövetség (1821.) s lassanként a birodalom népeinek minden nyelvén kiadatott. A nép oly tiszteletben tartotta bibliáját, mint szent képeit, de midőn az istenigének téves magyarázása *nemzeti egyházi ellenzéket* kezdett teremteni, a biblia-társulat, mint a baj oka, megszüntettetett (1826.). A kormány munkába vette pogány és mohammedhitű alattvalóinak megtérítését is; e végett *térítő intézeteket* alapított s kedvezményekben részesítette a megtérteket. *I. Miklós* cár alatt (1825–55.) megváltozott a helyzet; ő megakasztotta a kezdett

reformokat s oda törekedett, hogy az egyház külső egysége s a nemzetiség egysége még erőszakos eszközökkel is megvalósíttassék az egész birodalomban. Ezeknek a rendszabályoknak leginkább a lengyelországi katolikusok és a livóniai lutheránusok érezték meg a súlyát. A II. Sándor cár (1855–1881.) politikai és társadalmi reformjai jobb jövőt ígértek a vallási viszonyok tekintetében is, még az orosz felekezetek is nagyobb türelmességgel részesültek. De az utolsó lengyel felkelés újra felidézte az oroszosítás kísérletét, az orthodox keleti egyház saját érdekében készségesen támogatta ezt a törekvést, a többi felekezetekkel szemben pedig újra elfoglalta korábbi ellenséges állását. Mindezen kedvezőtlen viszonyok mellett is az evang. egyház szelleme nem egy hívét hatotta át az orosz egyháznak s a protestáns eszmék, habár csak közvetve, észrevehető befolyást gyakoroltak ezen a téren is. Az oroszosítás érdekében két párt fáradozik: az egyik, a *nemzeti párt* nem gondol a hitvallásokkal, hanem fő törekvése, hogy az orosz nyelv általánossá legyen az istentiszteletnél és az iskolákban; a másik, az *orthodox egyházi párt*, melyet gazdag főrangú hölgyek is támogatnak, nemcsak az orosz nyelvet, hanem az orosz hitvallást is általánossá törekszik tenni. A kormány mindkét pártnak kezére dolgozik s az orosz egyházba áttérés előmozdítására minden, néha nem egyenes eszközt is felhasznál. Hogy siker kíséri a fáradságot, eléggé bizonyítja a többiek közt az a tény, hogy 1872-ben 83 gör. kel. templom és 3 imaház épült Lengyelországban. De a kormány a legújabb időben a nép értelmiségének emelését is szíven hordozza s pártolja azokat a népfelvilágosító egyleteket, melyeknek célja a hátramaradt népet is részesíteni a nyugati műveltség áldásaiban; sőt az újkori eszméknek is hódolni kezd, a felekezeteknek az eddiginél jóval több szabadságot enged a vallásgyakorlatra, a *raszkolnikoknak* (több felekezet közös neve lett, mint nyugaton a protestáns név, mintegy 10 millió lelket számlál) *polgári házasságot* és külön anyakönyveket engedélyezett (1874.) s azóta több ízben tett intézkedéseket viszonyaik rendezése érdekében.

*Ezek az intézkedések azonban nem érintik az orosz egyház uralkodó jellegét, aminek érdekében különösen sokat tesz a császári ház, mint amely a cár egyházfői állásánál fogva összeforrottnak érzi magát annak érdekeivel. Orosz hercegnők, kik külföldre más-vallású fejedelmekhez mennek feleségül, sohasem térhetnek át férjük vallására, ellenben azok a hercegnők, akik házasságuk folytán bejutnak az orosz

uralkodó családba, át tartoznak térni a görög egyházba.

*Hittani tekintetben az orosz egyház, bár felszabadította magát a görög egyház hatalma alól, lényegileg megegyezik vele. Az egyházkormányzat élén a szent kormányzó zsinat áll, melynek kezdetben 12 tagja volt, később azonban hol szaporodott, hol kevesbedett a tagok száma. A cár nevezi ki őket a püspökök, archimandriták, igumének és protopopák közül; egy világi tagot is küld ki melléjük, mint a korona legfőbb procuratorát, akinek feltétlen veto-joga van. A zsinat székhelye Szentpétervár.

*Az orosz klérus kolostori és világi papokból áll. Amazok „fekete papok”-nak is neveztetnek öltözetökről. Csak ők emelkedhetnek magasabb egyházi méltóságokra és coelibatusra vannak kötelezve. Három osztályra vannak felosztva: 1. archiereüsök, akik közé tartoznak az összes püspökök s alatta állanak a szent zsinatnak; 2. archimandriták (apátok) és igumének (perjelek), akikből lesznek a püspökök; 3. barátok, kik a kolostorokban és papnöveldékben töltik be a különféle hivatalokat. A kolostorokban többnyire a szent Vazul szabályai az irányadók.

*A világi papok, kik világosabb ruhájokról „fehér papok”-nak is neveztetnek, csupán alsóbb papi hivatalokat tölthetnek be és meg is házasodhatnak, de csak egyszer. A protopopák vagy protohiereüsök foglalják el köztük az első helyet és ők a felügyelői a pópáknak vagy papoknak. A diakónusok, aldiakonusok, lectorok, egyházfiak, kántorok stb. mind felavattatnak, de nem a papi rendbe. A papok egyházi ügyekben a püspökök és a szent zsinat hatásköre alatt állanak, de polgári perekben és bűnügyekben a világi bíróságok alá tartoznak. 1882-ben 39,000 pópa volt Oroszországban, akiknek az állam 6,397,000 rubelt fizetett.

*A papság kiképzése érdekében csak a II. Sándor korában tettek valamit, de általában véve szerfelett hiányos és felületes az egész tanultságuk. Irodalmi munkásságról természetesen szó sincs nálok; még a felsőbb papságnak is csak arra terjed ki ebbeli működése, hogy a liturgiát és a népszerű vallásoktatást támogassa s szolgálja. Tudományos theologia csupán az újabb időben kezd kifejlődni, de igen lassú a haladása.¹

¹1. Az orosz egyházzal részletesen ír *Muravjev*: Geschichte der russischen Kirche (németre ford. König, 1857.); *Philaret*: Die Kirche Russlands (németre ford. Blumenthal, 2 k. 1872.); *Dalton*: Die russische Kirche (1892.).

54. Az orosz egyházban legújabbán keletkezett felekezetek.

*Az orosz birodalom politikai és társadalmi bűnei szünet nélkül termelik az újabb meg újabb szektákat, melyek a legfelvilágosodottabb, legtevékenyebb és legáldozatkészebb egyénekből alakulnak igen sokszor, bár természetszerűleg fanatizmus is bőven van nem egyben. Nem mentes némi fanatizmustól még a nagytalentumú *Tolsztoj*¹ sem, aki újabban oly nagy feltűnést keltett úgy regényeivel, mint vallási műveivel. Ez egy mély vallásos érzésű nihilista, aki azonban elveti a forradalmat. Vallásbölcseleti álláspontja pantheizmus: a mindent átható értelem az ő Istene. Erkölcstana túlnyomóan szenvedőleges szeretet, vagyis lemondás és tűrés a szeretet kedvéért. A valódi élet és a halhatatlanság szerinte nem egyéb, mint az egyesnek az összességben való elmerülése. Azonban ő nem szervezett külön felekezetet, mert az egész emberiség számára hirdeti elveit, melyeknek hívei mindamelllett is igyekeznek itt-ott testületet alkotni. Viszont a raszkolnikok egyes csoportjai Tolsztojtól eltérőleg a kizárólagosságot, az elzárkózottságot ápolják a 19. században is, miként azelőtt.

Az ilyen régiebb felekezetek száma (l. II. k. 843–846. l.) egy pár újjal is szaporodott ebben a században. Ilyen a *szkakuni* (ugrándozók) felekezete Ingermanlandban (1813. óta), melynek keletkezését az egyházi vezetés hiánya idézte elő. Ugyanis némelyek arra a gondolatra jutottak, hogy egyeseknek a szentlélek közvetlen megvilágosítására van szükségök lelki üdvök elnyerése végett. Az egybegyűlt hívek azt képzelvén, hogy valóban szentlelket vettek, e feletti örömben elragadtatva, imádkozni, énekelni, ugrálni, kiabálni és tapsolni kezdettek. Majd úgy vélekedvén, hogy a különös megvilágítás különös szentséget követel, a buzgóbbak megvetették a házasságot, megtartóztatták magokat a húsevéstől, ser- és pálinkaivástól s dohányzástól. A tökéletesebbek körébe csak azokat veszik fel, akikről szoros vizsgálat után meggyőződtek, hogy teljesen meghaltak az érzékiségre nézve. A házasság helyébe tett „szent szeretet” náluk is testi vétkezésre szolgáltatván alkalmat, hogy ne legyenek kísértésnek kitéve, a skopczok példájára megsemmisítik nemző képességöket. Hogy ki vagy kik alapították ezt a felekezetet, a törvényszékeknek sem sikerült kikutatni. Ez a felekezet különben már enyésző félben van. Egy másik felekezet a vosdichanczi (sóhajtozók); alapítója állítólag egy bibliában

jártas, bőbeszédű csizmadia volt. A hívek tiszta, benső, szellemi istentiszteletre törekeshetnek, ennél fogva elvetik az egyházat, papságot, szentségeket, böjtöt, keresztet s általában a szertartásokat, hogy így csendben, sóhajtozások közt imádhassák Istent.

*Újabb felekezetek még: a *klisztovc sini* (= magokat korbácsolók), akik istentiszteleteik alkalmával folytonos ugrálás közben addig verik egymást, míg összerogynak; – a *prigonn i*, akik szintén táncolnak összejöveteleiken; – a *morelsiki* (= önfeláldozók), kik Isten előtt igen kedves cselekedetnek tartják az öngyilkosságot, s hol egyenként, hol tömegesen végezik ki magokat, még pedig tűzhalállal; – a *salaputi* (vagy szellemi testvérek), kik az emberiség egyetemes testvériségének eszméjéből kiindulva ellene vannak a kereskedelemnek és pénzforgalomnak; – a *napoleanovcsini* (= Napóleont tisztelő), kik a Napóleon mellszobra előtt borulnak le összejöveteleiken.

*A maradandó eredmény nélkül fáradozó felekezet-alapítók közül Szutajeff Vazul és Pachkoff a legnevezetesebbek. Amaz egy szigorú erkölcsű, munkás társadalomban a keresztyén szeretet műveinek nagyszabású szervezetét óhajtotta volna létesíteni. Az utóbbi (egy főúr) egy tisztán vallásos társaság alkotására vállalkozott, melyben nem volt semmi népszerű socialistikus elem, s éppen ezért maradt eredménytelen.²

*Nagy jövőjű felekezet ellenben a *stundistáké*, mely részint a rationalismusszal, részint a pietismusszal rokon s részben egyenesen protestáns befolyásra előállott irány. Még a nevét is a Volga mellékén és Krimben letelepedett württembergiek pietistikus „Stunde”-járól (= órai időtartam) vette. Ezekben az imádkozó és bibliaolvasó összejövetelekben ugyanis rendszeren részt vettek azok az oroszok, akik nálok szolgáltak vagy más összeköttetésben voltak velök. A bibliából csak az evangeliumokat és zsoltárokat fogadják el, a papokat, szertartásokat, képeket és más külsőségeket fölöslegeseznek tartják, chiliasta nézeteket táplálnak. A hatvanas években egyre jobban terjedt aztán irányuk, melynek gyakorlati eredménye józan életben, erkölcsi tisztaságban és munkásságban nyilvánult köztök mindenfelé. Eszök ágában se volt különválni az állami egyháztól s tan alkotására se gondoltak; kizárólag a valláserkölcsi élet volt törekvésük. Azonban már a hatvanas években előtérbe kellett lépnie az ellentétnek a holt szertartásosságot ápoló papok és az élő vallásosságot követő hívők között. Nyomozások indultak meg ellenök; 1867-ben bebörtönözték vezetőiket (köztök a felekezet egyik

alapítóját: Ratusnit) és sanyargatni kezdték az egész felekezetet. Első önálló gyülekezetük mégis csak 1873-ban alakult Orenburgban; alapítója egy Urumiából került protestáns nestorianus volt, névszerint Dilakoff Jakab, aki házaló képében evangelizált és terjesztette a bibliát. Ugyancsak tért nyert köztük még a hatvanas évek végétől fogva a baptizmus is, s minthogy ez utóbbit hivatalosan eltűrte a kormány, a stundista gyülekezetek egy része baptistaként szervezkedett. 1877-ben mintegy 300,000-re, 1881-ben 400,000-re tették számukat, míg 1892-ig már kétmillióra szaporodtak. Ez a szakadatlan és nagymérvű gyarapodásuk a kilencvenes évek elején újra üldözést vont rájuk, melynek kibeszélhetetlen kínjait állhatatos lélekkel tűrték. 1889-ben két ál-messias lépett fel köztük, akik azonban bebörtönöztettek.³

*Az orosz önkényuralom barbársága hozta létre a *nihilismust*, mely nem vallási vagy felekezeti irány, hanem épen ellenkezőleg teljesen vallásellenes, de ettől a szellemtől annyira át van hatva, hogy az egyháztörténetben sem lehet szó nélkül elhaladni mellette. Közönségesen az orosz forradalmi mozgalmakat értik alatta. Voltaképpen pedig három, több tekintetben különböző áramlatnak a gyűjtőneve, amely alá annál könnyebben voltak foglalhatók, mivel az időrend szempontjából nem esnek egybe. A tulajdonképpen való *nihilismus* alatt eredetileg az ötvenes évek végén s a hatvanas évek elején megindult szellemi és társadalmi mozgalmakat értették, melyek nem küzdöttek egyébként, mint a gondolat szabadságáért és érvényesülési jogáért a hagyományokkal szemben. A nihilismus a vallás terén vívta meg első harcát, mely meg is döntötte az egyház addigi korlátlan uralmát. A II. Sándor ellen 1866-ban elkövetett merénylet az állami hatalom részéről kegyetlen rendszabályokat vont maga után minden szabadsági törekvés ellenében. Ekkor elcsöndesedett a nihilismus, s csak a hetvenes évek elején újult meg *propaganda* név alatt, melynek a socialismus volt az evangéliuma, a nép az istensége. Még a főrangúak is csoportostul csatlakoztak hozzá, tagjainak zömét pedig a művelt középosztály szolgáltatta, melyet a megtestesült önzetlenség vezetett itt kifejtett lankadatlan munkásságában. Végtelenül elkeseredett hangulat vett erőt a mozgalom összes hívein, mikor üldözőbe vették őket s egyre-másra mondták ki rájuk a legkegyetlenebb ítéleteket. Ekkor, 1878-ban változott át a nihilismus azzá a terroristikus irányvá, melyről általánosan ismeretes azóta. A *terror* e korszakát a gyilkosságok kifogyhatatlan

sorozata tölti be, mellyel szemben a legkíméletlenebb szigorral jár el az állami hatalom is. E korszak egy, az egész birodalomra kiterjedő forradalomnak az előkészítője, mely romokba dönti majd az északi colossust, hogy a romokból ott is a modern állam épületét emeljék fel az újkor felvilágosodott gyermekei.⁴

*1. *Tolsztoj* Leó gróf született 1828-ban. A kazáni egyetemen jogot tanult, azután (1851.) katonai pályára lépett, néhány év múlva pedig kizárólag az irodalomnak szentelte magát, melyen óriási sikereket ért el. Többnyire regényeket írt, de sok másféle könyvet is. Egy egész könyvtár az is, amit írtak róla; minden művelt nemzet érdeklődik iránta és munkái iránt. Magyarul „Tolsztoj gróf hitvallása” (Ker. Magvető 1884. Péterfi Dénestől), „Tolsztoj gróf boldogságtana” (Ker. Magvető 1894. Gál Kelementől) és „Tolsztoj és a keresztyénség” (Prot. Szemle 1896. Szlávik Mátyástól) c. tanulmányok foglalkoznak vele vallási és egyházi szempontból.

*2. A II. k. 846. 1. 3. j. említett műveken kívül a raszkolnik felekezetekkel foglalkoznak még: *Csakai* „La Russie sectaire” (1888.), *Bassard* „L'église de Russie” (2 k. 1867.) és *Knies* „Die russisch-schismatische Kirche” (1893.) c. munkáikban.

*3. Bővebben foglalkozik velök *Roszdesztovszki* nevű orosz író egy 1889-ben megjelent s kizárólag rólok szóló munkájában. L. még *Péterfi* Dénes: A stundisták és az orosz egyház (Ker. Magvető 1892.).

*4. Részletes rajzát adja a nihilizmusnak *Karlovics*: Die Entwicklung des Nihilismus (1880.), *Stepniak*: La Russie sotteranea (1882.) és *Oldenberg*: Der russische Nihilismus (1888.).

55. A görög egyház a török birodalomban és Görögországban.

A török birodalomban lakó görögök egyháza folyvást az önfentartás nehézségével küzdve s e küzdelemben a múlthoz ragaszkodásból merítve erőt, a 19. században sem mutathat fel nagyobb szerű haladást. Az egyház feje, a konstantinápolyi patriarcha a szultántól függő helyzetében maradt, de másfelől állása elég előnyös, mert bírja a görögöknek, kik nemcsak az európai Törökország lakóinak teszik tekintélyes számát, hanem Kisázsiaiban, Palesztinában és Kappadokiában is nagyon el vannak terjedve. Ez az egyház, melyet a *patriarcha* és (az alárendelt püspökökből s néhány világiból álló) *szent zsinat* kormányoz, s amelyben szerzetesek és világi papok működnek, képezi a görög nemzetiség egyetlen központját és épen ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy a görög nép szereti egyházát, mely

helyzeténél fogva igen gyakran szolgál politikai érdekeknek is, és kész érte áldozni. De az egyház iránti érdeklődés nem tartott lépést az erkölcsiséggel s a görögöknek különben is rosszhírű jelleme meg sokkal alább sülyedt a hosszas szolgaság alatt. Ravaszság, szószegés, hűtlenség, csalás stb. egészen rendes dolgokká váltak nálok.

Az elnyomatás súlya alatt görnyedező görögök (1814. óta) *szövetségre* (hetairia) léptek, mely lassanként behálózta az egész országot s előkészítette a népet az 1821. kitört szabadságharcra. A szultán véres megtorlással akarta a lázadókat megrettenteni. Gregorius patriarchát húsvét ünnepén elfogatta a templomban s a zsinat több tagjával együtt felakasztatta. Ez jel volt a keresztyének mészárlására, melynek három hónap alatt mintegy 30,000-en estek áldozatul. A nyugati keresztyén hatalmak hét évig közönyösen szemlélték a görögök élethalál-küzdelmet s csak ezután határozták el magokat a beavatkozásra (Francia-, Angol- és Oroszország). Végre a Moroeában kikötött francia csapatok elűzték a három év óta garázdálkodó egyiptomi megszálló sereget, s a *londoni conferentia* elismerte Görögország függetlenségét (1829.), majd a rákényszerített porta is kimondá, hogy Görögország teljesen független Törökországtól s a törökök kiköltöznek a görög földről (1830.). Görögország a védőhatalmak kívánatára alkotmányos monarchia lett örökös fejedelem alatt (Ottó bajor herceg lett a király). Az új kormány függetlennek nyilvánította a görög egyházat (1833.), ennél fogva az egyház elszakadt a konstantinápolyi patriarchaságtól s igazgatása egy a kormánytól kinevezett (5 tagú) *állandó szent zsinatra* ruháztatott, fenmaradván a király főfelügyeleti joga. Továbbá számos kisebb zárda eltöröltetett s az egyházi és iskolai alaphoz csatoltattak javaik (1834.). Ezek az intézkedések és hozzá a német elem betódulása (német csapatok és csendőrök) s a főhivataloknál a görögök mellőzése egyházi és nemzeti visszahatást támasztottak. Az *orthodox szövetségesek* összeesküdtek a feltolt idegen (német) elem kiirtására s az egyháznak a konstantinápolyi patriarchasághoz visszacsatolására (ekkor VI. Gergely volt a patriarcha, ki egy kihívó hangú levelet írt Luther ellen, eltiltotta a bibliafordításokat, a jóniai szigeteken meggátolta a vegyes házasságok megáldását; ezekért az erőszakoskodásaiért az angol követ kívánatára letétetett 1840.). Az *1843-iki forradalom* a nemzeti szabadság nevében a terjedő germanizáló befolyás ellen fogott fegyvert s az *1844-iki alkotmány* kimondta, hogy a keleti orthodox egyház az uralkodó, s hogy a trónörökös is ezt a hitet

tartozik követni; más vallásfelekezetek eltűretnek, ha tartózkodnak a térítgetéstől. Az egyházi alkotmány (1845.) a kormánytól függetlenebb állást biztosított a zsinatnak. De a királyi családtól kiinduló katolikus befolyás és több politikai körülmény nem tudta megkedveltetni a görögökkel nyugati irányú új helyzetöket, s miután Ottó király nem számíthatott örököse és Luitpold herceg fia (a kilátásba helyezett trónörökös) a törvény ellenére katolikus vallásban neveltetett, kitört az elégtelenség s a királyi hercegek elűzése lett az eredménye.¹ A görögök új királyt kerestek, de nem igen találtak; végre egy dán herceg vállalkozott s *I. György* néven lépett a trónra. A zavarokat ez a változás sem szüntette meg. Midőn a jóniai szigeteket a királysághoz csatolták, a kormány új viszályba keveredett az egyházzal. Ugyanis a király a jóniai szigeteket is függetlenné akarta tenni a konstantinápolyi patriarchaságtól, hogy ott is gyakorolhassa a püspökök kinevezési jogát; ellenben a papság a szabadabb választás biztosítására a régi gyakorlatnál kívánt maradni (t. i. a választott püspököt a patriarcha erősítette meg). De eltekintve az eféle sűrűlódásoktól, általában az országnak egyházi viszonyai épen oly kevésbé rendezettek, mint a politikaiak. Az új Görögországra nézve egyetlen örömdetes jelenség az, hogy a külföldön lakó görögök sokat áldoznak hazai egyházi intézeteik s különösen az athénei egyetem emelésére. Az egyetemen már több nyugaton képzett tanár működik, kiknek munkásságát azonban nem igen jó szemmel nézik az idegen befolyás iránt ellenszenvvel viseltető hazafiak.

*A felsőbb papság nagy része ezen az 1837-ben alapított egyetemen nyeri kiképeztetését. Az alsóbb papi állások nagy számmal vannak, de betöltőiknek igen rossz a fizetésük. Ezért aztán nagy részben aránylag tudatlan, önállóság-nélküli, de erkölcsileg többnyire tiszteletreméltó egyének. A felsőbb papság tagjai közül kivált Bryennios² szerzett hírnevet. Az egyházi beosztás jóformán az államihoz alkalmazkodik, s így 19 metropolian és érsekségen kívül 16 püspökség van.

*A 19. század második felében egyébiránt a görög egyház tespedő életéből nincs más megemlíteni való, mint az, hogy egy fanatikus chiliasta: *Makrakis* Apostolos ellensége lévén minden haladásnak, felekezetet alapított ennek a megakadályozására. 1863-ban kezdte el tanai hirdetését élőszóval úgy, mint könyveivel, melyekben az államot a sátán művének, az egyházat megromlottnak, a tudományt minden tévelygés forrásának hirdette, s magát a Krisztus édes testvérének, tehát

a szűz Mária fiának tüntette fel. Évek múltán aztán feleségesnek, a Mária férjének mondta magát az Istent is, akinek a lakodalmáról szintén tudott egyet-mást. A zsinat 1879-ben kárhoztatta el a Makrakis eszméit, őt magát pedig ettől fogva rendszeres üldözés alá fogta a hatóság. Követőinek egy része el is pártolt aztán tőle, de a fanatikusabbak annál jobban ragaszkodtak hozzá és nem egyszer törtek ki zavargásokban. 1890. táján mintegy 5000-en voltak ezek a makrakisták, akiknek népbutító és fanatisáló törekvései sok gondot okoznak a civilisatio munkásainak.

A szultán hatalma alatt maradt keresztyéneknek a *gülhanei hatti-sherif* (alkotmányféle, melyet Abdul Medsid adott ki trónra léptével 1839.) ígért jobb sorsot; ez a keresztyéneknek a mohammedanusokkal törvény előtti egyenlőségét, életök, becsületök és vagyonuk biztosítását ígérte. Ezek az ígéretek azonban csak nagyon kis mértékben valósultak meg; az írott törvény a keresztyént nem védte meg a török hivatalnokok önkényétől. Oroszország felhasználta ezt a körülményt politikai céljaira s így történt, hogy az európai Törökországban lakó, szorongatott orthodox keresztyének felett *védnöki jogot* követelt. E követelést visszautasította a nyugati nagyhatalmakra támaszkodó szultán (1853.). Erre Oroszország szent háborút hirdetett nyugat bálványimádói ellen; de Anglia és Franciaország fegyveres beavatkozása megmentette Törökországot az eltiportatástól (orosz-török háború 1854–56.). A párisi békében a szultán fejedelmi beleegyezés (hatti-humayun) alakjában állampolgári jog és kötelesség (hadi szolgálat, törvény előtti egyenlőség stb.) tekintetében teljes egyenlőséget ígért a keresztyéneknek s birtoklási jogot adott a frankoknak (= idegenek). De a kormánynak most sem volt annyi ereje, hogy érvényre emelhesse ezeket az engedményeket. Így 1860-ban *Syriában véres üldözésnek* voltak kitéve a keresztyének. Ugyanis a maroniták jezsuita küldöttektől izgatva s francia segélyben bízva, régi halálos elleneikkel, a druzokkal szemben kihívólag kezdték magokat viselni. A kezdetben kisebb csetepatékból irtó háború lett utóbb. A druzok győzedelmeskedtek s miután a török katonaság is hozzájuk csatlakozott, az egész országban megkezdődött az összes keresztyének üldözése és gyilkolása. Mintegy 16,000 keresztyén öletett meg, 3000 nő hurcoltatott a háremekbe s 100-nál több keresztyén falu dúlatott fel. A vérengzés és pusztítás megszűntével mintegy 120,000 keresztyén maradt kenyér és hajlék nélkül. A vétkesek megbüntetésére Fuad basát küldötte

el a kormány, ki eleinte elég erélyesen lépett fel, de utóbb be kellett látnia, hogy külföldi politika volt a mozgató s nem lehet a bajon segíteni. Végre a keresztyének védelmére küldött francia csapatok is kivonultak (1861.) Anglia féltékenykedése miatt. Ez a véres esemény Syriára irányozza az európai keresztyének figyelmét s főleg az evangélikusok közt majd minden országban bizottságok alakultak a nyomorra jutottak felsegítésére.

Ugyanebben az időben mozgalom támadt a bolgárok közt nemzeti függetlenségük érdekében, melynek célja volt a konstantinápolyi patriarchától való elszakadás. Ezt a kedvező alkalmat felhasználta néhány lesben álló francia jezsuita s rábeszélte az elégedetlenek egy részét, hogy csatlakozzanak Rómához. A pápa Szokolszki József öreg bolgár papot fel is szentelte az *egyesült bolgár egyház* érsekévé (1861.), de ez az örvendetes hódítás nem sokáig tartott, mert az új érsek haza térte után visszalépett az orthodox egyházba s a többi elszakadtak is követték példáját. Hasonlóan kevés eredményt mutathat fel a *keleti keresztyén-társulat* is, melyet *Pitzipios*, egy scioi áttért görög alapított Rómában (1855.). Ezen társulat célja a keleti egyház híveinek Rómához csatolása, mert az alapítóval együtt abban a hitben él, hogy a keleti egyház a firenzei zsinat (1439.) óta Isten és jog szerint katolikus és csak a görög papság uralkodási vágya és önzése gátolja a történelmileg és jog szerint alapított egységnek megvalósulását.

*Az 1877–78-iki orosz török háború után tartott berlini congressus (1878-ban) független országgá tette Szerbiát, Montenegrót, Romániát, külön állammá Bulgáriát, s így ez országok görög keleti vallású lakosai ettől fogva teljesen önállóan fejlesztik egyházi életüket. Ugyanez a congressus arra kötelezte Törökországot, hogy valláskülönbség nélkül politikai egyenlőségben részesítse összes lakóit. A törökországi örmények azonban többször ki voltak téve azóta is tömeges üldözéseknek mohammedán honfitársaik részéről. Az anglikán egyház kezdeményezésére a keleti egyháznak a pápa alatt nem álló keresztyénséggel való hivatalos összeköttetése érdekében 1874. és 1875. a görög egyház küldöttei is megjelentek a bonni uniói értekezleten.³

*1. Ennek a forrongásnak fő apostola egy *Papulakis* Kristóf nevű barát volt, aki szerte járt az országban izgatni az uralkodóház és a tudományegyetem ellen.

*2. *Bryennios Philotheos*, 1833-ban született Konstantinápolyban. Német egyetemeken tanult 1856–1860. Azután egyháztörténeti előadásokat tartott

szülővárosa egyetemén, míg 1875-ben seresi, 1877-ben pedig nikomediai metropolita lett. Ő fedezte fel a „Tizenkét apostol tanításá”-t.

*3. Az egész cikkhez v. ö. *Wenger*: Gegenwärtige Geist der griechischen Kirche (1839.); *Pitzipios*: Die orientalische Kirche (németül 1857.); *Pichler*: Die orientalische Kirchenfrage (1862.); *Gass*: Symbolik der griechischen Kirche (1872.); *Szokolov*: Darstellung des Gottesdienstes der orthodox-kath. Kirche des Morgenlandes (németül 1893.); *Kyriakos*: Geschichte der orientalischen Kirchen von 1453 – 1898 (németül 1902.).

56. A keleti egyház eretnek felekezetei.

A keleti egyháznak számos elszakadt *felekezete* az újabb időkben szorosabban kezd nyugattal érintkezni. Ilyenek a *nestorianusok*, kik elvetették az istenanya tiszteletét (az 5. században) s a régi keresztyén egyház protestánsainak tekinthetők. Ennek a felekezetnek valódi reformálását amerikai és angol térítők vették munkába, mely sokat ígérőleg foly az urumiai kegyetlen vérfürdő (1846.) óta is. A kath. egyház is kísérletet tett ezen eltévedt juhok visszatérítésére, de nem sok eredménnyel; mert még a korábban Rómához csatlakozott indiai *Tamás-keresztyének* is felbontották az uniót.

Egy másik felekezet-csoport a *monophysitáké*, mely a chalcedoni zsinatnak (451.) Krisztus két természetéről nyilvánított határozatával szemben még ma is áll régi vélekedése mellett. Ez a felekezet legszámosabb; egyik ágát képezik az *armeniaiak* (mintegy 3.000.000), kik közt a protestánsok minden ellenségeskedés mellett is szép sikerrel működnek, egy kis rész, a *mechitaristák*¹ pártja pedig Rómához csatlakozott; egy másik ágát a Szíriában és Mesopotamiában lakó *jakobiták*; harmadikat az egyiptomi *koptok* és az *abessyniaiak* képezik.

Harmadik felekezet-csoport volt a *monotheletáké*, kik Krisztusban két természetet, de csak egy akaratot ismertek el; egy töredékük a már említett, Rómával jó részben uniált s francia jezsuita befolyás alatt álló *maroniták*.

*Protestáns misszió szintén működik köztük is, még pedig meglehetősen eredménnyel. 1860. előtt többen voltak 200,000-nél, de a druzokkal folytatott háború iszonyú mészárlásai annyira megapasztották őket, hogy azóta se bírták régi számukat elérni.²

*1. Szó volt rólok a II. k. 583. és 842. lapjain.

*2. L. az egész cikkhez: *Kyriakos*: Geschichte der orientalischen Kirchen von 1453 – 1898. (németül 1902.).

57. A keleti egyház Európa többi országaiban.

A magyar királyság területén a keleti (= óhitű vagy görög-keleti vagy görög nem egyesült) egyház hívei leginkább a román és szerb nemzetiséghez tartoznak s elég tekintélyes számmal vannak (1890-ben 2,064.744.). Az 1791. 27. t.-c. alapján vallásszabadságot nyertek s az ország többi lakosaival egyenlő jogokat s kötelességeket élveztek, sőt helyzetük a protestánsokénál is kedvezőbb lett, mert ezek az utóbbiak nem gyakorolhatták vallásukat az egész országban oly szabadon s Tót- és Horvátországban még a birtoklás jogától is meg voltak fosztva. Az egész egyház egy érsek (metropolita) alá volt rendelve, ki a külföldi keleti patriarcháktól teljesen függetlenül gyakorolta a patriarchai jogokat s utóbb fel is vette ezt a címet. Választása a *congressuson* (50 egyházi és 50 világi tagból állott) történt, a megválasztottat a király erősítette meg s a hódolati eskü letétele után egy királyi biztos iktatta be. A püspököket a zsinat választotta, de az érseknek jogában állott három egyént ajánlani. A püspökök megerősítése, valamint áthelyezése is a király jogkörébe tartozott. Az egyházi ügyek intézésében az 1782. évi *consistorialis rendszer* szolgált szabályzóul. Az 1848. (29. t.-c. 6. 7. 8. §) törvényhozás ujjal több kedvezményben részesítette a keleti egyházat, nevezetesen ezen egyház híveire is kiterjesztette az 1844. 3. t.-c. intézkedéseit; továbbá kimondta, hogy ha valamely keleti egyházközség híveinek egy (habár nagyobb) része áttérne más vallásra, a templom a megmaradt hívek birtokában hagyatik; vallási és iskolai ügyeiket az állam felügyelete alatt szabadon intézhetik, a congressus 25 egyházi és 50 világi tagból fog állani. Az absolutismus érintetlenül hagyta a keleti egyház szervezetét. Az alkotmányos élet helyreálltával a nemzetiségi viszályból keletkezett súrlódás szükségessé tette, hogy a keleti egyházból, a nyelv-elem szerint, két egymástól független érseki tartomány alakíttassák t. i. a román és szerb. Ebben a tárgyban az 1864–65. tartott congressus alapján az 1868. 9. t.-c. intézkedett. Eszerint a *görög-keleti románok* részére külön önálló *metropolita* állíttatott fel; mindkét egyházi tartomány, a királyi főfelügyeleti jog fentartása mellett egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit önállóan rendezheti, kezelheti az országos törvények határai közt; s szervezheti egyházi gyülekezeteit. Mind a *görög-keleti vallású szerb*, mind a *görög-keleti vallású román* egyház élén egy-egy *nemzeti congressus* áll (az első a főpásztorokon kívül 25 egyházi és 50 világi, a második 30 egyházi

és 60 világi tagból áll). A különválásból eredő követeléseket, ha kölcsönös egyesség útján nem lehetne kiegyenlíteni, a kormánytól kiküldött rendes bíróság intézi el. Végre a görög-keleti vallás nem szerb és román ajkú hívei meghagyatnak eddigi jogaikban.¹ És így jelenleg a magyarországi keleti egyház két érsek alatt nyolc püspökségből áll.²

A görög katolikusok (= egyesült görögök, 1.658,295) egyenlő jogokat élveznek a római katolikusokkal s míg a szabadságharc előtt öt püspökség alá tartoztak, újabb időben (1868. 39. t.-c.) egy érsekségbe és hat püspökségbe vannak beosztva, mely utóbbiak egyházfői közül hárman két róm. kath. érseknek a suffraganeusai³.

Moldva- és Oláhország népességének legnagyobb része (4.750,000) a keleti egyházhoz tartozik. Vannak még hívei az osztrák örökös tartományokban (500,000), Bulgáriában (2.000,000-n felül), Szerbiában (1.900,000), Montenegróban (220,000), Boszniában és Hercegovinában (570,000). Viszont Németországnak Oroszországgal szomszédos szláv ajkú népei ma már nagyjából a görög katolikus egyház hívei.

Általában a keleti egyházat a nyugati műveltség szelleme csak az újabb időben kezdi áthatni. Ennek oka egyrészt földrajzi fekvésében, másrészt hívei politikai helyzetében keresendő. Ugyanis a műveltség nagy országútja ez idő szerint nyugatról keleti irányban halad s így az újkori eszmék csak később juthatnak el Európa keleti határára, tehát a keleti egyház fő területére; másfelől a szláv népek még saját nemzeti kormányuk alatt is (pl. az orosz birodalomban) a legújabb időkben is az absolutismus járma alatt nyögnek, pedig a szolgaság már természeténél fogva sem szokott előmozdítólag hatni a szellemi fejlődésre. De annyit kétségen kívül el lehet a keleti egyház érdeméül ismerni, hogy „a tudományok feléledése óta az előhaladó tudománnyal szemben sohasem foglalt el ellenséges állást, sőt inkább hajlandónak mutatkozott vele megalkudni. Az igazságot, bárhonnan jött, mindig tisztelettel fogadta. Ha a kijelentett igazság magyarázatainak nyilván ellentmondottak a tudomány felfedezései, mindig elvárta a további felvilágosítást és kiegyenlítést, ami nem is maradt el. Az újkori műveltségnek csak hasznára vált volna, ha hasonlóan cselekszik a római egyház is” (Draper).

*1. Szóba került újabban egy magyarnyelvű görög-keleti püspökség felállítása, ami annyival indokoltabb volna, mivel a nemzetiségű jellegű püspökségek teljes igyekezettel rajta vannak, hogy az egyház befolyásának felhasználásával a magok

nemzetiségének ölébe csalogassák vagy erőltessék a magyar ajkú hitsorsosokat nyelvi tekintetben is.

*2. A szerb egyház feje a karlócai patriarcha, kinek a bácsi, budai, károlyvárosi, pakraci, temesvári és verseci püspökök vannak alárendelve. A román egyház legfőbb papja a nagyszebeni metropolita, akinek az aradi és karánsebesi püspökök a suffraganeusai.

*3. Az eperjesi és munkácsi püspökség az egri érsekséghez, a körösi a zágrábihoz tartozik; a gyulafehérvár-fogarasi gör. kath. érsekség hatásköre pedig a lugosi, nagyváradi és szamosújvári püspökségekre terjed ki. Pár évtizeddel ezelőtt élénk mozgalomban kezdett kifejezésre jutni az a régi vágy, hogy a magyar anyanyelvű görög katolikusok magyar liturgiát használhassanak, azonban Róma érthetetlen ellenállásán még mindig megtörik ez a természetes törekvésök.

Szép Sándor
S.-Udvarhely, 2011